

महावैयाकरणभर्तृहरिविरचितं

वाक्यपदीयं

गुर्जरभाषानुवादटिप्पणसहितम्

Sa 4Va
BHIN 1511U
56481

अनुशासक-दिप्यनन्द
जयदेवभाई मो गुल

प्रकाशक

सत्यभाई दत्तपगभाई भारतीय संस्कृत विश्वविद्यालय अहमदाबाद ९

માસ્તાવિક

મહાવૈયાકરણુ ભાર્ગવરિના 'વાક્યપદીય' અથને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત કરતાં લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે આનંદ અનુભવે છે. પ્રસ્તુત અથમાં વ્યાકરણના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશદ મીમાંસા છે. આને પરિણામે ભારતીય દર્શનની વિવિધ શાખાઓના સંસ્કૃત અથોર્માં ભાર્ગવરિના મતની નોંધ લેવામાં આવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સમીક્ષા પણ કરવામાં આવી છે. આથી દર્શનક્ષેત્રમાં 'વાક્યપદીય'નું મહત્ત્વ સ્થિત થાય છે.

આવા મહત્ત્વના અથનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રાપ્તપક્કે ડૉ. જયદેવભાઈ શુક્લે કરી આપ્યો છે, તે ખદલ કુ. તેમનો આભાર માનું છું. ગુજરાતમાં 'વાક્યપદીય'ના વિશિષ્ટ અભ્યાસી અને સંશોધક તરીકે તેમની ખ્યાતિ છે તેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્વાન છે. તેમણે તેમના આ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો લાલ ગુજરાતના દર્શનપ્રેમી અભ્યાસીઓને આ અનુવાદ દ્વારા આપવાનું સ્વોકાર્પું એ ખરેખર જ્ઞાનદાન છે. તેમણે લખેલ ટિપ્પણી અને પ્રસ્તાવના તેમની વિદ્વત્તાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ કૃતિના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાય કરવા ખદલ ગુજરાત સરકારનો આભાર માનું છું. ગુજરાત રાજ્યના લાપાગિયામક શ્રી નારાયણભાઈ વ્યાસ અને ગુજરાત અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી કમલુ માણિક સાહેબ આ બંનેએ આ જાપ્તમાં રસ લઈ સહકાર આપ્યો છે, તે ખદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું.

લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૭

નમોન છ. શાહ

કાર્યકારી અધ્યક્ષ

પુરોવચન

મહાવૈભાવરણુ ભર્તૃહરિના 'વાક્યપદીપ'ને, તેની મૂળકારિકાઓ, મુજરાતી અનુવાદ અને વ્યાખ્યાન સાથે, અભ્યાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરતા આનંદ અનુભવું છું.

પાણિનિ, કલ્યાણન અને પતંજલિ પછી, વ્યાકરણના ચારેય તેમજ દાર્શનિક વાદમયર્માં, ભર્તૃહરિનું અનન્ય ગૌરવ છે. ભારતીય દર્શનની વૈદિક કે અવૈદિક પરંપરામાં એવો કોઈ મહત્ત્વનો લેખક નથી જેણે ભર્તૃહરિના મતોનો તેમના ખડન માટે કે રવાણિપ્રાપ્તિ માટે સીધો કે આડકતરે ઉદ્દેશ્ય કર્યો ન હોય. દિગ્માત્ર, ભવ્ય, ધર્મકીર્તિ, શાન્તરક્ષિત અને ધર્મોત્તર જેવા ગૌરવ નૈવાયિકો, મન્નવાદીથી પ્રભાવદ્ર સુધીના જૈન દાર્શનિકો, જ્યન્ત જેવા નૈવાયિકો, કુમારિય અને પ્રભાકર જેવા મીમંસકો, ઉત્પલથી અભિનવ સુધીના શૈવપરંપરાના લેખકો અને આનંદવર્ધનથી મમ્મટ સુધીના આલંકારિકોના પ્રયોગ ભર્તૃહરિના વચનોથી સુમંડિત છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણદર્શનને તો ભર્તૃહરિ વિના ચાલે તેમ નથી.

કારિકાઓનો પ્રસ્તુત અનુવાદ શબ્દશ નહિ, પરંતુ વ્યાખ્યાનાત્મક છે. ભર્તૃહરિના વિચારને સ્પષ્ટ કરવાનું તેનું ખ્યેય કોઈ પૂરક શબ્દો ઉમેરવાનું મેં આવશ્યક માન્યું છે.

ટિપ્પણોમાં તે તે કારિકાના વિચારને વિશદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આભ્યો છે. જરૂર પડે ત્યાં હરિવિચારના નિમગ્ધનરૂપ મુનિત્રયના વચનોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. છતાં અનુવાદ અને ટિપ્પણોમાં વિદ્વાન અભ્યાસીઓને દક્ષિણે જાણ્યા તો તેમને મુન્તવ્ય ગણવા વિનંતી છે, કારણ કે, કારિકાકારિકાઓ અનેક સ્થળે દુર્ગોંધ છે અને તેમના ઉપરની પ્રાચીન દીગાઓ કારિકાવિચારની હંમેશા સ્પષ્ટતા કરતી નથી.

અનુવાદ અને ટિપ્પણોમાં મુનિત્રયના વચનો, વાક્યપદીપની યથાપ્રાપ્ત વૃત્તિ તથા પુણ્યરાજ અને હેલ શબ્દોની દીકાઓને સર્વત્ર અને અર્વાચીન દીગાઓમાં ૫ રમુનાય શાસ્ત્રીની અમ્યાકર્ત્રી દીકાને કેટલેક સ્થળે આધાર લેવામાં આભ્યો છે.

આ પુસ્તકમાંના કારિકાપાઠ માટે ગ્રોફે વિશ્લેષેન રાહિના જર્મન સંપાદનનો આધાર લેવામાં આભ્યો છે. આ અંગે ગ્રોફે રાહિનો અત્યંત આભારી છું.

પ્રસ્તાવનામાં વાક્યપદીપના મૂલપાઠ, કારિકાઓની ક્રમબદ્ધતા, વાક્યપદીપના દીકા કારો, ભર્તૃહરિની અન્ય રચનાઓ, વાક્યપદીપના વિષયોનું ઐતિહાસિક અને તૌલનિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન અને મુનિત્રયના તથા અન્ય દાર્શનિકોના સિદ્ધાંતો સાથે તેના વિચારોની સંબંધિત રહેતી ચર્ચા, અન્યવિસ્તારભાવથી રજૂ થઈ શકી નથી તે અંગે દિવંગત મુ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે તેમને રજૂ કરવાનું વિચાર્યું છે.

આ પુસ્તકનો પ્રગટનની વ્યવસ્થા કરવા માટે, તેના મુદ્દલ દરમ્યાન સતત કાળજી-પૂર્વકની દેખરેખ માટે અને પ્રુફવાચન દરમ્યાન અનેક ઉપયોગી સૂચનો કરવા માટે મું. પ્રોફે. દલમુખભાઈ માલવણિયા અને ડૉ. નર્મીનશાઈ શાહનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મિત્રવર્ધ ડૉ. સોલોમનબેનનો તેમણે કરેલા ચક્રવર્તનો સૂચનો અંગે આભારી છું.

મારા સમગ્ર લેખનકાર્ય દરમ્યાન પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુકૂળ થવા માટે મારા પત્ની વસુમતીનો આભાર માનું છું.

પૂજ્ય શુરવર્ધ રવ. અમ્બેકર સાહેબ અને આદ્યશુર રવ. પિતાશ્રીની પાવનસ્મૃતિને વંદન કરીને અબ્બાસીઓ સમક્ષ આ મંથ રજૂ કરું છું.

મંગળવાર, વસંતપંચમી

૯૪૬દેવભાઈ મે. શુક્લ

૭-૨-૧૯૮૪

વિષયાનુક્રમ

પ્રથમ કાંડ

વિષય

કારિકાસંખ્યા

૧	શબ્દતત્ત્વનું સ્વરૂપ	૧
૨	અભિન્ન શબ્દતત્ત્વનો ભેદરૂપે વ્યવહાર	૨-૪
૩	શબ્દતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વેદ છે	૫
૪	વેદના માહાત્મ્યનું કથન: વેદમાંથી પ્રાપ્ત થતી રમ્ભૃતિઓ, દર્શનભેદો, પ્રભુવસામ્ય અને વિદ્યાભેદો	૬ ૭-૧૦
૫	વ્યાકરણ ગૌરવ	૧૧-૧૨
૬	શબ્દાર્થસંબંધનિર્ણય	૨૩
૭	આઠ પ્રકારની દ્વાવ્યવસ્થા	૨૪-૨૬
૮	સાધુ અને અસાધુ શબ્દો	૨૭
૯	વ્યવસ્થાનિર્ણય	૨૮
૧૦	શાસ્ત્રત્વવિષયક વ્યાકરણરમ્ભૃતિ	૨૯
૧૧	તર્કથી ધર્મ નિષ્પ્રયોજન બનતો નથી; અપિચોત્તું જ્ઞાન પણ આગમને અર્ધીન છે	૩૦
૧૨	ધર્મમાર્ગોનો તર્ક વડે ખાધ થતો નથી	૩૧
૧૩	પદાર્થની શક્તિઓ અનુમાનગમ્ય નથી	૩૨-૩૪
૧૪	અભ્યાસજ્ઞાન	૩૫
૧૫	વિશિષ્ટ કર્મોને આધારે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ	૩૬
૧૬	જ્ઞાનીઓત્તું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જુદું નથી; તેમને અનુસરનારનાં વચનોને તર્કની મદદથી દૂર કરી ન શકાય	૩૭-૩૯
૧૭	સામાન્ય વ્યક્તિને યાચનું કષ્ટ પ્રયોજન નથી (તે ચિન્થાને અનુસરે છે)	૪૦
૧૮	અનુમાનની નિષ્ફળતા	૪૧-૪૨
૧૯	વેદ અને રમ્ભૃતિઓને આધારે વ્યાકરણવ્યવસ્થા	૪૩
૨૦	બે પ્રકારના ઉપાદાનશબ્દો	૪૪
૨૧	અવિભક્ત શબ્દની ઉત્પત્તિ	૪૫
૨૨	શબ્દોનો ભેદભેદવિભાગ	૪૬
૨૩	બુદ્ધિરમ્ય શબ્દનું આર્થપ્રકાશકત્વ અને તે અંગે પ્રક્રિયા	૪૭-૪૮
૨૪	શબ્દમા ક્રમનો અને ભેદનો નિર્ણય	૪૯
૨૫	સ્ફોટ અને નાદ વચ્ચે સમ્યક; અનેક ઉદાહરણો	૫૦-૫૫
૨૬	શબ્દોની પ્રાજ્ઞાત્વરૂપ અને પ્રાહત્વરૂપ શક્તિઓ	૫૬

વિષય

કારિકાસંખ્યા

૨૭ અમૂલીય શબ્દ, તેનું સ્વરૂપગ્રંથણ	૫૭-૫૮
૨૮ શક્તિભેદનું રૂપ	૫૯
૨૯ વૃદ્ધિશબ્દનાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સૂત્રપ્રાપ્ત અને પ્રયોગપ્રાપ્ત શબ્દની ચર્ચા	૬૦-૬૧
૩૦ ઉચ્ચરિત શબ્દ	૬૦-૬૩
૩૧ ઉપમાન અને ઉપમેયનું વિદ્યારૂપણ	૬૪-૬૬
૩૨ સંજ્ઞાશબ્દો અને સંસીદ્યશબ્દો	૬૭-૭૦
૩૩ શબ્દ અંગે મતાન્તર	૭૧
૩૪ વર્ણો અને પદો	૭૨-૭૫
૩૫ રજોદર્શી વૃત્તિભેદો	૭૬
૩૬ પ્રાકૃત ધ્વનિનો કાલ	૭૭
૩૭ પ્રાકૃત ધ્વનિ અને વૈકૃત ધ્વનિ	૭૮-૮૬
૩૮ ધ્વનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ અને તેને અંગે ત્રણ મતો	૮૦-૮૨
૩૯ અન્ય ત્રણ મતો અને ઉદાહરણો	૮૩-૮૫
૪૦ છુદ્ધિમાં શબ્દનું મૂલ્ય	૮૬-૮૭
૪૧ જ્ઞાન, વાક્ય અને ઝેપ	૮૮-૮૯
૪૨ શબ્દોનું જ્ઞાન વાક્યજ્ઞાન માટે ઉપયોગી	૯૦
૪૩ ભાગવાળા શબ્દો દ્વારા નિર્ભાગ વાક્યનું જ્ઞાન	૯૧-૯૫
૪૪ ભૂતિરજોદ	૯૬-૯૭
૪૫ રજોદર્શી અંગે અન્ય મતને ઉત્તર	૯૮-૧૦૪
૪૬ કાર્યપદ્ધતિમાં ધ્વનિ અને રજોદર્શી સ્વરૂપ અને પ્રક્રિયા	૧૦૫-૧૦૬
૪૭ અનિવચ્યશબ્દવાદીઓના મતાન્તરો અને પ્રક્રિયા	૧૧૦-૧૨૧
૪૮ ઉપાધિ શબ્દનાં ઉપાધાન કારણો અને પ્રક્રિયા; વાયુ પરમાણુઓ અને ઝીંકની શબ્દરૂપતા	૧૧૦-૧૨૧
૪૯ વિધનું નિવચન, બધા અર્થપ્રકારો, સમગ્ર સંસ્કાર અને પ્રવર્તમાનનું સ્વરૂપ શબ્દને આધારે છે	૧૨૨-૧૨૮
૫૦ કાર્યોના બધા પ્રકારો, બધું જ્ઞાન, શબ્દને આધારે છે	૧૨૯-૧૩૧
૫૧ જ્ઞાન સાથે રહેલી વાગ્યપ્રત્યાના ઉચ્છેદમાં જ્ઞાનનો પણ ઉચ્છેદ થાય છે; તે વિદ્યાઓ, શિલ્પો અને કલાઓનો આધાર છે	૧૩૨-૧૩૩
૫૨ સંસારીઓની સંજ્ઞા, સર્વનું ચૈતન્ય, બધી વિદ્યાઓ, જ દ્વારો, જ અધિષ્ઠાનો, જ પ્રતિભાઓ અને જ નિત્યતાઓના આધારરૂપે વાક્ય છે	૧૩૪-૧૩૯
૫૩ સર્વેશ્વર એવો ભોક્તા વાણીને આધારે પ્રજ્ઞત થાય છે. વાણી વડે જ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે	૧૪૦-૧૪૧
૫૪ અત્યંતાભાવવાળા પદાર્થો માટે પણ શબ્દ ઉપયોગી	૧૪૨
૫૫ શબ્દત્રયપદ સાથે ઐક્ય ઈષ્ટ છે	૧૪૩
૫૬ શબ્દસંસ્કારના જ્ઞાતાને શબ્દજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તેની પ્રક્રિયા	૧૪૪-૧૪૭
૫૭ આગમો પૌરુષોષ અને વિનાશી છે, વેદ અવિનાશી છે	૧૪૮

૫૮	શ્રુતિસ્મૃતિવિધિત ધર્મનું લોકો દ્વારા અનુસરણ; ધર્મનું મૂળ શ્રુતિ છે	૧૫૦
૫૯	વેદશાસ્ત્રનો અવિરોધી તર્ક અદ્યતનીઓ માટે ઉપયોગી; આ તર્કનાં ઉદાહરણો	૧૫૧-૧૫૩
૬૦	આગમવચનોને નિષ્કૂળ બનાવતો તર્ક અનુપયોગી	૧૫૪
૬૧	સાધુ શબ્દોનો પ્રયોગ જ આવરણ	૧૫૫-૧૫૭
૬૨	સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણસ્મૃતિનો વિપ્લવ છે	૧૫૮
૬૩	તથા પ્રકારની વાણીનું ઉત્તમ રચન વ્યાકરણ છે	૧૫૯
૬૪	તથા પ્રકારની વાણી	૧૬૦-૧૭૦
૬૫	પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ દ્વારા વ્યાકરણની રચના	૧૭૧
૬૬	શિષ્ટો દ્વારા વ્યાકરણસ્મૃતિની રચના	૧૭૨-૧૭૩
૬૭	વાણીની અશુદ્ધિઓ માટે વ્યાકરણ ઉપયોગી	૧૭૪
૬૮	અપભ્રંશ શબ્દો અને તેમનું વાચક્રવ	૧૭૫-૧૮૩

દ્વિતીય કાંડ

૧	વાક્ય અંગે આઠ મતો	૧-૨
૨	વાર્તિકકારનાં મતમાં વાક્યનું લક્ષણ	૩
૩	મીમાંસક મતમાં વાક્યનું લક્ષણ	૪
૪	વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વાક્યનું લક્ષણ	૫-૬
૫	અર્ષક વાક્ય અને વાક્યાર્થ	૭-૧૪
૬	મીમાંસકોનાં ખંડ પક્ષનો વિરોધ	૧૫-૧૭
૭	એક અને અનવયવ શબ્દ વાક્ય છે	૧૯
૮	સંધાતવર્તિની ભતિ વાક્ય છે	૨૦-૨૧
૯	અક્રમ વાક્ય સક્રમ હોય તેમ સમજાવ છે	૨૨-૨૭
૧૦	‘પદસમૂહ વાક્ય છે’ એવા મતનું ખંડન	૨૮-૨૯
૧૧	સુદ્યયનુસંહાર એટલે વાક્ય	૩૦-૩૩
૧૨	વાક્ય અંગે પદવાદીનો મત	૩૪-૪૦
૧૩	પદસંવાદ એટલે વાક્ય	૪૧-૪૮
૧૪	ઉપરના મતોનું પુનઃકથન	૪૯-૫૫
૧૫	એક અનવયવ શબ્દ વાક્ય છે	૫૬
૧૬	પદવાદીનો મત અને તેમાં રહેલા દોષો	૫૭-૬૩
૧૭	પદવાદીના મતનો સ્વીકાર ન થવાથી પ્રાપ્ત થતા દોષો	૬૪-૭૬
૧૮	પદને અર્થનું વાચક માનવામાં ન આવે તો પદ ઉપર આધાર રાખનારા ન્યારો નિષ્પત્તિ અને છે	૭૭-૮૭

૨૧ પ્રત્યાયક અને પ્રત્યાય અંગે એકત્વ અને બેદ	૯૮-૧૧૨
૨૨ પ્રયોજન એ વાક્યાર્થ છે એવા મતનું ખંડન	૧૧૩-૧૧૫
૨૩ વાક્યના અર્થો અંગે વિકલ્પમતોની શક્યતા	૧૧૬
૨૪ વાક્યાર્થજ્ઞાન માટે પ્રતિકાનો ઉન્મેષ કારણભૂત છે	૧૧૭-૧૧૮
૨૫ અપોદાનકરપનાયો પદવિભાગ સમજવામાં આવતાં પદોના અર્થ અંગે ભાર મતો	૧૧૯-૧૪૨
૨૬ પ્રતિકાસ્વરૂપ	૧૪૩-૧૫૨
૨૭ પદાર્થવિચાર	૧૫૩-૧૬૩
૨૮ પદનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે વિચાર	૧૬૪-૧૬૯
૨૯ જુદાં જુદાં અન્વાખ્યાનો	૧૭૦-૧૭૫
૩૦ ઉચ્ચારણભેદ પ્રમાણે ચજ્ઞના ભેદભેદ	૧૭૬-૧૭૯
૩૧ ધાતુઓ અને ઉપસર્ગોનો સંજ્ઞા	૧૮૦-૧૮૭
૩૨ ઉપસર્ગોનું વાચકત્વ અથવા ઘોતકત્વ અથવા સદ્ગતરીપણું; નિપાતોનું વાચકત્વ અથવા ઘોતકત્વ	૧૮૮-૧૯૧ ૧૯૨-૧૯૬
૩૩ કર્મપ્રવચનધનું સ્વરૂપ	૧૯૭-૨૦૪
૩૪ અખંડવાક્યપદ	૨૦૫-૨૨૦
૩૫ દ્વંદ્વ સમાસમાં અને નનુ સમાસમાં અખંડ સંધાતાર્થ	૨૨૧-૨૨૮
૩૬ પદ અને પદાર્થવ્યવહાર કાર્યપત્રિકે છે	૨૨૯-૨૩૨
૩૭ પ્રક્રિયાભેદ વડે અવિદ્યનું વર્ણન	૨૩૩-૨૩૮
૩૮ પદવાહીનું ખંડન	૨૩૯-૨૪૯
૩૯ પદાર્થની ગોણમુખ્યતા	૨૫૦-૨૮૬
૪૦ પદાર્થમાં સત્યાસત્યવિચાર	૨૮૭-૩૦૧
૪૧ ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વ	૩૦૨-૩૧૩
૪૨ ચજ્ઞોના અર્થોનાં નિર્જોયક કારણો	૩૧૪-૩૧૮
૪૩ અખંડ વાક્યાર્થનું સાપત્ય	૩૧૯-૩૨૪
૪૪ શબ્દાર્થના સ્વરૂપનો વાક્યાર્થ ઉપર આધાર	૩૨૫-૩૩૫
૪૫ મીમાંસક મતમાં શ્રુતાધીપતિ અને તેનું ખંડન	૩૩૬-૩૪૬
૪૬ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ, વૈદિક ઉદાહરણો	૩૪૭-૩૫૩
૪૭ સંજ્ઞાચજ્ઞો	૩૫૪-૩૭૪
૪૮ વાક્યપરિચ્છેદમાં, સમુદાયમાં અને પ્રમેદમાં	૩૭૫-૩૯૭
૪૯ અખંડ વાક્યાર્થરૂપ અર્થોત્તમ	૩૯૮-૪૧૧
૫૦ વાક્યાર્થ અંગે અત્યાનંતર	૪૧૫-૪૪૦
૫૧ અનવચરણનેનું અખંડાર્થત્વ	૪૪૧-૪૬૧
૫૨ ક્રિયાભેદોમાં પણ અખંડાર્થત્વ	૪૬૨-૪૬૭
૫૩ કમ અને સીતપદ	૪૬૮

વિષય

કારિકાસંખ્યા

૫૪ બેદરદિત અને સમુદાયરૂપ અર્થ	૪૬૯-૪૭૨
૫૫ બે અર્થોમાં રહેલાં વાક્યો	૪૭૩
૫૬ શક્તિબેદ પ્રમાણે વાક્યના વિભાગ	૪૭૪-૪૮૦
૫૭ બાકરણ આગમની પરંપરા	૪૮૧-૪૮૮
૫૮ આગમનું એકાન્ત સાદૃશ્ય	૪૮૯-૪૯૦

તૃતીય કાંડ

જ્ઞાતિસમુદેશ

૧ પદવિભાગ	૧
૨ જાણી શબ્દોના જ્ઞાતિ અને દ્રવ્ય એવા બે અર્થો	૨
૩ જ્ઞાતિપદોમાં વૈદિક ઉદાહરણો	૩-૫
૪ શબ્દજ્ઞાતિ અને અર્થજ્ઞાતિ	૬-૧૪
૫ સામાન્ય	૧૫
૬ અવયવો અને અવયવો	૧૬-૧૮
૭ અનુપ્રતિષ્ઠા જ્ઞાન એટલે જ્ઞાતિ	૧૯
૮ જ્ઞાતિકેદરપદોનાની આવશ્યકતા	૨૦-૩૨
૯ શબ્દસત્તારૂપ જ્ઞાતિ; પ્રકૃતિશબ્દો જ્ઞાતિરૂપ અર્થ દર્શાવે છે.	૩૩-૪૬
૧૦ લક્ષણી રૂપી શબ્દસંસ્કાર	૫૦
૧૧ જ્ઞાતિ અને સંબંધ; વૈદિક ઉદાહરણો અને મતાન્તરો	૫૧-૭૧
૧૨ દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને જ્ઞાતિ; વૈદિક ઉદાહરણો	૭૨-૮૫
૧૩ સમુદાયાર્થ	૮૬-૯૫
૧૪ એકબુદ્ધવિષયક સામાન્ય જ્ઞાન અને જ્ઞાતિ	૧૦૦-૧૧૦

દ્રવ્યસમુદેશ

૧ દ્રવ્યતા પદોર્થો, દર્શનબેદો	૧
૨ અસત્ય આકારો અને સત્ય દ્રવ્ય	૨-૬
૩ તત્ત્વ અને અતત્ત્વ	૭-૧૮

સંબંધસમુદેશ

૧ જ્ઞાન, બાહ્ય અર્થ અને શબ્દરૂપ	૧-૨
૨ પછી વિભક્તિ વડે વાચ્ય શબ્દાર્થ	૩-૪
૩ સંબંધ, સંયોગ, સમાવેશ	૫-૧૬
૪ શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે સંયોગ કે સમાવેશ હોય છે એ મતનું ખંડન	૧૭-૩૧
૫ યોગ્યતા અને કાર્યકારણભાવ	૩૨-૩૮
૬ ઔપચારિકી સત્તા	૩૯-૫૧
૭ સંબંધ અંગે મતાન્તર	૫૨-૬૦

૮ ભાવ અને અભાવ; અભાવનું ખંડન	૬૧-૭૧
૯ આગમપ્રમાણ	૭૨
૧૦ વૈયથિક મતમાં અભાવ	૭૩-૮૧
૧૧ ભાવરૂપ નિત્ય શક્તિ	૮૨-૮૮

ભૂયોદયસમુદેશ

૧ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ	૧-૨
૨ દ્રવ્યનું વ્યાકરણશાસ્ત્રીય લક્ષણ	૩

ગુણસમુદેશ

૧ ગુણનું લક્ષણ, ગુણનું અભિધાન	૧-૯
-------------------------------	-----

દ્વિસમુદેશ

૧ દ્વિસનો ઉદ્ભવ અને લક્ષણ	૧-૪
૨ બધી બધવરૂપા દ્વિસને આધારે; દિગ્ભેદો	૫-૨૩
૩ અનેકત્વ કલ્પનાનું મિથ્યાત્વ	૨૪-૨૮

સાધનસમુદેશ

૧ સાધનનું લક્ષણ; વ્યાખ્યાન	૧-૬
૨ સાધ્યસાધનવ્યવસ્થા	૭-૧૭
૩ કર્તા, કરણ, હેતુ; પદાર્થોમાં રહેલી વિશિષ્ટ શક્તિ તે કારક	૧૮-૪૫
૪ કર્મ, તેના વિભાગ; સકર્મકત્વ, કર્મકર્તૃત્વ, કર્મરૂપભાવકત્વ	૪૬-૮૯
૫ કરણ; કર્તા અને કરણ	૯૦-૧૦૦
૬ કર્તા, તેનું સ્વાતંત્ર્ય	૧૦૧-૧૨૧
૭ પ્રયોગ્ય કર્તા	૧૨૨-૧૨૮
૮ સંપ્રદાન	૧૨૯-૧૩૫
૯ અપાદાન, અપાય	૧૩૬-૧૩૭
૧૦ અધિકરણ	૧૪૮-૧૫૫
૧૧ શેષ સંબંધ	૧૫૬-૧૬૨
૧૨ સંબોધન	૧૬૩-૧૬૪
૧૩ વિવક્તિનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ	૧૬૫-૧૬૭

ક્રિયાસમુદેશ

૧ ક્રિયાનું લક્ષણ; ક્રિયાનું સ્વરૂપ; ક્રિયારૂપ વ્યવહાર	૧-૨૦
૨ ક્રિયા અંગે મતાનુસાર; ક્રિયાભૂતિ	૨૧-૨૫
૩ કારણવિકારો	૨૬-૩૪

[વચન]

કારિકાસંખ્યા

૪ નિત્યપ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયા; મતાન્તર	૩૫-૪૧
૫ ક્રિયા અને સંખ્યા, ક્રિયા અને સાધન, ક્રિયા અને વ્યવહારુશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થતી પ્રક્રિયા	૪૨-૬૪

કાલસમુદ્દેશ

૧ વૈશેષિક મતમાં કાલનું લક્ષણ	૧
૨ સર્વ વ્યવહારીના આધાર રૂપે કાલ	૨-૩૬
૩ કાલવિભાજ; કાલને કારણે કમપ્રાપ્તિ; વર્તમાન કાલ	૩૭-૬૧
૪ કાલનું એકત્વ	૬૨-૮૪
૫ વર્તમાન કાલનો નિષેધ	૮૫-૮૮
૬ આ મતનું ખંડન	૮૯-૯૨
■ કવિબ્યકાલ	૯૩-૯૮
૮ ભૂતકાળ, કવિબ્યક્ત્યે તેનું ચિન્નત્વ	૯૯-૧૧૪

પુરુષસમુદ્દેશ

પુરુષ શબ્દનું લક્ષણ; તથા પુરુષો; પ્રક્રિયા	૧-૯
--	-----

સંખ્યાસમુદ્દેશ

૧ વ્યવહારમાં બેઠબેઠ માટે સંખ્યાનો આધાર	૧-૫
૨ વૈશેષિક મતમાં સંખ્યા	૬-૧૮
૩ વિશતિ વગેરે સંખ્યાઓ	૧૯-૩૨

ઉપગ્રહસમુદ્દેશ

૧ ઉપગ્રહનું લક્ષણ	૧-૪
૨ ઉપગ્રહ અને મતાન્તરો	૫-૬
૩ ઉપગ્રહ અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ પ્રક્રિયા; લૌકિક ઉદાહરણો	૭-૨૭

લિંગસમુદ્દેશ

૧ લિંગ અને લોકપ્રચલિત મતો	૧-૩
૨ તથા પ્રકારની ભૂતિઓ, લિંગબોધ	૪-૧૨
૩ આધિભાવ, તિરોભાવ અને રિચિતિ	૧૩-૨૮
૪ લિંગ અને વ્યવહારનું પ્રામાણ્ય	૨૯
૫ શબ્દસંસ્કાર રૂપે લિંગ	૩૦-૩૧

વૃત્તિસમૂહૃચ

૧ સમાનાધિકરણ તદ્વિતવૃત્તિ	૧-૨૭
૨ દ્વૈતકરોપ વૃત્તિ	૨૮-૩૬
૩ વૃત્તિ અને વાક્ય	૩૬-૬૯
૪ અભેદકલ્પ સંખ્યા	૧૦૦-૧૩૩
૫ વિશેષણાદિ યાજાતે (૧૨૫૨) સૂત્રવિચાર અને તેનું પ્રત્યાખ્યાન	૧૩૪-૧૫૮
૬ નમ્ સમાસ વગેરે અંગે હટવેળ	૧૫૯
૭ પ્રત્યયવાચક શબ્દોનાં લિંગ અને વચન	૧૬૦-૧૬૮
૮ સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં લિંગ અને વચન	૧૬૯-૧૮૦
૯ દ્વંદ્વમા લિંગ અને વચન	૧૮૧-૨૧૦
૧૦ બહુવ્રીહિ સમાસમાં લિંગ અને વચન	૨૧૧-૨૪૮
૧૧ નમ્ સમાસ	૨૪૯-૩૧૬
૧૨ જ્ઞાતિ અને દ્રવ્યના સહભૂતા લિંગ અને વચન	૩૧૭-૩૫૯
૧૩ માનની વ્યાખ્યા	૩૬૦
૧૪ ઉપમાનની વ્યાખ્યા	૩૬૧
૧૫ ઉપમાન સમાસ	૩૬૨-૪૨૮
૧૬ વપમિત ક્ષ્યાદિદિશિ સામાન્યાશ્રયોગે । (૨.૧.૫૬) સૂત્રવિચાર	૪૨૯-૪૩૩
૧૭ તેન હુલ્લય ક્રિયા વેદ્યતિ. । (૫.૧.૧૧૫) સૂત્રવિચાર	૪૩૪-૫૨૪
૧૮ તત્ત્વ તત્ત્વેત્ત્વ । (૫.૧.૧૧૬) સૂત્રવિચાર	૫૨૫-૫૫૧
૧૯ તદર્થમ્ । (૫.૧-૧૧૭) સૂત્રવિચાર	૫૫૨-૫૭૮
૨૦ હરતર્ગાજ્ઞાનદત્તિ ધાત્વર્થે । (૫.૧.૧૧૮) સૂત્રવિચાર	૫૭૯-૫૮૦
૨૧ ઉપમાનોપમેયભાવમાં બિહવિચાર	૫૮૧-૫૮૩
૨૨ ઉપમાનોપમેયભાવમા વાચકલ્પવિચાર	૫૮૪-૬૦૧
૨૩ સમસ્ત ઉપમાન અને જિજ્ઞાસુ ઉપમેયો વિશે વિચાર	૬૦૨-૬૦૬
૨૪ ■ વિધિ	૬૦૭-૬૧૫
૨૫ પ્રકારાર્થક વત્ વિધિ. પ્રકારસ્વરૂપ, પ્રકાર જ્યેષ્ઠે ચાદસ્ય	૬૧૬-૬૨૫

પ્રસ્તાવના

ભર્તૃહરિ અને તેની કૃતિઓનો આજ પરિચય ચીની યાનિક ઈ-સીંગ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતની યાત્રાએથી ઈ.સ. ૬૯૫માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી તેણે યાત્રાવૃત્તાંત લખ્યો. ઈ-સીંગે ભર્તૃહરિ વિશે આપેલી વિગતોમાંથી તેની કૃતિઓ અંગે કેટલીક અપૂર્ણ માહિતી મળે છે. ઈ-સીંગ જણાવે છે કે ભર્તૃહરિએ ચૂહિ અર્થાત મહાભાષ્ય ઉપર “૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ભર્તૃહરિશાસ્ત્ર” અને “વાક્યપદીપ”ની રચના કરી હતી. ચૂહિ ઉપરની દીકાને ‘મહાભાષ્યદીપિકા’ સમજી શકાય ત્રીજા અન્ય ‘મેઈ ન’ (peñ-n)ના ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી કશું અનુમાન તારવી શકાતું નથી. ભર્તૃહરિના અવસાનના સમય અંગે અને તેના વ્યક્તિત્વ અંગે ઈ-સીંગના ઉદ્દેશ્યો વિશ્વસનીય નથી.

મહાભાષ્ય ઉપર પ્રાપ્ત થતી દીકાઓમાં ભર્તૃહરિની ‘મહાભાષ્યદીપિકા’ (પૂના ૧૯૬૫) સર્વપ્રથમ છે તેનો આરભ મહાભાષ્યના વચનો શૈલિકાના લેખિકાનાં ચ. ઉપરની ચર્ચાથી થાય છે અને મહાભાષ્યના સાતમા આદિકામાં પા. સ. બેભેકાલ સિદ્ધર્થસ્ય । (૧.૧.૫૫) ઉપરના ભાષ્યવચન અન્વયપાત્રં સ્થાને મરજિતિ । ઉપરની દીકાથી અંત આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે અનેક સ્થળોએ તેમાં અન્યપાત્ર મળ્યા છે.

આ દીકાની શૈલીની ઔઠતા, તેમાં પ્રાપ્ત મતા વૃત્તિગર અને ખ્યાનમહારના જુલેઓ અનેક વિદ્યપંચાખ્યાનો, દાર્શનિક વિચારોની સૂક્ષ્મ ઇશ્વાર અને ‘વાક્યપદીપ’ના વિચારો સાથે કેટલુંક સારૂ એના મહત્વને વધારે છે. કેમકે અને બીજા વૈષ્ણવરથો માટે ભાષ્યાબ્ધિને પાર કરવા માટે સેતુરૂપ બનેલી આ દીકા, તેની વિસિષ્ટ શૈલીને કારણે ભર્તૃહરિની રચના ન હોય એવી કંઠા થાય છે.

ભર્તૃહરિએ ‘વાક્યપદીપ’ના પ્રથમ બે કાંડો ઉપર વૃત્તિ રચી હતી. પ્રથમ કાંડ ઉપરની સંપૂર્ણ વૃત્તિ (પૂના, ૧૯૬૬) અને દ્વિતીય કાંડ ઉપરની અપૂર્ણ વૃત્તિ, અત્યંત પ્રૌઢ, વ્યાખ્યાનમય અને અનેક સ્થળોએ કુબોધ હોવા છતાં, ભર્તૃહરિવિચારોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા, અનેક અવતરણો સાથે, તીવ્રનિક દષ્ટિએ કરતી હોવા છતાં, તેની શૈલીની ‘વાક્યપદીપ’ની શૈલી સાથેની બિન્નતાને કારણે તેના ભર્તૃહરિના કાર્ય અંગે શંકા જાગે છે. દ્વિતીય કાંડની પ્રકાશિત ચર્ચાથી વૃત્તિમાં લગ્ન અન્યપાત્ર હોવાથી અને સુગ્રાહ્ય એવરના, આ વૃત્તિના પ્રસિદ્ધ થયેલા પાઠ અંગે પણ નિશ્ચયો મળતા ન હોવાથી, શ્રી અરોગ અંકુશરના વૃત્તિના સંપાદનની આકાંક્ષા સખવામાં આવે છે.

‘શબ્દધાતુસમીક્ષા’, ‘જાગૃત્તિ’ અને પાણિનિસૂત્રો ઉપરના કેઈક ‘વિવરણ’ અન્યને ભર્તૃહરિની રચનાઓ માનવામાં આવી છે. પરંતુ આ અંગે કશો નિર્ણય મળે શકતો નથી. આ અન્યો પ્રાપ્ત મળ્યા પછી તેમને અંગે વિચારી શકાય.

‘વાક્યપદીય,’ ભર્તૃહરિની સુપ્રસિદ્ધ રચના છે. તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ વામનબાદિય (ઈ.સ. ૬૫૦)ની ‘કાશિકા’ (પા. સ. ૪.૩.૮૮)માં ‘ચન્દ્રચંદ્રસંબંધીય પ્રકરણ’ રૂપે મળે છે. ચન્દ્ર એટલે ચન્દ્રસમૂહરૂપ અષ્ટક વાક્ય. તેની ચર્ચા દ્વિતીય કાંડ અર્થાત્ ‘વાક્યકાંડ’માં કરવામાં આવી છે. ૫૬ એટલે સાચું વિભક્ત્યન્ત વર્ણુસમૂહ, ૫૬ સાથે બેડાયેલાં ૬૦૫, ગુણ, સાધન, ક્રિયા વગેરેની ચર્ચા ત્રીજા અર્થાત્ ‘પદકાંડ’માં કરવામાં આવી છે. ભર્તૃહરિએ પ્રવર્તાવેલા અક્ષર ચન્દ્રવર્ણ અંગેની પ્રાસ્તાવિક ચર્ચા પ્રથમકાંડ અર્થાત્ પ્રકાશકાંડમાં કરવામાં આવી છે. પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય કાંડમાં સળંગ અનુક્રમમાં અનુક્રમે ૧૮૭, ૪૯૦, અને ૧૩૨૫ કારિકાઓ મળે છે.

પતંજલિના મહાભાષ્યના પાઠની જેમ ભર્તૃહરિના આ કારિકામંથના પાઠનું ૫૬૫ વિખ્યાવન યજું હશે એમ લાગે છે. પદકાંડના ચૌદ અમુદ્દેશો ઉપરાંત તેમાં લક્ષણસમુદ્દેશ, બાધાસમુદ્દેશ અને ઉપમાસમુદ્દેશ નામના વિભાગો હતા, એવા ઉલ્લેખો પ્રુવચરાજ અને હેહારાજો કપો છે. બાધાસમુદ્દેશ અને લક્ષણસમુદ્દેશ ત્રીજા કાંડના ભાગ રૂપે હશે. ‘વાક્ય-પદીય’ની (૨. ૧૨૬) પોતાની ટીકામાં પ્રુવચરાજ ઉપમાસમુદ્દેશનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સમુદ્દેશનું સ્થળ ત્રીજા કાંડના વૃત્તિસમુદ્દેશમાં હોઈ શકે. વૃત્તિસમુદ્દેશમાં પ્રાપ્ત થતી ઔપચ્ય અંગેની ચર્ચા કારિકા (કા. ૧-૭૭૩) ઉપમાસમુદ્દેશ તરીકે ભણીતી હોવાનો સંભવ છે.

ભર્તૃહરિને તેના જેવા નામવાળા, ‘ચતકચંકાર કવિ ભર્તૃહરિ, દંતકથાના રાજવી, ભર્તૃમિત્ર જેવા કોઈક અદ્વૈતવેદાંતી, ‘ભદ્રિકાવ્ય’ના કવિ ભદ્રિ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથના શિષ્ય યોગી ભર્તૃહરિ સાથે એકરૂપ ગણવામાં આવે છે. આને અંગે વિશ્વસનીય પુરાવા નથી. મહાવૈષ્ણવકરણ ભર્તૃહરિને ‘વાક્યપદીય’કાર ભર્તૃહરિ તરીકે જ આપણે સમજીશું.

ભર્તૃહરિના સમય અંગે ‘મહાભાષ્ય’ (ઈ.પૂ. ૧૫૦)ને પૂર્વસીધા ગણી શકાય. ભર્તૃહરિનાં નામ, કૃતિ અને વિચારોના ઉલ્લેખો તમા કારિકાવચનોનાં અવતરણો, ‘મ્લોકવાત્તિ’કાર કુમારિલભદ્ર (ઈ.સ. ૫૫૦), ‘મૂલમધ્યમકકારિકા’ના ટીકાકાર ભૃગુ (ઈ.સ. ૪૫૦), ‘મમાણુ-વાત્તિ’કાર ધર્મકીર્તિ (ઈ.સ. ૬૧૦), ‘ચતપથપ્રાક્ષણ’ના ટીકાકાર હરિરવામી (ઈ.સ. ૫૪૦), ‘અભિધર્મદીપ’ના કવિ વિમલમિત્ર (ઈ.સ. ૪૫૦) અને ‘મમાણુસમુચ્ચય’ના કવિ દિગ્માળ (૪૮૦-૫૧૦)~૨જુ કરે છે. તેથી ભર્તૃહરિ ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૪૫૦ સુધીના સમયમાં થયા હશે એમ માની શકાય.

‘વાક્યપદીય’ની ટીકાઓમાં વૃત્તિ મુખ્ય અને આદ્ય છે. ભર્તૃહરિનું કર્તૃત્વ તેનામાં આરોપવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ કાંડ ઉપર પૂરી અને દ્વિતીય કાંડ ઉપર અધૂરી વૃત્તિનું પ્રકાશન પૂના અને બનારસથી થયું છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’, અને ‘લઘુમંજુ’માં આ વૃત્તિનાં હોય તેવા ગતવચનો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. હેહારાજ ઋણાવે છે કે તેના પ્રથમ બે કાંડ ઉપરની અભારે અનુપલબ્ધ ટીકા ‘ચન્દ્રપ્રકાશ,’ વૃત્તિને અનુસરે છે. ભર્તૃહરિને અનેક રમણે તેજે ટીકાકાર કે ટીકાકૃત્ત્વ દેવા છે. ‘વાક્યપદીય’ અને ‘વૃત્તિ’ના સમાન કર્તૃત્વનો વિરોધ દ્વૈત વિદુશી ભિન્નદેવે કયો છે. આ અંગે અનિશ્ચય પ્રવર્તતા હોવા છતાં ‘સ્ફોટસિદ્ધિ’કાર મંડનમિત્રને ‘વાક્યપદીય’ ઉપરનો આ ‘વૃત્તિ’નો પરિચય હતો તે નિમિત્ત છે.

‘વાક્યપદીયના’ ટીકાકારોમાં જુલલદેવ તેમની ‘પદ્ધતિ’ ટીકાથી જાણીતા છે. ‘વાક્યપદીય’ના કારિકાભાગને તથા તેના ઉપરની વૃત્તિમાંનાં વચનોને તે સમજાવે છે. પૂના (૧૯૬૬)થી પ્રકાશિત થયેલી આ ટીકામાં પણ ઘણાં અનિર્ણીત બાબતો આપ્યાં છે. જુલલદેવ તેની પહેલાંની, ‘વાક્યપદીય’ ઉપરની ટીકામૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુલલદેવ અથવા હરિજુલલ અનુગુપ્ત વંશના જીવિતશ્રુત દ્વિતીયના પિતા વિદ્યુગુપ્તના સમયમાં અર્થાત્ ઈ.સ. ૭૦૦ની આસપાસ થયા હશે એવો તર્ક કરી શકાય.

૧૯૮૧માં મુન્નિયન, જર્મનીમાંથી પ્રોફે. વિલ્હેમ રાઉએ પ્રકાશિત કરેલી ખીજી ટીકાનું નામ છે ‘વાક્યપદીયપ્રમેયસંગ્રહ.’ દ્વિતીય કાંડ ઉપરની આ ટીકાનો ભેખડ અનુવેષ છે. આ ટીકા કારિકાના નિર્દેશ વિના અને પ્રતીકા મોંઘ્યા વિના સળંગ વ્યાખ્યાન રજૂ કરે છે. દ્વિતીય કાંડની ૪૬૮મી કારિકા સુધી તેનો વિસ્તાર છે. પુણ્યરાજની ટીકાનો તેમાં ઉપયોગ થયો હોવાથી તેનો સમય અગિયારમી સદી પછીનો ગણી શકાય.

ખનારસુધી પ્રકાશિત થયેલા વાક્યપદીયના આવ સંપાદનમાં પ્રથમ બે કાંડની કારિકાઓ સાથે ટીકા પણ રજૂ કરવામાં આવી છે. સંપાદકોએ તેને પુણ્યરાજની ટીકા કહી છે. વાસ્તવમાં પહેલા કાંડ ઉપરની આ ટીકા, વૃત્તિનો ઝડપથી કરેલો સાર છે. દ્વિતીયકાંડની ટીકાને પુણ્યરાજની કૃતિ માની શકાય. આ ટીકા સરળ અને સ્પષ્ટ છે. અતિ સૂક્ષ્મ અર્થો કે અંડનર્મંડનનો ઘટાટોપ તેમાં દેખાતો નથી. તેમાં અનેક અવતરણો મળે છે. ખીજી કાંડની કારિકાઓ ૭૭ થી ૮૬માં લામકના ‘કાન્વાસકાર’ (૧.૯૦). કુન્તાકના ‘વક્રોક્તિજીવિત’ (૫.૫૬), વામનના ‘અલંકારસર્વસ્વ’ (૫.૪૩), હેમચન્દ્રના કાન્વાનુદાસન (૫. ૩૬) અને ભર્તૃહરિના નીતિચતક (સ્તોક ૩૫)નાં ઉદ્ધરણો તેના ભેખડે આપ્યાં છે.

ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીય’ની ટીકાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ હેલારાજની ‘પ્રકાશ’ ટીકા છે. ‘વાક્યપદીયના પદકાંડ’ ઉપર તે પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ.સ ના અગિયારમા શતા પછી થયેલા હેલારાજે ‘ક્રિયાવિવેક’ ‘વાર્તિકાન્ધેષ’, અદ્વૈતસિદ્ધિ અને વાક્યપદીયનાં પ્રથમ બે કાંડો ઉપરની ટીકા ‘શબ્દમજા’ની રચના કરી હતી.

ભર્તૃહરિના તત્ત્વવિચારની સર્વોચ્ચ અર્થો તેમાં મળે છે. તત્ત્વદર્શન ક્ષાવર્તાં તે કોઈ દર્શનવિશેષ કે સિદ્ધાન્તવિશેષની અર્થોનો આગ્રહ રાખતા નથી. તેમને મન શબ્દ-વ્યવહાર એજ વ્યવહાર છે, અને શબ્દાર્થ એ જ અર્થ છે હેલારાજની વિદ્વાતાનાં દર્શન ‘પ્રકીર્ણપ્રકાશ’માં શબ્દે શબ્દે થયા વિના રહેતાં નથી. વ્યાક્રિ, વાજપ્યાયન, નિરુક્તકાર અને વાર્તિકકાર તથા પર્તજ્ઞાનાં વચનોનો તે વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. વૈશેષિક, સાંખ્ય અને મૌર્માસાના સિદ્ધાન્તો તેમને જિજ્ઞાસે છે. કારિકાઓનું અર્થદર્શન ક્ષાવર્તી વખતે તે અનેક પાઠાન્તરો થયે છે. પૂર્વાચાર્યોની ટીકાપદ્ધતિનો તે ઘામ લે છે. શબ્દાર્થ કરતાં, સિદ્ધાન્તાર્થનું જ સ્પષ્ટતાથી અનુશીલન કરવાની તેમની નેમ છે. પોતાના વાચકો પાસેથી વિવચના પૂર્ણ જ્ઞાનની તે અપેક્ષા રાખે છે; તથા તે અવતરણોને અધૂરાં રાખે છે. ‘પ્રકીર્ણપ્રકાશ’માંથી થોડા મન-ચાનને કોઈક કુસંસ્કાર નામના ટીકાકારની રચનાથી પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

અર્વાચીન વિદ્વાનોની 'વાક્યપદીપિ', ઉપરની ટીકાઓમાં 'બ્રહ્મકાંડ' ઉપરની સૂત્રનારાયણ શુકલની ટીકા 'ભાવપ્રદીપ' અને પં. રઘુનાથ શાસ્ત્રીની 'અભ્યાસત્રી' જાણીતી છે. 'ભાવપ્રદીપ'માં શબ્દાર્થ ઉપરાંત અન્યદર્શનોમાંથી અવતરણો આપીને સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ ટીકાના બ્યાખ્યાનથી ધણે સ્થળે કારિકાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. અભ્યાસત્રી સંપૂર્ણ વાક્યપદીપ ઉપર છે. મૂલ કારિકાઓની જૂતિ, પુણ્યરાજની 'પ્રકાશ' અને હેભારાજની 'પ્રકાશ'નો આધાર લઈને રચાયેલી આ ટીકા ધણી ઉપયોગી છે અને કારિકાર્થને સમજાવવામાં તેનો મહત્વનો ફાળો છે. કેટલીકવાર—અલગત આવા સ્થળો ઓછાં છે—સ્વતંત્ર અર્થદર્શન કરાવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે, તે કેટલીકવાર તૃતીયકાંડની કારિકાઓ ઉપરની હેભારાજીય ટીકાનું માત્ર પુનઃકથન તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

'વાક્યપદીપ'ના સંપાદનોમાં ચારુદેવશાસ્ત્રીનું, ત્રિવેન્દ્રમુનું તૃતીયકાંડ (અપૂર્ણ)નું, સુબ્રહ્મણ્ય ઐયરનું; પૂનાના સંપાદક કે.વી. અમ્બર-અને વી. પી. લીમચેનું તથા વિદ્વેષ રાજનું સંપાદન જાણીતાં છે. ચારુદેવ શાસ્ત્રીનું બ્રહ્મકાંડ સુદર સંપાદનનો નમૂનો છે. બ્રહ્મકાંડ અને અપૂર્ણ વાક્યકાંડ પૂરતું આ સંપાદન છે. સુબ્રહ્મણ્ય ઐયરનાં મૂલકારિકા અને ટીકાના સંપાદનો ધણા પરિશ્રમે તૈયાર થયેલાં હોઈ ઉપયોગી છે. પૂનાનું અમ્બર-લિમચેનું સંપાદન વાક્યપદીપની ત્રણેય કાંડની કારિકાઓની વિશ્લેષણીય વાચના પૂરી પાડે છે. એને અતે આપેલાં પરિશિષ્ટોનું અસામાન્ય મહત્ત્વ છે વિદ્વેષ રાજ, પોતાના સંપાદન અંગે, તે શાસ્ત્રીય સંપાદન હોવાનું ગૌરવ લે છે. તેમણે કસ્તુરપ્રતોની સામગ્રીના આધાર લીધો છે. જૂતિ, ટીકાઓ અને અનુભૂતિકારિકાઓ પ્રાપ્ત થતા વાક્યપદીપની કારિકાઓના ઉદ્ભવોના પાઠોને ધ્યાનમાં લીધા નથી.

વાક્યપદીપનો તત્ત્વવિચાર

બ્રહ્મકાંડ.

વર્ણોના નિમિત્તરૂપે રહેલું જનાદિ અનંત શબ્દતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ અર્થરૂપે જાણે છે. તેમાંથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે એક છે અને શક્તિઓના આભરને કારણે તે તેમનાથી જુદું હોય એમ જણાય છે, (૧-૪)

શબ્દબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વેદ છે. મહર્ષિઓએ તેને અનેક શાખાઓમાં વિસ્તાર્યો છે, અને જુદી જુદી રમૂતિઓ રચી છે. તે વેદનાં અર્થવાદવચનોને આધારે અદ્વૈતવાદીઓ અને દ્વૈતવાદીઓના અનેક પ્રવાહો સ્થાપિત થયા છે. શબ્દતત્ત્વરૂપ વિદ્યા પણ વેદમાં જણાવાઈ છે. બીજી વિદ્યાઓ પણ તેમાંથીજ વિસ્તરી છે. (૫-૧૦)

જ્ઞાનીઓ બ્યાકરણને શબ્દબ્રહ્મ માટે સાક્ષાત્ ઉપકારક, હિતમ તપરૂપ, પવિત્રતમ જોડાતિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય સમજે છે. વાળુના હિતમ રૂપ તરીકે જાણીતા, શુદ્ધ જ્ઞેયોતિરૂપ; પરમપ્રકાશરૂપે રહેલા અને જુદી જુદી દર્શનપરંપરાઓમાં જુદી જુદી રીતે પ્રાપ્ત થતા શબ્દતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર બ્યાકરણના જ્ઞાનથી થાય છે (૫-૨૨)

[શબ્દતત્ત્વ અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગૌરવને નિરૂપતા આ વિચારનું મૂળ મહાભાષ્યના કેટલાંક વચનો છે. ભર્તૃહરિએ એમનો વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતા કર્યા છે. પછીના સમયમાં ધર્મકીર્તિએ તેના 'પ્રમાણ્યુનાતિક'માં અને 'વાદન્યાય'માં વ્યાકરણશાસ્ત્રની નિર્દેશ કરી છે. કુમારિલ અને જ્ય-તમાં આવા ઉદ્દેશો 'પૂર્વોત્તર પક્ષે રૂપે મળે છે']

શબ્દ, અર્થ અને તેમની વચ્ચેનો સંબંધ નિત્ય છે. આ નિત્યવત્ત્વો ઉદ્દેશ્ય સૂત્ર, વાર્તિક અને ભાષ્યમાં થયે છે. વાક્યપદીનની વિવચન્યવસ્થાનું સૂચન કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અપોદાર અને સ્થિતલક્ષણ એવા બે પ્રકારના અર્થો અન્વાયધ્યેષ્ય અનેર પ્રતિપાદક એવા બે પ્રકારના શબ્દો, કાર્યકારણ અને ચોગ્યતારૂપ એમ બે પ્રકારના સંબંધો અને ધર્મબોધ તથા અર્થબોધ એમ બે પ્રકાર પ્રયોજન-એમ આઠ પ્રકારનું શાસ્ત્રતત્ત્વ સમજવામાં આવે છે. આવા શબ્દાર્થસંબંધો શિષ્યોથી પ્રાપ્ત થયેલા અને ધર્મસાધન હોય તો જ અર્થવાદક છે અને ધર્મસાધન બને છે. એથી વિપરીત સ્થિતિમાં રહેલાને અસાધુ સમજવા. શબ્દાર્થસંબંધની નિત્યતાને વ્યવહારના સંદર્ભમાં પ્રવાહનિત્યતા કહે છે. (૨૩-૨૮)

શબ્દોની સાધુત્વબવરથા માટે વ્યાકરણરચિતની રચના થાય છે. આ વ્યવસ્થા આગમ અને શિષ્યોનાં વચનો ઉપર આધાર રાખે છે. તર્ક અર્થોત્ અનુમાન તેનો બાધ કરી શકતાં નથી. શાસ્ત્રમાં એકના તર્ક વડે બીજાના તર્કનો બાધ થાય છે. મોની કે ઝવેરીનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તર્કને આધારે નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ અભ્યાસપ્રત્યક્ષને આધારે છે. આણું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન યોગીને સહજ છે. તેનો અનુમાનથી બાધ થતો નથી. આગમનું અનુસરણ કરનારનો અનુમાનથી પરાજય થતો નથી. અપૌરુષેય વેદ અને પ્રમાણભૂત રચિતિઓ ઉપર નિર્જર વ્યાકરણશાસ્ત્રને શબ્દોના સાધુત્વ અંગે પ્રમાણભૂત સમજવામાં આવ્યું છે. (૨૯ થી ૪૩)

શબ્દ, રજોટ અને નાદ અર્થોત્ ધ્વનિ અર્થેની ત્રયો શરૂ કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે બે પ્રકારના વાચક શબ્દો છે; તેમાંનો એક અભિવ્યક્તિનું કારણ બને છે અને બીજો અર્થ માટે પ્રયોજાય છે. તેમની વચ્ચે સ્વરૂપભેદ અથવા ભુદ્ધિભેદને આધારે ભિન્નતા સમજવામાં આવે છે. પ્રયેક્ષતાની ભુદ્ધિમાં રહેલ શબ્દ, અરણ્યમાં રહેલા અગ્નિની જેમ, જુદા જુદા શબ્દોનું કારણ બને છે. તે કમહીન શબ્દ, નાદની કમપૂર્વક ઉત્પત્તિને કારણે કમવાનુ હોય તેવો સમજાય છે મોરના ઈંટમાં રહેલા રસ જેવો આ શક્તિરૂપ શબ્દ, તેના ધ્વનિવિભાગો પ્રમાણે સહજ બની ઉચ્ચરિત બને છે.

શબ્દમાં ગ્રાહ્યત્વ અને ગ્રાહકત્વ એવી બે ઘટિતિઓ રહેલી છે. જ્ઞાનનો વિવચન બનનાર શબ્દો વડે અર્થને પ્રકટ કરી શકતો નથી. સંજ્ઞાશબ્દો જેમ સંજ્ઞાશબ્દો સાથે સંબંધ પામે છે તેમ અગ્નિ એવો શબ્દ તેના સ્વરૂપને જણાવીને અનેર્કક. (૪.૨.૩૩) સૂત્રમાંના શબ્દ વડે જણાવ્યા, પ્રયોગમાંના અગ્નિ શબ્દ સાથે, સંબંધને પામે છે.

ઉચ્ચારણ વખતે અભિધેય રૂપે પ્રાપ્ત થતા શબ્દનું ૩૫ તેનાથી જુદું સમજવામાં આવે છે. ક્ષં કાં કામસ્વાશ્વસ્થા. (૧.૧ ૧૮) સૂત્રમાં કેટલાક આચાર્યો શબ્દભૂતિ માટે શબ્દવ્યક્તિ એવી સંજ્ઞા જણાવે છે અને આવી વ્યક્તિસંજ્ઞા ભૂતિ વ્યાકરણ ક્ષેત્રો માટે તે તે રમણેએ પ્રાપ્ત થાય છે (૪૪-૭૦)

અનેદેહ્ય : (૪.૨.૩૩) અને સ્વં સ્વં (૧.૧ ૬૮) સૂત્રો ઉપરનાં કેટલાંક વાર્તિક-
બંધનયોગોને આધારે અર્થે સદ્ધર્મના પૂર્વક ઉપરની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.]

શબ્દને નિત્ય માનવામાં આવે કે ઉત્પાદ્ય માનવામાં આવે, પરંતુ, તે એક જ છે એવો એક મત છે તે બુદ્ધા બુદ્ધા છે એવો બીજો મત છે.

ગ્રીમાંસક મતમાં બુદ્ધા બુદ્ધા શબ્દોમાં વર્ણોનું એકત્વ છે, અને બુદ્ધાં બુદ્ધાં વાક્યોમાં શબ્દનું એકત્વ છે; વર્ણોથી બુદ્ધો કોઈ શબ્દ નથી અને શબ્દોથી બુદ્ધું કોઈ વાક્ય નથી. ભર્તૃહરિ આ બાબતોનો નિષેધ કરતાં જણાવે છે કે શબ્દોમાં વર્ણો હોતા નથી અને વર્ણોમાં તેમના અવયવો હોતા નથી. શબ્દોની વાક્યથી ભિન્નતા નથી (૭૧-૭૫)

રેફોટ અને ધ્વનિ બંને ચર્ચાની શરૂઆત કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ધ્વનિઓના અવસ્થાઓને કારણે રેફોટમાં પણ કુત વિવચિત વગેરે વૃત્તિભેદ સમજાય છે શબ્દની અભિવ્યક્તિમાં પ્રાકૃત ધ્વનિ કારણરૂપ છે. વૈકૃતધ્વનિ રિચિતભેદનું નિમિત્ત બને છે. વૈકૃત ધ્વનિઓ વૃત્તિભેદ જન્માવતા હોવા છતાં રેફોટમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી.

ધ્વનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ બંને તથા મતો છે. ધ્વનિયોગો સંસ્કાર થાય છે, શબ્દોનો સંસ્કાર થાય છે અને બંનેનો થાય છે.

ધ્વનિમહત્વ બંને પણ અભિવ્યક્તિવાદીઓના તથા મતો છે : (૧) શબ્દ અને ધ્વનિને એકરૂપ સમજવા ભેદ છે; (૨) ધ્વનિ અવિચાલ છે અને (૩) ધ્વનિ સ્વતંત્ર છે. અન્ય ધ્વનિસહિત પૂર્વ ધ્વનિઓ વડે સ્થાપિત શક્તિઓવાળી અને સ્પષ્ટ ઉપશબ્દોથી કાર્યવાહક વાળી શ્રુતિમાં શબ્દનું મહત્વ થાય છે. જ્ઞાન અને શબ્દમાં ભેદનો જે આભાસ થાય છે તે કલ્પના માત્ર છે વ્યવહારમાં જેમ જેવ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ ક્રમ પ્રાપ્ત ન કરનારી વાણી વડે કરો અર્થ જણાવાતો નથી.

જેમ પદ્યાર્થને ગાઠ અધિકારમાં જુદી રીતે સમજીને પછી યથાવત્ અવલોકવામાં આવે છે તેમ વાક્યની અભિવ્યક્તિ પહેલાં, વાક્યને બ્રહ્મ કરવામાં કારણરૂપ ધ્વનિઓ વડે વર્ણ, પદ વગેરે ભાગોની કલ્પના થાય છે. (૭૬-૮૪)

અનેક વ્યક્તિઓ વડે અભિવ્યક્ત થતો રેફોટ ભવિષ્ય કહેવાય છે અભિવ્યક્તિવાદીઓના મતને કારિકા ૬૮ થી ૧૦૪માં ઉત્તર આપતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અભિવ્યક્તિ કોઈ અનિર્ણયમાં જ સીમિત નથી. નિત્ય ભવિષ્યોની, તેમના આશ્રયો વડે યતી અભિવ્યક્તિ સ્વીકારી ચકાવ છે. ધ્વનિરૂપ અને પદ્યો વચ્ચેનો નિત્ય સંબંધ નિમિત્ત છે તેમ, રેફોટ અને નાદો પણ તેવો સંબંધ નિમિત્ત છે. પોતાનામાં રહેલા અને પોતાના જેવા શ્રુતો વડે પ્રાપ્ત બનતા મન્ય વગેરેને અભિવ્યક્ત કરનાર નિમિત્ત નિમિત્તપણે દોષ છે. તેથી કામભેદ વિનાનાં વર્ણ, પદ અને વાક્યમાં નાદોને કારણે વૃત્તિપ્રાપ્ત અને સ્વ કામ શ્રુતો દોષ તેમ જણાય છે. (૮૫-૧૦૪)

કાર્યપ્રકારમાં રેફોટ અને નાદના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે કલ્પના સંયોગ અને વિષય વડે ઉત્પન્ન થનારો રેફોટ કહે છે અને રેફોટથી ઉત્પન્ન ચર્ચા શબ્દો ધ્વનિઓ છે. શબ્દ નાદો દોષ કે મોટો દોષ, રેફોટના કાલમાં ફેરફાર થતો નથી

જેમ દૂરથી દીવાનો પ્રકાશ દેખાય તેમ દૂરથી માત્ર ધ્વનિ જ સમજાય છે. કર્ણોના રચનો સાથેના સંયોગથી તીવ્ર બનેલ દીર્ઘ અને શ્રુત પણ જુદા સમજાય છે. રચનો અને કર્ણોના અભિજાતથી ઉત્પન્ન થયેલા કંપ બંધ થતાં રફેક્ટમાંથી બીજા ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૦૫-૧૦૯)

શબ્દનાં ઉપાદાનકરણો વિશે જાણવતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે વાયુ, અણુઓ અથવા જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે. આ અંગે ગ્રામ્નીન શિક્ષાકાગેનો મત છે કે આત્મા, સુદ્ધિ વડે અર્થોત્તુ મહત્ત્વ કરીને, મનને ઉચ્ચારણની ઈચ્છા સાથે યોગ્ય છે. મન કાપાગિનને પ્રભવસિત કરે છે. તે કાપાગિન પ્રાણવાયુને પ્રેરે છે. વક્તાની ઇચ્છાને અનુસરતા પ્રપત્ત વડે ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર વાયુ (ઉચ્ચારણ)રચાનોમાં અભિજાત પામીને શબ્દરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૧૦-૧૨૧)

વિશ્વની નિયામક શક્તિ શબ્દોને આધારે રહેલી છે. પદ્મ, કપત્ત, વગેરેનો ભેદ પણ શબ્દને કારણે છે. વાચ્યવાચકભેદરાશો આ સંસાર શબ્દો પરિણામ છે. શબ્દશ્રવણ જ્યોતિત્તુ પ્રકાશમાન રૂપ શબ્દવિદ્યામાં પ્રવિહીન બને છે જમતમાં એવું કોઈ જ્ઞાન નથી, જે શબ્દની સંકીર્ણ વિનાતું હોય. જ્ઞાન સાથે અવિભક્ત્ય રૂપે રહેલી વાગ્દેવતાં જો ઉચ્છેદ પામે તો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશનો નથી. તે નિત્ય અને એકત્વરૂપ શબ્દતત્ત્વ જ જ્ઞાનતું પ્રકાશક છે. તે વાગ્દેવતા બધી વિદ્યાઓ, બધાં સિદ્ધિઓ અને બધી કલ્પઓના આધાર રૂપે છે. તે સંસારી જનોતું ચૈતન્ય છે. જ દ્વારેવાળી, જ અધિષ્ઠાનોવાળી, જ પ્રબોધવાળી અને જ અબ્યવે વાળી વાણીની જીપાસના કરે છે તે શ્રુતને ઉદ્ભવો બપ છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રને જે રીતે બંધા કરવામાં આવે છે તે રીતે તેને સમજવામાં આવે છે. અસ્ત્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વાળા અધાતમક વગેરેમાં પણ વાણીને આશ્રયે આકાર સમજવામાં આવે છે. શબ્દસંકાર, પરમાત્માની પ્રાપ્તિને જીપાય છે. તેની પ્રવૃત્તિના તત્ત્વને જાણનાર અશ્રુત શબ્દશ્રવણને પામે છે. શબ્દશ્રવણ સાથે એકત્વની પ્રક્રિયા સમજવતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે પ્રાણજ્ઞાનની પેમે પાર રહેલા શબ્દતત્ત્વ સાથે એકત્વ પામીને, આત્મર જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરીને અને અવિદ્યાથી બંધન દૂર કરીને જ્ઞાની પરમ કારણરૂપ શબ્દજ્યોતિ સાથે એકત્વ પામે છે. (૧૨૨-૧૪૭)

અપૌરુષેય આગમ અંતે પ્રવર્તમાન રહે છે. શરતો અને દર્શનો તથા તેમના રચયિતાઓ ન હોય તો પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ પ્રબોધેલા ધર્મોત્તુ સોડા ઉદ્ભવન કરતા નથી. તર્ક અર્થોત્તુ મીમાંસામાં જણાવેલા ન્યાયોની મદદથી અનેક જામતો જાણી શકાય છે, પરંતુ આગમોમાંના અત્તા ન્યાયો જ પ્રમાણ્યુત છે. આ જ્ઞાતરણસ્મૃતિ શબ્દોના સાધુત્તને જાણના માટે છે. તે વૈખરી, મધ્યમા અને પશ્યન્તી જ્યેષ્ઠ અને ક્રિન્ન માગોમાં બ્યારત બનેલો વાણીતું અદ્ભુત અને ઉત્તમ રચાન છે. વૈખરી વાકુ દિવ્ય અને અદિવ્ય રૂપે જોએ છે પ્રાણ અને અપાનથી દૂર બીજી, મધ્યમા વાક, સર્વમાં રહેલી છે. વૈખરી ધોષવતી છે અને મધ્યમા અને પશ્યન્તી નિર્ધોષા છે. વિજ્ઞાન વિનાની અને સર્વત્ર ક્રમ વિનાની તથા સૂક્ષ્મ એવી પશ્યન્તી સ્વપ્રકાશ અને અવિનશ્વર છે.

બ્યારણની રચના પ્રકૃતિસત્ત્વ વિજ્ઞાન અને સ્વરચનિદેશથી અવિજ્ઞાનને આધારે થયેલી છે. (૧૪૮-૧૭૪)

અપર્યાય શબ્દો અંગે ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે શુદ્ધ શબ્દને ગદ્યને એ અશુદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેને અપર્યાય કહે છે. પ્રવૃત્તિનિમિત્તને કારણે સર્વન સાધુત્વ નક્કી થાય છે. અપર્યાય શબ્દો સાધુશબ્દોના અનુમાનથી અર્થ મોઘનું કારણ બને છે. તેઓ સાક્ષાત્ વાચક બનતા નથી. (૧૭૫-૧૮૩)

વાક્યકાંડ

વાક્યપદીયના દ્વિતીયકાંડ અર્થોત્ વાક્યકાંડમાં મુખ્ય ચર્ચા વાક્ય અને તેના વાચકત્વ અંગે છે. વાક્યની ચર્ચાની સાથે શબ્દોના ઔણ્મુખ્ય અર્થો, પ્રતિકા વગેરે વિષયો પણ ચર્ચામાં આવ્યા છે.

વાક્ય અંગે મીમાંસકો અને વૈયાકરણોના મતોનો સારસંગ્રહ કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે આખ્યાત, શબ્દસંઘાત, સંઘાતવર્તિની ભૂતિ, એક અનવયવ શબ્દ, ક્રમ, ભૂતિયત્વ સંહાર, પદેષુ પદ અને દરેક સાપેક્ષ પદ એમ આઠ વિષયો વાક્ય અંગે જાણીતા છે.

બ્યાકરણશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાક્યની “અગ્રય, કારક અને વિશેષણ સાથેનું ક્રિયારૂપ” અને “એક ક્રિયાપદ(વાળો શબ્દસમૂહ)” એવી બ્યાખ્યા, મહાભાષ્યમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ બ્યાખ્યા, મીમાંસકોની વાક્યની બ્યાખ્યા, “વાક્યમાંથી છુટા પડ્યા હોય ત્યારે આકર્ષાવાળો અવયવોવાળો, ખીજ વાક્યના શબ્દોની આકર્ષા વિનાનો, ક્રિયાપ્રધાન, વિશેષણ પદોવાળો, અને એક પ્રયોજનવાળો શબ્દસમૂહ વાક્ય કહેવાય છે” સાથે બધેબધેની નથી. (૧-૬)

[ટીકાકાર પુણ્યરાજ ઉપર જણાવેલા આઠ મતોની બધરચા કરતાં જણાવે છે કે ખડપણ અને અખંડ પક્ષમાં સંઘાતવર્તિની ભૂતિ, એક અનવયવશબ્દ અને ભૂતિયત્વ સંહાર એમ ત્રણ લક્ષણો પ્રાપ્ત થશે. ખંડ પક્ષમાં શબ્દસંઘાત, અને આ એવા બે લક્ષણો અભિહિતાવન્ય પક્ષમાં અને આખ્યાતશબ્દ, આશ્વપદ અને સર્વ પૃથક્ સાકર્ષિ પદ એમ ત્રણ લક્ષણો અન્વિતાભિધાન પક્ષમાં પ્રાપ્ત થશે ભર્તૃહરિ મીમાંસકોનો, અભિહિતાવન્યનો અને અન્વિતાભિધાનનો કલેષ્ય કરતા નથી.]

અખંડ વાક્ય અંગે ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે પદમાં જેમ પ્રકૃતિ અને પ્રયત્ને જુદા પાડવામાં આવે છે તેમ વાક્યમાં પદોનું વિશ્લેષણ પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દોના વિભાગ હોતા નથી તો અર્થનો ક્યાંથી હોય. અઘાતીઓ માટે જ પ્રક્રિયાનો હોય છે. (૧૦-૧૪)

વાક્ય અંગે મીમાંસકોનો મત દર્શાવતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે કોઈપણ પદનો અર્થ પ્રાપ્ત થવા પછી તેનો ત્યાગ સંભવતો નથી. વાક્યાર્થ જે શબ્દને આધારે ન હોય તો શબ્દાર્થ પણ વહેંચે આધારે પ્રાપ્ત થશે નહિ.

ક્રમવાન જેવો દેખાતો શબ્દ વાક્યવર્તમાં અક્રમ છે. વર્ણ, પદ અને વાક્યમાં સમાન રચાન, દરબ અને અભિધાન વાળા અભિવ્યંજક ધ્વનિઓ એકસરખા હોય તેમ દેખાય છે. અક્રમ અને નિર્વિભાગ વાક્ય શક્ય અને સમાન બાને છે.

જેમ હૃદયમાં રહેલું જ્ઞાનરૂપ શબ્દતત્ત્વ અવયવો વડે રચાઈ બને છે, તેમ વાક્યમાં પણ શબ્દતત્ત્વ જ્ઞાનરૂપે રહેતું છે. આને જુદાપણુસહી અર્થોત્ત આન્તર એકત્વરૂપ વાક્ય કહે છે. આ શબ્દાત્મા પ્રકાશકપ્રકારય ઉપે છે. તેની અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એની બે શક્તિઓ માત્ર બ્યવહારકાર્ય માટે છે.

ભૃત્કરિ દરીવાર પદસંઘાત અને ક્રમ વાક્ય છે એવા મતને જાણાવતા કહે છે કે દેવદત્ત વગેરે પદોમાં જે વિશેષો રહેલા છે તે ક્રમે ક્રમે વ્યક્ત થાય છે. ક્રમ કાવનો ધર્મ છે, તેથી ક્રમથી અતિરિક્ત વાક્યનું અસ્તિત્વ નથી. માત્ર ક્રમમાં જ પ્રાપ્ત થનારા વર્ણોને અને પદોને પદ અને વાક્ય એવી સમજાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫-૫૪)

શુદ્ધવેદ પ્રાતિસાખ્ય(૨૧)માં પ્રાપ્ત થતી સહિતાન્ત્રી નાખ્યા પરવ્રજિતિ સહિતા મા અખ ડ પક્ષ સમજવામાં આવતા વ્યાજ પ્રકૃતિ । એમ સમજવું જોઈએ ખ ડ પક્ષમાં વદાનિ પ્રજિતિ મદ્યા । એમ સમજવું પદના અર્થનું જ્ઞાન જેમ તેના દરેક વર્ણુ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ વાક્યના અર્થનું નિરૂપણ તેના દરેક જુદા પદમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

પદવાદીના મતનો વિરોધ કરતા કેન્વીક મુરકેલીએ પ્રાપ્ત થશે તેને અંગે વૈદિક પ્રયોગોના ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. 'વનમાંથી ઠોપન લાવો' અને 'ફાટેલો ખેસ શદ નોકરને અપો' એવા પ્રયોગોમાં જો અખ ડ વાક્ય સમજવામાં આવે તો વિક (ઠોપન) અને વારાજી જેવા અણ તાર્થ શબ્દો વિશે પૂછવામાં નહિ આવે, પરંતુ આમ બનતું નથી. (૫૭-૭૬)

પદને અર્થનું વાક્યક ન માનવામાં આવે તો વાક્યાર્થ માટે પદ ઉપર આધાર રાખનારા ન્યાયો નિષ્ફળ બનશે તે ન્યાયો પ્રાસંગિક, તત્ત્વ, આલૃત્તિ, ભેદ, બાધા, સમુચ્ચય, ભીદ, સખ બામાધ, સામાન્યતિદેશ વિશેષતિદેશ, અર્થિત્વ, સમર્થન વગેરે છે. (૭૭-૮૭) પદવાદીના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતા જણાવવામાં આવ્યું છે કે શક્તિભેદને કારણે વિશ્લેષણ થતા જુદા જુદા વાક્યો બનતા હોવાથી અખ ડ વાક્યાર્થ પક્ષ જ યોગ્ય ॥ પદવાદીએ રજૂ કરેલા ઉદાહરણોનું ખ ડ ન ભૃત્કરિએ કહ્યું છે જેમ રૂઝ, ચ દન વગેરે જુદા જુદા દ્રવ્યોમાં રહેલા એક જ સુવાસ જુદી જુદી રીતે સમજાય છે તેમ અખ ડ વાક્યમાં પણ અવાન્તર વાક્યો, શબ્દસમૂહો વગેરેમાંથી અર્થભેદને સમજાવી શકાય છે. (૮-૯૭)

પ્રત્યાયક શબ્દ અને પ્રત્યાય અર્થ અંગે જાણાવવામાં આવ્યું છે કે બન્નોને એક સમજવામાં આવે છે અને બિન્ન પણ સમજવામાં આવે છે. ભૃત્કરિએ આને અંગે વૈદિક ઉદાહરણો અને પાણિનિસૂત્રોમાંથી ઉદાહરણો આપ્યા છે. પ્રયોજન વાક્યાર્થ છે એવા મતનું પણ ખ ડ ન કરવામાં આવ્યું છે. (૯૮-૧૧૧)

વાક્યાર્થજ્ઞાન માટે પ્રતિજ્ઞાનો ઉમેવ આવરણક છે આવો ઉમેવ અજાસરૂપ સ રકાર દ્વારા અથવા અનાદિ સ કેત દ્વારા થાય ॥ (૧૧૭-૧૨૮)

પદોના અર્થને અપેક્ષારહિતપદોથી પ્રવિજાકત માનવામાં આવે તો વિજકૃતાર્થ અંગે ખાર વિરહપમનો પ્રાપ્ત થશે. વિશિષ્ટ આકારના જ્ઞાન વિનાનું અર્થસામાન્ય, અનુનિબધ્દી અર્થ, ક્રિયાશબ્દોના સાધન સાથેના નિપત સખધો, વિરહપ કે સમુચ્ચય વિનાનો સમુચ્ચય,

દ્રવ્યનો જાતિ સાથેનો અસત્યરૂપ સંસર્ગ, અભિજ્ઞાત્ય, અર્થમાં જુદી શક્તિનો અભાવ અને તેનું શબ્દાધીનત્વ, અર્થમાં બધી શક્તિઓનાં પ્રાપ્તિ અને તે બધીનું શબ્દાધીનત્વ, શુદ્ધિવિષય અનેક અર્થનો બાહ્ય પદાર્થ ઉપર આધાર, બાહ્ય પદાર્થ રૂપે સમજવામાં આવેલા તેની શબ્દાર્થ રૂપે સમજણ, અર્થસંકેત અને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય વડે વિવિધ આકારોની પ્રાપ્તિની જેમ શબ્દમાત્રી અનેક પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, એવા આ બાર મતો છે.

ઉપરના વિકલ્પ મતોને રજૂ કરીને ભટ્ટારિ તેમનું એકાન્ત ખડન કરતા નથી શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના વૈવિધ્યને કારણે શબ્દના અર્થને જુદી જુદી રીતે સમજવામાં આવે છે ભૂષિઓના જ્ઞાન સાથે તત્ત્વદર્શનની હમેશા સંગતિ હોય છે તેથી પ્રત્યક્ષને પણ અનુમાન વડે નિરખવું જોઈએ (૧૧૭-૧૪૨)

હવે પ્રતિભા અંગે વિરોધ વિચાર રજૂ થયો છે જુદા જુદા અર્થોના મહત્ત્વ વખતે એક વિશિષ્ટ પ્રતિભારૂપ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને વાક્યાર્થ કહે છે તે સ્વયંસિદ્ધ અને અનાપેય છે. શબ્દમહત્ત્વ વડે અથવા પૂર્વજન્મની ભાવનારૂપ જ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે અતુલ્ય ધનીય છે. તેને સમસ્ત જગત પ્રમાણભૂત માને છે. પશુપંખી ઓના બગદારો જેવાં કે પુસ્કોઝિલનું ગીત, કરોળિયાનું જળનિર્મીલુ, પશુઓનાં આહાર, પ્રીતિ અને દ્વેષ વગેરે, પ્રતિભામૂલક છે.

સ્વભાવ, યરણ, અભ્યાસ, યોગ અને અદ્યત્થથી તે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાં તે રહેલી છે (૧૪૩-૧૫૨)

પદાર્થવિચાર અંગે ભટ્ટારિ જણાવે છે કે ગ્રુણ, ક્રિયા વગેરે સંભવિત અર્થોનો શબ્દ વડે યોધ થતો હોવા છતાં, શબ્દથી વિમુક્ત થતો જાતિરૂપ અર્થોત્ સામાન્યરૂપ અર્થ તેના વાચ્ય તરીકે સમજાય છે આકાર, વર્ણો અને અવપરોચી વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજીતા શબ્દની મરુતિ તેના અવધવાના અર્થને દર્શાવવામાં દેખાતી નથી (૧૫૩-૧૬૩)

પદોનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે નામ અને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો વાચક છે અને દ્યોતક છે. પ્રકૃતિપ્રત્યયના સમુદાયરૂપ શબ્દ, સંખ્યાના અભિધાન વિના પણ સંખ્યાવિશેષને જણાવે છે આવા શબ્દોનો અર્થ અન્વય અને અતિરેક વડે સમજાય છે. શાસ્ત્રમાં લાઘવ માટે શબ્દોનો ઉપરેશ, શબ્દસામાન્ય વડે કરવામાં આવે છે. (૧૬૪-૧૭૬)

ધાતુઓ અને ઉપસર્ગોના સંબંધ અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાકરણશાસ્ત્રમાં અદ્ય વગેરે આગમોની જાણ થતા માટે ધાતુઓ અને ઉપસર્ગોને જુદા કદમ્બા છે વારતવમાં અનેક ઉદાહરણોમાં ધાતુ ઉપસર્ગ સાથેનો જ હોય છે, જેમ કે સંગ્રામશક્તિ ધાતુ અને ઉપસર્ગના સંબંધથી વાચ્ય બનતી ક્રિયા કારકો સાથે સંબંધને પામે છે. આમ ધાતુનું પહેલાં ઉપસર્ગ સાથે યોજાવું અને ધાતુનો પહેલાં કારક સાથેનો યોગ એવા બે પક્ષોમાં પહેલાં પક્ષ વધારે સ્વીકાર્ય છે (૧૮૦-૧૮૭)

ઉપસર્ગો ક્રિયાવિશેષોના વાચક અથવા દ્યોતક હોય છે અથવા ધાતુની શક્તિ પ્રગટ કરવા માટે સહકારી તરીકે વપરાય છે ઉપસર્ગોની જેમ જ વગેરે નિપાતો ક્રિયાના દ્યોતક અને છે તેઓ સમુચિત અભિધાન વડે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવતાં હોવા બતાવે પરતન્ત્ર છે

ક્રિયાની નિવૃત્તિ પછી ક્રિયન્ન થયેલા સંબંધને કર્મપ્રવચનીય વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. કર્મપ્રવચનીય ક્રિયાનું ઘોતક જનનું નથી, સંબંધનું વાયક જનનું નથી. તે ક્રિયાપદનો આરંભ કરતું નથી, પરંતુ સંબંધવિશેષનું સ્થાપન કરે છે. (૧૮૮-૨૦૪)

અર્થાંક વાક્યપદ્ય પ્રમાણે અર્થવાન વર્ણોના સંવત્સર પદ અર્થવાન હોય છે. પદોમાંથી આવેલ વિશિષ્ટ અર્થવાળો પદસંધાત ક્રિયન્ન થાય છે. અર્થવત્તા અંગે પ્રસિદ્ધ અર્થ જ જાણાવવામાં આવે છે, કારણ કે એકલા ધાતુ, પ્રત્યય વગેરેનો લૌકિક અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૬-૬ સમાસમાં તેના દરેક પદ સાથે ક્રિયા સંબંધને પામે છે, જેમકે વચ્ચદિવલાઘ્નાઃ સિચ્વન્તામ્ ૧ આમ સમુદાયમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાવિશેષોને સમુદાયના અવયવમાં પ્રવર્તતા માનવામાં આવે છે. ૬-૬ સમાસના અવયવો અંગે પણ આવી જ રીતિ છે.

સમાસ, ધાતુ, પ્રત્યય વગેરેનો સંધાત કેવી રીતે અર્થાંક વાક્યપદ્યનું સમર્થન કરે છે તેની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરવામાં આવી છે વારતવર્મા ઋતિપ્રત્યયના નિકલ્પો વિનાની વિદ્યા પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે. વિદ્યાની પ્રાપ્તિ વ્યાકરણસાર રૂપી હિપાય વડે થાય છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ આત્મતિક રીતે મિથ્યા હોવા છતાં ઋતિપ્રત્યયના જ્ઞાન માટે હિપાયો છી (૨૦૫-૨૩૮)

પદસમૂહ એટલે વાક્ય અને વાક્યનો અર્થ એટલે પદોનો અર્થ એવો મત નિરાધાર છે.

એક પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે; એક પદ તેના જુદા જુદા અર્થો સાથે જુદું જુદું સમજાય છે. પદો અને તેમનો અર્થ મિથ્યા છે અને પદો અને તેમનો અર્થ સત્ય ॥ એવા ચાર મતોના દરેકના શબ્દોપચાર, સ્વરૂપાર્થ અને બાહ્યાર્થ એમ ત્રણ વિભાગો સમજાતાં શબ્દાર્થ અંગે ખાર વિકલ્પ મતો થયા. એક શબ્દના અનેક અર્થો છે એવા પક્ષનો આશય કરીને ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થને સમજાવવામાં આવ્યા છે.

શબ્દોના અર્થોના વપરાશ પ્રમાણે તેમનું ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વ સમજવામાં આવે છે. શબ્દોના અનેકત્વને સ્વીકારતાં ગૌણાર્થ શબ્દો અને મુખ્યાર્થ શબ્દો વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં, તેમને એક સમજવામાં આવે છે. એક શબ્દના અનેક અર્થો હોય છે એવા મતમાં અર્થની પ્રસિદ્ધિ અને અપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે એકત્વની કલ્પના થાય છે.

અર્થ, સમાનરૂઢો અથવા બીજા શબ્દો સાથેના સંબંધને કાળે જે શબ્દ અર્થ-બોધ કરાવે ॥ તેને બીજા આચાર્યો ગૌણ અર્થ દર્શાવતા શબ્દ કહે છે. એકલો ઉચ્ચારાતા, જેને પોતાનો જાણીતો અર્થ સમજાય છે તે ચાર સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખનારા શબ્દને મુખ્ય અર્થ દર્શાવતા કહેવામાં આવ્યો છે. મુખ્ય અર્થને નિમિત્ત અને ગૌણ અર્થને નિમિત્તી કહે છે. પદાર્થના ધર્મવિશેષોનું અધિકૃત કે ન્યૂનતા ગૌણમુખ્યભાવને નક્કી કરતાં નથી. જ્યારે જો એવા શબ્દનો અર્થ જૂલથી જુદો સમજવામાં આવે ત્યારે તે શબ્દને કાઠિંક રચેલ ગૌણ અર્થવાળો સમજવામાં આવે છે. ગૌણમુખ્યભાવદાર પદાર્થના રૂપ અને તેની ચક્રિત હિપર અવલંબે છે. મુખ્ય અર્થથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવો જે અર્થ જ્યારે શબ્દ વડે જાણવામાં આવે ॥ ત્યારે તેનો તે પ્રમાણે બોધ યોગ્ય હોવાથી, તે મુખ્યાર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે છે. (૨૩૯-૩૧૩)

શબ્દોના અર્થો વાક્ય, પ્રકરણ, અર્થ, ઔચિત્ય, દેશ અને કાલ પ્રમાણે નક્કી થાય છે, માત્ર તેમના સ્વરૂપ ઉપરથી નહિ. સંસાર, વિપ્રોત્ત, સાદ્યર્થ, વિરોધિતા, કિંમ, અન્ય શબ્દની સંનિધિ, સામર્થ્ય, બંધિત, સ્વર વગેરે, શબ્દનો અર્થ ચોક્કસ થતો ન હોય ત્યારે વિશિષ્ટ અર્થ માટે નિશ્ચયક કારણો બને છે (૩૧૪-૩૪૧)

પાસકે નેધિસો ઔદુગ્ધરાયણુ આચાર્યનો મત ભારપૂર્વક જણાવે છે કે શ્રીતાની શુદ્ધિમાં વાક્યનું નિત્યત્વ છે. તેથી પદોનો આર પ્રકારે વિભાગ કરવો જોઈએ નહિ, તેથી અખંડ વાક્યથી જુદું કરું નથી (૩૪૨-૩૪૯)

ઉત્સર્ગ અને અપવાદનો અનેક ક્રિયાપદો સાથે સંબંધ હોવા છતાં, જુદા જુદા રૂપવાળું વાક્ય એક સમજવામાં આવે છે. ઉત્સર્ગનિયમને અપવાદનિયમની આકાંક્ષા હોવાથી અપવાદનિયમ રૂપી શૈબ વાક્યનું અનુમાન થાય છે. પ્રતિષેધ વિષયની પામતમાં ઉત્સર્ગનિયમ અપવાદનિયમના જેવી જ અપેક્ષા રાખતો હોવાથી બંનેની અપેક્ષા સરખી છે. (૩૫૦-૩૫૩)

દેવદત્ત જેવા સંજ્ઞાશબ્દના દત્ત એવા અવયવનો લોપ થતો નથી. જ્યારે જુદા અવયવ-શબ્દને કારણે તેનો અવગવી એવો દેવદત્ત શબ્દ જુદો સમજાતો નથી. દેવદત્તને અવયવોના સમુદાય રૂપે અને દેવદત્ત એવા સ્વતંત્ર શબ્દ રૂપે જણાવાય છે. સંજ્ઞાશબ્દોના બહોળું અર્થવત્ત સંજ્ઞાઓ વડે પ્રાપ્ત થશે.

સમાન સ્વરૂપને કારણે સંદિગ્ધ અર્થવાળા પરંતુ સામર્થ્યને કારણે નિયત અર્થના વાચક તે શબ્દોમાંના શુદ્ધ શબ્દો માટે સાક્ષમાં લોપ વગેરેનું વિધાન થયું છે. જે, કા, વા એવા અવયવોથી ગ્લેષ, આદર્શ, મવાનું સ્મરણ થતું નથી. ને અવયવશબ્દો અસાધુ છે. વ્યાકરણસાક્ષમાં શુદ્ધિ વગેરે સંજ્ઞાઓનો તેમના નિયત સંજ્ઞાઓમાં અર્થશક્તિનું નિયમન કરનાર સંબંધ, વિશેષણ અને વિશેષ્ય જેવા નિયત છે. લૌકિક સંજ્ઞાઓ તેમના પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. ક્યાંક કૃત્રિમ અર્થો સાચીય સંજ્ઞા વિષયની જિનતા પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. સંજ્ઞા સંજ્ઞામાં કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ એમ બંનેની એક-સરખી વિવચનવસ્થા સમજાતી છે. (દુક્યુતિ દુરાસન્નુદો. (૧.૨.૩૩) જેવા સૂત્રમાં બંને પ્રકારની સંજ્ઞાઓનું મહત્ત્વ થાય છે. (૩૫૪-૨૭૪)

કાર્પરિસમાપ્તિ અંગે બે પક્ષો પ્રવર્તે છે: એક છે પ્રત્યેકમાં કાર્પરિસમાપ્તિ અને બીજો ■ સમુદાયમાં કાર્પરિસમાપ્તિ. સમૂહ, એકશય અને દ્વન્દ્વમાં અર્થસામર્થ્યને કારણે ક્રિયાઓનો સંબંધ પ્રત્યેક બંધિત સાથે થાય છે ભોજન, અન્નદાન, પ્રજ્ઞાદાન, વગેરે પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થાય છે. દર્શન ક્રિયા, રસોઈ રૂપી કાર્પ, વગેરેમાં સમુદાયમાં કાર્પરિસમાપ્તિ થાય છે. શુદ્ધિ જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રત્યેકમાં પરિસમાપ્તિ પામે છે. આ બંને પક્ષો જાણે બંન્નદરિએ લૌકિક અને શાસ્ત્રીય ઉદાહરણો આપ્યાં છે (૩૭૫-૩૮૦)

અખંડ વાક્યાર્થ અંગે અનેક પુર્વવાચો રજૂ કરી ચકાવ. અખંડ વાક્યરૂપ અર્થોમાં સમૂહમાં તેમજ અવયવોમાં રહેલો છે. અર્થવત્તના સ્વરૂપમાં વલો, પદો અને વાક્યોમાં કરી જિનતા નથી. એક શબ્દથી જ્યારે અનેક અર્થો દર્શાવાતા હોય અને અનેક શબ્દો જ્યારે એક અર્થ દર્શાવતા હોય ત્યારે પ્રયોક્તાના નિર્દેશ પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

અવ્યાસ અને પાઠ સમયે નિરર્થક મનાતા વૈદિક શબ્દો જુદા જુદા કાર્યોદ્દેશોને લીધે અર્થવાન બન્યા છે, જેમ અનર્થક વર્ણો વડે પદના વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન થાય છે તેમ અનર્થક પદો વડે વાક્યનો વિશિષ્ટ અર્થ સમજાવ છે. (૩૯૮-૪૧૪)

વાક્ય અને વાક્યાર્થ માટે મતાન્તર રૂપે કેટલીક ચર્ચા કરવામાં આવી છે જેમ પૂર્વ અર્થો વડે અનુસરાતા પછીના શબ્દોના અર્થોરૂપ અર્થોત્થાને વાક્ય કહેવાય છે તેમ ઉત્તરોત્તર અર્થોનો બોધ થતાં ૨૫૪ થતો પદોના સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ પ્રારંભમાં જ સમજાવ છે. વળી એક ખીન્ન મત પ્રમાણે ક્રમવાન વર્ણો કે પદો વડે પ્રાપ્ત થતું વર્ણો અને પદોના ક્રમ વિનાનું નિર્વિલાય વાક્ય વાક્યાર્થને વ્યક્ત કરે છે. જુદા જુદા અર્થોમાં રહેલા પશુ વાક્યોથી જુદા રહેલા બધા શબ્દોની અર્થવત્તા પ્રાપ્ત થશે નહિ. વાક્યાર્થ માટેનો પદોના અર્થોમતિ સંખ્ય વાક્યના કોઈ એક વિભાગમાં રહેતો નથી. વ્યવહારમાં તે વાક્યાર્થને પદોના અર્થોનું સર્વસ્વ કહે છે-આવો વાક્યાર્થ પદોના અર્થમાં કે તેમના સમુદાયના અર્થમાં કદાપિ સમાપ્ત થતો નથી; તે વાક્યાર્થને સમજાવવા માટે દર્શાવતા પદોના જુદા જુદા અર્થો વાક્યાર્થના બોધ માટે જ છે. એક હોવા છતાં અનેક શક્તિઓવાળા વાક્યાર્થનો પદોના અર્થો રૂપે વિભાગ સમજાવવામાં આવે છે. વાક્યનું એકાર્થત્વ નાના વાક્યોદ્દેશોમાંથી ૨૫૪ થાય છે, તે અભિધેયરૂપ વાક્યાર્થમાંથી બાહ્યાર્થ વિલક્ષ્ય રૂપે સમજાવ છે.

એકખીન્ન માટે આકાંક્ષાવાળાં અનેક ક્રિયાપદો હોવા છતાં તેમના વડે એક જ વાક્ય બને છે હોક અને વેદમાંથી આને અંગે ઉદાહરણો આપી શકાય. આ બધા ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે કે અનેક અર્થોવાળું અને અવયવવચરોના આધાર અને ઉપાદાનરૂપ અભિન્ન સ્વરૂપવાળું વાક્ય, તેમનાથી જુદું ન હોય તેમ રહેલું છે. (૪૧૫-૪૧૬)

ક્રિયાબેદોમાં પશુ અખંડાર્થત્વ રહેલું છે. કોઈક સ્થળે ક્રિયા વિશેષરૂપે રહેલી છે, તો કોઈક સ્થળે તે સામાન્ય રૂપે અર્થની સાધક બને છે. (૪૧૭-૪૧૮)

શબ્દોના પ્રયોગ અંગે ક્રમ અને યોગ્યતા એવા બે ઉપાયો નક્કી થયેલા છે. હોક-વ્યવહાર તેને ઉદ્દેશ્યતો નથી ક્રમમાં શબ્દોનું જુદું રૂપ સમજાવ છે, પરંતુ યોગ્યતામાં તે અભિન્ન હોય છે.

બેદ અને સસર્ગ એવી બે શક્તિઓ શબ્દથી બને જુની હોય તેમ રહેલી છે. અનેક શબ્દોના એકસાથે ઉચ્ચારણમાં ક્રિયાપદ સાથેના તેમના ભેદપૂર્ક સંબંધને લીધે તેમનું અવયુ જુદું સમજાવ છે જગ્યા પ્રયોગનું ઉદાહરણુ લઈ શકાય. અહીં અવયવરૂપ અર્થને સમુદાયાર્થ તરીકે સમજાવવામાં આવે છે, આણુ જ્ઞાન પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થતા વાક્યાર્થ દ્વારા થાય છે. સ્વેતો ધાવતિ એના લોકિત વાક્યમાંથી 'થેતો (ગોડો) દોડે છે' અને કુતરો અહીંથી દોડે છે (સ્વા દ્વેષ ધાવતિ) એના બે અર્થોવાળાં બે વાક્યો પ્રાપ્ત થશે. શબ્દસ્વ મનમાં અખંડ વાક્યાર્થની શક્તિ અર્થશક્તિની લિન્નતા પ્રમાણે જુદી જુદી સમજાવ છે. સામાસિક શબ્દોમાં એકના અર્થની વિવરણા હોય ત્યારે બીજો ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સંપ્રસારણમાં અને દ્વિવચનમાં પશુ વર્ણ અને વાક્ય એવો બે સંજ્ઞાઓના લિન્ન અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૧૯-૪૮૦)

વ્યાકરણ આગમની પ્રાચીન અંગે ભર્તૃહરિએ કેટલાક સંદર્ભના વિધાનો કર્યા છે. મૂળ પ્રથોના અવસાસ તરફ ઉપેક્ષાવાળાં અને સંશોધકોમાં રુચિવાળાં વૈયાકરણો અભ્યાસીએ રૂપે મળતા હોવાથી સમગ્ર મહાગ્રંથ અસ્ત પામ્યો ત્યાર પછી જુદા જુદા આગમવિશેષોના સૂક્ષ્મ ગ્રાંથો પતનની ચુરુએ બધા અર્થદયક નિયમોના મૂળ સમુ મહાભાષા રમ્યુ ગાંધીજીને કારણે અગ્રાધ અને છતાં શૈલીના સૌષ્ઠ્યને કારણે અત્યંત વિચાર એવા આ મહાભાષ્યમાના સિદ્ધાન્તાઈ અંગે અદ્યપણુદિવાળાઓને નિશ્ચય થતો ન હતો. શુદ્ધ તર્કને અનુસરનારા વૈજ્ઞ, સૌભવ અને હર્ષદે સમગ્રગ્રંથના સારરૂપ પતનસિદ્ધાન્તને વિચિત્ર બંધે સમય જતાં બાંકરણ આગમ દક્ષિણ ભારતના પ્રદેશોમાં જ માત્ર યથારે રહ્યો પર્વત મુનિ પાસેથી આગમો મેળવીને, બાબવચનોને અનુસરીને ચન્દ્રાચાર્ય વગેરેએ તેને અનેક શાખાઓમાં વિરતાર્યો જુદા જુદા આદ્યી સિદ્ધાન્તોને અને બાંકરણ-દર્શનોના અવસાસ કરીને અમારા ચુરુએ આ આગમસંગ્રહ રમ્યે બધી બે કાઠમાં કેટલાક સિદ્ધાન્તોના મૂળ રૂપને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે ત્રીજા કાઠમાં સૂક્ષ્મતાથી વિચાર થયે જુદા જુદા આગમો અને દર્શનો વડે પ્રગટે વારવાર વિચલતા પ્રાપ્ત થાય છે માત્ર પોતાના સિદ્ધાન્તને જ અનુસરતા અવસાસ વડે અન્ય પક્ષના ખડન દ્વારા કેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકાય? પોતાના જ તર્કને અનુસરનારા અને પ્રાચીન આગમોના મનોનાં અવસાસ રૂપી સેવા નહિ કરનારાઓને નિવાનો અતિપ્રશન્નતા મળતી નથી (૪૮૧-૪૯૦)

પદકાણ્ડ

ભૂતિસમુદેશ

વાક્યપદીયતુ તૃતીય કાણ્ડ પદકાંડ અથવા પ્રજીર્ણકાંડ અથવા પ્રજીર્ણક એવા નામે જાણીતું છે તેમાં ચૌ વિભાગો અર્થાત્ સમુદેશ છે પહેલો સમુદેશ ભૂતિસમુદેશને નામે જાણીતો છે.

પહેલે ચાર પ્રકારે અથવા પાંચ પ્રકારે જુદું સમજવામાં આવ્યું છે નામ, આખ્યાત, હાસ્ય અને નિષાત એવા ચાર પ્રકારે ઉપરાંત પાંચમો કર્મપ્રવચની પ્રકાર પણ સમજવામાં આવે છે.

પહેલો અર્થ ભૂતિ અથવા દ્રવ્ય સમજવામાં આવ્યો છે શબ્દ, પહેલાં શબ્દભૂતિનું અભિધાન કરે છે, ત્યાર પછી અર્થભૂતિના રૂપોમાં તેનો આરોપ કરવામાં આવે છે બધા ભૂતિ, ગુણ, ક્રિયા, અને સજ્ઞા સમુદાય ભૂતિનું જ અભિધાન કરે છે નહીં ઉત્પન્ન થતાં કર્મમાં, વિધિમાં કે પ્રતિષેધમાં અને સખ્યામાં પણ ભૂતિ રહેલી છે, જેની ભૂતિ ન હોય તેવું કશું ઉત્પન્ન થતું નથી ભૂતિ પોતાને આશ્રયે રહેવા કારણેની પ્રયોજક અને જે પ્રયોજક પદાર્થમાં સ્વરૂપ ભૂતિ અને અસ્વરૂપ ભૂતિ રહેલા છે પદાર્થોની સિન્નતા પ્રમાણે સિન્ન સમજાવી મહાસત્તા જ ભૂતિ છે, તેને જ પ્રાતિપદિકને અર્થ અને ધાત્વર્થ કહે છે. તે નિત્ય છે, મહાન આત્મા છે, તેને જ ત્વ ત્વ વગેરે પ્રત્યેક લાગે છે ક્રમપ્રાપ્ત કરનારી તેને ક્રિયા કહે છે અને ક્રિયારૂપ અદ્યેષ્ટ થતા ભૂતિને દ્રવ્ય કહે છે તે ભૂતિરૂપ સત્તા ભાવવિકારોની જ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કર છે ગદ્ય પદાર્થોમાં ભૂતિઓ રહેલી છે તેમ બધા જાનોમાં પણ ભૂતિઓ છે.

મહાભાગમાં અનેક સ્થળોએ પ્રાપ્ત થતા જાતિ અંગેના ઉલ્લેખોની મદદથી તેમ જ વૈદિક ઉદાહરણોની મદદથી જાતિસમુદ્દેશના વિષયને સમજાવવામાં આગ્યે છે. આકૃતિ અને સામાન્યને પણ કોઈક વાર જાતિના પર્ગીય તરીકે ભર્તૃહરિ વાપરે છે. જાતિને મહાસત્તા અને શબ્દતત્ત્વ ખોનીને અદ્વૈતવિચાર તરફનો અધિગમ ભર્તૃહરિએ દર્શાવ્યો છે.

દ્રવ્યસમુદ્દેશ :

જાતિ અંગેની ચર્ચા પછી જીવ સમુદ્દેશમાં દ્રવ્યની ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મમાં દ્રવ્યનો ફરીવાર ઉલ્લેખ એવા સમુદ્દેશમાં કરવામાં આવ્યો છે; આ સમુદ્દેશમાં જાતિની જેમ દ્રવ્યને નિત્ય અને એકદમ માનવામાં આવ્યું છે.

દ્રવ્યોના બેટો પ્રમાણે દ્રવ્યને, આત્મા, વસ્તુ, સ્વભાવ, શરીર અને તત્ત્વ(સમુદાય) કહેવામાં આવે છે. સત્ત્વરૂપ દ્રવ્યનો તેના અસત્ય આકારો વડે સ્વરૂપ યાચ છે. સદ્ અને અસદ્ એના બેટો નથી દ્રવ્ય સદ્ છે. તેમાં બાહ્ય ધર્મો અને કાચ વગેરે વિકલ્પો ન હોવા છતાં વિકલ્પોનો આભાસ સમજાવવામાં આવે છે. આકૃતિનો નાશ થતાં જે અતિમ રૂપ રહે છે, જેને માટે 'નથી', 'છે', 'એક છે', 'અનેક છે', 'પૃથક્ છે', 'અસંખ્ય' છે, 'અસંખ્ય' છે, 'વિકૃત છે', 'અવિકૃત છે', તેમ કહી ચકાવું નથી, જે દ્રવ્ય, દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય તમા દર્શનનું પ્રયોજન છે, તે દ્રવ્ય છે અને શબ્દો વડે તે વાચ્ય બને છે.

સંબંધસમુદ્દેશ :

હિચરિત શબ્દ વડે વક્તાનો અભિપ્રાય, બાહ્ય અર્થ અને શબ્દનું સ્વરૂપ, એમ ત્રણ બાબતો સમજાવવામાં આવે છે, તેથી તેમની વચ્ચે સંબંધ નિર્ધારિત હોય છે. શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ પછી વિકલ્પિત વડે જણાવાય છે. શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે સંયોગ કે સમવાય રૂપી સંબંધ કદાચ ચકાચ નહિ. વૈયાકરણો શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે અનાદિ ચોખ્ખતા રૂપી સંબંધને સ્વીકારે છે ચોખ્ખતાનો બોધ સંકેતને કારણે થાય છે.

શબ્દો દ્વારા પદાર્થોના બોધ માટે ઉપચાર સત્તા અને બાહ્ય સત્તા એમ બે સત્તાઓ જાણીતી છે. તે સત્તાઓ પદાર્થોના સ્વરૂપને દર્શાવે છે ઉપચાર સત્તાને શુદ્ધિનિષ્ઠ સત્તા કહે છે. ખતજલિ બોદી સત્તા માટે જૂતલવિખતસત્તા શબ્દ અને બાહ્ય સત્તા માટે સંપ્રતિ સત્તા શબ્દ વાપરે છે. બાહ્યસત્તાને ભર્તૃહરિ મુખ્યસત્તા કહે છે અને બોદીસત્તાને ઉપચારસત્તા કહે છે. બધા શબ્દોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ ઔપચારિકી સત્તા છે બાહ્યસત્તાથી તે જુદી છે અને કોઈ ક્રિયા કે કારકરૂપ પદાર્થ તેને ઉદ્ભવેલો નથી.

સત્તાની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અર્થ, શબ્દ અને સંબંધ, બાહ્ય આકારની અશુદ્ધિઓના સંદર્ભમાં, જાણ અને અજાણ રૂપે બ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય છે વૈયાકરણો અભાવને સ્વીકારતા નથી.

ભૂચોદ્રવ્યસમુદ્દેશ :

ચળદ અને અથોના સંસર્ગરૂપ વાહવાયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની જેમ જુદા પાઠવામાં આવેલા, અને ચળદસાધુત્વ અંગે નિમિત્તરૂપ એવા કેટલાક દ્રવ્ય, ગુણ, સંખ્યા, ચિંગ વગેરે પદાર્થોને આ તૃતીયકાંડમાં ચર્ચનામાં આપ્યા છે. આ અત્યંત નાના સમુદ્દેશમાં દ્રવ્યની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા રજૂ કરવામાં આવી છે. જેને અંગે પદ્યર્થમાત્રનું અભિધાન કરનારું સર્વનામ પ્રયોજ્ય છે તે અર્થને દ્રવ્ય કહે છે. તે વિશિષ્ટરૂપે વિવક્ષિત હોય છે.

ગુણસમુદ્દેશ :

આશ્રય સાથે સંસર્ગવાળું, તેને જુદું સમજાવનારું અને તેના જેવા વ્યાપારવાળું જે સમજાય છે તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ગુણ કહે છે. બધા પ્રકૃષ્ટ અથવા નિષ્કૃષ્ટ પદાર્થો, તેમની સાથે સંસર્ગવાળા પ્રકૃષ્ટ અથવા નિષ્કૃષ્ટ ગુણરૂપ નિમિત્તને આધારે, નિયત પ્રકારે દર્શાવેલા હોય છે. પોતાના પ્રકાર માટે કારણરૂપ ગુણ, દ્રવ્યના પ્રકાર માટે કારણ બનીને, તે દ્રવ્યને પોતાના પ્રકાર સાથે ગોળીને, બીજા દ્રવ્યથી જુદું બહેર કરે છે.

દિશ્સમુદ્દેશ :

દિશ્ સક્રિયરૂપ છે, દ્રવ્યરૂપ નથી. 'આનાથી' જેવી અવધિ અને 'આ' એવા અવધિમાન વચ્ચેના અર્થબેદનું કારણ, 'સીધું' એવી સ્પષ્ટતા કરનાર, ક્રિયાની ભૂતિભેદોની અભિવ્યક્તિ માટે જવાબદાર અને પોતાની છાપાધિઓને કારણે જિજ્ઞાસુ રૂપે સમજાતી સક્રિય, દિશ્ કહેવાય છે. આકાશના તેજ પ્રદેશો સાથેના અને બીજા ઘટાદિ દ્રવ્યોના વિભાગો સાથેના પરસ્પર સંયોગ અને વિભાગ માટે તે (દિશ્) આધારરૂપ બને છે. વિભાગો વિનાના પરમાણુમાં દિશ્ને કારણે વિભાગોની રૂપના થાય છે. દિશ્ને જ વિભાગો રૂપવા માટેની પહેલી શક્તિ કહે છે. પદાર્થો દેશ વિનાના, ભાગ વિનાના, ક્રમ વિનાના અને છાપાધિ વિનાના છે પરંતુ તેમની સાથે સંસર્ગવાળા દ્રવ્યોને કારણે દિગ્ગત શક્તિભેદ સમજાવામાં આવે છે. દિગ્ વિષ્ણુ છે. જનનમાં દૃઢપણે સ્થાપિત થયેલી દિશ્ની રૂપનાનો અસ્વીકાર થાય તો લોકવ્યવહારમાં અવ્યવસ્થા થશે.

સાધનસમુદ્દેશ :

પોતાના અને બીજા આશ્રયો સાથે સમવાયમાં રહેલી અને ક્રિયાઓની સિદ્ધિ માટે જવાબદાર પદાર્થશક્તિને સાધન કહે છે. ઠલી, કર્મ વગેરે સાધનો અંગેના વ્યવહાર વક્તાની કુદિમાં પ્રાપ્ત થનારી વિવક્ષારૂપ અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. કુદિની પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપને પદાર્થોમાં આશ્રયોને જુદી જુદી સક્રિયોની રૂપના કરવામાં આવે છે. ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેનું કારણ બધાં કારણોમાં હોય છે. જુદા જુદા વ્યાપારોની અપેક્ષા હોય ત્યારે કરણ વગેરે કારણો સંભાવે છે.

કારક સામાન્યરૂપ છે. તેના કર્મ વગેરે જુદાં નામોથી ઓળખાતા છ બેદો અને સાતમેો રોપ નામનો ભેદ છે. ઈષ્ટિસતત્ત્વ કર્મને નિર્વાર્ત, વિકાર્ અને પ્રાપ્ત એમ ત્રણ પ્રકારે સમજાવામાં આવ્યું છે. અનીષ્ટિત કર્મના, ઔદસ્યીયપ્રાપ્ત, ઠલીને અતીષ્ટિત, સંઘાઓ જેને લાગુ પડતી ન હોય અર્થાત્ અકથિત અને બીજા સંઘાવાળું, એમ ચાર વિભાગો છે.

ઉત્પત્તિ, નિક્ષિપ્તિ, આભાસ વગેરે ક્રિયાઓમાં પહેલાં સ્વતંત્રતા અનુભવીને બીજા કર્તાઓના કાર્યના સંદર્ભમાં, કારકો, કર્મ તરીકે પ્રવૃત્ત બને છે. કર્તાના વ્યાપારથી મુક્ત બનેલું કર્મ પોતાના કાર્યના કર્તા રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. કર્તાનિષ્ઠ પ્રયોજકવ્યાપાર નિવૃત્ત થતાં કર્મ, પોતાના અગાઉના કર્તાનું પ્રયોજક બને છે. કર્તાના વ્યાપારથી મુક્ત વ્યાપાર સાથે સંબંધમાં આવતાં ત્રેરક પ્રયોગ વડે, તે આત્મનેપદ દ્વારા જણાવાય છે. અકથિત ચા મૂલ ૧૪.૫૧ ઉપરના ભાષ્યનાં વચનોનો ભર્તૃહરિએ કારિકા ૬૮થી ૮૦ સુધીમાં અવતાર કર્યો છે.

ક્રિયાનાં પ્રયોજક કર્મને પ્રધાન કર્મ કહ્યું છે. પ્રધાનકર્મની સિદ્ધિ માટે ક્રિયા સાથે સંબંધ, બીજા કર્મને, અકથિત કર્મ કહ્યું છે. પરિપૂર્ણ થયેલા આશ્રવવાળા, કાઠક વિશેષની આશ્રયક્તા વિનાના, અને હાથેજ વગેરે ક્રિયાઓના વિષય રૂપે હોવાથી જુદા સમજાતા કર્મને ધર્મિસત્ત કર્મ કહે છે.

જ્યારે ધાતુ તેના અર્થથી જુદા અર્થમાં વપરાયો હોય, જ્યારે કર્મ ધાતુના અર્થમાં સમાઈ જતું હોય, જ્યારે કર્મ પ્રસિદ્ધ હોય અને જ્યારે તે કર્મની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે ધાતુ વડે દર્શાવાતી ક્રિયા અકર્મક કહેવાય છે.

જે કારકના વ્યાપાર પછી જ્યારે ક્રિયાની સમાપ્તિ જણાવાય છે ત્યારે તેને કરણ સમજવામાં આવે છે. કાઠ પછુ પદાર્થ કરણ રૂપે નિર્મિત નથી. કર્તાઓ સ્વતંત્ર હોવા છતાં ક્રિયાસિદ્ધિ માટે દૂરથી જ તે ઉપકારક બને છે. તલવાર જ્યારે કર્તા હોય છે ત્યારે તીક્ષ્ણતા કરણ રૂપે સમજાય છે. પરંતુ તીક્ષ્ણતા જ્યારે સ્વતંત્ર કર્તા હોય ત્યારે તેમને જ સ્વરૂપે સમજવામાં આવે છે. જેમ પદાર્થની હાજરીથી કરણત્વ સમજાય છે તેમ તેની ગેરહાજરીથી પણ સમજાય છે.

કર્તા સ્વતંત્ર કહેવાય છે કારણ કે બીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિ પહેલાં તે યત્નિત પ્રાપ્ત કરે છે, બીજાં કારકોને ગોણુ બનાવે છે, બીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિ તેને અધીન છે, બીજાં કારકોને તે અદક્ષની શકે છે, તેનો કાઠી અતિનિધિ નથી અને તે એકલો પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આદા અથવા વિનંતીને કારણે પ્રયોજ્ય ક્રિયાને અનુકૂળ કર્યો કરતો કર્તા હેતુ કહેવાય છે. ક્રિયાનું ત્રેરક કર્મ છે. હેતુ કર્તાનો પ્રયોજક છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ, નિક્ષિપ્તિ અને પ્રાપ્તિ વડે ઉપકારક બનતી ક્રિયા કર્મને અર્થે છે.

ત્યાગ કરનારનો નિબેધ ન હોવાને લીધે, તેની વિનંતીને કારણે અને તેની જામતિને કારણે, ત્યાગરૂપી કર્મ વડે કર્તાને છટ એવા ત્યાગના નિર્મિત બનનારને સંપ્રદાન કહે છે.

જ્યાં અપાવરૂપી વિષયને સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યો હોય, જ્યાં તેને અન્તર્મૂલ ગર્યો હોય અને જ્યાં અપાવની ક્રિયાની વિવક્ષા હોય, એમ ત્રણ પ્રકારે અપાદાનને જણાવવામાં આવે છે. જિનનતા દર્શાવનારા નિશ્ચયના અર્થમાં અને હાથ પામતું વગેરે અર્થના ધાતુઓના સંબંધમાં અપાદાનનું વિધાન, અપાવના નિર્દેશ અને અપાવની અપેક્ષાના સંદર્ભમાં જ થયું છે.

કર્તા અથવા કર્મદેહી સંવચસ્થ દ્વારા ક્રિયાને પરોક્ષ રીતે ધારણ કરીને તે ક્રિયાની સિદ્ધિમાં મદદરૂપ થનારને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અધિકરણ કહ્યું છે.

ક્રિયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય કે ન થયો હોય તો પણ કર્મ વગેરે છ કારકોથી જે જુદો સમન્વય છે તેને શેષ કહે છે.

આ શેષ સંબંધ, જે સંબંધીઓમાં રહ્યો હોવા છતાં ગૌણ પદાર્થના વાચક શબ્દોમાં વિશેષતા દર્શાવનારો બને છે. કર્મ વગેરે કારકો વડે જોળખાતા અને ક્રિયાના ઉલ્લેખવાળા શેષરૂપ સંબંધ બંને દરેક પદમાં પછી વિભક્તિનું વિધાન સમાસની નિવૃત્તિ મળે છે.

સિદ્ધ થયેલા સાધનવાળા પદાર્થને પોતાની સંપ્રુખ બનાવવું તેને સંયોધન કહેવાય છે. સંપ્રુખતા પ્રાપ્ત કરનારો કર્તા ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. સંયોધન વાક્યના અર્થના આગરૂપે નથી.

પાણિનિનાં કારક વિભાગનાં સૂત્રો ઉપરનાં લાખ્યવચનો વર્તુલરિત્તે રજૂ કરેલી અર્થોના મૂળમાં છે.

ક્રિયાસમુદ્દેશ

સાધન અર્થોત્ કારકને સાધ્ય અર્થોત્ ક્રિયાની અપેક્ષા હોવાથી દ્વે ક્રિયાની અર્થો કરવામાં આવે છે.

બ્યારે સિદ્ધ અથવા અસિદ્ધને સાધ્ય તરીકે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે (તેણે) ક્રમનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તેને ક્રિયા કહે છે. ગૌણભાવને પામેલા અવયવો વડે સમન્વયો, છુદ્ધિ વડે અભિન્નપણે જણાવાયેલો અને ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનારા વ્યાપારોનો સમૂહ ક્રિયા કહેવાય છે. આવો સમૂહ દરેક અવયવમાં આરોપવામાં આવે છે. ક્રિયાનું કાલ સાથે સંબંધવાળું જે રૂપ છે તે 'છ' (જસ્તિ) વડે સમન્વય છે જે ક્રિયાની પછી તરત જ રૂળની ક્રમતા કરવામાં આવે છે તેને પ્રુખ્ય ક્રિયા કહે છે. ક્રિયા પૌર્વોપર્ય વિનાની અને ક્રમ વિનાની હોઈ તેને માટે અરિતત્વવાળા પૂર્વ અને પદ ક્રિયાઓને તે અનુસરે છે. ક્રિયાને વ્યક્તિ નહિ પરંતુ જાતિ સમજાવામાં આવે છે; અથવા પોતાના વ્યાપારોથી વિશેષતા પામેલા કર્તા અને કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી સત્તા એટલે ક્રિયા. ધાતુનો અર્થ ભાવ છે. અવૈદિક પરંપરામાં, છુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતી અને પદાંશો ઉપર આરોપવામાં આવતી સત્તાને, ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. ક્રિયા બધા સાધનોની પ્રકૃતિ છે. તે આઠ કારક છે. આઠયાન તાર્થમાં કેટલાક અર્થો ગૌણ હોય છે અને એક અર્થ પ્રધાન હોય છે. ક્રિયાઈ સાથે સંબંધવાળા કર્તા, કરણ વગેરે અર્થો સાધન તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી ક્રિયાનો સાધન ઉપર આરોપ થાય છે.

કાલસમુદ્દેશ

કાલ અંગે વૈજ્ઞેયિક મતને દર્શાવ્યા પછી વર્તુલરિત્તે જણાવે ॥ કાલ, ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને વિનાશના કારણ રૂપે છે. તેને આ વિશ્વનાનો સૂત્રકાર કહે છે, પ્રતિપન્ધ અને અવગનુશા અર્થોત્ અવરોધ અને અનુશ્ચિતિ વડે તે વિશ્વનું નિયંત્રન કહે છે. કાલ વિના ઉત્પત્તિની અવરમાઓમાં પૌર્વોપર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાનો શક્તિઓના મેગ્ન વ્યાપારના

કારણુ રૂપે તે રહેલો છે. કાલ સાથે સંબદ્ધ ક્રિયાવિરોધના પરિણામને કારણે જુદાં જુદાં મૂર્ત દ્રવ્યોના વૃદ્ધિ અને ક્લાસ સમન્વય છે. કાલના સંબંધને લીધે પ્રેરણુ રૂપકર્મને કારણે, ચક્રિતઓમાં નિયત ક્રિયા વ્યક્ત થાય છે નિત્ય ક્રિયામાં ફલવ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્ય-કારણના બેદની બાધક સમવાય નામે ચક્રિત ફલવ્યક્તિઓને એકત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અવરોધ અને અનુચિત વડે તેની હચેચની પ્રકૃતિ દ્વારા વિલકત બનતો કાલ પોર્વાપર્વને પામે છે. કાલના વિભાગો જૂના, ભવિષ્ય અને વર્તમાન રૂપે સમજવામાં આવ્યા છે. પાંચ પ્રકારનો ભૂતકાળ છે, ચાર પ્રકારનો ભવિષ્યકાળ છે અને બે પ્રકારનો વર્તમાન છે. અપનેના વિભાગ, નક્ષત્રોની નિશ્ચિત ગતિ અને પ્રાણીઓનાં વિનાશ અને ઉત્પત્તિ કાલને આધારે છે. વિશ્વની કચરપત્તા તથા દૂર અને પાસેનું એવા નિશ્ચયની જેમ ધીમું અને ઝડપી અંગેના નિશ્ચય કાલને આધારે છે. ભૂત અને ભવિષ્ય અધિકાર રૂપે રહેલા છે. કાલ અંગે એક મત એવો છે કે કાલ શુદ્ધવત્સંકાર અર્થાત્ શુદ્ધસંકલન રૂપે છે. સૂર્ય, ગ્રહો અને નક્ષત્રોની ગતિને કાલ કહે છે. વર્તમાન કાળ જેવું કશું નથી એવા મતના અનુસંધાનમાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ભૂત અને ભવિષ્યને છોડીને વર્તમાન જેવું કશું હોતું નથી. ક્ષણિકવાદીઓનાં આવા પૂર્વપક્ષ મહાભાષ્યમાં પણ, વર્તમાને છદ્દ । મૂલ ૩. ૨. ૧૨૩ની અર્થો કરતાં, જણાવવામાં આવ્યો છે. ભર્તૃહરિ તેનો અર્થો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. વાચ્યકારને અનુસરીને વર્તમાનત્વને સ્વીકારતાં તે જણાવે છે કે એક યાનાત્કામાં સંક્રાન્ત આકારવાળું ક્રિયાકેણુના સમૂહનું રૂપ શુદ્ધિમાં પૂરેપૂરું ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તેને વર્તમાનત્વ કહે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સચરાતા દર્શનિક વિચારોને વ્યવસ્થિત કરીને, સિદ્ધાંતની કક્ષાએ તેમને રજૂ કરીને મૂલ્યવાર્ષિક માળમત વિનાનો સાથે, તેમની એકચક્રતા કરવાનો ભર્તૃહરિ પ્રયત્ન કરે છે.

પુરુષસમુદેશ

અહંભાવ અને પરભાવ, કર્તા અને કર્મનાં વિરોધો રૂપે છે. પહેલો પુરુષ અને બીજો પુરુષ તેમના વાચક બને છે. આ બે પુરુષોમાંથી જ સ્વાભાવિક અને આરોપિત ચૈતન્ય સમન્વય છે. ચૈતન્ય રૂપી જાગને ત્રીજો પુરુષ દર્શાવતો નથી. એક મત પ્રમાણે મધ્યમ પુરુષમાં બધે સંજોગનના અર્થની અપેક્ષા હોય છે.

સંખ્યાસમુદેશ

બધા દ્રવ્યરૂપ પદાર્થો સંખ્યાવાળા છે, વ્યવહારમાં ભેદ અને અભેદ એવા વિભાગો સંખ્યાને આધારે હોય છે. સંખ્યારૂપ ધર્મ ભેદને દર્શાવવાના કારણરૂપ હોઈ સંખ્યા એવા નામે ઓળખાય છે. ગુણમાં પણ ભેદ દર્શાવવા સંખ્યા વપરાય છે.

ઉપમદુસમુદેશ

સકારના આદેશોરૂપ આત્મનેપદ દ્વારા અથવા પરમોપદ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાના અર્થની શિન્નતાને દર્શાવનારને ઉપમદ માનવામાં આવે છે. કોઈતર તે સાધનરૂપે હોય છે, કોઈતર તે સાધનના વિરોધરૂપ રૂપે હોય છે. આત્મનેપદના અને પરમોપદના પ્રત્યેક વડે ક્રિયા અને તેની વિસ્તિષ્ઠતાને કોઈકતર ઉપમદ તરીકે જાણવાય છે.

સિંગસમુદેશ

લોકબચકારમાં સિંગ અંગે સાત નિકટપો જણાવ્યા છે, જેમકે રતન અને કેશ સાથે સંબંધ, રતન વગેરે મિત્રો, વિંગમિત્રોથી વ્યક્ત થતી જાતિ, ત્રણ મુણાનો ત્રણ અવસ્થાઓ, આવી અવસ્થાઓવાળા ત્રણ મુણા, શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થોભા અને શબ્દસંસ્કાર. બાકીરણસાશ્રમાં પણ સિંગ અંગે સાત મતો જણાવ્યા છે, જેમકે પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ એમ બન્ને જાતિના શબ્દો, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ એમ બન્ને જાતિના શબ્દો, સ્ત્રીલિંગ અને પુલ્લિંગ એમ બે જાતિના શબ્દો, ત્રણેય જાતિના શબ્દો, માત્ર પુલ્લિંગ, માત્ર સ્ત્રીલિંગ, અને માત્ર નપુંસક. દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય જાતિ અને સિંગજાતિ રહેલી છે. છુદ્ધ વડે જ્યાં સિંગના સ્વરૂપની કંપના થાય છે ત્યાં પણ ત્રણ સિંગ સમજવામાં આવે છે.

બધા પદાર્થોમાં આવિભાવ, તિરેભાવ અને રિયતિ એવા અગ્નિનાશી ધર્મોને સિંગ રૂપે સમજવામાં આવ્યા છે. બધા પદાર્થોમાં રહેલા શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે દરેક ગુણમાં, સત્ત્વ વગેરે ત્રણ ધર્મો રહેલા છે.

પદાર્થોના ક્રિયમય અને અપ્રમયના સારને રિયતિ કહે છે. તે નપુંસકલિંગના આધાર રૂપે છે. શબ્દોમાં સિંગના નિમિત્તો રૂપે રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મ તેમના સિંગને વાચક બને છે. સિંગે, શબ્દોના અર્થોનું ચાક્કસ જ્ઞાન ધરાવીને ધર્મના જ્ઞાનરૂપે જ સિંગ પ્રાપ્ત થતું હોય તેને જ સિંગ તરીકે જાહેર કરે છે. બધા શબ્દોમાં બધા સિંગો છે એવી રિયતિમાં, કોઈક શબ્દના શુદ્ધ વપરાશમાં વિવક્ષાના નિયમ પ્રમાણે સિંગબદ્ધતા નક્કી કરવામાં આવે છે. સિદ્ધપ્રણેત્રથી સિદ્ધ થયેલા નિશ્ચિત સિંગને કારણે શબ્દોના સાધુત્વનું જ્ઞાન થાય છે. ચતુર્વાદિ મુણામાંનો કોઈ એક ધર્મ, શબ્દના સિંગના સાધુત્વનું નિમિત્ત અને વિવક્ષાનો વિષય બને છે.

મતાન્તર રજૂ કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ઉત્પત્તિ, પ્રસવ છે, નાશ સંસ્ત્યાન છે, અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપને રિયતિ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં એકવચનો નિશ્ચય હોય તેવા પાણી, પેતી, વર્ષાઋતુ વગેરે શબ્દો. બહુવચનોના ભાવ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી જાગ, મિફતા, વર્ષા: એમ બહુવચનમાં વપરાય છે. સિંગ અંગે પણ આવી રિયતિ છે. સિંગ માત્ર શબ્દસંસ્કાર અર્થે છે.

[વિશ્વામ ૧ સુત ૪૧.૨ ઉપરનાં વાર્તિકવચનો અને ભાષ્યવચનોને આધારે આ સમુદેશમાં સિંગ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભાષ્યકારને અનુસરીને સિંગ અંગે બ્વહાર-પ્રયોગો અને યાત્રીય રિયતિ દર્શાવીને, યાત્રીય સિંગ માટે સાંખ્ય મતને અનુસરીને અર્થો કરવામાં આવી છે. વૈશેષિક મતનો ઉલ્લેખ પણ વાક્યપદોપકારે કર્યો છે.]

વૃત્તિસમુદેશ

પદકાંડને તેના બીજા સમુદેશોની સરખામણીમાં સૌથી મોટો ૧૨૫ કારિકાઓવાળો વિભાગ, વૃત્તિસમુદેશ છે. આવાર સુત્રીમાં અસમસ્ત અમોત્ત એકમા પદના અર્થો જેવા કે દ્રવ્ય, કાચ, ત્રિઃ, સખ્યા, ઉપમદ્ધ, સિંગ વગેરે ત્રિપે ચર્ચા કરવામાં આવી. દબે રામસ્ત પદ અમોત્ત વૃત્તિમત્ત અર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

વૃત્તિને કૃદન્ત, તદ્વિતાન્ત, સમાસ, એકશેષ અને ધાતુ એમ પાંચ પ્રકારે સમજાવામાં આવે છે. આ સમુદેશમાં વિષયોનું નિષ્પલ્લુ જે પ્રકારે થયું છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે પાંચ વૃત્તિઓમાંથી તદ્વિતાન્ત, સમાસ અને એકશેષ અંગે વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારનાં વચનોના વ્યાખ્યાન રૂપે ભર્તૃહરિએ, કારિકાઓ દ્વારા, પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમાં વિષયના સંદર્ભમાં એકચરતા કે ક્રમગદ્ રજૂઆત, વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારની આ વિષયની ચર્ચાના અનુચ્છેદમાં છે સમગ્ર વિભાગ વાર્તિક અને ભાષ્યમાંના અર્થવિચાર અંગેના મુદ્દાને ખાનમાં રાખીને રજૂ થયેલ છે. તે તે સ્થળોમાંની ચર્ચાના કેટલાક વિષયોને પસંદ કરીને તેમને વિષે વિગતથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ સમુદેશમાં તદ્વિત, એકશેષ અને સમાસની ચર્ચા, તથા અપેક્ષ્ય અંગે ચર્ચા રજૂ થઈ છે. સમાનાધિકરણ તદ્વિતવૃત્તિ સંપ્રાવીસ કારિકાઓમાં, કૃદન્ત અને એકશેષ વૃત્તિ ત્રણ કારિકાઓમાં અને સમાસ, ૭૭ થી ૩૧૬ સુધીની કારિકાઓમાં ચર્ચાવામાં આવ્યાં છે. સમાસ અંગે પણ વૃત્તિ અને વાક્યને બે, અભેદકૃત્વ સંખ્યા અને સમાસ પ્રયોગોમાં સિંગ અને વચનના અતિદેશ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં સમાસ અંગેની ચર્ચાને સંદર્ભ નગ્ન સમાસ, ગદ્યબંધિ, અને કૃદ્-દ્માં લિંગ અને વચનના અતિદેશની ચર્ચા કરવા તરફનો છે.

વૃત્તિસમુદેશમાં બીજો મોટો વિભાગ હિમાન અને તેની સાથે સંકળાયેલા વિષયોની ચર્ચાનો છે. તેને માટે ૩૬૧ થી ૬૨૫ સુધીની કારિકાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

દ્વિતીય કાંઠ ઉપરની પોતાની રીકામાં પુરુષરાજ જણાવે છે કે “અર્થવિચારના પ્રસંગે, ઉપમાસમુદેશમાં આ બાબત વિસ્તારપૂર્વક જણાવવામાં આવશે.” ઉપમા-સમુદેશ અંગેની ચર્ચાનું સ્થાન પદ્યકાંઠા જ અને કદાચ વૃત્તિસમુદેશમાં હોઈ શકે. અહીં એક તર્ક કરવાનું મન થાય છે કે અપેક્ષ્ય અંગેની સમગ્ર ચર્ચા ઉપમા સમુદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય અને ભર્તૃકરિના અવસાન પછી વાક્યપદીપના વિચારો નિષ્ક્રાવિત થતાં આ સ્વતંત્ર ઉપમાસમુદેશ વૃત્તિસમુદેશનો ભાગ બની ગયો હોય. અલગત આ તર્કને કશી આધાર નથી, કારણ કે, ઉપમાસમુદેશ હેવારાજની પહેલા જ નષ્ટ થયો હતો. હેવારાજ આ અંગે કશું કહેતા નથી અને હરતપ્તે આ અંગે ઉપોચીત નથી.

વૃત્તિસમુદેશમાં ચર્ચાની સ્વચ્છાત સમાનાધિકરણ તદ્વિતવૃત્તિથી થાય છે.

પરિપૂર્ણ અર્થોવાળા પદોને જ નિન્દા, પ્રશંસા અને પ્રકર્ષને દર્શાવતા પ્રત્યયો લાગે છે. નિન્દા માટે ક પ્રત્યય અને પ્રકર્ષ માટે તરણ અને તમણ પ્રત્યયો લાગે છે. તદ્વિતાન્ત શબ્દરૂપોમાં સમાનાધિકરણમાં રહેલાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રકૃતિ એવા કૃત્તિજ શબ્દને નિન્દાના અર્થમાં ક પ્રત્યય લાગે છે જેમ કે કૃત્તિજલક, એવી રીતે પ્રકર્ષનો અર્થ દર્શાવવા માટે તર અથવા તમ પ્રત્યયો લાગે છે. જેમ કે શુભલતર, શુભલતમઃ, સમાનાધિકરણ પદો, સમાન અધિકરણમાં હોય કે બધિકરણમાં હોય, તેઓ દ્વયને અર્થ દર્શાવે છે અને તેથી તેમની વચ્ચે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે (૧-૧૧)

[ઉપરની ચર્ચાના મૂળમાં તદ્વિત પ્રત્યયો જાણેના વિભાગના, અપ્રાપ્તિપીના સ્વ કૃત્તિજે. (૫.૩.૭૬) ઉપરનાં કેટલાંક બાબતવચનો છે.]

સામાનાધિકરણને ખાનખા રાખીને જણાવવામાં આવ્યું છે કે દગ્ગને ઠાઠક વિશિષ્ટ ગુણ સાથેના સર્ગને લીધે જુદું સમજવામાં આવે છે, જેમ કે જીવનિકા પ્રયોગ બુદ્ધિ બુદ્ધિ નિમિત્તોને કારણે દબાવે એકત્વ સમજવામાં આવે છે આવું એકત્વરૂપ જ્ઞાન કે તેથી વિરુદ્ધત્વ અનેકવરૂપ જ્ઞાન વિશિષ્ટ શુદ્ધિને કારણે સમજવામાં આવે છે શબ્દ તેમજ અર્થ, એમ બન્નેના સદર્શમાં સામાનાધિકરણને સમજવામાં આવે ॥ (૧૨-૨૭)

[ઉપરની ચર્ચાના મૂળમાં વિશેષજ્ઞાન ચાલતે । ૧૨ પર સ્વ ઉત્તરના કૃત્વાક બાધ વચનો છે]

૬-૬ અને એકશેષ અર્થ નિર્દેશ કરતા જણાવવામાં આવ્યું છે કે અવયવો વડે વ્યાપ્ત એવા સમુદાયત્વ જ્ઞાન બ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને ૬-૬ અને એકશેષમાં પ્રાપ્ત થનારી સદ્ધિવિવક્ષા કહે છે ઉત્તરતરણોગમાં સમુદાય દરેક અવયવમાં રહેતો છે, ૬-૬ સમાસમાં એક અર્થ દર્શાવનાર શબ્દો બીજો અર્થ પણ દર્શાવે છે જે જે શબ્દો વડે એક પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે, તે જે પદો વડે બીજુ પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે, આને યુગપદ્ધવાચિતા કહે ॥ બાધમાં તેને દુ બા અને દુરુપપાદા કહી ॥ પરંતુ ૬-૬ના બ્યવહાર માટે તેના આશય કરવામાં આવ્યો ॥ (૨૮-૬૬)

[વાર્થે દ્વગ્ધ । સૂત્ર (૨૨૨૬) ઉત્તરના બાધમાં વિસ્તારથી ચર્ચામાં આવેના યુગપદ્ધિકરણવચનતાના સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ ભર્તૃહરિએ સંક્ષેપમાં કર્યો છે]

કેટલાક અર્થકેદો વાક્યમાં, કેનાક વૃત્તિમાં અને કેટલાક ગુણોના નિયત હોય છે સામર્થ્યના સદર્શમાં તેમને જણાવવામાં આવે છે સામર્થ્યને સમાસમાં એકાધ્યાત્મિક રૂપે અને વાક્યમાં બ્યવેક્ષા રૂપે સમજવામાં આવે છે સાપેક્ષ એવા સબધી શબ્દ, સમુદાય બાધે સબધનાળા શબ્દો, ગોરય, પ્રવર્ણ, પ્રવલ્લસ નીલોત્પલ્લવ, સ્વત્વર્ણ, સુસ્ત્રમજલકેદોહ, મહાકલ્પિત, મહારણ્યપાતીલે, કૃતપુર્ણ વગેરેમાં બ્યવહારપ્રાપ્ત અર્થસંક્રિતના વિવિધ પાસા નજરે પડે છે, વિમજ્જિતા નોપતુ વિજ્ઞાન અને રરની બરરથા શાલ દ્વારા થાય છે પરંતુ ગૌણ જેવા પ્રોત્તોમાં, બરરકાર દ્વારા જ, વાક્યમાં કે સમાસમાં યુક્ત શબ્દોના વપરાશનો અગત્ય સમજવામાં આવે છે (૩૭-૮૮)

વૃત્તિ અને વાક્યની ચર્ચા અર્થે કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતો રજૂ કરતી વખતે ભર્તૃહરિ, શાસ્ત્રનિયમોના ઉપકારકત્વ અર્થે કેટલીક રપષ્ટ નામતો તરફ આપણુ ધ્યાન દોરે છે

(૧) શબ્દોના બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવયવોની કલ્પનાઓ દ્વારા થતા વિકાસો અર્થે સામર્થ્ય અન્વાખ્યાન કરવામાં આવે છે. બ્યવહારપ્રયોગ અને શાસ્ત્રનિયમો એકલીનથી છે

(૨) બ્યવહારમાં અર્થની કલ્પના પ્રાપ્તિને વિચારીને જ વાક્યમાં પદની, પદમાં ધાતુની, અને ધાતુમાં અવયવોની કલ્પના કંવામાં આવી છે બાધરણ્યગત બ્યુત્પત્તિ અનિચિત હોઈ, શાસ્ત્રકારોએ થોભેલા ઉપયોગ સાચા માનવા જોઈએ નહિ

(૩) સારો માટે શાસ્ત્ર નથી સિધ્ધાએ કરેના વિકલ્પોને શાસ્ત્ર અનુમતી આપે છે

(૪) શાસ્ત્રના જ્ઞાન અર્થે અનિચિતતા હોય ત્યારે શાસ્ત્રને નિર્ણાયક માનવું જોઈએ નહિ સિધ્ધપ્રયોગોને ન સમજનાર માટે શાસ્ત્ર તેજ સમાન છે

[ઉપરની ચર્ચાના મૂળમાં સમર્થ વચનિધિ । સૂત્ર ૨૧૧ ઉપરના કેનાક બાધવચનો છે]

સમાસમાં એકાર્થીભાવની કદપના હોય તો વિશેષણવિશેષ્યભાવ તેમાં કેવી રીતે હોઈ શકે એવા સ્વાભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિશેષણના બોધ પછી, તેના અર્થને વિશેષ્યના અર્થ સાથે સમુચ્ચય થાય છે. ત્યાર પછી વિશેષણના અર્થની નિષ્ક્રિય થાય છે. આવી નિષ્ક્રિય થતાં એકાર્થીભાવરૂપ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે મુરકેલી એ છે કે નિમિત્ત અર્થોત્ વિશેષણ અને નિમિત્તી અર્થોત્ વિશેષ્ય એક સાથે રહેતાં નથી. તેથી તેમની વચ્ચે સંજ્ઞા થતો નથી. આ ઉપરાંત પૂર્વ સંસ્કાર સાથેના ઉત્તર જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી રચ્ચિ દ્વારા તેમનું સંયોજન પણ થતું નથી. તેથી વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

ભર્તૃહરિનો ઉત્તર એવો છે કે વિશેષણ અને વિશેષ્ય પરસ્પર સંયુક્ત હોવાથી તેમને અંગેનું જ્ઞાન પણ જાણે સંસૃષ્ટ હોય એમ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર પ્રક્રિયાને અર્થે તેમને વિલક્ષણપણે સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં તેમનું જ્ઞાન અલિન-ત છે. સમાસમાં જુદાં જુદાં પદોની કદપના, સમાસને સમજવામાં માત્ર ઉપાવ રૂપે જ ॥ (૮૯-૯૯)

[સમર્થ: વરવિધિ: । મુત્ર ૨.૧.૧ ઉપરનાં કેટલાંક ભાગ્યવચનો ઉપરની ચર્ચાના આધાર રૂપે છે.]

સમાસમાં ગોણું પદના અર્થમાં એકત્વ સંજ્ઞાથી વિલક્ષણ એવી અભેદૈકત્વ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. તે બધી સંજ્ઞાના સમુચ્ચય રૂપે અલિન-પણે રહેલી છે. જેમ મધમાં અનેક પુષ્પોના રસો રહેલા છે તેમ અનેક સંજ્ઞાઓ આ સંજ્ઞામાં સમાયેલી છે. ઉપસર્જન પદનો અર્થ સંજ્ઞાસામાન્ય રૂપે સમજવામાં આવે છે. શાદલા: વતિ:, ચોરી પ્રામ: અને ત્રિપુલ: વગેરે પ્રયોગો આના ઉદાહરણો છે.

અભેદૈકત્વ સંજ્ઞાને સ્વીકારતાં ચૈભાક, તાલક, ગાર્ગ્ય, ગાર્ગ્યાવળ વગેરે શબ્દરૂપો સિદ્ધ થશે નહિ. આવો વિપક્ષ ભરાય નથી. ઉપસર્જન પદમાં એકત્વ સંજ્ઞા જ્ઞાનતાં તે સંજ્ઞામાં બધી સંજ્ઞાઓનો સમાવેશ થશે. અભેદૈકત્વ સંજ્ઞાને યોક્ષસ સંજ્ઞાવાળી એકત્વ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞાઓ રૂપી લોહ વિનાની અભેદૈકત્વ સંજ્ઞા એમ બે રીતે સમજવી જોઈએ આ વિચાર અંગે ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય બન્ને પક્ષે છે. વૃત્તિમાં અભેદૈકત્વ સંજ્ઞા અને વાક્યમાં યોક્ષસ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં બધે આવો વિશિષ્ટ સંજ્ઞાભેદ હોતો નથી. (૧૦૦-૧૩૪).

[અલ્પુત્તરપદે । મુત્ર ૧.૩.૧ ઉપરના વાર્તિક-ભાષ્યમાં અળી આવતાં કેટલાંક વિધાનો આ ચર્ચાના આધાર રૂપે છે.]

સમાસમાં જેમ ઉપસર્જનપદમાં સંજ્ઞાવિશેષ કોઈવાર જણાતો નથી તેમ સિંગ-વિશેષનો પણ પરિચય થતો નથી. સિંગની અને સંજ્ઞાની વિશિષ્ટતાને જણાવવા માટે વિશેષણનાં શાસ્ત્રો. 1 મુત્ર ૧.૨.૫રને ૨જી કરવામાં આવ્યું છે. આ મુત્રનું મત્યાખ્યાન બાલ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે આ મુત્રવચન દ્વારા કરવામાં આવેલી સાહચર્યવાચને લીધે આશ્રયનાં સિંગ અને વચન પ્રમાણે આશ્રિતનાં સિંગ અને વચનને પણ જણાવવામાં આવે છે. (૧૩૫-૧૫૮)

પ્રકર્ષવાચક શબ્દો, સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દો, દ્વન્દ્વ, બહુવ્રીહિ અને ના ૧ સમાસ અંગે વાર્તિકો અને બાળ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી, વિશેષણનાં સાગ્રાતે: ૧. ૧.૨.૫૨ સૂત્ર ઉપરની ચર્ચાને હવે રજૂ કરવામાં આવે છે. (૧૫૯)

પ્રકર્ષવાચક શબ્દોનાં લિંગ અને વચન અંગેની ચર્ચા પ્રમાણમાં ઓછી હોવાથી તેને પહેલાં, અભિશાપને તમચિહ્નથી । સૂત્ર ૫.૭ ૫૫ ના ચર્ચામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. બર્તુહરિએ આ સૂત્ર ઉપરનાં કેટલાંક બાળ્યવચનોને પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કર્યા છે. (૧૬૦-૧૬૮)

લિંગામ્ । સૂત્ર ૪.૧ ૭ ઉપરના બાળ્યમાં ચર્ચવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો આ ચર્ચામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પતંગલિની પહેલાં વપરાતા અને સ્ત્રીત્વનો અર્થ દર્શાવતા સંસ્માન શબ્દને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ધારિકાસમૂહમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લિંગામ્ । સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો અને બાળ્યમાં ૮૫ શબ્દ કયા અર્થમાં પ્રયોજાય છે એ અંગે ત્રણ પક્ષો, પ્રત્યયાધિવિશેષણપક્ષ, સ્ત્રીસમાનાધિકરણપક્ષ અને પ્રકાપર્થવિશેષણપક્ષ, હેમારાજ અને હેયટે સૂચવ્યા છે. (૧૬૯-૧૯૦)

૪ (અને) અન્યથા હોવાથી અને કયા અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સમાસમાં લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ. છતાં પણ આવી લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તેને અંગે બહોં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ૪, ૫ વગેરે શબ્દો વિકલ્પ, સામુદાય, પ્રતિષેધ વગેરે અર્થો દર્શાવે છે. આવા અર્થો સર્વથા દ્રવ્યના હોઈ તેમને લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ હોઈ શકે (૧૯૧-૨૧૦)

બહુવ્રીહિ સમાસમાં લિંગ અને વચનના અભિદેશ અંગે ચર્ચા કરતાં બહુવચનોમાં આવ્યું છે કે 'આ તે છે' એવા અંગે સંબંધને કારણે વિશિષ્ટ જ્ઞાતકનાં વાચક બહુવ્રીહિપદોનાં લિંગ અને સંખ્યા વિશેષણનાં સાગ્રાતે: । સૂત્ર ૧.૨.૫૨ ના નિયમને કારણે પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ લિંગ અને સંખ્યા સહિત દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. ત્યાં લિંગ અને સંખ્યાનું અભિધાન કરનારા પ્રયોગોનો પ્રયોગ થતો નથી. બાળ્યાનુસારી મત દર્શાવતાં બર્તુહરિ જણાવે છે કે દ્રવ્યરૂપ ભૂમી સાથેના બહુવ્રીહિ સમાસમાં દ્રવ્યરૂપ વિશેષ સાથે રહેલાં લિંગ અને સંખ્યાને આ સમાસ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૧૧-૨૪૮)

[બેકનન્યવદાયે । સૂત્ર ૨.૨.૨૪ ઉપરનાં વાર્તિકવચનો અને બાળ્યવચનો આ ચર્ચાના આધાર રૂપે છે. વાર્તિકબાળ્યવચનોમાંથી અન્ય પદાર્થ અને વિવક્તૃત્વ એવા બે પક્ષો પ્રાપ્ત થાય છે. બર્તુહરિને જાને પક્ષો સ્વીકારાઈ લાગ્યા છે એમ જણાય છે.]

ના ૧ સમાસ અંગે ત્રણ પક્ષો વિચારવામાં આવ્યા છે. જગદ્ગણ: માં ઉત્તર પદનો અર્થ મુખ્ય, પૂર્વ પદનો અર્થ મુખ્ય અને અન્ય પદનો અર્થ મુખ્ય એમ ત્રણ પક્ષો મળે । સૂત્ર ૨.૨ ૬ ઉપરના બાળ્યમાં બાળ્યકારે રજૂ કર્યા છે. આ પક્ષો અંગે બર્તુહરિએ મુરટેલીઓ સૂચવી છે અને અણકઃ તેમજ અણ જોવા સમાસપ્રયોગોનાં ઉદાહરણ આ અંગે આપ્યાં છે. આ મુરટેલીઓ બર્તુહરિ દ્વર કરે છે અને બાળ્યકારને અનુસરીને ૫૧ પદ અને ઉત્તર પદના અર્થના પ્રાધાન્યને સ્વીકારે છે. (૨૪૯-૩૧૬)

જાતિ અને દ્રવ્યના સંદર્ભમાં લિંગ અને વચન અંગે ચર્ચા કરતાં હનુદરિ જણાવે છે કે શબ્દના વાચ્ય અર્થ રૂપે જાતિને સમજવામાં આવતાં તેને માટે લિંગ અને વચન નિશ્ચિત હોય છે, અને આશયોનાં લિંગ અને વચન સાથે તે બ્લેકલ છે. શબ્દોના લીક્ટિ લિંગને અદ્યે કાસ્તીય લિંગ સ્વીકારવું જોઈએ. પદનો અર્થ દ્રવ્ય સમજવામાં આવતાં લિંગવિવયક કોઈ વિરોધ નથી. જાતિ તેમજ વ્યક્તિ પક્ષમાં શબ્દો નિયતલિંગવાળા હોય છે. તેથી લિંગ અંગે, લિંગસમુદેશમાં કલ્પેશ સાત વિકલ્પો જન્મને લાગુ પડે છે.

વચન અંગે પણ શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો જોઈએ. દ્રવ્ય અને જાતિ વચ્ચે, નામ અને આશય તની જેમ, ઔલુપ્રધાનભાવને સ્વીકારી શકાય. ઔલુ દ્રવ્યો અનેક હોવાને કારણે આકૃતિ માટે એક શબ્દ વપરાય છે. જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સાથેના સંબંધને કારણે જુદી જુદી સંખ્યાઓ સિદ્ધ થાય છે. (૩૧૭-૩૫૮)

[ઇલ્લાહામેક્કસૌષ્ણી એકશિમ્લી] સૂત્ર ૧. ૨. ૬૪ અને જાલ્લાહામેક્કસૌષ્ણીવચનમન્વતર-સ્પામ ૧. ૨. ૫૮ ઉપરનાં કેન્દ્રાંક વાર્તિકવચનો અને બાબ્બવચનો, ઉપરની ચર્ચાના આધાર રૂપે છે]

ઓપમ્બ અંગેનો નવો વિભાગ કારિકા ૩૬૧ થી શરૂ થાય છે. માન અને ઉપમાનને સમજાવીને શાસ્ત્રીયમા જોવા તત્પ્રરૂપ સમાસવું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. જુદા જુદા આશયોમાં રહેલા ગુણો વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં તે એક જ છે એમ સમજાવામાં આવે છે. આશયને કારણે ગુણોમાં ભેદ અને જાતિને કારણે ગુણોમાં અભેદ હોવાથી ઉપમાન, ઉપમેયને નક્કી કરવામાં કાપડીય બને છે.

ચોતાના ખીલ વિશિષ્ટ ગુણને કારણે જુદા વિશિષ્ટ ગુણોવાળા આશયો સાથે સંબંધને પામનારને ઉપમાન કહેવાય છે. ઉપમાન અને ઉપમેયમાંથી કોઈકમાં રહેલા સાધારણ ધર્મને જણાવતો શબ્દ સામાન્યવચન તરીકે ઓળખાય છે. સામાન્ય ધર્મ ઉપર આધાર રાખનારું અને પદાર્થને પૂરેપૂરું નહિ આપી શકનારું નિમિત્ત ઉપમાન, સાદરધને કારણે ઉપમેયની પાસેનું સમજાવામાં આવે છે. ઉપમાન અને ઉપમેયમાં અભેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે ઉપમા પ્રાપ્ત થશે નહિ જ્યાં કોઈક સામાન્ય હોય અને કેટલાક જોડો હોય ત્યાં ઉપમાનોપમેયભાવ હોય છે. જેમ ગુરુ, શિષ્ય, પિતા, પુત્ર, કિયા, કાશ વગેરે વ્યવહારે ખીલની અપેક્ષા રાખે છે તેમ ઉપમાનોપમેયભાવ પણ ખીલની અપેક્ષા રાખે છે. (૩૫૯-૪૨૮)

[સવમાનાનિ સામાન્યવચનૈઃ । સૂત્ર ૨. ૧. ૫૫ ઉપરનાં વાર્તિકો અને બાબ્બવચનો ઉપરની ચર્ચાના આધાર રૂપે છે.]

અખિત્તં વ્યાજ્ઞાદિમિઃ સામાન્યવચનો । સૂત્ર ૨. ૧. ૫૭ના વિચારના અનુસંધાનમાં બાબ્બાનુસારી ચર્ચા કરતાં હનુદરિ જણાવે છે કે વ્યવહારમાં સમાસમાં વ્યાજ્ઞ શબ્દ શીર્ષના સંદર્ભમાં પુરૂષનો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ જો શબ્દ શબ્દ વાપરવામાં આવે તો સમાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪૨૯-૪૩૩)

દેન તુચ્ચં ત્રિયા જેલ્લિઃ । સૂત્ર ૫. ૧. ૧૧૫ના સંદર્ભમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સાધારણ ધર્મના ઉદ્દેશ્ય વિનાના દ્રવ્યમાં દદ અનેકા સંબંધવાળા સાધારણ ધર્મરૂપી કિયા

અથવા ગુણો ઉપમાનોપમેયરૂપ સંબંધમાં નિમિત્ત તરીકે સમજવામાં આવે છે. ઉપમાન અને ઉપમેય, બન્નેમાં સાધારણ ધર્મ રૂપે રહેલા વિશેષને ક્રિયાસીલ સમજવામાં આવે છે. વલિના અર્થવાળો તુલ્ય શબ્દ ક્રિયા સાથે સમાન અધિકરણમાં છે. (૪૩૪-૫૨૪)

તેન તુલ્યં ૦ । (પ. ૧. ૧૧૫) સૂત્ર ઉપરનાં બાળવચનોત્તું વિગતપૂર્ણ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીને હવે તેના પછીના સૂત્ર તથા તલ્લેચ ૧ (પ. ૧. ૧૧૬) ઉપરનાં બાળવચનોની રજૂઆત કરવામાં આવે છે. બાળવચર બધાવે છે કે તુલ્ય અને હ્ય શબ્દો સમાનાર્થક છે. તેન તુલ્યં સૂત્ર પ્રમાણે બે ક્રિયાઓ અંગેના સાદરણને દર્શાવતા તૃતીયાન્ત શબ્દને વલિ ઉમેરવામાં આવે છે. આ સૂત્ર બે સત્વવાચક શબ્દો વચ્ચે સાદરણ દર્શાવતા યબ્ધ્યન્ત શબ્દને વલિ ઉમેરવાનું વિધાન કરે છે આ જાગત અગાઉના સૂત્રથી સિદ્ધ થાય ॥ એટલે તથ તલ્લેચ । સૂત્ર રજૂ કરવાની જરૂર નથી. આવા પૂર્વપક્ષ અંગે ઉદાહરણો રૂપે મોહમતે પ્રાક્ષણ ઇવ , પરચિ પ્રાક્ષણ ઇવ , પ્રાક્ષણેવ વિજાતમ્ , હીયતાં પ્રાક્ષણ ઇવ, પ્રાક્ષણાદિવ વૈચાત ત્વમ્ । પ્રયોગો બત્તુદરિએ રજૂ કર્યા છે. આ બધા પ્રયોગોમાંની વિકાસિતઓને બહુલે તૃતીયાનો પ્રયોગ તુલ્ય સાથે થઈ શકે. આ પ્રકારની દલીલને વિરોધ કરતાં જણાવવામાં આવે છે કે તુલ્યં મણુવા બધીએ અને માત્રા તુલ્યં સ્મરમિ તામ્ । પ્રયોગોમાં મધુરા અને અધ્યયનક્રિયાનું તથા માતા અને રમરણક્રિયાનું સાદરણ સમજવું પડશે. પરંતુ આણું સાદરણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી કાર્યનિર્વાહ થશે નહિ. અધ્યયન અને રમરણના અંશો હોવાથી તેમની વચ્ચે સાદરણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો માનીએ તો આશયોને કતો રૂપે સમજવા પડશે અને વલિ પ્રત્યય કતો શબ્દને ધારૂ પડશે, અધિકરણ કે કર્મને નહિ

વલિ દ્વારા સામાન્ય અભિધાન અંગે ક્રિયાના પ્રયોગના વિધાન અંગેના નિયમમાં કે પછીના સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા અભિધાનમાં ક્રિયા શબ્દના વપરાશ અંગે કસો તફાવત સમજવામાં આવતો નથી. વલિનું ફરીવાર વિધાન દ્રબ્ય કે ગુણના સાદરણને દર્શાવવા બટિ થયું છે. મણુવાયો ઇવ ગૃહાઃ । અને પ્રાક્ષણલ્યેવ વાણુવાઃ । પ્રયોગોમાં સાદરણ દ્રબ્ય અને ગુણ દર્શાવે છે. તેથી તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી કામ આવશે નહિ. (૫૨૫-૫૫૧)

તદર્હમ્ । (પ. ૧. ૧૧૭) સૂત્ર અંગે વિચારતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જો રાજવદ્ વૃષમ્ । પ્રયોગમાં રાજવત્ બાદે રાજાત્ અર્હતિ । અને રાજા તુલ્યં । એવાં બે વિપ્રલવાક્યો સમજવામાં આવે તો તદર્હમ્ અર્થમાં વલિ ની પ્રાપ્તિ તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી થશે. ઉપમાનની વિવશા ન દોષ તારે અર્હતિ (લાયક જને છે) ક્રિયાનો કતોરૂપ ધર્મ અન્યની નિષ્ક્રિયતા નિશ્ચ કરાવે છે તેને બાદે તદર્હમ્ સૂત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે રાજવદ્ વૃષત્ અલ્પ । માં જોડની કદપતા કરીને ઔષધ્ય સમજવામાં આવે તો તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી વલિ પ્રાપ્ત થશે. તેથી પાણિનીતર વ્યાકરણોમાં આ પ્રકારનું સૂત્ર મળતું નથી. પરંતુ ચોખ્ખાતા અને ઉપયોગિતા નો અર્થ જણાવવાનો દોષ તારે તદર્હમ્ । સૂત્ર આવરણક ॥ (૫૫૨-૫૭૮)

વલિ પ્રત્યયના વિધાનની ચર્ચા પછી જાણી ॥ પ્રાપ્ત અર્થો, વપરાશબદ્ધમિ પાદરણે । (૫૧ ૧૧૮) સૂત્રની રજૂઆત દ્વારા કરવામાં આવે છે.

આ મૂળમાં જ્યાં શબ્દ એટલા મોટા મૂક્યો છે કે ધાતુ એ શબ્દ છે અને વ્યાકરણ-કાર્ય શબ્દના સંદર્ભમાં નહિ પરંતુ અર્થના સંદર્ભમાં થાય છે ધાતુ શબ્દનો અર્થ ક્રિયા સમજાવે! એઈએ ધાતુકૃત અર્થ ધાત્વર્થ. ૧ એવો વિગ્રહ ધાત્વર્થ. નો સમજતા ઉત્તરપદ કૃત: ના લોપ માટે જ્યાં પદ મૂક્યું છે એમ પણ સમજી શકાયે ધાત્વર્થને ક્રિયા માનતાં અને ક્રિયાને સાધન સાથે સળધ થતાં સાધનના અર્થમાં ઉત્તર પદની વાત મૂકવામાં આવે છે. આમ થતા વાતિ પ્રયથાન્તને લિંગ અને સખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

ઉપમાન અને ઉપમેય અંગે વિશેષ ચર્ચા કરતા ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે જ્યાં ઉપમેય-વાચક ખીન્ન શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી ત્યાં ખીન્ન વૈનાકરણોના મતમાં જુદાં જુદાં ઉપમાનો સમજવામાં આવે છે કોઈવાર એકસાથે રહેલા અનેક ઉપમેયો માટે એક ઉપમાન સમજવામાં આવે છે અને કોઈવાર જુદાં જુદાં ઉપમેયોમાના દરેકને માટે એકેક જુદું ઉપમાન સમજવામાં આવે છે, આને મોટી વરણતું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. (૫૮૦-૬૦૬)

ઉપમાનના સંદર્ભમાં યમાચાર્ય સહિષ્યાય (૫૪.૧૦૧) સૂત્રના વિચારને સમજાવતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે જ્વના અર્થમાં થનારા સમાસને સ્વાર્થે ઉ પ્રત્યય લાગે છે. આના ઉદાહરણરૂપે કાકાલીયમ્ પ્રયોગની ચર્ચા કરવામાં આવી છે (૬૦૭-૬૧૫)

રણભાદિભ્યઃ પ્રકારણને વન્ । (૫ ૪ ૩) સૂત્ર 'તેના પ્રકારનો' એવા અર્થમાં કન્ પ્રત્યયનું વિધાન કરે છે એવો નિર્દેશ મોને પ્રકારનો અર્થ સાદરપ છે એવા મનને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકારનો અર્થ ભિન્નતા પણ કરી શકાય, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે અને અંગે ચન્નલક, વૃહ ક જેવા ઉદાહરણો સમજાવવામાં આવ્યા છે. સાદરપનો અર્થ જણાવનાગ વધા અને સહનો પણ ઉપમેય કરવામાં આવ્યો છે. (૬૧૬-૬૨૫)

વાક્યપદોવમાં ભર્તૃહરિના તત્ત્વવિચાર અંગે નીચેના જાનતો ખ્યાલ બેસે છે :

- (૧) ભર્તૃહરિનું દર્શન પ્રાચીન વૈદિક પરંપરા સાથે જોડાનવાળું છે
- (૨) પ્રામાણ્ય અંગે ભર્તૃહરિનો કોલો એકાન્ત આગ્રહ નથી.
- (૩) શૈક્ષણિકારમાં પ્રચલિત શબ્દચારકારની સર્વા પ્રક્રિયામાં શબ્દનું એકલ, નિર્લક્ષ્ય અને સ્વયં પ્રકાશકત્વ રહેલા છે તેમને ઉચ્ચરિત શબ્દની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાકરણ સિદ્ધાન્તના પરિગ્રેહ્યમાં તપાસવા એઈએ આવી તપાસને આતે વ્યાકરણનિષ્ઠ પ્રક્રિયાના અનેકાવની જુદાં દૂર થતા શબ્દ, અર્થ અને તેમના સમઘર્ષા રહેના અંદર શબ્દતત્ત્વની સાથે વક્તાનું તાલોચ્ચ થા છે. તાદરશ્યની પ્રાપ્તિ એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ પરચન્ની વાણીનો સાક્ષાત્કાર. આનું નામ મોક્ષ

શબ્દ અંગેના દાર્શનિક તત્ત્વવિચારના મૂળ ઝગ્ગેદમાં પ્રાપ્ત થતા વાક્ય અંગેના ઉદ્દેશોમાં છે વણીના ગોચ્ય ઉચ્ચારણથી બોલાની શબ્દ વાણીનું વચ્ચાર્પમાં મદત્ત અને સર્વવ્યાપકત્વ વાક્યમૂલ્યમાં રજૂ થયું છે માર પ્રકારે વિચક્ત થયેલી આ વાણીને સાદરજુ-મ થોમાં દેવી વાક્ય. અચૂની નામિ, સત્ત્વત, સત્ત્વ અને પ્રાણ તથા ઓંકારની સમઘર્ષા ગણવામાં આવી છે ઉપનિષદોમાં વાક્યને સર્વની વિદ્યાનો, બોલિતર્થ ૩૫વાળી તથા જ્ઞાનમય અને દર્શનમય સમજવામાં આવી છે ઉપનિષદકથમાં જ વાણી, પરચન્ની, મધ્યમાં અને વૈષ્ણવો કાપના થઈ હતો.

શબ્દાર્થ અંગેની દાર્શનિક ભૂમિકાની સાથે સાથે વ્યાકરણગ્રંથક ભૂમિકા પણ વારકની પહેલાંના સમયથી સરૂ થઈ. શબ્દાર્થસંગ્રહનિત્ય અને અર્થાંશ વાક્યાર્થનો વિચાર નિરુક્ત (૧૨)માં નોંધેલા ‘દન્વિયનિત્ય’ વચનમાં (આવાની સંગ્રાહક ભુદિમાં વાક્ય નિત્ય છે) એવા ઔદુમ્બરાચળના ક્યનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે ભર્તૃહરિના અર્થાંશ વાક્યાર્થનું એ પ્રથમ સોપાન છે.

ભર્તૃહરિનું દર્શન વ્યાકરણ અને પદાંશલિના દર્શનનો વિસ્તાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ વૈજ્ઞાનિક અને સાંખ્યોના શબ્દાર્થસંગ્રહ, પદસંઘાતરૂપ વાક્ય, દ્રવ્ય, ક્રિયા, સાધન, સંબંધ, કાલ વગેરેના વિચારોના વિરોધ રૂપે છે. સમનસ્ય અને સંગોગ સંગ્રહને નકારીને શબ્દાર્થ વસ્તુને તે વાચ્યવાચકભાવ અને નિત્ય યોગ્યતારૂપ સંગ્રહની સ્થાપના કરે છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં, પ્રત્યયર્થમાં, પ્રત્યયાર્થમાં અને ગ્રીષ્મશબ્દાર્થમાં પણ તેમને સામાન્ય અથવા જાતિનો બોધ થાય છે.

શબ્દ, ધ્વનિ, વાક્ય અને રેફોર્ટ અંગેની ભર્તૃહરિની સિદ્ધાન્તસ્થાપના પદજલિના વિચારોના સંકર્ષમાં જ છે. પદકાંડનો આધાર તે તે વિષયો અંગેની મહાભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચા છે. વસુરાત ગુરુનો વ્યાકરણગમ કેવો હતો અને ભર્તૃહરિએ તેમાં ફેરફાર ક્યાં કે ક્યાં તે જાણવાનું કશું સાધન નથી. કેલિ, અરે, અરે વગેરે શબ્દોથી પ્રાપ્ત થયેલાં અર્થદર્શનોના કોઈક યોગ્ય સ્થાપકો હતા કે તે ભર્તૃહરિની પ્રણયી પ્રાપ્ત થયેલાં માત્ર વિષય અર્થદર્શનો છે તેનો નિર્ણય મુશ્કેલ છે. સર્વસિદ્ધાન્તના સંદોહનો આદર્શ રાખનારા ભર્તૃહરિની મૌલિક કૃતિને સારસંગ્રહ કહી શકાશે નહિ. ‘અમારા ગુરુએ આ આગમસંગ્રહ રચ્યો’ એવા શબ્દો તો એક સુશિખની ગુરુનાજી બધા કરવાની નામ પદ્ધતિ જ છે.

પ્રમાણવિનિયમ અંગે ભર્તૃહરિના વિચારો મધ્યમમાર્ગનું મહત્ત્વ કરે છે. વેદને તે અપૌત્રેય, પ્રમાણભૂત અને બધાં શાસ્ત્રો, દર્શનો અને વિદ્યાઓના આધારરૂપ સમજે છે. અનુમાનનું પ્રમાણ સ્વીકારવા છતાં આગમવિરુદ્ધ તર્કને તે નકારે છે. અવ્યાસ પ્રત્યક્ષ અને યોગજ પ્રત્યક્ષને તે આવકારે છે છતાં પ્રત્યક્ષને પણ યુક્તિથી નીરખાવું જોઈએ એમ તે (તા. પ. ૨.૧૪૧) માને છે. પ્રતિભાના હિમેષને અને શિષ્ટોનાં શબ્દવ્યવહારને તે પ્રમાણભૂત મનાવે છે. શિષ્ટો વડે અપુરસ્કૃત અને ધર્મસ્થાપનમાં વિશેષરૂપ શબ્દોને તે અપર્યાય અથવા અશુદ્ધ ગણે છે. તેમને મતે અપર્યાય શબ્દોનું વાચકાવ સાક્ષાત્ નહિ પરંતુ શુદ્ધ શબ્દોના અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

શબ્દ, ધ્વનિ, નાદ અને રેફોર્ટ અંગે ભર્તૃહરિએ બ્રહ્મકાંડમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. તેમના મતે અક્ષર શબ્દતત્ત્વ અનાદિ અને અનંત છે અને સર્વ લોકવ્યવહારના મૂળમાં છે. બધા વેદો, સ્મૃતિઓ દર્શનો, વિદ્યાઓ, દશાઓ અને વ્યાકરણસ્મૃતિના આધાર રૂપે તે શબ્દતત્ત્વ છે. આવા અદૈત દર્શનની પૂર્વભૂમિકાએ સમગ્ર શબ્દવ્યવહાર અર્થોત્ ઉચ્ચરિત અને સુશ્રુત શબ્દો, અને તેમના સમૂહરૂપ અર્થાંશ વાક્ય છે.

શબ્દને અંગે વિચારતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ઉપાદાન અથવા વાચક શબ્દ એ પ્રકારનો છે. એક, શબ્દનું નિર્મિત છે અને બીજો અર્થ માટે પ્રયોજાય છે. મહાભાષ્ય-

દીપિકા(૫ ૩, પૂના ૧૯૬૫)મા જણાવ્યું છે કે “ઉચ્ચરિત શબ્દ ક્રમવાન ■ અને અર્થપ્રાપ્ત કરાવનારો શુદ્ધિરચ સંબંધાત્મા અક્રમ છે તે અર્થરૂપે છે. તે રફોટ છે અને નિત્ય અર્થોત્થા છે ક્રમપૂર્વક ઉપન થયેલા ધ્વનિઓ વ્યક્તિરૂપે છે” (યો વાયમુન્વાયેતે ક્રમવાન અરઃ કચ્ચિન્થ્ય અક્રમ સંભાત્મા શુદ્ધિમ્નો વિગાહતે તસ્માદર્થપ્રતિષ્ઠિતિ ।.. ઇતન્નાર્થસ્વરૂપમ્ । સ્ફોટોડયમેવ સંભાત્મા નિત્યઃ ।

દીપિકાના આ વચનો અને રફોટ અંગેના વાક્યપદીયમા પ્રાપ્ત થતા કથનો અંગે વિવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. કૌણિયભાટના ‘રફોટનિર્ણય’ના પોતાના સપાદન (પૂના, ૧૯૬૭)ની પ્રસ્તાવનામા પ્રેરિ એસ ડી જોષીએ વાક્યપદીયની જાણકારીની નવ શરિકાઓ-શ્રીજી કોડેમા રફોટનો ઉદ્દેશ્ય નથી-તપાસીને નિષ્કર્ષ રજૂ કર્યો છે કે પતજ્જિના રફોટ અંગેના ઉદ્દેશોની જેમ ભર્તૃહરિના રફોટના વિચારોમાથી “રફોટ એક અને અપ્પ ક ધ્વનિતરવ રૂપે (Sound pattern) અને ધ્વનિસમૂહની પ્રકૃતિ રૂપે છે એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. તે અર્થવાહક તત્ત્વ નથી અને કૈયટ તથા પછીના વૈષાકરણો માને છે તેમ તે સંબંધિત પશુ નથી” વાકેર દીનજી શ્રી જોષીનું રફોટ અંગેનું અર્થદર્શન અપરિહારી માનીએ તો, ‘દીપિકા’ જેમા રફોટનો નિત્ય અર્થોત્થા રૂપે વિચાર એક મતાન્તર અથવા દીપિકાકરના પોતાના વિકૃત્ત અર્થદર્શન તરીકે રજૂ થયો છે તે ભર્તૃહરિની કૃતિ નહિ પરંતુ અતુ ભર્તૃહરિકાવ્યની કોઈક કૃતિ હોવા જોઈએ એમ સ્વીકારવું પડે. શીલીની મિનનતાને બાદ કરતા ભર્તૃહરિના દીપિકાના કર્તૃત્વના વિરોધમા કોશ નિમિત્ત થયો નથી આ ઉપરાંત કુમારિલ, પ્રમાર, ધર્મશર્તિ અને મહનમિત્રની કૃતિઓમા રફોટને અર્થવાહક તત્ત્વ તરીકે સમજવા તરફના અભિપ્રાય દૃઢ થાય છે સહાય છે કે કુમારિલ વગેરેને ભર્તૃહરિનો રફોટ, તેણે અન્દરનના કરેલા ઉદ્દેશોને કારણે અર્થવાહક, નિત્ય અને અટકારૂપે સમજાવ્યો હોય આ સમર્થ દાક્ષાનિકોમા આવો વિષય કટ્યે અરો ગોચર છે એ વિચારવું રહ્યું.

પદવાદી મીમાંસકની દલીલો તરફ સતત અણુમો અને વિરોધ દર્શાવવાની તેમની પ્રવૃત્તિ ■ વાક્યને તે ભતિરૂપ અપ્પ ક વાક્ય સમજે ■ આણુ અપ્પ કત્વ પ્રતિભાના ઉદ્દેશ્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે પદોના અપોદ્ધૃત અર્થના પ્રકલ્પ વખતે વિશિષ્ટ પ્રતિભારૂપ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ■ આ પ્રતિભાને વાક્યમાઈ કહે છે માનવી, પશુ અને પખીઓના સર્વે નવકારો તેને આપીને ■ શબ્દોના ગૌણમુખભાવના, દ્વંચા, શુણ્ઘા, ક્રિયામા, અને આ બધાના અર્થોમા, તેમજ સમાસના ઉપલગ્ન પદના વચનમા અર્થદર્શતા અને અભેદકત્વ રહેવા છે

ઉપર સૂચવ્યું તેમ નાકરણ બધા વાદો અને દર્શનજોડોના સમન્વયરૂપ છે. નાકરણમા વગ્તુનો અર્થ એ અર્થ નથી પરંતુ શબ્દાર્થ જે જ અર્થ છે આ વાત વારંવાર જણાવતા પતજ્જિ કટાક્ષતા નથી તેમને પરવે ચાલીને ભર્તૃહરિએ પણ વાક્યપદીયના વિચારોની ચર્ચામા સર્વમતનિદર્શનનો આર્થ અપનાવ્યો છે. ભર્તૃહરિના આ વલ્લુની પ્રુષ્ટિ કરતા દેવારાજે જણાવ્યું ■ કે ‘શાસ્ત્રચર્ચો અમારું ખોય છે. દરનો વચ્ચે વિવેક સ્થાપિત કરવાનું કામ અમારું નથી જ્યો દર્શનાન્તરની પ્રક્રિયાને રજૂ કરતા નથી પરંતુ પ્રમાણ વડે જે સિદ્ધ થાય તેને દર્શનને ગોચર માનીએ છીએ” (વાક્યપદીય, દેવારાજ દીકા, ૩ ૧ ૧૦૪)

ચપ્પપસંદર્શી, વાક્યથેજના, રજૂઆત અને જૂતરચના અંગે ભર્તૃહરિની કારિકાઓને નાગાર્જુન(ઈ.સ. ૨૦૦)ની મધ્યમકૃત્તિની, દિગ્નાગ (૪૫૦-૫૨૦)ના 'પ્રમાણુ સમુચ્ચય'ની, કુમારિય (ઈ.સ. ૫૫૦)ના 'સ્થોકવાર્તિક'ની; ધર્મકર્તિ(ઈ.સ. ૬૦૦)ના 'પ્રમાણુવાર્તિક'ની અને મંડનમિત્ર (ઈ.સ. ૬૬૦)ના 'રજાટસિદ્ધિ'ની કારિકાઓ સાથે તેમજ બ્યાડિનાં પદો અને મહાભાષ્યમાં મળતાં પદો સાથે સરખાવી શકાય. નાગાર્જુનની તર્કબદ્ધતા અને અપરિદાય દલીલની રૂપરૂતા, દિગ્નાગની કારિકાઓની સુધદતા અને સર્વપ્રાકૃતિ, કુમારિયના કટાક્ષ અને નર્મ, ધર્મકર્તિની દુર્ભેદતા, દલીલોતું અણુકેસ શુદ્ધ અને ભિન્નતમ તર્કશક્તિ અને મંડનની પ્રસન્ન, ચંભીર અને વિચ્છેદ રજૂઆતને બદલે ભર્તૃહરિની કારિકાઓમાં સરસતા, કવચિત દુર્ભેદતા અને વિચારપ્રૌઢી જણાય છે. તે પ્રાચીન પારિભાષિક શબ્દોથી સુમંડિત છે. અરવૃદ્ધ મુદ્દાને કે દુર્ભેદ તરવવિચારને પુનઃકથન દ્વારા ઉદાહરણો આપીને તે સમજાવે છે. સિદ્ધાંતનિરૂપણ માટે લૌકિક અને વૈદિક પ્રયોગોની તે મદદ લે છે. એક અર્થ દર્શાવવા માટે અનેક શબ્દો તે વાપરે છે, જેમ કે 'સમજવામાં આવે છે' માટે પ્રકલ્પતિ, વિધીયતે, અમિયોયતે, ઉચ્ચતે, દરયતે, અપવિરયતે, મતીયતે, ઉચ્યતે જેવા પ્રયોગો તે કરે છે. સોડર્માત્મ્યમિસ્યમ્બન્ધઃ । ને વારંવાર વાપરવામાં તેમને વધિા નથી આમ ભર્તૃહરિની વાણીમાં આર્થ સરસતા, સુમદ્ધ અર્થવિચાર અને તરવદ્ધિની સમતુલ્ય સિદ્ધ થઈ છે. વિપુલ પનરાગિ દ્વારા આચ્છન્ન એકાંત જળાશયનાં નિર્મળ સલિલ જેવી વિમલા તેમની તરવમતા છે. ઋષિના ચિત્ત જેવું શાંત તેમનું ચિત્ત છે. આ ચિત્તનું ઉત્તમ પ્રતિબિંબ વાક્યપદોમ છે.

બાલ પ્રકાશની પશુ પ્રકાશિકા વાગ્ધપતા ન હોય તેા જાનરૂપી પ્રકાશ જગદ્ગતેા નથી.

વાગ્ધપતા ચેદુત્તમામેદયવોધસ્ય શાશ્વતી ।

ન પ્રકાશઃ પ્રકાશેત સા દિ પ્રત્યક્ષમર્શિની ॥ વાક્યપદીય ૧.૧૩૨

આ પ્રકાશને જળદળતેા રાખનારા ભર્તૃહરિના કાષ્ઠનેા પુનરુદ્ધાર થઈ રહ્યો છે તે આનંદપ્રદ અને સંતોષપ્રદ છે.

वाक्यपट्टीय

॥ श्रीः ॥

मर्तृहृदिकृतं

वाक्यपदीयम्

प्रथमं पाण्डम्

सर्तृहृदिकृत

वाक्यपदीय

प्रथमं कांड

जनादिनिर्धनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
वितर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥१॥

एकमेव यद्वाम्नातं भिन्नशक्तिव्यपात्रयात् ।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥२॥

अव्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः ।
जन्माद्यो विकाराः फलं भावभेदस्य योनयः ॥३॥

एकस्य सर्वपीजस्य यस्य चैयमनेकधा ।
भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः ॥४॥

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्विभिः ।
एकोऽप्यनेकवर्मेव समाम्नातः पृथक्पृथक् ॥५॥

આદિ અને અંત વિનાનું,^૧ શબ્દતત્ત્વરૂપ^૨ બ્રહ્મ, જે વર્ણોત્તર નિર્મિત રૂપે છે,^૩ જે (ધટાદિ) અર્થરૂપે શાસ્ત્ર^૪ છે, જેમાંથી જગતની (ઉત્પત્તિ વગેરે) પ્રક્રિયા^૫ થાય છે; જે એક જ છે^૬ એમ વેદમાં કહ્યું છે, અને જે, જુદી જુદી (કાર્યજનક) શક્તિઓના આશ્રયને કારણે,^૭ (આવી) શક્તિઓથી જુદું ન હોવા છતાં, જુદું હોય તેમ દેખાય છે;^૮ જેની, (નિમેષાદિ ક્રિયારૂપી) ભેદના આરોપવાળી, કાલ-શક્તિને^૯ આશ્રયે રહેલા જન્મ વગેરે છ વિકારો^{૧૦} પદાર્થોની લિન્નતાનાં કારણો બને છે; અને સર્વના વીજરૂપ એવા જે શબ્દશ્રવાની ભોક્તારૂપે, ભોક્તાવ્યરૂપે અને ભોગરૂપે^{૧૧} એમ અનેક પ્રકારે સ્થિતિ છે; તે (શબ્દશ્રવા)ની આપ્તિનો^{૧૨} ઉપાય અને તેની પ્રતિમા^{૧૩} રૂપ વેદ એક હોવા છતાં, મહર્ષિઓએ તેને અનેક શાખાઓ-વાળો હોય તેમ અવતારો^{૧૪} છે. (૧-૫)

૧.૧. અનાદિ અને અવિનાશી ધ્વજમાં કાલકૃત અને દેહકૃત વિભાગોનો અભાવ છે. તે કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે એમ બે રીતે રહેલ છે.

૧.૨. પદાર્થોનું ગ્રહણ હમેશાં સંબંધિત થાય છે (સંબંધપ્રમાણી) અને જ્ઞાન હમેશાં સંબંધી સાથે જોડાયેલું (સંબંધપ્રમાણ) હોવાથી પરમતત્ત્વ સંબંધતત્ત્વરૂપે સમજાય છે.

૧.૩. અક્ષર અર્થોત્ વર્ણનું તે નિમિત્ત હોવાથી સંબંધતત્ત્વને અક્ષર કહ્યું છે.

૧.૪. સ્વરૂપમાંથી પ્રચ્યુત નહિ થનારું અર્થોત્ એકત્વનો ત્યાગ નહિ કરનારું જે સંબંધતત્ત્વ ■ તે બેદના આભાસને કારણે બીજા અસત્ય અને વિભક્ત એવાં રૂપોને સ્વીકારે છે. આને વિવર્ત કહે છે. સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતા વિષયોના આભાસ જેવું આ છે. દેશભેદ અને ક્રિયાભેદ કેવળ અવિધાની પ્રજ્વલિને કારણે છે. એકલ્ય તત્ત્વાવસ્થુતલ્ય મેદાનુકરેણાસરમહિમજ્ઞાનસ્વરૂપગ્રાહિતા વિવર્તઃ । સ્વપ્નવિષયપ્રતિભાસવત્ । સ્વોપજ્ઞ-બ્રહ્મ, ૧.

‘અહીં’ વિવર્તે’ એવા સંબંધપ્રયોગ અને પરિણામઃ અવ્ય એવા પ્રયોગ ઉપરથી ભર્તૃહરિને વિવર્તવાદ અભિપ્રેત હતો કે પરિણામવાદ એમ વિચારવું યોગ્ય થાય. કારિકાઓ અને તેમના પરની સ્વોપજ્ઞાવિ જાનેને ભર્તૃહરિની કૃતિ માનવામાં આવે તો ભર્તૃહરિ વિવર્તવાદી હતા એમ સિદ્ધ થશે, કારણ કે સ્વોપજ્ઞાવિમાં તે ‘અવિધા’ સંબંધ વાપરે છે અને આ સંબંધ તૃતીય-કાંકની કાલક્રમરૂપે કારિકા ૬૨માં પણ વપરાયો છે. અહીં અવિધા ‘અજ્ઞાન’ એવા સામાન્ય અર્થમાં નથી. હેતુકારણ ભર્તૃહરિને વિવર્તવાદી ગણાવે છે. “અજ્ઞાનમાંથી પહેલીવાર આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે (વર્તે)”, એવા સંબંધ (વા.૧. ૧.૧૧૪)માં વિવર્તની સ્પષ્ટતા નથી. આ ઉપરથી કલ્પના કરી શકાશે કે ભર્તૃહરિને મન વિવર્તે તો અર્થ ‘આભાસ’ હતો અને ‘પરિણામ’ અથવા ‘વિકાર’ ન હતો. કારિકામાં અર્થમાં આવી સ્પષ્ટતાને અભાવે જ્ઞાનતરંગિત અને તેના ટીકાકાર કમલશીલે તત્ત્વસમૂહ અને તેની ટીકામાં ‘જ્ઞાનવજ્રાશય’ની સ્થાને કરતાં ‘પરિણામ’ અર્થમાં અને વિવર્ત’ અર્થમાં એમ બે રીતે પહેલી કારિકાને ધટાવી છે સ્વોપજ્ઞાવિ ભર્તૃહરિની રચના નથી એમ માનવામાં આવે તો પણ ભર્તૃહરિએ કરેલા ‘અવિધા’ના ઉદ્દેશ્યને કારણે તે વિવર્તવાદી છે એવી દલીલનો વિરોધ કરવા સહેલો નથી.

૧.૫. ક્રમ અર્થોત્ ખૌર્વાર્પ્પ વિનાના સંબંધધ્વજમાંથી જન્મતા પદાર્થોરૂપ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. બધા વિકારોને ધ્વજમાં ઉપસંહાર (સંકર્ષ) થયો હોઈ તે આકૃતિરહિત (જનાકૃત) અને વ્યક્ત ન કરી શકાય તેવું (અવ્યવહેરય) છે.

સરખાવે સ્વોપજ્ઞમાંના સંગ્રહસ્થોકોઃ બધા (રૂપાદિ ત્વયમ) નિકળ્યો વડે (સામાન્ય-રૂપે) જોત્વર હોવા છતાં જે (વિશેષરૂપે) અજોત્વર રહે છે, જે તક આગમ અને અતુમાન વડે જુદી જુદી રીતે સમજાય છે, તે (સંબંધતત્ત્વરૂપી) વિશ્વાત્મા ભેદ અને સંસર્ગ, ભાવ અને અભાવ, ક્રમ અને ક્રમનો અભાવ તથા સત્ય અને અનૃત વડે અસ્પષ્ટ છે. આવાં દુન્દોના પ્રવિવેકથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. (૧-૨)

સર્વ પ્રાણીઓનો અંતર્ગામી તે પાસે તેમજ દૂર દેખાય છે. તે અત્યંત મુક્ત છે અને મુમુક્ષુ જનો એક્ષા ગ્રાટે તેની ઉપાસના કરે છે (૩)

ત્રણુઓના સારરૂપ તેજસ્વાળો સૂર્ય જેમ ઉનાળાને આ તે વાદળસમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તે (મહત્ત્વ વગેરેની) પ્રકૃતિ તરીકે રહેના (પ્રધાન, પરમાણુ વગેરે) વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે (૪)

(ઉદ્ભવપતન જેવા) ઉત્પાત વખતે સમુદ્રના જળ જેમ અગારાકિત દેખાય છે તેમ તેનું ચૈતન્ય એક હોવા છતાં અનેક પ્રકારે વિભક્ત બને છે. (૫)

પવનથી જેમ વૃષ્ટિ લાવનારા વાદળો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અતિરૂપે રહેવા તેનામાંથી અકિતઓરૂપી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે (૬)

તે પરમ જ્યોતિષ પહેલા ત્રણુ વેદરૂપે જલુષ્ય છે. જુદા જુદા દર્શનવિવાદોમાં જુદી જુદી પરપરાઓનું તે કારણ બને છે (૭)

તે (ચૈતન્ય)નો શાત અને વિદ્યાત્મક અસ, જેનું વિવેચન કરવું સાચે જ શક્ય નથી એવી અવિદ્યાવડે હંમેશા પીડળાયેલો છે (૮)

તે (અવિદ્યા)ના સ્વર્ત્ર (રહેલા) વિકારોનું (કાઠ) પરિણામ નથી, તેની સરકાર પામેલી શક્તિઓનું (પછી) અસ્તિત્વ રહેતું નથી (૯)

આખે આખવાળો માણસ ઓખ્યા આકાશને જેમ અનેક રૂપોથી ઘેરાયેલું માને છે તેમ આ વિકાર વિનાનું નિત્ય બ્રહ્મ, અવિદ્યાથી કલુષિત થયેનું અને બેદલાનું બાને છે (૧૦-૧૧)

શબ્દરૂપ અને રાગદશક્રિતાના કારણરૂપ આ બ્રહ્મ શબ્દમાત્રાઓવાથી પ્રચીને તેમનામાં જ વિધીન થાય છે (૧૨)

ય સર્વરિક્તજ્ઞાનામામાસેડ્વનવસ્થિત ।
તર્કાગમાનુમાનેત વદ્વધા પરિક્ષિત ॥૧॥
અતીતો મેદસસર્ગો આવાભાવી ક્રમાકર્મો ।
ઇત્યાદૃતે ચ વિધાત્મા પ્રવિવેકાત્પ્રદાસતે ॥૨॥
અતર્કામી સ મૂલાગમાપદ્ધતે ચ દશયતે ।
સોડત્ચન્દ્રમુખો મોહાય મુનુપ્રમિદુષસ્વતે ॥૩॥
પ્રકૃતિત્વમિવ પ્રાપ્તાન્વિધરાનાક્રોતિ સ ।
જગુષાગમ પ્રીધમાન્તે મહતો મેપત્ત્વંબાન્ ॥૪॥
તસ્યૈત્તમપિ ચૈતન્ય વદ્વધા પ્રવિમગ્નયતે ।
અજ્ઞારાદિતલુપ્તસતે ચારિત્યેરિવોદયમ્ ॥૫॥
તસ્માદપ્રકૃતિમેત્તસ્વાદ્ વ્યપિપ્રામા વિકારિણ ।
માશ્વાદિવ આબન્તે વૃષ્ટિમન્તો બલાહકા ॥૬॥
ત્રયીરૂપજ તઙ્મ્યોતિ પરમ પરિવર્તયે ।
વૃષ્ટવર્તીર્ધ્રવાતેનુ દષ્ટિમેદનિવમ્બનમ્ ॥૭॥

શાન્તવિદ્યાત્મકો ચોક્ષઃ તદુ દૈત્તદવિદ્યા ।
 તથા પ્રસ્તમિવાજ્ઞાં યા નિર્વૃક્તું ન ક્ષયયતે ॥૮॥
 સર્વતઃ પરિવર્તાનાં પરિમાણં ન વિદ્યતે ।
 તસ્યા ચા સ્વપ્નસંસ્કારા ન સ્વાત્મન્યદતિષ્ઠતે ॥૯॥
 યથા વિદ્યુદ્દમાધ્વશં વિમિરોપપ્લવો જનઃ ।
 સૂક્ષ્મૈર્મિત્ર માત્રામિથિવામિરમિમન્વતે ॥૧૦॥
 તથેદમૃતં પ્રજ્ઞા નિર્વિકારમવિદ્યા ।
 શ્વપરપ્રવિદ્યાવન્મથેસ્વર્યં વિવર્તતે ॥૧૧॥
 પ્રયોદે શબ્દનિર્માણં શબ્દશક્તિવિવન્મનમ્ ।
 વિષ્ટં શબ્દમાત્રામ્બસ્તાર્થેવ પ્રવિલીયતે ॥૧૨॥

ઉદાહરણ શ્લોક માટે અરખાવેલો : દિર્ઘનામૃત ત્રૈકાલ્યપરીક્ષા શ્લોક ૨૧-૨૨.

૨.૧. શબ્દ બ્રહ્મના એકત્વ અંગે બહુકરિ શ્રુતિવચ્ચનોનો આધાર લે છે. “તે સ્મૃતિષ્ઠ (બ્રહ્મ), દ્રઘા, એક અને અદ્વિતીય છે” (શુદ્ધશરણ્યકોટિનિવૃદ્ધ ૪.૨.૨૧). “હે સૌમ્ય, શરૂઆતમાં આ (બ્રહ્મ) એક અને અદ્વિતીય હતું” (ઉદોગ્ય ઝગનિવૃદ્ધ ૬.૨.૧).

શબ્દતત્ત્વ૨૫ બ્રહ્મમાં પરપર વિરોધવાળી શક્તિઓ એકત્ર થઈ છે અને તેની સાથે એકરૂપ છે. એપણું અનેકત્વ જ્ઞાનના અનેકત્વનું વિરોધી નથી. પદાર્થોના વિન્ન વિન્ન આકારો જ્ઞાનના એક આકારના વિરોધી નથી, કારણકે બધી શક્તિઓનો જુદો આભાસ શબ્દતત્ત્વમાં અપૂર્યક દેખાય છે.

૨.૨. અપૂર્યકત્વ એટલે એકત્વ નહિ પણ બેદ્રમતિરેધ અને પૂર્યકત્વ એટલે એકત્વ પ્રતિરેધ (પ્રતિકે).

વિન્ન શક્તિમ્પાશ્રયાશ્ચ એવું પાઠાન્તર છે.

બ્રહ્માદ્યુતકલાં અને બ્રહ્માદ્યુતાઃ કલાઃ એવાં પાઠાન્તરો પણ છે

૩.૧. બ્રહ્મની કૃત્શક્તિ એટલે કાલ. પદાર્થોના ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માટે તે જવાબદાર છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનેક રૂપો હોય છે, જેમકે એક જ વૃક્ષમાં કુંપળ, પાંદડું, ફળ વગેરે જોવા મળે છે; એકજ કુંપળમાં રતાશ, મૃદુતા વગેરે વિશેષો પ્રાપ્ત થાય છે. કાલશક્તિ આ બધાનું સહકારી કારણ છે; જેમકે, એક જ વૃક્ષમાં કુંપળ બનતી વખતે કુંપળ માટે આવકાર (અન્યક્ષણ) અને પાંદડું અથવા ફળ માટે વિરોધ (પ્રતિવન્ધ) થાય છે. એવી રીતે જ્યારે પાંદડું બને છે ત્યારે તેને માટે આવકાર અને કુંપળ તથા ફળ માટે વિરોધ થાય છે. પદાર્થોનું આવું વૈચરૂપ્ય કાલને આધારે છે શબ્દબ્રહ્મની આ શક્તિ તેનામાં અન્તર્જિત છે.

૩.૨. ઉત્પન્ન થાય છે, છે, ફેરફાર પામે છે, વધે છે, ઘટે પામે છે અને નષ્ટ થાય છે એવા ૭ વિકારો પદાર્થોના ક્રિયાબેદોનું કારણ બને છે. આ વિકારો કાલને આશ્રયે રજા છે.

“પદ્મયોના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશમા ક્રિયાવાન કાન જ નિમિત્ત ॥ તે કાળને આ લોકપત્રનો સૂત્રધાર કહે છે વિશ્વની વિવિધ ક્રિયાઓ તેનાથી પ્રતિપદ્મ ॥ જેમ દોરી, (નચાલવા મટેના) પખીઓને જરાખર જાણે છે, તેમ તેમને તે બરાબર જાણે છે”

તમસ્ય લોક્યન્તસ્ય સુવધાર પ્રચક્ષતે ।

પ્રતિબન્ધામ્ચતુઙ્ગમ્યા તેન વિશ્વ ચિન્મયતે ॥ વા ૧ ૩.૧ ૪

પ્રતિબદ્ધાથ ચાસ્તેન ત્રિવા વિશ્વસ્ય વૃત્તમ્

તા સ ઇવાનુજાનાતિ ચથા સન્દુ ચકુન્તિત્વા ॥ વા ૫ ૧ ૧ ૧૫

૪૧ ભોક્તા એટલે કર્મો કરનાર અને ફળ ભોગવનાર વ્યક્તિ ભોક્તાન એટલે જેના દ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત થાય તે વિષયો અને ભોગ એટલે સુખદુઃખાદિ અનુભવ

૫૧ ક્ષણપ્રાપ્તિ એટલે (૧) હુ, મારુ, એવી અહંકાર પ્રધિ(વાચના)નું દૂર થવું, (૨) વિકારોનું મૂળ પ્રતિમા લીન થવું, (૩) ઇન્દ્રિયોને તેમના કાર્યમાથી નિરૂત્ત કરવી (વૈશરણ્યમ્) કર્મોન્નિષ્ઠાણા બુદ્ધિમત્તોષ મિચ્છિ ॥—અહિ), (૪) માત્ર સાધનો વિનાની આત્મ તૃપ્તિ, (૫) આત્મપરિતોષ, (૬) પરમતત્ત્વની અખના, (૭) બાહ્યાથ તરફ અનાસક્તિ, (૮) પરિપૂર્ણ સંક્રિતિનો અનુભવ, (૯) કાલની પ્રતિબદ્ધ (રોકવું) અથવા અનુદા (આવકાર) જેવી જીતિઓમાથી મુક્તિ અને (૧૦) નૈરાશ્રમ ભોક્તાની આવી દશ સ્થિતિઓના ઉત્પત્તિમા બીજા અને નવમી સ્થિતિના ઉત્પત્તિમા વૈશરણ્યોમા વધારે જાણીતા છે કારણ ૧ ૧૪૩ની સ્વોપજીવિતિ મા અને ત્રીજા કાંડના મનસમુદ્દેશમા અનુક્રમે તેમને વિષે ચર્ચા મળે છે

૫૨ ધર્મ (=સત્ય)નો સાક્ષાત્કાર કરનાર મન્દ્યબ્દ્ય સ્થિતિઓએ, સૂક્ષ્મ, નિત્ય અને અનીન્દ્રિય વૈદ્યપી વાણીનો સાક્ષાત્કાર કર્યો અને તમજે ધર્મનો જેમને સાક્ષાત્કાર થયો નથી તેવા અન્ય સ્થિતિઓને મન્ત્રોનો ઉપદેશ કર્યો

૫૩ વૈદ્યપી સંબંધતત્ત્વ એક જ છે આ સંબંધતત્ત્વ એક જતા તેનામા અભિ-અક્રિતાના ક્રમ પ્રમાણે અને ત્વ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, એત્વને બાધ ન આવે તેમ સહિતા, ૫૬, ક્રમ વગેરે વિષયોમા અને જુદા જુદા શાખાઓમા તે વિલક્ષ્ય બન્ધુ છે, જેમ આયુર્વેદ એક હોવા છતાં અષ્ટાંગરૂપે વિલક્ષ્ય બન્ધો છે તેમ

શેદાના મહુમાર્ગસ્વ કર્મણ્યેસ્ત્ર ચાદ્યતા ।

શ્ચેદાના ચત્તશક્તિસ્ત ઇસ્ય શાસ્ત્રાસુ દૃશ્યતે ॥૬॥

તેના (મન્દ્યબદ્ધાદિ) શેદાની ઘણી શાખાઓ છે છતાં એક કર્મમા (જ) તેમનું ઉપકારકત્વ છે તેની શાખાઓમા સંદોષ (અયોગ્ય માટેની) શક્તિઓની ચોક્કસાઈ છે (૬)

૬૧ ચાર વેદોમા દરેખી અનેક શાખાઓ છે, જેમ કે યજુર્વેદની એખો એક, સામવેદની એક હજાર, સુગ્વેદની એકવીસ અથવા ૫૬૨ અને અથર્વવેદની નવ. (મહામાત્ર, વખતગાદિક, પૃ ૧)

૬.૨ બધી સાખ્યાઓમાં યજ્ઞકાર્યની વ્યવસ્થા સરખી હોય છે

૬.૩ વેદની જે સાખ્યામાં યજ્ઞ અંગે વિધાનો હોય છે તે વિધાનો તેમનો ચોક્કસ અર્થ જણાવે છે જ, અર્થાત્ એક વિધિવાક્ય ઋગ્વેદમાં (તેની એક સાખ્યામાં) તેનો અમુક નિશ્ચિત અર્થ દર્શાવે તો તેની જ જેવું વિધિવાક્ય યજુર્વેદની સાખ્યામાં પણ અમુક નિશ્ચિત અર્થ દર્શાવશે જ, જેમકે, યજુર્વેદની કાઠકસહિતામાં ક્યચ્ચ અપત્ય લાગતા પહેલાં દેવ (દેવ) અને કુત્વ (ઉદાર) એ પહેલાં અત્ય જ કારને બદલે આ કાર મૂકાય છે (પા.સૂ. ૭.૪.૩૮) અથવા અથર્વવેદમાં સિમનો અત્ય વચ્ચે ઉદાત્ત હોય છે (ફિલ્સૂફ ૭૧)

સ્મૃતયો યદુરૂપાઙ્ગ દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજના ।

તમેવાભિત્ય લિફ્તોઽયો વેવચિદ્ધિ પ્રકલ્પતા ॥૭॥

વેદાર્થને જાણનારા (ઋષિ)ઓએ તે જ વેદને આધારે મન્ત્રોના નિર્દેશો ઉપરથી દૃષ્ટપ્રયોજનવાળી અને અદૃષ્ટપ્રયોજનવાળી^૧ એમ બુદ્ધી બુદ્ધી સ્મૃતિઓ રચી છે^૨ (૭)

૭.૧ કેટલીક (ચરક, સુશ્રુત વગેરેના અર્થોએ રહેલ) સ્મૃતિઓના પ્રયોજનો ઉલ્લેખ પામેલા હોય છે, જેમકે, ચિકિત્સા વગેરેપ્રયોજનો કેટલીક સ્મૃતિઓના પ્રયોજનો માત્ર શિષ્ટોના વ્યાપાર ઉપરથી નક્કી થાય છે, જેમકે બાહ્યાબાહ્ય, મન્ત્રાગમ્ય કે વાચ્યાવાચ્યના નિયમો

૭.૨ વેદમાં જણાવેલ લિંગો (= સૂચનો કે નિર્દેશો) અર્થાત્ વિધિવાક્યો ઉપરથી શ્રુતિવિધિત અને સ્મૃતિવિધિત કાર્યોનો ભોધ થાય છે “ ગર્ભથી આદ્યે વર્ષે બ્રાહ્મણને ઉપનયન સ રકાર કરવા ” એવી સ્મૃતિ દૃષ્ટપ્રયોજન છે સમ્યોપાસના અથવા ‘ વેદાપનયન કરનારે માસબદ્ધાણુ ન કરવું ’ એ અદૃષ્ટપ્રયોજન સ્મૃતિ છે. શિષ્ટોના સમુદાયાર ઉપરથી તે નક્કી થઈ છે ‘ (બ્રાહ્મચારીએ) ખાખરાનો દંઠ ધારણ કરવો ’ આને દૃષ્ટાદૃષ્ટ સ્મૃતિ કહી શકાય આ ત્રણ પ્રકારની સ્મૃતિઓ ઉપરાંત ન્યાયમૂલક અને અનુવાદ સ્મૃતિ એમ બે પ્રકારે અભિધ્યુષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે

તસ્યાર્થવાદરૂપાણિ નિમિતાં ત્વચિકલ્પજા ।

એકત્વિના દ્વૈતિનાઙ્ગ્ય પ્રવાદાં બહુષા ગતા ॥૮॥

તેના અર્થવાદરૂપ વચનોનો આધાર લઈને^૩ પોતાની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે અદ્વૈતવાદીઓના અને દ્વૈતવાદીઓના અનેક પ્રકારના પ્રવાદો સ્થાપિત થયા છે (૮)

૮.૧ પ્રાચીન તત્ત્વચર્ચાઓ વેદના અર્થવાદવચનોને આધારે રચાઈ છે, જેમકે શતપથ-બ્રાહ્મણનું અર્થવાદવચન “પહેના આ અસત્ હતુ,” અગ્નિ પ્રગટાવવાના સ્થાનની પ્રથ સા કરનારુ વચન છે તેના ઉપરથી અદ્વૈતની કલ્પના થઈ, જેમકે, “અસત્માથી અસત્ ક્રિયા: ક્ષીનમાથી મિત્રા વિનમ્નુ, અવસ્તુમાથી અવસ્તુ અવાચ્યમાથી અવાચ્ય ચમુ ” અદ્વૈતની આ

અત્યંત પ્રાથમિક કલ્પનામાંથી આગળ વધ્યા અને કહ્યું, “આ એક તત્વ (આત્મા) ને પૂર્વ નથી તેમ પર પણ નથી તે સત્ત્વ અને અસત્ત્વથી વિભક્ત અને છે, તે પછી આ તત્વ વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બંને કેવી રીતે હોઈ શકે ?”

“તે અસત્ પણ ન હતું, સત્ પણ ન હતું. તે પહેલાં અવકાશરૂપ હતું” (ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૨૧. ૧) એમાંથી કલ્પના થઈ. કે “આ જગત કીધું જેવું છે, તે કંઈ નથી; તે પરપેટા જેવું છે, તે કંઈ નથી; તે પાર ન પામી શકાય તેવી માયા છે. એમ જ્ઞાનીઓ સમજે છે”

इहं केशो व कश्चिद्वा कुशकुशो वा न कश्चन ।

मायैवा क्त दुष्कारा विपथिरिति परवति ॥

હરિશ્ચંદ્રને મને (પદ્ધતિ ૧. ૬૧) આ કારિકા પઢિતન્ત્ર ની છે.

આ કારિકા મટે સરખાવો :

फेनविण्णोपमं रूपं वेदना कुशकुशोपमा ।

मरीचित्रयष्टी संज्ञा संस्पर्शः कदलीनिषाः ॥ प्रसन्नपदा (वैश्वसंपादन. ૫. ૧૩)

फेनविण्णोपमं रूपं वेदना कुशकुशोપમા ।

मरीचोपमा सज्जा संस्कारा कदूपमा ॥ (સંસ્કૃતનિઘન ૩. ૧૪૨)

ઋગ્વેદ (૧.૧૬૪.૨૦) અને જ્ઞેતાન્વતરોપનિષ્ઠ (૪.૬)માં “સાથે કામવાણા, મિત્ર સ્વર્માં બે પંખીઓ એક જ વૃક્ષ ઉપર બેઠાં છે; તેમાંનું એક સ્વાસ્થિ યેા આપ છે.” તેના ઉપરથી દૈતીઓના સિદ્ધાન્તો વિસ્તર્યા છે.

આ કારિકામાં ચિત્તિય એવો પાઠ લેવામાં આવે તો “(અર્થવાદરૂપ વચ્ચેના) નિશ્ચય કરીને” એવો અર્થ થશે. નિશ્ચિન્તા એવો પાઠ પણ મળે છે.

सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैकपदागमा ।

युक्ता प्रणयरूपेण सर्ववादाविरोधिना ॥૧॥

સત્ય (સ્વરૂપ), વિશુદ્ધ અને એક પદ (=એમ) થી સમજાતી તથા બધા વાદોના અવિરોધી એવા પ્રણય સાથે એકરૂપ તે વિદ્યા (બ્રહ્મ) વેદમાં કહી છે.^૧

૯.૧ સર્વવાદવિરોધિની એવો પાઠ લેતાં, “(તે વિદ્યા) બધા વાદોની અવિરોધી છે” એવો અનુવાદ થશે.

પ્રણય સર્વ તત્ત્વવિચારોને સમાને છે. તે વેદનું મૂળ છે, બધા સિદ્ધાન્તોના ઉત્પન્ન અને અસ્ત માટે જ્ઞાનબદ્ધ ■ અને બધા વિરોધી બાવોને તે સ્વીકારનાર છે. તે એક ■ અને અનેક છે, બંને છે અને બંને નથી. કર્મને ચદત્ત્વ આપનારા તેમાં અનેકત્વ જુએ છે અને જ્ઞાનીઓ તેમાં એકત્વ નિદાગે છે.

વિદ્યાતુસ્તસ્ય લોકાનામદ્વોપાદ્ધિનિવન્ધના ।

વિદ્યાભેદા પ્રતાયન્તે જ્ઞાનસંસ્કારહેતુભ ॥૧૦॥

(ત્રણ) લોકને સર્જનારા તે (વેદ)ના અગ્રે અને ઉપાગે ઉપરથી જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરાવનાર જુદી જુદી વિદ્યાઓ વિસ્તાર પામી છે (૧૦)¹

૧૦૧. બધી વાણી વેદમાં અન્તર્ભૂત છે વેદને નહિ જાણનારે જ્ઞાને જાણતો નથી જ. “વેદ એટલે આદ્યાણ્ડમથો(ના વચનો), મન્ત્રો અને મીમાંસા” વિધિવચનો એટલે આદ્યાણ્ડમથોના વચનો, કોઈ વિશિષ્ટ યજ્ઞકાર્યની વિગતો આપીને વિધેય એટલે વેદમન્ત્રોનો એકલસ વિનિયોગ નહી કરે છે આ અગ્રેના નિવર્તે તર્ક અર્થાત્ મીમાંસા દર્શાવે છે.

અગ્રેપાગ એટલે વ્યાકરણાદિ ૭ અગ્રે અને શકુનચાનરાત્રિય વગેરે ઉપાગે હરિદપ્ત બીજે અર્થ આપતા જાણાવે ॥ ૬ મુતિ એટલે પ્રણવ, સ્મૃતિ એટલે વ્યાકરણાદિ સ્મૃતિ અને પ્રથમ એટલે ઉપનિષદો એમ મુતિ, અગ્ર અને ઉપાગનો સમસ્ત સમૂહ એટલે પ્રણવનો વિસ્તાર.

ભાસન્ન બ્રાહ્મણસ્તસ્ય સપસામુત્તમ વપ ।

પ્રથમ હન્ધસામન્નમાદુર્વ્યાકરણ મુથાઃ ॥૧૧॥

પ્રાપ્તરૂપવિભાગાયા ચો વાચ પરમો રસ ।

યત્તપુણ્યતમે જ્યોતિસ્તસ્ય માર્ગેડયમાઙ્ગસઃ ॥૧૨॥

અર્થપ્રવૃત્તિતત્ત્વાના સ્વદ્વા એવ નિયમ્નમ્ ।

તત્ત્વાવબોધ, શબ્દાના નાસ્તિ વ્યાકરણાદતે ॥૧૩॥

તદ્ દ્વારમપવર્ગસ્ય શ્રાદ્ધમલોના ચિકિત્સિતમ્ ।

પવિત્ર સર્વવિદ્યાનામાધિવિદ્ય પ્રકાશતે ॥૧૪॥

યથાર્થજાતય સર્વા શબ્દાકૃતિનિવન્ધના ।

તથૈવ લોકે વિદ્યાનામેવા વિદ્યા પરચયમ્ ॥૧૫॥

ઇદમાર્થ પદત્યાનં સિદ્ધિસોપાનપર્વણમ્ ।

ઇય સો મોશમાણાનામન્નિહમા રાજપદ્ધતિ ॥૧૬॥

અત્રાતીતવિપર્યાસ કેવલામનુપદ્યયિતિ ।

હન્ધસ્પન્ધન્ધસા યોનિમાત્મા હન્ધોમયીં તનુમ્ ॥૧૭॥

પ્રત્યસ્તમિતભેદાયા યદ્વાચો રૂપમુત્તમમ્ ।

યદન્મિન્નેવ તમસિ જ્યોતિ શુદ્ધં વિવર્તતે ॥૧૮॥

વૈકૃતં સમાતિફાન્તા મૂર્તિવ્યાપારદર્શનમ્ ।

વ્યતીત્યાલેપ્તામસી પ્રવાશં યમુપાસતે ॥૧૯॥

યત્ર યાત્રો નિમિત્તાનિ ચિહ્નાનીવાક્ષસ્મૃતે ।

શબ્દપૂર્ણ યોગેન ભાસન્તે પ્રતિચિન્મિત્ર ॥૨૦॥

અર્થવર્ણાગદ્ધિરસાં સામ્બામૃગ્યજુપસ્ય ચ ।

યસ્મિન્નુચ્ચાવચા વર્ણા પ્રયક્ષ્યિતિપરિપ્રહા ॥૨૧॥

યદેકં પ્રક્રિયાભેદૈર્વહુધા પ્રવિમચ્યતે ।

તદ્વૃત્ત્યાકરણમાગમ્ય પર બ્રહ્માધિગમ્યતે ॥૨૨॥ *

જ્ઞાનીઓએ બ્યાકરણને તે (શબ્દ)પ્રાક્ષ માટે સાક્ષાત્ ઉપકારક^૧, (પદ્ધતિ) તપમાં ઉત્તમ તપરૂપ^૨ અને વેદનું પહેલું અંગ કહ્યું છે. (વર્ણ, પદ, વાક્ય એવો) રૂપવિભાગ પ્રાપ્ત કરનારી વાણીનો જે ઉત્તમ સાર^૩ છે અને જે જ્યોતિષોમાં પવિત્રતમ જ્યોતિ છે, તેને (પહેલેથી) માટેનો આ સરળ ઉપાય^૪ છે અર્થના બ્યવહારના નિમિત્ત બનેલ પદાર્થોને^૫ બ્યક્ત કરવાનું સાધન શબ્દો જ છે, શબ્દોના તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન બ્યાકરણ સિવાય ચતું નથી તે મોક્ષ(પ્રાપ્ત કરવા)નો ઉપાય છે અને વાણીની અશુદ્ધિઓ માટે ઉપચાર છે સર્વ વિદ્યાઓને પાવન કરનાર તે હરેક વિદ્યામાં પ્રકાશે છે જેમ (ઘટ, પટ વગેરે) બધી અર્થજાતિઓ (તેમના અર્થોપાધ માટે) શબ્દજાતિ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ જગતમાં આ (બ્યાકરણ) વિદ્યા બધી વિદ્યાઓનો આશ્રય^૬ છે મોક્ષપ્રાપ્ત કરનાર નિમરણીનું આ પહેલું પગથિયું છે. સુક્ષિતને અંબનારાઓ માટે આ સીધો રાજમાર્ગ^૭ છે, અહીં બ્રમસુક્ત^૮ વેદવ્યાસી (બ્યક્તિ) વેદોના મૂળ કારણરૂપ અને વેદમય શરીરવાળા (વાણીના) શુદ્ધ રૂપને નિહાળે છે વિદ્વાન થયેલા ભેદવાળી વાણીનું જે ઉત્તમરૂપ છે, જે આ (પ્રકાશના પ્રતિબંધક) અધકારમા શુદ્ધ જ્યોતિરૂપે પરિણમે છે, પદાર્થો અને ક્રિયાઓના વિકારરૂપ અનુભવને ઉલ્લંઘી ગયેલા(યોગીઓ) વિદ્યા અને અવિદ્યાથી અગોચર^૯ એવા જે પ્રકાશને ઉપાને છે, (સાધુ) શબ્દોના (જ્ઞાનપૂર્વક) વપરાશને કારણે જ્યાં અક્ષર અમામાયનાં ચિહ્નોને જેવા^{૧૦} વાણીની અભિવ્યક્તિનાં સાધનો (=ક, ખ વગેરે વર્ણો) પ્રતિબિંબરૂપે ભામે છે, જે (બ્રહ્મા)મા અર્થવેદ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના (ઉદાત્ત, અનુદાત્ત વગેરે) શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરો શુદ્ધ વૃદ્ધ અસ્તિત્વ ધાત્વ ક્રીને રહ્યા છે, અને દ્વર્ચનગર પરાઓની ભિન્નતાને કારણે જે ભિન્ન ભિન્ન ગીતે બ્યવસ્થિત થયું છે તે શબ્દબ્રહ્મનો આક્ષાત્કાર બ્યાકરણનું જ્ઞાનથવાસી થાય છે. (૧૧-૨૨)

* કારિકાઓ ૧૧ થી ૨૨ને બાકરણરૂપિતાના ગૌરવને વર્ણવતી કારિકાઓ સમજવી જોઈએ. આ કારિકાઓમાં બાબ્બસ માર્ગ: (૧૨), તદ્. (૧૪), ણા વિષા (૧૫), દદમ્, દવમ્ (૧૬) અને ઝવ (૧૭) બાકરણનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ચદ્...ચદ્ (૧૮), ચમ્ (૧૯), ચવ (૨૦), ચરિમન્ (૨૧), ચ્વ (૨૨) ચન્દ્રસક્તનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ કારિકાઓ ૧૮થી ૨૨માંના આ ઉલ્લેખોને તત્ત્વ પર ત્રણ વ્યાકરણમાગમ્ય અભિગમ્યતા એમ સંદર્ભમાં જોડવા જોઈએ. કારિકા ૨૩માંનું તદ્દ્ર પદ આ બાબતની પૂર્તિ કરે છે.

પ્રધાન ચ વઙ્ગેષુ વ્યાકરણમ્ । ઇવાને ચ કુનો ચત્નઃ કલ્પવાન્ મથતિ—મ.મા. ૧, ટ. ૧.

૧. આસન્ન એટલે પાસેનું, તેથી સાક્ષાત્ ઉપકારક,

૨. ધ્વજચર્ચ, અધ્ય:શ્યન, ચાન્દ્રાપણ, જલવાસ વગેરે તપ કાર્યોમાં ઉત્તમ તપરૂપે આ બાકરણ છે, કારણ કે તે ચન્દ્રસાનરૂપી દષ્ટકળ અને મોક્ષરૂપી અદ્યક્ષ રૂપ આપનારું છે. પતંજલિ પણ જણાવે છે (મહામાધ્ય ૧, ટૂ ૩૬) કે અક્ષરસમ્પ્રદાયાના જ્ઞાનમાત્રથી, વેદમાં નિર્દિષ્ટ પુણ્ય અને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩. અભિન્ન, ક્રમ વિનાના, આંતરચન્દ્રતત્ત્વમાર્થી વર્ણુ પદ અને વાક્યરૂપ વિભાગને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીનો ઉત્તમ સાર એટલે બાકરણ. અથવા ‘ચો’ ચન્દ્રના ગાય એવા અર્થરૂપી વિભાગવાળી વાણીનો ઉત્તમ સાર એટલે બાકરણ. વાણીના ધત્, પદ, ગાય વગેરે પદાર્થો તે તે ચન્દ્રરૂપે વિભક્ત બને છે.

“ નામ રૂપ તરીકે પ્રગટ થયું અને રૂપ, નામ તરીકે જાહેર થયું. કેટલાકને મતે નામ અને રૂપ પહેલાં એક હતાં. પછી જુદાં થયાં. બીજા કેટલાક માને છે કે તે પહેલેથી જ નામ અને રૂપ એમ જુદી અવસ્થાઓ રૂપે હતાં.”

ભર્તૃહરિ પોતાની સ્વોપજ્ઞાતિ માં આ પ્રકારનાં પ્રાચીન અને આપણે જોતા સંદર્ભ જાણી શક્યા નથી એવાં અવતન્ત્રા રજૂ કરીને પોતાના સિદ્ધાંતની ભૂમિકા બધે છે. ભર્તૃહરિ પહેલાની ચન્દ્રતત્ત્વજ્ઞાનની ત્ર્યોપરંપરાને જાણવા અને સમજવા માટે તે ઉપયોગી છે.

૪. બધે પ્રવર્તમાન એવા ચન્દ્રસમૂહ વાણીનો ઉત્તમ સાર છે, કારણ કે તેનું સાધુત્વ અને અબ્યુદય પ્રાપ્ત કરાવવાની તેની શક્તિ નિશ્ચિત છે. સારી રીતે સમજવામાં આવેલો અને સારી રીતે પ્રયોજેલો એક ચન્દ્ર પણ સ્વર્ગલોકમાં ધ્રુવજ્યોને પૂર્ણ કરે છે, જ્યારે (સાધુત્વ) સંસ્કાર વિનાનો ચન્દ્ર કેવળ કૂચા (ચર્મીપમ્) છે.

મનતવેદ્ય અગ્નિ, મનુષ્યમાં રહેલ આંતરપ્રકાશ અને સજીવ તેમજ નિર્જીવનો પ્રકાશ એવા ચન્દ્રરૂપી પ્રકાશ એમ ત્રણ પ્રકારના જોવાંતો છે. ચન્દ્રરૂપ પ્રકાશમાં આ સર્વ પ્રાણી માત્ર, જડ અને ચેતન, સ્થાપિત થયેલું છે (સ્વોપ્ષ, ટૂ ૪૩).

૫ ચન્દ્રમળને જાણવાનો ઉપાય બાકરણ છે જે સામાન્ય નિપજો અને અપવાદ નિપજોરૂપી હશ્યસમૂહથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આમાં ઉત્સર્ગોપવાદ, વિધિપ્રતિષેધ, વિધિનિપાતન, વિધિવિરોધ, સ્થાન્યાદેશ, વિગમાં સામાન્ય વિશેષ અને વિધિનિગમ

જેવા સાત પ્રકારથી પણ બાકરજીનો ભોધ જ્ઞાન છે બાકરજી વડે ન સમજાતો જુવોદરાદિ સમ સમૂહ શિષ્યો તથા અનુમાનથી સમજાતો છે કારણ કે શિષ્યો કોઈ વિશિષ્ટ ઉપદેશ વિના સાધુ શબ્દોનું જ્ઞાન ધરાવે છે અમ બાકરજી શબ્દવર્ણી પ્રાપ્તિની વસ્તુ ઉપાય છે.

૧ (ક) વિદ્યા શબ્દોના અર્થની પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે આ વિવેકાનો આધાર યોગ (= સાધુ) શબ્દ ઉપર છે પદાર્થને જોવા જેમ તેવો અને લગાડવામાં આવે, સૂક્ષ્મતા માટે ધ્યાનને અને સાબળવા માટે અનન્ય, તેમ ચોગ્ય વચન ઉચ્ચારવા માટે ચોગ્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે

(ખ) અર્થની પ્રવૃત્તિનું તત્ત્વ એટલે પદાર્થને જાણવા માટે કોઈક ચોક્કસ શબ્દ પ્રયોજવાનું કારણ આવા જરૂરને ધ્યાને તે પદાર્થના વર્ણન માટે અર્થાત્ તેને જાહેર કરવા માટે ચોગ્ય શબ્દ પસંદ થાય છે

(ગ) સસર્ગ (પરસ્પર અનુપ્રવેશ) એ અર્થની પ્રવૃત્તિમાં તત્ત્વ અર્થાત્ નિમિત્ત છે 'ગાય' એવા પદાર્થને તથા તેના વાચક 'ગાય' એવા શબ્દને પરસ્પર સસર્ગ કહે છે,

(૧) અર્થનું પ્રવૃત્તિતત્ત્વ એમ સમાસ સમજાવે તો અર્થનું પ્રવૃત્તિતત્ત્વ સસર્ગ થશે, કારણ કે અર્થ સાથે સસર્ગવાળો શબ્દ વાચ્ય બનશે

(૩) અર્થની પ્રવૃત્તિનું તત્ત્વ એમ વિગ્રહ સમજાવે તો પ્રવૃત્તિ એટલે જન્માદિ ક્રિયા, તેનું તત્ત્વ એટલે કોઈક સિદ્ધ કરવું તે સિદ્ધિ કે વા સાધનની જરૂર, તેમાં ક્રમની પ્રાપ્તિ અને તેનાથી થતી કાનની અભિવ્યક્તિ આ બધાની સાથે અર્થનો સંબંધ એટલે અર્થપ્રવૃત્તિતત્ત્વ

(૪) અર્થવા અર્થપ્રવૃત્તિનું તત્ત્વ એટલે બાહ્ય પદાર્થના રૂપાદિની અભિવ્યક્તિ કરાવનાર જ્ઞાન (= પ્રાપ્તિ) માં અર્થરૂપાકાર જ્ઞાન બાહ્ય વસ્તુએતે આવરી લે છે અને આ કાર્ય શબ્દ ઉપર નિર્ભર છે

અર્થપ્રવૃત્તિતત્ત્વની આવી ૭ બાબતોએ ભર્તૃહરિની સૂક્ષ્મ પ્રતિભાની નીપજ છે કે પ્રાચીન મતાનુસાર છે તે જોવા મુશ્કેલ છે મહાભાષ્ય દીપિકામાં પણ આવા વિકલ્પ બ્યાખ્યાનો અનેક સ્થળે મળે છે

૭ આ વિચારની હામી ઉઠાવતા હુમારિન ભ. (તત્ત્વચર્ચા) જી સુ મા ૧૮૨૪ જણાવે છે કે શબ્દોના તત્ત્વનો ભોધ ઓરેન્ડિય વિના થતો નથી (તત્ત્વવાચકોષ હાથના નાસ્તિ ઓરેન્ડિયાહો.)

૮. સાધુ શબ્દો અને તેમના પ્રયોગના જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિ શબ્દોના પૌર્વોપજને ઉત્પન્ન થીને શબ્દતત્ત્વના સ્વરૂપ સાથે જોડાય છે તેથી તે વૈકરણને અર્થોત્પત્તિયોના કાર્ય-માધી મુક્તિને પામે છે ત્યાર પછી તે બધા વાગ્વિકારોની પ્રકૃતિ એવી પ્રતિભાને પામે છે તે પ્રતિભામાંથી સર્વે વિકારથી અત્યંત મુક્ત એવી શબ્દલક્ષણરૂપી પરાપ્રકૃતિને પામે છે

વૈષાકરજી પાપની પ્રાપ્તિ મ્હાલે તેવા અપધસ (અસાધુ) શબ્દોનો પ્રયોગ કરતો નથી કારણ કે "(શુદ્ધ શબ્દોનું) જ્ઞાન તેનો આશ્રય છે" (મહામાળ્ય ૧ ૨ ૨)

૯. ૧૫થી ૨૨ સુધીની કારિકાઓ ઉપર ત્વોષક્રમિતિ મળતી નથી, તેથી આ કારિકાઓ વાક્યપદીયનો અંતર્ગત ભાગ હોવાને બદલે કારિકા ૧૪ની વૃત્તિમાંના સંગ્રહશ્લોકો છે એવો મત પ્રચલિત બનવાનો સંભવ છે, પરંતુ કારિકા ૨૩માંનો ત્વ શબ્દ ૨૨મી કારિકામાં ઉદ્દેશ્ય પામેલ વ્યાકરણનો વાચક છે, તેથી આ શ્લોકસમૂહને ભર્તૃહરિની કૃતિ માનવામાં વાંધો આવવો જોઈએ નહિ.

૧૦. શબ્દ અંગેના બ્રમ્હો નિરાસ થતાં અર્થ અંગેના બ્રમ્હો પણ નિરાસ થાય છે, આગી બ્રમ્હુકિત વ્યાકરણથી જ થાય છે.

છન્દસ્ય એટલે વેદમંડલુ માટે સમર્થ વ્યક્તિ. ત્વ સાધુ: એવા સૂત્ર (પા. સુ. ૧.૪.૧૮)થી ચત્ પ્રત્યય લાગીને છન્દસ્ય શબ્દ બન્યો. પરંતુ માહાત્મ્યમાનવાદવાચક. એવા સૂત્ર (પા. સુ. ૪૧.૪૧)થી ચત્ પ્રત્યય લાગીને છન્દોનો સમૂહ એવો અર્થ પણ થશે.

૧૧. આલોક, તમસ્ અને પ્રકાશ એવા શબ્દો અને તે અંગેના ઉદ્દેશ્યો પ્રત્યક્ષિતા-દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે. આર્દ્રાં આ દર્શનનો ઉદ્દેશ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. પરંતુ “અવ-બોધ માટે નિત્ય ઉપકારક એવી વાગ્વૃત્તા જે અદૃષ્ટ અને તો શબ્દરૂપી પ્રકાશ પ્રકાશે નહિ, કારણકે વાગ્વૃત્તા અર્થાત્ શબ્દતત્ત્વ પ્રકાશનું” પણ પ્રકાશક છે” એવી ભર્તૃહરિકારિકા ૧.૧૨૪)ને લીધે કોઈક ઉપનિષદકાલીન ગ્રામીન-પ્રજુલ્લક્ષ્ણપદ્ધતિ તેમને અવધીતી હતી એમ કહેવાનું મન થશે.

“યોગીઓ આલોક અને તમસ્ અર્થાત્ વિદ્યા અને અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને પ્રકાશ અર્થાત્ પરમ શબ્દશક્તિને છપાશે છે” (વદ્ધતિ).

“૩૫ અને ક્રિયાને વ્યક્ત કરતી વૈષરી વાણી” અથવા “દેશબેદ અને કાલબેદને વ્યક્ત કરતી વૈષરી વાણી” એવા અર્થ પણ સૂત્રિવ્યાવારશક્તિમયને કરી શકાય.

૧૨. અક્ષરરૂપિતિ એટલે આક્ષરસમાનાય અથવા વર્ણમાળા. તેનાં ચિહ્નો એટલે રારવ્યજનાદિ વર્ણો આ વર્ણો વાણીને વ્યક્ત કરવાનાં નિમિત્તો અર્થાત્ સાધનો છે. જેને સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન અને તેમના ચોગ્ય પ્રયોગનું જ્ઞાન થયું છે તેવા અધિષ્ઠા તેમને શબ્દશક્તિમાં પ્રતિબિંબ રૂપે જુએ છે.

નિત્યાઃ શબ્દાર્થસંવન્ધાસ્ત્રાન્નાતા મહર્વિમિઃ ।

સૂત્રાણાં સાનુતન્ત્રાણાં માધ્યાણાદ્ય પ્રણેતૃમિઃ ॥૨૩॥

સૂત્ર, વાન્તિઃ અને લાખ્યના પ્રણેતા મહર્વિઓએ શબ્દ, અર્થ અને (તેમના) સંબંધને નિત્ય કદા છે (૨૩)

૨૩.૧. સૂત્રોના પ્રણેતાઓ એટલે વ્યાકરણનાં સૂત્રોના પ્રણેતાઓ. સૂત્રોની રચનાનો આરભ જ શબ્દોનું નિત્યત્વ દર્શાવે છે, કારણકે, જે શબ્દો અનિત્ય હોય તો સૂત્રારંભનું પ્રયોજન રહે નહિ. આ ઉપરાંત “(શબ્દોની) સંજ્ઞાઓ (વ્યવહારમાં) પ્રમાણભૂત હોવાથી આ લિંગ અને સંખ્યા અંગે યુક્તવદ્ભાવનો ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી ” (ભરણિય) સત્તાપ્રમાણવાચક. પા. સુ. ૧.૨.૫૧) એવાં સૂત્રો પણ શબ્દનિત્યત્વનું

સમર્થન કરે છે “ શબ્દ, અર્થ અને સમય નિત્ય હોઈને” (મહામાય ૧૫) એવું વાર્તિક અને “ શબ્દ રૂપે (જ) છે અને ધ્વનિ તેના પ્રત્યક્ષી ઉત્પન્ન થાય છે ” જેના સ્તોત્રવાર્તિકો પછી આના સમર્થન રૂપે મને ■ ભાષામાં પછી જણાવ્યું છે કે “સમ્રહ (અર્થ) માં આની વિશાલતા એટલી મોટી છે કે શબ્દ નિત્ય છે” (મહામાય ૧૬) । અને ‘ શબ્દો નિત્ય હોય તો તરૂં પછી વૃત્તરૂપે અને અવિચારી હોવા જોઈએ (મહામાય ૧૭), આના સૂત્રવાર્તિકલાખના વચનો ઉપરથી પછી શબ્દાર્થસંબંધનિત્ય સ્પષ્ટ થાય છે.

આ કારિકા ઉપરની સ્વોપજ્ઞાતિમાં જાતિ, આકૃતિ અને સામાન્ય અંગે ભર્તૃહરિ સૂક્ત્રમ મથો કરે છે પ્રાચીન દાર્શનિકો, જૈમિનિ, સમર, કુમારિય, પ્રભાકર, શંકર વગેરે આકૃતિ શબ્દને જાતિના અર્થમાં પ્રગોળે છે (જાતિમગાઢરિ પ્રાહુ ૧ મો. સુ. મા સ્તોત્રવાર્તિક, ભાઠરિ સ્તો ૨) ભર્તૃહરિને મતે શબ્દ એટલે સમ્રહકૃતિ અથવા સમ્રહજાતિ, આ શબ્દજાતિ એટલે સમ્રહવસ્તુ માન્ય નહિ શબ્દમાં સમ્રહવસાગાન્ય ■ અને વૃક્ષ શબ્દમાં વૃક્ષસમ્રહવસામાન્ય છે

જેમ વસ્તુમાં દ્રવ્યત્વ, પૃથિવીત્વ અને ધર્મત્વ એકસાથે રહે છે તેમ વૃક્ષ શબ્દમાં ગુણુત્વ, શબ્દત્વ અને વૃક્ષશબ્દત્વ પછી સાથે રહેતા છે અત્યારી એવા વૃક્ષ શબ્દના એકસાથે નહિ ઉત્પન્ન થયેલા અને એક સાથે અવગ્રહિત નહિ રહેલા અવવર્તે અર્થોત્ ૫, ૨, કે વૃક્ષ શબ્દનું રૂપ ઠેરી રીતે અભિન્યક્ત કરી શકે એવા પ્રશ્નોના જવાબમાં કહી શકાય કે ઉત્તરેપછી, આકૃતિ અને વગેરે ક્રિયાઓની અભિન્યક્ત વખતે જે ક્રિયા સામ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી થતા પ્રધનવિશેષી ઉત્પન્ન અંગેન વર્ણો પૂર્વ પૂર્વ વર્ણુથી સરકાર પામીને અતિમ વર્ણુના બોધથી અભિન્યક્ત થતા શબ્દરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે શબ્દકૃતિ અર્થાત્ શબ્દજાતિ અંગેના આ સિદ્ધાન્ત અને પ્રક્રિયા અન્ય શાસ્ત્રોમાં જાણીતી જાતિની અભિન્યક્તિમાં જુા છે જે દાર્શનિકો આકૃતિને સ્વીકારતા નથી તેઓ અનેક ધ્વનિઓથી અભિન્યક્ત નિત્ય શબ્દઅક્રિયાને સ્વીકારે છે બીજા દાર્શનિકો, શબ્દો અવલોકાર નિત્યતાને કારણે નિત્ય છે એમ સમજાવે છે

અપોદ્ધારપદાર્યા યે યે ચાર્ષા સ્થિતલક્ષણા ।

અન્વાસ્યેયાશ્ચ યે શત્રુઃ યે ચાપિ પ્રતિપાદકા ॥૨૪॥

કાર્યકારણભાવેન યોગ્યભાવેન ચ સ્થિતા ।

ધર્મે યે પ્રત્યયે ચાદ્ધં સંવન્ધા સાધ્યસાધુપુ ॥૨૫॥

તે લિચ્છૈશ્ચ ત્વજ્ઞદૈશ્ચ જાત્યેસ્મિન્નુપગર્જિતા ।

ત્વત્યર્થમનુગમ્યન્તે કેચિદેવ યજ્ઞાગમમ ॥૨૬॥

પદોના પ્રકૃતિ પ્રત્યયવિભાગથી? પ્રાપ્ત થતા અર્થો તથા નિશ્ચિત ન્વરૂપવાળા ૨ અર્થો (વ્યાકરણ દ્વારા પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગથી વિરલેપલ પામીને) અપ્ર

બનવાને યોગ્ય એવા શબ્દો તથા (અન્ય પદસમુદાયનો) બોધ કરાવનાર શબ્દો અને સાધુ શબ્દો માટે (તેમના પ્રયોગ દ્વારા) ધર્મપ્રાપ્તિમાં તેમજ અર્થબોધમાં ઉપકારક અને અસાધુ શબ્દો માટે (માત્ર) અર્થબોધમાં ઉપકારક એવા કાર્યકારણભાવરૂપ અને યોગ્યતા રૂપ સંબંધો, આ શાસ્ત્રમાં ચોક્કસ નિર્દેશો વડે અને પ્રત્યક્ષ વ્યાખ્યાન વડે વર્ણવાયા છે. (વ્યાકરણ) આગમને અનુસરીને આવા કેટલાકને જ સ્મૃતિ(માં દ્રઢબદ્ધ થવા) માટે અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. (૨૪-૨૬)

૨૪.૧ આ ત્રણ કારિકાઓ ઉપરની સ્વોક્ષરરૂપિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ત્રણ શ્લોકોમાં પ્રસ્તુત અર્થોત્ વાક્યપદીય રૂપી શાબ્દમાં જે વિષયો જણાવા છાં છે તેમનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ કાંડના દીકાકાર હરિવૃણ અને તૃતીય કાંડના દીકાકાર હેલારાજ પણ આ જાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ત્રણ શ્લોકોમાં અપોહાર પદાર્થ અને સ્થિતલક્ષણ પદાર્થ એવા બે પ્રકારના અર્થો, અન્વાખ્યેય અને પ્રતિપાદક એમ બે પ્રકારના શબ્દો, કાર્યકારણ અને યોગ્યતા એમ બે પ્રકારના સંબંધો અને ધર્મબોધ અને અર્થબોધ એમ બે પ્રકારના પ્રયોજનો, એમ આઠ પ્રકારનું શાસ્ત્ર શરીર રહ્યવામાં આવ્યું છે.

અપોહાર પદાર્થ અર્થોત્ પ્રાતિષ્ઠિકાર્થ, ધાત્વર્થ અને પ્રત્યયાર્થની ચર્ચા બીજા અને ત્રીજા કાંડમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. સ્થિતલક્ષણ અર્થ એટલે વાક્યાર્થની ચર્ચા બીજા કાંડમાં કરવામાં આવી છે. કાર્યકારણરૂપ સંબંધ અને યોગ્યતારૂપ સંબંધની ચર્ચા ત્રીજા કાંડમાં સંબંધ સમુદ્દેશમાં કરવામાં આવી છે. અન્વાખ્યેય શબ્દો અને પ્રતિપાદક શબ્દોની ચર્ચા તૃતીય કાંડમાં કરવામાં આવી છે. ધર્મબોધ અને અર્થબોધની ચર્ચા પહેલા કાંડની શરૂઆતમાં કરવામાં આવી છે.

અપોહાર એટલે વિશ્લેષણ. બીજી રીતે કહીએ તો જાદુ જેડાશિયા (અલ્પન્ટ' સ્વલ્પન) એવા પદ્ય પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયરૂપે વિભાજન અને સંસૃષ્ટ એવા વાક્યપદ્ય પદોમાં પૃથક્કરણ. પદ્ય કે વાક્યરૂપ સમ્પ્રદાય સંસૃષ્ટરૂપે હોય તેનું અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રકૃતિપ્રત્યયરૂપે અને જુદાં જુદાં પદોરૂપે વિશ્લેષણ માત્ર શાસ્ત્રમાં જ હજી છે, એટલું જ નહિ પણ, આવશ્યક છે. એક પદમાં પ્રાતિષ્ઠિકાર્થ, ધાત્વર્થ, પ્રત્યયાર્થ એમ વિભાજન રીતે આપણે વિચારીએ છીએ. તે પ્રમાણે સમાસમાં પૂર્વ પદાર્થ, ઉત્તર પદાર્થ, અન્ય પદાર્થ અને જુદાં જુદાં પદો અંગે વિચારીએ છીએ.

૨૪.૨ સ્થિત અર્થોત્ નિગિત લક્ષણવાળા એટલે સ્થિતલક્ષણ પદાર્થો અને વાક્યાર્થો. પદના અર્થના જ્ઞાન માટે પ્રત્યયર્થ અને પ્રત્યયાર્થ નિગિતરૂપ અને ■ અને તે પદના અર્થનો બોધ ચર્ચા અદ્યથા થાય છે વાક્યાર્થના જ્ઞાન માટે પદના અર્થો નિગિતરૂપ અને છે અને વાક્યાર્થ પ્રાપ્ત ચર્ચા પદોના અર્થો અદ્યથા થાય છે.

૨૪.૩. અન્વાખ્યાન એટલે શિષ્યે વડે પ્રયોજનગેલા શબ્દોનું વ્યાકરણના નિયમો વડે પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાજથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. અન્વાખ્યાન પદોનું તેમજ વાક્યોનું હેઠી શકે.

૨૫.૧. અર્થકાલ્પણાવ સંબંધ અગ્રેદ સંબંધ મૂલક છે. ઘટ શબ્દમાં દરેક ખનિ ઘટ-પદરેદોનો વ્યંજક બને છે. આ ખનિઓ અર્થોત્ અવયવો અર્થનિર્ભીસરૂપે સમગ્ર ઘટપદના અર્થના પ્રત્યાયક બને છે. તેવી રીતે વાક્યમાં પણ તેના અવયવો અર્થોત્ પદો વાક્યાર્થના પ્રત્યાયક બને છે. બીજી રીતે કહીએ તો જેમ શબ્દ અર્થનું નિમિત્ત બને છે તેમ અર્થ પણ શબ્દનું નિમિત્ત બને છે. અર્થોકાર ભુદિ શબ્દોકાર ભુદિને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ ભુદિ અને વિષયનું તાદાત્મ્ય થતાં અર્થ કારણ બને છે અને શબ્દ કાર્ય બને છે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે આવી કાર્યકારણભાવ રૂપ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૫.૨. યોગ્યતા લક્ષણ સંબંધ ઇન્દ્રિય અને વિષય વચ્ચેના સંબંધની જેમ પ્રકાશકપ્રકાશભાવરૂપે છે. બ્યવહારમાં જાય એવા અર્થને દર્શેશા દર્શાવનાર 'ગો' વગેરે સાધુ શબ્દો જાતિ, ક્રિયા વગેરેથી વિશિષ્ટ એવા અર્થમાં નિત્ય યોગ્યતા ધરાવે છે. આવી યોગ્યતા સાધુ શબ્દો માટે નિત્ય છે, પરંતુ અસાધુ શબ્દો માટે જરૂરબ્યવહારરૂપ સંકેતથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૬.૧. બ્યવહારશુભાગમાં પ્રાપ્ત થતા નિર્દેશો અને સ્પષ્ટ કથનો (લિંગ અને સ્વશબ્દ) શબ્દાર્થસંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, જેમકે સિયામ્ (૫.૧.૩) સૂત્રથી હી અને આપ્રજેવા ઔલિંગ-પ્રત્યયો દર્શાવવામાં આગ્યા છે, અહીં ઔ-અર્થના અવિધાન માટે આવા પ્રત્યયો પ્રાપ્ત થાય છે કે ઔ-અર્થજૂતિવાળા પ્રાતિપદિકને સ્વાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે એવા સંશય થતાં ચોક્કસ કથનો વડે એવા સંશયો દૂર કરવામાં આવે છે. અગ્રાજ્ઞા: એવા નન્ન સમાસમાં પૂર્વપદના નન્નો અર્થ મુખ્ય છે કે હિતરપદનો અર્થ મુખ્ય છે એવા વિકલ્પો પ્રાપ્ત થતાં ચોક્કસ નિર્દેશો વડે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. આવી રીતિત શાસ્ત્રન્યવહારમાં પ્રાપ્ત થાય છે, લૌકિક બ્યવહારમાં નહિ, કારણ કે લૌકિક બ્યવહારમાં શબ્દનો સમુદાયાર્થ લેવાતો હોવાથી કોઈ વિકલ્પો સંભવતા નથી.

શિષ્ટેભ્ય ભાગમાત્સિદ્ધાઃ સાધવો ધર્મસાધનમ્ ।

અર્થપ્રત્યાયનાભેદે વિપરીતાસ્ત્વસાધવઃ ॥૨૫॥

નિત્યત્વે કૃતકૃત્વે વા તેપામાર્દિર્ન વિચતે ।

પ્રાણિનામિવ સા વૈપા વ્યવસ્થાનિત્યતોચ્યતે ॥૨૮॥

શિષ્ટો પાસેથી અવિચ્છન્ન પરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સાધુ શબ્દો ધર્મ-પ્રાપ્તિનું સાધન છે. અર્થબોધ કરાવવા અંગે અસાધુ શબ્દો જુદા ન હોવા છતાં તેઓ (સાધુ શબ્દોથી) વિરુદ્ધ (સ્વભાવવાળા) છે. (૨૭)

શબ્દોને નિત્ય માનવામાં આવે કે ઉત્પાદ, તેમનો આરંભ બાજુવામાં આવતો નથી. પ્રાણીઓની બાબતમાં હોય છે તેમ આ (નિત્યતા)ને (શબ્દો ઉત્પાદ છે

૨૭.૧. મીમાંસિકોની અસર નીચે વૈયાકરણો પણ, શુદ્ધ શબ્દના પ્રયોગથી ધર્મપ્રાપ્તિ અને પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે તેમ માને છે. વૈયાકરણો જણાવે છે કે એક શબ્દ પણ બરાબર વપર્યો હોય અથવા સારી રીતે પ્રયોજ્યો હોય તો સ્વર્ગલોકમાં પ્રવિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અર્થ પ્રાપ્ત કરાવવાની દૃષ્ટિએ 'ગો' એવો શુદ્ધ શબ્દ અને 'ગાવી' એવો અપદ્ધંશ શબ્દ સરખા છે પરંતુ પુણ્યપ્રાપ્તિ અંગે બંને પરસ્પર વિરોધી છે.

૨૮.૧. પ્રાણુઓનો દેહ અનિત્ય હોવા છતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી, સતત દેહ ધારણ કરવાની પ્રક્રિયા નિત્ય થતી હોવાથી તેને પ્રવાહ નિત્યતા કહીશું. તે પ્રમાણે શબ્દોને કૃતક અર્થોત્ ઉત્પાદન માનવા છતાં પ્રવાહ રૂપે તેમનું અસ્તિત્વ હોવાથી તેમની પ્રવાહ નિત્યતા માનીશું. આ પ્રવાહ નિત્યતા અથવા પ્રવૃત્તિનિત્યતા કહી શકાય, ભતૂંકરિ તેને માટે વ્યવસ્થાનિત્યતા શબ્દ વાપરે છે.

હરિવૃષભને મતે સ્વોપજીવીકામાં બે મતોનો ઉદ્ભવ છે; (૧) શબ્દો નિત્ય છે અને તેથી તેમના ઉપયોગ વખતે તે અશિબ્યકત થાય છે. આ મત સાંખ્ય દાર્શનિક વાર્ષગણ્યનો છે. (૨) શબ્દો અનિત્ય છે અને તેથી ઉપયોગ વખતે ઉત્પન્ન થઈ પછી નષ્ટ બને છે; આ મત નૈવાયિકોનો છે.

વ્યવસ્થાનિત્યતા કૃતસ્થનિત્યતાથી જુદી છે. નિત્ય શબ્દોની ખવનિઓ વડે અશિબ્યકિતમાં કૃતસ્થનિત્યતા સમજવી. સાંખ્યોનો પરિણામીનિત્યતા પક્ષ છે. કૃતિકત્વવાદી (બૌદ્ધો)ને મતે અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિ એટલે નિત્યતા.

જા પેયમ્નાદિવિષ્ણુના પ્રવૃત્તિનિત્યતા । તમા શુષ્કમ્ તદપિ નિત્યં યદિન્નિત્યં ન વિહન્યતે । મ. ભા. ૧. પૃ. ૭.

માનાર્થિક્વમિમાં કચ્છિદ્વચચચાં કર્તુમર્હતિ ।

સમાન્નિવચ્યતે શિષ્ટૈઃ સાધુત્વવિપયા સ્મૃતિઃ ॥૨૧॥

ન જ્ઞાનમાદૃતે ધર્મસ્તર્કેણ ક્વચતિષ્ઠતે ।

શ્રુતીનામપિ વચ્ચાને તદવ્યારામપૂર્વકમ્ ॥૨૦॥

આ (સાધુશબ્દ)વ્યવસ્થાને કોઈ નિષ્પ્રયોજન કરાવી શકે નહિ; તેથી (શબ્દોના) સાધુત્વરૂપી વિષયતાળી આ (વ્યાકરણ) સ્મૃતિને શિષ્ટો વડે સ્થવામાં આવી છે. (૨૬)

આગમની મદદ વિના (કેવળ શુદ્ધ) તર્કથી ધર્મનો નિર્ણય થતો નથી. ઋષિઓનું જે જ્ઞાન છે તે પણ આગમમૂલક છે.

૨૬.૧. વ્યાકરણસ્મૃતિ અનાદિ, ગુરુપૂર્વકમથી પ્રાપ્ત થનારી, નિષ્કલ નહિ જનારી, શિષ્ટો વડે અનુમાનનું કારણ, નિર્મિત શબ્દોના નિર્દેશવાળી અને વિદ્વાનોમાં પ્રમાણગ્રસ્ત છે. હરિવૃષભ જણાવે છે કે આ સાધુશબ્દવ્યવસ્થા શિષ્ટો વડે અવિરિહનરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેથી પ્રમાણગ્રસ્ત છે. શિષ્ટો અર્થોત્ વૈયાકરણો સ્મૃતિને સપ્રયોજન સમજે છે. તે અર્થવ્યવસ્થા ઉપરાંત ધર્મવ્યવસ્થા પણ કરે છે

૩૦.૧. બધા તત્ત્વો તકને અંતિમ તબક્કે પહોંચતાં અનુસર બની વસ્તુસ્વભાવને જ બધાંતું મૂળ અને અંતિમ કારણ સમજાવે છે. આવા સ્વભાવ કેવળ આગમગમ્ય જ છે. સાધર્મ્યવૈધર્મ્યવાળા અને જેમને વિષે કદાપિ નિશ્ચય થઈ શકે નહિ એવા માનવતદ્દોષો કોણ વિશ્વાસ મૂકે? અતીન્દ્રિય જ્ઞાનવાળા અને તર્કોત્તર અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાપુરુષોનાં અસામાન્ય અકિત્ત્વ અને લોકોત્તર ગુણો પણ આગમને અનુસરવાથી પ્રાપ્ત થતાં હોય છે.

ધર્મસ્ય ચાન્યવચ્છિન્નાઃ પન્થાનો યે વ્યવસિથ્તાઃ ।

ન તાંસ્ત્રેકપ્રસિદ્ધત્વાત્કશ્ચિત્તર્કેન વાધતે ॥૩૧॥

વિશ્વેદરહિત અને (શિષ્ટસંમત હોવાથી) નિશ્ચિત બનેલા જે (શ્રુતિસ્મૃતિ-રૂપી) ધર્મના માર્ગો છે તે લોકપ્રસિદ્ધ હોવાથી તર્ક વડે તેમને કોઈ બાધ કરી શકેલું નથી. (૩૧)

૩૧.૧. શિષ્યોના સિદ્ધાન્તોમાં અનેક વિરોધો હોવા છતાં કેટલાક સર્વસાધારણ આચરણનિયમો છે, તેમનો કેવળ તર્ક વડે વિરોધ કરી શકાયો નથી. કેટલાક વાર એવું બને છે કે “કોઈને છેડવા નહિ” (ન કાન્થવ પરિહૃત્ । છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ૨.૧૩) એવા વેદાન્તવચનમાંથી અન્યથા અર્થ (કોઈપણ પારકી સ્ત્રીને) સમજીને વાચમાર્ગે જેવા માર્ગોનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આવા અનુસરણો પણ આગમને અનુસરીને વિરોધ કરવામાં આવે છે.

અવસ્થાદેશકાલ્પનાં મેદાવૃમિન્નાસુ શક્તિપુ ।

માવાનામનુમાનેન પ્રસિદ્ધિરવિદુર્લભા ॥૩૨॥

અવસ્થા, દેશ અને કાલની લિન્નતાને કારણે લિન્ન શક્તિઓવાળા પદાર્થોના સ્વભાવ વિષે અનુમાન વડે નિશ્ચય કરવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. (૩૨)

૩૨.૧. અવસ્થા, દેશ અને કાલની લિન્નતાને કારણે સ્વાભાવિક રીતે પદાર્થોની શક્તિઓમાં ફેરફાર થાય છે; જેમકે, પીપર જે લીંડી લેવામાં આવે તો કફકારક બને અને મુખી પીપર ત્રિદોષનું કામન કરે. આ મયો અવસ્થાભેદે કિમાલ્પનાં જળ અત્યંત શીતળ હોય છે, વાદળ અને અગ્નિકુંડનાં અથવા લોખંડના પીપમાંનાં જળ એટલાં શીતળ હોતાં નથી. આ દેશભેદ થયો. હેમન્તમાં કુવાનું પાણી ઉષ્ણ અને ગ્રીષ્મમાં શીતળ હોય છે. આ છે કાલભેદ. (સરખાવો : શાંતરક્ષિત : ઇલ્લસંમદ ૧૪૧૦, ૧૪૧૧ અને શાંકરમાત્વ, મદ્દમ્ ૨.૧.૧૭; અર્ચટ દેહચિદુટીકા ૫.૧૫૪; અર્ચટ પ્રતિદિને બદલે પ્રતીતિ એવો પણ આપે છે.

નિર્જાતશક્તેર્દ્રવ્યસ્ય તાં સમર્થક્રિયાં પ્રતિ ।

વિશિષ્ટદ્રવ્યસંયત્તે સા શક્તિઃ પ્રતિવચ્યતે ॥૩૩॥

તે તે પોતાને(અનુરૂપ) અર્થકાર્ય માટે નિશ્ચિત શક્તિવાળા પદાર્થની તે શક્તિ કોઈક ચોક્કસ દ્રવ્યનો સંબંધ થતાં (કાર્યમાટે) નિષ્ફળ બને છે. (૩૩)

૩૩.૧. મન, ઔષધિ અથવા રસના કાર્યને પરિણામે અગ્નિની દાહનનશક્તિને પ્રતિબંધ થાય છે. તેથી કેવળ અનુયાયી વસ્તુસ્વભાવ જાણવો શક્ય નથી, પરંતુ આગમથી જાણવો શક્ય બને છે.

યત્નેનાનુમિતોપ્યર્થઃ કુશલેરનુમાર્ગમ્ ।

અભિયુક્તરૈરન્યૈરન્યયૈવોપપાદ્યતે ॥૩૪॥

કુશળ તાકિંકો વડે અનુમાનગમ્ય ખતાવવામાં આવેલ અર્થ વધારે કુશળ અનુમાતાઓ વડે તેથી વિરુદ્ધ અર્થમાં સમજાવવામાં આવે છે. (૩૪)

પરેવામસમાલ્યેયમધ્યાસાદેષ આપતે ।

મળિરૂપ્યાવિવિદ્ધાન્ તદ્વિદાં નાનુમાનિકમ્ ॥૩૫॥

હીરા, સિક્કા વગેરે (સાચા હોવા) અંગેનું, ધીજીઓને સારી રીતે સમજાવવું અશક્ય એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, તેના જ્ઞાતાઓને અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અનુમાનગમ્ય હોતું નથી. (૩૫)

૩૫.૧. અહીં અભ્યાસજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. હીરાપારખુઓ અને સોનીઓ હીરા અને સિક્કાઓ સાચા છે કે ખોટા તે તેમના હમેશના અભ્યાસ ઉપરથી જાણી શકે છે તેમનું જ્ઞાન અનુમાનિક નથી. યદ્જ્ઞ, ઋગ્વેદ વગેરે સંગે તેના અભ્યાસને જ સમજાવ્યું છે, સ ગીતાના અભ્યાસ વિનાના મહાવિદ્વાનને કે મહાતાકિંકને સમજાવતા નથી.

પ્રત્યક્ષમનુમાનજ્ઞ વ્યતિક્રમ્ય વ્યવસ્થિતાઃ ।

પિતૃશ્ચઃપિશાચાનાં કર્મજા एव सिद्ध्यः ॥૩૬॥

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને પણ ઉત્કર્ષીને (હોક)પ્રસિદ્ધ બનેલી પિતૃઓ, રાક્ષસો અને પિશાચોની ત્રિદિકો કમોથી ઉપન્ન થયેલી હોય છે. (૩૬)

૩૬.૧. દરના કે દાંહેલા પદાર્થોનું દહન, દોવાલની પેસે પદર રહેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન, અવિધમાં બનનારા પ્રસંગોનું પૂર્વજ્ઞાન, આ જુદું પૂર્વજ્ઞાનમાં કહેલાં વિશિષ્ટ કમોથી પ્રાપ્ત અદ્યતને કારણે હોય છે. અદ્યતની શક્તિ અચિન્ત્ય છે. અને અદ્યતન જ્ઞાન હદોયું.

આવિભૂતપ્રકાશનામનુષ્ણુતચેતસામ્ ।

અધીતાનાગતજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષાન્ન વિશિષ્યતે ॥૩૭॥

જેમનામાં (જ્ઞાનરૂપી) પ્રકાશ પ્રગટ થયો છે અને જેમના મન (અજ્ઞાનરૂપી અધકારથી) ઘેરાયેલાં નથી તેવા (ચોગીઓ)નું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી કોઈ રીતે જુદું પડતું નથી. (૩૭)

૩૭.૧. ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષથી પ્રાપ્ત થતું લૌકિક પ્રત્યક્ષ અલૌકિક પ્રત્યક્ષથી જુદું છે. અલૌકિક પ્રત્યક્ષને અદ્વૈતજ્ઞાન જ્ઞાન અથવા ચોગીજ્ઞાન કહી શકાય. તપ વડે દોષોને ક્ષીણ કરીને અને અપરિમિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને શિષ્ટો બધું આર્પણથી સર્વત્ર સ્પષ્ટ જુએ છે. અધ્યાસજ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનોથી વિન્ન છે.

અથ ચ ત્વસા મિર્દધ્વોષા નિષાકરમહ્યાતયઃ શિષ્ટાઃ પ્રતિભિમ્બચ્છન્મેષ ત્વષ્ટમિષ સ્વામ્ય ક્યાતિષુ મંકાન્તાકારવરિમહમ્બચ્ચિચરિતં સર્વં પરચન્તિ ।—સ્વોપચ્છ

અતીન્દ્રિયાનસંવેદ્યાન્પશ્યન્ત્યર્પણ ચક્ષુષા ।

યે ભાવાન્વચનં તેષાં નાનુમાનેન વાચ્યતે ॥૩૮॥

જે (ચોગીઓ) ઇન્દ્રિયો વડે અશ્રાવ્ય અને (મન વડે) અજ્ઞાત ભાવોને આર્પણ કરીને જુએ છે તેમનાં વચનોનો અનુમાન વડે બાધ કરી શકાયો નથી. (૩૮)

૩૮.૧. આદિત્ય, ચંદ્ર, ચંદ્ર, નક્ષત્રો વગેરેના પ્રવર્તક અત-પીઠી, જગદુત્પત્તિ માટે જવાબકાર આર પ્રકારનાં પરમાણુઓ, શબ્દજ્ઞાન, (વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ જેવાં) મૂર્ત અને ઇન્દ્રિય અમૂર્ત દેવો, સૂક્ષ્મ સરીર વગેરેને ચોગીઓ આર્પણથી નિહાળે છે. આગળ કહી નહિ જોયેલા રંગોને આંધ્ર પણ જોઈએ છે. આ બધું આનુમાનિક નથી.

યો ચત્થ ત્વમિષ જ્ઞાનં વર્માનં નાતિસહકતે ।

સ્થિતં પ્રત્યક્ષપક્ષે તં કથમન્વો નિવર્તયેત્ ॥૩૯॥

(શિષ્ટોનું અનુસરણ કરનાર) જે બદ્ધિ પોતાના પ્રત્યક્ષની જેમ જોના (પ્રત્યક્ષરૂપ) જ્ઞાન વિષે શંકા કરતો નથી, તેને, પ્રત્યક્ષ પક્ષમાં સ્થિર રહેલાને, (અનુમાનનો આશ્રય કરનાર) બીજો કોઈ કેવી રીતે દૂર કરી શકે ? (૩૯)

૩૯.૧. જેમ આમરૂપ સિદ્ધ વચનોનો તકથી બાધ કરી શકાયો નથી તેમ શિષ્ટ-વચન પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થનાર બદ્ધિનાં વચનોનો પણ તે શિષ્ટાનુસારો દોષાથી બાધ કરી શકાયો નથી.

કર્ત્ત્વં ગુણ્યમિદં પાપમિત્યેતરિમન્પદ્મયે ।

ભાષણહાલમનુષ્યાણામલ્પં શાસ્ત્રપ્રયોજનમ્ ॥૪૦॥

આ પુણ્ય (છે) કે આ પાપ (છે) જોવા બે (અર્થવાન.) શબ્દોમાં ચાંડાલ સુધી, મનુષ્યોને, શાસ્ત્રનું પ્રયોજન અત્ય ટોચ છે. (૪૦)

૪૦.૧. સામાન્ય માનવીઓના મનમાં શાસ્ત્રોએ નહીં કરી આપેલી પાપપુણ્યની વ્યવસ્થા કરતાં શિષ્ટોએ નહીં કરેલી પાપપુણ્યવ્યવસ્થા વધારે મહત્ત્વની હોય છે. પરિણામે ઋષિઓનું અનિત અને અનાગત વિશેનું જ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય તથા અસંવેદ્ય વિષયો અંગેનું આર્પણાન પ્રમાણુજૂત છે. તેની સાથે જો અનુમાનનો વિરોધ આવે તો અનુમાનનો ત્યાગ કરવો.

અનેક દર્શનશ્રેણીમાં અને સ્મૃતિશ્રેણીમાં પ્રાપ્ત થતી આ કારિકા શ્લોકવાર્તિકમાં (શ્લોક ૩, મોમાંસુચ ૧.૧.૫, પૃ ૨૦૧) અને ન્યાયમંજરી (પૃ. ૨૫૧)માં પારાશર્ય બ્રાહ્મને નામે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્લોકવાર્તિકના ટીકાકારો ઉચ્ચેક અને પાર્યસારચિમિશ્રનો તથા અભિનવગુપ્તનો (ફૅમ્લક્ષ્મિજ્ઞાનિકૃતિવિમર્શિની ૩. ૧૦૨) પણ આવો મત છે. જ્યોત્સ્નામાં આ કારિકા ઉપર સિદ્ધાન્તચર્યા કે બાખ્યાન પ્રાપ્ત થતાં નથી પરંતુ તેને બદલે “અત્યક્ષ અને આર્પણાન અનુમાનનું બાધક બને છે” એટલા સ્પષ્ટો છે.

ચૈતન્યમિથ યજ્ઞાયમચિત્તેદેન વર્તતે ।

આગમસ્તુપાસીનો હેતુવાદૈર્ન યાધ્યતે ॥૪૧॥

ચૈતન્યની જેમ અખંડપણે રહેલો આ જે આગમ છે, તેને અનુસરનાર તકીવાદોથી નિવ્યક્તિ થતો નથી. (૪૧)

૪૧.૧. કાર્યાકાર્ય બાબતે, કાદ્યાબક્ષ્ય અન્ન અને અપાગમ સ્ત્રીઓ અંગેનાં આગમવચનોને જુદા જુદા સંપ્રદાયના તાર્કિકેક પણ ઉલ્લંઘતા નથી. આમ શિષ્ટો વડે અનુસરાયેલ ભાગને સ્વીકારનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ પ્રકારના તાર્કિક પ્રવાદોની અસર નીચે ન્યાય ભાગથી નિવ્યક્તિ બનતી નથી, અને જગતમાં અનિવચ્ય રહે છે.

હસ્તસ્પર્શાદિવાન્ધ્વેન વિપમે પથિ ઘાલતા ।

અનુમાનપ્રધાનેન વિનિષાતો ન દુર્લભઃ ॥૪૨॥

હાથ વડે સ્પર્શ કરતાં કરતાં દુર્ગંભ ભાગે ચાલતા અધની જેમ અનુમાનને જ મહત્ત્વનું માનનાર માટે વિનિષાત દુર્લભ નથી. (૪૨)

૪૨.૧. નગાર્જુન (ઈ.સ. ૧૫૦ આસપાસ)ની મૂલમધ્યમકક્ષાત્કાના ટીકાકાર જબ્ય (ઈ.સ. ૬૦૦ આસપાસ) તેમની પ્રજ્ઞાવરીવૃત્તિમાં આ કારિકાને અવતારે છે. જબ્યના ટીકાકાર અવલોકિતવ્રત આ કારિકાને ભર્તૃહરિની રચના જણાવે છે.

તત્તમાદકૃત્તર્ક શાસ્ત્રં સ્મૃતિં ચ સનિવન્ધનામ્ ।

આશ્રિત્યારમ્યતે સ્મિટ્ટૈઃ સાધુત્વવિપયા સ્મૃતિઃ ॥૪૩॥

તેથી અપીરુધેય (આમનાચર્ય) શાસ્ત્ર અને (શિષ્ટપરંપરા વડે સ્વીકાર્ય

હોઇને) પ્રમાણુશૂત સ્મૃતિઓને આધારે વૈયાકરણી વડે શબ્દોના સાધુત્વ અંગેની સ્મૃતિ આરંભવામાં આવે છે.^૧ (૪૩)

૪૩.૧. વિધિનિષેધ અંગેનાં વિધાનો દ્વારા મુખ્યના દ્વિત મટિ પ્રવૃત્ત થયેલા આગનાયને પ્રમાણુશૂત સમજીને પાલિનિ વગેરે આચાર્યોએ આ શબ્દાનુસાસન રચ્યું છે આ શબ્દાનુ-
સાસનમાં હિસર્ગ અને અપવાદના નિયમો, વિરોધ આવે ત્યાં જ તેનો ફવચિત્ત સ્વીકાર
(દા ત. ત્વાદ્વમ્ અને નૈયદ્વમ્) અને પૂર્વકાલીન વ્યાકરણુસ્મૃતિ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખવામાં
આવ્યાં છે.

દ્વાવુપાદાનશબ્દેષુ શબ્દૌ શબ્દવિદો વિદુઃ ।

एको निमित्तं शब्दानामपरोये^૧ प्रयुज्यते ॥૪૪॥

વાચક શબ્દો^૧માં જે શબ્દો વૈયાકરણી સમજે છે, એક^૨ શબ્દોની
(અસિંચકિત)નું કારણ છે (અને) બીજે^૩ અર્થ (બોધ) માટે પ્રયોજાય છે. (૪૪)

૪૪.૧ ઉપાદાન શબ્દ એટલે વાચક શબ્દ. તે અર્થને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ઉપર તેનો
આરોપ કરે છે અર્થાત્ અર્થ સાથે એકરૂપ બને છે.

સ્તોષજ્ઞસિ આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા મટિ ધણી સૂક્ષ્મતાએ રચ્યું કરે છે. સમજીને
સદર્ભ આપી તેમાં જાણાવવામાં આવ્યું છે કે આ અંગે જે પક્ષ સમજાવા, એક બ્યુત્પત્તિ-
પક્ષ અને બીજે અબ્યુત્પત્તિપક્ષ ત્યારે શબ્દને તેના બાહ્યરૂપ વર્ણોમાં સમજીને તેવા
વર્ણો ઉપરથી અર્થપ્રાપ્તિ સમજાવામાં આવે ત્યારે તેને બ્યુત્પત્તિપક્ષ કહીશું. નિભાગ શબ્દ
ઉપરથી અપ્રક્રમ અને લાભાર્થ સાથે સંબંધ વિનાનું અર્થરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને
અબ્યુત્પત્તિપક્ષ કહીશું.

અબ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ઉપાદાન શબ્દ એટલે સ્વરૂપવાન એવો વાચક શબ્દ. આ સ્વરૂપ
જ શબ્દની બ્યુત્પત્તિ માટે નિમિત્તરૂપ બને છે. બ્યુત્પત્તિપક્ષમાં સ્વરૂપ નહિ પણ સ્વરૂપથી
જુદું કોઈ બીજું તત્ત્વ, —જેમકે જાણ એવા શબ્દમાં મમનક્રિયા રૂપી તત્ત્વ —બ્યુત્પત્તિ-
કાર્યમાં પ્રયોજક બને છે.

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વાચકવ્યવસ્થાવ સંબંધ છે એમ માનો તો તે અબેદરૂપ
સંબંધ બને નહિ વારતવગા શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે અબેદ સંબંધ છે, તેથી ઉપાદાનનો
અર્થ વાચક નહિ પણ ઘોતક સમજાવો.

૪૪.૨. મદ્દાભાવમાં વર્ણ, રોટ, શબ્દ, ખનિ એવા શબ્દો જુદે જુદે રચેને જુદા
જુદા અર્થમાં વપરાયા છે સ્પર્શરિ પણ આ શબ્દોને વાચકવર્ણમાં અને મદ્દાભાવરૂપિયમાં
જુદે જુદે રચેને જુદા જુદા અર્થોમાં પ્રયોજે છે. સ્પર્શરિ પંચીના વૈયાકરણી રોટમાં અનેક
અર્થોને આરોપ કરી તેને શબ્દબ્રહ્મરૂપે અને અર્થ માટે જવાબદાર એક અને અવિભાજ્ય
તામાં અક્રમ શબ્દતત્ત્વ રૂપે સમજે છે.^૧

૧. દુકો નિમિત્ત શબ્દાનામ્ । ચદધિષ્ઠાના ચદુપાશ્રય ચદાધારા શ્રુત્ય પ્રલાયશ્ચમર્થ પ્રતિપચન્તે તસ્ય નિમિત્તત્વમ્ ॥ અરોડ્યે ॥ કારણ-આધારાત્તુ પ્રતિલક્ષ્યક્રિયાવિશેષ શ્રોત્રાનુવાતી પ્રકાશકમાત્રેન નિત્ય પ્રત્યાગ્યપરતન્વોડ્યર્થુ પ્રચુબ્યતે ॥ લ્હવાનુસહારો નિમિત્તમ્, ઉપજનિતકમસ્તુ મત્યાયક ક્રિયેકે ॥—સ્વોષ્ણહરિતિ

અવાનેક દર્શનમ્ । કેવિન્યન્યન્તે । યો માડયમુન્વાર્યત કમગ્ગનવર કચ્ચિદન્ય બ્રહ્મ શન્તરમા યુદિશ્ચો વિચાહતે યદ્માર્થપ્રતિપત્તિ । કુત ચયૈવાચાન્તરમિગ્ગન્ધનો નાધાન્તર પ્રત્યાયયતિ ત્વ સ્વરૂપનિકન્ધનો નોત્સહતે પ્રત્યાયયિતુમ્ । અન્યે મન્યન્તે । યથા વર્ણેણ દર્શનુરીયા ભાગા વર્ણજાતિ બ્ધન્યયન્તિ એવ ચારુદાન્તરેણ ચ કમગ્ગન્માન અયુગપ્તકાલાતે તા પદસ્થા વર્ણ જાતિમિશ્ચગ્ગન્યન્તિ । એતન્વાર્થસ્વરૂપ સ્કોટોડ્યયેગ્ગન્માન્તામા નિત્ય । યે તુ કમગ્ગન્માન અયુગપ્તકાલા ક્વલયો બ્ધન્વારમાનસ્તે इति । અન્યે મન્યન્તે ॥ દ્વિચક્તિ શબ્દ આત્મપ્રકાશને ભર્થપ્રકાશને ચ સમર્થ ॥—મહાભાગ્યદાપિકા,

શાકમપદીયમા સ્ફોટ બ્ધજેની ચર્ચા બ્ધને ઉદ્દેશ્યોને વિચારતા તથા સ્વોપદ્રમા પ્રાપ્ત થતા બ્ધને બ્ધન્ય મતોનો ભાસ આપતા વૈકલ્પિક બ્યાખ્યાનોનો બ્ધને મહાભાગ્યદીપિકા માંના વચ્ચેનો વિચાર કરતા એવા નિષ્કર્ષ પર આપી શકાય કે સ્ફોટ એટલે અપ્રત્યક્ષવિશેષને કારણે ઉદ્દેશ્યારણ્યથાનો સાથે અભિધાત થતા ઉત્પચરિત ચતુ અક્રમ બ્ધને નિર્ભાગ વર્ણતત્ત્વ આ સ્ફોટરૂપ વર્ણતત્ત્વ શબ્દોનું નિમિત્ત છે

સ્વોપદ્રહરિતિ આ મુદ્દાને સમજાવતા બુદ્ધાને છે કે આ સ્ફોટમા અધિષ્ઠાન પામીને તમા આશ્રય બ્ધને આધાર પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનિવિશેષો અર્થના નિમિત્ત બને છે

૪૪.૩ અપર અથવા મીઠ્ઠે શબ્દ એટલે જ્ઞાનિ, તે એકલચ સ્થાનમા થતી અભિજાતની પ્રવૃત્તિને શ્રોતાના કાન પાસે પહોચાડીને અર્થબોધ કરાવે છે

જે પ્રકારના શબ્દો માટે પ્રાકૃત જ્ઞાનિ અને વૈકૃત જ્ઞાનિ અર્થાત્ સ્ફોટ બ્ધને વૈખરી-રૂપ જ્ઞાનિ એવું અર્થદર્શન વૈચાક્રસોમા પ્રચલિત છે સ્વોપદ્રમા મતાન્તરરૂપે અવતારશી કારિકાને આધારે વક્તાના સદર્શના અક્રમ એવો સ્ફોટ સક્રમ જ્ઞાનિનું નિમિત્ત છે અને શ્રોતાના સદર્શના સક્રમ એવો જ્ઞાનિ અક્રમ એવા સ્ફોટનું નિમિત્ત છે એમ સમજી શકાય

અવિમક્ષો વિમસ્તેન્વો જાયતેડ્યર્થસ્ય યાચક ।

ચન્દસ્તનાર્યહપાત્મા સમ્મેદમુપગચ્છતિ ॥૪૫॥

(વર્ણ) વિકાશ વિનાનો શબ્દ વિકાકૃત (વર્ણ)થી ઉત્પન્ન થાય છે (બ્ધને) અર્થનેા વાચક બને છે અહીં અર્થરૂપ પ્રાપ્ત કરનારો શબ્દ (તેની સાથે) સળધને પામે છે ॥ (૪૫)

૪૫.૧ કારિકા ૪૪ ઉપરની સ્વોપદ્રમા એવાજ સ્ફોટથી આ કારિકા ઉદ્દ્યુત કરવામા આવી છે. જે ઉપાદાન શબ્દો અજે સ્વોપદ્રમા શુદ્ધ શુદ્ધ મત અર્થવામા આવી છે એક મત પ્રમાણે ક્રમ વિનાનો ઉપાદાન શબ્દ પ્રત્યાયક શબ્દની અભિનંદકિતમા નિમિત્ત બને છે અને ક્રમવાન્ શબ્દ પ્રત્યાયક બને છે બીજા મત પ્રમાણે ક્રમવાન્ શબ્દ અક્રમનું નિમિત્ત બને છે ત્રીજા ચરણને સમ્મેદ સાથે બોલકવાથી અસમ્મેદ એવો પાઠ મળતા, અસમ્મેદનો વચ્ચિને ઈષ્ટ ‘પરત્તમ’ અર્થ મળે

આત્મભેદં તયોઃ કેચિદસ્તીત્યાહુઃ પુરાણાઃ ।

બુદ્ધિભેવાદમિત્તસ્ય ભેદમેકે પ્રચક્ષતે ॥૪૬॥

તે બે (રહેલ અને ધ્વનિ) વચ્ચે સ્વરૂપભેદ છે એમ કેટલાક પ્રાચીન (બ્રાહ્મણો) જણાવે છે; ધીબલ કેટલાક (વાસ્તવમાં) અભિન્ન એવા તે(શબ્દાત્મા)માં, બુદ્ધિભેદને કારણે ભેદને બાહ્યર કહે છે. (૪૬)

૪૬.૧. અહીં કાર્પકારણ વચ્ચે ભેદ સમજનારા અને અભેદ સમજનારા એમ બે પક્ષોના મત નિરૂપ્યા છે. પહેલા મતમાં રહેલ અને ધ્વનિ અર્થાત્ નિમિત્ત અને પ્રત્યાયક વચ્ચેનો સ્વરૂપભેદ સ્પષ્ટ છે. અભેદ સમજનારાઓને મતે એકજ શબ્દાત્માના નિમિત્તત્વ અને પ્રત્યાયકત્વ એવા બે શક્તિભેદો રૂપે સ્વરૂપભેદો છે, અને તેથી ભિન્નત્વની કલ્પના કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં બ્રાહ્મણ નાનાકવ નથી.

પશ્ચાન્તરે તુ ભક્ત્યેવાત્મનઃ શક્તિરૂપવિગાત્કરણપ્રદહકૃતાં, સુદયવચ્ચેવાન્નાનાત્વકલ્પવા ।

—ચોપર,

અરણિસ્યં યથા ય્યોતિઃ પ્રકાશાન્તરણરણમ્ ।

તદ્વચ્છવ્દોઽપિ બુદ્ધિસ્ય ભુતીનાં કારણં પ્રયક્ ॥૪૭॥

અરણિમાં રહેલ અગ્નિ જેમ ધીબલ (=પછી પ્રગટતા) અગ્નિનું કારણ અને છે તેમ (પ્રયોક્તાની) બુદ્ધિમાં રહેલ શબ્દ શુદ્ધા શુદ્ધા પ્રતિપાદક શબ્દોનું કારણ બને છે. (૪૭)

૪૭.૧. પ્રયોક્તાનું બુદ્ધિતત્ત્વ જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દલાવનાઓનું અનુસરણ કરે છે ત્યારે બુદ્ધિમાં ધીબલાવે રહેલ વર્ણુતત્ત્વ સ્થાનમધ્યન વગેરેથી અનુમૂલીત બનીને, અક્રમ હોવા છતાં બહુ પૌર્વાપર્વાવાળા તેમ અર્થાત્મક એવા અન્ય રૂપનું પ્રકાશક બને છે.

વિતર્કિત પુરા બુદ્ધ્યા વચ્ચિદયે નિવેશિતઃ ।

કરણેઽયો વિશ્રુત્તેન ધ્વનિના સોઽનુગૃહ્યતે ॥૪૮॥

(ઉચ્ચારણની) પહેલાં બુદ્ધિ વડે નિરૂપિત બનીને, (પછી) કોઈક અર્થમાં પ્રાપ્ત થઈને, તે (શબ્દ). ઉચ્ચારણપ્રકરણ (કરણ) વડે ઉત્પન્ન થયેલ ધ્વનિ વડે અભિવ્યક્ત બને છે. (૪૮)

૪૮.૧. કારિકા ૪૭માંનો 'શબ્દ', આ કારિકામાંનો 'ધ્વનિ' અને કારિકા ૪૯માંનો 'નાદ' એમ ત્રણ શબ્દોને સમભવતાં સ્વોપક્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પહેલાં તે પ્રયોક્તાની બુદ્ધિમાં શબ્દ એક સળંગ, અક્રમ નિર્વિભાગ વત્તરૂપે ઉદય પામે છે. ત્યાર પછી

કોઈક અર્થને ખ્યાનમાં રાખીને ઉચ્ચારણુસ્થાનો દ્વારા તે ઉદ્ભવ પામે છે. ઉચ્ચારણુસ્થાનો-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા તેને ખ્વનિ કહીશું. આ ખ્વનિ પરમાણુરૂપ હોય છે આકાશમાં છૂટાં છૂટાં સૂક્ષ્મ વાદળો એકઠાં થઈ એક સ્થૂળ મેધસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપ ખ્વનિઓ નાદરૂપે પરિણામ પામે છે. આ નાદ સભાગ અને સક્રમ છે. તેથી તેના વડે વ્યક્ત થતું અર્થરૂપ પણ, વાસ્તવમાં નિર્ભાગ હોવા છતાં સક્રમ અને સભાગ ભાસે છે.

આહી શબ્દ એટલે અર્થબોધ કરાવનાર તત્ત્વ. ખ્વનિઓ સર્વવ્યાપી અને પરમાણુરૂપ હોય છે. કર્ણોના ઉચ્ચારણુસ્થાનો સાથેના સંયોગવિભાગથી આ સૂક્ષ્મ ખ્વનિય: માણુઓ સ્થૂળરૂપ ધારણુ કરે છે. તેમને નાદ કહીશું.

નાદસ્ય ક્રમજાતત્વાન્ન પૂર્વો ન પરશ્ચ સઃ ।

અક્રમઃ ક્રમરૂપેણ મેદવાનિવ જાયતે ॥૪૫॥

નાદની ઉત્પત્તિ ક્રમ પ્રમાણે થતી હોવાને કારણે, પૂર્વ નહિ તેમ પર નહિ એવો અને ક્રમ વિનાનો તે (શબ્દ), ક્રમવાળો અને ભેદવાળો હોય તેમ વ્યક્ત થાય છે. (૪૬)

પ્રતિબિંબ્ય યથાન્યત્ર સ્થિતં સોયક્રિયાવજ્ઞાત ।

તત્પ્રવૃત્તિમિવાન્વેતિ સ ધર્મઃ સ્ફોટનાદયોઃ ॥૫૦॥

જેમ બીજે (અર્થાત્ જળમાં) રહેલું પ્રતિબિંબ જળની ક્રિયા (—હલનચલન)ને કારણે જાણે તે ક્રિયાને અનુસરતું (—હલનચલનવાળું) હોય તેમ જેમના છે, તેવો સ્ફોટ અને નાદ વચ્ચેનો સંબંધ છે.^૧ (૫૦)

૫૦.૧. સ્વોવજ્ઞવૃત્તિ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે જળ અને તેમાંના આપણા મુખના પ્રતિબિંબને ત્રણ રીતે સમજી શકાય: (૧) જળ અને પ્રતિબિંબ જુદાં નથી, (૨) બંને જુદા છે અને પ્રતિબિંબનું ઉપાદાનકારણુ જળ છે. (૩) જળ જેવા ભાસ્વર પદાર્થમાંથી પાછાં ફરતાં કિરણો જળમાં મુખ જુએ છે. વાયુ સાથે તેનો સંયોગ ન હોવાથી પ્રતિબિંબ નિર્ગુપ્ત રહે છે. આ ત્રણેય મતનો નિષ્કર્ષ એટલો જ છે કે જળની ક્રિયાને કારણે મુખપ્રતિબિંબ ક્રિયાવાન ભાસે છે, તેમ વૈકૃત ખ્વનિઓની સક્રમતા કે સભાગત્વને કારણે સ્ફોટ સક્રમ અને સભાગ ભાસે છે.

આત્મરૂપં યથા જ્ઞાને જ્ઞેયરૂપશ્ચ દૃશ્યતે ।

અર્થરૂપં તથા શબ્દે ત્વરૂપશ્ચ પ્રવચશતે ॥૫૧॥

જેમ જ્ઞાનમાં તેનું 'પોતાનું' રૂપ અને જ્ઞેયનું રૂપ દેખાય છે તેમ શબ્દ-માં પદાર્થનું રૂપ અને તેનું 'પોતાનું' રૂપ વ્યક્ત થાય છે.^૧ (૫૧)

૫૧.૧. જ્ઞાન જ્ઞેય (દ્વંધ્વ) હવર આપ્ત છે કારણકે તે જ્ઞેયનું પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાન જેમ સ્વરૂપ અને વિપર્યયનું પ્રકાશક છે તેમ શબ્દ અર્થ અને સ્વરૂપનો પ્રકાશક છે.

આજ્ઞાભાવમિગપન્તો ॥ ક્રતુ શબ્દસંજ્ઞક ।

ચૃત્તિસ્તસ્ય ક્રિયારૂપા ભાગ્યો મજ્જતે ક્રમમ્ ॥૫૨॥

મોરના ઇડામાં જેમ રત્ન રહેલ હોય તેમ (અવયવોના ઉપન હાર કરીને) રહેલ શબ્દ નામે જે ગદ્યા? છે તેની (ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એવી) ક્રિયાઓ ક્રમ કાર્ય તેના (ધ્વનિ) લાગેા પ્રમાણે ક્રમને પ્રાપ્ત કરે છે. (૫૨)

૫૨ ૧ જુદા જુદા જ્વનિઓવાળા એક શબ્દ જેમ ચોતાના કણમાં પ્રવિલીન થાય તેમ વેદની ખચાઓ પણ એક અર્થ કે વેદમાં પ્રવિલીન બને છે

વેદાન્તમાં ક્રતુનો અર્થ શુદ્ધિ થાય છે જેના વડે અર્થનો શબ્દમાં અપારોપ કરવામાં આવે તે શુદ્ધિ એટલે ક્રતુ હરિષ્ણક ક્રતુનો અર્થ અર્થનું અતિક્રમણ ન કરે તે શબ્દશક્તિ (જમ ધાતુ ઉપરથી નામ ક્રતુ) એવો કરે છે જે આતરશક્તિ સ્થાનપ્રવર્તનના અભિધાતથી વર્ણીતસ્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે તે ક્રતુ એમ પણ સમજી શકાય. નથા વિભાગીનો પ્રતિસહાર કરીને મોરના ઇડામાંના રસની જેમ અગાઉની વિભાગો ઉત્પન્ન કરવાની ભાવનાનું વ્યતિ ક્રમય કપી વિના જે શબ્દ પ્રવિલીન બને છે તે ક્રતુથી શબ્દ છે

સર્વેવિભાગોદ્ગ્રાહકૃતિસહારેણ કાલો વ્યાવહારિકઃ સન્વીકૃત્તઃ કારણે નમુરારશ્વત્ત્વપૂર્વ- વિભાગોદ્ગ્રાહનાપચ્ચમાગમચ્ચતિત્તમ-પ્રવિલીયતે ॥—સ્વોવજ

યથેક્ષુદ્ધિષિપયા મૂર્તિરાક્રિયતે પટે ।

મૂર્ચસ્તરસ્ય મિતયમેવ શબ્દેડપિ દરયતે ॥૫૩॥

જેમ મનમાં જેને વિષે એક (અળગ આકૃતિરૂપે છે એવો) નિશ્ચય થયો છે તેવી (દેવદત્ત વગેરે પુરુષ) મૂર્તિની વચ્ચે ઉપર દોરવામાં આવતી પ્રતિકૃતિ ત્રણ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શબ્દ અર્થે પણ ત્રણ અવસ્થાઓ દેખાય છે (૫૩)

૫૩ ૧ પહેલા અવસ્થાવાળી પુરુષ મૂર્તિની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે પછી અવયવો અને ક્રમ વિનાની પુરુષમૂર્તિનો સળગ ખ્યાલ આવે છે, અને છે તે ફરી સાવચળ મૂર્તિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ શબ્દમાં પણ પહેલા સક્રમવ, પછી અક્રમતર અને છેલ્લે સક્રમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે

યથા ગાવયકા પુરુષાદિમૂર્તિસાધિકીર્મિના કમોવત્ત્વાવચ્ચકુદિશિવ-વત્ત્વ પ્રાપ્ત્વા વગુરુદ્યાનિપુ વમેગાચિયતે તથા વ્યાવહારિકોડપિ કમપ્રાપ્ત્ય શબ્દ પ્રતિસહકર્ય જગજુદિશિવ-વનો મૂર્ત્યા નિરવયવકમ મુદ્ધિરૂપ સન્મામાત્મરૂપવમાસમાચયા પ્રવચ્ચૂત્તાયામિવ પ્રત્યક્ષ્ય તદ્વાચમિતોવનો પુનરપિ વ્યવહારમદવચિ ।—સ્વાવજ

યથા પ્રયોસ્તુ પ્રાગ્જુદ્ધિ શબ્દેવેવ પ્રવર્તે ।

વ્યવસાયો મુદ્ધીતૂળામેઝ તેષ્વેવ જાયતે ॥૫૪॥

જેમ ઉચ્ચારણ કરનારની શુદ્ધિ પહેલા શબ્દોમાં જ પ્રવર્તે છે તેમ શ્રોતાઓનું (મન) તેમનામાં જ પ્રવર્તમાન બને છે (૫૪)

વા-૩

૫૪ ૧. પ્રયોક્તા કોઈ શબ્દવિશેષનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે પોતાનું મન તે તરફ વાળે અને તેની આશુખ્યાનું રહેલા બીજા શબ્દો તે શબ્દને જુદો પાડે છે, તે પ્રમાણે શ્રોતા (=અનુ-ગૃહીતા) પણ શબ્દના રૂપના અલ્પને કારણે જ અર્થ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી અનેક વિશેષણો-વાળા તે શબ્દ અંગે નિશ્ચય કરે છે.

યથૈવ પ્રયોક્તા શબ્દવિશેષવિષયં પ્રવચનમનિશ્ચયાનં; પ્રતિશબ્દં પરિતઃ પરિક્ષિત્તમાનુ-શબ્દાન્તનન. સદ્વૃતાન્નિવ મન. પળિષત્તે, તથૈવ પ્રતિપક્તાપિ શબ્દરૂપરિચ્છેદાધીનમર્થપ્રવહનં મન્યમાનત્વં તં શબ્દ સર્વેઃ સંવન્ધિમિ. વિશેષણેરાશ્રિતસંસર્ગાનુપદં વિધારયતિ ।—સ્વોપા

અર્થોપસર્જનોભૂતાનભિધેયેષુ કેષુચિત્ ।

પરિતાર્થાન્પરાર્થસ્વાન્ન લોકઃ પ્રતિપચતે ॥૫૫॥

કેટલાક અભિધેયોની બાબતમાં અર્થ અંગે ગૌણ બનેલા (શબ્દોને) તેમનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું હોવાથી, તે બીજા માટે હાઈને, લોક (વ્યવહાર તેમને ક્રિયાના સાધન રૂપે) સ્વીકારતો નથી. (૫૫)

૫૫ ૧. 'સફેદ ગામને જો' અને 'સફેદ ગામને ઘાસ નીર' એ બે વાક્યોમાંથી પહેલા વાક્યમાં શક્યત્વ ગુણનો જોવાની ક્રિયા સાથે સંબંધ છે. સફેદ એ ગાયનું વિશેષણ છે, બીજામાં ગાયને ચાર નીરવાની છે. સફેદ એવો ગુણ ક્રિયા સાથે જોડાયેલ નથી. બહીં સફેદ એ ગાયનું ઉપલક્ષણ છે. સ્વરૂપ તેમજ ક્રિયા એમ બંને સાથે સંબંધવાળા શબ્દોને જગતના વ્યવહારમાં સ્વીકારવામાં આવે છે.

અર્થોપસર્જનોભૂતાઃ એવો પાઠ હરિવૃક્ષ સૂચ્ય છે. તેનો અર્થ 'સફેદ કેટલાક અભિધેયો સંબંધે અગિતાર્થ' હોય અને તેથી ગૌણ બનેલ".

પ્રાહત્યં પ્રાહત્યં ચ દ્વે શક્તી તેજસો યથા ।

તથૈવ સર્વશબ્દાનામેતે વૃથાગવસ્થિતે ॥૫૬॥

જેમ તેજની પ્રાહત્ય અને પ્રાહત્ય એવી બે શક્તિઓ છે, તેમ બધા શબ્દોની આવી બે શક્તિઓ જુદી રહેલી છે.^૧ (૫૬)

૫૬.૧. પ્રકાશ તેજના સહકારથી ઘટાદિ દ્રવ્યોને પ્રગટ કરે છે ઘટાદિનું પ્રાહત્ય એવું તેજ પોતાનું પણ પ્રાહત્ય બને છે, અર્થાત્ તેજ ઘટાદિનું જ્ઞાન કરાવવાની સાથે જ પોતાને પણ પ્રગટ કરે છે. તેજની જેમ શબ્દો પણ પોતાને પ્રગટ કરવાની સાથે સાથે તે શબ્દ-વાચ્ય અર્થ (દ્રવ્ય)ને પણ પ્રગટ કરે છે.

વિપચયમાનાપન્ને. શબ્દૈર્નાર્થઃ પ્રકાશયતે ।

ન સત્તથૈવ તેઽર્થાનામગૃહીતા પ્રવચશ્ચક્રઃ ॥૫૭॥

અતોઽર્જિર્જ્ઞાતરૂપત્વાત્કિમાદૈત્યભિધીયતે ।

નેન્દ્રિયાણાં પ્રકાશયેર્થે સ્વરૂપં ગૃહ્યતે તથા ॥૫૮॥

(જ્ઞાનના) વિષય ન બનનાર શબ્દો વડે અર્થને પ્રકટ કરી શકાતો નથી (શ્રોતાને) અજ્ઞાત એવા શબ્દો (માત્ર) અનિત્યથી અર્થોના પ્રકાશક બનતા નથી તેથી શબ્દના રૂપનું નિર્ધારણ થયું ન હોય ત્યારે (તમે) શું કહ્યું' એમ પૂછવામા આવે છે અર્થને પ્રકટ કરવાનો હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપનું તે પ્રમાણે પહેલેથી અહીંથી થતું નથી ? (૫૭-૫૮)

૫૭-૫૮ ૧ શબ્દોના સ્વરૂપનું અહીંથી થાય તો જ તે અર્થને પ્રગટ કરે છે પણ અર્થ પ્રગટ થવામા ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપનું પહેલાં પ્રકરણ જરૂરી નથી ઇન્દ્રિયો સત્તા માત્રથી અર્થની પ્રાકટ બને છે

સ્વતોઽનિર્જાતરૂપત્વાત એવો પાઠ લેતા " પેતાની મેળે (શબ્દના) રૂપનું નિર્ધારણ થતું ન હોય ત્યારે" એવો અર્થ થશે

મેદેનાવગૃહીતૌ દ્વૌ શબ્દમાવપોદ્ધૃતૌ ।

મેદકાર્યેષુ દેતુત્વમવિરોધેન ગચ્છત ॥૧૧॥

(શબ્દ સ્વરૂપથી) બુદ્ધ છે એવા આરોપને કારણે જુદા છે એમ જાણેલા આ (આદ્યત્વ અને પ્રાકટત્વ એવા) બે શબ્દધર્મો લોઢ ઉપર આધાર રાખનારા (સજ્ઞા-સંજ્ઞાસબધ એવા) બ્યવહારાનું, વિરોધ વિના, કારણ બન છે ? (૫૯)

૫૯ ૧ આ કારિભને કારિત્ર પાં પછી તરત જ ભેગી બેઠીએ, તેથી અર્થબંધનમા બરાબર થશે

એક જ અગ્નિ શબ્દમા પ્રાકટત્વ અને પ્રાકટત્વ એવા બે શબ્દધર્મો, જુદા સમજાતા હોવા છતાં, તે એક જ અગ્નિ શબ્દ અંગે સજ્ઞા અને સંજ્ઞા એમ બે રીતે કાપ કરે છે અનેકજ (પા સુ ૪ ૨ ૧૧) માના અગ્નિ શબ્દ સજ્ઞા છે અને બ્યવહારમાનો અગ્નિ શબ્દ સંજ્ઞા છે

બુદ્ધવાદયો યથા શબ્દા સ્વરૂપોપનિગ્ધન્તા ।

અદૈષ્પ્રત્યાયિતૈ શબ્દૈ સન્ન્યયાન્તિ સક્ષિમિ ॥૬૦॥

અગ્નિશબ્દસ્તથૈવાયમગ્નિશબ્દમિગ્ધન્તા ।

અગ્નિશબ્દોત્તે સન્ન્યમગ્નિશબ્દાભિધેયયા ॥૬૧॥

જેમ 'વૃદ્ધિ વગેરે સજ્ઞા-શબ્દો સ્વરૂપના બોધક બનીને 'આરૈવ' પ્રત્યાહાર વડે જણાવાયેલા આ વગેરે સંજ્ઞા શબ્દો સાથે સબધને પામે છે, તેમ (અનેકજ । પા સુ ૪ ૨ ૩૩માના) જ્ઞાનિશબ્દ અગ્નિ એવા) સ્વરૂપનો બોધ કરાવીને સૂત્રમાના અગ્નિ શબ્દ વડે જણાવાયેલા પ્રયોગમાના અગ્નિ શબ્દ સાથે (સજ્ઞાસંજ્ઞાવાચ) સબધને પામે છે ? (૬૦ ૬૧)

૧૦૬૧ અગ્નેર્હૃક્ । (પા.સૂ. ૪.૨ ૩૩) માનો અગ્નિ શબ્દ સજ્ઞા છે અને વ્યવહાર માનો અગ્નિ શબ્દ સગ્ની છે અને વચ્ચે સજ્ઞાસક્તિસહ સમ્યક્ છે

યો ય સ્વચાર્યતે શાન્દો નિયતં ન સ કાર્યમાક્ ।

અન્યપ્રત્યાયને શક્તિર્ન તસ્ય પ્રતિવચ્યતે ॥૬૨॥

જે જે શબ્દ (જ્યાં અને જ્યારે) ઉચ્ચારવામાં આવે (ત્યાં અને ત્યારે) તે અન્યથા (વ્યાકરણ) કાર્યનો વિષય બનતો નથી (તેના જેવા બીજા શબ્દનો બોધ કરાવવાની તેની શક્તિનો બોધ થતો નથી. ? (૬૨)

૬૨૧ શબ્દને બે પ્રકારનો સમજી શકાય પ્રત્યાય અને પ્રત્યાય અગ્નેર્હૃક્(પા.સૂ. ૪ ૨ ૩૩) માનો અગ્નિ શબ્દ પ્રત્યાય છે, વ્યવહારમાંનો અગ્નિ શબ્દ પ્રત્યાય છે, વ્યવહાર માનો અગ્નિ શબ્દને ઠક્ વગેરે પ્રત્યાયો લાગે છે

પ્રત્યાય શબ્દ સાબળનારના કાનમાં થઈને તેના મનમાં રહ્યા પામે છે (તેથી) તેના જેવા બીજા શબ્દને જણાવવાની તેની શક્તિનો બોધ થતો નથી ઉચ્ચારણ પામતા શબ્દોનો આવો સ્વભાવ હોય છે

સ્વચરમ્પરસગ્તવાદ્ શુભ કાર્યૈર્ન યુજ્યતે ।

તસ્માત્તદર્થે કાર્યાણા સમન્થ પરિકલ્પ્યતે ॥૬૩॥

(સૂત્રમાં) ઉચ્ચારાતો અગ્નિ શબ્દ, (પ્રયોગમાંના-અગ્નિ શબ્દનો બોધ કરાવવા માટે) ગૌણ હોઈને પરતન્ત્ર હોવાથી (ઠક્ પ્રત્યય વગેરે) કાર્યો સાથે સમ્યક્ અને પામતો નથી. તેથી (તે સૂત્રમાં અગ્નિ વગેરે) શબ્દોના અર્થો સાથે (તે ઠક્ પ્રત્યય વગેરે) કાર્યોને જોડવામાં આવે છે (૬૩)

સામાન્યમાશ્રિતં યદુપમાનોપમેયયો ।

તસ્ય તસ્યોપમાનેષુ ધર્મોઽન્યો વ્યતિરિચ્યતે ॥૬૪॥

ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે રહેલ સાધારણ ધર્મ જ્યારે (પાતે) ઉપમિતિ કાર્યોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનાથી જુદો કોઈ (બીજો) સાધારણ ધર્મ સમજવામાં આવે છે (૬૪)

૬૪૧ ઉપમિતિ કાર્યમાં ઉપમાન, ઉપમેય અને સાધારણ ધર્મ એમ ત્રણ બાબતો પ્રાપ્ત થાય છે

(૧) 'શાકલિની નેમ ક્ષત્રિય અધ્યપન કરે છે', અહીં અધ્યપન સાધારણ ધર્મ છે

(૨) 'શાકલિની અધ્યપન જેવું ક્ષત્રિયનું અધ્યપન છે' અહીં અધ્યપનસૌક્ય સાધારણ ધર્મ છે

(૩) ' માદ્રાજીના અધ્યયનના સૌખ્ય જેવું ક્ષત્રિના અધ્યયનનું સૌખ્ય છે ' એવી અધ્યયનની પંક્તિસાપ્તિ સાધારણ ધર્મ ■ પટેલા ઉદાહરણમાં જે સાધારણ ધર્મ હતો તે બીજા ઉદાહરણમાં ઉપમાન અને ઉપમેય બંને છે અધ્યયન, સૌક્ય અને પૂર્ણતા વાસ્તવમાં અધ્યયનના જ અંગો હોઈ એક હોવા છતાં તેમને જુદા સમજવામાં આવ્યા છે

તથા પ્રાદ્યુષદધીતે ક્ષત્રિય ક્તુરમય અથવાજ સામાન્યસુખમાનેડધિ પ્રતીયતે । યદા તુ પ્રાદ્યુષા અથવન તુલ્ય ક્ષત્રિયાઅથવનમિત્થપ્યતાતૌ ઉપમાનોપમેયયો સથન્યિત્વેનોપાદીયેતે તથાઅથવનયોરા અપવિશેષમિનયો સોષ્ટભાદયો ધમા સાધારણત્વન પ્રતીયન્તે ।—સ્વોપજ્ઞ અને મ મા ૧, ૫, ૧૩૪.

ગુણ પ્રકર્ષદેતુર્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણોપવિશ્યતે ।

તત્સામિત્તાદ્ ગુણાદેઽ પ્રક્રુષ્ટત્વ પ્રતીયતે ॥૬૫॥

(દ્રૌપદી) વિશેષતાનું કારણ એવો (સફેદ વગેરે) ગુણ જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે (દ્રૌપદી) માની પ્રકૃષ્ટત્વ વિશેષતા તેને બાધાયે રહેલા બીજા ગુણમાંથી સમજાય છે । (૬૫)

૬૫૧ 'આ વસ્ત્ર વધારે ધોણુ છે 'એ વાક્યમાં વસ્ત્રદંત્ર છે અને 'વધારે ધોણુ ' એવા શબ્દો પ્રકર્ષ અર્થાત્ વિશિષ્ટતાનું બનેલુ એવો સફેદ ગુણ દર્શાવે છે 'આ વસ્ત્રનું રૂપ વધારે સફેદ છે' એમાં સફેદ રંગ ગુણ નહિ પણ દંત્રરૂપે છે. તેમાં પ્રકર્ષ દર્શાવાયો છે આ પ્રકર્ષ સફેદ રંગમાં રહેલ બાસ્તવત્વ વડે દર્શાવાય છે

તત્સામિધેયમાધેન ય શબ્દ સમવસિયત ।

તત્સાપ્યુન્નચારણે રૂપમન્યત્તસ્માદ્ધિવિચ્યતે ॥૬૬॥

(ઉચ્ચારણ વખતે) અભિધેયરૂપે જે શબ્દ સ્વીકારાયો છે, તેનું જ્યારે ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે (અભિધેયરૂપે) જે હતો તેનાથી જુદું તે (બીજા તેના જેવા શબ્દનું રૂપ સમજાય છે. (૬૬)

૬૬૧ સૂત્રમાનો અગ્નિ શબ્દ અને પ્રયાગમાનો અગ્નિ શબ્દ વાસ્તવમાં તો એક જ છે, બીજી રીતે જ્યાંએ તો સૂત્રસ્થ પ્રત્યાયક શબ્દ અને પ્રયાગને પામેલ પ્રત્યાય શબ્દ એ જ છે તેમની વચ્ચેનો ભેદ માનસિક કલ્પનામાં આવે છે પ્રત્યાયક શબ્દ ઉચ્ચારાતા પ્રત્યાયનો બોધ થાય છે પરંતુ જ્યારે આ પ્રત્યાયનું પણ ઉદાહરણ મટે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રત્યાયક બને છે. તેનું રૂપ જુદું છે એમ માનમાં આવે ■

પ્રાક્સક્તિનામિસન્ધાત્સદ્ધા રૂપપદાર્થિકા ।

વૃષ્ટપાત્ર પ્રથમાયાશ્ચ નિમિત્તતાય કલ્પતે ॥૬૭॥

સ જ્ઞા આવે સળધ પાખ્યા પહેલા સ જ્ઞા તેના નિર્માર્ય (સાથે જોડાયેલ) હોય છે (અને તેથી) તે પછી અને પ્રથમાનું નિમિત્ત બને છે । (૬૭)

૬૭૧ 'આત્મ અને જેવું જોઈ છે' (વૃદ્ધિદૈર્ઘ્ય ૧ પા. ૧૧૧) એ સૂત્રમાં 'ઈદિ' સંજ્ઞા છે અને આદૈવ સંજ્ઞા છે. આદૈવ નો ઉદ્દેશ્ય થયો તે પહેલાં વૃદ્ધિ સમ્પ્રદાય પ્રથમાન્ત હતો. 'ઈદિ' એની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ 'ઈદિ' શબ્દ તેનો અર્થ એટલે વૃદ્ધિ પદ 'વૃદ્ધિ' અર્થવાનું પદ હોઈ તે પ્રાતિપદિક કહેવાયું અને પ્રાતિપદિક હોઈ તેનો પ્રથમા નિશ્ચયિત પ્રાપ્ત થઈ

રૂપગ્રહણ વિમર્શ્યમ્ ન સ્વ શબ્દસ્વાશબ્દસજ્ઞા મવતીત્યવ રૂપ શબ્દસ્ય સ્ત્રા મવિધ્યતિ ।
ન શબ્દસ્ય શબ્દસ્વાસ્તિ અન્યદત્તો રૂપાત્ ॥—મ. મા. ૧૧૭

સત્રાર્થવત્ત્વાત્ પ્રથમા સજ્ઞાશબ્દાદ્વિધીયતે ।

અસ્યેતિ વ્યતિરેકશ્ચ તદ્યદૈવ જાત્યતે ॥૬૮॥

તે (મ. મા. ૧૧૭)નું સ્વરૂપ અર્થગ્રાહક હોવાને કારણે (સૂત્રમાનન્દિ એમ) પ્રથમા પ્રાપ્ત થાય છે (વૃદ્ધિ એવા) મ. મા. ૧૧૭ને તે(આદૈવ વર્ણો)ની (વૃદ્ધિ સંજ્ઞા) એણે લોકકથન (વૃદ્ધિ શબ્દના) અર્થમાયોજન ઉત્પન્ન થાય છે. (૬૮)

સ્વ રૂપમિતિ કેશ્ચિન્તુ વ્યક્તિ સજ્ઞોપદિશ્યતે ।

જાતે કાર્યાણિ સમૃદ્ધા જાતિસ્તુ પ્રતિપચતે ॥૬૯॥

સજ્ઞિર્નો વ્યક્તિમિચ્છન્તિ સૂત્રે પ્રાણામયાપરે ।

જાતિપ્રત્યાયિતા વ્યક્તિ પ્રદેશેષૂપતિષ્ઠતે ॥૭૦॥

સ્વ રૂપ શબ્દસ્વાશબ્દસજ્ઞા (પા. ૧૧૧૭ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દની મ. મા. મિવાય શબ્દથી તેનું પોતાનું સ્વરૂપ મમળું) એ સૂત્રમાં કેટલાક (આચાર્યો) વડે (શબ્દ સ્વરૂપ) જાતિ (સંજ્ઞા)નો (શબ્દ) વ્યક્તિ એવી ૧ શાકે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે (શબ્દ) જાતિ વડે વ્યક્તિ બનીને (અગ્નિ સ્વરૂપ) જાતિ (વ્યાકરણશાસ્ત્રના) પ્રદેશોમાં (કર્મ પ્રત્યયશ્રેણી) કાર્યોને પામે છે, ૧ પરંતુ બીજા કેટલાક, (અગ્નિ-શબ્દ) વ્યક્તિને સંજ્ઞા તરીકે, આ સૂત્ર વડે સ્વીકારવામાં આવે છે, એમ મમળે છે (અગ્નિ શબ્દસ્વરૂપ જાતિ વડે જણાવાયેલ અગ્નિ શબ્દ રૂપ) વ્યક્તિ, (સ્વ વર્ણો વ્યાકરણ) કાર્યો માટે તે તે સ્થળોએ પ્રાપ્ત થાય છે (૬૯-૭૦)

૬૮૧ ૬૮મી કારિમાં બરાબર સમજવા માટે અન્વય આવો થશે જ. ૬૯ (કિંતુ) કેશ્ચિ (આપાર્થ) સમ્પ્રતઃ જાત (વસ્તુ) વ્યક્તિ કિંતુ સજ્ઞા ઉપદિશ્યતે । (વ્યક્તિ) સમ્પ્રતઃ (અગ્નિશબ્દવાદિ) જાતિ ઉપદિશ્યતે જાયાણિ પ્રતિપચતે ।

કારિમાં પદમાં સમ્પ્રતઃના સદર્શમાં સજ્ઞાસ મિલાવની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી આ ને કારિમાં આમાં ને પ્રકારના બેનાનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે

૧૦૦મ પહેલાં જે ૩૦મી રજૂ કરતાં જણાવે છે કે કેટલાક ગ્રામ્યરોને ખતે ગ્રામ્ય રૂપ શબ્દમાં સ્વરૂપ જાતિનું પ્રાદેશ, ઘોષ અને પ્રત્યાયક છે બીજા ગ્રામ્યરોને ખતે તે પ્રાચ

ઘોત્ય અને પ્રત્યાય છે બીજા સત્કાય પ્રમાણે (૧) શબ્દ વ્યક્તિ સહી ■ અને શબ્દભૂતિ સહી છે અને (૨) શબ્દવ્યક્તિ સહી છે અને શબ્દભૂતિ સહી છે

વ્યક્તિ વિષેના આપણા દર્શનસાધકથી ભૂતિનો બોધ થાય છે. વ્યક્તિમાં અત સ્થિત ભૂતિના સ્પષ્ટ બોધ વિના પણ વ્યક્તિનો બોધ થાય છે. અવગણ્ય વ્યક્તિ અંગેના આપણા દર્શનસાધક (Uniformity of cognitions) નો એવો અર્થ થતો નથી કે વ્યક્તિમાં રહેલ ભૂતિનો મીઠો બોધ થાય છે આપણે ભૂતિનું માત્ર અતુમાન કરીએ છીએ.

બીજા મતમાં શબ્દો હમેશાં શબ્દભૂતિનો બોધ કરાવે છે ભૂતિ સાથે એકરૂપ રહેલ વ્યક્તિનું પણ તેઓ સાથે સાથે, જાન કરાવે છે. વ્યક્તે સંગ્રા સ્વરિચ્ચતે અને વ્યક્તે કાર્યાગિ સંસ્કૃત્તા, એવો પણ પાઠ છે

કાર્યત્વે નિત્યતાવાં વા કેષિદેક્ષવાદિન ।

કાર્યત્વે નિત્યતાયા વા કેષિન્નાનત્વગાદિન ॥૭૧॥

શબ્દને ઉત્પાદ્ય (માનવામાં આવે) કે નિત્ય (માનવામાં આવે), કેટલાકને મતે તે એક જ છે, બીજા કેટલાકને મતે તે અનેક (નાના) છે, (બંને પછી) શબ્દને ઉત્પાદ્ય માનવામાં આવે કે નિત્ય (માનવામાં આવે).^૧ (૭૧)

૭૧.૧ શબ્દ અંગે કુલ ત્રણ મતો છે (૧) શબ્દ નિત્ય છે અથવા ઉત્પાદ્ય છે, (૨) શબ્દ વ્યક્તિ અથવા ભૂતિ છે અને (૩) શબ્દ એક છે અથવા અનેક છે શબ્દોના અનેકત્વના મતને સ્વીકારતા પણ શબ્દનિત્યત્વનો સ્વીકાર થઈ શકે છે, કારણકે જુદાં સ્થળ અને દ્રવ્યમાં પ્રાપ્ત થતો શબ્દ એકત્વનો ત્યાગ કરતો નથી

પદમેદેડપિ વર્ણનામેક્ષવ ન નિયતંતે ।

વાચ્યેષુ પદમેકં ચ મિન્નેષ્વપ્યુપલભ્યતે ॥૭૨॥

શબ્દો જુદા જુદા હોવા છતાં તેમનામાંના વર્ણોના એકત્વને શાધ આવતો નથી. જુદાં જુદાં વાક્યોમાં મળતો શબ્દ પણ એકમરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ (૭૨)

૭૨.૧ ‘અન’, ‘અક’, ‘અર્થ’માં આ વર્ણ એકમરૂપો છે

ન વર્ણવ્યતિરેવેષ પદમન્યન્ન નિયતે ।

વાચ્ય વર્ણપદામ્યા ચ વ્યતિરિક્તં ન કિન્ચન ॥૭૩॥

વર્ણોથી જુદો કોઈ શબ્દ હોતો નથી અને વર્ણ તથા શબ્દોથી જુદું કોઈ પણ વાક્ય હોતું નથી.^૧ (૭૩)

૭૩.૧ કારિકા ૭૨ અને ૭૩ માં વર્ણો એવે જ શબ્દો વર્ણોથી જુદું પદનું અસ્તિત્વ

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकलानुपातिनः ।

ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते ॥७६॥

કાલકૃત પરિચ્છેદ વિનાના પણ (કેમ પ્રમાણે ઉચ્ચારાના) ધ્વનિઓના કાલને અનુસરતા (હોય તેવા ભાવતા) સ્ફોટમાં, (તે સ્ફોટને) વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓના અવસ્થાભેદને કારણે દુન, વિશ્લેષિત વગેરે વૃત્તિભેદ જણાવવામાં આવ્યા છે. (૭૧)

સ્ફોટ અભિન્ન અને કાલકૃત પરિચ્છેદ વિનાનો છે, પરંતુ તે સ્ફોટને વ્યક્ત કરતા પદ્ધતિઓમાં ક્રમ સૌર્વાપ્ય નગેરે કાલકૃત પરિચ્છેદ હોવાથી સ્ફોટમાં કુત, મધ્યગ અને વિલગ્નિયત એવા પ્રતિભેદ જણાવવામાં આવ્યા છે.

અહંશ્ય એટલે રહેટલું અહંશ્ય કરનારી શુદ્ધિ અથવા રહેટનું અહંશ્ય કરનારા જાનિએ. ઉપાધિભેદ એટલે અભિવ્યક્તિ કરતા જાનિઓની ભિન્નતા. અહંશ્ય અને ઉપાધિને ઉદિ-
ગ્રુપના સમાનાર્થક ગણે છે. (ગૃથોદેખનેતિ પ્રશ્નઃ જ્ઞાનયત્વ એવોપાચય. તથોદેખ વૃત્તિભેદઃ ।—૧૬૩૮)

तेन च स्फोटविषयेण ग्रहणोपाधिना मित्रराजेन प्रकल्पितमेवाः स्फोटस्य द्रुतमध्यमविलम्बिता
वृत्तवस्त्रिभागांशुर्ध्वं युक्ताः समाख्यायन्ते । —स्वोपज्ञ

इयभाषभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येति उपचर्यते ॥७७॥

(શબ્દ) નિત્યત્વ પક્ષમાં હસ્ય, દીર્ઘ અને ધ્રુતમાં સ્વભાવલેહને કારણે પ્રાકૃત ધ્વનિનો (જે) ઠસ (તો) શબ્દનો છે એવો આરોપ કરવામાં આવે છે (૭૭)

અહીં પ્રાકૃત ધ્વનિ એટલે શબ્દ અર્થાત્ રજોદત્તી અભિવ્યક્તિનું કારણ બનેલો ધ્વનિ તેમાં કામદૃત પરિચ્છેદ હોવાથી તેનો રજોદ છિપ્ત આગેય કરવામાં આવે છે.

અવી' શબ્દ જ્યેષ્ઠ સ્ફોટ સમજવાનો છે. સંપ્રદાયરને અનુસરીને સ્વોષમા જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખનિને પ્રાકૃત ખનિ અને વૈકૃત ખનિ એમ બે રીતે સમજવાનો છે. પ્રાકૃત ખનિ વિના સ્ફોટનું ૩૫ અભિવ્યક્ત થશે નહિ તેમજ સ્ફોટની તે પ્રકૃતિ હોવાથી તેને પ્રાકૃત ખનિ કહ્યો છે. પ્રાકૃત ખનિ વડે અભિવ્યક્ત થયેલ સ્ફોટનું ૩૫ જે ખનિ વડે સતત પ્રાપ્ત થાય છે તેને વૈકૃત ખનિ કહીશું. સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાકૃત ખનિ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ માટે કારણરૂપ બને છે. સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થતા વૈકૃત ખનિ સમ્પન્ના ગિર (લાંબા સમયનું), ગિપ (ઝડપી) વગેરે અવસ્થાઓનું કારણ બને છે.

वगेरे व्यवस्थाभेदोऽस्तु अस्तु नान्तरं ।
 इह द्विविधो ध्वनिः, प्राकृतो वैकृत्यः । तत्र प्राकृतो नाम येन विना स्वररूपमनभिष्यत्तं न
 परिच्छिद्यते । वैकृत्यस्तु योनामिदं यत्र स्वररूपं पुनः पुनर्विच्छेदेन प्रविच्छत्तं कालमुपलभ्यते ।

शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदनिमित्तत्वं बैकृतः प्रतिपद्यते ॥५८॥

શબ્દની અભિવ્યક્તિમાં પ્રાકૃત ધ્વનિ કારણરૂપ બને છે. વૈકૃત (ધ્વનિ ચિર, અચિર, વગેરે) સ્થિતિલેહનું નિમિત્ત બને છે. (૭૮)

કારિકા ૭૭ ઉપરની સ્વોચ્છવૃત્તિમાં એવું હિ સૂત્રપ્રકાર: પઠતિ । એવા શબ્દોથી આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમાં બે પ્રકારના ધ્વનિઓ, પ્રાકૃત ધ્વનિ અને વૈકૃત ધ્વનિનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાકૃત ધ્વનિ વિના સ્ફોટ અભિવ્યક્ત બનતો નથી અને તેથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી. વૈકૃત ધ્વનિ વડે સ્ફોટસ્વરૂપ વારંવાર અવિચ્છિન્નપણે પ્રાપ્ત થતું રહે છે.

શબ્દસ્યોર્ધ્વમભિવ્યક્તૈર્વૃત્તિભેદં તુ વૈકૃતા: ।

ધ્વનય: સમુપોદન્તે સ્ફોટાસ્મા તૈર્ન મિથતે ॥૭૯॥

શબ્દની અભિવ્યક્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થતા વૈકૃત ધ્વનિઓ (ક્રુતાદિ) વૃત્તિલેહ જન્માવે છે, પરંતુ તે (વૃત્તિલેહો) વડે સ્ફોટસ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી (૭૯)

વૃત્તિલેહ જન્માવે છે કે સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ કરનાર પ્રાકૃતધ્વનિ પહેલાં ઉત્પન્ન થાય ॥ અને વૈકૃત ધ્વનિ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ પછી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સ્ફોટ અને વૈકૃત ધ્વનિ વચ્ચેનો ભેદ ઓળખાઈ શકે છે. આથી વૈકૃત ધ્વનિના ક્રુતાદિ વૃત્તિલેહો સ્ફોટમાં આક્રમણમાં આવતા નથી.

ઇન્દ્રિયસ્યૈવ સંસ્કાર: શબ્દસ્યૈવોભવસ્ય વા ।

ક્રિયતે ધ્વનિમિર્વાદાશ્ચયોઽભિવ્યક્તિવાકિનામ્ ॥૮૦॥

ધ્વનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે એમ માનનારાઓ ઇન્દ્રિયનો, શબ્દનો અને બંનેનો સંસ્કાર થાય છે, એમ ત્રણ મતો દર્શાવે છે. (૮૦)

આ કારિકામાં શબ્દની અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા દર્શાવવામાં આવી છે. ૫૩ીની બે કારિકાઓમાં ઉદાહરણો રજૂ કરીને પ્રક્રિયા સાબિત કરવામાં આવી છે

ધ્વનિઓ શબ્દને અભિવ્યક્ત કરે છે એવા મતને ત્રણ રીતે સમજાવવામાં આવે છે :

(૧) ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ કર્ણેન્દ્રિયનો સંસ્કાર કરે છે અર્થાત્ કર્ણેન્દ્રિયમાં તે ધ્વનિને મદ્ય કરવાની યોગ્યતા (fitness) પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કાર પામેલ કર્ણેન્દ્રિય શબ્દની ઉપલબ્ધિમાં મદ્યરૂપ થાય છે.

(૨) શબ્દ પોતે જ ધ્વનિના સંસ્કારથી સંસ્કાર પાળીને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય બને છે

(૩) ધ્વનિ કર્ણેન્દ્રિય તેમજ શબ્દ એમ બંનેનો સંસ્કાર કરે છે.

અહીં સંસ્કાર એટલે મદ્ય થાડે અસમર્થ એવા શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં અગાઉ નહિ પ્રાપ્ત એવા મદ્યસામર્થ્યનું પ્રાપ્ત થવું અર્થાત્ મદ્ય-માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવી

ઇન્દ્રિયના સંસ્કાર અંગે સૂક્ષ્મતા દર્શાવતાં જ્ઞાનલેખ જન્માવે છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં જે મદ્યસામર્થ્ય ન હતું તેને ધ્વનિઓ નવેસરથી પ્રાપ્ત કરાવે છે. અથવા, મદ્યસામર્થ્ય શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં અવ્યક્ત હતું, ધ્વનિઓ તેને જાગૃત કરે છે.

इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाञ्जनादिभिः ।

विषयस्य तु संस्कारस्तद्गन्धप्रतिपत्तये ॥८१॥

चक्षुष प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि ।

विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः ॥८२॥

એકાગ્રતા વડે અને અંજનના ઉપયોગ વડે ઇન્દ્રિયનો જ સંસ્કાર થાય છે. વિષયનો સંસ્કાર તો તેમાંની વાસના જ્ઞાન માટે છે. નેત્ર વિષયપ્રદેશમાં પહોંચીને (વિષયનું) અંકુષ કરે છે (એ પક્ષમાં) તેજ, વિષયનો તથા ઇન્દ્રિયનો એમ બંનેનો સંસ્કાર કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આનું છે. ધ્વનિઓ વડે શબ્દના અંકુષ અંગે પણ આયો જ ક્રમ છે. (૮૧-૮૨)

સમાધાન એટલે એકાગ્રતા. તે મનનો સંસ્કાર છે. આવી એકાગ્રતા કૌટિક અર્થાત્ આપણા જોવાની અને અસૌકિક એટલે દિવ્ય દર્શિવાળા યોગીઓની હોઈ શકે. અંજન નેત્રનો સંસ્કાર કરે છે. એકાગ્રતા જેમ પદાર્થમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરાવતી નથી, તેમ અંજન પણ પદાર્થમાં કરી, વિશિષ્ટતા જન્માવતું નથી. યોગીઓની એકાગ્રતા દૂરના કે અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, પરંતુ પદાર્થમાં કરી ફેરફાર કરતી નથી. અંજન નેત્રને સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોવાની વિશેષ શક્તિ આપે છે તેજ જેવા દ્રવ્યનો સંસ્કાર અર્થાત્ તદ્દકારી કે અગ્નિ વડે તપાવવાનો સંસ્કાર તે તેજની વાસને જાણવા માટે થાય છે. માટી ઉપર પાણી ઊંટવામાં તેમાં રહેલી વાસ પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયના સંસ્કારમાં ઇન્દ્રિયના સંસ્કારને સ્થાન નથી.

અનુનું પ્રાપ્યકારિત્વ એટલે અનુ વિષયપ્રદેશમાં પહોંચીને વિષય સાથે જોડાઈ વિષયનું અંકુષ કરે છે તે.

સ્ફોટરૂપાવિભાગેન ધ્વનેર્મહ્ણમિષ્યતે ।

કૈઋદ્ધૃ ધ્વનિરસંવેશઃ સ્વતન્ત્રોઽન્યૈઃ પ્રકલ્પિતઃ ॥૮૩॥

કેટલાકના મતમાં, ધ્વનિનું અંકુષ રહેલ સાથે અભિન્નરૂપે થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આનું છે; (ખીબ) કેટલાકે ધ્વનિને અવિજ્ઞાત (માન્યો) છે અને (વર્ગી) કેટલાકે તેને સ્વતંત્ર (સ્વરૂપે) માન્યો છે. (૮૩)

આ કારિકામાં અભિવ્યક્તિવાદીઓના અન્ય ત્રણ મતોનો ઉલ્લેખ થયો છે. (૧) શબ્દ સાથે અભિન્નરૂપે રહેલ ખગિને શબ્દ સાથે એકરૂપ સમજાવેા જોઈએ (૨) જેમ ઇન્દ્રિયો પોતે અસંવેશ રહીને દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે તેજ ધ્વનિઓ અસંવેશ રહે છે છતાં શબ્દના જ્ઞાનનું કારણ બને છે. (૩) ધ્વનિઓ સ્વતંત્ર રહે છે પ્રકલ્પિતને બદલે પ્રકાશિતઃ એવો પાઠ મળે છે.

યથાનુવાકઃ શ્લોકો વા સોઢત્વમુપગચ્છતિ ।

આવૃત્ત્યા ન તુ સ ગ્રન્થઃ પ્રત્યાવૃત્તિ નિરૂપ્યતે ॥૮૪॥

પ્રત્યયૈરનુપાસ્યેયૈર્પ્રહણાનુગુણૈસ્તથા ।

ધ્વનિપ્રકાશિતે શબ્દે સ્વરૂપમવગમ્યતે ॥૮૫॥

જેમ વેદનો અનુવાક કે મન્ત્ર (છેલ્લો) આવર્તનથી સ્મરણનો દહમણે વિષય બને છે, પરંતુ (અર્થઆતના દરેક) આવર્તન વખતે પૂરેપૂરો સમજાતો નથી, તેમ ('આ તે છે' એમ) અવણુંનીય પરંતુ (રહેટના આકારના) મહણુ માટે અનુકૂળ એવાં (પૂર્વ) જ્ઞાનો વડે, શબ્દ, છેલ્લા વણુથી અભિગ્યક્ત બનતાં, (તેના) સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે. (૮૪-૮૫)

સોઢત્વ એટલે સ્મૃતિમાં એકવાર વિચ્છ બનવાની સ્થિતિ અથવા યોગ્યતા. બીજી રીતે કહીએ તો સ્મૃતિમાં દહમણે સ્થાપિત થયું તે.

વણું, પદ અને ગ્રાહ્યના ધ્વનિઓ વણું, પદ અને વાક્યરૂપ રહેટોને વારંવાર જન્માવીને ભુદિમાં આગાપે છે. ધ્વનિઓના અંત્યાવયવોની અભિગ્યક્તિ ક્રમ પ્રમાણે થાય તો તેમનો સમુદાય થઈ શકે નહિ અને શબ્દના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય નહિ. આ વાત સંક્ષિપ્તમાત્ર (પર-સમિર્ણઃ સંક્ષિપ્તઃ । પા.સ. ૧.૪.૧૦૯) ઉપરના વ્યાખ્યાના વિવરણમાં અનેક રીતે વિચારવામાં આવી છે. અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના કોઈક વિવરણમાં થતો અથવા બાબ્ય ઉપરના વિવરણમાં થતો આ ઉદ્દેશ છે. શું તે મહાભાષ્યદીપિકા હોઈ શકે ? તે ભર્તૃહરિની કૃતિ હતી કે અન્યની તે સ્પષ્ટ થતું નથી. તેમનો સંદર્ભ જોતાં શબ્દતત્ત્વ વિષે તેમાં ચર્ચા હશે એમ લાગે છે.

નાદૈરાહિતયીજાયમસ્યેન ધ્વનિત્વ સહ ।

આવૃત્તપરિપાકાર્યાં મુદ્દૌ શબ્દોઽવગમ્યતે ॥૮૬॥

અન્ય ધ્વનિસહિત (પૂર્વ) ધ્વનિઓ વડે જેમાં બીજરૂપ શક્તિઓ સ્થાપિત કરાઈ છે અને જેણે સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિરૂપી અર્થલાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવી ભુદિમાં શબ્દનું મહણુ થાય છે. (૮૬)

શબ્દને અભિગ્યક્ત કરવાની પ્રક્રિયામાં લાગેશ ધ્વનિઓ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ માટે અનુકૂળ સંસ્કરણીનો અર્થાત્ લાવનાળીએ મૂકતા જાય છે. હવે રહેટના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જેણે પ્રાપ્ત કરી ■ એટલું જ નહિ પણ તે માટેની યોગ્યતા પણ જેનામાં આવી છે તેનો અન્ય ધ્વનિ, શબ્દ (સ્વરહેટ)ના સ્વરૂપનું મહણુ કરાવે છે.

અસત્યાન્તરાલે યાચ્છદ્યાનસ્તીતિ મન્યતે ।

પ્રતિષ્ઠુરશક્તિઃ સા મહજોપાય એવ સઃ ॥૮૭॥

(આદ્ય અને અન્ય ધ્વનિની) વચ્ચે અસ્તિત્વ વિનાના ધ્વનિઅવયવોને તે

(અવયવો) છે એમ જે માને છે, તે તો શ્રોતાની અગતિ(ને કારણે) છે. તે (ધ્વનિ-અવયવો છે એવી સમજણ) તે શબ્દના યોધણ (માત્ર) સાધન જ છે (૮૭)

અન્તરાય એટલે પહેલા અને છેલ્લા ધ્વનિની વચ્ચેની સ્થિતિ બીજી રીતે કહીએ તો અન્ય ધ્વનિ વડે અભિવ્યક્ત બનતા સમસ્ત શબ્દનું અઠણ થાય તે પહેલાની સ્થિતિ

શબ્દનું અઠણ કરનાર શ્રોતા એમ માને છે કે સ્પષ્ટ શબ્દમઠણ થયા પૂર્વે પૂર્વપૂર્વના ધ્વનિનું સંકેતનો એક ભાગ અભિવ્યક્ત થાય છે આ માનતા બરાબર નથી તે તો શ્રોતાની અગતિ છે.

इह तिमिमेवपूर्वपरमेवेषु वर्णवद्वाच्यपु मितिनामिषव्यमानेषु वर्णे तावत्पर्यायवत्त्वा. मागमितिदेशिष्य इव पुद्ध्य तत्रायन्ते यद् वर्णग्रहणरुग्, वाक्ये यदमहणसह॥ । तामिष बुद्धिमिदप्यप्यसो मागभूतवत्तनं अशक्तित्वेनायिमव्यवहे ।—(योग)

મેદાનુકારો જ્ઞાનસ્ય યાચશ્રોણજો મુવ ।

ક્રમોપસૃષ્ટરુપા યાગ્ જ્ઞાનં જ્ઞેયવ્યપાથયમ્ ॥૮૮॥

જ્ઞાનમાં અને શબ્દમાં ભેદનો જે આભાસ થાય છે તે કલ્પના (માત્ર) જ જ્ઞાન જેમ જ્ઞેય સાથે મળે છે તેમ શબ્દ પણ કેમ સાથે જોડાયેલા નિરૂપણો છે (૮૮)

જ્ઞાન વારતવમાં અભિન્ન અને નિરાકાર હોઈને અસ્પષ્ટ હોવા છતાં વિન્ન અને રૂપવાન હોવા છે તેવી રીતે આન્તા શબ્દક્રમાં બધા ક્રમોનો ઉપસ હાર કરી રહ્યો હોવા છતાં બ્યજક ધ્વનિઓના ભેદથી ભગે કે રગાઈને ભેદવાન અને રૂપવાન હોય તેમ ભાસે છે લોકિક અવહારમ પણ એર વિના જ્ઞાન ટકતું નથી, અને ક્રમને યાગ્યા વિના શબ્દ અર્થને પ્રગટ કરી શકતો નથી.

•જ્ઞેયેન ન વિના જ્ઞાન વ્યવહારેડવતિપ્પતે ।

નાલ્લભ્યક્રમયા યાચા કશ્ચિદર્થોડમિધીયતે ॥૮૯॥*

અવહારમાં જેમ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી ક્રમને પ્રાપ્ત નહિ કરનારી યાગ્યા વડે કશો અર્થ જાણવાતો નથી. (૮૯)

કારિકા ૮૮ છપરની સ્વોક્તગતિમાં મતાન્તર તરીકે જન સાહ એવા શબ્દોથી આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે જ્ઞાન અભિન્ન અને અસ્પષ્ટ છે, છતાં જ્ઞેયોની વિવિધતાને કારણે જ્ઞાન વિન્ન અને રૂપવાન હોય તેમ ભાસે છે

યથાશ્વસરૂપામ્હણમુપાય પ્રતિપત્તયે ।

સરૂપાન્તરણા મેદેડપિ તથા મન્દાન્તરશ્રુતિ ॥૯૦॥

જેમ પહેલાંની સંખ્યાઓનું જ્ઞાન, તે સંખ્યાઓ, પછીની સંખ્યાઓ કરતાં ઠી હોવા છતાં, (૬૫૮) સંખ્યાના જ્ઞાન માટે ઉપાયરૂપ હોય છે તેમ (વેદવત્ત ગેરે) અન્ય શબ્દોનું જ્ઞાન (વાક્યજ્ઞાન માટે ઉપાયરૂપ બને) છે. (૬૦)

‘ગ્’ વર્ણને અભિવ્યક્ત કરતો ખનિ ‘ગાય’ શબ્દને અભિવ્યક્ત કરતા ખનિઓથી દો હોય છે. તે જ પ્રમાણે ‘ગાય’ શબ્દને વ્યક્ત કરતા ખનિઓ ‘ગાયને લાવ’ એવા કયને અભિવ્યક્ત કરતા ખનિઓ કરતાં જુદા હોય છે. પરંતુ તે ખનિઓ એકરૂપ સતતા હોવાથી તેમને એકબાબ જોવા મળવામાં આવે છે. વર્ણ, પદ, અને વાક્યને પૂર્ણ કરનારા ખનિઓ કારણની દૃષ્ટિએ અને કાર્યની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા હોય છે. આવી નિનતા હોવા છતાં તેમને કદપનામાં એકરૂપ સમજવામાં આવે છે. વર્ણ, પદ અને કયને વ્યક્ત કરવાની તેમની શક્તિઓ પરસ્પર સંમિશ્ર થઈ ગઈ હોય એવો આભાસ થાય છે.

પ્રત્યેકં ક્યક્ષ્ણમિન્ના વર્ણવાક્યપદેષુ ચે ।

તૈપામસ્યન્તભેદેડપિ સંકીર્ણાં દૃશ્ય શક્તયઃ ॥૧૧॥

વર્ણ, પદ અને વાક્યને વ્યક્ત કરતા એકબાબથી બિન્ન જે (ખનિઓ છે તે) ત્યાંત બિન્ન હોવા છતાં તેમની શક્તિઓ એક બાબ સાથે મિશ્ર થઈ હોય મ હોવાય છે (૬૧)

યથૈવ વર્ણનૈઃ પૂર્વૈર્દૃશ્યસંતમસેડપિ ચા ।

અન્યથાકૃત્ય વિપયમન્યથૈવાખ્યવસ્યતિ ॥૧૨॥

વ્યવ્યમાને તથા વાક્યે વાક્યામિવ્યક્ષિદેતુમિઃ ।

માગાવમઠરૂપેણ પૂર્વં બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ॥૧૩॥

જેમ પદાર્થને દ્રશ્ય કે ગાદ અંધકારમાં, પહેલાં અવલોકનોને લીધે જુદી રીતે મળને પછી તેનાથી જુદી રીતે (=અથવાત્) અવલોકે છે તેમ વાક્યને વ્યક્ત કરવામાં રજૂરૂપ બનેલા ખનિઓ વડે ક્યારે વાક્યની અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે પહેલાં, પદ, પદ વગેરે) ભાગોના જ્ઞાન રૂપે બુદ્ધિ પ્રવર્તમાન બને છે. (૬૨-૬૩)

યથાનુપૂર્વી નિયમો વિકારે દ્વીત્વીજયોઃ ।

તથૈવ પ્રતિપત્તૄણાં નિયતો બુદ્ધિષુ ક્રમઃ ॥૧૪॥

જેમ દૂધ અને ઘીજના વિકાસમાં ક્રમનો નિયમ હોય છે તેમ (વાક્યના ન અંગે) વિજ્ઞાતાઓની બુદ્ધિમાં પણ નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે. (૬૪)

જેમ દૂધમાંથી દહીં, ઝાસ, ઘી વગેરે વિકારોના ક્રમ નિયત હોય છે, જેમ ઘીજ અંકુર, ચુર્, પુષ્પ, ફળ એવો ક્રમ નિયત હોય છે, તેમ વાક્યાર્થના જ્ઞાન માટે પણ સંતાની દિમાં વર્ણ, પદ, વગેરેનો ક્રમ નિશ્ચિત બને છે.

भागवत्स्वपि तेष्वेव रूपभेदो ध्वनेः क्रमात् ।

निर्भगोऽव्युपायो वा भागभेदप्रकल्पनम् ॥९५॥

(વર્ણોદ્ધૃતી) લાગવાળા તે શબ્દોમાં જ (તેમને વ્યક્ત કરતા) ધ્વનિઓના ક્રમને કારણે રૂપભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા લાગ વિનાના તેમને માટે (ધ્વનિઓના ક્રમને કારણે) યતી લાગકલ્પના તેમને બ્રહ્મવાનો માત્ર ઉપાય છે ॥૬૫॥

अनेकव्यवृत्त्यभिन्न्या जातिः स्नेह इति स्मृता ।

कैश्चिदुच्यक्त्य एयास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥१६॥

કેટલાક વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મતા અને બ્યક્તિઓ વડે અભિવ્યક્ત થતી ભૂતિ કહી છે અને ધ્વનિઓને તે (ભૂતિ)ની બ્યક્તિઓ તરીકે જાહેર કર્યા છે. (૬૧)

કારિકા ઉપમાદ્વિજ્ઞાન્યું' હતુ' કે 'અગ્નિ' શબ્દથી જે જાતિનો યોધ થાય છે તે સંતા છે અને વ્યક્તિ સંસી છે. આ કારિકામાં અગ્નિશબ્દ વડે વાચ્ય જાતિને સ્ફોટ કહ્યો છે. પાણિનિએ શબ્દ, જાતિ છે કે વ્યક્તિ તે અંગે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપ્યો નથી. ભાષ્યકાર જ્યાંયે છે (વૃણશાસ્ત્ર) કે જાત્યાલ્યાવામેકસ્મિન્નુવચનમન્યતરત્યામ્ । એત (વા. ત્. ૧.૫.૧૮) જાતિનો નિર્દેશ કરે છે. અને લઘવાણ્યમેષણેષ્ટ એવિચક્તૌ । (૧૧.૬. ૧. ૨.૬૪) વ્યક્તિ અર્થાત્ દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરે છે. વ્યાપ્તિનો મત શબ્દ અંગે દ્રવ્યની તરફેણ કરે છે. પતંજલિ શબ્દજાતિની તરફેણ કરતા હોય એમ લાગે છે. સમયતઃ સ્ફોટનાથ કરે છે. પતંજલિ શબ્દજાતિની તરફેણ કરતા હોય એમ લાગે છે. સમયતઃ સ્ફોટનાથ કરે છે. પતંજલિ શબ્દજાતિની તરફેણ કરતા હોય એમ લાગે છે. સમયતઃ સ્ફોટનાથ કરે છે. પતંજલિ શબ્દજાતિની તરફેણ કરતા હોય એમ લાગે છે. સમયતઃ સ્ફોટનાથ કરે છે.

अविकारस्य शब्दस्य निमित्तैर्विकृतो ध्वनिः ।

उपलब्धौ निमित्तत्वमुपयाति प्रकाशवत् ॥९७॥

(દીવાનો) પ્રકાશ (જેમ પદાર્થના જ્ઞાનની) પ્રાપ્તિ માટે (કારણરૂપ બને છે) તેમ, (સ્થાનકરણસંસ્પર્શરૂપ) કારણો વડે ઉત્પન્ન થયેલ જ્વળિ (આવા સ્થાનકરણસંસ્પર્શરૂપી) વિક્રિયા વિનાના શબ્દની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. (૯૭)

આ કારિકાને સમજાવતાં જણાવે છે કે જ્યાં સ્કૅટ આંગે અન્ય મત રજૂ થયો છે, આ મત અમારો જ એક, નિત્ય અને વિશુ સમ્પ્રદાયિકતા અવકાશમાં રહેલ છે. તે સ્કૅટ છે.

न चाभित्येवमिद्व्यक्तिर्नियमेन व्यवस्थिता ।

आध्वर्यैरपि निदयानां जातीनां व्यक्तिरिष्यते ॥९८॥

અભિવ્યક્તિ (કાંઈ) અનિત્યોમાં જ અનિવાર્યપણે સીમિત નથી. નિત્ય એવી જાતિઓની તેમના આશ્રયો વડે (થતી) અભિવ્યક્તિ સ્વીકારી શકાય છે. (૯૮)

ધ્વનિઓ શબ્દ અર્થોત્ સફોટને અભિવ્યક્ત કરે છે એવા મતનો વિરોધ કરનારી દલીલોનો ક્રમિકો દ્રષ્ટી ૧૦૧માં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. અભિવ્યક્તિવાદના વિરોધીઓ જણાવે છે કે દીવાના પ્રકાશ વડે થઈ વગેરે અનિત્ય પદાર્થો અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ શબ્દ પણ ધ્વનિઓ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે, એમ જો માને તો શબ્દ, 'થઈતી' જેમ, અનિત્ય કરશે જો શબ્દ ધ્વનિઓ વડે અભિવ્યક્ત થતો નથી એમ માનવામાં આવે તો તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું પડે જો તેથી પણ શબ્દ અનિત્ય દરશે. આની સામે એમ કહી શકાય કે નિત્ય એવી શબ્દજાતિઓ છે અને અનિત્ય ઘટ્ટાદિ પણ છે. બંનેની અભિવ્યક્તિ શક્ય છે, અને તેથી 'અભિવ્યક્ત્ય હોઈને, થઈતી જેમ, શબ્દ અનિત્ય છે' (શ્વેતોદ-નિલોડમિશ્વરચરણ પટવર્ ૧) એવો અનૈકાન્તિક હેતુ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે અભિવ્યક્તિ માત્ર નિત્ય કે માત્ર અનિત્ય પૂરતી સીમિત નથી.

દેશાદિભિશ્ચ સંબન્ધો દૃષ્ટઃ કાયવશામપિ ।

દેશમેદવિકલ્પેડપિ ન મેવો ધ્વનિશબ્દયોઃ ॥૧૧॥

મૂર્ત પદાર્થોનો પણ દેશ વગેરે સાથેનો સંબંધ જાણીતો છે. ધ્વનિ અને શબ્દ વચ્ચેનો દેશભેદ કલ્પવામાં આવે તો પણ તેમની વચ્ચે (વાસ્તવિક) ભેદ નથી. (૯૯)

પદાર્થ પદાર્થો તેમની સાથે સમાન દેશમાં રહેલ પ્રદીપ વગેરે વડે અભિવ્યક્ત થાય છે. પરંતુ કરણો સાથે સંયોગ-વિભાગ જ્યાં થાય છે તેનાથી જુદાં સ્થાનમાં શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. અભિવ્યક્તિવાદ સામેની આ દલીલનો ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું છે કે એક સ્થાનમાં રહેલું કે અનેક સ્થાનોમાં રહેલું એ તો મૂર્ત દ્રવ્યોનો સ્વભાવ છે. ધ્વનિ અને શબ્દ અમૂર્ત હોવાથી દેશભેદથી પર છે.

મહાનમાણ્યોઃ સિદ્ધા યોગ્યતા નિયતા યથા ।

વ્યદ્ગ્યવ્યક્તરુભાવેડપિ લથૈવ સ્ફોટનાદ્યોઃ ॥૧૦૦॥

ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો વચ્ચે જેમ નિત્ય સંબંધ નિશ્ચિત છે તેમ દેશોદ અને નાદનો વ્યદ્ગ્ય અને વ્યજ્જલાવમાં પણ (તે સંબંધ નિશ્ચિત) છે (૧૦૦)

બીજા ગુણો કે બીજા કોઈ ઇન્દ્રિયો અથવા બીજા ઇન્દ્રિયોના ગુણો જેમ જાણ ૩૫ની અભિવ્યક્તિનું નિમિત્ત બનતા નથી પરંતુ માત્ર ચક્ષુ સાથે સમ્બંધ રૂપ જ જાણ ૩૫ની અભિવ્યક્તિનું કારણ બને છે તેમ ધ્વનિઓ જ જાણ અભિવ્યક્તિના કારણ બને છે.

યોગ્યતા એટલે સક્રિય નિત્ય સંબંધ. આવો સંબંધ ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો વચ્ચે નિયત અર્થોત્ સિદ્ધ જ હોય છે.

સન્નિપ્રવૃત્તાના ચ ગન્વાદોના પ્રશ્નશસ્ત્રમ્ ।

નિમિત્ત નિયત લેરે પ્રતિદ્રવ્યમાસિયતમ્ ॥૧૦૧॥

પોતાનામાં ગુણો અને પોતાના જેવા ગુણો વડે આજી બનતા ગન્ધ વગેરેને અભિવ્યક્ત કરનાર (કોઈક) નિમિત્ત, જગતમાં, દરેક દ્રવ્યમાં નિશ્ચિતપણે ગ્રહેણુ હોય છે. (૧૦૧)

જેમ કે કુમ્ભનો ગંધ તેના આશ્રયે રહેનાર દ્રવ્યનાંતર ધીની વાસ વડે બનતા થાય છે અથવા જેમ પાણીમાં રહેનાર મીઠાસા કરડેના રસમાં રહેનાર મધુર રસ વડે અનુભવાય છે તેમ અનિઓ વડે અભિવ્યક્ત બનતા દ્રવ્યમાં અભિવ્યક્ત થવાનો નિયમ નિશ્ચિત હોય છે

પ્રવાશપાના ભેદાશ્ચ પ્રકાશ્યોડ્યોડનુરતંતે ।

તૈલોદ્ગાદિભેદે તત્પ્રત્યક્ષ પ્રતિષિમ્યકે ॥૧૦૨॥

અભિવ્યક્ત બનતો અર્થ અભિવ્યક્ત (અનિઓના) ભેદોને અનુસરે છે તેણે, જળ વગેરે જુદા જુદા પરાવર્તનોમાં (પડતા જુદા જુદા પ્રતિબિંબો ઉપર) થી આ (વાત) પ્રત્યક્ષ થાય છે (૧૦૨)

વિરુદ્ધપરિમાણેષુ વચ્ચાદર્શતત્ત્વવિપુ ।

પરંત્રાદિસરૂપાણા ભ્રાતાના નાસ્તિ સમર ॥૧૦૩॥

હીરો, ચરીસો વગેરે વિરુદ્ધ (=જુદા અર્થોના) કદવાળા પદાર્થોમાં પરાવર્ત જેવા (ભોગ) કદવાળા પદાર્થોના પ્રતિબિંબોની ઉત્પત્તિ સુલભતી નથી (૧૦૩)

પરાવર્તકો નાના કે મોટા હોય, અથવા તેઓની સખ્યા જુદી જુદી હોય તો પણ તેમાં પડતા પરાવર્તનોમાં કશો ભેદ જણાતા નથી પરંતુ સખ્યાની અભિવ્યક્તિમાં આ પ્રમાણે જણાતું નથી અભિવ્યક્ત અનિઓના જુદા ક્ષાસ અને સખ્યાભેદ પ્રમાણે અભિવ્યક્ત થતા દ્રવ્યમાં જુદા ક્ષાસ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સખ્યા અભિવ્યક્ત થતા નથી એમ માનવું જોઈએ

આ દલીલ બરાબર નથી પરાવર્તકોના ભેદ પ્રમાણે પરાવર્તનમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે ચરીસોની સખ્યા જોડી હોય તો મોટું પ્રતિબિંબ જોયું દેખાશે સપાળી જોડી હોય તો પ્રતિબિંબ નીચું દેખાશે તથાવારમાં પ્રતિબિંબ લાંબું પ્રિયગુના તેણેમાં કાણું અને ખજૂરમાં તેના જેવું દેખાશે સૂર્ય એક હોય પણ અનેક ચરીસોઓમાં અને મોળાઓમાં સૂર્યપ્રતિબિંબો અનેક દેખાશે

સરખાવેઃ સ્થાનિ સ્વદન્વ્યક્ષિત્તત્ત્વવિપુ નિત્ય સ્વદ્ । સ તુ તારાભિવ્યક્ત્યં । પદનિયતો નાદ । યથા ચતુરાદયો નિવતા અભિવ્યક્ત્યં અભિવ્યક્ત્યેષુ રૂપવિષુ રૂપાકૃદિદિદાસાનુવિધાદિનય । ચચાદર્શમણ્ડલાદિષુ પ્રતિબિંબ નિ દીવાણિ પરિમણ્ડલાણિ મહાન્તિ અન્યાણિ ચ રચન્તે એવ સ્વદા અપિ નાદભેદેન મિથત । યથા સમિલે ઉરજ્જાલેન દુઃસ્વપ્નદ્રોનેક ત્વલભન્તે । પ્રદીપમેદાન્ત્વ છાયા મિથતે । આદર્શમેદાન્ત્વ છાયા મિથતે આદર્શમેદાન્ત્વ પ્રતિબિંબમેદ । ત્વમાનિનયતા નારાણિ વ્યવસ્થા દૂરરશ્મિહાસ ગુલિકામિનો અભિવ્યક્ત અપિ નિત્યા । —મહાભાષ્યદીપિકા । ૬

તત્સાદમિન્વકાલેષુ ધર્મવાક્યપદાદિષુ ।

વૃત્તિકાલઃ સ્વકાલઃચ નાદભેદાદ્વિમચ્યતે ॥૧૦૪॥

તેથી (અર્થ.) કાલભેદ વિનાનાં વર્ણુ, પદ અને વાક્યમાં નાદ (=અર્થજક ધ્વનિઓના) ભેદને કાલે, તેમનાં (દ્રુતાદિ) વૃત્તિકાલ અને (દ્વન્વાદિ) સ્વકાલ, જુદા હોય તેમ દેખાય છે (૧૦૪)

૦૪૩૫ એવા વર્ણુ, પદ અને વાક્યમાં ધ્વનિઓના ધર્મોની પ્રાપ્તિ દેખાતી હોવાથી, વાસ્તવમાં કાલભેદ વિનાના વર્ણુ, પદ, વાક્યમાં ધ્વનિઓનાં દ્રુતાદિ વૃત્તિકાલ અને દ્વન્વાદિ સ્વકાલ, ધ્વનિઓના ભેદને કારણે જુદા હોય છે. અહીં જુદાં હોય છે (વિમચ્યતે) એટલે તેમનો આશય વર્ણુ, પદ અને વાક્યમાં કરવામાં આવે છે વિમાન્યતે એવો પાઠ લેવાથી વિમચ્યતે પાઠની અસ્પષ્ટતા દૂર થશે સ્વોવજ્ઞમાં નાદને પ્રાકૃત અને વૈકૃત એમ બે પ્રકારે કહ્યો છે. પ્રાકૃત નાદ દ્વન્વા, હી, પ્લુત વગેરે કાયભેદ-અવહારનું કારણ અને છે અને વૈકૃત નાદ બાલ્ય દ્રુતાદિ વૃત્તિકાલની બ્યવસ્થા મટે જવાબદાર અને છે.

માશે હિ શક્તઃ. શબ્દાત્મનિ પ્રત્યક્ષસ્વાત્મસિદ્ધિરુચે મેદત્વાગ્રહણર્થં દૂસ્વદોર્ધ્વચ્છુલ્લકાલભેદ-બ્યવહારાબ્યવસ્થાદેશુઃ । ભૌત્યસ્તુ માશે વાક્ષ્યદ્રુતાદિકાલબ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષયતિ । — સ્વોવજ્ઞ

ય. સંયોગવિભાગાભ્યાં કર્ણૈરુપજન્મ્યતે ।

સ સ્ફોટઃ શબ્દજા શબ્દા ધ્વનયોઽન્યૈસ્દાહૃતા ॥૧૦૫॥

પ્રીતિ વિદ્વાનો અમળાવે છે કે (અધાનો સાથે) કરણોના સંયોગ અને વિભાગ વડે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્ફોટ છે અને શબ્દ(=સ્ફોટ)થી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો ધ્વનિઓ છે. (૧૦૫)

કારિકા ૧૦૧ થી ૧૦૬ સુધીમાં શબ્દ નિત્ય નહિ પણ કાર્પ છે એવા મતને અનુસરીને નાદ અને સ્ફોટનું રૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. સ્ફોટ ઉત્પાદ્ય છે એમ માનીએ તો તેની ઉત્પત્તિ રથાનો સાથે કરણોના સંયોગ અને વિભાગથી થાય છે એમ સમજાશે રથાન એટલે તાદ્રશ્યદિ રથાનો વચ્ચેથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને કારણ એટલે રથાન સાથે સંયોગ અને વિભાગ પામતુ જિહ્વામ્ર, જિહ્વવામ્ર અને જિહ્વવામ્રમ્ર

શબ્દનિત્યત્વ પદ્ધતિ, ■ ચેત્તવિભાગથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિ વડે અથવા ધ્વનિરામ્રમ્ર (■ નાદ) વડે વ્યક્ત થાય તે સ્ફોટ. અનિત્ય પદ્ધતિમાં રથાનકરણના સંયોગવિભાગથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે સ્ફોટ તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ, બીજી નિશાઓમાં ફેલાઈ, કમે કમે નાશ પામે તે ધ્વનિઓ.

અન્યે મદતિ વા શબ્દે સ્ફોટનાલો ન મિચતે ।

પરમ્તુ શબ્દમંતાન પ્રચયાપચયાત્મક ॥૧૦૬॥

શબ્દ નાનો હોય કે એટલો હોય (તો પણ) સ્ફોટના કાલમાં ફેન્કાઈ ચેતો નથી પરંતુ તેના પછી પ્રાપ્ત થતા ધ્વનિઓની પદ્ધતિ, વૃદ્ધિ અને સંકોગ (=આક્રાવધતા પરિમાણ)વાળી હોય ■ (૧૦૬)

સ્થાનો અને કર્ણોના સયોગ અને વિભાગથી જે પહેલી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય તે રેફો છે અને તેને અનુસરતા બીજા શબ્દો તે ધ્વનિઓ છે

સરખાવે। ફદ વચ્ચેના વ્યક્ત સ્ફોટ સહજેર ધ્વનિના સર્વતો દુઃખાધિના પ્રકાશ-સ્થાનાયન વચ્ચેન કુષ્ઠ દ્રવ્યવિશેષમિવાવિમાવશાત્ ફદ સબ્દ મન્યન્તે ધ્વનિના । યથેવ પ્રદીપે ધનવનિવિશાલયવ પ્રત્યુગાદય તેઝાદ્ય તદાધિનય પ્રભશ્ચ તથા જગ્યાધામિવાતેન વ્યક્તરો સ્ફોટશ્ચો સર્વેવા વર્ણનામભિનિપાતી ધર્મ इति ॥

—સ્વોપહરતિ ।

દૂરાત્પ્રભેર દીપસ્ય ધ્વનિમાત્ર મુ લક્ષ્યતે ।

ઘઠાદીના ચ શબ્દેષુ વ્યક્તો ભેદ સ દરયતે ॥૧૦૭॥

જેમ દૂરથી દીવાનો પ્રકાશ દેખાય છે તેમ દૂરથી માત્ર ધ્વનિ જ સમજાય છે ઘટ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો ઉપરથી (એટલે અને નાદ વચ્ચેનો) તે ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે (૧૦૭)

રેફાટથી જુદો ધ્વનિ પ્રાપ્ત થતો નથી એવા મતનુ અ કન કરતા અઢી જણાવવામાં આવ્યું છે કે દૂરની દીવાનો પ્રકાશ દેખાય છે દીવા દેખાતો નથી ઘટમાંથી નીકળતો પહેલો શબ્દ તે રેફો છે પછીના શબ્દોને ધ્વનિઓ સમજવા આ બંને એક સાથે જ પ્રાપ્ત થાય છે વાસ્તવમાં ઘટમાંથી પાસ થતા નાદનુ મૂળરૂપ રેફાટ છે સ્વોપહરતિ ને મતે કારિકા ૦૬માં અને ૧૦૭માં પ્રાકૃત નાદ અને વૈફલનાદ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે

દ્રઘ્યાભિપાતાત્પતિતૌ મિન્તૌ દીર્ઘપ્લુતાવપિ ।

કમ્પે તૂપરતે જાવા નાવા વૃત્તેર્વિશેષક ॥૧૦૮॥

કર્ણોના સ્થાને સાથેના પ્રહાર(=સયોગ થી તીવ્ર બનેલા દીર્ઘ અને પ્લુત પાછું બિન્ન (સમજાય છે) કપ બધ થતા ઉત્પન્ન થયેલા નાદ, (દ્રુતાકિ) વૃત્તિઓની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારા (થાય છે) (૧૦૮)

અઢી લ્ઘ્વો અર્થ ઉચ્ચત્ત્વરયાને અને તેમની સાથે અભિગત અર્થોત્ સયોગ પામનારા કર્ણો એવો સમજવાનો છે અભિપાત એટલે કરણ વડે સ્થાન પર સ્પર્શ અર્થોત્ પ્રહાર વારંવાર અભિગતથી જે કપ જન્મે તે મધ થતા ઉત્પન્ન થયેલા નાદ દ્રુતાકિ વૃત્તિઓની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારા ૧ । ॥

શબ્દ અર્થોત્ રેફો અનિત્ય છે એવા મતના અનુનક્ષયમાં કહી શકાય કે શબ્દોના પ્રચલ(તીવ્રતા)ને કારણે દીર્ઘ અને પ્લુતમાં પ્રત્યય સમજાતો નથી પરંતુ સ્થાન અને કર્ણોના સયોગની તીવ્રતા । કારણે તે પ્રાપ્ત થાય છે

કર્ણોના સ્થાને સાથેના અભિગતથી ઉત્પન્ન થતા કપને કારણે ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉત્પત્તિ રેફોની ઉત્પત્તિની સાથેજ જતી રહે છે આ ધ્વનિઓ રેફાટને

અભિવ્યક્ત કરતા રહે છે સ્વોપકૃત્તિમાં આ ધ્વનિઓને આતુપત્તિક ધ્વનિઓ કહ્યા છે. એક જ્વાળામાંથી ખીણ જ્વાળા, બંદુમાંથી ત્રીણ એમ સતત પ્રજ્વલન ચાલુ રહે છે તેમાં વચ્ચેની જ્વાળાઓને જેમ આતુપત્તિક જ્વાળાઓ કહીશું તેમ સતત પ્રાપ્ત થતા કંપને લીધે ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓ રેફ્રેટની અભિવ્યક્તિમાં મદદરૂપ થાય છે

શરખાવો— નાય નાદ પ્રચયકૃતો સીર્ષાન્નિમેદઃ । ચિન્તરિહિ સ્ફોટાદ્મરુપમેદઃ । તો દાર્બણ્ણવાને—
કાચયવોપસદ્ધારરુપેણ વદુમિરમિપાતૈર્નિભાવતે ।—પ્રદતિ

જમ્પે તૂપરેને બદલે વદુરુપેણ તે એવો પાઠ મળે છે

અનવસ્થિતકમ્પેડપિ કરણે ધ્વનયોડપરે ।

સ્ફોટાદેવોપજાયન્તે જ્વાલા જ્વાલાન્તરાધિવ ॥૨૦૧॥

(સ્થાનો અને) કરણોના (અભિધાતથી પ્રાપ્ત થતો) કંપ બધ થયા પછી પણ, જેમ એક જ્વાળામાંથી ખીણ જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય તેમ રેફ્રેટમાંથી જ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે (૧૦૯)

સા ચેમ્પુત્પત્તિસ્થિતગ્ધાલાપરતિપ્રજ્વલ્યેન્નાભ્યાવતે સથચેન્ધનાપ્રિત્તમિર્ગામિર્ગામિર્ગાલા-
કાર્યસમ્પાત્સમુદયમા જ્વાલા ધંપ્રવર્તન્તે । ઉત્પ્રકાશેન ચાર્વાંગામુપકુર્ષન્તિ સંયમમિ ન્યત્રપ્રવૃત્તિરિતિ ।

—સ્વોપજ્ઞ ।

ધાયોરણૂનાં જ્ઞાનસ્ય શબ્દત્વાપત્તિરિપ્યતે ।

કૈશ્ચિદ્દર્શનભેદો હિ પ્રવાદેપ્યનવસ્થિત ॥૨૧૦॥

વાયુ, અણુઓ અથવા જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે એમ કેટલાક બહેર કહે છે (આ) પ્રવાહોમાં દર્શનભેદ નિશ્ચિત થતો નથી. (૧૧૦)

શબ્દને ઉત્પાદ્ય માનીને અહીં શબ્દનાં ઉપાદાનકરણો જણાવવામાં આવ્યાં છે (૧) વાયુ શબ્દરૂપે પરિણમે છે, (૨) અણુઓ શબ્દરૂપે પરિણમે છે, (૩) જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે કારિકા ૧૧૦માં આ ત્રણુ મેળોતો સમાધ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારિકા ઉપર સ્વોપજ્ઞ ત્રીજા પ્રાપ્ત થતી નથી ૫૮૧ની ૧૧૧ અને ૧૧૨ એ બે કારિકાઓમાં વાયુનો શબ્દરૂપે પરિણામ કેની ગીતે થાય છે તેની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે કારિકા ૧૧૩ અને ૧૧૪માં અણુઓ શબ્દરૂપે પરિણમે છે તેની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે અને ૧૧૫થી ૧૧૮ સુધીનાં કારિકાઓમાં જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે તે અંગે પ્રક્રિયા દર્શાવી છે. આ કારિકાઓ ઉપરની રમારમા કેવળ એક વાક્યમાં માન મેળોતો જ ઉદ્દેશ્ય છે અને દરેક મન પૂરો થતાં “એ પ્રમાણે જુ સમજવું” (इत्यवमार्ति नवमसुगुप्तगम) એવા સંદેહ મુકયા છે. આ ઉપરથી આ કારિકાઓ ૧૧૦માં ૧૧૮, વાક્ય૫૫૧નો અતર્જત ભાગ નથી એવા કેટલાકે (સૂત્રદાતાએ એવર પૂના ગરિકરમ્ પ્રતાવના) મત દર્શાવ્યો છે. આપભદ્રે ગોતાનાં પરતિષ્ઠાં તેમને વાક્ય૫૫૧ના ભાગએ ગમી છે આ ઉપરથી દરો નિઃસર્થ થતો નથી.

* લઘ્વક્રિયઃ પ્રયત્નેન યમ્તુરિચ્છાનુવર્તિના ।

ચ્યાતેષ્વમિદ્ધતો વાયુઃ શબ્દત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥૧૧૧॥

* તસ્ય કરણસામધ્યાદ્ વેગપ્રચયધર્મણઃ ।

સંનિપાતાદ્વિભગ્યન્તે સારવત્વોઽપિ મૂર્તયઃ ॥૧૧૨॥

વજ્રાની ઇચ્છાને અનુસરના પ્રયત્ન વડે ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર વાયુ (ઉચ્ચારણ) સ્થાનોમાં અભિધાત પામીને શબ્દરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારા પ્રયત્ન (વિશેષ)ના સામર્થ્યને લીધે વેગ અને ધનતાવાળા તે (વાયુના) અભિધાત(સંયોગ)ને કારણે કઠિન પદાર્થો પણ વિલકત બને છે. (૧૧૧-૧૧૨)

* અળયઃ સર્વશક્તિવાદ્ભેદસંસર્ગવૃત્તયઃ ।

હ્યાયતપતમ શબ્દમાવેન પરિણમિનઃ ॥૧૧૩॥

* સ્વતત્ત્વૌ વ્યવ્યમાનાયાં પ્રયત્નેન સમીરિતાઃ ।

અભ્રાણીય પ્રચીયન્તે શબ્દાલ્પાઃ પરમાળયઃ ॥૧૧૪॥

વિભાગ અને સંયોગ રૂપ સ્વભાવવાળાં અલુઓ (તેમનામાં) ઘણી શક્તિઓ હોવાને લીધે છાયા, પ્રકાશ, અંધકાર અને શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે. પોતાની શક્તિ બ્યક્રા (કાર્યોન્મુખ) બનતાં, પ્રયત્નને કારણે (પ્રેરણેલ વાયુ વડે) ક્રિયાશીલ બનેલાં શબ્દનામે પરમાલુઓ પવનથી એકઠા થતાં વાદળોની જેમ, એકઠા થાય છે. (૧૧૩-૧૧૪)

આ બે કારિકાઓમાં પરમાલુઓ શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે તે પ્રક્રિયા દર્શાવવામાં આવી છે. અહીં ખામિંવ, આપ્ય, તૈજસ અને વાપવીય એમ ચાર પ્રકારનાં, વૈશેષિક મતમા આપ્ય, પરમાલુઓનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ કપ, રસ, મન્ય, સ્પર્શ અને શબ્દ એમ પાંચ પ્રકારનાં સામાન્ય મતને અભિપ્રેત તત્ત્વાત્મામાંના શબ્દતત્ત્વાનાનો ઉલ્લેખ છે. ભેદ અને સસર્ગ અચોત્ વિદ્યા । અને સરોજરૂપી જ્ઞાતિવાળા આ શબ્દ પરમાલુઓ બ્યારે અદ્ભુતવિશેષથી પ્રેરણેન નિમિત્તને લીધે એકત્ર બને છે ત્યારે શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે.

મેઘા વિભાગ । છર્મર્મ સ્પર્શઃ । તૌ જ્ઞાતિવામિતિ । ચદા ક્વલમિનિમિતાત્તુલ્યકન્તે તદા પરિગમન્તે ચદા તુ વિગમન્તે તદા પરમાણુમયામવતિષ્ઠન્તે । પ્રદ્યતિ

સરખાવેા નખેશનાં વચ્ચેના બામ્બાતોપયોગે । ૧૪.૨૯ સૂત્રભાષ્યકૅષ્ટ છપર લિધોત) જેમાં ભર્તૃહરિની આ કારિકાઓનો અવતાર કરવામાં આવ્યો છે.

- * અથાયમાન્તરો જ્ઞાતા સૂક્ષ્મે વાગાત્મનિ સ્થિત ।
વ્યક્ત્યે સ્વસ્ય રૂપસ્ય શબ્દત્વેન વિવર્તતે ॥૧૧૫॥
- ‘ ॥ મનોભાવમાપય તેજસા પાકમાગતઃ ।
વાયુમાવિશતિ શ્રાણમચાસૌ સમુદીર્યતે ॥૧૧૬॥
- * અન્ત કરણતત્ત્વસ્ય વાયુરાશ્રયતા ગત ।
તદ્દર્મેણ સમાવિષ્ટસ્તેજસૈવ વિવર્તતે ॥૧૧૭॥
- * વિભજન્સ્વાત્મનો ઘન્યીઽચ્છુતિરુપૈઃ પૃથગ્વિધે ।
પ્રાણો વર્ણાનિઽન્યઽય વર્ણેઽવેચોપલીયતે ॥૧૧૮॥

સૂક્ષ્મ શબ્દતત્ત્વમા રહેલ આ આન્તર જ્ઞાતા પોતાના રૂપની અલિખ્યકૃતિ માટે શબ્દરૂપે પરિણમે છે

(૪૪૨મા રહેલ) અગ્નિને હીધે પકવ બના, તે (જ્ઞાતા) મનરૂપ બનીને પ્રાણુવાયુમા પ્રવેશે છે અને પછી (વિવક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રયત્ન વડે ઉપરના સ્થાનોને નપશીને) ઉચ્ચારણને પામે છે

અન્ત કરણનો આશ્રય પામનાર વાયુ, તેના ગુણોથી વી ટળાઈને (આતર) અગ્નિ વડે જ પરિણામ પામે છે

પોતાની ઘન્યીઓને જુદા જુદા પ્રકારના ધ્વનિઓ રૂપે વિલક્ષત કરીને, પ્રાણુવાયુ, બહોંને અલિખ્યકૃત કરી, બહોંમા ભળી બાધ છે (૧૧૫-૧૧૮)

અહીં જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે એવા મતનો ઉલ્લેખ છે શબ્દતત્ત્વ ને એક અને અક્રમ તથા નિર્ભાગ છે તે વાદ, મનસુ એવા પ્રવિભાગોરૂપે અણીત બન્યું છે મનનો પગિણામ એટલે જ્ઞાન જ્ઞાનનો આશ્રય કરતું હોવાથી મન જ્ઞાતા કરેવાય છે જ્ઞાતાને નાગેશ વૃત્તિવિશિષ્ટ અત કરણ કહે છે (વા સુ ૧૪૨૨ માધ્યોચાત) હ્રદાકાશમા રહેલ આન્તર જ્ઞાતા પોતાના રૂપની અલિખ્યકૃતિ માટે રથૂન અને ઇન્દ્રિયમગર એવા સમ્પરૂપે પરિણામ પામે છે વિવક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રયત્ને પ્રેરેના પ્રાણુવાયુના કાવને બીને જુદા જુદા ઉચ્ચારણરથાનોમા અભિરાત થતા રથૂવ સમ્પદની ઉત્પત્તિ થાા છે

સૂક્ષ્મ વાગ્દતત્ત્વરૂપે રહેલ આતર જ્ઞાતા સરીત્યા રહેલ અગ્નિથી પાવ બની મનરૂપે પ્રાત થતા વિવક્ષાજનિત પ્રક્તવિશેથી દ્વિયાસાવ બની પ્રાણુવાયુમા પ્રવેશ કરે છે તે પ્રાણુવાયુ ઉચ્ચારણરથાને સાર્યતા સમ્પ ઉત્પન્ન થાય છે આવા પ્રક્રિયા સમગ્ર ચક્રાવ. પાક એટલે મનથી જ્ઞાતાની વિવક્ષવોદારના સાધારની વિશિષ્ટ શક્તિ

મામર્ચક્યાપર ૧—૧૬નિ। સમગ્ર ગ્રંથારાન્ત સ્થિતનોષ્ઠયા । પાકમ્ । મનાસ્પનામાપન્નમ્ય જાનુગિતિયા વિવક્ષમહ ।

આ ચાર કારિકાઓમાં જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિચ્છે છે એવા મત લાખ્યકારને છે એમ કૈંદ્ર જણાવે છે (જ્ઞાનસ્ય શબ્દરૂપાવત્તિરિતિ દર્શનમત્ર માધ્યકારસ્ય । (આલ્યાતોપયોગે । ૧.૪.૨૯ સુક્ષ્માધ્યયદીવ)). આ ચાર કારિકાઓ પછી સ્વોપજ્ઞના શબ્દો છે : હત્યેવનાદિ સર્વમનુજાન્તવ્યમ । વિદર્શનમાત્રં ચેદમ્ । વહુધા સિદ્ધાસુધકારમાધ્યમતાનિ દશ્યન્તે । આ શબ્દો ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે આ ચાર કારિકાઓમાં, તેની પહેલાંની ૧૦૮ અને ૧૦૯માં તથા કારિકાઓ ૧૧૦ અને ૧૧૧માં કારિકા ૧૦૭માં દર્શયેલ મતત્રયનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે આ કારિકાઓ ૧૦૮થી ૧૧૫ને અંતરેલો સમજવાનો મન પ્રચલિત થયો છે. આ બાબતમાં કશું નિમિત્તપત્રે કહી શકશી નહિ.

કારિકા ૧૧૮ ની સ્વોપજ્ઞચિર્માં સિદ્ધાકરે અને સિદ્ધાભાષ્યેના મતો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

૧. વાયુરૂપ પ્રાણુ આંતર પ્રવળથી જાંચે ગટીને જાકર અગ્નિની મદદથી શબ્દોનું વહન કરનાર નાદીઓમાં શબ્દના સૂક્ષ્મશોભે એકત્ર કરે છે સ્થાનોમાં એકત્ર થયેલ આવા શબ્દશો આંતરશબ્દનું અવિભક્તરૂપ ધારણુ કરે છે.

૨. નાલિપ્રદેશમાંથી પ્રવળ વડે પ્રેરિત થયેલ વાયુ જાંચે ગટી ઉરમ્ વગેરે સ્થાનોમાં અભિધાત કરે છે અને શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યેષ્ઠપ્રતિભાષ્ય (૧૧.૧) પછી આવે મત (વાયુઃ કોલ્ડ્યાતમનુજાનમાવ્યતે । છ જઠગતઃ શ્વાસર્વા નાષર્તા વા । “વાયુરૂપ પ્રાણુ કૈંદ્ર સ્થાનમાં પહોંચે ॥ અને ત્યાં તે શ્વાસ અને નાદ બને છે.” દર્શાવે છે.

આવા મતો પ્રાચીન સિદ્ધાઓ, પ્રાતિશાખ્યો અને સિદ્ધાભાષ્યેમાં પ્રાપ્ત હતા તેમાંના કેટલાકને અહીં ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે.

* જ્ઞાત્મા યુદ્ધયા સમર્થાર્થાન્મનો યુદ્ધન્તે વિવક્ષયા ।

મનઃ કાયાગ્નિમાહન્તિ સ પ્રેરયતિ મારુતમ્ ॥૧૧૧॥

યુદ્ધિ વડે અર્થોનું અહંણ કરી આત્મા મનને ઉચ્ચારણની ઇચ્છા સાથે યોજે છે. મન કાયાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે અને તે (કાયાગ્નિ) પ્રાણુવાયુને પ્રેરે છે. (૧૧૯)

૧૦૯મી કારિકા ઉપરની સ્વોપજ્ઞચિર્માં આચાર્યઃ જલ્પાહ એવા શબ્દોથી આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે. આ કારિકા પાણિનીય સિદ્ધા

અજસ્રવૃત્તિર્ચં જ્ઞન્દઃ સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલબ્યતે ।

વ્યજનાદ્વાયુરિવ સ્વનિમિત્તાત્પ્રતીયતે ॥૧૨૦॥

જે નિત્ય (સ્થિતિવાળો) શબ્દ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે (જ્ઞાન વડે) અહંણ કરી શકાતો નથી તે, પાંચો નાળગવડે જેમ વાયુનું અહંણ થાય તેમ પોતાના નિમિત્ત (જેવા સ્થાનકરણોના અભિધાત)થી ગમજાય છે. (૧૨૦)

વાયુનાં સર્વત્ર રહેલાં પરમાણુઓ જેમ જેમ તરફ ધકેલાય અને વાયુરૂપે સમગ્ર તેમ સર્વત્ર રહેલાં ધ્વનિપરમાણુઓ કરણો વડે અભિધાતથી શબ્દરૂપ ધારણુ કરે છે.

તસ્ય પ્રાણે ચ યા શક્તિ- યા ચ બુદ્ધૌ વ્યવસ્થિતા ।

વિવર્તમાના સ્થાનેષુ સૈવા ભેદં પ્રપચતે ॥૧૨૧॥

તે શબ્દની પ્રાણવાયુમાં જે શક્તિ (સૂક્ષ્મરૂપે) રહેલી છે અને જે બુદ્ધિમાં રહેલી છે તે (જાને શક્તિઓ ઉચ્ચારણ) સ્થાનોમાં પરિણામ પામીને જુદાં જુદાં વર્ણરૂપ ધારણ કરે છે. (૧૨૧)

કારિકા ૧૨૦ સુધીમાં શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ મતો જણાવામાં આવ્યા. અહીં હવે જુદા વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શબ્દ પ્રાણ અને બુદ્ધિ એમ બે અધિષ્ઠાનવાળો છે. તેમનાથી અભિવ્યક્ત બનેલો તે અર્થપ્રાપ્તિ કરાવે છે. પ્રાણમાં જ્યારે સ્થિતિસ્વતો અતઃપ્રવેશ થાય છે ત્યારે તેની જીર્ણ પ્રવૃત્તિ થતાં ઉચ્ચારણસ્થાનોમાં તેનો અભિધાત થાય છે અને નિયમ શબ્દરૂપે તે વ્યક્ત થાય છે. પૃથ્વી જેમ ધટાદિ પદાર્થો રૂપે, શુક્રશોણિત રૂપ ગર્ભ જેમ શરીરરૂપે અને વડતુ જીજ જેમ અંકુરરૂપે, કિન્નકિન્ન ફેરફારો પામે છે તેમ આ નિયમ શબ્દ વર્ણધ્વનિ, પદધ્વનિ, વાક્યધ્વનિ રૂપે, એકસાથે નહિ પણ ક્રમે, ક્રમે, જુદી જુદી અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે.

■ ૪ સંવૃષ્ટપ્રાપ્તશક્તિવિવર્તઃ પૃથ્વીઽથલગ્નચાગ્રોચવાનાદિવચ્ચભેદમુપગૃહ્ણતિ, મેશાદુરાગમાર્ગ વ પરસ્મિન્નભેદે શબ્દાસ્મિન્નિ સંનિવેશયતિ ।—સ્વોપજ્ઞ.

શબ્દેષ્વેવાભિતા શક્તિર્વિશ્વસ્યાસ્ય નિચન્વતી ।

યન્નેત્રઃ પ્રતિમાત્માર્થ ભેદરૂપ. પ્રતાયતે ॥૧૨૨॥

આ વિષયની નિયામક શક્તિ શબ્દોને આશ્રયે રહેલી છે. તે (શબ્દોરૂપી) નેત્ર (=જ્ઞાનસાધન)વાળો આ જ્ઞાનાત્મા (વાચ્યનાયક) ભેદરૂપે વ્યક્ત બને છે. (૧૨૨)

સૂક્ષ્મશબ્દ જ્યારે વાચ્ય અર્થો અને વાચક શબ્દોરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યારે અધીકૃતિ અને શબ્દાકૃતિરૂપે તે સમજાય છે. વિષયોની સર્વશક્તિઓ પ્રતિરોમાં લીન થાય છે.

વાગેવાર્જ પચતિ વાગૃ વચોતિ વાગેવાર્થં નિહિત સંતનોતિ । વાચ્યેય વિષ્ વટુકાં નિવદ્ધ તદેતવેકં પ્રવિભજ્યોઽમુદ્વતેઃ ।—સ્વોપજ્ઞ

શબ્દાદિભેદઃ શબ્દેન વ્યાખ્યાતો રૂપ્યતે યતઃ ।

તસ્માદર્થવિધાં સર્વાઃ શબ્દમાત્રાસુ નિમિતાઃ ॥૧૨૩॥

પૃથ્વ (ગાંધાર, ઋષભ...) વગેરે સ્વરોમાં (પરસ્પર) ભેદ, શબ્દ વડે વ્યક્ત બનીને જ સ્પષ્ટ થતો હોવાથી બધા અર્થપ્રકારો શબ્દશક્તિઓ પર જ નિર્ભર છે.

(૧૨૩)

પૃથ્વ વગેરે સાત સ્વરો વચ્ચેનો ભેદ, માત્ર તે સ્વરો સાંભળવાથી જ સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટ થતો નથી, પરંતુ તે સ્વરોની સ્પષ્ટતા કરનારા અર્થોત્ત સમન્વનનર શબ્દોમાં છે.

શબ્દસ્ય પરિણામોઽયમિત્યામ્નાયવિદો ત્રિદુ ।

છન્દોઽથ ષ્વ પ્રથમમેતદ્વિશ્વ પ્રવર્તે ॥૧૨૪॥

વેદના જ્ઞાતાઓ સમજે છે કે આ (વાચવાનકલેદરાણો મમાર) શબ્દનું જ પરિણામ છે (સૃષ્ટિના) આરભમાં છન્દોમાંથી જ આ વિશ્વ પ્રવૃત્ત થયું છે (૧૨૪)

અહીં 'શબ્દ' અને 'છન્દ' બંને શબ્દોના અર્થ સહમ વાક્યતરંગ છે વેદના જ્ઞાતાઓ વેદને સૂક્ષ્મ વાક્યતરંગો સમજે છે અને તેથી વેદો અર્થાત્ છન્દસમાંથી જ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિને તેઓ જાહેર કરે છે

આ કારિકા ઉપરની વિસ્તૃત સ્વોપજ્ઞતિમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ બંને મતો રજૂ થયા છે વૈશેષિકો અણુસમૂહમાંથી અને સામ્યો પ્રધાનમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે બીજા કેટલીક દર્શન પર પરાઓ અવિદ્યા નામે ઝોળખાતા શક્તિસમૂહમાંથી તેની ઉત્પત્તિ જણાવે છે જન્મ અને વિકારથી અરબુધ વિપત્ (વન્ધરિણાયાસર્ગર્ગ વિવર્તમ્) જગતની ઉત્પત્તિ માટે જવાબદાર છે એવો પણ દેખાકનો મત છે સ્વોપજ્ઞાના કેટલાક અસ્તરણો પ્રાચીન અને આપણને આજણા પ્રાણીજીવિના જણવવાના છે

વિમલ્યઃ बहुधात्मानं स चछन्दस्य प्रजापति ।

છન્દોમયીભિર્માત્રામિર્વૈદુષૈઃ પિવેશ તામ્ ॥૧૨૫॥

છન્દસ સાથે તાદાત્મ્યવાળા પ્રજાપતિએ પોતાના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે વિભક્ત કરીને તે છન્દોમાંથી જાતિઓ માથે તે સ્વરૂપમાં અનેક પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો (૧૨૫)

કારિકા ૧૨૪ ઉપરની સ્વોપજ્ઞતિમાં ૧૦૫ થી ૧૦૮ કારિકાઓ પુરાજ્ઞપોઽપ્વાહ । એવા શબ્દોથી રજૂ કરવામાં આવી છે જ દસમાંથી આ વિશ્વ જાતકાતિ પામ્યું છે એવા વિચારની પુષ્ટિ કરતા આ શ્લોકો કેટલીક પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યા છે છન્દોમયિમિ માત્રામિ । એટલે પ્રજાપતિની ૩૩ દેવતા શક્તિઓ અર્થાત્ છન્દસરૂપે અભિવ્યક્ત થયેલ વિવિધ અશો (શાન્ધ્યાશ્વરૂપે છન્દસા માત્રામિ ।—અમ્બાકર્ત્રી)

સાધ્વી યાગમૂલતી ચેપુ પુરુષેષુ વ્યવસ્થિતા ।

અધિક વર્તેતે તેપુ પુણ્ય રૂપ પ્રજાપતે ॥૧૨૬॥

જે પુરુષો (વેદાકરણો)માં શુદ્ધ વાણી વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલી છે તેમનામાં પ્રજાપતિનું પુણ્યજનક કેપ વધારે રહેલું છે (૧૨૬)

પ્રાજાપત્ય મહત્તેજસ્તત્પાત્રૈર્લિ સવૃતમ્ ।

શરીરમેદે વિદુપા દયા યોન્નિમુપગચ્છતિ ॥૧૨૭॥

પ્રજાપતિનું, જાણે તાણે વડે દેકાયેલું હોય તેણે તે મહાન તેજ, વિદ્યાનોના શરીરનો નાથ થતા પોતાના મૂળ સ્થાનમાં જાય છે (૧૨૭)

યદેતન્મણ્ડલ મારગદ્ ધામ ચિત્રસ્ય રાધસ ।

તદ્ભાવમભિસંગ્મૂય વિદ્યાયા પ્રવિલીયતે ॥૧૨૮॥

સર્વથી વિલક્ષણ, શબ્દબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિનુ દેહીધ્યમાન મંડલરૂપ જે સ્થાન છે (તેને પ્રાપ્ત કરીને વૈયાકરણ) ભાવરૂપ શબ્દબ્રહ્મ સાથે ઝોકરૂપ બનીને (જ્ઞાનરૂપ) વિદ્યામાં દીન બને છે. (૧૨૮)

વ્યતિ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે અર્થ છે યદપ્રકાન્તશક્તિસ્વરૂપ શબ્દવદ્ઘ સર્વજ્ઞીના જ્ઞાન સમાવેશાન્મણ્ડલ પરિશુદ્ધશબ્દસ્વરૂપા પ્રવાણશ્ચક્રશ્ચત્વાત્તયાનમ્ । રાધસ યોડસી મુક્તાત્મના પરમા નન્દ ત રાધેવાદેતાહ । તન્મણ્ડલાવ પ્રાપ્ય વિદ્યાયા પ્રવિલીયતે ।

વૈખરી, મધ્યમા અને પશ્ચાત્તી ઝોમ ત્રણ વાક્યરૂપે રહેતુ અને તેમના અનંત પ્રમેદોવાળુ શબ્દતત્ત્વ સૂચકરૂપ આશ્રમમાં રહેતુ છે પોતાના શરીરની નાડીઓમાં રહેતુ સ્વરિમિઓની મહત્ત્વી, વૈયાકરણ તત્ત્વ પત્રી ત્રણ રોગીને શબ્દતત્ત્વ સાથે ઝોકરૂપ બને છે. આ તેની મુક્તિ છે.

इति कर्तव्यता लोके सर्वा शब्दन्यपाश्रया ।

યાં શ્વાહિતસંસ્કારો બાલોડયિ પ્રતિપળતે ॥૧૨૯॥

જગતમાં કરવાનાં (બધાં) કાર્યોના બધા પ્રકારો(નુ જ્ઞાન) શબ્દ ઉપર આધાર રાખે છે પૂર્વ(જન્મ)માં સ્થાપિત થયેલ સંસ્કારવાળું બાળક પણ તેને સમજે છે. (૧૨૯)

आद्य करणविन्यास प्राणस्योर्ध्व समीरणम् ।

સ્થાનાનામભિપાતશ્ચ ન વિના શબ્દભાવનામ્ ॥૧૩૦॥

કરણોનુ પહેલુ હલનચલન, વાયુની ઝીલ્વ ગતિ અને ઉચ્ચારણસ્થાનો સાથે સંયોગ (પૂર્વજન્મમાં દંડ બનેલ) શબ્દભાવના વિના શક્ય નથી (૧૩૦)

કરણવિન્યાસ એટલે જિહ્વાગ્ર, જિહ્વાગામ્ય અને જિહ્વામૂલ વચ્ચે કરણોનુ હલનચલન

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमावृते ।

અનુવિદ્યમિથ જ્ઞાનં સર્વ શબ્દેન માસતે ॥૧૩૧॥

જગતમાં એવુ કોઈ જ્ઞાન નથી જે શબ્દની સહાય વિનાનુ હોય, બધું જ્ઞાન શબ્દ વડે અનુઅર્થિત (વ્યાપ્ત) થાય છે (૧૩૧)

वाग्रूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शश्वती ।

ન પ્રગણ પ્રગણેત સા હિ પ્રત્યવમર્શિની ॥૧૩૨॥

જ્ઞાન મારથે હુગેચની (પ્રાપ્ત થનારી) વાગરૂપતા જે ઉગ્રહ પામે તો જ્ઞાનરૂપ પ્રગણ પ્રગણે નહીં. તે (નિત્ય ઝોકત્વ) જ જ્ઞાનનું પ્રકાશક છે (૧૩૨)

જેમ પ્રકાશકત્વ એ અગ્નિનું સ્વરૂપ છે તેમજ ચેતન્ય એ અનંતપ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ છે તેમ જ્ઞાન મુક્તિ વાગ્દેવતા વડે સકળાયેલું છે. બાહ્ય અર્થને જાણવાનાર જે જ્ઞાન છે તેની સાથે સૂક્ષ્મ આધર્મ સકળાયેલો છે જ્ઞાનની પહેલી અવસ્થામાં મનમાં અસ્પષ્ટ, ખાલી આવે છે કે આવું ક્યન, આવો સ્લોક મેં પહેલાં ક્યાંક સાંભળ્યો છે શબ્દ સાથે આ પ્રથમ અવસ્થા સકળાયેલી ન હોય તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં તે મંદગત બનશે નહિ બીજી અવસ્થામાં નિશ્ચિત શબ્દાર્થ સંગ્રહ, પહેલો પરસ્પર સંગ્રહ પહેલે ઉપરથી વાક્યની સપ્રાપ્તિ વગેરે શબ્દ અને જ્ઞાનનો અવિભાજ્ય સંગ્રહ દર્શાવે છે વાગ્દેવતા જ પ્રત્યવ મર્શિની અર્થોત્ત પ્રમણની પ્રકાશિકા છે

અભિનવશુદ્ધિ વાગ્દેવતાને મહાસત્તા અને રમાત્માનું હૃદય કહે છે

સા સુરુત્તા મહાસત્તા દેશભાષાવિશેષિની ।

સેવા સારત્તા શ્રોતા હૃદય પરમેષ્ઠિન ॥

—ઈશ્વરપ્રત્યગિજ્ઞાવિગ્તિવિમર્શિની ૧૧૧:૧૧ ૭

વાગ્દેવતા અવગ્રોહ, પ્રકાશ અને પ્રત્યવમર્શ એ શબ્દો પ્રાચીન યાકરણાગરાની પરપરામાંથી સંકીર્ણિતે ભર્તૃહરિએ તેમને વિસ્તાર્યા છે અવગ્રોહ અર્થોત્ત જ્ઞાન તેની શબ્દ સાથેનો નિત્ય અને એકત્વરૂપ સંગ્રહ એટલે વાગ્દેવતા સુશુદ્ધિ અવસ્થામાં પણ આ સૂક્ષ્મ આધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રકાશ એટલે બાહ્ય અર્થોત્ત જ્ઞાન પ્રત્યવમર્શ એટલે બાહ્યાર્થનો પ્રકાશ જેને કારણે થાય છે તે અર્થોત્ત પ્રકાશનું પણ પ્રમણક એવું તત્ત્વ આ પ્રત્યવમર્શને વાગ્દેવતા કહી શકાશે

ભર્તૃહરિએ નિર્દેશન આ અર્થોત્તે પોતાની રીતે અવતારીને તેમનું સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મ ઉત્પન્ન પોતાના ઈશ્વરપ્રત્યગિજ્ઞાના બળે અભિનવશુદ્ધિ ઈશ્વરપ્રત્યગિજ્ઞાવિગ્તિવિમર્શિનીમાં કહ્યું છે તેમને મતે પ્રત્યવમર્શ એટલે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો શબ્દોદાર પરિકલ્પના તેમને અભિલાષ અથવા શબ્દન કહી શકાય આ શબ્દન કોઈ સંકેત કે પૂર્વવાસના ઉપર આધાર નથી તે અવિચ્છિન્ન અપ્રકારાત્મક છે ઉત્પન્ન તેને ચિત્તિ અથવા પરાવક કહે છે તે બાહ્ય અને સ્થાનપ્રપ્તિથી જગ્ગોન વૈયગ્રીરૂપ શબ્દસમૂહ નથી પણ આત્મર નિત્ય વાગ્દેવ છે

ચિત્તિ પ્રત્યવમર્શોત્તમા પરાવાક સરસાધિવા ।

સ્થાનસ્થાનમેતન્મુક્ત્ય તદ્દર્શ્યે નરમાત્મન ॥

—ઈશ્વરપ્રત્યગિજ્ઞા ૫૧૧૩

વિવેકરૂપાન્ત્રોક્તમાજ્ઞાન-છન્દસ્ય દુરાન્તરમાપમાન સવિદુષાવેશઃ સમ્પન્નાત્માસિકાવો
માયિત્યનેનોકા । —ઈશ્વરપ્રત્યગિજ્ઞાવિગ્તિ, પૃ ૩૦૩ ।

સા સર્વવિદ્યાશિલ્પાના કલ્પના ચોપવન્ધની ।

તદ્વિદ્યાદભિનિષ્પન્ન સર્વં વસ્તુ વિમલયતે ॥૧૩૨॥

તે (વાગ્દેવતા) બધી વિદ્યાઓ, બધા શિલ્પો અને બધા કલાઓનો આધાર છે તેને કારણે નિરૂપિત થયેલ બધું પૃથક્ સમજાય છે (૧૩૩)

સેષા સંસારિણાં સંજ્ઞા બહિરન્તશ્ચ વર્તતે ।

તન્માત્રામન્યતિક્રાન્તં ચૈતન્યં સર્વજાતિષુ ॥૧૩૪॥

(અર્થ) સંસારી જનેાનું તે ચૈતન્ય છે. તે શરીરનો બહાર અને અંદર રહેલું છે. સર્વ જાતિગોાનું ચૈતન્ય તેની શક્તિનું અતિક્રમણ કરતું નથી. (૧૩૪)

અર્થક્રિયાસુ વાક્ સર્વાન્તસીદ્ધયતિ દેહિનઃ ।

તદુત્ક્રાન્તૌ ચિસંજ્ઞોડયં દૃશ્યતે કાષ્ઠકુહ્યવત્ ॥૧૩૫॥

અર્થ) અર્થોર્થોમાં વાણી જ બધા શરીરધારીઓને પ્રેરે છે. તેની ગેર-હાજરીમાં આ (જગત) લાકડાના ટુકડા જેવું અથવા ઠીંકરા જેવું થઈ જાય છે. (૧૩૫)

* મેલોદ્રુમાદિવિવર્તેન સ્વપ્નાકારપરિમહા ।

આત્માતા સર્વવિદ્યાસુ વાગેવ પ્રકૃતિઃ પરા ॥૧૩૬॥

(ગાયઆદિ) જોદોના સ્વીકારરૂપ આત્માસને કારણે જુદા જુદા આકાર પ્રાપ્ત કરનારી તે વાણીને જ બધી વિદ્યાઓમાં પરા પ્રકૃતિ કહે છે. (૧૩૬)

સરખાવે। મેદઃ શ્વાદયઃ તેજમુદ્રાહઃ સ્વીકારઃ । તદાત્મકો યો વિકલ્પો મેદઃ તેન સ્વપ્નાકારપરિમહો યથા । વતથ ચાકામામાકારપરિમદ્દેશ પરા પ્રકૃતિઃ, વિવર્તેતે તત્ત્વૈતન્યાત્મના પરિણમત ઇતિ વાક્યૈતત્ત્વયોરમેદઃ ।—૫હતિઃ

* દ્રુમપ્રસ્થવિવર્તેન ત્રિવિધા વાદ્-ત્રિવિધતા ।

પૃથક્પ્રસ્થવિવર્તેન ત્રિવિધા ગદ્યાદયઃ ॥૧૩૭॥

(પરાવાકુ સાથે) એકલ તું અતિક્રમણ નહિ કરનારા, વાણીરૂપી નેત્રવાળા, વાણીરૂપી સાધનવાળા, વાણી વડે વિભક્ત બનતા ગાયઆદિ રાખડો (અનેઅર્થો) શિન્ન શિન્ન સમજાય છે. (૧૩૭)

ગાયઆદિ રાખડો અને તેમના અર્થો વાણી વડે અભિવ્યક્ત બને છે. વાણી તેમનું નેત્ર અર્થોત્ સાધન છે. વાણી તેમનું નિબંધન અર્થોત્ નિશિષ છે. વાણી તેમને વિભક્ત દર્શાવે છે. “તે અર્થક્રાઃ શ્વાદયઃ પદાર્થો વલગાન્નીયન્ત ઇતિ । અર્થસ્ત્રાવદ્વાચો વિવર્તવાત્તત્ત્વવિવર્તનાઃ । શ્વાદયઃ અપિ વાગમયોરપિ તત્ત્વવિવર્તનાઃ । અમિત્ત્વવાચો વિવાગઃ શ્વાદયઃ શ્વાદય મિત્ત્વ અપિ વાગમયોરપિ તત્ત્વવિવર્તનાઃ ।

* પદ્ધતિ પદધિષ્ઠનાં (પદ્ધ)યોધાં પદ્ધતિયામ્ ।

તે મૃત્યુમતિવર્તન્તે ચે વૈ વાચમુપાસતે ॥૧૩૮॥

જે છ દ્વારોવાળી, છ અધિષ્ઠાનોવાળી, છ પ્રકારનાં જ્ઞાનોવાળી અને છ નિત્ય-તાઓવાળી વાણીની ઉપાસના કરનારા છે તે મૃત્યુને ઉલ્લંઘી જાય છે. (૧૩૮)

સ્વોપશ્ચાર કે પદ્ધતિમાં આ કારિકા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા નથી. છ દ્વારો એટલે સ્વભાવ, ચરણ, અભ્યાસ, મેળ, અદૃષ્ટ અને શબ્દો વડે યથાવેદ્ય વ્યવહાર (વિશિષ્ટોપત્તા) ઉપરથી કલ્પવામાં આવેલ છ પ્રકારની પ્રતિભાઓ (વા. ૧. ૨. ૧૫૪). શબ્દતત્ત્વને પામવાનાં આ દ્વાર છે. છ અધિષ્ઠાનો એટલે છ પ્રકારના અર્થો; છ પ્રયોધ એટલે છ પ્રકારની પ્રતિભાઓથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના ઉપાયો અથવા પદ્ધ અને વાક્યગત વાચકત્વ, લક્ષ્યત્વ અને વ્યવર્જત્વ. છ પ્રકારના અર્થો વાક્યતત્ત્વનાં અધિષ્ઠાનો છે, છ પ્રકારના જ્ઞાનોથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. છ પ્રકારની નિત્યતાઓ એટલે છ નિત્યસંબંધો.

પ્રવિભાગે યથા કર્તા તથા કાર્યે પ્રવર્તતે ।

અવિભાગે તથા સૈવ કાર્યસ્થેનાવતિષ્ઠતે ॥૧૩૯॥

(ધટ, પટ વગેરે પદાર્થોની ભિન્નતા જેમાં સ્પષ્ટ થાય છે તે ભગવદ્વસ્થામાં જેમ, તે (વાણી)ને કારણે જ કર્તા (સવ વ્યવહાર) કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ સ્વભાવસ્થામાં પણ તે (ચૈતન્યરૂપ વાણી) જ કાર્યરૂપે રહે છે. (૧૩૯)

પ્રવિભગ્યાત્મનાત્માનં સુદ્ધવા મવાનૃથત્વિવધાનુ ।

સર્વેશ્વર. સર્વમય સ્થાને ભોક્તા પ્રવર્તતે ॥૧૪૦॥

(ભોક્તા, ભોક્ત્ર્ય અને ભોગરૂપે) પોતાની બાતને પોતે વિલક્ષ્ય કરીને અને જુદા જુદા ભાવો સર્જીને સર્વેશ્વર અને સર્વમય ભોક્તા સ્વભાવસ્થામાં પ્રવર્તમાન બને છે. (૧૪૦)

ભગવદ્વસ્થામાં સર્વભોક્તારૂપ, સર્વેશ્વર કર્તા રૂપે હોય છે, જ્યારે સ્વભાવસ્થામાં બાહ્યવસ્તુનો બળાવ હોવા છતાં તેમના જેવો જ પદાર્થોની સ્વભાવ હોવાથી, તે કાર્યરૂપે પ્રવર્તમાન બને છે.

સ્વમાત્રા પરમાત્રા ષા શ્રુત્વા પ્રક્રમ્યસે યથા ।

તથૈવ રુઢતામેતિ તથા હાર્યો વિધીયતે ॥૧૪૧॥

(સર્વ પ્રાણીમાત્ર) આત્મસ્વરૂપ હોય કે પરમાત્માસ્વરૂપ હોય, વાણી વડે તેને જે રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તે રીતે તેને સમજાવવામાં આવે છે. તેના વડે જ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે (૧૪૧)

સ્વમાત્રા એટલે આત્માનું અર્થો વ પોતાનું સ્વરૂપ, પરમાત્રા એટલે પરમાત્માત્વનું સ્વરૂપ. વિશ્વમાં બધા વિકારો આત્મસ્વરૂપો છે એવો એક મત છે. તેના આભાસ આંતર છે તેમજ બાહ્ય છે એવા બેરો કાલ્પનિક છે. વ્યવહારસ્થિતિમાં

આપણે તેને આંતર અથવા બાહ્ય કહીએ છીએ (સ્વત્વાન્વ વ્યવહારમાવમિદમન્ત-
યેહિમિતિ—સ્વૌપજ ૧) — આ મતને માનનારા સ્વમાત્રાવાદીઓ છે બધા વિકારો
પરમાત્મામાંથી પ્રગટે છે એવો મત પરમાત્માવાદીઓના છે. અહીં આત્માનો અર્થ શુદ્ધિ એવો
કરવો કે અંત સંનિવિષ્ટ ચૈતન્ય કરવો એ સ્પષ્ટ નથી આવતો મનો જુદાં જુદાં દર્શનોના
છે બ્યાકરણશાસ્ત્રને એની સાથે કશો સંબંધ નથી બધું સ્વમાત્ર સમજો કે પરમાત્ર સમજો,
બ્યાકરણદર્શન તે આત્મસંનિવિષ્ટ શબ્દતત્ત્વ અને તેના વડે અભિવ્યક્ત થતા પદાર્થો
આગે જ વિચારે છે દર્શનપ્રબોધોને તે તે દર્શનભાષ્યોમાંથી, જિજ્ઞાસા હોય તે, જોઈ
લેવા. વાસ્તવમાં આવો મતપ્રબોધો કે દર્શનાન્તરો પણ વાણીની મદદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

સર્વો દિ વિકારઃ આત્માત્રેતિ કેળાવિદર્શનમ્ । સ તુ શ્રતિનુષ્ઠમન્ત-સનિવિષ્ઠો વાચ જ્ઞ
પ્રવચમાસતે । જગતેવા સર્વપ્રબોધકા સર્વપ્રબેદકા-વૈરસ્ય વિસિક્ષિવાતત્ત્વસ્યાયં પારિવામ ક્તવાધિ
સ્વભાવાવાદિના દર્શનમ્ ।—ત્યોપજ

અત્યન્તમતથાભૂતે નિમિત્તે ક્ષુત્યુપાગ્રયાન્ ।

દૃશ્યતેજ્જ્ઞાતચક્રાદૌ યસ્ત્વાકારનિરૂપણા ॥૧૪૨॥

અહાતચક્ર પગેરેમાં જ્યાં (પ્રવૃત્તિ) નિમિત્ત અત્યંત ઊંચું તથા વાણીના
આશ્રયને કારણે વસ્તુના આકારતું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૧૪૨)

અપિ પ્રયોજનુરાત્માનં શબ્દમન્તરવચિતમ્ ।

પ્રાદુર્ભેદાન્તસુપમં રેન સાયુષ્યમિવ્યવે ॥૧૪૩॥

અને વળી પ્રયોજકતાના અન્તરાત્મા એવા શબ્દને મહાન વૃષભ કહ્યો છે, જેની
સાથે (સુસુહુ જન) ઐક્ય ઇચ્છે છે. (૪૩)

બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કાષ્ઠ અને નિત્ય એવા બે શબ્દપ્રકારો છે. વૈષ્ણવીરૂપ
બ્યાવહારિક શબ્દ તે કાષ્ઠશબ્દ છે જેના વડે બધો લોકબ્યવહાર પ્રવૃત્ત થાય છે. નિત્ય
શબ્દ બધા બ્યવહારોનું મૂળ ક્રમ વિનાનો, બધાનાં અંતરમાં રહેલો, બધા વિકારોનું
ઉત્પત્તિસ્થાન, બધાં કર્મોનો આશ્રય, સુખ અને દુઃખનું અધિષ્ઠાન. બધે બ્યાત્ર અને સાધક
કાષ્ઠશક્તિવાળો, યદાદિ વડે દંકારેલ પ્રકાશસભો, બધા પદાર્થોની અવિકૃત પ્રકૃતિ, સર્વજ્ઞાન-
રૂપે અને સર્વ-લેશરૂપે વ્યક્ત મતો, પ્રકૃતિ અને નિવૃત્તિ વડે ભગવત્ અને સ્વભાવસ્થાઓનું
બાણે અનુકરણ કરતો, પર્જન્ય અને દાહાગિની જેમ બધી ઉત્પત્તિ અને વિનાશની શક્તિ
વાળો, સર્વેશ્વર, સર્વશક્તિમાન. સબ્દવૃષભ છે. વાણી સાથે ઐક્યના જ્ઞાનવાળા
મનુષ્યો અદ્વંકાર અંધિને છેદીને અને બધા વિબોધોને ત્યાગીને જ તેની સાથે એકરૂપ બને છે.

ઝ્યોતિરાન્તરમાસાઘ ક્ષિન્નમનિષપરિગ્રહઃ ।

પરેળ ઝ્યોતિર્વૈશ્વદ્ધ ઇતિવા મન્થોન્નપ્પચતે ॥—ત્યોપજ

તત્માત્ર શબ્દસંસ્મર. સા સિદ્ધિઃ પરમાત્મનઃ ।

તસ્ય પ્રવૃત્તતત્ત્વજ્ઞસ્તદ્બ્રહ્મામૃતમન્નુતે ॥૧૪૪॥

તેથી જે શબ્દ સંસ્કાર છે તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ(નો ઉપાય) છે તેની પ્રવૃત્તિના તત્ત્વને બાણનાર અમૃત એવા શબ્દપ્રદાને પામે છે (૧૪૪)

શબ્દસંસ્કાર એટલે શુદ્ધ શબ્દોને અપેક્ષા અર્થાત્ અશુદ્ધ શબ્દોથી જુદા સમજવા; રૂપી વિવેકજ્ઞાન સિદ્ધિ એટલે પ્રાપ્તિનો ઉપાય શબ્દબાજની પ્રવૃત્તિ એટલે વિકારરૂપી કાર્ય આ કાર્યનું જે પ્રેરકબળ અર્થાત્ તત્ત્વ છે તેને બાણનાર જરામરણ વગેરે વિનાના અર્થાત્ અમૃત એવા શબ્દપ્રદાનો સાધાર્ત્કાર કરે છે

* પ્રાણવૃત્તિમતિકાન્તે ગચ્છત્તત્ત્વે વ્યવસ્થિત ।

ક્રમસંહારયોગેન સંહૃત્યાત્માનમાત્મનિ ॥૧૪૫॥

* યાચ સરકારમાધાય યાચ જ્ઞાને નિવેશ્ય ચ ।

ધિમત્રય ઘન્યનાન્યસયા જૃત્વા તા છિન્નગ્રન્થિવનામ્ ॥૧૪૬॥

* જ્યોતિસાન્તરમાસાય જ્ઞિહ્નગ્રન્થિપરિગ્રહ ।

કારણજ્યોતિર્ગૈફલ્ય છિત્ત્વા મન્યોન્યર્જતે ॥૧૪૭॥

પ્રાણવૃત્તિની પેલે પાર રહેલા શબ્દતત્ત્વમા દૃઢ બનીને, વર્ણક્રમના ત્યાગરૂપી એકત્વવટે આત્માને આત્મામા લીન બનાવી વાણીનો(સાધુ-અસાધુ શબ્દચિવેક, રૂપી સંસ્કાર કરીને, વાણીનો જ્ઞાનમા પ્રવેશ કરાવી, તેના બંધનેને દૂર કરીને, અને આ પ્રમાણે તેને બંધનવિનાશી કરીને, આન્તર જ્યેતિ પ્રાપ્ત કરી, (અવિદ્યા રૂપી) અનિદા બંધનને દૂર કરીને (અને તેવી) બંધનમુક્ત બનીને તે (પરમ) કારણ રૂપ જ્યેતિ માથે એકત્વ પામે છે (૧૪૫-૧૪૭)

કારિકા ૧૪૪ ઉપરની રસોપદવૃત્તિમા આ ૧૪૫-૧૪૭ કારિકાઓ રજૂ કરવામા આવી છે તેમા શબ્દબાજ સાથે એત્વની પ્રક્રિયા સમજાવામા આવી છે

ન જાત્યક્લૃષ્ઠ ક્ષિત્રિશાગમ પ્રતિપચ્ચતે ।

ઘીજ સર્વાગમાપાયે ત્ય્યેવાતો વ્યવસ્થિત ॥૧૪૮॥

કોઈ (તત્ત્વજ્ઞ) (કોઈપણ) આ ૧૨ અપૌરુષેય છે એમ સ્વીકારતો નથી (આવા) બધા પૌરુષ આગમો વિનષ્ટ થતા, વેદત્રયી બીજરૂપે પ્રવર્તમાન રહે છે

અહીં વેદ અને આગમો એમ મે શબ્દોને જુદી જુદી રીતે સમજાવાના છે વેદ અપૌરુષેય છે તેના કોઈ કર્તા નથી, પરંતુ બધા આગમો કેઈ પ્રતીન તત્ત્વજ્ઞના કાર્ત્વિ-વાણા છે જેમકે સામ્યના કર્તા કપિલ છે હરિવૃષણના ચતુર્મા આત્મસ એટલે બાહ્યોના સચ્ચ નામે ત્રય અને પત્તજલિનું મહાબાબ સ્વોપદગતિમા અનેક સ્થળે પ્રાચીન શ્લોકો અવતારવામા આના છે તેમને પણ આગમ કહ્યા છે બાહરણદર્શનને હમતા અને તેમના સમકરણ પ્રયો પ્રતીન સમયમા રચાયા હતા તેમને આગમ અથવા આગમસચ્ચ કહ્યા છે વાકનાપદી પ્રજાકાંડતુ નામ આગમસચ્ચુચ્ચ એવું પણ છે તે નામ સૂચવે છે કે વામ્ય પદીમા પૂર્વાચાર્યોમાથી અનેક આગમશ્લોકો અન્તરમા આના છે

સર્વપ્રવાદપુ ક્ષામ્યવાક્યાના પ્રણેતૃપરિગ્રહેણ પૌલ્પેયત્વમનુષ્યમ્ભવતે । વેદવાક્યાનિ તુ ચેતન-
વદપૌલ્પેયાણિ । સાન્નાયનાન્નરાણા પ્રણેતૃપુ વિચ્છિન્નેધ્વાગમાન્તરાત્તુસન્ધાને ચીજવદ્ભુતિષ્ઠન્તે ।-સ્વાપ્સ

અસ્તં ચાતેપુ વાદેપુ વર્ત્ત્વન્યેષ્વસત્ત્વપિ ।

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં કર્મ લોકો ન ન્યતિવર્તતે ॥૧૪૯॥

ગદ્યા (દર્શનિક) વાદો નાશ પામે અને (તેમને) સ્થનાર ધીન (દર્શનિકો)
ન હોય નો પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમા જણાવેલ કાર્યનું લોકો ઉદ્ધવધન કરતા
નથી (૧૪૯)

જ્ઞાને સ્વાભાવિકે નાર્યં શાસ્ત્રે કચ્ચ ન વિનતે ।

ધર્મો જ્ઞાનસ્ય હેતુશ્ચેત્તસ્યામ્નાયો નિબન્ધનમ્ ॥૧૫૦॥

જ્ઞાન એ (સર્વને) સ્વાભાવિક (પ્રાપ્ત થતું) હોય તો શાઓનું કશું પ્રયોજન
નથી ધર્મ નો જ્ઞાનનું કારણ હોય તો વેદ તે (ધર્મ)નું મૂળ છે

વેદશાસ્ત્રાવિરોધી ચ તર્કશ્ચક્ષુરપદ્યતામ્ ।

રૂપમાત્રાદિ વાક્યાર્થ કેવલં નાતિતિષ્ઠતિ ॥૧૫૧॥

વેદ અને શાઓનો અવિરોધી એવો તર્ક અલ્પજ્ઞાનીઓ માટે નેત્ર સમાન છે.
(શ્રુતિ, હિંગ વગેરેની મઠક વિનાના વેદચનોના) માત્ર સ્વરૂપથી તેમનો વાક્યાર્થ
અધિયાતો બનતો નથી. (૧૫૧)

અહીં તર્ક એટલે મીમાંસામા નક્કો થયેલ શ્રુતિ, લિંગ વગેરે ન્યાય (= નિયમ) સમૂહ.
અન્ય ન્યાયાદિ શાઓમા અપ્રીતા તર્કનો અહીં સંદર્ભ નથી

સત્તોડચિત્ત્વા પારાર્થ્યં વ્યક્તિરર્થસ્ય લૈકિકી ।

ઇતિ ન્યાયો ઘટુવિષયસર્ત્કેણ પ્રયિમજ્યતે ॥૧૫૨॥

શબ્દ વડે પ્રાપ્ત થતા અર્થની અવધિક્ષા, અન્ય અર્થમાં આપ્ત થતું, કોઈ
સૂચન વડે અર્થનો (વિશેષ) અલિખ્યક્ષિત એમ અનેક સિદ્ધાંતો તર્ક વડે બાધી
શકાય છે (૧૫૨)

તત્ત્વ જ્ઞાત્યમ્ । (વા. સુ. ૪/૧/૧૭) એ સૂત્રમાં તત્ત્વ શબ્દ પુરુષિયગમા છે અને અપત્યમ્
નપુ સકમા છે અહીં શબ્દ વડે લિંગ દર્શાવવામા આગ્રહ છે છતાં તેની વિવક્ષા નથી તેથી
'રાધાને પુત્ર તે રાધેય' એ અર્થમાં રાધા શબ્દ સ્ત્રીવિગમા હોવા છતાં તેને 'અપત્ય'
અર્થમાં પ્રત્યય લાગે છે. ગ્રહ સમાર્થિ । ('તે પાત્રને સાક્ષ કરે છે') હેતુભિયમહિતા ૩/૧/૨૩
મી ય ૨ ૧ ૧૩, ૧૪)માં એકવચન હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી પરંતુ અનેક સોમપાત્રો
વિવક્ષિત જિ દ્વિગ્રીય જે ચોપગ્રીકન્તિ પ્રાપ્તાન્તે મુલછત્ત્વમ્ । (હીની કમાપ્તી ઉપર ને હવે
છે તેમણે 'મરેયા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે) માં જૂતકાળમા તે પ્રચ્છણે હવતા હતા અને
ભવિષ્યમા પણ ને તેમજ કરનારા છે તે ગદ્યા 'મરેલા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત કરનારા છે,
એમાં કાળની અવિનશ્ય છે.

ઠાઈ વાર અથવા અર્થની વિવક્ષા હોય છે, જેમ કે, 'અર્થથી આપને મહિને ગ્રાહ્યજનના ઉપનયન સરકાર કરવા' (ગમાદ્યમેન્દ કુર્વીન યાદ્યગસ્વોપનયનમ્) એમાં લિંગની વિવક્ષા છે, કારણ કે પુરુષને ઉપનયન આપવાનું છે, સ્ત્રી અને નપુંસકને નહિ. પણના મંજેન ૧ (પશુ વડે યજ્ઞ કરવો) એમાં તૃતીયાનો પ્રયય 'એક' એવી સંખ્યા દર્શાવે છે, જે અથવા અનેક પશુઓથી યજ્ઞ કરવામાં આવતો નથી, તેન સ્ત્રીવ્યતિસ્તિજયતિ . ૧ પા. સૂ. ૪.૨ પ્રમાણે દિવ્યતિ, સ્ત્રવતિ, જયતિ અને જિતમ્ એવા અર્થમાં તૃતીય ન્તને ઝક પ્રત્યય થાય છે)માં ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળનો વિવક્ષા છે.

"નક્ષત્રને જોઈને મૌન તોડવું" (નક્ષત્ર દષ્ટ્વા વાચ વિવ્રજત્) અહીં માત્ર નક્ષત્ર દર્શન નહિ પણ તેને યોગ્ય કાલ ઉદ્દિષ્ટ છે આકાશ વાદળોથી વ્યાપ્ત હોય તો પણ નક્ષત્ર દેખાયું છે તે સમય નક્કી કરીને વર્ણવિસર્ગ થઈ શકે અહીં સંદેહોથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ ઉપલક્ષ્ય છે જ્યારે યોગ્ય કાલ વિધેય હોઈને તેનું પ્રામાન્ય છે હહીને કામડાંએથી બચાવો (કાચેત્યો વધિ રક્ષણમ્) એવા વચનમાં વર્ણવેલા સંદેહો ઉપરાંત અન્ય અર્થ પણ અભિપ્રેત છે, જેમકે, કામડાંઓ દેખાતાં ન હોય તો પણ કૂતરાં બિલાડા, વગેરેથી હહીને બચાવવું જોઈએ. જમીને છોકરા પડી કહેવામાં આવે કે 'વાસણો સાફ કરો' એમાં વાસણો ઉપરાંત ટેમલ, ટેમલકલોચ વગેરે સાફ કરવાનું પણ આવી જાય છે

'ચોપડેલી શકરા તે મૂકે છે' (ભક્તિ સર્વશ કવદધાતિ) એ વચનમાં શોનાથી ચોપડી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ પછી આવતું સૂચનવાક્ય, શી એ તો તેજ છે (તિજો વે જીતમ) જણાવી દે છે કે શકરા થી ભગાડેલી છે. અહીં બીજું વચન સૂચન (= લિંગ) રૂપે છે તે મૂળ અર્થને બદલતું કરે છે.

આ બધી સ્પષ્ટતાઓ મીમાંસામાં પ્રાપ્ત થાય છે

શબ્દાનામેવ સા શક્તિર્લોકો ચ પુરુષાયથ વ ।

■ શબ્દાનુગતો ન્યાયોડનાગમેષ્વરિત્રિવચન ॥૧૫૩॥

જે પુરુષનિષ્ઠ તર્ક (= મનુમાન) છે તે (તો) શબ્દોની જ શક્તિ છે જેમનામાં આગમ(બધવસ્થા) નથી તેઓમાં શબ્દ(શક્તિ)-નડે સ્થાપિત થયેલો ન્યાય પ્રમાણ-ભૂત નથી (૧૫૩)

અહીં તર્ક એટલે નર્મ, પ્રકરણ, લિંગ વગેરે મીમાંસા-આયોધો પ્રમાણભૂત માનવામાં આવેલ અનુમાન. આગમ-બધવસ્થા વિનાના એટલે વેદરૂપ આગમને નહિ માનનારા, શબ્દ વડે સ્થાપિત નહીં થયેલો એટલે શબ્દરૂપી મૂળ વિનાનો

જે તર્ક શબ્દશક્તિ વડે પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ પદ્ધતિના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યને અનુસરે છે તે આગમનો નાશ કરતો હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી એને શુદ્ધ તર્ક કહીશું

* યદુદુમ્નસવર્ણના ષટીના મળ્ડં મહત્ ।

પીતં ન ગમયેત્તયમ્ ફિ કલ્કમુગલં નયેત્ ॥૧૫૪॥

સર્વપ્રવારેણ કામમવાક્યાનાં પ્રણેતૃરિપ્રદેશ પૌસ્પેયત્વમધુપમમ્વતે । વેદવાક્યાનિ તુ ચૈતન્ય-
વદપૌરુષેણાં । ટાંચામગમન્તરાણા પ્રણેતૃણ વિચ્છિન્નેધ્યામમાન્તરાતુસન્ધાને ચીવવદ્નુતિષ્ઠન્તે ।—સ્વોપજ

અસ્તં ચાતેપુ વાદેપુ કર્તૃધ્વન્યેષ્વસત્સવિ ।

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં કર્મ લોકો જા વ્યતિવર્તતે ॥૧૪૯॥

બધા (દાર્શનિક) વાદો નાશ પામે અને (તેમને) સ્થનાર ઊભા (દાર્શનિકો)
ન હોય નો પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જણાવેલ કાર્યનું લોકો ઉદ્દેશ્યન કરતા
નથી. (૧૪૯)

જ્ઞાને સ્વાભાવિકે નાર્ય. શાસ્ત્રૈઃ કચ્ચ ન વિચલે ।

ધર્મે જ્ઞાનસ્ય હૈતુશ્ચેત્તત્યામ્નાયો નિષ્કમ્પનમ્ ॥૧૫૦॥

જ્ઞાન જો (સર્વને) સ્વાભાવિક (પ્રાપ્ત થતું) હોય તો શાસ્ત્રોનું કશું પ્રયોજન
નથી ધર્મ જો જ્ઞાનનું કારણ હોય તો વેદ તે (ધર્મ)નું મૂળ છે.

વેદશાસ્ત્રાધિશેધી ચ સર્કશ્ચક્ષુરપર્યત્તામ્ ।

રૂપમાત્રાદિ વામ્પયાર્થઃ કેવલં નાતિતિષ્ઠતિ ॥૧૫૧॥

વેદ અને શાસ્ત્રોનો અનિર્દેશી એવો તર્ક અલ્પજ્ઞાનીઓ માટે નેત્ર સમાન છે.
(શ્રુતિ, લિંગ વગેરેની મદદ વિનાનાં વેદચનોના) માત્ર સ્વરૂપથી તેમનો વાક્યાર્થ
અધિયાતો ખનતો નથી. (૧૫૧)

અહીં તર્ક એટલે ગ્રાંથાસામાં નક્કી થયેલ શ્રુતિ, લિંગ વગેરે ન્યાય (= નિયમ) સમૂહ.
અન્ય ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોમાં અસ્વીતા તર્કનો અહીં સંદર્ભ નથી

સતોડવિવક્ષા પારાધ્યં વ્યક્તિર્યસ્ય લૈકિકી ।

હતિ ન્યાયો વહુવિષયસ્તર્કેણ પ્રયિમજ્યતે ॥૧૫૨॥

શબ્દ વડે પ્રાપ્ત થતા અર્થની અવવિક્ષા, અન્ય અર્થમાં વ્યાપ્ત થતું, કોઈ
સૂચન વડે અર્થનાં (વિશેષ) અભિવ્યક્તિ એમ અનેક સિદ્ધાંતો તર્ક વડે અણી
શકાય છે. (૧૫૨)

તત્ત્વ જાતયમ્ । (વા. સુ. ૪/૧૧૧૨) એ સૂત્રમાં તત્ત્વ શબ્દ પુલ્લિંગમાં છે અને જાતયમ્
નપુંસકમાં છે. અહીં શબ્દ વડે લિંગ દર્શાવવામાં આનું છે છતાં તેની વિવક્ષા નથી. તેથી
'રાધાનો પુત્ર તે રાધેય' એ અર્થમાં રાધા શબ્દ સીલિંગમાં હોવા છતાં તેને 'અપત્ત'
અર્થમાં પ્રત્યય લાગે છે. પ્રદ્ધ સમાર્થિ । ('તે પાત્રને સાફ કરે છે' રૈત્તીયસંહિતા ૨/૨૨/૨
મી ધ. ૨ ૧ ૧૩, ૧૪)માં એકવચન હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી પરંતુ અનેક સોમપાત્રો
વિવક્ષિત છે. સ્ત્રીય ચે ચોવગીવન્તિ ગ્રામ્યારતે મૃતચામ્ । (લીની કમાણી ૬૫૨ જે શ્લોક
છે તેમજે 'મરેલા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે) માં ભૂતક્ષણમાં તે પ્રમાણે શ્વેતા હતા અને
અવિગમાં પણ જે તેમજ દેશનારા છે તે બધા 'મરેલા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત કરનારા છે,
એમાં કાળની અવિવક્ષા છે.

કોઈ વાર આવા અર્થની વિવક્ષા હોય છે, જેમ કે, 'જલ'થી આપમે મદિને પ્રાણીનું ઉપનયન સંસ્કાર કરવા' (एमांश्मेव कुर्वीम प्राणायोपनयनम्) એમાં લિંગની વિવક્ષા છે, કારણ કે પુરુષને ઉપનયન આપવાનું છે, યૌ અને નપુંસકને નહિ. શક્યતઃ થવેલ. (પશુ વડે યજ્ઞ કરવો) એમાં તૃતીયાનો પ્રત્યય 'એક' એવી સમજા દર્શાવે છે, જે અથવા અનેક પશુઓથી યજ્ઞ કરવામાં આવેલો નથી, તેનું ચીન્યવિષયવિવક્ષા... ૧ પા. સુ. ૪ ૪.૨ પ્રમાણે દિવ્યતિ, સ્વતિ, યજતિ અને જિતમ્ એવા અર્થમાં તૃતીય ન્તને ઉક્ત પ્રત્યય થાય છે)માં ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળની વિવક્ષા છે.

"નક્ષત્રને જોઈને યૌન તોડવું" (नक्षत्रं दृष्ट्वा वायं विच्छेत्) અહીં માત્ર નક્ષત્ર દર્શન નહિ પણ તેને યોગ્ય કાલ ઉદ્દિષ્ટ છે. આકાશ વાદળોથી વ્યાપ્ત હોય તો પણ નક્ષત્ર દેખાવું છે તે સમય નક્કી કરીને વાઙ્મિસર્ગ થઈ શકે અહીં શબ્દોથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ ઉપલક્ષ્ય છે જ્યારે યોગ્ય કાલ વિધેય હોઈને તેનું પ્રાધાન્ય છે. દહીંને કાઝડાઓથી બચાવો (काकेश्वो बधि रक्षयताम्) એવા વચનમાં વપરાયેલા શબ્દો ઉપરાંત બન્ય અર્થ પણ અભિપ્રેત છે, જેમકે, કાઝડાઓ દેખાતા ન હોય તો પણ કુતરાં બિલાડાં, વગેરેથી દહીંને બચાવવું જોઈએ. જમીને છાંય પડી કહેવામાં આવે કે 'વાસણો સાફ કરો' એમાં વાસણો ઉપરાંત ટેબલ, ટેબલકલોથ વગેરે સાફ કરવાનું પણ આવી જાય છે.

'ચોપડેલી શકરા તે મૂકે છે' (छोटा, चर्करा बघरधाति) એ વચનમાં શેનાથી ચોપડી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ પછી આવતું સૂચનવાક્ય, ધી એ તો તેજ છે. (તિજો જે જ્વલમ) જગ્યાથી દે છે કે શકરા ધી લગડેલી છે. અહીં બીજું વચન સૂચન (= લિંગ) રૂપે છે. તે મૂળ અર્થને બદલ કરે છે.

આ બધી સ્પષ્ટતાઓ ગીતાસામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

वाचानामेष सा लक्षित्त्वे य पुरुषाश्रयः ।

त शब्दानुगतो न्यायोऽनगमेवनिवन्धनः ॥૧૫૬॥

જે પુરુષાનિષ્ઠ તર્ક (=અનુમાન) છે તે (તો) શબ્દોનાં જ શક્તિ છે જેમનામાં આગમ(બ્યવસ્થા) નથી તેઓમા શબ્દ(શક્તિ)વડે સ્થાપિત થયેલો ન્યાય પ્રમાણ-ભૂત નથી (૧૫૬)

અહીં તર્ક એટલે અર્થ, પ્રકરણ, લિંગ વગેરે ગીતાસાનાયોથી પ્રમાણભૂત-માનવામાં આવેલ અનુમાન. આગમબ્યવસ્થા વિનાના એટલે વેદ્ય આગમને નહિ માનનારા, શબ્દ વડે સ્થાપિત નહીં થયેલો એટલે શબ્દથી મૂળ વિનાનો.

જે તર્ક શબ્દશક્તિ વડે પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ પદાર્થોના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યને અનુસરે છે તે આગમનો નાશ કરતો હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી, એને શુદ્ધ તર્ક કહીશું.

* यदुदुम्बरवर्णानां पटीर्नां गण्डलं महत् ।

पीठं ॥ गमयेत्तर्गं किं तच्छ्रुतं नयेत् ॥૧૫૭॥

લાલ રંગના, મદિરાથી ભરેલા ઘણાંઓનો મોટો ઢગલો પીવામાં આવતાં (પણ
જો તે) સ્વર્ગમાં પહોંચાડતો ન હોય તો, યજ્ઞમાં કરવામાં આવતું તે (શોડુક મદિરા-
પાન) શું ત્યાં પહોંચાડશે ? (૧૫૪)

મહાબાળ (૧. ૫. ૩. લી. ૩)માં રજૂ થયેલુ આ સદર્શવચન કારિકા ૧૫૩
ઉપરની સ્થોપણવૃત્તિ માં મૂકવામાં આવ્યું છે જ્યાં આગમનચનોને નિષ્કૂળ બતાવવાનો યત્ન
કરતો શુદ્ધ તર્ક હોય તે નિષ્કૂળ છે એ વિચારના અનુસંધાનમાં આ કારિકા રજૂ થઈ છે

રૂપાદયો યથા દૃષ્ટા પ્રત્યર્થે યતશક્ત્ય ।

શક્ષાસ્તયૈવ દૃશ્યન્તે વિપાપહરણાવિપુ ॥૧૫૫॥

જેમ રૂપ (રસ, ગન્ધ) વગેરે શુદ્ધોની દરેક કાર્ય માટેની શક્તિ નિશ્ચિત હોય
છે તેમ એર દૂર કરવા વગેરે બાળતોમાં શબ્દો (નિશ્ચિત શક્તિવાળા) દેખાય છે
(૧૫૫)

નીલરૂપ તેમને ઠંડક આપે છે, બાસ્તવરૂપ નુકસાન કરે છે મીઠો રસ કંઈ ઉત્પન્ન
કરે છે, તીખો પિત્ત કરે છે. એર અને એરી ઔષધિની વાસ મૂર્ખાં હાવે છે, કૂંડોની વાસ
ઉરોગિત કરે છે એરી ઔષધિનો રપર્શ સ્ત્રુષુ હાવે છે. ચન્દનનો રપર્શ આહલાદક બને છે.

આવી રીતે કેટલાક મન્ત્રોના ઉચ્ચારણથી એર ભીતરે છે, અમુક વેદશ્લોકોના ઉચ્ચારણથી
વિશિષ્ટ અદૃષ્ટ કૃપી પ્રાપ્ત થાય છે.

યયૈર્ષાં તન્ન સામર્થ્ય ધર્મડપ્યેવં પ્રવીપવામ્ ।

સાધૂના સાધુમિસ્તસ્માદ્રાચ્યમભ્યુદયાર્થિનામ્ ॥૧૫૬॥

જેમ આ શબ્દોત્તું તે તે કાર્યોમાં આવું સામર્થ્ય છે તેમ સાધુ શબ્દોત્તું
ધર્મપ્રાપ્તિ કરાવવામાં પણ તેવું જ સામર્થ્ય છે એમ સમજો તેથી અભ્યુદયને
ધંજીતારા સંજ્ઞાનોએ સાધુ શબ્દોનો (જ) પ્રયોગ કરવો. (૧૫૬)

સર્વોડદૃષ્ટફલભર્યાનાગમાત્રતિપચતે ।

વિપરીતં ચ સર્વત્ર શક્ષ્યતે વક્તુમાગમે ॥૧૫૭॥

સર્વે (જનો) અદૃષ્ટ કૃપા આપનાર (વક્તાદિ) બાળતોને આગમ (વેદ)માંથી
પ્રાપ્ત કરે છે આગમમાં નિર્દોષેલી જાંબી બાળતોને તેથી વિરુદ્ધ બહોર કરવી પણ
શક્ય છે. (૧૫૭)

મન્ત્રના શબ્દો જેમ એર ભીતરે છે તેમ એમ પણ કહેવાય કે વેદવચનોથી અમર્મ
પણ પ્રાપ્ત થાય છે શબ્દોની નિષ્ઠ શક્તિથી વિપરીત એવી શક્તિની પણ કમના કરી
શકાય આવી દર્શાવે જ્યાં એમ કહી શકાય કે દૃષ્ટ અથવા અદૃષ્ટ કૃપા અંગે વેદવચનોને
બંને રીતે સમજી શકાશે તેથી એવો નિર્ણય કરવો કે સાધુ શબ્દોથી ધર્મપ્રાપ્તિ થાય
અને અસાધુ શબ્દોથી અધર્મપ્રાપ્તિ થાય છે

સાધુત્વજ્ઞાનવિષયા સેયં વ્યાકરણસ્મૃતિ ।

અવિન્નછેદેન શિષ્ટાન્નામિદં સ્મૃતિનિવન્ધનમ્ ॥૧૫૮॥

સાધુ શબ્દોત્તુ જ્ઞાન એ આ વ્યાકરણ-સ્મૃતિનો વિષય છે ગિષ્ટોત્તી અવિન્ન-સ્મૃતિપર પરાતુ તે નિમિત્ત છે. (૧૫૮)

ધૈર્યમિદમધ્યમાયાશ્ચ પદ્યસ્ત્યાગ્રૈતદ્દમુતમ્ ।

અનેકતીર્થભેદાવાસ્ત્વયા ઘાત્ત પરં પદમ્ ॥૧૫૯॥

(આ વ્યાકરણ-સ્મૃતિ) વૈખરી, મધ્યમા અને પરવન્તી એમ અનેક લિન્ન માળોમા વ્યાપ્ત વાણીતુ ગદ્યુતુ અને ઉત્તમ સ્થાન છે (૧૫૯)

બીજાઓ વડે સવેશ અને શ્રોતના વિષય તરીકે જેનુ શ્રુતિરૂપ નિવત છે તે વાણી વૈખરી કહેવાન છે વિખર એટલે દેહ અને ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ, ત્યાંથી જન્મેલી એને વૈ પરી તે વર્ણોના રૂપક ઉચ્ચારણ રૂપ છે આકાંક્ષી ધરીમા, દોષમા, વાસગીમા, નીહામા એમ અનેક પરિમાણોમા તે વ્યાપેલી છે.

મધ્યમા વાણી અત સનિવિષ્, ક્રમવતી હોય તેવી દેખાતી, માન શુદ્ધિ વડે પ્રગીત થનારી અને સૂક્ષ્મ પ્રાગૃહ્ણિતે અનુસરનારી કે પરવન્તી વાણી ક્રમનો અત દ્વ દ્વાર કરીને અર્થોત્ત અત કરણમા સમાવીને તેને વિયુત કરીને અક્રમારૂપે રહેલી છે તે અત્યન્ત ક્રિયાશીલ, વિગુહ અને શાન્ત છે પદ્યોના રૂપો તેનામા લાન થ તે નિરાકાર, એ પદ્યોને સમાવનારી, સર્વ આકારોને પોતાનામા નિમગ્ન કરનારી પ્રગીત અર્થનો આભાસ આપનારી, બધા અર્થોના અવમાનનો અત લાવનારી એમ અસખ્ય ભેદોવાળી છે પરવન્તીને પરા અથવા પ્રકૃતિ અથવા પરાપ્રકૃતિ અથવા પ્રતિષ્ઠા એવા નામ આપરામા આના છે. પરવન્તીને પરા અને અપરા એમ બે રીતે સ્વોચ્ચત્તેમા મા અને અનુદરિ પછી વિભેદી વ્યાકરણશાસ્ત્રપર પરામા સમજવામા આવા છે અનુદરિ પોતે પરવન્તી ઉપરાત પરાને મધ્ય સ્વત ન વાણીમંકર તરીકે સ્વરોકાસતા હતા કે તેમ તે રૂપક શ્રુત નથી

પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે વૈખરી વાક્ય કડપ્રદેશમા, મધ્યમા હ્રસ્વમા, પરવન્તી નાભિમા અને પરા મૂળચક્રમા રહેલી છે પ્રત્યક્ષિગ્રાહ્યતાના પ્રસિદ્ધ મિતકો રામકેક, હરપન અને અભિનવગુપ્ત આ વિચારોનો ધણો વિસ્તાર કરે છે

સ્વોચ્ચત્તિમા યજ્ઞાતમા વાણીના સ્વરૂપને લગતા પાંચ શ્લોકો અવતારવામા આગ્યા છે આ શ્લોકો મહામારણ કાષમધિક વર્ણના વાલ્મીકિના વિવાગમા અધ્યાય ૨૧મા થોડા ફેરફાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. પછીના ૭ શ્લોકો પશુ પ્રાચીન વ્યાકરણગ્રન્થના કોઈ અંશમાથી લેવામા આના હોય એમ લાગે છે જન્મત ભદ્રના ન્યાયમંત્રી (૩ ૧૦૩, ૧૦૪ મા અને વાદિદેવસુ રેવા સ્વાસ્થાદરત્તમ્ (૧ ૭) મા તેમાના કેન્દ્રાંકુ ન્યાય્યાન પ્રાપ્ત થાય છે દર્શનપ્રયોમા પ્રાપ્ત થતી વાક્યવરીયની અન્વ કરિકાઓની જેમ આ દારિમાઓ પણ બીજે અનેક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે ઉ ત પ્રમથદમ્ભર્માનંદ (નિર્ણયનાવર, ૩ ૪૨) સ્વાધ્યંભાસ્વાર્થિક, (નિર્ણયસાગર, ૩ ૨૪૨) વગેરે

ક્રમે (૧. ૧૬૪.૫)ની ઝગ્યામાં નિર્દોષ વાણીના એવા સ્વરૂપને (તુરોયં વાચઃ) ઉલ્લેખીને સ્વોપદમાં જણાવવામાં આંધું છે કે તે શબ્દતત્ત્વ અસંકીર્ણ ૩૫ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં નિબદ્ધ છે ઉચ્ચ દર્શનને નહિ પામેલ જનોની સક્રિયતા શૂન્યવાણી હોય છે. તેથી વ્યાખ્યાઓ અને વિસ્તારવાણું આ વ્યાકરણશાસ્ત્ર શબ્દોની પ્રાપ્તિ માટે સહેલો ઉપાય છે.

વાક્યપદીયનાં ત્રણ કાંડમાં ત્રણ પ્રકારની વાણીના વિસ્તાર થયો છે એવું એક લયન પદ્ય કરવામાં આંધું છે. પ્રથમ કાંડમાં શબ્દસ્વરૂપ શબ્દતત્ત્વ અર્થોત્ પરમા વાક પરવન્તીના વિસ્તાર મળે છે, તેથી તેને બ્રહ્મકાંડ કહ્યું છે. દ્વિતીયકાંડમાં અખંડ વાક્યરૂપ શબ્દતત્ત્વની અર્થો હોવાથી તેમાં મધ્યમાનો વિસ્તાર મળે ૩ અને તૃતી કાંડમાં અપોદૃષ્ટ પદો-પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય-નો વિસ્તાર હોવાથી તેમાં વૈખરીના વિસ્તાર છે એમ માનવું જોઈએ. હેમારાજ પદ્ય કહે છે કે “પોતાના, સ્પષ્ટ (અર્થોરૂપી) શરીર વડે સર્વજનોને એકસરખી સુલભ બનેલ વાણીની આ ત્રીજી અવસ્થા (અર્થોત્ વૈખરી, આ) ભારી કૃતિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા પામે.”

તત્પ્રાક્ષાસંસીર્યં શાષો રૂપં કાર્ત્ત્વ્યેન સામાન્યવિશેષત્વર્ત્તિમજ્જાયે વ્યાકરણાણ્યે નિવદ્ધમ્ ।
અર્થાર્થશનાનાં તુ પુરુષાણાં પ્રાયેણ જ્ઞાતિષ્ઠમઃ પ્રતિષ્ઠાતિષ્ઠઃ સાપરાયાઃ જ્ઞાનયઃ । નિરપરાધસ્તુ રક્ષણ-
પ્રવચ્ચવાનનેકમાર્ગોડયં શબ્દાનાં પ્રતિવત્સુપાયો દર્શિતઃ ।—સ્વોપદ

નિરાકારજ્ઞેણ વપુષા જ્ઞાતા વિશ્વવ્રતીનતામ્ ।

તૃતીયા શાખ્યસ્થેયં પ્રતિષ્ઠાસુચ્યાતિવરઃ । પ્રકીર્ણપ્રકાશઃ ૨. ૪ ૨૭૨

* તૌરિય પ્રશ્નરત્યેષ્ઠ રસમુત્તમશાલિની ।

વિક્રયાદિષ્ટ્યેન રૂપેણ ભારતી ગૌ જુવિસ્મિન્ના ॥૧૬૦॥

પ્રદર્શિત સ્વભાવવાણી ભારતી વાક (વૈખરી વાણી) ક્રિંધ અને અક્રિંધરૂપ વડે ગાયત્રી જેમ ઉત્તમ રીતે શોભતી (શબ્દરૂપ) રસને વહાવે છે. (૧૬૦)

* પત્તયોરન્તરં પદ્ય સૂક્ષ્મયો. સ્પન્દમાનયોઃ ।

પ્રાણાપનાન્તરે નિત્યા એક સર્વસ્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૬૧॥

પ્રાણ અને અપાનથી દૂર, એક વાણી (મધ્યમા) સર્વમાં હંમિશાં રહેલી છે. સૂક્ષ્મ અને સતત સ્પન્દનવાળો તે બંને વચ્ચેની વિશિષ્ટતાને જુઓ. (૧૬૧)

* અન્યા ત્વમેયમાૈવ વિના પ્રાણેન વર્તતે ।

જાયતે હિ તતઃ પ્રાણો જાતમાપ્પાયયન્પુનઃ ॥૧૬૨॥

(તેમનાથી) જુદી (પરવન્તી) કોઈ પ્રેરણા વિનાની હોવા છતાં પ્રાણ વિના રહેલી છે ત્યાર પછી (મધ્યમા) તાલીને પારંપુષ્ટ કરતો પ્રાણ તેમાંથી ફરી વાર ઉત્પન્ન થાય છે (૧૬૨)

* પ્રાણેનાપ્યાયિતા સૈવં વ્યવહારનિવન્ધની ।

સર્વસ્યોચ્છ્વાસમાસાય ન વાગ્યદત્તિર્કર્હિચિત્ ॥૧૬૩॥

પ્રાણુ વડે પોષણ પામેલી તે જલહારતું કારણ અને છે. સર્વ(જનો)ના પ્રાણુમાં પ્રાપ્ત થઈને તે (મધ્યમા) વાકુ કશું ઉચ્ચારણ કરતી નથી (૧૬૩)

* ઘોષિણો જ્ઞાતનિર્ઘોષા અઘોષા ચ પ્રવર્તતે ।

તયોરપિ ચ ઘોષિણ્યો નિર્ઘોષૈય ગરીયસી ॥૧૬૪॥

જેમાં નાદ ઉત્પન્ન થયો છે તેવી તે ઘોષવતી (વેખરી) અને ઘોષ વિનાની (મધ્યમા અને પશ્યન્તી) પ્રવૃત્ત અને છે. ઘોષવતી (વેખરી) અને નિર્ઘોષા (મધ્યમા) એ બેમાં નિર્ઘોષા વધારે મહત્ત્વની છે. (૧૬૪)

* સ્થાનેષુ વિષ્ટુતે વાયૌ કૃત્વર્ણપરિમહા ।

વૈસરી વાકુમયોક્તૃણાં પ્રાણશુત્તિનિવન્ધતા ॥૧૬૫॥

(ઉચ્ચારણ) સ્થાનોમાં વાયુ પ્રતિઘાત પામતાં વર્ણ (શબ્દ વગેરે)ને સ્વીકાર કરનારી વેખરી વાણી ઉચ્ચારણ કરનારાઓની પ્રાણશુત્તિનું નિમિત્ત અને છે. (૧૬૫)

* કેવલં યુદ્ધપુપાદાનક્રમરૂપાનુપાતિતી ।

પ્રાણશુત્તિમતિક્રમ્ય મધ્યમા વાકુ પ્રયત્તે ॥૧૬૬॥

પુદ્ધિમાં જ માત્ર નિમિત્તવાળી, ક્રમરૂપને પ્રાપ્ત કરનારી મધ્યમા વાણી પ્રાણશુત્તિનું અતિક્રમણ કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે. (૧૬૬)

* અવિમાગા તુ વદયન્તી સર્વતઃ સદ્વત્ક્રમા ।

સ્વરૂપજ્યોતિરેવાન્તઃ સૂક્ષ્મા વાગનવાયિતી ॥૧૬૭॥

વિભાગ વિનાની અને સર્વત્ર ક્રમ વિનાની સૂક્ષ્મવાણી પશ્યન્તી સ્વયંપ્રકાશ અને અવિનશ્ય છે. (૧૬૭)

* વૌયુષ્પૂર્વ્યમાણાપિ નિત્યમાગન્તુર્મિર્મલૈઃ ॥

અત્યા કલેવ સોમસ્ય નાત્યન્તમભિભૂયતે ॥૧૬૮॥

અમૃત વડે ચોતરફથી ભરાતી હોવા છતાં, ચંદ્રની છેલ્લી કલાની જેમ, (અશુદ્ધ શબ્દોદ્ગ્રી) પ્રાચીનિક મહિનવાઓ વડે તે હિમેશાં પૂરેપૂરી ઘેરાતી નથી. (૧૬૮)

* ગત્યાં દષ્ટસ્વરૂપાયામધિકારો નિવર્તતે ।

પુરુષે પોદશકલે તામાદુરમૃતાં ક્લ્યામ્ ॥૧૬૯॥

જેનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવતાં, (સંસારબંધનરૂપી) જ્વાળદારી ચાલી નાથ છે. સોળ કલાવાળા પુરુષમાં તેને નિત્ય કલા કહી છે. (૧૬૯)

* પ્રાપ્તોપરાગરૂપા સા વિજ્ઞૈરતુષક્તિમિઃ ।

વૈશ્વરો સત્ત્વમાત્રેવ ગુણેર્ન વ્યવકીર્યતે ॥૧૭૦॥

જેમ સંતાડપ શબ્દશક્તિનું સ્વરૂપ (સત્વાદિ) ગુણો વડે બેઠાતું નથી તેમ તે વૈશ્વરી, આગન્તુક અશુદ્ધિઓ રૂપો ગુણો વડે અનુરક્ત બનવા જતાં/સિદ્ધાતી નથી (૧૭૦)

કારિકા ૧૫૯ની સ્વોપજ્ઞાતિમાં આ ૧૬૦-૧૭૦ કારિકાઓ રજૂ થઈ છે. મદાસારત આત્મવેધિક પર્વ અધ્યાય ૨૧માં ૧૭ અઆ, ૧૮ અઆ, ૧૮ઈઈ, ૧૪ અઆ ૧૪ ઈઈ, ૧૫અઆ, ૧૫ઈઈ અને ૧૬ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારિકાઓમાં પરચન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણીનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ૧૬૫ થી ૧૭૦ કારિકાઓને બાદ ૪ એવા શબ્દોથી રજૂ કરવામાં આવી છે. તે કારિકાઓ પણ ત્રણ વાક્યોએને ચર્ચે છે.

તદુપિભગાવિભાગમ્યાં ક્રિયમાણમયસ્થિતમ્ ।

સ્વભાવૈસ્તુ ભાવાનાં દૃશ્યન્તે શબ્દશક્તયઃ ॥૧૭૧॥

પદાર્થોના સ્વભાવને બાણનાર (જ્ઞાનીઓ) શબ્દની શક્તિઓનેા સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેથી (પ્રકૃતિપ્રત્યય) વિભાગ અને (સ્વરૂપનિર્દેશરૂપી) અવિભાગને આધારે બ્યાકરણની રચના થયેલી છે. (૧૭૧)

વિભાગ એટલે શબ્દોનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને જુદાં જુદાં સમજવાં. અવિભાગ એટલે શબ્દોને છૂટા પાડ્યા વિના તેમના મૂળ સ્વરૂપે રજૂ કરવા, જેમકે પા. સુ. ૭.૪. ૬૫માં વાચર્તિ, વર્ષતિ એવાં ક્રિપારૂપો અને પા. સુ. ૬ ૧.૨.માં શાળ્યાન્, સાહ્યાન્ વગેરે કૃદંતરૂપો તેમના અવિભક્તરૂપમાં નેધિવામાં આવ્યાં છે. બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દાર્થબોધ બંને રીતે કરવામાં આવે છે.

અનાદિમવ્યવચ્છિન્નાં શ્રુતિમાહુરક્ર્ત્ત્વકમ્ ।

શિષ્ટૈર્નિષધ્યમાના તુ ન વ્યવચ્છિયતે સ્મૃતિઃ ॥૧૭૨॥

શ્રુતિને અનાદિ, અચાહ પરંપરાના સાતત્યવાળી અને અગૌરુવેષ બહેર કરવામાં આવી છે. શિષ્ટો વડે જુદે જુદે અમથે રચવામાં આવતી હોઈને સ્મૃતિ વિચ્છેદ પામતી નથી. (૧૭૨)

અવિભાગાદ્વિવૃત્તાનામભિસ્યા સ્વપ્નવચ્છસ્તૌ ।

માયતસ્ત્યં તુ વિજ્ઞાય લિહ્-જેમ્યો વિદિતા સ્મૃતિઃ ॥૧૭૩॥

અવિભક્ત (શબ્દબ્રહ્મ)માથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા ઋષિઓનું વેદોનું જ્ઞાન સ્વપ્નજ્ઞાન જેવું (જ્ઞાન વડે અવગ્ર્ય) છે શ્રુતિના સૂચનોમાંથી પદાર્થોના તરવને બાળીને (ઋષિઓએ) સ્મૃતિની રચના કરી છે. (૧૭૩)

અહીં સ્વપ્નજ્ઞાન જેવું જ્ઞાન એટલે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અર્થાત્ જોન વડે ગમ્ય ન બને તેવું, પ્રતિભાપ્રાપ્ત માનસ જ્ઞાન. શબ્દશબ્દમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા ઋષિઓનું શ્રુતિ અંગેનું જ્ઞાન કેવળ પ્રતિભાથી પ્રાપ્ત હોય છે

તેવા વાગ્મુરવિશાવ્યવહાર સર્વ જ્ઞાપનારિ, વિદ્યાત્મકત્વ તુ નિદ્યમાનમ્ભુક મુખ્યમ્ ।
તે ચ સ્વત્ત્વ દ્વાધોષમ્ય સ્વદ્ વક્તૃત્વે સર્વમેવશક્તિયુક્તમગિતશક્તિયુક્ત ચ વચ્ચન્તિ ।—સ્વોત્ત્વ ।

કાયવાગ્મુરવિવિધયા યે મલ્લ સમવસિયતા ।

ચિકિત્સાલક્ષણાધ્યાત્મશાસ્ત્રેસ્તેષાં વિશુદ્ધયઃ ॥૧૭૪॥

શરીર, વાણી અને બુદ્ધિની જે દૃઢ બનેલી અશુદ્ધિઓ છે તે જૈદ્ધ, વ્યા
કરણ અને અધ્યાત્મસાસથી વિશુદ્ધ બને છે. (૧૭૪)

શબ્દ સંસ્કારહીનો યો ગૌરિતે પ્રયુયુક્તયતે ।

તત્ત્વપદ્મશમિચ્છન્તિ ચિશિષ્ઠાર્થનિવેશિનમ્ ॥૧૭૫॥

ગૌ (ગાય) એવા શુદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યારે 'ગાયો' એવા
અશુદ્ધ શબ્દનો, તે (શ) અર્થમાં કોઈ પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તે (ગાય) ને અપજ્ઞશ
(શબ્દ) કહે છે. (૧૭૫)

૧૭૫. અપજ્ઞશ શબ્દનું મૂળ શુદ્ધ શબ્દ છે શુદ્ધ શબ્દ રૂપી મૂળ વિનાનો સત્ત્વ કોઈ
અપજ્ઞશ શબ્દ નથી, તેજ હતા રૂઢિથી અને વપરાશથી કેટલાક અપજ્ઞશ શબ્દો સર્વત્ર રૂપ
ધરાવતા થાયા છે, અચક્ષિત કે અમાદ્યથી પ્રણીવાર ગૌ. એવા શુદ્ધ શબ્દને બદલે ગાયો કે ગોનો
એવા અશુદ્ધ શબ્દો ઉચ્ચારાય છે.

અત્તરગોણ્યાદય શબ્દા સાધવો વિપયાન્વરે ।

નિમિત્તભેદાત્સર્વત્ર સાધુત્વ ચ વ્યવસિયતમ્ ॥૧૭૬॥

'અત્તર' અને ગોણી શબ્દો બીજા વિષય (સંદર્ભ)માં સાધુ (શુદ્ધ) શબ્દો
છે વિશિષ્ટ (અર્થપ્રવૃત્ત) નિમિત્તને કારણે સર્વત્ર સાધુત્વ નક્કી થયું હોય છે. (૧૭૬)

૧૭૬ 'અત્તર' એટલે પોતાનું નહિ અને મોળી બદલે 'આધારપાત્ર' એવા અર્થમાં
આ બે શબ્દો સાધુ છે પરંતુ થોડો 'ગાય' એ અર્થમાં અસાધુ છે.

આ પ્રકારના ચર્ચા અને સરખાવો મહામાધ્યમીધિા । ૨ ૧૧, ૧' ૭-૧૧.

તે સાધુષ્ટનુમાનેન પ્રત્યયોત્પત્તિદેવઃ ।

સાદાત્મ્યમુપામ્બેઝ શબ્દાર્થસ્ય પ્રકાશવા ॥૧૭૭॥

તે (અપજ્ઞશ શબ્દો) સાધુશબ્દોના અનુમાનથી અર્થબોધના કારણ રૂપ
બને ॥ અને (સાધુ શબ્દો) સાથે તદ્દત્તમત્ત પામીને તેમના અર્થોના બોધ
કરાવે છે, (૧૭૭)

ત્ત શિષ્ટૈરનુગમ્યન્તે પર્યાયા ડગ માપત ।

તે ચત્ત. સ્મૃતિશસ્ત્રેઝ તપ્પાત્માશ્રદ્ધાચવા ॥૧૭૮॥

આ (અપજ્ઞશ) શબ્દો શિષ્ટો વડે કે વ્યાકરણ-શ્રુતિ વડે ગુદ્ધ પર્યાયો માનવામાં
આવતા નહિ હોવાથી તેઓ (અર્થના) માણાત વચ્ચક બનતા નથી (૧૭૮)

અન્વંચિતિ યથા વાલ શિશ્વમાગોઽપભાપતે ।

અવ્યક્તં તદ્વિવાં તેન વ્યક્તો ભવતિ નિશ્ચય, ॥૧૭૯॥

અર્થે સાધો પ્રયોક્તવ્યે ચોઽપભ્રંશઃ પ્રયુજ્યતે ।

તેન સાધુવ્યવહિત કશ્ચિદર્થોઽભિધીયતે ॥૧૮૦॥

જેમ ('અંખા અંખા' એમ બોલતાં) શીખતો બાળક અસ્પષ્ટપણે 'અખ્વ, અખ્વ' એમ તેમને ઉચ્ચારે છે અને તેની વાણીને સમજનારાઓને તે (અસ્પષ્ટ શબ્દોની) સ્પષ્ટતાનો નિશ્ચય થાય ॥ તેમ સાધુ શબ્દોના પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યારે જે અપભ્રંશ શબ્દ પ્રયોજાય છે તેનાથી સાધુ શબ્દનું પદોક્ષ શિષ્ય સ્મર્યતા અર્થનો બોધ થાય છે. (૧૭૯-૧૮૦)

પારમ્પર્યાદિપદ્મશા વિગુણેષ્વભિધાતુપુ ।

પ્રસિદ્ધિમાગતા ચેન તેષા સાધુરવાચક ॥૧૮૧॥

(વિદ્યારૂપી) શુદ્ધ પિતાના જે વત્તાઓમાં અપભ્રંશ શબ્દો પરંપરાથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે તેમને માટે સાધુ શબ્દ (અર્થ) વાચક બનતો નથી. (૧૮૧)

દેવો યાગ્યતિકીર્ણેયમશ્વરતૈભિધાતુમિ. ।

અતિસ્વદર્શિનાં ત્વસ્મિન્વાદે ભુક્તિવિપર્યય ॥૧૮૨॥

આ દેવી વાણીને (શુદ્ધ શબ્દોન્વારણુ માટે) અગમ્ય વક્તાઓએ (અપભ્રંશ શબ્દો સાથે ભેળવીને) કલુષિત બનાવી છે, (શબ્દોને) અનિત્ય સમજનારાઓને આ બાબતમાં ભુક્તિવિપર્યય થાય છે (૧૮૨)

ઉભયેષામવિષ્ટેદાદન્યશબ્દવિવક્ષયા ।

સોઽન્ય પ્રયુજ્યતે શબ્દો ન સોઽર્થસ્તાપિશ્ચયક ॥૧૮૩॥

इति भर्तृहरिकृते वाक्यपदीये ब्रह्मसंहिता समाप्तम् ।

સાધુ અને અપભ્રંશ એમ બંને પ્રકારના શબ્દો અવિચિન્નપણે પ્રાપ્ત થતા હોવાથી (શુદ્ધ અર્થ) શબ્દ ઉચ્ચારનાનો હોય ત્યારે જે ધીલો (અપભ્રંશ અર્થ) શબ્દ ઉચ્ચારાય છે તે (ધોડો એવા) અર્થને વ્યક્ત કરતો નથી (૧૮૩)

પ્રાચીન સમયમાં જ્યોતિર્મય શરીરવાળા વાગ્યોગવિદોની વાણી જેમ અનુત વજેરથી કલુષિત બનેલી ન હતી તેમ સાધુ શબ્દો પણ અપભ્રંશ શબ્દોથી કલુષિત બનેલા ન હતા. પરંતુ અજ્ઞાનીઓની સંખ્યા વધતાં તેમનામાં અપભ્રંશ શબ્દોના ઉચ્ચારણની પરંપરા દૃઢ બની અને તેઓ 'સબ્દની પ્રકૃતિ સાધુ શબ્દો નહિ પણ અપભ્રંશ શબ્દો છે એમ માનવા લાગ્યા. શબ્દોને અનિત્ય માનનારાઓનો ભુક્તિવિપર્યય એટલા મા ગણાય કે તેઓ અપભ્રંશ શબ્દોને શુદ્ધ શબ્દોની પ્રકૃતિ ગણે છે એટલું જ નહિ પણ સાધુ શબ્દોને પણ ધર્મસાધન ગણતાં નથી

ભર્તૃહરિકો રચેલા વાક્યપદીયમાં બ્રહ્મકાંડ મગ્ગખંડ ચલુ.

વાક્યકાણ્ડમ્

દ્વિતીયકાણ્ડમ્

વાક્યકાંડ

બીજું કાંડ

આન્યાતં શબ્દસંપાતો જ્ઞાતિઃ સંપાતવર્તિની ।

અષ્ટોઽનયયયઃ શબ્દઃ ક્રમો બુદ્ધયનુસંહૃતિઃ ॥૧॥

પદમાયં પૃથક્સર્વપદં સાક્ષદક્ષમિત્યપિ ।

વાક્યં પ્રતિ મતિર્મિન્મા બહુધા ન્યાયવર્ણિનામ્ ॥૨॥

ક્રિયા(શબ્દ), શબ્દસમુદાય, શબ્દસમુદાયમાં અંતર્હિત જ્ઞાતિ, અવયવ-
વિનાનો એક શબ્દ, (શબ્દોનો) ક્રમ, બુદ્ધયનુસંહાર, પહેલું પદ, અને દરેક
સાપેક્ષ પદ એમ વાક્ય અંગે અનેક પ્રકારે શુદ્ધ મતો વિદ્વાનો (વૈયાકરણો
અને ભીર્માસકો)ના છે. (૧-૨)

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દનું વાચકત્વ અને વાક્યનું વાચકત્વ એમ બે મતો વાચકત્વ
અંગે પ્રચલિત છે. તેમાંથી શબ્દના વાચકત્વ અંગે અને તેની સાથે સંબંધવાળા, જ્ઞાતિ,
જ્વનિ, નાદ, રસોદ વગેરે બાબતો અંગે પહેલા કાંડમાં ચર્ચા કરવામાં આવી. વાક્યના
વાચકત્વનો મત સ્વીકારીને તેની ચર્ચા સાથે એકાગ્રેણી અનેક બાબતોની ચર્ચા આ કાંડમાં
કરવામાં આવી છે.

વાક્યને સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારે સમજવામાં આવે છે : (૧) વિગ્રહવાક્ય,
જેમ કે રાજાનો પુરુષ (રાજાઃ પુરુષ એવું વાક્ય રાજપુરુષ એવા સમાસ ઉપરથી); (૨)
લૌકિક વાક્ય જેમ કે દેવદત્ત જાત રહ્યો છે, અને (૩) પારિભાષિક વાક્ય, તે મોટેથી વાંચે
છે, આ ત્રણ વિભાગોમાં સ્પષ્ટતા અને ચોક્કસાઈ નથી કરતું કે કેવટ (મહાભાષ્યપ્રદીપ,
પા. સુ. ૨૧૧૧ વા. ૧) વૈયાકરણોની વાક્યની વ્યાખ્યાને પારિભાષિક કહે છે તો નાગેશ
(મહાભાષ્યપ્રદીપોદ્યોત પા. સુ. ૨૧૧૧ વા. ૮) તેને લૌકિક વાક્ય કહે છે. વૈયાકરણો અને
ભીર્માસકોએ વાક્યની વ્યાખ્યા અંગે ઘણી ચર્ચા કરી છે. “અન્યપ્રાયેતુ”, કારક સાથેતુ”.

અને વિશેષજી સાચેતું આખ્યાત (ક્રિયાપદ) એટલે વાક્ય” એવું હતાજી કાત્યાયને આપ્યું છે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘તે મોટેથી વાગે છે, ‘તે જાત રાધે છે,’ ‘તે પોત્યા અને છૂટ જાત રાધે છે’ વગેરે વાક્યના ઉદાહરણો છે મત્સ્યમાકેની વ્યાખ્યા પ્રમાણે વાક્ય એટલે છૂટા પાડવામાં આવે ત્યારે પરસ્પર આકાંક્ષાવાળા એક સળંગ અર્થવાળા શબ્દોનો સમૂહ એટલે વાક્ય (અર્થજવાદક વાક્ય સાકાદશ્ન ચેદ્વિમાગે ત્યાત્ ૧ મીમાસાસૂત્ર ૨૧૧૫૬) આવી વ્યાખ્યાઓ ઉપરાંત પછીના સમયમાં વાક્ય અંગે અનેક વ્યાખ્યાઓ પ્રચલિત બની આ બધાનો સંગ્રહ આ કારિકાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે

પહેલી બે કારિકાઓમાં વાક્ય અંગે પ્રચીન આચાર્યોના આઠ વિકલ્પ-મતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વાક્ય અંગે અખડ પક્ષ અને ખડ પક્ષ એમ બે પક્ષો માનીએ તો સંપ્રતવર્તિની બાતિ, એક અનવયવ શબ્દ અને શુદ્ધચતુષ્કાર એમ ત્રણ લક્ષણો તેમાં પ્રાપ્ત થશે ખીજા અર્થાત્ ખડ પક્ષમાં ચન્દસશુદ્ધિ (સંવત), (શબ્દ) ક્રમ એ બે લક્ષણો અભિહિતાન્વય પક્ષમાં પ્રાપ્ત થશે અને ક્રિયાશબ્દ (આખ્યાતશબ્દ), પહેલું પદ અને દરેક સાકાંક્ષ પદ એમ ત્રણ લક્ષણો અનિવર્તાભિધાન પક્ષમાં પ્રાપ્ત થશે

વાક્ય અંગે ખડ પક્ષ અને અખડ પક્ષ એવા મેં મતો જ્ઞાનેન્દ્રાભિશાસ્ત્રના વચન (૨.૧) વધપ્રજ્ઞિ હિતિતાના અર્થધટન ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે પદોની પ્રકૃતિ એવા તત્પુરુષ સમાસથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ લેતા પદસમૂહ એવા મન્ત્રોની મૂળ પ્રકૃતિ સહિતા છે એવા નિર્ણય પ્રાપ્ત થશે અને અખડ પક્ષ પ્રાપ્ત થાય પદો જેની પ્રકૃતિ અર્થોત્ મૂળ છે એવા બહુવ્રીહિસમાસથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ લેતા પદો જેની પ્રકૃતિ છે તે સહિતા એવા નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય અને ખડ પક્ષ પ્રાપ્ત થશે

હવે આ આઠ લક્ષણો વિષે વિચારીશું (૧) સામાન્ય રીતે પ્રત્યયાન્ત નામો અને ક્રિયાશબ્દોનો સમૂહ એટલે વાક્ય અથવા કારક સાચેતો ક્રિયાશબ્દ એટલે વાક્ય (જ્ઞાતિજ ન્તથ્થો વાચ્ચ ક્રિયા વા કારકાન્વિતે ૧) એવા વાક્ય અંગેનો મત પ્રચલિત છે. પરંતુ ઠાંઠે વાર “જો, ખસ, મેસ ઢાક” એવા ક્રિયા શબ્દો પછી વાક્ય બની શકે છે (જાણ્યાતમ્) (૨) ‘અહીંથી દૂર ખસ,’ આસન ઉપર મેસ’ તથેની થાળી ઉપર ઢાક’ એવા શબ્દ સમૂહાગે પછી વાક્ય બને છે (શબ્દસળાવ) (૩) ‘હેવણ, ગાયને લઈ આવ’ એવા શબ્દ સમુદાયમાં શહેલ જાતિ એટલે વાક્ય એ અર્થમાં આ જાતિ સમગ્ર સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલી ઠાંઠો વાક્ય રૂપ બને છે (જાતિ સહાવચ્ચિની) (૪) એક અખડ અવયવબદ્ધીન શબ્દને પછી વાક્ય ઠહી શકાય અર્થોત્ અખડ વાક્યપરકોટરૂપ એક શબ્દ એટલે વાક્ય વર્ણોત્ ૨૧૮૩ અચિત્તત્વ આ એક અવયવબદ્ધીન શબ્દમાં નથી જ (વકોજનયથ વાચ્ચ ૧) (૫) એક ખીજા સાથે જોડાયેલા પદોના ક્રમ અર્થોત્ પૌર્વાપર્ય એટલે વાક્ય એમ પછી ઠહી શકાય (વચ) (૬) પદોનો સમૂહ ચિત્તમાં અર્થની એક, અવિભાજ્ય અને ક્રમબદ્ધીન ત્યાતર અભિવ્યક્તિ કરાવે છે આ આન્તર અર્થોભિવ્યક્તિત્વ ઉપસદાર અથવા આખ્ય તર રકોટ રૂપ સમજાવામાં આવે છે તેને શુદ્ધચતુષ્કાર કહે છે (વૃદ્ધચતુષ્કાર ૧) (૭) પહેલું પ્રયોજ્યત્ ૫૬ ક્રિયાશબ્દી અથવા કારકવત્ની તેમ ક્રિયા અને કારકનો પરસ્પર અવિભાજ્ય નય હોવાની પહેલુ પ્રયોજ્યત્ ૫૭ પૂરપૂરો અર્થનો કરાવે છે તથી પહેલુ ૫૬ પછી

વાક્ય કહી શકાય (આય ૧૬મું). (૮) અર્થ અંગે એકગીચની આકાંક્ષા રાખતાં પદોમાંના દરેક પદને પણ વાક્ય કહી શકાય (દુષ્કર્ણવદ સામ્ય-શ્લોક).

અખંડ પક્ષમાં વાક્યનો અર્થ પ્રતિભા છે ખરો પક્ષમાંના ‘આખ્યાતશબ્દ વાક્ય છે’ એ મતમાં વાક્યનો અર્થ ક્રિયા છે. સઘાતપક્ષ અને ક્રમપક્ષમાં વાક્યનો અર્થ ‘સંસર્ગ’ છે. આઘપદ અને ‘પૃથક્ સાક દા સર્વ’ પદ’ એ પક્ષમાં વાક્યનો અર્થ ‘સંસૃષ્ટ’ છે. સંસર્ગ પક્ષમાં પદોના અર્થોથી જુદો અર્થોત્ વિશિષ્ટ એવો અર્થ વાક્યમાં સમજવામાં આવે છે. સંસૃષ્ટ પક્ષમાં પદોના અર્થોનો પરસ્પર સુમેળ એવો જાણ વાક્યમાં સમજવામાં આવે છે. સંસર્ગ વાક્યાર્થ પક્ષમાં એક બેદ સમજવામાં આવે છે, તે છે નિરાકાંક્ષ પદાર્થ એવો વાક્યાર્થ. સંસર્ગપક્ષમાં પદો પરસ્પર સાકંક્ષિ હોય છે નિરાકાંક્ષપદાર્થપક્ષમાં પદો નિરાકાંક્ષ અર્થોત્ પરસ્પર આકાંક્ષા વિનાનાં હોય છે.

દ્વિતીયકાંડના ટીકકાર પુણ્યરાજ ૭ પ્રકારનો વાક્યાર્થ જણાવે છે; સંસર્ગ, સંસૃષ્ટ, નિરાકાંક્ષ પદાર્થ, પ્રગોળા, ક્રિયા અને પ્રતિભા. અખંડ પક્ષમાં અવયવ વિનાનું એક શબ્દરૂપ જાતિરદોષાત્મક વાક્ય અને વાક્યનો અર્થ પ્રતિભા એવો મત વૈયાકરણોને સંમત છે આ મતમાં વાક્ય અને વાક્યના અર્થ વચ્ચે અધ્યાસ અર્થત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે બાકીના સાત પક્ષમાં મોખતા અર્થોત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ મીમાંસકોને સંમત છે. મીમાંસકોને સંમત વિધિ, નિમેજા ભાવના, સઘાત વગેરે અર્થોનો માત્ર ઉલ્લેખ જ પુણ્યરાજે કર્યો છે વાક્યાર્થ વિષયક જે પૂર્વ પૂર્વ વિકલ્પ ઉત્તરોત્તર વિકલ્પનું કારણ જાની અર્થરૂપ આકારવિશેષ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેને જોઈ મતમાં વાક્યાર્થ કહીશું. આ વાક્યાર્થ પ્રતિભા વાક્યાર્થમાં અનુત્તરજાત ગણી શકાય સંપૂર્ણ પ્રતિભા રૂપે નહિ, કારણકે પ્રતિભા વાક્યાર્થમાં અર્થ બાજુ વસ્તુરૂપે હોય છે બ્યારે વિજ્ઞાનનાદી જોઈ મતમાં આવે અર્થ કેવળ વિજ્ઞાનાકાર હોઈ બાજુ વસ્તુરૂપ હોતો નથી.

નિષાલાદિદ્વયમત્યાર્થ જ્ઞાત્રેયત્પરિમાપિતમ્ ।

સામ્યદ્વયમત્યાર્થ તેજ ન સર્વં શુલ્બલક્ષણમ્ ॥૨૧॥

નિઘાત વગેરેની બચનસ્થા માટે (બ્યાકરણ)શાસ્ત્રમાં (વાક્યનું) જે શાસ્ત્રીય લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે ‘આકાંક્ષા રાખા અર્થવાન અવયવો (શબ્દો)નો સમૂહ (એટલે વાક્ય)’ એ (મીમાંસકોક્રત) લક્ષણ આથે જામી રીતે સમાન નથી (૩)

“અવયવ, કારક અને વિશેષણ સાથેનું ક્રિયાપદ વાક્ય (જાતે) છે” (આખ્યાત) સાધ્યકારકવિશેષણ નાકયમ્ । પા. શુ. ૨. ૧. ૧ વાંતિ. ૧) અને “એક ક્રિયાપદ(વાળા શબ્દસમૂહ) ને વાક્ય (કહે છે)” (લક્ષિતિ. ૧ પા. શુ. ૨. ૧. ૧ વાંતિ. ૧૦). આવી બ્યાખ્યા વૈયાકરણ્ય કાયાપને આપેલી છે “આ લાકડી છે તેના વડે પકડ”, આ વાક્યમાં ‘લાકડી’ અને “તેના વડે પકડ” વચ્ચે સામર્થ્ય હોઈને દર (પકડ) માં પા. શુ. તિલ્લિતિ. ૮. ૨. ૨૮. પ્રમાણે, નિઘાત પ્રાપ્ત થયે પરંતુ અહીં કાયાપનની બ્યાખ્યા પ્રમાણે ને વાક્યો છે, એક નહિ; અને નિઘાત નો શબ્દો એક જ વાક્યમાં હોય તો જ પ્રાપ્ત થાય અહીં તો ને વાક્યો છે. ‘નગીના શ્રેણી રહે છે કડે’ (નયન્નિર્ધારિત કુટે નામાં ‘નવીના’ અને ‘જિભો રહે છે.’ વચ્ચે સામર્થ્ય નથી હતાં જાને શબ્દો એક જ વાક્યમાં આવતા હોવાથી

નિધાત પ્રાપ્ત થશે, ક્યા શબ્દો એક જ વાક્યમાં છે અને ક્યા શબ્દો જુદાં વાક્યોમાં છે એ નક્કી કરનારી વાક્યની વ્યાખ્યા કાત્યાયને આપી છે. મીમાંસકોને સંમત વાક્યલક્ષણ મળીએ તો 'આ લાકડી છે તેના વડે પકડ' એવા (સાકાંક્ષિ પદસમૂહરૂપ) વાક્યમાં જ (પકડ)ને નિધાત પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે વૈયાકરણ અને મીમાંસક મતમાં વાક્યની વ્યાખ્યાઓ સર્વત્ર એકચરણી લાગુ પડતી નથી.

સામ્યદ્દશાવચનં મૈવે પરનાકાદ્-ક્ષણવદ્વક્રમ્ ।

કર્મપ્રધાનં ગુણવદેકાર્યં વાક્યમુચ્યતે ॥૪॥

(વાક્યમાંથી) છૂટા પડ્યા હોય ત્યારે આકાંક્ષાનાગા અવયવો (=શબ્દો) વાળો (પરંતુ અવયવો છૂટા પડ્યા ન હોય ત્યારે) ખીબા (વાક્યની ભક્ષારના) શબ્દોની આકાંક્ષા વિનાનો, ક્રિયાપદપ્રધાન, વિશેષણપદોવાળો અને એક પ્રયોજનવાળો (શબ્દસમૂહ) વાક્ય કહેવાય છે. (૪)

મીમાંસક મતમાં બધી વાક્યની વ્યાખ્યા આપી છે. તે પ્રમાણે શબ્દસંઘાત એટલે વાક્ય અને સંસર્ગ એ વાક્યાર્થ છે. કર્મપ્રધાન એમ કહ્યું તેથી માત્ર વ્યાખ્યાત શબ્દ વાક્ય બનશે એવો મત ગુણવદ્ એવું ૫૬ ઉમેરવાથી દૂર થાય છે. અને ગુણવદ્ એટલું જ કહ્યું હોય તો નીચો વટ: એવો સંઘાત પણ વાક્ય કહેવાત. તેનો નિરાસ કરવા કર્મપ્રધાનમ્ કહ્યું છે.

સમ્બોધનપદં ચત્ત્વ તત્ક્રિયાયા વિશેષકમ્ ।

વ્રજાનિ દેવદત્તોદિ નિષાતોઽન્ન તથા સતિ ॥૫॥

હે દેવદત્ત, "હું જાઉં" એ (વાક્ય)માં હે દેવદત્ત એવું જે સંબોધન (વિક્રિતિવાણું) પદ છે "તે હું જાઉં" એવા ક્રિયા(શબ્દ)નું વિશેષણ છે, તેમ હોવાથી હે દેવદત્ત એવા સંબોધનશબ્દમાં નિધાત પ્રાપ્ત થાય છે (૫)

વ્રજાનિ દેવદત્ત એવા વાંકવમાં દેવદત્ત (હે દેવદત્ત) શબ્દ અભ્યપ, કારક, કારકવિશેષણ હે ક્રિયાવિશેષણ નથી તેથી આમન્વિગત્વ ચ. વા. ટૂ. ૮. ૧. ૧૨ (સંબોધનાન્ત શબ્દો નિધાત પ્રાપ્ત થાય છે) એવા નિયમ પ્રમાણે નિધાત થશે નહિ પરંતુ કાત્યાયનનો વાક્યની વ્યાખ્યામાંના વિશેષણમ્ શબ્દથી ક્રિયાવિશેષણમ્ એવો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી દેવદત્ત-ને વ્રજાનિનું વિશેષણ માનતાં સૂત્રની પ્રાપ્તિ થતાં નિધાત થશે. વ્રજાનિ એટલે 'મને જવાદો.'

યથાનેકમપિ કૃત્યાન્તં તિહન્તસ્ય વિશેષકમ્ ।

તથા તિહન્તં તત્રાદુસ્તિહન્તસ્ય વિશેષકમ્ ॥૬॥

કરવા (પ્રત્યય) જેને અંતે છે તેવા (સ્નાત્વા, સુશૃત્વા, પીરવા વગેરે) અનેક શબ્દો જેમ (વ્રજતિ એવા) ક્રિયાશબ્દનાં વિશેષણ બને છે તેમ એક ક્રિયાશબ્દ ખીબા ક્રિયાશબ્દનું વિશેષણ બને છે તેમ (તેજો) જણાવે છે. (૬)

કાત્યાયનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આજ્ઞાતન્ એકવચનાન્ત શબ્દ હોઈ વાક્યમાં એક જ ક્રિયાશબ્દ (=ક્રિયાપદ) હોવો જોઈએ એવો આલોપ કરવામાં આવે તો એમ કદી ચકામ કે સ્નાત્વા પદ્ધત્વા, સુશૃત્વા વ્રજતિ(નાહાને, રાં-પીને, જળીને તે જવા છે)માં જેમ અનેક કર્તાન્ત

ક્રિયારૂપો (હૈવર્થકૃદતો) વ્રતિ એવા મુખ્ય ક્રિયાશબ્દના વિશેષણો છે તે પૂર્વ રનાતિ તત્. પવતિ તતો વ્રતિ । માં વ્રતિ એવા મુખ્ય ક્રિયાશબ્દના બીજા ક્રિયાશબ્દો સ્નાતિ, પવતિ વિશેષણો છે. તેથી એક વાક્યમાં અનેક ક્રિયાશબ્દો હોઈ શકે

યથૈક એ સર્વાર્થપ્રત્યય પ્રથિભજ્યતે ।

દશ્યભેદાનુસારેણ વાસ્તવ્યાર્થાવગમસ્તથા ॥૭॥

જેમ બાધા અર્થોનો બોધ કરાવનાર એક જ્ઞાનરૂપ (શબ્દતત્ત્વ)ને, જેથીલા પદાર્થો(પદ, પદ, વગેરે)ની ભિન્નતા પ્રમાણે જુદા જુદા સમજવામાં આવે છે તેમ વાક્યના અર્થને (શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે જુદો) સમજવામાં આવે છે. (૭)

કારિકા ૪ માં વાક્યને एकार्थम् કહ્યું છે બાના અનુસંધાનમાં કારિકાઓ ઉઘી ૧૪ સુધીમાં અખંડ વાક્ય અને અખંડ વાક્યાર્થની ચર્ચા કરવામાં આવી છે કત્તુદ્ધરિ અખંડ વાક્યરૂપ શબ્દતત્ત્વને સ્વીકારે છે એમ કહી શકાય બાવા અખંડ વાક્યતત્ત્વને પુરુષરાજ અખંડ વાક્યરૂપે કહે છે અખંડ વાક્યમાં જુદા જુદા શબ્દો અને તેમના અર્થો અત્યંત સમન્વિત અને સમિશ્ર છે. જેમ શબ્દો અને જેમના અવયવો એવા વર્ણોમાં ભિન્નતા લાગે તેમ માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિએ વાક્ય અને તેના અવયવોમાં ભિન્નતા લાગે છે, પણ વાક્ય અને તેના અવયવોમાં અને વાક્યાર્થ અને શબ્દાર્થોમાં ક્રમા વાસ્તવિક એક નથી.

ચિત્રત્યૈકત્વરૂપમ્ યથા ભેદનિર્દર્શન ।

નીલાદિધિ સમાધ્યાન ક્રિયતે ભિન્નલક્ષણે ॥૮॥

તથૈકસ્ય વાક્યસ્ય નિરાકાર્યસ્ય સર્વત ।

શબ્દાન્તરૈ સમાધ્યાન સામદ્ધૈરનુગમ્યતે ॥૯॥

જેમ એક (અને અખંડ) ચરૂપવાળા ચિત્રને જુદા જુદા લક્ષણોવાળા અને ભિન્નતા (=લેક) દર્શાવનાર કાળા (ધોળા, લાલ) વગેરે રંગો વડે રૂપરૂદ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વથા (અન્ય શબ્દોની) આકાંક્ષા વિનાના એવા એક વાક્યનું પરસ્પર આકાંક્ષાવાળા જુદા જુદા શબ્દો વડે બ્યાખ્યાન થાય છે. (૮-૯)

સુદર વાસ અને મધુર્ણવાળા પીણામાં, મેરના ઈ કાના રસમાં, કોઈ સુદર ચિત્રના રૂપમાં, મનુષ્ય અને સિંહ એમ બેને એક સાથે દર્શાવતા નરસિંહના રૂપમાં, ગાય અને ઘોડાના જેવા આકારોનો બોધ કરાવતા ગવગા તથા ચિત્રના રૂપના જ્ઞાનમાં બાહ્ય ભિન્નતાઓ હોવા છતાં તેમનું આંતર સ્વરૂપ એક જ રોય છે. તે પ્રમાણે વાક્ય અને વાક્યાર્થમાં શબ્દો અને શબ્દાર્થોને કારણે દેખાતી ભિન્નતાઓ હોવા છતાં વાસ્તવમાં બે એક, અભિન્ન અને અખંડ છે

યથા પદે વિભજ્યન્તે પ્રકૃતિપ્રત્યયાદય ।

અપોહામસ્તથા વાનયે પદાનામુપપદ્યતે ॥૧૦॥

જેમ પદમાં પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેને જુદા પારવામાં આવે છે તેમ વાક્યમાં પદોનું વિશ્લેષણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦)

ન વા વસ્તુત્વં પ્રયોગાત્ (વા. સ. ૧.૨.૧૪ વા. ૧૯) જણાવે છે કે પદ તેનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને કારણે સાવચંચ નથી કારણકે અર્થપ્રયોગ માટે પદનો જ પ્રયોગ સાચ છે જેમ પદ વારતવમાં પ્રકૃતિપ્રત્યય વડે અવયવવાન નથી તેમ વાક્ય પણ તેના અવયવો એવા સજ્ઞો વડે સાવચંચ નથી.

વર્ણાન્તરસરૂપ ચ વર્ણમાગેષુ દૃશ્યતે ।

પદાન્તરસરૂપાશ્ચ પદભાગા અવસ્થિતા ॥૧૧॥

જેમ વર્ણના અવયવોમાં અન્ય વર્ણો જેવું રૂપ દેખાય છે તેમ (વાક્યમાં) શબ્દોરૂપી અવયવો ખીલ પદોના જેવા રૂપવાળા રહેલા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૧)

માર્ગૈરનર્થકૈર્યુક્તા વૃથાભોક્ત્યાવકા ।

અવ્યવચ્યતિરેકૌ તુ કચ્ચહારનિયન્ધત્મ ॥૧૨॥

રૂપમ (ખંડાક), રૂઢક (પાણી) અને ચાવક (જવનું આદ્ય) જેવા શબ્દો (જુલમ, રૂઢ અને ચાવ જેવા) અર્થ વિનાના લાગે વડે બોકાયેલા છે. અન્યથા અને વ્યતિરેક (વડે તેમનું જ્ઞાન) વ્યવહાર(પ્રયોગ)નો આધાર છે (૧૨)

રૂપમ, રૂઢક અને ચાવકમાં જુલમ, રૂઢ અને ચાવ જેવા સજ્ઞોનો કશો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. બ્યકરણશાસ્ત્રમાં પદમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અર્થવાન હોય છે અન્યથા અને વ્યતિરેકથી તેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અવ્યવચ્યતિરેક પ્રક્રિયા માટે હિપયોગી છે. વારતવમાં નિરશ પદની જેમ નિરશ વાક્ય જ અર્થનું વાચક છે.

શબ્દસ્ય ન ચિમાગેઽસ્તિ ક્રુતોઽર્થસ્ય મવિવ્યતિ ।

ચિમાગૈ પ્રક્રિયામેદમવિદ્વાન્પ્રતિપચતે ॥૧૩॥

શબ્દનો (અર્થ) વિભાગ હોતો નથી ત્યારે અર્થનો કયાથી હોય ? અજ્ઞાની (જુઠા જુઠા) વિભાગો વડે પ્રક્રિયા બોદને સમજે છે. (૧૩)

જેમ પદમાં પ્રકૃતિપ્રત્યય વિભાગ કૃત્રિમ પ્રક્રિયા છે તેમ વાક્યમાં પદવિભાગ પણ કૃત્રિમ છે. વારતવમાં વાક્ય અખંડ છે તેનો અર્થ અખંડ પ્રતિભાવ છે બેઠપૂર્વકે મહાજી એ તો શબ્દાત્મા અને અર્થોભાના જ્ઞાનનું સાધન માત્ર છે સજ્ઞો અને વાક્યોના વિભાગ સમજના વિના સંસ્કરૂપ શબ્દ અને વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવું શકેલ છે. જેમ ભાષાના બધા શબ્દોને એક પછી એક ફરેલ પાક કરીને જાણી શકાય નહિ, તેમાં તો પ્રપત્નગૌરવ પ્રાપ્ત થાય, તેમ બધા શબ્દો અને વાક્યોના 'અર્થોનું જ્ઞાન પ્રકૃતિપ્રત્યયના જ્ઞાનથી' કે હરેક પદના જ્ઞાનથી શક્ય નથી એવું ખરું અને કે કેટલાક દમ્બિ, (દુશ્ચિત્ત), મિત્તર, (અડધી દોડનાર) દુર્વશ (મુશ્કેલીથી દેખાય તેવું) વગેરે શબ્દોના વિભાગો સમજવા સહેલા નથી.

પદપ્રતિપત્તિર્વિવેકા દ્વિ લામાન્યવિદોપામદ્વબોધમા લ્લુક્ષ્મમા વિમાગેનાવિમન્તસ્ય પ્રતિપત્તિઃ પ્રહતિપ્રત્યયપ્રતિપત્તિવત્ । શુદ્ધમા ત્વમ સંસ્કરન્તસ્ય પ્રતિપત્તિર્વિમાગેન્ પ્રતિપદ પાઠવત્ । કુસલત્વ પ્રતિપ્તિઃ સર્વમેવ મેદમમેદાવતિવમેષ પરપતિ । પ્રક્રિયામેદાસ્તુ વાસો વિમાગવિદગ્ધનમ્ ।

બ્રાહ્મણર્થો યથા નાસ્તિ યથા બ્રાહ્મણકન્વલે ।

દેવદત્તાદયો વાક્યે તથૈવ સ્યુરનર્થકઃ ॥૧૪॥

બ્રાહ્મણકન્વલ (બ્રાહ્મણને કામળો એવા સમ્માન) માં જેમ બ્રાહ્મણ શબ્દનો કોઈ (જુદો) અર્થ નથી, તેમ (દેવદત્ત માં આવેલ દેવદત્ત ગાય લાવે એવા) વાક્યમાં દેવદત્ત વગેરે શબ્દો (જુદા) અર્થ વિનાના થશે (૧૪)

સામાન્યાર્થસ્તિયેભૂતો ન વિશેષેઽવતિષ્ઠતે ।

રૂપાત્તસ્ય કુસસ્થાગો નિવૃત્તઃ ક્ષ્વાવતિષ્ઠતામ્ ॥૧૫॥

અદ્ભુત બની ગયેલો સારાના અર્થ વિશેષ અર્થમાં રહેતો નથી, એકવાર જેનો અર્થ પ્રાપ્ત થયો છે તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકાય અથવા (એકવાર) અદ્ભુત બનેલ અર્થ (પછી) ક્યાં રહે ? (૧૫)

મીમાંસકો અર્થ વાક્યમાં પ્રાપ્ત નથી. તેમના મતે પરસ્પર અનિવૃત્ત અને સાર્વજનિક પદોનો સંઘાત એટલે વાક્ય આ મતનો અહીં વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. કમમાં ઉચ્ચારના પદોમાં જ્યારે બીજું પદ ઉચ્ચારાય ત્યારે પહેલું પદ વિનષ્ટ થયું હોય છે. પહેલા પદનો સામાન્ય અર્થ આમ વિનષ્ટ થયો. તે અર્થ બીજા પદમાં વિશેષ અર્થ કેવી રીતે દર્શાવે ? સામાન્ય અર્થ દર્શાવનાર પદ તે અર્થ એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી (સ્વાત્મ્ય) તેના ત્યાગ કેવી રીતે કરે ? અને જો તે પદ પોતાનો અર્થ દર્શાવતું બંધ થયું છે એમ માનીએ તો (નિવૃત્ત) તે અર્થ પછી ક્યાં રહેશે ?

અશબ્દો યદિ વાક્યાર્થઃ પદાર્થોઽપિ તથા ભવેત્ ।

ઇત્થં ચ સત્તિ મંથન્યઃ શબ્દસ્યાર્થેન હોયતે ॥૧૬॥

વાક્યનો અર્થ જો શબ્દને આધારે પ્રાપ્ત થાય નહિ તો પદોનો અર્થ પણ તે જ પ્રમાણે વર્ણોને આધારે પ્રાપ્ત થશે નહિ. આમ બને તો શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ નાશ પામશે. (૧૬)

દેવદત્ત માં આવેલ (દેવદત્ત ગાયને લાવે) એવા વાક્યમાં બધા શબ્દોમાંથી મળતો વિશેષ વાક્યાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો અર્થ શબ્દોમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણકે ઉચ્ચારિત થયા પછી શબ્દો વિનષ્ટ બને છે, એમ માનીએ તો વાક્યાર્થ પ્રાપ્તિ અશક્ય અર્થોત્ 'શબ્દોના અર્થમાંથી થતી નથી એમ થયું'. પદના અર્થ જો કે પણ આવી જ રીતિ થાય. પદનો અર્થ વર્ણોના અર્થ ઉપર આધાર રાખશે નહિ. જો આમ થાય તો પદ અને તેના અર્થ વચ્ચે જે વાચ્યવાચક સ્થાવ સંબંધ છે તે રહેશે નહિ. મીમાંસકોને આ અભિપ્રેત નથી.

ત્રિવિધેયગત્વાઃ કેવાઽચિત્સામાન્યપ્રતિરૂપકાઃ ।

શબ્દાન્તરામિસંવન્ધાદ્ વ્યગ્ર્યન્તે પ્રતિપત્તયુ ॥૧૭॥

તેમાં તુ કુન્નો વાક્યાર્થઃ પ્રતિભેદઃ સમાપ્યતે ।

વ્યક્તોપચ્ચન્નના સિદ્ધિર્યમ્ય મનિપત્તયુ ॥૧૮॥

કેટલાકને મતે વિશેષ (અર્થ દર્શાવનારા) શબ્દો સામાન્ય (અર્થ દર્શાવનારા) શબ્દોના જેવા હોય છે અને (વાક્યના) બીજા શબ્દો સાથે સંબંધમાં આવ્યા પછી સાંભળનારાઓને અર્થદષ્ટિએ સ્પષ્ટ બને છે. તેમને મતે વાક્યનો પૂરેપૂરો અર્થ દરેક (જુદા) શબ્દમાં સમાપ્ત થાય છે. જ્ઞાતાઓ (=જ્ઞાતાઓ) માટે (વાક્ય ના) અર્થની પ્રાપ્તિ ઉચ્ચારાણેલાં (અને અર્થને) અભિવ્યક્ત કરનારાં પદોને આધારે થાય છે. (૧૭-૧૮)

स व्यक्तः क्रमवाञ्छवद् उपांशु यमधीयते ।

अक्रमस्तु वितत्येव बुद्धिर्यत्रावतिष्ठते ॥१९॥

આ જે અત્યંત ધીમે ઉચ્ચારાય છે તે શબ્દ અવ્યક્ત અને કમવાન છે. જ્યાં યુદ્ધિ વિસ્તાર પામી (બાણે કે કમને પ્રાપ્ત કરી)ને રહેલી છે તે (કમવાન જેવો) કેખાતો શબ્દ વાસ્તવમાં) અક્રમ જ છે. (૧૯)

અખ'ડવાક્યપદ્ધતિમાં 'એક અને અનવયવ શબ્દ વાક્ય છે' એ મતનો અહીં ઉલ્લેખ છે. વાક્ય હંમેશાં, અખ'ડ, અક્રમ, નિરંજ અને નિર્વિંશાય છે. તેમાં વર્ણો અને શબ્દો જેવા અવયવો પ્રક્રિયાકાર્ય મટિ જ છે. વાસ્તવમાં આવા બેદો હોતા નથી. આ અક્રમ શબ્દનો વિરુદ્ધત અર્થાત્ વિભાગવાળો અવલાસ કુત, મધ્યમ અને વિશિષ્ટ એવી વૃત્તિઓને આધાર ધીમે (શત્તઃ) મોટેથી (સ્થાનઃ) મલો ધીમે (સ્થાનઃ) અને અત્યંત ધીમે (પરમોવાણઃ) તથા ક્રમસંહારવાળો સમજાય છે. કલ્પે અને ઉચ્ચે અવલાસ બીજાઓ વડે સંવેદ્ય છે. પાકીના વણ અન્યવડે અસંવેદ્ય છે. પ્રાણુચિત્તો યોગ હોય પરંતુ ધ્વનિને બીજો કોઈ સંલિખે નહિ તેને હિંપણુ કહે છે. પરમોપાંશુમાં પ્રાણુચિત્તો યોગ હોતો નથી, પરંતુ તેમાં ક્રમ તો હોય જ છે. સંહતક્રમમાં શ્રુતિ કે પ્રાણુચિત્તો સમાવેશ રહેતો નથી. તે અક્રમ હોય છે.

यथाह्येषनिशेषेऽपि कर्मभेदो न गृह्यते ।

अप्रतौ व्यग्यते जातिः कर्मभिर्भ्रमणादिभिः ॥२०॥

दर्शयाम्यपदेऽप्येवं तुल्योपपन्नना श्रुतिः ।

अत्यन्तभेदे तत्त्वस्य सारूप्यं प्रतीयते ॥२१॥

જેમ (દોરડા જેવી વસ્તુને) જિંચે (ગોળ) ધુમાવવાના કાર્યમાં દરેક જમણમાં ક્રિયાની ભિન્નતા (=વિશિષ્ટતા) સમજાવી નથી પરંતુ (વારંવાર) જમણો વગેરે ક્રિયાઓ વડે (જમણ)ક્રિયાભતિનો ખોલ માર્ય છે, તેમ વર્ણ, પદ અને વાક્ય-માં ગ્રમાન-ર્યાન-ક્રવ્ય-અભિધાત વાળા અભિવ્યંજક શ્વનિર્ણય, શબ્દતત્ત્વ તેમનાથી અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં, સરખા રૂપવાળા હોય તેમ દેખાય છે. (૨૦-૨૧)

વાક્ય અંગે 'શાન્તિ, કપાસવર્ધનો' એ પદોને અહીં સમન્વયવાર્મા આપેલો છે. જામખંડી કર્મજનિ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોથી ઉત્પન્ન થતા જામખંડી અભિવ્યક્ત થઈ શકે. જામખંડો વિરખનારો અનેક જામખંડો જોતાં જોતાં અનેક જામખંડો આ જાતિને મળે છે એ પ્રમાણે જ બીજા અંગે પણ.

વર્ણપદવાક્યમાં અભિવ્યંજક ધ્વનિ શબ્દતત્ત્વથી અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં એક સરખા ઉપબંધન અર્થોત્ સ્થાનકરણ-અભિધાતને કારણે, તેના જેવા સમભાષ છે.

এवं বর্ণপদবাক্যেষু শ্রুতিবিশেষজকো ধ্বনি. অতঃসম্মেদে তত্বস্য বর্ণপদবাক্যস্পষ্টোদল্লক্ষণস্য সামিব্যঞ্জক। সস্তুেব প্রতীয়তে পরমার্থতো ভিন্নাঃপি স্তরী । কষ্টস্রী । তুল্যোপব্যঞ্জনেতি । তুল্যঃ সঃ সপদ্যজ্ঞন. স্থানকরণাভিধাতল্লক্ষণো যস্যা. সা চযেতি । তেন ভিন্নপ্রযত্নোদীরিত-
ধ্বন্যগিব্যক্তোঃ প্রতীতিস্পষ্টো বিলক্ষণ এবেতি বোদ্ধব্যম্ ।—পুণরাহ

નિત્યેષુ તુ કૃત પૂર્વ પરં વા પરમાર્થતઃ ।

एकस्यैव तु सा शक्तिर्यदेवमवभासते ॥२२॥

નિત્ય ભાવોમાં પરમાર્થદષ્ટિએ પૂર્વ કે પર કયાંથી હોય ? એક (અક્રમ અને નિર્વિભાગ) એના વાક્યતત્ત્વ)ની જ તે શક્તિ છે, જે આમ, (ક્રમવાન અને સભાગ) ભાસે છે. (૨૨)

નિત્ય એવા શબ્દ (= વાક્ય)તત્ત્વમાં સહેમ કામ નામે કઈંચકિત કોઈ વાર કાર્યન ઉત્પત્તિને અટકાવે છે તો કોઈવાર આવકારે છે. તેથી પૌર્વોર્ણકપ ક્રમ તેમાં ભાસે છે.

चिरं क्षिप्रमिति ज्ञाने कालभेदादृते यथा ।

भिन्नકालે પ્રકાશેતે સ ધર્મો દૂસ્વદોર્ણયો ॥૨૩॥

(આ) ધીમું (છે), (આ) ઝડપી (છે) એવાં જ્ઞાન (વાસ્તવમાં) કાલભેદ ન હોવા છતાં જેમ જુદા જુદા સમયનાં હોય તેમ સમભાષ છે, તેવી રીતે દૂસ્વ અને દીર્ઘનો સ્વભાવ પણ સમજવો (૨૩)

જ્ઞાનમાં ચિર, ક્ષિપ્ર એવા ભેદ હોતા નથી, તેમાં કાલભેદ પણ હોતો નથી, છતાં વસ્તુગત ભેદને કારણે ભેદનો નિર્ભાસ સમભાષ છે તે જ પ્રમાણે શબ્દતત્ત્વમાં ચિર કે ક્ષિપ્ર જેવા કાલભેદો ન હોવા છતાં બ્યજકધ્વનિઓની ભિન્નતાને કારણે તે શબ્દતત્ત્વ ભેદવાનું ભાસે છે.

न नित्य क्रममात्राभि कालो भेदमिद्वर्हति ।

व्यावर्तिनीना मात्राणामभावे कीदृश क्रम ॥२४॥

નિત્ય એવો કાલ ક્રમવાળા અવયવોની (ભિન્નતા)ને કારણે ભેદ દર્શાવી શકે નહિ. (પૂર્વોપરરૂપે) વારવાર પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાભેદોને અભાવે ક્રમ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય ? (૨૪)

કાલને નિત્ય (એક અને વિશુ) આનીને ક્રમમાત્રાઓ અર્થોત્ પદાર્થોના અવયવોના ક્રમની ભિન્નતા કારણે આરોપ કરવામાં આવે તો પણ નિરંય કાલ ભેદવાન થશે નહિ. તેથી તે ક્રમવાન પણ યશું નહિ, અને આ તે વાક્યભેદ પણ થશે નહિ. પરંતુ જો એમ કહેવામાં આવે કે નિત્ય અને એક એવો કાન પૂર્વોપર સ્વ-ભાવવાળા પદાર્થોથી જુદો નથી તેથી પદાર્થોનો તેમાં અથવા હોવાથી કાલમાં ક્રમ, યોગ-પદ વગેરે પ્રાપ્ત થશે, તો તેના જવાબમાં એમ કહીશું કે આવા ઉદય અને વિનાશવાળા ભાવોમાં વળી ક્રમ શાનો અને તેથી કાલ ક્રમવાન અને અનન્ય છે એમ કેમ કહેવાય ?

તામ્યો યા જાયતે બુદ્ધિરેકા સા ભાગવર્જિતા ।

સા દિ સ્વશક્ત્યા મિન્નેવ ક્રમપ્રત્યવગર્શિનો ॥૨૫॥

તેમનાથી જે બુદ્ધિ ઉપન્ન થાય છે તે એક અને નિર્વિભાગ છે. તે (અભિન્ન હોવા છતાં) પોતાની શક્તિને કારણે ભિન્ન હોય તેમ ક્રમને જાહેર કરનારી બને છે. (૨૫)

બુદ્ધિ પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાને કારણે એક અને નિર્વિભાગ છે. તેનામાં સંસારી કે વિશદી પદાર્થોનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો સંભવતાં નથી.

સા દ્વેકા ભાગવર્જિતા બુદ્ધિઃ વદ્યમન્વહનશ્ચમાત્રાણાં જપવંતીર્ગૌરાર્પણાં તદૂપાવરિત્યા-
ગૌરાસંહાર્યમપિ સંહૃત્યેવ પ્રત્યક્ષમૃસતિ । —સ્તોત્ર.

ક્રમોલ્લેસ્યાનુપદ્ગેણ તત્ત્વાં યદ્ વીજમાહિતમ્ ।

તત્ત્વનાનાત્વયોત્તસ્ય નિરુક્તિર્નાશિતિષ્ઠતે ॥૨૬॥

તે (બુદ્ધિ)માં ક્રમનિષ્ઠ પદાર્થને નિરૂપતા સંબંધને કારણે જે (સંસ્કાર) બીજ સ્થપાયું છે, તે (બુદ્ધિ સાથે) એકરૂપ છે કે જુદું છે તેની સ્પષ્ટતા થતી નથી. (૨૬)

પદાર્થોની ભિન્નતાને કારણે બુદ્ધિમાં જે વાસનારૂપી સંસ્કારબીજ સ્થપાય છે તે બુદ્ધિથી જુદું છું કે એકરૂપ છે એમ બે પક્ષ સમભરે. જો તેનાથી તે જુદું હોય તો કર્મબંધન ક્યાંથી સંભવે? જો એક હોય તો તે એક અને નિર્વિભાગ બુદ્ધિ પદાર્થોની ભિન્નતાને કારણે કાલબંધન કેવી રીતે આણુ સખી થકે?

॥ વિકૃષ્ટકલ્પનાં માયોષદિશાનામાત્મસત્કિરીયાનામેષ્વ્યાં બુદ્ધી લૌકિકમેષ્વરં લૌકિકં વા
નાનાત્વં નિર્વક્તુ ॥ સ્મર્યતે । —સ્તોત્ર.

માદનાસમયે ત્વેતત્ક્રમસામર્થ્યમક્રમમ્ ।

વ્યાપૃત્તમેવો વૈનાર્યો ભેદવાનુપલબ્યતે ॥૨૭॥

આ અક્રમ વાક્ય (પદના અર્થ ખાટેની પ્રક્રિયા)ના વિચાર વખતે ક્રમ ખાટે શક્તિવાળું હોય તેમ સમભવ્ય છે. તેથી બેઠ વિનાનો તેનો અર્થ ભેદવાનું હોય તેવો પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૭)

દિશા એક જ છે પરંતુ જગતે આપણે બામુ, નીચું, ત્રામું, એમ ગોતીએ બીએ ત્યારે વાસ્તવમાં દિશાના વિભાગો ન હોવા છતાં, તેના વિભાગો સમભવ્ય છે.

ऊर्ध्वमाग्निर्यग्नियेकचेडि दिशो यदायं निविष्टमाकनादिशोः गर्भस्यिनः । गुरुवादि-
मुष्ण । लोप्यदयाडि नादृशः सक्तिं भावनाग । यमनृदिनि । मुदं नु वाक्यं प्रतीयमानमागति
नित्यवास्तव । नानात्वं व्यवहारेण । —स्तोत्र

પદાન્તિ વાક્યે તાન્વેવ વર્ણાસ્તે ચ પદે યદિ ।
 ઘર્ણેષુ વર્ણભાગાના મેદ. સ્યાત્પરમાણુવત્ ॥૨૮॥
 ભાગાનામનુપગ્નલેખાન્ન વર્ણો ન પદં મયેત્ ।
 તેપામન્યપદેશ્યતાત્કિમન્યદુચ્યપદિશ્યતામ્ ॥૨૯॥

વાક્યમા ને તે જ પદો હોય (જે વાક્યની બહાર જુદા પ્રાપ્ત થાય છે) ને નો પદોમા તે જ વર્ણો હોય (જે પદોની બહાર જુદા પ્રાપ્ત થાય છે) । પરમાણુઓની જેમ વર્ણોમા (પણ) વર્ણભાગો વચ્ચે ભેદ સમજાશે ભાગોતું સ્તિત્વ ન હોઈ ભાગોનો પરસ્પર સંબંધ ન હોવાથી વર્ણ કે પદ પ્રાપ્ત થશે) હિ. તે (વર્ણો, પદ અને વાક્ય) ને નિશ્ચયકારક (=મુખ્ય ઉલ્લેખ) થઈ ન શકે તો મનાથી જુદુ બીજુ શુ (વાચક તરીકે) નિશ્ચિત કરી શકાશે (૨૮-૨૯)

ને એમ માને છે કે વાક્યથી સ્વતંત્ર એવું પદો હોતા નથી, તે પદો જ સમૂહરૂપે હોય અને ॥ અને તેમનાથી સ્વતંત્ર એવું નિરચ અને અખ ઠરવાવા વાક્ય હોતુ થી, તે એમ પણ સમજે છે કે પદોમા પણ વર્ણોથી સ્વતંત્ર બીજુ કશુ હોતુ નથી અને સોમા પણ વર્ણોવપોથી સ્વતંત્ર બીજુ કશુ હોતુ નથી આ પ્રમાણે સર્વત્ર બાબતેદ ૧૫ છે તેથી પદસમૂહ એ જ વાક્ય છે એવા મતનો અહીં વિરોધ કરવામા આન્યો છે તથા જ ક્રમશઃતામલગ્નયૌગ્યવાના માક્ષાનામન્યોન્યાસપદાન્ન ક્ષો તામ કશિદેવ પદ વા પાવેતે । અન્યપદેરવત્વાદિ તેષુ પ્રતિમાન્ય બ્યવહારમાવાત કિં તત્ત્વેવમસ્તિ શબ્દરૂપ યદિહ તદિત્યુપા માયેત ।

—સ્વોપા

યદન્ત શબ્દતત્ત્વ તુ ભાગૈરેકં પ્રકાશિતમ્ ।
 તમાહુરપરે શબ્દ તત્ત્વ વાક્યે તથૈકતામ્ ॥૩૦॥
 અર્થભાગૈસ્તથા તેપામાન્તરોડર્થ પ્રકરયતે ।
 એકત્વેનાત્મનો મેદૌ શબ્દાર્થાગૃધકૃત્થિતૌ ॥૩૧॥

(હૃદયમા) અહર રહેલુ (જ્ઞાનરૂપ) શબ્દતત્ત્વ જે (ધ્વનિઓરૂપે રહેલા) અવયવો વડે રુપાટ અને છે તેને બીજા (આચાર્યો) શબ્દ કહે છે વાક્યમા (પણ) તેથી જ ગીતે (શબ્દતત્ત્વતુ તે) એકત્વ કહેવાયુ છે (તે ઉપરાત) તેમના મત પ્રમાણે ને (વાક્યનો) આન્તર અર્થ તેના અવયવોના અર્થ વડે બ્યકત થાય છે. શબ્દ અને અર્થ એક જ (આન્તર) તત્ત્વના બે જુદા નહિ રહેલા વિભાગો છે (૩૦-૩૧)

અહીં બુદ્ધચતુસહાર અર્થોત્ આન્તર એકત્વ રૂપ વાક્યનો ઉલ્લેખ છે આ આન્તર શબ્દતત્ત્વ એક, નિર્વિભાગ, ક્રમહીન અખડ અને શબ્દાર્થરૂપ છે વાક્યરૂપ બાહ્ય અવલોકનવાળુ આન્તર તત્ત્વ સકચરૂપે બાસે ॥ તે બાહ્ય અક્ષરચિહ્નોના સમૂહ જેવુ બાસે છે, ખડ પદોને માનનારા તે અક્ષરચિહ્નોને જ વાક્ય સમજે છે.

યુક્તરાને માર્દેક પ્રકાશિતમ્ । એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે જરતમિથના સ્કોટસિદ્ધિર્મા બુદ્ધપુત્રહારમત્સત્તાવમેક માર્ગ પ્રચલિતપર શબ્દભાદુ (૩ ૨૧-૨૬) વચનોથી ને મોનોહ પ્રકાશિતમ્ । એવો પાઠ અવતાળો છે તે યોગ લાગે છે, કારણ કે સ્થાપકમા ક્રમવદ્મિમાર્ગ રક્ષા પ્રકરયતે, તદવ મુખ્ય ગદ્યસ્વાત્મકરૂપિત્યપરે મન્યન્ત । આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપવામા આન્યુ છે.

રાજશબ્દેન રાજાર્યો ધિન્નરૂપેણ ગમ્યતે ।

વૃત્તાવાલ્યાતસદ્દશ પદમન્યત્ર યુજ્યતે ॥૩૫॥

‘રાજન’ શબ્દ તેના જુદા જુદા (વિભક્તિ-નત) રૂપોથી રાજ એવો અર્થ દર્શાવે છે ‘રાજપુરુષ’ એવી (સમાસ)વૃત્તિમા ક્રિયાપદ જેવું રાજ(રાજ પુરુષ, હે પુરુષ તુ ચોભા પામ) પદ (તેનાથી) જુદા અર્થમા વપરાય છે (૩૫)

જો વાક્યમા પદ જ સત્ય હોય તો ગદ્ય નિપત પદ જ પ્રાપ્ત થાય પરંતુ તેમ મતુ નથી ‘રાજન’ શબ્દ જુદી જુદી વિભક્તિઓમા જુદો જુદો અર્થ દર્શાવે છે ‘રાજપુરુષ’ માત્ર ‘રાજ’ પદ જો નિપત સમજીએ તો ત્યાં ॥ શોભા પામ’ એવો ક્રિયાર્થ તે દર્શાવશે આમ હોવાથી પદોનું આત્મતિક અસ્તિત્વ નથી

યથાશ્વઠર્ગ રૂપયુક્તે વિનશ્રાન્નેન ગમ્યતે ।

કશ્ચિદેવ વિશિષ્ટોઽર્થ સર્વેષુ પ્રત્યયસ્તથા ॥૩૬॥

જેમ ‘અશ્વઠર્ગ’ જેમ બોલતા ‘અશ્વ’ એવા શબ્દભાગના (ધોડા એવા) અર્થ વિના (સાલવૃક્ષ એવો) વિશિષ્ટ અર્થ સમજાય છે, તેમ બીજા સમાસોમા પણ (વિશિષ્ટ અર્થનો) બોધ થાય છે (૩૬)

અશ્વઠર્ગ’ સમાસનો અશ્વનો કાન જેવો પાદકા જેને છે તે સાનવૃક્ષ એવો કોઈ અર્થ કરે તો તે અર્થપ્રદર્શન ગણાય તેનાથી પદોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતુ નથી.

શાક્યેઽર્થાન્તરગતે સાદ્દશ્યપરિકલ્પને ।

કેપાલ્લિચ્છદ્ દૃષ્ટિશબ્દત્વ પ્રાક્ષ ગણાનુગમ્યતે ॥૩૭॥

(સમાસના અર્થ અને વિગ્રહના અર્થની વચ્ચે) સાદૃશ્યની કલ્પના કરવામા આવવા છતાં કેટલાક સમાસોમા (વિગ્રહ) વાચ્યથી જુદા અર્થની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (બ્યાકરણ)શાસ્ત્રમા તેને કદિ શબ્દો મમજવામા આવે છે (૩૭)

રાજપુરુષ અને તૈનપાપિક સમાસો વિગ્રહના અર્થની દૃષ્ટિએ જુદા ॥ ‘રાજપુરુષ’ મા સમાસનો અર્થ અને વિગ્રહનો અર્થ સરખો છે તેથી તેને કદિ શબ્દ મનાશે નહિ તૈનપાપિકને કદિ શબ્દ સમજવો પડશે કારણ કે તેન ‘પીનાર’ એવા વિગ્રહ વાક્યનો અર્થ સમાસના અર્થ ‘વદા’થી જુદો છે

ઉપાદાયાધિ ચે દેયાસ્વાનુપાયાપ્રવક્ષતે ।

ઉપાયાના ચ નિયમો નાવશ્યમતત્તિષ્ઠતે ॥૩૮॥

(પહેલા) સ્વીકારીને પછી જેમને તત્ત્વમા આવે તેમને ઉપાય કહે છે ઉપાયો માટે કોઈ નિશ્ચિત નિયમ નથી (૩૮)

બ્યાકરણશાસ્ત્રમા શુદ્ધ શબ્દરૂપની પ્રાપ્તિ માટે સમાસ તદ્વિત, દૂષપ્રત્યય, એકશેર વગેરેમાના શબ્દોનો વિચાર કરવામા આવે ॥ આવા શબ્દોનું કાર્ય સમાપ્ત થતા તેમને તત્ત્વમા આવે છે સ્વર અંગેના નિયમો અંગે પણ તેમજ છે આવા શબ્દોનું એમના મહત્ત્વ કશું નથી કાર્ત્તસિદ્ધિ થવા પછી તેમને ઊંડી દેવામા આવે છે

અર્થ કથંચિત્પુરુષઃ કશ્ચિત્સંપ્રતિપચતે ।

સંસૃષ્ટા વા વિમત્તા ા મેદા વાક્યનિબન્ધના ॥૨૧॥

(શબ્દોના) અર્થને વ્યક્તિ કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે. વાક્યના અવયવો (= પદોના બધા અર્થો) વાક્યમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, બધે પછી તે (અવયવો વાક્યમાં પરસ્પર) જોડાયેલા હોય કે વિભક્ત હોય. (૩૯)

શ્રોત્રિયેરછન્દોઽષીતે । પા. સુ. ૫૨૧૮૧ ('છન્દસ' બોલેલો એવા અર્થમાં અનિયમિત શ્રોત્રિયન્ શબ્દ થયો છે) સૂત્રમાં શ્રોત્રિયન્ શબ્દ છન્દઃ ભળેલો । (વેદનું અધ્યયન કરે છે. એવા વાક્યનો અર્થ દર્શાવે છે.) છન્દસ શબ્દને સોવ આદેશ થાય છે. તે યોગ ને "તેનું અધ્યયન કરે છે", એ અર્થમાં ણ્ પ્રત્યય લગાડાય છે; અથવા શ્રોત્રિયમ્ એટલે શ્રોત્ર (શ્રાવણ) વડે કરવામાં આવેલું કાર્ય (શ્રોત્રાન્માં કૃત કર્મ) । પા. સુ. ૫૨૧૮૪ પરનું માળ્ય) અર્થાત્ છન્દસ તું અધ્યયન એવા અર્થ પણ કેટલાકને મતે શક્ય છે.

સોડયમિત્યભિસંબન્ધો યુદ્ધ્યા પ્રક્રમ્યતે યદા ।

વાક્યાર્થસ્ય તદૈકોઽપિ વર્ણઃ પ્રત્યાયકઃ ક્વચિત્ ॥૪૦॥

'આ રીતે છે' એમ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ બુદ્ધિ વડે જ્યારે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે એક વર્ણ પણ વાક્યના અર્થનો યોગ કરાવનારો બને છે. (૪૦)

વાક્ય અને વાક્યાર્થની એકતા જ્યારે વક્તાના મનમાં હોય છે ત્યારે વિભક્ત પદોના અર્થથી વાક્યાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ બનતું નથી. વાણીના સંબંધિને બાહ્યનાર વ્યક્તિઓ (બાહ્યોર્વાચક.) એક વર્ણમાંથી પણ સમગ્ર વિચારને સમજી શકે છે. તેમના મનમાં વર્ણ, વર્ણસમૂહ એવું પદ અને પદસમૂહ એવું વાક્ય એવા ભેદો હોતા નથી.

કેવલેન પદેનાર્થો યાવાનેવાભિધીચતે ।

વાક્યસ્ય તાવતોઽર્થસ્ય તદાહુરભિધાયકમ્ ॥૪૧॥

(વાક્યના અવયવ નહિ એવા) એકલા પદ વડે જેટલો અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે તેટલો જ અર્થ વાક્યમાં તે (અન્તર્ગત) હોય ત્યારે કથાવે છે. (૪૧)

પુષ્પરાજને મતે અહીં વાક્ય એટલે અભિહિતાન્વય મતમાં પદસંખ્યા છે.

સંબન્ધે સતિ ચત્ત્વન્યદાધિકયમુપજાયતે ।

વાક્યાર્થમેવ તં પ્રાહુરનેકપદસંગ્રયમ્ ॥૪૨॥

જ્યારે પદો વાક્યમાં પરસ્પર સંસૃષ્ટ હોય છે ત્યારે જે વિશેષ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે વાક્યનો જ અર્થ છે અને તે અનેક પદો ઉપર આધાર રાખે છે. (૪૨)

અહીં સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થનો ઉલ્લેખ થયો છે. વીર પુરુષઃ । એવા વાક્યમાં અને રાજઃ એવા પદમાં પ્રાતિપદિકાર્થ ઉપરાંત સંસર્ગ એવા અર્થ રહેલો છે. પ્રામૌ, પ્રાનાઃ વગેરે પદોમાં દ્વિત્વ, ગાદ્વ વગેરે સંબંધરૂપ અર્થ તેના પ્રાતિપદિકાર્થ 'ગામક' અર્થ

ઉપરાંત રહેલો છે. આનો અન્તર્ભૂત સંબંધ એકવચન, બહુવચન વગેરે માટે કારણરૂપ બને છે. વૈષ્ણ: પચતિ । એવા વાક્યમાં નિધાત (સ્વર)ની વ્યવસ્થા આટલે અતર્ગત સંસર્ગરૂપ સંબંધ રહેલો છે.

સ ત્વનેકપદ્ધત્યોઽપિ પ્રતિભેદં સમાપ્યતે ।

જાતિવત્સમુદાયેઽપિ સંખ્યાવત્કલ્પ્યતે પરૈઃ ॥૪૨॥

તે (વાક્યાર્થ) અનેક પદો ઉપર આધાર રાખતો હોવા છતાં જાતિની જેમ પ્રત્યેક પદમાંથી વ્યક્ત બને છે. બીજા આચાર્યો તેને સંખ્યાની જેમ સમુદાયમાં રહેલો સમજે છે (૪૨)

જાતિ જેમ અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ વાક્યાર્થ પણ પ્રત્યેક પદ ઉપર આધાર રાખે છે. બીજા મત પ્રમાણે જેમ દ્વિત્વ, બહુત્વ વગેરે સંખ્યાઓ અવયવોમાં પણ રહેલી છે અને સમુદાયમાં પણ રહેલી છે તેમ વાક્યાર્થ પણ અનેક પદોમાં રહેલો હોવા છતાં પ્રત્યેક પદોમાં રહેલો જણાય છે.

સર્વભેદાનુગુણ્યં તુ સામાન્યમપરે વિદુઃ ।

તદર્થાન્તરસંસર્ગાદ્ મજતે ભેદરૂપતામ્ ॥૪૪॥

ભેદાનાકાઙ્ક્ષતસ્તસ્ય યા પરિપ્લવમાનતા ।

અવચ્છિન્નન્તિ સંવચ્છન્તાં વિશેષે નિવેશયન્ ॥૪૫॥

બીજા આચાર્યો વાક્યના અર્થને જ્યાં અવયવો (=પદો)નું પરસ્પર અનુકુળ એવું સામાન્ય સમજે છે તે (સામાન્ય) બીજા (પદોના) અર્થો સાથે સંસર્ગથી ભિન્ન (અર્થ) રૂપને ગ્રાહ્ય કરે છે; અવયવો(ના અર્થ)ની આકાંક્ષા રાખતા તે (વાક્ય)ની (અર્થ અંગે) જે અસ્પષ્ટતા છે તેને (દરેક ભિન્ન પદોના અર્થના) વિશેષમાં યોજીને (સંસર્ગરૂપ) સંબંધ દૂર કરે છે. (૪૪-૪૫)

પરિપ્લવમાનતા એટલે વાક્યની અર્થ અંગે અસ્પષ્ટતા (આકાંક્ષાવતરે અસ્ફુરૂપતા । પુ.)

કાર્યાનુમેયઃ સંવચ્છો રૂપં તસ્ય ન વિદ્યતે ।

અસત્ત્વમૂતમત્યન્તમવલ્લં પ્રતિજાનતે ॥૪૬॥

(સંસર્ગરૂપ) સંબંધનું અનુમાન (પદોના નવીન અર્થદર્શનરૂપ) કાર્ય ઉપરથી થાય છે તે સસર્ગનું (વિશેષ) રૂપ (અર્થજોધ ધયા પહેલાં હોતું નથી; તેથી (કટલાક આચાર્યો) તેને પદોના અર્થથી જુદું તેનું ભિલકુલ અસ્તિત્વ નથી એમ જાહેર કરે છે (૪૬)

નિયતં સાધને સાધ્યં ક્રિયા નિયતસાધના ।

સ સન્નિધાનમાત્રેણ નિયમઃ સમ્પ્રકાશતે ॥૪૭॥

કારક(વિશેષ)માં ક્રિયા(વિશેષ) નિયત હોય છે અને ક્રિયા(વિશેષ) પણ કારક(વિશેષ)માં નિયત હોય છે. આપું નિયતત્વ (અન્ય પદના) માત્ર સાંનિધ્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. (૪૭)

સાધ્ય અર્થાત્ ક્રિયા અને સાધન અર્થાત્ કારક પરસ્પર નિયત હોય છે. આ બંને વચ્ચેનું નિયતત્વ અન્યપદના સાંનિધ્યથી, આકાંક્ષાને કારણે, સ્પષ્ટ થાય છે.

ગુણભાવેન સાક્ષાદ્દર્શં તત્ર નામ પ્રવર્તેતે ।

સાધ્યત્વેન નિમિત્તાનિ ક્રિયાપદમપેક્ષતે ॥૪૮॥

વાક્યમાં નામ ક્રિયા(ના સંદર્ભ)માં ગૌણ હોઈને ક્રિયાપદની અપેક્ષા રાખે છે (અને) ક્રિયાપદ ક્રિયાનાં (અર્થ)સાધક નિમિત્તો(=કારકો)ની અપેક્ષા રાખે છે. (૪૭)

સન્ત એવ વિશેષા ગે પદાર્થેષુ જ્યવસ્થિતાઃ ।

તે ક્રમાદનુગમ્યન્તે ન વાક્યમભિધાયકમ્ ॥૪૯॥

(દેવકત વગેરે) પદોના અર્થોમાં જે વિશેષો (વાક્યાર્થની અભિવ્યક્તિ થતાં પહેલાં) રહેલાં છે તે દરેક પદમાંથી કેમ કેમ વ્યક્ત અને છે. વાક્ય (ક્રમથી પ્રાપ્ત થતા અર્થ સિવાયના અર્થનું) અભિધાન કરતું નથી. (૪૯)

અહીં 'ક્રમ' વાક્ય છે એ મતને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

શબ્દાનાં ક્રમમાત્રે ચ નાન્યઃ શબ્દોઽસ્તિ વાચકઃ ।

ક્રમો હિ ધર્મો કાલસ્ય તેન વાક્યં ન વિયતે ॥૫૦॥

શબ્દોનો ક્રમ જ માત્ર (વાક્યના અર્થનું) અભિધાન કરતો હોવાથી ખીને કોઈ શબ્દ (વાક્યનો) વાચક નથી. ક્રમ એ કાલનો ધર્મ છે અને તેથી (ક્રમથી અતિરિક્ત એવા) વાક્યનું અસ્તિત્વ નથી. (૫૦)

યે ચ સંપ્રવિનો મોક્ષાઃ પદાર્થેષુવિમાયિતાઃ ।

તે સંનિવાને વ્યવચ્યન્તે ન તુ વર્ણેષ્વયં ક્રમઃ ॥૫૧॥

પદના અર્થોમાં જે (કર્તા, કર્મ વગેરે) લેહો અન્તર્ભૂત છે પણ અજ્ઞાત રહેલા છે, તે એકબીજાના સાંનિધ્યથી અભિવ્યક્ત થાય છે; વર્ણમાં આવે ક્રમ નથી. (૫૧)

વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ વગેરે દર્શાવનારા શબ્દોના અર્થો અન્તર્ભૂત હોય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે એકબીજા સાથે સાંનિધ્ય ન પામે ત્યાં સુધી અને તેમને એકસ ક્રમ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અભિવ્યક્ત થતા નથી. ક્રમને કારણે અર્થની અભિવ્યક્તિ માત્ર પદસંખ્યા જ હોય છે. વર્ણો અંગે આવે ક્રમ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી વર્ણોના ક્રમથી કે વર્ણસંધાતયો વાક્ય થતું નથી.

વર્ણાનાં ચ પદાનાં ચ ક્રમમાત્રનિવેશિતી ।

પદાલ્પા વાક્યસંજ્ઞા ચ શબ્દત્વં નેષ્યતે તયોઃ ॥૫૨॥

માત્ર ક્રમમાં જ પ્રાપ્ત થનારાં વર્ણો અને પદોને પદ અને વાક્ય એવી સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે; તે (વર્ણ અને પદ) ઉપરથી અર્થબોધ થતો નથી. (૫૨)

વર્ણસમૂહ કે પદસમૂહ વાક્ય નથી, પરંતુ પદક્રમ જ વાક્ય છે. વર્ણ અને પદ શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રાપ્ત હોવા છતાં અર્થવાચક બનતાં નથી અર્થાત્ વાચકત્વ વર્ણ કે શબ્દનું નહિ પણ શબ્દક્રમનું જ છે.

સમાનેઽપિ તુ શબ્દત્વે દૃષ્ટ સપ્રત્યય પદાત્ ।

પ્રતિવર્ણ ત્વસૌ નાસ્તિ પદ્ધત્યર્થમતો વિદુઃ ॥૫૩॥

(વહ્યું અને પદમાં) શબ્દત્વ (=શ્રોત્રેન્દ્રિયઆદ્યત્વ) સરખું હોવા છતાં પદક્રમ માથી જ અર્થ જ્ઞાન થતું દેખાય છે, દરેક વહ્યુંમાથી નહિ તેથી પદમાથી અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેઓ કહે છે (૫૩)

યથા માવયથા વર્ણા ગ્નિના યાચ્ચ્યેન કેનચિત્ ।

અર્થવન્ત સમુદિતા વાક્યમપ્યેવમિજ્યતે ॥૫૪॥

આ (વહ્યુંસમુદાયરૂપ પદ)ના અવયવો એવા વર્ણો ઠાઠક (અર્થવાચક) તત્ત્વ વિનાના હોય છે, પરંતુ મુદ્દાયામા હોય ત્યારે અર્થવાન હોય છે. વાક્ય અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે (૫૪)

શબ્દસઘાત ભતનો અહીં ફરી વાર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે

અનર્થકાન્યુપાયત્વાત્પદાર્થેનાર્થવન્તિ વા ।

ક્રમેણોચ્ચારિતાન્યાદુર્વાક્યાર્થ મિન્નલક્ષણમ્ ॥૫૫॥

(વિનષ્ટ થતા હોવાથી અર્થપ્રાપ્તિ નહિ કરાવનારા પરંતુ (વાક્યના અર્થ માટે) પોતાના અર્થને ક્ષરણે, અર્થવાન જાનનારા, ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારાયેલા પદો, (તેમના સ્વતંત્ર અર્થથી જુદો) વાક્યાર્થ જણાવે છે (૫૫)

અહીં ક્રમપદનો ફરી વાર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે

નિત્યત્વે સમુદાયના કાતેર્વા પરિકલ્પને ।

પદસૈકાર્યતામાદુર્વાક્યસ્યાવ્યભિચારિણીમ્ ॥૫૬॥

પદોના સમુદાયને નિત્ય માનીએ કે (વાક્ય) ભૂતિની યત્ન કરીએ, (કેવળ) વાક્યની જ સળંગ અર્થ દર્શાવનાની નિયત થતી છે (૫૬)

અહીં 'એક અનવયવશબ્દ' અર્થાત્ વાક્યરૂપ પદનો ઉલ્લેખ છે, ઉપસદ્ધારણે અહીં પુનરુક્તિ કરતા જણાવે છે કે પદસમૂહ નહિ પરંતુ એક અંગક વાક્યરૂપ જ પ્રતિભાવ વાક્યાર્થ નિયત રીતે દર્શાવે છે

અમેદપૂર્વકા મેદા કલ્પિતા વાક્યવાદિભિ ।

મેદપૂર્વાનમેદાસ્તુ મન્યન્ત પદદર્શિન ॥૫૭॥

(અંગક રૂપરૂપ) વાક્યને વ્યકિતનારોએ અમેદવાળા પદ(ભેદો)ને કાપ્યા છે, જ્યારે પદવાદીઓ ભેદવાળા અભેદોને માને છે (૫૭)

ઉપરની કારિમઓમા પદસઘાત, ક્રમ અને રૂપ જોગ તથા પ્રમાણ વાચ્યરૂપો સમજાવવામા આવ્યા હવે 'આખ્યાત' એ વાચ્ય છે એવા મતને સ્પષ્ટ કરશે

વા સુ એનિસ્તુતાસ્ત્વનુષ્ઠ ક્યપ્ । (૩।૧।૧૦૧, ઇતિ, સ્તુ, જાપ્ ૩, દ, જુપ્, ને ક્તવ્ય પ્રત્યય સાથે છે)ના વાર્તિક ૨ ઉપરના બાબતના જણાવવામાં આવ્યું છે કે સૂત્રમાંના નિયમે પ્રમાણે પદકારોએ પદપાઠની યોજના કરવાની છે, અર્થાત્ પદકારોએ સૂત્રનિયમેને અનુસરવાનું છે, સૂત્રનિયમોએ પદકારોને અનુસરવાનું નથી (ન લક્ષણેન પદકારા અનુવર્ત્યાં પદકારૈર્નામ લક્ષણમનુવર્ત્યમ્ ।) આ ઉપરથી બાબતકાર સૂચવવા માગે છે કે પદો અસત્ય છે, પદવિભાગ કલ્પિત છે, પરંતુ અજ્ઞાનીઓને બોધ આપવા મટે જ પદવિભાગ સમજાવવામાં આવે છે આ મુદ્દો આ કારિકામાં રજૂ થયો છે પુરુષરાજ જણાવે છે કે સૂત્રકારને અને બાબતકારને અજ્ઞ કપર્યે માન્ય છે

વદપ્રકૃતિભાવઃ સ્વૃત્તિભેદેન વર્ણયતે ।

પદાનાં સંહિતા યોનિ. સંહિતા વા પદામયા ॥૫૮॥

સંહિતાનું પદપ્રકૃતિત્વ જુદા જુદા સમાસો વડે વર્ણવાય છે, (જેમકે) પદોની પ્રકૃતિ(=આધાર) એટલે સંહિતા અથવા પદો જેની પ્રકૃતિ અર્થાત્ આધાર છે તે સંહિતા. (૫૮)

અહીં જગદ્ગ્રાણિભાષ્ય (૧.૧) માં પ્રાપ્ત થતી સંહિતાની વ્યાખ્યા વદપ્રકૃતિ. સંહિતાને જે રીતે સમજાવવામાં આવી છે, અર્થાત્ પદોને સ્વીકારનારા પદાના પ્રકૃતિ: પદોના આધાર તે સંહિતા એવું અર્થઘટન કરે ■ આવા અર્થઘટન પ્રમાણે સંહિતા અર્થાત્ અને અપૌરુષેય એવું વાક્ય છે અને પદો પૌરુષેય અને કલ્પિત છે

ખડપદમાં અર્થાત્ અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એવાં અપૌરુષેય પદો પરસ્પર સંસ્પર્શી અસત્ય એવાં વાક્યરૂપે પરિણમે છે આ મતમાં પદો સંહિતાના પ્રકૃતિ અર્થાત્ આશરૂપ આધાર છે

પદાન્તયઃ સ્થાન્ય સંહિતાયા નિર્દર્શક ।

નિત્યાત્તત્ર કર્ત્ત્વં કાર્યં પદં લક્ષણદર્શનાત્ ॥૫૯॥

(સંહિતાથી) જુદો એવો પદાન્તય (=પદપાઠ) જો સંહિતાનો નિર્દેશ કરનારો અને નિત્ય હોય તો તે પદપાઠને નિયમો પ્રમાણે કેવી રીતે રચી શકાય ? (૫૯)

અહીં અગાઉ નિર્દેશો-૧ (કારિકા ૫૭, નોંધ) પતજનિવચન ન લક્ષણેન પદવાત જનુ વર્ત્યા, પદકારૈર્નામ લક્ષણમનુવર્ત્યમ્ । સાનો મત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે પદકાર એટલે પદપાઠના રચયિતાઓ. આવા પદકારોએ બાકરણના નિષ્પત્તિમુદ(લક્ષણ)ને અનુસરવાનું છે કારણ કે આત્મિક રીતે પદો પૌરુષેય અને અનિત્ય છે.

બાબતમાં રજૂ થયેલ પ્રથમ વાર્તિક મિદ્ધે શ્વાર્થમક-...પ્રારોગ પર્યંતિયમ કિપદે । માં તો સમજને નિત્ય કહ્યો છે. આ અંગે એવું સમાધાન કરી શકાય કે પદોને નિત્ય માનો તો ૫મ્ તેવાં પદોમાં સંહિતાની પુનરાવૃત્તિ એ ઉત્પાદ્ય એવું કામ છે. તેથી અર્થ કપર્યેને કામ પદોચિત્તી નથી.

પ્રતિવર્તનસંવેદ્ય. પદાર્થપ્રત્યયો યથા ।

પદેષ્વેવમસંવેદ્યં વાક્યાર્થસ્ય નિરુપણમ્ ॥૬૦॥

પદના અર્થનું જ્ઞાન જેમ (તેના) દરેક વર્ણ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ વાક્યના અર્થનું નિરૂપણ તેના દરેક શુદ્ધ પદમાંથી થતું નથી. (૬૦)

આ મુદ્દાની સ્પષ્ટતા કરતાં લોપક જણાવે છે કે જેમ દરેક વર્ણમાંથી પદના અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ દરેક પદમાંથી વાક્યાર્થનો બોધ થતો નથી, કારણ કે વાક્યાર્થ દરેક સ્વતંત્ર પદમાં રહેલો હોતો નથી, વાક્યાર્થ પ્રકાશની જેમ સ્વયં પ્રકાશી છે અને તે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી અર્થબોધ માટે અત્યંત પ્રમાણુક્ત છે.

વાક્યાર્થઃ સંનિવિશતે પદેષુ સદ્વૃત્તિષુ ।

યથા તથેષ વર્ણેષુ પદાર્થઃ સદ્વૃત્તિષુ ॥૬૧॥

જેમ સાથે રહેનારાં પદોમાં વાક્યનો અર્થ રહેલો છે તેમ એક સાથે રહેલા વર્ણોમાં પદનો અર્થ રહેલો હોય છે. (૬૧)

પદવાદી જણાવે છે કે પદો કે વર્ણો નિષ્ફળ નથી. એક સાથે રહેલા વર્ણો કે એક સાથે રહેલાં પદો પદાર્થ અને વાક્યાર્થનો બોધ કરાવે છે. અહીં વિશિષ્ટ સંનિવેશથી જ પદો અને વર્ણો અર્થવાહક બને છે; તેથી અખંડપક્ષની દલીલ યોગ્ય નથી.

સૂક્ષ્મં પ્રાઙ્મં યથાન્યેન સંતૃપ્તં સદ્ ગૃહ્યતે ।

વર્ણોઽપ્યન્યેન વર્ણેન સંબદ્ધો વાચકસ્થથા ॥૬૨॥

અહંશુ માટે યોગ્ય વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં બીજા (પદાર્થ) સાથે રહેલ હોય ત્યારે જ ગ્રાહ્ય બને છે તેમ વર્ણ પણ બીજા વર્ણ સાથે સંબંધમાં હોય ત્યારે અર્થવાચક બને છે. (૬૨)

પદાર્થોઽપ્યારણાર્થો યથા કચ્છિનિરુપ્યતે ।

વર્ણાનામપિ સાન્નિધ્યાત્થયા સોઽર્થઃ પ્રતીયતે ॥૬૩॥

(એકલા) પદના ઉચ્ચારણથી જેમ કોઈક અર્થ સમજાય છે. તેમ વર્ણોના સાંનિધ્યથી પણ તે જ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. (૬૩)

જેમ વર્ણો એકબીજા સાથે રહેવાથી તેમનાથી બનતા પદનો અર્થ સમજાય છે, તેમ પદો પણ એકબીજા સાથેના સંબંધથી વાક્યાર્થનાં વાચક બને છે. આમ દોઈને વર્ણ કે પદથી જુદું એવું વાક્ય સમજી શકે નહિ.

પ્રાપ્તસ્ય યસ્ય સામર્થ્યાન્નિયમાર્થા ચતઃ શ્રુતિઃ ।

તેનાન્યન્તં વિશેષેણ સામાન્યં યદિ વાચ્યતે ॥૬૪॥

યજેતેતિ તતો દ્રવ્યં પ્રાપ્તં સામર્થ્યલક્ષણમ્ ।

ત્રીદિશ્રુત્યા નિવર્તેત ન સ્યાત્પ્રતિનિધિસ્તદા ॥૬૫॥

(યજેત, યજ કરવો, સાથેના) સામર્થ્ય(માત્ર)થી પ્રાપ્ત થતા ત્રીદિશ્રુતિ શબ્દનું વેદમાં શ્રવણ નિયમાર્થ હોઈને જો સામાન્યનો વિશેષ વડે અર્થત બાધ થતો હોય;

(અને) જો યજેત (યજ કરવો) ક્રિયાપદ સાથેના સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થતા દ્રવ્ય-ની (=જવની) નિવૃત્તિ થતી હોય તો ત્રીદિશ્રુતિ પ્રતિનિધિ (=જવ) પ્રાપ્ત થશે નહિ (૬૪-૬૫)

યજેત (યજ કરવો) શબ્દ વડે જોનાથી યજન કરવાનું હોય તે દ્રવ્ય અને જોનું યજન કરવાનું હોય તે દેવતા સામર્થ્ય માત્રથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. યજેત સાથે સામર્થ્યથી ત્રીદિશ્રુતિ: (ત્રીદિશ્રુતિ વડે) જોડાયેલ છે જ. હવે જ્યારે આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય અને ફરી વાર ત્રીદિશ્રુતિ: શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય તો બીજા દ્રવ્ય સામાન્યનો આ દ્રવ્યવિશેષ 'ત્રીદિશ્રુતિ' બાધ કરશે, અર્થાત્ ત્રીદિશ્રુતિ વડે જ યજ કરવો, જવ વડે નહિ એમ થશે. આમ અને તો ત્રીદિશ્રુતિ ન મળે ત્યારે તેનું પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય 'જવ' યજના કારણે જ આવે અને યજકાર્ય બાધ રાખવાની રીતિ પ્રાપ્ત થાય.

તસ્માદ્ ત્રીદિશ્રુત્યધિકં ત્રીદિશ્રુત્યધ્વઃ પ્રકલ્પયેત્ ।

દ્રવ્યત્વમધિકૃત્ત્વત્પ્રાપ્ત્યર્થઃ સન્ન વાચતે ॥૬૬॥

તેથી 'ત્રીદિશ્રુતિ'ના વિશેષ વિચારની 'ત્રીદિશ્રુતિ' શબ્દ કલ્પના કરાવશે. 'પ્રાપ્તિ' એવા અર્થને દર્શાવતો હોવાથી દ્રવ્યત્વ એવા (સામાન્ય) અર્થનો તે બાધ કરતો નથી કારણ કે અને (એકબીજાના) વિરોધી નથી. (૬૬)

સ્વરૂપાદિ: પુસ્તકાદિ "તસ્માદ્ દ્રવ્યમાત્રાદેષે ત્રીદિશ્રુત્યધ્વઃ પ્રાપ્ત્યર્થો ત્રીદિશ્રુતિમાત્રપ્રાપ્ત્યર્થો ત્રીદિશ્રુતિમાત્રપ્રાપ્ત્યર્થો કૃત્વાડાનુપચરણમ્ પ્રકટીકૃત્વં જ્ઞાત્વં ન વાચતે, અવિરુદ્ધતાત્ સામાન્યત્વ વિશેષેણ સદ્વાચરણાત્ ।

તેન ચાપિ વ્યવચ્છિન્ને દ્રવ્યત્વે સદ્વાચરણિ ।

અસંભવાદ્ વિશેષાણાં તત્રાન્યેપામદર્શનમ્ ॥૬૭॥

તે (ત્રીદિશ્રુતિ) શબ્દ જ્યારે તેની સાથે ઉલ્લેખાત્તા (=ચક્રચારી) (જવ વગેરે વિશેષ) દ્રવ્યોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે ત્યારે બીજા દ્રવ્યવિશેષોનો અસંભવ હોઈને (તે) બીજા દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થતાં નથી, (૬૭)

ન ચ સામાન્યવત્સર્વે ક્રિયાશબ્દેન રક્ષિતા ।

વિશેષા ન હિ સર્વેષા સત્તા શબ્દોઽભિધાયક ॥૬૮॥

(યજ્ઞેત એવે) ક્રિયાશબ્દ જેમ સામાન્ય દ્રવ્યને દર્શાવે છે તેમ બધા વિશેષ દ્રવ્યોને દર્શાવતો નથી શબ્દ તેના બધા પ્રાપ્ત અર્થોને એક સાથે જણાવતો નથી (૬૮)

શુક્લાદયો ગુણા સન્તો યથા તત્રાવિવક્ષિતા ।

તથાવિવક્ષા ભેદાના દ્રવ્યત્વસાદ્યચારિણામ્ ॥૬૯॥

જેમ (ત્રીદિ શબ્દમાં રહેલા) શુક્લ વગેરે ગુણોને તે (ત્રીદિ શબ્દ) દર્શાવતો નથી તેમ દ્રવ્યત્વ સાથે જોડાયેલા બધા દ્રવ્યવિશેષો (યજ્ઞેતના સ હર્ષમાં) દર્શાવાતા નથી (૬૯)

શબ્દના ધણા અર્થો અસ્તિત્વમાં હોય છે શબ્દનો ઉચ્ચાર થતા તેના બધા પ્રાપ્ત અર્થો હ મેલા દર્શાવાતા નથી, પરંતુ વક્તાની હ્રમ્ભ પ્રમાણે અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે સરખાવે! સ્વોપજ્ઞ-‘વિવક્ષાનિષ ઘન હિ વસ્તુ । સત્તામન્વર્વાનામર્થત્વેયત્ત્વમ્ । વિવક્ષા હિ શબ્દે રૂપસામર્થ્યનિવચના । તથા યથેવ દ્રવ્યત્વસાદ્યચારિણો નિયતસનિધાના અપિ શુક્લાદયો ગુણા સત્ત્વપિ સનિધાનાઃ દ્રવ્યત્વવતુરયોગે સારણ્યત્વનુરોધાત્મિન્નત્વેન ક્રિયાશબ્દરૂપેનાત્રત્વેન પ્રમાણિતુમશક્યતાદવિવક્ષિતા । ઈથેવ શબ્દસામર્થ્યપ્રતિષ્ઠા પ્રોહિત્વારીયા દ્રવ્યત્વસાદ્યચારિણામુપયોગવતાં ભેદાનામજ્ઞત્વેનાવિવક્ષા ।

ઝસનિધૌ પ્રતિનિધિર્મા મૂન્નિસ્તસ્ય કર્મણ ।

કામ્યસ્ય વા પ્રમુક્તસ્ય લોપ ઇત્યુપપદ્યતે ॥૭૦॥

(મુખ્ય દ્રવ્યની) જેરહાજરીને કારણે નિત્ય કર્મને અથવા શક થયેલા કામ્ય કર્મને લોપ ન થાય એટલા માટે (તે દ્રવ્યનો) પ્રતિનિધિ ખાસ જણાવવામાં આવે છે (૭૦)

વિશિષ્ટૈષ ક્રિયા યેન વાક્યાર્થપરિકલ્પ્યતે ।

દ્રવ્યાભાવે પ્રતિનિધો તસ્ય સત્ત્યાત્ક્રિયામંતરમ્ ॥૭૧॥

વાક્યનો અર્થ ‘વિશિષ્ટ ક્રિયા’ જ (છે) એમ જે સમજે ॥ તેને માટે (મુખ્ય) દ્રવ્યની જેરહાજરીમાં અને (તેથી તે દ્રવ્યના) પ્રતિનિધિને ઉપયોગમાં લેવાતા કોઈકે જુદી જ ક્રિયા પ્રાપ્ત થશે (૭૧)

‘પ્રોહિમિ યજ્ઞેત મા ક્રિયાપદ દ્રવ્યત્વનો ભાષ કરાવે છે હવે જો ત્રીદિ ન મળે તો જવનો ઉપયોગ થાય, અર્થાત્ પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કામ થાને પશુ મૂળ સિદ્ધાંત એવો છે કે દ્રવ્યનો ફેરફાર થઈ શકે, કર્મનો નહિ હવે જો વામ્ય અંગે અખડ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અહીં પ્રતિનિધિદ્રવ્યનું યજ્ઞકર્મ મૂળ યજ્ઞકાર્થથી જુદું અર્થાત્ ખતારેનું યજ્ઞે આવી રિયતિ થાને નહિ અખડ વાક્યપદમાં ત્રીદિથી યજ્ઞ કરવો એવો જ્ઞે જ વિચાર સમજવો રહ્યો જ્યાં ત્રીદિથી જ કામ થાને જો પ્રતિનિધિ જવ્યથી કામ આણતુ હોય તો યજ્ઞકર્મ જુદું થઈ જશે

પદવાદીના મતનો વિરોધ કરતા ખામ્ય પ્રકારે યજ્ઞેતીએ પ્રાપ્ત થશે તેમાંની પદેની ૬૪થી ૭૧ સુધીની મરિકાઓમાં ૨૧૮ થઈ ॥

નિર્જાતાર્થ પદં ચત્ત્વ તદર્થે પ્રતિપાદિતે ।

પિકાદિ યદ્વિજ્ઞાતં તત્ક્રિમિત્યનુયુજ્યતે ॥૭૨॥

(વનાત્ પિક આનીયતામ્-વનમાંથી કોયલ લાવેા એના વાક્યમાં) બાણીતા અર્થવાળા શબ્દો (વનાત્ અને આનીયતામ્) જ્યારે તેમનો અર્થ ધ્યાવે છે ત્યારે અજ્ઞાત અર્થવાળા 'પિક' (કોયલ) વગેરે માટે 'તેનો અર્થ શું છે?' એમ પૂછવામાં આવે છે. (૭૨)

અહીં અખંડ વાક્યવાદી વિરુદ્ધ બીજો પક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલો સમૂહ એટલે વાક્ય એવા પદવાદીના મતનો વિશદ બો અખંડ વાક્યવાદી કરશે તો આવી સુસ્કેતી આવશે. 'વનમાંથી કોયલ લાવેા' (વનાત્પિક આનીયતામ્.) અને હોટેલો પીળા ખેસ શદ્ર (નોંકર)ને આપો (વારાકો જર્જરા ગ્રહણાય પ્રદીપતામ્)માં પિક અને વારાકો જેવા અજ્ઞાતાર્થ શબ્દો વિશે પૂછવામાં આવે છે. અખંડ વાક્યપક્ષમાં આવું ન બનવું જોઈએ તેથી પદવાદીનો મત જ યોગ્ય છે, એમ માનવું જોઈએ.

સામર્થ્યપ્રાપિતં ચત્ત્વ વ્યક્ત્યર્થમનુપજ્યતે ।

શ્રુતિરેવાનુપદ્ધેન વાધિકા લિઙ્ગવાચ્યયો. ॥૭૩॥

અને (ગ્રીહિ વગેરે) જેનો અર્થ સામર્થ્યથી સમજાતો હોય તે સ્પષ્ટ બોધ માટે જ્યારે (વજેત ક્રિયાપદ સાથે) જોડવામાં ત્યારે તે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશના તેના આવા સંજ્ઞાધને કારણે લિંગ અને વાક્યનો બાધક બને છે. (૭૩)

અપ્રાપ્તો યત્તુ શ્રુત્યાદિઃ સન્નિધાનેન ગમ્યતે ।

સ યત્નપ્રાપિતો વાક્યે શ્રુતિપર્મવિલક્ષણઃ ॥૭૪॥

શુદ્ધ વગેરે શુષ્ણુ (જ્યારે ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ થતો ન હોય ત્યારે (સંદર્ભ-પ્રાપ્ત શબ્દના અન્ય શબ્દો સાથેના) સામીપ્યથી સમજાય છે અને (મેતં જાગમાલમેત । સફેદ બકરાને હલ્લુ) એવા) કાક્યમાં વિશેષ યત્નવડે સમજાતો હોઈ શ્રુતિ(=સ્પષ્ટ કથન)ના ધર્મથી વિલક્ષણ છે. (૭૪)

૭૩ થી ૭૫ સુધીની કારિકાઓમાં અખંડ પક્ષ સામે ત્રીજી દલીલ રજૂ કરવામાં આવી છે. પદવાદી અહીં મીમાંસાના સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય લઈને પોતાના મતના સમર્થનનો વતન કરે છે. મીમાંસાસૂત્ર (૧.૩.૧૪.) પ્રમાણે મન્વાર્યની સ્પષ્ટતા અને તેના ઉપયોગ માટે શ્રુતિ (સ્પષ્ટ કથન), લિંગ (સૂચન), વાક્ય (સામર્થ્ય), પ્રજ્ઞા (સંદર્ભ), સ્થાન (સ્થાન) અને યમર્જન (અભિધાન) એટલા ઉપાયો છે, તેમાંના બે કે ત્રેણી વધારે એકસાથે પ્રાપ્ત થતા હોય તો શ્રુતમાં ઉદ્દેશ્યેત ક્રમ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ ઉપાયો બળવતર છે. કારિકામાં જણાવ્યું છે કે શ્રુતિ અર્થાત્ સ્પષ્ટ કથન, લિંગ અને વાક્ય તું બાધક બનશે. દરે મ્ધનં છામં બાલમેત । (સફેદ બકરાને હલ્લુ) એવા વચનમાં છામ્ એવો

આવે તો મીમાંસાશાસ્ત્રમાં ગણાવેલા આ ન્યાયો નકામા હરશે. આ વાક્યધર્મો અર્થાત્ વાક્યલક્ષણો નિશ્ચયક તરવો છે.

ભર્તૃહરિએ આ દસ કારિકાઓમાં પ્રાસંગિક, તંત્ર, અપૂર્તિ, ભેદ, બાધા, સમુચ્ચય બિદ્ધ, સંબંધાબાધ, સામાન્યાતિદેશ, વિશેષાતિદેશ, અર્થિત્વ, સામર્થ્ય, અર્થાભેદ, અધિકાર, ક્રિયાન્તરવ્યુદાસ, શ્રુત્યાદિ ક્રમ, કમળલાબલ, અવિવક્ષિત ક્રમ, પરાદ્વચ, અપ્રયોજક, પ્રયોજક નાન્તરીયક, પ્રધાન, શેષ, વિનિયોગક્રમ, સાદ્યાદુપકારી, આરાદ્વિશેષક, શકિતવ્યાપારભેદ, સંબંધજ ભેદ, અનિવક્ષિત ભેદ, પ્રસજ્યપ્રતિષેધ, પશુદાસ, ગૌણ, મુખ્ય, બાળી, શુદ્ધ, લાઘવ, અંગોગિકાવ, ચિક્રપ, નિયમ, ગોચરતા, લિંગાદ્ભેદ, અને અપોદ્ધાર એમ તેંતાલીસ વાક્યધર્મો ગણાવ્યા છે.

આવા કેટલાક વાક્યધર્મો ભર્તૃહરિએ તૃતીયકાંડના બે સમુદ્દેશો લક્ષણ સમુદ્દેશ અને બાધા સમુદ્દેશમાં સમજાવ્યા હતા (તત્ર દ્વાદશ વદવતુર્વિષયિર્વા લક્ષણાનીતિ લક્ષણસમુદ્દેશો સાવેશં સંશિરોધં વિસ્તરેણ વ્યાખ્યાસયતે । (કારિકા ૭૬ ઉપરની સ્વોપજ્ઞ). પુણ્યરાજે જણાવે છે કે આગમના અંશને કારણે અથવા હરતપ્રતોના લક્ષિયાઓના પ્રમાદને કારણે હવે પદકાંડમાં આ લક્ષણ સમુદ્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી બાધા સમુદ્દેશ પણ નહીં થયો છે.

૭મી કારિકાથી ૧૫૧મી કારિકા સુધી સ્વોપજ્ઞગતિનો પાઠ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ વાક્યપદીયપ્રધોમાં મળતો નથી. આ વાક્યધર્મો અંગે પુણ્યરાજે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે.

ભર્તૃહરિએ સ્વોપજ્ઞગતિ માં (કારિકા ૭૬) ૭ અથવા બાર અથવા ચોવીસ વાક્ય-લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ બેજે કદી સ્પષ્ટતા તેમણે કરી નથી. એથી બિહનું ૭૭ થી ૮૭ સુધીની કારિકાઓમાં તેમણે તેંતાલીસ વાક્યધર્મો જણાવ્યા છે. નિમિત્તિકૃત મીમાંસા-સૂત્ર ના બાર અધ્યાયો છે તેમાં ૭ ૭ અધ્યાયોનાં બે પદક માનવામાં આવ્યાં છે. પહેલા પદકમાં વિધિ, ભેદ, શેષશેષિકાવ, પ્રયુક્તિ, ક્રમ અને અધિકારી એટલાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પદકમાં સામાન્યાતિદેશ, વિશેષાતિદેશ, બિદ્ધ, બાધા, તંત્ર અને પ્રસંગની ચર્ચા કરી છે. આ પ્રમાણે બાર લક્ષણો થયા. સ્વોપજ્ઞમાં ઉલ્લેખેલ ચોવીસ લક્ષણો ક્યાં તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ પુણ્યરાજે કહ્યું કરી છે કે ઉપર નિર્દેશોનાં બાર લક્ષણોના પ્રતિપક્ષરૂપે બીજા બાર લક્ષણો સમજવાનાં છે. હવે આ મૂળ બાર લક્ષણોમાં વિધિ અર્થાત્ પ્રમાણુનો પ્રતિપક્ષ હોઈ શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે સામાન્યાતિદેશ અને વિશેષાતિદેશના પ્રતિપક્ષ પણ કદાચ શકાય નહિ. બિદ્ધના બે પ્રતિપક્ષ સમજીશું. આ પ્રમાણે વિચારતાં અભેદ, શુદ્ધપ્રધાનલાવની અવિવક્ષા, અપ્રયોજક, અવિવક્ષા, ક્રિયાન્તરવ્યુદાસ, સંબંધાબાધ સમુચ્ચય, ચિક્રપ, અપૂર્તિ અને ભેદ એમ દસ પ્રતિપક્ષો મળીને બારીસ લક્ષણો પુણ્યરાજે ગણાવ્યા છે. આમ સ્વોપજ્ઞના ઉલ્લેખને કંઈક અંશે તકરારમત ગણાવવાનો પુણ્યરાજેનો પ્રયત્ન છે. અમને એમ લાગે છે કે આથી સ્વોપજ્ઞમાં લક્ષણસમુદ્દેશના અનુલક્ષ્યમાં આ ૭ બાર કે ચોવીસ સંખ્યા નિર્દેશી છે દ્વિતીયકાંડની કારિકાઓ ૭૭થી ૮૭માંના વાક્ય ધર્મો માત્ર મીમાંસાના નહિ પણ બધા લૌકિક અને શાસ્ત્રીયન્યાયોમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, તેથી આ કારિકાઓ ઉપરની પુણ્યરાજની રીકમાં ૭, બાર, કે ચોવીસ લક્ષણોની સંગતિ જણાવવી કંઈક અંશે અપ્રસ્તુત લાગતી હોવા છતાં સ્વોપજ્ઞના વચનનું મહત્ત્વ સમજી તેનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન પુણ્યરાજે આપ્યું છે, અત્યંત પુણ્યરાજે તેંતાલીસ વાક્યધર્મોનું અર્થાત્ સ્પષ્ટ વિવેચન કર્યું છે જ.

આ કારિકાઓના ગુજરાતી અનુવાદમાં વાક્યધર્મો અંગે ભૂત્કરિકો વાપરેલા પારિભાષિક સંબંધોના ગુજરાતી પર્વાથી આખ્યા નથી, પરંતુ દિપ્તિમાં તેમને પૂરેપૂરા સમજાવ્યા છે. આ સમજૂતીમાં પુરુષારંગીકાની અને અવાજર્તીની મદદ લેવામાં આવી છે.

પ્રાસ ગિક—ગુરુકુ કેન્દ્રાક વિવાધીઓને અધ્યાપન કરાવતા હોય ત્યારે બીજો અધ્યાપકસાથી સમૂહ આવે તો બધા સાથે જોડી અધ્યાપન કરે, જુદું અધ્યાપન કરાવવાની જરૂર ન રહે. અહીં બે અધ્યાપનમયો ચવાના હતાં બંનેનું પ્રયોજનકરૂપમાં સામ્ય પ્રાપ્ત છે એકના પ્રયોગથી બીજુ, તેની સાથે સળદ હોઈ, પ્રયોજક બંનેનું નથી જ્ઞાને પ્રસંગ કહે છે (ચર્ચા પ્રયોજન અન્વયારણ્ય પ્રતિવચ્ચે સ્વચ્ચ રત્નુ-૧૭૯). મહા માધ્યરીષિકા પૃ ૪૫) આ તાના વૃક્ષોને જળા છાટયુ અને પિતૃઓ ખુશ થયા' એવા ઉદાહરણમાં પિતૃઓ અપ્રયોજક છે પરંતુ પ્રસંગથી તેમની કાર્પસિદિ થાય છે, વેદમાં પણ "અગ્નિ અને સોમ મટે પશુને કહે છે અને તેની ચરનીથી અગ્નિ અને સોમ મટિને પુરાકાશ હવિ આપે છે" (સ્વત્વચમાદ્ય ૫, ૨૧૦૭૧) એવ. ઉલ્લેખમાં પુરાકાશનું નિર્ધન પ્રાસ ગિક છે. બ્યારણમાં સર્વાદોનિ સર્વનામાનિ । (ચર્ચા ધર થતા સંબંધો સર્વનામ છે, પા ૮, ૧૧૧૨૭)માં સર્વનામસંચારણની સાથે સાથે નૂનેા જ થતા નથી, તે પણ પ્રસંગથી જણાવાયુ છે.

તન્ન—અધ્યાપકાથી જાત્રે રાત્રે એક દીવાથી અધ્યાપન કરે છે. અહીં એક પદાર્થનો ઉપયોગ અનેક પ્રયોજનાથીઓ એકસાથે કરે છે (સરખાવે પુરુષારંગ, "ચર્ચાદિન સર્વે પ્રયોજનામેધેચારણ્યા વા ચોડર્ષ પ્રતિવચ્ચત્તમર્ધમકથેવ સમયાક્ષાવચ્ચ પ્રયોજનન્તિ તત્ સન્ન ૧) બ્યારણમાં સ્વત્વચમાદ્ય ૧ (પા ૮, ૧૧૧૭૦ જે વર્ણુની પાસે, આગળ કે પહેલા તકાર ઉચ્ચાર્યો હોય તે વર્ણુ પોતાના સમાનકાલ એવા સ્વર્ણુનું પાસે, આગળ કે પહેલા તકાર ઉચ્ચાર્યો હોય તે વર્ણુ પોતાના સમાનકાલ એવા સ્વર્ણુનું મરુણુ કરાવે છે) એવું સૂત્ર ૫ અગ્ની તત્પુરુષ અને બહુનીકિ (સાત્વર । અને વ વરી વર્માદ ૧) એમ બે જુદા સમાસો વડે બે અર્થ એકસાથે પ્રાપ્ત કરાવે છે. વેદમાં પણ આવી તન્નની રીતે આગેય યાગોની પહેલા કે પછી પ્રચલન વગેરે ગોણુ યાગે કરવામાં આવતા તે સામાન્યપણે બધા માટે ઉપકારક અને છે એમ જણાવ્યું છે.

આવૃત્તિ—તન્નથી વિરુદ્ધ એટલે આવૃત્તિ એક ક્રિયા અથવા કારક અનેક સ્થળે ઉપસ્થિત થાય તેને આવૃત્તિ કહે છે એક યાગી હોય અને પચીસ જનનારા હોય તો એક પછી એક બધા બને છે. વેદમાં "ચર સામિધેની સચ્ચાઓ છે" એવા રાદર્શમાં વારતવર્માં સામિધેની તેર છે પરંતુ પહેલી અને છે લી ત્રણ ત્રણ વાર ઉચ્ચારાતી હોઈ સગર થશે.

ભેદ—તન્નનું બીજુ પ્રતિયોગી જી ભેદ પૃથક્પણે ચર્પસિદિ એટલે ભેદ એકસાથે બોજન કરનારાઓ મટે જુદા જુદા પાત્રો જુદી જુદી રીતે બોજનમાં ઉપયોગી અને છે તે 'વાસણુ સાક્ર કરે છે' (મદ સર્વાર્થ ૧) એવા વૈદિક ઉદાહરણમાં દરે વાસણુને જુદું જુદું સાક્ર કરવામાં આવે છે. બ્યારણમાં ન ચનિ વિભાષા । (પા ૮, ૧૧૧૪૮ પ્રતિષેધ અને વિરુદ્ધની વિકાસ સચા છે) સુત્રના પ્રચલનમાં ઉચ્ચ વિભાષાને કોઈ વાર વિધિરૂપમાં તો કોઈવાર પ્રતિષેધરૂપમાં એમ બિન્નરૂપ અમ્યવચ્ચા આવે છે.

બાધા—જેને ભૂખ લાગી છે તેવી વ્યક્તિની ભૂખના શાન્તિ માટે તે ભોજનપ્રવૃત્તિ થાય તેને અર્થિત્વસામાન્ય કહીશું. પરંતુ તેના ભોજનમાં કોઈક બાબત અંગે બ્યારે નિષેધ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને બાધા અથવા બાધ કહીશું. અમલ્યો વામ્યકુક્કુડઃ । (પાંખેલો કુકરો ખાવા યોગ્ય નથી), એ નિષેધ અર્થાત્ બાધા, ભૂખના નિવારણ માટે ભોજન અંગે છે. ‘બ્રાહ્મણેને દહોં બ્યારો પશુ કી કિન્યને જાસ આપો’ અહીં દધિદાનમાં તદ્દાનરૂપી બાધા રજૂ થઈ છે કર્મવ્યવસ્થા (પા. યુ. ૩.૨.૧) ધાતુને કર્મ અર્થમાં બળ પ્રથમ પ્રાપ્ત થશે) એવા સામાન્ય નિયમનો આતોડ્વયસર્વ ક. । (પા. યુ. ૩.૨.૩) બ્યાકારાન્ત અને ઉપરાજરંહિત ધાતુને ક પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે) એવા વિશેષ નિયમથી બાધ થશે

સમુચ્ચય—સમુચ્ચય નાધાતુ પ્રતિયોગી છે સમાન ઉપયોગવાળા અને અવિશેધી પદાર્થોત્તર એકસાથે ઉપરાંતન એટલે સમુચ્ચય, જેમ કે, ‘દેવદત્તને સૂપથી, ખીંકાથી અને બીંથી જમાડો’ ઉદાહરણમાં જમાડવાની ક્રિયા માટે સમાન ઉપયોગવાળા અવિશેધી ત્રણ પદાર્થોને એકસાથે ઉપયોગમાં લીધા છે. (ચિન્નાર્વાનામેઠ્ઠક્રિયાપિપય સમુચ્ચયો દદ્યતે । યયા દેવદત્તં સુપેન લજ્જેન વૃત્તેન મોજયેતિ ।) સમુચ્ચયને અનેક ક્રિયાઓને અપ્પાહાર પશુ કહે છે. (કારિકા ૧.૧૧૩). આસકાર તેને સમુચ્ચિવિતિ કહે છે. સમુચ્ચય માટે તુદયબલ (સમાન ઉપયોગ) આવશ્યક છે. સરખાવો :

અદ્વરહર્મયમાનો ગમમ્ પુરુષં પશુમ્ ।

વેવદ્વતો ન ત્વવિતિ સુરાયા ર્ષ ડુર્મંદી ॥—(મહાભાષ્ય, ૧.૨.૨૧)

(દારૂડિયો જેમ અદિરાથી તૃપ્ત ન થાય તેમ રાજો રોજ માયો, ઘોડા, પુરુષો અને પશુઓને (મત્સ્ય તરફ) લઈ જનારો યત્ર તૃપ્ત થતો નથી) અહીં માયો, ઘોડા અને પશુઓને લઈ જવા રૂપી અનેક બાબતોને એકસાથે લીધી છે

ઋહોડસ્મિન્વિપયે વ્યાવ્ય. સંવન્ધોડય ન વાધ્યતે ।

સામાન્યજાતિદેશોડય વિશેષોડગ્રાતિચિદ્યતે ॥૭૮॥

આ બાબતમાં જિહ પ્રમાણુભૂત છે, અહીં સખધને બાધ થતો નથી; આ સામાન્યાતકેશ છે, (અને) આ વિશેષાતિકેશ છે. (૭૮)

ઉદા—પ્રકૃતિયાગમાં ઉપયોગી મત્રોના શબ્દોનાં સિંગ, વચન, વિખંડિત વગેરેનાં, વિકૃતિયાગ માટેના ફેરફારને જિહ કહે છે. યાગ બે પ્રકારના છે જેમાં બધાં અજોતો ઉપદેશ થયો હોય તેને પ્રકૃતિયાગ કહે છે. જેમકે દર્શપૂર્વઆસ. જેમાં બધાં અજો ઉપ દેશ્યાયા ન દોષ તેને વિકૃતિયાગ કહે છે. જેમકે પ્રથમ પ્રકૃતિયાગના મત્રોના પદોનાં સિંગ વચન, વિખંડિત વગેરેનાં વિકૃતિયાગમાં અપેક્ષા મુજબ ફેરફાર કરવો તેને જિહ કહે છે. મીમાંસામાં અને તેને અનુસરીને ભાઈરિના મહામાત્રવદોષિવા (૨ ૫-૭)માં જિહ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે તેમના અને અગ્નિયુવજુઃ સિવાયનાં અગ્નયમે, માતિનામે, ઉપમાશબ્દો અને હન્દિયવાચક શબ્દોમાં જિહ થતો નથી

અગ્નિનિ શાંતિનામાનિ ઠગ્યા ચન્દિબાનિ ચ ।

પ્તાનિ નાંદ મન્દાન્તિ બાંધી વિવંદે દિ ત્વ ॥ મહામાત્રવદીશા ૨. ૭

અગ્નિય એ વિશેષનામ છે. અગ્નિય અને વિગાપ એ બે દેવોએ નિર્મેષા યજ્ઞપરુષાતકો છે. અગ્નિય વિશે એક વિસ્તૃત ઉદ્દેશ્ય મૈત્રાયણી સંહિતા (૪.૧૩.૪)માં મળે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં મૂલ્યવદનો ધાતવઃ । (વા. સુ. ૧.૩.૧. મૂ. ૫૪૨ે જેની શરૂઆતમાં છે તેવા શબ્દોને ધાતુઓ સમજવા) સૂત્રની અનુરૂપિ અનુદાત્તિ આત્મનેપદમ્ । (વા. સુ. ૧. ૩. ૧૨ અનુદાત્ત ઈત્ સંજ્ઞાવાળા અને કન્કર ઈત્ સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ પછી લકારને સ્થાને અત્મનેપદ યાપ છે)માં યશો, ત્યાં પ્રપ્રમાન્ત ધાતુ શબ્દનો પચ્ચપન્ત ધાતોમાં વિભક્તિવિપરિણામરૂપ બિહ કરવો જોઈએ.

સંબંધાબાધ—આ બિહનું પ્રતિયોગી છે. દેવદત્તસ્ય સ્ત્રવાનિ ગૃહાણિ ધુજ્ઞં સામ્યમિજાતત્ય । (દેવદત્તાનાં ધર જોમાં છે, ઉત્તમ કુળવાળા તેનાં તેવાં ધરા હોય તે થોડાં છે)માં ધધૂર્ચત દેવદત્તસ્ય પદનો બીજા પાક્ષના આમિજાતત્ય સાથે ચોડ્ય સંબંધ થાય છે. વધરી સુક્ષ્મ-કળટ્કા મધુરા રક્તઃ । (ખેરડી ઝીણા કાંટાવાળું અને ગળ્યાં ફળવાળું ઝાડ છે) અને પન્વાલા જવવદઃ । (પાંચાસ દેશ)માં વસીનો સંબંધ રક્ત સાથે નથી, પરંતુ સુક્ષ્મકળટ્કા અને મધુરા સાથે છે, તેથી વિંગમા ફેરફાર થતો નથી, અને સંબંધનો અહીં બાધ થતો નથી. વદુગળવદુગળિ સ્ત્રવ્યા । (વા. સુ. ૧.૧૧૨૩ બદુ અને મધુની તથા વત્ અને ડત્ પ્રત્યયાન્તની સંખ્યાસંજ્ઞા સમજવી)માં વદુ અને ગળ શબ્દો વિપુલતાના અર્થમાં લેવાવાને બદલે સંખ્યાવાચક અર્થમાં લેવાય છે, અને તેની સંખ્યાસંજ્ઞા થાય છે. વેદમાં 'વજમાનં દન્વેન દીક્ષવતિ, શવિમદીક્ષવતિ, મેષલયા દીક્ષવતિ । (પન્માતને દંડ વડે, જળ વડે, અને મેખલા વડે દીક્ષિત કરે છે)માં વજમાનમ્ એવા દ્વિતીયાન્ત પદનો બધે અબાધ સંબંધ થાય છે.

સામાન્યાતિદેશ—અતિદેશ બે પ્રકારના છે : સામાન્ય અને વિશેષ. એક પદાર્થના કોઈ એક ધર્મની અન્ય પદાર્થમાં સંક્રાન્તિ એટલે અતિદેશ. માદ્વાગશ્ચ ક્ષત્રિયે વર્તિતવ્યમ્ । (ક્ષત્રિય સાથે બ્રાહ્મણની જેમ વર્તવું)માં બ્રાહ્મણ સાથે જોડાયેલ અમ્ભોજન, અગ્રાસન, કુશલપ્રશ્ન, વગેરેનો ક્ષત્રિયમાં અતિદેશ કરવામાં આવે છે. વેદમાં પ્રકૃતિયાગની વિગતોને વિકૃતિયાગમાં સંક્રાન્ત કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સ્વાનિવસવેશોડશ્ચિવધી । (વા.સુ. ૧.૧૧૫૬ અધૂના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થનારા કાંઈ બીજો આદેશને સ્થાની જેવો સમજવો)માં અતિદેશનો ઉદ્દેશ્ય છે.

(વિશેષાતિદેશ—આ બ્રાહ્મણ સાથે બ્રાહ્મણની જેમ વર્તવું (માદ્વાગશ્ચ ક્ષત્રિયે વર્તિતવ્યમ્ ।) માં વિશેષાતિદેશ સમજાય છે એવી જ રીતે જ્ઞાતિચત્ત્વરેણ યવાઃ । (ઉચીનરની જેમ મદ દેશમાં સારા જળ મળે છે), એવા ઉદાહરણમાં ઉચીનરના જવનો મદના જવમાં અતિદેશ કરવામાં આવે છે.

વેદમાં માર્ગેયક્તલૌચમ્ (અગ્નિકવિના જેવો સૂર્ય અંગેનો હવિ)માં અગ્નિના યાગનો સૂર્યના યાગમાં અતિદેશ કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં રૂપાતિદેશ, નિમિતાદેશ, તાદાત્પર્યાતિદેશ, શાસ્ત્રાતિદેશ. કાર્યોતિદેશ અને વ્યવહેર્યાતિદેશ એમ છ પ્રકારના અતિદેશ છે.

યજતિ, ઇશે યજતિ, મર્હિયજતિ. સ્વાહામરં યજતિ ।’ (તિત્તિરીયસંહિતા ૨.૬.૧.) વગેરે પ્રયાજનનોમાં પાઠક્રમ પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન થાય છે. વ્યાકરણમાં વિપ્રતિપેધે વર કાયમ્ । (વા.સૂ. ૧.૪.૨ બે ઠાયો વચ્ચે વિરોધ થાય ત્યારે પછીનું કરવું) પૂર્વવાસિદ્ધમ્ । (વા.સૂ. ૮.૨.૧. હવે પછીના ત્રિપાદીના નિયમો અગાઉના નિયમોની બાબતમાં અસિદ્ધ સમજવા) વગેરે નિયમોના અનુસંધાનમાં શાસ્ત્રપાઠને અનુસરીને જ પૂર્વ કે પરનો નિર્ણય થાય છે.

આ કારિકા ક્રમના બલાબલનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વેદમાં ‘પ્રથમ’ મોજવિતબ્યસ્ત-હોડમ્યવજનમ્ । (પહેલાં બોલન કરાવવું) પછી અબ્યજન કરવું)માં બોલનનું બલત્વ સ્થાપિત થયું છે. સીમાંસાસુત્ર (૧.૨.૧૭) ‘શ્રુતિભિદ્વવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં મમવાયે વાર-દૌર્લભ્યમર્ષવિરક્ષાત્ । માં બલાબલક્રમનો ઉલ્લેખ છે. ક્રમની અવિવક્ષા એ ક્રમપ્રાપ્તિનો પ્રતિપક્ષ છે. ધણે સ્થળે ક્રમની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. દેવદત્ત રૂપેન ગાં જમ્યાજ શુક્લમ્ । ને બદલે દેવદત્ત શુક્લાં ગામમ્યાજ । એવા જુદા ક્રમવાળા વાક્યમાંથી પણ અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અતિપ્રસન્નો ગુણદ્વિપ્રતિપેધે દ્વિર્જતિ । (મહામાત્ર ૧.૩ ૧૦ વા. ૮) પ્રમાણે યથાસંખ્ય અંગેના આ વિધાનથી દ્વિર્જતિ ૧.૧.૫. એવા સૂત્રથી થતા ગુણદ્વિપ્રતિપેધ અંગે દોષ પ્રાપ્ત થશે.)

इदं पराङ्गैः संवद्धमङ्गानामप्रयोजकम् ।

प्रयोजकमिदं तेषामपेक्षं नाग्नरीयकम् ॥૮૧॥

આ (કાર્ય) બીજાં કાર્યોંગે સાથે જોડાયેલું હોવાથી (તે) કર્મોંગેનું પ્રયોજક છે (અને) આ અહીં આવશ્યક છે. (૮૧)

‘હાથી ઉપર બેસીને જતા રાજાના મરતક ઉપર નોકરે વરસાદથી કે ગરમીથી બચાવવા ઇત્ત ધારણ કરી રાખ્યું છે.’ આ ઉદાહરણમાં ઇત્તજાવાનો પ્રયોજક રાજા છે, કારણકે તેનો ઇત્તજાવા સાથે સંબંધ છે. હાથી ઇત્તજાવાનો અપ્રયોજક છે કારણકે તેનો તેની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી, પરંતુ રાજા ઉપરાંત હાથીને પણ ઇત્તજાવાનો સાબ મળે છે એમ નો સમજાવે તો હાથી પણ ઇત્તજાવાનો પ્રયોજક બનશે. વેદમાં પ્રકૃતિપાત્ર સાથે સંબંધવાળાં દ્રવ્ય વગેરે વિકૃતિયાગમાં અપ્રયોજક બને છે. હાથી એવા ઉદાહરણને સિદ્ધ કરવા તત્સ્યાવર્યમ્ । (ગા. સૂ. ૨.૧.૧૨ તેલું અપત્ત એ અર્થમાં અર્થ પ્રત્યય થાય) અને ભટ્ટ દન્ત્ । (વા. સૂ. ૨.૧.૧૫ અપ્રત્યયર્થ અકારાન્ત પ્રાતિષદ્ધિકને इत् પ્રત્યય થાય છે) એવાં બે સૂત્રો સમાન કાર્ય સિદ્ધ કરતાં હોવાથી પ્રયોજક બને છે, ગુપ્ત ક્રિયા સાથે તેની સિદ્ધિ માટે અવિહાન્યપણે જોડાયેલા ધર્મોને ના-તરીયક અથવા આવશ્યક ધર્મો કહ્યા છે.

इदं प्रधानं शेषोऽयं विनियोगक्रमस्त्वयम् ।

साक्षादस्योपकारीदमिदमाद्यद्विशेषकम् ॥૮૨॥

આ મુખ્ય છે, આ બીજું છે; (આવાં કાર્યોને) કરવાનો આ ક્રમ છે; આ સાક્ષાત્ ઉપકારક છે; અને આનો પરાયણ ઉપયોગ છે. (૮૨)

તે સાખ પરાયં નથી તેને પ્રધાન કહે છે. બીજાપ્રધાનવાળો આધાર વિવક્ષા છે.

‘જે સાખ્ય અર્થત પરાય’ છે તેને શેષ કહે છે. માંદીનવદ્દન્તિ । (તેઓ હાંગરને ખાંડે છે)માં પ્રોદિ શેષી છે અને અવધાત શેષ છે. લોકવ્યવહારમાં રાગ શેષી છે, તેને માટે કરવામાં આવતાં કાર્યો શેષ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વિધિશાસ્ત્ર શેષ છે, સંગ્રાપરિભાષાદિ શેષ છે. પ્રધાન અને શેષ કાર્યોના ક્રમને વિનિયોગક્રમ કહે છે. યજ્ઞકાર્યોમાં કેટલાંક કાર્યો સાક્ષાત્ ઉપકારક છે તો બીજા કેટલાંક પરોક્ષ છે. વેદમાં દર્શનપૂર્ણમાસમાં વ્રીહિનું અવધનન સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, બપોરે પ્રવાળ પરોક્ષ રીતે ઉપકારક છે. લોકવ્યવહારમાં પોતાને માટે ધડાવેલાં ધરણી સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, સ્ત્રીપુત્રાદિક માટેનાં ધરણી પોતાને સાક્ષાત્ ઉપકારક નથી. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ માટે પ્રકૃતિ સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, પ્રકૃતિને વિશેષ દૂરથી (આરાત) ઉપકારક છે.

શક્તિવ્યાપારમેદોઽસ્તિન્ફલમત્ર તુ મિચ્યતે ।

સંબંધાવજ્ઞાનમેદોઽયં મેવસ્તન્નાવિવક્ષિતઃ ॥૮૩॥

અહીં શક્તિ અને વ્યાપારની સિન્નતા છે, અહીં (પીળે) ફલની સિન્નતા છે. અહીં (કોઈકની સાથેના) સંબંધને કારણે ભેદ સમજાયો છે. (અને) ત્યાં ભેદ વિવક્ષિત નથી. (૮૩)

શક્તિ વ્યાપારભેદ-વલાહકાર વિવોત્તે । વલાહકે વિવોત્તે । અને વલાહકો વિવોત્તે । (વાદળમાંથી, વાદળમાં, વાદળ, ચમકે છે) આવી ત્રણ વાક્યોમાં વલાહકને અપાદાન, અધિકરણ અને કર્તા એમ ત્રણ પ્રકારના ભિન્ન રૂપાળી શક્તિઓમાં દર્શાવ્યો છે. વ્યાપાર-ભેદ વિવક્ષાપ્રાપ્ત છે. ‘ધતુપ વડે વોધે’ છે’માં માત્ર શક્તિભેદ છે, વ્યાપારભેદ નથી. કારણકે અહીં ‘ધતુપની કરણશક્તિ અપાદાન શક્તિને અન્તર્ભૂત કરીને રહી છે. એકેણે વ્યાપારભેદ સંભવતો નથી, કારણકે વ્યાપારભેદનો પ્રયોજક શક્તિભેદ છે.

દ્વેષભેદ-કર્મરૂપની ભિન્નતાને આધારે ફલભેદ સમજાય છે; જેમકે, એક દાનધર્મનાં અણુ, અરોગ્ય, સંધર્ષિત વગેરે જુદાં જુદાં ફળ હોય છે. કલ્પેવર અનંત ક્રિયાઓનું એક જ ફળ હોય છે; અનેક આણુસો ધણી વાર એક વિવાહારપદ બાબત માટે ભેગા મળીને નિકળ કરે છે (સદ્ભાવો વાક્યપદીય ૨-૧૭૧).

સંબંધજ ભેદ-ધાતુના ઉપાત ક્રિયા સાથેના સંબંધના ભેદને સંબંધજ ભેદ કહે છે જેમકે. પવતિ, વચન્તિ વગેરે ક્રિયારૂપોમાં સંધિવાનું કાર્ય છે, પરંતુ કર્તાઓમાં (સંખ્યા)-ભેદ હોવાથી તે ભિન્ન થાય છે

અવિવક્ષિત ભેદ અને અભેદ કહે છે. પક્ષવા ઓદન મુદ્ધતે । (લાત સંધીને તે જોએ છે)માં સમાનજર્તુકયોઃ પૂર્વજાહે ક્લ્વા । (પા. સૂ. ૩૪.૨૧ સમાન કર્તાવાળા બે ધાતુઓમાંથી પહેલી ક્રિયા દર્શાવનાર ધાતુને તરવા પ્રત્યય યાવ છે) સૂત્રથી કર્તા અને કર્મના ક્રિયાભેદને કારણે શક્તિભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેની વિવક્ષા નહિ હોવાથી તેને અવિવક્ષિતભેદ કહે છે.

પ્રસજ્યપ્રતિષેધોડ્યં પર્યુદાસોડ્યમત્ર તુ ।

इदं गौणमिदं मुख्यं व्यापीदं गुरुलक्षिदम् ॥८४॥

આ (અહીં) પ્રમજ્યપ્રતિષેધ છે, પરંતુ અહીં આ પર્યુદાસ છે; આ ગૌણ છે; આ મુખ્ય છે; આ વ્યાપક છે; આ ગુરુ છે, આ લઘુ છે. (૮૪)

જ્યાં નવ્નો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે હોય અને વાક્યબેદ હોય તેને પ્રમજ્યપ્રતિષેધ કહે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ઈર્કર્તરિ ચ વારકે ઇંજાયામ્ । (પા. સુ. ૧.૨.૧૧ કર્તા સિવાયતુ' કારક સંજાનો; અર્થ દર્શાવતું હોય ત્યારે ધાતુને પન્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે)માં કારક સંજાઈ દર્શાવતું હોય ત્યારે પન્ થાય અને જો કારક કર્તા હોય તો વન્ ન થાય એમ વાક્યબેદ થશે. વેદમાં ઘાઘણો ન હન્તભ્યઃ । નાનૃષ્ વદેત વગેરે ઉદાહરણો છે. લોકબ્યવહારમાં જસૂર્વવશા રાજદારાઃ । (રાજરાણીઓ સૂવને નહિ જોનારી હોય છે)માં સૂવને જોતી નથી એમ ક્રિયા સાથે નવ્નો સંબંધ છે.

પર્યુદાસ પ્રસજ્યપ્રતિષેધથી જુદો છે. અહીં નવ્નો સંબંધ ક્રિયા સાથે નહિ પરંતુ ઉત્પન્ન એવા નામ સાથે હોય છે અને એકવચનતા હોય છે અઘાઘણં જાનય (ઘાઘણુ સિવાયનાને જાવ)માં પર્યુદાસ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં આતોડકવચ્ચે કઃ (૧.૧.૧. આકારાન્ત અને ઉપસર્ગ રક્તિ ધાતુને ક પ્રત્યય થાય છે)માં પર્યુદાસ છે.

તત્પુરુષઃ સમાનાધિકરણઃ કર્મધારકઃ । (પા. સુ. ૧.૨.૪ સમાનાધિકરણ પટ્ટોવાણી તત્પુરુષ કર્મધારક કહેવાય છે). સમાનાધિકરણ તો સખો છે, તત્પુરુષ નહિ. સમાનાધિકરણ પદ તત્પુરુષત્વ વિશેષણ છે. અહીં સક્ષણાથી ઔણત્વ થશે. સિદ્ધઃ માનવકઃ । માં પણ સાક્ષિજીવને કારણે સિદ્ધ પદનું ઔણત્વ છે.

મુખ્યત્વે સમજાવતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાંથી ઉદાહરણ લઈશું. હમ્ ધાતુને સિદ્ધ અને જ્ઞના પ્રત્યયે કાગશે. અહીં ધાતુત્વ મુખ્ય છે. રામ.માં પ્રાતિપદિક્ત્વ મુખ્ય ॥ વેદમાં તં વપાશ્વળીન્વા પ્રતિવ્રત્યાતાન્વામભે, પ્રતિવ્રત્યાતારમશ્ચુ. . . અશ્વૈઃ । વગમાન. । (વાતવ્ય-જાઘાન ૧.૧.૨.૧) આવા ઉપદેશમાં અપ્વર્ગ અને મજ્જાન મુખ્ય છે. લોકબ્યવહારમાં શરો માનવકઃ । માં શૂર અને માનવક મુખ્યાર્થમાં છે

વ્યાપકત્વનું શાસ્ત્રમાં મહત્ત્વ છે તે પદના અર્થનું નિર્ણાયક છે. એકશ્રુતિ દ્વાત્તલ્લુદો (પા. સુ. ૧.૨.૧૨ દૂરથી બોલાવવામાં એકશ્રુતિ પ્રયોજવી)માં લૌકિક સંબોધનનું પ્રદણ વ્યાપક છે. આયુ' વ્યાપી સંબોધન ચક્ષુ કરવાથી એકજન સ્પૃહિ. । (પા. સુ. ૨.૨.૪૧ સંબોધન ઇષ્ટ હોય ત્યારે પ્રથમા એકવચનની સ્પૃહિ સંજા થાય છે) એવું શાસ્ત્રીય સંબોધન પણ સમન્વશે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વૃષોદતાદીનિ ચચોપદિત્તમ્ । (પા. સુ. ૮.૩.૧૦૨ વૃષોદરાદિ શબ્દો નેવા ઉપદેશાયા છે તેવા જ મજ્જાન)થી સિષ્ટોના બ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ અન્દસમૂહને સાધવર્થી યથાતથ સમજાવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાતિપદિક, અનલિખિત કર્મ, વિલક્ષિતની ઉત્પત્તિ વગેરે રૂપે શુદ્ધ શબ્દોની પ્રાપ્તિમાં ગુરુ ઉપાય છે 'આ જામડું' લાલ ડાંગ વાણુ છે' એવા કથનમાં કર્મધારક સંજાસ્ત અને મત્વર્થ એમ બે જાણતો એક સાથે સમજાતાં ગુરુ પ્રક્રમ અર્થોત્ત ગૌરવનો પ્રારંભ થશે પરંતુ બહુગ્રીહિ સમજાતાં લઘુ પ્રક્રમ થશે. વેદમાં 'સામિધીની ઋચાઓ સપ્ત સમજવાની છે'માં મૂળ વેર ઋચાઓમાં પહેલી અને છેલ્લીના પ્રણ વખત ઉચ્ચાર થતાં ગુરુ પ્રક્રમ થશે.

મેદેનાદ્વાજ્ઞિમાવોડસ્ય વહુષેવં વિકલ્પ્યતે

દ્વં નિયમ્યતેડસ્યાત્ર યોગ્યત્વમુપજાયતે ॥૮૫॥

આ (વાક્ય)માં સંવિભાગ પ્રમાણે અંગાંગિભાવ(રૂપ સંબંધ) છે. આ ઘણા વિકલ્પોવાળું છે; (અહીં) આનો નિયમ થાય છે, અહીં આનું યોગ્યત્વ (=અધિ કારિત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે (૮૫)

જલ્પ મેદેન અદ્વાજ્ઞિમાવઃ । આ (વેદ)વાક્યમાં સંવિભાગ પ્રમાણે અંગાંગિભાવ થશે. એક વાક્યમાં અને અનેક વાક્યોમાં પણ અંગાંગિભાવ થશે. મેદેન પાઠને બદલે મેદા એવો પાઠ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. "ત્યાં આ (વેદવાક્ય)માં વિભાગ સમજવાનો છે અને અંગાંગિભાવરૂપ સંબંધ સમજવાનો છે. અહીં સંબંધાભાવ સમજવાનો નથી" એવો અર્થ થશે. સામાન્યવિધિઓ જ્યારે વિશેષ વિધિ સાથે એક વાક્યમાં હોય ત્યારે તે વિધિઓ અંગે થશે અને વિશેષવિધિ અંગે થશે અને સંબંધ અંગાંગિભાવરૂપ સંબંધ થશે. જેમકે વેદમાં ઉદાહરણ છે : વિપતિસ્ત્વવા પુનાત્, વાક્યતિસ્ત્વવા પુનાત્, વેદસ્ત્વા સવિતા પુનાત્ અષ્ટિદ્વેન વવિદ્વેન । (તૈત્તિરીય સંહિતા ૧.૨.૧.૧. ખામી વિનાના પવિત્રથી, વિચારનો સ્વામી, વાણીનો સ્વામી અને સવિતા દેવ તને પાવન કરે). પુરુષરાજે ભીતિગણક (૩૦)માંથી 'દ્વીપક અક્ષ'કારતું (મણિઃ સાગોલીઃ વગેરે) ઉદાહરણ આપીને એક ક્રિયાનો ઘણાં વાક્યો સાથે સંબંધ દર્શાવે છે.

સમાન પ્રમાણવાળાં વાક્યોમાં જ્યારે વિશેષ હોય ત્યારે વિકલ્પ સમજવો જોઈએ. બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અનુસ્વારત્વ ચ્ચિ પરત્તચર્ચઃ । (પા. સુ. ૮.૪.૫૮ અનુસ્વાર પછી ચ્ચ વળ્યું આવે તો અનુસ્વારનો પરસવળ્યું થાય છે) અને વા વદાન્તસ્ય । (પા. સુ. ૮.૪.૫૯, પદાન્ત અનુસ્વાને સ્થાને, પછી ચ્ચ વળ્યું આવતો હોય તો, વિકલ્પે પરસવળ્યું થાય છે)માં પ્રાપ્ત વિકલ્પ છે. વિમાયા વેદચ્ચ્ચ્ચોઃ । (પા. સુ. ૧.૧.૪૯. વેદ અને ચિ ધાતુઓ પછી, કર્તૃવાચક છદ્ આગમ આવતો હોય તો કિલ તો વિકલ્પે વદ્ થાય છે) માં અપ્રાપ્ત વિકલ્પ છે. હક્તોન્વતરસ્યામ્ । (પા. સુ. ૧.૪.૫૩. હ અને ક ધાતુના મૂળ વાક્યના કર્તાઓ પ્રયોજકમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે)માં ઉભયત્ર વિકલ્પ છે. અસંઘારસર્વસ્વર્માના (દ્ર. ૪) કિં ઠાઠ્યતરોરિયં રતનરાશિજ્ઞવા...વગેરે ઉદ્દેશને પુરુષરાજ અનેક ઉત્પ્રેક્ષા ૨૫ વિકલ્પોવાળો સમજાવે છે.

અનેક બાબતોની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે એક અંગે નિયમ કરવામાં આવે છે. ૫થિઃ સામાસ ए॥ (પા. સુ. ૧.૪.૮ ૫થિ શબ્દ સમાસમાં ચિ સંયુક થાય છે)માં તે પ્રાપ્તાતોઃ । (પા. સુ. ૧.૪.૮૦ ઉપસર્ગો ધાતુની પહંચાં પ્રયોજવા માં ચોક્કસ બાબત અંગે નિયમ કરવામાં આવે છે. નક્ષત્રં દ્વવા વાચં ચિજેત્ । (રાત્રે નક્ષત્રને જોઈને મૌન તોડવું)માં ચોક્કસ સમયે વાગ્વિસર્ગનો નિયમ ક્યો છે. દિવસે નક્ષત્ર દેખાય તો નદિ અને રાત્રે વાદળપેદ્યું આકાશ હોય તો મૌન તોડવું એવો નિયમ કરવામાં આવે છે.

વ્યવહારમાં ઘણે જગ્યાં ચ્ચિજ્યતો । (ધૂંસરીએ ધૂંસરી ધારણ કરવા સમાર્થને જ જોડવામાં આવે છે) એમ કહીને ચૌઃ ગદિઃ, 'વજ્રપથાટાયેસા (ના જોડવો)' એમ હસાવાતાં યોગ્યતા અર્થાત્ અધિધારનો મુદ્દો સમજાય છે.

અહીં પુર્વની જ યોગ્યતા છે જ્યેષ્ઠિયગ્રામન દર્શકામો યજેત । (સ્વર્ગની ૧૨૭) વાળાએ જ્યેષ્ઠિયગ્રામ વડે યજ્ઞન મરુ) આ જાલ વર્ણુની જ યજ્ઞનયોગ્યતા દર્શવવામા આવી છે દરજ્ ૨૨૧ । વાસુ ૧૧૫૧ (૩ ને ચાને જ્યે આદેશ ૨૧૨ થાય છે)મા ૩ ને બદને મુકાતા જન્ ને જ રવરત્વ માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે

અય વાક્યાન્તરે દષ્ટાલિલ્લાદુભેદોડનુમીચને ।

અય કાર્દૈરપોદ્ધૃત્ય પદાર્થ પ્રતિમચ્યતે ॥૮૬॥

અન્ય વાક્યમા પ્રાપ્ત થતા નિર્દેશ ઉપરથી, જાના ભેદ વિશેષનુ અનુમાન થાય છે, જ્યારે અહીં પદનો પ્રતિષ્ઠિત અર્થ રાખના પ્રકૃત અને પ્રત્યયના વિભાગથી પ્રાપ્ત થાય છે (૮૬)

અન્ય વાક્યથી પ્રાપ્ત થતા નિર્દેશથી પ્રસૂત વાક્યાર્થનુ સુસ્થાપન એટલે લિંગાદ ભે , વેદમા જજા જર્જરા જ્ઞવાતિ । (તે એ પડેથી શકરા શૂકે છે) માં રોનાથી ચોપડેથી છે તે સ્પષ્ટ થતુ નથી પરતુ તેના પછી જ્ઞાવતા ખીજ વાચ્ય તેઓ વૈ જ્ઞત્ । (ધી તો તેજ છે) ઉપરથી ધીથી શકરા એ પડેથી છે એમ વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ બને છે

જ્ઞોતિર્જોવિત (૨ ૨૮), સારસ્વતીવણ્ડામણ (૨ ૫૮૧), કાન્વપ્રકાસ (૨ ૧૦૧), વાળ્વા-ગુણાસન (૨ ૩૧) પછેરે અલકારેયોમા જ્ઞનેખાગેના રામોડસો મુરવેષુ વગેરેથી અથ થતા રાજાજન્ નાખના મોક્ષમા રામ એટલે દશરથપુત્ર કે પરશુરામ એવા સંસ્થામા ત્રીજી પ કિત અને ચોથી પકિતમાના જ્ઞનેખથી દશરથપુત્ર રામનો નિશ્ચય થાય છે,

અત્યત સમ્પન્ન રાજના પ્રકૃતિપ્રયના વિશ્લેષણને અપેક્ષાર કહે છે વેદવાચ્યે ના અથ ને જાણવા માટે અપેક્ષાર ઉપયોગી છે

इति वाक्येषु ये धर्मा पदार्थोपनिबन्धना ।

सर्वे ते न प्रकल्पेरन्पद चेत्स्यादवाचकम् ॥૮૭॥

આ પ્રમાણે પદના અર્થ ઉપર જ ધાર રાખનારા અને (તે પ્રમાણે) વાક્યના (અર્થ)વિશેષનો નિર્ધાર કરનારા) જે ન્યાયો છે તે, પદને અર્થનુ પાશક ભો ન માનનામા આવે તો (તે) અધા (અર્થ)નિર્ધાર માટે) નિષ્ફળ બને (૮૭)

કારિકા ૭૭થી ૮૫ મુધીમા જણાવેલા, વાક્યાર્થનો નિશ્ચય કરનારા ન્યાયો આખરે તો પદના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે વાક્યને જે પદસમૂહ ગણવામાં આવે અને તેને જો અખ ૩ અને અવિભક્ત સ્વીકારવામા આવે તો આ બધા ન્યાયો નકારા કરશે

अविभक्तेऽपि वाक्यार्थे शक्तिभेदादपોद्घृते ।

वाक्यात्तद्वિभागो न यथोक्त न विरुध्यते ॥૮૮॥

(અખ ૭) વાક્યનો અવિભક્ત અર્થ સ્વીકારવામા આવે તો પાંચ નાકિતભેદ ને કારણે વિશ્લેષણ થના જુદા જુદા વાક્યો બનતા હોવાથી (અમારા અખ ૭ વાક્યાર્થ)પદનો) બાધ થશે નહિ (૮૮)

જેમ અનેક ગૌણ વાક્યોના જનેલા એક મહાવાક્યમાં અર્થબોધકતા પ્રમાણે નાનાં વાક્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી અખંડ વાક્યાર્થને કશો ખાધ આવતો નથી તેમ અખંડ વાક્યમાં પદોના અર્થને સ્વીકારવામાં પણ કશો ખાધ આવતો નથી. શક્તિભેદને કારણે અવાન્તર વાક્યો અને પદોનો અર્થ પણ જુદો પ્રાપ્ત થશે. આવી રીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી આમ કહેવા માટે પુરુષોત્તમ બૌદ્ધસિદ્ધાન્તનું હિદાયરણુ આપે છે બૌદ્ધી નિર્વિજ્ઞાન અને વ્યક્તિરૂપ દ્રવ્યને એક આજુ-બીકારે છે અને સથે સાથે અપોહ (ઈતર વ્યાવૃત્તિ)ને આધારે જાતિને સ્વીકારે છે.

સરખાવો : પુરુષોત્તમ : યથા શાસ્ત્રદર્શને નિર્વિગ્મગમેકમેવ સકલત્રેલોકવિલછટ્ટં સરવં સ્વલક્ષણમન્યુપગમ્યતે તત્તદિતરપદાર્થકથાવૃત્તિમાસચયેન ચ જારવાદિવ્યવહારઃ કથિન્નિર્વાણતે ।

યથૈવૈકસ્ય ગન્ધસ્ય મેદેન પરિકલ્પના ।

પુષ્પાવિષ્ણુ તથા વાક્યેડપ્યર્થમેવો વિચોચતે ॥૮૧॥

જેમ ફૂલ (ચંદન) વગેરે જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાં રહેલ એક જ સુવાસ જુદી જુદી સમજાય છે તેમ (અખંડ) વાક્યમાં પણ (અવાન્તર વાક્યો, શબ્દસમૂહો, શબ્દો વગેરેમાંથી) અર્થસિદ્ધ સમજાવી શકાય છે (૮૯)

ગવયે નરસિંહે પાપ્યેકલ્હાનાદતે યથા ।

માગં જાત્યન્તસ્સૈવ સદૃશં પ્રતિપચતે ॥૯૦॥

અપ્રસિદ્ધં તુ યં ભાગમદૃષ્ટમનુપશ્યતિ ।

સાવસ્યસંવિદ્ મૂઢઃ સર્વત્ર પ્રતિપચતે ॥૯૧॥

તથા પિકાદિયોગેન વાક્યેડપ્યન્તવિલક્ષણે ।

સદૃશસૈવ સંજ્ઞાનમસતોર્ધસ્ય મન્યતે ॥૯૨॥

ગવયમાં કે નરસિંહમાં કોઈ એક(જાતિ)નું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, ગવયના એક ભાગ અને નરસિંહના એક ભાગનું જાત્યન્તર સાથેનું સારથ જેમ સમજાય છે; અને જ્યારે અજ્ઞાની સમજે છે કે તેણે (ગવયનો અશ્વ એવો) જેભાગ ઉપવહારમાં અપ્રસિદ્ધ છે તેને જોયો નથી ત્યારે તેટલા પૂરતું (સંપૂર્ણ ગવય અંગે) તે અજ્ઞાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ પ્રમાણે પિક (કોયલ) વગેરેના ઉપયોગથી વાક્ય અત્યંત જુદું બન્યું હોય ત્યારે અજ્ઞાની (વાસ્તવમાં) અનિદ્રમાન અર્થના જેવા (અર્થની) કલ્પના કરે છે. (૯૦-૯૨)

ગવય એક પશુવિશેષનું નામ છે; અથ અને ગાયના સંબંધથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ગાયનાં લક્ષણો કંઈક અંશે વધારે સ્પષ્ટ હોય છે. ગવયમાં ગોત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જ પ્રમાણે નરસિંહમાં નરત્વ કે સિંહત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ અત્તાની જન આવા ગોત્ર વગેરેની કલ્પના કરે છે. અવિદ્યામાન જોવા ગોત્ર વગેરેની કલ્પના જમમૂલક છે.

‘વનમાંથી વૃક્ષ લાવો અને ‘વનમાંથી કોપલ લાવો’ એ બે વાક્યોમાં કશું સામ્ય નથી. બંને અત્યંત વિષદાણુ વાક્યો છે. વનમાંથી અને લાવો એવા શબ્દો સમાન છે, તેથી સમાન વાક્યો બનતાં નથી. આનું કારણ એ છે કે અખંડ વાક્યાર્થવાદી વૈયાકરણુ સમજે છે કે સ્વતંત્ર પદોનું જુદું અસ્તિત્વ નથી. બધાં જ પદો મળીને એક વાક્ય બને છે. તેમાં અખંડત્વ રહેલું છે. જુદાને જાહેર કોપલ શબ્દ મૂકવાથી બંને વાક્યો જુદાં જ થયાં સમજાયાં.

एकस्य भागे सादृश्यं भागे भेदश्च लक्ष्यते ।

निर्माणस्य प्रकाशस्य निर्माणेनैव चेतसा ॥૧૩॥

तथैव भागे सादृश्यं भागे भेदोऽवसीयते ।

भागभावेऽपि घावशानामत्यन्तं भिन्नधर्मणाम् ॥૧૪॥

જેમ (ખીજી), લાલ વગેરે અનેક ભાગો અન્તર્હિત હોવા છતાં (વાસ્તવમાં) ભાગ વિનાના (ચિત્ર) જ્ઞાનના, નિર્ભોગ મનને કારણે, એક ભાગમાં (અન્ય સાથે) સાદૃશ્ય અને ખીજ ભાગમાં ભિન્નતા જણાય છે; તેમ અત્યંત ભિન્ન ધર્મોવાળા વાક્યોમાં ભાગનો અભાવ હોવા છતાં તેમના એક ભાગમાં સાદૃશ્ય અને ખીજ ભાગમાં બેદ કલ્પનામાં આવે છે. (૯૩-૯૪)

અહીં પ્રશ્નનો અર્થ જ્ઞાન કરીશું. એક સળંગ ચિત્રના અખંડ જ્ઞાનમાં (વાસ્તવમાં, આપણું ચિત્ર પણ અખંડ જ્ઞાનમોધક હોવાથી) ભાગબેઠ વિનાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; આમ હોવા છતાં એક ચિત્રમાં અનેક રંગો પૂર્ણ હોવાને કારણે એક ભાગમાં કાણું અને લાલ એમ ભાગબેદ જણાય છે. અહીં કાણું સાથે સાદૃશ્ય અને લાલ અને ખીજી વચ્ચે બેદ જણાય છે.

આ પ્રમાણે ‘વનમાંથી વૃક્ષ લાવો’ અને ‘વનમાંથી કોપલ લાવો’માં વનમાંથી લાવો; પૂરતું સાદૃશ્ય અને વૃક્ષ અને કોપલ વચ્ચે બેદ જણાય છે.

रूपनाशे पदानां स्यात्कर्म चावधिकल्पना ।

अगृहीतावधौ शब्दे कर्म चायौ विविच्यते ॥૧૫॥

(સંધિ થવાથી) ‘પહોતું’ રૂપ નષ્ટ થતાં તેમની મર્યાદા કેવી રીતે સમજાય ? અને શબ્દની મર્યાદા નકકરી થયા વિના અર્થનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે ? (૯૫)

દખાવડા. (હહી લાવો), દહીંહ તિષ્ઠતિ । (અહીં હહીં છે) વગેરે વાક્યોમાં ‘દધિનું’ રૂપ વિનષ્ટ થઈને દધ્ય અને ધી થયું છે આમ થવાથી દધ્ય કે કયો પદ દધિનો જ અર્થ દર્શાવશે એવી મર્યાદા કેવી રીતે સમજાશે ?

संसर्ग इव रूपाणां शब्देऽप्यत्र व्यवस्थित ।

नानारूपेषु सद्रूपं तन्त्रेणापरिमित्यते ॥૧૬॥

(અખંડ પદ્ય અંગે) બીજા મતમાં (જ્વેત. ઘાવતિ એવા વાક્યમાં જ્વેતઃ એવા) શબ્દરૂપમાં (અનેક) પદરૂપોનો ભણે કે (જ્વા હતઃ અને જ્વેત. એવો) સંસર્ગ થયો હોય છે. (આવાં) અનેક શબ્દ રૂપોમાં તે બીજા (જ્વેતઃ એવા અખંડ) શબ્દરૂપનું તત્ત્વના ન્યાય વડે ગ્રહણ થાય છે. (૯૬)

તસ્મિન્નભેદે ભેદાનાં સંસર્ગ ઉપવર્તેતે ।

રૂપં રૂપાન્તરપ્રત્યસ્માદનન્યત્પ્રવિભજ્યતે ॥૧૭॥

તે અખંડ પદ (જ્વેતઃ)માં (જ્વા અને હતઃ એવા) બિન્ન શબ્દરૂપોનો સંસર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી (જ્વા હતઃ અને જ્વેતઃ) એવાં બે શબ્દરૂપોમાંથી) જ્વેતઃ એવું અન્ય રૂપો જેવું દેખાતું અખંડ રૂપ જુદું ગ્રહણ કરાય છે. (૯૭)

શાસ્ત્રે પ્રત્યાયકત્યાપિ ક્વચિદેકત્વમાશ્રિતમ્ ।

પ્રત્યાયનેન ક્વચિદ્ ભેદો મહણમાશ્રયોઃ સ્થિતઃ ॥૧૮॥

શાસ્ત્રમાં (એક મત પ્રમાણે) વાચક શબ્દનું વાચ્ય (અર્થ) સાથે એકત્વ સમજાવામાં આવે છે. (બીજા મતમાં) વાચક અને વાચ્ય (બંને) વચ્ચે કોઈ વાર ભેદ જણાવવામાં આવે છે. (૯૮)

ઠ કસ્યભેદમાશ્રિત્ય યથાસંસ્કર્યં પ્રકલ્પિતમ્ ।

લુલુટોર્મહણે ભેદો પ્રાક્ષાખ્યાં સહ કલ્પિતઃ ॥૧૯॥

અભેદનો આશ્રય કરીને સૂત્ર નિર્દિષ્ટ ઠ ક્વચિત્ને કમ પ્રમાણે ત્રણ ક્વચિત્તે ૨જૂ કરતો કટપવામાં આગ્યો છે, (પરંતુ સ્વત્તાસી લુલુટોઃ । પા. સૂ. ૩.૧ ૩૩, એ સૂત્રમાંના લ અને લુટ ના ઉચ્ચેષથી) લ પદથી લટ અને લટ એમ બે ના તથા લુટ ના ગ્રહણમાં તે ત્રણ પ્રત્યાય અને પ્રત્યાયક એવા લ અને લુટ વચ્ચે ભેદની કટપના કરવામાં આવી છે. (૯૯)

કારિકામાં ઉચ્ચેષેલ સૂત્રમાં લટી દર્શવાતા લટ અને લટ તથા લટ એમ ત્રણ પ્રત્યાય છે, પણ પ્રત્યાયક ઠ અને લુટ એમ બે જ છે. બીજા બાજુ સ્વ અને તાદ્ર એવા પ્રત્યયોરૂપી કાવોની સંખ્યા બે હોઈ સંખ્યાવૈરમ્ય યથુ' અને વચાસંખ્યાના નિયમનો બાધ થયો

યસ્યેત્યેતદ્વળો રૂપં મંજિનામભિધાયકમ્ ।

નહિ પ્રતીયમાતેન મહણસ્યાસ્તિ સંભવઃ ॥૨૦॥

(યસ્યેતિ ચ । સૂત્રમાંના) યસ્ય પદના ફકાર અને અક્ષરનું રૂપ તેમના સંજ્ઞીઓનું (તેમની વચ્ચે અલેદ હોવાને કારણે) આલેખાન કરે છે. (ને ભેદની કટપના કરવામાં આવે તો) જ્ઞાયમાન (એવા ફકાર અને અક્ષર) વડે (તેમના સંજ્ઞીઓના) ગ્રહણનો સંભવ નથી. (૧૦૦)

યસ્યેતિ ચ । (પા. સુ. ૬. ૨. ૧૪૮) જાણીએ છે કે મ સંકલ્પે અંગના । અને અ વર્ણનો દીર્ઘ ફેકાર અથવા તદ્વિત ગ્રન્થ અંગળ આવતો હોય તો લેખ થાય છે. અહીં વત્સ એ ચતુર્થ પછી એકવચન છે અને ચતુર્થી ૬ અને ગ્નો નિર્દેશ સમાહાર ૬-૬ દ્વારા થાય છે. આ બંને વર્ણોવાળું ચત્વ પદ બંનેના સંગીઓ અર્થાત્ અદાર ફકાર અને અદાર અકારતું અભિધાન કરે છે પરંતુ ૬ અને બ તેમના સંગીઓ વચ્ચે અર્થાત્ પ્રત્યાય અને પ્રત્યાય વચ્ચે એક માનતાં પ્રતીયમાન અર્થાત્ સામાન એવા ૬ અને અર્થ તેમના સંગીઓનું અદ્વલ્લ થશે નહિ

ઠ ઇત્યેતદભિન્નં ચ મિન્નવાપ્યનિગ્ધનમ્ ।

ભેદેન પ્રહણે ચત્વ પરૂપમિવ દ્વયોઃ ॥૧૦૧॥

બીજા કારણથી અભિન્ન એવો ક્રકાર ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો દ્વારા જુદા જુદા ર કારણે એકપૂર્વક સમજાવવા કારણ બને છે. (પૂર્વ અને પર એવા) બે અર્થોનું બંને પરસ્પર હોય તેમ તેનું એકપૂર્વક અદ્વલ્લ થાય છે. (૧૦૧)

પ્લુતસ્થાદિવિવૃદ્ધિં ચ સમાહારમ્બોક્તયા ।

વ્યુદયતા પુનર્ભેદઃ શબ્દેષ્વચ્યન્તમાભિતઃ ॥૧૦૨॥

પ્લુતના અવયવની વૃદ્ધિ અને સ્વરોના સમાહારનો પ્રતિષેધ કરતા (વાર્તિક-કાર) વર્ણો વચ્ચે અર્થાત્ ભેદને સ્વીકાર્યો છે. (૧૦૨)

પાણિનિસૂત્ર પ્લુતાવેશ્વરૈઃ । (૮.૨.૧૦૬) જાણીએ છે કે સૂત્ર દર્શાવે છે । (૮.૧.૮૪) અને તેની પછીનાં સૂત્રોમાં કહેલ પ્લુત એ અને ઓના સ્થાને પ્રસક્ત ફકારાદિ સંખ્યકારના અવયવ ૬ અને ંને પ્લુત થાય છે. ક્ષાલોઞ્જસ્વરીર્ધ્વપ્લુતઃ । સૂત્ર પ્રમાણે પાણિનિને પ્રત્યાય અને પ્રત્યાય વચ્ચે અભેદ ઈષ્ટ છે પરંતુ વ્યુત્થાવેશ્વરૈઃ । (૮.૨.૧૦૬) સૂત્રના વાર્તિક “મત્રવિવૃદ્ધિર્વિધાયતે । ન ઈષ્ટોડયમ્બોક્તયા દ્વારા સ્વારો વા ।” પ્રમાણે વાર્તિકકારને એક ઈષ્ટ છે એ વાત આ કારિકામાં જણાવી છે. પુષ્પરત્ને ઉલ્લેખેથી જાણીએ છે કે ભાષ્યવચન રૂપે અભેદ પ્રાપ્ત થતા નથી પરંતુ વાર્તિકકારના મતના એક સામાન્ય ઉલ્લેખ તરીકે તેમને સમજવા જોઈએ.

સમાહારઃ સ્વરિતઃ । (સૂત્ર ૧.૨.૧૧.)ના વાર્તિક સમાહારોડવાખ્યેન્નામાવાદઃ । પ્રમાણે પૂર્વ અને પર બંનેના સમાહાર એટલે પરસ્પર એક માન્યુ બેઈએ નહિ, કારણકે પ્રત્યાય અને પ્રત્યાય વચ્ચે એક હોવાથી સમાહાર બની શકે નહિ.

અર્થર્ચાદિપુ શબ્દેષુ રૂપભેદ ક્રમાવયા ।

તન્નાત્તયૈકશબ્દત્વે મિન્નાનાં શ્રુતિરન્યથા ॥૧૦૩॥

અર્થર્ચ વગેરે શબ્દોમાં જેમ (શ્રુત-અર્થર્ચ) એવા વિગ્રહવાક્યથી જુદો) સ્વરૂપે એક વર્ણોના ક્રમને કારણે (જણાવ) ॥ તેમ તન્-ત્ર-ન્યાયને આનુસરીને અખંડ શબ્દ (રૂપ)ને સ્વીકારતા જુદા જુદા (શબ્દ રૂપો)નું અદ્વલ્લ પાછું તેમનાથી જુદું (=અખંડ) સમજી શકાય છે. (૧૦૩)

સંહિતાવિષયે વર્ણા સ્વરૂપેણાવિકારિણ ।

શબ્દાન્તરત્વ યાન્તીવ ક્ષત્યન્તરપરિમહાત્ ॥૧૦૪॥

પોતાના મૂળરૂપમા ફેરફાર વિનાના શબ્દો સંધિની સ્થિતિમા તેમને જુદી શક્તિઓની પ્રાપ્તિને કારણે અન્ય શબ્દરૂપને પામે છે (૧૦૪)

સંખ્યાલાવની સ્થિતિમા અવિકારી એના જાણે શબ્દો જ્યારે સંધિને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજા અર્થના પ્રતાપન ા શક્તિને પ્રાપ્ત કરીનેશ્વેત એવું અન્યરૂપ પામે છે,

હિન્નિયાદિવિકારેણ દૃષ્ટ મહોપુ વરતુપુ ।

આત્મવ્યાગાદતે મિન્ન મહર્ણં સ ક્રમ શ્રુતૌ ॥૧૦૫॥

(વધુ) હિન્નિયના વિકારને લીધે, નેત્ર વડે આલ અભિન્ન પદાર્થોત્તુ બ્રહ્મ તે પદાર્થના સ્વરૂપમા ફેરફાર વિના પણ ભિન્ન રૂપે થાય છે (સ્વેત. જેવા) શ્રવણ અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે (૧૦૫)

અભિધાનક્રિયામેદાજ્ઞલ્લક્ષ્યવિકૃતેષ્વપિ ।

રૂપમત્યન્તમેદેન તદેવૈક પ્રકાશતે ॥ ૧૦૬ ॥

(સંધિકૃત) ઉચ્ચારણકાર્યની ભિન્નતાને લીધે અવિકૃત શબ્દોમાત્ર એક રૂપ પણ જાણે આત્મ ત જુદું હોય તેમ મનબદ્ધ છે (૧૦૬)

શ્રુતો વા ગીતિમાર્ગ વા સામ દ્રવ્યાન્તર ન તુ ।

ગીતિમેદાકુ ગૃહ્યન્તે તા एव વિકૃતા શ્રુત ॥૧૦૭॥

સામ (ગીતિ/વશેષથી મનાયેલ) જગ્યાઓ છે જ્યાંમા માત્ર ગાન(વિશેષ) છે, તે કોઈ જુદો(મન્તરરૂપ) પદાર્થ નથી ગીતિમેદાને કારણે તે જ જગ્યાઓ ફેરફારવાળી સ્વીકારાય છે (૧૦૭)

ઉપાયચ્છતિસહારે મિન્નાનામેકશેષિણામ્ ।

તન્ત્રેણોચ્ચારણે તેષા શાસ્ત્રે સાધુત્વમુચ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

એકબીલાથી જુદા અને એકશેષવાળા શબ્દરૂપોને આવા ઉપાયથી શ્રવણમા એકરૂપ મનજવામા આવે છે આવા તન્ત્ર (રૂપ ઉપાય)થી ઉચ્ચારાયેલા તેમણે સાધુત્વ શાસ્ત્રમા જણાવવામા આવે ॥ (૧૦૮)

શ્રુતિસહાર એટલે જગ્યામા સમ્યેષ અર્થાત્ એકરૂપતા જાણે તે શ્વેત એમ સંસ્થિત ઉચ્ચારરૂપે સાબળત તન્ત્રરૂપ ઉચ્ચારણ એટલે અનેક રૂપોને એક અખડ શબ્દરૂપે ઉચ્ચારણ એમ દેવ દેવ વ દેવો એવા એકશેષ શાસ્ત્રમાં ગીતિમાં અને ॥ તેમ જાણે અને જગ્યા એવા બે ભિન્નરૂપોના અખડરૂપ જગ્યા ને સામસિદ્ધ મનજવામા આવે છે

પરિણ શ્રુતિ ચૈકાં રૂપમેદવતામપિ ।

તન્ત્રેણોચ્ચારણં કાર્યમન્વયા તે ન સાધવઃ ॥૧૦૯॥

(શા દ્રવ્ય. અને જ્વેતઃ એવા રૂપભેદવાળા શબ્દોના પછી (અર્થ'ડ) શબ્દ (સ્વેતઃ) ને સ્વીકારીને (જા'ને અર્થોના બોધ માટે) સંયુક્ત ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. આમ ન કરવાથી તે શબ્દો શુદ્ધ શબ્દો ગણાશે નહિ. (૧૦૯)

પરિણ શ્રુતિ ચૈક રૂપં મેદવતામપિ । એવો પાઠ લેતાં 'ભિન્ન શબ્દોત્તુ' એક વર્ણોત્તુ-પૂર્ણરૂપી સાદૃશ્ય અને (અર્થ'ડ) શબ્દ સ્વીકારીને એવો અર્થ થશે.

સરૂપાણાં ચ વાકયાનાં શાસ્ત્રેણપ્રતિપાદિતમ્ ।

તન્ત્રેણોચ્ચારણાદેકં રૂપં સાધૂપલભ્યતે ॥૧૧૦॥

સરૂપા રૂપવાળાં વાક્યોના સંયુક્ત ઉચ્ચારણથી શાસ્ત્રવડે અમાન્ય (પછી) એક (અર્થ'ડ) શુદ્ધ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૧૦)

સરૂપાણમેકશોષ એકશિખર્ષો । (શા લુ ૧.૨.૬૪.) એક વિભક્તિમાં જે સમાન રૂપવાળાં પદો પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી એક બાકી રહે છે). સરૂપ એવા શબ્દોનો એકશોષ શાસ્ત્રમાં કયો છે, પરંતુ સમાન વાક્યોના એકશોષનું પ્રતિપાદન કયું નથી. હતાં શાસ્ત્રીય કાર્યમાં તે ઉપયોગી હોઈ માન્ય બનવું જોઈએ.

एकस्यानेकरूपत्वं नालिकाविपरिमहात् ।

यथा तथैव तन्त्रास्याद् बहुनामेकरूपता ॥१११॥

જોમ વાંસળી વગેરે જુદાં જુદાં વાદ્યોમાંથી નીકળતા એક વાદ્યનાં અનેક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અનેક જુદાં જુદાં (શબ્દરૂપો અને વાક્ય) રૂપોત્તુ, સંયુક્ત ઉચ્ચારણ દ્વારા, સમાન રૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (૧૧૧)

यथा पदसरूपाणां वाक्यानां सभवः प्रथक् ।

तथा वाक्यान्तराभावे स्यादेपां प्रथमर्घता ॥११२॥

જોમ (એક વાક્યનાં અનેક) પદોના જેવા (એક મિશ્ર વાક્યનાં અનેક) અવાન્તર વાક્યો જુદા સંભાવે તેમ (એક) જુદા મિશ્રવાક્યને અભાવે તે (અવાન્તર વાક્યોનો) જુદો (સ્વતંત્ર) અર્થ થશે. (૧૧૨)

अभिधेय. पदस्यार्थो वाक्यस्यार्थः प्रयोजनम् ।

यस्य सत्य ऽ संवन्धो वाक्यानामुपपद्यते ॥११३॥

પદોનો અર્થ તેતુ અભિધેય છે અને વાક્યનો અર્થ તેતુ પ્રયોજન છે જોમ જે માને છે તેને માટે વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૧૧૩)

પ્રયોજન વાક્યાર્થ છે એવા મીમાંસકમતનું અહીં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

પહેલો અને વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ તેમના અભિધેય મારફત થાય છે. વાક્યના અર્થને તેનું અભિધેય ન માનતા પ્રયોજન માનવામાં આવે તો વાક્યો પરસ્પર અસંબંધ થશે.

તत्र क्रियापदान्येव व्यपेक्षन्ते परस्परम् ।

ક્રિયાપદાનુષત્તુ સંબન્ધોડય પ્રતીયતે ॥૧૧૪॥

(પરંતુ) ત્યાં અવાન્તર વાક્યોના ક્રિયાપદો જ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે, અને ક્રિયાપદોને આધારે રહેશે (તે વાક્યોનો પરસ્પર) સંબંધ સમજાય છે. (૧૧૪)

અન્વિતાબિધાન મત પ્રમાણી વૈયાકરણોને જવાબ આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે વાક્યોનો અર્થ ક્રિયાપદો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે ક્રિયા અને સાધનમાં ક્રિયા મુખ્ય છે, સાધન ગૌણ છે. વાક્યને આખ્યાતપદ રૂપે માનતા ક્રિયાપદો ઉપર નિર્ભર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવે અર્થ ક્રિયા અને સાધન વચ્ચેના સંબંધરૂપે છે.

आवृत्तिरनुगद्यो वा पञ्चाव्यक्तिरूपमे ।

પ્રત્યેક તુ સમાપ્તોડર્થ સહમૂતેષુ વર્તતે ॥૧૧૫॥

(આદ્ય પદમાંથી પ્રાપ્ત થતા વાક્યાર્થનું) પુનઃ કથન અથવા (જ્ઞાત અર્થનો) અનુવાદ પદના અર્થની અપૂર્ણતા માટે છે. દરેક પદમાં અમાપ્ત થતો વાક્યાર્થ, માથે રહેલાં પદોમાં જ હોય છે (૧૧૫)

अविकल्पितवाक्यार्थे विकल्पा भावनाश्रया ।

અગ્રાધિકરણે વાદાઃ પૂર્વેષાં મહુષા મતા ॥ ૧૧૬ ॥

વાક્યનો અર્થ વિકલ્પ વિનાનો હોવા છતાં (પ્રેતાના શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તો પ્રમાણેના) મનના વલણને આધારે ચિંત્વો મનાયા છે. આ વિવચના પ્રાચીન આચાર્યોના અનેક મતો પ્રસિદ્ધ છે (૧૧૬)

'અધિકરણ'નો વિચારસ્થળ અર્થાત્ વિચારવિષય એવો અર્થ પુખ્તરાજ આપે છે.

अभ्यासात्प्रतिभाहेतु शब्द सर्वोऽपरै स्मृत ।

વાણનાં ચ તિરસ્ચા ચ ચથાર્થપ્રતિષાદને ॥ ૧૧૭ ॥

શાળકો માટે અને પશુઓ માટે પણ (પદરૂપ કે વાક્યરૂપ) મધ્યસ્થ ઉચ્ચારણ અર્થની સુચોન્ય પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસ(રૂપ મન્ત્રાર) દ્વારા પ્રતિભા(ના ઉન્નયો)નું કારણ બને છે એમ બીજા આચાર્યોએ જણાવ્યું છે (૧૧૭)

પદના કે વાક્યના અર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રતિભાના ઉન્નયથી થાય છે. પ્રતિભાના મૂળમાં અભ્યાસ અર્થાત્ ક્રમગત્ અને આવર્તમાન ક્રિયા રહેલી છે. અભ્યાસ એટલે ચમત્તુ કોઈ ચોક્કસ વિષયમાં પ્રગતિદર્શન આવા પ્રગતિદર્શનના સાતત્યથી પ્રતિભાગ્ય આંતર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે સ્પષ્ટથી થતો અર્થમોઘ અભ્યાસને અર્પીત છે, અભિપ્રાનનો અર્પીત નથી, આમ દેવવાચી વાક્યાર્થજ્ઞાનના મૂળમાં પ્રતિભાને અધિષ્ઠાત્રી નેઈએ.

અનાગમસ્ય સોઽધ્યાસઃ સમયઃ કેશ્ચિદિષ્યતે ।

અનન્તરમિદં કાર્યમસ્માદિત્યુપદર્શકઃ ॥૧૧૮॥

આ અભ્યાસને કેટલાક(આચાર્યો) આનાદિ સંકેત રૂપે સમજે છે. આ કાર્ય પછી આ કાર્ય કરવું એવી સમજણ તે આપે છે. (૧૧૮)

• અસ્યર્થઃ સર્વશબ્દાનામિતિ પ્રત્યાય્યલક્ષણમ્ ।

અપૂર્વવેષતાત્વર્ગેઃ સમમાહુર્ગાદિપુ ॥ ૧૧૯ ॥

બધા શબ્દોના વાચ્યની 'ક'છકે'એવા અર્થરૂપે બ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. (આવો અર્થ) જે વગેરે શબ્દોમાં અપૂર્વ, દેવતા, સ્વર્ગ વગેરેના અર્થના જેવા જ કહી છે. (૧૧૯)

અત્યાર સુધીના વિષયનિર્દેશ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના વાચ્યો જેવા કે સંસર્ગ, સંસૃટિ, નિરાકાર પદાર્થ અને પ્રયોજન સ્વર્વામાં આપ્યા. ત્યાર બાદ અતિશય વાક્યાર્થને નિર્દેશવામાં આવ્યો.

હવે જે પદાર્થને અપોહારકરણથી પ્રવિભક્ત માનવામાં આવે તે આવા વિશ્લેષાર્થ અંગે બાર મતો ક્રમે ક્રમે આપવામાં આવશે.

પહેલા મત પ્રમાણે બધા શબ્દોનો અર્થ “કોઈ વિશિષ્ટ આકારના જ્ઞાન વિનાનું અર્થસામાન્ય” સમજવો ભોળાએ. બધા શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ “ક’છકે છે” એથી વિશેષ નથી (સર્વશબ્દાનામવચનલક્ષણવિશેષમર્થમાત્રં વાક્યમિતિ કેવિશાકુઃ । પુષ્પરાજ). જેમ અપૂર્વ દેવતા, સ્વર્ગ વગેરે પદોના અર્થમાં કોઈ આકાર વિશેષ નથી તેમ જો શબ્દોના અર્થમાં કોઈ આકારવિશેષ નથી. મોનો અર્થ એટલે ‘આપ’ એવું અર્થસામાન્ય. કોઈ એમ કહેશે કે ‘આ ગાય છે’ એવા શબ્દોમાં આકારવિશેષનો ખ્યાલ આવે છે તો તેને અંગે કહી શકાય કે આત્માપદેશને કારણે અર્થનું સંકેતમદ્ધલ શવાચી અને સ્મૃતિમાં તે જોડાયેલું હોવાથી આકારવિશેષનો વાચ્ય થાય છે, પરંતુ અપૂર્વ, દેવતા, સ્વર્ગ વગેરે અંગે તો આકારવિશેષનો પણ કશો ખાસ થતો નથી.

પ્રયોગવર્ણનાધ્યાસાદાકારણમહસ્તુ યઃ ।

ત સ શ્વદસ્ય વિષયઃ સ હિ યત્નાન્તરાશ્રયઃ ॥૧૨૦॥

પ્રયોગ, હર્ષન અને અભ્યાસને કારણે (પદાર્થના) આકારનું જે જ્ઞાન થાય છે તે (આવા કોઈ) અન્ય યત્ન (વિશેષ) ઉપર આધાર રાખે છે, (તેથી) તે (જો વગેરે) શબ્દોના વિષય બનતો નથી. (૧૨૦)

કેચિદ્ મેવા. પ્રકારગન્તે શબ્દેસ્તદમિમાધિમિઃ ।

અનુનિષ્પાદિનઃ કાંદિપચ્છબ્દાર્થામિતિ મન્યતે ॥૧૨૧॥

(જાતિ વગેરે) કેટલાક ભેદો તેમજ અભિધાન કરનારા શબ્દો વડે રચાઈ ધાય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક પછીથી ઉત્પન્ન થનારા અર્થોના (ભેદો)ને પણ શબ્દના અર્થ તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૧૨૧)

શબ્દના અર્થ અંગે એમ કહી શકાય કે શબ્દ તેની જાતિ વગેરેનું અભિધાન કરે છે અને પછી પ્રાપ્ત થતા આકારવિશેષથી બેદનું પણ અભિધાન કરે છે; આવા આકારવિશેષ રૂપી અર્થભેદો અર્થસામાન્યની પ્રાપ્તિ થવા પછી થતા હોવાથી તેમને અનુનિષ્પાદી કહેવાશે.

જાતેઃ પ્રત્યાયકે શબ્દે ચા વ્યક્તિભુવન્નિષ્ણી ।

ન તદ્ વ્યક્તિગતાન્મેદાન્ જાતિશબ્દોઽવલ્લભ્યતે ॥૧૨૨॥

જાતિનો બોધ કરનારા શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતાં જાતિ સાથે સંબંધવાળી જે વ્યક્તિનો બોધ થાય છે તે વ્યક્તિમાં પ્રાપ્ત થનારા ભેદોનું અભિધાન જાતિ શબ્દ કરતો નથી. (૧૨૨)

જાતિશબ્દો જાતિમાત્રનો બોધ કરાવે છે. શબ્દમાંથી પ્રાપ્ત થનાર જાતિ સાથે વ્યક્તિ અનિશ્ચયપણે સંબંધ હોવાથી વ્યક્તિનો પણ બોધ થશે. છતાં જાતિ વ્યક્તિગત વિશેષોનો બોધ કરાવેશે નહિ. ॥ ૧૨૧માં ૨૭૫ થયેલા મતનું કારિકા ૧૨૨-૧૨૪માં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

ઘટાદીનાં ન ચાકારાન્પ્રત્યાયતિ વાચકઃ ।

વસ્તુમાત્રનિવેશિષ્વાત્તદ્ગતિર્નાન્તરીયસ્ય ॥૧૨૩॥

(અર્થનો) વાચક (શબ્દ), વિશેષો વિનાના વસ્તુમાત્ર સાથે રહી હોવાથી ઘટ વગેરેના આકારો (વગેરે)નો બોધ કરાવતો નથી. તેવા આકારવિશેષોનો બોધ આનુષંગિક (૧૨૩) છે.

‘નાન્તરીયક’નો સામાન્ય અર્થ અવિભાજ્ય અથવા આવરણ લેવાય છે. અહીં આનુષંગિક અર્થાત્ પછીથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુનિષ્પાદી એવો અર્થ સમજાવ્યું.

ક્રિયા વિના પ્રયોગેણ ન દૃષ્ટ્યા શબ્દચોદિત્વા ।

પ્રયોગસ્ત્યનુનિષ્પાદી શબ્દાર્થઃ ઇતિ ગમ્યતે ॥૧૨૪॥

(ક્રિયા)શબ્દ વડે પ્રેરેલી ક્રિયા, (કર્તા, કરણ વગેરે સાધનવાચક શબ્દના) સંબંધ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી ક્રિયાનો સાધન સાથેનો સંબંધ આનુષંગિક બોધ કરાવનાર શબ્દાર્થ સમજવામાં આવે છે. (૧૨૪)

અહીં પ્રયોગ એટલે વગેરે વગેરે ક્રિયાશબ્દનો કર્તા, કર્મ, કરણ વગેરે સાધનવાચક શબ્દ સાથેનો સંબંધ.

નિયતાસ્તુ પ્રયોગા યે નિયતં યચ્ચ સાધનમ્ ।

તેષાં શબ્દામિવેયત્વમપરૈરનુગમ્યતે ॥૧૨૫॥

ક્રિયા શબ્દોના સાધન સાથેના જે નિયત સંબંધો છે અને જે (કર્તા, કરણ વગેરે) સાધનો નિયત છે તેહું શબ્દો અભિધાન કરે છે એમ બીજા આચાર્યો કહે છે. (૧૨૫)

બંધ કરે (વિશેષિ) એવા ક્રિયાશબ્દો બાજુ (દ્વાર) સાથેના સંબંધ નિયત છે. એ પ્રમાણે સોમ વડે (સોમેન) એમ બોલતાં થઈ કરવે (ગચ્છ) એવા ક્રિયાશબ્દ સાથે સાધનનો નિયત સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શબ્દનું અભિધાન સાધ્યસાધનાત્મક છે. પદવાદીનો આ ત્રીજો મત છે.

સમુદાયોઽભિવેયો વાગ્યવિકલ્પસમુચ્ચયઃ ।

અસત્યો વાપિ સંસર્ગઃ શબ્દાર્યઃ કૈશ્ચિવિચ્યતે ॥૧૨૬॥

અર્થના વિકલ્પ કે સમુચ્ચય વિનાનો સમુદાય અર્થનું અભિધેય છે. બીજા કેટલાક આચાર્યો (દ્રોણના જાતિ વગેરે સાથેના) અસત્યરૂપ સંસર્ગને શબ્દના અર્થ તરીકે સ્વીકારે છે. (૧૨૬)

પદવાદીનો આ ચોથો અને પાંચમો મત છે. પદનો અર્થ સમુદાય માનીશું; પણ જો તેમાં અનેક વિકલ્પોનો સ્વીકાર થાય તો વચન અંગે નિશ્ચય નહિ થાય અને જો અનેકનો સમુચ્ચય તેમાં સ્વીકારીએ તો જટુલચન પ્રાપ્ત થાય. તેથી સમુચ્ચય અને વિકલ્પ વિનાનો સમુદાય અભિધેય છે એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એટલું તો પ્રાપ્ત થશે જ કે સમુદાયરૂપ અભિધેયમાં સંબંધનો નિશ્ચય થતો નથી. વન એમ બોલતાં ધવ, ખદિર કે પલાશ જેવાં વૃક્ષોની વિકલ્પે પ્રતીતિ થતી નથી. એટલું જ નહિ પણ તે બધાંના સમુચ્ચયની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. બ્રાહ્મણ સ્ત્રુતિઆસ્વાધી તપ કે જાતિ કે જ્ઞાન એવા વિકલ્પોની પ્રતીતિ થતી નથી અને તેમના સમુચ્ચયની પણ પ્રતીતિ થતી નથી. (સરખાવો તત્ત્વચમ્પહ ઉપરની પશ્ચિમ પૃ. ૨૮૪) પ્રુવચસાજ જણાવે છે કે વચાણુરૂપા અર્થવિચાર પ્રસંગે આનો વિસ્તાર કરવામાં આવશે. આવો કોઈ સમુદેશ હાથ પ્રાપ્ત થતા વાક્યપરીક્ષામાં અજાતો નથી.

ઘટ વગેરે દ્રવ્ય સિવાય ઘટત્વ જાતિ અનુપલબ્ધ હોઈ કેટલાક આચાર્યો ઘટરૂપનો ઘટજાતિ સાથેનો સંસર્ગ શબ્દનું અભિધેય એમ સ્વીકારે છે. જોકો અપોહથી ભિન્ન એવી જાતિ સ્વીકારતા નથી. અદ્વૈત વેદાન્તીઓ પણ જાતિનો સ્વીકાર કરતા નથી અને સાંખ્યો દ્રવ્યને જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાનો સમૂહ સમજે છે, તેથી ઘટનો ઘટવજાતિ સાથેનો સંસર્ગ અસત્ય સમજવો જોઈએ. તત્ત્વચમ્પહ પૃ. ૨૮૪માં અસત્યો વાપિ સંસર્ગો એવો પાઠ મળે છે. અસત્યોવાપિ સર્વર્થ એવો પાઠ લેવાથી “અસત્યરૂપ ઘટત્વજાતિ સાથેનો સંસર્ગ” એવો અર્થ થશે.

અસત્યોપાધિ યત્સત્યં તદ્વા શબ્દનિવન્ધનામ્ ।

શબ્દો વાપ્યભિજ્ઞલ્પત્વમાગતો યાતિ વાચ્યતામ્ ॥૧૨૭॥

અથવા (વતિ વગેરે) અસત્ય ઉપાધિવાળું સત્ય કે અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય પામેલો શબ્દ, શબ્દ ઉપર આધાર રાખતી વાચ્યતાને આપત કહે છે. (૧૨૭)

અહીં પદવાદીના છૂટા અને સાતમા મતને દર્શાવ્યા છે. જર્મન સંપાદનમાંના શબ્દ નિવન્ધનામ્ પાઠ પ્રમાણે અનુવાદ આપ્યો છે. વાચ્યમ્ એ છાપભૂલ છે. તત્વસંગ્રહ (૫, ૮) માં આ કારિકાની વ્યાખ્યા મળે છે. તેમાં અસત્યોપાધિ સત્ય એ શબ્દાર્થ ■ અને અભિજ્ઞપત્વવાળો શબ્દ એ શબ્દાર્થ છે એવા બે મતો સમજાવામાં આવ્યા છે. સાન્ત-રક્ષિતનો પાઠ શબ્દનિવન્ધનામ્ છે, જે પૂના સંપાદનમાં ૧૪૫ આપ્ય છે.

સોડયમિત્યભિસંવન્ધાદ્ રૂપમેવીકૃતં યથા ।

શબ્દત્યાર્થેન તૈ શબ્દમભિજ્ઞલ્પં પ્રચક્ષતે ॥૧૨૮॥

તે (શબ્દનો) આ (અર્થ) છે એવા સંબંધ વડે શબ્દનું રૂપ અર્થ સાથે તાદાત્મ્યથી જાણીતું અને (ત્યારે) તે શબ્દને આભજ્ઞલ્પ કહે છે. (૧૨૮)

આ શબ્દનો તે અર્થ છે એવું તાદાત્મ્ય, અધ્યાસમૂલક છે. અહીં શબ્દનો અર્થ ઉપર અધ્યાસ છે, અર્થનો શબ્દ ઉપર અધ્યાસ નથી.

સયોરપૃથગાત્મત્વે રુદિરવ્યભિચારિણિ ।

કિંચદેવ ક્લચિદ્દૂષણં પ્રાધાન્યેનાવતિષ્ઠતે ॥૧૨૯॥

નિશ્ચિત રૂઢિ, તે બે (શબ્દ અને અર્થ) ના (નિયત) એકરૂપત્વમાં કારણરૂપ હોવા છતાં કોઈવાર (લોકોપવહારમાં કે શાસ્ત્રકાર્યમાં) તેમનું (શબ્દાત્મક અથવા અર્થાત્મક) કોઈ રૂપ પ્રધાનપણે સમભવ છે. (૧૨૯)

લોકેડર્થરૂપતાં શબ્દઃ પ્રતિપન્નઃ પ્રવર્તતે ।

શસ્ત્રે સૂત્રયરૂપત્વં પ્રવિભક્તં વિવક્ષયા ॥૧૩૦॥

શબ્દ, લોકોપવહારમાં અર્થરૂપને પામીને રહેલો સમભવ છે; પરંતુ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં, વિવક્ષા પ્રમાણે, અને પ્રકારની તેની વિભક્તિ રચિતિ હોય છે. (૧૩૦)

લોકોપવહારમાં જગે ચૌઃ—એવો શબ્દ ‘આ આવ છે’ એના અર્થરૂપને પામેલો જ મળે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અન્નેર્દ્ધ (વા.સુ. ૪.૨.૩૩ અગ્નિ શબ્દને પ્રાગ્દીન્યતીપ અર્થમાં દક્ (દય) પ્રત્યય પાપ છે.) જણાવે વરણ્યતરત્યામ્ । (વા.સુ. ૭.૨.૧૦૧ અગ્નિ વિભક્તિ આગળ આવે તો જરા શબ્દનો ગત્ય આદેશ થાય છે.) વગેરેમાં સ્વરૂપપ્રધાન અર્થાત્ શબ્દપ્રધાન નિર્દેશ મળે છે, અને તત્વાગત્યમ્ । (વા.સુ. ૨.૧.૧૨ ‘તેનું અપત્ય’ એ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય પાપ છે) વગેરેમાં અર્થપ્રધાન નિર્દેશ મળે છે.

અગત્તેઃ સર્વશક્તેર્વા શબ્દૈરેવ પ્રકલ્પતા ।

મ્કલ્યાણસ્ય નિયતા ક્રિયાદિપરિકલ્પના ॥૧૩૧॥

શક્તિઓ વિનાના કે અધી શક્તિઓવાળા એક અર્થની (જાતિ, ગુણ), ક્રિયા વગેરે રૂપે નિયત કલ્પના સંબંધ વડે જ નક્કી કરવામાં આવે છે. (૧૩૧)

અહીં પદવાદીના બે મતો રજૂ થયા છે. અર્થમાં પૃથક્ શક્તિ હોતી નથી પરંતુ, તે શબ્દાધીન છે, બીજા મતમાં અર્થમાં બધી શક્તિઓ હોય છે, અને તે બધી શબ્દાધીન છે.

યો થાયોં શુદ્ધિવિષયો યાદ્યવસ્તુનિયન્ધનઃ ।

સ યાદ્યં થતિયતિ જ્ઞાતઃ શબ્દાર્થૈરુક્તિ ગમ્યતે ॥૧૩૨॥

(શબ્દ શક્તિ વડે) શુદ્ધિનો વિષય બનેલ જે અર્થ (આકર્ષણર હોવા છતાં) બાહ્ય પદાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, બાહ્ય પદાર્થ રૂપે બાણેલો તે, શબ્દના અર્થ રૂપે સમભવ છે. (૧૩૨)

આકારવન્તઃ સંવેદ્યા વ્યક્તિમૃતિનિયન્ધનાઃ ।

એતે પ્રત્યક્ષમાસન્તે સંધિગ્માત્રે સ્વતોડમ્યથા ॥૧૩૩॥

(શબ્દો વડે) સંવેદ્ય બનતા જે અર્થો વ્યક્તિગત સ્મૃતિ પર આધાર રાખે છે તે વિશિષ્ટ આકારવાળા સમભવ છે. જે અર્થો તેથી જુદા (= સ્મૃતિ પર આધાર રાખનારા નથી) તે માત્ર સંવિદ્ય રૂપ છે (૧૩૩)

જે અર્થો સ્મૃતિદર્શનથી વિશિષ્ટ આકારો પ્રાપ્ત કરે છે તેના મૂળમાં અગાઉ કાંબોલ કે જોગેલ અર્થોરૂપી સંકેત હોય છે. જે અર્થો આવી, સ્મૃતિદર્શનની સપાટ અભિવ્યક્તિથી પ્રાપ્ત થતા નથી તે અર્થોત્ અપૂર્વ, દેવતા, રંગ વગેરે સબ્દો આકારવિશેષ વિનાત્ માત્ર રાગરૂપ દર્શાવે છે. પદવાદીનો આ અગિયારમો મત છે

યયેન્દ્રિયં સન્નિપતદ્વેષિક્ષયેજોપવર્ધકમ્ ।

તથૈવ શબ્દાર્થસ્ય પ્રતિપત્તિરતેકથા ॥૧૩૪॥

(વધમ સાથે એકરૂપ બનતી) ઇન્દ્રિય જેમ (વિષયના) વિવિધ આકારો દર્શાવે છે તેમ સપ્તમાંથી અર્થજુ' અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૪)

પદવાદીનો આ બારમો મત છે. અમુ ઇન્દ્રિયની કોઈ બાબીને કારણે પદાર્થો વિવિધ આકારોરૂપે પ્રાપ્ત થાય તેમ જોતાંતી વિશિષ્ટ વાસનાથી પૂર્ણ ચિત્તવાળાઓનો સબ્દાર્થ-બોધ પણ જુદોજુદો હોય છે. આમ હોવાથી સબ્દનો કોઈ નિયત એક અર્થ સંભવે નહિ. સરખાવો પુણ્યરાગઃ

અવિપરીતમત્તર્થમિન્દ્રિયરોપવશાન્નાનાલ્પમયમાસયતિ યથા, તથૈવ નિયતવાસનાવાસિતચેતસાં શબ્દાર્થપ્રતીતિરિતિ નાસ્તિ કથિનિયત એક. શબ્દસ્યાર્થઃ ।

વક્ત્રાન્યથૈવ પ્રક્રાન્તો મિન્નેષુ પ્રતિપત્તયુ ।

સ્વપ્રત્યયનુસારેણ શબ્દાર્થઃ પ્રવિમલ્યતે ॥૧૩૫॥

વક્તાએ જુદી જુદી રીતે અર્થ જ્ઞાન માટે પ્રયુક્ત કરેલા શબ્દનો, જે શ્રોતાએ જુદાજુદા હોય તો તેમની સંમજલ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૫)

જે વૈશેષિકાએ ઘટ શબ્દને અવવવાનું રૂપ તરીકે સમજવવા પ્રયોજ્યો હોય તો સાંખ્યો તેને શુણ્ઘસમાહારરૂપે અને જૈનો અને બૌદ્ધો પરમાણુસંખ્યરૂપે સમજશે.

एकस्मिन्नपि दृश्येऽर्थे दर्शनं भिद्यते पृथक् ।

कालान्तरेण चैकोऽपि तं पश्यन्त्यन्यथा पुनः ॥૧૩૬॥

કોઈ એક જ દ્રશ્ય પદાર્થમાં (તે એકરૂપ હોવા છતાં શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તનાં વિન્નતાને કારણે કોઈવાર તેનું) દર્શન સિન્ન જણાય છે. અને વળી બીજી વ્યક્તિ તેને બીજે સમયે (અન્યશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની વાસના પ્રમાણે) ફરીવાર જુદી રીતે સમજે છે. (૧૩૬)

एकस्यापि च शब्दस्य निमित्तीरव्यवस्थितैः ।

एकेन बहुभिन्नार्थो बहुधा परिकल्प्यते ॥૧૩૭॥

(શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તોરૂપ) જુદાંજુદાં નિમિત્તોને કારણે એક વ્યક્તિ વડે તેમજ અનેક વ્યક્તિઓ વડે ઘટ શબ્દના અર્થને અનેક પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. (૧૩૭)

समावृष्टतत्त्वानां सापराधं बहुच्छलम् ।

दर्शनं यवनं चापि क्लियमेवानवस्थितम् ॥૧૩૮॥

તેથી તત્ત્વદર્શન વિનાની વ્યક્તિઓનું દર્શન ભૂલોવાળું અને ઘણી મુશ્કેલીઓવાળું હોય છે; અથવા (તેમનું) યતન પણ હિમ્મતના અભાવસ્થિત હોય છે. (૧૩૮)

સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની વિમતો પ્રમાણે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ સંદર્શને જુદીજુદી રીતે મળે છે, તેથી સંદર્શનું દર્શન અને તે પ્રમાણે શબ્દો વડે કથન કોઈ એક વ્યક્તિનું અનેક વ્યક્તિઓનું હિમ્મતના એકસરખું હોતું નથી. વળી એક જ વ્યક્તિનું દર્શન ના પોતાના સિદ્ધાન્તદર્શનમાં ફેરફાર થતાં કાલાન્તરે જુદું પ્રાપ્ત થાય છે, અહીં અનુદા વાપિ એવો પાઠ લઈને ક્યો છે. જુદાંજુદા અભવસ્થિત કારણો અનેક અર્થપ્રકારો તે જવાબદાર હોય છે.

ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवस्थितम् ।

न तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम् ॥૧૩૯॥

ઋષિઓનું કેટલુંક દર્શન તત્ત્વસંગત હોય છે; પરંતુ તેનાથી લોકાભ્યવહાર સંભવતો નથી. અને શબ્દાર્થને વ્યક્ત કરવાનું કારણ પણ તે બનતું નથી. (૧૩૯)

તલ્લદ્ દયતે વ્યોમ સયોતો હવ્યવાદિવ ।

નૈવ નાત્તિ તલ્લં વ્યોમ્નિ ન સયોતો દુતાક્ષ્ણઃ ॥૧૪૦॥

આકાશ તળિયાવાળું દેખાય છે અને આગિયો અગ્નિ જેવો. આકાશને તળિયું હોતું નથી અને આગિયો અગ્નિ નથી. (૧૩૯)

તસ્માપ્રસ્યહમપ્યર્થં વિદ્વાનીક્ષેત યુત્તિતઃ ।

ન દર્શનસ્ય પ્રામાણ્યાત્તદ્યમર્થં પ્રકલ્પયેત્ ॥૧૪૧॥

તેથી પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યને પણ અનુમાન વડે નોંરવાનું જોઈએ. દર્શનના પ્રામાણ્યને કારણે દ્રવ્ય અર્થની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ. (૧૪૧)

અસમાકલ્પેયતત્त्वાનામર્થાનાં લૌકિકૈર્વયા ।

વ્યવહારે સમાખ્યાનં તત્વાશો ન વિકલ્પયેત્ ॥૧૪૨॥

ન સમજાવી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા પદ્યર્થોની જગતના માણસો, લોકવ્યવહારમાં જે સમજૂતી આપે છે તેને જ્ઞાનોએ અન્યથા સમજાવી નહિ. (૧૪૨)

આ કારિકા સુધીમાં પદવાદીના ખાર મરોની ચર્ચા કરવામાં આવો. વાક્યવાદી વૈયાકરણના મતમાં અખંડ (રેફ્રેક્ટર) વાક્યાર્થ છે અને પદો અસત્ય છે. રેફ્રેક્ટરવાળું વાક્યાર્થ એવો મત દીક્ષાકરોનો હોય તેમ જણાય છે. તેને બદલે પ્રતિમા વાક્યાર્થ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

વિષ્ણુદમ્પ્રજ્ઞેઽર્થોનાં પ્રતિમાર્થૈવ જાયતે ।

વાક્યાર્થ ઇતિ તામાતુઃ પદાર્થરૂપાવિતામ્ ॥૧૪૩॥

(દેવકતાદિ અર્થોદ્દ્યુત પદોના) જુદાજુદા અર્થોના બ્રહ્મ વખતે એક વિશિષ્ટ પ્રતિભારૂપ (બુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થાય છે. પદોના અર્થો વડે ઉત્પન્ન થયેલી તે (બુદ્ધિ= પ્રતિભા)ને વાક્યાર્થ કહે છે (૧૪૩)

इदं तद्वि वि सान्वेषामनास्येया कथञ्च न ।

प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्रापि न निरूप्यते ॥૧૪૪॥

તે (પ્રતિભા) આ ■ એમ, બોલ્યું વ્યક્તિઓને, કોઈ પણ રીતે જણાવી શકાય તેમ નથી. પોતાના જ સંવેદનથી સિદ્ધ એવી તેને પ્રાપ્ત કરનારો પણ બરાબર સમજાવી શકતો નથી. (૧૪૪)

उपप्लेपमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता ।

सार्धरूपमिवापन्ना विपयत्वेन वर्तते ॥૧૪૫॥

एवं प्रतिभा बहुविधापि आगमिकवाक्यनिबन्धना वाक्यप्रतिपादा व्याकरणान्त्येऽपि सर्वशक्ति-
यन्तमये प्रत्यस्तमितविविक्तसम्बन्धक्षेत्रीयकारणान्तर्गता निबद्धबीजा वृत्तिरुक्ते प्रथम सूक्ष्मेणापि
मेवा विवर्तमाश्रमनुभूय कृमेण वर्जवाक्यनिवृत्ताभिरवन्त्याभिः संमूर्च्छन्ती प्राप्त्वबीजाऽरिवाकाकारा
; पुनर्न्यस्ततेन रूपेण प्रत्यवगासते । —स्वोप

यथा संयोगિभिर्દ્વ્યર્થોક્ષિતેऽર્થે પ્રયુજ્યતે ।

ગો શબ્દો ન સ્વસૌ તેપાં વિશેષાણાં પ્રક્લશકઃ ॥૧૫૩॥

આકારવર્ણાવયવૈ સંસૃષ્ટેષુ ગવાદિયુ ।

શબ્દઃ પ્રવર્તમાનોઽપિ ન તાનદ્વીકરેત્યસૌ ॥૧૫૪॥

જેમ મો(ગાય) એવો શબ્દ તેની સાથે સંયોગમાં રહેલાં (ઘંટડી વગેરે)
એ વડે જાપિત બનતા (ગાય એવા) અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે છે, પરંતુ તે
જાં (સંયોગી દ્રવ્ય)વિશેષો(ના અર્થ)નો પ્રકાશક બનતો નથી;

તેમ આકાર, રંગ, અવયવો (વગેરે) સાથે જોડાયેલ (અને) ગાય વગેરે અર્થમાં
પડતો (તો) શબ્દ તે (આકાર વગેરે)નો અર્થબિદ્ય કરાવતો નથી. (૧૫૩-૧૫૪)

વાજપય્યાન આત્માર્પના મતમાં શબ્દનો અર્થ જાતિ છે, અને વ્યાક્રિના મતમાં
ક્રિત ॥ (આકારવર્ણાવયવૈર્ વિમલો વાજપ્યાયનઃ । દ્વ્યાગિધાનં વ્યાક્રિઃ । (શ.સુ. ૧.૨.૧૪
૧૫, ૪૫). આપુ બ્યક્તિમાત્ર કે સામાન્યમાત્ર જે શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે તે બ્યવહારમાં
અર્થમાં કરાવે છે. ગાયની ઘટડી વગેરે બાજુ વિશેષ અને આકાર, રંગ વગેરે અંતરંગ
વિશેષો ગો અર્થ સાથે જોડાયેલા હોવાને કારણે જ સમજાય છે.

સંસ્થાનવર્ણાવયવૈર્વિશિષ્ટેઽર્થે પ્રયુજ્યતે ।

શબ્દો ॥ તસ્યાવયવે પ્રવૃત્તિરુપલભ્યતે ॥૧૫૫॥

આકાર, વર્ણ અને અવયવોથી વિશિષ્ટ અર્થમાં (જે) શબ્દ પ્રયોજાય છે તેની
વૃત્તિ (તેના) અવયવ(ના અર્થ)ને દર્શાવવામાં હોવાતી નથી. (૧૫૫)

સ્પૃશ, ક્ષરવ, પરિમંડલ, દીર્ઘ, ચતુરસ્ર વગેરે આકારો, શગલ વગેરે વર્ણ
ને કાન વગેરે અવયવોથી વિશિષ્ટ જે પદાર્થ છે તેનો વાચક શબ્દ આકારો આદિને
દાવે છે; તે પ્રભાણે મુષ્ટિ, અન્નિ, સપિ, કુંડલ વગેરે શબ્દો પશ્ય એવા જ આકારો
દાવે છે, ચિત્ર, સખલ, કદમાવ, સારગ, વગેરે શબ્દો તે તે રંગો દર્શાવે છે, પરંતુ તેવા
જોના અવયવો દર્શાવતા નથી. ઘટમ, સદ્દમ્, પ્રલ, દ્રોણ, માપ એ શબ્દો તેમના અવયવો
દર્શાવતા નથી.

દુર્લભં કસ્યચિદ્દોષે સર્વાવયવદર્શનમ્ ।

કેચિત્ત્વવયવૈર્દૃષ્ટૈર્યૈઃ કૃત્તનોઽનુમીયતે ॥૧૫૬॥

લોક(બ્યવહાર)માં કોઈ (પણ) પદાર્થના પાયા અવયવોનું દર્શન દુર્લભ છે;
તેલાં અવયવોને જોવાથી મગ્ગ અર્થનું અનુમાન થાય છે. (૧૫૬)

એક જલપિન્દુને પણ જન કહે છે અને નદીસોતને પણ જન કહે છે એક શિવા શુભ કહેવાય છે અને દ્વિમાત્ર્ય પણ શુભ કહેવાય છે. જ્યાં આકૃતિ, સંખ્યા કે પ્રમાણની અપેક્ષા વિના શબ્દસામાન્યનો નિર્ણય થાય છે ત્યાં જો દરમિયાન જેવડું હોય તેવડું તેના શબ્દ વડે વાચ્ય બને છે

यथा जात्युत्पलदीना मन्धेन सहचारिणाम् ।
निरयसर्गान्निर्ना दृष्ट गुणोनामवधारणम् ॥૧૫૭॥

સહચારપ્રમાણસંસ્થાનનિરપેક્ષ પ્રવર્તે ।
ચિન્દો ચ સમુદાયે ચ શાચક સહિત્તદિષ્ટુ ॥૧૫૮॥

જેમ જાતિપુષ્પ કેમજા વગેરેના સુવાસ વડે, તેમની સાથે રહેનારા અને હેમશેષા સંબધવાળા (રંગ, આકૃતિ વગેરે) શુભોના નિશ્ચય થાય છે,

તેમ (જલ એવો શબ્દ) સંખ્યા, પ્રમાણ અને આકારની અપેક્ષા વિના સક્ષિત્ત અર્થમાં બિન્દુ અને બિન્દુઓના સમુદાયનો વાચક બને છે (૧૫૭-૧૫૮)

આ કારિકા અને કારિકા ૧૫૫, દિગ્માગના પ્રમાણભુક્ત્યના અપોહપરિચ્છેદમા પ્રાપ્ત થાય છે આ બંને ઉપર મીઠા લખતા જિનેન્દ્રશુદ્ધિ (ઈ સ ૧૫૦૦-૭૦૦) પોતાની વિશાળમહત્વનીમા જગ્યાએ છે સહિત્તદિષ્ટુ इति आदित्तन्वेन पुष्पिण्यादिपरिमह । सत्त्वानिरपेक्षत्वेन अवयवेषु मुख्यता प्रस्तिरव दश्यते । आ ने कारिकाओंने अवतार करता जिनेन्द्रशुद्धि लખे છે स्वविन्मुक्त्यावयवेषु प्रशस्ति यन्मह भर्तृहरि ।

सरकारादिपरिच्छन्ने तैलादौ यो व्यवस्थित ।
आह्निकदेश उत्त्वेन तस्यावयववर्तिना ॥૧૫૯॥

(ગરમ કરવા રૂપી) સંસ્કાર વડે સીમિત બનેલા તેલ (વગેરે અમુક જાથાના) અર્થમાં નિશ્ચિત બનતો તેલ એવો શબ્દ તેના અવયવોમાં રહેલા સમુદાયના આરોપ વડે અવયવનો અર્થ દર્શાવે છે (૧૫૯)

તેનહુ ગરમ થયુ અથવા ખોરુ થઈ જયુ એ તેનો વિશિષ્ટ સંસ્કાર દર્શાવે છે, આમ હોવા છતાં આવા તેલ માટે આપણે તેલ શબ્દ વાપરીએ છીએ અહીં ખોરુ તેલ સમગ્ર તેલનું વાચક બને છે, મહાભાષ્યકાર જગ્યાએ છે કે (વા.સુ. ૧૧૧૪) સમુદાયના અર્થમાં વપરાતા શબ્દો અવયવોના અર્થમાં પણ વપરાય છે, જેમ કે, થોડુંક તેલ પીધુ હોય કે થોડુંક ઘી પીધુ હોય તો પણ તેલ પીધુ, ઘી પીધુ એમ કહીએ છીએ

चेनार्यैनाभिसम्बन्धमभिधान प्रयुज्यते ।
तदर्थोपममे तस्य प्रयोगो विनिवर्तते ॥૧૬૦॥

જે અર્થ સાથે સંબધવાળો શબ્દ પ્રયોજાય છે તે અર્થ હર થતા તેનો પ્રયોગ બંધ થાય છે (૧૬૦)

જો શબ્દનો અર્થ ગોત્વજાતિ છે એ સાથે પ્રાપ્ત ખરીજો રૂપાળી, સિંગડા વગેરે વિશિષ્ટ ધર્મો જે શબ્દથી દર્શાવાતા નથી તે શબ્દના અર્થમાં અન્તર્જાત છે, પરંતુ શબ્દાર્થ તો ગોત્વજાતિ છે

યાંસુ સંભવિનો ધર્માનન્તર્ણીય પ્રયુજ્યતે ।

શબ્દસ્તોષાં ન સાંનિધ્યં નિયમેન વ્યપેક્ષતે ॥૧૬૧॥

પોતાની સાથે સમાન અધિકરણમાં રહેલા ધર્મોને સમાવીને જે પ્રયોજાય છે તે શબ્દ (પ્રયોગકાળમાં) તેમના સાંનિધ્યની અનિવાર્યપણે અપેક્ષા રાખતો નથી. (૧૬૧)

યથા રોમશાદીનાં વ્યભિચારેડપિ દ્રશ્યતે ।

મોશબ્દો ન તથા જાતેર્વિપ્રયોગે પ્રવર્તતે ॥૧૬૨॥

જેમ રોમશાદી, ખરીએ વગેરેના અભાવ હોય તો પણ મોશબ્દ(તેના) અર્થમાં પ્રયોજાતો હોય છે તેમ મોત્વજાતિના અભાવમાં અર્થ માટે તે પ્રવૃત્ત થતો નથી. (૧૬૨)

તત્માત્સંભવિનોડર્થસ્ય શબ્દાત્સંપ્રસ્યયે સતિ ।

અદૃષ્ટવિપ્રયોગાડર્થઃ સંવર્ણિત્વેન ગમ્યતે ॥૧૬૩॥

તેથી (શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરે) સંભવિત અર્થોનો, શબ્દ વડે બોધ થતો હોવા છતાં (શબ્દથી કદી) વિદ્યુક્ત નહિ થયેલ જણાતો અર્થ તેના વાચ્ય તરીકે સંભળ્ય છે. (૧૬૩)

શુદ્ધ, દ્રવ્ય, ક્રિયા વગેરે, અર્થ સાથે શબ્દચારી અને સંજ્ઞાવી એવા-અર્થો છે. આવા અર્થોના બોધ થવા છતાં વાચ્યરૂપે તો તે અર્થોને જદલે શબ્દનો —જેમકે ‘જોના-અર્થ’ જોત્તરિત અથવા જોસામાન્ય સંભળ્ય છે. સરખાવો સ્વોપક્રમ: તસ્માદસંપ્રત્યોષમાનોડર્થિ સદુચારી સંગમી ન તત્ત્વાર્થઃ इति વિદ્યાયતે । ન હિ તથામૂલેનાર્થાત્મના વચસ્વ સંવચ્ચો મુચ્યતે ।

યાત્રિકા યોતિક્ક વા ર્યુર્હિત્વાદીનાં વિમત્કયઃ ।

રયાદૃષ્ટા સંસ્થાવતોડર્થસ્ય સમુદાયોડભિચાયઃ ॥૧૬૪॥

ચિન્તા સંસ્થાભિધાનાદ્વા સંસ્થાભેદસમન્વિતાન્ ।

અર્થાન્ સ્વરૂપભેદેન કાંશ્ચિદાદુર્ગશદયઃ ॥૧૬૫॥

(સ્વાદિ અને તિહાદિ) પ્રત્યયો દ્વિત્વ વગેરેના વાચકે અથવા ધોતક હોઈ શકે; અથવા (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો) સમુદાય સંજ્ઞાવાન્ અર્થતુ’ અભિધાન કરતો હોય

અથવા જો વગેરે શબ્દો તેમના સ્વરૂપમાં ફેરફારને કારણે, સંજ્ઞાના અભિધાન વિના પણ, સંજ્ઞાબેદવાળા અર્થોને જણાવે છે. (૧૬૪-૧૬૫)

અત્યાર સુધીમાં પદો અર્થબોધક છે કે વાચ્ય તે અંગે પદવાદિઓના ચિદ્ધાન્તોરૂપી પૂર્વપક્ષને દ્વિત કરીને અર્થક વાક્યાર્થની સ્થાપના કરી. અર્થક વાક્યનો આવી અર્થ પ્રતિભાષ છે એમ પણ વિચારે જણાવ્યું. હવે પદોનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે વિચાર શરૂ થાય છે આ બે કારિકાઓમાં ત્રણ મતો જણાવ્યા છે. (૧) નામ અને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો વાચક છે; (૨) તે ધોતક છે; (૩) પ્રકૃતિપ્રત્યયસમુદાયપદ શબ્દ સંજ્ઞાના અભિધાનવિના પણ સંજ્ઞાવિશેષને જણાવે છે.

સ્વોપાદૃશ્યમા આ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામા આવી છે લોકમા વાક્યો વડે અને તેમના વિભાગો-પદો-વર્ગે વ્યવહાર કરવામા આવે છે પદોના અર્થો અન્વયવ્યતિરેક વડે જોવા અને જોવા પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણે કરવામા આવે છે પદોમા પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોના અર્થો અંગે પાણિનિ જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી છે.

એક મતમા પ્રકૃતિ, સ્વાર્થ, લિંગ, દ્રવ્ય, અને સખ્યા દર્શાવે છે અન્ય મતમા પ્રકૃતિ, સ્વાર્થ, વ્યક્તિ અને લિંગ દર્શાવે છે અને પ્રત્યયો સખ્યા અને કર્મ દર્શાવે છે વળી એક મતમા લિંગ વાગ્ય છે, તે જીવ મતમા તે ઘોતક છે ઘોતન બે પ્રકારનું છે જે આવિર્ભૂત નથી તેને દર્શાવવું અને એકને તજીને બીજું સ્વીકારવું પહેલા મતમા હવાસ્તે પ્રવૃત્તિ વગેરે ઉદાહરણો છે 'સેવા કરે છે' 'પુષ્કળ રાખે છે' એવા ઘોતક અર્થો, 'પામે બેઠે છે, ખરાબર ચડવે છે' એવા વાચ્ય અર્થોને વ્યવે બાણીતા છે પ્રતિબલે 'ખરાબર રહે છે' અને 'પ્રસ્થાન કરે છે' એવા બે અર્થોમાથી પહેલા અર્થના નિર્ણય ઉપરથી બીજા અર્થનો નિર્ણય થાય છે એ જ પ્રમાણે ૮ પુસ્તકો અને મનિમવાસ્તે મા હિસુ પુસ્તક કરે છે અને મર્મધારણ કરે છે તથા સામે આવી કાર્ય કરે છે અને અનુકૂળ હોય તેમ વર્તે છે એવા અર્થોમાથી પહેલા અર્થને તજીને અનુકૂળ બીજો બીજો અર્થ સ્વીકારવામા આવે છે

ये शब्दा नित्यसम्यग्वा विवेके ज्ञातशक्य ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्या तेषामर्थो विभज्यते ॥૧૬૬॥

જે (વિલક્ષ્યન્ત) શબ્દો (પોતાના અર્થ સાથે) નિત્ય સળ ધવાળા ॥ અને (પ્રકૃતિ પ્રત્યયના) વિભાગથી જેમનો (અર્થ) શક્તિઓ ભણીતી છે તેમના અર્થ, અન્વય અને વ્યતિરેક વડે સમજાય છે (૧૬૬)

यावच्छाब्दभिचारेण तयो ज्ञेयं प्रकल्पनम् ।

नियमस्तत्र न त्वेव नियमो नुशदशवादेषु ॥૧૬૭॥

જ્યા સુધી કોઈ અધનાદ વિના તે (અન્વય અને વ્યતિરેક)ની કલ્પના શક્ય હોય ત્યા સુધી (જ પ્રકૃતિપ્રત્યયના અર્થવિભાગ રૂપ) નિયમ પ્રાપ્ત થયે આવે નિયમ નુદ, જૂઠું વગેરે (આગમ જ્ઞાને પ્રત્યયો) માટે પ્રાપ્ત થતો નથી (૧૬૭)

મવતામમા નુદ નથી છતા પછીના અર્થની પ્રાપ્તિ છે અષિમા શર્ નથી છતા સખ્યા વગેરે પ્રાપ્ત થાય ॥ જ્ઞાણામ અને જ્વલિમા અનુકૂળે નુદ અને શર્ જ્ઞાન સાહાય રૂપે છે તેમને કારણે અર્થનું પ્રવક્તવ પ્રાપ્ત થતું નથી

सम्भवे नाभिधानस्य लक्षणत्व प्रकल्पते ।

आपेक्षिक्यो हि ससर्गे नियता शब्दशक्य ॥૧૬૮॥

(પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થના) અભિધાનનો સભવ હોય ત્યારે તેમના એકનું પાયુ ઘોતકત્વ કદાપી શકાય નહિ કારણ કે (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના) સ સર્ગમાં તેમની શક્તિઓ પરસ્પર અપેક્ષાવાળી હોવા છતા નિયત હોય છે

ન કૂપસૂપયૂપાનાગન્વયોડ્યસ્ય દ્વયતે ।

અતોડ્યોન્તરવાચિત્વં સંધાવસ્યૈવ ગમ્યતે ॥૧૬૧॥

કૂપ, સૂપ અને યૂપ (એવા શબ્દો)ના અર્થનો (ફ વગેરે વર્ણો સાથે) સંબંધ દેખાતો નથી, તેથી (વર્ણોનો) સંધાત જ શુદ્ધ અર્થોનો વાચક બને છે. (૧૬૯)

કૂપ, યૂપ, યૂપ વગેરે શબ્દોમાં 'ગ્રીપ' એવું પદ સમાન છે, અને ફ, ધ, ધ વર્ણો શુદ્ધ છે. અહીં અર્થપ્રાપ્તિ ફ ધ ધ વર્ણોને કારણે નથી પરંતુ કૂપ, યૂપ, યૂપ એવા વર્ણો-સંધાતરૂપ પદોમાંથી થાય છે.

અન્યાલ્યાનાનિ પ્રિયન્તે સ્વચ્છવ્યુત્પત્તિર્માસુ ।

બહુનાં સમ્બંધેડ્યોનાં નિમિત્તં કિઞ્ચિદ્વિષ્યતે ॥૧૭૦॥

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના કાર્યમાં (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય-કલ્પના રૂપી) વ્યાખ્યાન જુદાં જુદાં હોય છે. જ્યારે ઘણા અર્થો સંભવતા હોય ત્યારે કેાક (ચોક્કસ) નિમિત્ત આવશ્યક મનાય છે. (૧૭૦)

વૈરણસિષ્ઠગિરીશસ્તયૈકાગારિકદયઃ ।

ફૈઞ્ચિત્કથંચિદાલ્યાતા નિમિત્તાવધિસદ્કરેઃ ॥૧૭૧॥

વૈર, વાસિષ્ઠ, ગિરીશ તેમજ ઐકાગારિક વગેરે શબ્દોનું જુદાં જુદાં આચાર્યોએ (જુદાં જુદાં) અર્થનિમિત્તોનો એક જ સમાવેશ કરીને જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૧૭૧)

ધૌલ્ય દ્વય તથા ચૌરાયા દ્વય, ષષ્ઠિલ્લવ દ્વય તથા ષષ્ઠિલ્લવં શ્રોત્રમ્ અને ગિરી ક્ષેત્રે તથા ગિરિ રણિ એમ જુદાં જુદાં અર્થનિમિત્તોને મિશ્ર કરીને અર્થોત્ત એકસંરથ કરીને આવા શબ્દોને સમજાવવામાં આપ્યા છે.

ૈકાગારિકને ૈકાગાર' પ્રયોજન' સ્વય મિશ્નોઃ ૧ ભિક્ષા મટિ એક ધર જ જેને પ્રયોજન છે તે સાધુ અથવા એક એકાંત ધર જેને ચોરી કે ખૂન કરવાનું પ્રયોજન ॥ તે ચોર અથવા ખૂની (ૈકાગારિક વૈરે ૧ વા.સ. પૂ. ૧.૧૧૩) એમ સમજાવી શકાય.

યથા પથઃ સમાલ્યાનં દુક્ષવલ્લીકપર્ણતૈઃ ।

અધિકરંદ ગથાદીનાં મિન્તૈશ્ચ સહચારિભિઃ ॥૧૭૨॥

જેમ વૃક્ષ, શક્રાદિ અથવા પવન વડે રસ્તાને વર્ણવવામાં કર્યો પ્રતિષેધ નથી તેમ જો વગેરે શબ્દોને તેમની સાથે રહેલાં જુદાં જુદાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તો વડે જોળખવામાં કર્યો વિરોધ નથી, (૧૭૨)

અન્યથા ચ સમાલ્યાનમવસ્યાભેદર્શિભિઃ ।

મિત્યતે કિશુકાદીનામેકદેશવધારણામ્ ॥૧૭૩॥

(અર્થની) જુદી જુદી અવસ્થાઓને જાણનારા (વ્યાખ્યાતા)ઓ વડે કિંશુક વગેરે શબ્દોના એક ભાગ(ના અર્થ)નો નિશ્ચય જુદાં જુદાં રીતે કરવામાં આવે છે. (૧૭૩)

શબ્દમાં અનેક અર્થ સંક્રિયો રહેલી છે. શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે આમાંની એક સંક્રિયો આશ્રય કરવામાં આવે છે. વ્યાખ્યાતા પોતાના યોગ્ય મુજબ વ્યાખ્યાન કરે છે. વાક્યનો પદોમાં વિભાગ કરીને, આવી સંક્રિયોનો આશ્રય કરીને વાક્યાર્થ કલ્પવામાં આવે છે. વનમાં આખરાનાં જ્યેષ્ઠ શુક વિનાનાં કે કુળ વિનાનાં બોઈને કોઈએ પૂછ્યું, 'કે શુક ન વસાશે ? (શુ આખરાના જૂઠા ઉપર પોપટ નથી ?) તેના જવાબમાં કિં શુક્ત વસાશે ? (આખરા ઉપર પોપટથી શુ ?) એમ કહેવામાં આવ્યું. અહીં વિશુક્તા એક ભાગ શુક શબ્દને અર્થભાવે સમજવામાં આવ્યો.

કૈશ્વિર્નિર્વચનં મિલ્નં મિરતેર્ગર્જતેર્ગમે. ।

મયતેર્ગદતેર્વાપિ મૌરિત્યજાનુદર્શિતમ્ ॥૧૭૪॥

કેટલાક આચાર્યોએ મૌ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મિર્ (ગળવું) મજ્ (ગળના કરવી), મમ્ (જવું), મુવ્ (પીડવું કરવું) અને મદ્ (બાલવું) એવા ધાતુઓ ઉપર થી જુદી જુદી દર્શાવી છે (૧૭૪)

મૌરિત્યેષ સ્વરૂપાદ્દા મોશ્વરો મોપુ મર્તેતે ।

વ્યુત્પાદ્યતે ॥ યા સર્વં કૈશ્વિચ્ચોભયયેવ્યતે ॥૧૭૫॥

અથવા મૌ એવા શબ્દરૂપથી જ મૌ શબ્દ, ગાય એવા અર્થમાં પ્રવર્તમાન અને છે, (એ જ પ્રમાણે) બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવતી નથી કેટલાક આચાર્યો (સ્વરૂપ અને વાચ્ય એમ) બાને પ્રધરના નિમિત્તો પ્રમાણે (શબ્દ અર્થ માં પ્રવૃત્ત અને છે) એમ સમજે છે (૧૭૫)

અહીં શબ્દવ્યુત્પત્તિ અંગે બે મત રજૂ થયા છે. બૌદ્ધિકરૂપે અર્થોત્તરીકો માને છે કે બધા પ્રાતિપદિકો વ્યવ્યુત્પન્ન છે, અને મૌ ની વ્યુત્પત્તિ મૌ, ક્તવાત્. મૌરિત્યેષ મૌ । એમ કરે છે બીજા મતમાં બધા પ્રાતિપદિકો વ્યુત્પન્ન છે પહેલા મતમાં શબ્દનું સ્વરૂપ તેના અર્થનું નિમિત્ત છે અને બીજા મતમાં શબ્દનું સ્વરૂપ અને બાલકાપ એમ બે નિમિત્ત છે.

સામાન્યેનોપદેશશ્ચ શાસ્ત્રે લઘ્વર્થમામિત્ત ।

જાત્યન્તરવદમ્યસ્ય વિશેષા પ્રતિપાદકા ॥૧૭૬॥

શાસ્ત્રમાં તે લાઘવ માટે, (શબ્દોનો) ઉપદેશ, (શબ્દ) સામાન્ય વડે કરવામાં આવ્યો છે. આવા (શબ્દસામાન્યતા) વિશેષો (અસંક્રિયો) બીજા (શબ્દ) સામાન્યોની જેમ, અન્ય શબ્દ કે (અર્થ)ને વ્યક્ત કરે છે (૧૭૬)

શબ્દોના જુદા જુદા ઉચ્ચારણો હોવાને કારણે વ્યવસ્થાસ્થિત તેમને લાઘવવડે સમજાવવામાં આયા છે જાનેદેહ । (પા. ૪ ૨૩) સૂત્રમાં અગ્નિશબ્દસ્વરૂપ સામાન્યનો નિર્દેશ છે, અગ્નિશબ્દસ્વરૂપ વિશેષનો નહિ. અગ્નિશબ્દસ્વરૂપ સામાન્યની અલિપ્યક્તિ છે સ્વતિ (નર છે), રજનતે (ટપકે છે), વ્યવતે (કું ડા), પતિ (પડે છે)મા મતિ સામાન્ય છે, પરંતુ સ્વતે, સ્વનતે મા તેના વિશેષો જળના ગતિવિશેષો દર્શાવે છે, તેમ જો શબ્દ ગતિસામાન્ય દર્શાવતો હોવા છતાં પ્રાણી વિશેષને પણ દર્શાવે છે. મમ્ ધાતુના બેટલા અર્થો રૂઢિદાર પ્રસિદ્ધ છે તે બધામાં આ ધાતુની પ્રવૃત્તિ એવા મળશે તેમ છતાં તેના નો વિશેષો મૌ મા પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશેષો પણ એકસ્વરૂપ સામાન્યને વ્યક્ત કરશે.

અર્થાન્તરે ચ વદ્ વૃત્તં તત્પ્રકૃત્યન્તર વિદુઃ ।

તુલ્યરૂપં ન તદ્ રૂઢાવન્યસ્મિન્નનુપજ્યતે ॥૧૭૭॥

ખીન અર્થમાં વપરાયેલા એક જ પ્રાતિપદિકને ખીને શબ્દ સમજવામાં આવે છે. રૂઢિ વડે એક જ અર્થમાં નિયત થયેલ સમાન શબ્દરૂપ ખીન અર્થ સાથે બેઝાતું નથી. (૧૭૭)

મિન્નાવિજિયજી ધાતુ નિયતૌ વિષયાન્તરે ।

કેઞ્ચિત્કથન્નિવદુદિષ્ટૌ ચિત્રં હિ પ્રતિપાદનમ્ ॥૧૭૮॥

હજ્ (યજન કરવું) અને ચજ્ (યજન કરવું) એવા બે જુદા જુદા ધાતુઓ જુદા વિષયોમાં નિયત મનાયા છે. કેટલાક આચાર્યોએ તેમને જુદી રીતે નિર્દેશ્યા છે. (યામ) શબ્દો વિશે જુદું જુદું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. (૧૭૮)

ચજ્ ને કિં પ્રત્યય સાગતાં ચર્માનાં ચતુર્ સંપ્રસારણ્ય ઘર્ષને રજ્ ઘશે, તેથી રજ્; રજ્વા વગેરે રૂપો ધશે. પરંતુ ચજ્ પછી દ્રુજ્ વગેરે આવતાં સંપ્રસારણ્ય નહિ થાય. અને ચણ્ વગેરે રૂપો ધશે. કેટલાક આચાર્યો ખ નેને જુદા ધાતુઓ સમજે છે. અસ્તિમાં કેટલાક ભલ્ ધાતુ સમજે છે અને સ્તઃ અને સસ્તિમાં ઇ ધાતુ સમજે છે. માહ, માહુઃ વગેરેમાં કેટલાક બહ્ બોલણું એવો ધાતુ સમજે છે.

(અ) અસ્તિ સ્થાવરમાતિષ્ઠતે । મ. મા. ૧.૩.૨૨. (આ) ધીરિવાસિતપણ્ય સાદુયે ધાતુ-હાસિનિ । આદિ; પન્નવરણનીય ત્વમેવ સ્વરણં ચમ ॥ સ્વોપજ, શા.૧ ૧ ૧૭૬. (ક) ન કાપ્ સાહિરિય પન્નવરવિષયઃ । મહામાત્રદીપિકા પૂ ૧૧૪.

एषं च बालवायादि जित्वरीयदुपाचरेत् ।

भेदाभेदाभ्युपगमे न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥૧૭૯॥

આ પ્રમાણે જિત્વરી શબ્દને ભેદ (વારાણસી શબ્દનો સમાનાર્થક) સમજવામાં આવે છે તેમ) વાલવાચને (વિદૂરનો સમાનાર્થક) સમજવો. શબ્દોને એકબીજાથી જુદા કે એકબીજા સાથે સરખા સમજવામાં કશો વિરોધ નથી. (૧૭૯)

વૈદ્ય શબ્દ (વિદ્યાન્થ વા. ઇ.૪.૩.૮૪) વિદૂરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એવા અર્થમાં લેવાયો છે. પરંતુ વૈદ્ય તે વાલવાય નામના પર્વતમાંથી નીકળે ॥ અને વિદૂરમાં તેને ધસીને તોપાર કરે છે. તેથી વૈયાકરણો ખ નેને પર્વાય શબ્દો ગણે છે. (વાલાઃ કપન્તે વય જ્યાં પશુઓ અને ખાણસોના વાળ જેવાય છે- વેષ ધાતુ-તેવો, વેશીઓ વગેરે વાળો, એ નામની પર્વત) જિત્વરી શબ્દ પણ વેપારીઓ રાણસીને બદલે વાપરે છે.

અપુષ્પોડય નિર્દેશો ન છાત્રો વિશ્વવટ્સાવતિ । મિ તર્હિ વાલવાયાવ પ્રગવતિ । વિદેરે સંસ્કિ યતે । ..તત્પણ વણિજો વારણસી જિત્વરીયુપાચરન્તિ, एवं वैवाक्येण बालवायं विद्व इत्युपाचरन्ति

बालवाया विद्वं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

॥ वै तन्नेति वेद् प्र्वाजित्वरीयदुपाचरेत् ॥ म.मा. ४.१.८४.

अहादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः यत्र धातुरेव तु तादृशः ॥૧૮૦॥

બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અદ્ વગેરે (આગમ)ની વ્યવસ્થા માટે ધાતુઓ અને ઉપ-સર્ગોને જુદા કહેવા છે. વાસ્તવમાં ધાતુ જ તેવો (ઉપસર્ગ સાથેનો) હોય છે. (૧૮૦)

તથાહિ સંગ્રમયતે. સોપસર્ગોદ્વિધિ. સ્મૃતઃ ।

ક્રિયાવિશેષા. સંઘાતૈઃ પ્રક્રમ્યન્તે તથાવિધ ॥૧૮૧॥

એમકે સંગ્રમયતિમાંના ઉપસર્ગવાળા ધાતુ સંગ્રમ ને માટે (સંગ્રમયતમાં અદ્વના) વિધાનને વ્યાકરણે જણાવ્યું છે. ઉપસર્ગો અને ધાતુઓના આવા પ્રકારના મંઘાતો વડે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ આરભમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. (૧૮૧)

સંગ્રમ એવા ઉપસર્ગવાળા ધાતુ ઉપરથી જદ્દ આગમવાળું ૩૫ અસંગ્રમયત અને દિવંચનવાળું ૩૫ સિમગ્રમયિષતે વ્યાકરણે જણાવ્યું છે બીજા બાજુ નિરામયતિ, લુપ્સતે અને સૂત્રવતિમાં સ્વર્ પ્રત્યય અને દિવંચન, ધાતુ અને ઉપસર્ગને મિલન માનીને જણાવવામાં આવ્યાં છે

કાર્યાનામન્તરજ્ઞત્વમેવં ધાતુપસર્ગયો. ।

સાધનૈર્વાતિ સંવન્ધ તયાભૂતૈષ સા ક્રિયા ॥૧૮૨॥

આમ હોઈને ધાતુ અને ઉપસર્ગને લગતાં (વ્યાકરણ)કાર્યોને અંતરંગ સમજવામાં આવે છે (ધાતુ અને ઉપસર્ગના સંઘાતથી વાચ્ય) એવી ક્રિયા કારકો સાથે સંબંધને પામે છે. (૧૮૨)

પહેલાં ધાતુ ઉપસર્ગ સાથે જોડાય છે, પછી સાધન સાથે, એવા મત અહીં રજૂ થયો છે. સરખાવે. સ્વોપન—”ઉપસર્ગસમ્બન્ધાધીના સ્વાર્થવ્યવસ્થા ધાતુનામ્ । સ્વાર્થયોગે ચ સિદ્ધે સમ્બન્ધ્યન્તરસ્ય સન્નિધાનેન મવિતશ્ચમ્ । તથ ચૌરસરાદિયલ્ વિશિષ્ટાદ્યે પ્રકૃતિરુપે પ્રતિલક્ષ્યે વાજ્ઞા સમ્પન્નિધમ્ સ્વજાવશ્ચે । તસ્માદ્વિશિષ્ટપ્રકૃતિસ્વવાચ્યા વિશિષ્ટા ક્રિયા તથામૂઢૈવ સાધ્યા સતી સાધનસમ્બન્ધ પ્રતિષ્ઠતે ।

પ્રયોગાર્હેણુ સિદ્ધ. સન્ મેતન્વ્યોડ્યો વિશિષ્યતે ।

પ્રાજ્ઞ ચ સાધનસમ્બન્ધાક્રિયા નૈવોપજાયતે ॥૧૮૩॥

પ્રયોગને લાઘવ ધાતુઓના તેમના વડે દર્શાવાતો અર્થ. નિદ્ધરૂપ હોઈને ઉપસર્ગ વડે વિશિષ્ટ બને છે, કારણ કે કારક સાથે સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી (૧૮૩)

સાધન અર્થાત્ કારક સાથે સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં ક્રિયા નિરાત્મિકા હોય છે તે યોતક એવા ઉપસર્ગ સાથે વિશેષણવિશેષ્યલાવણી સંબંધને પ્રાપ્ત કરતી નથી. પહેલાં ધાતુ સાધન સાથે જોડાય છે, પછી ઉપસર્ગ સાથે, એવા બીજો મત છે સરખાવે. સ્વોપન—”તસ્માત્પ્રાક્ સાધનસમ્બન્ધાદુત્પન્નતા ક્રિયા નિરાત્મિકા લોભકેનોપમર્ચેણ સદ્ વિશેષણવિશેષ્ય-સંબન્ધ મોતસહતે પ્રતિષ્ઠતુમ્ । પૂર્વ ધાતુ સાધનેન લુગ્યત ઇત્યેવર્ણા વર્ણનમ્ ।”

ધાતો સાધનયોગસ્ય માવિન. પ્રક્રમાવયા ।

ધાતુત્વં કર્મમાવશ્ચ તથાન્યદપિ દર્શયતામ્ ॥૧૮૪॥

ધાતુના, લવિબ્ધમાં થનારા, કારક સાથેના સંબંધનો પ્રથમ અર્થય કરીને ધાતુત્વ અને કર્મભાવ સમજવામાં આવે છે તેમ બીજું (ઉપસર્ગ સાથેના સંબંધથી ધાતુત્વ વિશિષ્ટ ક્રિયાત્વાચિત્વ) પણ સમજવું. (૧૮૪)

વીજક્ષણેષુ સંવન્ધાદ્ યથા લાક્ષારસાદય ।

વર્ણાદિ પરિણામેન ફલનાનુપકુર્વતે ॥૧૮૫॥

વૃદ્ધિસ્યાદભિસંવન્ધાત્તયા ધાતુપસર્ગયો ।

અધ્યન્તરીકૃતાદુ ભેદ પદક્ષણે પ્રવક્ષતે ॥૧૮૬॥

જેમ બીજ વાવવાના સમયે જ લાખનો રસ (વગેરે વૃક્ષના બીજભાવ સાથે) સંબંધમાં હોવાથી અને (ઉત્તર કાળમાં) ફળોના રંગ (રસ) વગેરેના ફેરફારથી (ફળોને) ઉપકારક બને છે,

તે પ્રમાણે ધાતુ અને ઉપસર્ગના બુદ્ધિનિષ્ઠ ગુણધર્મે કારણે અને તે અંતર્જિત હોવાથી (ક્રિયા)વિશેષ, પદ(નિષ્પત્તિ)ને સમયે સ્પષ્ટ બને છે (૧૮૫-૧૮૬)

લાખના વૃક્ષમાં લાખનો રસ વગેરે તે વૃક્ષના બીજકાળમાં પણ અગ્નિત્વમાં હોય છે અને તેથી તે વૃક્ષને ફળપ્રાપ્તિને સમયે પણ રંગ અને રસ અંગે ઉપકારક બને છે. તે પ્રમાણે ધાતુ અને ઉપસર્ગના ગુણધર્મે સમયે અવકાશ રહેલ ક્રિયાવિશેષ, ધાતુનો સાધન સાથે સંબંધ થતાં બ્યક્ત બને છે તેથી “પહેલા ધાતુ ઉપસર્ગ સાથે જોડાય છે, પછી સાધન સાથે” એવો મત યોગ્ય છે.

૧૮૫મી કારિકાનો અનુવાદ આવી રીતે પણ સ્વચ્છ શક્ય જેમ બીજ વાવવાના સમયે તે બીજને લગાડવામાં આવેલ લાખ વગેરે રંગો તે બીજમાંથી થયેલ વૃક્ષના ફળોમાં રંગના ફેરફાર વગેરેથી ઉપકારક બને છે.”

૧૮૨મી કારિકામાં પૂર્વ ધાતુ ઉપસર્ગેનું જુગલે વધારસાધનેન । એવો મત રજૂ થયો છે. ૧૮૪મી કારિકામાં પૂર્વ ધાતુ સાધનેન જુગલે વધારુપસર્ગેન । એવો મત રજૂ થયો છે. ૧૮૪મી કારિકામાં આ બીજા મતને વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે અને કારિકા ૧૮૫ અને ૧૮૬માં બીજા મતનું ખડન કરીને પ્રથમ મતને સ્વીકાર્યું અથવામાં આવ્યો છે

ક્યચિત્સંભવિનો ભેદા કેવલેરતિદર્શિતા ।

ઉપસર્ગેન સંયજ્ઞે વ્યક્વન્તે પ્રતિરાદિના ॥૧૮૭॥

કોઈક સ્થળે, જોકેલા ધાતુઓ વડે નહિ દર્શાવાયેલા પરંતુ શક્ય એવા વિશેષ અર્થો, પ્ર. નિસ્ વગેરે ઉપસર્ગો માથે (ધાતુઓનો) સંબંધ થતા બ્યક્ત થાય છે (૧૮૭)

વાક્ય અને વાક્યાર્થ અંગેના મતોની તપ્સ કરવામાં આવી તે અંગે અમક વાક્યાર્થનું સ્થાપન કરી, નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એવા ચાર પ્રકારના પદો અંગે અહતો ઉદ્યેષ ક્યાં પછી, હવે ઉપસર્ગો ધાતુવર્થના ઘોતક છે કે વાચક છે કે સહકારી છે એવા ત્રણ મતોનો ઉદ્યેષ કરવામાં આવ્યો આ કારિકામાં ઉપસર્ગો ક્રિયા વિશેષના ઘોતક છે એવો ઉદ્યેષ કરવામાં આવ્યો છે. કારિકા ૧૮૮માં ત્રણ મતોનો ઉદ્યેષ કરવામાં આવ્યો છે

સ વાચકા વિશેષાણા સંમગ્નદ્યોતકોઽપિ વા ।

શક્ત્યાધાનમય વા ધાતો સહકારી પ્રયુજ્યતે ॥૧૮૮॥

તે (ઉપસર્ગ) ક્રિયાના સહવિત વિશેષોનો વાચક છે અથવા દ્યોતક છે, અથવા ધાતુની શક્તિઓને પ્રગટ કરવા માટે સહકારી તરીકે વપરાય છે (૧૮૮)

સ્થાદિભિ કેવલેર્થ્યેચ્ચ ગમનાદિ ન ગમ્યતે ।

તન્નાનુમાનાદ્ દ્વિવિધાત્તદ્ધર્મા પ્રાદિકચ્ચતે ॥૧૮૯॥

એકલા સ્થા (જિલા રહેવું) વગેરે ધાતુઓ વડે જે ગમન વગેરે સમજાવાતાં નથી ત્યાં જે પ્રકારના અનુમાનો વડે, પ્ર વગેરે ઉપસર્ગો ગમકત્વના દ્યોતનરૂપી ધર્મોવાળા કહેવાય છે (૧૮૯)

સ્થા ધાતુમાથી 'એતલુ' એવો અર્થ સમજાતો નથી પરંતુ ક્ષતિચ્છે એવા ક્રિયારૂપમા પ્ર ઉપસર્ગ વડે ગમન કહેવામા આવે છે ધાતુઓ અનેકાર્થ છે અને ઉપસર્ગો દ્યોતક છે એમ અનુમાન વડે સ્પષ્ટ થાય છે આવા અનુમાનો જે પ્રકારના છે, એક સામાન્યતા-રૂપ અને બીજું વિશેષતારૂપ સામાન્યતારૂપ અનુમાન આ પ્રમાણે છે "પ્ર સ્પષ્ટ ક્રિયાનો આરભ દર્શાવે છે, કારણ કે તે પ્ર સ્પષ્ટ છે, અન્યત્ર એવા મળતા પ્ર સ્પષ્ટની જેમ (પ્રણવ બાવિકર્મણોત્ક પ્રચન્દત્વાત્પૂર્વાસ્થિતપન્માદિપૂર્વકપ્રગ્નન્દયત્ ૧)" વિશેષતારૂપ અનુમાન આ પ્રમાણે છે "સ્થા ધાતુ અનેકાર્થ છે, કારણ કે તે ધાતુ છે, બે ને પક્ષોએ અનેકાર્થવાળા તરીકે સ્વીકારેલા ચક્ષુ વગેરે ધાતુઓની જેમ (સ્થાવાહુરત્કેવાર્મ, પ્રાતુત્વાતુનમ, વાદિવમતાનેકાર્થયજ્ઞત્યાદિધાતુવત્ ૧)" આના બે અનુમાનો પ્રમાણે ઉપસર્ગો દ્યોતક બનશે અને ધાતુઓ વાચક બનશે ગમનાદિ ન ગમ્યતે તે બદલે ગમનાદિ ન ગમ્યતે । એવો પાઠ સ્વીકારવાથી ગમન વગેરેની નિષ્ક્રિય એવો દૂરાકૃષ્ટ અર્થ લેવાની જરૂર પડતી નથી

અપ્રયોગેઽપિપર્યાણ વાવદ્ દૃષ્ટ ક્રિયાન્તરમ્ ।

તત્સામિધાયકો ધાતુ સહ તાભ્યામનર્થક ॥૧૯૦॥

જ્યારે જપિ અને પરિ વપરાતાં નથી ત્યારે ધાતુ (ઉપસર્ગ) પુરત હોય ત્યારે જે દર્શાવે તેનાથી) જુદી ક્રિયા દર્શાવી, તેનું અભિધાન કરે છે (પોતાની મેળે) અનર્થક એવો તે, તે જે (ઉપસર્ગો) માથે અર્થવાન બને છે (૧૯૦)

ઋણાગન્દતિ પર્યાગન્દતિ વગેરેમા જપિ અને પરિ એ ઉપસર્ગો અનર્થક છે કારણ કે આગન્દતિ ઉપરથી જ અપેક્ષિત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે આમ હોવા છતાં લોકચ્ચવદાન્તમા આવા પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે ઉપસર્ગ અને ધાતુનો સંધાન જ વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન કરે છે અર્થાભિધાનમા ઉપસર્ગ ધાતુનો સહકારી છે કેવળ ઉપસર્ગ કે કેવળ ધાતુ અર્થનું અભિધાન કરતો નથી

તથૈવ સ્વાર્થિઃ કેચિત્સંધાતાન્તરવૃત્તયઃ ।

અનર્થકેન સંસૃષ્ટાઃ પ્રકૃત્યર્થાનુવાદિનઃ ॥૧૧૧॥

તે પ્રમાણે (યાવક) એવા અન્ય સંધાત સાથે જોડાવાના સ્વભાવવાળા (કન્ વગેરે) સ્વાર્થિક પ્રત્યયો યાવ જેવા અનર્થક થઈને સાથે જોડાઈને પ્રકૃતના અર્થને બહુવારે છે. (૧૬૧)

યાવ એટલે જવમાંથી જનાવેલ શેટલો અને યાવક એટલે પણ જવનો શેટલો. યાવ એવી પ્રકૃતિ અને ક એવો સ્વાર્થિક પ્રત્યય, જનેના સંધાતથી જનેલ યાવક અર્થવાન છે. એકલા કન્ વગેરે પ્રત્યયો અર્થબોધ કરાવતા નથી. તે પ્રમાણે યાવકમાંનો કન્ પ્રત્યય વિનાનો પ્રકૃતિરાખેલ યાવ પણ અર્થબોધ કરાવશે નહિ. તેથી એકલા પ્રકૃતિરાખેલો પણ અર્થબોધ કરાવતા નથી. યાવ અર્થવાન હોવા છતાં યાવકના સંદર્ભમાં અનર્થક અને એકલો કન્ પણ અનર્થક છે.

નિપાતા શોભકાઃ કેચિત્પ્રયગયૈર્પ્રકરણેન ।

આગમા ઇવ કેચિત્તુ સંમૂયાર્યસ્ય માધકઃ ॥૧૧૨॥

કેટલાક નિપાતો જુદા અર્થને કહપવામાં થોતક અને છે, અને આગમોની જેમ, કેટલાક, પ્રકૃતિ સાથે જોડાઈને અર્થના સાધક અને છે. (૧૬૨)

ઉપસર્ગોની જેમ નિપાતો પણ થોતક અને વાચક છે. કેટલાક નિપાતો અર્થવાન છે અને કેટલાક નિર્ણયક છે.

વપરિટાપુરસ્તાદ્વા થોતકર્થ ન મિચતે ।

તેષુ પ્રયુજ્યમાનેષુ મિન્નાર્યેષ્વપિ સર્વથા ॥૧૧૩॥

(તેમની સાથે જોડાયેલા પદોથી) હમિશાં જુદા અર્થવાળા તે (નિપાતો) આગળ કે પાછળ પ્રયોજતા હોય તો પણ તેમના થોતકરતે હાનિ પહોંચતી નથી. (૧૬૩)

ચાદયો ॥ પ્રયુજ્યન્તે વદત્વે સતિ કેવલઃ ।

પ્રત્યયો વાચકત્વેડપિ કેવલો ન પ્રયુજ્યતે ॥૧૧૪॥

ચ વગેરે નિપાતો પદો હોવા છતાં એકલા પ્રયોજતા નથી પ્રત્યય વાચક હોવા છતાં એકલો વપરાતો નથી. (૧૬૪)

૥ વગેરે નિપાતો એકલા વપરાતા નથી તેથી તે વાચક જનતા નથી. તે પદો હોઈને થોતક જનશે જે વાચક હોય તો જેમ મો વગેરે પદો એકલાં વપરાય છે તેમ વપરાશે.

સમુચ્ચિત્તામિધાનેડપિ ક્યતિરેકો ન વિચતે ।

અસત્તરમૂતો માલકઃ તિડ્પદૈરમિધીયતે ॥૧૧૫॥

ચ વગેરે નિપાતો (થોતક પણમાં) અમુચ્ચિત પદોના અર્થનું અભિધાન કરતા હોવા છતાં (અમુચ્ચય અને અમુચ્ચિત પદો વચ્ચે) ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. કિયા (રૂપો)નાં પદો વડે અસત્તરભૂત બાવન બહુવાર છે. (૧૬૫)

સમુચ્ચિતાભિધાનેઽપિ વિશિષ્ટાર્થાભિધાયિનામ્ ।

ગુણે પદાના સમ્બન્ધ પરતન્ત્રાસ્તુ ચાદય ॥૧૧૬॥

(જાતિ, વચન, સંખ્યા વગેરે) વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન કરનારા પદોનો ગુણો(=વિશેષણો) સાથે સંબંધ થાય છે. ચ વગેરે (નિપાતો સમુચ્ચિત અભિધાન વડે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવતા હોવા છતાં) પરતન્ત્ર છે. (૧૮૬)

નિપાતો અસત્ત્વભૂતજ્ઞાન દર્શાવે છે અને અન્ન પદો ઉપર હમેશા આધાર રાખે છે તેથી વિશેષણપદો સાથે તેમનો સંબંધ પ્રાપ્ત થતો નથી આ રીતે તેઓ પરતન્ત્ર છે. સંખ્યા, જાતિ, વચન વગેરે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવનારા પદો હમેશા તેમના વિશેષણપદો સાથે સંબંધ પામે છે (ગુણવચનાનામાત્રવત્તા નિઙ્ગવચનાનિ મદન્તિ ।) મહાભાષ્યમાં આ વાત અનેક સ્થળે કહેવામાં આવી છે.

जनयत्वा क्रिया कश्चित्सम्बन्ध विान्वर्तते ।

श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सम्बन्धो जायते कश्चित् ॥११७॥

કોઈક ક્રિયા(રાખઠ), (નામો વગેરે) સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને નિવૃત્ત થાય છે કોઈક અન્ય સ્થળે ક્રિયારાખઠ સંભળાતા (આવો) સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૮૭)

રાજા પુરુષ । એવા બે નામોમાં ભરણુગોપણરૂપ ક્રિયા રાખ અને પુરુષ વચ્ચે આશ્રનામવિભાવરૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે પ્રાપ્ત થતો નથી માત્ર સ્મરતિ । વગેરેમાં સ્મરતિ ક્રિયા પ્રાપ્ત થતા વાર જ સ્મરણ કરનાર સાથે જન્યજનક ભાવરૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. શાક્યપરીય પદમાંકની પ્રથમ કારિકામાં નામ, આખ્યાત ઉપસર્ગ અને નિપાત એમ ચાર પ્રકારના પદવિભાગોનો, નામ અને આખ્યાત એમ બે પ્રકારના વિભાગોનો અને નામ આખ્યાત, ઉપસર્ગ નિપાત અને કર્મપ્રવચનીય એમ પાંચ પ્રકારના પદવિભાગોનો હેતુને બંધાયે છે. જ્યાં જગાણથી કર્મપ્રવચનીય અંગેની ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવી છે કર્મપ્રવચનીયનો અર્થ ક્રિયા પ્રોત્પન્ન અને ક્રિયોપગમિત્વ તત્ત્વવિશેષત્વ અવગોષ્ઠકા । (ક્રિયાને જગ્યાવતારા અને ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંબંધવિશેષના ઘોતક) એવા આપવામાં આવ્યો છે કર્મપ્રવચનીયના સંબંધ ક્રિયારૂપ સાથે નહિ પણ નામપદ સાથે હોય છે. વસ્તુ તથા વિદ્યોત્તતે વિદ્યુત્ત માત્રાત્મવચનીય ક્રિયાનું ઘોતન કરતું નથી, કારણ કે વિદ્યોત્તતે એવું ક્રિયારૂપ તે ક્રિયાનું અભિધાન કરે જ છે તે કોઈ સંબંધવિશેષ દર્શાવતો નથી વસ્તુ એવી દ્વિતીયાથી જ સંબંધવિશેષનું અભિધાન થાય છે.

तत्र पठ्ठी प्रतिपद समासस्य निवृत्तये ।

विहिता दर्शनार्थं तु करक प्रत्युदाहृतम् ॥११८॥

(પટ્ટો જેવે) । પાસ ૨૩ પર વડે આદેશ પામેવ) પટ્ટીનું કોઈક નિશ્ચિત પદમાં (એમ કે માત્ર સ્મરણમાં) નમામની નિવૃત્તિ માટે વિધાન થયું છે. માત્ર ગુણે સ્મરણમાં એવા પ્રત્યુદાહરણકારકને (શુણ્ણમાં કરજુત) દર્શાવવા આપવામાં આવ્યું છે. (૧૮૮)

સ ચોપજાત- સમ્બન્ધો વિનિવૃત્તે ક્રિયાપદે ।

કર્મપ્રવચનીયેત તત્ર તત્ર નિયમ્યતે ॥૧૧૬॥

(સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને) ક્રિયાપદ નિવૃત્ત થતાં, તે ઉત્પન્ન થયેલ સંબંધ, કર્મપ્રવચનીય વડે તે તે ક્રિયામાં સ્પષ્ટ થાય છે. (૧૬૯)

શ્રદ્ધા પ્રતિ વિચોતતે વિજુત । માં શ્રદ્ધા અને વિચોતનનો લક્ષ્યલક્ષ્યબુલાવ સંબંધ વિચોતન-ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થાય છે. આવો સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને વિચોતનક્રિયા નિવૃત્ત થાય છે પરંતુ આવો સંબંધ તો છે જ. આ સંબંધ કર્મપ્રવચનીય વિના સ્પષ્ટ થતો નથી.

ચેત ક્રિયાપદાદ્યેષઃ સ કારકવિમક્તિભિઃ ।

યુજ્યતે વિચિંથા તસ્ય લિંગાવનુષંગતા ॥૨૦૦॥

જે શબ્દ વડે ક્રિયાપદનો આરંભ થાય છે તે (ક્રિયાનો ઓધ કરાવતો હોવાથી) કારકવિમક્તિ સાથે જોડાય છે, જેમકે (પ્રાદેશ વિપરિલિખતિ માંતુ) 'વિ એવું' કર્મ-પ્રવચનીય પદ પ્રાદેશ એવી કારકવિમક્તિ સાથે જોડાતું હોવાથી) લિંગ ધાતુનું ઉપસર્ગ બનતું નથી (૨૦૦)

પ્રાદેશ વિપરિલિખતિ । માં 'વિ એવું' કર્મપ્રવચનીય પદ પ્રાદેશ વિમાય પરિલિખતિ । (પ્રાદેશ એટલું માંખીને દોર છે) માં પ્રાદેશ કારક સાથે જોડાય છે, બીજી રીતે કહીએ તો 'વિ એવો' શબ્દ મા ધાતુ સાથે ઉપસર્ગ અને ગતિ બનશે, સિદ્ધિ સાથે નહીં. બપોરે કર્મપ્રવચનીય વડે ક્રિયાનો આરંભ કરવામાં ન આવે ત્યારે શ્રદ્ધા અને વિચોતનના સામાન્ય સંબંધને જણાવતી ધમ્મી પ્રાપ્ત થશે. તેનો નામ કર્મપ્રવચનીયયુક્તે ક્રિયા (પા.દ્. ૨.૩.૮, કર્મપ્રવચનીય સાથે સંબંધ થતા પદને દ્વિતીયા યાવ છે) એવા સૂત્રથી થશે.

તિષ્ઠતેરપ્રયોગશ્ચ દૃષ્ટોઽપ્રત્યજયન્નિમિત્તિ ।

સુન્વમીશ્યામિમુલ્લયે ચ કેવલોઽપિ પ્રયુજ્યતે ॥૨૦૧॥

અપ્રત્યજયન્ (અત્યા) ક્રિયારૂપમાં સ્યા ધાતુનો પ્રયોગ દેખાતો નથી. સુન્વમિ (સામે સોમને તૈયાર કરો) એવા શબ્દરૂપમાં (કર્મપ્રવચનીય) અગ્નિ, 'નાં ગામે' એવા અર્થમાં એકલો પણ વપરાય છે. (૨૦૧)

દેવા અમુશાનશ્ચયન્ । (દેવોએ ઠઠ પ્રતિષ્ઠિત નહિ એવા અમુશાને અત્યા)માં પ્રતિ વડે ત્યા ધાતુનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેનો પ્રયોગ દેખાતો નથી. અપ્રતિ એટલે અસતિવિક્રત્ દૃષ્ટાવળે સ્થાપિત નહીં થયેલા. આ અગ્નિ, જી ધાતુનો ઉપસર્ગ બનતો નથી—, અમિયુત (ની રામે સોમને તૈયાર કરો)માં અગ્નિ 'ની સામે,' 'ની દિશામાં' એવા અર્થમાં એકલો વપરાય છે.

કર્મપ્રવચનીયત્વં ક્રિયાયોગે વિધીયતે ।

પત્વાદિવિનિવૃત્તયર્થં સ્વત્યાદીનાં વિધર્મણામ્ ॥૨૦૨॥

અર્થાત્ ક્રિયા સાથે જોડાયા હોય ત્યારે, જુદા ધર્મવાળા સુ, અતિ વગેરેનું કર્મપ્રવચનીય તરીકે વિધાન (સુસિદ્ધામ્) વગેરે પ્રયોગોમાં પત્તને અટકાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. (૨૦૨)

દ્વઃ પ્રમાણા ૧ (પા. ૬, ૧.૪.૧૪) પ્રમાણે સુ અને અવિરતિકમણે ૪ । (પા. ૬, ૧.૪, ૧૫) પ્રમાણે અતિ તું કર્મપ્રવચનીય તરીકે વિધાન થયું છે. સંબંધવિશેષના ઘોતક બનવાને બદલે ક્રિયાવિશેષના ઘોતક બનતા અને તેથી વિભિન્ન ધર્મોવાળા દ્વ, અતિ વગેરે ઉપસંગોને કર્મપ્રવચનીય ઠહ્યા છે, તેથી સુસિદ્ધામ્ વગેરેમાં સકાર નો પકાર થશે નહિ.

હેતુહેતુમતોર્યોગપરિણ્ઠેદ્ડનુના ક્રુતે ।

આરંભાદ્ધાધ્યતે પ્રાપ્તા તૃતીયા હેતુલક્ષણા ॥૨૦૩॥

અનુ વડે કારણ અને કાર્યનો સંબંધ તક્કી થતાં પ્રાપ્ત થતી હેતુલક્ષણા તૃતીયાનો (અનુલક્ષણે) સૂત્રથી આરંભાતી કર્મપ્રવચનીય મંજા વડે બાધ થશે. (૨૦૩)

કર્મપ્રવચનીય પહેા સંબંધવિશેષનાં ઘોતક છે. કોઈવાર તે ક્રિયાવિશેષનું ઘોતન કરે છે સંબંધવિશેષનું ઘોતન થતાં શ્રેયમધીનો બાધ થાય છે. અને ક્રિયાવિશેષનું ઘોતન થતાં પત્તનો નિષેધ થાય છે આ ઉપરાંત કોઈવાર સંબંધવિશેષનું ઘોતન કરનારાં કર્મપ્રવચનીય પદ તૃતીયાનો બાધ કરે છે. સાકલ્યસ્ય સંહિતામનુ નિગમ્ય દેવઃ પ્રાશર્વૈ ૧ । (શાકલ્યે તૃપાર કર્ણી સંહિતાને સાંભળીને દેવે વૃદ્ધિ કરી)માં લક્ષણેભ્યમૂતાબ્ધાનમાગ્નીત્વાહુ પ્રતિવર્ચનઃ । (પા. ૬, ૧.૪.૧૦) પ્રમાણે અનુ કર્મપ્રવચનીય બને છે અને કર્મપ્રવચનીયકૃતે દ્વિતીયા । (પા. ૬, ૨.૧૮) પ્રમાણે દ્વિતીયા પ્રાપ્ત કરશે, પરંતુ હેતૌ । (પા. ૬, ૨.૨૩) પરમુત્ર હોવાથી દ્વિતીયાનો બાધ કરી તૃતીયા થશે. તેમ જતાં કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞાનો આરંભ કરનારું અનુલક્ષણે । (પા. ૬, ૧.૪. ૮૪) સૂત્ર આ તૃતીયાનો બાધ કરશે.

ક્રિયાયા ઘોતકો નાયં ॥ સમ્બન્ધસ્ય યાચકઃ ।

નાપિ ક્રિયાપદાદ્દોષી સમ્બન્ધસ્ય તુ મેદક ॥૨૦૪॥

આ (કર્મપ્રવચનીય પદ) ક્રિયાનું ઘોતક બનતું નથી, સંબંધનું યાચક પણ બનતું નથી. તે ક્રિયાપદનો આરંભ કરતું નથી પરંતુ સંબંધ (વિશેષ)નું સ્થાપન કરે છે. (૨૦૪)

જ્ઞાં પ્રતિ વિજોરતે વિદુઃ । માં પ્રતિ કર્મપ્રવચનીય ક્રિયાનું ઘોતન કરતું નથી, કારણ કે વિઘોતન ક્રિયાનું જ્વલ્યુ થાય છે, બીજી ક્રિયાનું નહિ. પાંડીને બાળે દ્વિતીયા વડે સંબંધ-વિશેષનું અભિધાન થતું હોવાથી તે સંબંધનું ઘોતન કરે છે.

અનર્થકાના સહાત સાર્થકોઽનર્થકતત્થા ।

વર્ણના પદમયેન યુક્તં નાવયવા પદે ॥૨૦૫॥

અનર્થક વર્ણોનો સંઘાત અર્થવાન હોય અને અર્થ વિનાનો (પણ) હોય અર્થવાન વર્ણોનો (સંઘાત એવું) પદ અર્થયુક્ત હોય છે. પદમાં અવયવો હોતા નથી (૨૦૫)

અહીં સુધી કેમ પ્રવચનીય અને તેના વાચકત્વ, શ્રોતકત્વ ક્રિયા સાથે યોગ, સંબંધ-વિશેષતુ સાપેક્ષ વર્ગરેખીત કરી હવે વાક્ય અને વાગ્યાર્થના અખંડત્વની વાત કરવામાં આવી છે. સંઘાતાર્થસ્વાત્ । (સંઘાત અર્થવાન હોવાને કારણે શિવસૂત્ર, ૫, વા. ૧૨) માતા પૂર્વપક્ષને આ કારિકામાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. વર્ણો હશેના નિરર્થક છે, તેથી વર્ણોનો અર્થ તે પહેલો અર્થ નહિ.

પદાનામર્યયુક્તાના સહાતો મિચ્છતે પુન ।

અર્થાન્તરાવલોષેન, સમ્બંધવિગમેન ચ ॥૨૦૬॥

અર્થવાન પહેલો (વાક્ય રૂપ) સંઘાત, પહેલા અર્થથી જુદા અર્થના જ્ઞાનને કારણે અને (પહેલા અર્થ તથા વાક્યના પરસ્પર) સંબંધના અભાવને કારણે જુદો (સમન્વય છે) (૨૦૬)

વેવવરા ગામખ્યાત છાન્નામ્ । વગેરે અર્થવાન પહેલો સંઘાત થયે શકિતમાં પદરૂપા છાન્નામજાનિ પલ્લવિન્દ । વગેરે અનર્થક પદસંઘાતથી જુદો પડે છે.

સાર્થકાનર્થકૌ ભેદે સમ્બન્ધ નાધિગચ્છત ।

અધિગચ્છત ઇત્યેકે કુટીરાદિનિર્દર્શનાત્ ॥૨૦૭॥

પદને જ્યારે સાર્થક અને નિરર્થક એમ બે વર્ણવિભાગમાં જુદો રીતે સમજવામાં આવે ત્યારે તે બે (વિભાગો) પરસ્પર અબંધને પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ કેટલાક આચાર્યોના મતે તે વિભાગો આવે સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. કુટીર વગેરે આતુ ઉદાહરણ છે. (૨૦૭)

કુટીર (નાની શૂંપડી) એવા સાર્થક વર્ણસમુદાયમાંથી કુટી અને ર એવા નિરર્થક પદસંઘાત અને કુટીર એવા સાર્થક વર્ણસમુદાય એમ બે સમુદાયો પ્રાપ્ત થાય છે. કુટી અને ર માંથી કુટીને સાર્થક અને રને નિરર્થક ગણીએ તો બે સમુદાયો વચ્ચે સંબંધ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ સાર્થક કુટી અને રપ્રત્યય અલ્પત્વતુ શ્રોતન કરવાથી સાર્થક બનતા બંને વચ્ચે અર્થસંબંધ પ્રાપ્ત થશે.

અર્થરૂપ્યો વિશિષ્ટાર્થ સહાત ઉપજાયતે ।

નોપજાયત ઇત્યેકે સમાસસ્વાર્થિચ્છદિપુ ॥૨૦૮॥

અર્થવાન પદો નહે વિશિષ્ટ અર્થવાળો (પદવાક્યરૂપ) સંઘાત ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કેટલાક (માને છે), બીજા માને કે સમાસ અને સ્વાર્થિક પ્રત્યયોની જેમ અર્થાન્વયવચ્ચેમાંથી વિશિષ્ટ અર્થવાળો સંઘાત ઉત્પન્ન થતો નથી. (૨૦૮)

રાત્રપુરુષ જનર્જ, નાચોત્પલ્લ, ગૌરવ વગેરે ઉદાહરણોમાં સમઘાતો અર્થ અવધવાના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ અન્યથા ॥ અર્થથી જુદો એવો અર્થ ઉત્પન્ન કરે છે સ્વોપદ જણાવે છે કે સમુદાયે ચાર પ્રકારના છે શબ્દાન્વયી, અર્થોન્વયી શબ્દોન્વયી અને નિરન્વયી શબ્દાન્વયીના ઉદાહરણો ગૌરવ (જગતી ગવેડું) અને અવર્ણ (એ નામનું વૃક્ષ) છે, અર્થોન્વયીના ઉદાહરણો ચોરિય (વેલું અધ્યાપન કરનાર) વૈદુષ (વારસદ) (મોતી ઉત્પન્ન કરતું સ્થાન) વગેરે છે ત્રીજાના ઉદાહરણો રાત્રપુરુષ, નોતોત્પલ્લ અને નાદાનવમ્બલ છે, અને ચોથાના ઉદાહરણો મુસમ્બ, રત્નલક્ષ્મ અને ચલ્લક છે

કેચિદ્ધિ યુત્તસિદ્ધાર્થા ભેદે નિર્ણાયકત્વ ॥

અન્યથાચરિત્તેકાઘ્યા કેચિત્કલ્પિતશક્ય ॥૨૦૧॥

કેટલાક (સમુદાયો)ની શક્તિઓ, સલાતમાં તેમજુ વિલક્ષણો અહંબુ થતા, નિશ્ચિત અને છે અન્યથા અને ચરિત્તેક વડે કેટલાકના શક્તિઓ (તેમના વિલાગોમાં) આરોપવામાં આવે છે (૨૦૬)

શાસ્ત્રાર્થ એવ વર્ણનામર્યવત્ત્વે પ્રદર્શિત ॥

ધાત્વાદીના હિ શુદ્ધાના લૌકિકોઽર્થો ન વિદ્યતે ॥૨૦૮॥

વર્ણોની અર્થવત્તા અંગે (આહારણ) શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ જ જણાવવામાં આવ્યો છે, (કારણ કે) એકલા ધાતુ, (પ્રત્યય) વગેરેનો લૌકિક અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી (૨૧૦)

કૃત્તદ્વિતાનામર્યવ કેવલનામલૌકિક ॥

પ્રાગ્નિમક્તેસદન્તર્ય તથૈવાર્થા ન વિદ્યતે ॥૨૧૧॥

એકલા કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોનો અર્થ પણ શાસ્ત્રીય જ છે તેથી વિલક્ષિત પ્રત્યય લાગ્યા પહેલાં કૃત્ પ્રત્યય અન્તે હોય તેવા અને તદ્વિત પ્રત્યય અન્તે હોય તેવા પદોના અર્થો પ્રાપ્ત થતા નથી (૨૧૧)

અભિવ્યક્તસરો યોઽર્થ પ્રત્યયાન્તેષુ લક્ષ્યતે ॥

અર્થવત્તાપ્રકરણાદાગ્નિત સ તથાવિધ ॥૨૧૨॥

કૃત્ અન્તે હોય તેવા અને તદ્વિત અન્તે હોય તેવા શબ્દોનો વધારે સ્પષ્ટ એવો જ અર્થ જણાય છે તે પ્રકારના (શાસ્ત્રીય) અર્થને અર્થવત્ત્વના સદર્શમાં મનજવામાં આવે છે (૨૧૨)

અર્થવત્તા એટલે અર્થવત્તાનુકૂળ પ્રતિષ્ઠિતિય ॥ (પા ૨ ૨૪૫) એવા મુત્રમાં પ્રાપ્ત થતા અર્થવત્ત્વો ઉદોષ્ય તેનો સદર્શ અર્થોત્પત્તિ કૃત્તદ્વિત્તમાસાય ॥ (પા ૨ ૨૪૬) માં મળે છે તેથી અર્થવત્ત્વના સદર્શ પ્રમાણે કૃત્તદ્વિત્ત અર્થોનો વિશિષ્ટ અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સમજવામાં આવે છે

આત્મભેદો ન ચેત્કાશ્ચદ્વર્ણેભ્યઃ પદવાક્યયોઃ ।

અન્યોન્યાપેક્ષયા સ્ફૂત્યા ધર્મઃ સ્યાદભિધાયકઃ ॥૨૧૩॥

જો પદો અને વાક્યો તેમના સ્વરૂપવડે વર્ણોથી ભિન્ન ન હોય તો અન્યોન્યની અપેક્ષારૂપ શક્તિ વડે વર્ણો પણ અર્થનું અભિધાન કરશે. (૨૧૩)

વર્ણેન કેનચિન્ન્યૂનઃ સજ્ઞાતો યોઽભિધાયકઃ ।

ન ચેન્નહ્વદાન્તરમસાવન્યૂનસ્તેન ગમ્યતે ॥૨૧૪॥

(જેમ) કેઈ એક વર્ણ એણે હોય છતાં અર્થનું અભિધાન કરતો હોય તે વર્ણસંઘાતને જો અન્ય પદ ન સમજવામાં આવે તો તેના વડે પૂર્ણ સંઘાતરૂપ પદ સમજશે. (૨૧૪)

સ તત્તિમન્યાચક્રે શબ્દે નિમિષ્ણાત્સ્મૃતિમાદધત્ ।

સાક્ષાદિવ વ્યવહિત શબ્દેનાર્થમુપોદ્યતે ॥૨૧૫॥

તે (એક વર્ણથી ન્યૂન એવો સંઘાત), પૂર્ણ (અને તેથી) અર્થના વાચક પડને, શીઘ્ર (શાસ્ત્રીય અભ્યાસરૂપી) નિમિષને કારણે યાદ કરાવીને, પૂર્ણ શબ્દ વડે પ્રાપ્ત થતા અર્થને જાણે તે સાક્ષાત્ હોય તેમ સમજાવે છે. (૨૧૫)

નિષ્કર્તારમ્ । એવા પદમાં ફક્તારમ્ એવું પદ એક ન વર્ણથી ન્યૂન છે, આ ફક્તારમ્ ને જો અર્થનું અભિધાયક સમજવામાં આવે તો તે અન્ય શબ્દ બનશે, જો એવું અન્ય પદ સમજવામાં ન આવે તો ફક્તારમ્ વડે પૂર્ણ શબ્દ નિષ્કર્તારમ્ સમજાશે અને તેનાથી અર્થ જોધ થશે.

પદવાક્યો યથા નોર્થઃ કશ્ચિદ્ ગૌરત્વત્તદિષુ ।

સત્યપિ પ્રત્યયેઽત્યન્ત સમુદાયે ન ગમ્યતે ॥૨૧૬॥

સમન્વિત શ્વાર્થાત્મા પદાર્થૈર્યઃ પ્રતીયતે ।

પદાર્થદર્શનં તત્ર તથેવાનુપકારકમ્ ॥૨૧૭॥

જેમ ગૌરખર વગેરે (સામાસિક શબ્દો)માં (તેનાં અવયવરૂપ) પદો વડે વાચ્ય (બનતો જુદો) અર્થ (પ્રાપ્ત થતો) નથી અને તેનો જોધ થાય તો પણ સમુદાયમાંથી શર્વા સમજાતો નથી,

તેમ પદોના અર્થ વડે જે સમન્વિત અર્થ (વાક્યમાં) સમજાય છે, ત્યાં પદોના અર્થનું દર્શન ઉપકારક બનતું નથી. (૨૧૬-૨૧૭)

સમુદાવાક્યવયોર્મિન્નાર્થત્વે ચ વૃત્તિષુ ।

યુગપદ્ ભેદસંસર્ગો વિરુદ્ધાવનુપક્રિણૌ ॥૨૧૮॥

સમાસ વગેરે વૃત્તિઓમાં સમુદાયના અર્થને અને અવયવોના અર્થને પણ

જો જુદો સમજવામાં આવે તો (પરસ્પર) વિરુદ્ધ એવા ભેદ અને સંસર્ગ (રૂપ યાદી) એક સાથે પ્રાપ્ત થશે (૨૧૮)

ગૌરત્ત, વગેરે સમુદાયમાં અવયવના અર્થને જુદો સમજવામાં આવતો નથી જુદો સમજાય તો પણ તેને ખાતમા લેવાતો નથી હવે જો અવયવવાર્થને જુદો સમજવામાં આવે તો ગૌર શબ્દ ગૌરત્વ દર્શાવશે અને શર શબ્દ અરવસામાન્ય દર્શાવશે આ બંને એક બીજાથી જુદા છે પરિણામે એક જ શબ્દમાંથી, ભેદ અને સંસર્ગ એમ બે રૂપે અવયવવાર્થ પ્રાપ્ત થશે આ અપોચ્ચ ॥

કથ્થ સાધનમાત્રાર્થાનધ્યાદીત્વરિકલ્પયેત્ ।

અપ્રયુક્તપદ્ધ્યાર્થો વહુગ્રીહૌ કથં મવેત્ ॥૨૧૯॥

(અધિષ્ઠિત વગેરે સમાસમાં) અધિ વગેરે (અવયવ)ને માત્ર સાધન (=અધિકરણ)-ના અર્થમાં ઠેકાણુ સમજશે ? બહુગ્રીહિ સમાસમાં જેને માટે શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી એવા (અન્ય પદનો) અર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? (૨૧૯)

પ્રહુસંજ્ઞાચવચનૈં ચાસ્યથાવિધારણમ્ ।

તસ્માત્સઘાત એવેકો વિશિષ્ટાર્થનિવચનમ્ ॥૨૨૦॥

પ્રહુ (વાંકા હી અણુવાળી), સંજ્ઞા (સીધા હી અણુવાળી) વગેરેમાં જુ વગેરે અવયવો વડે અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી તેથી એકલો સમુદાય જ વિશિષ્ટ અર્થનું કારણ બને છે (૨૨૦)

ગર્ગાં કલ્પેક એવાયં વહુવ્યર્થેષુ વર્તતે ।

દ્વન્દ્વસંજ્ઞોઽપિ સઘાતો વહુનામભિધાયક ॥૨૨૧॥

ગર્ગાં (ગર્ગના બાળકો) એવો એક શબ્દ અનેક ગર્ગો એવા અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસકેપ સઘાત અનેકોનું અભિધાન કરે છે (૨૨૧)

અહીંથી હવે દ્વન્દ્વ સમાસમાં અબદ સઘાતાર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

યયેકત્વેસો મુગ્યાદિ પ્રત્યેકમતિષ્ઠતે ।

ક્રિયૈવ દ્વન્દ્વમાન્વેઽર્થે પ્રત્યેક પ્રવિભજ્યતે ॥૨૨૨॥

જેમ મુજ (ખાણુ) વગેરે ધાતુઓ સમુદાયના દરેક અવયવની મતથી સળધને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ દ્વન્દ્વ (સમાસ) વડે વાચ્ય જનતા અર્થમાં, ક્રિયા, દરેકમાં વિભક્ત રીતે મળેલ પામે છે (૨૨૨)

પ્રાદ્યના મોગ્ય-તામ્ (ધાતુઓના જમાડોમાં સમુદાયના એકદેશમાં દરેક બાહ્યજીને જમાડવાની ક્રિયા હામુ પડે છે અહીં પ્રત્યેક વાચ્યપરિણામિ એવા નિવચનો આધાર

લીધો છે તે પ્રમાણે બચ્ચદિશત્થાશાઃ ચિચ્ચન્તામ્ । (ધવ, ખદિર અને પલાશ વૃક્ષોને પાણી છાંટી) માં સિંચનરૂપ ક્રિયા, ૬-૬ સમાસના પ્રત્યેક પદ, ખદિર અને પલાશની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે.

યચ્ચ દ્વન્દ્વપદાર્થસ્ય તચ્છબ્દેન વ્યપેક્ષણમ્ ।

સાઽપિ વ્યાવૃત્તરૂપેઽર્થે સર્વનામસરૂપતા ॥૨૨૩॥

૬-૬ સમાસના જોડે પદના અર્થને દર્શાવવા માટે તદ્ સર્વનામનો જે ઉલ્લેખ થાય છે, તે તો સમાસના વિશિષ્ટ-અર્થના સંદર્ભમાં સર્વનામ સાથે માત્ર સાદૃશ્ય દર્શાવે છે, (૨૨૩)

જનવક્તવ્યમ્ । (પા. ઘ. ૪.૨, ૧૨૪, જનપદ અને તેની સીમા દર્શાવનારા ૧૬ શબ્દ પછી હુન્ પ્રત્યય થાય છે.) માં તથ્યી જનપદનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ આ તદ્ વાસ્તવમાં તદ્ સર્વનામ નથી. તે તો સર્વનામ સાથે માત્ર સાદૃશ્ય દર્શાવે છે. સમાસ તો અખંડ સંધાનરૂપ છે. એમાં અવયવની કલ્પના મિથ્યા છે.

યથા ચ સ્પદિરચ્છેદે માગેષુ ક્રમવાંરિક્ષિદિ. ।

તથા દ્વન્દ્વપદાર્થસ્ય માગેષુ ક્રમદર્શનમ્ ॥૨૨૪॥

જેમ ખાદિર વૃક્ષને કાપવામાં (તે ક્રિયા અખંડ હોવા છતાં) કાપવાની ક્રિયા ક્રમપૂર્વક સમજાય છે તેમ ૬-૬ સમાસનાં પદોના અર્થોમાં (અખંડત્વ હોવા છતાં) તેના અવયવોમાં ક્રમ દેખાય છે. (૨૨૪)

જેમ 'ખદિર વૃક્ષને કાપો' એવા વાક્યમાં ખદિર અખંડ છે અને કાપવાની ક્રિયા પણ અખંડ છે છતાં પહેલાં ખલ, પછી અંતરખલ, પછી અંદરનો ખાગ એમ ક્રમ દેખાય છે, તે પ્રમાણે બચ્ચદિશત્થાશાઃ ચિચ્ચન્તામ્ । એવા સમાસમાં પહેલાં ૬-૬ પદમાં ધવ, ખદિર, પલાશ વગેરે વૃક્ષોને છેલ્લ કરવાનું કાર્ય અખંડ સમજવામાં આવતું હોવા છતાં પહેલાં ધવ, પછી ખદિર એવા ક્રમ દેખાય છે.

સંદ્દૈકદેશે પ્રક્રાન્તાન્યથા સહ્વાનુપાતિનઃ ।

ક્રિયાવિશેષોપાન્મન્યન્તે સ દ્વન્દ્વાવયવે ક્રમઃ ॥૨૨૫॥

જેમ સમુદાયમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાવિશેષોને સમુદાયના અવયવમાં પ્રવર્તતા માત્રવાદ આવે છે તેમ ૬-૬ સમાસના અવયવો અંગે પણ તેવો ક્રમ સમજવામાં આવે છે. (૨૨૫)

બાહ્યહોને જન્મડો એવા સહસ્રસુદાયમાં જન્માડવાની ક્રિયા, દક્ષિણા દાન વગેરે ક્રિયાવિશેષો, પ્રત્યેક બાબત્તુ રૂપ જોડેશમાં પ્રવર્તતા સમજવામાં આવે છે તેમ ૬-૬ સમાસમાં પણ પ્રત્યેક અવયવમાં ક્રિયાનો ભોધ સમજવામાં આવે છે.

પ્રતિપાદયતા વૃત્તિમતુવાન્વાક્યપૂર્વિકામ્ ।

વૃત્તૌ પદાર્થભેદેન પ્રાધાન્યમુપદર્શિતમ્ ॥૨૨૬॥

વિગ્રહવાક્ય આથેની સમાસવૃત્તિનું અશિક્ષિતોને માટે પ્રતિપાદન કરીને સમાસમા પદોના અર્થભેદ વડે તેમના અર્થનું પ્રાધાન્ય દર્શાવવામા આવ્યું છે. (૨૨૬)

અભેદાદમિધેયસ્ય નન્સમાસે ચિકલ્પિતમ્ ।

પ્રાધાન્ય યદુધા માપ્યે દોષારતુ પ્રક્રિયાગતા ॥૨૨૭॥

નન્ સમાસમા અર્થ અખંડ હોઈ, લાભ્યમા (પૂર્વોત્તરપદનું) પ્રાધાન્ય અનેક પ્રકારે કટપવામા આવ્યું છે તેને કારણે પ્રાપ્ત થતા દોષો (લૌકિક વિગ્રહવાક્ય-રૂપ) પ્રક્રિયાને કારણે છે (૨૨૭)

અગ્રાદ્વાજ એવા નન્ સમાસમા પૂર્વ પદનું, ઉત્તર પદનું અને અન્ય પદનું એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રાધાન્ય સમજવામા આવે છે આ પસંદ અનુષ્ઠાને મેધ આત્મા માટે યાજ્ઞપ્રક્રિયા રૂપે છે

જહત્યાર્યનિકરૂપે ચ સર્ગાર્યત્યાગમિચ્છતા ।

યદુગ્રીહિપદાર્યસ્ય ત્યાગ સર્વસ્ય દર્શિત ॥૨૨૮॥

જહત્યર્વાર્થો વૃત્તિ મતમા બધા પદોના અર્થના ત્યાગને ઇચ્છનારા આચાર્યે બહુગ્રીહિ સમાસમા બધા પદોના અર્થનો ત્યાગ દર્શાવ્યો છે (૨૨૮)

સમાસમા જહત્યર્વાર્થો અને અજહત્યર્વાર્થો એવી બે વૃત્તિઓ સમજવામા આવી છે પહેલી વૃત્તિમા પદો પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરે છે બીજીમા પદો પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરતા નથી બહુગ્રીહિ સમાસમા બધા પદો તેમના અર્થનો ત્યાગ કરે છે અને અન્ય પદનું અભિધાન કરે છે

ઋત્વચિત્પ્રકૃત્યર્થ પ્રત્યયનાભિધાયતે ।

પ્રમુક્તૌ વિનિષ્ક્રાયા પ્રત્યયર્થસ્ય ધાતુમિ ॥૨૨૯॥

ઋત્વચિત્પ્રકૃત્યર્થમા જ્યારે ધાતુ નિવૃત્ત થયો હોય ત્યારે કેન્દ્રિક -રૂપે ધાતુનો અર્થ પ્રત્યય વડે જણાવાય છે અને (કોઈક વાર) પ્રત્યયનો અર્થ ધાતુઓ વડે દર્શાવાય છે (૨૨૯)

દશાન્ એવા પદમા ધાતુ નિવૃત્ત થયો છે અને માન પ્રત્યય જ ચારીત્રીતિ મગે છે ગહનમા પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થતા તેનો અર્થ ફર એવા ધાતુ વડે જણાવાય છે

યમર્થમાદતુર્ગિન્તૈ પ્રત્યયાવેક ઇવ તમ્ ।

ક્વચિદાહ પચન્તીતિ ધાતુસ્તાભ્યાં વિના ક્વચિત્ ॥૨૩૦॥

પચન્તિ (એવા ક્રિયાપદ)મા જે જુદા પ્રત્યયો જે એક અર્થ દર્શાવે છે તેને ઈકે સ્થળે તે પ્રત્યયોમાનો એક જણાવે છે, બીજે કેટલેક સ્થળે તે બે પ્રત્યયો વેના એકલો ધાતુ જ અર્થને દર્શાવે છે (૨૩૦)

પચન્તિ એવા ક્રિયાપદમા તપ્ અને તિહ્ એવા બે જુદા પ્રત્યયો કર્તૃલક્ષણ અર્થ દર્શાવે છે બ્યારે અતિ હ્રોતિ વગેરેમા છપ્નો લોપ થતા એકલો તિર્ અપેક્ષિત અર્થ દર્શાવે છે મહત્તમા તપ્ કે તિહ્ એવા બે પ્રત્યયો વિના એકલો હન્ ધાતુ અપેક્ષિત અર્થ દર્શાવે છે

અન્વાહ્યાનત્સૂતેયૈ ચ પ્રત્યયાર્થા નિબન્ધનમ્ ।

નિર્દિષ્ટાસ્તે પ્રકૃત્યર્થા સ્મૃત્યન્તર ઇવાહૃતા ॥૨૩૧॥

જે પ્રત્યયાર્થો (કોઈક) વ્યાકરણરમૃતિમા નિમિત્તરૂપે નિર્દેશ્યાયા છે તે પ્રત્યયાર્થો અન્ય વ્યાકરણરમૃતિઓમા ધાતુના અર્થોત્તરક ઉદાહૃત થયા છે (૨૩૧)

પ્રસિદ્ધચેરુદ્ધપમિકરીત્યેષં શાસ્ત્રેઽભિધીયતે ।

અવહારાય મન્યન્તે શાસ્ત્રાર્થપ્રક્રિયા ચત ॥૨૩૨॥

ઉદ્ધમિ, કરિ એવા શબ્દો વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જ વપરાય છે તરબુ કે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ મર્યો અંગેની પ્રક્રિયા અવહાર માટે જ સમજવામા આવી છે (૨૩૨)

ઉદ્ધમિ, કરિ એવા શબ્દો ઉદ્ધવતિ (ઉઠતી કરે છે), કરોતિ (કરે છે) એવા લોકપ્રસિદ્ધ શબ્દોના પર્ણોત્તરકે વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જ વપરાય છે

શાસ્ત્રેષુ પ્રક્રિયાભેદૈરવિઠૈરોપવર્ણયતે ।

અનાગમવિકલ્પા તુ સ્વય વિઠોપવર્તતે ॥૨૩૩॥

(વ્યાકરણ, વેદાન્ત વગેરે) શાસ્ત્રોમા જુદી જુદી ક્રિયાઓ વડે અવિદ્યા જ ધુવંશમા આવે છે શાસ્ત્ર પ્રબોધેલા (પ્રકૃતિ પ્રત્યય વગેરે) વિકલ્પો વિનાની વેદ્યા પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે (૨૩૩)

અહીં શાસ્ત્રો એટલે વ્યાકરણ, વેદાન્ત વગેરે શાસ્ત્રો આવા શાસ્ત્રો અને ઉપનિષદોમા તતતની ઉત્પત્તિ, ધ્વજ વગેરે અંગે, જુદા જુદા અર્થોવાચી મતાન્તરો પ્રાપ્ત થાય છે વ્યાકરણશાસ્ત્રમા અખંડ સત્ત્વ જ સત્ત્વ મનાયુ હોવા છતાં પ્રકૃતિપ્રવચન વિમ્લેષો મે છે, આવા મતાન્તરો અને વિકલ્પો કેવળ અવિદ્યાને જ જણાવે છે અવિદ્યાનો નાશ તા ઉત્તરભાગમાં આગમવિકલ્પો વિનાની અને શાસ્ત્રપ્રક્રિયાગ્રી મૂલ્યવશો વિનાની વિદ્યા તતે જ પ્રગટ થાય છે,

અનિવદ્ધં નિમિત્તેષુ નિરુપાસ્ત્વં ફલં યથા ।

તથા વિચાપ્યન્નાસ્ત્રેયા શાસ્ત્રોપાયેવ લ્લયતે ॥૨૩૪॥

એમ કાચે તેનાં કાચ્યો સાથે નહિ જોડાયેલું વર્ણવી શકાતું નથી, તેમ વિદ્યા પણ અવર્ણ્ય હોઈ (અકરણ) શાસ્ત્રથી ઉપાય વડે પ્રાપ્ત થતી હોય તેમ જણાવવામાં આવી છે. (૨૩૪)

શાસ્ત્રોપાયા શબ્દને શાસ્ત્ર ઉપાય: સ્વા: સા એમ બહુવ્રીહિ સમાસ તરીકે અનુવાદમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રુપ્પરાજ્ઞ ચારણોપાયાનો અર્થ 'શાસ્ત્રાનુવચાતા 'શાસ્ત્રમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી છતાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય' તેમ દર્શાવે છે.

યથામ્યાર્સં હિ વાગર્થે પ્રતિપત્તિ સમોદયે ।

સ્વભાવ इव चानાદિર્મિષ્યામ્યાસો જ્યવસ્થિત: ॥૨૩૫॥

શબ્દો અને તેમના અર્થોના જ્ઞાન માટે (શાસ્ત્રનો) અભ્યાસ જ મહદરૂપ અને છે. તે શાસ્ત્રાભ્યાસ મિથ્યા હોવા છતાં, (શુદ્ધપરંપરાને કારણે) અનાદિ હોઈને જાણે સ્વાભાવિક હોય તેમ પ્રસ્થાપિત થયો છે. (૨૩૫)

અકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસથી શબ્દો અને તેમના અર્થોનો ભ્રમ પ્રતિપત્તિપત્તિ અપેક્ષારૂપ પ્રક્રિયાની મદદથી થાય છે. આવે પ્રક્રિયાએ આત્મતિક દૃષ્ટિએ મિથ્યા અને અવિદ્યારૂપ હોવા છતાં અભ્યાસ્ય છે.

બીજી યંત્રિતના પ્રુપ્પરાજ્ઞના વ્યાખ્યાન "સ ચાનાદિરમ્યાસો મિથ્યામૂલ એ સ્વાભાવિક इव પ્રતિમાતિ । તે અનુસરીને અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. આ વ્યાખ્યાનમાં મિથ્યામૂલ એ સ્વાભાવિક इव એવા અવયવમાં અર્થનું દૂરાકૃષ્ટવ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ધ્યાનવાનો સંભવ હોવા છતાં સ અભ્યાસ: (વિદ્યાર્થ) અનાદિત્વમાય इव મિથ્યા જ્યવસ્થિત: । એવા અવયવો અને તે પ્રમાણે અર્થનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે તેથી પદાર્થોનો અનાદિ સ્વભાવ મિથ્યા છે એવું અસ્પષ્ટ કથન પ્રાપ્ત થશે.

લગ્નેઽતે સાવયવં પરમાણુમપણ્ઢિત: ।

તથાવયવિનં યુક્તમન્યૈરવયવૈ: પુન: ॥૨૩૬॥

શાસ્ત્રના અભ્યાસ વિનાની વ્યક્તિ પરમાણુને અવયવવાળો અને અવયવોને (તેના ન હોય એવા) બીજા અવયવો સાથે જોડાયેલો કહે છે. (૨૩૬)

ષ્ટાદિદર્શનાલ્લેક: પરિહિન્નોઽયમીયતે ।

સમારમ્ભાન્વ માધ્યાનામાદિમદ્ વઃ જાજતમ ॥૨૩૭॥

ઘડો વગેરે (પરિમાણવાળા) પદાર્થોના દર્શનથી જગતને પરિમાણવાળું સમજવામાં આવે છે અને પદાર્થોના આરંભ (મધ્ય વગેરે)ને કારણે નિત્ય પ્રાપ્તિને (ખોટી રીતે) આરંભવાળું સમજવામાં આવે છે. (૨૩૭)

વપાયા- વિહ્વપાણાર્વા ચાલ્વનામપલ્લપનાઃ ।

અસત્યે વર્ત્તનિ સ્થિત્વા તતઃ સત્યં સમીદતે ॥૨૩૮॥

(શાસ્ત્રનિશ્ચિત) ઉપાયો, શિક્ષણ પામતા અદ્વૈતાનીઓ માટે પ્રતારણા જ સમજવા ભેદિએ. (શાસ્ત્રપ્રક્રિયા રૂપી) અસત્ય માગતું અનુચરણ કરનાં કરતાં અંતે (વ્યક્તિ) સત્ય (રૂપ શબ્દપ્રજ્ઞ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૩૮)

અન્યથા પ્રતિપચાર્યં પદ્યદ્વહનપૂર્વકમ્ ।

પુનર્વાક્યે લભેવાર્થમન્યયા પ્રતિપચતે ॥૨૩૯॥

(કોઈ એક વાક્યમાં) પદ્યદ્વહનપૂર્વક (તેના) અર્થને અશુદ્ધ રીતે સમજીને ફરીવાર તે જ અર્થને તે વાક્યમાં જુદી રીતે સમજવામાં આવે છે. (૨૩૯)

જો પદો અને તેમનો અર્થ સ્વતંત્રરૂપે સત્ય હોય અને અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થ અસત્ય હોય તો પદોના અર્થને સમજ્યા પછી વાક્યનો અર્થ પણ તે પ્રમાણે જ હોવો નોંધીએ પરંતુ પદોનો અર્થ જુદો હોય અને વાક્યમાં સમુચ્ચય પામેલ પદોનો અખંડ વાક્યાર્થ જુદો હોય એવું બને છે, તેથી અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થ જ સત્ય છે એમ સમજવું નોંધીએ.

વપાત્તા વહવોડપ્યર્થા ચેષ્યન્તે પ્રતિષેધનમ્ ।

ક્રિયતે તે નિષર્તન્તે તરમાત્તાંતત્ર નાશયેત્ ॥૨૪૦॥

(વાક્યમાં) પદોના પ્રાપ્ત થતા અનેક અર્થોમાંથી અંતે જેમનો (વાક્યાર્થ બદલે) પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે તે (વાક્યાર્થોમાંથી કાર્યમાંથી) નિવૃત્ત બને છે. તેથી તે અર્થોનો આશ્રય કરવો ભેદિએ નહિ (૨૪૦)

વૃક્ષો નારતીતિ વાક્યં ચ વિશિષ્ટાભાવલક્ષણમ્ ।

નાર્યેન વુદ્ધી સમ્બન્ધો નિવૃત્તેત્વતિષ્ઠતે ॥૨૪૧॥

વૃક્ષઃ નારતિ । (વૃક્ષ નથી) એવું વાક્ય વિશિષ્ટ અભાવ દર્શાવે છે. (વૃક્ષ એવા) નિષેધ અર્થ આથિનો (ન એવા) નિષેધનો સંબંધ જુદામાં દેખાતો નથી (૨૪૧)

પૃષ્ઠઃ નારતિ । “વૃક્ષ નથી” એવા અખંડ વાક્યમાં ‘વૃક્ષોત્તર અભાવ’ વાક્યાર્થ છે એમ માનીને અખંડત્વનો અભાવ સમજવાનો નથી, પરંતુ તે વૃક્ષના અભાવનો ભોધ માત્ર છે એમ સમજવું ભેદિએ.

વિન્દેદપ્રતિપત્તૌ ચ ચદ્યસીત્યપાર્યતે ।

અશબ્દવાચ્યા સા વુદ્ધિર્નિર્ણયેત સ્થિતા કથમ્ ॥૨૪૨॥

(વાક્યને) પદ્મછેદપૂર્વક સમજતા (વૃક્ષ) છે એવું જ્ઞાન જો પ્રાપ્ત થતું હોય તો શબ્દથી વાચ્ય ન બનતું તે જ્ઞાન (નકાર વડે) કેવી રીતે નિરૂપ્ત બને ? (૨૪૨)

'વૃક્ષ' છે એવું વાચ્ય પદ્મછેદપૂર્વક સમજતા વૃક્ષના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવે છે ખીજા કોઈ પદની તેમાં જરૂર પડતી નથી કૃષ્ણ નાસ્તિ-એવા વાક્યમાર્ગો નકાર આવા અસ્તિત્વનો નિરોધ કરે છે પરંતુ આખર વાક્યમાર્ગમાર્ગ કોઈ પદ વૃક્ષના અસ્તિત્વને નકારી શકતું નથી નકાર પણ નહિ પુષ્પરાજ જણાવે છે કે નકાર, શબ્દ વડે વાચ્ય અર્થનો જ પ્રતિરોધ કરે છે શબ્દ ઉપર આધાર ન રાખતા જ્ઞાનનો પ્રતિરોધ નબ કેવી રીતે શકે ?

અથ ચજ્ઞાનમુત્પન્ન તન્મિચ્યેતિ નષ્ટા કૃતમ્ ।

નષ્ઠો વ્યાપારભેદેડરિમગ્નમાણગતિ કથમ્ ॥૨૪૩॥

જો (વૃક્ષના) અસ્તિત્વ અંગે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન નકાર વડે મિથ્યા જણાવવામાં આવે તો નકારના કાર્યને આમ જુદી રીતે સમજતા (વૃક્ષ નથી એવા વાક્યમાર્ગો) વૃક્ષના અભાવનો ધોધ કેવી રીતે થશે ? (૨૪૩)

નિરાધારપ્રવૃત્તૌ ચ પ્રાક્ષ્યવૃત્તિર્નષ્ઠો મયેત્ ।

અધાધાર સ યજાસ્ય નિયમાર્થા શ્રુતિર્મયેત્ ॥૨૪૪॥

નબની પ્રવૃત્તિ કોઈ (વૃક્ષશબ્દ જેવા) આધારની અપેક્ષા વિના થતી હોય તો, તેવી કાર્યપ્રવૃત્તિ (નબના વાચકપદની) પહેલાં થવી જોઈએ હવે (તેનો) આધાર (એવો વૃક્ષ શબ્દ) જ તેનો પ્રતિયોગી (= નિરોધ) હોય તો (નિરોધવાચક) શબ્દનો પ્રયોગ નિયમાર્થ થશે (૨૪૪)

નિયમયોતનાર્થા વાપ્યનુવાદોડથવા ભવેત્ ।

કશ્ચિદેવાર્થવાસ્તવ શબ્દ જોવાસ્વતર્યકા ॥૨૪૫॥

અથવા તે (નબુત્પત્તિ=નબ વાચકશબ્દ) નિયમનું છોટન કરનાર થશે અથવા પુનઃકથન થશે (વૃક્ષ નાસ્તિ એના વાક્યમાં પદવિન્દેદથી અર્થઅહુલ્ય માનતા) કોઈ એક (નબ) પદ અર્થવાન થશે અને બાકીના શબ્દો અનર્થક થશે (૨૪૫)

વિરુદ્ધ ચાભિસંબન્ધમુદાહર્યાદિમિ કૃતમ્ ।

વાચ્યે સમાપ્તે વાચ્યાર્થમન્યથા પ્રતિપશ્યતે ॥૨૪૬॥

ઉદાહરિ વગેરે શબ્દો (વાક્યની સમાપ્તિ પહેલાં) પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થન બંધને પ્રાપ્ત થતા સમબંધ છે, પરંતુ વાક્ય સમાપ્ત થતા વાક્યનો અર્થ જુદી રીતે સમજાય છે (૨૪૬)

અનહવાદમુદહારિ ચા ત્વં હરસિ શિરસા કુમ્ભં મયિનિ સાધીનમધિમાનન્તપદ્માહીઃ ।
(મ. મા. ૧.૧.૫૮, વા. ૧) એવા શબ્દસમૂહમાં શબ્દોના અર્થો પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે,
પરંતુ વાક્ય સમાપ્ત થતાં “પાશુડી લાવનારી હો બહેન, જૂનો ઘડો મસ્તક ઉપર ધારણ
કરનારી તે”, આમતેમ દોડતા બબ્બેને બોલો” એવો બ્યવરિચિત અર્થ પ્રાપ્ત થશે.

સ્તુતિનિન્દાપ્રધાનેષુ વાક્યેષ્વર્થો ન સાદશઃ ।

પદાર્ના પ્રવિમાગેન ચાદ્યઃ પરિકલ્પયતે ॥૨૪૭॥

સ્તુતિ અને નિન્દાનો અર્થ જેમાં મુખ્ય હોય તેવાં વાક્યોમાં, પદોના
વિચ્છેદ કરે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૪૭)

इन्द्रोर्ध्व...वज्रे श्योऽने रज्जु करीने पुष्पराज समन्वये छे કે કોઈક વાક્યમાં
અખંડ વાક્યાર્થ લેતાં સ્તુતિપ્રધાન અર્થ સમન્વય છે, જે હેલાનિત ધોવિત્ત્વ... (કુન્તકઃ
વાગ્ધોત્તરીવિત્ત વૃ. ૫૧) મયેકને રજ્જુ કરીને તે જણાવે છે કે અર્ધા અખંડ વાક્યાર્થ
સમન્વયાં નિન્દાપ્રધાન અર્થ સમન્વય છે પરંતુ વિચ્છિન્ન પદો વડે પ્રચ્છિન્નો અર્થ સમન્વય છે

અયાસંસૃષ્ટ એવાયઃ પદેષુ સમવત્થિતઃ ।

વાક્યાર્થસ્યામ્યુપાયોડસાનેકસ્ય પ્રતિપાદને ॥૨૪૮॥

અથવા પદોમાં (પરસ્પર) અસંબંધ એવો અર્થ રહેલો છે, અને તેવો (અર્થ)
અખંડ વાક્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં કારણરૂપ બને છે. (૨૪૮)

અહીં પદવાદીની દલીલને ફરી વાર રજૂ કરવામાં આવી છે.

पूर्वं पदेऽसंसृष्टो यः क्रमादुपचीयते ।

छिन्नमथितकल्पत्वात्तद् विशिष्टतरं विदुः ॥૨૪૯॥

(પરંતુ) પહેલાં પદોમાં (પરસ્પર) અસંબંધ રહેલો જે અર્થ ક્રમે ક્રમે
(અન્ય પદો સાથે જોડાઈને) વૃદ્ધિ પામતાં રચાય છે તેને, (પહેલાં) છાડીને ફરી
બાંધેલ પદાર્થનો જેમ, આત્મંત જુદો સમજવામાં આવે છે. (૨૪૯)

પુષ્પરાજની ટીકામાં આ કારિકાનો જે અર્થ દર્શાવે છે તે પ્રમાણે છિન્નમથિત-
કલ્પત્વાત્તદિશિષ્ટતરં વિદુઃ । એવો પાઠ છે. પહેલાં અસંસૃષ્ટ એવો પદોનો અર્થ ક્રમે ક્રમે
વૃદ્ધિ પામીને એકાર્થરૂપે રચાય છે, ત્યારે તે પદોના અર્થથી જુદો હોય છે એમ માન્યું
જોઈએ. તોડેલું કોડિયું તેના ટુકડા સાંધી લેવાતાં આખું બને છે પરંતુ બંને વચ્ચે બેદ
જ. જ. પૂરા સંપાદનનો પાઠ ન વિશિષ્ટતરં વિદુઃ સ્વીકારતાં તોડેલું કોડિયું અને આખું
કોડિયું એમ બે વચ્ચે બેદ નથી એ પ્રમાણે અસંસૃષ્ટ પદોનો અર્થ જુદો સમજવો
જોઈએ નહીં.

एकमादुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकः ।

निमित्तमेदादेकस्य सार्थार्थ्यं तस्य मित्यते ॥૨૫૦॥

બીજા પરીક્ષકો જણાવે છે કે એક શબ્દના અનેક અર્થો હોય છે. (જુદાં
જુદાં) કારણેને લીધે (તે) એક શબ્દની બધા અર્થો દર્શાવવાની શક્તિ જુદી
સમજાય છે. (૨૫૦)

અત્યાર સુધી વાક્ય એટલે પદસમૂહ અને વાક્યાર્થ એટલે પદોનો અર્થ એવા પક્ષનું અનેક રીતે ખંડન કરવામાં આવ્યું. બ્ધાકરણસાથે કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વદર્શન ઉપર ભાર મૂકવું નથી પરંતુ શબ્દના સાધુત્વબોધન માટે બધાં દર્શનોનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે કોઈ એક ચોક્કસ માર્ગનો આશ્રય કરતું નથી (સર્વવેદપારિવર્ત હોય શાસ્ત્રમ્ । ઉત્તર મેકઃ પત્યા શક્ય વાત્પાતુમ્ ।) હેલારાજપણ્ય અન્યત્ર જણાવે છે કે અમે કોઈ દર્શનવિશેષની ચર્ચા અહીં કરી નથી પરંતુ શબ્દબ્યવહારમાં જે ઉપકારક છે તેને લખાસવાનું અમારું કાર્ય છે (નાસ્મામિર્દર્શનવિવેકઃ પ્રારબ્ધ મિન્તુ શબ્દે બ્યવહારે ચદ્વર્ત્ત સત્તરીક્ષ્યમ્ ।) રૂઢીગણના

—પૃ. ૨૧૪, બનારસ.

આવા શાસ્ત્રીય બ્યવહાર માટે વાક્યમાર્થી અપોદ્ધૃત કરીને પદોને જુદાં સમજી તે પદોના અર્થો વિગે હવે ચર્ચા કરવામાં આવશે. આ અંગે ત્રાર મતો છે ; (૧) એક શબ્દ અનેક અર્થો ધરાવે છે, (૨) એક શબ્દ તેના જુદા જુદા અર્થો સાથે જુદો સમજાય છે, (૩) પદો અને તેમનો અર્થ મિથ્યા છે અને (૪) પદો અને તેમનો અર્થ સત્ય છે. આ ત્રાર મતોનાં દરેકનાં શબ્દોપચાર, સ્વરૂપાર્થ અને બાહ્યાર્થ એમ ત્રણ વિકાસો છે. આમ ત્રાર મતો થયા એક શબ્દના અનેક અર્થો છે એવા મતનો આશ્રય કરીને હવે આ કારિકાથી શરૂ કરી ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થનો વિચાર કરવામાં આવશે.

યૌગપચર્માત્મિકમ્ય પર્યાયે જ્યતિષ્ઠતે ।

અર્થપ્રકરણાભ્યાં ચા યોગાત્તદ્વાન્તરેણ ચા ॥૨૫૧॥

અન્ય શબ્દોના અર્થ અથવા (સ્થાન) સંદર્ભ અથવા ખીબ શબ્દો સાથેના સંબંધને કારણે, શબ્દ, એક સાથે બધા અર્થો દર્શાવવાને પડેલે એક સમયે એક અર્થમાં બાધીતો બને છે. (૨૫૧)

અહીં અર્થપ્રકરણાભ્યામ્ માંના અર્થ શબ્દને પદના અર્થ તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે, સરખાવો શક્યતઃ પ્રકરણાત્ વગેરે અને અર્થ. પ્રકરણં સિદ્ધિમ્ વગેરે વા. પ. ૨.૧૧૪, 'પ્રયોજન' એવો અભ્યાસર્થો એ આપેલ અર્થ અહીં સ્વીકાર્યો નથી.

યથા સાત્તાદિમાન્વિષ્ણ્વો મોક્ષવ્દેનામિધીયતે ।

તથા ॥ ઇવ મોક્ષવ્દો વાહીકેડપિ વ્યવસ્થિતઃ ॥૨૫૨॥

એમ ગોદદી વાળો (માંસ) પિંડ 'ગાય' એવા શબ્દ વડે ઓળખાય છે તેમ તે જ 'ગાય'શબ્દ વાહીક એવા અર્થમાં બાધીતો બને છે. (૨૫૨)

સર્વશક્તેતુ સસ્યેવ શબ્દસ્યાનેકધર્મણઃ ।

પ્રતિદ્વિભેદાદ્ગૌણત્વં મુખ્યત્વં ચોપજાયતે ॥૨૫૩॥

અનેક ધર્મોવાળા અને (અર્થ દર્શાવવાની) બધી શક્તિઓવાળા તે (ગાય' એવા) શબ્દના (અર્થોના) જુદા જુદા વપરાશ પ્રમાણે (તેનું) મુખ્યત્વ અને મુખ્યત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૫૩)

સર્વશક્તે: અને અનેકધર્મણઃ એવા શબ્દોને પુણ્યરાજ અને અભ્યાસર્થો પ્રમાણે પર્ણીય સમજવામાં આવ્યા છે આમ અમે સીકારતા નથી. આ કારિકામાં એકશબ્દદર્શન એવા

મતનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે. યો શબ્દ અનેક ધર્મોવાળો અને અર્થ દર્શાવવાની અનેક શક્તિઓવાળો છે. તે 'ગાય' નામના પશુવિશેષના અર્થમાં મુખ્યરૂપે વપરાય છે અને યાહીક એવા વ્યક્તિવિશેષમાં ગોણુરૂપે વપરાય છે આવા ગોણુત્વ અને મુખ્યત્વનો આધાર પ્રતિદ્વિવિશેષ છે.

एको मन्त्रस्तथाध्यात्ममधिदैवमधिकृतु ।

असङ्करेण सर्वार्थो गिन्नशक्तिरवस्थितः ॥૨૫૪॥

ગદ્યા અર્થોવાળો અને (અર્થદર્શનની) ગુદી ગુદી શક્તિઓવાળો એક (જ) મન્ત્ર (નિયત અર્થવાળો હોવાથી તેના અર્થક્રાંતિમાં) અસ્પષ્ટ બન્યા વિના આત્મા, દેવ અને યજ્ઞ (એવા અર્થો સાથે) દૃઢ બને છે (૨૫૪)

गोत्वानुपद्भो याहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते ।

अर्थमात्र विपर्यस्त शब्द. स्वार्थे व्यवस्थित ॥૨૫૫॥

કેટલાક (આચાર્યો કાંઈક) કારણને લીધે વાહીકમાં ગોદરના (આરોપવાળો) સળધ ઇષ્ટ છે. (અહીં) શબ્દ વડે દર્શાવતા પદનો અર્થ બદલાયો છે. પોતાના (ગોત્વરૂપ) અર્થમાં તે નિયત રહ્યો છે. (૨૫૫)

तथा स्वरूपं शब्दानां सर्वार्थेण्यनुपपद्यते ।

अर्थमात्रं विपर्यस्त स्वरूपे तु श्रुति स्थिता ॥૨૫૬॥

શબ્દોનું સ્વરૂપ તેના ગદ્યા અર્થો સાથે જોડાય છે (શબ્દથી દર્શાવતા) માત્ર પદાર્થમાં ફેરફાર જણાય છે. (શબ્દનું) તેના સ્વરૂપમાં શ્રવણ નિયત રહે છે. (૨૫૬)

एकत्वं तु स्वरूपत्वाच्छब्दयोगौणमुत्पद्योः ।

प्रादुरत्यन्तभेदेऽपि भेदमार्गानुसारिणः ॥૨૫૭॥

(શબ્દોના) અનેકત્વને સ્વીકારનારા (આચાર્યો) ગોણુ (અર્થવાળો) અને મુખ્ય (અર્થવાળો) શબ્દો વચ્ચે અત્યંત ભેદ હોવા છતાં (તેમના સ્વરૂપના એકત્વ)ને કારણે (તેમનું) એકત્વ છે, એમ જણાયે છે.

सामिधेयत्वं चैवमावृत्तावनुपपद्यते ।

मन्त्राश्च विनियोगेन लग्नन्ते भेदमूहवत् ॥૨૫૮॥

આ રીતે (વિચારતા નામિધેની સૂક્ષ્મમાંની ઋચાની) આવૃત્તિ (=પુનઃપાઠ) સાથે ગુદી ગુદી નામિધેની ઋચાઓ જોડાય છે. (લિંગ, વચન અને વિભક્તિના) ફેરફારથી મન્ત્રો જેમ જુદા સમજાય છે તેમ તેમના જુદા વપરાશને કારણે જુદા સમજાય છે (૨૫૮)

અકેક મન્ત્ર એવાતાં એવાતાં અકેક સમિપ જ્વલિમા દોભવામ આવે છે આ ક્રિયા સાથે મહાળાતેના મન્ત્રોને સામિધેની મન્ત્રો કહે છે આવા મન્ત્રો વાન્તવમાં તેર દોવા છતાં પદેથી અન છેદનીત્રવ્ય ત્રવ્ય વાર ઉચ્ચારતા તેમની મન્ત્રા ગતગ ગાય છે (સમન્ત નામિધેન્દો ગર્ભાન્ત । ટેમ ૬.૨.૭૧ અને મિ પ્રથમામન્વાદ વિદગ્નાય । ટેમ ૨૫૫૭)

બીજું કાંઠ

વેદમન્ત્રો અથવા વચુક્ત મ્ત્રાંશ નિશ્ચિત વિનિયોગથી જુદા વિનિયોગને પામે ત્યારે ઉચ્ચારણની આવશ્યકતા પ્રમાણે તેમના લિંગ, વિભાજન અને વચનમા ફેરફાર કરવામા આવે છે. તેને બીહ કહે છે (સ્કૃતો સમર્વાનાં કિવાંપુ સામર્થ્યામાય । આથમલિટ્વચન-મેદેન મરત્યૂહ । મહાનામ્બદોષિકા (પૃ ૧ થી પૃ. ૮) માં ભર્તૃહરિએ અત્યંત વિસ્તારથી બીહ અંગે ચર્ચા કરી છે. ક્યાં બીહ કહેવા અને ક્યાં બીહ ન કરવા તે અંગે પ્રાચીન વચન ગ્રંથ કરતા તે જણાવે છે.

અજ્ઞાનિ હાસિનામાનિ તપસા ચેન્દ્રિયાણિ ચ ।
 ઇતામિ મોહઃ ગચ્છન્તિ ભગિૌ ધિવક્ષ્યમિદં તત્ ॥

તાન્યામ્નાયાન્તરાણ્યેવ પઠયતે કિઙ્ચિદેવ તુ ।
 અનર્થકાના પાઠો વા શેષસ્ત્યન્યઃ પ્રતીયતે ॥૨૫૧॥

(વપરાશ અથવા આવૃત્તિથી ક્રયાઓ તરીકે પ્રાપ્ત થતી) તે ક્રયાઓ બીહ વેદમન્ત્રો જ છે તેમની કેન્દ્રીકનો વેદમા પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા (વિનિયોગ ન હોવાથી) અનર્થક જણાતા મન્ત્રોનો પાઠ પણ મળે છે. (તેમના દ્વારા) બાકીના બીહ (મન્ત્રો)નો બોધ થાય છે (૨૫૬)

શબ્દસ્વરૂપમર્થસ્તુ પાઠોઽન્યૈરુપચર્ચતે ॥૨૫૧॥
 અત્યન્તમેધઃ સર્વેષાં તત્સમ્બધાતુ સદ્વત્તામ્ ॥૨૬૦॥

બીહ આશયો જણાવે છે કે મન્ત્રોના પાઠ વખતે મન્ત્રનું સ્વરૂપ તેનો અર્થ છે (તેથી) તે બધા મન્ત્રો એકબીજાથી અત્યંત જિન છે. તે (મન્ત્રોના) સ્વરૂપ સાથેના સબધને કારણે તેવા સ્વરૂપવાળા (બીહ) મન્ત્રો પણ એકબીજાથી અત્યંત જિન છે (૨૬૦)

અન્યા સત્કારસાનિત્રો કર્મણ્યન્યા પ્રયુજ્યતે ।
 અન્યા જપપ્રવચ્ચેપુ સાં ત્વૈકૈવ પ્રતીયતે ॥૨૬૧॥

(એક જ) ગાયત્રીમન્ત્ર ઉપનયન સરકારમાં વપરાય ત્યારે જુદો, યજ્ઞકાર્યમાં પ્રયોગાય ત્યારે જુદો અને (મન્ત્ર)જપકાર્યમાં વપરાય ત્યારે પણ જુદો લાગતો (તે વાન્તવમા) એક જ મમજવામા આવે છે (૨૬૧)

અર્થસ્વરૂપે શબ્દાના સ્વરૂપાદ્વિતિમિચ્છતઃ ।
 વાચ્યરૂપસગ વાચ્યાર્થે ઘૃત્તિરન્યાનપેશ્વચા ॥૨૬૨॥

શબ્દોના સ્વરૂપમાથી અર્થસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ ઇચ્છનાર વાચ્યના અર્થની પ્રવૃત્તિ પણ બીહ કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, વાક્યના સ્વરૂપને અર્થની (સમજવા) (૨૬૨)

અનેકાર્થત્વમેકસ્ય ચે શબ્દસ્યાનુગમ્યતે ।
 સિદ્ધવસિદ્ધિકૃતા તેષાં ગૌણમુત્યત્વરૂપના ॥૨૬૩॥

એક શબ્દના અનેક અર્થો જેમના વડે વીધારાય છે તેમના મનમા અર્થની પ્રતિદિ અથવા અપ્રતિદિને કારણે ગૌણમુખ્યનો કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે (૨૬૩)

અર્થપ્રકરણાપેક્ષો યો વા શબ્દાન્તરૈઃ સહ ।

યુક્તઃ પ્રત્યાયયત્યર્થ તં ગૌણમપરે વિદુઃ ॥૨૬૪॥

અર્થ, સ્થાન સંદર્ભ અથવા બીજા શબ્દો સાથેના સંબંધને કારણે, જે શબ્દ અર્થબોધ કરાવે છે તેને બીજા (આચાર્યો) ગૌણ (અર્થ દર્શાવતો) શબ્દ કહે છે. એક શબ્દદર્શન અને અન્ય શબ્દદર્શન એમ બંને મતને આ નિયમ સમાન રીતે લાગુ પડે છે.

શબ્દસ્યોચ્ચારણે સ્વાર્થઃ પ્રસિદ્ધો યસ્ય ગમ્યતે ।

સ મુખ્ય इति विज्ञेयो रूपमात्रनिबन्धनः ॥૨૬૫॥

એકલો ઉચ્ચારાતા, જેનો પોતાનો બાહ્યોત્તર અર્થ સમબંધ છે તે, માત્ર સ્વરૂપ કેપર આધાર રાખનારા શબ્દને, મુખ્ય (અર્થ દર્શાવતો) કહેવામાં આવે છે. (૨૬૫)

આ મત સમઘટકારનો છે. અહીં શુદ્ધ (એકલો) એટલે અર્થબોધ કરાવનાર વિશેષો અર્થાત્ અર્થ, સ્થાનસંદર્ભ કે શબ્દાન્તરસંબંધરૂપ પ્રયોજન વિનાનો.

यस्त्वन्यस्य प्रयोगेण यत्नादिय नियुज्यते ।

तमप्रसिद्धं मन्यन्ते गौणार्थाभिनिर्वोचनम् ॥૨૬૬॥

બીજા શબ્દના પ્રયોજનને કારણે (અર્થપ્રકરણ રૂપ) પ્રયત્ન વડે જે પ્રયોજાય છે તે અપ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દને ગૌણ અર્થ દર્શાવતો સમજવામાં આવે ॥

स्वार्थे प्रवर्तमानोऽपि यस्वार्थे योऽवलम्ब्यते ।

निमित्तं तत्र मुख्यं स्यान् निमित्ती गौण इत्यते ॥૨૬૭॥

પોતાના (મુખ્ય) અર્થમાં પ્રયોજાતો જે શબ્દ છે તે પણ (વાહીક એવા ગૌણ) અર્થને (જ્યારે) આધાર રાખે છે ત્યારે મુખ્ય અર્થને નિમિત્ત અને ગૌણ અર્થને નિમિત્તી કહે છે. (૨૬૭)

पुराणदिति भिन्नेऽर्थे यौ वर्तते विरोधिनि ।

अर्थप्रकરणापेक्षं तयोरप्यवधारणम् ॥૨૬૮॥

એકબીજાથી જુદા અને વિરોધી અર્થોમાં વપરાતા પુરા (હરના સમયનું) અથવા નજીકના સમયનું) અને આરાત્ (પાસે અથવા દૂર) શબ્દોના અર્થનો નિશ્ચય અર્થ અને સ્થાન-સંદર્ભની અપેક્ષા રાખે છે. (૨૬૮)

પુરા (હરના સમયનું) અથવા નજીકના સમયનું) અને આરાત્ (પાસેનું અથવા દૂરનું) એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થોમાં આ જે શબ્દો પ્રયોજાય છે, અહીં એમ માનવામાં આવશે કે અર્થ અને પ્રકરણ વડે તેમના અર્થનો નિર્ણય થાય છે અને પછી જોડ્યુખ્યાય સમજાય છે. આ પૂર્વપક્ષ છે. આ કારણને પૂર્વપક્ષ કહે સમજી શકેઈએ, નહીં તે તમોઃ ભિન્નિભિન્ન શબ્દ નિર્ણય કરશે. પુણ્યરાજ અને અઘ્ઠાકર્ત્ર આમાં પૂર્વપક્ષને જતાણ સમજીને જોડ્યુખ્યાય માટે અર્થપ્રકરણાદિન જતાણદાર નહીં સમજવાં શકેઈએ એમ માને છે.

વાક્યસ્યાર્થાપદાર્થાનામપોદ્ધારે પ્રકલ્પિતે ।

શબ્દાન્તરેણ સમ્બન્ધ કસ્યૈકસ્યોપપદ્યતે ॥૨૬૧॥

વાક્યના અર્થમાથી પદોના અર્થના પૃથક્કરણની કલ્પના કરવામાં આવતા (અવિદ્યમાન એવા) કયા પદનો (તેના) અન્ય પદ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થશે ? (૨૬૧)

ગૌર્વાહીક એવા અખડ વાક્ય વડે વાહીક એવા અખડ ખર્ચ પ્રાપ્ત થાય છે હવે જો પદો અને તેમના અર્થને અસત્ય સમજવામાં આવે તો અવિદ્યમાન એવા કયા પદનો તેવા અવિદ્યમાન અન્ય પદ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થશે ? અને ગૌણ મુખ્યાર્થ વિભાગ થયું કેવી રીતે સમજાવે ? તેથી અખડ વાક્યાર્થ જ સત્ય છે એમમાનવુ જોઈએ

યદ્વાલ્પેક પદ દ્રષ્ટ પરિણાતિક્રિય ક્વચિત્ ।

તદ્વાક્યાન્તરમેવાદુર્ન તદન્યેન યુગ્યતે ॥૨૭૦॥

અને જે (ગૌ એવું) પદ, છે (અસ્તિ) એવી ક્રિયાના (અર્થના) સંનિવેશવાળું કોઈવાર જણાય છે, તે (પદ)ને જુદું વાક્ય કહેવામાં આવે છે અને તે જીળ પદ સાથે જોડાતું નથી (૨૭૦)

યદ્વા કોડયમિતિ પ્રશ્ને ગૌરંધ્ર ઇતિ ચોચ્યતે ।

પ્રશ્ન એવ ક્રિયા તત્ર પ્રક્રાન્તા દર્શનાદિકા ॥૨૭૧॥

‘આ કોણ’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતા, ગાય (ઠે) અથવા અશ્વ (છે) એમ જે કહેવામાં આવે છે ત્યાં દેખાય છે (દ્રશ્યતે) એવી ક્રિયા (નો અર્થ) પ્રશ્નમાં જ સંજ્ઞાતથી પ્રાપ્ત થાય છે (૨૭૧)

તૈવાધિકત્વ ધર્માના ન્યૂનતા યા પ્રયોગિકા ।

આધિક્યમપિ મન્યન્તે પ્રસિદ્ધે ન્યૂનતા ક્વચિત્ ॥૨૭૨॥

(પદાર્થના) ધર્મવિશેષોનું અધિકત્વ કે ન્યૂનતા (ગૌણ-મુખ્યતાવ)ને નક્કી કરતા નથી (શબ્દની લોક) પ્રસિદ્ધિને આધારે કોઈવાર (વિશેષોના) અધિકત્વને ન્યૂનતા સમજવામાં આવે છે (૨૭૨)

બીજી પકિતના અન્વયને ‘સ્વવિદ્યાધિક્ય ક્વિન્વ ન્યૂનતા (સમ્બન્ધ) પ્રસિદ્ધે કાલ્ય મન્યન્તે ।’ એ પ્રશ્નને સમજતા ‘શબ્દની પ્રસિદ્ધિનું કારણ કોઈવાર ધર્મવિશેષોની અધિકતા અથવા ન્યૂનતા જાનવામાં આવે ■ એવો અનુવાદ થશે

જાતિશબ્દોડન્તરેણાપિ જાતિ તત્ર પ્રયુગ્યતે ।

સમ્બન્ધસદશ્ચ ધર્માત્ત ગૌણમપરે ચિદુ ॥૨૭૩॥

બીજા આચાર્યો જણાવે છે કે ગોત્રાતિ એવો અર્થ દર્શાવતો ન હોવા છતાં ગોત્રાતિ માટે પ્રયોજાયેલી ગોત્રશબ્દ (જાડક વગેરે) સમાન ધર્મને કારણે ગૌણ અર્થ દર્શાવે છે (૨૭૩)

‘ગો’માંના જાડકાદિ ધર્મોના વાકીકર્તા રહેલા જાડક વગેરે ધર્મો સાથે સાદૃશ્ય કારણે તે ગોત્રશબ્દ વાકીક માટે વપરાય છે. આવા ‘ગો’ શબ્દને ગૌણ અર્થવાળો સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં ગૌણમુખ્યભાવનો આધાર ધર્મજાત સાદૃશ્ય છે.

વિपर्यासादिवार्थस्य यत्रार्थान्तरतामिष ।

मन्यन्ते स गवादिस्तु गौण इत्युच्यते क्वचिद् ॥૨૭૪॥

જ્યાં (શબ્દનો) અર્થ બૂદધી બીજા સમજવામાં આવે છે ત્યાં ‘ગો’ વગેરે શબ્દોને કોઈક રીતે ગૌણ (અર્થવાળા) સમજવામાં આવે છે (૨૭૪)

नियताः साधनत्वेन रूपशक्तिसमन्विताः ।

यथा कर्मसु गम्यन्ते सीरासिमुसल्यदयः ॥૨૭૫॥

क्रियान्तरेण चैतेषां भवन्ति न हि शक्यः ।

रूपादेष तु तादर्थ्यं नियमेन प्रतीयते ॥૨૭૬॥

तथैव रूपशक्तिभ्यामुत्पत्त्या समवस्थितः ।

शब्दो नियततादर्थ्यः शक्यान्यत्र प्रयुज्यते ॥૨૭૭॥

જેમ નિયત આકાર અને શક્તિઓવાળા સીર (હું), અસિ (તલવાર) મુસલ (સાંભેલું) વગેરે શબ્દો યોગ્ય કાર્યોમાં સાધનરૂપે સમજાય છે.

પરંતુ બીજી ક્રિયાઓ સાથે તેમની શક્તિઓ (કાર્ય) સિદ્ધિ કરનારી બનતી નથી અને તેમના આકાર ઉપરથી જ તેમની (મૂળ) ક્રિયા (શક્તિઓ) નિયતરૂપે સમજાય છે.

તેમ આકાર અને શક્તિ વડે સહજ રીતે અર્થને પ્રાપ્ત કરનારો શબ્દ નિશ્ચિત શક્તિઓવાળો હોઈ (કાર્ય) શક્તિ વડે જુદા અર્થમાં પ્રયોજાય છે. (૨૭૫-૨૭૭)

ગૌણમુખ્યવહાર પદાર્થના રૂપ અને તેની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે જ્યાં ગોઠી વગેરે રૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં ‘ગો’ શબ્દનો મુખ્યાર્થ ‘જાત’ પ્રાપ્ત થશે. વાકીકમાં આવું રૂપ પ્રાપ્ત થવું ન હોવાથી ત્યાં ગૌણાર્થ થશે. જ્યાં દોહડું, પાસ ખાતું વગેરે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મુખ્યાર્થ અને અન્યત્ર ગૌણાર્થ થશે.

મી. સુ. ૧.૧ ૧. બૌત્પત્તિક્ષુ જન્મવાર્થેન સન્ન્યઃ । ગ્રાંતાં બૌત્પત્તિઃ પત્નેઃ ‘સહજ’ એવો અર્થ સમજીને મુલ્યશબ્દ અહીં પણ ઉપદ્રવાનો અર્થ સ્વભાવ વડે અર્થોત્તર સહજ એવો અર્થ કરે છે.

ધ્રુતિમાત્રેણ ચનાસ્ય સામર્થ્યમવસીવતે ।

મુખ્યં તમર્થ મન્યન્તે ગૌણ યત્રોપપાદિતમ્ ॥૨૭૮॥

સાંભળવા માત્રથી જ્યાં તે (અર્થ)ના (અર્થ સાથે) સામર્થ્ય સમજાય છે, તે અર્થને મુખ્ય અને (અર્થ સદર્શ વગેરે વડે) જેને મમજવામાં આવે તેને ગૌણ માનવામાં આવે છે (૨૭૮)

ગોચુષ્મન્મહતા પ્ચયૈર્ સ્વાર્થાદર્થાન્તરે સ્થિતૌ ।

અર્થાન્તરસ્ય તદ્વાચસ્તત્ર મુખ્યોઽપિ દૃશ્યતે ॥૨૭૯॥

ગો, ચુષ્મન્ અને મહત્ (જેવા) શબ્દો, જો અત્યંતના કાર્યને લીધે તેમના પોતાના અર્થથી જુદો અર્થ જ્યારે દર્શાવે છે ત્યારે (વાહીક વગેરે) અન્ય અર્થની ગો વગેરે અર્થમાં પ્રાપ્તિ થાય છે અને ગૌણ અર્થ પણ મુખ્ય અર્થ અને છે (૨૭૯)

જાગી તો સમવર્ણ ગોડમજાત, અત્ત રત્ન સવર્ણ રત્નમવર્ણ, અને જમહાન મહામૂળ મહામૂળ (વન્દના) । એવા તથા ઉદાહરણોમાંથી પહેલા એમાં ગોત્વ અને ચુષ્મન્, જે ગોત્વ નથી અને ચુષ્મન્ નથી તેના ઉપર આરોપણમાં આવે છે તેથી ગૌણાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે

મહર્ષે શુક્લભાષ ચ પ્રકૃતિ પ્રતિપચ્ચતે ।

ભેદેનાપેક્ષિતા સા તુ ગૌણત્વસ્ય પ્રસાધિતા ॥૨૮૦॥

('અમહાન અર્થ' અને 'અશુક્લ પદ' ઉદાહરણોમાં અમહાન અને અશુક્લ એવી) પ્રકૃતિ મહત્તર અને શુક્લત્વ પ્રાપ્ત કરે છે (વિષ્ટિથી અભિન્ન હોવા છતાં) તે (પ્રકૃતિ વગર વડે) સિન્ન મનાવી હોવાથી ગૌણત્વને મિદ્ધ કરનારી બને છે (૨૮૦)

અગ્નિસોમાદય શબ્દા યે સ્વરૂપપદાર્થકા ।

સંક્ષિપ્તિ સંપ્રચુજ્યન્તેઽપ્રસિદ્ધેત્તેષુ ગૌણતા ॥૨૮૧॥

(સ્વરૂપ પ્રમાણે અર્થવાળા જે અગ્નિ અને સોમ વગેરે (દેવતા વાચક) શબ્દો છે તે તેમના સ રીતો સાથે જોડાય છે તે (જો નામના છેકરઃઓ એવા) પ્રસિદ્ધ અર્થમાં નહિ હોવાથી તેમનામાં ગૌણત્વ પ્રાપ્ત થાય છે (૨૮૧)

અગ્નિ અને સોમ જેવા શબ્દો, દેવો, એ નામની ભવિષ્યો અને નવજાત શિશુઓનાં નામ હોઈ શકે દેવોના નામ એ તેમનો મુખ્યાર્થ છે તેજસ્વિતા આહુત્યદક્ષતા વગેરે ગુણોવાળી ભવિષ્યોને માટે જ્યારે તે વપરાય ત્યારે શબ્દસ્વરૂપના સાદરપ્રમુલ્ક અધ્યાસને કારણે તે ગૌણાર્થવાચક બનશે. નવજાત શિશુઓ માટે વપરાય ત્યારે અન્ય અપ્રસિદ્ધ એ જ તેના વપરાયતુ કારણ બનશે તેથી જાને સ્તુત્તોયયોગા । (જા સુ ૮૨ ૮૨) થી સોમ પદમાંના સકારનો પકાર થશે નહીં (સરખાવે પ્રબરણ તથા દક્ષતા સ્વરૂપનિમિત્તે સજ્ઞાદ્ધ ચૈતે મુશ્કાર્થ એવ । તત્ત જ્ઞાણ ગૌણત્વે । દક્ષતાવા અભિષોધાવ, પ્રવિનિમિત્તના માનવકે ધારણિદા ક્ત્વદમપ્રસિદ્ધતા તેવા ગૌણાર્થત્વમુચ્યતે ન ત્વચ્ચારોપેચેતિ ચોદમ્યમ્ । જનમ પત્તાપ્રતિવિતિ ।

અગ્નિદત્તસ્તુ ચોડમ્નિ સ્યાત તત્ર સ્વાર્થોપસર્જન ।

શબ્દો દત્તાર્થવૃત્તિત્વાદ્ગૌણત્વં પ્રતિપચ્ચતે ॥૨૮૨॥

અગ્નિદત્ત શબ્દ અગ્નિ એવા પદ વડે દર્શાવાતો હોય ત્યાં પોતાના અગ્નિ-
દેવ એવા મુખ્યાર્થને ગૌણ બનાવતો તે, દત્ત પદના અર્થને દર્શાવીને ગૌણાર્થનું
પ્રતિપાદન કરે છે (૨૮૨)

નિમિત્તભેવાત્રાગ્રન્તે સ્વચ્છુત્પત્તિકર્મણિ ।

હરિશ્ચન્દ્રાપુ સુદો માયામાયૌ ક્યવસ્થિતૌ ॥૨૮૩॥

શબ્દોની બ્યુત્પત્તિરૂપી કાર્ય જુદા જુદા નિમિત્તો પ્રમાણે કરવામા આવતાં
હરિશ્ચન્દ્ર વગેરે શબ્દોમા સુદ આગમની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિ નિશ્ચિત બને છે.
(૨૮૩)

શ્લષ્ટ્યાયૌ પ્રાપ્તસરન્કરો ય શબ્દોડગ્યેત યુચ્યતે ।

તત્રાન્તરજ્ઞ સંરચ્ચરો ચાલ્લેયે ન નિર્સ્તેતે ॥૨૮૪॥

અપિ અર્થમા (બ્યાકરણ)કાર્ય પ્રાપ્ત કરનાર જે (હરિશ્ચન્દ્ર)શબ્દ બીજા
અર્થ (માણવક)માટે જોડાય છે ત્યારે (અન્ય પદની અપેક્ષા નહીં રાખનાર સુદ
આગમ રૂપી) અંતરંગ (બ્યાકરણ)સ સ્કાર, (માણવક એવા) બાહ્ય અર્થમા નિવૃત્ત
થતો નથી (૨૮૪)

હરિશ્ચન્દ્ર અપિ જેવો માણવક એવા ગૌણ અર્થમા સુદ આગમ પ્રાપ્ત થશે.
હરિશ્ચન્દ્ર નામનો માણવક એવા અર્થમા હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ બ્યાકરણસિદ્ધ ગણાય છે, અને
ત્યાં સુદ આગમ પ્રાપ્ત થતો નથી.

અત્યન્તયિપરીતોડપિ ચચા ચોડર્થોડવધાર્થતે ।

ચધાસપ્રત્યય શબ્દસ્તત્ર મુલ્ય પ્રયુચ્યતે ॥૨૮૫॥

મુખ્ય અર્થથી તફાવત વિરુદ્ધ એવો જે અર્થ જ્યારે શબ્દ વડે જે પ્રમાણે
જણાવાય છે, ત્યારે પણ, તેનો તે પ્રમાણે જોધ થતો હોવામાં, તે મુખ્યાર્થમા
પ્રયોજનવામાં આવે છે. (૨૮૫)

શબ્દોના અર્થોમા ગૌણમુખ્યવિભાગ જેવું કશું હોતુ નથી, કારણ કે શબ્દના
ઉચ્ચારણ સાથે જે અર્થ મનમા પ્રાપ્ત થાય, તે બંને જુદો કે વિરુદ્ધ હોય પરંતુ તે તેનો
મુખ્ય અર્થ જ સમજવો જોઈએ. (ત્રીદ દવ જ્ઞાનર્થ । તાન્ત્રિ કલિન્દરુપેષુ ગૌણદ્રવ્ય-
વિભાગ । પુણ્યરાજ).

ચરપિ પ્રત્યયાધીનમર્થતત્ત્વાધારણમ્ ।

ન સર્વે પ્રત્યયસ્તસ્મિન્નસિદ્ધ ઇવ જાયતે ॥૨૮૬॥

શબ્દના અર્થતત્ત્વનો નિશ્ચય તેના જોધ ઉપર આધાર રાખતો હોવા છતાં
તે યથાર્થ કે અયથાર્થ બધો જોધ તે અર્થ અંગે અસિદ્ધ હોય તેમ પ્રાપ્ત
થતો નથી (૨૮૬)

દર્શનં સલિલે તુલ્યં મૃગતુષ્ણાદિદર્શનૈઃ ।

મેદાતુ સ્પર્શનાદીનાં ન જલં મૃગતુષ્ણજ્ઞા ॥૨૮૭॥

જળનું દર્શન મૃગજળ વગેરેના દર્શન જેવું જ હોય છે. પરંતુ સ્પર્શ વગેરેની શિન્તતાને કારણે મૃગજળ જળ નથી. (૨૮૭)

“જળમાં (પદાર્થનું) દર્શન મૃગાશ્વિકામાં (તેના) દર્શન જેવું જ હોય છે” એવા પહેલી પંક્તિનો અનુવાદ કરી શકાય.

યદ્વિમાધારણં કાર્યં પ્રસિદ્ધં રજ્જુસર્પગો. ।

તેન મેદપરિચ્છેદસ્તથોસ્તુલ્યેઽપિ દર્શને ॥૨૮૮॥

દોરકું અને સાપનો દેખાવ સરખો હોવા છતાં ફરકનું જે અસાધારણ કાર્ય જાણીતું છે તેના પડે બંનેના લેહનો નિર્વેચ થાય છે. (૨૮૮)

પ્રસિદ્ધાર્થવિપર્યાસનિમિત્તં યદ્વદ્દશ્યતે ।

યસ્તસ્માદ્દશ્યતે મેદસ્તદસત્યં પ્રચક્ષતે ॥૨૮૯॥

જાણીતા પદાર્થથી જુદા સમજાતા એવા પદાર્થનું જે દિગ્દિદોષથી નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે તેને કારણે જે દ્રવ્યલેહ દેખાય છે તેને અસત્ય કહ્યો છે. (૨૮૯)

યદ્વદ્ નિમ્નોન્નતં ચિત્રે સરૂપં પર્વતાદિભિઃ. ।

ન તત્ર પ્રતિપાતાદિ કાર્યં તદ્વત્પર્યતે ॥૨૯૦॥

ચિત્રમાં પર્વતો જેની જે ઊંચા નીચી સ્થિતિ દેખાય છે ત્યાં તે પર્વતની જેમ પ્રતિરોધ વગેરે કાર્ય થતું નથી. (૨૯૦)

સ્પર્શપદ્મથો હસ્તેન યથા ચક્રસ્ય સન્તતઃ ।

ન તથાત્પ્રત્યક્તસ્ય ચિહ્નિઙ્ગનં સ્પૃશ્યતે હિ તત્ ॥૨૯૧॥

જેમ (સાઘા) ચક્રની સાથે હાથનો સતત સ્પર્શ શક્ય છે તેમ અસાત્યક સાથે (તેવો સ્પર્શ) શક્ય ન હોય. વિચિન્ન એવું તે ચક્ર સ્પર્શનો વિષય બને છે. (૨૯૧)

વપ્રપ્રાકારતલ્પૈઃ સ્પર્શનાવરણે યથા ।

નગરેષુ ન તે તદ્વદ્ગમ્યર્થનગરેષ્વપિ ॥૨૯૨॥

સાઘાં નગરોમા તેમના કોટ, કિલ્લા અને શિખરો સાથે સ્પર્શ અને તેમના વડે રક્ષણ જેમ શક્ય છે તેમ જાદુઈ નગરોમાં તે શક્ય નથી. (૨૯૨)

મૃગપદ્મશિખર્યાગાનુરયૈર્થ્યં પ્રસાધ્યતે ।

તાવાન્ત મૃન્માયેષ્વસ્તિ તસ્માત્તેનિપય ક્ષમ ॥૨૯૩॥

સાઘા હરણ, અને (ગાંભી) પગુઓ વડે જેવું પ્રયોજન શિદ્ધ થાય છે તેવું માટીના બનાવેલાં તે (હરણાં અને પગુઓ) થી થતું નથી. તેથી તે માટીનાં હરણાં વગેરેના વાચક શબ્દો કદા પ્રત્યયના વિષય બને છે. (૨૯૩)

હરિષ્ણાન્ વિક્રોણાતે । (તે માટીના હરણા વેગે છે), હસ્તિકમ્ નિક્તીનીતે । (તે માટીના હાથીઓ વેગે છે) વગેરે ઉદાહરણોમા તે ઔલુચ્છ શબ્દોને પ્રતિકૃતિનો અર્થ દર્શાવનારો કન્ આપ્યો થાય છે ((ફે પ્રતિકૃતૌ । પા ૬ પા ૩૧૬)

મહાનાગ્નીયતે દેશ પ્રસિદ્ધે પર્વતાદિભિ ।

અલ્પદેશાન્તરાવસ્થાં પ્રતિભિન્ન તુ દૃશ્યતે ॥૨૯૪॥

સાચા પર્વત વગેરે વડે ઘણી જગા શેકેતામા આવે છે, પરંતુ તેમનું પ્રતિબિંબ થોડી જગા શેકતું દેખાય છે (૨૯૪)

મરણાદિનિમિત્ત ચ યથા મુક્ત્યા વિપાદય ।

ન તે સ્વપ્નાદિષુ સ્વસ્ય તદ્વૃથસ્ય સાધકા ॥૨૯૫॥

જેમ સાચા જોર વગેરે મરણ વગેરેનું કારણ બને છે તેમ સ્વપ્ન વગેરેમાં તે પોતાના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરતા નથી (૨૯૫)

દેશકાલેન્નિયમતૈર્ભેદૈર્યદુ દૃશ્યતેડન્યથા ।

યથા પ્રસિદ્ધિર્લોકસ્ય તથા તદ્વસીયતે ॥૨૯૬॥

દેશ, કાલ અને ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતા લોક વડે જે અન્યથા દેખાય છે તે અતે તેા બ્યવહારમાં જે પ્રમાણે બાધીતુ હોય તે પ્રમાણે જ સમજાય છે (૨૯૬)

ચક્ષોપચાતજં જ્ઞાન ચક્ષ્વ જ્ઞાનમતૈકિકમ્ ।

ન તાભ્યાં વ્યવહારોડસ્તિ શ્રદ્ધા લોકનિવન્ધના ॥૨૯૭॥

બમરૂપી દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન છે અને જે અલૌકિક જ્ઞાન છે તે બંને વડે બ્યવહાર પ્રવૃત્ત થતો નથી, (કારણકે) શબ્દો લોકબ્યવહારનું કારણ છે (૨૯૭)

પદાદિષુ યથા દીપો યેનાર્થેન પ્રચુચ્યતે ।

તતોડન્યસ્યાપિ સાન્નિધ્યાત્ સ કરોતિ પ્રકાશનમ્ ॥૨૯૮॥

સંસર્ગિણુ તથાર્થેણુ શબ્દો યેન પ્રચુચ્યતે ।

તસ્માત્પ્રયોજકાડન્યાનપિ પ્રત્યાયયત્વસૌ ॥૨૯૯॥

જેમ ઘટપ્રકાશનરૂપી પ્રયોજન માટે દીવો ઘટ સાથે સંયોજાય છે ત્યારે, સાન્નિધ્યને કારણે, બીજા (વધારાના પદાર્થનું) પણ તે પ્રકાશન કરે છે,

તેમ ન સર્ગવાળા અનેક અર્થોમાંથી જે અર્થ ગ્રાહે શબ્દ સંયોજાય છે તે પ્રયોજક અર્થ ઉપરાત બીજા અર્થોનો પણ બોધ કરાવે છે (૨૯૮-૨૯૯)

ઘટને જાહેર કરવા માટે પ્રખટાવવામા આવેલ દીવો ઘટ ઉપરાત દીવાન, કદ વગેરેને પણ જાહેર કરે છે, તે પ્રમાણે શબ્દના અનેક અર્થો હોવાથી જે અર્થ માટે પ્રયોજાય છે તે અર્થ ઉપરાત બીજા અર્થોનો પણ, તે શબ્દ, બોધ કરાવે છે

નિર્મન્યતં યથાડરણ્યોરગ્ન્યર્થગુપપાદિતમ્ ।

પૂમમપ્યનભિપ્રેત જનયત્વેકસાધનમ્ ॥૩૦૦॥

તથા શબ્દોઽપિ કર્મિત્તિત્વત્યાગ્યેયે વિવક્ષિતે ।
અવિવક્ષિતમપ્યર્થ પ્રકાશયતિ સન્નિધે ॥૩૦૧॥

જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવેલ અરણ્યોના મધન, નહિ
ઈચ્છેલા પણ એક જ (=સરખા) નિમિત્તવાળા ધુમાડાને પણ ઉત્પન્ન કરે છે,
તેમ કેદારી શાત્રપ્ય અર્થની વિવક્ષા હોય ત્યારે ઉચ્ચારનામાં આવેલો શબ્દ
પણ સાંનિધ્યને કારણે, અવિવક્ષિત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. (૩૦૦-૩૦૧)

યથૈવાત્યન્તસસૃષ્ટસ્યક્તુમર્થો ન શક્યતે ।

તથા શબ્દોઽપિ સવન્ધી પ્રથિવેક્તુ ન શક્યતે ॥૩૦૨॥

જેમ કોઈ એક પદાર્થ સાથે આઠ સબધમાં રહેલ (બીજા) પદાર્થનો ત્યાગ
કરવો શક્ય નથી તેમ (મુખ્યાર્થ સાથે) અબધવાળો શબ્દ બીજા અર્થોનો ત્યાગ
કરી શકતો નથી (૩૦૨)

ઘ્યર્થાના તન્નિધાનેઽપિ સતિ ચૈવા પ્રકાશને ।

પ્રયોજકોઽર્થ વાચ્યસ્ય રૂપામેદેઽપિ ગમ્યતે ॥૩૦૩॥

અનુપયોગી (અર્થોત્તુ) સાંનિધ્ય હોવા છતાં અને તે અર્થો સ્પષ્ટ બનતા હોવા
છતાં અને શબ્દોત્તુ સ્વરૂપ બધાત્તુ ન હોવા છતાં, શબ્દોચ્ચારણ માટે પ્રયોજક
બનતો અર્થ (જ) સમજવામાં આવે છે. (૩૦૩)

ક્વચિદ્ગુણપ્રધાનત્વમર્થાનામવિવક્ષિતમ્ ।

ક્યપિત્સાન્નિબ્ધમપ્યેવા પ્રતિપત્તાવકારણમ્ ॥૩૦૪॥

કેટલેક સ્થળે અર્થો અંગે ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થ એવા વિભાગ વિવક્ષિત
હોતો નથી અને બીજે સ્થળે તેના અર્થોત્તુ સાંનિધ્ય પણ તેમના બોધ માટે
કારણરૂપ બનતું નથી (૩૦૪)

* યચ્છાનુપાત્ત શબ્દેન તત્કર્મિત્તિત્વત્રીયતે ।

ક્યચિત્પ્રધાનમેવાર્થો મત્ત્વમ્પ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૦૫॥

શબ્દ વડે અપ્રાપ્ય એવો અર્થ કેટલેક અંગે સમાવ્ય છે અને કેટલેક અંગે
મુખ્યાર્થ અન્ય (=ગૌણ) અર્થોત્તુ પ્રતિપાદન કરે છે (૩૦૫)

* આશ્વાત તદ્વિત્ત્વર્થસ્ય ચત્કિત્ત્વતુપદર્શનમ્ ।

ગુણપ્રધાનમાવસ્ય તત્ર દૃષ્ટો વિપર્યય ॥૩૦૬॥

(તેને દીવ્યતિ વગેરે સૂત્રમાં દિવ્યતિ એવું ક્રિયાપદ (આક્રિય એવા પદમાં)
તાદૃશના અર્થના સબધતરૂપ ક્રિયારૂપ અને કારકરૂપ) અર્થને દર્શાવે છે, તથા
ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થ એકબીજાથી વિરુદ્ધ ગમતલય છે. (૩૦૬)

તેને દીવ્યતિ સ્થાનિ ચયતિ ચિત્તમ્ । (વા. દ. ૪૪.૨) માં દિવ્યતિ એવું ક્રિયાપદ
મુખ્યાર્થ દર્શાવે છે, તેથી અદૌ. ચિત્તવતિ આક્રિય । એમ ચિદ્ધ થતો તદ્વિતાન્ત શબ્દ
પણ ક્રિયારૂપ મુખ્યાર્થ જ દર્શાવશે પરંતુ આમ બનતું નથી કારણકે આ ક્રિયા મુખ્યાર્થ
છે અને આક્રિય માં ક્રી મુખ્યાર્થ છે.

નિર્દેશે લિङ્ગસંખ્યાનાં સમ્બંધાનમકારણમ ।

પ્રમાણમેવ દૂસ્વાદાવત્તુપાત્તં પ્રતીયતે ॥૩૦૭॥

(પ્રત્યયાય અંગેના સૂત્રોમાં પ્રાપ્ત થતા) લિંગ અને સંખ્યાના ઉલ્લેખમાં સાંનિધ્ય, તેમના વ્યવહારમાં બોધ માટે કારણ બનતું નથી. (તત્સ્યાદિત વદાત્તમર્ધ-હત્વમ્ । પા. સૂ. ૧.૨.૩૨માંના) હૂસ્વ શબ્દમાં, નિર્દેશ નહિ પામેલ 'માત્રા' એવું પ્રમાણ સમજાય છે. (૩૦૭)

માટે । (પા. સૂ. ૧.૨.૧૦)માં પુલ્લિંગ અને એકવચન આતુપજિક છે અને ખ'ને એકબીજાની સાથે નિર્દેશામાં છે, જતાં વ્યવહારમાં તે આવું એકબીજા સાથેનું સાંનિધ્ય તેમના બોધ માટે કારણરૂપ બનતું નથી, કારણ કે, વ્યવહારમાં વલિઃ, વાઠઃ, વાઠ્ઠઃ એવા શબ્દો મળે છે, તત્સ્યાદિત વદાત્તમર્ધહત્વમ્ । (પા. સૂ. ૧.૨.૩૨)માં હૂસ્વ શબ્દથી તેનો ૩૬ અર્થ માત્રા અને અર્ધહૂસ્વ એટલે અર્ધી માત્રા સમજાય છે, આવું માત્રારૂપ પ્રમાણ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ પામ્યું નથી પરંતુ ૩૬ હોઈને સ્પષ્ટ બને છે, (સરખાવો : અર્ધમાત્રમર્ધહત્વમિતિ । મ. ભા ૧ ૧.૧૧ અને તે સૂત્ર ઉપરની હરદત્તકૃત કાશિઘણ્યાભ્યાસરમ્ભરીઃ અર્ધાદ્યહૂસ્વપથેન અર્ધમાત્રા લક્ષયતે ।)

હૂસ્વસ્યાઠ્ઠં ચ ચદ્ દૃઢં તત્સ્યાસંનિષાધિ ।

હૂસ્વસ્ય લક્ષણાર્થત્વાત્તદ્દેવાભિધીયતે ॥૩૦૮॥

હૂસ્વનું અર્ધું એમ જે કહેવાયું છે તે, દીર્ઘ અને પ્લુતનું સાંનિધ્ય ન હોવા છતાં (તેમના સંદર્ભને કારણે) તેની જેમ જ દીર્ઘ અને પ્લુતનું અર્ધું સમજવામાં આવે છે, કારણ કે હૂસ્વનો ઉલ્લેખ (એકમાત્રાનો) લાક્ષણિક નિર્દેશ કરે છે (૩૦૮)

સરખાવો પુષ્પરાજ : અર્ધહૂસ્વમિત્યનેગર્હમાત્રા લક્ષયતે હૂસ્વમહણમતઙ્ગમિતિ । તત્સ્યાઠ્ઠં તત્સ્યાઠ્ઠં લક્ષણાર્થત્વાત્ દીર્ઘપ્લુતમાત્રાભ્યાસોર્વાતા મતરીઃશનિવોશતે । ચચા તસ્ય હૂસ્વસ્યાઠ્ઠં માત્રોચ્ચતે તથા તદસન્નિર્ધારો દીર્ઘપ્લુતયોરપીત્યમ્ ।

વીર્ધપ્લુતાભ્યાં તસ્ય સ્યામાત્રવા ચા વિશેષણમ્ ।

જાતેર્વા લક્ષણાય સ્યાત્સર્વથા સપ્તર્ણવત્ ॥૩૦૯॥

અથવા (હૂસ્વપદ હૂસ્વ ઉપરાંત) દીર્ઘ અને પ્લુત સ્વરોને પણ લાગુ પડશે. અથવા તે એક માત્રાનું વિશેષણ બનશે; અથવા સપ્તર્ણવ પદની જેમ અર્ધમાત્રા, બતિરૂપી વિશિષ્ટતાનો બોધ કરાવશે. (૩૦૯)

પુષ્પરાજ સમજાવે છે તેમ અર્ધા અર્ધહૂસ્વના ત્રણ અર્થ આપવામાં આવ્યા છે : (૧) હૂસ્વ પદ હૂસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એમ ત્રણ સાથે સંબંધને પામે છે (૨) હૂસ્વ એટલે માત્રા અને અર્ધહૂસ્વ એટલે અર્ધમાત્રા અને (૩) અર્ધહૂસ્વ શબ્દ અર્ધમાત્રા રૂપ ભૂતિનો બોધ કરાવે છે, સપ્તર્ણવ શબ્દમાં સપ્ત સંખ્યારૂપી વિભાગ નથી અને સમગ્ર પદ અર્ધા અર્ધનો બોધ કરાવે છે, તેમ અર્ધહૂસ્વ પણ અર્ધા અર્ધનો બોધ કરાવશે.

ગન્તવ્યં દર્શ્યતાં સૂર્યં સ્તિ કાલસ્ય લક્ષણે ।

દાયતાં કાલ ક્ત્યેતત્સોપાયમભિધીયતે ॥૩૧૦॥

જતાનું છે, સૂરજ જુઓ, એવાં વચનો વડે, કાલવિશેષનાં લક્ષણોને બોધ
યતાં, આપા ઉપાયપૂર્વક, “સમયને જાણી લો” એમ જણાવવામાં આવે છે. (૩૧૦)

વિધ્યસ્યધનુપેત્યથ વિશેષેણ નિદર્શયતે ।

સામાન્યમાશ્રયઃ શક્તેર્થઃ કઞ્ચિત્પ્રતિષાદકઃ ॥૩૧૧॥

વિધ્યતિ અધનુપા । તે ધનુષ દિના વીધે છે એવા સૂત્ર (વા.સુ. ૪.૪.૮૩)માં
(૩૧૧) વિશેષ (ના વાચક ધનુ) પદ વડે પંધવાની ક્રિયાગ્રી સજ્જાના આશ્રય એવા
કોઈ સામાન્ય (સાલો વગેરે સાધન) ને જલાવનારા શબ્દનો નિર્દેશ થાય છે. (૩૧૧)

અહીં કારિકા ૩૦૫ સ્વપિત્ત્રવાન...ત્યાગમ્ । માર્ગા શિક્ષાન્તનું દષ્ટાંત રજૂ કરવામાં
આવ્યું છે. અનુવાદ માટે વિધ્યતિ એવા ક્રિયારૂપને વા. સુ. ૪.૪.૮૩ ઉપરના વ. માને
અનુસરીને સ્વીકાર્યું છે. પુરવરાજના કરણનિવેશનામાં ચોદનાયામ્ । એવા શબ્દોને અનુસરીને
કરવામાં આવેલ ‘વીધ’ એવા આજ્ઞાસૂચક અર્થને સ્વીકાર્યો નથી.

કાકેભ્યો રક્ષતાં સર્વિરિતિ વાલોડપિ ચોદિતઃ ।

વપચાતપરે વાક્યે ન દવાદિભ્યો ન રક્ષતિ ॥૩૧૨॥

‘કાગડાઓથી ધીનું રક્ષણ કરે’ એમ જ્યારે છેકરોને કહેવામાં આવે ત્યારે
કૂતરાં વગેરેથી તેનું રક્ષણ નહીં કરે એમ નહિ જાને કારણ કે ખાઈ જનારાં (પશુ-
પ્રાણીઓ) અંગેનું તેઓ આજ્ઞાવાચક સામાન્ય વચન છે. (૩૧૨)

પ્રક્ષાલને શરાવાણાં સ્થાનનિર્માર્જનં તથા ।

અનુક્લમ્પિ રૂપેણ મુખ્યદ્વન્વાસ્પતીવતે ॥૩૧૩॥

તે પ્રમાણે, વાડકાને ધોવાનો બાળતમાં (બોજન) સ્થાનને સાફ કરવાનું, ચોક્કસ
શબ્દો વડે કહેવામાં આવ્યું ન હોય તો પણ, બોજનના ભાગ તરીકે (તે કરવાનું
છે) એમ સમજાય છે (૩૧૩)

વાક્યાત્મકરણાદર્યાદૌચિત્વાદેશમ્બલત્ ।

શબ્દાર્થઃ પ્રથિમચ્યન્તે ન રૂપાદેવ કેવલ્યન્ ॥૩૧૪॥

શબ્દોના અર્થો વાક્ય, પ્રકરણ, અર્થ, ઔચિત્ય, હેય અને કાચ પ્રમાણે નહીં
કરવામાં આવે છે, ને (શબ્દો)ના માત્ર સ્વરૂપ ઉપરથી નહિ (૩૧૪)

આ કારિકાના વિચારને ભત્રુંદરિએ વૃહદેશ્વરા (૨.૧૧૮)માંથી સ્વીકાર્યો છે :

અર્થાત્કરણાદિપ્રાર્થૌચિત્વાદેશમ્બલતઃ ।

મન્વેન્વર્થવિવક્ષા દ્વારિતોચિતિ ચ પિયતિઃ ॥

વાક્ય, પ્રકરણ, વિંગ અને અર્થ ગ્રંથોમાંનાં જન્યતા ॥ (મીમાંસાસૂત્ર ૨.૨.૧૪)

વાક્ય : વાક્યના પર્વોલોચન ઉપરથી ક્રિયા, કારક અને કારકવિશેષણોના અર્થનો બોધ થાય છે. વટ કરોતિ મીળસુદાર દર્શવીચ્છ ॥ એવા વાક્યમાં કરોતિ ક્રિયાનો સંબંધ કટમ સાથે છે. પરંતુ કટમ વિશેષણવિશેષણવાચી મીમ ડગર અને દર્શનોય સાથે જોડાયેલ છે. તેથી વિશેષણગ્રંથો પણ દ્વિતીયામાં મૂક્યા છે.

બાકરણશાસ્ત્રમાં કર્મણિ દ્વિતીયા (વા. સુ. ૨.૨.૨), દબ્બેકયોદ્ધિવચનેકવચને । (વા. સુ. ૧.૪.૨૨), અવનિહિતે । (વા. સુ. ૨.૨.૧.) વગેરે સૂત્રો જુદાં હોવા છતાં પ્રાતિપદિકને અનભિહિત કર્મ અર્થમાં એકવચન, દિવચન વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે એવી અર્થસંગતિ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ : સ્વેષવમાનય । એવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવતા જો બોળનનો સંદર્ભ હોય તો મીઠું લાવવામાં આવે છે અને સંગ્રામનો સંદર્ભ હોય તો અથ લાવવામાં આવે છે.

અઘાધ્યાયીમાં પ્રાપ્ત થતા ધાતુ અંગેના વિભાગમાં મૂલ્યવો વાક્ય : । (વા. સુ. ૧.૨.૧) સૂત્રથી મ વગેરે ધાતુઓ કહેવાય છે એવો અર્થ સમજાઈને ક્રિયાનો વટક એવું ધાતુ પદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વો, તાંબું વગેરે ધાતુઓ કે ક્ષ વગેરે સરીરધાતુઓનો અર્થ મળતો નથી.

અર્થ : અહીં અર્થ એટલે પ્રયોજન નહિ પણ અભિધેયરૂપ સંદર્ભ, અમ્બલિના સૂચકવચનથી । અમ્બલિના જુહોતિ । અમ્બલિના પૂર્વવાચકાદરવિ વગેરે વાક્યોમાં અમ્બલિના પદનો અર્થ જુહોતિ, ઘરતિછતે અને આદરવિના અર્થ પ્રમાણે જુહો જુહો પ્રાપ્ત થાય છે

શાસ્ત્રમાં પૂરવણીકલિવાર્થ . . . (વા. સુ. ૨.૨.૧૧)માં પૂરણ વગેરે અર્થવાચક પદો સાથે પછી સમાસ થતો નથી એવા અર્થઅહીંને કારણે ગદ્ય- વર્ણોની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

ઓચિત્ય : તે તે પદાથોની ક્રિયાની યોગ્યતા ઉપરથી તે પદાર્થવાચક સંબંધના અર્થનો નિર્ણય થાય છે, જેમ કે મુસલનો અર્થ ખાંડવાતું સાધન, સીરનો અર્થ ઢળ, અને અસિનો અર્થ તલવાર થાય છે. પુષ્પોદ્ભવવાચક । ૪.૧.૨૮ સૂત્ર પ્રમાણે ક્રુઠ વગેરે સંબંધોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત પુલિંગમાં હોવાથી તે સંબંધો પુલિંગી બનાવા છે. અમગમિત્વ વગેરે બાબતો તેમાં નિમિત્ત છે, તેથી નિમિત્તત્વ અહીં ઓચિત્ય છે સરખાવે પ્રવૃત્તિરજ :

યથ નિર્મ્મં પરણતા વચ્ચેન મહુતર્પિભા ।

યચૈન ગમ્યમાત્મ્યાન્ના વર્ષસ્વ વદુલેષ સઃ ॥

પ્રોક્ત રજુ કરતાં સમજાવે છે કે અહીં યોગ્ય ક્રિયાપદો કાપે છે, છટિ છે, પૂજે છે અને નિરાશા આપે છે, પ્રાપ્ત થશે. અહીં જુદાં જુદાં કારકપદોના ઓચિત્યને કારણે અર્થબોધ થશે.

દેશ : મધુરાવા-પાલીવાલુદીચીનાન્તગરાશાનચ્છતિ ।

એવા વાક્યમાંથી પાટલિપુત્રનો બોધ થાય છે હરિ- અર્થે । હરિઃ હારિકાચામ । હરિઃ અમરાવત્યામ । એવાં વચનોમાં દેશબદ્ધને કારણે હરિસંબંધના અર્થમાં ભિન્નતા, -સિંહ, શ્રીકૃષ્ણ અને હન્દ્ર-પ્રાપ્ત થાય છે

કાલ : કાલ ઉપરથી પણ સંદર્ભનિર્ણય થાય છે, જેમ કે, જ્ઞાન એવો જગ સાંભળનારો જ્ઞાતા, જો સિવાજો હોય તો તેને બંધ કરશે અને હનુજો હોય તો ઉધાડશે.

સંસર્ગો વિપ્રયોગઞ્ચ સાહચર્યં વિરોધિતા ।

અર્થઃ પ્રકરણ લિટ્તં શબ્દસ્યાન્યસ્ય સંનિધિ ॥૩૧૫॥

સામર્થ્યમીચિત્તી દેશ કાલો વ્યક્તિ સ્વરાદય. ।

શબ્દાર્થસ્યાનવચ્છેદે ત્રિશેષસ્મૃતિરેતવ. ॥૩૧૬॥

સંસર્ગ, વિપ્રયોગ, સાહચર્ય, વિરોધ, અર્થ, સ્થાન-સંદર્ભ, (બીજા વાક્યમાંથી) સૂચન અને અન્ય શબ્દનું સાંનિધ્ય;

સામર્થ્ય, ઔચિત્ય, દેશ, કાલ વ્યક્તિ, સ્વર વગેરે, જ્યાં શબ્દના અર્થનો થોડો નિર્ણય થતો ન હોય ત્યારે, વિશિષ્ટ અર્થનાં (નિર્ણાયક) કારણો અને છે, (૩૧૫-૩૧૬)

સંસર્ગ : એક શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના સંસર્ગથી અર્થનો નિર્ધાર થાય છે. સ્વરસા પેતુ. આત્મીયતામ્ । એટલે વાક્યમાં સાથે આવેને લાવે એવો અર્થ થશે, પરંતુ કવિઓના પેતુ । સ્વર્ણના પેતુ । એ વાક્યોમાં કિતોર અને વર્કર શબ્દોના સંસર્ગથી ઘોડી અને બકરી એવા અર્થ થશે સ્પષ્ટતા પેતુ, । એટલે ‘સાહચર્ય’ એવો અર્થ થશે

શાસ્ત્રમાં અવાક્યઃ । (પા. સુ ૧.૩.૫૧) પ્રમાણે જરૂર હિપસર્ગના સંસર્ગને કારણે નિગરણ અર્થવાળો નૃપાતુ જ સમજવાના આવે છે, અવાજ કરેલો એ અર્થનો નૃપાતુ નહિ.

વિપ્રયોગ : વિતદ્વક્ત્રો હરિ । એ ઉદાહરણમાં શખનો હરિ અર્થોત્ વિષ્ણુ સાથે સંબંધ હોવાથી શખ અને મઠ વિનાના હરિ એવા વાક્યમાં હરિનો અર્થ વિષ્ણુ થશે.

શાસ્ત્રમાં સુજોડનવને । (પા. સુ ૧.૩.૬૬) એવા સુત્ર પ્રમાણે જ્યારે એટલે પાલન કરવું એવો અર્થ ન હોય ત્યારે આત્મનેપત્માં સમજતા સુત્ર ધાતુનો અર્થ ખાલુ એવો થશે

સાહચર્ય એક શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના સાહચર્યથી અર્થનિર્ણય થશે, જેમ કે, રામલક્ષ્મણીમાં લક્ષ્મણ શબ્દના સાહચર્યને કારણે રામ શબ્દથી પરશુરામનો નહિ પણ હરણપુત્ર રામચંદ્રનો બોધ થશે.

બાકરણમાં પણ વિવાચ્યા જે । (૧.૩.૧૯) માં વિ અને વરા ને સાહચર્યને કારણે હિપસર્ગ માન્યા છે

વિરોધિતા : રામાર્જુની શબ્દથી રામના વિરોધી એવા અર્જુનનો અર્થોત્ પરશુરામ અને તેમના વિરોધી સહજાર્જુનનો બોધ થાય છે. હરણપુત્ર રામચંદ્ર અને કુતિપુત્ર અર્જુનનો નહિ

અર્થ. અહીં અર્થ એટલે પ્રયોજન સ્થાન મત મર્યાદાદે । (સંસારખંધને કાપવા શિવને ભજ) માં સંસારમધ્યે એવા પ્રયોજનને કારણે સ્થાન નો અર્થ શિવ થશે, યાગનો નહિ નાગેશ અને બીજા વેરકરણો અહીં અર્થ ને અન્ય શબ્દના અર્થ સમજે છે, અને અમાઉ આખ્યાં તે ઉદાહરણો, અગ્નિના જહોતિ વગેરે રજૂ કરે છે.

પ્રકરણ : પ્રકરણ એટલે સ્થાનપદ્ધતિ. દેવ, જાનાતિ સર્વમ્ । માં પરમાત્મા અથવા રામ એવા અર્થોમાંથી સંદર્ભ પ્રમાણે અર્થ લેવાતો. અહીં અગાઉ આપેલ ઉદાહરણ, સૈન્ધવમાનસ । (મીઠું લાવ અથવા ઘોડો લાવ) માંથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

લિંગ : અન્ય સ્થળે અર્થોત્ કથનમાંથી પ્રાપ્ત થતું સૂચન, એટલે લિંગ ભજા: સર્જતા: વ્યવધાતિ । (ચોપડેલા કાંકરા તે પાસે મૂકે છે) એવા વાક્યમાં જ્ઞતા: પદ્ધતિ રૂનાથી ચોપડયા છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ તેજો જે ઘટતમ્ । એવા અન્ય વચન ઉપરથી ઘીથી ચોપડેલા છે એવો અર્થ નક્કી થયો.

શબ્દાન્તરસંનિધિ : અન્ય શબ્દના સંનિધિને કારણે શબ્દનો અર્થ નિશ્ચિત થાય છે, ભક્ત્ય દેવનમ્ । માં ભક્તના અનેક અર્થો થતા હોવા છતાં દેવનમના સંનિધિને કારણે ભક્તનો અર્થ પાસા થશે. દેવત્વ પુરાણતે: માં દેવત્વ શબ્દના સંનિધિને કારણે પુરાણતિનો અર્થ શિવ થશે.

સામર્થ્ય : મહુચ્ચતઃ કોઠિકઃ । ઉદાહરણમાં મહુચ્ચત અને મદિરા એવા અર્થોમાંથી કોઠિકની ઉન્નતતા વસંતને કારણે હોઈ બને વચ્ચે સામર્થ્ય હોવાથી મહુચ્ચતો અર્થ મદિરા થશે નહીં.

બંધિત : પાણિનિપૂર્વેના આચાર્યોએ બંધિત શબ્દ લિંગ (gondar)ના અર્થમાં વાપર્યો છે. મિત્ર શબ્દ પુલિંગમાં સૂચિતો વાચક છે. નપુંસકમાં સખ્યાનો.

સ્વર : સ્વરને કારણે અર્થભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે જન્મશબ્દ: શબ્દમાં ઉચ્ચે સ્વર ઉઠાત હોવાથી પછી તત્પ્રયુજ્ય સમાસ સમજાતાં, ઇન્દ્રનો હણુનાર એવા અર્થ થશે, પરંતુ પૂર્વપદ જન્મમાં તેનો મૂળ સ્વર કાષ્ઠ રહેતો હોવાથી બહુવીહિ સમાસ સમજાતાં મન્દ જેનો હણુનાર છે એવો અર્થ સમજાશે. સ્વરનું મહત્ત્વ વેદિક ભાષામાં હતું. પ્રશિષ્ટ સ સ્ફૂટમાં તે ધટતું માણ્યું. અલ કારસાત્રીઓ અર્થાનેશુષ્ય માટે સ્વરને અનુપયોગી ગણે છે.

આ બે કારિકાઓમાં પરિમણિત મુદ્દાઓની ચર્ચા ભર્તૃહરિને અનુસરીને, પછીના સમયમાં વ્યાકરણના અને અલકારના ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે; અહીં બૃહદ્દેવતા, મીમાંસા સૂત્ર અને અન્ય શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પ્રચલિત સિદ્ધાન્તોમાંથી સૂચન લઈને એક સર્ળંગ માદી ત્રણ કારિકાઓમાં આપી છે. અર્થ, પ્રકરણ, લિંગ, બૌદ્ધિ, દેશ અને કાલનો ઉચ્ચે બૃહદ્દેવતામાં થયો છે. સંનિધિ, લિંગ, પ્રકરણ અને વાક્ય મીમાંસામાં બાધીતા છે (મીમાસામુચ્ચ ૨ ૩.૧૪) આ ત્રણ કારિકાઓ અંગે પુણરાજના અભિપ્રાયો ચિન્ત્ય છે ભર્તૃહરિએ પ્રચલિત મતોને અહીં એકસરેય કયાં છે. કારિકા ૩૧૪માં ભર્તૃહરિનો મત ■ અને પછીની ગેમાં અન્ય મત છે જે વાત બરાબર નથી.

ભેદપક્ષેડપિ સારુપ્યાદિન્નાર્યા. પ્રતિપત્તુ ।

નિયતા ચાન્ત્યમિર્વાર્કિક શબ્દાઃ પ્રકરણાદિમિઃ ॥૨૧૭॥

‘અર્થભેદને કારણે શબ્દભેદ સમજવો’ એવા મતમાં સમાન રૂપવાળા શબ્દોના અર્થો, સમજનારાઓમાં જુદા જુદા પ્રાસ થતા હોવા છતાં સંદર્ભ વગેરે વડે નિયત અર્થમાં તે (શબ્દો) અભિવ્યક્ત બને છે. (૩૧૭)

શબ્દો અને એકત્વપક્ષમાં કે બહુત્વપક્ષમાં અર્થ, પ્રકરણ વગેરે વડે જ તેમના અર્થનો નિર્ણય થાય છે.

નામાख्याતસરૂપા ચે કાર્યાન્તરનિવન્ધના. ।

શબ્દા વાચ્યસ્ય તેષ્વર્થો ન રૂપાદધિગમ્યતે ॥૩૧૮॥

નામ અને આખ્યાત જેવા રૂપવાળા અને અન્ય વ્યાકરણકાય માટે કારણ રૂપ બનતા જે શબ્દો છે તેમના અર્થ વાક્યના સ્વરૂપ ઉપરથી સમજાતો નથી. (૩૧૮)

અહીં શબ્દા વાચ્યસ્ય એવો પાઠ સમજાને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. વાચ્યાથ એવો પાઠ સમજતાં “શબ્દો અને તેમના વડે વાચ્ય બનતા જે અર્થો છે તેમાં અર્થ” એવો પુનરુક્તિવાળો અનુવાદ થશે.

અર્થઃ શબ્દ ધોડો એવો નામાર્થ દર્શાવે છે, દુષોષિ ઘટિચ્છણોઃ । (અતિ અને વૃદ્ધિ અર્થમાં સિ ધાતુને પ્રયોગ થાય છે) એવા કથનમાંથી અર્થ એવું અણતન ભૂતકાળ બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ થશે, બંને શબ્દો અહીં સરખા ઉપવાળા સમજાપ છે. જે જ પ્રમાણે બનાવયઃ ને નામપદ લેતાં ‘અકરીતું’ દૂધ એવો અર્થ સમજાશે અને તે જ શબ્દને આખ્યાતપદ સમજતાં જિ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ બનશે. આવી રીતિમાં શબ્દનું માત્ર સ્વરૂપ અર્થનું નિર્ણાયક બનશે નહિ; પરંતુ અર્થ પ્રકરણ વગેરે નિર્ણાયક બાબતો ઉપયોગી થશે.

‘વાયલ્લ’ સ્વેત’ પશ્ચમાલભેઠ’ એવું વિધિરાત્ર્ય વાયુર્લેખિષ્ઠા વેવદા । સા વચમાન’ મૂર્તિ ગમયતિ તાં સ્વેન મામેવ ઉપમાવતિ । એવા સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ વાક્યની મદદથી વાયુદેવતા માટે નક્કી કરેલા ધોળા પશુની હનનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.

વા પ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યર્થો સ્તુતિનિન્દાપ્રકરણના ।

કુશલ પ્રતિપત્તા સામયધાર્યા સમીહતે ॥૩૧૯॥

કુશળ સ્તોત્ર, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવનારી જે સ્તુતિ અને નિન્દા છે તેને અયધાર્યા સમજે છે (૩૧૯)

વિધીયમાનં યત્કર્મ દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનમ્ ।

સૂચતે સા સ્તુતિસ્તસ્ય કર્તૃરેવ પ્રયોજિકા ॥૩૨૦॥

વેદમાં પ્રયોધિલા અને હૃદ પ્રયોજનવાળા તેમજ અદૃષ્ટ પ્રયોજનવાળા કર્મની જે સ્તુતિ થાય છે તે સ્તુતિ તે કર્મકર્તા માટે જ પ્રવર્તક બની રહે છે. (૩૨૦)

વ્યાઘ્રાદિકલ્પપદેશેન યથા થાલો નિવર્ત્યતે ।

અસત્યોઽપિ તથા કાશ્ચિત્પ્રત્યવત્તોઽભિનીયતે ॥૩૨૧॥

વાય વગેરેની (બીકો) બહાને જેમ બાળકને (રક્ત) અટકાવવામાં આવે છે, તેમ સાચું ન હોવા છતાં પણ (ચક્ષુકાય નહિ કરવાથી) અનિષ્ઠ (થાય છે તેમ) જણાવવામાં આવે છે. (૩૨૧)

ન સંધિધાન કૃત્વાપિ પ્રત્યવાયે તથાવિધે ।

શાસ્ત્રેણ પ્રતિપિદ્ધયે વિદ્વાન્કશ્ચિપ્રવર્તેતે ॥૩૨૨॥

આ પ્રકારના અનિબંધનું યોગ્ય વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે, શાસ્ત્રજ્ઞ, તેના (પ્રતિકાર અંગે બરાબર યોજના કરીને પણ), શાસ્ત્ર વડે પ્રતિપિદ્ધ બાબત અંગે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. (૩૨૨)

સર્વેષુ સંધિધાયાપિ સિદ્ધૈર્મન્ત્રૌષધાદિભિઃ ।

નાન્યથા પ્રતિપત્તવ્ય ન દત્તો ગમયેદિતિ ॥૩૨૩॥

નિશ્ચિત શક્તિવાળા મન્ત્રો અને ઔષધિઓ વડે સર્પના ઝેરનો પ્રતિકાર યોજીને પણ, “પુરોડાશને ખાતી વખતે કાત વડે તેનો સ્પર્શ ન કરવો” એવા શાસ્ત્રવિધાનનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. (૨૨૩)

પરંકાર્માં પુરોડાશ-ભક્ષણ વખતે એવું શાસ્ત્રવિધાન છે કે “ભક્ષણ વખતે કાતવડે તેને તોડવો નહિ. જતા તોડવામાં આવશે તો સર્પો ઝેરો ધાત કરશે” (ન દત્તો ગમયેદ યદ્વો ગમયેદ સર્પાં દત્તં વાતુકા મશ્નિતી), આવા વિધાનને અનુસરવું જ જોઈએ સર્પદંશ માટે અશાઉચી એ ઉતારનારા મન્ત્રો કે દવાનો પ્રમથ થયો હોય તો પણ શાસ્ત્રવચનનો ત્યાગ અથવા વિરોધ ઈષ્ટ નથી.

કથાચિત્તત્ત્વસમારુચાન ક્રિયતે સ્તુતિનિન્દયોઃ ।

તન્નાપિ ચ પ્રવૃત્તિશ્ચ નિવૃત્તિશ્ચોપદિદ્યતે ॥૩૨૪॥

કેટલીકવાર સ્તુતિવચનો અને નિન્દાવચનોમાં સાચી સ્થિતિ જણાવવામાં આવે છે, ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને જ ઉપદેશવામાં આવે છે (૩૨૪)

રૂપ સર્વપદાર્થાનાં વાક્યાર્થોપનિવંધનમ્ ॥

સામે ૨૧ યે તુ વાક્યાર્થા પદાર્થૈરિય તે સમા ॥૩૨૫॥

અધા શબ્દોના અર્થોનું સ્વરૂપ વાક્યાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે જે વાક્યના અર્થો ઝીલના વાક્યોના અર્થો ઉપર આધાર રાખે છે તે તો પદોના અર્થો જેવા જ છે. (૩૨૫)

વાક્ય તદપિ મન્યન્તે યત્પદ ચરિતક્રિયમ્ ।

અન્તરેણ ક્રિયાશબ્દ વાક્યાદેહિત્વદર્શનાત્ ॥૩૨૬॥

જેમાં ક્રિયા અન્તર્ભૂત છે એવા પદને વાક્ય કહે છે, કારણ કે ક્રિયાશબ્દ વિના વાક્ય વગેરેમાં હિત્વ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩૨૬)

પૂના સપદનની કારિકા ન ૩૨૬ માં વાક્યાદૈહિત્વદર્શનાત્ । એવા પાઠ અપવાદમાં આવ્યો છે. આ બીજી પંક્તિનું મુખ્ય સ્વોક્ષ્મ માર્ગે પ્રાપ્ત થાય છે.

આહ્યાતશબ્દે નિયતં સાધનં યત્ર ગમ્યતે ।

સદપ્યેકં સમાપ્તાર્યં ધૌન્યમિત્યભિધીયતે ॥૩૨૭॥

જે ક્રિયાશબ્દમાં નિશ્ચિત કારકનું અનુમાન કરવામાં આવે છે તેને પણ તેમાં અર્થની પૂર્ણતા હોવાને કારણે વાક્ય કહે છે. (૩૨૭)

શબ્દવ્યવહિતા બુદ્ધિસ્પયુક્તપદાશયા ।

અનુમાનં તદર્થસ્ય પ્રત્યયે દેતુમ્શ્યતે ॥૩૨૮॥

નહિ પ્રયોજ્યેલાં પદો ઉપર આધાર રાખતી (અનુમાનરૂપ) બુદ્ધિ, પદોથી બિન્ન હોય છે. તે પદોના અર્થનું અનુમાન, અર્થબોધ કરાવવા માટે કારણરૂપ બને છે (૩૨૮)

જણ: એવો એકદો શબ્દ ઉચ્ચારતાં ઠક્ષ ઊભું છે એવો પૂર્ણ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તિષ્ઠતિ એવા પદનું અનુમાન થાય છે. મીમાંસક એમ દસાવવા માગે છે કે એક જ શબ્દ પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા સમર્થ નથી, અન્ય શબ્દના અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે

અપરે તુ પદરૂપેષ તપ્રથમં પ્રતિજાનતે ।

શબ્દાન્તરામિસંઘમ્મન્તરેણ વ્યવસ્થિતમ્ ॥૩૨૯॥

બીજા (વિદ્વાનો) પદોનો તે અર્થ, અન્ય શબ્દ સાથેના સંબંધ વિના જ વ્યવસ્થિત બનેલો છે એમ નિશ્ચય કરે છે. (૩૨૯)

યર્થિમસ્તુચ્ચરિતે શબ્દે યદા યોડ્યર્થઃ પ્રસીયતે ।

તમાદુર્થ તત્યેય નાન્યદ્ડ્યર્થસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૩૦॥

અમારે જે શબ્દ ઉચ્ચારતાં અર્થ જે પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેનો જ અર્થ કહેવામાં આવે છે, અર્થની બીજી (આથી) વધારે થોડા બ્યાખ્યા નથી (૩૩૦)

ક્રિયાર્થોપપદેષ્વેયં સ્થાનિનાં ગમ્યતે ક્રિયા ।

વૃત્તો નિરુદ્ધિમિદ્ધૈષ ક્ષાન્તાધર્મઃ પ્રતીયતે ॥૩૩૧॥

આમ હોઈને ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવનારાં ઓછા પદોમાં સ્થાનીઓની ક્રિયા સમજાય છે; અને (સમાસ વગેરે) વૃત્તિમાં નિરુદ્ધ વગેરે (ઉપસર્ગ) વડે ક્ષાન્તા (અર્થ) વગેરે અર્થ સમજાય છે. (૩૩૧)

ક્રિયાર્થોપપદેષુ ૩ કર્મણિ સ્થાનિનઃ । (વા.સૂ. ૨.૩.૧૪ ક્રિયાર્થ દર્શાવનારુ ઓછુ પદ, જે હુમન્-અન્ત પદો સાથે સંબંધ છે, તેના કર્મને અનુર્થા થાય છે) એવા સૂત્રની જરૂર નથી. તે પ્રમાણે નિઘૌઠામ્વિ । એવા સમાસમાં નિરુદ્ધ વગેરે ઉપસર્ગો અને (ક્ષાન્તા) એવા અર્થનું પ્રતિપાદન કરશે. ક્લેશ્વઃ યાતિ । (અર્થોત્ત ક્ષાન્ત્યાદર્થ) યાતિ । ફળી લાવવા બળ છે) માં યાતિ ક્રિયાપદ માદર્થ એવી અન્ય ક્રિયા દર્શાવે છે. આ બાહર્થ જે હુમન્ત છે, તે ક્લેશ્વઃ ઉપરથી સમજાય છે, તેથી આ સૂત્રની જરૂર નથી.

તાનિ શબ્દાન્તરાણ્યેવ પર્યાયા इव लौकिकः ।

અર્થપ્રકરણાભ્યાં ॥ તેવાં સ્વાર્થો નિયમ્યતે ॥૩૨૨॥

તે પદો (=વૃક્ષ એવો અર્થ દર્શાવનારું નામપદ વૃક્ષઃ અને તિષ્ઠતિ ના અર્થતું સૂચન કરતું વૃક્ષઃ પદ) અન્ય શબ્દો છે, અને લોકીયવહારમાં વપરાતા પર્યાયો (એવા) છે. (અન્ય શબ્દના) અર્થ અને સ્થાનસંદર્ભ વડે તેમનો અર્થ નિશ્ચિત બને છે. (૩૨૨)

જેમ યાવઃ અને યાવકઃ, રણઃ અને પ્રપતિસર્ણઃ, ઘુષઃ અને ઘુષમઃ વગેરે પૃષ્ઠી હોવા છતાં પૂર્ણ સ્વતંત્ર પદો છે, તેમ વૃક્ષઃ અને તિષ્ઠતિ એ બંને વાક્યો જ છે, તે પછી, પૂર્વપક્ષી પૂછશે, એકલા નામપદો વૃક્ષઃ કે તત્ત્વઃ જ શા માટે વાપરતા નથી અને શા માટે તિષ્ઠતિ કે તિષ્ઠન્તિ સાથે વાક્યરૂપ પ્રવેશ વપરાય છે ? આના જવાબમાં એમ કહેવાય કે લોકીયવહાર એવા પ્રાપ્ત યાવ છે. જ્યાં એકમેલ વક્ષ કે એકમેલ તિષ્ઠતિ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં અર્થ, પ્રકરણ વગેરે વડે વાક્યાર્થ પૂર્ણ બનશે.

પ્રતિષોધાભ્યુપાયાસ્તુ ચે તં તં પુરુષં પ્રતિ ।

નાવદયં તેઽભિસંઘટ્તાઃ શબ્દા હ્યેવેન વસ્તુના ॥૩૨૩॥

પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંબંધમાં તેના યોગ્ય માટે કલ્પનામાં આવેલા શબ્દો, વાક્ય પદાર્થો સાથે હંમેશાં સંબંધ હોતા નથી. (૩૨૩)

અસત્યાં પ્રતિપત્તૌ વા મિધ્યા વા પ્રતિપાદને ।

સ્થૈર્યૈર્નિત્યસંઘઘાસ્તે તે શબ્દા વ્યવસ્થિતા ॥૩૨૪॥

(દ્વાર એવા ઉચ્ચારિત શબ્દથી થતા દ્વારં પિવેદિ એવા વાક્યનો) અર્થ બ્યારે સાચો ન હોય અથવા તે અન્યથા સમજાયો હોય ત્યારે (દ્વારમ્, પિવેદિ વગેરે) તે તે શબ્દો પોતાના અર્થો સાથે હંમેશાં સંબંધ હોય છે. (૩૨૪)

યથાપ્રકરણં દ્વારમિત્યસ્યાં કર્મણઃ શ્રુતી ।

દધાન દેદિ વૈત્યેતદુપાયાદયગમ્યતે ॥૩૨૫॥

બ્યારે દ્વારમ્ એવું (દ્વિતીયાન્તા) કર્મપદ સંજ્ઞાવાય છે ત્યારે, વક્તાની ઇચ્છા મુજબ, સ્થાનસંદર્ભ પ્રમાણે, બંધ કરે અથવા પ્રવેશ આપે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨૫)

અહીં મીમાંસક શ્રુતાર્થપ્રતિ બતાવે ફરીવાર રજૂ કરે છે.

તત્ર સાધનવૃત્તિર્યઃ શબ્દઃ સત્યનિવગ્ધનઃ ।

ન ॥ પ્રધાનમૂતસ્ય મામ્યસ્યાર્યસ્ય વાચકઃ ॥૩૨૬॥

ત્યાં (વાક્યપ્રવેશમાં વૃક્ષઃ એવો) જે શબ્દ (કર્તા, કર્મ વગેરે) કારકમાં પ્રવૃત્તિવાળો અને દ્રવ્યરૂપ આશ્રયવાળો છે (ત્યાં) તે, (વૃક્ષઃ તિષ્ઠતિ । એવા) મુખ્ય સાધ્યના અર્થનો વાચક બનતો નથી. (૩૨૬)

અહીં પણ તિષ્ઠતિ એવા અપ્રયુક્ત પદની જ્યાં એવા એકપદરૂપ વાક્યમાં જરૂર નથી, એવા વૈવાકરણ્યમતનું મીમાંસક વડે ખંડન કરનાર્થ આવ્યું છે.

સ્વાર્થમાત્રં પ્રકાશ્યાસૌ સાપેક્ષો વિનિવર્તેતે ।

અથસ્તુ તસ્ય સંબન્ધો પ્રકલ્પયતિ સન્નિધિમ્ ॥૩૩૭॥

તે (વૃક્ષઃ શબ્દ) માત્ર પોતાના અર્થને બહેર કરીને જ, સાપેક્ષ બની, નિવૃત્ત થાય છે તેનો અર્થ, તેની સાથે સંબંધવાળા (બીજા અર્થના) સંનિધ્યતું અનુમાન કરાવે છે. (૩૩૭)

મીમાંસક શ્રુતાર્થોપતિ અંગેની ક્ષત્રીય ફરીવાર રજૂ કરે છે.

પારાપ્ર્વસ્યાપિશિષ્ટત્યાન્ન શબ્દાચ્છબ્દસંનિધિઃ ।

નાર્થાચ્છબ્દસ્ય સાનિધ્ય ન શબ્દાર્થસંનિધિ ॥૩૩૮॥

બીજો અર્થ નિશ્ચિતરૂપે પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી (પ્રયુક્ત) શબ્દ ઉપરથી અન્ય શબ્દનું સંનિધ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ, (તેથી પ્રયુક્ત) શબ્દના અર્થ ઉપરથી તે શબ્દનું સંનિધ્ય કે (પ્રયુક્ત) શબ્દ ઉપરથી (અપ્રયુક્ત શબ્દના) અર્થનું સંનિધ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ (૩૩૮)

અહીં મીમાંસકને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે

નષ્ટરૂપમિવાસ્ત્યાતમાક્ષિપ્ત કર્મવાચિના ।

ચર્ચિ પ્રાપ્તં પ્રધાનત્વ યુગપદ્માવસરવચ્ચો ॥૩૩૯॥

સ્વરૂપ (ભણે) નાશ પામ્યું હોય, અને તેથી અનુપયોગી (વિષેદિ) એવું આખ્યાતપદ (દ્વિતીયાન્ત) કર્મવાચક (દ્વારમ્) શબ્દવડે પ્રાપ્ત થતું હોય તો ક્રિયા અને નામનું એક સાથે અખ્યાતવ પ્રાપ્ત થશે (૩૩૯)

તૈસ્તુ નામસરૂપત્વમાસ્ત્યાતસ્પાસ્ય વર્ણયેતે ।

અન્વયવ્યવિરેકાભ્યાઃ ક્યયહારો વિમત્સ્યતે ॥૩૪૦॥

તેમના (= વૈયાકરણો) વડે તે આખ્યાતને નામના જેવા અરૂપવાળું વર્ણવવામાં આવ્યું છે, (અને) અન્વય તથા વ્યવિરેકવડે અવહારમાં વિનિવર્તતા મનન્ય છે (૩૪૦)

ન ચાપિ રૂપાતસન્દેહે લાચકત્વ નિવર્તેતે ।

અર્થ પશોરિવિ યથા સામર્પ્યોત્તદિ કલ્પતે ॥૩૪૧॥

અર્થ પશો (યદપશુનુ અર્થ) મા જેમ સામર્પ્યને કારણે તે (વિશિષ્ટ અર્થ) નું અનુમાન થાય છે તેમ (જુદા જુદા પ્રયોગોમાં મળતા) રૂપમાદર્યને કારણે ચતા સદેહને લીધે, તે શબ્દનું અર્થવાચકત્વ નિવૃત્ત થતું નથી (૩૪૧)

અર્થ પશો ફર ૧. એવા વાક્યમાં ૥ ને કારણે પશુનુ અર્થ કે કેવદતાનું અર્થ એવો સદેહ થતા પ્રકરણ અને સામર્પ્યો રૂપવદતા થાય છે. તે પ્રમાણે દ્વારમ્ ઉચ્ચારાતા નામપદ કે ક્રિયાપદ અંગે થતો સદેહ અર્થ પ્રકરણ વગેરે વડે દૂર થાય છે.

सर्वं सत्त्वपदं शुद्धं यदि भावनिबन्धनम् ।
 संसर्गं च विभक्तोऽस्य तस्यार्थो न पृथग्यदि ॥३४२॥
 क्रियाप्रधानमाख्यातं नाम्नां सत्त्वप्रधानम् ।
 चत्वारि पदजातानि सर्वमेतद्विरुध्यते ॥३४३॥

(ક્રિયાપ્રધાન) સ્વતંત્ર અને દ્રવ્યનો યોગ કરાવનારું (નામ) પદ નો (ક્રિયા (ના યોગ)નું) નિમિત્ત બનતું હોય, (આખ્યાત પદ સાથે) સંબંધમાં તે (નામપદનો) અર્થ જુદો હોય અને તે (આખ્યાતપદ)નો (પોતાનો) જુદો અર્થ ન હોય;

તે આખ્યાત ક્રિયાપ્રધાન છે, નામ દ્રવ્યપ્રધાન છે અને પદો ચાર પ્રકારનાં છે એવાં બધાં (ચારક જેવા વિદ્વાનનાં સિદ્ધાન્તકથનો) ખોટાં કરશે. (૩૪૨-૩૪૩)

वाक्यस्य शुद्धौ नित्यत्वमवयवयोगं च लौकिकम् ।
 दृष्ट्वा चतुष्टयं नास्त्येति वदत्यौदुम्बरगणः ॥३४४॥

(શ્રોતાની) શુદ્ધમાં વાક્યનું નિત્યત્વ માનીને અને લોકમાં તેનો અર્થ સાથેનો સંબંધ સમજીને ઔદુમ્બરાયણ કહે છે કે પદો ચાર પ્રકારનાં નથી. (૩૪૪)

શ્રોતા બધારે વાક્ય સાંભળે છે ત્યારે તેને પદોની અને પદોના અંત અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી જ ઔદુમ્બરાયણે અખંડ વાક્ય અને અખંડ વાક્યપાર્થ પક્ષનો સ્વીકાર કરીને ચાર પ્રકારનાં પદો અંગે ભ્રમ ઉત્પાદ્યો છે. ચારક ચાર પ્રકારનાં પદો-નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત, સમજે છે (વિરુદ્ધ ૧.૧) પણકે ઔદુમ્બરાયણના મતનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે 'इन्द्रियमित्य' वचनमौदुम्बरगणः । तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते । (૧.૧.) અહીં 'इन्द्रियमित्य' નો અર્થ 'જુગ', રૂઝ-રૂવ (ખી) વગેરે દીકકારે 'અનિત્ય' સમજે છે, ભાતુંકરિની આ કારિકા ઉપરથી સમજાય છે કે 'ઇન્દ્રિય' એટલે શ્રુદ્ધિ, અને વચન એટલે વાક્ય એવો અર્થ થતો. ઔદુમ્બરાયણને ખતે વાક્ય શુદ્ધિમાં નિત્ય છે, તેથી નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત એવા પદવિભાગની જરૂર નથી. શાસ્ત્રમાં આવા વિભાગો પ્રક્રિયાભેદ માટે ઉપયોગી છે.

व्याप्तिमात्रं लघुश्चैव व्यवहारः पदप्रयः ।
 लोके शास्त्रे च कार्यार्थं विभागेनैव कल्पितः ॥३४५॥

લોકમાં તેમજ શાસ્ત્રમાં પદો ઉપર આધાર રાખતો વાક્યનો વપરાશ, લઘુવ્યુક્ત અને સર્વશ્રાહી છે અને (અર્થ) કાર્ય માટે (પદ, વર્ણ વગેરે) વિભાગોમાં સમજવામાં આવ્યો છે (૩૪૫)

न लोके प्रतिपत्तुर्णामवयवयोगात्प्रसिद्धयः ।
 तस्मादलौकिको वाक्यादन्यः कश्चिन्न विद्यते ॥३४६॥

લોકમાં શ્રોતાઓની અવહારપ્રવૃત્તિઓ, શબ્દોના યોગ્ય અર્થ ગાથેના સંબંધને કારણે (જ) થતી નથી; તેથી અખંડ વાક્યથી શુદ્ધ અને અલૌકિક કશું હોતું નથી. (૩૪૬)

અન્યત્ર શ્રયમાણેષ્વ લિહૃગૈર્વાક્યૈશ્ચ સૂચિતાઃ ।

સ્વાર્થા એવ પ્રતીવન્તે રૂપાભેદાદલક્ષિતાઃ ॥૩૪૭॥

ખીજે પ્રાપ્ત થતા (તેજો વૈ ઘૃતમ વગેરે) નિર્દેશો વડે અને (લક્ષ્યઃ શક્ય ઉપદ્રવાતિ । એવાં) વાક્યોથી સૂચવાયેલા, પરંતુ સ્વરૂપના અભેદને કારણે ધ્યાનમાં ન આવતા તે (વિધિવાક્યો)ના અર્થોનો જ બોધ થાય છે. (૩૪૭)

ઠાસર્ગવાક્યે ચત્વરશ્ચાશ્વદમિષ શબ્દવત્ ।

તદ્ વાક્યકેપુ વાક્યેષુ શ્રુતમન્યત્ર ગમ્યતે ॥૩૪૮॥

સામાન્યનિયમરૂપ વાક્યમાં જે ત્યજ દેવાયું હોય તે અપવાદવાક્યથી સમજાતું હોવા છતાં જાણે ન સમજાતું હોય તેમ જણાય છે. અપવાદવાક્યોમાં ઉદાહરણો તે અન્યત્ર (=નિયમવાક્યોમાં તદ્ દેવાયું છે) એમ સમજાય છે. (૩૪૮)

જદ્ દયકમ્ ને જલ્લે યદુક્તમ્ એવો પાઠ લેવાથી આ પ્રમાણે અનુવાદ થશે : “સામાન્ય નિયમરૂપ વાક્યમાં જે નિર્દેશાયું હોવા છતાં જાણે અપવાદઃ કહેવાયું નથી તે અપવાદ વચ્ચે, ખીજે સ્વતંત્રપણે અપવાદવચન તરીકે જણાવાય છે અને તેનો અર્થ અન્યત્ર (સામાન્યનિયમરૂપે) સમજાય છે.”

બ્રાહ્મણાં કુર્મિર્દશિત પ્રકાન્તા માઠરાશ્વિના ।

માઠસ્તકસમ્યન્યાત્ તન્નાચપ્ટે ચ્યાર્વજામ્ ॥૩૪૯॥

બ્રાહ્મણોને હહીનાં દાન અંગેનું આજ્ઞાવચન માઠર સિવાયના (બ્રાહ્મણોને અપાતા હહીનાં દાન માટે) પ્રયોજ્ય છે. માઠર(શબ્દ), તેનો છાશ સાથે સંબંધ હોવાને કારણે, તે અગાઉના વચનની યથાર્થતા જણાવે છે. (૩૪૯)

અનેકાહ્યાતયોગેઽપિ વાક્યં ન્યાયાપવાદયોઃ ।

પદમેવેવ્યતે કૈન્ચિદ્નિન્નરૂપમિવ સ્થિતમ્ ॥૩૫૦॥

ઉત્સર્ગી અને અપવાદનો અનેક ક્રિયાપદો સાથે સંબંધ હોવા છતાં, જુદા રૂપવાળા રૂપાતા વાક્યને, કેટલાક આચાર્યો એક જ સમજે છે. (૩૫૦)

ન્યાય એટલે ઉત્સર્ગવાક્ય, અપવાદ એટલે બાધકચાર. ન્યાયને માટે પુષ્કરાજ શ્રાવ્ય શબ્દ વાપરે છે. કર્મજમ્ । (વા.સ. ૧.૨.૧) અને ભાતોડતુષળે કઃ । (વા.સ. ૧.૧.૧) એવાં જે સૂત્રોની તરકાબ બિન્નવાક્યતા દેખાય છે, પરંતુ આકાશિ, યોગ્યતા, અને સંનિધિને કારણે એકવાક્યતા સમજવી જોઈએ.

નિયમઃ પ્રતિષેધશ્ચ વિધિરોપસ્તથા સતિ ।

દ્વિતીયે ચો લુગારૂપાદસ્ત્વચ્છેપનલુકં વિદુઃ ॥૩૫૧॥

આમ (એકવાક્યતા) હોઈને, નિયમસૂત્ર અને પ્રતિષેધસૂત્ર, વિધિસૂત્રનાં અંગો (સમજાયાં) છે. (જપ્તધ્યાયોનાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રાપ્ત થતાં લુકનો પ્રતિષેધ) ખોળ અધ્યાયમાં મળતાં લુકના વિધાનના અંગરૂપે (ટીકાકારો) માને છે. (૩૫૧)

દ્વકો ગુણવદી । (પા.સુ. ૧.૧૩) એવું નિયમસૂત્ર સાર્વજાતુવાર્ધજાતુકયોઃ । (પા.સુ. ૭.૩.૬૪) એવા સુષુવિધિનું અર્થ છે. અહીં પદ્ધેવાક્યતા છે. અહ્યુત્તરપદે । (પા.સુ. ૬.૩.૧.) એવું હકૂનો પ્રતિષેધ દર્શાવતું સૂત્ર સુપો ખાતુજાતિર્પદિકયોઃ । (પા. સુ. ૨.૪૭૧) એવા હકૂના વિધાનને દર્શાવતા સૂત્રનું અર્થ બની વાક્યૈકવાક્યતા વડે અર્થ દર્શાવે છે.

નિરાકાદ્ધાણિ નિર્વૃત્તૌ પ્રધાનનિ પરસ્પરમ્ ।

તેપામનુપક્કાસ્તિવાક્યયં સ્વાદૈકવાક્યતા ॥૩૫૨॥

અર્થબોધ પૂર્ણ થતાં (અન્ય પદ કે અન્ય વાક્યની) આકાંક્ષા વિનાનાં અને તેથી સ્વતંત્ર એવાં તે (વાક્યો) એક ખીજા માટે (અર્થપ્રાપ્તિ અંગે) ઉપકારક ન હોઈ, એક વાક્ય કેવી રીતે બની શકે ? (૩૫૨)

અહીં પૂર્વપક્ષી મીમાંસક, વાક્યબોધના સમર્થનમાં દલીલ કરે છે.

વિશેષવિધિનાડર્થિત્વાદ્ વાક્યશેષોડનુમીયતે ।

વિશેષવર્ત્તિન્યસ્યેડર્થે તરમાતુલ્યં ત્વપેક્ષણમ્ ॥૩૫૩॥

ઉત્સર્ગનિયમને વિશેષ(=અપવાદ)નિયમની આકાંક્ષા હોવાથી (અપવાદ-નિયમ રૂપી) શેષ વાક્યનું અનુમાન થાય છે. પ્રતિષેધ વિષયની બાબતમાં ઉત્સર્ગ-નિયમ અપવાદનિયમના જેવી જ અપેક્ષા રાખતો હોવાથી બંનેની અપેક્ષા સરખી છે. (૩૫૩)

અર્થપ્રાપ્તિ માટે ઉત્સર્ગ, અપવાદ, પ્રતિષેધ એમ બધા પ્રકારના નિયમોને એક ખીજાની આકાંક્ષા હોય છે તેથી વૈમાકરણ્યમતમાં વાક્યબોધ સ્વીકાર્ય નથી. સરખાવો. સમુચ્ચૂવા, ૬. ૬૮૫ “ખાપાસતો મિન્નવાક્યસ્વામાશેડપિ સર્વવ્યાવુસ્સર્વસ્ય વિશેષવિધિનિયમવિષેષવિષ્ણાકાદ્ધા-નિયમેન સજ્ઞામે વાક્યૈકવાક્યતા યતો. । એકવાક્યતા ચેત્થમ્ યતો માઠસ્ય દક્કમતસ્તદ્વિતિરિત્થેમ્મો વધિ રૂપેવ ફરુમ્ ।

સંજ્ઞાશબ્દૈકદેશો યસ્તસ્ય એવો ન વિચતે ।

વિશિષ્ટરૂપા સા સંજ્ઞા કૃતા ચ ન નિવર્તતે ॥૩૫૪॥

સંજ્ઞાશબ્દનો જે અવયવ, તેનો લોપ થતો નથી (વિશિષ્ટ રૂપવાળા તે સંજ્ઞા શબ્દનું) (શાબ્દમાં અને લોકમાં) વિધાન થયું હોવાથી તે અદૃષ્ટ થતો નથી. (૩૫૪)

દેવદત્ત શબ્દમાં દેવ કે દત્ત એવો જે અવયવ તેના કદાપિ લોપ થતો નથી. વિશિષ્ટરૂપા એટલે વર્ણોના ક્રમથી વિશિષ્ટતાવાળી.

સંજ્ઞાવચચ્ચ દત્તાદેર્નાગ્યા સંજ્ઞા પ્રતીયતે ।

સંજ્ઞિનં દેવદત્તાસ્ય દત્તશબ્દ. કસ્ય યદેત્ ॥૩૫૫॥

દત્ત એવા જુદા સંજ્ઞાશબ્દ ઉપરથી દેવદત્ત એવો જુદો સંજ્ઞાશબ્દ સમજાતો નથી. દત્ત શબ્દ દેવદત્ત પદમાં જણાવાતા મંડીને કેવી રીતે ઉલ્લેખી શકે ? (૩૫૫)

સર્વેરવયવૈસ્તુલ્ય સમ્બન્ધ સમુદાયવત્ ।

કેષિચ્છન્દસ્વરૂપાણા મન્વન્તે સર્વસંસ્થિભિ ॥૩૫૬॥

(બીજી) કેટલાક આચાર્યો દેવદત્ત વગેરે શબ્દસ્વરૂપોના, (તેમના) બધા સહીઓ સાથેના સબધ, (દેવદત્ત એવા) સમુદાયને હોય તેમ (દેવ, દત્ત એવા) બધા અવયવોને (પક્ષ) એક સાથે છે એમ માને છે (૩૫૬)

દેવદત્ત એવા શબ્દસ્વરૂપ વડે જન્મવાતા બ્યક્તિવિશેષ અર્થાત્ સહી દેવદત્ત એવા બે પદોના સમુદાય વડે પણ જન્મવાય છે, તેમજ દેવ, દત્ત એવા અવયવો વડે પણ સમજાય ॥

ઘર્ણાનામર્પયસ્વ તુ સંજ્ઞાન્ત સંસ્થિભિર્મૈવત્ ।

સન્નદ્વોડશયવ. સજ્ઞાપ્રતિબેદે ન ક્ષપતે ॥૩૫૭॥

પરંતુ સહી શબ્દોના વર્ણોત્ત અર્થવત્ત મહીઓ વડે પ્રાપ્ત થશે. (દેવદત્ત એવા) સમુદાય સાથે સબધ (દત્ત) એવા અવયવ, (દેવદત્ત એવા) મંજાશબ્દથી જુદો સમજાતા (અર્થના વાચક તરીકે) કેટલી શકાશે નહિ. (૩૫૭)

સર્વસ્વરૂપૈર્યુગપત્સમ્યગ્ધે સતિ સંજ્ઞિન ।

નૈરુદેશસરૂપેભ્યસ્તત્પ્રત્યાયનસમ્મથ ॥૩૫૮॥

દેવદત્ત એવા સહીનો (દેવ, દત્ત એવા) બધા અવયવો સાથેનો એકસાથે સબધ (સમજવામાં આવતા), અવયવો જેવા કેખાતા (દત્ત વગેરે) શબ્દો ઉપરથી (દેવદત્ત એવા) તે (સહી)નો બોધ થશે નહિ (૩૫૮)

एकदेशाच्च सङ्घाते केषाञ्चिज्जायते स्मृति ।

સ્મૃતેસ્તુ વિષયાચ્છન્દાત્સજ્ઞાતાર્થ પ્રતીયતે ॥૩૫૯॥

કેટલાકને મતે તેા અવયવ૩૫ દત્ત શબ્દ ઉપરથી દેવદત્ત એવા સમુદાયનું સ્મરણ થાય ॥ સ્મૃતિના વિષય (મનેના દેવદત્ત) શબ્દ ઉપરથી સમુદાય (૩૫ દેવ-દત્ત)નો અર્થ સમજાય છે (૩૫૯)

एकदेशात्स्मृतिर्मिन्ने सङ्घाते नीयते कथम् ।

કથ પ્રતીયમાન સ્પાચ્છન્દોડયસ્વામિધાયક ॥૩૬૦॥

અવયવ૩૫ દત્તશબ્દ વડે, તેનાથી જુદા એવા સમુદાય૩૫ દેવદત્ત શબ્દનું કેવી રીતે સ્મરણ થશે ? સ્મરણમાં આવતો શબ્દ અર્થનું અભિધાન કરનારો કેવી રીતે બને ? (૩૬૦)

एकदेशसहस्रास्तु तैस्तैर्भेदे समन्विता ।

અનુનિષ્પાદિન શબ્દા સંજ્ઞાસુ સમન્વિતા ॥૩૬૧॥

(દેવદત્ત વગેરેના) અવયવોના જેવા તે તે બેદો સાથે સબધ અને પછીથી પ્રાપ્ત થતા (દેવ, દત્ત વગેરે) શબ્દો જુદી સજ્ઞાઓ ઉપે નિયત થયા ॥ (૩૬૧)

કારિકા ૧૧૬થી૩૫૮ સુધીના પ્રાપ્ત થતી પૂર્વપક્ષીની દલીલને આ કારિકામાં જતાજ આવતામાં આવ્યો છે

સાધારણત્વાત્સન્દિગ્ધા સામર્થ્યાન્નિયતાશ્રયા ।

તેષા ચે સાધવસ્તેષુ શાસ્ત્રે લોપઘ્નિ શિષ્યતે ॥૩૬૨॥

સ્વરૂપ મમાન હોવાને લીધે સદ્વિધ અર્થવાળા, પરંતુ સામર્થ્યને કારણે નિયત અર્થના વાચક તે શબ્દોમાના જે શુદ્ધ શબ્દો છે તેમને આટે શાસ્ત્રમા લોપ વગેરેનું વિધાન થયું છે. (૩૬૨)

અનુનિષ્પાદી એટલે ઉત્તરત્ર નિષ્પન્ન થતા શબ્દો જેવા કે દેવ, દત્ત, વગેરે, સમાન રૂપવાળા હોવાને કારણે સદ્વિધ અર્થવાળા પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે દેવ એટલે દેવદત્ત અને દોહીક દેવવિરોધ, અને દત્ત એટલે પશુ યદદત્ત અને આપેતુ એ અર્થમાં પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારૂપ આવા શબ્દો ઉપરાંત જ્યે, દ્રા, વા એવા અસાધુ શબ્દો પશુ મળે છે તેમાથી સાધુ શબ્દ અંગે

ક્તુર્યાદનજ્ઞાસૌ ચ લોપ પૂર્વસ્થ ચ ।

અત્રયથે તથેવેષ્ઠ કર્ણાલ્લ ઇત્ય ચ ॥

એવા મહાભાષ્યમા મળતા (વા દુ ૧૩-૮૩) શ્લોકવાર્તિકકવચનથી લોપ વગેરેનું વિધાન થયું છે.

તુલ્યાયામનુનિષ્પતૌ જ્યે દ્રા વા ક્યસાધવ ।

ન જ્ઞાન્વાલ્યાયકે શાસ્ત્રે તેપુ દત્તાદિયત્ત્વમ્ ॥૩૬૩॥

જ્યે, દ્રા, વા એવા (અવચવશબ્દોની) ઉત્તરત્ર ઉત્પત્તિ તેમના સમુદાયશબ્દો (જ્યેષ્ઠા, આદ્રા, મધ્યા) ના જેવી જ હોવા છતાં તે (અવચવશબ્દો) અસાધુ છે. દત્ત વગેરેથી (દિનદત્ત વગેરેનું) સ્મરણ થાય તેમ, તેમનાથી તેમના સમુદાય-શબ્દોનું સ્મરણ થશે નહિ (૩૬૩)

કૃતળત્વાદ્ય ચે શબ્દા નિત્ય રરણસાદય ।

પદ્મત્રયોપદેશિકગત્તાન્સાધૂન્સપ્રપદ્યે ॥૩૬૪॥

જેમાં હંમેશા નૂનો જ થાય છે તેવા જે રરણસ વગેરે શબ્દો છે તેમને, એક જ સ રીમાં તે વાચ્ય બનતા હોવાથી શુદ્ધ શબ્દો કહેવાય છે. (૩૬૪)

ગોત્રાણ્યેવ તુ તાન્યાહુ સજ્ઞાશક્તિસમન્વયાત્ ।

નિમિત્તાપેક્ષણ તેપુ સ્વાર્થે નાવર્યમિષ્યતે ॥૩૬૫॥

તેમનામા અંશશક્તિના મમન્વયને લીધે તેમને ગોત્રનામે કહ્યા છે તેમના અર્થ અંગે (કોઈ પ્રવૃત્તિ)નિમિત્તાની અપેક્ષા રાખવામા આવતી નથી (૩૬૫)

ઉપરના અનુવાદમા બંને પદ્ધિઓનો સ્વતંત્રપણે અનુદાન કરવામા આવ્યો છે તેને બંને ગોત્રાણ્યેવ તુ તાન્યાહુ । એટલું ચરણ સ્વતંત્ર લઈને અનુવાદ મરો, “તેમનામાં સજ્ઞાશક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેમના અર્થ અંગે (કોઈક પ્રવૃત્તિ)નિમિત્તાની દ્રમેશ અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી અપ્પાદ્યર્થ-વાઃ નહા. તારિ તુ તાણિચન-વપાવ ગોત્રાવાદ્ । એવું અર્થદર્શન મુશવે છે

વ્યવહારાય નિયમ સજ્ઞાના સદ્ધિનિ કૃત્ત્વ ।

નિત્ય ઇતુ સમ્પન્નો દિત્વાદિપુ ગવાદિવત્ ॥૩૬૬॥

કેટલીકવાર સ જ્ઞાઓમા વ્યવહાર અર્થે સ જ્ઞા શબ્દો અ ગે નિયમ કરવામા આવે છે, પરંતુ જેમ મો વગેરે શબ્દો અ ગે (શબ્દાર્થ)સ બ ધ નિત્ય છે તેમ કિંથ વગેરે શબ્દો અ ગે પણ છે (૩૬૬)

કૃતવત્વાદનિત્યત્વ સંત્રયસ્યોપજાયતે ।

સજ્ઞાયા સા હિ પુરુષૈયથાકામ નિયુજ્યતે ॥૩૬૭॥

સ બ ધ ઉત્પાદ્ય હોવાથી તેતુ અનિત્યત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, સ જ્ઞા માટે પુરુષો વડે તેને ઇચ્છા પ્રમાણે શોભવામા આવે છે (૩૬૭)

યથા હિ પાસુલેસ્થાના ચાલકૈર્મધુરદય ।

સંજ્ઞા ક્રિયન્તે સર્વાસુ સજ્ઞાસ્વૈર્વેષ ફલ્પના ॥૩૬૮॥

જેમ રેતીની રેખાઓ વડે મધુરા વગેરે સ જ્ઞાઓ બાળકો વડે રચવામા આવે છે તેમ બધી સ જ્ઞાઓ વિષે તેવી જ કટપના (સમજવી) (૩૬૮)

દૃઢપ્રાદીના ચ શારત્રેરિમચ્છકૃત્યચ્છેદલક્ષણ ।

અકૃત્રિમોઽમિસંત્રયો વિશેષણવિશેષ્યત્ ॥૩૬૯॥

આ શાસ્ત્રમા વૃદ્ધિ વગેરે સ જ્ઞાઓનો તેમના (નિત્ય સ જ્ઞાઓમા) અર્થ-શક્તિતુ નિયમન કરનાર અ બ ધ, વિશેષણ અને વિશેષ્યના સંબંધ જેવો નિત્ય છે

સજ્ઞાસ્વરૂપમાશ્રિત્ય નિમિત્તો સત્તિ સૌકિંકી ।

કા ચિત્તપ્રવર્તતે કા ચિન્નિમિત્તાસંનિષાવપિ ॥૩૭૦॥

હૌકિક સ જ્ઞાઓ તેમના સ્વરૂપનો પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે આધારે લઈને (અથવા) નિમિત્તની ગેરહાજરીમા (પણ) પ્રવર્તમાન બને છે (૩૭૦)

શાસ્ત્રીય સ જ્ઞાઓ જેની કે દિ વુ મ વગેરે ૩૬ શબ્દો છે, કર્મફલવર્ણય, સર્વનામ, સર્વનામસ્થાન વગેરે મેળગે ૩૬ લેખમા પણ દિષ્ટ, ક્રિયાત્મક વગેરે ૩૬ શબ્દો ૩૬ છે, ન્યાયે કનુષ્ઠ, ચલન વગેરે મેળગે છે આવા સ જ્ઞાઓ તેમના સ્વરૂપને જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગણીને પ્રવર્તમાન બને છે કેવીક ૩૬ જ્ઞાઓ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વિના પણ પ્રવૃત્ત થાય છે

શાસ્ત્રે તુ મદતી સજ્ઞા સ્વરૂપોપનિવચના ।

અનુમાન નિમિત્તસ્ય સનિષાને પ્રતીયતે ॥ ૩૭૧ ॥

બ્યાસરણશાસ્ત્રમા (સર્વનામ જેવી) મોટી સ જ્ઞા (અર્થબોધ અ ગે) સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે, (બને) અર્થનિમિત્તની હાજરીમા અવયવાર્થનુ અનુમાન થાય છે (૩૭૧)

આવૃત્તેરનુમાન વા સારૂપ્યાત્તર ગમ્યતે ।

શબ્દભેદાનુમાન વા શક્તિભેદસ્ય વા ગતિ ॥૩૭૨॥

એકસરખા રૂપને લીધે એક જ શબ્દની આવૃત્તિ થઈ છે એવું અનુમાન થાય છે, અથવા તે બે જુદા શબ્દો છે તેવું અનુમાન થશે અથવા તેમનામાં અર્થશક્તિની ભિન્નતા છે તેમ સમજાશે (૩૭૨)

મહતી સદાઓને નણુ રીતે સમજવી જોઈએ (૧) મહતી સદાઓને એકવાર તેમના પોતાના સૂચિત રૂપમાં અને જીલ્લા વાર અવવસમુદાયરૂપે એમ બે વખત સમજવી આવડે અવવેના અર્થ ઉપરથી તે મહતી સદાઓ અર્થ પ્રાપ્ત થશે, (૨) બે જુદા શબ્દો સમજવા, (૩) જુદી જુદી અર્થશક્તિઓવાળી એક જ સદા સમજવી

વર ચિદ્વિષયભેદેન કૃત્રિમા વ્યવતિષ્ઠતે ।

સત્યાયમૈકવિષય વ્યવસ્થાન દ્વયોરપિ ॥૩૭૩॥

કયાક કૃત્રિમ (=સાસ્ત્રીય) જાણ વિષયની ભિન્નતા પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, (પરંતુ) સત્યા(સત્તા)માં કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ એમ બે નેની એકસરખી વિષયબંધવસ્થા સમજાય છે (૩૭૩)

કર્તાર કર્મવ્યતિહાર । (પા સુ ૧૩૧૪)માં અકૃત્રિમ સદા પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મણ્ય (પા સુ ૩૨૧)માં કૃત્રિમ સદા પ્રાપ્ત થાય છે સત્યાસત્તા બંને કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ બંને પ્રકારની સદાઓનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, જેમકે વહુત્તવત્તગતિ સત્યા । (પા સુ ૧૨૩૧)માં કૃત્રિમ સદા અને સત્યા અતિશયન્તાવા જન્મ । મા અકૃત્રિમ સદા પ્રાપ્ત થાય છે

વિષય કૃત્રિમસ્યાપિ લૌકિક ક્વચિદુચ્ચરન્ ।

વ્યાખ્યોતિ દૂરાત્સમુદ્ધૌ તથાહિ ગ્રહણ દ્વયો ॥૩૭૪॥

પ્રકૃતિ દૂરાત્સમુદ્ધૌ । (પા સુ ૧૨૩૩) સૂત્રમાં ઉચ્ચારેલ લૌકિક (અકૃત્રિમ) સદાશબ્દ કૃત્રિમસત્યાવિષયમાં વ્યાપે છે તે રીતે બંને (પ્રકારના) સદાશબ્દોનું મહત્ત્વ થાય છે (૩૭૪)

સદ્ધર્મકશેપદ્ધન્ત્રેષુ કેચિત્સામર્થ્યલક્ષણમ્ ।

પ્રત્યાશ્રયમવસ્થાન ક્રિયાણા પ્રતિજ્ઞાનતે ॥૩૭૫॥

સમૂહ, એકશેષ અને દ્વન્દ્વનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં, (અર્થ) સામર્થ્યને કારણે ક્રિયાઓનો સળધ પ્રત્યેક (વ્યક્તિ)ની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કેવલાકે (આચાર્યો) જાહેર કરે છે (૩૭૫)

પ્રાદાના મોગ્યતામ્ । પ્રાદાણ મોગ્યતામ્ । અને દેવદત્તશ્વદત્તવિષ્ણુમિત્ર મોગ્યતામ્ એવા એકરોડ, સ ૫ અને ૬-૬ના ઉદાહરણોમાં ભોજનનિક્ષણનો સળધ પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાથે છે, અહીં વાક્ય નો ૧-૧ નિષ્ક્રિયા હરિસપ્રાપ્ત થાય છે, એવા મતનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો ॥

ભોજનં ફલરૂપાધ્યામેકૈકસ્મિન્સમાપ્યતે ।

અન્યથા હિ વ્યવસ્થાને ન તદર્થઃ પ્રકલ્પતે ॥૩૭૬॥

ભોજન, (તૃપ્તિરૂપ) ફળ અને (અન્નદાન એવી) ક્રિયા વડે પ્રત્યેક (કર્તા) માં સમાપ્ત થાય છે, (કારણ કે) તેમાં જુદી, (સમુદાયમાં) વાકવાર્થપરિસમાપ્તિરૂપ) ભોજનવ્યવસ્થા સમજતાં તે (ભોજનરૂપ ક્રિયા) નો અર્થ સમજાયે નહિ. (૩૭૬)

અન્નાદાનાવિરૂપાં ચ સર્વે તૃપ્તિફલ્યં મુજિમ્ ।

પ્રત્યેકં પ્રતિપચન્તે ન તુ નાટ્યક્રિયામિવ ॥૩૭૭॥

અન્નપ્રાપ્તિ રૂપ (ક્રિયા)વાળું અને તૃપ્તિરૂપી ફળવાળું ભોજન, નાટ્ય(દર્શન)ના અર્થ જેમ સમૂહને પ્રાપ્ત છે તેમ નહિ, પરંતુ કંઈક વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બધા સમજે છે (૩૭૭)

પાદવસ્ત્રા વિભાગેન સામર્થ્યાદવતિષ્ઠતે ।

મુજિઃ કરોતિ મુખ્યર્થં ન તન્ત્રેણ પ્રવીણત્ ॥૩૭૮॥

પગ ધોવાતું પાણી/આપવા રૂપી ક્રિયા)ની જેમ તે (ભોજનક્રિયા), અર્થ-સામર્થ્યને કારણે, જુદી જુદી વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે પ્રત્યક્ષિત દીવો જેમ સમૂહને પ્રકાશિત કરે છે તેમ મુજૂ ધાતુ તેના ભોજન કરતું એવા અર્થને સમૂહ સાથે વ્યાપ્ત કરતો નથી. (૩૭૮)

પુષ્પરાજને અનુસરીને બીજી પંક્તિનો અર્થ થયો : “પ્રત્યક્ષિત દીવો (સમૂહને) એકસરખો પ્રકાશિત કરે તેમ, ભોજનક્રિયા અનેકને માટે એકસરખી રીતે ભોજન-તૃપ્તિરૂપી પ્રયોજન સિદ્ધ કરતી નથી.”

હૃદયાદિસ્તુ ત્રિવૈકાપિ તથા મૂત્રેષુ કર્મસુ ।

આવૃત્તિમન્ત્રેણાપિ સમુદાયાશ્રયા મતેત્ ॥૩૭૯॥

(આથી વિરુદ્ધ, દષ્ટ (જેવું) વગેરે ક્રિયા એક જ હોવા છતાં, (એક અધિકરણ વાળાં) તે કાર્યોમાં આવૃત્તિ વિના (પણ) સમૂહને આવરી લેશે. (૩૭૯)

ભોજનક્રિયા આવૃત્તિથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આવરી લે છે, પરંતુ જોવાની ક્રિયા આવૃત્તિ વિના સમુદાયને આવરી લે છે.

મિન્નવ્યાપારરૂપાણાં વ્યવહારાદિદર્શને ।

કર્તૃણાં દર્શનં મિન્ન સંખ્યાર્થસ્ય સાધકમ્ ॥૩૮૦॥

(લાકડાં લાવવાં, ચોખા છડવા વગેરે) જુદા જુદા વ્યાપારરૂપ કારકોત્પરિધિવા રૂપ) કાર્યરૂપે જે નિયત જ્ઞાન તે. સમુદાયમાં વ્યાપીને વચ્ ધાતુના અર્થત્વ નાચક બનશે. (૩૮૦)

અન્યથા : (વાચ્યવાચકને- સંપૂર્ણસ્વાત્મ્યધિશ્રયણેત્યાદિ)મિન્નવ્યાપારરૂપાણાં કર્તૃણાં (કારકાણાં) વાચકાદિકં મિન્નં દર્શનં (= જ્ઞાન) તદ્ મન્ય પદેઃ અર્થસ્ય સાધકમ્ ।

લક્ષ્યસ્ય લોકસિદ્ધત્વાચ્છાસ્ત્રે લિङ्ગસ્ય दर्शनात् ।

अर्थिष्वदैक्षु भेदेन वृद्धिसंज्ञा समाप्यते ॥૩૮૧॥

લોકમાં (તેના) પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને જ્ઞાત્રમાં (તે અંગે સ્પષ્ટ) નિર્દેશો જણાતા હોવાથી અને સંજ્ઞાઓ અંગે તેની અપેક્ષા હોવાથી (વૃદ્ધિરાદૈર્વ । પા. સુ. ૧.૧.૧માં પ્રાપ્ત થતી) વૃદ્ધિસંજ્ઞા, આ, એ અને ઓમાં પ્રત્યેકમાં પરિણમી શકે છે (૩૮૧)

લોકમાં આદ્યુપાધિનિઃ, હૈતિકાધિનિઃ, કૌપચઃ, એવા વૃદ્ધિસંજ્ઞાવાળા પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાત્રમાં પ્રત્યેકદમકલ્યાણીવાચી । (પા. સુ. ૬.૨.૮૭), માસાદીના ચ । (પા. સુ. ૬.૧.૮૮) અને વૃદ્ધિર્વસ્થાવામાદિસ્તરુણમ્ । (પા. સુ. ૧.૧.૭૩) એવા વડે પ્રત્યેક સંજ્ઞાની વૃદ્ધિસંજ્ઞા થાય છે.

ज्ञातृज्ञानप्रधानत्वाद् दण्डने शक्तकर्मके ।

अर्थिनां गुणभेदेऽपि संख्येयोऽर्थो न भिद्यते ॥૩૮૨॥

(ગર્ગી. જ્ઞાતૃ દણ્ડયન્તામ્ । એવા વચન પ્રમાણે), સો(સિદ્ધાંતો)ના ઠંડના કાર્યમાં સો લેવાનું સુખ્ય હોવાથી, ગર્ગી જુદા જુદા હોવા છતાં (સો સિદ્ધાંતો એવો) સંખ્યેય અર્થ જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લાગુ પડતો નથી. (૩૮૨)

संचल्यैव विवेकत्वात्कार्यप्रत्यतिपादने ।

तत्र तन्मेण सन्वन्ध. समासाभ्यस्तસંજ્ઞયોઃ ॥૩૮૩॥

સમાસ અને અભ્યાસ સંજ્ઞાઓમાં સમુદાયનું જ વિધાન થયું હોવાથી અને (શબ્દાર્થસંબંધ) ઉત્પાદ છે એવા પક્ષનો આશ્રય લેતાં, (તે બે સંજ્ઞાઓ) માં સમુદાય વડે સંબંધ થાય છે. (૩૮૩)

કારિકા ૩૭૯માં સમુદાયમાં વાક્યપરિણમીત મત અંગે લૌકિક ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે અને કારિકા ૩૮૦માં શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે.

लक्षणार्था स्तुतिर्येषां कार्त्तिकदेव क्रियां प्रति ।

तैर्व्यस्તૈश्च समस्तैश्च स धर्म वपलक्ष्यते ॥૩૮૪॥

वृषलेन प्रवेष्टव्यमित्येतस्मिन्गृहे यथा ।

प्रत्येकं संहतानां च प्रवेशः प्रतिपिच्यते ॥૩૮૫॥

કોઈક (જુદાપ્રવેશ રૂપ) ક્રિયા અંગે જેમના શરૂત્વ રૂપી ધર્મના નિર્દેશનો ઉલ્લેખ હોય ત્યારે તે ધર્મ તેમનો વ્યક્તિએ તેમજ અમુદાય રૂપે નિર્દેશ કરતો હોય તેમ સમજાય છે.

“આ ઘરમાં શરૂતો પ્રવેશ કરવો નહિ” એવા (જ્ઞાપવચન)માં દરેક (શરૂતો) અને (શરૂતો) સમુદાયનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. (૩૮૪-૩૮૫)

સ્તુતિઃ શબ્દથી સ્તુતિ અર્થોત્ ઉલ્લેખ એવો અર્થ સમજાયું. સ્તુતિઃ એવું પાશાતર પામી મળે છે.

સંમૂય ત્વચ્છિપ્સાદિપ્રતિષેધોપદેશને ।

૨૪૫ પ્રતિષિદ્ધત્વાત્પ્રવૃત્તિર્ન વિકૃચ્યતે ॥૩૮૬॥

સંપત્તિની-લાલચાનો નિષેધ સમુદાયને ઉપદેશવામાં આવતા, ફરેકને જુદો નિષેધ ઉપદેશો નથી એમ માનીને, (અક્રિયગત નિષેધની) પ્રવૃત્તિ નકારાતીનથી. (૩૮૬)

વ્યયાવલક્ષણાર્થત્વાદદકુપ્વાહદિમિત્તયા ।

૨૪૬ પ્રત્યેક વા સમસ્તૈર્વા જત્વં ન પ્રતિષિદ્યતે ॥૩૮૭॥

વ્યવધાનના સ્થાપનને કારણે અદ્, કુ, પુ અને આ વર્ણો વડે વ્યક્તિગત રીતે કે સમુદાયની રીતે નૂના જૂનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી. (૩૮૭)

અનુપ્રદ્યાર્થો મોકૃત્વર્ણા મુજિરાશ્યતે યદા ।

૨૪૭ દેશકાલાદ્યભેદેન જાનુગૃહ્ણતિ તાનસૌ ॥૩૮૮॥

દેશ અને કાલને વિચાર્યા વિના, ભોજન કરનારાઓ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે (યજ્ઞમાન વડે) ભોજન આરંભાય છે, ત્યારે, દેશ અને કાલના ભેદની અવગણના વડે તે (યજ્ઞમાન) તેમના ઉપર ઉપકાર કરતો નથી. (૩૮૮)

ભગ્ન વશેરના સંદર્ભમાં ભોજનક્રિયા ભોજન કરનારાઓ ઉપર ઉપકારરૂપ હોય અથવા શાક વશેરના સંદર્ભમાં ભોજનવાદને દૂર કરવા હોય, બંનેમાં દેશકાલનો વિચાર કયો હોય અથવા ન કયો હોય; જેમ કે ઉનાળામાં ઠંડો શીખંડ પીરસ્યો હોય તો દેશકાલના વિચારરૂપી અનુગ્રહ હોય અને તીર્થા મર્યાતું શાક પીરસ્યું હોય તો દેશકાલનો વિચાર કયો ન હોય. દેશકાલનો વિચાર નહિ કરનારો યજ્ઞમાન ભગનારાઓ ઉપર કયો ઉપકાર કરતો નથી.

પાપ્રાદિભેદાન્નાનાર્થં યત્યૈકસ્યોપદિશ્યતે ।

૨૪૮ વિપર્યયે વા ભિન્નસ્ય તસ્યૈકત્વં પ્રકલ્પ્યતે ॥૩૮૯॥

જુદાં જુદાં વાસણોમાં અપાત્ર ભોજનને કારણે એક જ ભોજનનું જે અનેકત્વ અણુપાત્ર છે, તેથી એકદું (વાસ્તવમાં) ભિન્ન એવા તે ભોજનકાર્યનું (ઔપાધિક) એકત્વ કલ્પવામાં આવે છે. (૩૮૯)

સંહત્યાપિ ચ કુર્વાણા ભેદેન પ્રતિષ્ઠાવિતાઃ ।

૨૪૯ સ્વં સ્વં મોઝ્યં વિમાગેન પ્રાપ્ય સંમૂય મુચ્ચતે ॥૩૯૦॥

સમૂહમાં ભોજન કરનારા, પરંતુ બુદ્ધ જુદા કલેષજવામાં આવતા (ભોજન-કર્તાઓ), જુદા જુદા મળેલા પોતાના ભોજનને સમૂહમાં જમે છે. (૩૯૦)

ત્રીપ્સાયા વિપચામાવાદ્ વિરોધાવન્યસંસ્થયા ।

૨૫૦ દ્વિધા સમાપ્ત્યયોગાન્ન ચત્તં સદ્-મેઽવતિષ્ઠતે ॥૩૯૧॥

(દંડય વ્યક્તિઓ)ને આવરી લેવા રૂપી વિષય અંગે કથન નહિ હોવાથી, બીજી સંખ્યા સાથે થતા વિરોધને લીધે, અને (ક્રિયાપદોની) બંને પ્રકારે પરિ-સમાપ્તિ થતી નહિ હોવાથી સો એવી સંખ્યા સમૂહમાં પરિચયપ્રસથાય છે. (૩૯૧)

ગર્ગાઃ શતં દણ્ડયતામ્ । નો અર્થઃ ગુર્ગઃ ગર્ગઃ ; શતં દણ્ડયતામ્ । અર્થવા ગર્ગાઃ શતં શતં દણ્ડયતામ્ । સેતાં દંડય ન્કિત અને દંડયંખ્યાની દ્વિરુક્તિ યશે. એવી દ્વિરુક્તિ અહીં પ્રાપ્ત થતી નથી; (૨) શતં દણ્ડયતામ્ એવા વચનમાં પ્રત્યેકસ્ય શતદણ્ડનમ્ એવો અર્થ સુમળતાં ખીજી સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ આવી સંખ્યાનો અભાવ છે; દણ્ડયતામ્ ક્રિયાપદ, સમુદાયમાં પરિસ્માપ્ત થાય છે, પ્રત્યેકમાં નહિ. આમ હોવાથી અહીં ગર્ગાઃ શત દણ્ડયતામ્ । વાક્યની સમુદાયમાં પરિસ્માપ્તિ થાય છે.

સુજિદ્વંન્દ્રકશેપાખ્યાં યત્રાન્યૈઃ સહ શિષ્યતે ।

તત્રાપિ લક્ષણાર્થત્વાદ્ દ્વિષા વાક્યં સમાપ્યતે ॥૩૯૨॥

દ્વન્દ્વ અને એકશેષ વડે, જ્યારે ખીજાઓ સાથેના ભોજનનું વિધાન કરવામાં આવે ત્યારે ત્યાં થતું લક્ષણાર્થી મળતા અર્થને કારણે, વાક્યની બે પ્રકારે પરિસ્માપ્તિ થાય છે. (૩૯૨)

વાક્યાન્તરાણાં પ્રત્યેકં સમાપ્તિઃ કૈચ્ચિદિષ્યતે ।

રૂપાન્તરેણ યુક્તાનાં વાક્યાનાં તેન સરૂપઃ ॥૩૯૩॥

એક મુખ્ય વાક્યમાં તેનાં અંગભૂત ખીજાં વાક્યોની પ્રત્યેકમાં પરિસ્માપ્તિ થાય છે, એમ કેટલાક(આચાર્યો) જણાવે છે અને (આ રીતે) તેના વડે, જુદાં જુદાં રૂપવાળાં વાક્યોનો, સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવે છે. (૩૯૩)

ન વાક્યસ્યાભિધેયાતિ ભેદવાક્યાનિ કાનિચિત્ ।

તસ્મિન્સૂચયરિતે ભેદાંસ્તથાન્યાગ્રતિપણતે ॥૩૯૪॥

અંગવાક્યો મહાવાક્યના અભિધેય રૂપ હોતાં નથી; તે (મહા)વાક્ય ઉચ્ચારતાં તેનાં ખીજાં (અંગભૂત) વાક્યોને તે (મહાવાક્યાર્થ) પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે. (૩૯૪)

યેષાં સમસ્તો વાક્યાર્થઃ પ્રતિભેદં સમાપ્યતે ।

તેષાં તદાનોં મિન્નસ્ય કિં પદાર્થસ્ય સત્તયા ॥૩૯૫॥

જેમના મતમાં અર્થક વાક્યાર્થ(તેના અવયવરૂપ) પ્રત્યેક પદમાં પરિસ્માપ્ત થાય છે, તેમને જુદા જુદા પદાર્થના અસ્તિત્વની શી જરૂર છે? (૩૯૫)

અથ તૈરેવ જનિતઃ સોડ્યોં મિન્નેષુ વર્તેતે ।

પૂર્વસ્થાર્થાય તેન સ્યાદ્દિરોચઃ સહ યા સ્થિતિઃ ॥૩૯૬॥

હવે જો તે (અવયવરૂપ પદો)વડે ઉત્પન્ન થયેલ વાક્યાર્થ જુદાં જુદાં પદોમાં સમાપ્ત થતો હોય તો કોં તો પહેલાંનાં (પદોના) અર્થ સાથે તેનો વિરોધ થાય અથવા સાથે અવસ્થાન થાય (૩૯૬)

સહસ્યિતો વિરોધિત્વં સ્યાદ્દિશિષ્ટાવિશિષ્ટયોઃ ।

વ્યભિચારી તુ સમ્યન્ધસ્યાગેડ્યસ્ય પ્રસજ્યતે ॥૩૯૭॥

(પદાર્થના અને વાક્યાર્થના) એકસાથે અવસ્થાનમાં (પદના) વિશિષ્ટ અને અવિશિષ્ટ (અર્થ) વચ્ચે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે; પદના અર્થને ત્યાગ થતાં (પદ અને અર્થ વચ્ચેનો) સ્વજન્ધ અનિત્ય કરશે. (૩૯૭)

પદનો મૂળ અર્થ તે સામાન્ય અથવા અવિશિષ્ટ અર્થ અને વાક્યમાં અન્ય પદો
એ સંબંધ થતાં પ્રાપ્ત થતાં તેનો અર્થ એટલે વિશિષ્ટ અર્થ.

સરખાવો પુણ્યસાગ્ર : વાતમાર્ગફલ્લનાં પદાનાગુપાસાર્થપરિવાગેભૂતમાર્ગસંબન્ધો અગિયાર્થનિત્યઃ
પ્રત્યેકે । અતઃ પ્રત્યેકં વાક્યવરિસમાધિપલ્લે સત્યમૂલપદપદાર્થસંભવ એવં ।

एकः साधारणो वाच्यः प्रतिशब्दमवस्थितः ।

સહજે સહિષ્ણુ પાર્યાત્મા સંનિધાનનિદેશકઃ ॥૩૯૮॥

અર્થા પદોમાં સમાન, પ્રત્યેક શબ્દમાં રહેલો અને (અન્ય પદોના) સાંનિધ્યનો
નેહૈશ કરેલો અર્થ (વાક્યાર્થરૂપ) અર્થાત્મા, સમૂહમાં તેમજ અવયવોમાં રહેલો
હોય છે. (૩૯૮)

यथा साधारणे स्वयं त्यागस्य च फलं घने ।

પ્રીતિઆધિક્કા તદ્વસ્તમ્યન્ધોડ્યેન તદ્વત્તમ્ ॥૩૯૯॥

અર્થાની સમાન માલિકીવાળા ધનમાં જેમ આત્મીયતા અને તેમાંથી આપેલ
દાનમાં સમાન ફલપ્રાપ્તિ અને પૂરેપૂરો આનંદ સમભવ છે તે પ્રમાણે વાક્યનો
અને તેના અવયવોરૂપ શબ્દોનો તેમના અર્થો સાથે સંબંધ હોય છે. (૩૯૯)

यर्णानामर्थवत्ताया तेनैवार्थेन तद्वति ।

સમુદાયે ન વૈકલ્પ મેદેન વ્યવતિષ્ઠતે ॥૪૦૦॥

જો વર્ણોની અર્થવત્તા હોય (અને) તેવો જ અર્થ (વર્ણ) સમુદાય (૩૫ પ્રાતિ-
પદિક)માં હોય તો એકત્વ સંખ્યા (જુદા જુદા વર્ણો વડે) જુદી જુદી સમભતી
નથી. (૪૦૦)

एकैत्रैष प्रदीपेन सर्वे साधारणं धनम् ।

વડયન્તિ તદ્વદેકેન મુપા સંહયાભિધીયતે ॥૪૦૧॥

જેમ એક દીવા વડે બધા માણસો સહિયારા ખજાનાને જુએ છે તેમ એક
વિશદ્ધિ (પ્રત્યય) વડે (પ્રકાશિત બનતી) સંખ્યાનું અભિધાન થાય છે. (૪૦૧)

नार्यवत्ता पदे कर्णे वाक्ये चैव विशिष्यते ।

અમ્યાસાત્ત્રક્રમોડગ્યસ્તુ ચિરુદ્ધ દ્વ્ય દ્વયતે ॥૪૦૨॥

અર્થવત્ત્વા સ દર્બમાં વર્ણો, પદો અને વાક્યોમાં કરી સિન્નતા નથી. (પ્રત્યક્ષિત)
પરંપરાને કારણે આવી જુદી પરિપાટી જણાય ■ અને (સ્વીકૃત અર્થ) વાક્યાર્થના
સિદ્ધાન્તથી) જુદી પડતી હોય તેમ દેખાય છે. (૪૦૨)

પારકે કરેલા ઉલ્લેખ વદનકૃતીનિ સર્વવર્ણામાં પાર્યતાનિ । (નિરુપ. ૨. ૧૭), ૩૫ સિદ્ધાન્તમાં
પદો અને પદાર્થોનું મહત્ત્વ છે. પતંજલિ પણ આવા સર્વસંમત સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ
કરતાં જણાવે છે કે સર્વવેદપારિવદ હોદ્દા શાસ્ત્ર તત્ર ત્રૈકઃ પન્થા સ્વત્વ ભાસ્વાતુમ્ । ભર્તૃદરિ
સૂત્રવે છે કે અન્ય મતોમાં વર્ણોની અને પદોની અર્થવત્તા સમજવામાં આવે છે. અર્થ
વાક્યાર્થરૂપ મતનો આથી વિશેષ થાય છે તેમ નથી.

વિનિયોગાદતે શબ્દો ન સ્વાર્યસ્ય પ્રચ્છશ્ચઃ ।

અર્થાભિધાનસંવન્ધમુક્તિદ્વારં પ્રચક્ષતે ॥૪૦૩॥

(નિયત અર્થમાં) વિનિયોગ વિના (અનેકાર્થ) શબ્દ તેના (ચોક્કસ) અર્થનો યોગ કરાવતો નથી. તેથી (શબ્દના) અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા (યોગ્યતા ૩૫) સંબંધને ઉક્તિનું દ્વાર કહે છે. (૪૦૩)

આ કારિકાના સંદર્ભમાં અંગ્રાકર્ત્રી નામે પ્રભાણે વિચારે દર્શાવે છે. શબ્દાચંસંબંધ ૩૫ વ્યાપારને અભિધા કહેવામાં આવે છે. આ અભિધાને પ્રતિભાથી જુદી અથવા અભિન્ન સમજી શકાય. ઉક્તિ અર્થાત્ વિનિયોગ વડે પ્રાપ્ત થતી પ્રતિભા વાગ્ધર્મ છે. અનુસંધાન અને અભિસંધાન વડે જણાવાતી તેને મનોધર્મ કહે છે અને પ્રશ્નિધાન વડે જણાવાય ત્યારે તેને પશુધર્મ કહે છે. અહીં પ્રતિભા એટલે અનેકાર્થક શબ્દના એક અર્થનો નિશ્ચય કરાવતો વાગ્ધર્મ સમજવો. પુરુષરાજને સંતે ઉક્તિ અને વિનિયોગ એક જ છે. સમગ્ર રીતે વિચારતાં અભિધા, પ્રતિભા, ઉક્તિ અને વિનિયોગ સમાનાર્થક જણાય છે.

યથા પ્રણિહિતં ચક્ષુર્દર્શનાયોષકરૂપતે ।

તથાડમિસંહિતઃ શબ્દો મત્યર્થસ્ય વાચકઃ ॥૪૦૪॥

જેમ (પદાર્થ) તરફ મોકલેલ નેત્ર જોવાને માટે સમર્થ બને છે તેમ તે તે અર્થ સાથે સંધાન પામેલ શબ્દ અર્થનો વાચક બને છે. (૪૦૪)

ક્રિયાવ્યવેતઃ સમ્યગ્ધો દૃષ્ટઃ કરણકર્મણોઃ ।

અભિધાનિયમસ્તસ્માદભિધાનામિષેયયોઃ ॥૪૦૫॥

કરણ અને કર્મનો સંબંધ ક્રિયા મારફત જણાય છે. તેથી (શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના) અભિધાન અને અભિધેય ૩૫ સંબંધનું આલેખા વડે નિયમન થાય છે. (૪૦૫)

કરણ અને કર્મની કદપના ક્રિયા વિના થઈ શકતી નથી. ક્રિયા જ કદવતી છે, ખીલ કદાતી કદવતા નથી. બાજરીયામાંથી દાણા છૂટા પાકવાની ક્રિયામાં દાણા છૂટા પાકવા માટેના ધોધા કરણ છે અને દાણા કર્મ છે. ધોધા વડે છૂટા પાકવાના કાર્યને ક્રિયા કહે છે.

ઘટુષ્વેકામિધાનેષુ સર્વેષ્વેકાર્થકારિણુ ।

યત્રયોક્તામિસન્ધત્તે શબ્દસ્તત્રાયત્તિષ્ઠતે ॥૪૦૬॥

એક શબ્દથી જ્યારે અનેક અર્થો દર્શાવાતા હોય અને અનેક શબ્દો જ્યારે એક અર્થ દર્શાવતા હોય ત્યારે પ્રયોક્તા જેનો નિર્દેશ કરે (તે અર્થમાં) શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૦૬)

આમ્નાયશબ્દાનમ્યાસે કેત્તિદાદુરનર્થકચ્ચન્ ।

સ્વરૂપમાત્રવૃત્તીઞ્ચ પરેષાં પ્રતિપાદને ॥૪૦૭॥

કેટલાક(વિદ્વાનો) વૈદક શબ્દોને, તેમના અવધાન વખતે અર્થ વિનાના ગમજે છે. ખીલએને સ્વીકવવી વખતે તેમના માત્ર સ્વરૂપનું જ પ્રતિપાદન થાય છે (૪૦૭)

અભિધાનક્રિયાયોગાદર્શસ્ય પ્રતિપાદકાન્ ।

નિયોગમેદાન્મન્યન્તે તાનેયૈકત્યદર્શિન ॥૪૦૮॥

શબ્દૈકત્વમા માનનારાઓ વૈદિકે શબ્દોને, તેમના ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા સાથેના સબધને કારણે અને બુદ્ધ ઉદ્દેશોને કારણે, (તેમના) અર્થના પ્રતિપાદક સમજે છે (૪૦૮)

અરખાવો પુરુષરાજ ચરા પુન કૃષ્ણિયાને કર્મેણ નિયોગમેદનામિસન્ધાનમેદેન ત એવ વિનિયુન્વન્તે તદા દશ્વચારેણામિગાળ્યેવ તત્તદર્શયતિવાદશ્વદર્શનિષ્ઠા લાલન દિનિ સ્ફુર્મેરા મિષેવશ્વતિરિજ્જોન્નગ્ગત્ત્વમિથા પ્રતિમાતિ એવેતિ ન તદ્વચ્ચ તવપ્પન્ન ।

તેષામત્યન્તનાનોત્વ જ્ઞાનત્વવ્યવહારિણ ।

બ્રહ્માદિનામિથ પ્રાહુરેકજ્ઞાવિસમન્વયાત્ ॥૪૦૯॥

શબ્દોના નાનાત્વને નીકારીને વ્યવહાર કરનારા (વિદ્વાનો) 'અક્ષ' વગેરે શબ્દોની જેમ સમાન બાતિ રૂપે સમજતા હોવાથી, તે(વૈદિક) શબ્દોને તથા બુદ્ધા સમજે ॥ (૪૦૯)

એકજ્ઞાતિસમન્વયને પુરુષરાજ સાદરવરપ સમન્વય સમજે છે અન્વાકર્ષા તેને આનુપૂર્વસામ્ય સમજે છે બ્રહ્મના ધરી, પાસા અને બહેર એવા જુદાજુદા અર્થો થાય છે

પ્રયોગાદમિસધાનમન્યવેપુ ન વિષતે ।

વિષયે ચત્તશક્તિજ્ઞાત્સ તુ તત્ર વ્યવરિથત ॥૪૧૦॥

તે (નાનાર્થક શબ્દોને) અ ગે (વક્તાને) ઉચ્ચારણ સિવાય બીજુ કશુ પ્રયોજન હોતુ નથી (જુદા જુદા) વિષયોમા તેમની યજ્ઞિત નિયત હોનાથી શબ્દોચ્ચારણ તેવા અર્થમા પ્રાપ્ત થશે (૪૧૦)

નાનાશબ્દવાદી વ્યર્થોત્ શબ્દોના જ્ઞાનેત્વને માનનારને થતે અનેક અર્થો દર્શાવનાર શબ્દથી નાના સમન્વય જ સિદ્ધ થાય ॥ બીજુ પકિતો અર્થ પુરુષરાજ આ પ્રમાણે આપે છે જ્યારે વિવેક વિશ્વગતિ શરમિન્નગતિ વાદ્ય સન્નરહ્ય તથ નવશ્વિદડ । વિવચનો અર્થ 'ચોક્કસ વિષયમા' થશે

જ્ઞાનાત્વસ્યૈવ સજ્ઞાનમર્થપ્રકરણાદિમિ ।

ન જ્ઞાત્વર્થાન્તરે ઘૃત્તિરન્યાર્યાના કચચ્ચન ॥૪૧૧॥

અર્થ અને પ્રકરણ વગેરે વડે શબ્દોના અનેકત્વનો જ બોધ થાય છે એક રથગે બુદ્ધા અર્થનામા શબ્દોનો તેનાથી બુદ્ધા અર્થમા પ્રવૃત્તિ કદાપિ સંભવતી નથી (૪૧૧)

પદરૂપ ચ યદ્વાક્યમસ્તિત્વોર્પાનગ્ગતમ્ ।

કમ્ વિમર્શસ્તત્રાય ન વાક્યાચયવે પદે ॥૪૧૨॥

જાતિ (તે છે) ક્રિયાપદ ઉપર આધાર રાખનાર પદરૂપ એવુ જે વાક્ય તેને અ ગે આ (બધી) રચ્યા ક્ષયે શ્વય વાક્યના અચયવરૂપ પદ અ ગે નહિ (૪૧૨)

યથૈવાનર્થકૈર્વર્ણવિશિષ્ટોર્થોઽભિધીયતે ।

પદૈરનર્થકૈરેવં વિશિષ્ટોઽર્થોઽભિધીયતે ॥૪૧૩॥

જેમ અનર્થક વર્ણોવડે (પદના) વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન થાય છે, તેમ અનર્થકપદો વડે (વાક્યનો) વિશિષ્ટ અર્થ જણાવાય છે. (૪૧૩)

શીમાંસક મત્રમાં જેમ વર્ણસમૂહરૂપ ૫૬ અર્થવાચક છે તેમ વૈયાકરણ મત્રમાં ૫૬-સમૂહરૂપ વાક્ય વાચક છે, આ વાક્યરૂઢિ અર્થ'ંડ અને નિરાકંક્ષ છે.

યદન્તરાલે જ્ઞાનં તુ પદાર્થેષૂપજાયતે ।

પ્રતિપક્ષોરુપાયોઽસૌ પ્રક્રમાન્યધારણાત્ ॥૪૧૪॥

વાક્યાર્થના યે ધની વચ્ચે પદોના અર્થનો જે યોધ થાય છે તે (તો અર્થ'ંડ વાક્યાર્થના) યોધ માટેનો ઉપાય છે, કારણ કે વાક્યોચ્ચરણના પ્રારંભમાં અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી. (૪૧૪)

પૂર્વૈરર્થૈરનુગતો વ્યથાર્થાત્મા પરઃ પરઃ ।

સંસર્ગૈર્થ પ્રક્રમતસ્તથાઽન્યેષ્વર્થસ્તુ ॥૪૧૫॥

જેમ (અભિહિતાન્વયવાદમાં) પૂર્વ અર્થો વડે અનુસસતો પછીના શબ્દોના અર્થોરૂપ અર્થોત્તમા (વાક્યાર્થ) છે; તેમ (અનિર્વાણિધાનમાં) ઉત્તરોત્તર અર્થોનો યોધ થતાં સ્પષ્ટ થતો પદોના સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ પ્રારંભમાં જ સમન્વય છે. (૪૧૫)

અહીં અનિર્વાણિધાન મત્રમાં સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સરખાવો પુરુષરાજ : અભિહિતાન્વયવાદિનઃ પૂર્વૈર્વાર્થાનુગતઃ ક્ષતર્ગો વાક્યાર્થઃ અનિર્વાણિધાન-વાદિનસ્તુત્તરોત્તરવાર્થાનુગતઃ પ્રથમતરમેવ સંબુદ્ધ એવ ।

અક્ષીકૃતે તુ કેવાંપિત્ સાધ્યેનાર્થેન સાધને ।

આધારનિયમાર્થેય સાધનાર્તાં પુનઃ શ્રુતિઃ ॥૪૧૬॥

કેટલાક મત્રમાં (ક્રિયારૂપ) સાધ્ય અર્થ વડે સાધનનું નિર્ધારણ થતાં કારકોત્તું જે પુનઃશ્રવણ થાય તે કરણ, અધિકરણ વગેરે આધારોના નિયમન માટે જ (ધાય) છે. (૪૧૬)

અહીં સાધ્ય એટલે ક્રિયા ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેના ઉપાયો તે સાધનો. પદાર્થ એવાં આ સાધનો ક્રિયાનું જાણે રૂપ પ્રાપ્ત કરતાં હોય તેમ સમન્વય છે. સાધ્ય અને સાધન વચ્ચેના સંબંધ આરંભથી જ જણાતો હોવા છતાં સાધનોનું પુનઃકથન તેમના આધારોના નિયમન માટે જ થાય છે.

આપારે નિયમાભાવ્યત્તદાક્ષેપે ન વિચતે ।

સામર્થ્યસંમયસ્તત્ય શ્રુતિસ્ત્યન્યનિષ્પૃત્યે ॥૪૧૭॥

(સાધનોના ક્રિયારૂપ) આધાર અંગે નિયમનો અજાણ હોઈને (કારક પદો વડે ક્રિયારૂપ આધારનો ચોક્કસ) નિર્દેશ દેખાતો નથી (સાધનનો પ્રયોગ ન હોય ત્યાં) આમર્થ્યને કારણે તેનું અસ્તિત્વ સમજાતું હોય તો તેનો પુનઃ ઉલ્લેખ બીજા નિયમ માટે થયો. (૪૧૭)

સાધનનો આધાર એવી ક્રિયાનો સાધન સાધેનો ચોક્કસ નિયમ, કમેશાં પ્રવર્તે તો નથી. "દષ્ટેન ગાં....! લાકડી વડે ગાયને..." એવા આધાર વિનાની અને માત્ર સાધનના ઉદ્દેશનાથી ઉક્તિમાં, 'આરવા લઈ જ', 'ડરાવ', 'આર', એવા ઘણા આધારો પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સાધનનો પ્રયોગ ન હોય ત્યાં સાધ્યપદ સાધેના તેના સામર્થ્યને લીધે તે સાધ્યત્વ અસ્તિત્વ સુખમશે. આવી સ્થિતિમાં સાધનનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ, જન્ય આધારની નિશ્ચિત મટિ થશે.

ક્રિયા ક્રિયાન્તરાદિન્ના નિયતાધારસાધના ।

પ્રકાન્તા પ્રતિપત્તૃણાં મેદાઃ સમ્યોદ્યદેતવ ॥૪૧૮॥

અન્ય ક્રિયાઓથી જુદી અને નિયત આધારરૂપ (કર્તા, કર્મ વગેરે) સાધનના વાળા ક્રિયા આર્દી આરંભમાં જ (વાક્યાર્થરૂપે) સમજવામાં આવી છે. પદોરૂપી લેહો (તો શ્રોતાઓના) બોધ માટે (વિપ્રાયરૂપ) છે. (૪૧૮)

અવિભાગં તુ શબ્દેભ્યઃ ક્રમચરૂપોઽપદક્રમમ્ ।

પ્રકાશતે તદ્યમેષાં વાક્યં વાક્યાર્ય એવ ચ ॥૪૧૯॥

બીજાઓને મતે કેમવાન (વર્ણો કે પદો) વડે પ્રાપ્ત થતું, (વર્ણો અને પદોના કેમ વિનાનું) અને વિલાગ વિનાનું વાક્ય અને (તેવો) વાક્યાર્થ વ્યક્ત થાય છે. (૪૧૯)

સ્વરૂપં વિષયતે યસ્ય તત્સામ્યા ન નિરૂપ્યતે ।

નાસ્તિ યસ્ય સ્વરૂપં તુ તત્ત્યેવાત્મા નિરૂપ્યતે ॥૪૨૦॥

વાક્યાર્થથી જુદા રૂપવાળા (પદ)ના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. જેને (વર્ણ, પદ અને તેમના ક્રમને દર્શાવતું) રૂપ નથી તેવા (વાક્ય)ના આત્મા (તત્ત્વ)ને નિરૂપવામાં આવે છે. (૪૨૦)

અશબ્દમપરેઽર્થસ્ય રૂપનિર્ધારણં ચિદુઃ ।

અર્થાવભાસરૂપા હિ શબ્દેભ્યો જાણતે સ્મૃતિ ॥૪૨૧॥

બીજા (વિદ્વાનો) જણાવે છે કે (વાક્યના) અર્થના સ્વરૂપનો નિશ્ચય શબ્દોથી થતો નથી, કારણ કે શબ્દોમાંથી તો અર્થનો આભાસ આવતું (માત્ર) સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૨૧)

અન્યથૈવાગ્નિસમ્યન્વાદાદ્ દગ્ધોઽગ્નિમન્યતે ।

અન્યથા દ્રાહ્યશબ્દેન વાહાયઃ સંપતીયતે ॥૪૨૨॥

દાહક વ્યક્તિ, અગ્નિ સાથેના તેના સંબંધને કારણે, દાહને (અગ્નિ) એક રીતે સમજે છે, પરંતુ દાહ એના શબ્દ વડે જુદી જ રીતે 'દાહવુ' એવો અર્થ જણાવાય છે (૪૨૨)

અગ્નિથી દાગનારો માણસ દાહને, ફાલના ભિક્ષુ, ચામડી ભળી જવી એમ અગ્નિ રીતે, વ્યક્તિગત દુઃખકારક અનુભવ તરીકે સમજે છે: પરંતુ દાહ એવો ઉચ્ચારિત શબ્દ સાંભળનાર વ્યક્તિ એના અર્થનું જુદી જુદી રીતે સમજે છે, અહીં શબ્દરે જણાવવા માગે છે કે શબ્દાર્થજ્ઞાન સત્ય નથી, પરંતુ વાક્યાર્થજ્ઞાન જ સત્ય છે, કારણ કે શબ્દના અર્થથી વસ્તુશૂન્ય બાજુ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી.

પૃથક્-નિવિષ્ટતત્ત્વાનાં પૃથગર્થાનુપાતિનામ્ ।

ઇન્દ્રિયાણાં યથા કાર્યમૃતે દેહાન્ન કલ્પતે ॥૪૨૩॥

તથા પદાનાં સર્વેષાં પૃથગર્થનિવેશિનામ્ ।

વાક્યેભ્યઃ પ્રવિમક્ષનામર્થવત્તા ન વિચિતે ॥૪૨૪॥

જેમ જુદાં જુદાં (પાર્થિવ, તૈજસ વગેરે) સ્વરૂપોવાળી અને જુદાં જુદાં વિષયોમાં પ્રવૃત્તિથીય ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય દેહ વિના સંભવતું નથી;

તેમ જુદા જુદા અર્થોમાં સંનિવિષ્ટ બનેલા (=તેમનો બોધ કરાવનારા) અને વાક્યોથી જુદા રહેલા બધા શબ્દોની અર્થવત્તા પ્રાપ્ત થશે નહિ (૪૨૩-૪૨૪)

સંસર્ગરૂપં સંતુષ્ટેષ્વર્થવત્સુપુ ગૃહ્યતે ।

નાત્રોપાલ્યાયતે તત્ત્વમપદાર્થસ્ય દર્શનાત્ ॥૪૨૫॥

શબ્દોના અર્થો સંસૃષ્ટ હોય ત્યારે સંસર્ગરૂપ (વાક્યાર્થ) સમજાય છે. પદોના અર્થોથી જુદા (વાક્ય થી)ના અનુભવને કારણે (વાક્યાર્થનું) સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવતું નથી. (૪૨૫)

દર્શનસ્યાપિ યત્સત્ત્વં ન તથા દર્શનં રિયતમ્ ।

વત્સુસંસર્ગરૂપેણ તદ્દરૂપં નિરૂપ્યતે ॥૪૨૬॥

(શબ્દોના) દર્શન (=બોધ)નું (અન્ય સાથે નહિ બેકારેલું) જે સત્ય રૂપ છે, તેનું દર્શન (પદના અર્થના જ્ઞાનના સમયે) હોતું નથી. તેને રૂપ વિનાનાને, તેની સાથેના દ્રવ્યોના સંસર્ગને લીધે નિરૂપવામાં આવે છે. (૪૨૬)

શબ્દોના અર્થના બોધ વખતે બોધરૂપ દર્શન હોયેલાં દ્રવ્યના સ્વરૂપથી અસંબંધ હોય છે, છતાં દ્રવ્યના સંસર્ગને કારણે તેને રૂપસત્ત્વ સમજાવવામાં આવે છે. વાક્યાર્થનો બોધ પદાર્થના બોધ સાથે અસંસૃષ્ટ હોવા છતાં વાક્યાર્થને પદાર્થ વડે અનુગૃહીત સમજવામાં આવે છે. આમ હોઈને પદ અને પદાર્થ એકાંત રીતે તો અઅવહાર્ય છે, વાક્ય અને વાક્યાર્થ જ અવહાર્ય છે.

અસ્તિત્વેનાનુપપત્તો યા નિવૃત્ત્યાસ્મિન યા સ્થિતઃ ।

અર્થોઽભિધીયતે યસ્માદતો વાક્યં પ્રયુજ્યતે ॥૪૨૭॥

(એક શબ્દનો) અર્થ પણ અસ્તિત્વ સાથે સંબંધવાળો કે નિવૃત્ત બનીને તેનામાં રહેલો જણાતો હોવાથી વાક્યનો જ પ્રયોગ થાય છે. (૪૨૭)

પટ. એવો એક શબ્દ જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ કે અભાવ દર્શાવે છે, ત્યારે ષટઃ અસ્તિ અથવા ષટઃ નાસ્તિ એવા વાક્યનો જ પ્રયોગ થાય છે, જગતમાં સર્વથા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કે તેમનો અભાવ વાક્ય વડે જ જણાવાય છે, શબ્દો વડે નહીં. દૂઝામાં લોકઅવધારમાં બધી જાગતોના અસ્તિત્વ કે અભાવની પ્રતીતિ વાક્ય અને વાક્યાર્થથી જ થાય ॥

ક્રિયાનુષ્ઠાનોણ વિના ન પદાર્થઃ પ્રતીયતે ।

સર્વો યા વિપરીતો યા વ્યવહારે ન મોઽસ્ત્યત્ ॥૪૨૮॥

શબ્દનો સત્ય (=સ્વસ્તુત્વ) અથવા તેથી વિરુદ્ધ (=અસત્ય) અર્થ ક્રિયા સાથેના સંબંધ વિના સમજાતો નથી. તેથી વ્યવહારમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી. (૪૨૮)

સવિત્યેતતુ ચઢીચ્યં તવમૂદસ્તિ નેતિ ષા ।

ક્રિયાભિધાનસંબન્ધમન્તરેણ ન ગમ્યતે ॥૪૨૯॥

સત્ (અસ્તિત્વ) એવું (એક યૌદ્ધ૩૫) વાક્ય, 'તે હતું', 'તે નથી,' અથવા 'તે છે' એવા ક્રિયાપદના ઉલ્લેખ સાથેના સંબંધ વિના સમજાતું નથી. (૪૨૯)

આહ્યાતપદવાચ્યેડયે સાધનોપનિવન્ધતે ।

વિના સત્વામિધાનેન નાકલ્પશ્ચ વિનિવર્તતે ॥૪૩૦॥

કારકો રૂપી નિમિત્તવાળા ક્રિયાપદવડે વાચ્ય બનતા અર્થની આકાંક્ષા સાધનરૂપ દ્રવ્યના અભિધાન વિના નિવૃત્ત થતી નથી. (૪૩૦)

પ્રાધાન્યારુ ક્રિયા પૂર્વમર્થસ્ય પ્રચિમગ્યતે ।

સાધ્યપ્રયુક્તાન્વજ્ઞાનિ ફલં તસ્ય પ્રયોજકમ્ ॥૪૩૧॥

ક્રિયા(રૂપ અર્થ), તેના પ્રાધાન્યને કારણે, (વાક્યના) અર્થમાંથી જુદો સમજવામાં આવે છે. (સાધનો) સાધ્ય(=ક્રિયા)ના નિષ્પત્તિ માટે પ્રયુક્ત હોઈ ગૌણ છે. ફળ તેનું પ્રયોજક છે. (૪૩૧)

સાધનો ક્રિયાની નિષ્પત્તિ માટે પ્રયોજતાં હોવાથી, પ્રધાનસ્થત એની ક્રિયાના સ્વભાવમાં ગૌણ છે. ક્રિયાના સંદર્ભમાં તેના ફળનું શાબ્દિક અપ્રાધાન્ય હોવા છતાં, ફળની નિષ્પત્તિ ક્રિયાની પ્રયોજક હોવાથી ફળનું પ્રધાન્ય છે (ફલપ્રયુક્તા ક્રિયાડવીતિ ફલપેક્ષયા ક્રિયાયા અત્તરવં લોબ્યમ્—પુણ્યશાસ્ત્ર)

પ્રયોક્તૈર્વામિસન્ધતે સાધ્યસાધનરૂપતામ્ ।

અર્થસ્ય ચામિસંબન્ધકલ્પતાં પ્રસમીહતે ॥૪૩૨॥

માત્ર (વાક્યનો) પ્રયોક્તા બ સાધ્ય અને સાધનોની કલ્પના કરે છે, અને (સાધ્ય અને સાધનરૂપ) અર્થના સંબંધની કલ્પનાને ઇચ્છે છે. (૪૩૨)

'આ સાધ્ય', 'આ સાધન', 'આવો તેમની વચ્ચેનો સંબંધ', આ બધું કાર્યનિષ્ઠ છે એ પ્રયોક્તાની શુદ્ધિમાંથી આવે થાય છે.

પચિક્રિયાં કરોમીતિ કર્મત્વેનાભિધીયતે ।

પક્તિઃ કરણરૂપં તુ સાધ્યત્વેન પ્રતીયતે ॥૪૩૩॥

'હું રાંધવાની ક્રિયા કરું છું' એવા વાક્યમાં રાંધવાની ક્રિયાને કર્મ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે. ક્રિયાના કરણરૂપે જણાવાતું રાંધવાનું કાર્ય સાધ્યરૂપે સમજાય છે. (૪૩૩)

પાકક્રિયાને પ્રયોક્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રિયા અથવા કારકરૂપે સમજી શકાય. 'તે પાકક્રિયા કરે છે' એવા વાક્યમાં 'પાકક્રિયા' કર્મ છે અને 'કરે છે' એવા ક્રિયાપદવડે (પાક) ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે. કર્મ સિદ્ધ છે અને ક્રિયા સાધ્ય છે.

યોઽશો યેનોપકારેણ પ્રયોક્તૃણાં વિવક્ષિતઃ ।

અર્થસ્ય સર્વશક્તિવાત્સ તથૈવ વ્યવસ્થિતઃ ॥૪૩૬॥

પ્રયોક્તાઓને જે (અર્થના) જે અંશની વિવક્ષા હોય તે જ પ્રમાણે, તે અર્થ ૬૯ અને છે (કારણે કે), જ્યોની (કર્તા, કર્મ વગેરે) અનેક શક્તિઓ હોય છે (૪૩૪)

આરાદ્વૃત્તિષુ સંવન્ધઃ કદાચિદ્ભિધીયતે ।

આશ્લિષ્ટો યોઽનુપશ્લિષ્ટઃ સ કદાચિત્પ્રસીયતે ॥૪૩૫॥

દૂર રહેલા પદાર્થોમાં (પણ કોઈવાર વિવક્ષાને લીધે પરસ્પર) સંબંધ જણાવાય છે, પરંતુ કોઈવાર સંબંધ પદાર્થ પણ સંબંધ વિનાનો સમજાય છે. (૪૩૫)

સંસૃષ્ટાનાં વિમત્તત્વં જ્ઞાનસર્ગસ્ય વિવેકિનામ્ ।

નાનાત્મકાનામેકત્વં નાનાત્વં ચ વિપર્યયે ॥૪૩૬॥

સર્વાત્મફલ્લાદર્શસ્ય નૈરાત્મ્યાદ્વા ક્યવસિયતમ્ ।

અત્મન્તયતશ્ચક્તિસ્વાચ્છબ્દ एव નિવન્ધનમ્ ॥૪૩૭

સંસર્ગવાળા (પદાર્થો)ની જુદાઈ, જુદાઈઓનો સંસર્ગ, અનેકોનું એકત્વ, અને તેથી ઉલટું (અનેકત્વમાં) અનેકત્વ—(આ ગણ) અર્થોના સમગ્ર રૂપમાં અસ્તિત્વાનું હોવાને કારણે અથવા તેમના રૂપના અભાવના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. (પ્રિતાની) સુનિયત શક્તિને લીધે શબ્દ જ, (તે તે રૂપમાં અર્થ બોધ માટે) તેમનું નિમિત્ત છે (૪૩૬-૪૩૭)

“મધુશના રહેવાસીઓ પાટલીપુત્રના રહેવાસીઓ કરતાં વધારે સંપત્તિવાળા છે.” એ ઉદાહરણમાં પહેલાં એક સાથે રહેલા બંને સમૂહને જુદા મધુવામાં આબ્યા છે. “દેવદત્ત લાકડાંથી રૂંધે છે” માં દેવદત્ત અને લાકડાં જુદાં હોવા છતાં પાકકિયાના સંકર્ષમાં બંને સંસૃષ્ટ છે. ધવ, ખદિર, પચાણ વગેરે વૃક્ષો અનેક હોવા છતાં વન રૂપે તેમનું એકત્વ સમજાય છે, અને ‘રાહુનું મસ્તક’ એવા કથનમાં એકત્વ હોવા છતાં નાનાત્વ સમજાય છે અર્થ ક્રિતિ અનેક રૂપવાળો હોય અથવા તે કોઈ નિમિત્ત રૂપવાળો ન હોય; તેવી બંને સ્થિતિમાં વિવક્ષા પ્રમાણે તે પ્રાપ્ત થશે.

વસ્તુપલ્લશ્ચળઃ શબ્દો નોપકારસ્ય યાચકઃ ।

ન સ્પશ્ચક્તિઃ પદાર્થાનાં સંસ્રષ્ટુ તેન શક્ત્યતે ॥૪૩૮॥

શબ્દ પદાર્થનું (માત્ર) ઉપલક્ષણ છે; તેના ઉપયોગને તે જણાવતો નથી. વસ્તુઓની પોતાની શક્તિઓનો સ્પર્શ કરવાનું તેના વડે શક્ય બનતું નથી. (૪૩૮)

‘જગીન ઉપર ધડા છે’ એવા વાક્યમાં જગીન અને ધડાની વચ્ચે સંયોગ સંબંધ છે. બે પદાર્થોનો સંયોગ એવા વચનમાં સંયોગ શબ્દ વપરાયો છે જ તેથી સંયોગ સંબંધરૂપે નહિ પરંતુ સંબંધીરૂપે છે. સમવાય આંગે પણ આમ જ સમજવું જોઈએ. સવન્ધિત્વેન ને બદલે સમ્બન્ધત્વેન એવા પાઠ સમજતાં “આરે બે દ્રવ્યોનો સંયોગ એમ કહેવાય ॥ ત્યારે ત્યાં સમવાયસંબંધ સંબંધરૂપે સમજાય છે,” એવા અર્થ થશે.

સંબન્ધિચર્મા સંયોગઃ સ્વશબ્દેનામિધીયતે ।

સંબન્ધઃ સમવાયઘ સંયન્ધિત્વેન ગમ્યતે ॥૪૩૭॥

સંબંધીઓના ધર્મવાળો સંયોગ તેના વાચક એવા (સંયોગ)શબ્દ વડે જણાવાય છે; (તે પ્રમાણે) સમવાય સંબંધ પણ સંબંધીરૂપે સમજાય છે. (૪૩૯)

છત્રજાદુઃકચિત્પ્રવૃત્તિર્ન પદાર્થો ન હુ વસ્તુતઃ ।

વ્યવહારાત્સ ઇવાર્થઃ કચિન્નિવદ્યુતગમ્યતે ॥૪૪૦॥

પદાર્થો તેમના વાસ્તવિક સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ પરંતુ (પ્રયોક્તાની ઇચ્છા મુજબ (નર્કોશાલી) કોઈક વિશિષ્ટતા પ્રમાણે જણાવાય છે. તેનો તે જ પદાર્થ તેના બીજા ઉપયોગને કારણે બીજા કોઈક રીતે સમજાય છે. (૪૪૦)

પાણી એવા અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રયોક્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થોત્ તેના મનમાં જે અર્થવિશિષ્ટતા ધરાવી આવે તે દર્શાવતા શબ્દો જલ, ચારિ, ગણ, સરિસ, વગેરે વપરાય છે. આમ હોઈને પદો વડે કરાવવામાં આવતું અર્થદર્શન સત્ય છે.

શાક્યાર્થો યોઽભિસમ્યન્થો ન તસ્યાત્મા ક્વચિત્ સ્થિતઃ ।

વ્યવહારે પદાર્થાનાં ઇમાત્માનાં પ્રવક્ષતે ॥૪૪૧॥

વાક્યાર્થ માટેનો, (પદોના અર્થોમાંનો) જે સંબંધ છે તે (વાક્યના) કોઈ એક વિભાગમાં રહેતો નથી. વ્યવહારમાં તે વાક્યાર્થને પદોના અર્થોત્ સર્વસ્વ કહે છે. (૪૪૧)

પુણ્યરાજ અને તેને અનુસરીને ચમ્પાકર્ત્રી “શાક્યાર્થો યોઽભિસમ્યન્થો ને બદલે શાક્યાર્થો યોઽભિસમ્યન્થો એવો પાઠ હોય તેમ અર્થ રજૂ કરે છે. તેના પ્રમાણે કારિકાનો આ પ્રમાણે અર્થ થશે “પરસ્પર અવિરત જ ધર્મ જે (અનંસ) વાક્યાર્થ છે તે કદાપિ (પદોના અર્થથી) છુટી રીતે રહેતો સમજી શકાતો નથી. વ્યવહારમાં તે(વાક્યાર્થ)ને પદોના અર્થોનો અદ્વય કહે છે.

પદાર્થે સમુદાયે વા સમાપ્તો નૈવ વા ક્વચિત્ ।

પદાર્થરૂપમેદેન તસ્યાત્મા પ્રવિભજ્યતે ॥૪૪૨॥

અથવા (તે વાક્યાર્થ) પદના અર્થમાં કે તેના સમુદાયના અર્થમાં કદી સમાપ્ત થતો નથી. પદના અર્થોની (ઔપાધિક) ભિન્નતાને કારણે તેનું સ્વરૂપ જુદું સમજાય છે. (૪૪૨)

અન્યાલ્યાનાય ચો મેદ. પ્રતિપત્તિનિવન્ધનમ્ ।

સાક્ષાદ્ધ્યાવયવં મેદે તેનાન્યદુપવર્ણ્યતે ॥૪૪૩॥

(તે વાક્યાર્થને) સમજાવવા માટે (દર્શાવતા), (પદોના) જુદા જુદા અર્થો (વાક્યાર્થના) મોધ માટે જ છે. પદોના (અર્થોની કાલ્પનિક) ભિન્નતા પ્રાપ્ત થતાં તેમનાથી જુદું, આકાંક્ષાસુક્ત અવયવોવાળું (વાક્યાર્થ રૂપ) વર્ણવવામાં આવે છે. (૪૪૩)

એકેકશસ્તેરેકસ્ય પ્રવિભાગોડનુગમ્યતે ।

एकार्थत्वं हि वाक्यस्य गान्ध्याऽपि प्रतीयते ॥૪૪૪॥

એક હોવા છતાં અનેક શક્તિઓવાળા (વાક્યાર્થ)નો (પદોના અર્થો રૂપે) વિભાગ સમજવામાં આવે છે. વાક્યનું એકાર્થત્વ નાના ટુકડાઓ (આકાંક્ષાઓ)માંથી રચાઈ થાય છે. (૪૪૪)

इमणः संप्रसारणम् । (વા. છ. ૧.૧.૪૫) એવું સૂત્રવાક્ય સ પૂર્ણ અને મોટું છે. સ્થાન્યાદેશભાવ દર્શાવતા ઇમ્યણઃ એટલા સખ્દો સાથે સંબંધને કારણે પણ સંપ્રસારણમ એવા નાના ટુકડા વડે પણ પૂર્ણ વાક્યાર્થ રચાઈ થાય છે

સંપ્રસારવાર્ધાદ્ વાણોડર્થઃ સન્નસમ્યા વિમજ્યતે ।

વાહીકૃત્ય વિભાગસ્તુ શકૃત્યપોદ્ધારલક્ષણઃ ॥૪૪૫॥

(તે) અભિધેયરૂપ વાક્યાર્થમાંથી વિદ્યમાન અથવા અવિદ્યમાન એવો બાહ્યાર્થ વિભક્ત રૂપે સમજાય છે. બાહ્ય સમજવામાં આવેલ તે વિભાગ પદાર્થોની શક્તિઓના પૃથક્કરણ રૂપે છે. (૪૪૫)

વાક્યાર્થ જેમ પદાર્થ ઉપર આધાર રાખતો નથી તેમ તે બાહ્ય વ્યવહાર ઉપર પણ આધાર રાખતો નથી. અર્થોત્ માનસિક છે. તેમ છતાં તે બાહ્ય લોચ તેમ બાહ્ય છે. અભિધેય રૂપ વાક્યાર્થ આંતર મોધ રૂપે છે. તેમણી પદોના અર્થરૂપ બાહ્યાર્થ સમાન્ય છે. આવો બાહ્યાર્થ પદોના અર્થ ઉપર નિર્ભર હોઈ વિભક્ત સમાન્ય છે, અને તે પદાર્થમોધ માટે અનુકૂળ શક્તિઓના પૃથક્કરણ રૂપે છે.

પ્રત્યયાર્થાત્મનિયતા શક્તયો ન વ્યવસ્થિતાઃ ।

અન્યત્ર ચ તત્તો રૂપં ન ઘાસામુપલમ્યતે ॥૪૪૬॥

(માત્ર માનસિક) બોધ રૂપે નિયત બનતી (શબ્દોની અર્થ)શક્તિઓ (વાક્યાર્થમાં) એકસ રૂપમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. તે(વાક્યાર્થ)થી બીજે તેમનું રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૪૪૬)

વહુદયપિ તિલ્લેપુ સાઘ્નદ્દેશ્વેક્યાવન્તા ।

તિલ્લા તિલ્લો નિવાતસ્ય પર્યુદાસસ્તયાર્યવાન્ ॥૪૪૭॥

એકબીજા માટે આકાંક્ષાવાળાં અનેક ક્રિયાપદો હોવા છતાં (તેમના વડે) એક વાક્ય (જ) બને છે આ રીતે બીજાં ક્રિયાપદો પછી આવતા ક્રિયાપદ વડે નિવાતનો નિષેધ અર્થવાન થશે. (૪૪૭)

તિલ્લતિલ્લઃ । (પા. સૂ. ૮.૧.૨૮) જણાવે છે કે જે ક્રિયાપદની પહેલાં ક્રિયાપદ ન હોય તેવો શબ્દ હોય તો તે ક્રિયાપદને અનુદાત પ્રાપ્ત થાય છે, આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અન્ય ક્રિયાપદો પહેલાં આપ્યાં હોય તો નિવાત અર્થાત્ અનુદાતનો પર્યુદાસ અર્થાત્ નિષેધ થશે વાર્તિકકારના મતે આકાંક્ષા સામ્યકાલકવિરોધન વાક્યમ્ । (ગ.મા. ૨.૧.૧. ૬.)માં એકવચનનો પ્રયોગ હોવાથી અનેક આપ્યાં હોય તો અનેક વાક્યો થાય. સૂત્રકારને મતે અનેક ક્રિયાપદો હોવા છતાં વાક્યભેદ થશે નહિ.

एकतिङ् यस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तत्वातिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यमेवान्न विद्यते ॥૪૪૮॥

જેમના મતમાં બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં “એક ક્રિયાપદવાળું વચન વાક્ય છે” એવું (વાક્યત્વ) નિશ્ચિત લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે તેમને માટે, જુદાં જુદાં વાક્યો હોવાને કારણે (‘તિલ્, તિલ્લઃ પા. સૂ. ૮.૧.૨૮ એવા સૂત્રમાં) અતિલ્ (ક્રિયાશબ્દ નથી તેવું) પદ) એવો શબ્દ મૂકવાનું કશું પ્રયોગન નથી. (૪૪૮)

विदन्तान्तरयुक्तेषु युक्तयुक्तेषु या पुनः ।

मृगः पश्यत यातीति भेदाभेदौ न विद्वतः ॥૪૪૯॥

‘જુઓ, હરણું ભય છે’ એવા વાક્યમાં જ્યાં ‘ભય છે’ એવું (મુખ્ય) ક્રિયાપદ બીજા ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલું હોય અથવા તે (અન્ય) ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ શબ્દ સાથે જોડાયેલું હોય ત્યાં વાક્યો જુદાં જુદાં છે કે એક જ છે એવી રિયતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૪૪૯)

‘હરણું ભય છે’ એવું એક વાક્ય છે, અને ‘જનું હરણું જુઓ’ એવું બીજું વાક્ય થશે. બીજી રીતે વિચારીએ તો ‘જુઓ હરણું ભય છે.’ એવા વાક્યમાં ‘હરણું ભય છે’ એવો પરમમૂલ જુઓનું કર્મ થશે. અહીં એક વાક્ય થયું. આમ પહેલા પ્રકારમાં વાક્ય-ભેદ અને બીજામાં વાક્યભેદ થાય છે.

इति कर्तव्यताऽर्थस्य सामर्थ्याच्च कर्तव्यते ।

અર્થશબ્દલક્ષણાકાશ્ચ સમાપ્તાર્થં નદુચ્યતે ॥૪૫૦॥

જ્યાં અર્થના સામર્થ્યને કારણે તેની ક્રિયાના પ્રકારની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેને શબ્દ સાથે સંબંધ આકાંક્ષત વિનાશ અને પૂર્ણ યથેત્ત અર્થવાળું વાક્ય સમજવામાં આવે છે. (૪૫૦)

‘ડાંગર ખાડો’ એવા વાક્યમાં જેનાથી ડાંગર ખાંડવાની છે તે સંબંધ અને જ્યાં ખાંડવાની છે તે ખાંડણિયો દર્શાવતા શબ્દોની અપેક્ષા નથી. સામર્થ્યથી જ તે સમજાય છે. ખાવા વાક્યને સમાપ્તાર્થ વાક્ય કહીશું, કારણ કે તેમાં શબ્દરૂપ અપૂર્ણતા નથી, તે જ રીતે ‘દેવદત્ત રાધે છે’ પણ પૂર્ણ વાક્ય છે. દેવદત્ત તેનું રાધે છે એવા વાક્યમાં શબ્દિક અપૂર્ણતા હોવાથી તે પૂર્ણ વાક્ય ગણાય નહિ.

तत्त्वान्वाख्यानमात्रे तु यावानर्थोऽनुपपद्यते ।

વિનાઽપિ તત્પ્રયોગેણ કુતેર્યાર્થ્યં સમાપ્યતે ॥૪૫૧॥

(વાક્યમાં) દ્રવ્યના માત્ર ઠયનમાં જે અર્થ તેની સાથે જોડાતો હોય, ત્યાં તે અર્થના (પ્રતિપાદક શબ્દના) પ્રયોગ વિના પણ શબ્દવ્યાપારથી વાક્ય પૂર્ણ અને છે. (૪૫૧)

चद्-कर्म्यमाणोऽधीष्यात्र वर्षश्च-क्रमणं कुरु ।

તાદર્થ્યસ્થાવિશેષેઽપિ શબ્દાદ્ભેદઃ પ્રસીયતે ॥૪૫૨॥

‘ફરતા ફરતા અધ્યયન કર’ અને ‘અધ્યયન કરતાં કરતાં ફર’ (એવાં બે વાક્યો) માં તેમના અર્થ અંગે વિશેષતા ન હોવા છતાં (ક્રમ, ફરવું એવા) શબ્દ ઉપરથી (શુભુપધાનભાવ મૂલક) અર્થભેદ સમજાય છે. (૪૫૨)

फलवन्तः क्रियाभेदाः क्रियान्तरनिबन्धनाः ।

અસંખ્યાતાઃ ક્રમોદ્દેશૈરેકાસ્થાતનિર્દર્શિતાઃ ॥૪૫૩॥

(જુદાં જુદાં) ફળવાળી અને બીજી (ગૌણ) ક્રિયાઓ ઉપર આધાર રાખતી જુદી જુદી ક્રિયાઓ, તેમની પદ્ધતિ અને ફળને ગણાવવાનું અસંખ્ય હોવાથી એક (=સમાન) ક્રિયાપદ વડે જણાવાય છે. (૪૫૩)

निवृत्तमेवा सर्व्वं क्रियाख्यातेऽभिधीयते ।

શ્રુતેરસંખ્યાઃ મેદાનાં પ્રવિમાણપ્રવર્ણના ॥૪૫૪॥

ક્રિયાપદમાં, (અવાન્તર) લેઈ વિનાની સમગ્ર ક્રિયા જણાવાય છે (શબ્દોના કેવળ) ઉદ્દેશ ઉપરથી (ક્રિયાના) લેદાની કલ્પના અસંકય છે. (૪૫૪)

અથમેવેન યદ્યન્તે રાજાન સમ્માસતે ।

બ્રાહ્મણા ઇતિ નારયોતરુપાદ્ભેદ પ્રતીયતે ॥૪૫૫॥

“રાજાઓ અથમેવ યજ્ઞ કરશે” અને “બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞસત્ર ચાલુ રાખ્યું” છે”

એવા વાક્યોમા (જુદા) ક્રિયાપદોથી ક્રિયારૂપ અર્થભેદ સમજાતો નથી (૪૫૫)

યદ્યન્તે અને સમ્માસતે એવા બે જુદા ક્રિયાપદોથી અહીં જુદા વસ્તુઓ સમજાતા નથી, પરંતુ સાધન અર્થોત્ કારક જુદા હોવાથી તેવા સમજાય છે. યજ્ઞ અને ઘાસ એવા જુદા ધાતુઓના સાધન જુદા પ્રાપ્ત થાય છે.

સકુલ્લતા સપ્તદશસ્વનામૃત્તાપિ યા ક્રિયા ।

પ્રાજાપત્યેષુ સામાર્થ્યાત્ સા ભેદ પ્રતિપચતે ॥૪૫૬॥

સત્તર પ્રાજાપત્ય પશુઓ અંગેની ક્રિયા એક વખત ઉલ્લેખાયેલી હોવા છતાં અને પુનરુક્ત ન થવા છતાં (જુદા જુદા પશુઓના હેનનરૂપી) સામાર્થ્યને કારણે જુદી સમજાય છે. (૪૫૬)

‘પ્રાજાપતિ દેવ યાજ્ઞો, સિંગડા વિનાના, સત્તર બકરા હલવા’ એવા વિધિવાક્યમા ક્રિયા એક જ હોવા છતાં સત્તર પશુઓ હોવાથી તે જુદી જુદી સમજાય છે.

દેવદત્તાદિપુ મુજિ પ્રત્યેકમમતિષ્ઠતે ।

પ્રતિસ્વતન્ત્ર વાક્ય યા ભેદેન પ્રતિપચતે ॥૪૫૭॥

(દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત અને વિહ્વલિત્રને જમાડો) એવા વાક્યમા લોજનકાર્ય દેવદત્ત વગેરે દરેકમા સમાપ્ત થાય છે, અથવા ત્રણ કર્તાઓ પ્રમાણે તે વાક્ય પશુ જુદા વાક્યોમા વિલક્ત થશે (૪૫૭)

હજ્જારણે તુ વાક્યાનામન્યદ્રૂપ ન શૂણ્યતે ।

પ્રતિપત્તૌ તુ મિન્નાનામન્યદ્રૂપ પ્રતીયતે ॥૪૫૮॥

ઉચ્ચારણ વખતે, વાક્યોનું જુદું (અર્થોત્ સિલ્લ) રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ તેમના અર્થબોધ વખતે જુદા જુદા વાક્યોનું જુદું રૂપ સમજાય છે (૪૫૮)

ઇક પ્રહણવાક્ય ચ સામાન્યેનામિધીયતે ।

કર્તૃતીતિ યથા તત્ત્વ પશ્યાદિપુ યિમજ્યતે ॥૪૫૯॥

કર્તૃરિ શ્ચ । (કર્તાના અર્થમા ધાતુને કૃત્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે, પાસુ ૪૬૭) એવું (અને બધા કૃતપ્રત્યયોનું) અગ્રાહક ને એક વાક્ય સામાન્યપણે કહેવાય છે તે જુદા જુદા પશુઓ (અથવા વિવિધ)મા જુદું જુદું સમજાય છે (૪૫૯)

કર્તરિ કુત્ । (પા. સુ. ૩.૨.૧૭) એવું એક સૂત્રવચન ને બધા કૃતમત્યેને આવરી લે છે તે દ્વરતેર્દતિનામયોઃ પશૌ । (પા. સુ. ૩.૨.૨૫), સ્તમ્ભકર્મવોરમિજયોઃ । (પા. સુ. ૩.૨. ૧૧) વગેરે સૂત્રોમાં પ્રાપ્ત થતા બુદ્ધબુદ્ધ કર્તાઓ સાથે લિન્ન લિન્ન રીતે સંબંધ પામે છે.

યવાકાદ્દક્ષા નિવર્તેત તદ્ભૂતસ્ય સકૃચ્છૃતૌ ।

નૈવાન્યેનામિસમ્બન્ધં તદુપેયાત્કથં ચ ન ॥૪૬૦॥

જો, સામાન્ય નિયમ ૩૫ બનેલા (તે કર્તરિ કુત્ ।) વાક્યનું એકવાર શ્રવણ થતાં (બીજા નિયમોની) અપેક્ષાદ્વર થતી હોય તો તે બીજા (વિશેષનિયમ) સાથે ક્રોધપણ રીતે સંબંધને પામશે નહિ (૪૬૦)

જમન સંપાદનનો પાઠ કથં ચ ન સચ્છજો તો 'કેવી રીતે નહીં' એવો અર્થ કરવો પડે અને બીજી પંક્તિનો જૈવ એવો નકાર નિરર્થક થાય તેથી કથમ્વન જૈવ વપેદાત એવી યોજના કરી અનુવાદ કર્યો છે.

एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम् ।

योनिर्विभागवचनानां तेभ्योऽन्यद्विष्यत्यतम् ॥૪૬૧॥

તેથી, અનેક અર્થોવાળું અને અવયવવાક્યોના આધાર અને ઉપાદાનરૂપ, અલિન્ન સ્વરૂપવાળું વાક્ય, તેમનાથી જૂદું ન હોય તેમ રહેલું છે. (૪૬૧)

क्वचित्क्रिया व्यक्तिभौगैरुपकारे प्रवर्तते ।

सामान्यभाग एवास्याः क्वचित्स्थस्य साधकः ॥૪૬૨॥

કોઈક સ્થળે ક્રિયા તેના વ્યક્તિરૂપ વડે અર્થસિદ્ધિ માટે પ્રવર્તે છે તો કોઈકવાર તેનું સામાન્ય રૂપ જ અર્થનું સાધક બને છે. (૪૬૨)

સંધવાની ક્રિયાઓ બાધ, વિકલ્પ, સમુચ્ચય, પ્રથંસા, વગેરે વિષયોનો સંબંધ થાય ॥ ત્યારે ક્રિયા તેના વ્યક્તિરૂપમાં અર્થસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ દેશ, કાલ, સાધન, વગેરેનો ઉલ્લેખ ન હોય ત્યારે વાક્યનું સામાન્ય રૂપ પ્રવર્તે છે.

कालमिन्नात्र भेदा ये ये चाप्युप्रासिकविषु ।

प्रक्रमे जातिमागस्य शब्दात्मा तत्र भिद्यते ॥૪૬૩॥

જે ક્રિયાભેદો કાલભેદવાળા ॥ અને જે અપ્રાસિક એવા શબ્દોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનામાં (વાક્યાર્થમાં) ક્રિયાના સંબંધને કારણે જાતિભાગની પ્રતીતિ થતાં, તે ક્રિયાભેદોવડે શબ્દસ્વરૂપ બુદ્ધ સમજાતું નથી. (૪૬૩)

જે ક્રિયાભેદો કાલભેદવાળા-જેમકે જન્ ના વપરિ, જ્વાલોજી વ્યવરિ-છે, અને જે

બીજી કાંઠ

જાતિ જાગનો જ જોય થાય છે, વ્યક્તિજાગનો નહિ. સાધનતું જલુત ક્રિયાવગનમાં પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યુત્ક્રિયા જાગ્યન્તે। એટલે અનેક ભેદ જેમ જુદીજુદી રીતે બેસે છે તેમ આ બાળકોની બેસવની રીત (જાતિકા) જુદીજુદી છે। સરખાવો વિહમિહિતે વાપિ તદા આવેં બહુવચનં ધૂયતે। તથા વ્યુત્ક્રિયા જાગ્યન્તે। હૃત્તાપિન્ન। જાગ્યન્તે રિતિ। પા. સુ. ૩. ૧. ૬૭ સાર્વધાતુકે ગત્। ઉપરતું મ.મા. અને નામેશઃ ઉત્તરયાદાદ્યાવવાચ્યત્વાપિ માતૃલ્ય સ્વરૂપગતમેદાદમાસાદં બહુવચનં ભવત્યેવ।)

एकसंख्येषु भेदेषु भिन्ना जात्यादिभिः क्रियाः ।

भेदेन विनियुज्यन्ते तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ ॥४६४॥

જ્યા (વાક્યમાં) સમાન સંખ્યાવાળા સાધનવિશેષો એક શબ્દ વડે જણાવાયા હોય અને ક્રિયાઓ જાતિ (દેશ, કાલ) વગેરે પ્રમાણે એકબીજાથી જુદી રીતે પ્રયોજાતી હોય ત્યાં સાધનતું અસિધાન કરનારા (તે) શબ્દોનો એક જ વખત ઉલ્લેખ હોવા છતાં તે જુદી જુદી રીતે સંજ્ઞાધને પામે છે. (૪૬૪)

પુરુષપરાજને અનુસરીને અન્વય આ પ્રમાણે સમજાવો : एकसंख्येषु भेदेषु जात्यादिभिः भिन्ना क्रिया, तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ भेदेन विनियुज्यन्ते। परंतु अन्वय “तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ जात्यादिभिः भिन्ना क्रियाः एकसंख्येषु भेदेषु (सप्त) भेदेन विनियुज्यन्ते।” એમ સમજતાં, “(વાક્યમાં) જ્યાં સાધન સખ્દ માત્ર એકવાર ઉલ્લેખવામાં આવ્યો હોય અને જ્યાં જાતિ વગેરેને કારણે ક્રિયાઓ પરસ્પર ભિન્ન હોય ત્યારે (ક્રિયાઓ અને સાધનના અર્થો) સમાન સંખ્યા વાળા હોય તો ક્રિયાઓ તેની સાથે ભિન્નપણે જોડાય છે.” એવો અનુવાદ થશે.

अक्षादिषु यथा भिन्ना भक्षिभञ्जिदिविक्रिया ।

प्रयोगकालभेदेऽपि प्रतिभेदं पृथक् स्थिताः ॥४६५॥

જેમ અક્ષ વગેરે (શબ્દો) સાથે, ખાણ, બાંણ અને પાસા રમવા ક્રિયાઓ, સાધનના ઉચ્ચારણ-સમયમાં ભિન્નતા ન હોવા છતાં જુદી જુદી સમજાય છે. (૪૬૫)

अक्षाणां तन्निष्णां तन्त्रमुपायस्तुल्यरूपता ।

एषां क्रमो विमल्लनां तन्निवद्धा सकृच्छ्रुतिः ॥४६६॥

(તે પ્રમાણે) એકવારના ઉચ્ચારણ વડે ત્રણ અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારા અક્ષરો સમાન રૂપ તેમના આવા પ્રતિપાદનનો ઉપાય છે. એક બીજાથી જુદા સમજાય ત્યારે તેમનામાં ક્રમ જણાય છે, પરંતુ (તેમનું) એક વારણ તેમના એક સાથે જોય માટે છે. (૪૬૬)

द्वावभ्युपायौ शब्दानां प्रयोगे समवस्थितौ ।

क्रमो वा यौगपद्यं वा यौ लोको नाविरर्त्तते ॥४६७॥

શબ્દોના પ્રયોગ અંગે ક્રમ અથવા યોગપદ એવા બે ઉપાયો નહીં થયેલા છે, લોકોચવહાર તેને ઉલ્લેખિતો નથી. (૪૬૭)

ક્રમે વિમિશ્રતે રૂપં યોગપદે ન મિશ્રતે ।

ક્રિયા તુ યોગપદોડપિ ક્રમરૂપાનુપાતિની ॥૪૬૮॥

ક્રમમાં(શબ્દોનું) ૧૫ શુદ્ધ સમજાય છે, (પણ) યોગપદમાં તે અભિન્ન હોય છે. યોગપદમાં પણ ક્રિયા તો (તે શબ્દોના) ક્રમ (પૂર્વક પ્રયોગ)ને અનુસરે છે. (૪૬૮)

ભેદસંસર્ગશક્તી દ્વે શબ્દાદ્ભિન્ને ઇવ સ્થિતે ।

યોગપદોડપ્યનેષેન પ્રયોગો મિશ્રતે શ્રુતિઃ ॥૪૬૯॥

લેઠ અને સંસર્ગ એવી બે શક્તિઓ શબ્દથી બાજુ ભિન્ન હોય તેમ રહેલી છે. અનેક શબ્દોના એકસાથે ઉચ્ચારણમાં ક્રિયાપદ સાથેના તેમના લેઠપૂર્વક સંબંધને લીધે તેમનું શ્રવણ શુદ્ધ સમજાય છે. (૪૬૯)

અભિન્નો ભેદરૂપેણ ય યકોડ્યો વિવક્ષિતઃ ।

તત્પ્રાયયવર્ધમેણ સમુદાયોડનુગૃહ્યતે ॥૪૭૦॥

(અજ્ઞા: માં) લેઠરહિત અને(સમુદાય ૩૫) એક એવો જ અર્થ (અવયવગત) લેઠ રૂપે વિવક્ષિત છે. ત્યાં અવયવરૂપ લેઠ વડે સમુદાયને દૃઢ (=પ્રમાણિત) કરવામાં આવે છે. (૪૭૦)

આ કારિકામાં પ્રાપ્ત થતાં મતમાં અજ્ઞા: એવા સમુદાયમાં ત્રણ શબ્દો છે, એમ માનવાને બદલે અજ્ઞા: એવો એકલરૂપ અને લેઠરહિત સમુદાય અવયવરૂપ ત્રણ અર્થો ધરાવે છે.

ભેદનિર્વચને ત્વસ્ય પ્રત્યેકં વા સમાપ્યતે ।

શ્રુતિર્વચનમિન્ના વા વાક્યભેદોડવતિષ્ઠતે ॥૪૭૧॥

અથવા આ (અજ્ઞા: એવો સમુદાય) અવયવોરૂપી લેઠવાળો છે એમ જણાવાતાં (વાક્યાર્થ) પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થાય છે. અથવા અજ્ઞા: એવા બહુવચનને કારણે ભિન્ન સમજાતો સાધનનો ઉલ્લેખ છુટકાં છુટકાં વાક્યોમાં સમાપ્ત થશે. (૪૭૧)

અજ્ઞા: મગ્યતામ્ । અજ્ઞા: મુજ્યતામ્ । અને અજ્ઞા: દીવ્યતામ્ । ને બદલે અજ્ઞા: મગ્યતામ્ । અજ્ઞા: મુજ્યતામ્ । અને અજ્ઞા: દીવ્યતામ્ ॥ એવા અજ્ઞા: ના એકવચનાન્ત પ્રયોગવાળાં વાક્યો પ્રાપ્ત થશે.

તત્રૈકવચનાન્તો વા સોડક્ષશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ।

પ્રત્યેકં વા બહુત્વેન પ્રવિભાગો યથાશ્રુતિ ॥૪૭૨॥

ત્યાં (અજ્ઞા: મગ્યતામ્ । વગેરે વાક્યોમાં) તે અક્ષ શબ્દ (અજ્ઞા: મગ્યતામ્

બીજી કાંડ

એમ) એકવચનમાં પ્રયોગાય છે અથવા અથ્થઃ એવો ફરેક શબ્દ (અથ્થઃ એવા મૂળ) ઉલ્લેખ પ્રમાણે બહુવચનમાં જુદો સમજાયો. (૪૭૨)

દ્વિષ્ટાનિ યાનિ વાક્યાનિ તેષ્વપ્યેકવદર્શિનામ્ ।

અનેકશક્તેરેકસ્ય સ્વશક્તિઃ પ્રવિમન્યતે ॥૪૭૩॥

બે અર્થમાં રહેલાં બે વાક્યો છે તેમનામાં પણ શબ્દકત્વને સ્વીકારનારાઓના ભતમાં અનેક(અર્થ) શક્તિઓવાળા (તે) એક વાક્યની અર્થશક્તિ જ જુદી રીતે સમજાય છે. (૪૭૩)

શાસ્ત્રીય વાક્યો કથ્થનઃ સંસારણમ્ । (૧.૧.૪૫), દ્વિર્વચ્ચેડચિ । (૧.૧.૫૧) ઉદત્થ પ્રશ્નવચ્ચમ્ । (૫.૧.૪૪), વગેરે શાસ્ત્રીય વાક્યો છે. તેમાંથી પહેલા વાક્યમાં “કથ્થનઃ એવું” વાક્ય સંપ્રસારણ સંગ્રા છે” અને “ચ્ચ” ને બદલે પ્રયોગતા ફક્ત સંપ્રસારણ કહે છે”, એવા બે અર્થ થશે. તે પ્રમાણે સ્વેતો વાચતિ । અને મલ્લુચ્ચાનાં વાતા—એવા લૌકિક વાક્યોમાંથી પહેલાં વાક્યના “પ્રોજા (પ્રોડો) દોડે છે” અને “કુતરો અહીંથી દોડે છે” એવા બે અર્થ થશે. આવાં વાક્યોમાં અર્થશક્તિઓની ભિન્નતા પ્રમાણે અર્થપ્રાપ્ત થાય શબ્દની ભિન્નતા પ્રમાણે નહિ (સરખાવો પુષ્પરાજ તેષુ ભર્વદ્વચ્ચિવાદનાય શક્તિર્વિમન્યતે इति वाचिद्वयप्रतिपादनम् ।) આ કારણોને સહેજ જુદો અનુવાદ આ પ્રમાણે થશે “શબ્દકત્વવાદીઓના ભતમાં બે અર્થવાળાં વાક્યોમાં, અર્થક વાક્યની પોતાની અર્થશક્તિ, તે (અર્થશક્તિ) ના રૂપની ભિન્નતા પ્રમાણે જુદાં જુદાં સમજાય છે.”

અત્યન્તભિન્નયોર્વા સ્વાત્મયોગે સમ્પ્રલક્ષણઃ ૧

ઉપાયસ્તત્ર સંસર્ગઃ પ્રતિપત્તપુ મિથલે ॥૪૭૪॥

અથવા (અથ્થઃ....) વગેરેમાં અત્યન્ત જુદા (અથ્થઃ) શબ્દોના પ્રયોગમાં તત્ર રૂપે ઉપાય થાય તો ત્યાં (જુદા જુદા) શ્રોતાઓમાં (જુદા જુદા શબ્દોને) સંસર્ગ જુદો જુદો થશે. (૪૭૪)

મેદેનાધિગતૌ પૂર્વ શબ્દૌ તુલ્યજુતૌ પુનઃ ૧

તન્ત્રેણ પ્રતિપત્તાર પ્રયોક્ત્રા પ્રતિપાદિતા ॥૪૭૫॥

(પ્રયોગની) પહેલાં જુદાં સમજાયેલા પરાંતું સમાન રૂપવાળા બે શબ્દોને પ્રયોજનાએ, શ્રોતાઓ સમજે તેમ, તત્ર રૂપે વાપર્યા છે. (૪૭૫)

કથ્થનઃ સંસારણમ્ । (૧.૧.૪૫) એવા શાસ્ત્રીય વાક્યના પ્રયોગમાં અહીં સંગ્રા કઈ, ચ્ચ નો શું અર્થ, સંબંધ કેવો, આવા બધા પ્રશ્નોના જવાબરૂપે સ્વકાર સંપ્રસારણ એમ તત્રરૂપે ઉત્તર આપે છે. તે પ્રમાણે સ્વેતો વાચતિ । માં ક્રેષ્ણ દોડે છે એમ પૂછતા માં આવતાં આ હવે વાચતિ । અને કથા રજનો દોડે છે, તેના જવાબમાં સ્વેતઃ વાચતિ એમ ઉત્તર આવે છે. તત્ત્વ એટલે અહીં એક શબ્દથી અનેક અર્થોની વિવક્ષા.

તથા દ્વિર્વચનેડચીતિ તન્નોપાયાદલક્ષણઃ ।

एकशेषेण निर्देशो माध्य एव प्रदर्शितः ॥४८०॥

તે પ્રમાણે દ્વિર્વચનેડચિ । (પા. સુ. ૧.૧.૫૬.) એવા સૂત્રનાં બાબ્યમાં એક-
શેષ વડે નિર્દેશ, લક્ષણ વિના તન્નાવૃત્તિ રૂપ ઉપાયથી જ દર્શાવ્યો છે (૪૮૦)

“દ્વિર્વચનતું” નિમિત્ત એવો અર્થાદિ પ્રત્યય પરમાં આવતાં, દ્વિર્વચન કાર્ય માટે સ્થાનીનો આદેશના એવો સમજવો; જેમકે વા (પીવું) ધાતુને ત્રીજા પુરુષ દ્વિવચનનો પ્રત્યય જગ્ન સામતાં આતો લોપ इति જ । (પા. સુ. ૬.૪.૬૪) થી જા નો લોપ થશે. ત્યાર પછી છિદિ ધાતોરત્ત્વાત્ત્વ (પા. સુ. ૬.૧.૮))થી પદોક્ષમૂતકાળના પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતાં એકાચ ધાતુનું દ્વિત્વ થશે. હવે અહીં ધાતુ એકાચ નથી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા દ્વિર્વચનેડચિ । (પા. સુ. ૧.૧.૫૬) પ્રાપ્ત થશે અને લોપને સ્થાની અર્થોત્ત્ આકાર સમાન ગણવામાં આવશે. આ સૂત્રને સમજાવતાં બાબ્યકાર જણાવે છે કે દ્વિર્વચનનિર્દેશોડચિ ચોડજાહેરા: સ દ્વિર્વચને एव कर्तव्ये स्थानिवत् । એવો અર્થ સમજતાં બીજવાર દ્વિર્વચન શબ્દ મૂકવાની જરૂર નથી, કારણ કે એકશેષથી આ વાત સિદ્ધ થશે (एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम् । म. भा. पा. सू. १.१.५६ वा.). અહીંહરિ અમળવે છે કે એકશેષ નિર્દેશ નિ તન્નોપાયા જ છે, અને બાબ્યકારને તે સંમત છે. (वस्मादेकशेषमन्तरेणापि तन्मन्वाचसमाभय-णाद् द्विर्वचनेऽचीत्यमार्धवत्तरेकशेषसमानफलं चास्त्वप्रत्युपायमूलं तन्मुपपन्नं मान्ये इति सिद्धम् । —પ્રુપચરાજ)

प्रायेण संक्षेपकचीनरूपविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्य वैयाकरणान्सं ग्रहेऽस्तमुपागते ॥४८१॥

(અન્યોના) સંક્ષેપોમાં મોટે ભાજે રુચિવાળા અને વિદ્યાએની અકરૂપ પ્રાપ્તિવાળા વૈયાકરણો(અભ્યાસીઓ રૂપે) મળ્યા હોવાથી ‘સંગ્રહ’(અપારે) અસ્ત પામ્યો, (૪૮૧)

અર્થતઃ ઉપાગતે થી ‘સંપૂર્ણ’ નહિ થયો’ એવો અર્થ સમજવાનો નથી, પરંતુ સંપ્રદાના અભ્યાસની પરંપરા હ્રુત મવા લાગી એમ સમજવું જોઈએ. વચત્ર કોઈક વિદ્વાન સંપ્રદાનો અભ્યાસ કરતો હશે, પરંતુ સતત પ્રવહમાન એવી તેના અભ્યાસની પ્રવૃત્તિ ઓછી થઈ. ખોટ, જેન અને કાશ્મીર પરંપરાના અનેક અર્થોમાં, વિશેષે મહામાત્રમાં, વાક્યવર્ણ, તેની સ્વોચ્છવતિ માં અને હેલારાજના પ્રકીર્ણકાચમાં સંપ્રદાનાં અનેક અવ-તરણો મળે ॥ મહાબાબ્યકાર સંપ્રદાકાર બાહિને જાહે સંપ્રદાકાર દાક્ષાપણું નામ આપે છે. પરંતુ બંને નામ એક જ વ્યક્તિનાં છે (ગોમતજ્ઞ દાક્ષાપણે સંપ્રદાત્વ કૃતિઃ । ગોમત જ્ઞ દાક્ષાપણસ્ય સંપ્રદાત્વ કૃતિઃ (મ. ભ. ૨.૩.૬૬) સંપ્રદાનાં પ્રાપ્ત થતાં અવતરણો ઉપરથી અને પરંપરા જણાવે છે તે પ્રમાણે, તે ગણપદાચક મંચ હતા અને એક લાખ શ્લોક-પ્રમાણ હતા. બાહિને પાણિનના સમકાલીન સમજવામાં આવ્યા છે.

कृतेऽप्यपतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥४८२॥

અને વળી, (ન્યાયે જુદા જુદા) આગમવિશેષોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાતા પતંજલિ ગુરુએ બધા અર્થદર્શક નિયમોના મૂળ સમું મહાભાષ્ય ૨૨મું; (૪૮૨) .

ગુણ શબ્દ પૂજ્યભાવ દર્શાવવા માટે મૂક્યો છે. તીર્થ એટલે આગમવિશેષો. ન્યાયવીજ્ઞાનામ્ ને દ્વન્દ્વમાસ ઇત્થેને ન્યાયો એટલે શાસ્ત્રીય યુક્તિઓ અને વીજ્ઞાનિ એટલે પરિભાષાઓ અને તેમને અંગેના નિર્દેશો 'Sources of interpretational principles' (કોડોના : J.B.O.R.L. કાયમ-કન્યુગિલી અંક પૃ. ૮૦).

અલઘ્નમાઘે ગામ્મીર્યાદુત્તાન દ્વ સૌઠવાત્ ।

તરિમન્નકૂતલુહીનાં નૈવાવસ્થિતનિશ્ચયઃ ॥૪૮૩॥

(ત્યાયે) જિ'ડાણુને કારણે મૂળ સુધી પહોંચવા માટે દુર્બમ, (છતાં રોહીના) સૌંઠવને લીધે બાણે અત્યંત ૨૫૪ હોય તેવા તે (મહાભાષ્ય)માં અંદપ બોલિકે તેપારીવાળાઓને (સિદ્ધાન્તાથ' અંગે) નિશ્ચય થતો ન હતો. (૪૮૩)

લતાનમ્ એટલે સ્પષ્ટપ્રાપ્તમ્ । સુકુમાર સ્પષ્ટસ્વના ૩૫૧ સૌંઠવને કારણે ૨૫૪ જેવું. 'As to appear shallow' એવો કોડોનાએ આપેલ અર્થ સ્વીકાર્યો નથી.

વૈલિસૌમવહર્યક્ષેઃ શુષ્કતર્કાનુસારિમિઃ ।

બાષે' વિપ્લાવિતે મન્યે સંપ્રદાયતિકચ્ચુકે ॥૪૮૪॥

શુષ્ક તર્ક'ને અનુસરનારા વૈજિ, સૌંઠવ અને હંચક્ષે જ્ઞ'અહ(અંધના) સાર-૨૫ તે ઝપિ (પતંજલિ)ના અંધને (ન્યાયે) વિવિચિન્ન કયો; (૪૮૪)

વિપ્લાવિતે એટલે વિવિચિન્ન કયો અર્થોત્ શુષ્ક તર્કોવડે તેમાંનાં સિદ્ધાન્તવચનોને દૂષિત કરીને માત્ર અંધને આત્માશ્લિષ્ટ કરાવ્યો. વૈજિ વગેરે, બપાકરણુના સૂક્ષ્મ જ્ઞાતાઓ હશે કે કેમ તે ૨૫૪ નથી, પરંતુ તર્ક'ને અનુસરીને તેમણે મહામાત્રવનાં વચનોને દૂષિત કર્યો. પુરુષરાજ વિપ્લાવિતેનો અર્થ આભાસીકૃતે સમજે છે, અર્થોત્ મહામાત્રવને તેના મિત્રા આભાસ જેવું કરી મૂક્યું (તથા ચ સંપ્રદાયવિવક્ષામૂલરાગવે'સ્તર્કવિચારમાત્રવેવિમિઃ પુરુષપાટવાવિષ-માત્રાવિવક્ષામાસીકૃતમ્ ।) વિપ્લાવિતેને બદલે બાવ્લાવિતે એવો પાઠ સ્વીકાર્ય નથી.

પ્રતિચંન્ચુકને અર્થ' કપ્ય, "Protective (or defensive) armour" (ધીમ અને કોડોના), અને 'Preserving the contents' (કીલ્હોર્ન) સમજવામાં આવ્યો છે. સંપ્રદાયવચસ્ય સિદ્ધાન્તરક્ષાઈ' કન્ચુક્સદશે । એવો અર્થ અમ્બાકર્જો આપે છે.

પ્રતિચંન્ચુકરૂપેણ પૂર્વશાસ્ત્રાર્થવાપતમ્ ।

મદન્યતિક્રમતે તદ્વચ વર્ગે પ્રત્યગ્રમાયતા ।

કુમારિલકૃત સ્વભાસિક (૧.૩.૭. ૫. ૧૨૨ જાન્યદાયવ)ના સંદર્ભ'ને નિર્દેશોને અકલ્પનકર (J.B.O.R.L. કાયમ-કન્યુગિલી અંક) સારસ્પ, સારસંપ્રદાય, એવો અર્થ સૂચવે છે તે યોગ્ય છે. (સરખાવો, પુરુષરાજ ૪૮૦ કારિકા ઉપરની ટીકામાં, જોતે સંપ્રદાયવારેજ મનાડા પતંજલિના સંપ્રદાયસંજ્ઞામૂલમેવ ત્રયણો યાગ્યપુરવિવક્ષામિત્યુક' વેદિતમ્મમ્ ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।

५।लेन दक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रं व्यवस्थितः ॥४८५॥

(ત્યારે) પતંજલિના શિષ્યો વડે જાળ ચથેલ તે વ્યાકરણબાજમ સમય જતાં દક્ષિણ (હારત)ના પ્રદેશોમાં માત્ર અન્યથે રહ્યો. (૪૮૫)

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्ययोजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशास्त्र्यं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥४८६॥

પવૈત પાસેથી આગમને મેળવીને, કાષ્યનાં સિદ્ધાન્તવચનોને અનુસરનારા
અન્દ્રાચાર્ય વગેરેએ તેને અનેક શાખાઓમાં વિસ્તાર્યો. (૪૮૬)

પર્વતો-ત્રિકૂટ પર્વતના એક ભાગ એવા ત્રિલિંગમાંથી. અહીં આ પ્રચલિત પાઠ શંકા ગ્રેર છે. આવા પાર્વતીય પ્રદેશમાં વ્યાકરણજન્ય પ્રચલિત હતો અને ત્યાંથી ચન્દ્રાચાર્ય વગેરેએ એનો સમુદ્ધાર અને વિસ્તાર કર્યો એવો અર્થ જાણીતો છે. પર્વતાવ પર્વતને બદલે કોઈક વિદ્વાનવિશેષનું નામ હોવાનો સંભવ છે. આ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષમાત્રે જ્ઞવસ્થિતઃ એવા વિદ્યાન સાથે આવેલા વિશેષ આવે છે. ત્રિકૂટને મધ્યપ્રદેશમાં જળજપુર પાસેના એક પર્વત તરીકે સમજવામાં આવે છે (U. P. Shah : J.A.O.S. 96 (1976) : 109-113). ચન્દ્રાચાર્યના ફૂતિ લાગ્રસ્ટ્રમ પાણિનિના ભટ્ટાચાર્યો પછી, સહસ્ત્રનો અંશ છે. મહામાળ્ય માં પ્રાપ્ત થતાં વાર્તિકો અને મહામાળ્યની મહદ ભાગે ચન્દ્રાચાર્યે જલ્પુ, વિરખટ અને સંપૂર્ણ' વ્યાકરણ સૂત્રીલીમાં રચ્યું. સત્રો ઉપર વૃત્તિ તેમની રચના નથી, આ અંશમાં જ અધ્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. જન્દશ્વિતિ માંના કેટલાક નિર્દેશો ઉપરથી તેના આઠ અધ્યાયો હોવાનો સંભવ છે. વિમિછન્ન અને વિખલાવિત મહામાળ્યના પુનરુદ્ધારમાં ચન્દ્રાચાર્યનો મુખ્ય ફાળો હતો. ચન્દ્રાચાર્ય ઈસવીસનના એકા સૈકામાં થયા એવો લગભગ અંશત અભિપ્રાય છે.

न्यायप्रस्थानमार्गास्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसंपदः ॥४८७॥

શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોના તે તે (જુદા જુદા) પ્રવાહોનો અને પાતાના (બ્યાકરણ)-
દર્શનનો અભ્યાસ કરીને અમારા ગુરુઓ આ આજમ સંગ્રહ રચ્યો. (૪૮૭)

यत्ननामत्र केषाञ्चिद्वस्तुमात्रमुदाहृतम् ।

काण्डे सृष्टीये न्यक्षेण भविष्यति विचारणा ॥४८८॥

અહીં (આ બે કાંડમાં) કેટલાક ગ્રિહાન્તોના ચાત્ર મૂળરૂપને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા કાંડમાં સૂક્ષ્મતાથી વિચારણા થશે. (૪૮૮)

ન્યૂનતા નો અર્થ પુરસ્કાર 'વિકસિત આદર સાથે,' અર્થાત્ 'ચેતનાના અને અન્યના સિદ્ધાન્તોની યોગ્યતા અંગે નિર્ણયપૂર્વક' એવો કરે છે.

પ્રજ્ઞા વિવેકં લભતે મિનૈરગમદર્શનૈઃ ।

કિયદ્વા શક્યમુન્નેતું સ્વતર્કમનુધાવતા ॥૪૮૯॥

જુઠા જુઠા આગમો અને દર્શનો વડે પ્રજ્ઞાને વિશદતા પ્રાપ્ત થાય છે. (માત્ર) પોતાના સિદ્ધાન્તને જ અનુસરતાં (અભ્યાસી) વડે (અન્ય પક્ષના ખંડન દ્વારા) પોતાના પક્ષનો કેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકાશે ? (૪૮૯)

તત્તદુત્પ્રેક્ષમાણાનાં પુરણૈરાગર્ભૈર્વિના ।

અનુપાસિતવૃદ્ધાનાં વિદ્યા નાતિપ્રસીદતિ ॥૪૯૦॥

પ્રાચીન આગમોની મહત્ત્વ વિના (પોતાની મેળે) તે તે (અધ્યર્થ) કથનાઓ કરનારા અને પ્રાચીન (આચાર્યોના મતોના અભ્યાસરૂપી) સેવા નહિ કરનારાઓને વિદ્યા અત્યંત પ્રસન્ન થતી નથી. (૪૯૦)

સરખાવે. પુણ્યશ્લોક : કદાચિત્પરમર્થો યોગજઘર્મોત્પન્નસામર્થ્યસંચારત્વદાર્થાન્પરમતઃ સિદ્ધાન્તમલમિતિ શોભતે । એ ત્વાદુલ્લભઃ પ્રાથમકત્વિષ્ઠ મલિનચિત્તવૃણયઃ શાસ્ત્રાદેશાતીતાનામતઃ જ્યેષ્ઠિતપરમાર્થસ્વરૂપં મિશિન્વન્તિ, તેષાં માર્ગાગમોવસેવયૈવાનુપ્રસીદતિ ભગવતી પ્રતિભેતિ શુદ્ધમ્ ।

इति श्रीभट्टहरिकृते वाक्यपदीये वाक्यकरणं समाप्तम् ।

ભટ્ટહરિએ રચેલ 'વાક્યપદીય'માં વાક્યકાંડ સમાપ્ત થયું.

તૃતીયકાण्डम्

जातिसमुद्देशः

त्रीशु' કાંડ

જાતિસમુદેશ

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।

अपोवृष्ट्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादियत् ॥१॥

(શબ્દના) જેમ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે (વિભાગો સમજવામાં આવ્યા છે) તેમ વાક્યોમાંથી (શબ્દના વડે) વિભાગ સમજીને પદને કેટલાક (વિદાનો) બે પ્રકારે, (અથવા) ચાર પ્રકારે અથવા પાંચ પ્રકારે જુદાં સમજ્યા છે. (૧)

વૈયાકરણ્ય મતમાં વાક્ય અને વાક્યાઈ જાને, નિર્વિભાગ અને નિરંત છે. શબ્દના-શુદ્ધિથી વાક્યના વિભાગો સમજવામાં આવ્યા છે, આવા વિભાગોમાં નામ અને આખ્યાત મુખ્ય છે. ક્રિયાવાચક પ્રત્યયો જેને આ તે છે તેણે ક્રિયાપદ માત્ર આખ્યાત નથી, પરંતુ ઉપસર્ગ, નિપાત, કર્મપ્રવચનીય વગેરેનો પણ આખ્યાતમાં અંતર્ભાવ થાય છે. જ્યારે વિભાગ સમજવાના હોય ત્યારે પદને માત્ર બે વિભાગો રૂપે જ નહિ પરંતુ નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એમ ચાર વિભાગો રૂપે કેટલાક સમજે છે. બીજા કેટલાક વિદાનો કર્મપ્રવચનીયનો જુદો વિભાગ સમજીને પદને પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થયેલું ગણે છે. સરખાવે સર્વદર્શનસંગ્રહ, દર્શન નં. ૧૩, પૃ. ૧૧૭-૧૨૨.

पदार्थानामपोद्दारे जातिर्वा ब्रव्यमेव वा ।

पदाद्यौ' सर्वशब्दानां नित्यावेवोपवर्णितौ ॥२॥

(વાક્યમાંથી જુદાં સમજવામાં આવેલી) પદોના અર્થોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવતાં, બધા શબ્દોના જાતિ અથવા દ્રવ્ય અને જાતિ તેમજ દ્રવ્ય એવા બે નિત્ય અર્થો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. (૨)

વાક્યના આવા વિભાગ અને પદના આવા પ્રકારે વાક્યાઈને ધ્યાનમાં રાખીને સમજવામાં આવ્યા છે. (એવે) વાક્યાદિપોષિતમાણસ્ય વચ્ચાપોદારવિશેષાથયેન વચાનમર્થ મેરો નિરંતરવાક્યપચ્ચુચ્ચપુરાયણ: પ્રદર્શિત: । તેવારાજી.

શબ્દના અર્થનો બોધ થતાં 'તે પદાર્થની જાતિનો બોધ થાય છે અથવા દ્રવ્યનો અર્થોત્તર વ્યક્તિનો બોધ થાય છે' એવી ચર્ચા કૈાકરણમાં વધુ સમયથી પ્રચલિત છે. પાણિનિ બ'ને પદ્યમાં માનતા હતા એમ પ'તજલિ (મહાભાષ્ય ૧.) જણાવે છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે જાતશબ્દવાચકસ્મિન્નવ્યવસ્થાન્યતરસ્વામ્ । (૧.૨.૫૮) એ સૂત્ર પદાર્થને વ્યક્તિ તરીકે સમજાવે છે, અને સરુપાણમેકલેષ એકવિમ્બી । (૧.૨.૬૪) એ સૂત્ર પદાર્થને દ્રવ્ય તરીકે સમજાવે છે. પાણિનિ પછી જેમને ઉલ્લેખવામાં આવે છે તે આચાર્ય વાજપ્યાયનના મતે પદનો અર્થ વ્યક્તિ અને આચાર્ય વ્યક્તિને મતે બધાં પદોનો અર્થ દ્રવ્ય સમજવામાં આવ્યો છે. વૈયાકરણ પર્પરામાં પછીના સમયમાં પદનો અર્થ માત્ર વ્યક્તિ અર્થોત્તર જાતિ સમજવામાં આવ્યો છે. જાતિ અને વ્યક્તિ એવા શબ્દોને બદલે પ્રાચીન સમયમાં વ્યક્તિ અથવા સામાન્ય અને દ્રવ્ય એવા શબ્દો વપરાતા હતા. પછીના સમયમાં જાતિ અને સામાન્ય નામે બે સમજવામાં આવ્યો છે.

આ કારિકામાં પદનો અર્થ જાતિ અથવા દ્રવ્ય અથવા બ'ને છે એમ ત્રણ મતો દર્શાવ્યા છે એમ હેલારાજ સમજાવે છે. તેના અર્થદર્શન પ્રમાણે કારિકામાં 'બીજું' 'અથવા' (જા) પદ અને 'એ પ્રદર્શી' (વચાણ) એવું દ્વિવચન 'પદનો અર્થ જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે' એવા ત્રીજા મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. આવા ત્રીજા મતનું સૂચન તેણે પાણિનિનાં ઉપર ઉલ્લેખિત સૂત્રોમાંથી લીધું છે. પદનો અર્થ જાતિ અને દ્રવ્ય એમ બ'ને થાય છે એમ સમજતાં, પદ ક'મેશાં બ'ને અર્થ દર્શાવે છે એવું સમજવાનું નથી. પરંતુ કોઈક સ્થળે જાતિ મુખ્ય અર્થ હોય તો કોઈક સ્થળે દ્રવ્ય મુખ્ય અર્થ હોય છે એમ સમજવાનું છે. ગૌમાં ક'મેશાં જોત્વરૂપ જાતિનો બોધ થાય છે, પરંતુ જોત્વ જોત્વ વિના રહી ન શકે તેમ હોવાથી બ'નેનો બોધ થાય છે. શબ્દનો અર્થ જાતિ માનવામાં આવે કે દ્રવ્ય પરંતુ તે અર્થ ક'મેશાં નિત્ય હોય છે હેલારાજ જણાવે છે કે આ નિત્યતા કૃતરૂપનિત્યતા નહિ પરંતુ પ્રવાહનિત્યતા છે.

કેપાઞ્ચિત્સાહચર્યે જાતિઃ શક્ત્યુપલક્ષણમ્ ।

લઘિરાદિષ્યસ્કતેષુ શ્રુતઃ પ્રતિનિધીયતે ॥૩॥

કેટલાક (આચાર્યો'નાં મતમાં, ગ્રાહ્યર્થને કારણે, શક્તિના પ્રતિપાદનમાં જાતિ ઉપાયરૂપ છે. ('ખેરના ચાલકે પશુને બાંધે છે' એવા વચનમાં, આવરયક જોવે ખેર ન મળતાં) બહિર વગેરે શબ્દો બ'ધનકાર્ય માટે શક્તિમાન ન થવાથી (તેના જેવી કાર્ય)શક્તિવાળો પ્રતિનિધિ (કદર) લેવાય છે । (૩)

અસ્વાતન્ત્ર્યફલે ચન્ધિઃ પ્રમાણાદીય સિખ્યતે ।

અતો જાત્યભિધાનેડપિ શક્તિહીનં ન મૃણતે ॥૪॥

(ખેરના યુધે પશુને બાંધે છે જાદિરે પશુ' વજાતિ ।)માં સ્વાતન્ત્ર્યના અભાવરૂપી રૂપને દર્શાવનારા ચન્ધુ (બાંધવું) ધાતુનું, હિંસાના પ્રારંભ વગેરેની જેમ (શાભ વડે) વિધાન થયું છે; તેથી (બહિરત્વ એવું) જાતિનું અભિધાન થતું હોવા છતાં, (બ'ધનની) શક્તિ વિનાના (બહિર)નું મહત્વ થતું નથી । (૪)

શબ્દ હમેશા જાતિનું અભિધાન કરતો હોય તો પછી પ્રતિનિધિનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય તે અંગે આ કારિકામાં વિચાર કરવામાં આ ચો છે. ખેરના થાકને પશુને બાધે છે (છાદિરે ચખ્ખાણે) એવા વાકામાં ‘બાધનુ’ (બન્ધ)નું સાચીય વિધાન થયું છે. પછીની ક્ષણમાં પશુને હણવા વગેરેનું વિધાન પણ તેમાં થયું છે. હવે ખદિર શબ્દ ખદિરનું દર્શાવતો હોય તો પણ બાધવાને માટે અસમર્થ એવા ખદિરનું પ્રહણ થશે નહિ, પરંતુ કદર એવા પ્રતિનિધિનું પ્રહણ થશે. પ્રમાણાદિ એટલે હિસાબના પ્રારંભ. મી હણવું ઉપરથી માન્ય તેને આરંભ અર્થાત્ આનંદનથી અવધાન સુધીનો સમગ્ર દિવાસમૂલક સરખાવો. લઘુમનુષ્ય ૫ ૫૨૦

સમ્પ્રેપમાત્ર ચખ્ખાતિર્યદિત્યાતુ વિચક્ષિત ।

શક્ત્યાશ્રયે સતો લિહ્ન પ્રમાણાદનુશાસનમ્ ॥૫૧॥

‘બાધવું (બન્ધ) ધાતુનો અર્થ’ (ખાદિર યુપ સાથે) માત્ર એકલું એવો જ નોંધ વિવક્ષિત હોય તો, હણવું, હુંચ ઉપર કાપવું, એવા વચનો વગેરેનું (જે) પછીથી વિધાન થયું છે તે ન સક્રિયમાન પદાર્થને સ્વીકારવા માટે અતુમાન રૂપ છે (૫)

‘ખેરના થાકને પશુને બાધે છે (છાદિરે ચખ્ખાણે) એવા વચનમાં ચન્ધ ધાતુનો અર્થ માત્ર યુપ સાથે એકલું એટલો જ થતો હોય તો પણ પછી અવધતા વચનો ‘પશુને હણવું’ (વશુમાલમેત) । હદયના ભાગમાં કાપે છે (હૃયડરચ્છે) । વગેરે કરાવે છે કે નો ખદિરનો યુપ મળતો ન હોય તો સક્રિયગાળી પ્રતિનિધિ અર્થાત્ મજબૂત કદર (સહેલ ખદિર) ધૂપને પશુનન્ધ માટે સ્વીકારવાનો છે.

ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી કારિકાઓમાંના પ્રતિનિધિ અંગેના ત્રણ પદ્યોને હેઠ્ઠાના આ પ્રમાણે સમજાવે છે

- (૧) શબ્દ જાતિ દર્શાવે છે એ સિદ્ધા. આગળ જાતિ જાણવારે શબ્દ પોતાને કરવાના કાર્યમાં સમર્થ હોવો જોઈએ.
- (૨) વૈદિક વિધિવાક્યના અર્થ ઉપરથી સમજાવવાનું છે કે જેનો અર્થ જાતિ સમજવામાં આવે છે તે શબ્દ સમગ્ર વાકાનર્થને સમજાવવામાં અર્થાત્ વાક્ય દ્વારા નિર્દેશિતા કાર્યને પૂર્ણ કરના સક્રિયમાન હોવો જોઈએ. પશુને બાધવા માટે ખાદિર યુપ બરાબર સમર્થ હોવો જોઈએ એમ ન હોય તો જ તેનો પ્રતિનિધિ સ્વીકારાય.
- (૩) વિધિવાક્યામાં દર્શાવેલ કાર્યના સદર્શમાં કરવાના બીજા કાર્યો ઉપરથી પણ સક્રિયગાળી પ્રતિનિધિનું અનુમાન કરવું જોઈએ. જેમકે, ‘પશુને ખાદિર યુપ સાથે બાધે છે,’ એવા વાકામાં બાધવાનો અર્થ પશુનું સ્વાતંત્ર્ય હાથ લેવામાં નહિ પરંતુ માત્ર દોરડાનો યુપ સાથે સ્પર્શ કરવાનો થતો હોય તો પણ પછી અવધતા સદર્શપ્રાપ્ત વચનો ‘પછી હદયના ભાગે કાપે છે,’ વગેરે, સક્રિયગાળી વૃત્તી અને તેની ચેરહાજરીમાં તેના પ્રતિનિધિ, તેના જેવા કદરના ધૂપની આવરણકતાનું અનુમાન કરાવે છે.

પ્રતિનિધિના સ્વીકાર માટે હેવારાજી બીજી બે દલીલો કરે છે. તે બંધુત્વ છે કે સાદિરે
 ચળાતિ । ને અસંભવનિયમવાચી અને નિયમમાત્રપ્રાધ એમ બે રીતે સમજાવું તો
 જ વિધિવાચ્યતુ' સાચુંકપણું' પ્રાપ્ત થયે, સાદિરે ચળાતિ અને પ્રતિનિધિના અસંભવના
 નિયમને જોતો કરવો. જોઈએ, જેથી શક્તિશાળી આદિર-રૂપ ન હોય તો શક્તિશાળી
 કદરૂપરૂપી પ્રતિનિધિ આવશ્યક બને, બીજું, સાદિરે ચળાતિ । એવા વિધિવાચ્યમાં
 પૂરૂપ આદિરનો જ હોવો, મજબૂત હોય કે નહિ, એવા નિયમચયન (Restrictive Rule)
 તો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જેથી પણ કદરૂપ રૂપી પ્રતિનિધિ, જરૂર પડે તો, લઈ શકાય.

સ્વજાતિઃ પ્રથમં શબ્દૈઃ સર્વેરેવાભિધીયતે ।

તત્તોડર્થજાતિરૂપેષુ તદબ્યારોપકલ્પના ॥૬॥

(બધા) શબ્દો વડે પહેલાં પોતાની (જ શબ્દ)જાતિનું અભિધાન કરાય છે;
 ત્યાર પછી અર્થજાતિનાં સ્વરૂપોમાં તેના આરોપની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૧)

ગોશબ્દ પહેલાં ગોત્વ એવી જાતિનું અભિધાન કરે છે, બધી શબ્દજાતિનું નહિ.
 ત્યાર પછી 'ગો' પદાર્થ એવી અર્થજાતિમાં આ ગોશબ્દજાતિના આરોપની કલ્પના
 કરવામાં આવે છે. અપ્યારોપ કરવામાં આવે છે એમ કહેવાયી શબ્દજાતિ અને અર્થજાતિ
 જુદાં છે એમ બાંસે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી, આ તો કલ્પનામાત્ર છે 'આવો
 અપ્યારોપ, શબ્દ અને અર્થ' વચ્ચેના વાચ્યવાચ્યભાવ માટે જવાબદાર છે. ગોઃ શબ્દ
 ભાસતાં તેના જ, જો અને વિસર્ગ એવા વર્ણોનો ઉચ્ચાર યતાં શ શબ્દજાતિ ધીમે ધીમે
 રૂપ થાય છે.

અથા રક્તે ગુણે તત્ત્વં કપાયે વ્યપવિદ્યતે ।

સંયોગિસન્નિકર્ષાચ્ચ વસ્ત્રાદિવ્યપિ ગૃહ્યતે ॥૭॥

તથા શબ્દાર્થસંબન્ધાચ્છબ્દે જાતિરવસ્થિતા ।

વ્યપવેદ્વેડર્થજાતીનાં જાતિકાર્યાય કલ્પતે ॥૮॥

એમ લાલ શુભ્ર સાથે રહેલ લાલાશ લાખમાં આરોપવામાં આવે છે અને
 (પછી) તેની સાથે સંયોગમાં રહેલા (પદાર્થો)ની સાથેના ઐક્ય(ની કલ્પના)ને
 કારણે વસ્ત્રો વગેરેમાં પણ તે સમજવામાં આવે છે તેમ, શબ્દમાં રહેલ શબ્દજાતિ,
 શબ્દ અને અર્થના સંબંધને કારણે અર્થજાતિના જાતિકાર્ય માટે સમર્થ બને
 છે. (૭-૮)

આ બે કારિકાઓ અંગે હેવારાજી ધણી સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિવેચન કરે છે. તે
 પૂછે છે કે શબ્દમાં રહેલ શબ્દત્વ રૂપ જાતિ અર્થજાતિનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે.
 અહીં લાખમાં રહેલ લાલાશનું ઉદાહરણ આપી જણાવું છે કે લાખની લાલાશ લાલ-
 વઓમાં પણ આરોપવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે રહેલ નિત્ય
 અર્થોત્ત યોગ્યતા રૂપ સંબંધને કારણે અર્થ ગોઃ । એમ ઉચ્ચારતા શબ્દ અને અર્થ બંનેના
 બોધ થાય છે.

જાતિશબ્દકશેષે સા જાતીનાં જાતિરિષ્ટતે ।

શબ્દજાતય इत्यत्र तज्जातिशब्दजातिषु ॥૧॥

જાતિનો જોષ કરાવનારા શબ્દોનો જ્યારે એકશેષ કવનો હોય ત્યારે તે (શબ્દજાતિ અર્થ)જાતિઓની પણ જાતિ સમજવામાં આવે છે, (અને જોશબ્દ-જાતિઓ જ્યારે) શબ્દજાતિઓ કે જે જણાવવાની હોય ત્યારે તે શબ્દજાતિ(=જાતિ શબ્દોમાં રહેલ સામાન્ય) તેના જેવા શબ્દપ્રયોગનું કારણ બને છે, (૬)

વાચ્યપદના આશયના અંતમાં શબ્દો અર્થગત જાતિનું અભિધાન કરતા હોવાથી, જાતિનું એકત્વ હોઈને, એક વિભક્તિ હોવાથી, એકશેષ થતાં એકશેષસૂત્ર રચવાની જરૂર નથી. 'ગાયઃ દમાઃ । જ્ઞાત્વ દમે । જાતય દમાઃ વગેરેમાં જોત્વ, જ્ઞાત્વ વગેરે જાતિ-ઓમાં જાતિસામાન્ય રહેલું છે. પરંતુ વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત વિ.સામાન્યાનિ સામાન્યાનિ । પ્રમાણે અનેક જાતિઓની એક જાતિ હોઈ શકે નહિ. આ અંગે વૈધાકરણ સત સમજાવે છે કે શબ્દજાતિ બધી જાતિઓમાં રહેલ સામાન્યનું કાર્ય કરે છે. સરખાવે હેસારાજ-તજજાતિઃ શબ્દજાતિઃ શબ્દગત સામાન્યમ્ । શબ્દજાતય દમાઃ દમ્યતૈકપદપ્રયોગે તત્સંબંધરિતસ્ય શબ્દજાતિશબ્દસ્ય ચા જાતિઃ સા શબ્દજાતિષુ ગોઘ્વસ્વાદિકાસુ વ્યક્તિસ્વાધીપાસુ પ્રતિપાઠાત્વમિન્ન-શબ્દપ્રયોગો મિથ્યમિત્યર્થઃ ।

યા શબ્દજાતિશબ્દેષુ શબ્દેભ્યો મિન્તલક્ષણા ।

જાતિસા શબ્દજાતિત્વમઽવતિક્રમ્ય વર્તતે ॥૧૦॥

શબ્દજાતિ શબ્દોમાં (પ્રાપ્ત થનારી) અને શબ્દોથી જુદા સ્વભાવવાળી જે જાતિ છે તે (જોશબ્દત્વાદિરૂપ શબ્દ) જાતિ, શબ્દજાતિત્વનો પ્રતિપેદ કયાં વિના રહેલી છે (૧૦)

શબ્દજાતિ શબ્દમાં રહેલું શબ્દજાતિત્વ જોત્વ અથવા અસ્તિત્વના સરખું જ છે. સરખાવે હેસારાજ શબ્દજાતિશબ્દસ્યાનિ ગોઘ્વસ્વાદિવચ્છેદશ્ચાસ્ય इत्यनेनૈવૈકશબ્દપ્રયોગેન જાપિ પ્રત્યાખ્યત इति न प्रयोगावस्थापतिस्त्वभिप्रायः ।

અર્થજાત્યભિધાનેઽપિ સર્વે જાત્યભિધાયિનઃ ।

વ્યાપારલક્ષણા યસ્માત્પદાર્થા સમવસ્થિતાઃ ॥૧૧॥

(કેટલાક શબ્દોની) અર્થજાતિનું અભિધાન થતા બધા (જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંજ્ઞા) શબ્દો જાતિનું જ અભિધાન કરે છે, કારણકે શબ્દોના અર્થો તેમનાં કાચે પ્રમાણે નિયત હોય છે. (૧૧)

વ્યાપારલક્ષણાઃ ને સમજાવતાં હેસારાજ જણાવે છે કે, વ્યાપાર. વાર્થ પ્રયોગન તરેવ લક્ષણેઽનેન इति शङ्कन् हेतुर्वेषां पदप्रत्याख्यामगमना ते तथा निबन्धितवरूपः ।

કારિકામાંનું સર્વે પદ જોજાતિ, અર્થજાતિ વગેરે દર્શાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જોત્વ પણ જાતિ અર્થોત સામાન્યનો જોષ કરાવે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ અહીં

અનેક જાતિઓમાં રહેલ જાતિ સામાન્યનો બોધ થશે. આ જાતિનો વૈશેષિકો વિશેષ કરશે. હેતુરાજને મતે વૈયાકરણો પદાર્થને અર્થ માનતા નથી પરંતુ શબ્દ જેનો બોધ કરાવે તેને અર્થ સમજે છે. (વૈયાકરણાનાં ન વસ્ત્વર્થોઽર્થઃ કિન્તુ શબ્દાર્થોઽર્થઃ ।) બધા શબ્દોમાં એક સમાન જાતિ રહેલી છે, જેનો બધા અર્થો ઉપર અધ્યાસ્ય કરવામાં આવે છે.

જાતૌ પદાર્થૈ જાતિર્વા વિશેષો વાપિ જાતિવત્ ।

શત્વૈરપેક્ષ્યતે યત્માદતસ્તે જાતિવાચિનઃ ॥૧૨॥

પકનો અર્થ જાતિ છે એ (પક્ષ)માં (જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંજ્ઞા) શબ્દો વડે જાતિ અથવા જાતિના જેવા જ વિશેષ (અધિકૃત)ની (શબ્દાર્થ અંગે) અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, તેથી તે શબ્દો જાતિનો બોધ કરાવે છે. (૧૨)

સરખાવો હેતુરાજ—તથા ચોડપિ વિશેષઃ સંજ્ઞાશબ્દાનાં વાચ્ય. પ્રતીતિનિમગ્નઃ સોડપિ જાતિવત્ પ્રસિદ્ધજાત્યા તુલ્ય અપેક્ષ્યતે શબ્દૈઃ ।

દ્રવ્યધર્મો પદાર્થૈ તુ દ્રવ્યે સર્વોઽર્થ ઇષ્યતે ।

દ્રવ્યધર્માભ્યાદ્દ્રવ્યમતઃ સર્વોઽર્થ ઇષ્યતે ॥૧૩॥

પકનો અર્થ દ્રવ્ય છે એ પક્ષમાં બધા (શબ્દોનો) અર્થ દ્રવ્યના ધર્મોવાળો છે એમ કહેવાય છે. દ્રવ્યના ધર્મોના આશ્રયને કારણે બધા અર્થો દ્રવ્યરૂપે જણાવાય છે. (૧૩)

અહીં શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય છે એવા વ્યાક્રિતા મતને (દ્રવ્યાગિષ્ઠત્વં વ્યાક્રિ. । વા. ઇ. ૧.૨.૬૪, વા. ૪૫) રજૂ કરવામાં આવેલો છે. સરખાવો હેતુરાજ—તથા ચોડપિ ઉચ્ચતે સર્વોઽર્થો દ્રવ્યધર્મયુજ્ઞ એવેત્પ્રતિપાદઃ ।

અનુપવૃત્તિધર્મો વા જાતિસ્થાત્સર્વજાતિપુ ।

વ્યાવૃત્તિધર્મસામાન્ય વિશેષે જાતિરિષ્યતે ॥૧૪॥

(ગીત્વ, ધટત્વ વગેરે) સર્વ જાતિઓમાં તેમને અનુસરતી પ્રવૃત્તિ રૂપ જે ધર્મ છે તે જાતિ છે (અને ગુણ, ક્રિયા વગેરે) વિશેષમાં વ્યાવર્તક રૂપે રહેલો સાધારણ ધર્મ તે જાતિ છે. (૧૪)

વૈશેષિક સિદ્ધાન્તને સમજ રાખીને અહીં જાતિને સમજાવવામાં આવે છે. શબ્દ તેના બ્યાપાર દ્વારા અર્થબોધ કરાવે છે. પોતાના આશ્રય એવાં બધાં દ્રવ્યોને અનુસરીને રહેનારો (સ્વાધ્યાયગુણિ) તે સાધારણ ધર્મ છે. આ અનુપવૃત્તિ બધી જાતિઓથી અગ્નિના હોઈને અનન્ત રેલા જતાં બધી જાતિઓમાં રહેલી હોઈ તેમની જાતિ રૂપે છે પ્રત્યેક દ્રવ્યના કૃણત્વ શુભ્રત્વ વગેરે ગુણો તે તે દ્રવ્યમાં જુદા જુદા હોય છે પરંતુ જાતિ બધામાં સમાન એવા ધર્મ સમજાવાના છે. તે તે ગુણો જાતિના કાર્વ માટે હોય છે બધા વિશેષોમાં પણ સામાન્ય રૂપે રહેલ ધર્મ જાતિ રૂપે છે.

જો આમ હોય તો ગોદડી(કાસ્તા), ખરી(કુર), પૂછડું(અઠ્ઠમૂઠ), વગેરે અવયવોને કારણે ગો એવા પદ્ધતિમાં ગોત્વ નહિ પણ સાસ્નાત્વ અથવા ખુરત્વ એ ભતિ થશે. આપું સમજવામાં આવે તો ગાય વિષે ગાય એવો બોધ નહિ થાય પરંતુ ગોદડીવાળું કોઈક પ્રાણી એવો બોધ થશે. બધાં દ્રવ્યોમાં સરખા ધર્મો એટલે ભતિ, બધી માથોમાં એક સરખો રહેલો ગોત્વ એવો ધર્મ તે ગોભતિ (લઘ્વાર્થસ્થા જાતિઃ.)

સંયોગિધર્મભેદેન દેશે ચ પરિકલ્પિતે ।

તેષુ દેસેષુ સામાન્યમાત્રાશ્યાપિ વિચિતે ॥૧૫॥

(આકાશ સાથે) સંયોગમાં રહેલા ધર્મોવાળા ઘટ વગેરે દ્રવ્યોની જિનતાને આધારે, અભિન્ન આકાશમાં દેશભેદની કલ્પના કરવામાં આવતાં, તે તે દેશભેદોમાં રહેલ આકાશત્વ રૂપી સામાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

આકાશ, કાશ, ફિર, વગેરેમાં એકત્વ રહેલું છે. તેમાંથી ભતિનો બોધ કેવી રીતે થાય છે તે અહીં સમજાવવામાં આવ્યું છે. બધા મૂર્ત પદાર્થોને જે અવકાશ આપે તે આકાશ; આ મૂર્ત પદાર્થો અવયવોવાળા હોવાથી, પોતાના જુદા અવકાશની અર્થાત્ આકાશની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટમાં રહેલા અવકાશને જણાવે તે પદાર્કાશ, અને વસ્ત્રને જે અવકાશની જરૂર પડે તે પદાર્કાશ થશે. આપું આકાશ દ્રવ્યના કાર્યપ્રદેશ માટે આવશ્યક છે. તેથી જુદાં જુદાં આકાશની કલ્પના થઈ શકે છે. તે આકાશોમાં આકાશત્વ રૂપી સામાન્ય રહેલું છે. કાશ પણ એક હોવા છતાં નુધિધિરનો કાશ, વિક્રમાદિત્યનો કાશ, એમ જુદો જુદો સમજાય છે. તેમનામાં રહેલું સામાન્ય તે કાશ-સામાન્ય છે. દિશા એક હોવા છતાં વારુણી દિશા, ઐન્દ્રી દિશા એમ અનેક દિશાઓની કલ્પના થાય છે. તેમનામાં રહેલું સામાન્ય તે દિશાસામાન્ય છે. આત્મા, એક હોવા છતાં, પ્રત્યેક શરીરમાં જુદો સમજાતો હોવાથી તેમાં પણ આત્મારૂપી સામાન્યની કલ્પના કરી શકાશે. તે પ્રમાણે સંજ્ઞાઓની જિનતાને કારણે સમવાયમાં પણ ભતિની કલ્પના થાય છે.

અદેશાનાં ઘટાદીનાં દેશાસ્સંવન્ધિનો યથા ।

આકાશાખ્યાદેશસ્ય દેશાસ્સંયોગિનસ્તથા ॥૧૬॥

(વાસ્તવમાં) અવયવ વિનાના ઘટ વગેરે દ્રવ્યોના (દુકડા, ઠીકરાં વગેરે) અવયવો જેમ તેમની સાથે (નિત્ય) સંજ્ઞાવાળા છે, તેમ અવયવ વિનાના આકાશના (મૂર્ત પદાર્થોરૂપ) અવયવો તેની સાથે સંયોગવાળા છે. (૧૬)

ઘટ નામનું દ્રવ્ય અવયવો વિનાનું છે. ઠીકરાં, દુકડા વગેરે તેના અવયવો ઘટ સાથે જોડાયેલા છે. તે પ્રમાણે મૂર્ત પદાર્થો આકાશ સાથે સંજ્ઞામાં હોઈ તેના અવયવો સમજાવા નોઈએ. સરખાવો હેવાત્રા —જ્વલાત્રાશ્યાપિ કેનચિદ્વાત્મવાદમૂર્તે શ્યાપિ તિરવત્તિવાત્મમુદ્દેશાત્રાવાદ દ્રવ્યપદયઃ સંયોગિન એવાસ્વ દેશઃ ।

મિશ્નવસ્ત્વામ્યા વુદ્ધિઃ સંયોગિજ્વનુવર્તતે ।

સમવાયિષુ મેદસ્ય પ્રહ્ણં વિનિવર્તતે ॥૧૭॥

અતઃ સંયોગિદેશાનાં ગૌણત્વં પરિકલ્પ્યતે ।

અધિવેક્ષત્પ્રદેશેષ્યો મુલ્યત્વં સમવાયિનામ્ ॥૧૮॥

સંયોગ સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થો અંગેનું જ્ઞાન ભિન્ન પદાર્થવિષયક હોય છે, (જ્યારે) સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થોમાં (તેમને વિષેનું) જોડાણ અદૃશ્ય બને છે; તેથી સંયોગ સંબંધથી જોડાયેલા અવયવોનું મોજીત્વ કદપવામાં આવે છે(અને) સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થોના અવયવોનું, તે પદાર્થો અવયવોથી જુદા સમજાતા નહિ હોવાથી, મુખ્યત્વ સમજવામાં આવે છે. (૧૭-૧૮)

અનુપ્રવૃત્તિરૂપા યા પ્રક્યા તામાકૃતિ વિદુઃ ।

કેષિદ્ વ્યાવૃત્તિરૂપાં તુ દ્રવ્યત્વેન પ્રચક્ષતે ॥૧૯॥

અનુપ્રવૃત્તિરૂપ જે જ્ઞાન તેને કેટલાક વિદ્વાનો આકૃતિ સમજે છે; પરંતુ વ્યાવૃત્તિરૂપ એવા (જ્ઞાન)ને દ્રવ્ય તરીકે કેટલાક જાહેર કરે છે. (૧૯)

અહીં વિજ્ઞાનવાદીઓના ભતિ અને દ્રવ્યના સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. હેવારાજ દર્શનો જણાવે છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અર્થ એટલે શબ્દાર્થ, વસ્તુત્વ નહિ. શબ્દનો ઉચ્ચાર થતાં મનમાં આકૃતિ રૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યો પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં તેમનાં ઉચ્ચારણ અને અર્થ, એકબીજાથી અભિન્ન અને એકબીજાને અનુસરનાર હોય છે. આનું પરસ્પર અનુસરણ એટલે અનુપ્રવૃત્તિ. આવી અનુપ્રવૃત્તિરૂપે પ્રવૃત્ત થતા જ્ઞાન(શબ્દ)ને આકૃતિ કહે છે. સરખાવો હેવારાજ—મનુષ્યતાકારા યા હુદ્ધિસ્તસ્યા પ્રતિમાસમાનસ્તદ્વાકારોડર્પરૂપતવાવસીયમાનવપુર્ણવનિકલ્પ્યશોભેદાવચાવાસ્વામાન્યગાદુઃ । અતદ્ વ્યાવૃત્તિરૂપ એવી તે આકૃતિને દ્રવ્યરૂપે સમજવામાં આવે છે.

મિન્ના इति परोपाधिरमिन्ना इति वा पुनः ।

માવાત્મસુ પ્રપચ્ચોડ્યં સંસૃષ્ટેષ્વેવ જાયતે ॥૨૦॥

પદાર્થોનાં સ્વરૂપો અંગે, તે ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન છે એવો આ વ્યવહાર કેટલે અન્ય ઉપાધિને કારણે છે, (અને તેથી) તેવી ઉપાધિથી જોડાયેલા પદાર્થોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૦)

नैक्यं नापि नानात्वं न सत्यं न च नास्ति वा ।

આત્મનત્ત્વેષુ માવાનામસંસૃષ્ટેષુ વિદ્યતે ॥૨૧॥

પદાર્થોના (ઉપાધિ સાથેના) અંશગ વિનાનાં સ્વરૂપોમાં જોડત્વ કે પૃથક્ત્વ અથવા અસ્તિત્વ કે અવસ્થા પણ હોતાં નથી. (૨૧)

દેશ, કાલ વગેરે કોઈક બાજુ નિમિત્તને કારણે પદાર્થોની ભિન્નતા સમજાય છે. આવી ઉપાધિ અર્થોત્ નિમિત્તની કલ્પના કરવામાં ન આવે તો બ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. એકવ, પૃથક્ત્વ, સત્ત્વ કે અભાવ આના બાજુ નિમિત્તથી જોડાયેલા બાવોમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સામાન્યની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

સર્વશક્ત્યાત્મભૂતત્વમેકસ્યૈવૈતિનિર્ણયે ।

આધાનામાત્મભેદસ્ય કલ્પના સ્યાદનર્થિકા ॥૨૨॥

એક(એવા) બ્રહ્મ(તું) જ, તેની બધી શક્તિઓ સાથે તાદાત્મ્ય છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવતાં પદાર્થોના સ્વરૂપની ભિન્નતાની કલ્પના નિર્ણયક કદશે. (૨૨)

નસ્માદ્ દ્રવ્યાદયઃ સર્વાઃ શક્તયો મિન્નલક્ષણાઃ ।

સંસૃષ્ટાઃ પુરુષાર્થસ્ય સાધિકા ન તુ કેવલ્યાઃ ॥૨૩॥

તેથી દ્રવ્ય (શુષ્ક, ક્રમ, સામાન્ય) વગેરે જુદાં જુદાં સ્વરૂપવાળી (છ) શક્તિઓ સંસૃષ્ટ હોય તો જ પુરુષની પ્રવૃત્તિની સાધક બને છે, એકલી નહિ (૨૩)

યયેષ વેગિદ્યાદીનામાત્મભૂતા સમગ્રતા ।

તથા સંવન્ધિસંપન્નસંતત્તે ડપિ પ્રતીયતે ॥૨૪॥

જેમ ઈન્દ્રિયો. (આત્મા, મન) વગેરેની (પરસ્પર સંબંધનરૂપ) સમગ્રતા આત્મસ્વરૂપ (=તેમનાથી અભિન્ન) છે, તેમ બ્રહ્મરૂપી સંબંધી સાથે સંબંધમાં રહેલ દ્રવ્ય વગેરે શક્તિઓના (સંબંધનરૂપ) સંસર્ગમાં પણ આત્મભૂત =બ્રહ્મથી અભિન્ન સમગ્રતા) સમજાય છે. (૨૪)

આકાશની ભૂતિકલ્પના તેના પ્રદેશોની અર્થોત્ અવલોકનની કલ્પના ઉપરથી કરવામાં આવી. પરંતુ જગતના અન્ય મૂર્ત પદાર્થોમાં ભૂતિની કલ્પના તે પદાર્થોના વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. અદૈતમત પ્રમાણે અર્થદર્શન કરાવતાં હેવારાજ દર્શાવે છે કે આત્મતિક સિદ્ધાંતનિર્ણય પ્રમાણે બ્રહ્મ એવું એક તત્ત્વ જ સત્ય છે. ભૂતિ, બાહ્ય વગેરે અસત્ય છે. તે બધાં બ્રહ્મની શક્તિઓ છે. અહીં સંબંધી એટલે બ્રહ્મ, સંબંધ એટલે બ્રહ્મ સાથે સંબંધમાં રહેલ શક્તિઓ અને સંસર્ગ એટલે તે શક્તિઓ વચ્ચેનો સંસર્ગ. બ્રહ્મની શક્તિઓ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. વૈશેષિકોના જ પદાર્થો પણ બ્રહ્મની શક્તિઓ છે. હેવારાજે ઉમેર્યાં અદૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે વાતવપરીપ્ત અર્થદર્શન કરાવ્યું છે હેવારાજ તથા ઇન્દ્રિયમન્વનસંસર્ગોડપિ પ્રતીયતે । એવું પાંડિત્ય સમજાવતાં જણાવે છે કે સંબંધી અર્થોત્ બધી શક્તિઓના આધાર એવા બ્રહ્મની સાથે સંબંધ એવી દ્રવ્યાદિશક્તિઓનો પરસ્પર સંસર્ગ પણ આત્મભૂત છે એવો અર્થ થશે.

ન તદુત્પચતે કિંચિદસ્ય જાતિર્ન વિચતે ।

આત્માભિવ્યકયે જાતિઃ કારણાનાં પ્રયોજિકા ॥૨૫॥

જેની ભૂતિ ન હોય તેનું કશું ઉત્પન્ન થતું નથી. પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે ભૂતિ (પોતાને આશ્રય રહેલ) કારણોની પ્રયોજક બને છે. (૨૫)

કારણેષુ પદં કૃત્વા નિત્યાનિત્યેષુ જાતયઃ ।

કવચિત્કાર્યૈર્જમિવ્યક્તિમુપયાન્તિ પુનઃ પુનઃ ॥૨૬॥

નિત્ય અને અનિત્ય કારણોમાં સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને (કાર્યમાં રહેલ) જાતિઓ વારંવાર કોઈક કાર્ય રૂપે વ્યક્ત અને છે. (૨૬)

ત્યાં ત્યાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં ત્યાં કાર્યગત જાતિ કારણરૂપે રહેલ હોઈને જાતિનો કારણો સાથેનો સંબંધ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા કારણો નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારે હોઈ શકે. વૈશેષિક દર્શનમાં પચાશ્રુઓ નિત્ય કારણ છે અને સંખ્ય દર્શનમાં પ્રધાન, પુરુષ, વગેરે નિત્ય કારણો છે. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ જાતિ કારણરૂપે રહેલ હોઈને તે નિત્ય છે.

નિવર્ત્યમાનં ચત્કર્મ જાતિસ્તત્રાપિ સાધનમ્ ।

સ્થાશ્રયસ્યામિનિષ્પત્ત્યૈ સા ક્રિયાયાઃ પ્રયોજિક્ષા ॥૨૭॥

નવીન ઉત્પન્ન થનાર જે (ઘટાદિ) કર્મ (છે) તેમાં પણ (કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં) જાતિ સાધન રૂપે છે, (કારણ છે), પોતાને આશ્રયે રહેલા (કાર્ય)ની સિદ્ધિ માટે (કારક)આપારની તે પ્રયોજક બને છે (૨૭)

ઘટં કરાતિ । 'તે ઘડો બનાવે છે'માં ઘટરૂપ કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ રહ્યું છે, ત્યાં પણ જાતિ તેના સાધનરૂપે નિત્ય રહેતી હોય છે. આમ જાતિ તેના આશ્રયે રહેલા કાર્યની પ્રયોજક બને છે જાતિ સાધન છે, તે દ્રવ્ય અર્થાત્ વ્યક્તિની પ્રયોજક બને છે.

વિધૌ વા પ્રતિષેષે વા વ્રાહ્મણત્વાદિ સાધનમ્ ।

વ્યક્ત્યાશ્રિતાશ્રિતા જાતેઃ સદ્વૈયાજાતિર્વિશેષિક્ષા ॥૨૮॥

વિધિમાં કે પ્રતિષેધમાં બ્રાહ્મણત્વરૂપ જાતિ તેમનું સાધન છે. વ્યક્તિ (દ્રવ્ય) માં રહેલ (એકત્વાદિ) સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થતી મંજ્યાજાતિ, દ્રવ્યમાં રહેલ જાતિની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારી બને છે (૨૮)

બ્રાહ્મણને હણુવો એવા વિધિવાક્યમાં કે 'બ્રાહ્મણને ન હણુવો એવા પ્રતિષેધવાક્યમાં બ્રાહ્મણત્વરૂપ જાતિ સાધન રૂપે છે. પદનો અર્થ જાતિ સમજવામાં આવતાં પદમાં સંખ્યારૂપી જાતિનાં એક પદ ॥ વિનક્તિ દ્વારા થાય છે. આ સંખ્યાજાતિ દ્રવ્યજાતિની વિશેષક બને છે.

યયા જલદિમિર્વ્યક્તં મુગમેગામિધીયતે ।

મયા દ્રવ્યૈરમિવ્યક્ત જાતિરેવામિધીયતે ॥૨૯॥

જેમ પાણી વગેરેમાં હેખાતું મુખ, મુખ જ દેહેવાય છે, તેમ શબ્દો દ્રવ્ય વડે અભિવ્યક્ત થતી જાતિનું અભિધાન કરે છે. (૨૯)

તાં પ્રાતિપદિકાર્યં ચ પાત્વર્થં ચ પ્રચક્ષતે ।

સા નિત્યા સા મદ્દનાત્મા નામાદુસ્ત્વત્તજદય ॥૩૪॥

તેને જ પ્રાતિપદિકનો અર્થ અને ધાતુનો અર્થ કહે છે. તે નિત્ય છે. તે મદ્દના આત્મા છે. તેને ત્વ, તલ્ વગેરે (પ્રત્યયો) જણાવે છે. (૩૪)

અથા પદ્યોર્ધાં મદ્દાસત્તા અર્થોત્ મદ્દાસામાન્યરૂપે જાતિ રહેલી છે. અસાવ પણ મનોજોયર હોવાથી તેમાં જાતિ રહેવા છે. આ સત્તા એટલે સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે મદ્દતત્ત્વ, અદ્ધંકાર અને પચ્ચત્ત્વમાત્રા એવાં છ તત્ત્વો, તેના વિશેષ પરિણામ રૂપે છે. સ્વરખાલો હેતારાજ : એવં ચ સર્વજગદ્દશાચ્ચા મતા સ્વદ્વપ્રજ્ઞતિનિમિલ્નૂતા રૂપિ મદ્દાપદ્ધં મિન્નો-ધાર્મિકાવપ્ર-વચામિષેવા સેવ । વ્યાકરણ અને દર્શનના અનેક ગ્રંથોમાં આ બે હેતારાઓ અવતારેલી મળે છે.

પ્રાપ્તક્રમા વિશેષેષુ ક્રિયા સૈવામિધીયતે ।

ક્રમરૂપસ્ય સંહારે તત્સત્ત્વમિતિ કચ્ચતે ॥૩૫॥

(ક્રિયા)વિશેષોમાં ક્રમને પ્રાપ્ત કરનારી તે (અસત્તા)ને ક્રિયા કહે છે, જ્યારે તેણી ક્રિયારૂપ અદ્ધંક થાય છે ત્યારે તેને દ્રવ્ય કહે છે. (૩૫)

પાક વગેરે ક્રિયાના વિગતો જોવી કે, જ્ઞાન ઉપર મૂકવું, હવાવડુ વગેરેમાં જે પૌર્વાપર્યરૂપ ક્રમ મળે છે તેમાં આ સત્તા રહેલી છે. તેને ક્રિયા કહે છે, જ્યારે આવો ક્રમ અદ્ધંક થાય છે અને આત્મ્યાત કે કૃત્રત્ત્વપ્રાપ્ત થતો નથી ત્યારે તે સત્તાને દ્રવ્ય કહે છે.

અથા ધાતુઓ આવી સક્રમા ક્રિયા દર્શાવે છે. સક્રમ ક્રિયાનું આણુ આંતર ક્રમત્ત્વ અદ્ધંક બને છે ત્યારે તે સત્તાને દ્રવ્ય કહે છે. જાતિ અને દ્રવ્ય બન્ને, જાડના વિવર્તો છે. શબ્દનો અર્થ જાતિ છે અથવા દ્રવ્ય છે એવા બે પક્ષો વાસ્તવમાં એક જ છે, કારણકે બંને જાડને જણાવનારા પદ્યાન્તરો છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર અથા દર્શનબોદોને સમજાવતું હોવાથી અથા મતોને તે સમજાવે છે. આત્મતિક રીતે તો મદ્દાસત્તારૂપ જાતિ જાડ છે. અદ્ધેતસિદ્ધાંતપરક એવું આ અર્થદર્શન દેહારાજે વિકસાવ્યું છે.

સૈવ માયવિકારેષુ પદ્ધત્ત્વાઃ પ્રપચતે ।

ક્રમેજ શક્તિમિઃ સ્વામિરેષં પ્રત્યવખાસતે ॥૩૬॥

તે (અસત્તા) જ (પરમાર્થરૂપ) જાડના વિકારોમાં છ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરે છે પોતાની શક્તિઓને કારણે તે આ પ્રમાણે ક્રમમ દેખાય છે. (૩૬)

પરમાર્થરૂપ સપ્તક્રમક જાડની છ અવસ્થાઓ છે : જન્મે છે, છે, ફેરાર પામે છે, વધે છે, ઘટે છે અને નાશ પામે છે. મદ્દ માયવિકારા મવન્તીતિ વાખ્યાનિઃ । જાયતે અસ્તિ વિપરિનમતે વર્ષતે અપદ્ધીયતે વિવરવતીતિ । નિરુક્ત ૧ ૨૬

અહીં વિકારનો અર્થ વિવર્ત સમજવાનો છે, પરિણામ નહિ, કારણકે પરિણામ સમજતા અનિત્ય પ્રાપ્ત થશે, એમ હેતારાજ સમજાવે છે.

આત્મમૂતઃ કમોઽપ્યસ્થા યત્રેદં કાલદર્શનમ્ ।

પૌર્વાપર્યાદિરુપેણ પ્રવિભક્તમિવ સ્થિતમ્ ॥૩૭॥

ક્રમ પછી આ (મત્તા)નું જ સ્વરૂપ છે, જેમાં આ કાલદર્શન પૌર્વાપર્યરૂપે જાણે. વિભક્ત હોય તેમ રહેલું (સમભવ) છે (૩૭)

ક્રિયાઓનો પૌર્વાપર્યાદિ ક્રમ પછી સત્તાનું સ્વરૂપ છે. આ ક્રમ સાથે જ કાલ સંકળાયેલો છે. પ્રભત્તની શક્તિરૂપે કાલ ■ અને એ કાલને પરિણામે બધી ક્રિયાઓનું પૌર્વાપર્ય સમભવ છે.

તિરોભવાધ્યુપગમે ભાવાનાં સૈવ નાસ્તિત્વા ।

લઙ્ઘ્યક્રમે તિરોભાવે નસ્યતીતિ પ્રતીયતે ॥૩૮॥

પદાર્થોના તિરોભાવને સ્વીકારીએ તો તેને જ નાસ્તિત્વ કહેવાય છે. (આ) તિરોભાવને ક્રમ પ્રાપ્ત થતાં (પદાર્થ) વિનષ્ટ થાય છે એમ સમભવ છે. (૩૮)

જન્મ અને નાશ અવસ્તુ હોઈને તેમને સત્તાત્મક કેવી રીતે કહેવાય તે અંગે વિચારતાં આ કારિકામાં નાશની સત્તાત્મકતા જણાવવામાં આવી છે. વિનાશ એટલે તિરોભાવ. પદાર્થોના જન્મની પહેલાં પદાર્થોના અવભાસનું જે અદર્શન આપણને થાય છે તેને નાસ્તિતા કહીશું. પોતાનાં કારણોમાં શક્તિરૂપે રહેલ સત્તા એટલે નાશ. આવી સ્થિતિ પદાર્થોના જન્મ પહેલાં અને વિનાશ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનોની પ્રવૃત્તિને કારણે જ્યારે તિરોભાવ ક્રિયાપદ દ્વારા સમભવ છે, ત્યારે પૂર્વાવસ્થામાં તેને 'ક્ષીણ બને છે' (અક્ષીયતે) એમ કહે છે અને ઉત્તરાવસ્થામાં 'વિનાશ પાને છે' (વિનશવતિ) એમ કહે છે.

પૂર્વમાત્મવ્યુત્પન્ના ધર્માદિપ્રાપ્તા ચોત્તરં પદમ્ ।

તદન્તરાલે ભેદાનામાશ્રયાઙ્ગજન્મ કષ્યતે ॥૩૯॥

અગાઉની અવસ્થામાંથી નીકળી ગયેલ અને પછીની અવસ્થાને (હજુ સુધી) પ્રાપ્ત નહિ કરનાર સત્તા, જાને (અવસ્થાઓની) વચ્ચે રહેલા જુદા જુદા વિશેષોને આધારે, જન્મ કહેવાય છે. (૩૯)

જન્મ પછી સત્તાનો ફેરફાર માત્ર છે એમ આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. કારણોમાં માત્ર શક્તિરૂપે રહેલો જે પૂર્વધર્મ અર્થાત્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત નહિ થયેલી સત્તા તે જન્મ કહેવાય છે. તેને આધાર ઉત્તરાવસ્થાની જુદી જુદી કાર્યોનુબધ કારણો ઉપર છે.

જેમ સત્તામાંથી અવસ્થા વિનાશ થતો નથી તેમ અમાકિ જેનું અસ્તિત્વ નથી તેમાંથી આદિભાવરૂપે જન્મ પછી થતો નથી.

આશ્રયઃ સ્વાત્મમાત્રા વા માયા વા વ્યતિરેકિણઃ ।

સ્વશક્તયો વા સત્તાયા ભેદદર્શનદેશતઃ ॥૪૦॥

સત્તામાં ભેદના દર્શન માટે તેનો આધાર. અથવા તેના પોતાના કાર્યપનિક ભાગો અથવા તેનાથી જુદા દેખાતા પદાર્થો અથવા તેની પોતાની શક્તિઓ કારણો રૂપે રહેલાં છે. (૪૦)

દ્રવ્ય વગેરે સત્તાના આધારે સત્તામાં ભેદ જણાવતાં કારણો છે જેમ એક જ મુખ તેવમાં, જળમાં, અરીસામાં, હીરામાં કે તથાવારમાં જુદું જુદું દેખાય, તેમ એક જ સત્તા, ગાય, ઘોડો, મનુષ્ય, પંખી વગેરે તેનાં આશ્રયરૂપ દ્રવ્યોમાં જુદી જુદી નામે છે અથવા ગોત્ર, અશ્વત્વ વગેરે સત્તાના દર્શિત ભાગો પણ સત્તામાં ભેદ દર્શાવે છે અવિદ્યાથી સમજતા દેશ, કાવ, ઇન્દ્રિયો વગેરે ભેદો પણ સત્તાના ભેદો દર્શાવે છે અથવા સત્તાની પોતાની શક્તિઓ, જે સમગ્ર વિશ્વની રચનાને અનુકૂળ છે, તે પણ, ભેદદર્શનનાં કારણોરૂપે સમજાય છે દેસારાજ જણાવે છે કે વાસ્તવમાં એક જ સત્ય છે અને સત્તારૂપ છે તે અનેક રૂપે ભાગે છે. સરખાવે! ક્રિયાદ્રવ્યો સત્તાત્મકપ્રતિપાદવાદ તદ્વ્યતિરેકેષ પસંદગીમાણાણપિ સર્વ સત્તાત્મકવ્યવસ્થાપય તથાપિ વ્યવહારેડવિદ્યાવશત્કરૂપે ચપાવમાત્ર મેદન્યાસત્યરૂપસપાવદ્ગતનીયસ્વાત્ દ્રવ્યાવિસત્તાયય પ્રવિમાપોડવમવિકલ્પઃ ।

પૃથિવ્યાદિષ્વભિવ્યક્તૌ ન સંસ્થાનમપેક્ષતે ।

અનુચ્છિન્નાશ્રયાગ્રાજાતિરનિત્યેડપ્યાશ્રયે સ્થિતા ॥૪૧॥

પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યોમાં રહેલી (પૃથ્વીત્વ વગેરે) જાતિ પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે તેના અવયવો સાથેના વિશિષ્ટ આશ્રયની અપેક્ષા રાખતી નથી, અને આશ્રયનો ઉગ્રહેદ શ્રેયો ન હોવાને કારણે જાતિ, અનિત્ય આશ્રયોમાં પણ રહેલી (સમજાય) છે. (૪૧)

પૃથ્વીઃ વગેરે જાતિઓનો આશ્રય નિત્ય પદમાણુઓ છે. ગોત્ર, પદ્મત્વ વગેરે જાતિના આશ્રય અનિત્ય ગો, યદ વગેરે છે. સંસ્થાન એટલે પોતાના અવયવો સાથેના વિશિષ્ટ આશ્રય, જેમકે ઢેકું, માટી પથરી, ઘડો, પર્વતો વગેરે પૃથ્વીરૂપે સમજાય છે. આ અનિત્ય પદાર્થોની જાતિઓ પોતાના અભિવ્યક્તિ માટે સંસ્થાનની અપેક્ષા રાખે છે.

અનુચ્છેદ્યાશ્રયમેકે સર્વાં જાતિં પ્રચક્ષતે ।

ન ચૌમપથ પ્રહયે સર્વસ્યેતિ વ્યવસ્થિતા ॥૪૨॥

પ્રલયકાળે સર્વનો (વિનાશ) એક નાથે થતો નથી એમ દહપણે માનનારા જણાવે છે કે બધી જાતિઓના આશ્રયનો ઉગ્રહેદ થઈ શકતો નથી. (૪૨)

મહાપ્રલયને સમયે જાતિના નથા અવયવો વિનષ્ટ થાય છે. જાતિઓને જે આશ્રય અર્થાત્ આધારની જરૂર હોય તે જાતિઓ વિનષ્ટ થવાની, એવી સહાના ઉત્તરમાં એમ કહી સહાય કે પ્રલય કદી સંપૂર્ણ થતો નથી કોઈક આધારે તે વિનષ્ટાન રહે છે જ. કોઈક આશ્રય અદ્યત્ થતાં જાતિઓ બીજા કોઈક આશ્રયે રહે છે. દેસારાજ જણાવે છે કે અહારો અનેક છે. બધાં પ્રજ્ઞાન એક સાથે પ્રવચને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેથી જાતિના આશ્રયો નાશ પામતા નથી.

પ્રકૃતૌ પ્રવિહોનેપુ મેદેષ્વેકવર્ત્તિનામ્ ।

દ્રવ્યસત્ત્વ પ્રવચન્તે દ્યાશ્રયા યથ જાનય ૧૪૩॥

એકત્વને રીતીકારનાશઓના મતમાં પદાર્થો પ્રકૃતિમાં લીન અને છે ત્યારે,

અદ્વૈતદર્શનમાં મહાપ્રણય વખતે બધા પદાર્થો, એક મહાસત્તા બને સાંખ્ય મતમાં પ્રકૃતિ કહે છે, તેમાં પ્રવિલીન બને છે. અહીં દ્રવ્યસત્ત્વ એટલે મૂલકારણ, કારણસત્તા અથવા સન્માત્રરૂપ દ્રવ્ય. પ્રલયકાળે આવા મૂલદ્રવ્યસત્ત્વમાં જ્ઞાતિઓ એકરૂપ બને છે. વૈશેષિક મતમાં મહાપ્રણય વખતે જ્ઞાતિઓ તેમના આધાર વિના એકલી જ રહે છે, કારણ કે આધાર અર્થાત્ આત્માનો ઉપયોગ કેવળ જ્ઞાતિની અભિવ્યક્તિ માટે જ છે, આ બંને મતોમાં તાત્ત્વિક વિરોધ નથી. ભર્તૃહરિએ અહીં પોતાનો મત નિરૂપ્યો છે

બ્રાહ્મણવાદયો ભાવાઃ સર્વપ્રાણિજ્વલસ્યતાઃ ।

અભિવ્યક્તાઃ સ્વકાર્યાણાં સાધકા इत्यपि स्मृतिः ॥૪૪॥

બ્રાહ્મણત્વ વગેરે બાબે બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલા છે, પરંતુ જ્યાં (=જે દ્રવ્ય-વિશેષમાં) તે અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યાં જ પોતાનાં કાર્યોનાં સાધક બને છે, એવી પરંપરા છે. (૪૪)

ચિત્રાદિબ્યવ્યભિવ્યક્તિર્જાતીનાં કેન્દ્રિવિવ્યતે ।

પ્રાણ્યાગ્રિતાસ્તુ તાઃ પ્રાપ્તૌ નિમિત્તં પુણ્યપાપયો. ॥૪૫॥

ચિત્રો વગેરેમાં પણ જ્ઞાતિઓની અભિવ્યક્તિ થાય છે એમ કેટલાક જણાવે છે; પરંતુ જ્યારે (જ્યંત) પ્રાણીઓ તેમના આશ્રય હોય ત્યારે જ તે પુણ્ય અને પાપનાં નિમિત્ત બને છે. (૪૫)

ચિત્રમાં કે પૂતળામાં રહેલ બ્રાહ્મણ પણ બ્રાહ્મણત્વ જ્ઞાતિને અભિવ્યક્ત કરે છે તેમ કેટલાક જણાવે છે. આ વાત બરાબર નથી એમ ભર્તૃહરિ દેવિદ શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે, કારણકે ચિત્રમાંના બ્રાહ્મણને હથેલાથી પાપ થતુ નથી, તેમ તેની પૂજા કરવાથી પુણ્ય થતુ નથી.

જ્ઞાને સ્વસ્મદ્વિશિષ્ટાનાં તાસુ સર્વેન્દ્રિયં વિદુ ।

અધ્યાસાન્મણિરુપ્યાદિવિશેષેષિષ્વ સદ્વિદામ્ ॥૪૬॥

એમ જ્ઞાને, રૂપું વગેરે અંગેની વિશિષ્ટતાઓ અંગેનું તેમને જાણનારા (ઝવેરીઓ અને સોનીઓ)નું જ્ઞાન અભ્યાસને કારણે આપણાથી જુદું હોય છે તેમ, તે જ્ઞાતિઓ અંગેનું, આપણાથી જુદા (સર્વદ્રવ્ય જ્ઞાનીઓ)નું જ્ઞાન, બધી ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થનારું હોય છે, એમ (આચાર્યો) જણાવે છે. (૪૬)

સામાન્ય મનુષ્યો પ્રતિનિયત પદાર્થોને જ જોઈ શકે છે આઘ યુગ્મો આપણાથી વિશિષ્ટ અર્થાત્ વિશદાણુ અને સર્વદ્રવ્ય હોય છે. આ આઘયુગ્મોનો પણ યુગ્મ ઈશ્વર છે, તે નિત્ય છે, કારણ કે પ્રલય પછી શબ્દાદિ દેવો જ્યારે ફરીવાર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઈશ્વર જ તેમનો ઉપદેશ છે આઘયુગ્મોને જ્ઞાતિનું અને તેના આશ્રયો રૂપ પદાર્થોનું રચ્ય અને હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન હોય છે તેમની ઇન્દ્રિયો તેમના વિપરો પૂરતી મર્યાદિત હોતી નથી. તેમની પંચેન્દ્રિયોમાયાદેકે ઈન્દ્રિય બની ઈન્દ્રિયોનું કાર્ય કરી શકે છે. હેવારાળે કરાવેલું અર્ચદર્શન યોગપરક અને અદ્વૈતપરક છે. સરનાવે તેણે રજૂ કરેલ આગમવચન : નેદાનોં દમ્બિદૈરેવ વચ્ચતિ પ્રભત. શબ્દ યુગોતિ વૃષ્ટયો રૂપાણિ વચ્ચતિ અહુલ્યગ્રેવ સર્વરૂપાનુવતમતે ।

જાત્યુત્પલ્લદિગન્ધાદૌ ભેદતત્ત્વં ચદાશ્રિતમ્ ।

તદ્ભાવપ્રત્યયૈર્લોકિકૈઽનિત્યત્વાન્નામિધીયતે ॥૪૭॥

ભતિગન્ધ, ઉત્પલ્લગન્ધ વગેરેમાં જે (ભતિગન્ધત્વ, ઉત્પલ્લગન્ધત્વ રૂપી) વિશિષ્ટ તત્ત્વ રહેલું છે તે અનિત્ય હોવાથી લોકવ્યવહારમાં (ત્વ, તદ્ વગેરે) જાણપ્રત્યયો વડે દર્શાવાતું નથી. (૪૭)

ત્વ, તદ્ વગેરે પ્રત્યયો પારમાર્થિક મન્ધતરૂપ (પર) સામાન્ય દર્શાવે છે, નહિ કે અનિત્ય ભતિ ગન્ધત્વ અથવા ઉત્પલ્લગન્ધત્વરૂપ અપર સામાન્ય.

અરણ્યશબ્દાભિધાનાસ્તુ નરસિંહાદિજાતયઃ ।

સરૂપાશ્વયેવાન્યા સાસુ શ્રુતિસ્થિતિવા ॥૪૮॥

નરસિંહત્વ વગેરે ભતિઓતું અભિધાન તેમના પોતાના શબ્દો વડે થતું નથી. તે (ભતિ)ઓમાં તેમના અવયવો (નર અને સિંહ) જેવા બીજાં (કલ્પિત શબ્દો નર અને સિંહ)તું શ્રવણ રહેલું છે. (૪૮)

નરસિંહ શબ્દમાં નર અને સિંહ એવા બે શબ્દભાગ રહેલા છે. બંને શબ્દો વ્યવહારના નર અને સિંહ જેવા છે અને નરત્વ અને સિંહત્વ એવી ભતિઓનો ખ્યાલ આપે છે. પણ નરસિંહત્વ આ બંનેથી જુદું છે પરંતુ વાસ્તવમાં નરસિંહ શબ્દ વ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા બે શબ્દભાગો, નર અને સિંહનો બનેલો છે, એનો વિચાર કપનામાં છે.

જાત્યવસ્થાપરિચ્છેદે સંક્યા સદ્વ્યવસ્થામેવ ચા ।

વિપ્રકર્યેઽપિ સંમર્ગાદુપકારાય કલ્પતે ॥૪૯॥

(દ્રવ્ય કે ક્રિયારૂપ) ભતિના તેના (આશ્રય માથેના) સમનાયની મર્યાદાના નિર્ણયમાં (સુષ્ કે તિક્ પ્રત્યયો વડે વાચ્ય) સંખ્યા કે સંખ્યાત્વ તેના (આશ્રય વિશેષ સાથેના) સંસર્ગને કારણે ઉપયોગી બને છે, જાણે તે (દ્રવ્યભતિ કે ક્રિયા-ભતિ સાથે) સાક્ષાત્ સંબંધ વિનાનાં હોય. (૪૯)

પ્રકૃતિની જેમ પ્રત્યેક પણ ભતિ દર્શાવે છે તે અહીં જણાવ્યું છે.

લઘ્વળા શબ્દસંસ્કારે વ્યાપારઃ કાર્યસિદ્ધયે ।

સંક્યાસર્માદિગચ્છીનાં શ્રુતિસામ્યેઽપિ દૃશ્યતે ॥૫૦॥

મંજ્યા, કમ વગેરે શક્તિઓનો વાચક શબ્દ સમાન હોય તો પણ સસજા રૂપી વ્યાપાર શબ્દસંસ્કાર માટે બચતા (વાક્યાર્થ એવી) ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૦)

સંખ્યા, કમ વગેરે શબ્દશક્તિઓનો વાચક પ્રત્યેક અર્થ એક સરખો હોવા બાં વાક્યાર્થભેદ માટે બે પ્રકારનો વ્યાપાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનો એક છે સસજા આ સસજા શબ્દસંસ્કાર અર્થે છે.

ઠાઈપણુ પ્રાતિપદિક સંખ્યા વગરનું હોઈ શકે નહિ; કારણકે સંખ્યા વિનાના પ્રાતિપદિકનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ પરિણામે બહુવાર પ્રકૃતિના અર્થનો નિશ્ચય થતો ન હોય તે પછી વિભક્તિ કેવળ શબ્દસંસ્કાર માટે વપરાય છે, ઉ.ત. તે વાસણો સાફ કરે છે. (ગ્રહં સમ્માચિદ્) માં મત્તં એવી એકત્યનવિભક્તિ વિવક્ષિત નથી, બધાં વાસણો સાફ કરવાનું તે વાક્યમાં નિધાન છે. તે પ્રમાણે 'સોટ હોમે છે' (સફદત્ત કહોતિ) માં સક્રિય જેમાં સાધન છે એવો માત્ર હોમ જ વિવક્ષિત છે.

સક્ષણાને શબ્દસંસ્કાર માટેનો એક બ્યાપાર ગણાવ્યો. સંખ્યા, ઈર્ષ વગેરે યક્તિઓનો બીજો બ્યાપાર વાક્યાચરૂપ કિયાની સિદ્ધિ માટે સમજવામાં આવ્યો છે, જેમકે 'પશુ વડે યથા કરવે' (પશુના યજ્ઞેત) માં પશુના એવી એકત્યન વિભક્તિ વિવક્ષિત અર્થોત્ સાધક છે, કારણ કે એક પશુ પછી યજ્ઞનગ્ની કિયાની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે.

પોતાની પહેલાંના અર્થદર્શનનો નિર્દેશ કરતાં હેલરાજ ગણાવે છે કે શબ્દબ્યાપારે ને બદલે શબ્દબ્યાપાર: એવો પાઠ સમજીને પૂર્વટીકાકાસેએ "સંખ્યા વગેરે શબ્દસંસ્કાર માટે જ ઉપયોગી છે અને સક્ષણા શબ્દસંસ્કારરૂપ બ્યાપાર છે." એવો અર્થ સમજાવીને સક્ષણા અને શબ્દસંસ્કારને સમાન અધિકરણમાં ગણ્યાં છે.

ન ચિતા સંસયયા કચિત્સસ્વમૂતોડ્યં ચક્રયતે ।

અતઃ સર્વેય નિર્દેસો સંસ્યા સ્યાદવિવક્ષિતા ॥૫૧॥

સંખ્યા(ના નિર્દેશ) વિનાનો કોઈ દ્રવ્યભૂત અર્થ (શબ્દ વડે) જણાવાતો નથી, તેથી બધાં દ્રવ્યોના નિર્દેશમાં (તેમની) સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. (૫૧)

બધાં દ્રવ્યો સંખ્યાવાન હોય છે. તેથી સંખ્યાનિર્દેશનું ચક્રર નથી આવે શક્ય નિયમ છે.

યક્ત્યં વા વહુત્વં વા કેપાલ્ચિદવિવક્ષિતમ્ ।

તદ્દિ જાત્યભિધાનાય દ્વિત્વં તુ સ્વાદ્વિવક્ષિતમ્ ॥૫૨॥

કેટલાકના મતમાં (સ્વાભાવિક) એકવચન અથવા બહુવચન વિવક્ષિત નથી. (કારણ કે) તે તે જાતિના અભિધાન માટે છે; પરંતુ દ્વિત્વ વિવક્ષિત છે. (૫૨)

બ્રાહ્મણે ન હન્ત્યમ્: । મુર઼ા ન પેમા । રૂપલેર્જે રૂપેષ્ઠમ્વ ॥ જેવાં વાક્યોમાં એકવચન અને બહુવચન કેવળ અતિનું અભિધાન કરતાં હોવાથી વિવક્ષિત નથી, પરંતુ, દ્વિવચન હંમેશાં દંબાચિત હોવાથી વિવક્ષિત છે.

યયેતૌ જ્યાધિતૌ સ્વાતાં દેયં સ્વાદિદમૌપચમ્ ।

દ્વિત્વેવં લક્ષણેડર્થસ્ય દ્વિત્વં સ્યાદવિવક્ષિતમ્ ॥૫૩॥

'આ જે જો માંદા પડે તો આ દવા આપવી' એવા વાક્યમાં (માંદો) બદ્ધિઓ સંજયે દ્વિવચન વિવક્ષિત નથી. (૫૩)

અર્થો બ્યાધિતે નિમિત્ત યાત્રીને જે દિવચન વાપર્યું છે તે વિવક્ષિત નથી.

પ્રકાદિશબ્દવાચ્યાયા- કર્મસ્વરૂપમિષ્યતે ।

૬. સદ્-સ્થાયાઃ સ્થનતિ દ્વાભ્યામિતિ રૂપાદિ સા શ્રિતા ॥૫૪॥

‘એ મનુષ્યો સાથે તે (માટી) જોડે છે.’ એવા વાક્યમાં એક (એ) વગેરે શબ્દો વડે વિવક્ષિત સંજ્ઞા ક્રિયાના અંગરૂપે સમજવાની છે, કારણ કે આ (સંજ્ઞા) પ્રાતિપદિકમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. (૫૪)

દ્વાભ્યામ્ મન્શમ્વાં વદં સ્થનતિ । ષ્તુર્મિષુન્નાવતે । ષ્તુર્મિષુન્નાવતે । વગેરે વાક્યોમાં પદાર્થની સંજ્ઞા પ્રાતિપદિકમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે અને તે ક્રિયાના અંગરૂપે સમજવાની છે.

૭. યજેત પશુનેત્યન્ન સંસ્કારત્યાપિ સંભવે ।

યથા જાતિસાધેકત્વં સાધનત્ત્વેન ગમ્યતે ॥૫૫॥

‘પશુ વડે યજ કરવો’ એવા વાક્યમાં (શબ્દ) સંસ્કાર (રૂપો) વિવક્ષિત સાથેક હોવા છતાં જેમ (પશુત્વરૂપ) જાતિ ક્રિયાના સાધનરૂપે (સમભવ છે) તેમ એકવચન પશુ (સાધનરૂપે) સમભવ છે. (૫૫)

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે કેવળ જાતિનો બોધ કરાવતું હોવાથી એકવચન હમેશાં વિવક્ષિત નથી. અહીં જણાવવામાં આવે છે કે એકવચન પણ કોઈક સ્થળે વિવક્ષિત હોય છે. પશુના યજેત । એવા ઉદાહરણમાં જેમ પશુત્વજાતિ અત્યંતની છે તેમ એકવચન પણ અગત્યનું છે અહીં જાતિ અને સંજ્ઞા બન્ને પાડી શકાતાં નથી કારણ કે જાતિ અપૌરુષેય છે.

લિક્ષ્વાણુ સ્યાદ્ દ્વિતીયાદેસ્યદેકત્વં વિવક્ષિતમ્ ।

પ્રકાર્યવિષયસ્યે ચ સલિક્ષ્વં જાતિસંખ્યયોઃ ॥૫૬॥

દ્વિતીય (તૃતીય) વગેરેના ઉત્તરે અરૂપો પ્રમાણુ વડે એકત્વનો વિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય ■ જાતિ અને સંજ્ઞાના એક જ આશય નામે પણ તે જ પ્રમાણુ છે. (૫૬)

‘અગ્નિ મટેના બકરાને અગ્નિપેશ્ય વખતે હોમવો’ (આત્મેયમગ્નિપેશ્યોન્ને માસમેત ।) એમ કહીને પછી ‘ઉન્દ્ર અને અગ્નિના બીજાને ઉક્ષેપમાં’, ‘ઉન્દ્ર મટેના કાબરમીતરા બીજાને પોકશીમાં’ (એન્દ્રાગ્નં દ્વિતીયમુક્ષ્યે । એન્દ્રં વરિત તૃતીયં પોકશીમી ।) વગેરેમાંના દ્વિતીય, તૃતીય એવા ઉત્તરેબો દ્વારા પશુના યજેત । માંના વશુવા શબ્દથી પશુગત એકત્વ વિવક્ષિત બને છે. જાતિ અને સંજ્ઞા બન્ને સમાન આશયમાં પરિણમ્યાત થતી હોય ત્યારે પણ તે દ્વિતીય વગેરે ઉત્તરેબો પ્રમાણુરૂપ બને છે.

અન્યપ્રાવિહિતસ્યૈવ સ વિધિઃ પ્રથમં પશોઃ ।

ક્રિયાયામગ્નિમાવચ્ચ તત્ત્વેતસ્માદ્વિવક્ષિતમ્ ॥૫૭॥

બીજા વાક્યોમાં જેનું વિધાન થયું નથી તેનું, પશુ અંગેનું તે (‘પશુ વડે યજ કરવો’ પશુના યજેત । માંનું) પ્રથમ વિધાન અને (‘પશુને’) યજન ક્રિયામાં જોણાવ એવાં બે કારણોથી એકત્વ પણ વિવક્ષિત બને છે. (૫૭)

આ પ્રકારના અગૌ-નરનો ઉત્તરેબ કરતાં દેવારાજ જયુવે છે કે કેમના ટીકાકારો ક્રિયાયામગ્નિમાવચ્ચ એવા પાદ સમજીને અન્યપ્રાવિહિતસ્યૈવ પશોઃ પ્રથમ ક્રિયાયામગ્નિમાવચ્ચ વિધિઃ । એવી વાક્યબોજના કરે છે.

મહાસ્વન્યત્ર વિહિતા મિશ્રસંસ્થાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

પ્રાજાપત્યા નવેત્વેવમાદિભેદસમન્વિતાઃ ॥૫૮॥

અજ્ઞત્વેન પ્રતીતાનાં સંગમે ત્વજ્ઞિનાં પુનઃ ।

નિર્દેશં પ્રતિ યા સંસ્થા સા કથં સ્યાદ્વિવક્ષિતા ॥૫૯॥

‘અન્તપતિતાં નવ પાત્રો છે,’ (‘અધ્વર્યુ’ પ્રાતઃસ્થવનમાં આ કસ પાત્રોનું ગ્રહણ કરે છે’) વગેરે જુદાં જુદાં વાક્યોથી સમજાતાં (અને એકત્વસંખ્યાથી) જુદી સંખ્યાવાળાં પાત્રોનું અન્ય રીતે જુદું જુદું વિધાન થયું છે.

(ઉપરોક્ત વચનોમાં ગ્રહણનાં) અંગરૂપે સમજાતાં પરંતુ માંગવાના, કાર્યમાં ઉપયોગી અનેકાં (વાસણો) અંગેના નિર્દેશમાં પ્રાપ્ત થતારી સંખ્યા કેવી રીતે વિવક્ષિત અને ? (૫૮-૫૯)

પશુતા યજ્ઞેત । માં એકત્વસંખ્યાની વિવક્ષાના એ હેતુએ છે. અન્ય વાક્યમાં એકત્વસંખ્યાવાળાં પશુ સિવાયનાં પશુનું વિધાન થવું નથી તેથી એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટ પશુનું વિધાન મુખ્ય છે; અને વતકાપમાં આ પશુ અંગરૂપ છે. પરંતુ મહ સમ્માર્ટિ । માં આથી જુદું છે. રઘૈતામજ્ઞર્વુ પ્રાતઃસ્થવને મહાન્ગ્રહણાતિ । વગેરે વચનોમાં વાસણો સાફ કરવાના કાર્યમાં તે વાસણોનું અંગત્વ નથી અને મહ માં એકત્વવિશિષ્ટ સંખ્યાથી જુદાં વાસણોનું ગ્રહણ થાય છે.

કાજાવર્યા વદ મહા મન્વિત । રઘૈતામજ્ઞર્વુઃ પ્રાતઃસ્થવને મહાન્ગ્રહણાતિ । ‘રઘૈતામજ્ઞર્વુઃ મહાન્ગ્રહણાતિ । નેપ્રાવરણ મહં ગ્રહણાતિ । વગેરે વચનોમાં મહ ની સંખ્યા જુદી જુદી છે. હવે સંમાર્જનકાર્યમાં અહીં એવાં તે પાત્રો તો એકત્વસંખ્યા કેવી રીતે વિવક્ષિત અને ? આ શંકાનો જવાબ પછીની કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

નાન્યત્ર વિધિરતીતિ સંસ્કારો નાપિ ચાક્ષિતા ।

હેતુઃ સંઘયાવિવક્ષાયા યત્નાત્સા હિ વિવક્ષેતા ॥૬૦॥

અન્ય વાક્યોમાં (જુદી સંખ્યાવાળાં પાત્રોનું) વિધાન થયું નથી એ કારણે (પ્રાપ્ત થતાં મહ સમ્માર્ટિ । ‘તે વાસણું સાફ કરે છે’ માંનો એકત્વસંખ્યા સંસ્કાર અને (સંક્રાંતિમાં વાસણોનું) પ્રાધાન્ય, પણ, એકત્વની વિવક્ષાના અભાવમાં કારણ નથી, કારણ કે સંખ્યા, (સુક્ષિણ) પ્રત્યક્ષથી વિવક્ષિત બની છે (૬૦)

કારિકા ૫૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈપણ પદાર્થ તેની સંખ્યાના નિર્દેશ વિનાનો હોતો નથી. તેથી સંખ્યા બધે અવિવક્ષિત રહે છે. કોઈક ચોક્કસ નિર્દેશ પ્રમાણે સંખ્યાની વિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંમાર્જને વિશેષજ્ઞ ચ મદ્રે ક્વચિદાશ્રિતઃ ।

વિદિતાસ્તે ચ સંસ્કાર્યાઃ સર્વેવામાશ્રયસ્તન ॥૬૧॥

સંક્રાંતિની જાણતમાં પાત્રો અંગે કોઈ ચોક્કસ કરવામાં આવી નથી, તેથી (જુદી જુદી સંખ્યામાં) જેમનું વિધાન થયું । તેમને પણ સાફ કરવાનાં છે તેથી (મહ સમ્માર્ટિ । એવા વાક્યમાં) બધાં લેવામાં આવે છે. (૬૧)

પ્રત્યાશ્રયં સમાપ્તાયં લાતાવેકેન ચેત્ક્રિયા ।

પશુના ન પ્રકલ્પ્યેત તત્સ્યાદેવ પ્રકલ્પનમ્ ॥૬૨॥

જાતિ તેના પ્રત્યેક આશ્રય (=અધિકૃત)માં રહેલી હોવાથી, જે ક્રિયા એક પશુ વડે સિદ્ધ થતી ન હોય તે (જ) આવી (અનેક પશુઓની) કલ્પના થઈ શકે. (૬૨)

एकेन चैत्प्रसिद्धायां क्रियायां यदि संभवात् ।

परवन्तरमुपादेयमुपादानमनर्थकम् ॥૬૩॥

જે એક પશુવડે ચલતક્રિયા સિદ્ધ થતી હોય અને માત્ર બીજું પશુ મળવાના સંભવને કારણે બીજું પશુ લેવામાં આવે તે આવે (બીજા પશુનો) સ્વીકાર અનર્થક બનશે (૬૩)

તેટલાં પશુઓનું વિધાન થયું હોય તેટલાં જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. 'વધારે લેવાથી વધારે ફળ' એવો નિયમ અહીં લાગુ પડે નહિ.

यथैपाहितगर्भायां गर्भाधानमनर्थकम् ।

तथैकेन प्रसिद्धायां परवन्तरमनर्थकम् ॥૬૪॥

જેમ ગર્ભવતી ઓમાં (ફરીવાર) ગર્ભોધાન કરવું નિષ્ફળ છે, તેમ એક પશુ વડે (ચક્રાકાર) સિદ્ધ થતું હોય ત્યારે બીજું પશુ (લેવું) નિરર્થક છે. (૬૪)

આવા સાક્ષી અવદારગત ઉદાહરણો ઉપરથી સાક્ષી સમજાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે એકત્વ દ્વેષી વિવક્ષિત હોય છે.

तावत्तार्थस्य सिद्धत्वादेकत्वस्याव्यक्तिक्रमम् ।

केचिदिच्छन्ति न त्वत्र संख्याकृत्वेन गृह्यते ॥૬૫॥

તેટલા (=એકત્વસંખ્યાવાળા પશુ) વડે (કાર્ય) સિદ્ધ થતું હોવાથી કેટલાક ઇચ્છે છે કે એકત્વસંખ્યાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ (આમ કરવાથી) એકત્વ સંખ્યા (યજ્ઞકાર્યના) અંગ તરફ સમજાશે નહિ. (૬૫)

એકત્વ સંખ્યાની વિવક્ષાને અહીં બીજી રીતે સમજાવવામાં આવી છે.

द्वितीयादि तु यत्किञ्चमुक्तं न्यायानुवादि तत् ।

न संख्या साधनत्वेन जातिवत्त्वेन गम्यते ॥૬૬॥

(ઉદ્યમમાં બીજું દ્વિતીયમુક્ત્યે । વગેરે વચનોમાંનું) બીજું વગેરે જે સૂચન (=પ્રમાણ) જણાવ્યું છે તે (અગાઉ જણાવેલા) ન્યાયોને પ્રમાણિત કરનારું છે; તેથી જાતિ જેમ (ક્રિયાના) સાધનરૂપે સમજાય છે તેમ સંખ્યા (સાધનરૂપે) સમજાતી નથી (૬૬)

હાથપ અને સામર્થ્યને કારણે એકત્વસંખ્યાની વિવક્ષા સિદ્ધ થાય છે, તે બાબતને દ્વિતીયમુક્ત્યે । એવા વચનોમાં રહેલો દ્વિતીય સબ્દ પ્રમાણિત કરે છે.

આ કારિણી બીજી પંક્તિમાંના લેન સબ્દને ત્રણ રીતે સમજી શકાય : (૧) જે ન્યાયો-વડે, (૨) તે કારણે, (૩) તે સૂચન(રિજ)વડે.

- (૧) અગાઉ જણાવેલા ન્યાયોને લીધે એકત્વસંખ્યા ક્રિયાના સાધનરૂપે સમવતી નથી.
 - (૨) બે ન્યાયોરૂપી કારણ વડે.
 - (૩) હાર જણાવેલા એ ન્યાયોને દ્વિતીય તરેરે શબ્દો પ્રમાણિત કરે છે તે કારણે.
- કારિકા ૬૫ અને ૬૬ માં જે અન્ય મતનું નિરૂપણ થયું છે તે મત ભર્તૃહરિને માન્ય નથી.

અન્યથાવ્યતિરેક્ષણ્યાં સંख्याશ્ચુપગમે સતિ ।

યુક્તં યત્સાધનત્વં સ્યાન્ન ત્વમ્યર્થોપલક્ષણમ્ ॥૬૭॥

અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે જો (એકત્વ) સંખ્યાનો બોધ, (વિધિનાકચમાંથી) થતો હોય તો તે (યત્ક્રિયાનું) સાધન અને તે યોગ્ય છે, અન્ય (=પ્રકૃતિ)ના અર્થનું ઉપલક્ષણ અને તે યોગ્ય નથી । (૬૭)

વિભક્તિ હોય તો સંખ્યા હોય એ અન્યથા અને વિભક્તિનો અભાવ હોતો સંખ્યાના બોધનો અભાવ એ વ્યતિરેક. આવા અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે એકત્વસંખ્યાનો બોધ થતો હોય તો ભવે તે એકત્વ સંખ્યા યત્ક્રિયાનું સાધન અને, પરંતુ અન્ય અર્થાત્ પ્રકૃતિના અર્થને માત્ર સૂચવનાર અને તે યોગ્ય નથી.

સાધનત્વે પદાર્થસ્ય સામાર્થ્યં ન પ્રદીયતે ।

સંख्या વ્યાપારધર્મોઽવસ્તેન હિજ્ઞેન ગમ્યતે ॥૬૮॥

(શબ્દ વડે ભતિ અને સંખ્યા એમ બંને પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી) પદના (પૂર્ણ) અર્થને ક્રિયાનું સાધન માનતાં પદની તેનું અભિધાન કરવાની શક્તિ દૂર થતી નથી. તેથી તે કારણે સંખ્યા ક્રિયાધર્મ છે એમ સમજાય છે. (૬૮)

શબ્દ વડે ભતિ અને સંખ્યા એમ બંનેનો બોધ થાય છે. તેથી જેમાં ભતિ અને સંખ્યાનો બોધ થતો હોય તેવો શબ્દનો પરિપૂર્ણ અર્થ ક્રિયાનું સાધન છે એમ સમજાય છે. આવા કારણસર (તેજ હિજ્ઞેન) અર્થાત્ પદની તેના અર્થનું અભિધાન કરવાની શક્તિ-ને લીધે, એકત્વ વગેરે સંખ્યા ક્રિયાના વ્યાપાર છે એમ સમજાય છે.

જ્યાં સંખ્યા ક્રિયાનો વ્યાપાર છે એમ સૂચવવા માટે કોઈ પ્રમાણ કે ચિહ્ન (લિપ્તમ્) નથી ત્યાં પ્રદ્ સંખ્યાનિર્ણય. એવા હુદાહરણની જેમ એકત્વસંખ્યાની અવિવક્ષા છે. તેથી સંખ્યામાત્રાર્થ. એ શબ્દોને સંખ્યા આત્મારાર્થ. એમ કહેવાક સમજાય છે. આનું અર્થદર્શન બરાબર નથી.

અર્પણસ્ય વિધેયત્વાત્પ્રાધાન્યમવમીયતે ।

વિહિતસ્ય પરાર્થત્વાચ્છેપમાલઃ પ્રતીયતે ॥૬૯॥

પહેલાં આપ્રાપ્ત એવા અર્થનું વિધાન કરવાનું હોવાથી તેનું પ્રારાન્ય નિશ્ચિત અને છે. જેનું વિધાન થયું છે તે બીજાને જર્થે કોઈ તે ગૌણ સમજાય છે. (૬૯)

સંમાર્ગસ્ય વિધેયત્વાદન્યથા વિહિતે પ્રદે ।

વિધિવાક્યે શ્રુતા સંખ્યા લક્ષણાર્થાં ન યામ્યતે ॥૭૦॥

(મહં સમ્માર્ઠિ । એ વાક્યમાં) સમ્માર્ઠનું વિધાન કરવાનું હોવાથી અને (સાક કરવાનાં) વાસણોનું અન્યત્ર (પ્રાજાપત્યા નવમહાઃ । એવા વિધિવાક્યમાં) વિધાન થયું હોવાથી, (વિધિવાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી સંખ્યાનો અનુવાદવાક્યમાં ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. (૭૦)

એકરસંખ્યા વિવક્ષિત છે કે અવિવક્ષિત એ વાતને સંખ્યાના પ્રત્યયના અર્થના અનુસર્યમાં ચર્ચવામાં આવી હતી હવે વાક્યજ્ઞાપારની દૃષ્ટિએ તેની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. જેનું આગાહિ વિધાન થયું છે તે અપૂર્વ અર્થને મુખ્ય જણવામાં આવે છે. વાક્યદ્વારા તે નિશ્ચિત બને છે. જેનું અન્યત્ર વિધાન થયું છે તેને કોઈ બીજાનો ભોધ કરાવવા યોગ્ય રૂપે સમજવામાં આવે છે. વિદિતનું પુનર્વિધાન માત્ર અનુવાદરૂપે છે મહં સમ્માર્ઠિ । માં સમ્માર્ઠ (સમ્માર્ઠ)નું વિધાન કરવાનું છે, જેની સમ્માર્ઠ કરવાની છે તે પાત્રો (મહાઃ)નું વિધાન પ્રાજાપત્યા નવમહાઃ । એવા વાક્યમાં અન્યત્ર થયેલું છે, જ્યાં પાત્રોની સંખ્યા પણ દર્શાવી છે. મહં સમ્માર્ઠિ । માં મહમ્ યા એકત્વસંખ્યાપુક્ત પાત્ર નહિ પણ બધાં વાસણો સમજવાનાં છે. મહમ્ માં એકત્વ સંખ્યા દર્શાવતો અમૂખ્ય માત્ર સંખ્ધસંસ્કાર મારે છે. તેન જતાં મહં સમ્માર્ઠિ । એવા વિધિવાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી સંખ્યાનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

વિધિવાક્યાન્તરે સંખ્યા પશ્ચોર્નાસ્તિ વિરોધિની ।

તસ્માત્સગુણ દયાસૌ સદૈક્યત્વેન ગમ્યતે ॥૭૧॥

(પશુના યજેત । એવા વિધિવાક્યથી જુદા) બીજા વિધિવાક્યમાં પશુની (એકત્વ સંખ્યાનો) વિશદ કરનારી સંખ્યા નથી. તેથી (પુસ્તકરૂપે) શુદ્ધ સહિત તે (પશુ) જ હંમેશાં એકત્વ સંખ્યા સાથે સમજાય છે. (૭૧)

નિર્ણાતદ્રવ્યસંઘન્યે યઃ કર્મણ્યુપદિશ્યતે ।

શુણ્ણસ્તેનાર્થિતા તાય દ્રવ્યેણેવ પ્રતીયતે ॥૭૨॥

દ્રવ્ય સાથેના જેનો પ્રથમ સંબંધ નિશ્ચિત થયો છે તેવી ક્રિયામાં જે (શુદ્ધ વગેરે) શુદ્ધનું વિધાન કરવામાં આવે છે તે શુદ્ધની, ક્રિયાને અપેક્ષા છે એમ સમજાય છે, જેમ દ્રવ્યની અપેક્ષા ક્રિયાને હોય તેમ (૭૨)

આ કારિકાનો અર્થ સરળ સંદર્ભમાં આ પ્રમાણે થશે. જેમ ક્રિયા દ્રવ્ય ઉપર આધાર રાખે છે તેમ શુદ્ધ ઉપર પણ તે આધાર રાખે છે આ શુદ્ધનું વિધાન ક્રિયા સાથે કરવામાં આવ્યું છે, અને ક્રિયાનો દ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ નિશ્ચિત થયેલો છે.

ક્રિયા તેના આધાર એવા દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ શુદ્ધ અદે તેની અપેક્ષા કેવી? દ્રવ્ય અને શુદ્ધ હંમેશાં સાથે દોષ છે; તેથી ક્રિયાને દ્રવ્ય અને શુદ્ધ એમ બંનેની અપેક્ષા છે. દ્રવ્ય ક્રિયાનું અન્તરંગ તત્ત્વ છે, શુદ્ધ બહિરંગ તત્ત્વ છે. ક્રિયાની ચક્તિનો આધાર દ્રવ્ય દોષથી ક્રિયા સાથે પદેક્ષા સંબંધ દ્રવ્યનો છે. જ્યેષ્ઠ ણપમાસમેત । એવા વાક્યમાં આનમેત એવી ક્રિયા પદેક્ષા છામ એવા દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે અને પાત્રી મરેદ એવા શુદ્ધની.

કશ્ચિદેવ ગુણો દ્રવ્યે યથા સામર્થ્યલક્ષણઃ ।

આધારોઽપિ ગુણસ્યૈવ પ્રાપ્તઃ સામર્થ્યલક્ષણ ॥૭૩॥

તથોસ્તુ શ્રુત્યર્થિત્વે સંવન્ધો યઃ પ્રતીયતે ।

ન તસ્મિન્નુપવાતોઽસ્તિ કલ્પ્યમન્યન્ત ચાશ્રુતમ્ ॥૭૪॥

જેમ પરસ્પર સામર્થ્યને કારણે દ્રવ્યમાં કોઈક ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે જ, તેમ (આવા) સામર્થ્યને કારણે ગુણનો આધાર (દ્રવ્ય) પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેમની (દ્રવ્ય અને ગુણની) પરસ્પર અપેક્ષાને કારણે સંબંધ સમભાવ છે; તેમાં કોઈ બાધ નથી, અને (આવા સંબંધથી) શુદ્ધ કોઈ અવિહિતની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ (૭૩-૭૪)

દ્રવ્ય અને ગુણને એક બીજાની અપેક્ષા હોય છે. આવી અપેક્ષાને સામર્થ્ય કહે છે. વિધિવાક્યમાં આવી પરસ્પર અપેક્ષા જ્યારે તે વાક્યના શબ્દોમાંથી જ પ્રાપ્ત થતી હોય ત્યારે દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચેના સંબંધ સંબંધનો ત્યજ કરવા જોઈએ નહિ, અને આવો ત્યાગ કરવાનો ન હોય તો કશું અશ્રુત અર્થાત્ અવિહિત વચ્ચે લાવવું જોઈએ નહિ.

વાક્યને નિર્દેશ સમજતાં, તેમાંથી પહેલા વિશિષ્ટ અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે. વાક્યમાંના બોધ માટે તેને નામ, આખ્યાત વગેરે વિભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. દરેક વિભાગ તેના સ્વતંત્ર ભાતિરૂપ અર્થ દર્શાવે છે આ બધા ભાતિરૂપ અર્થો એકત્ર મળીને વાક્યના અર્થનિરૂપનો બોધ કરાવે છે આવી બપવરૂપ કેવળ અર્થપ્રતીતિ માટે છે. સરખાવે। હેશ્વરાજ તત્ત્વાદ્વિશિષ્ટ ષષ્ઠી વાક્યાદશગ્નત્ત્વમ્ દત્તશ્રુતસ્ય કમ્પિતસ્ય કલ્પનાવક્તારા એવ નાસ્તિ । નાપિ શ્રુતસ્યાર્થસ્ય ત્વાવસમ્બન્ધઃ ।

ક્રિયયા યોઽભિસવન્ધઃ સ શ્રુતિપ્રાપિતસ્તયો ।

આશ્રયાશ્રયિણોર્વાક્યામ્નિયમસ્ત્વત્તિષ્ઠતે ॥૭૫॥

તેમનો (=દ્રવ્ય અને ગુણનો) ક્રિયા સાથેનો સંબંધ કારકવિભક્તિના અવશ્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે આશ્રય (ગુણ) અને આશ્રયી (દ્રવ્ય) વચ્ચેનો સંબંધ વાક્યરૂપ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત બને છે. (૭૫)

ગામન્યાઃ કુવત્તા કળૈવ । માં દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેનો ક્રિયા સાથેનો ક્રિયાકારકભાવરૂપ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે આવો સંબંધ કારકવિભક્તિ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્ય અને ગુણનો વિશેષબિશેષજુલુભાવરૂપ સંબંધ વાક્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે આવા બે પ્રકારના સંબંધો દર્શાવતું નાક્ય એક બંને નિર્વિભાગ છે.

તત્ર દ્રવ્યગુણાભાવે પ્રત્યેકં સ્યાદ્વિકલ્પનમ્ ।

શ્રુતિપ્રાપ્તો हि संवन्धो यल्लાન્વાક્યલક્ષણાત્ ॥૭૬॥

ઉપરના નિર્દોષ પ્રમાણે દ્રવ્ય અથવા ગુણનો અભાવ હોય ત્યારે એકને બદલે બીજાનો વિકલ્પ થયે, કલ્પવડે કારકવિભક્તિથી પ્રાપ્ત થતો સંબંધ વાક્યથી પ્રતિપાદ્ય થતા સંબંધ કરતાં વધારે ગળતાન છે. (૭૬)

અગાઉ જણાવેલ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કારકવિભક્તિદ્વારા દ્રવ્ય અને શુષ્કનો ક્રિયા સાથેનો અને વાક્યદ્વારા તેમનો પરસ્પર એક બે પ્રકારના સંબંધો પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતિમાં આ કારિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સ્વેત' છાગમાલમેત : એવા વાક્ય પ્રમાણે સફેદ બકરો ન મળતો હોય તો કાળાનું હતું અને બકરો ન હોય તો લોટના પુતળાનું હતું થશે, કારણ કે 'સ્વેત' છાગમાલમેત : માં 'સ્વેત' ની દ્વિતીયા અને ક્રિયાપદ લાલમેત માંની વિભક્તિ સાધ્યસાધનભાવરૂપ સંબંધને સાક્ષાત્ જણાવે છે. તેમાંથી પરસ્પર સંબંધવાળાં એવાં ક્રિયા અને કારકની પ્રતિતિ થાય છે. વાક્યમાયી પ્રાપ્ત થતા વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ માટે સાક્ષાત્ વાક્યક કથું ન હોવાથી તે કુર્બજ છે. સરખાવો દેહારાજ : વાક્યોપલ્લવ દ્વ સંબંધસ્ય સાક્ષાદ વાક્યકં નાસ્તિ । કેવલમુગવલ્લૈક્યવાચ્યોઽનાનિદ્વાર યોમ્યાર્થેશ્વમન્વયપદાન્તરસમવાતાત્ વસ્વરેણ સંબંધો જ્યવલ્લાવ્યસે इति ખરવપેક્ષ્યા કુર્બલત્ત્વમ્ ।

यदा तु जातिः शक्तिर्वा क्रियां प्रत्युपदिश्यते ।

सामर्थ्यासंनिधीयेते तत्र ब्रह्मगुणी तथा ॥૭૭॥

પરંતુ જ્યારે ભતિ અથવા શક્તિનું ક્રિયા માટે (સાધન રૂપે) વિધાન કરવામાં આવે છે ત્યારે સામર્થ્યને કારણે (તેમના આધારરૂપ) દ્રવ્ય અને (આધેય રૂપ) શુષ્કને પણ ત્યાં (વિધવાક્યમાં) સમજવામાં આવે છે (૭૭)

અગાઉની કારિકામાં દર્શાવેલી ભતિને પદાર્થ જ્ઞાનવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે. અગાઉ દ્રવ્ય અને શુષ્કના ક્રિયા સાથેના કારકવિભક્તિપ્રાપ્ત સંબંધની વાત કરવામાં આવી હતી તેને બદલે કારકવિભક્તિપ્રાપ્ત ભતિ અને ક્રિયાનો અને શક્તિ અને ક્રિયાનો સંબંધ સમજતાં કદી મુશ્કેલી રહેતી નથી. ભતિ અને શક્તિ આધાર વિના રહી શક્તાં નથી તેથી તેમનું આધાર દ્રવ્ય અને તે દ્રવ્યને આધેય શુષ્ક પણ વાક્યદ્વારા થતા વિધાનમાં સમાવવામાં આવે છે ॥

जातीनां च गुणानां च तुल्येऽहत्वे क्रियां प्रति ।

गुणाः प्रतिनिधीयन्ते छायादीनां न जावयः ॥૭૮॥

ભતિ અને શુષ્કનું ક્રિયા સાથેનું સમાન અંગત હોવા છતાં, બકરાં વગેરેના શુષ્કોના પ્રતિનિધિઓ સ્વીકારાય છે, ભતિઓના (પ્રતિનિધિઓ) નહિ (૭૮)

च्यक्तिशक्तेः समासन्त जातयो न तथा गुणाः ।

साक्षाद् द्रव्यं क्रियायोगि गुणस्तरमादિકल्पते ॥૭૯॥

ભતિઓ શક્તિદ્રવ્યથી જેટલી નજીક (સંબંધ) છે તેટલા શુષ્ક નજીક (સંબંધ) નથી દ્રવ્ય ક્રિયા સાથે સાક્ષાત્ સંબંધમાં છે, તેથી (માત્ર) શુષ્કનો જ પ્રતિનિધિ હોય છે. (૭૯)

સરખાવો દેહારાજ : બ્યક્તિશક્તેઃ સમ્પ્રસન્ત જાતયો ન તથા ગુણાઃ । સાક્ષાદ્ દ્રવ્યમ્ ક્રિયાયોગિ ગુણસ્તરમાદિકલ્પતેઃ । વર્તમાનમુરથા વિનામાન્વવાચધિષ્ઠાનસંબન્ધવોચેત્સામ્યદશાતાન્ગા દ્રવ્યે પ્રતિઃ । ગુણાન્તુ પ્રતિનિધોપરદાયવાદિનઃ વાચાન્તરાર્થિવાતાદ્યોન્યમ્બવાચરિવાપિત इति દ્રવ્યઃ વિશ્લેષ્યઃ ।

દ્રવ્ય અને જાતિ અત્યંત આસન્ન છે, દ્રવ્ય ક્રિયા માટે સક્ષાત્ ઉપયોગી છે, શુભ પરાક્ષ રીતે, દ્રવ્ય દ્વારા ઉપયોગી છે, તેથી દ્રવ્ય ક્રિયાની જેટલું નજીક છે, તેટલો શુભ ક્રિયાની નજીક નથી, પરિણામે શુભનો પ્રતિનિધિ લેવામાં આવે છે

સામ્યેનાન્યતરામાત્રે વિરૂપ કૈશ્વિદિષ્યતે ।

અતદ્ગુણોઽતદ્દશામ સ્યાન્મેષો યા તદ્ગુણો મવેન્ ॥૮૦॥

જાતિ અને શુભ, બંનેનું (દ્રવ્યના ઉપલક્ષણરૂપ) સામ્ય હોવાથી એક ન હોય ત્યારે તેનો પ્રતિનિધિ લેવો એમ કેન્દ્રાક (આચાર્યો) માને છે, તેથી જેટલું વિધાન થયું છે તેવા રગ સિવાયના રગવાળો ણકરો હોઈ શકે અથવા બકરાને બદલે વિહિત રગવાળો રંગે હોઈ શકે. (૮૦)

જાતિ અને શુભ બંને દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલા હોઈને બંનેનો પ્રતિનિધિ લેવો જોઈએ એવું દ્રવ્યપદાર્થવાદી બ્યાકિને અનુસરતા આચાર્યોનું માનવું છે દ્રવ્યના પ્રતિનિધિને મહાભાષ્યકાર વગેરે સિંધે સ્વીકારતા નથી.

જાતેરામિતસહ્યાયા પ્રવૃત્તિરુપલભ્યતે ।

સંહ્યાવિશેષમુત્સૃજ્ય ક્વચિત્સેષ પ્રવર્તે ॥૮૧॥

હોઈ વાર (શાસ્ત્રમાં) સંખ્યા માથે (જાતિની) પ્રવૃત્તિ થાય છે, હોઈકવાર ચોક્કસ સંખ્યાનો ત્યાગ કરીને તે (જ) જાતિ પ્રવર્તમાન બને ॥ (૮૧)

પરાન્નમૂત સામાન્ય યુજ્યતે વ્રજ્યસહ્યાયા ।

સ્વાર્થ પ્રવર્તમાન સુ ન સહ્યામવલમ્બતે ॥૮૨॥

ન્યારે સામાન્ય, અન્ય(=ક્રિયા)ના અગરપે હોય છે, ત્યારે તે દ્રવ્યની સંખ્યા સાથે જોડાય છે પોતાના પ્રયોજન માટે પ્રવૃત્ત થતું તે (દ્રવ્યની) સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતું નથી (૮૨)

પશુના યજેતઃ એવા વાક્યમાં ક્રિયાના અગરપે રહેલ પશુત્વાદિ સામાન્ય પશુના એવી એકાત્મ સંખ્યા સાથે જોડાય ॥ મહુ સમ્માન્વિતઃ એવા વાક્યમાં સમાર્જનરૂપ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરનાર તે સામાન્ય, સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતું નથી

યજેત પશુનેત્યત્ર વચ્ચર્થાયા પશુશ્ચતૌ ।

કૃતાર્થકેન પશુના પ્રધાન મરતિ ક્રિયા ॥૮૩॥

‘પશુ વડે યજ કરવો’ (પશુના યજેત) એવા વાક્યમાં પશુ શબ્દ યજકાર્થમાં અગમ્ય છે તેથી મુખ્ય કાર્ય, (યજ) ક્રિયા એક પશુ વડે પણ પૂર્ણ બને છે (૮૩)

યાવતા સમગ્રો યસ્ય સ કુર્વાન્નાવતા યદિ ।

આત્મ્યન ગુણેસ્તેન પ્રધાન સ્યાત્પયોજિતમ્ ॥૮૪॥

જે (અધિકારી વચ્ચમાં)ને જેટલા પશુઓ પ્રાપ્ત થતા હોય તેટલાના તે જો ધાત કરે તો તે પ્રધાન (એવા યજકાર્ય)ને ગૌણ (એવા પશુઓ) વડે પ્રયુક્ત કરશે (૮૪)

સંમૂલ્યમાનતન્ત્રે તુ મહે યત્ર ક્રિયાશ્રુતિ ।

સંસ્થાવિશેષમહણ નૈય તત્રાદ્રિયામહે ॥૮૫॥

ત્યાં (વાસણી) સફાઈવિવક્ષિત હોય ત્યાં મુખ્ય બાબત, જેની સફાઈ કરવાની છે તે હોવાથી, વિશિષ્ટ (એકત્વ)સંખ્યાની વિવક્ષાને અમે સ્વીકારતા નથી (૮૫)

પાત્રનું સંચારન કરવું હોય ત્યારે પાત્ર મુખ્ય સમગ્રપ છે. આ પાત્ર અંજે મહે એવું એકલચન વિવક્ષિત નથી

શિષ્યમાણપરે શાક્યે ચદેકમ્મહણ કૃતમ્ ।

શેષે વિશિષ્ટસલ્લેહપિ વ્યક્ત તક્ષિજ્ઞવર્ણનમ્ ॥૮૬॥

જેમા શેષ રહેનાર શબ્દ મુખ્ય છે એવા (એકશેષનું) વિધાન કરનારા સૂત્ર) વચનમાં શેષે એવો એકત્વસંખ્યા દર્શાવતો ઉદ્દેશ કરવામા આવ્યો છે છતાં, એ એવા શબ્દનું જે મહત્ત્વ કરવામા આવ્યું છે તે, (સામાન્ય પોતાની સાથે રહેલ સંખ્યાને આધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે એવા) સિદ્ધાંતનું શાપન કરાવે છે (૮૬)

સ્વવાગમેષ્લેષ એકલિખી । (પા. સુ. ૧ ૨.૧૪)મા 'એકલેષ' શબ્દમાનો સંખ્યાપ્રત્યય એકવચનનો ભાષ કરાવે છે, આમ છતાં એક શબ્દ મહત્ત્વામા આવ્યો છે તે દર્શાવે છે કે પ્રધાનજૂત સામાન્ય પોતાના આધારની સંખ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતું નથી

સમાસપ્રત્યયવિધૌ યથા નિપતિતાં શ્રુતિ ।

ગુણાન્ના પરતન્નાગ્ના મ્યાયેનૈવોપપચતે ॥૮૭॥

જેમ સમાસ અને પ્રત્યય અંગેના નિયમોમા (એકત્વવિશિષ્ટ વિભક્તિવાળા) શબ્દ (સુપ્ સુપા)નું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અવયવો સમુદાયને અધીન છે એવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ, (અવયવોની) તેવી વિભક્તિ સમગ્રપ છે. (૮૭)

સહ શ્રુતિ । (પા. સુ. ૨ ૧ ૪) સુત્રમા સમાસકાર્યનું વિધાન થયું છે, તેથી તેનું જ પ્રધાન્ય ॥ તેમા સમાસના પદો, જે અવયવો છે, તેમનું વિધાન નથી, કારણ કે તે અવયવો સમુદાયમા અન્તર્જૂત છે અને તેમનું સ્વાતંત્ર્ય નથી સમાસમા તેના અવયવોના વિભક્તિભાષ, હસ્તવ, પુનઃસ્થાવ વગેરે સમુદાયના સરકાર માટે જ છે તેથી સમાસ વિધાન અંગેના સુત્રમા જે નિયમને કામ્ણે એકત્વવિશિષ્ટ શ્રુતિ ॥ એવું જે વિભક્તિ શ્રવણ થાય છે તે નિયમને કારણે જ અવયવોની પછી એકત્વસંખ્યા સમજવાની છે, તેથી અદેક વિભક્ત્યન્તનો સમાસ થતો, જેમકે કષ્ટ થિત કષ્ટચિત ૧, અનેક સુખન્તોની નદિ, જેમકે, મહત્કષ્ટ થિત । સરખાવો હેલારાજ પ્રજાનવશર્વર્તિત્વાદ્ગુણાભાવવચના યા સંસ્થા-મુપાશાયમ પ્રજ્ઞા અસ્તિ સુપ્ સુપા ઇતિ છુતિતત્સંસ્થાયોગિતમેદાર્થ પ્રતિવાદ્યતોત્વેદેકલ્પ મુવચ્ચત્વ સમાસ કષ્ટ થત્વ દત્વાદો મયતિ, ન તુ મદુના મહત્કષ્ટ થિત ઇતિ ।

ગુણેષ્વપિ નાદ્વૌક્રિયતે પ્રધાનન્તરસિદ્ધયે ।

સંસ્થા વર્તો તથા કર્મણ્યવિશિષ્ટ પ્રતીયતે ॥૮૮॥

(એકમાથી) બીજા પ્રધાનની સિદ્ધિ માટે, ગોણુમા પછી સંખ્યા સ્વીકારવામાં આવતી નથી, તેથી કર્મના અનુગ્રહ માટે ક્રોને અવિશિષ્ટ સમજવામાં આવે છે (૮૮)

ક્ષુદ્રીશ્ચિત્તતમ કર્મ : (૧.૪૫૪) એ સૂત્રમાં કર્મતું પ્રાધાન્ય છે અને કર્મતું ગૌણ-
ત્વ છે. કર્મ ગૌણ હોવા છતાં ત્યાં એકત્વસંખ્યા વિવક્ષિત નથી. હવે સામાન્ય નિયમ
તો એવો છે કે પ્રધાનગત સંખ્યા વિવક્ષિત હોતી નથી, તેથી ગૌણમાં સંખ્યાની વિવક્ષા
હોય છે. પ્રધાનગત સંખ્યાની વિવક્ષા જાનવામાં આવે તો પ્રધાનનો સંકેત થાય અને
તે અયોગ્ય છે. તેથી પ્રધાનગત પ્રત્યક્ષ મટે પ્રધાનગત સંખ્યાની અવિવક્ષા સમજીને અન્ય
પ્રધાનની સિદ્ધિ માટે ગૌણ એવા કર્મમાં પણ સંખ્યા વિવક્ષિત સમજનામાં આવતી નથી

યસ્યાન્યસ્ય પ્રસક્તસ્ય નિયમાર્થો યુગ્મઃ શ્રુતિઃ ।

નિવૃત્તૌ ચરિતાર્થત્વાત્ સંસ્યા તન્નાવિવક્ષિતા ॥૮૯॥

પ્રાપ્ત થનારા (કરણ વગેરે)ની નિવૃત્તિને માટે જ્યાં (ક્ષુદ્રી)નું યુગ્મ શ્રવણ
કરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં, અન્ય કારકોની નિવૃત્તિથી તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું
હોવાથી, સંખ્યા અવિવક્ષિત બને છે. (૮૯)

ક્ષુદ્રીશ્ચિત્તતમ કર્મ : (૧.૪૪૯)માં ક્ષુદ્રી એવું પદ મુક્યું છે તેથી બીજા કારકોની
નિવૃત્તિ થાય છે, ક્ષુદ્રીમાંની એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત નથી, માત્ર શબ્દસંસ્કાર વ્યથે એક-
વચન રજૂ થયું છે.

સરૂપસમુદાયાત્તુ વિમત્તિર્વા વિધીયતે ।

પક્તત્ત્વાર્થવાન્સિદ્ધઃ સમુદાયસ્ય વાચકઃ ॥૯૦॥

સમાન રૂપવાળા પ્રાતિપદિકોના સમુદાય માટે જે વિભક્તિનું વિધાન કરવામાં
આવે છે, ત્યાં તે (પ્રાતિપદિકો)માંનું એક, સમુદાયનું વાચક બને છે. (૯૦)

એક સરખા પ્રાતિપદિકોની સહવિવક્ષા માટે સરૂપામેદશેષ દર્શનથી । (૧.૨૧૪)
સૂત્રનું વિધાન થયું છે પરંપર અપેક્ષાવાળાં પ્રાતિપદિકોની અર્થ સમુદાયનો અર્થ પ્રાપ્ત
કરાવે છે. સમુદાયમાં મળતી વિભક્તિ તેના અવયવો એવાં પ્રાતિપદિકોની વિભક્તિનો બોધ
કરાવે છે. જેમ સમાનાર્થક અને સરૂપ પ્રાતિપદિકોનો એકરોપ થાય છે તેમ, સમાનાર્થક પણ
વિરૂપ પ્રાતિપદિકોનો એકરોપ ષટ્+કુમ્મ+સ્વયં+ગમ્=કુમ્મઃ એમ થયો જોઈએ. પણ આમ
થતું નથી. આવાં વિરૂપ પદોનો એકરોપ નહિ પણ દ્વન્વ થાય છે, કારણ કે, સમાતીય
તન્તુઓમાંથી વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક સરખા રેશામાંથી સાદરી ઉત્પન્ન થાય છે

પ્રત્યયસ્ય પ્રધાનસ્ય સમાસસ્યાપિ વા વિધી ।

સિદ્ધઃ સંસ્યાચિવક્ષ્યાયાં સર્વથાનુમદ્દો ગુણે ॥૯૧॥

ગૌણ અર્થ દર્શાવતા શબ્દમાં સંખ્યા વિવક્ષિત હોય છે (એમ સ્વીકારતાં
દ્વયાપ્પ્રાતિપદિકાત્ । સૂત્ર ૪૧૧ પ્રમાણે) પ્રત્યય અથવા (સહ સુવા ૨.૧.૪ પ્રમાણે)
સમાસના વિધાનમાં, પ્રધાન એવા તેમને શ્રવે પ્રકારે ટેકો સિદ્ધ બને છે. (૯૧)

આ કારિકાનો અર્થ : ગુણે સત્યાવિદ્યાર્થાં પ્રત્યયસ્ય સમાસસ્યાપિ વિધી પ્રધાનસ્ય
અનુમદઃ સર્વથા મિદ્ધઃ । એવો થયો. અહીં દેવાગ્રજનાં વચનો સરખાવો : દ્વયાપ્પ્રાતિપદિકા-
વિતિ શ્રુત્યનુવાદેનાર્થસ્ય પ્રત્યયસ્ય વિધી વિવક્ષિતાયામપિ સંખ્યાયા ગુણે કેવલાત્પ્રાતિપદિકાત્પ્રમુ-
દાવાચ્છોત્પત્તિઃ તસ્ય સિદ્ધિતે મર્થયા સર્વેષા પ્રધાનસ્ય પ્રત્યયસ્ય મર્થપ્રાતિપદિકાત્પ્રાપ્તિ-
વ્યાજઃ અનુમદઃ સિદ્ધઃ । તથા સુપુત્રા इति ममासस्यापि प्रधातव्यं विधौ विवक्षितायामपि गुणे
સંસ્યાવાં દ્વન્વેડનેદ્યદ્વણાદવદ્વા સમાગઃ દર્શિષ્યતે ।

અર્થેદરૂપ સાદરથમાત્મમૂતાશ્ચ શક્તયઃ ।

જાતિપર્યાયવાચિત્વમેષામપ્યુપવર્ણ્યતે ॥૧૨॥

અભેદાત્મક સાદરથ અને (વ્યક્તિઓતુ) આત્મનિષ્ઠ સામર્થ્ય, એમને જાતિના પર્યાય તરીકે વર્ણવવામા આવ્યા છે (૮૨)

વ્યક્તિઓથી અભિન્ન અને તેમના સ્વરૂપ રૂપે રહેલ સાદરથને જાતિ કહે છે વ્યક્તિના સ્વરૂપથી જુદી પણ તે તે કાર્ય માટે અનુકૂળ શક્તિવાળુ સામર્થ્ય તેને પણ જાતિ કહે છે.

વ્યક્તિઓ જ તેમના પરસ્પર સાદરથને કારણે એકત્વનો બોધ કરાવશે તેથી વ્યક્તિ ઓથી જુદી જાતિને સ્વકારવાની જરૂર નથી. બીજી રીતે કહીએ તો જાતિ સાદરથ, શક્તિ વગેરે એક જ તત્ત્વના નામાન્તરો છે આ અર્થે વિચાર એટલો કરવાનો છે કે જાતિ શું વ્યક્તિઓથી જુદું એવું તત્ત્વ છે હવે પછીની કારિકામા આ અર્થે ઉત્તર આપવામા આવ્યો છે

વૃણ્ણોપાદિત્સયા દણ્ડ યદ્યપિ પ્રતિષ્ઠતે ।

ન તસ્માદેવ સામર્થ્યાત્સ દણ્ડીવિ પ્રતીયતે ॥૧૩॥

નેષ્ઠાનિમિત્તાદિચ્છાવાનિતિ જ્ઞાન પ્રવર્તેતે ।

તસ્માત્સત્યપિ સામર્થ્યે બુદ્ધિરર્થાન્તરાધયા ॥૧૪॥

(કોઈ વ્યક્તિની) લાકડી પકડવાની ઇચ્છાને કારણે લાકડીનો બોધ થાય છે, પરંતુ તે (લાકડી પકડવાની ઇચ્છા રૂપી) સામર્થ્ય (માત્ર)થી જ તે વ્યક્તિ હડી છે એમ સમજાતું નથી,

ઇચ્છાના નિમિત્ત(માત્ર)થી (કોઈ વ્યક્તિ વિશે) તે ઇચ્છાવાળો છે એવો બોધ થતો નથી તેથી (તે તે કાંચી માટે અનુકૂળ) સામર્થ્ય હોવા છતાં મન (સામાન્ય એવા) બીજા તત્ત્વનો અધ્યય કરે છે (૬૩-૬૪)

અહીં આપવૈશેષિક દર્શનનો આશય કરીને વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવી જાતિનું સમર્થન કરવામા આવ્યું છે અનુરૂપ કાર્ય હોવા અનુરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી લાકડી પકડવાની ઇચ્છાથી કોઈ વ્યક્તિ લાકડી પકડવાની ઇચ્છાવાળો છે એટલું જ સમજાય છે તે લાકડીવાળો જ એવું જ્ઞાન થતું નથી તેથી સાદરથથી કે સામર્થ્યથી શબ્દજ્ઞાન મળતું નથી આમ હોઈને બીજા કોઈ નિમિત્તરૂપ તત્ત્વને સ્વીકારવું જોઈએ આવું નિમિત્તતત્ત્વ જાતિ અથવા સામાન્ય છે સરખાવો હેવારાજી અને સાદરથા સમા સ્વસ્થ વિવક્ષ્યામાર્ગ્યે સ્તમિત ન તત્ત્વાદય સામર્થ્યાદિગુણાદિસ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ સુષુત્તસદમિત્વાદિજ્ઞાનવિદિ સ્તમિતિત્ત સામાન્યમવશ્યાયયયિતિતિતિદમ્ ।

સ્વમાવોડવ્યવદેશ્યો વા સામર્થ્ય વાવતિષ્ઠતે ।

સર્વસ્થાનતે યતસ્તત્માદવ્યવદ્દાસે ન વલ્પતે ॥૧૫॥

અને છેવટે બધા પદાર્થોનો અનિર્ધારિત સ્વભાવ અથવા (તેવું) સામર્થ્ય (જ) અવશિષ્ટ રહેશે. તેવા (સ્વભાવ કે સામર્થ્ય)થી (શબ્દ)વ્યવહાર પ્રવૃત્ત બનશે નહિ (૬૫)

બધાં કાંથી યાદી તેમનાં નિત્ય કારણો જવાબદાર છે એમ જો સ્વીકારવામાં ન આવે અને તેથી કોઈક મૂલકારણ-જેમકે, સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિ-ને સ્વીકારવામાં આવે તો તેણું મૂલકારણ અવ્યપદેશ્ય સ્વભાવવાળું હોઈને જગતમાં શબ્દવ્યવહારની પ્રવૃત્તિ યશો નાંધે. આણું મૂલકારણ અનેક શક્તિઓવાળું છે એમ માનીએ તો પણ તેણું સામર્થ્ય પણ પરીક્ષા હોવાથી અનિર્ધારિત સ્વરૂપવાળું રહેશે. સરખાવો હેલારાજ : અથવા નિરવકારગણિ પ્રદ્ એવ તત્વાત્યન્તરોક્ષતાત્ત્વમાવોડ્યવપદેશ્ય । અનેકશય્યાત્માત્વે તુ સામર્થ્યમવ્યત્ત્વ પરીક્ષતાવદ્યવપદેશ્યમ્ । એકમેવ વા વસ્તુસ્વમાવશ્ચન્દેન, સામર્થ્યશ્ચન્દેન ચ વ્યવહારિત એવમવ્યવદે-શ્યત્ત્વમાવેડ્યવસ્ત્વાનાત્ તત્માવદ્યવપદેશ્યાચ્છાન્દ્યો વ્યવહારો ન પ્રકલ્પતે ।

યદા ભેદાનપરિત્યગ્ય ચુદ્ધયૈક ઇવ શૂદ્ધતે ।

વ્યવત્યામૈવ તથા તત્ર શુદ્ધિરેકા પ્રવર્તતે ॥૧૬॥

ન્યાયે, બધા (વ્યક્તિ)એકોને છોડી દઈને, વ્યક્તિરૂપને જ (તે ભિન્ન હોવા છતાં) એક હોય તોમ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે, એકશુદ્ધિવિધયક (સામાન્ય)ની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૬૧)

સર્વે પદાર્થો ભેદાત્મક છે. એક પ્રધાન અથવા ઘણાં જે મૂલકારણ છે તે અનેક કાંથીરૂપે રહેલું છે. આણું અભિન્ન કારણ તે જાતિ અથવા મહાસામાન્ય અથવા મહાસત્તા છે. આવા સદ્વરતુભાગ રૂપે રહેલા પરસામાન્ય અર્થોત્ મહાસામાન્યના પરિણામ રૂપે અથવા વિવર્તરૂપે અપરસામાન્યો અર્થોત્ અવાન્તરસામાન્યો જેવાં કે ધટત્વ, પટત્વ વગેરે રહેલાં છે, આમ કારણ અને કાર્ય વચ્ચે કોઈ વારંતરિક ભેદ હોતો નથી સરખાવો હેલારાજ : યથાપિ ન પ્રકૃતિક્ષાન્ત્યવપદેશ્યેત્તમેવ તત્ત્વતઃ તથાપિ રિતિચાતૈવિચિત્ત્વ રિતિસાગળામવર્ધાન્તરમૂલાનામપિ સાંવ્યવહારિકમનેકશયમવ્યવશન્તવ્યવશિતિ ।

ભેદરૂપૈરનુચ્યૂતં યૈકમિવ મન્યતે ।

સમૂહાવગદા શુદ્ધિર્વર્ત્ત્ત્વ્યો જાયતે તદા ॥૧૭॥

ન્યાયે (વ્યક્તિઓનાં) જુદાં જુદાં રૂપોની સાથે અનુગત્ જાતિરૂપ, એક હોય તેમ માનવામાં આવે છે ત્યારે ઘણાં (રૂપો)માંથી સમુદાયજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૬૭)

ન્યાં વ્યક્તિભેદો વિશેષરૂપે જણાય છે અને જાતિપ્રવૃત્તિ અભેદ વિશેષરૂપે સ્તબ્ધ છે ત્યાં 'પદ્માઓ' એવો વ્યક્તિસમૂહ વિશેષરૂપે સ્તબ્ધ છે. આવો ભેદાભેદરૂપ બોધ સમુદાયશુદ્ધિ રૂપે છે.

* યદા સદ્વિવક્ષ્યાયમેકશુદ્ધિનિવચ્ચનમ્ ।

વદ્વાવયવવિચ્છેદઃ સમુદાયોડમિધીયતે ॥૧૮॥

* પ્રતિક્રિય સમાપ્તત્વાદેવો ભેદસમન્વિતઃ ।

દ્વન્દ્વે રિત્વાદિભેદેન તદાસાવુપગમ્યતે ॥૧૯॥

સદ્વિવક્ષાને કારણે, એકતશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતા પરંતુ અવયવોરૂપી ભિન્નતાવાળા સમુદાયનું અભિધાન થાય છે ત્યારે પ્રત્યેક ક્રિયામાં સમાપ્ત થનાર અને ભેદરૂપ એવા તે (સમુદાય)ને દ્વન્દ્વ સમાસમાં દ્વિવચન વગેરે ભેદવડે સમજવામાં આવે છે. (૬૮-૬૯)

સદ્ગત્યવૃત્તાનેશ્વરમાવૃત્તૌ સદ્ગત્યવૃત્તમ્ ।

મિન્નામિક્ષ્ણનાં વ્યક્તીનાં મેદાપોહાત્પ્રપચતે ॥૧૦૦॥

લેહાલેદરૂપ બુદ્ધિની એકવાર પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે, જુદા જુદા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના લેહોનો ત્યાગ થવાથી તેને (જાતિરૂપ કે સમુદાયરૂપ) એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને (બુદ્ધિની) આવૃત્તિ થાય ત્યારે તે સાદૃશ્યરૂપને પામે છે. (૧૦૦)

ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે, જાતિબુદ્ધિ, સમુદાયબુદ્ધિ, અને સાદૃશ્યબુદ્ધિ; જાતિબુદ્ધિ અભેદરૂપ છે. સાદૃશ્યબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ બંને પ્રાપ્ત થાય છે અને સમુદાયબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ મિશ્રરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. સમુદાયબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ એક સાથે (સહજ) પ્રાપ્ત થાય છે અને સાદૃશ્યબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ એક પછી એક પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુપ્રવૃત્તેતિ યથામિન્ના બુદ્ધિઃ પ્રતીયતે ।

અર્થો વ્યાવૃત્તરૂપોઽપિ તથા તત્ત્વેન ગૃહ્યતે ॥૧૦૧॥

બુદ્ધિ વાસ્તવમાં ભિન્ન છતાં (કલ્પનાથી) જેમ અભિન્ન સમજાય છે તેમ પદાર્થો ભિન્નરૂપવાળો હોવા છતાં (અભેદકલ્પનારહે) તે જ પ્રમાણે (=અભિન્ન) સમજાય છે. (૧૦૧)

અહીં જાતિ અંગે બીજા દર્શનમાં પ્રચલિત મત રજૂ કર્યો છે. આ મત પ્રમાણે શાય એવી એક વ્યક્તિમાં જે બોધ થાય છે તે બીજા જાતમાં બીજો હોય છે, કારણ કે બોધ હોવામાં ફરક દ્રવ્ય પ્રમાણે નિયત હોય છે. તેથી ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં અભિન્ન એવો બોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભેદયુક્ત બુદ્ધિ પ્રત્યેકમાં રહેલી હોવાથી અભિન્ન છે, એવી કલ્પના થાય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં જે સામાન્ય છે. તે સર્વત્ર જુડું છે, આવી અભિન્ન બોધકલ્પનાનું કારણ અનાદિ વિશ્વ છે. આ વિશ્વ અભિન્નતાની કલ્પના કરાવે છે. સદૃશ્યો હોવાકારણ : યત્તથાનાદિકાલોગમેશાવગ્રહણમર્થપ્રતિવાતનિમિત્તવિભ્રમવચાનયમ્ । બુદ્ધિ-નામમેશાવગ્રહાયો મિન્નાનામપિ વસ્તુતઃ સ્વાર્થાનામપિ વ્યક્તિચક્ષુશનાં સ્વસ્વરૂપાભ્યાં વ્યાકૃ-તસ્વભાવાતાં તત્ત્વેન અમેદેન સામાન્યાવગ્રહેવાવસાયો મવિચ્છેતીતિ મેદ દૃષ વસ્તુઓંડોદાવસાયો વિવ્યેતિ સૌગતાઃ ।

સહપાણાં હુ સર્વેણ મેદોપનિપાતિતઃ ।

વિચન્તે વાચક્ષઃ શબ્દા નાપિ મેદોઽવધાયેતે ॥૧૦૨॥

મમાત રૂપવાળા બધા પદાર્થો (વસ્તુઓ)ના ભેદના વાચક એવા શબ્દો નથી; (એટલું જ નહિ) ભેદનો (તે કારણે) નિશ્ચય પણ થતો નથી. (૧૦૨)

પદાર્થો અંગે જાતમાં જે પ્રકાર બેવહાર સમાન્ય છે. એક છે પ્રજ્ઞા અર્થોત્ પદાર્થોમાં અને બીજું છે ઉપાખ્યા અર્થોત્ અભિધાન. સુષોમ્ય દર્શન વિનાની વ્યક્તિઓને ભિન્ન પદાર્થોનું એક સરખું રૂપ દેખાય છે. બીજા જાતમાં, વાસ્તવમાં જાતિયક્ષણ સાદૃશ્ય સ્વીકારું નહિ હોવાથી, માત્ર સાદૃશ્યકલ્પના ઉપર નિર્ભર અભેદરૂપ સાદૃશ્યનો શબ્દો વડે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે આના નિર્દેશરૂપ સાદૃશ્યબેદારને ઉપાખ્યા કહેવાય છે.

જ્ઞાનસંદર્ભાર્થવિપ્રયા વિશેષા યે વ્યવસ્થિતાઃ ।

તેષાં દુરવધારત્વાદ્જ્ઞાનાયેક્ત્વદર્શનમ્ ॥૧૦૩॥

જ્ઞાન, શબ્દો અને દ્રવ્યો વચ્ચેના જે નિયત હોદ્દા છે, તેમને જાણવા મુશ્કેલ હોવાથી જ્ઞાન (શબ્દ) વગેરેનું (પરસ્પર) એકત્વ જાણાય છે. (૧૦૩)

જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો જુદા જુદા હોવાથી જ્ઞાન અને દ્રવ્યો ગિન્ન હોય તે ચોખ્ખું છે. તે પ્રમાણે શબ્દના અતુનાસિક, દૃશ્ય, દીર્ઘ, વગેરે ધર્મો જુદા હોવાથી અને વક્તાઓ પાસે જુદા હોવાથી બેદ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ છતાં જ્યાં બધા અંગે અનાદિ વિદ્યમ-વાસનાને કારણે કલ્પનામૂલક અભેદબંધાર પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્ણોના ક્રમવાળા અને તેથી અનિશ એવા શબ્દોમાં જાતિ અર્થાત્ સામાન્ય ઠેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તેમ છતાં સૂક્ષ્મ વિશેષોત્ત્વ ગ્રહણ કરવું મુશ્કેલ હોવાથી પદાર્થોને અભિન્ન રીતે સમજવામાં આવે છે. મહી, મોતી, પ્રવાહ વગેરેમાં જે ભિન્નતા છે તેની વિશેષ પરખ માત્ર ઝવેરીઓ, સોનીઓ વગેરે જ કરી શકે છે. આમ હોઈને બધા પદાર્થોમાં વિશેષને નિશ્ચય થતો નથી તેથી જ અભેદજ્ઞાન થાય છે. પરિણામે જાતિની કલ્પના સર્વથા અપૂર્ણ છે; અભેદદર્શન માત્ર વિશ્વમ છે અને ભેદદર્શન જ સત્ય છે એવી મત ભેદવાદીઓને છે.

જ્ઞાનેષ્વપિ યથાર્થેષુ તથા સર્વેષુ જાતયઃ ।

સંસર્ગદર્શને સન્તિ ત્યાદ્યાર્થસ્ય પ્રસાધિકાઃ ॥૧૦૪॥

બધા પદાર્થોમાં જાતિઓ રહેલી છે તેમ બધા જ્ઞાનોમાં પણ જાતિઓ છે; પદાર્થોમાં સંસર્ગને માનનારાઓના મતમાં તે (જ્ઞાનગત) જાતિઓ પદાર્થજાતિઓને પુરવાર કરે છે. (૧૦૪)

જ્ઞેયસ્થમેવ સામાન્યં જ્ઞાનતામુપકારકમ્ ।

ન જાતુ જ્ઞેયવજ્ઞાનં પરુપેજ રૂપ્યતે ॥૧૦૫॥

જ્ઞેય (પદાર્થ)માં રહેલું સામાન્ય જ્ઞાનો માટે ઉપકારક છે. જ્ઞાન જ્ઞેયની જેમ પર (=સામાન્ય)રૂપે કદાપિ નિરૂપાતું નથી. (૧૦૫)

સંસર્ગદર્શનમાં બીજો પ્રચલિત મત બહોં રજૂ થયો છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી જ્ઞેય બનતું નથી, જ્ઞાનમાં સામાન્ય દર્શન પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થતા સામાન્યને કારણે છે.

યથા જ્યોતિઃ પ્રકાશેન નાન્યેનામિપ્રકાશયતે ।

જ્ઞાનાકારતત્થાન્યેન ન જ્ઞાનેનાપગૃહ્ણતે ॥૧૦૬॥

જેમ પ્રકાશ બીજા પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત બનતો નથી તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજા જ્ઞાન વડે નિર્ણયિત બનતું નથી. (૧૦૬)

જ્યોતિઃ સ્વયં પ્રકાશ છે. તે પ્રમાણે જ્ઞાન પણ સ્વયંપ્રકાશ છે. આવા દેવાકરણ મતને કટલાક વૈશેષિકો સ્વીકારતા નથી તેઓ જ્ઞેયમાં રહેલા સામાન્યને જ્ઞાનેના ઉપકારક સમજે છે, તેમ છતાં જ્ઞાનનું અકારત્વ કે સ્વપ્રકાશત્વ સ્વીકારતા નથી. બાળંદરિતું દર્શન અદ્વૈત દર્શનને મળતું છે.

* ન ચોક્ષસમવેતસ્ય સામાન્યસ્યાવધારણે ।

જ્ઞાનશક્તિઃ સમર્થા સ્યાન્જ્ઞાતસ્યાન્યસ્ય વસ્તુન ॥૧૦૭॥

જ્ઞાનશક્તિ, પોતાની સાથે રહેલા, બીજા બધેલા પદાર્થોના સામાન્ય અંગેના નિશ્ચય અંગે સમર્થ જનતી નથી (૧૦૭)

* અયોગપદ્મ જ્ઞાનાન્નમસ્યૈત્વપ્રદહનં ન ચ ।

યથોપલ્લવિષ્મરણમુપલબ્ધે ચ જાયતે ॥૧૦૮॥

જ્ઞાને એકસાથે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે ‘(આ) એવું’ (જ્ઞાન) છે’ એમ તેને વિષે સ્વીકારાતું નથી એમ નથી. (જ્ઞાનનો) ઉપલ્લવિષ્મરણ થતાં તે ઉપલ્લવિષ્મરણ પ્રમાણેનું સ્મરણ થાય છે જ. (૧૦૮)

ષટ્જ્ઞાનમિતિ જ્ઞાનં ષટ્જ્ઞાનવિલક્ષણમ્ ।

ષટ્ જ્ઞત્યપિ ચક્ષ્માન વિપયોપનિપાતિ તત્ ॥૧૦૯॥

‘આ ષટ જ્ઞાન છે’ એવું જ્ઞાન, ‘આ ષટ છે’ એવા જ્ઞાનથી શુદ્ધ છે. ‘આ ષટ છે’ એવું જ્ઞાન (બીજા ષટ રૂપે) પદાર્થ સાથે સંબંધ છે. (૧૦૯)

આ કારિકાના સંદર્ભમાં હેલાસાને રજૂ કરેલા પૂર્વપક્ષ આ પ્રમાણે છે. ‘આ ષટ છે’ એવા જ્ઞાનમાં ષટવિધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ‘આ ષટજ્ઞાન છે.’ એવા જ્ઞાનમાં ‘આ ષટજ્ઞાન છે’ એવું જ્ઞાન મળે છે. બંને વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ તફાવત નથી. વિષય-સંવેદનરૂપ શુદ્ધિ અને અનુભવાતી ન હોય તો ‘આ ષટજ્ઞાન છે.’ એમ શબ્દવચ્ચે પણ કોઈ શકાશે નહિ, કારણ કે અભિધાન હોય તો અનુભવ ઉપર અધાર રાખે છે. જ્ઞાન અને જ્ઞેય બંનેમાં વેદ્યત્વ અંગે તફાવત ન હોવા છતાં બંને વચ્ચે આ પ્રકારે તફાવત સમજાય છે : જ્ઞાન અર્થનો અવભાસ કરનારું છે, જ્ઞેય તેવું નથી, જ્ઞાના-તરની જરૂર પડે છે. સઘણો વ્યવહાર જ્ઞાન અને જ્ઞેયની સિક્કિ ઉપર આધાર રાખે છે, જ્ઞાનના બોધ માટે જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષા હોવા છતાં બીજું અર્થોત્પાદન જ્ઞાન પહેલા જ્ઞાનને સિક્કિ કરતું હોવાથી જ્ઞાનમાત્રા પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

યતો વિષયરૂપેણ જ્ઞાનરૂપં ન ગૃહ્યતે ।

ધર્મરૂપવિવિક્તં ચ સ્વરૂપં નાવિધાયતે ॥૧૧૦॥

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિષયોના સ્વરૂપ વડે ગ્રહણ કરી શકાતું ન હોવાથી વિધયના સ્વરૂપ વિનાનું જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરી શકાતું નથી (૧૧૦)

સંસર્ગદર્શનમાં બીજો પ્રચલિત ચત્ત અહીં રજૂ થયો છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી જ્ઞેય જનતું નથી. જ્ઞાનમાં સામાન્યનું દર્શન પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થતા સામાન્યને કારણે છે.

ઉપરના પૂર્વપક્ષ પ્રમાણે ‘આ ષટ છે’ એવા જ્ઞાનમાં અને ‘આ ષટજ્ઞાન’ એવા જ્ઞાનમાં કોઈ તફાવત નથી. આવા પૂર્વપક્ષને અમાન્ય કરતી આ કારિકા છે.

‘આ ષટ છે’ એવું જ્ઞાન પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે. ‘આ ષટજ્ઞાન છે’ એવું જ્ઞાન પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. પહેલામાં ષટની જ્ઞાનાકારતા ને, બીજામાં ષટજ્ઞાનની જ્ઞાનાકારતા છે, આમ બંને વચ્ચે ભેદ છે.

હેલારાજ કારિકા ૧૦૯માં બે અર્થો-તર આપે છે (૧) બાહ્ય વસ્તુવિષયક 'આ ધડો છે' એવા જ્ઞાનથી 'આ ધટજ્ઞાન છે' એવું જ્ઞાન જુદું છે. આજ એવા વિષય અર્થોત્ ધટની સાથે આક્રમક રૂપે સંબંધ 'આ ધટ છે' એવું જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું નથી. 'ધટ-જ્ઞાનનું જ્ઞાન' એવું બીજું જ્ઞાન પણ બોધની બાબતમાં ધટજ્ઞાનથી જુદું નહિ હોવાથી બાહ્યવિષયક જ છે, જ્ઞાનવિષયક નથી; સરખાવો : જ્યં ય લોપ્ત્વાલિલેપાપસપિ ક્ષાન્ત્વાન-મિતિ મત્તં તદપિ લાઘ્યવિષયમેત્સુજ્જ્વલં ભવતિ । (૨) ધટજ્ઞાન અને ધટજ્ઞાનનું જ્ઞાન બંને જુદાં છે, કારણ કે પહેલું સાધાર એવા ધટ સંબંધે છે અને બીજું નિરાકાર એવા ધટજ્ઞાન વિષે છે. જ્ઞાન અર્થોત્ સંવિત્તો આકાર તેના જ્ઞાનરૂપે સ્વીકારાયેલા બીજા જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થતો નથી, કારણ કે જ્ઞાન નિરાકાર છે. જ્ઞાનમાં વિષયનું પ્રતિબિંબ પડતું હોવાથી બંને સમાન રૂપવાર્જા સમભવ છે અને આવા સાદરપને કારણે બંને વચ્ચે આશ્ચર્યકરતાવ સિદ્ધ થાય છે. 'આ ધટ છે' એવું બાહ્યવિષયક જ્ઞાન વિષય એવા ધટ સાથે સંબંધ હોઈને વિષયના આકારને પ્રાપ્ત કરે છે, બ્યારે ધટજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવા વિષયકારને પ્રાપ્ત કરતું નથી, કારણ કે સંવિત્ત નિરાકાર છે.

આમ ઉપરોક્ત બે જ્ઞાનોનું પરસ્પર વૈસફળ્ય અદ્વૈત મતના સંદર્ભમાં સિદ્ધ થતાં બીજા મતને અહીં કમણે માંડવાનો અવસર પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.

કારિકા ૧૧૦ પ્રમાણે જ્ઞાન આલોકાર અને આલોકાર એમ બે પ્રકારે છે. બંને વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ નથી, આલોકાર આલોકાર વડે સમભવ છે, આ પ્રકારનું અદ્વૈતદર્શન શેડ્ય નથી, એવો આરોપ કરનારા બૌદ્ધમતાનર્થબીને આ કારિકા દ્વારા જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધટ, ધટ વગેરે વિષયોના સાધારણ કે અસાધારણ રૂપ વડે મહત્ત્વ કરી ચક્રતું નથી. કારણ કે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી; વિષયના ધર્મોને જ્ઞાનના ધર્મો તરીકે સમજી સમાવ નહિ; અર્થોત્ દ્રવ્યના સ્વરૂપથી જુદું જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજા જ્ઞાનથી પણ સમભતું નથી. જ્ઞાનનું જ્ઞાન અર્થોત્ ધટજ્ઞાનનું જ્ઞાન જે કહેવાય છે તે વાસ્તવમાં ધટજ્ઞાન જ છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત કારિકાઓમાં રજૂ કરવામાં આવેલાં પ્રમાણોથી પરિશુદ્ધ અનેક અને મહાસામાન્ય તરીકે સમજાતી જાતિ પરિણામરૂપે અથવા વિવર્તરૂપે અપરસામાન્યરૂપે થયેલા વડે અભિધાન પામીને બધા બ્યવહારમાં સ્વીકાર્ય જનતી હોવાથી જાતિ જ પદાર્થ છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો.

॥ इति जातिसमुद्देशः ॥

આ પ્રમાણે જાતિસમુદ્દેશ પૂરો થયો.

અથ દ્રવ્યસમુદ્દેશઃ ।

દ્રવ્યસમુદ્દેશ

આત્મા વસ્તુ સ્વભાવઃ શરીર' તત્ત્વમિત્યપિ ।

દ્રવ્યમિત્યસ્ય પર્યાયાસ્તક્ચ નિત્યમિતિ સ્મૃત્વમ્ ॥૧॥

આત્મા, વસ્તુ, સ્વભાવ, શરીર અને તત્ત્વ (સમુદાય), આ બધા દ્રવ્યના પર્યાયો છે; અને તે(દ્રવ્ય)ને નિત્ય કહેવામાં આવ્યું છે. (૧)

જાતિ સમુદ્દેશમાં અમાણે પદાર્થને જાતિ અથવા દ્રવ્ય રૂપે, વૈયાકરણ્ય મેત' પ્રમાણે સમજવામાં આવ્યો હતો. ત્રીમાંશક શ્લોકમાં જાતિને પદના અર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવી છે. વૈયાકરણ્ય પરંપરામાં વાજપય્યાનને મતે પદનો અર્થ ન્વતિ છે અને બ્યાકિને મતે પદનો અર્થ દ્રવ્ય અર્થોત્ બ્યકિત છે. જાતિની અર્થ પહેલાં સામુદ્દેશમાં કરવામાં આવી છે. દ્રવ્ય દ્રવ્યની અર્થ કરવામાં આવે છે. હેલારાજ દ્રવ્યને બે પ્રકારે સમજે છે, પારમાર્થિક અને સાંખ્યવૈશિક. આ સમુદ્દેશમાં પહેલા પ્રકારની અર્થ કરવામાં આવી છે.

અદ્વૈતવાદીઓને મતે આત્મા દ્રવ્ય છે. હેલારાજ સહજાખ્યવચન ઇકોડયમાત્મા ત્વકં નામ (૧. પૂ. ૪૧)માં આત્મા શબ્દને દ્રવ્યના અર્થમાં સમજે છે. બીજી દ્રવ્યને સ્વલક્ષણ વસ્તુ રૂપે સમજે છે. સત્તાને માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ સ્વભાવ અર્થોત્ સત્તા એ સર્વત્ર રહેલી, નિત્ય, ઐક્ય અને ઉપાધિ વિનાયી છે, તેને દ્રવ્ય કહે છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ એવાં ચાર તત્ત્વોથી છુટું કોઈ દ્રવ્ય નથી એમ આર્વાકો કહે છે.

સત્યં વસ્તુ તદાકારૈરસત્યૈરભિધાયતે ।

અસત્યોપાધિભિ. શબ્દૈઃ સત્યમેવાભિધીયતે ॥૨॥

વસ્તુ (=દ્રવ્ય)નો તેના અસત્ય (ષટ, ષટ વગેરે) અપકારે વડે સત્ય નિશ્ચય થાય છે. અસત્ય ઉપાધિઓના (વાચક) શબ્દો વડે સત્ય (દ્રવ્ય)નું જ અભિધાન થાય છે. (૨)

હેલારાજ આ કારિકાનું અદ્વૈતમતપરક અર્થસ્થાપન કરાવે છે.

અમુલેણ નિમિત્તેન દેવદત્તગૃહં યથા ।

ગૃહીતં ગૃહસન્દેન કુલમેવાભિધીયતે ॥૩॥

જેમ, દેવદત્તના ઘરનો બોધ અનિત્ય (એવા કોઈક, કાગડો બેસવારૂંથી) નિમિત્ત વડે થાય છે, છતાં 'ઘર' શબ્દથી માત્ર ઘરનું જ અભિધાન થાય છે. (૩)

'કાગડો બેઠો છે તે ઘર દેવદત્તનું છે' (કાલ્પદેવવત્સલ્ય ગૃહમ્)માં કાગડો અનિત્ય એવું નિમિત્ત છે કારણ કે તે જીડી જવાનો છે. આણું અમુલ ઉપલક્ષ્ય ધરને ઓળખવાનું સાધન હોવા છતાં દેવદત્તના ઘર વિષે વાત કરવામાં આવે ત્યારે કોઈ એમ કહેતું નથી કે કાગડાવાણું ઘર દેવદત્તનું છે, પરંતુ કોઈક નિત્ય અર્થોત્તર સ્થિતિ નિમિત્તની વાત કરી; જેમકે દેવદત્તનું ઘર વેદિકાવાણું અથવા કચ્છનાં ચિત્રાવાણું છે. બ્યારણુશાસ્ત્રમાં નિશ્ચય માટે પણ પ્રયોગ્ય છે (ક્ષત્રચક્ષુ નિપ્પા પા. સુ. ૧.૧.૧૬). અહીં ટની ઓળખાણુ કુને કારણે થાય છે, બ્યા પ્રમાણે શબ્દો પહેલાં અનિત્ય ઉપાધિઓના વાચક બનીને તે તે ઉપાધિઓ દ્વારા નિત્ય દ્રવ્યનો બોધ કરાવે છે.

સુવર્ણાદિ યથા મિનિત્તં સ્વૈરાક્ષરૈરપાયમિઃ ।

રુચકાદિમિધાનાનાં ગુહમેવૈવિ ચાચ્યતામ્ ॥૪॥

જેમ પોતાના નાશવંત આકારથી ગુહ, શુદ્ધ (સ્વરૂપે રહેલું) સોનું જ રુચક વગેરે શબ્દો વડે વાચ્ય બને છે. (૪)

સોનું તેના આકૃતિબેદો, રુચક, કુંડલ, સ્વરિત્તો વગેરેથી ગુહ અને શુદ્ધ સમજાય છે. આકૃતિઓ ગુદી ગુદી કોઈ સકે, દ્રવ્ય નિત્ય રહે છે. આગ આકૃતિબેદો નિત્ય એવા સુવર્ણદ્રવ્યના વાચક બને છે. તે શબ્દો અનિત્ય ઉપાધિઓ રૂપી વિશેષણોથી યુક્ત નિત્ય વિશેષ અર્થોત્તર (બ્રહ્મ)તત્ત્વનું અભિધાન કરે છે એમ કહેવું જોઈએ.

ધાક્ષરૈઃચ વ્યવચ્છેદાત્સાર્વાર્થ્યમનુરુપ્યતે ।

યથૈવ વક્ષુરાવીનાં સામર્થ્યં તાલિક્ષરિમિઃ ॥૫॥

જેમ નેત્ર વગેરેનું સામર્થ્ય નળી વગેરેને કારણે પ્રતિબંધને પામે છે તેમ (ઘટ, યટ વગેરે વિવર્તરૂપ) આકારો (બ્રહ્મ)થી ગુહ હોવાથી (શબ્દોની) બધા અર્થોને જણાવવાની શક્તિ અટકે છે. (૫)

જેમ નળીના એક છેડેથી વસ્તુઓને જોવામાં આવતાં તેના બીજે છેડે રહેલા કાણા-માંથી દેખાય તેટલી જ જણાય છે, બધીને જોવા માટે નળી પ્રતિબંધક બને છે, તેમ શબ્દ દ્વારા તે શબ્દ જે દ્રવ્યસ્વરૂપ જણાવતો હોય તેટલાનો જ બોધ થાય છે, બીજા દ્રવ્યસમૂહનો નહિ.

અદૈતમતના સંદર્ભમાં આ કારિકાનું અર્થદર્શન કરાવતાં હેલારાજ જણાવે છે કે કોઈક આવરણ વડે છન્દિયોની અલ્પચક્ષિતની પ્રતિબંધ થાય છે. વિવપમાં કરો ફેરફાર થતો નથી. તે પ્રમાણે અનાદિ અવિદ્યાથી જેઓ બેદને માત્ર સમજનારા છે તેવા જીવોની સંપેદનચક્ષિતનું નિવરણ થાય છે. તેથી તેમના વડે શબ્દોનો પ્રયોગ પણ બેદવિવપક બને છે. પરંતુ તેથી નિત્ય તત્ત્વ એવા બ્રહ્મમાં બેદદર્શન થતું નથી.

तेष्वाक्षरेषु यः शब्दस्तथाभूतेषु वर्तते ।

तत्त्वात्मकत्वात्तेनापि नित्यमेवाभिधीयते ॥६॥

આવા પ્રકારના તે (અનિત્ય) આકારોને (દર્શાવનારો) જે શબ્દ છે, તેના વડે પણ નિત્ય (દ્રવ્ય)નું અભિધાન થાય છે, કારણ કે તે (અનિત્ય આકારો) તે (દ્રવ્ય)ની સાથે એકરૂપ છે. (૬)

સનિવેશ એટલે આકાર. તે પદાર્થ નથી પરંતુ પદાર્થનો ધર્મ છે. તેને ઉપાધિ પણ કહી શકાય. ચોક્કસ ધર્મોનું અભિધાન કરનારા સુચક વસ્ત્રો સખેદા આકારનો જ બોધ કરાવે તો સખેદો સર્વત્ર દ્રવ્યનો જ બોધ કરાવે કે એવી બવરથા ખંડિત થાય. આ મુરદેહીને હવે દૂર કરનામાં આવે છે. આકારો વાસ્તવમાં દ્રવ્યથી છુદા નથી. ઉપાધિ-માન અર્થાત્ ધર્મ સાથે તે એકત્વભાવે રહેલા છે, તેથી ઉપાધિ એટલે કે ધર્મનું અભિ-ધાન કરનારો સખેદ નિત્ય દ્રવ્યનું પણ અભિધાન કરે છે.

न तत्स्यात्स्वयोर्भेद इति वृत्तेभ्य आगमः ।

अतस्यमिति मन्यन्ते तत्त्वमेवाविचारितम् ॥७॥

તત્ત્વ અને અતત્ત્વ વચ્ચે ભેદ નથી એવો વૃદ્ધોમાંથી પ્રાપ્ત થતો આગમ છે. અવિચારિત તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવામાં આવે છે. (૭)

૬૦૫સમુદેસની કારિકાએણું હેલાસખનું અર્થદર્શન અદ્વૈત સિદ્ધાન્તને અનુસરણ છે. વૈશાકરણીને સંબંધ સખ્દાદ્વૈત મતમાં સ્વત્વ અને અસ્વત્વ એવાં બે તરવો નથી. વેદાન્તીઓની જેમ વૈશાકરણો પણ પારમાર્થિક, પ્રહાર્ય, ઓક, અદ્ય, સર્વ વ્યવહારથી અગ્રણ્ય અને નિવિઠ્ઠપક એવા સખ્દતરવને સ્વીકારે છે.

विकल्परूपं भजते तस्यमेवाधिकल्पितम् ।

॥ चात्र कालभेदोऽस्ति कालभेदश्च गृह्यते ॥८॥

વિદ્યપતે જે વિષય નથી એણે તાવ વિદ્યપતેને ધારણ કરે છે. તેમાં કાલભેદ ન હોવા છતાં કાલભેદ સમજવામાં આવે છે. (૮)

દિશ, કાલ વગેરે સંક્રિતગ્રાને કારણે અવિકાશિત તત્ત્વમાં વિકલ્પ ભાસે છે. કાલગ્રાને તેમ જ જન્મ અને વિનાશ વિનાયુ અને કાલ નામે સ્વાતંત્ર્યશક્તિ વડે પ્રેરિત, અને પ્રતિપક્ષ અને અનુગામે કારણે જન્મ વગેરે વિકાસે દશોપત્તિ સંબંધિત, પરમતત્ત્વરૂપે વિદ્યમે છે.

यथा विषयधर्माणां ज्ञानेऽत्यन्तमसंभवं ।

तदात्मैव च तत्सिद्धमत्यन्तमतदात्मकम् ॥९॥

જેમ (નીચાદિ જાણ) વિષયના (નીતિવાદિ) ધર્મોના જ્ઞાનમાં બિચકુદ સંભવ નથી (અને છતાં) તે (જ્ઞાન), તે (વિષય)ના જેવું ન હોવા છતાં તેના જેવું બાકે છે. (૯)

તથા વિકારરૂપાણાં તત્ત્વેઽન્યન્તમસંભવઃ ।

તદાત્મેવ ચ તત્તત્ત્વમત્યન્તમતવાત્મકમ્ ॥૧૦॥

તેમ (કુ'હલ વગેરે) વિકારોનો તત્ત્વ (એવા સુવર્ણ)માં બિલકુલ સંભવ ન હોવા છતાં, તે (વિષય)ના જેવું જે કદાપિ નથી તે તત્ત્વ તેના જેવું દેખાય છે. (૧૦)

વિજ્ઞાનવાદમાં બાહ્ય વિષયોનું અસ્તિત્વ નથી; છતાં વિષયોની પ્રતીતિ આપણા મનમાં થાય છે. જોકે વિષયો અને અજ્ઞ જ્ઞાનનું કોઈપણ રીતે સંબંધ નથી, તેમ છતાં અતત્ત્વ વિષયો તત્ત્વરૂપે લાગે છે.

અદૃત સિદ્ધાન્તમાં વિકારરૂપ ઘટપટ વગેરેનો, પ્રકૃતિજૂત અને જ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવરૂપ એવા બ્રહ્મમાં સંભવ નથી.

સત્યમાકૃતિસંહારે ચલન્તે વ્યવચિષ્ટતે ।

તન્નિત્યં શબ્દવાચ્યં તચ્છબ્દાત્તચ ન મિચ્છતે ॥૧૧॥

(સાસ્ત્રા, હાંજૂલ વગેરે) આકારો(વાળા બોદ્રોય)નો વિનાશ થતાં અંતે જે રહે છે તે સત્ય છે. તે નિત્ય છે, શબ્દ વડે વાચ્ય છે અને તે શબ્દતત્ત્વથી જુદું નથી. (૧૧)

જો, અથ્થ એવી બ્યકિતઓની સરખામણીમાં જોતવ, અથ્થવ વગેરે નિત્ય છે. તેમની સરખામણીમાં પૃથ્વી તત્ત્વ નિત્ય છે. પૃથ્વી તત્ત્વની સરખામણીમાં 'તે' (તત્ત્વ) સર્વનામથી વાચ્ય (પારમાર્થિક) વસ્તુ નિત્ય છે. આ બધામાં રહેલ સંવિત્ નિત્ય છે. તે શબ્દબદ્ધ અર્થોત્ પશ્યન્તી રૂપે રહેલી વાણી છે.

જેમાંથી તત્ત્વ નાશ પામતું નથી તે જ નિત્ય છે' (તથેવ હિ ચિત્ત્વં ચલિત્ત્વત્ત્વં ન વિદ્યમ્યતે ૧-પરપરાક્રિક ૧.૫.૭) એવા ભ્રાહ્મણના વચનનો આ કારિકામાં વિસ્તાર છે. હેલારાજે ૨૪૮ કૃષ્ણ અર્થકલ્પનઅદ્વૈતપરક છે.

ન તદસ્તિ ન તન્નાસ્તિ ન તદેકં ન તત્પ્રયુક્ત્ ।

ન સંસૃષ્ટં વિમલ્લં ન વિકૃતં ન ન્યામ્યથા ॥૧૨॥

'તે છે' એમ (કહી શકાતું) નથી; (તે) નથી એમ (પણ કહી શકાતું) નથી; તે એક નથી કે તે જુદું નથી, તે સંસૃષ્ટ નથી કે વિલકટ નથી. તે વિકૃત નથી કે તેથી જુદું (અવિકૃત) નથી. (૧૨)

બધા વિવર્તોની પ્રકૃતિરૂપ અણતત્ત્વ વિકારાત્મક હોઈ ન શકે, કારણકે પારમાર્થિકરૂપે તે બંધારણરૂપ નથી. બ્રહ્મમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંસૃષ્ટત્વ, વિભક્તત્વ, વિકાર કે વિકારાભાવ એવું કશું નથી. ઉપનિષદોમાં બાવા વિચારો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

તન્નાસ્તિ વિચિતે તચ્ચ તદેકં તત્પ્રયુક્ત્ પ્રયુક્ત્ ।

સંસૃષ્ટં ચ વિમલ્લં ચ વિકૃતં તત્તદન્યથા ॥૧૩॥

તે નથી અને તે છે. તે એક છે (અને તે જુદું છે; (તે) સંસૃષ્ટ છે અને વિભક્ત છે (તથા) તે વિકૃત છે અને (તેથી) જુદું (અવિકૃત) છે. (૧૩)

શબ્દપ્રભ સાવરૂપ અને અભાવરૂપ એમ બંને પ્રકારનું છે; બધા વિહારો અને વિશેષો તેમાં સમાયા છે. સરખાવો હેઠ્ઠામાં : માવામાવનિકારાવમાસત્રવનશક્તિ તદેવાસ્તિ નાસ્તીતિ ચ સતાસતોપાધિવચ્ચવદ્વાસદ્ધ માવતસ્તુ નિઃસપાસદ્ધ નિઃસદ્ધસદ્ધ પરં મદ્ધા ।

તસ્ય શબ્દાર્થસંબન્ધરૂપમેકસ્ય દરયતે ।

તદ્ દરયં દર્શનં વ્રષ્ટા દર્શને ચ પ્રયોજનમ્ ॥૧૪॥

તે એક (શબ્દતત્ત્વ)નું શબ્દ, અર્થ અને તેમનો સંબંધ એવું રૂપ હેખાય છે. તે (જ) દરય, દર્શન, દ્રાગ્ર અને દર્શન માટેનું પ્રયોજન છે. (૧૪)

વાચ્યત્વ અને વાચ્યત્વ, સ્મૃતિ અને અર્થ, ભેદ અને અભેદ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એમ બધા અભિન્ન વિકારો વાચ્યપ્રકારના વિવર્તો છે. વિવર્તદશામાં પ્રભ, શબ્દ, અર્થ અને બંને વચ્ચેના સંબંધરૂપે રહેલ છે. તે શબ્દતત્ત્વરૂપે પ્રભ, દરય અર્થોત્ત્વ લાવામાવરૂપ કર્મ રૂપે, દર્શન અર્થોત્ત્વ દર્શનના સાધન નેત્રાદિ રૂપે, દ્રાગ્ર અર્થોત્ત્વ દર્શનકર્તા રૂપે અને જ્ઞાનક્રિયાના સંયોગરૂપે, સર્વક્રિયારૂપે તેમજ સમસ્તક્રિયાના ફલરૂપે રહેલ છે.

પહેલો દર્શન શબ્દ નેત્રાદિ સાધનો જે દર્શન માટે ઉપયોગી છે તે અંગે સમજવાનો છે. બીજો દર્શન શબ્દ મુખ્ય કાર્ય છાથે રહેલા સમસ્ત ક્રિયાસ્થાપ તરીકે સમજવાનો છે.

બધો બ્યવહાર પ્રખ્યા અર્થોત્ત્વ જ્ઞાનરૂપ અને ઉપાખ્યા એકલે શબ્દઅવહારરૂપ છે.

અભિન્ન પ્રકારનો આવો ભેદરૂપ નિર્દેશ અવિદ્યાને કારણે છે. પરમાર્થિકરૂપે સર્વત્ર અભેદ સમજાય છે. સરખાવો વા.પ સંબંધ સમુદેશ ઠા. ૭૨

મય દાટા ચ દરમચ્ચ વર્ણવન્માવિકલ્પિતમ્ ।

તસ્મૈવાર્ચસ્વ સત્યત્વં ત્રિતાલ્કચ્ચન્તરેવિનઃ ॥

વિકારાપગમે સત્યં સુવર્ણં કુળહલે ચથા ।

વિકારાપગમે સત્યાં તથાદુઃ પ્રકૃતિં પરમ્ ॥૧૫॥

અર્થાદિ વિકારો દૂર થાય ત્યારે, કુંડલમાંનું સુવર્ણ જે સત્ય છે, તે પ્રમણિ (પંચ મહોક્ષતરૂપ) વિકારો દૂર થાય ત્યારે પણ પ્રકૃતિ જે સત્યરૂપે (રહેલ) કહેવાય છે. (૧૫)

સરખાવો હેઠ્ઠામાં : કુળત્વવસ્ત્વાત્મકવિકારાવાયે કુળત્વે સુવર્ણમેકં ક્ષપ્તમગ્નિષ્ટને ઘણા તથા વૃષ્ટિચાદિનિકારાવિગમેડ્વયિગિ પ્રકૃતિરિગિન્ના સત્યાવવિષ્ટતે સ્વપ્ત્યુપેયમ્ ॥

વાચ્યા સા સર્વવિજ્ઞાનાં શબ્દાશ્રય ન પૃથક્ સતઃ ।

અપૃથક્ત્વે ચ સંબન્ધસ્તયોર્નાનાલ્મનોરિષ ॥૧૬॥

તે (પરા પ્રકૃતિ) બધા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ છે, શબ્દો તેનાથી જુદા નથી (તેમની વચ્ચે) અભેદ હોવા છતાં. (તેઓ) જુદા સ્વભાવવાળા હોય તેમ તેમની વચ્ચે સંબંધ (પ્રાપ્ત થાય) છે. (૧૬)

જુદી જુદી ઉપાધિઓથી પ્રાપ્ત થતા અનેક ભેદોને કારણે અને અવદાર અદિદ્ધ હોવાથી પ્રભનેજ સર્વબ્યવહારોનું મુળ સમજવું જોઈએ. આદ્યા, જદ્ર, નત્ત વગેરે રૂપ પશુ કોઈક ઉપાધિનું અવલંબન કરીને દ્રવ્યાત્મા રૂપે રહેલા પરમાત્મનું અદિદ્ધ

આત્મા પરઃ પ્રિયો દ્વેષ્યો વસ્ત્રવાચ્યં પ્રયોજનમ્ ।
વિરુદ્ધાનિ યથૈકત્વ સ્વપ્ને રૂપાણિ ચેતસઃ ॥૧૭॥

અજનમનિ તથા નિત્યે પૌર્વાપર્યવિવર્જિતે ।
તત્ત્વે જન્માદિરૂપત્વં વિરુદ્ધમુપલભ્યતે ॥૧૮॥

એમ સ્વપ્નમાં એક જ ચિત્તનાં જુદાં જુદાં રૂપો, જેવાં કે (આ) પોતાનો, (આ) પારકો, (આ) વહોલો, આ વિદોષી, આ વજ્રા, આ વાચ્ય, (આ) પ્રયોજન, રૂપે મળે છે તેમ જન્મ વિનાના, નિત્ય અને પૌર્વાપર્ય વિનાના એવા (શબ્દ)તત્ત્વમાં જન્મ વગેરે વિરુદ્ધ બાજતો પ્રાપ્ત થાય છે (૧૭-૧૮)

સ્વપ્નમાંનો સમગ્રો પદાર્થપ્રપંચ જાગૃત્વરૂપમાં બાધિત બનતો હોવાથી અસપૃશ્ય છે, તે જ રીતે જાગૃત દશામાં અનુભવાતો બાવબોધ નિર્વિઠ્ઠપદ સમાધિમાં હોતો નથી તેથી અસત્ય છે. બધી અવસ્થાઓમાં જે નિઘ્રમા રહે તે સત્ય, સવિત્ રહે છે; તે સર્વ વિવર્તોની પ્રકૃતિ છે.

વિઠ્ઠપ અવિદ્યામૂલક છે. પ્રત્યેક પ્રમાતામાં તે નિપત્ત હોય છે. સંચારી જીવ પણ વિઠ્ઠપનો જ વિપ્લ છે, અર્થાત્ તે ભીષાધિ છે, સરખાવો દેશારાજ : एतदेव ऋषिषायाः स्वकां परतुरावमानमप्याभासोऽयम् नयति, ઠરાવનરૂપે શિલેષ સ્થાત્ : तस्मात्तत्तत्प्रपञ्चवपञ्चान-याक्तिर्ब्रह्मणोऽनाविहितः प्राणापानादृकमुत्तमं स्वातुरूपमुपरचम्य जगन्नाद्वयमावतनोदीत्यविचारितरमणीया-मिमामपनवन्ति तत्त्वदशः ।

। इति द्रव्यसमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે દ્રવ્યસમુદ્દેશ પૂરો થયો.

અથ સંવન્ધસમુદ્દેશઃ ।

સંબંધસમુદ્દેશ

જ્ઞાનં પ્રયોક્તુર્વાક્ષોડયઃ સ્વરૂપં ચ પ્રતીયતે ।

શબ્દૈરુચ્ચરિતસ્તેષાં સંબન્ધઃ સમવસ્થિતઃ ॥૧॥

ઉચ્ચારવામાં આવેલા શબ્દો વડે વક્તાનો અભિપ્રાય, (ફલસાધનરૂપ) બાહ્ય અર્થ અને શબ્દનું સ્વરૂપ સમન્વય છે. તેથી તેમનો સંબંધ નિયત થયેલો છે. (૧)

શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે ત્રણ બાબતો સમન્વય છે. શબ્દનું રૂપ, એકલરૂપ દશોવનાર અર્થ અને વક્તાનો અભિપ્રાય. આ ત્રણ વચ્ચેનો સંબંધ વાસ્તવિક, નિયત અને નિત્ય છે. કોઈ બ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરાયેલો કે સંકેતપ્રાપ્ત નથી શબ્દનું અંતરંગ સ્વરૂપ તેનું અભિધેય છે. બાહ્ય અર્થ અને શબ્દસ્વરૂપ વચ્ચે વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે. પ્રયોક્તાનો અભિપ્રાય અને શબ્દ વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ છે. કાર્યકારણભાવસંબંધને વૈયાકરણીએ આશિષ સંમતિ આપી છે. આ સંબંધસમુદ્દેશને અંતે ભર્તૃહરિ કાર્યકારણભાવસંબંધને વિવતરૂપે સમન્વયે છે અને તેના આત્મરૂપે સત્યનો અસ્વીકાર કરે છે. હેવારાભ કાર્યકારણભાવસંબંધ અંગે સંમતિ આપતાં બજાવે છે કે વ્યાકરણ-દશન બધા સિદ્ધાંતોને સમાવવાનો પ્રયાત્ન કરે છે (સર્વગર્વથ ઉચરિત્ શાસ્ત્ર ૧) ધર્મકીર્તિ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીએ બ્રહ્માર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નહિ દેવધર્મી તે શબ્દવડે વાચ્ય બને છે એ વાતની તરફેણ કરતા નથી. સરખાવે પ્રમાણ્યવર્તિક (૧.૪)

મદ્ભુત્ત્યાપારવિષયો ચોડ્યો બુદ્ધૌ પ્રજ્ઞશતે ।

પ્રામાન્યં તથા શબ્દસ્ય ગાર્થસ્થયિકચન્નમ્ ॥

આમ વૈયાકરણ મતમાં શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર અધ્યાસ થતો હોવાથી, વૈયાકરણો વડે સ્વીકારાયેલા યેન્યતા રૂપ સંબંધ અને કાર્યકારણભાવસંબંધોનું મૂળ અધ્યાસ જ છે.

પ્રતિપત્તિર્મત્યયોર્ જ્ઞાને વા સંશયઃ કચ્ચિત્ ।

સ્વરૂપેષૂપ્પલ્લયેષુ વ્યભિચારો ન વિચતે ॥૨॥

(બાહ્ય) અર્થ અંગે અને વક્તાના અભિપ્રાય અંગે કોઈ વાર પ્રતીતિ અને કોઈ વાર સંશય થાય છે, (પરંતુ શબ્દોનાં) પ્રાપ્ત થયેલાં સ્વરૂપોમાં અનિશ્ચય થતો નથી. (૨)

અર્થ ગૌઃ ગૌઃ શબ્દ અને તેના વડે વાચ્ય-અર્થ 'ગાય' એ બને એક સાથે અભિનનપણે સમજાય છે. આ ક્રિયાને અભિધાન કહે છે (સ્વરુપાવિવેકેનૈવ અર્થપ્રાપ્તર્થો-ડમિવાનુચ્યતે), ભૌતિક વૃદ્ધવ્યવહારમાં આવી અભિનન શબ્દાર્થપ્રતીતિ સંકેતનું મૂળ છે.

શબ્દવ્યવહારમાં શબ્દ અને અર્થની અભિનનતા સમજાય છે, નેત્ર જેને જુએ છે તે બાણ પદાર્થના સંબંધમાં તટસ્થ છે. અગ્નિનું અનુમાન કરાવનારી ધુમ્રગડા પછી અગ્નિથી તટસ્થ રહે છે. શબ્દની બાબતમાં તેમ નથી. અભિધાનક્રિયામાં અર્થ શબ્દમય રહે છે.

આ બાબતમાં કોઈ પૂછે કે અભિધેય અર્થમાં શબ્દોની વધુમાળા કેમ પ્રાપ્ત નથી, તો અમે તેને કહીશું કે વાહ આપનું દર્શાવે !

ચિત્ક્રિયાના બે બાપાર છે, વાગાત્મા અને ચાનાત્મા. પ્રાણુકૃતિવડે અનુચીત બનીને વાગાત્મા અભિવ્યક્ત બને છે, અને ચાનાત્મા યનોત્કૃતિ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિનન શબ્દાર્થમય સ્વભાવવાળો વાગાત્મા પરા વાહ રૂપે મૂખાધાર ચક્રમાં રહે છે. ત્યાંથી જાણે અહીંને યનોભૂમિનું અવગ્રહન કરી મધ્યમાવસ્થામાં મધ્યમા વાહ રૂપે ક્રમ અને નાભિની વચ્ચે રહે છે, શબ્દાર્થની અભોભાવસ્થામાં ગૌરવમર્થઃ । રૂપે રહેલ તેમનો પરસ્પર અધ્યાસરૂપ સંબંધ સમજાય છે. ત્યાર પછી ચયાનપ્રવળથી હૃદય પામીને વૈભરી વાહ રૂપે તે સમજાય છે. પરમતત્ત્વની અભિવ્યક્તિરૂપે રહેલો શબ્દ અભિધેય સાથે અભિનન-પણે પ્રાપ્ત થતાં ષટોડયમ્ ષટોડયમ્ । એવું એકાત્મક અને વિશેષણવિશેષ્યરૂપ જ્ઞાન થાય છે. આથી એકાત્મક પ્રતીતિને શબ્દન કહે છે. આ શબ્દનરૂપી બાપારને કારણે, બપારે પરા વાહ પ્રવળ થાય છે ત્યારે શબ્દ અને અર્થના સમાનાધિકરણથી તેમનામાં અભેદનો આરોપ કરવામાં આવતાં, તેમની વચ્ચે અધ્યાસરૂપ સંબંધ સમજાય છે. પરંપન્ની નામની અવિભાગ દશામાં વાચ્યવાચકોદની કશી ચિન્તા હોતી નથી. વ્યવહારદશામાં પણ શબ્દથી અર્થનો વિભાગ યનો નથી. તેથી આ સમસ્ત જગત શબ્દનું વિવર્તઃ ॥ એમ સમજી રહ્યું. યરખાલો હેશારાજઃ અધિમાનદસાયાં શુ પરચન્દયમિખાનાયાં વાચ્યવાચક-મેદાનુક્રાન્તનામ્પાત્યચિન્તા કચિન્ । ફરલ્ ચ કુદલા સ્મરેકલોવિરલાલ્લ ક્ષમદ્વારોડ્યર્થમ્પદ્મિલોગાતદ્વિર્લેકલ્લ વિષ સિદ્ધમ્ ।

અસ્યાયં વાચકો વાચ્ય ઇતિ પઠ્ઠથા પ્રતીયતે ।

યોગઃ શબ્દાર્યયોત્તત્ત્વમપ્યતો ટ્વપદિશ્યતે ॥૨॥

આ (શબ્દ) આ (અર્થ)નો વાચક છે, (આ અર્થ આ શબ્દનો) વાચ્ય છે. એવો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ પછી વિલક્ષિતવડે સમજાય છે. તેથી તેમનું ચોક્ષ્ય જણાવવામાં આવે છે. (૩)

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધનું જ્ઞાન પછી વિભક્તિના પ્રત્યયવડે થાય છે. અર્થ ગૌઃ । 'આ ગાય છે' એમ યોગ્ય અને ગાય એવો અર્થ એ બે વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ સમજાય છે. યદ અને યદ એવા પરસ્પર અસંબદ શબ્દોનો યદી દ્વારા બાપણે બચવાર કરના નથી.

નામિધાનં સ્વર્ગમ્ સંવન્ધસ્યાસ્તિ વાચકમ્ ।

અત્યન્તપરતન્ત્રત્વાદ્ રૂપં નાસ્ત્યાપદિદ્યતે ॥૪॥

(પક્ષી વિભક્તિ સિવાયનું કોઈ પણ) અભિધાન પોતાના (અસાધારણ) ધર્મ વડે સંબંધનું વાચક બનતું નથી. અત્યંત પરતંત્ર હોવાથી તે (સંબંધ)નું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. (૪)

સંબંધ હ મેઝા પક્ષી વિભક્તિ વડે જ જણાવાય છે, કારણ કે સંબંધ એ સંબંધીએ સાથે નિત્ય પરતંત્ર છે. શુદ્ધ વગેરે ગુણો દ્રવ્યને અધીન હોવા છતાં કોઈવાર શુદ્ધ રૂપ એમ મુખ્યપણે જણાવાય છે, પરંતુ સંબંધ આવી રીતે જણાવાતો નથી, કારણ કે તે માત્ર ધર્મ છે અને તેને જણાવવા માટે કોઈ શબ્દ નથી. તેના કાર્ણ ઉપરથી જ તે સમજાય છે, (૫)

ઉપકારાસ્ત્ત વજાસ્તિ ધર્મસ્ત્રાનુગમ્યતે ।

શક્તીનામપિ સા શક્તિર્નુણાનામપ્યસૌ શુભઃ ॥૫॥

(સંબંધીઓના પરસ્પર) ઉપકારને લીધે જ્યાં તે હોય છે ત્યાં તે (સંબંધ) ધર્મ તરીકે સમજાય છે, તે શક્તિઓની પણ શક્તિ છે અને ગુણોનો પણ શુભ છે.

પરસ્પર અસબંધ પદાર્થો એક બીજા ઉપર ઉપકાર કરી શકતા નથી. તેથી સંબંધ પરસ્પર સંબંધ પદાર્થોની વચ્ચે જ હોઈ શકે. તે વસ્તુઓની જે પ્રસિદ્ધ શક્તિ છે તેને સંબંધ માની શકાય નહિ, કારણ કે શક્તિઓ પણ તેમના આધાર રૂપ પદાર્થોને અધીન હોઈને નિયત કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં માત્ર સંબંધ જ નિપાત્ત બનશે. સંબંધ ગુણોનો પણ શુભ છે, કારણ કે ગુણોનો દ્રવ્ય ઉપર જે આધાર છે તેની વ્યવસ્થા પણ આ સંબંધરૂપ શુભ કરે છે. સંબંધ એક ધર્મ છે, કારણકે હેલારાજ જણાવે છે તેમ, તે નિત્ય પરતંત્ર છે. આવો નિત્ય પરતંત્ર ધર્મરૂપ સંબંધ પરસ્પર ઉપકારવાળા પદાર્થોમાં જ જોવા મળે છે.

તદ્ધર્મજોસ્તુ તાચ્છન્દ્યં સંયોગસમવાયયો ।

તયોરપ્યુપકારાર્થા નિયતાસ્તદુપાધયઃ ॥૬॥

તે સંબંધના જેવા (પારતંત્ર્યરૂપ) ધર્મવાળા સંયોગ અને સમવાયને સંબંધ કહ્યા છે. તેમની (અસાધારણ) ઉપાધિઓ ઉપકારના પ્રયોજન માટે નિયત છે. (૬)

સંયોગ અને સમવાયને પણ સંબંધનો ધર્મ અર્થાત્ પારતંત્ર્ય છે. તેથી તેમને ગૌણ રીતે સંબંધ કહ્યા છે. મુખ્ય રીતે તે સંબંધ નથી. અસાધારણ ઉપાધિઓ સાથે તે જ્યારે જોડાય છે ત્યારે તે ઉપાધિઓ પરતંત્ર હોય છે અને સંયોગ અને સમવાય સ્વતંત્ર હોય છે. સંબંધનો મુખ્ય ધર્મ પારતંત્ર્ય હોઈને હવે તેઓ સંબંધ રૂપે રહેતા નથી.

કાચિદેષ હિ સાયસ્યા કાર્યપ્રસવસૂચિતા ।

કસ્યચિત્કેનચિદસ્યાં સંયોગ વપજાયતે ॥૭॥

એમાં કોઈકિ (અવયવ)નો બીજા કોઈકિ (અવયવ) સાથે સંયોગ થાય છે તેથી તે એક જ વિશિષ્ટ અવસ્થા છે, જે (અવયવોના) પરસ્પર કાર્યની ગતિ વડે સૂચવાય છે. (૭)

અવયવોનું એકમીભ તરફ ઉપસ્થિતિ થતા જે સયોગ થયો તેનાથી ઘટ, ૫૮ વગેરે અવયવી દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યમાત્રા રહેનાર શુદ્ધત્વ વગેરે જ્ઞયોગની ઉપાધિઓ. જો સયોગ આવી ઉપાધિઓથી પરત્ર છે. પારતન્ત્ર્યરૂપ ધર્મ સયોગમાં રહેલો છે છતાં તે પારતન્ત્ર્ય તેનું અસાધારણ અર્થોત્ નિત્ય રૂપ નથી. તેથી સયોગ એ સખધ નથી પરંતુ સખધ જેવો છે. સખધરૂપે કેટલાક તેનો ઉપયોગ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય થશે. સખધ દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, સામાન્ય વગેરેમાં અવરિચિત છે, પરંતુ સયોગ માત્ર દ્રવ્ય સાથે રહે. જો સયોગ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માટે જન્યભાવ બને છે, સખધ એ પદાર્થોને જોડે છે.

નિરાત્મકાનામુત્પત્તૌ નિયમ ક્વચિદેવ ચ ।

તૈનેવાવ્યવર્ગઞ્ચ પ્રાપ્ત્યભેદે સ ચત્ક્રુત ॥૮॥

આત્માન્તરય યેનાત્મા તવાત્મેશ્વાધાર્યતે ।

યત્તત્ત્વૈકત્વનાનાત્વ તત્ત્વ નાન્યવસીયતે ॥૯॥

તા શક્તિ સમવાયસ્થા શક્તીનામુપકારિણીમ્ ।

ભેદાભેદાવતિક્રાન્તામન્યથૈષ વ્યવસ્થિતામ્ ॥૧૦॥

ધર્મ સર્વપદાર્થાનામતીત સર્વલક્ષણ ।

જનુગૃહ્ણતિ સગ્રથ્થ ઇતિ પૂર્વેધ્ય આગમ ॥૧૧॥

અસત્ (ધૃ, ૫૮ વગેરેની) ઉત્પત્તિ(ના ચોક્કસ કારણ)ની જે નિગમક છે, પ્રાપ્તિમાં કશો ભેદ ન હોવા છતાં જેને કારણે અવિનાશાય શક્ય બને છે, જેને લીધે એકલું રચેપ ખીળનું હોય તેમ સમભવ છે, જેને કારણે કાર્યનો (કારણથી) ભેદ કે અભેદ સ્પષ્ટ થતો નથી, જે (તેને આશયે રહેલો) શક્તિઓ (ના કાર્યની ઉપત્તિ)માટે ઉપકારક છે, અને જે ભેદ અને અભેદનું અતિક્રમણ કરીને રહેલો છે તેવી નમવાય નામ શક્તિનું, બધા પદાર્થોના લક્ષણોથી પર રહેલ અને બધા પદાર્થોના લક્ષણોવાળો સખધ નિયમન કરે છે, એવો પૂર્વના આચાર્યોનો મત છે (૮-૧૧)

અમવાય અને સખધ વચ્ચેના તફાવતને હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

સત્પરિવાદમાં કારણ જ કાર્ય બને છે, જેમકે પિત્તરૂપે રહેલ માટી ચોક્કસ આકાર પ્રાપ્ત કરીને ૫૮ બને છે નિયત સાધનો વડે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેવા સાધનોમાં તે તે કાર્યની ઉપવિધિ થાય છે એમ સમજવું જોઈએ. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્ય હોતું નથી એવા નૈયાયિક સિદ્ધાન્તમાં પણ નિયત કારણોમાં જ કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે તનુઓમાં જ ૫૮ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે શુદ્ધ સમવાયને કારણે છે કાર્ય અને કારણનો ભેદ હોવા છતાં નિયત કારણ સાથે કાર્ય રહે છે એ યિચિત્ અવિનાશાયરૂપ સખધની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સમવાયને કારણે છે.

અપુતસિદ્ધ એવાં કાર્યકારણ, અવયવ-અવયવી, ધર્મધર્મી, અતિભતિમાન અને ગ્રુજગ્રુજી એખીભયો જુદાં હોવા છતાં સમવાયને મરણે તાદ્દશ્યવાર્તા બાને છે. આમ અપુતસિદ્ધ સમવાયની ઉપાધિરૂપે સમભવ છે.

પદાર્થના દૃઢપ્રત્યયને અર્થોત્તર કાર્યરૂપ અસ્તિત્વને અનુમાન વડે જણાવનાર સમવાય છે. સમવાયને યક્તિ કહેવામાં આવી છે. પદાર્થોનો ઉપકાર કરતી હોવાથી દ્રવ્ય, ગુણ ઈર્મ વગેરેની જેમ તેને પદાર્થ કહી શકાય નહિ. તે યક્તિ હોવાથી યક્તિમાન સાથે તેનું એકત્વ કે નાનાત્વ રૂપ શુદ્ધ નથી. પદાર્થ ન હોવાથી તેને જુદા તત્ત્વરૂપે સમજવી નેહીએ; તેથી કારિકામાં તેને વિષે કવચયૈવ વ્યવસ્થિતામ્ । એવા શબ્દો વાપરી છે. સાધનરૂપ યક્તિઓને તેમના આધારોમાં ચોક્કસને સમવાય ઉપકારક બને છે. આવા સમવાયને સંબંધ મદદરૂપ બને છે. સંબંધ બધા પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થતા પારતત્ત્વ વિનાનો હોવાથી પદાર્થ કહી શકાશે નહિ. સમવાય જેમ અમુક એકસ તત્ત્વો દ્વારા ઉપકારને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ સંબંધને ચોક્કસ તત્ત્વોની આવરણતા નથી. સંબંધ સમવાયને અનુત્તરિત્વો સાથે જ ચોક્કસ છે. સમવાય અને સંબંધ બંનેમાં પારતત્ત્વ હોવાથી સંબંધની જેમ સમવાય પણ સંબંધ કહેવાય છે. આમ સંબંધ પદાર્થ નથી, તેથી સંયોગ અને સમવાય બંને વૈશિષ્ઠિકા પદાર્થ કહે છે તેને સંબંધ કહી શકાય નહિ.

પદાર્થકૃત્ત્વ ઇવાન્યૈ. સર્વત્રાગુપગમ્યતે ।

સંબંધસત્તેન શબ્દાર્થ. પ્રવિભક્તુઃ ન શક્યતે ॥૧૨॥

બીજાઓ (વૈશેષિકો વગેરે) વડે તે સંબંધને પદાર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તેના વડે શબ્દને અર્થથી જુદો અમજવો શક્ય નથી. (૧૨)

વૈશિષ્ઠિકો સંયોગને ગુણ માને છે અને સમવાયને, તે યક્તિરૂપ હોવા છતાં, પદાર્થ માને છે. સમવાયને પદાર્થ અને સંબંધ એમ બે રીતે સમજી શકાય નહિ, કારણકે પદાર્થનો ગુણ્ય ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય છે અને સંબંધનો ગુણ્ય ધર્મ પારતત્ત્વ છે. આ શબ્દોના આ અર્થ છે એ પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થનો નિવૃત્ત સંબંધ સમવાયરૂપ થતો નથી.

સંયોગ દ્રવ્યો વચ્ચે હોય છે, સમવાય અનુત્તરિત્વો વચ્ચે હોય છે. આવા સિદ્ધાન્ત સમજતાં તેમને શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના સંબંધ તરીકે સમજી શકાય નહિ.

સમયાયાત્ત્વ આધારઃ સ્થા ચ જાતિ પ્રતીયતે ।

અર્થસમવાયાન્તુ ગુણઃ સ્વાધાર ઇય ચઃ ॥૧૩॥

સમવાયથી શબ્દોનો આધાર અને તેમની જાતિ સમજાય છે. એક જ દ્રવ્ય (= આકાશ)માં સમવાય દ્વારા (તે શબ્દો) પોતાના આધારમાં રહેલા ગુણને જણાવે છે. (૧૩)

આકાશના વાચક શબ્દો જેવા કે આકાશ, ખ, ગમન વગેરે પોતાનો અર્થ સમવાય દ્વારા જણાવશે, કારણ કે શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી આકાશ સાથે સમવેત છે. ધટ, પટ વગેરે શબ્દો, ધટશબ્દવ વગેરે જાતિને સમવાયથી જણાવશે, કારણ કે જાતિ તેની શબ્દયક્તિઓમાં સમવેત છે. શબ્દ પણ શબ્દત્વજાતિને સમવાયદ્વારા જણાવશે. આકાશમાં રહેલા મહત્ત્વ વગેરે ગુણોને મહત્ત્વ વગેરે શબ્દો એકાર્થસમવાયથી જણાવશે, કારણ કે જે આકાશમાં મહત્ત્વ વગેરે ગુણોનો સમવાય છે તે જ આકાશમાં તેના ગુણ મહત્ત્વ વગેરે શબ્દો પણ સમવેત છે. આને એકાર્થસમવાય કહે છે.

દ્રવ્યત્વસત્તાસંયોગાઃ સ્વાભ્યાપરોપવન્નનાઃ ।

તત્પ્રદેશવિભાગાશ્ચ ગુણા દ્વિત્વાદયશ્ચ ચે ॥૧૪॥

દ્રવ્યત્વ, સત્તા અને સંયોગ તેમ જ (આકાશ સાથે અન્ય પદાર્થોના) પ્રદેશવિભાગો, દ્વિત્વાદિ ગુણો પણ, તેમના અને બીજાના આધાર સાથે જોડાયેલા છે. (૧૪)

દ્રવ્યત્વ અર્થાત્ અપર સામાન્ય અને સત્તા અર્થાત્ મહાસામાન્ય એકાર્થસમવાય દ્વારા દ્રવ્યત્વ વગેરે શબ્દો વડે સમગ્રાય છે. તે દ્રવ્યત્વ અને સત્તા, દ્રવ્યત્વ વગેરે શબ્દોનો જો આધાર છે તે આકાશમાં, અને બીજો પૃથ્વી વગેરેમાં રહે છે. તેથી પોતાના અને અન્યના આધાર (આકાશ) વડે તેમજ નિયમન થાય છે. તે આકાશ સાથે સંબંધવાળા બીજા પદાર્થોના પ્રદેશવિભાગો અર્થાત્ સાથે રહેનાર દ્વિત્વ વગેરે ગુણો સંયોગ વગેરે સાથે એકાર્થસમવાય દ્વારા સમગ્રાય છે.

કેચિત્ત્વામ્રયસંયુક્તાઃ કેચિત્તસમવાયિનઃ ।

સંયુક્તસમવેત્તેષુ સમવેતાસ્તથાપરે ॥૧૫॥

કેટલાક (પદાર્થો) તેમના આશ્રયો સાથે જોડાયેલા છે; કેટલાક તેમની સાથે સમવાયવાળા છે. બીજા (રૂપત્વ વગેરે) સંયુક્ત સમવાયવાળા, (રૂપ વગેરે) સાથે સમવેત છે. (૧૫)

શબ્દો તેમના બીજીને સમવાય કે એકાર્થસમવાય વડે જ જણાવે છે તેમ નથી, પરંતુ પોતાના સમવાયી સાથે સંયોગથી, સંયુક્તસમવાયથી અને સંયુક્તસમવેતસમવાયથી અર્થમહત્ત્વ કરાવે છે. રથ, ઘટ વગેરે દ્રવ્યોનો આકાશ સાથે સંયોગ છે. તે દ્રવ્યોને તેમના વાચક શબ્દો રથ, ઘટ વગેરે, સમવેતસંયોગ વડે જણાવે છે. રથ વગેરે શબ્દો આકાશ સાથે સમવેત છે. તે આકાશ રથ વગેરે પદાર્થો સાથે સંયુક્ત છે. રથ સાથે સમવેત બધા રૂપ વગેરે ગુણો અને તેમની સાથે રહેલી ક્રિયાઓને રૂપ વગેરે શબ્દો સ્વાભવસંયુક્તસમવાયથી જણાવે છે. આ પ્રમાણે રૂપત્વ વગેરે સામાન્યોને રૂપત્વ વગેરે શબ્દો સ્વાભવસંયુક્તસમવેતસમવાય વડે જણાવશે. આમ અનેક પ્રકારના અનિયત સંબંધો વડે શબ્દો અર્થગુ પ્રતિપાદન કરે છે.

સ્વામ્રયેણ ત્વ સંયુક્તૈઃ સંયુક્તં વિષ્ણુ ગમ્યતે ।

સમવાયસ્ય સંયન્ધો નાપરસ્તત્પ દૃશ્યતે ॥૧૬॥

(વિષ્ણુ દ્રવ્યવાચક દિફ્, ઠાલ વગેરે શબ્દો વડે) પોતાના આશ્રય (આકાશ) સાથે જોડાયેલાં (પૃથ્વી, વગેરે સાથે) સંયુક્ત વિષ્ણુ (દિફ્, ઠાલ વગેરે દ્રવ્યો સ્વાથય સંયુક્ત સંયોગ સંબંધ દ્વારા) સમગ્રાય છે. પરંતુ ત્યાં સમવાયનો બીજો સંબંધ દેખાતો નથી. (૧૬)

પદાર્થો પંક્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આકાશ વગેરે વિષ્ણુ દ્રવ્યો સાથે સમવેત પરમમદત્ત વગેરે ગુણો અને તેમની સાથે સમવેત સામાન્ય અને વિરોધો તેમના વાચક શબ્દો વડે સ્વાભવસંયુક્તસમવાય દ્વારા અને સ્વાભવસંયુક્તસમવેતસમવાય દ્વારા

અભિધાન પામે છે. આમ દ્રવ્ય, સુષુ, કર્મ અને સામાન્યની પ્રતીતિનું કારણ કહેવામાં આવ્યું. ઉપર પ્રમાણે વિશેષ સખ્દ સાથે સંવાચી આકાશ છે; તેની સાથે સંયુક્ત પૃથ્વી વગેરે છે. તેની સાથે સંયુક્ત દિગ્ વગેરે છે, અને તેમની સાથે સમવેત વિશેષ છે.

આમ વૈશેષિકોના છ પદાર્થોમાંથી પાંચની પ્રતીતિની બંધરચા સમજાવવામાં આવી. સમવાય વિશે કહ્યું કહેવામાં આવ્યું નથી. તે દ્રવ્ય નહિ હોવાથી કોઈની સાથે તેના સંયોગ થશે નહિ. તેને જણાવવા માટે બીજા કોઈ સમવાય હોઈ શકે નહિ, અને તે સ્વરૂપમાં જ પ્રાપ્ત થનાર હોઈ સમવાય સખ્દના અર્થને જણાવવા કોઈ સંબંધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. સરખાવો દેવરાજ: 'एवमव यथायोगं विभज्येऽपि समवायतमस्य स्वार्धवतिवाक्ये न कश्चित्संबन्धः स्वात्मसमवायस्याङ्गमस्वास्फेनचित्प्रयोगमावात्स्वरूपवृत्तिवात् ।

સંબન્ધસ્વાવિશિષ્ટસ્થાન્ન ચાત્ર નિયમો મહેત્ ।

તત્સાચ્છદ્યાર્થયોર્નેવં સંબન્ધ. પરિકલ્પયંતે ॥૧૭॥

વિશિષ્ટ સંબંધના અભાવને કીધે (શબ્દો વડે અર્થ દર્શાવવા અંગે) નિશ્ચિતતા હોઈ શકે નહિ તેથી શબ્દ અને અર્થનો આવો (સંયોગ કે સમવાય રૂપ) સંબંધ કહી શકાતો નથી. (૧૭)

સંબન્ધસ્વાવિશિષ્ટવાત નો એક અર્થ આ પ્રમાણે થશે. સમવાયથી જુદા સંબંધનો અભાવ હોવાથી, કોઈપણ સંબંધ વિના સમવાય સખ્દનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ. બીજા અર્થ પ્રમાણે કોઈક સંબંધરૂપ નિમિત્ત વિના સમવાય સખ્દ જ્યારે સ્વાર્થનું અભિધાન કરે ત્યારે આવો સંબંધનિમિતાભાવ બધે સરખો હોવાથી બધા સખ્દો બધા અર્થો જણાવશે. ફરક શબ્દ પોતાના અર્થનું જ અભિધાન કરશે એવો નિયમ પ્રાપ્ત નહિ થાય. બીજા અર્થ પ્રમાણે બધે સ્થળે સંબંધ એક સરખો પ્રાપ્ત થતો હોવાથી આકાશ સખ્દ સાથે સમવાયને કારણે ઘટ વગેરે સખ્દો પણ આકાશનું અભિધાન કરશે. બીજી રીતે કહીએ તો આકાશ સખ્દ તેના આશ્રય આકાશને સમવાયદ્વારા જણાવતો હોય તો ઘટ શબ્દ પણ તેના આશ્રય આકાશને સમવાયદ્વારા જણાવશે બને સખ્દો છે અને આકાશમાં શુદ્ધરૂપે છે. ઘટ વગેરે સખ્દોનો તેમના આશ્રય આકાશ સાથેનો સંયોગ પદ વગેરે સખ્દોના તેમના અશ્રય સાથેના સંયોગથી જુદો નહિ હોવાથી ઘટનો અર્થ પદ થશે અને પદનો અર્થ ઘટ થશે. આમ સખ્દાર્થ અંગે અભ્યાસિત અને અતિભ્યાસિત પ્રાપ્ત થતાં શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેની સંબંધબંધવસ્થા નષ્ટ થતાં સંયોગ કે સમવાયને સખ્દાર્થ વચ્ચેના સંબંધ તરીકે સમજવો યોગ્ય નથી.

અદૃષ્ટવૃત્તિભાવેન યથા સંયોગ આત્મનઃ ।

સ્વચિત્તલક્ષ્યામિયોગાત્મ્યોઽભેદઽન્યત્રાપિ સ ક્રમઃ ॥૧૮॥

(વિશુ) આત્માના (બધાં દ્રવ્યો સાથેના) સંયોગમાં (વિશિષ્ટતા ન હોવા છતાં) અદૃષ્ટના વ્યાપારને કારણે (જ) કેટલાકની સાથે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ હોય છે, તેથી (સંબંધ) જુદો ન હોવા છતાં, અન્ય બાજતોમાં પણ આવી જ પદ્ધતિ જણાય છે. (૧૮)

વૈશેષિક દર્શનમાં આત્મા વિશુદ્ધ છે. તેથી જ્યાં દ્રવ્યો સાથે તેનો સંયોગ એક સરખો હોય છે. તેમ છતાં પ્રત્યેક આત્મા સાથે નિયત ધર્મ અને અધર્મને કારણે પોતાના શરીર વગેરેમાં તેને સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ જણાય છે, જીર્ણ દ્રવ્યો સાથે જણાતો નથી; તેમ અહીં પણ સંયોગ કે સમવાયરૂપ સંબંધ અવિશિષ્ટ હોવા છતાં શબ્દો તેમના અર્થો દર્શાવશે. તેથી અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ. દેહધારાજ વૈશેષિકોની આવી વાત સ્વીકારતા નથી. તેમણે રજૂ કરેલું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

આત્માનો જ્યાં પદાર્થો સાથેનો સંયોગ સમાન હોવા છતાં બધું આક્રમક નથી, પરંતુ શરીર વગેરે તેનાં છે; જ્યાં શરીર વગેરે પણ આત્માનાં નથી, કારણ કે દરેક આત્માને તેના અદૃશ્ય પ્રમાણે શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો નિયમ છે. તે પ્રમાણે આશ્રય સાથેનો સંબંધ કે સમવાયરૂપ સંબંધ જુદો ન હોવા છતાં જ્યાં શબ્દો વડે બધું વાચ્ય બનતું નથી. બાલો સંબંધ જે તે શબ્દોના તે તે અર્થોમાં ચતા પ્રયોગદર્શનના અબ્યાસથી થનારા સંસ્કારને અધીન છે. આવા સંસ્કારવડે નિમિત્ત બનતા સંકેતથી જેનું સ્વરૂપ કલ્પવામાં આવ્યું છે, તેવો અને પ્રયોગ, દર્શન અને અબ્યાસ વડે પ્રાપ્ત થનારો શોધ્યતા રૂપ સંસ્કાર જ શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ થઈ શકે તો પછી કોઈ પણ નિમિત્તના નિયંત્રણ વિનાના સંયોગરૂપ કે સમવાયરૂપ સંબંધની ચીજ હશે ?

પ્રાપ્તિ તુ સમવાયાલ્પ્યાં વાક્યધર્માતિવર્તિનીમ્ ।

પ્રયોક્તા પ્રતિપન્તા યા ન શબ્દેરનુગછતિ ॥૨૧॥

શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય અર્થોના ધર્મોને ઉદ્દેશી ગયેલ સમવાયનામે પ્રાપ્તિને ઉચ્ચારણ કરનાર કે સાંભળનાર પહોંચી શકતો નથી. (૧૬)

ગવાદિ પદાર્થો ગવાદિ શબ્દોવડે વાચ્ય બનતાં જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ધર્મો સાથે જોડાય છે, કારણ કે આવા ધર્મો રૂપી ઉપાધિ વિનાનાં દ્રવ્યો હોતાં નથી સમવાય ઉપાધિ વિનાનો છે. વૈશેષિકો જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઉપાધિઓ સમવાયમાં સ્વીકારતા નથી. સમવાય વાચ્ય ધર્મોને ઊદ્દેશીને રહેશે છે. તેથી વક્તા દ્વારા શબ્દ વડે તે જણાવી શકતો નથી. આ આવું છે, આ તેનું છે એવો વાચ્યધર્મ પણ તેમાં રહેલો નથી. ખોલનાર કે સાંભળનાર, સમવાયશબ્દના ઉચ્ચારણમાંથી પણ તે વાચ્યધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ઉપરાંત તેના સ્વરૂપને જણાવનાર બીજો કોઈ શબ્દ નથી. તેથી સમવાય અવાચ્ય જ છે. સામાન્ય રીતે સમવાયશબ્દ સમૂહના અર્થમાં વપરાય છે. માત્ર વૈશેષિકો જ તેને સ્વતંત્ર પદાર્થ સમજે છે.

અવાચ્યમિતિ યદ્વાચ્યં તદવાચ્યતયા યદા ।

વાચ્યમિત્યસીયેત વાચ્યમેવ તદા મયેત્ ॥૨૦॥

(‘સમવાય સંબંધ અવાચ્ય છે’ એવા વાક્યમાં). જે અવાચ્ય (એવા શબ્દ) વડે વાચ્ય છે, તે જ્યારે અવાચ્યના વડે વાચ્ય તરીકે વ્યવહાર પામે છે ત્યારે, વાચ્ય જ બને છે. (૨૦)

ત્રૈવેદિક અહીં ગાદ્યજ રૂપે જણાવે છે કે જ્યારે અવાચ્યને અવાચ્ય તરીકે વાચ્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે અર્થાનુ જણાવવામાં આવે ત્યારે તે કારણે જ તે વાચ્ય બને છે, સમવાય અવાચ્ય છે એમ કહેવું વફતોબાધાય છે.

અધ્યાપ્યવાચ્યમિત્યેષ' ॥ તદ્ વાચ્યં પ્રતીયતે ।

વિવક્ષિતાસ્ય ચાવસ્થા સૈવ નાવ્યવસીયને ॥૨૧॥

અને વળી અવાચ્ય એવા શબ્દવડે પણ તે (સમવાય સંબંધ) વાચ્ય બનતો ન હોય એમ હોય તો તેની (અવાચ્ય શબ્દ વડે) વિવક્ષિત (અવાચ્યત્વરૂપ) અવસ્થા પણ રૂપરૂપ થતી નથી. (૨૧)

સ્થાન્યથા સર્વથા ચ યસ્યાવાચ્યત્વમુચ્યતે ।

તશ્ચાપિ નૈવ સાવસ્થા સૈઃ શબ્દૈઃ પ્રતિપિચ્યતે ॥૨૨॥

જેનું અવાચ્યત્વ કહેવાય છે તે, તે પ્રકારે, અન્ય પ્રકારે કે સર્વ પ્રકારે અવાચ્ય છે એમ એ હોય તો, ત્યાં પણ તે અવસ્થા તેવા શબ્દો વડે પ્રતિષેધ પામતી નથી. (૨૨)

વૈશેષિક જણાવશે કે સમવાય તેના પારતન્ત્ર્ય ધર્મને કારણે અવાચ્ય ॥ પણ સર્વથા અવાચ્ય નથી. ધર્મીરૂપે તેનામાં સ્વાતંત્ર્ય હોવાથી સમવાય શબ્દ વડે તે વાચ્ય બને છે. સમવાયશબ્દવાચ્યત્વ અને અવાચ્યત્વનો વિરોધ પણ નથી. આના જવાબમાં આ કારિકા છે.

જેને હેતુદારાજ વારુકશ કહે છે, તે આ પ્રકારે છે. સમવાયને જ્યારે અવાચ્ય કહે છે ત્યારે અવાચ્ય શબ્દથી સમવાયનું જ કથન થાય છે. સમવાય અવાચ્ય શબ્દનો વાચ્ય બને છે. સમવાયને અવાચ્ય કહેવાનો આશય તેને સર્વ પ્રકારે અવાચ્ય જણાવવાનો નથી પરંતુ પારતન્ત્ર્ય રૂપે તે અવાચ્ય છે એમ જણાવવાનો છે. એનો અર્થ એવો થશે કે સમવાય એક વિશિષ્ટ રૂપમાં જ અવાચ્ય છે, અન્યથા વાચ્ય છે. અહીં સમવાયના એક પ્રકાર માત્રનો જ નિષેધ છે, સમવાયની સમગ્ર વાચ્યતાને નિષેધ નથી

પરંતુ આ બરાબર નથી, કારણ કે ધર્મીનો પ્રતિષેધ ન થાય ત્યાં સુધી શબ્દ વડે માત્ર ધર્મનો પ્રતિષેધ થોડા બનતો નથી. 'અમુક એક પ્રકારે અવાચ્ય છે' એમ કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ છે કે પ્રકારવાનું વાચ્યતાના પ્રતિષેધ વિના પ્રકાર માત્રનો નિષેધ થતો નથી. પ્રકારવાનું પ્રતિષેધ દ્વારા જ પ્રકારનો નિષેધ થાય છે, તેથી પારતન્ત્ર્યરૂપ સમવાયને જ્યારે અવાચ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્યારે સમગ્ર સમવાયની અવાચ્યતા સમજવામાં આવે છે.

ત હિ સંશયરૂપેડયે શેષત્વેન વ્યવચિતે ।

અન્યુદાસે સ્વરૂપસ્ય સંશયોડન્ય. પ્રવર્તતે ॥૨૩॥

સંશયરૂપ અર્થ ત્યારે શેષરૂપે વ્યવચિત થયો હોય અને સંશયના સ્વરૂપનો નિષેધ થયો ન હોય ત્યારે બીજો સંશય પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૩)

સંશયગ્રાનમાં વિવક્ષીત અર્થ અનિશ્ચિત હોય છે, કારણ કે સંશયગ્રાનપ્રરૂપ અને સમાધિ એમ બે બાબતોને રૂપે છે. આ અર્થે એક બીજી બાબત બાબતમાં સંબંધની છે.

જ્યારે સંશયજ્ઞાન, સ્થાણુ વગેરેને વિષય બનાવીને પોતે તેના અંગરૂપે પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તેને માટે ખીજું સંશયજ્ઞાન તેને વિષય બનાવી શકતું નથી; જો આમ થાય તો તેને અર્થ એવો થયો કે તે રોષી અર્થાત્ સ્વતંત્ર પણ છે, આમ બની શકે નહિ કારણ કે એક જ બાબત એક સાથે રોષ અર્થાત્ પરતંત્ર અને રોષી અર્થાત્ સ્વતંત્ર બની શકે નહિ; આ એ વિરુદ્ધ ધર્મો એક સાથે રહી શકતા નથી. તેથી જમ સંશયજ્ઞાન ખીજા સંશયને સંશયનું સ્થાન બનાવે છે તેમ અત્યાચ્ચ શબ્દ સમવાયની જ વાચ્યતાનો નિષેધ કરે છે.

यदा च निर्णयज्ञाने निर्णयत्वेन निर्णयः ।

प्रक्रम्यते तदा ज्ञानं स्वधर्मेणावतिष्ठते ॥૨૪॥

નિર્ણય(જ્ઞાન) જ્યારે નિર્ણયજ્ઞાન (પદાર્થ)ને વિષય બનાવીને નિર્ણય(જ્ઞાન) રૂપે પ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે (તે નિર્ણય)જ્ઞાન સ્વધર્મમાં અવસ્થિત રહે છે. (૨૪)

કોઈક પદાર્થના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવા જ્યારે નિર્ણયજ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે ખીજા નિર્ણયનો વિષય બનતું નથી જ્ઞાન વિષયરૂપે પોતાના વિષય સાથે પારતંત્ર્યરૂપ ધર્મવાણું છે.

જ્ઞાન જ્યારે બાજા પદાર્થના નિશ્ચય અંગે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે એવ રહેતું નથી, તે રીતે શબ્દનું કાર્ય અર્થબોધ કરાવવાનું અર્થાત્ પદાર્થને તેની મર્યાદામાં સઈ આવવાનું છે. કોઈકને માટે તે અવાચ્ય છે એમ શબ્દો દ્વારા જણાવવું અને સાથે સાથે તે વાચ્ય બનતું નથી એમ કહેવું વસ્તોબાધાત થશે.

सर्वं मिथ्या त्रयीमीति नैतद् वाक्यं विवक्ष्यते ।

तस्य मिथ्याभिधानે हि प्रकान्तोऽर्थोऽनुगम्यते ॥૨૫॥

'હું' મિથ્યા બોલું હું' એક વાક્ય (મિથ્યાકથન રૂપે) વિવક્ષિત નથી. તેમાંનું કથન મિથ્યા હોય તો, વિવક્ષિત અર્થ જણાવાતો નથી (૨૫)

'હું' મિથ્યા બોલું હું' એવા વાક્યમાં વિવક્ષિત અર્થ મિથ્યા નથી. જો એમ હોય તો જોને મિથ્યાકથન તરીકે તે જણાવવા માગે છે તેનો બોધ થશે નહિ. હેલારાજ બીજો અર્થ આપતા જણાવે છે કે જો આ વાક્યને અર્થપ્રતિપાદક માનવામાં આવે તો ખીજા વાક્યો પણ તે પ્રમાણે અર્થપ્રતિપાદક થશે. તેથી મિથ્યા અર્થનું પ્રતિપાદન નિષ્ફળ થશે.

न च वाचकरूपेण प्रवृत्तस्यास्ति वाच्यता ।

प्रतिपाद्यं न तत्र येनान्यत्प्रतिपद्यते ॥૨૬॥

વાચક રૂપે પ્રવૃત્ત થયેલો શબ્દ (તે જ સમયે પોતાનો કે બીજાનો) વાચ્ય બનતો નથી. જેના વડે બીજાનું પ્રતિપાદન થાય છે તે ત્યાં (બીજાનું કે પોતાનું) પ્રતિપાદ બનતું નથી (૨૬)

સંસપ, નિર્ણય અને મિથ્યાકથનનાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સમજાય છે કે જે સમયે જે પ્રતિપાદ છે તે સમયે તે પ્રતિપાદ થઈ શક્યું નથી. શબ્દ પ્રતિપાદ છે, તેથી તે

પ્રતિપાદ થઈ શકતો નથી. પ્રતિપાદન કાર્યમાં જે વાચક અર્થોત્ કર્તૃશક્તિયુક્ત છે તે તે જ વખતે વાચ્ય અર્થોત્ કર્તૃશક્તિયુક્ત થઈ શકતો નથી. કર્તૃશક્તિ સ્વતંત્ર છે, કર્મશક્તિ પરતંત્ર છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ બે બાજતો એક ચમચે એક સાથે રહી શકતી નથી.

અસાધિકા પ્રતિષ્ઠેતિ નેયમેવામિધીયતે ।

યથા તથાસ્ય ધર્મોઽપિ નાત્ર કશ્ચિત્પ્રતીયતે ॥૨૭॥

“(સાધ્યનિર્દેશરૂપ) પ્રતિષ્ઠા સાધનતું અંગ બનતી નથી” એવું પ્રતિષ્ઠાકથન જેમ તે કથનને જ લાગૂ પડતું નથી, તેમ આ કથન સાથે બંધ બેસતો કોઈ (અનુતત્વરૂપ) ધર્મ પણ સમજાતો નથી. (૨૭)

સાધ્યનિર્દેશરૂપ પ્રતિષ્ઠા સાધનાંગ બનતી નથી એવું બૌદ્ધ નૈપારિકોતું કથન છે. તેનો અર્થ એ છે કે પ્રતિષ્ઠા એટલે પૂરવાર કરવાની બાજત અંગેનું કથન, પ્રમાણતું અંગ બની શકે નહિ. આ પ્રતિષ્ઠાકથન આ વાક્યને જ લાગૂ પડતું નથી. તે બીજાં કથનોને લાગુ પડે છે, તે પ્રમાણે ‘હું’ બધું મિથ્યા બોલું છું” એવું વાક્ય તે વાક્યને જ લાગુ પડતું નથી. અવાચ્ય શબ્દ પણ પોતાના અર્થની વાચ્યતાનો નિષેધ કરતો નથી.

વ્યાપારસ્વાપરો ચામાન્ન વ્યાપારોઽસ્તિ કચ્છન ।

વિરોધમત્તવસ્થાં યા તસ્માત્સર્વેઞ્ચ નાજયેત્ ॥૨૮॥

એક વ્યાપારનો બીજો વ્યાપાર હોતો નથી, તેથી ઘણે વિરોધ કે અનવસ્થાનો વ્યાખ્ય કરવો બેઠબે નહિ. (૨૮)

અવાચ્યના અભિધારૂપ વ્યાપારનો બીજો વ્યાપાર માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેને માટે કશી આધાર નથી. હવે આધાર અર્થોત્ નિમિત્ત વિના વ્યાપારની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. બીજી રીતે કહીએ તો અવાચ્ય શબ્દની વાચ્યતાના નિષેધ માટે બીજા વ્યાપારની કલ્પના કરવામાં આવે તો આ બીજા વ્યાપારની વાચ્યતાના નિષેધ માટે વળી એક બીજા વ્યાપારની કલ્પના કરવી પડે, એમ આગળ ચાલ્યા જ કરે. ભતૂંદરિતું કથન ૩ કે સર્વત્ર વિરોધ અને અનવસ્થાનો ત્યાગ કરવો. અર્થોત્ શબ્દ અને અર્થના સંબંધ અંગે પણ અનવસ્થાનો ત્યાગ કરવો. શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે જે સંબંધ છે તેનો સંબંધીઓ સાથે એક સંબંધ માનવો પડે; ન માનવામાં આવે તો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સંબંધની જરૂર નથી એમ થાત. હવે જો આવો સંબંધ માનવામાં આવે તો ફરીવાર એ સંબંધનો પણ સંબંધ માનવો પડે એમ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

વાસ્તવમાં આવો અનવસ્થા દોષ કલ્પવાની જરૂર નથી, કારણ કે સંબંધ જે પોતે જ સંબંધરૂપ છે તેને બીજા કોઈ સંબંધની જરૂર નથી. સરખાવો દેહધારાજ : સંવચસ્ય દ્વયઃ સંવચસ્વદ્વાદન્તોષ્ઞેષકલ્પાયોગાદિત્વર્થઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયેષ્વનાદિર્યોગ્યતા યથા ।

અનાદિરર્થૈઃ શબ્દાનાં સંવચ્નો યોગ્યતા તથા ॥૨૯॥

જેમ (નેત્ર વગેરે) ઇન્દ્રિયોને પોતાના (રૂપ વગેરે) વિષયોમાં અનાદિ યોગ્યતારૂપ સંબંધ છે તેમ શબ્દોનો તેમના અર્થો સાથે અનાદિ યોગ્યતારૂપ સંબંધ છે (૨૯)

શબ્દોનો ઉચ્ચાર થતાં તેમના અર્થનો બોધ થાય છે. તેથી શબ્દમાં અર્થ દર્શાવવાની અદૃશ્ય અને નિત્ય શક્તિ સમજાય છે. નેત્રમાં જેમ તેના રૂપને જોવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે, તેમ શબ્દમાં તેના અર્થને દર્શાવવાની સ્વાભાવિક શક્તિ અર્થોત્થાપ્યતા છે. વૃદ્ધવ્યવહારથી મળતો સંકેત તે યોગ્યતાને બ્યક્ત કરે છે. શબ્દ અને અર્થનો એક બીજા ઉપર અધ્યારોપ થાય છે. શબ્દને અર્થરૂપે અને અર્થને શબ્દરૂપે સમજવામાં આવે છે. 'इयं च योग्यता शब्दानामर्थप्रतीत्यनुसारेणैव व्यवस्थापयितव्येत्यभेदेन शब्दार्थयोः प्रत्ययार्थ्यासक्तैवावस्थितेति च एष मुख्यः संबन्धः।' હેલારાજ.

असधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकवाचिशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥૩૦॥

કેટલાક વિદ્વાનો અસાધુ શબ્દને (સાધુ શબ્દના) અનુમાન દ્વારા વાચક સમજે છે; અથવા (સાધુ શબ્દનું) વાચકત્વ (અસાધુ શબ્દના વાચકત્વથી) જુદું ન હોય તે પછી (શાસ્ત્ર વડે સાધુ અને અસાધુ શબ્દના પ્રયોગથી પ્રાપ્ત થતો) પુણ્ય અને પાપ અંગેનો નિયમ કરવામાં આવે છે. (૩૦)

શબ્દોનું વાચકત્વ હંમેશાં જો એવા શુદ્ધ શબ્દમાં રહેલું છે, જાણી, ગોણી વગેરે અશુદ્ધ શબ્દોમાં તે પ્રાપ્ત થતું નથી. અશુદ્ધ શબ્દોનું વાચકત્વ આનુમાનિક છે; અર્થોત્થાપ્ય, ગોણી વગેરે અસાધુ શબ્દો જો એવા સાધુ શબ્દનું અનુમાન કરાવીને વાચક અને છે. આમ વાચકત્વ બંનેમાંથી પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યારે બાકરજીશાસ્ત્ર સાધુ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, તેનાથી પુણ્ય થશે અને અસાધુ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરવો, તેનાથી પાપમશે, એવો નિયમ દર્શાવે છે.

संयम्यशब्दे संयम्यो योग्यतां प्रति योग्यता ।

समयाद्योग्यतासंयिन्मात्रापुत्रादियोग्यत् ॥૩૧॥

સંયમ્ય શબ્દના પ્રતિપાદન)માં (યોગ્યતારૂપ) સંયમ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને યોગ્યતા માટે પછી યોગ્યતા (જ) સંયમ્યરૂપે સમજાય છે. માતા અને પુત્રના સંયમ્યનું જ્ઞાન જેમ સંકેત વડે થાય છે તેમ યોગ્યતાનો બોધ (પછી) સંકેતને કારણે થાય છે. (૩૧)

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સમવાયસંયમ માનવામાં આવતાં સમવાય માટે પણ બીજા સમવાયને માનવો પડે. યોગ્યતારૂપ સંયમ્યને સ્વીકારતાં આ મુદ્દેથી દળો જાય છે. સંયમ્ય એટલે યોગ્યતારૂપ સંયમ્ય. સમવાયસંયમ્ય દર્શાવવા માટે પણ યોગ્યતા રૂપ સંયમ્ય જવાબદાર બનશે અને યોગ્યતાસંયમ્ય દર્શાવવા માટે પણ યોગ્યતાસંયમ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વૃદ્ધવ્યવહારથી મળતો સંકેત આવી યોગ્યતાને સ્ફુટ કરે છે. "अनादिसिद्धाद्विषयव्यपारस्य दाम्भ्य वृद्धव्यवहारपरंपरापर्यायत् समयव्यवहारव्यामादिवशेन योग्यता निवीयते, न तु समयमात्रादतपामृतेऽपि त्वामाहः समुचितः ।" હેલારાજ

શબ્દઃ કારણમર્થસ્ય સ હિ તેનોપજન્યતે ।

તથા ચ શુદ્ધિવિપ્લાદર્શાચ્છબ્દઃ પ્રતીયતે ॥૨૨॥

શબ્દ અર્થનું કારણ છે. તે (અર્થ) તે (શબ્દ) વડે ઉત્પન્ન થાય છે; અને વળી શુદ્ધિના વિષય બનેલા અર્થ વડે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. (૩૨)

ચોખ્ખતારૂપ સંબંધને સમજાવના પછી હવે કારણભાવરૂપ સંબંધને સ્પષ્ટ કરે છે. વક્તાના મનમાં સંકેપ રૂપે રહેલ શબ્દ, સ્થાન, કરણ વગેરે વડે વ્યક્ત થઈને શ્રોતાની શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થનારા અર્થનું કારણ બને છે. તેથી જ રીતે શ્રોતાની શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનું કારણ શબ્દ છે. આમ શબ્દ અને અર્થ એક બીજાના કારણ રૂપે અધ્યાસસંબંધમાં સમાવ્ય છે.

ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દ અને અર્થ વક્તાના મનમાં અભિન્નરૂપે રહેલા છે, જેને માટે વક્તાને વિચક્ષા છે તે અર્થ શબ્દ સાથે મિશ્રરૂપે છે, કારણ કે તે વખતે તે અંતઃ-સંજ્ઞારૂપ અર્થોત્પાદનનાં શબ્દરૂપ હોય છે : સરખાવે, “ન હિ વિવક્ષિતોઽર્થઃ શબ્દ-સંમેશન્યઃ અન્તઃસન્નિવૃત્તરૂપસ્ય કલ્પ પ્રતિમાભાત્ ।” હેશ્વરાજ. પશુમેષુ જ્ઞાન પશુ અનાદિ શબ્દભાવનાયુક્ત હોય છે, તો પછી મનુષ્યેષુ તેવું હોય તેમાં શું નવાઈ ! સ્થાનકરણના વ્યાપારથી અભિવ્યક્ત બનીને અર્થરૂપ સાથે મિશ્ર બનેલા શબ્દ શ્રોતા વડે સમજાતાં ચોક્કસ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રોતા પણ તે અર્થમાં સંનિવિષ્ટ બનેલા શબ્દને તેની પોતાની હદ બનેલી શબ્દભાવના વડે સમજે છે.

ભોજનાદ્યપિ મન્યન્તે શુદ્ધ્યર્થે વસ્તુમર્થિ ।

શુદ્ધ્યર્થાદેષ શુદ્ધ્યર્થે જાતે વદપિ દૃશ્યતે ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ શુદ્ધ્યર્થ છે એમ માનતાં (‘તે ભાત ખાય છે’ વગેરે વાક્યોમાં) ભોજન, ભોજના, તેમને સંબંધ વગેરે જે અશક્ય મનાયાં છે, તે પણ (ભાત રાધિલો છે) એવા એક શુદ્ધિપ્રતિભાસ પછી (તે ભાત ખાય છે) એવો બીજો શુદ્ધિપ્રતિભાસ ચતાં, શક્ય બને છે. (૩૩)

શબ્દાર્થને શુદ્ધપ્રપાદક માનતાં, ક્રિયા અને તેનાં સાધન અર્થોત્પાદન સાધન અને સાધન પણ શુદ્ધપ્રપાદક થશે. તેથી ‘તે ભાત ખાય છે’ એવા વાક્યમાં ભોજન, ભોજના, તેમને સંબંધ વગેરે બાહ્ય બ્યવહાર સિદ્ધ થશે નહિ, આવી શંકાના જવાબમાં અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભોજનના શુદ્ધિપ્રતિભાસ પછી તેના ભોજનનો શુદ્ધિપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભોજન એવો વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન ચતાંની સાથે તરત જ તેને ખાવાનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ બીજો ભોજનપ્રતિભાસ કર્મકારક રૂપે છે.

અનિત્યેષ્વપિ નિત્યત્વમભિપ્રેક્ષાત્મના સ્થિતમ્ ।

અનિત્યત્વં સ્વશક્તિર્વા સા ચ નિત્યાન્ન મિચ્યતે ॥૨૪॥

અનિત્ય દ્રવ્યોમાં પણ અભિધેય(પ્રવાહ)રૂપે નિત્યત્વ રહેલું છે. અનિત્યત્વ (નિત્ય સત્તાની) શક્તિ જ છે અને તે નિત્ય (સત્તા)થી શુદ્ધી નથી. (૩૪)

પહેલી પકિતમાં શબ્દાર્થસંબંધની પ્રવાહનિત્યતાને અને બીજી પકિતમાં કૂટસ્થ નિત્યતાને જાણાવવામાં આવી છે.

ઉચ્ચરિત ધટ, પટ, વગેરેમાંથી અભિધેયરૂપ ચોક્કસ અર્થનું જ્ઞાન હમેશાં થતું રહે છે. શબ્દનું બાહ્ય રૂપ પ્રખરેલી હોવા છતાં અભિધેય રૂપે શબ્દાર્થ નિત્ય હોવાથી અર્થવાન દબ્યેનો તેમના અર્થો સાથે નિત્ય સંબંધ છે એમ મહાભાષ્ય પરસ્પરાદિકમાં પ્રવાહનિત્યતા સૂચવતી છે; સરખાવો : યદ્યપિશબ્દાદુચ્ચરિતાદર્શકારાવગ્રહસ્ય પ્રત્યયસ્ય સદેવોપત્તનનાદ વાજ્યેન હ્યેવ પ્રવૃત્તિવેડ્યઅભિધેયકત્વેન શબ્દાર્થસ્ય નિત્યવાન્નિત્યો ઇર્થવત્તામર્થરમિતંબન્ધઃતિ પ્રવાહ નિત્યતાશ્ચયેન વત્પ્રકાશામુક્તમ્ ।

અનિત્યત્વ પશુ નિત્ય સત્તાની જ શક્તિ છે અને તેનાથી જુદી નથી. ધટ, પટ વગેરે શબ્દો બધી અવસ્થાઓમાં અર્થોત્ સર્વકાળમાં ધટ વગેરે ઉપાધિવિસિષ્ટ બદ્ધરૂપ કૂટસ્થનિત્ય દ્રવ્યનું જ અતિસાદન કરે છે. આમ શબ્દ અને અર્થ એવા સંબંધીઓ નિત્ય હોવાથી શબ્દાર્થસંબંધ પશુ નિત્ય છે.

શબ્દનાર્થસ્ય સંસ્કારો દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનઃ ।

ક્રિયતે સોઽમિસંમ્યમ્મન્તરેણ કથં ભવેત્ ॥૩૫॥

(બાહુમન્ત્ર જોવા અનર્થક) શબ્દ વડે પશુ અર્થનો દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પ્રયોજનવાળો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે (આવા નિત્ય) સંબંધ વિના કેવી રીતે થઈ શકે ? (૩૫)

બીજા વગેરે ભોહોના, સાપ, વીંછી વગેરેનું જેર ઉતારનારા અર્થવિનાના મન્ત્રોથી જેર ઉતરે છે. આવા મન્ત્રાદ્યરોનું પ્રયોજન અત્યક્ષ છે. તેવી જ રીતે તંત્ર વગેરે મૂઢ સંપ્રદાયોના મન્ત્રો, ઓમ, ઐ, હ્રીં વગેરે બીજાદર રૂપ શબ્દો વડે તેમના દિવંગત પિતૃઓને ઉત્તમ ભોક્ષ અને પોતાને અલૌકિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં અદૃષ્ટ પ્રયોજન છે, શબ્દ અને તેના અભિધેય વચ્ચે સંબંધ ન હોય તો આમ કેવી રીતે સંભવે ?

નાવશ્યમભિધેયેષુ સંસ્કારઃ સ તથાવિધઃ ।

દ્રવ્યતે ન ચ સંવમ્પસ્તથામૂતી વિવક્ષિતઃ ॥૩૬॥

અભિધેય પદાર્થોમાં, શબ્દો વડે કરાવવામાં આવતો આવા પ્રકારનો (દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનરૂપ) સંસ્કાર હંમેશાં જોવા મળતો નથી; અને તેવો (સંસ્કારના નિમિત્ત રૂપે રહેલો) સંબંધ વિવક્ષિત પશુ નથી. (૩૬)

પટાદિ શબ્દોનો તેમના અર્થો સાથે દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનરૂપ સંસ્કાર રેખાતો નથી, તેથી તે કારણે સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી એ જાણત અહીં જાણાવવામાં આવી છે,

સતિ પ્રત્યયદેતુત્વં સંવન્ધ વપપયતે ।

શબ્દસ્યાર્યે યતસ્તત્ર સંવન્ધોઽસ્તીતિ ગમ્યતે ॥૩૭॥

શબ્દનો અર્થમાં યોગ થવા રૂપી કારણ હોવાથી, સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી (શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે) સંબંધ છે એમ સમજાય છે. (૩૭)

પટાદિ શબ્દો વડે તેમના નિયત અર્થોનો બોધ થાય છે, તે બાબત જ તેમની વચ્ચે યોગ્યતારૂપ નિત્યસંબંધને પ્રમાણિત કરે ■ મીમાંસકો પશુ આ જ વાત કહે છે કે શબ્દનું જ્ઞાન થતાં અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તે કારણે સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સરખાવો ચત્તરડે વિજ્ઞાતેડર્ષો વિજ્ઞાયતે સ તંબન્યઃ ।

નિત્યેડનિત્યેડપિ કાવ્યથે પુરુષેણ કથચ્ચન ।

સંધ્યોડકૃતસંધ્યૈઃ શબ્દૈઃ કર્તુ ન શક્યતે ॥૩૮॥

અર્થને નિત્ય સમજવામાં આવે કે અનિત્ય, પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ પોતાના અર્થો સાથે જેમને સંબંધ નિશ્ચિત થયો નથી તેવા શબ્દો વડે શબ્દો અને અર્થો વચ્ચેના સંબંધને સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. (૩૮)

સર્વત્ર નિત્ય જાતિ સખ્યથાં છે, અનિત્ય વ્યક્તિ નહિ આકાશ, કાલ, દિશ્ વગેરે શબ્દોનો અર્થ નિત્ય વ્યક્તિ છે. આવી સ્થિતિમાં ઘટાટિરૂપ અનિત્ય ઉપાધિથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મરૂપ દ્રવ્ય જ સર્વત્ર સખ્યથાં છે. આમ માનતાં કોઈ વ્યક્તિ સંકેત કરી શકતી નથી, કારણ કે તેની પહેલાં પશુ નિત્ય દ્રવ્ય હોય છે. શબ્દ કોઈક અર્થનો વાચક છે એમ સ્વીકારતાં ભગવાન બાદિપુરુષે સુધાર, કુંભાર, લુહાર વગેરેના સર્જનની સાથે સાથે તે તે વ્યક્તિઓનો તેમના વાચક શબ્દો સાથે સંકેત કર્યો. આવો સંકેત સખ્યથાં વચ્ચેના નિત્ય સ્વાભાવિક સંબંધને અભિવ્યક્ત કરે છે.

વ્યવદેસે પદ્યાર્થનામન્યા સત્તીપચારિકી ।

સર્વાવસ્થાસુ સર્વેપામામરૂપસ્ય વર્ણિકા ॥૩૯॥

પદાર્થોના, શબ્દ દ્વારા બોધના નિમિત્ત રૂપે, બાકી સત્તાથી શુદ્ધ ઉપચાર સત્તા રહેલી છે. તે બધો અવસ્થાઓમાં બધા પદ્યાર્થોના સ્વરૂપને દર્શાવે છે. (૩૯)

વૈષાકરજી પદ્યાર્થોની બે પ્રકારની સત્તા માને છે, શુદ્ધિસ્થ સત્તા અને બાહ્યસત્તા. પતંજલિના મતમાં કોઈપણ પદ્યાર્થ સત્તા વિનાનો હોતો નથી (ન સત્તાં પદ્યાર્થો વ્યભિષયતિ । મહાભાષ્ય, પા. ચૂ. ૫.૨.૬૪) આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે દરેક પદ્યાર્થ શુદ્ધિસ્થતામાં સમાવિષ્ટ હોય છે જ, આ શુદ્ધિનિષ્ઠ સત્તાને ઉપચાર સત્તા કહે છે. બાહ્યકાર પતંજલિ ઉપચાર-સત્તા અર્થાત્ બૌદ્ધીસત્તા માટે જૂતભવિષ્યત્સત્તા શબ્દ પશુ વાપરે છે, અને બાહ્યસત્તા માટે સંપ્રતિસત્તા શબ્દ વાપરે છે. ઉપર નિર્દેશેલા સૂત્ર અને તેના બાબ ઉપરથી સમજાય છે કે પતંજલિને બે પ્રકારની સત્તા માન્ય હતી. ભૂતકરિ બાહ્યસત્તાને મુખ્ય સત્તા કહે છે અને બૌદ્ધીસત્તાને બૌધ્ધિવિદિ અથવા ઉપચારસત્તા કહે છે. કૈયટ (મહાભાષ્ય, પ.૨.૬૪), સંપ્રતિસત્તા, વર્તમાનસત્તા અને બાહ્યસત્તા આ બધાને એકસરખાં ગણે છે. ઉપચારસત્તા જૂત અને ભવિષ્યકળમાં અર્થરૂપ દર્શાવે છે. અતીત, અનાગત વગેરે શબ્દોનો પશુ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સંબંધની નિત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષજીવિરોધ્ય અવસ્થામાં પશુ આ ઉપચારસત્તા છે આમ ન હોય તો વિશિષ્ટ અને નિર્ભાગ પદ્યાર્થોના અર્થોનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? સહવિધાણુ, અનાતયક, વન્ધ્યાપુત્ર વગેરે શબ્દો પશુ આ ઉપચારસત્તાને કારણે, બાહ્ય અભિધેય અસત્ય હોવા છતાં, શુદ્ધિ વડે નિરૂપિત જનતા હોવાથી, અર્થ સાથે તેમનો નિત્યસંબંધ સમજાય છે. આમ જૂતભવિષ્યત્સત્તા એટલે બૌદ્ધી અર્થાત્ ઉપચારસત્તા અને વર્તમાન સત્તા એટલે સંપ્રતિસત્તા અર્થાત્ બાહ્યસત્તા.

સ્ફટિકાદિ ગથા દ્રવ્યં મિન્નરૂપેરુપાધયૈઃ ।
સ્વશક્તિયોગાત્સંવન્ધં તાદૃષ્યેણોપગચ્છતિ ॥૪૦॥

તદ્વચ્છન્દોઽપિ સત્તાયામત્યાં પૂર્વં જ્વલિચતઃ ।
ધર્મરૂપૈતિ સંવન્ધમયિરોધિવિરોધિમિઃ ॥૪૧॥

સ્ફટિક વગેરે (સ્વચ્છ) પદાર્થ જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધને પામીને, જુદાં જુદાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરવાની તેમની શક્તિઓને કારણે, એકરૂપ થતાં હોય તેવાં જણાય છે; તેમ જાણે પણ આ ઉપચાર સત્તામાં પહેલાં આદ્ય બનીને વિશેષી અને અવિશેષી ધર્મો સાથે સંબંધ પામે છે. (૪૦-૪૧)

ભતૃહરિનો સિદ્ધાન્ત છે કે સંબંધ મુખ્યરૂપે બીજ અર્થાત્ લુદ્ધપાર્શ્વ છે. આવી રિયતિમાં નિયત સ્વરૂપવાળા એક જ દ્રવ્યના વિશેષી અને અવિશેષી એવા બે પ્રકારના ધર્મો બાક સત્તામાં હોઈ શકે નહિ, તે તો બીજીસત્તામાં જ હોઈ શકે. ધટ, ધટ વગેરે પદાર્થો બાક સત્તામાં ભાવાત્મક હોય છે; બાહ્યરૂપે અર્થાત્ બાકસત્તામાં અભાવાત્મક હોઈ શકે નહિ. એથી વિરુદ્ધ ઔપચારિક અર્થાત્ બીજીસત્તામાં પદાર્થો ભાવાત્મક તેમજ અભાવાત્મક હોઈ શકે. સ્ફટિક વગેરેની પાસે, લાલ, કાળાં, પીળાં રૂલ જેવાં જુદાં જુદાં રંગનાં દ્રવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં હોય તો તે તેમની સાથે તદ્દરૂપ થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે ઔપચારિક સત્તામાં જ્વલિચિત બનતો સંબંધ જ્યાં વિશેષી અને અવિશેષી ધર્મો સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. તદ્દરૂપ થનાર સ્ફટિક વગેરે દ્રવ્યો પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતાં નથી, તે તદ્દરૂપ થાય છે એવો આભાસ થાય છે. તે પ્રમાણે ઉપચારસત્તા પણ વિશેષી અને અવિશેષી ધર્મોવાળા પદાર્થો સાથે સંબંધને પામી હોય તેવો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ધડો છે એમ કહેતાં બીજીસત્તા પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને અસ્તિત્વમાં પરિણમ પામે છે; અથવા ધડો નથી એમ કહેતાં બીજીસત્તા સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને નાસ્તિત્વમાં પરિણમ પામે છે એમ કહેવું ચોક્કસ નથી, કારણ કે છે, નથી, એવા ધર્મો, જે વાસ્તવમાં બાકસત્તાના ધર્મો ■ તે ઉપચારસત્તા સાથે વાસ્તવિક સંબંધને પ્રાપ્ત કરતા નથી; પરંતુ તેમનો સંબંધ માત્ર આભાસિક છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેમનો સંબંધ સત્તા-સામાન્ય સાથે છે. ઉપચારસત્તા, સત્તાસામાન્ય હોવાથી ભાવાભવસાધારણ છે. બાક-સત્તા અભાવાત્મક ધર્મો સાથે સંબંધમાં આવતી નથી, પરંતુ ઉપચાર સત્તા ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક એમ બંને પ્રકારના ધર્મો સાથે જ્વલિચિત બને છે.

एवं च प्रतिषेधेषु प्रतिषेधप्रवृत्त्यये ।

आश्रितेषूपचारेण प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥४२॥

આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ શક્ય અને તે માટે પ્રતિષેધ વિષયોમાં અધ્યારોપ વડે, પ્રતિષેધની પ્રવૃત્તિ ગાય છે. (૪૨)

છે (મત્તિ), નથી (નાસ્તિ), ઉત્પન્ન થાય છે (જાયતે) વગેરે સંબંધવધારો ઉપચાર-સત્તાને કારણે છે. અભાવાત્મક અપ્રાણબ્ય વગેરે વિશેષી ધર્મો માત્ર ઉપચાર સત્તામાં જ શક્ય છે. બાક સત્તા સત્ હોવાથી, અભાવ અર્થાત્ અસત્વ દર્શાવતા, અપ્રાણબ્ય સંબંધી

પ્રયોગનો આગળનો વિરોધ, બાહ્ય સત્તામાં પ્રાપ્ત થશે નહિ. બાહ્ય સત્તા અભાવની વિરોધી છે. દૃવે જો 'આગળ' શબ્દથી બાહ્ય સત્તામાં રહેલ આગળ સમન્વય તો અધ્યાગળ પડેનો પ્રયોગ થશે નહિ; કારણ કે તેનો અભાવ ન હોવાથી અભાવ અર્થમાં નહીં પ્રયોગ થશે નહિ. દૃવે જો આગળ પડેની બાહ્ય સત્તા માનવામાં ન આવે તો બાહ્ય સત્તામાં રહેલ આગળનો અભાવમાં આગળ શબ્દનો પ્રયોગ થશે નહિ, તેથી જો અધ્યાગળ એવો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો નવ દર્શાવતો પ્રત્યય કોનો નિરોધ કરશે, કારણ કે આગળની બાહ્ય સત્તા માની નથી? આમ બાહ્ય સત્તાના અનુસંધાનમાં નર્મ્ય અસંભવ છે; સરખાવો : પ્રમાણ-વાર્તિક ૪, ૨૨૬. સત્તાં ચ ન વિષેષોઽસ્તિ સોઽસરણ મ વિષતે ।

જયત્યેવેન ધ્યાયેન મર્મ્યઃ પ્રત્યં ગતઃ ॥

શબ્દાર્થને જો બૌદ્ધ અથવા ઉપચાર સત્તાવાળો માનવામાં આવે તો અધ્યાગળ વગેરે પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે ઉપચારસત્તા સત્તાસામાન્યરૂપ અને બાવાભાવ-સાધારણ છે, તેથી અસ્ત્યથા અને નર્મ્યનો ઉપચાર સત્તામાં સમાવેશ કરવામાં કરી વધી આવતો નથી; સરખાવો હેઠારોજ : यदि पुनरत्र निवृत्तपदार्थको बाह्यतयाऽपि किमपि प्रत्युच्यते । एवं यथा विज्ञायेते, नेति कुतश्चे सन्देहः स्यात् कस्य पक्षार्थो निवृत्त इति । મહાભાષ્ય ૨. ૨. ૬) અત્ર સર્વથા શિરતાદર્શક્યે પ્રયોગ एव न स्यादिति बाह्यापेक्षैव निवृत्तपदार्थकत्वम् । ઉપચાર-સત્તાવેશ્વરા તુ પ્રયોગ इति स्फुटमुक्तं भवति ।

આત્મસામ્ય જન્મોત્થા સત્તા લભ્યં ચ લભ્યતે ।

यदि सञ्जायते कस्मादधासञ्जायते कथम् ॥ ૪૩॥

અનુરૂપન પદાર્થની સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું નામ જન્મ છે. અસ્તિત્વમાં આવેલા વડે પ્રાપ્ત્યને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. જો (તે) અસ્તિત્વમાં હોય તો શા માટે તે જન્મે છે (અને) જો તે અસ્તિત્વમાં ન હોય તો તે કેવી રીતે જન્મ પામે? (૪૩)

પોતાની ઉત્પત્તિની પહેલાં અસત્ અથવા અસત્યાવ પદાર્થની સ્વરૂપપ્રાપ્તિને તેનો જન્મ કહેવાય છે. 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે', એ ઉદાહરણમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા અંકુર અંગે લખ્યા અર્થોત્ કર્તા, લભ્ય અર્થોત્ લાભકર્મ અને લાભ એટલે ભાક્ષિયા ગ્રેમ ત્રણનો બોધ થાય છે. આ ત્રણને જો સત્કાર્યના અનુસંધાનમાં સમજવામાં આવે તો તેના જન્મનો વિરોધ થશે, કારણકે જેનું અસ્તિત્વ છે, તેનો જન્મ હોતો નથી. બાહ્યસત્તાવાળા અર્થને જ જો શબ્દાર્થ સમજવામાં આવે તો અંકુર ઉત્પન્ન થાય જ એવો બ્યવહાર થઈ શકશે નહિ, કારણ કે, જે રૂપે અસ્તિત્વ છે તે જ રૂપે જન્મ હોતો નથી અને જેના વડે જન્મ છે તેના વડે અસ્તિત્વ નથી. સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ જન્મક્રિયા, ગમનક્રિયાના જેવી છે. ગમનમાં ગત્તા, ગત્તવ્ય વગેરે બાહ્ય સત્ છે. તે પ્રમાણે સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્તિક્રિયા, પ્રાપ્તિક્રિયાનો કર્તા (અંકુર) અને પ્રાપ્તવ્ય સ્વરૂપ, બાહ્ય સહનિષયક હોવાં જરૂરી છે.

વૈયાકરણસિદ્ધાન્તમાં જો સત્તાઓ માનવામાં આવી છે; બાહ્યસત્તા અને ઉપચાર-સત્તા. અન્ય પ્રમાણ કે પ્રમાણો દ્વારા બાહ્ય સત્તાનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત બનતું હોય તો વૈયાકરણને તે સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ શબ્દાર્થને તેઓ બાહ્યસત્તામાં નહિ પરંતુ બુદ્ધિસત્તા અર્થોત્ ઉપચારસત્તામાં સન્નિવિષ્ટ રાખે છે.

સતો હિ ગન્તુર્ગમનં સતિ ગમ્યે પ્રવર્તે ।

ગન્તૃવચ્ચેન્ન જન્માર્યો ન ચેત્તદ્વન્ન જાયતે ॥૪૪॥

જનારી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ હોય અને જવાનું સ્થળ પણ હોય તો જવા રૂપી ક્રિયા પ્રવર્તે છે. જનારના જેવો જન્મનાર સિદ્ધ હોય તો તે જન્મી શકતો નથી અને તો તે જન્મનાર જનારના જેવો ન હોય તો જન્મ જ થતો નથી. (૪૪)

શબ્દાર્થ બાવાત્મક હોય કે અબાવાત્મક પરંતુ હંમેશાં તે શુદ્ધિસત્તા અર્થાત્ ઉપચાર સત્તામાં સન્નિવિષ્ટ રહે છે. ન્યાય, વૈશેષિક વગેરે અસત્કાર્યવાદીઓ અને સત્કાર્યવાદી સાંખ્યો બાદ અર્થને શબ્દાર્થ માને છે. હેલાતજ આનો ઉત્તર આપતા જાણીએ ॥ કે સત્કાર્યપદમાં પણ શબ્દાર્થને બૌદ્ધ સમજાવે પઠશે, કારણ કે બાહ્યાર્થને શબ્દાર્થ માનવાથી સત્કાર્યવાદમાં જન્મ સમજાતો નથી. અસત્કાર્યવાદમાં તો જન્મની અનુપપત્તિ છે જ.

ઉપચર્ય તુ કર્તાત્મભિધાનપ્રવૃત્તયે ।

પુનઃ કર્મભાષેન તાં ક્રિયાં ચ તદામયામ્ ॥૪૫॥

અયોપચારસત્તૈર્થ વિધેયાત્તત્ર સ્વયઃ ।

જન્મના તુ વિરોધિત્વાનુસૂયા સત્તા ન વિષ્ટે ॥૪૬॥

(અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે એવા બ્યવહારમાં અંકુર એવા) અભિધાનની પ્રવૃત્તિ માટે તેને કર્તા રૂપે કહીને, પછી તે (કર્તા)ને કર્મ તરીકે કહીને અને તેમાં (અંકુરજનનરૂપી) ક્રિયાની કહણના કરીને ઉપચારસત્તાને સ્વીકાર માગત થાય છે. ત્યાં (ક્રિયાપદના) લક્ષર વગેરે પ્રયયો યોજવા ભેદજે. જન્મ સાથે વિરોધી હોવાથી, સુખ્યસત્તાનું અસ્તિત્વ નથી. (૪૫-૪૬)

શાબ્દ બ્યવહારમાં કર્મ અને કર્તાની જેમ ક્રિયા પણ ઉપચરિત હોય છે. ક્રિયાને આભય કર્તા અથવા કર્મ છે. કર્તા ઉપચરિત હોય તો ક્રિયા પણ ઉપચરિત હોય. તેમાં 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે' (અંકુરઃ જાયતે) એવા શબ્દોના વપરાશમાં અંકુર એવા શાબ્દિક અભિધાન માટે પહેલાં ઉપચારસત્તામાં કર્તાની કહણના થાય છે, પછી કર્મની અને ક્રિયાની પણ કહણના થાય છે. આ ઉપચરિત કર્તા અને કર્મના લક્ષર વગેરેનું વિધાન કરવામાં આબ્ધુ છે, મુખ્ય સત્તા જન્મ સાથે વિરોધી હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ નથી.

આત્માનમાત્મના વિદ્વદ્સ્તીતિ વ્યપદિશ્યતે ।

અન્તર્માવાચ્ચ તેનાસૌ કર્મણા ન સર્કર્મકઃ ॥૪૭॥

(પોતાના) સ્વરૂપને સ્વરૂપ વડે જ ધારણ કરનાર તે 'છે' એમ કહેવાય છે. (આત્મધારણરૂપ) કર્મનાં (તે 'છે'માં) અંતર્ભાવ થવાથી તે (યતુ-અમ્) ધાતુ સકર્મક નથી. (૪૭)

૭ બાવવિકારોમાંના જન્મે છે (જાયતે) પછી છે(અસ્તિ)નું અભિધાન પણ ઉપચાર.

સત્તામાં જ થાય છે. અસ્તિત્વ એટલે આત્માને અર્થોત્ પોતાને ધારણ કરવું, અહીં ધારણ ક્રિયાનો કર્તા અને કર્મ એક જ છે. આવું એટલે મુખ્ય સત્તામાં સંબંધિત નથી. સ્વતંત્ર કર્તા અને પરતંત્ર કર્મ, બંને વિરુદ્ધ ધર્મો, એક સાથે મુખ્ય સત્તામાં રહી શકતા નથી. સામાન્ય રીતે નિયમ એવો છે કે જે કર્મ ધાત્વર્થમાં સમાવિષ્ટ થાય છે તે ધાતુની સકર્મકતા પ્રયોજ્યું નથી. ધાત્વર્થનું અંગ બનનારું કર્મ ધાત્વર્થના મહત્વથી જ સમગ્રાય છે. 'તેથી જન્મે છે' (જાયતે) અને છે (અસ્તિ) એવો ક્રિયાઓનો આત્મલાભ અને આત્મ-ધારણ એવો અર્થ હોવા છતાં તે સકર્મક જ છે.

જિ (અસ્તિ) અને જન્મે છે (જાયતે) ના અર્થમાં આત્મરૂપ કર્મ અંતર્દિષ્ટ છે, પરંતુ ધારણ અને લાભમાં તેમ હોતું નથી. તેથી 'છે' (અસ્તિ) અને 'ધારણ કરે છે' (ધારયતિ) ક્રિયાઓ ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે જાયતેમાં જન્મક્રિયા અને ઇચ્છતેમાં લાભક્રિયા પણ સર્વથા જુદી છે.

પ્રાક્ષ્વ સત્તામિસંવધાનમુખ્યા સત્તા કથં ભવેત્ ।

અસંધ્વ નારતેઃ કર્તા સ્યાદુપચારસ્તુ પૂર્વવત્ ॥૪૮॥ .

સત્તા સાથેના સંબંધની પહેલાં મુખ્ય સત્તા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? જેનું અસ્તિત્વ તથા તે અસ્તિત્વનો કર્તા યદિ શકે નહિ; પરંતુ પહેલાંની જેમ સત્તા ઉપચારરૂપે સમગ્રાય છે. (૪૮)

પાસકે જણાવે છે કે આખ્યાત સાધ્વરૂપમાં આવતું અભિધાન કરે છે. 'રહિ છે' (વચતિ) શબ્દથી પાકક્રિયાની શરૂઆતથી અંત સુધીની પાકક્રિયા જણાવવામાં આવે છે. તેમાં પૌર્વાર્પ્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે છે' (અસ્તિ) પદથી અસ્તિત્વનો ગોઠ સાધ્વરૂપમાં પૌર્વાર્પ્ષ સાથે થાય છે. અંકુર છે' (અકુરઃ અસ્તિ)માં અસ્તિ પદથી અંકુરની સાધ્વા-વચ્ચે સમગ્રાય છે. તેથી અસ્તિ ક્રિયાનો કર્તા સિદ્ધાવસ્થાવાળો હોતો નથી. અહીં પ્રતીત થનારી સત્તા સાધ્ય અને સાધન એક જ રીતે સમગ્રાય છે. મુખ્ય સત્તામાં આમ બનતું નથી. જે હજુ સત્તાનો અનુભવ કરવાની સ્થિતિમાં છે તે કેવી રીતે સિદ્ધ બની શકે? સિદ્ધ થયેલા સાધ્ય ન થઈ શકે. તેથી 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે (અકુરો જાયતે) ની જેમ 'અંકુર છે' (અકુરઃ અસ્તિ) એવો પ્રયોગ ઉપચારસત્તામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પાસકે જ બાવવિકારો રજૂ કર્યા છે; અર્જુનરિ, અસ્તિ, નાસ્તિ અને જાયતે એવા ત્રણ ધર્મો ઉપચારસત્તામાં દર્શાવીને ત્રણ બાવવિકારોનો તેમાં અન્તર્ભાવ કરે છે. વિનાશ અભાવમાં અંતર્ગત છે. શક્તિ અને પરિણામ અને ઉપદ્રવ વિનાશમાં અન્તર્ગત છે.

શબ્દાર્થ ઉપચારસત્તામાં જ સમાવિષ્ટ બને છે. આ ઉપચારસત્તા ધટ, પટ વગેરે વિન્ન પદાર્થોમાં સમાન હોવાથી સર્વત્ર એકરૂપે વ્યાપ્ત છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બાહ્યસત્તાના વિરોધી અગ્રાણી જેવા પ્રયોગો શબ્દબંધવવિકારોમાં પણ વ્યાપ્ત બને છે. આમ ઉપચાર સત્તા પદાર્થોત્તમા રહેલી છે.

તમાગ્નિનેપુ ધર્મેષુ વિરોધિષ્વિરોધિનીમ્ ।
 વિરોધિસ્ત્યાપનાયૈવ શબ્દૈસ્તૈરુપાશ્રિતામ્ ॥૪૯॥
 અભિન્નકાલમયેષુ મિન્નકાલેષ્વવસ્થિતામ્ ।
 પ્રવૃત્તિહેતું સર્વેષાં સંવાનામૌપચારિકીમ્ ॥૫૦॥
 एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते ।
 सा च संप्रतिसत्तायाः प्रथग्भाष्ये निदर्शिता ॥५१॥

તેથી પરસ્પર જિન્ન અને વિરોધી ધર્મોમાં પણ અવિરોધી, પરસ્પર વિરોધી (કતી, કર્મ વગેરે સાધનો)ને બહેર કરવા માટે પ્રયોજાયેલા તે તે શબ્દો વડે આશ્રિત, કાલની જિન્નતા વિનાની (હોવા છતાં) જિન્ન કાલવાળા પદાર્થોમાં રહેલી, અને બધા શબ્દોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ જે ઔપચારિકી સત્તા છે તેને કોઈ (કેવા કે કારકરૂપ) પદાર્થ ઉલ્લેખતો નથી. બાહ્ય સત્તાથી તે જુદી છે એમ ભાષ્યમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. (૪૯-૫૧)

ઉપચારસત્તાનો સંબંધ વર્તમાન, જૂત અને ભવિષ્યના પત્તથી સાથે પણ છે. આવા પદાર્થોનું છુદ્ધિમાં નિરપણ થવા પછી શબ્દદ્વારા પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી બધા શબ્દોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ઉપચારસત્તા છે, બાહ્યસત્તા નહિ. વાક્યમાં ક્રિયાકારકવાચ ઉપચારસત્તાને અર્ધીન છે, બાહ્યસત્તાને અર્ધીન નથી. ક્રિયાવાચક આખ્યાત અને કારકવાચી સુખ-તોનો સંબંધ બાહ્ય સત્તા સાથે નથી પરંતુ ઉપચારસત્તા સાથે છે. સર્વથા અસદ એવા શકવિપાણ, આકાશકુસુમ વગેરે પણ ઉપચારસત્તામાં જ સંનિવિષ્ટ બને છે, તેથી જ આખ્યાતે કહ્યું છે કે કોઈ પદાર્થ સત્તાનું અતિક્રમણ કરતો નથી (ન સર્વાં પદાર્થો વ્યવિવરતિ । યા. ઇ. ૫૨ ૧૪) આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે છુદ્ધિસત્તા અર્થાત્ ઉપચારસત્તામાં સમાવિષ્ટ અર્થ જ શબ્દાર્થ છે.

વૈયાકરણો શબ્દને પ્રમાણ માનનારા છે. તેમને એટલે અર્થ બાહ્ય અર્થરૂપે નથી, પરંતુ બીજા અર્થરૂપે છે. તેથી સમગ્ર વાક્યવહારનો આધાર બીજા સત્તા પર છે. પરંતુ બીજા અર્થ હમેશાં અર્થકાય માટે સમર્થ હોતો નથી, તેથી અર્થકાય માટે બીજાસત્તાથી જુદી બાહ્ય સત્તાનો સ્વીકાર વૈયાકરણોએ કર્યો છે. અહાત્માપ્તર આ બાહ્યસત્તાને સંપ્રતિ-સત્તા કહે છે. સરખાવો હેલારાજ : તદેવગુપ્તધારણતથા સમર્પિતમાયાનો આદ્યાનામર્વાનામર્વીણ-દિમાર્ચેત પ્રવાવનાદ ચદાર્થ એવામ્નો અમહાર ક્ષિતિ સ્વચ્ચનિત્યત્વગુપ્તધારણત્વ ।

प्रदेशस्यैकदेशं वा परतो वा तिरूपणम् ।
 विपर्ययमभावं वा व्यवहारोऽनुवर्तते ॥५२॥

(પૂર્ણ તરવના એક) પ્રદેશના એક ભાગને, અથવા ભત્તિ વડે (કરવામાં આવતા) બાહ્ય નિરપણને, (વસ્તુતરવથી) વિપરીત અર્થને અથવા અભાવને (શબ્દ)-વ્યવહાર અનુસરે છે. (પર)

અહીં વૈયાકરણો, સંસર્ગદર્શનાદિઓ (વેશેષિકો), વિજ્ઞાનવાદીઓ અને ધન્યવાદી-ઓના મતોને સ્પષ્ટ કર્યા છે.

સમગ્ર શબ્દભવકાર જગતમાંના અનેકલેને સ્વીકારીને પ્રવૃત્ત થાય છે. અથવા નાના-ત્વની પેલે પાર રહેલ અદ્વૈતતત્ત્વ શબ્દો દ્વારા વ્યવહાર્ય નથી. અદ્વૈત દર્શનમાં પારમાર્થિક દષ્ટિએ વિચારતાં નાનાત્વવાળો શબ્દભવકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. વ્યાવહારિક દષ્ટિથી વિચારતાં શબ્દ, પરમતત્ત્વનો અસત્ય ઉપાધિએ, જેને જાતુંહરિ પ્રદેશ કહે છે, તેને રજૂ કરે છે. ઘટ, ષટ, વગેરે શબ્દો પગ્મ શબ્દભવત્ત્વની ઉપાધિએ. અર્થાત્ પ્રદેશને પણ પૂણું રીતે રજૂ કરી શકતા નથી, પરંતુ તેમના એકદેશ અર્થાત્ એકાંશને રજૂ કરે છે. દ્રવ્યને ગુણસમુદાય માનીએ કે પદ્મજલિના સતે ગુણસંદાય માનીએ (મહાભાષ્ય પા ૩૪.૧ ક) પણ હેસારાજ તેને માત્રાકથાપ કહે છે. ઘટ કે ષટ શબ્દ આવા માત્રાકથાપનું સંપૂર્ણ અભિધાન કરી શકતો નથી. આ પ્રકારના અદ્વૈત દર્શનને જાતુંહરિ અને હેસારાજ અનુસરે છે.

સંસર્ગવાદી વૈશેષિકોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સર્વ શબ્દભવકાર જ્ઞાતિ, ગુણ વગેરે ખરે ઉપાધિએ દ્વારા નિષ્પન્ન થાય છે, જેમકે 'ગાય' પૌતાની મેળે ગાય પણ નથી અને 'અગાય' પણ નથી, ગાય એટલા માટે ગાય છે કે મૌત્ર સાથે તેનો સંસર્ગ છે. આમ ગૌત્વ રૂપી ઉપાધિએ વડે મૌત્રે બોધ થાય છે (સર્વગંધર્થને સ્વતો ચૌનૌ મૌત્રાધ્યતૌઃ ગૌત્વામિ-સંવન્ધાદૃશીવિતિ શાસ્ત્રણ સાક્ષાદ્ વ્યવહાર્યમેવ દ્રવ્યં પરોપવીયમાનસ્વવિશેષ્યં વ્યવહારમનુવતતિ ।

ત્રીજી પક્ષમાં શબ્દભવકાર ભેદરહિત બ્રહ્મને અનેક ઉપાધિઓવાળા બેલાના તત્ત્વ-રૂપે જાહેર કરે છે. આ સથે તત્ત્વનો વિપર્યય. પરમાર્થરૂપે વિજ્ઞાન એકાંત છે. શબ્દ-ભવકાર તેને ઘટ, ષટ વગેરે પાસ પદાર્થોના વિપર્યયથી જાણાવે છે.

ચતુર્થ પક્ષમાં સર્વથા અવિદ્યમાન અર્થને પણ શબ્દદ્વારા જાણાવવામાં આવે છે. ઘટ, ષટ વગેરેની સત્તા છે જ નહિ તેમના અભાવને જ શબ્દદ્વારા જાણાવવામાં આવે છે.

આ ચારેય પક્ષોમાં ઘટ, ષટ વગેરે શબ્દ વડે અર્થનું અભિધાન વસ્તુતત્ત્વને અનુ-સરતું નથી. શબ્દવડે અર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે કાંતો પૂર્ણતત્ત્વના પ્રદેશનો અંશમાત્ર હોવાથી, અથવા વિપર્યયરૂપે હોવાથી અથવા અન્યદ્વારા નિષ્પાત્ત હોવાથી યથાર્થ નથી આમ શબ્દ અને સત્તારૂપ પદાર્થ વચ્ચેનો સબંધ યથાર્થ, યોગ્યતા રૂપ અથવા નિત્ય નથી.

ययेन्द्रियस्य वैगुण्यान्मात्राध्यारोपपानिय ।

जायते प्रत्ययोऽर्थभ्यस्तत्रैवोद्भवा मतिः ॥૫૬॥

જેમ (નેત્ર વગેરે) ઇન્દ્રિયોના દોષને કારણે પદાર્થોનું દર્શન જાણે અન્ય પદાર્થોના અધ્યારોપવાણુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેણું જ શબ્દો વડે પ્રાપ્ત થતું (પદાર્થ) જ્ઞાન છે. (૫૩)

નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો જો દોષશુદ્ધ હોય તો પદાર્થનું વાસ્તવિક રૂપ જાણતું નથી. શબ્દો વડે અર્થનો બોધ દોષશુદ્ધ ઇન્દ્રિયો જેવો છે. જેમ કળાશાળી પીકાતો માથુસ સફેદ શંખને પંજો જુએ છે અર્થાત્ સફેદ શંખ હિપર પંજો સંખનો અપારોપ કરે છે તેમ શબ્દો પણ પદાર્થના વાસ્તવિક રૂપને દર્શાવવાને જાણે અન્ય રૂપને જાણાવે છે. વહેવાજા મતિઃ । એટલે શબ્દો વડે પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન જેના વડે અર્થનું પ્રતિપાદન થાય તે ઉદ્દેશ અર્થાત્ શબ્દ સ્થિરવતે પ્રતિપાદતે અર્થઃ એવે દ્રષ્ટિ રહેલો ।

અકુરતરવિપયામાસં શ્વદઃ પ્રત્યયમાશ્રિતઃ ।

અર્થમાહાન્યરૂપેણ સ્વરૂપેણાનિરૂપિતમ્ ॥૧૪॥

શબ્દ, પદાર્થના અપૂર્ણ આભાસને રજૂ કરનારા જ્ઞાનને આશ્રય કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપ વડે નિરૂપિત નહિ થયેલા પદાર્થને અન્યરૂપે રજૂ કરે છે. (૫૪)

શબ્દોમાં પૂર્ણ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. વૈયાકરણો હમેશાં માને છે કે શબ્દો આશ્રય પદાર્થ અર્થોત્ સમપ્રતિ સત્તાનું નિરૂપણ કરતાં નથી, પરંતુ બીજ વસ્તુ તત્ત્વને જણાવે છે. આમ બીજ અર્થ જેને વિકલ્પ કહેવામાં આવ્યો છે, તે શબ્દોના વિષય માને છે. વક્તા આવા વિકલ્પરૂપ અર્થનું ચક્રણ કરીને શબ્દદ્વારા જણાવે છે અને શ્રોતા તેને વિકલ્પાભેદરૂપે પ્રકૃત્ય કહે છે. આવી વિકલ્પ કદાપિ પૂર્ણતત્ત્વનો વિષય બની શકતો નથી. સરખાવો. —

વિકલ્પયોનયઃ શબ્દઃ વિકલ્પાઃ શ્રવણોનયઃ ।

તેષામત્પન્નતત્ત્વેભ્યઃ નામં શબ્દાઃ સ્પુરતસ્ત્વતી ॥ — ન્યાયમંજરી, પૃ. ૧૪૫

રૂપગવ્યપદેશાશ્રયં લૌકિકે વર્તમાનિ સ્થિતૌ ।

જ્ઞાનં મત્ત્વમિત્થર્થં ચ સદૃશૌ કાલપણ્ડિતૌ ॥૧૫॥

(વિવક્ષિત અર્થનું) શુદ્ધિ વડે) નિરૂપણ અને (શબ્દ વડે થોતાને તેની) પ્રાપ્તિ (-આ પાનને) વડે લોકગવ્યવહાર કરનારા બાળક અને પંડિત, જ્ઞાન અને શબ્દ-પ્રયોગ અંગે એકસરખા છે. (૧૫)

સામાન્ય જોને વસ્તુનું પદાર્થ નિરૂપણ ન કરી શકે એ તો સમજી શકાય, પરંતુ પંડિત અર્થોત્ તત્ત્વદર્શીને શબ્દવ્યવહાર પણ સામાન્ય માણસોના શબ્દવ્યવહાર જેવો જ હોય છે. તત્ત્વદર્શી પણ વિવક્ષિત અર્થનું શુદ્ધિદારા નિરૂપણ કરીને શ્રોતાને શબ્દ દ્વારા તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી તે જ્ઞાની પણ બાળક જેવો અર્થોત્ સામાન્ય જન જેવો અતત્ત્વદર્શી છે. બહો વાદ રાખું જોઈએ કે આ આ બધું બ્યવહારદશામાં છે. બ્યવહારાનીત દશામાં તે તત્ત્વદર્શીઓનું જ્ઞાન પરમાર્થનું જ નિરૂપણ કરે છે.

સર્વાર્થરૂપતા શુદ્ધિર્જ્ઞાનસ્ય નિરુમાત્રયા ।

તત્ત્વોડ્વયસ્ય પશં શુદ્ધિમેકે પ્રાદુરસ્થિતમ્ ॥૧૬॥

જ્ઞાનની શુદ્ધિ બધા પદાર્થો રૂપે અને (ધ્વન્દ્રયો રૂપી) આશ્રય વિનાની છે. નિષ્પોના રૂપ વિનાની શુદ્ધિને કેટલાક આચાર્યો તેનાથી પણ અદિમાતી જણાવે છે. (૧૬)

જ્ઞાનની શુદ્ધિ અર્થોત્ શુદ્ધ જ્ઞાનને એ પ્રકારનું કહ્યું છે, આદિનું અને અંતનું (કવચમસાપ્તિરુપે હે શુદ્ધી). પ્રથમ શુદ્ધિ બધા અર્થોકારીનું મદણ કરે છે. અલગતા આવા પ્રથમ શુદ્ધિજ્ઞાનમાં ધ્વન્દ્રયો સાથેનો સંનિકર્ષ હોતો નથી. જોગ, તપ, રત્નાભ્યાસ વગેરે શક્તિઓથી પ્રાપ્ત થનારું શુદ્ધ જ્ઞાન, સમાધિની રૂઝઆતમાં, બાની પદેલા પ્રકારની શુદ્ધિરૂપે હોય તો સવિદ્ય સમાધિ પૂરી થતાં નિર્વિકલ્પક સમાધિરૂપ નિધાની

રિચિતિમાં જ્ઞાન વિષયાકાર રૂપી કાલુષ્યવિનાશ, વિવિધ વિષયો રૂપી લક્ષરીઓ વિનાના જલસાથી સમુદ્ર, સ વિદ્યુરૂપ, પ્રકાશર, આલમ્બકાર્દિ ભાવો વિનાશ અને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે હોય છે. (નિષ્ઠાયા ચાકારકાલુષ્યાપવમાત્ પ્રમાસ્વર પ્રશાન્તવક્ત્રોલ સ્વિન્માત્રમ્ શુદ્ધં માત્રમાદુકવચ્ચ ગુન્ય વરં મદ્મ ।—હેવારાજી)

ઉપપ્લવો દિ જ્ઞાનસ્ય વાહ્યાકારાનુપાવિત્ત્વ ।

કાલુષ્યમિવ તત્તસ્ય સંસર્ગે વ્યવિમેદજમ્ ॥૫૭॥

જ્ઞાનતુ' બાહ્ય વિષયાકારતુ' અનુસરણ તેના અવરોધરૂપે છે અને વિષય સાથેના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થનારા બ્યામિશ્રણાવથા ઉત્પન્ન થયેલ કાલુષ્ય રૂપે છે, (૫૭)

અ-વ્ય : જ્ઞાનમ્ય વાહ્યાકારાનુપાવિત્ત્વ (જ્ઞાનસ્વ) ઉપપ્લવ. । તત્ (એવ) તસ્ય (જ્ઞાનસ્વ વિષયેણ) સંસર્ગે (સદિ) ચઃ વ્યવિમેદઃ (જલ્કઃ તસ્માદ્ગતઃ) કાલુષ્યમિવ ।

ઉપપ્લવ : એટલે બાહ્ય વિષય વડે અવરોધ, જેમ જળનો ધૂળ સાથે સંપર્ક થવાથી તે ધૂળથી અવરુદ્ધ બને છે, અર્થાત્ આવિલ બને છે અને તે ધૂળ દૂર થતાં રવચ્છ રૂપે રહે છે તેમ બાહ્ય અર્થ રૂપી અશુદ્ધિ જ્ઞાન પ્રતિ અવરોધ સુધી છે અને તે દૂર થતાં તે જ્ઞાન પોતાના શુદ્ધ રૂપે અવરિચિત બને છે, વ્યવિમેદ એટલે અલેદ અર્થાત્ બ્યામિશ્રણાવ.

યથા ચ જ્ઞાનમાલેપાદશુદ્ધૌ વ્યવતિષ્ઠતે ।

તથોપાશ્રયવાનર્થ સ્વરૂપાદ્વિમ્બજ્યતે ॥૫૮॥

જેમ બાહ્ય વિષય વડે ઉપરક્ત બનીને જ્ઞાન અશુદ્ધિને પામે છે તેમ (જાતિ વગેરે ઉપાધિરૂપી) આશ્રયવાળો પદાર્થ તેના સ્વરૂપમાંથી દૂર કરાય છે, (૫૮)

જ્ઞાન જ્યારે બાહ્ય વિષય સાથે બાલેખ અર્થાત્ ઉપરગત પામે છે ત્યારે તે અશુદ્ધ બને છે. જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઉપાશ્રયો અર્થાત્ ઉપાધિઓવાળા પદાર્થો અવહારમાં શુદ્ધવડે અભિહિત બને છે. સર્વથા નિરુપાધિક દ્રવ્ય, જ્ઞાનનો કે અભિધાનનો વિષય બની શકતુ નથી

વ્યવર્થય જલ્પસ્ય જ્ઞાનસ્ય ચ વિપર્યયે ।

માવામાવાવમેદન ક્યવહારાનુપાવિત્તૌ ॥૫૯॥

જ્ઞા પ્રમાણે (ઉપાધિરૂપી અશુદ્ધિવાળા) અર્થ, (અપૂર્ણ અભિધાન રૂપ અશુદ્ધિવાળા) શબ્દ અને (બાહ્ય બાકત વડે રંગાવા રૂપ અશુદ્ધિવાળા) જ્ઞાનનો વિપર્યય થતાં જાવ અને બાબાવ અવહારને અભિન્નપણે અનુગરે છે. (૫૯)

અર્થમાં, જાતિ ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઉપાધિઓ સાથે સસર્ગરૂપ અશુદ્ધિ, અપૂર્ણ અભિધાનરૂપી અશુદ્ધિ જલ્પસ્ય અને બાહ્ય બાકત વડે ઉપરક્ત થવા રૂપ અશુદ્ધિ જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો વિપર્યય કરીશુ. હવે અવહારમાં જાવ પદાર્થ પણ પરોપાધિવડે ઉપરક્ત મનોલા સમજતા હોય તો અભાવ પણ અભિધાન

અને જ્ઞાનનો વિષય બનશે. ભાવતત્ત્વ નીકરૂપે અથવા ઉપચાર સત્તા દ્વારા રીકાર્પ બને છે. અભાવ પણ આ જ રીતે ઉપચાર સત્તાદ્વારા સમજાય છે. ભાવ અને અભાવ બીજા કોઈ અધ્યતિક રીતે બંનેમાં કશો તફાવત નથી.

यथा भावमुपाश्रित्य तदभावोऽनुगम्यते ।

તથાઽભાવમુપાશ્રિત્ય તદ્ભાવોઽપ્યનુગમ્યતે ॥૬૦॥

જેમ (પદાર્થના) ભાવને આધારે તેનો અભાવ સમજાય છે તેમ અભાવને આધારે તેનો ભાવ પણ સમજાય છે. (૬૦)

કોઈપણ ઉપાધિવિનાનો અભાવ બચકારમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રાગભાવ અને પ્રથ્વસા-ભાવ જેવી અભાવાવસ્થાઓની વચ્ચે ભાવનું અસ્તિત્વ છે. આત્મા વગેરે નિત્ય તત્ત્વો પણ અભિવ્યક્તિના સમય પહેલાં અભિવ્યક્ત બનતા ન હોવાથી અસત્ જેવા જ હોય ॥ આ પ્રમાણે ભાવ અને અભાવ બચકારદ્વારા એક બીજાથી જુદા હોવાથી એક-બીજાની અપેક્ષા રાખે છે.

नाभायो जायते भावो नैति भावोऽनुपाक्यताम् ।

પદ્માદાત્મનોઽન્યથૌ ભાવાભાવૌ વિકલ્પિતૌ ॥૬૧॥

જે અભાવ છે તે ભાવ રૂપે જન્મતો નથી (અને) જે ભાવ ॥ તે અભાવરૂપ બનતો નથી. ભાવ અને અભાવ એક જ તત્ત્વના બે વિકલ્પો છે અને આત્માથી જુદા નથી. (૬૧)

વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અર્થનો તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં અભાવ હોય છે. આને અસત્કાર્પવાદ કહે છે. વડનો ભાવ થટના અભાવનો વિરોધી છે. પ્રાગભાવના પ્રતિ-રોધીને કાર્પ કહે છે. કાર્પનો આરંભ અને અંત થાય છે. કારણબાપારથી અસ્તિત્વમાં આવેલા પદાર્થનો વિરોધ થતાં તેનો ફરીવાર અભાવ થાય છે. ઉત્પત્તિ પછી પ્રાપ્ત થતા આ અભાવને પ્રથ્વસાભાવ કહે છે. પ્રાગભાવના વિનાશથી ભાવનું અસ્તિત્વ થાય છે, અને ભાવ વિનષ્ટ થતાં પ્રથ્વસાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. બંને વિરોધી અને જુદા છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અભાવ ભાવ અને છે અને ભાવ ફરીવાર અભાવ થાય છે; આ કારિકામાં ભર્તૃ-હરિ જણાવે છે કે આમ કદી બનતું નથી.

અભાવવાદી નૈયાયિક ભાવ અને અભાવ બંનેને સ્વીકારે છે, અને બંનેને અત્યંત બિન્ન સમજે છે. ભર્તૃહરિ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને સ્વીકારતાં જણાવે છે કે ભાવ અને અભાવ અર્થતત્ત્વથી જુદા નથી. તે વિકલ્પમાત્ર છે.

અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં આત્મતત્ત્વ પ્રકાશરૂપે છે. તેમ જતાં અવિધાને કારણે લોકઅવહાર પ્રવૃત્ત કરવા તે સમર્થ બને છે. તેથી જ તે ભાવ અને અભાવ એવા જુદા દેખાતાં વિકલ્પો રૂપે સમજાય છે. અતિ તો ભાવ અને અભાવની અવસ્થિતિ સંવૃત્તિ સત્ રૂપે છે.

અભાવસ્યાનુપાસ્યત્વાત્કારણં ન પ્રસાધકમ્ ।

સોપાસ્યસ્ય તુ ભાવસ્ય કારણં કિં કરિષ્યતિ ॥૬૨॥

અભાવ સ્વરૂપ વિનાનો હોવાથી, કારણુ તેને ઉત્પન્ન કરનારું ખતી શકતું નથી; ઉત્પત્તિની પહેલાં જ) સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર બાવને કારણુ શા કામનું ? (૬૨)

કાપં, ઉત્પત્તિની પહેલાં અભાવરૂપ છે. આ અભાવ નિઃસ્વરૂપ હોવાથી તેને કારણુના બ્યાપારવડે ભાવરૂપે ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. જો કોઈ કાપં જ ન હોય તો કારણુની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ? જે એમ કહેવામાં આવે કે વ્યક્તિરૂપે ઘટપટાદિ કાપં અભાવાત્મક છે, પરંતુ કારણુમાં તો તે સત્ છે જ, તો પછી તેની ઉત્પત્તિમાં કારણુ માનવાની જરૂર નથી.

કાપંની ઉત્પત્તિ માટે નિયત કારણુની આવશ્યકતા છે. તથાના તેલની ઇન્ધાવાયો તથાને જ પીસે છે, સરસવને નહિ. જો એમ ન હોય તો વાલુકામાંથી તેલ ન નીકળે ? સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં આને ઉપાકાનમ્બલુનો નિયમ ઠલો છે. દરેક કારણુમાં દરેક કાપંને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી. પરંતુ અમુક ચોક્કસ કારણુ ચોક્કસ કાર્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે.

તસ્માત્સર્વમભાવો વા ભાવો વા સર્વમિષ્યતે ।

ન ત્વયરથાન્તરં કિન્ચિદેકસ્માત્સત્યતઃ રિધતમ્ ॥૬૩॥

તેથી બધું ભાવરૂપે છે અથવા અભાવરૂપે છે. એક સત્યતત્ત્વમાંથી આથી બીજી કોઈ અવસ્થા પ્રાપ્ત ખનતી નથી. (૬૩)

વિકલપરૂપ ભાવ અને અભાવ પરમસત્તાના વિવર્ત રૂપે છે. આ સમસ્ત વિષય પરમાર્થ સત્તાની અવિદ્યાચક્રિતને લીધે ભાવાભાવાત્મક બાસે છે, ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો પરમસત્તાને ભાવરૂપ કહો કે અભાવરૂપ કહો, આપતિગરૂપે બધું એકસરખું છે. હેલારાજ જગુણે છે કે પરમાર્થદશામાં જગતરૂપી અવિદ્યાપ્રપંચ અભાવરૂપ છે. (સરખાને : કમવહારદશામાગવિદ્યાપ્રવૃત્તિસ્થાયાં સરસ્વામિન્નુભિન્નમાત્મકસરસ્વ વધાર્યમત્તવમાસા-ત્પરમાર્થતઃ સર્વં વ્રજન્નમાત્મકાવદશાપરમાર્થં દત્ત ।...સાંતુતેન તુ રૂપેણ સર્વં માધાત્મકં વ્રજમાત્મક વસ્તુત્વાત્ ।

તસ્માન્નાભાવમિચ્છન્તિ ચે લોકે સ્થવાદિનઃ ।

અભાવવાદિનો વાપિ ન ભાવં તત્ત્વલક્ષણમ્ ॥૬૪॥

તેથી લોકમાં જે ભાવવાદિઓ છે તે અભાવને ઇચ્છતા નથી, અને અભાવ-વાદીઓ પણ યગાર્થસ્વરૂપ ભાવને સ્વીકારતા નથી. (૬૪)

ઉત્પત્તિની પહેલાં અને નાશની પછી, ઉત્પાદક સામગ્રીવડે, સત્કાર્યનો આવિર્ભાવ એટલે જન્મ, અને વિનાશક સામગ્રીવડે તિરોભાવ એટલે વિનાશ. આવો મત સત્કાર્ય-વાદી કપિલ વગેરે મહર્ષિઓનો છે. તેમના મતમાં અભાવ નામનો કોઈ ભુદો પદાર્થ નથી, કારણ કે કાર્યરૂપ હાવ તે જ તેની પૂર્વ અને પછીની અવસ્થાઓ રૂપે સમજવામાં આવે છે. ધકાની માટીરૂપ પૂર્વાવસ્થા પ્રાગભાવ છે અને કોડિવારૂપ ઉત્તર અવસ્થા પ્રધ્વંસાભાવ છે. બહુ જ જાણ છે એમ માનનારા અભાવવાદીઓ હાવ અને અભાવને પરમાર્થરૂપે સ્વીકારતા નથી. હેવારાજ જણાવે છે કે જન્યવાદીઓ પણ સંવૃત્તિસત્ય અને પરમાર્થસત્ય એમ બે પ્રકારના સત્ય માનીને સંવૃત્તિ રૂપે હાવને અને અભાવને સ્વીકારે છે (સરખાવો ; મધ્યમકકારિકા, ૨૪.૮-૯)

અદ્વયે ચૈવ સર્વસ્મિન્સ્વમાવાદેકલક્ષણે ।

પરિકલ્પેષુ મર્યાદા વિચિત્રૈરોપલબ્ધવતે ॥૬૫॥

સ્વભાવથી એક અને અદ્વયરૂપે સર્વમાં રહેલા આ (વિશ્વ)માં તેના (જુદાજુદા) વિકલ્પોમાં અનેક પ્રકારની (ભાવાભાવરૂપ) બધવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૫)

આ બાહ્ય, બેદરૂપ વિશ્વ પરમાર્થરૂપે એક જ છે. અવિદ્યાને કારણે આ એકત્વ ભાવાભાવરૂપે નાનાતવરૂપે સમજાય છે.

ચતસ્રો હિ યથાયસ્યા ત્રિકુપાલ્યે પ્રકલિષ્ઠતાઃ ।

एवं द्वैविध्यमप्येतद् भावाभावव्यपामयम् ॥૬૬॥

જેમ અનિર્વાર્ય (અભાવ)ની ચાર અવસ્થાઓ કલ્પવામાં આવી છે, તેમ હાવ અને અભાવરૂપ બે પ્રકારી પણ સમજવામાં આવ્યા છે. (૬૬)

સ્વભાવથી નિરૂપામ્ય અભાવની, પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અત્યંતાભાવ અને અન્યોનાભાવ એવી ચાર અવસ્થાઓ કલ્પવામાં આવી છે. આવી અવસ્થાઓ જેમ અવિદ્યાકૃત અને તેથી કાલ્પનિક છે તેમ, હાવ અને અભાવરૂપે સમજવામાં આવેલ બે અવસ્થાઓ પણ કાલ્પનિક છે.

अविरोधी विरोधी वा सन्नसन्वापि युक्तिः ।

કમવાનક્રમો વાપિ ગામ્ભાવ ડપવતે ॥૬૭॥

યુક્તિને આધારે (વિચારતા), વિરોધી કે અનિરોધી, સત્ કે અસત્, કમવાન કે અકમ એવો અભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી (૬૭)

અભાવ અનુપામ્યોય અર્થાત્ અનિર્વાર્ય હેવાથી હાવથી તેનો વિરોધ કે અવિરોધ સમજાતો નથી. તે જ પ્રમાણે અભાવમાં અસ્તિતા કે નાસ્તિતા, કમ કે યૌગપદ્ય પ્રાપ્ત થતાં નથી. આમ શુદ્ધિપૂર્વક વિચારતાં અભાવ સ્વીકારીએ નથી.

*અવિરોધી વિરોધી વા સન્નસન્વાપિ તત્ત્વતઃ ।
ક્રમવાનક્રમો વાપિ તેન માવો ન વિચલે ॥૬૮॥

તેથી અવિરોધી કે વિરોધી, સત્ કે અસત્, અને ક્રમવાન કે અક્રમ એવો
ભાવ પરમાર્થરૂપે અસ્તિત્વમાં નથી, (૬૮)

અમાથે ત્રિપુ કાલેષુ ન મેદસ્યાસ્તિ સંભવઃ ।
તસ્મિન્નસતિ ભાવેઽપિ ત્રિકાલ્ય નાવતિષ્ઠતે ॥૬૯॥

ત્રણ કાળને કારણે સમગ્રતા ભેદનો અભાવમાં સંભવ નથી. તેવા (સેક)નું
અસ્તિત્વ ન હોવાથી ભાવમાં પણ ત્રેકાલ્ય હોતું નથી, (૬૯)

અભાવ અનુપાખ્ય હોઈ વર્તમાનકાળ વડે પરિચિન્ન બનતો નથી. વર્તમાનનો
અભાવ સાથે સંબંધ ન હોવાથી, શૂન અને અવિખ્યનો સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે ?
અભાવમાં કાલભેદ પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. વાવનું અવિખ્યત્વ પ્રપાંચાવ ઉપર અને શૂનત્વ
પ્રધ્વંસાભાવ ઉપર નિર્ભર છે. અભાવમાં આવા બે ભેદો હોતા નથી તેથી ભાવમાં પણ
તેવા ભેદ હોતા નથી.

આત્મતત્ત્વપરિત્યાગઃ પરતો નોપપચલે ।
આત્મતત્ત્વં તુ પરતઃ સ્વતો વા નોપકલ્પતે ॥૭૦॥

બ્રાહ્મ (કારણસામગ્રી)વડે (સદૃશ્ય ભાવના) સ્વરૂપનો ત્યાગ સંભવતો નથી
ભાવસ્વરૂપનો પોતાના ઉપર કે અન્યના ઉપર આધાર છે એમ કહેવું પણ
શક્ય નથી. (૭૦)

સદૃશ્ય ભાવનો બ્રાહ્મ કારણ સામગ્રીવડે વિનાશ થતો નથી. ભાવનું સ્વરૂપ સ્વતઃ
કે પરતઃ સંભવતું નથી. પોતાનામાં પરિનિષ્કિત તત્ત્વનું પરતઃ અર્થાત્ બ્રાહ્મ કારણ વડે
ભવન અર્થાત્ શૂનું સંભવતું નથી, કારણ કે પહેલેથી જ તેનું ભવન છે. સ્વતઃ ભવન
પણ મુક્તિસંગત નથી.

તત્ત્વે વિરોધો નાનાત્વ ઉપચરો ન કચ્ચન ।
તત્ત્વાન્યત્વપરિત્યાગે વ્યવહારો નિવર્તે ॥૭૧॥

(ભાવ અને અભાવનું સ્વરૂપ) એક માનતાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે, તેમને જુદા
માનતાં એકનો બીજા ઉપર ઉપકાર થશે નહિ. આમ એકતા અને નાનાત્વને ન
સ્વીકારતાં શધો વ્યવહાર અટકી જશે. (૭૧)

ભાવ અને અભાવ, વિધિ અને પ્રતિષેધ એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તેથી ભાવ
અને અભાવનું એકત્વ માની શકાય નહિ તેમને નાના અર્થાત્ જુદા માનવામાં આવતાં
બંને તરફ સંબંધ ન હોવાથી એકબીજાની અપેક્ષા પ્રાપ્ત ન થતાં વ્યવહાર પ્રવર્તશે
નહિ. એક અને નાનાત્વ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી; તેથી ભાવ અને અભાવમાં
પરસ્પર એકત્વ પણ નથી અને નાનાત્વ પણ નથી.

યત્ર દ્રષ્ટા ચ દશ્યં ચ દર્શનં ચાવિકલ્પિતમ્ ।

તત્તૈવાર્થસ્ય સત્યત્વં ચિતાન્નચ્યન્તવેદિનઃ ॥૭૨॥

ન્યાં દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન એવા (અવિદ્યકૃત) ચિદૈષ્યે નથી એવા (પરમ) તત્ત્વના જ સત્યનો ઉપનિષદ્ધિદો આશ્રય કરે છે. (૭૨)

કારિકા ૧૮થી ૭૧માં લાવ અને અભાવના અસ્તિત્વને ન્યાયની મુક્તિ વડે અસંગત દરાવીને દ્વે આગમ અર્થોત્ ઉપનિષદ્ધના પ્રામાણ્ય ઉપર લાર ચૂકીને ભર્વાકરિ જણાવે છે કે જે પરમતત્ત્વરૂપ અષ્ટષ્ઠામાં દ્રષ્ટા અર્થોત્ ચૈતન્ય, દર્શન અર્થોત્ અંતઃકરણવૃત્તિ અને દશ્ય અર્થોત્ સમસ્ત ભેદરૂપ વિશ્વપ્રપંચ એવા અવિદ્યાકૃત ભેદો નથી તેને જ વેદાન્તવિદો અર્થોત્ ઉપનિષદ્-દ્રષ્ટાઓ સ્વીકારે છે.

સામાન્યં ચા વિશેષં ચાચક્ષમાદાદુર્વિશેષયત્ ।

શબ્દાસ્તમાવસત્યેષુ ભેદેષ્વેવ જ્યવસ્થિતાઃ ॥૭૩॥

(સંદેહ) શબ્દો સામાન્ય કે વિશેષને અન્યથી વ્યાવૃત્તરૂપે જણાવતા હોવાથી તે (શબ્દો) અસત્ય ભેદોમાં જ રહેલા છે. (૭૩)

શબ્દો, સામાન્ય, અન્ય સામાન્યથી વ્યાવૃત્તરૂપે અભિધાન કરે છે. તે પ્રમાણે શબ્દો વિશેષને પણ બીજા વિશેષથી વ્યાવૃત્તરૂપે રજૂ કરે છે. આમ શબ્દો અસત્ય એવા ભેદોત્ જ અભિધાન કરતા હોવાથી અજિન્ન અને અદ્વય એવા તત્ત્વને સ્પર્શી શકતા નથી. તેથી સમગ્ર અષ્ટષ્ઠાવકાર અસત્ય છે. એવ, પ્રમેય વગેરે શબ્દો અપ્રમેય, અપ્રમેય વગેરેની વ્યાવૃત્તરૂપે જ અર્થને જણાવે છે. મહાશાખકારે પણ જણાવ્યું છે કે સામાન્ય-મયિ યથા વિશેષસ્તત્ત્વત્ સામાન્યનો પણ વિશેષ એવો અવકાર થાય છે.

ન જ્ઞાપ્યથા સદ્ભાવે આમસ્યાત્મા પ્રહીયતે ।

ન ચાભાવસ્ય નાસ્તિત્વે માયસ્યાત્મા પ્રસૂયતે ॥૭૪॥

અભાવને સદ્ભાવે માનવાથી, ભાવનું સ્વરૂપ નાથ પામતું તથી અભાવને અસત્ માનવાથી ભાવનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી. (૭૪)

અત્યાર સુધી અભાવને અવસ્તુ સમજીને ભાવ અને અભાવના વિરોધ વગેરેની ચર્ચા કરી. હવે વૈશેષિકમત પ્રમાણે અભાવને પદાર્થ માનીને ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

શાબલેયસ્યાસ્તિત્વં શાહુલેયસ્ય વાચકમ્ ।

ન શાબલેયો નાસ્તીતિ શાહુલેયઃ પ્રવક્તવ્યતે ॥૭૫॥

શાબલેયનું અસ્તિત્વ શાહુલેયના (અસ્તિત્વ)ને અટકાવતું નથી, શાબલેય નથી તેથી શાહુલેય(નું અસ્તિત્વ) ઉત્પન્ન થતું નથી. (૭૫)

શાબલેય એટલે સળા અર્થોત્ પ્રજરવિતરી ગાયનું વાછરડું, અને શાહુલેય એટલે જલુલા અર્થોત્ ધણું દૂધ આપનારી ગાયનું વાછરડું. જંને વચ્ચે કશો સંબંધ નથી. એકનો અભાવ એટલે બીજાનો ભાવ અને એકનો ભાવ એટલે બીજાનો અભાવ એમ બનતું નથી. તે પ્રમાણે જો અભાવને જુદો પદાર્થ મહત્વમાં આવતો હોય તો તેના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વને ભાવના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ સાથે કશો સંબંધ નથી.

અમાવો યદિ વસ્તુ સ્વાત્તત્રેયં સ્યાદ્વિચારણા ।

તતઽથ તદમાવેડમિ સ્યાદ્વિચાર્યમિદં પુનઃ ॥૭૬॥

અભાવને જો પદાર્થ માનવામાં આવે તો ઉપરની વિચારણા શક્ય બને. અભાવને અભાવ માનતાં (પણ) તે જ વિચાર ફરીવાર કરવો પડે. (૭૬)

અવસ્તુ સ્યાદતીતં યદ્ વ્યવહારસ્ય ગોચરઃ ।

તત્ર વસ્તુગતો મેદો ન નિર્વચનમર્હતિ ॥૭૭॥

અવસ્તુ હોવાથી જે વિષય બનતો નથી (તે અભાવ) વ્યવહારમાં જ સમાજ્ય છે. તે (અભાવ)માં પદાર્થનિષ્ઠ ભેદનું નિરૂપણ જરૂરી નથી. (૭૭)

ઉપરના અનુવાદમાં વ્યવહારસ્ય ગોચરઃ એવો પાઠ લીધો છે; તેથી ચલ (અમાવસ્વ-રૂપ) અવસ્તુત્વાદ વિષયત્વમત્તોત્ સ (અમાવઃ) વ્યવહારસ્ય (અવ) ગોચરઃ । એવો અન્યથ થશે. આવા પાઠને બદલે ગોચરમ એવો પાઠ મેવાથી ચલ (અમાવસ્વરૂપ) અવસ્તુત્વાદ વ્યવહારસ્ય ગોચર (ગોચરત્વ) જતીતઃ એવો અન્યથ થશે.

અપદેડયે વદન્વાસઃ કારણસ્ય ન વિચિતે ।

અથ ચ પ્રાગસદ્ભાવઃ કારણે સતિ દૃશ્યતે ॥૭૮॥

શબ્દ વિનાના (કાર્યરૂપ) અર્થમાં કારણની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, અને કારણનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે પણ કાર્યનો (તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં) અભાવ જણાય છે. (૭૮)

ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યરૂપ અર્થનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેને વાચક શબ્દ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેવા કાર્યરૂપ અર્થની જાગૃતમાં કારણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ઉત્પત્તિ ફરી ક્રિયા સારે સંબંધ માટે જોગ્ય હોય તેવા પદાર્થરૂપ કાર્યમાં જ કારણોનો પદન્વાસ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ થાય છે. અસત્ કાર્ય અંગે કારણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. નિરૂપ કાર્ય માટે કારણ મૂલ્ય મૂલ્ય નથી, કારણ કે ઉદ્ભવત્વને તેમાં અભાવ છે. આમ હોઈને કાર્યકારણ-ભાવ માત્ર પ્રતિભાસરૂપ છે, વાસ્તવિક હેતુફલભાવરૂપ નથી. સત્કાર્યપક્ષ અસ્વીકાર્ય બનતો હોવાથી, કાર્યકારણભાવ પણ મુક્તિસિદ્ધ બનતો નથી. આમ કાર્યકારણભાવ અસત્ પક્ષમાં કે સત્ પક્ષમાં સ્વીકાર્ય બનતો નથી.

કા તદય પ્રાગવસ્યેતિ વસ્ત્વાશ્ચિતમિદં પુનઃ ।

પ્રાગવસ્યેતિ ॥ હેતુદ્ દ્વયમપ્યસ્ત્યવસ્તુનિ ॥૭૯॥

‘તેની પૂર્વ અવસ્થા કઈ’ એ જાગૃત, (સત્) વસ્તુ સાથે સંબંધ છે. પહેલાંની અને અવસ્થા એવી એ જાગૃતો નિઃસ્વરૂપ વસ્તુને લાગુ પડતી નથી. (૭૯)

‘કારણ એટલે કાર્યની પૂર્વાવસ્થા,’ એમ માનતાં અને જાને વસ્તુ પૌર્ણપર્ણ છે એમ માનીને, કાર્યકારણભાવસંબંધ સ્વીકારતાં, અસત્કાર્યપક્ષમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો અત્યંત અભાવ હોય છે, એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્કાર્યપક્ષમાં પણ કાર્યને પૂર્વાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. પૂર્વાવસ્થામાં એ અંશ પૂર્વ અને અવસ્થા છે. પૂર્વ એ પ્રકાર છે. દેશની અપેક્ષાએ અને દાહની અપેક્ષાએ અસત્કાર્યપક્ષમાં પૂર્વ કે અવસ્થા, ગેમાંથી એક પણ અંશ પ્રાપ્ત થતો નથી.

■ चोर्ध्वमस्ति नास्तीति वचनायान्विबन्धनम् ।

અલં સ્વાદશ્વદસ્થાનમેવદ્વાચ. પ્રવક્ષતે ॥૮૦॥

વિનષ્ટ થયા પછી, પદાર્થ, 'છે કે નથી' એવા શબ્દો માટે યોગ્ય બનતો નથી, કારણ કે તેને માટે કશો આધાર હોતો નથી. તે (વિનષ્ટ પદાર્થ)ને વાણી વડે અગ્રાગ્ય કહેવામાં આવે છે. (૮૦)

ઉત્પત્તિ પહેલાની કાર્યની કોઈ અવસ્થા હોઈ શકે નહિ, તેમ તેના વિનાશ પછીની પણ હોઈ શકે નહિ. અસત્કાર્યપદ્ધતિ નિરન્વય ખસને કારણે કાર્યમાંથી કશું ગાળી રહેતું નથી પરિણામે ઉત્તરાવસ્થા એવું કશું હોઈ શકે નહિ. અસત્કાર્યવાદી જો એમ કહે કે અમારે માટે વિનાશ નિરન્વય ખસ નથી અને તેથી ખસ પછી પણ કાર્ય સત્ હોય છે, તો તે અમે ભર્તૃહરિ બ્રહ્માવે છે કે આવી ઉત્તરાવસ્થામાંતું કાર્ય પણ સ્વીકાર્ય નથી. વાસ્તવમાં વિનષ્ટ થયા પછી પદાર્થની સત્ કે અસત્ ઉપવચ્છિધ થતી નથી. તેથી તે પદાર્થ છે કે નહીં એમ શબ્દો વડે અવકાર્ય બનતો નથી, આમ પરમાર્થિક દૃષ્ટિએ પદાર્થની પૂર્વોવસ્થા કે ઉત્તરાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી

अस्यद्वमुक्ता त्वियं वृत्तिर्यदभागं यदकमम् ।

માવાના પ્રાગમૂતાનામાત્મતત્ત્વં પ્રકાશતે ॥૮૧॥

પહેલા અતિતત્વ વિનાના પદાર્થોનું નિરશ અને કમ વિનાનું રૂપ જોનાર વડે અભિવ્યક્ત થાય છે તેવી (અવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થનારી) આ આશ્ચર્યજનક પ્રવૃત્તિ છે. (૮૧)

સત્કાર્યવાદ અને અસત્કાર્યવાદના સંકર્ષમાં કાર્યકારણભાવનું ખ કન ક્યું, તેથી પહેલાં અદૃષ્ટ એવું નિરશ અને અક્રમ કાર્ય રેખાય છે, તે એક મહાન આશ્ચર્ય છે. આ આશ્ચર્યનું કારણ અભિતરવની અવિદ્યાશક્તિની અદ્ભુત પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે તેમાં કાર્યકારણભાવ-સબધ અસત્ય, વૈકરિષક અને અવિદ્યાપૂર્ણ નેત્રોવાળી વ્યક્તિઓના સર્જન રૂપે છે, એમ સમજવું જોઈએ. સ્વતંત્રસ્વભાવવાળા, અવિભક્ત, અને સ્વરૂપથી કદાપિ ભુદા ન થનાર તરવડું અસત્ય અને વિભક્તરૂપે અદ્ભુત થવાને વિવર્ત કહે છે આમ કાર્યકારણભાવ-વાસ્તવમાં વિવર્તવાદરૂપે સમજવાનો છે.

विफलोत्पत्तिरिति सर्वो भावेन लौकिकः ।

મુરુપેનેવ પદાર્થેન ક્યવહ્યતો વિષીયતે ॥૮૨॥

બધું વસ્તુભૂત પદાર્થ વડે ચાલતો હોય તેમ (આ) સુઘળો લોકિક વ્યવહાર વિક્ષેપ(રૂપ બન્ધ કરણપ્રવૃત્તિ) વડે આભાસિત બનીને પ્રવૃત્ત થાય છે (૮૨)

અદ્વૈત વેદાન્તીની જેમ ભર્તૃહરિ પણ પરમાર્થદયા અને વ્યવહારદયા એમ બે દશાઓ સ્વકારતા દોન એમ લાગે છે. સ્વકારમર્મ વિક્ષેપોત્પત્તિ અસત્ય પદાર્થો દ્વારા થાય છે, પરંતુ વ્યવહારદયામાં તે અસત્યરૂપે સમજાતા નથી તે જાણે કે મુખ્ય અર્થોત્ પરમસત્યરૂપ હોય તેમ જાણે છે બીજી રીતે કહીએ તો સ્વકારદયાના વિક્ષેપો મુખ્ય

સત્ય જેવા સમભવ છે. હેઠારાજ ઉપશમિધને મધ્ય અવસ્થા કહે છે. તેની પહેલાંની પૂર્વ અને પછીની અવસ્થાને પર અવસ્થા કહે છે. બ્યવહારમાં ઉપલબ્ધિકાલની મધ્યાવસ્થા સત્ય ભાસતી હોય તો તેની પૂર્વોપર અવસ્થાઓ યજ્ઞ સ્વરૂપ ભાસે જ. તેથી બ્યવહારમાં કાર્પકારણભાવસંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાવ અને અભાવ એવા બે વાસ્તવિક ભેદો સમભવ છે. આમ બ્યવહારક્રમાં અસત્યોની પરંપરા પ્રાપ્ત થશે.

માયશક્તિમતૃષ્ણેનાં મન્યન્તે નિત્યવાદિનઃ ।

માયમેવ ક્રમં પ્રાહુર્ન માયાવપરઃ ક્રમઃ ॥૮૩॥

તેથી નિત્યત્વને માનનારાઓ તેને ભાવ(રૂપ પ્રકૃતત્ત્વ)ની શક્તિ સમજે છે. ક્રમને ભાવ(રૂપ પ્રકૃત) જ કહ્યું છે, ભાવથી જુદો ક્રમ (નામે પદાર્થ) નથી. (૮૩)

વૈયાકરણુચૂરતમાં શબ્દતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મની બે શક્તિઓ સમજવામાં આવી છે, ભાવા-ભાવરૂપે ભાસતી અવિધાશક્તિ અને કાલભેદ તેમજ વિકારભેદ આદિ જ્ઞાપકાર કાલ નામની સ્વાતન્ત્ર્યશક્તિ. આ બંને શક્તિઓ વાસ્તવમાં એક જ છે. અર્થાત્ ભાવરૂપ શબ્દતત્ત્વને જ ક્રમ અને યોગપદ્ય કહ્યાં છે; સરખાવો “તે ચ લક્ષી ન પ્રદણો ગાથારવમાર્થયો મિમે” इति च एव तावतઃ ચકાસ્તિ, अन्यस्य तदतिरेकियो भासमावतास्तुपत्तेः । (હેઠારાજ)

ક્રમાન્ત યોગપદ્યસ્ય કચિદ્ ભેદોઽસ્તિ તત્ત્વતઃ ।

યથૈવ માયાન્મામાયઃ કચિદ્મ્યોઽવસીયતે ॥૮૪॥

જેમ ભાવથી જુદો કોઈ અભાવ (નામે) બીજો (પદાર્થ) નિશ્ચિતપણે સમજતો નથી, તેમ ક્રમથી યોગપદ્યનો કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી. (૮૪)

કાલસ્યાપ્યપરં કાલં નિર્દેશમ્યેવ લૌકિકાઃ ।

ન ચ નિર્દેશમાત્રેણ વ્યવિરેકોઽનુગમ્યતે ॥૮૫॥

લૌકિક જનો કાલના (વિભાગરૂપે) બીજા કાલનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ (તેમના આવા) માત્ર નિર્દેશથી બંને વચ્ચે ભિન્નતા સમજાતી નથી. (૮૫)

વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, એવા કાલના જુદા વિભાગો વિરે ભેદબ્યવહારમાં ઉદયેષ થાય છે, દોડઃ કાલ અને તેના પેટા વિભાગો વચ્ચે આધારધેયભાવ સમજે છે. પરંતુ આવા ભેદબ્યવહારને કારણે બંને કાલ વાસ્તવમાં જુદા છે એમ માનવાતું નથી.

આધારં કલ્પયન્બુદ્ધયા નામાવે વ્યવતિષ્ઠતે ।

અવત્તુજ્યપિ નોભેશ્ચ કસ્યચિત્પ્રતિવચ્યતે ॥૮૬॥

અભાવમાં ઊદ્ધિ વડે આધારની કલ્પના કરવા છતાં, તેમાં આધેયની સ્થાપના કરવી યોગ્ય નથી, અસ્તિત્વ વિનાના પદાર્થ વિશેની કોઈની કલ્પના અટકાવી શકાતી નથી. (૮૬)

ચતુના અભાવમાં સુખ કે ઝિંતના અભાવમાં દુઃખ એમ અધિકરણરૂપ અજ્ઞાન સમજતાં, તેમાં સુખ, દુઃખ વચ્ચે આધેયની કલ્પના કરી મોગ્ય નથી. આનો અસત્ય બ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તેને અટકાવી શકાતો નથી.

તત્માચ્છક્તિવિભાગેન નિત્યઃ સદસદાત્મકઃ ।

एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुल्यः प्रकाशते ॥८७॥

તેથી સદ્ અને, અસદ્ સ્વભાવવાળો, નિત્ય અને એક એવો અર્થ, શબ્દ-
વડે વાચ્ય બનતાં (સ્વાશ્રિત) શક્તિઓની ભિન્નતાને કારણે વિવિધરૂપે જાહેર
થાય છે. (૮૭)

व्यवहारश्च लोकस्य पदार्थैः परिकल्पितैः ।

શાસ્ત્રે પદાર્થૈઃ પર્યાયૈઃ લૌકિકઃ પ્રવિભક્તયતે ॥૮૮॥

શબ્દોના બુદ્ધિ વડે કદપેલા અર્થો વડે લોકમાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે,
અને, બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં (શાસ્ત્ર)કાર્ય માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પદોના અર્થોનું જ ભિન્ન-
ભિન્ન રીતે વિધાન કરવામાં આવે છે. (૮૮)

इति संबन्धसमुद्देशः

આ પ્રમાણે સંબંધસમુદ્દેશ પૂરો થયો.

શૂયોદ્રન્યસમુદેશઃ ।

ભૂયોદ્રન્યસમુદેશ

સંસર્ગરૂપાસંમૂતાઃ સંવિદૂપાદ્વિષ્ણુઃ ।

ગ્રાસ્ત્રે વિમક્ત વાક્યાર્યાત્મકૃતિપ્રત્યયાર્યવત્ ॥૧॥

નિમિત્તમૂતા સાધુત્વે વાસ્તાદનુમિત્તાત્મકાઃ ।

કેચિપદાર્યા વક્ત્યન્તે સંક્ષેપેન ચત્તાગમન્ ॥૨॥

(શબ્દો અને અર્થોના) સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્યામાંથી છટા પાડેલા, (વ્યાકરણ), શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની જેમ જુદા કરવામાં આવેલા, (શબ્દ)ના સાધુત્વના નિમિત્તરૂપ અને (વ્યાકરણ)શાસ્ત્ર દ્વારા જેમના સ્વરૂપનું જાણીતું કરવામાં આવે છે તેવા કેટલાકે (દ્રવ્ય શુદ્ધ વગેરે) પદાર્થો શાસ્ત્રપરંપરા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવશે. (૧-૨)

ઉપરના અનુવાદમાં સંવિદૂપાદનો અર્થ હેતુરૂપો કરેલ અર્થથી જુદો કરવામાં આવ્યો છે. સંવિદુ એટલે નિરંજન જ્ઞાન અથવા નિરવયવ ભોધ. આત્મતિરેરૂપે વાક્યો નિરંજન જ્ઞાન રૂપે છે. અવલોકારમાં આવ્યા છાનરૂપ વાક્યાર્યનો અપોદ્વિત એટલે જુદા જુદા શબ્દોમાં વિભાગ કરવામાં આવે છે. આવા અર્થની કલ્પના કરીને સંવેદકાદ (વાક્યાર્યાદ) સંમૂતાઃ સંવિદૂપાદ (વાક્યાર્યાદ) જગોદ્વૃતાઃ એવો અત્વચ સમજવામાં આવ્યો છે.

હેતુરૂપ સંવિદુ નો અર્થ સંવેદક અર્થો જગોદ્વૃત્તિઃ કહે છે. આવી અપોદ્વિત-જુદીને કારણે પૃથક્ સમજવામાં આવેલા પદાર્થો સંવિદૂપાત્માં રૂપ શબ્દનો અર્થ આકાર હોય તો કલ્પનાજુદિત્વ રૂપ એટલે કલ્પનાજુદિતો આકાર એવો અર્થ થશે. આકાર અહીં સંસ્થાનરૂપ ધર્મ થશે અને સ્વરૂપ ધર્મ થશે.

નિરંજ વાક્યનું વાચકત્વ સમજવામાં આવ્યું હોવાથી ક્રિયા, કારક, કારકવિશેષજુ વગેરેના સંસર્ગરૂપ વાક્ય અને તેનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો સંસર્ગ હોવાથી વાક્યનો પ્રવિભાગ કષ્ટ છે.

અનંદ વાક્યના અર્થ શબ્દોનો એક સાથે સ્પષ્ટ અર્થ બતાવે. મુશ્કેલ હોઈને વાક્યાર્થ સમજવા માટે હંમેશાં અપોદ્ધારરૂપે મનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. શરબત પીનારો માણસ તેમાં ગળપણ કેટલું, તીખાં દ્રવ્યો ક્યાં અને કેટલાં એ બધું સમજી શકે છે. આવી સમજણ તેની અપોદ્ધારશુદ્ધિને કારણે છે.

એમ પહેલે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યક્ષ એવા વિશાએમાં વિભક્ત સમજવામાં આવે છે તેમ નિરંસ વાક્યને પણ જુદા જુદા શબ્દોમાં વિભક્ત સમજવામાં આવે છે. આ શબ્દોના અર્થો લોકપ્રચલિત છે. બ્યાકરણશાસ્ત્ર અર્થો વિશે આદેશ આપતું નથી કારણ કે આવે: આદેશ આપી શકાતો નથી. (અર્થાનાવેશનાત્ । નહિ અર્થા બાદિરયન્તે । મ.મા. ૨.૧.૧) શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ અર્થોને તે તે શાસ્ત્રની પરંપરા પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે, જેમ કે સંસ્થાપનામેક્ષણેષુ દુર્લભાત્ । (વા. ઘ. ૧.૨.૬૪) ઉપરથી શબ્દોનો અર્થ દ્રવ્ય છે અને એમ અર્થોત્ બ્યાવર્ત્ય છે એમ સમજાય છે. તે પ્રમાણે તત્ત્વ માવસ્ત્વત્ત્વો । (વા. ઘ. ૫.૧.૧૧૧) સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક વચ્ચે ગુણસ્ય હિ માયાત્ દ્રવ્યે શબ્દનિવેશસ્તથમિધામે ભૂતત્ । ઉપરથી ગુણના સ્વરૂપત્ અતુમાન યાય છે. મૂલ, ચર્ચમાન, મવિધવિતિ વગેરે શબ્દો સાથે પાણિનિએ જે બ્યાખ્યાન આપ્યું છે તેનાથી કાલ એટલે ક્રિયા એવા અર્થ સ્પષ્ટિત થાય છે. સ્ત્રિયામ્, પુત્રિ, ગર્ભસમ્પન્ન વગેરે સૂત્રબ્યવહત શબ્દો ઉપરથી સંસ્થાપન, પ્રસવ, અને રિશતિનો બોધ થાય છે અને સિંગને સમજવામાં તે અનિવાર્ય છે, કારણ કે લોકપ્રસિદ્ધ સિંગબ્યાખ્યા: સ્તનકેશવતી જી સ્વાલોમસ: પુરુષ: સ્વય: । ગોચ નથી.

પહેલા અર્થો વાક્યાર્થમાંથી વિભક્ત રૂપે સમજાય છે એ વાત ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પહેલા અર્થો એટલે જાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા વગેરે. આમ હોવાથી પદાર્થ-બોધની અવરુધા અને વિચારણામાં દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, સિંગ, સંખ્યા વગેરેની વિચારણાને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ. તેથી તૃતીય સમુદ્દેશમાં તેમની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ દ્રવ્યશુદ્ધિદિકને વિશે અન્ય બ્યાવર્ત્યાદિ શાસ્ત્રોમાં પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વૈયાકરણ્ય પરંપરા આવી શાસ્ત્રાન્તરપ્રાપ્ત ચર્ચાતું પણ ખ્યાન રાખે છે, કારણ કે તેનો આદેશ છે “સર્વગતિષ્વ” શાસ્ત્રમ્ ।” તેમ છતાં અન્યશાસ્ત્રપ્રાપ્ત સિદ્ધાંતચર્ચાતું સંધિ અતુસરણ કરવામાં આવ્યું નથી. પાણિનિ વગેરે આચાર્યોનાં સૂત્રોમાં મળતા બ્યાકરણના ઉદ્દેશો ઉપરથી સૂત્રચારા સિદ્ધાંતો અર્થોત્ બ્યાકરણબ્યાગમ વડે સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને જ ભર્તુદરિ સ્વીકારે છે.

સર્વપલ્લક્ષણં યત્ર સર્વનામ પ્રયુજ્યતે ।

દ્રવ્યમિત્યુચ્યતે સોષ્ઠ્યે મેચત્વેન વિવક્ષિત: ॥૩॥

જેને અ જે પદાર્થમાત્રતું અભિધાન કરનારું સર્વનામ પ્રયોજાય છે તે અર્થને દ્રવ્ય કહે છે. તે વિશિષ્ટરૂપે વિવક્ષિત હોય છે. (૩)

સર્વનામો જે પ્રકારે વપરાય છે. સર્વ વગેરે સર્વનામો વસ્તુમાત્રતું અભિધાન કરે છે. અન્ય વગેરે સર્વનામો વિશિષ્ટ વસ્તુઓના વાચક છે. આ કારિકામાં સર્વનામ વડે

વિવક્ષિત અને બેઘત્વધર્મશુક્ત એમ બે પ્રકારે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપી છે. ફરં તત્ત્વ એવા સર્વનામ વડે સમજાતું દ્રવ્ય ક્વચ્ચ વડે પ્રત્યક્ષ અર્થનું વાચક. ॥ અને તત્ત્વ તડે અન્ય પ્રમાણ વડે પ્રાપ્ત થતા પરોક્ષ અર્થનું અભિધાન કરનારું છે. દ્રવ્યોનો અપરિમિત સ્વભાવ જાણવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે પદાર્થરૂપતા સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. નિરુકાકાર પણ કહે છે ॥ “અદ્વિતિ પ્રતીયતે તદ્ બ્રહ્મણ્ । ‘આ’ એવી રીતે જે સમજાય છે તે દ્રવ્ય છે.” દ્રવ્યની બીજી વિશિષ્ટતામાં સામાન્ય વગેરે ઉત્પત્તિઓને કારણે ‘તેનું’ બેઘત્વ અર્થાત્ વિશેષત્વ જણાવ્યું છે આ બેઘત્વ અર્થાત્ વિશેષત્વ બાહ્યદ્રવ્યભૂત અર્થનું લક્ષણ નથી, પરંતુ અસદૃશ્ય અને ગૌરવ અર્થરૂપે રહેલા દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. આ રીતે વિચારતાં જાતિ બ્યારે બેઘત્વરૂપે વિવક્ષિત હોય ત્યારે તેને પણ દ્રવ્ય કહેવાયો. દ્રવ્યનો આ સિદ્ધાંત અંબ દર્શનો કરતાં વિશિષ્ટ છે. બેઘત્વને જે મુખ્ય લક્ષણ સ્વીકારીએ તો બધા જ પદાર્થોનો અર્થ દ્રવ્ય થશે, એટલું જ નહિ પણ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા પણ બેઘત્વરૂપે દ્રવ્યનો જ બોધ કરાવશે.

વાજપયનના મતમાં શબ્દોનો અર્થ જાતિ છે અને તે અતુલ્ય બોધનું નિમિત્ત છે. ક્રિયામાં પણ આવી જાતિ રહેલી છે. પાકક્રિયાની બધી અવસ્થાઓને, અર્થાત્ અધિ-અપહુયી માંડીને અધઃઅધ્ધ સુધીની બધી અવસ્થાઓને ક્રિયા કહે છે. જે જાતની માત્ર પોચા થવાની કાર્યોવસ્થાને જ ક્રિયા કહેવામાં આવે તો અગાઉની અવસ્થાઓને અનુમાન-ગમ્ય સમજવી પડે અને રસોધાનું કર્તૃત્વ તેમાં પ્રાપ્ત થાય નહિ. કતાં અર્થાત્ રસોધાનું કર્મ, ધાતુવડે વાચ્ય ન બને તો, પ્રત્યયવાચ્ય કતાં અને તેની ક્રિયા વચ્ચે અંબ સમજાશે નહિ. વર્ રાધિવુંનો અર્થ યોખાનું પોચા થવું (વિજ્જેર) થતો હોય તો જાત કતાં થશે, કર્મ નહિ થાય. તેથી લેવજાતઃ ઓદનં વચ્ચિત્ । એવું વાક્ય મગશે નહિ, પરંતુ, વચ્ચે ઓદનઃ સ્વયમેજ એવું વાક્ય પ્રાપ્ત થશે. ક્રિયા ક્રમબદ્ધ ક્રિયાંશોનો સમૂહ છે. રાધિવું, વાચક સાદ કરવું, તપાવવું વગેરે, ક્રિયાનાં અંગેરૂપે છે. તેથી પચનક્રિયાજાતિ આવા ક્રમબદ્ધ ક્રિયાસમૂહમાં પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વ છે (દ્વયમવિધવળાદિરપિ તથાત્ત્વવિગતેવે ।)

આ પ્રમાણે જમણક્રિયાઓરૂપ બંધિત્યો વડે રૂપિય થતી જમણાત્વાદિ જાતિ પણ સ્વીકાર્ય થશે. પ્રથમ જમણ, બીજું જમણ, ત્રીજું જમણ એમ જુદાં જુદાં જમણોમાં જમણની અભિવ્યક્તિ સમજાય છે. તેવી જ રીતે સતારૂપ અસ્તિક્રિયા અને કતાં, કર્મ વગેરે કારકો વચ્ચે બેઘ હોવા છતાં તથા ભૂત, વર્તમાન વગેરે કાલબેઘ હોવા છતાં ઘટઃ અસ્તિ, ઘટઃ અસ્તિ, એવો અભિનન બોધ તેમની સાથે રહેલ સવાસામાન્યને વ્યક્ત કરે છે એમ માનવામાં વાંધા નથી.

માવજ્ઞાનમાલ્યાતમ્ । એવા ઘટકવચનમાંથી મળેલું કરેલ ક્રિયાપ્રાધાન્યનો સિદ્ધાંત શબ્દબોધમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, છતાં અન્યવ્યવર્તિરેક વડે મોણ સાધન જ વાચ્યરૂપે સમજાય છે. મીમાંસાદર્શનમાં પણ ધાન્યરૂપક્રિયામાં સાધનનો તિરેકાવ થતો નથી. ક્રિયાદયતે । કિં સ્વયમતે । એવું પૂજનામાં આવતાં મુલ્લં જાણ્યો । મુલ્લં સ્વયમતે । એવા ઉત્તરમાં મુખ્ય વગેરે બેઘત્વરૂપે વિવક્ષિત હોઈને આખ્યાતાર્થનું પણ દ્રવ્યત્વ જ સમજવું જોઈએ. આમ આખ્યાતાર્થ પણ વ્યાકરણને અનુસરીને દ્રવ્ય જ છે.

મીમાંસક મતમાં ક્રિયારૂપ જ ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવતું હોવાથી દ્રવ્યનો બોધ સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થતો હોઈને દ્રવ્ય શબ્દાર્થ જની ચક્રે નહિ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે ખરાબર નથી; કારણ કે ભાવનાની પ્રતીતિ ક્રિયાવડે થાય છે અને પ્રત્યય સાધનનું અભિધાન કરે છે. જન્મે વચ્ચે સામ્યસાધનભાવસંબંધ છે. ક્રિયાવિશિષ્ટ કર્તાનો બોધ થાય છે તેથી સાધનસામ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આમ સાધન દ્રવ્યાર્થ છે એ વાત સિદ્ધ બને છે.

આ પ્રમાણે આ ચોથા સમુદેશમાં દ્રવ્યને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સમજાવવામાં આવ્યું છે. અત્રાઉ બીજા સમુદેશમાં પરમાર્થિક દ્રવ્ય અર્થાત્ મહાસત્તાને રૂપ કરવામાં આવી હતી.

॥ इति भूयोद्रव्यसमुद्देशः ॥

આ પ્રમાણે ભૂયોદ્રવ્યસમુદેશ પૂરો થયો

ગુણસમુદેશઃ ।

ગુણસમુદેશ

સસર્ગિ મેદક ચક્ષ્સ્વન્યાપાર પ્રતીયતે ।

ગુણત્વં પરતન્ત્રત્વાત્તસ્ય શાસ્ત્ર ઉદાહૃતમ્ ॥૧॥

જે જે, (આધાર માથે) સંસર્ગવાળું અને (તેને) જુદું સમજાવનારુ છે અને જે તેવા વ્યાપારવાળુ સમજાય છે, તે, પરતન્ત્ર હોવાથી, શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ કહેવામાં આંધુ છે (૧)

સસર્ગ એટલે આધાર સાથે તાદાત્મ્યની કંડપના આધાર સાથેના સસર્ગને કારણે શુદ્ધ તેના આશ્રય અર્થાત્ આધારને બીજા આધારથી જુદું સમજાવે છે, જેમકે, આ સૂર્ય છે, કાશુ નથી કારિકામાં 'જે જે' એવા શબ્દો સામાન્ય વર્ગેરેને પણ શુદ્ધ તરીકે દર્શાવે છે, 'આ ગાય છે અથ નથી,' એવા વાક્યમાં બીજા આધાર અર્થાત્ અર્થથી જુદું પદ્મ ગોત્ર ગુણ બને છે. પરતન્ત્ર પણ ગુણની બીજી વિશેષતા છે. તે ધર્મો અર્થાત્ આધારના વિશેષભૂતે ગૌણત્વ દર્શાવે છે

તત્ત્વ માશ્વત્તલો । (વા સુ ૫ ૧.૧૧૧, તેનો ભાવ એ અર્થમાં પશ્ચન્ત શબ્દને ૧૧ અને તત્ પ્રત્યયો લાગે છે) અને વોતો ગુણવળાત્ । (વા સુ ૪ ૧.૪૪, શુદ્ધ દર્શાવનાર ઉદારાન્ત પ્રકૃતિને કીર્ પ્રત્યય લાગે છે.) સૂત્રો ઉપરનાં વાર્તિકોમાં અને ભાષ્યમાં ગુણની વિગતપૂર્ણ છણાવટ કરવામાં આવી છે વા સુ. ૫ ૧ ૧૧૧ ઉપરના વાર્તિકે ૪ ઉપરના ભાષ્યમાં પતંગસિ જણાવે ॥ કે શબ્દ, રપર્થ, રપ, રસ અને ગન્ધ ગુણો છે ગુણોત્ અનિત્ય હોવાથી દ્રવ્યને તે તે ગુણ અંગે શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુણની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય જુદું છે

ગુણ શબ્દના લોકોબવહારમાં ધણા અર્થ છે

(૧) સમાન અવલવ જેમકે, જેવડી દોરી, ત્રેવડી દેરો

(૨) દ્રવ્ય : 'આ દેશ ગુણવાન છે,' અર્થાત્ તેમાં ઝાળો, ધાસ વગેરે પણ દ્રવ્ય છે

(૩) ગૌણત્વ : જેમ કે, 'આઠો અને ગૌણ બન્યા છીએ'

(૪) આધાર જેમ કે, આ આઠજુ ગુણવાન છે, અર્થાત્ આધારસ્થાન છે

(૫) સરકાર જેમ કે, આ અન્ન ગુણવાળુ છે અર્થાત્ સારી રીતે રાધેલું છે.

વોતો ગુપ્તવત્તાદ । ઉપરના બાબમાં બે કારિકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે :

‘સત્ત્વે નિવિશતેડૈવંતિ પૃથગ્જાતિષુ દરયતે ।

ભાવેયશ્ચાક્રિયાભ્યઃ સોડસત્ત્વપ્રકૃતિર્ગુણઃ ॥

“દ્રવ્યમાં રહેનાર, કોઈક વાર તેનાથી જૂઠા જનાર, જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાં દેખાતો, ઉત્પાદ, અનુત્પાદ અને સ્વભાવથી જે દ્રવ્ય નથી તેને ગુણ કહે છે.”

સૈત્થન્યવજ્જહાત્યન્યદ દષ્ટો દ્રવ્યાન્તરેભવિ ।

શાવકઃ સર્વલિપ્તાનાં દ્રવ્યાદન્યો ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥

“કોઈક (દ્રવ્ય)ની પાસે જનાર, કોઈક બીજાનો ત્યાગ કરનાર, જુદી જુદી જાતિઓવાળાં દ્રવ્યોમાં દેખાતો, બધાં લિંગોનો વાચક અને દ્રવ્યથી જુદો (તે) ગુણ કહેવાયો છે.” બાબમાં પ્રાપ્ત થતી આ કારિકાઓમાં વૈશેષિક મતમાં પ્રાપ્ત થતાં ગુણનાં લક્ષણો જેવાં લક્ષણો મળે છે. આ કારિકાઓને પૂર્વપક્ષ તરીકે સમજવામાં આવી છે, કારણકે તેમનું બ્યાખ્યાન બ્યાપવામાં આગ્યું નથી.

આ કારિકાઓ પ્રમાણે ગુણમાં ક્રિયા, જાતિ અને દ્રવ્યનો અંતર્જાવ થતો નથી.

આ કારિકાઓને સમજાવતાં નાગેશ ગુણ અને મુલ્યવચનને સરખાં ગણે છે. નાગેશના મત પ્રમાણે ભાકશારાદેકા સંઘા (જા.સુ. ૧.૪.૧ આ સૂત્રથી કજારાઃ કર્મધારયે । પા.ઉ. ૨.૨.૨૮ સુધી ફરેકની એક જ સંઘા સમજાવાની છે.) ઉપરના બાબમાં જેમની ગુણવચન સંઘા કહી છે તેમનું જ અહીં કથન છે. ત્યાં કુદન્ત, તદ્વિતાન્ત, સર્વનામ, જાતિ, સંખ્યા અને સંઘાચબ્દ સિવાયના શબ્દોની ગુણવચનચંદ્રા સમજવામાં આવી છે. પહેલા પદથી સંઘાનો નિરાસ થાય છે, પૃથગ્જાતિષુ દરયતે થી સર્વનામનો, ભાવેયઃ થી સંખ્યાચબ્દનો, અક્રિયાભ્યઃ થી કુદન્તનો, અસત્ત્વપ્રકૃતિઃ થી તદ્વિતાન્તનો, બીજી કારિકામાં દષ્ટઃ થી સર્વનામનો અને શાવકઃ સર્વલિપ્તાનામ્ થી જાતિનો અને સંખ્યાનો નિરાસ થાય છે.

ગુણશબ્દો બે પ્રકારના છે : ૨૫, ગન્ધ, રૂપ વગેરે ગુણો તેમના આધાર અર્થોત્ દ્રવ્યોથી વિન્નપણે તેમનો અર્થ દર્શાવે છે, અર્થોત્ તે તરત્ત્વ ગુણ દર્શાવે છે. બીજા પ્રકારના ગુણ શબ્દો જેવા કે શુદ્ધ, રક્ત, ખુદ, તેમના આધાર એવા દ્રવ્યથી વિન્નપણે અર્થ દર્શાવતા નથી. તેમના ગુણવચન અથવા ગુણોપસર્જનદ્રવ્યવચન શબ્દો કહીશું.

વૈયાકરણો દ્વમેષાં લોકલ્યવદારને પોતાના આધાર તરીકે સ્વીકારે ॥ અને બવદારમત ચબ્દપ્રયોગો ઉપરથી સિદ્ધાન્તસ્થાપન કરે છે. તેથી તેમના સિદ્ધાન્તો કેટલીક વાર સાંખ્ય-વૈશેષિકાદિ દર્શનોના સિદ્ધાન્તો સાથે સામ્ય દર્શાવે છે અને કેટલીક વાર વિન્નતા દર્શાવે છે. પા.મૂ. ૨.૧.૧. વાર્ત્તિક ૨૧ ઉપરના બાબમાં તથા પા.મૂ. ૫.૧.૧૧૯, વાર્ત્તિક ૫ ઉપરના બાબમાં ગુણ અંગેની લૌકિક દ્રષ્ટિના સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. પાણિનિ યુગોમાં બધાં બધાં ગુણ શબ્દ મળે છે ત્યાં બાબકારે તેનો તે તે સંદર્ભમાં જુદો જુદો અર્થ સમજાવ્યો છે.

દ્રવ્યસ્યાવ્યપદેશસ્ય ચ ત્વપ્રત્યક્તે ગુણ ।

એવંકો વ્યપદેશાય તત્ત્વકર્મોઽભિધીયતે ॥૨૧॥

નિરૂપણ માટે અશક્ય (એવા) દ્રવ્યના નિરૂપણ અંગે (બીજા દ્રવ્યથી) બિન્નતા દર્શાવતો જે ગુણ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેના વડે પ્રાપ્ત થતો પ્રકર્ષ, (તરફ, તમણ વગેરે પ્રત્યયો વડે) જણાવાય છે (૨)

અતિશાયને તમવિષયો । (વા.સુ. ૫ ૨ ૫૫) ઉપરના કાથ્યક્ષ પત જસિએ દ્રવ્યનો નહિ પરંતુ ગુણનો પ્રકર્ષ માન્યો । હેલાસજ જણાવે છે કે ગુણના પ્રકર્ષ અંગે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે

(૧) દ્રવ્ય નિષ્પન્નરૂપ હોવાથી તેમાં પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી તમણ કે દષ્ટ્ય પ્રત્યયો તેને લાગતા નથી ગુણનો પ્રકર્ષ થતો હોવાથી તેવા પ્રત્યયો ગુણને લાગશે.

(૨) ગુણનો જ પ્રકર્ષ થાય છે, દ્રવ્યનો નહિ, એ માટે કારણ દર્શાવવું જોઈએ.

(૩) નિષ્પન્નરૂપ ગુણનું પણ તેના જેવા રૂપવાળા દ્રવ્યના પ્રતિપાદનની જેમ પ્રતિપાદન થતું હોવાથી જ તેને સ્વત પ્રકર્ષ થશે નહિ

(૪) પ્રતીયમાન ગુણ અને અભિધીયમાન ગુણને જુદા સમજવા જોઈએ. ઉપરના શ્રવમાં અભિધીયમાન ગુણનું બંધણ છે, એ અંગે કારણ દર્શાવવું જોઈએ.

(૫) શબ્દના એક અર્થમાં તેના જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, એવા વ્યવર્તક ધર્મો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી એકલા ગુણનો જ પ્રકર્ષ થાય છે એમ કેવી રીતે કહેવાય ?

(૬) ગુણમાં બીજો ગુણ નથી સામાન્યતા પણ તેને અવગ્રહેણ એવો ગુણ નથી, જે સામાન્યતા પ્રકર્ષ દર્શાવે તે જ પ્રમાણે ક્રિયામાં પણ તેના પ્રકર્ષના કારણરૂપ ગુણ નથી, તેથી તેમાં પ્રકર્ષ કેવી રીતે શક્ય બને ?

(૭) ગુણનો પ્રકર્ષ દર્શાવાતો હોય ત્યારે દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ કેવી રીતે દર્શાવાય ?

આ બધાના જવાબો હવે પછીની કારિકાઓમાં આપવામાં આવ્યા છે.

દ્રવ્યને જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે વિનાનું સમજવું શક્ય નથી. પોતાના રૂપ વડે જેનું નિરૂપણ શક્ય ન હોય તે પોતે પ્રકર્ષવાળું કેવી રીતે સમજાય ? તેથી ગુણરૂપી સર્ગધર્મને કારણે જ દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ કહ્યો છે આવા ગુણરૂપી સર્ગધર્મોને કારણે વિશિષ્ટતા દર્શાવતું દ્રવ્ય, તેના જેવા અન્ય દ્રવ્યોથી અતિસમ અર્થોત્ પ્રકર્ષ જણાવે છે. સર્ગી ગુણોમાં કેટલાક અભિધીયમાન અર્થોત્ લાગ્ય હોય છે અને કેટલાક પ્રતીયમાન હોય છે એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યોથી જુદું સમજાવતો ગુણ. તે દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ જણાવે છે, આવો પ્રકર્ષ તરફ વગેરે પ્રત્યયો વડે જણાવાય છે અહીં એવક ગુણ એવા શબ્દો વડે, પ્રથમ કારિકામાં જણાવેલ ગુણનું શબ્દો લેવાનું છે. જ્યારે શબ્દમાં રુદ્ધ ગુણ છે, કારણ કે જેની પામે લાકડી નથી તેવી (અરજી) વ્યક્તિઓથી લાકડીવાળા (જમી)ને તે જુદો ખાડો

સર્વસ્યૈવ પ્રધાનસ્ય ન વિના મેદદેતુના ।

પ્રકર્ષો વિદ્યતે નોપિ શબ્દસ્યોપૈતિ વાચ્યતામ્ ॥૩॥

ક્ષિન્નતા દર્શયતા નિમિત્ત વિના, બધાં પ્રધાન દ્રવ્યોમાં પ્રકર્ષ હોતો નથી અને શબ્દ વડે (તે) વાચ્ય પણ બનતો નથી. (૩)

જેમ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે છપાધિ વિનાના દ્રવ્યને પ્રકર્ષ હોતો નથી તેમ દ્રવ્યથી સ્વતંત્ર રહેનારા ગુણનો પણ પોતાનો પ્રકર્ષ હોતો નથી.

જાતિરૂપ અર્થનો પ્રકર્ષ કે અપ્રકર્ષ હોતો નથી, કારણકે જાતિ હમેશાં સમતીયોમાં સમાન હોવાથી તેમાં ક્ષિન્નતાનો અભાવ હોય છે. જાતિ નિત્ય હોવાથી દ્રવ્યની જાતિ-શૂન્ય અવસ્થા હોતી નથી. દ્રવ્યના જન્મકાળે પણ જાતિ હોય છે. તેથી દ્રવ્યમાં જાતિ સાથે સમાનાધિકરણમાં રહેલા કોઈક બીજો ગુણ, પ્રકર્ષનું કારણ બને છે, 'શુક્લતર' રૂપમાં શુક્લ ગુણ શુભ્યપણે દર્શાવ્યો છે, પરંતુ શુક્લગુણમાંના લાસુરત્વ ગુણ કે વૈમલ્ય ગુણ, પ્રકર્ષ દર્શાવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રકર્ષહેતુ એવા ગુણ જો સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવવામાં આવે તો તે ગુણને આશયે રહેલા બીજા ગુણ વડે પ્રકર્ષ સમજવામાં આવે છે.

સરખાવો : શા. ૫. ૧.૬૪. ગુણઃ પ્રકર્ષહેતુર્થઃ સ્વાતન્ત્ર્યવેગોપદિરયતે ।

તસ્યાધિતાદૃ ગુણાદેવ પ્રક્રમ્ભરથં પ્રતીયતે ॥

વિદ્યમાનાઃ પ્રધાનેષુ ન સર્વે મેદદેતવઃ ।

વિશેષશબ્દૈરુચ્યન્તે વ્યાપૃત્તાર્થાભિવાયિભિઃ ॥૪॥

મુખ્ય દ્રવ્યોમાં રહેલા બધા ધર્મો, (તે દ્રવ્યની બીજા દ્રવ્યથી) ક્ષિન્નતા દર્શાવવાનાં કારણો બનતા નથી. ક્ષિન્નતા દર્શાવનારા અર્થોનું અભિધાન કરનારા વિશિષ્ટ શબ્દો વડે તે જણાવાય છે (૪)

પ્રધાન દ્રવ્યોમાં અનેક—જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે—ધર્મો તે તે દ્રવ્યને સમતીય કે વિમતીય દ્રવ્યોથી જુદા દર્શાવનારા હોય છે. આ બધાને કોઈ એક શબ્દ વડે દર્શાવવાનું શક્ય નથી, કારણ કે એવો એક શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. કોઈ એક વિશિષ્ટ ધર્મનું અભિધાન તે તે દ્રવ્યોદિકના કોઈક વિશેષણ વડે જ કરવામાં આવે છે અને આવો શબ્દ પ્રકર્ષને જણાવે છે. શુક્લતર રૂપમત્ય । (જોનું રૂપ વધારે ધોણું છે) એવા દિશાકરણમાં શબ્દવડે અવાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા લાસુરત્વ ધર્મને કારણે પ્રકર્ષ સમજાય છે. શુક્લતરઃ ૫૮ઃ । (વધારે ધોણું વચ્ચે)માં શબ્દવડે વાચ્ય શુક્લગુણ પ્રકર્ષનું કારણ બને છે.

વસ્તુપલ્લક્ષણે તત્ર વિશેષો વ્યાપૃતો યદિ ।

પ્રકર્ષો નિયમાભાવાત્યાદવિજ્ઞાનહેતુરુ- ॥૫॥

વસ્તુને (માત્ર) વિશિષ્ટ રીતે જણાવવામાં (જ) જો વિશિષ્ટ ધર્મ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો, (પ્રકર્ષ અર્થે) કશું નિઃશ્ચયાર્થ ન હોવાથી પ્રકર્ષ તેને જણાવનાર હેતુ વિનાનો રહેશે (૫)

દ્રવ્ય તેના સંસર્ગીધર્મરૂપ ગુણને કારણે અભિધાન પ્રાપ્ત કરે છે. આના અભિધાનમાં સસર્ગી ધર્મનું સમર્થન જો ફીણ થાય તો તે પ્રકર્ષ અંગે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરી શકે, એવી શકાના જવાબમાં આ કારિકા છે.

કુસ્વર. ૧૮: । એવા દિદાદરણુમા શુદ્ધત્વાદિ ગુણરૂપી વિશેષ જો માત્ર દ્રવ્યના અભિધાન માટે જ ચરિતાર્થ બનતો હોય અને પ્રકર્ષ અંગે ઉપયોગી બનતો ન હોય તો પ્રકર્ષ અંગે કોઈ નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ ન હોવાથી પ્રકર્ષ તેને જણાવનારા હેતુ વિનાનો રહેશે.

સર્વં ચ સર્વતોડવરય નિયમેન પ્રકૃત્યતે ।

સંસર્ગિણા નિમિત્તેન નિરુપ્તેનાધિકેન ચ ॥૬॥

અથા (પ્રકૃષ્ટ અથવા નિરુષ્ટ) પદાર્થો, તેમની સાથે સસર્ગવાળા પ્રકૃષ્ટ અથવા નિરુષ્ટ ગુણરૂપી નિમિત્તને આધારે નિયત પ્રકર્ષને હ મેશ દર્શાવે છે (૬)

નિરુપ્તારા । (વધારે હલકા), પ્રકૃષ્ટારા । (વધારે સારા) એવા પ્રચલિત પ્રયોગો કેવી રીતે શક્ય અને છે, તે અંગે, આ કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે. વધારે સારું કાર્ય કરવા રૂપી પ્રકર્ષને જણાવવા માટે પ્રકૃષ્ટાર. અને વધારે હલકું કાર્ય કરવા રૂપી નિરુષ્ટને જણાવવા માટે નિરુપ્તાર એવા પ્રયોગો પ્રચલિત થાય છે જીજ્ઞા રીતે કહીએ તો, પ્રકૃષ્ટાર માં સારા કાર્યરૂપી ધર્મ, પ્રકર્ષનું કારણ છે, અને નિરુપ્તાર માં હલકા કાર્યરૂપી ધર્મ નિરુષ્ટનું કારણ છે.

નાપેક્ષતે નિમિત્તં ચ પ્રકર્ષે વ્યાપ્તિયં ચ વિ ।

દ્રવ્યસ્ય સ્યાદુપાદાન પ્રકર્ષં પ્રત્યનર્થકમ્ ॥૭॥

પ્રકર્ષ (દર્શાવવા) માટે તૈયાર (ગુણરૂપી) નિમિત્તની અપેક્ષા જો (દ્રવ્ય)ને ન હોય તો, પ્રકર્ષને જણાવવા માટે દ્રવ્યનો (શબ્દ દ્વારા) પ્રયોગ નિરર્થક થશે. (૭)

ગોતરા (વધારે સારી ગાય) એવા પ્રયોગોને હવે સમજાવવામાં આવે છે. ગોતરા શબ્દમાં દર્શાવતો પ્રકર્ષ ગોત્ર એવી વ્યતિતો કારણે નથી અને પ્રકર્ષ ગુણ દર્શાવતો બીજો કોઈ શબ્દ પણ તેની સાથે નથી, છતાં પ્રકર્ષ તો દર્શાવાય છે જ. જો દ્રવ્ય, પ્રકર્ષ કે અપ્રકર્ષને દર્શાવવા માટે ઉપાધિરૂપ નિમિત્તને અર્થોત્ ગુણને સ્વીકારે નહિ તો, કુસ્વર. ૧૮: (વધારે ધીણ વસ્ત્ર) એવા પ્રયોગમાં કુસ્વર શબ્દ પ્રકર્ષને જણાવવા માટે નિરર્થક રહે, અર્થોત્ એવા પ્રયોગ થશે નહિ, છતાં આવા પ્રયોગો વ્યવહારમાં તો પ્રાપ્ત થાય છે જ. તેથી પ્રકર્ષ કે અપ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે નિમિત્ત બનતા ગુણને સ્વીકારવો જ જોઈએ. કુસ્વર માં ચમક (માણસ) ગુણ છે ગોતરા પ્રયોગમાં ગાયમાં રહેના ગુણો, જેવા કે, બીજા માથે રતા દેરીને લઈ જવામાં સટેલી અથવા બીજા ગાયો કરતા વધારે દૂધ આપનારી, પ્રકર્ષ દર્શાવે છે. ખતજવિ જણાવે છે કે ગૌ એટલે દર વર્ષે વાછરડું જન્માવનારી પરંતુ ગોતરા એટલે દર વર્ષે વિષાળી એટલું જ નહિ પણ વાછરડો જન્માવનારી ગાય (ગૌરિય યા સમા સમા વિગ્રાથે ગોત્રેય યા સમા ગમ્ય વિગ્રાથે સ્ત્રીગ્રાથ ॥ (શ્રદ્ધાભાષા, ૨, પૃ ૪૧૩)

સવ્યાપારો ગુણસ્તસ્માત્સ્વપ્રકર્ષનિબન્ધનઃ ।

દ્રવ્યાત્માનં મિતત્ત્વેવ સ્વપ્રકર્ષં નિવેશયન્ ॥૮૮॥

તેથી પોતાના પ્રકર્ષ માટે કરચુરૂપ શુણ્ઘ, (દ્રવ્યના પ્રકર્ષ માટે) કાર્ય બનીને, તે (દ્રવ્ય)ને પોતાના પ્રકર્ષ સાથે ચોળને (બીજા દ્રવ્યથી) જુદું જાહેર કરે છે. (૮)

અરૂપં પરરૂપેણ દ્રવ્યમાસ્ત્યાયતે યથા ।

અપ્રકર્ષં પ્રકર્ષેણ ગુણસ્વાવિરયતે સથા ॥૯૧॥

(જાતિ, શુણ્ઘ વગેરે) રૂપ વિનાતું દ્રવ્ય, બીજા (અર્થાત્ જાતિ, શુણ્ઘ વગેરે) રૂપ વડે નિરૂપવામાં આવે છે તેમ, પોતાના પ્રકર્ષ વિનાતું (દ્રવ્ય) શુણ્ઘના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૯)

રૂપ વિનાતું કે ઉપાધિ વિનાતું દ્રવ્ય સબ્દ વડે જણાવાતું નથી. તેથી દ્રવ્યની ઉપાધિ-રૂપ શુણ્ઘ તે દ્રવ્યના શાબ્દિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી બને છે. ઉપાધિરૂપ શુણ્ઘને અને ઉપાધિ-માન એવા દ્રવ્યને એકબીજાથી જુદાં સમજવી સહાતી નથી; તેથી શુણ્ઘના પ્રકર્ષ વડે દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ જણાવવામાં આવે છે.

इति गुणसमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે ગુણસમુદેશ પૂરે થયે.

૬

દિક્સમુદેશઃ ।

૬

દિક્સમુદેશ

દિક્ સાધનં ક્રિયા કાલ ઇતિ વસ્ત્વભિધાયિનઃ ।

શક્તિરુપે પદાર્થોનામત્યન્તમનવસ્થિતો ॥૧॥

દિક્, સાધન, ક્રિયા અને કાલ એવા શબ્દો દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે, એમ માનવામાં આવે તો, પદાર્થોના શક્તિરૂપ (સ્વભાવ)ના તે, વાચક બનતા નથી. (૧)

દિક્, સાધન વગેરે શબ્દો શિદ્ધ સ્વભાવવાળાં દ્રવ્યોના વિશેષણરૂપે વાચ્ય બને છે, તે સ્વતંત્ર પદાર્થો નથી. વૈશેષિક ચતુર્થાં દિક્ને દ્રવ્યરૂપે સમજવામાં આવે છે, તે બરાબર નથી, કારણ કે, કાર્વક ઉપરથી જ તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ. દ્રવ્યને માટે ઉપકારક શક્તિરૂપે તે સમજાય છે. શિદ્ધ દ્રવ્યોનું અભિધાન કરનારા શબ્દો દિક્ વગેરેનું સાક્ષાત્ અભિધાન કરી શકતા નથી. તેથી વૈષ્ણકરણ્યશિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દિક્ વગેરેની વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ.

ક્યતિરેકસ્ય ચો હેતુરવધિપ્રતિપાદયોઃ ।

ઋગ્વિષ્ણ્વેષં ચત્તોડન્વેન વિના બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ॥૨॥

કર્મણો જાતિભેદાનાં અભિવ્યક્તિર્યદાશ્રયા ।

સા સ્વૈરુપાધિમિર્મિજા શોષદિર્ગિવિ કપ્યતે ॥૩॥

(‘આનાથી’ એવી) અવધિ અને (‘આ’ એવા) અવધિમાન વચ્ચેના અર્થભેદ-નું જે કારણ છે, બીજા કોઈ (ની મદદ) વિના ‘અધી’ એવી સમજણ જેને કારણે આવે છે; જેને લીધે ક્રિયાના અભિભેદોની અભિવ્યક્તિ થાય છે, તે, પોતાની ઉપાધિઓને કારણે જિ-નરૂપે સમજાતિ શક્તિ, દિક્ કહેવાય છે. (૨-૩)

‘આ તેનાથી પૂર્વ દિશામાં છે,’ ‘આ તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં છે,’ એવા પ્રયોગોમાં, ‘તેનાથી’ શબ્દ અવધિ દર્શાવે છે. અને ‘આ’ શબ્દ, પ્રતિપાદ્ય અર્થોત્ અવધિમાન દર્શાવે છે, અને અવધિઅવધિમત્ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. અને વચ્ચેના અર્થભેદ દિક્વડે

દર્શવાય છે. વૈશેષિકો, “જેના વડે, અહીં થી આ, એવું જે જ્ઞાન થાય તે દિદ્ દર્શાવે છે” (इति इदमिति यत्तद्विज्ञो विद्वन् । वैशेषिके सूत्र २.२.१०) એ પ્રમાણે દિદ્ની વ્યાખ્યા આપે છે. આ તેનાથી પૂર્વમાં છે કે પશ્ચિમમાં છે એવું જ્ઞાન કોઈક યોગ્ય નિમિત્તનો ભાષ કરાવે છે. આવું બીજું નિમિત્ત દિદ્ છે પૃથ્વી વગેરેની જેમ દિદ્ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી.

આ વાંસ સીધો છે, આ વાંસ વાંકો છે, એવી કલ્પનાઓ પણ દિદ્ને કારણે છે, કારણ કે, વાંસનો અવયવો, એક જ દિશામાં પ્રસરે છે. તે પ્રમાણે ત્રાંસુ, લીંસુ, નીસુ, વગેરેમાં જે અમલુત્વ, ઉલ્લેપલુ વગેરેની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે પણ દિદ્ને કારણે છે. આ ઉલ્લેપલુ વગેરે ક્રિયાભેદો કર્મસામાન્યના નિતિકોદો છે.

દિદ્ અંગે વૈશેષિક મતને અવતારતાં હેવારાજી જણાવે છે કે દિદ્ એક છે, પરંતુ જુદી જુદી ઉપાધિઓને લીધે તેના દસ વિભાગ સમજાવામાં આવ્યા છે સવારમાં સૂર્ય સાથેના સંબંધવાળા દિશાને પૂર્વ દિશા કહેવાય છે તે પ્રમાણે બીજી દિશાઓનાં નામો અંગે છે.

પરાપરત્વે મૂર્તાનાં દેશભેદનિચ્ચવને ।

તત્ત યથ પ્રકલ્પેતે કમરૂપે તુ ક્ષાલતઃ ॥૪૧॥

મૂર્ત પદાર્થો અંગે ‘આ પૂર્વ છે,’ ‘આ પશ્ચ છે,’ એવું જ્ઞાન, દેશભેદને કારણે છે. ‘પહેલું,’ ‘પછીનું,’ એવું ક્રમરૂપ જ્ઞાન કાલ(ભેદ)ને કારણે છે. (૪)

મૂર્ત પદાર્થ એટલે અવ્યયી અને રૂપવાળો પદાર્થ આકાશ વગેરે વ્યાપક અને અમૂર્ત પદાર્થોમાં પરત્વ અને અપરત્વ હોતાં નથી દેશ સાથે સંબંધ હોવાથી મૂર્ત પદાર્થોના પરત્વ અને અપરત્વની કલ્પના થાય છે. આ કલ્પના દિદ્ને કારણે છે. પહેલું, પછીનું, એવી ક્રમરૂપ કલ્પના કાલસંક્રિતિને કારણે છે. આ પ્રમાણે દિદ્ અને કાલ, સમ્બંધબદ્ધની શક્તિઓ છે.

આકાશસ્ય પ્રદેશેન ભગૌશ્ચાન્યૈ પૃથક્ પૃથક્ ।

સા સયોગવિભાગનામુપાચિત્વાય કલ્પતે ॥૫૧॥

આકાશનો, તેના પ્રદેશો સાથેના, અને બીજા (ઘટાદિ દ્રવ્યો)ના વિભાગો સાથેના પરસ્પર સંયોગ અને વિભાગ માટે, તે (દિદ્) આધારરૂપ અને છે. (૫)

આકાશ જેવા અમૂર્ત પદાર્થોનાં પણ કલ્પનાત્મક પરાપરત્વ હોય છે. આકાશના તેના પ્રદેશો સાથે અને ઘટ વગેરે પદાર્થોના ભાગો સાથે જે પરસ્પર સંયોગ અને વિભાગ છે, તેમનાં નિશ્ચય દિદ્વડે થાય છે.

અવયવ વિનાના વિષુ આકાશનો કોઈ વાસ્તવિક પ્રદેશ નથી, પરંતુ આકાશ સાથે સંયોગવાળા ઘટાદિ પદાર્થોના પ્રદેશો હોય છે અને ઘટાદિ પદાર્થોના ભાગો હોય છે. આવા ભાગો અને પ્રદેશોને કારણે આકાશના પ્રદેશો કલ્પવામાં આવે છે. પૂર્વ તરફના આકાશ સાથે સંબંધવાળા ઘટનો જ્યાં પૂર્વભાગ કહેવાય છે. પર આકાશ સાથે સંબંધવાળા ઘટનો ભાગ પશ્ચિમ કહેવાય છે.

દિશો વ્યવસ્થા દેશાના દિગ્વ્યવસ્થા ન વિચિતે ।

શક્તય રાહુ ભાવાનામુપકારપ્રમાવિત્તા ॥૬॥

પ્રદેશોની વ્યવસ્થા દિશ્વદ્વારા થાય છે, દિશાની (પૂર્વપર) વ્યવસ્થા (બીજા કોઈ નિમિત્તથી) થતી નથી પદાર્થોની શક્તિઓ, તેમના વડે કરવામાં આવતા ઉપકારને કારણે કલ્પવામાં આવે છે. (૬)

પ્રદેશોની પૂર્વ, પર એવી વ્યવસ્થા દિશ્વને કારણે થાય છે, પરંતુ દિશ્મા પૂર્વાપર-વ્યવસ્થા માટે કોઈ નિમિત્ત કલ્પવામાં આવતું નથી આવા નિમિત્તની કલ્પના કરવામાં આવે તો, તે નિમિત્ત માટે બીજું નિમિત્ત, તેને માટે ત્રીજું નિમિત્ત, એમ અનવસ્થા થાય પૂર્વપરથી વ્યવહાર માટે, દિશ્મા પોતાની જ શક્તિ હોય છે, અર્થાત્ તે પોતે જ શક્તિરૂપે છે. દિશ્વથી શક્તિની કલ્પના તેના વડે કરવામાં આવતા ઉપકારને લીધે થાય છે દિશ્મા પરાપરાવ રહેલા છે જ સૂર્ય આદિનો તેનો સખધ, તેના સ્વભાવને વ્યક્ત કરે છે.

પ્રત્યસ્તરુપા ભાવેષુ દિક્ પૂર્વેત્વમિવીયતે ।

પૂર્વદુદ્ધિર્યતો દિક્ સા સમાપ્ત્યામાત્રમન્યથા ॥૭॥

(મૂર્તી) પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવેલા સ્વભાવવાળી તે (દિશ્વ)ને પૂર્વ દિશા કહેવાય છે, જેને કારણે આ પૂર્વ છે એવું જ્ઞાન થાય છે તે દિશ્વ છે આવી (ઉપાધિરૂપે) ન હોય તો માત્ર નામ તરીકે તે સમભય ॥ (૭)

પૃથ્વી વગેરેની જેમ દિશ્વ સ્વતઃ સ્વભાવવાળી નથી અન્યાયો મૂર્ત પદાર્થોની ઉપાધિરૂપે તે સમભય ॥ આવી ભાવપરતન્ત્ર દિશ્વ પૂર્વ, પર વગેરે જુદા માટે કારણ રૂપ બને છે પદાર્થોના સ્વરૂપથી જુદી નહિ હોવાથી તે પદાર્થોની શક્તિરૂપે છે જે તેને સ્વતઃ સમજવામાં આવે તો તે માત્ર નામ તરીકે જ સમભય ॥

સ્વાદ્યાદ્યવયવાથા યા લોકે ન તત્ત્વા નિયતા વિશા ।

પ્રત્યક્ષમુરતસ્ય ચત્પચ્ચાત્તપુરસ્તાદ્વિપર્યયે ॥૮॥

લોકવ્યવહારમાં (અશક્તિના) પોતાના અજ (મુખ)થી (દિશ્વની) વ્યવસ્થા સમજવામાં આવે તો, દિશાઓ ચોક્કસ થતી નથી પશ્ચિમ તરફ મુખવાળા માટે જે પશ્ચિમ હોય છે, તે તેનાથી વિરુદ્ધ મુખવાળા માટે પૂર્વ કહેવાય છે (૮)

આપણા શરીર કે મુખના સ્થાન ઉપરથી દિશાને સમજી શકાય નહિ લોકવ્યવહારમાં જમણા હાથ તરફ (હસ્તવક્ત્રિય) કે ડાબા હાથ તરફ (હસ્તભાગ) અથવા પૂર્વ તરફ મુખ વાળો (પ્રાદુમુખ) કે ઉપર તરફ મુખવાળો (ઉદનમુખ) એવા સંદેશ વપરાય છે પરંતુ શરીર કે મુખની િષ્ટિમાં ફેરફાર થતાં દિશાઓ બદલાઈ જાય છે તેથી દિશાઓ અજ અનાદિ કાયથી પ્રચલિત માન્યતાઓને અનુસરવો જોઈએ.

દેશવ્યવસ્થાનિયમો વિદ્યુત્ ન વ્યવતિષ્ઠતે ।

રુદ્ધમંયપરત્વેન પૂર્વમિત્વમિધીયતે ॥૧૧॥

(પૂર્વદેશ, ઉત્તરદેશ, દક્ષિણદેશ વગેરે) દેશવ્યવસ્થાનો નિશ્ચય દિશ્ને કારણે વ્યવસ્થિત બનતો નથી. પશ્ચિમ (દિશ)તરીકે રૂઢ થયેલ (પ્રદેશ)ને તે પૂર્વ છે એમ કહેવાય છે. (૯)

પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે પ્રદેશનાં દિશ્ને આધારે છે; પરંતુ કોઈવાર પૂર્વ દિશાને માટે આપણે પશ્ચિમ શબ્દ વાપરીએ છીએ, જેમકે, આપણે પશ્ચિમાભિમુખે જીભા કોઈએ ત્યારે તે દિશા તો પશ્ચિમ છે, પણ તેને માટે આપણે પૂર્વ શબ્દ વાપરીએ છીએ, દક્ષિણ-માંથી પૂર્વ તરફ જનારો કહે ॥ કે હું ઉત્તરાપથ જાઉં છું. આમ પૂર્વ, પર વગેરે શબ્દો, દિશ્ને વિચાર કર્યા વિના પણ વપરાય છે. વિદ્યુશબ્દેભ્યઃ સ્વત્તમીવજ્ઞવીત્રપનામ્યો વિશેષકાલે-વ્યસ્તાતિઃ । (પા. સુ. ૫. ૩. ૨૭, દિશાવાચક પ્રથમાન્ત, પંચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત શબ્દોને દિશા, રથજ, અને કાલના અર્થમાં અસ્તાત્ પ્રત્યય લાગે છે) હિપરના ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે પૂર્વસ્મિન્ દેસે વચિતિ । એવા ઉદાહરણમાં પૂર્વસ્મિન્ એવા સપ્તમ્યન્ત પદને અસ્તાતિ પ્રત્યય લાગતો નથી, કારણ કે પૂર્વ શબ્દ દેશવાચક નથી, પરંતુ દેશનું તે વિશેષણ છે; અર્થાત્ પૂર્વ દિશાબદ નથી. વિદ્ અર્થે દર્શાવનાર પૂર્વ, ઉત્તર વગેરે શબ્દો રૂઢિશબ્દો છે.

અસોઽભાષિતપુંસ્કત્વાત્ પુંવદ્ગ્રામો ન સિષ્યતિ ।

અસિન્નચે ન શબ્દેન પ્રસવઃ ક્વચિત્કુચ્યતે ॥૧૦॥

(દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા શબ્દો) ભાષિતપુંસ્ક ન હોવાથી, તેમનો પુંવદ્-ભાવ સિદ્ધ થતો નથી. (દક્ષિણ કે ઉત્તર) શબ્દ વડે, આવા (દિશાના) અર્થમાં પુંવદ્ગ્રામ અભિધાન કદાપિ થતું નથી. (૧૦)

વશિજોત્તરામ્યામવસુષ્ઠુઃ । (પા. સુ. ૫. ૩. ૨૮, દિશા, રથજ અને સમય દર્શાવનારા પંચમ્યન્ત, પ્રથમાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત વશિજ અને વસુષ્ઠુ શબ્દને અત્તસ્ય પ્રત્યય લાગે છે) હિપરના ભાષ્યમાં જણાવ્યું ॥ કે દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા શબ્દોને દિશા, દેશ અને કાલ અર્થમાં તદ્દ (અવસુષ્ઠુ) પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે દક્ષિણતઃ અને સત્તરતઃ; પરંતુ દક્ષિણ અને વસુષ્ઠુ એવા શબ્દો દેશ તો વસિલાવિષ્ણુવસુષ્ઠુઃ । (પા. સુ. ૬.૩.૩૫)થી પુંવદ્ગ્રામ થશે.

આની સામે જણાવ્યું ॥ કે ભાષિતપુંસ્કનો પુંવદ્ગ્રામ યાવ છે. દક્ષિણ અને વસુષ્ઠુ શબ્દો ભાષિતપુંસ્ક નથી, કારણ કે દક્ષિણ અને વસુષ્ઠુ એવા પુંવદ્ગ્રામ શબ્દો અવરધાવાચક છે, બપોરે દક્ષિણ અને વસુષ્ઠુ શબ્દો દિશાવાચક છે.

વિદ્યુશષ્ટેરમિધાને તુ નિયતં દિશિ વર્ણનમ્ ।

પૂર્વાદીનાં યથા વપ્ટેર્જીવિતરણાપ્પારણે ॥૧૧॥

૨૭ આ રૂપના નિમ્નચ અંગે (વર્ષ) શબ્દના પ્રયોગ વિના) 'ચાઠ' (વટિઃ)

શબ્દ કાલનો વાચક અને છે તેમ, પૂર્વ વગેરે શબ્દોમાં શક્તિરૂપ દિશ્ના અભિ-
ધાનમાં દિશાનો અર્થ નિયત હોય છે. (૧૧)

અન્વય : યથા જીવિતસ્ય અવધારણે (વર્ણવદ્વયોગ વિના) વસ્તુઃ (નિયતં દર્શનં કાલ્યા-
વિત્ત્વેન તથા) પૂર્વાદીનાં (શબ્દાનાં વિકૃત્ત્વેઃ અભિધાને વિશિષ્ટ દર્શનં નિયતં) (અસ્તિ) ।

પૂર્વ, દક્ષિણ વગેરે શબ્દો દિશાચયક છે. પ્રદેશો કે કાલવિભાગો સાથે તેમનો સંબંધ
અર્થાતે તે વ્યવસ્થા દર્શાવે છે. આમ બંને વચ્ચે અર્થભેદ રૂપિય છે. લોકઅવધારમાં પ્રાચીન
પરંપરાથી તે શબ્દો દિશાનો અર્થ દર્શાવતા રહ્યા છે. સહ વર્ણનો થયેલો (વર્ણિ મૂલઃ
વર્ણિકઃ) એવા પ્રદેશમાં વર્ષ શબ્દના પ્રયોગ વિના, માત્ર વપરાયે કરશે, વર્ષ અર્થોત્ત
કથનો બોધ થાય છે.

છાયામામ્યાં નગાદીનાં ભાગભેદ. પ્રકલ્પતે ।

અતદ્વર્મસુ ભાવેષુ ભાગભેદો ન કલ્પતે ॥૧૨॥

છાયા અને પ્રકાશને કારણે જુદા જુદા સમબલતા પર્વતો વગેરેના અવયવો
દિશ્ને કારણે હોય છે. (પૂર્વપર) સ્વભાવ વિનાના પદાર્થોમાં આવેા અવયવભેદ
કલ્પી શકાતો નથી. (૧૨)

શરદઃ સત્તુમાં પર્વતનું એક વિખર સૂત્રનાં કિસ્કેથી પ્રકાશિત હોય છે; બીજું
શિખર મેધનછાયાને કારણે છાયાવાળું હોય છે. આવેા અવયવવિભાગ દિશ્ની કલ્પનાને
કારણે જ છે. જેનામાં પૂર્વ, પર વગેરે સ્વભાવ હોતો નથી તેવા અમૂર્ત પદાર્થોમાં આવેા
અવયવભેદ હોતો નથી.

પરમાણોરભાગસ્ય વિશા ભાગો વિધીયતે ।

ભાગપ્રકલ્પનાશર્કિ પ્રથમાં તાં પ્રચક્ષતે ॥૧૩॥

વિભાગો વિનાના પરમાણુમાં દિશ્ને કારણે વિભાગોની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય
છે તે (દિશ્)ને જ વિભાગો કલ્પવા માટેની પહેલી શક્તિ કહે છે. (૧૩)

મૂર્ત પદાર્થોમાં તેમ જ અણુઓમાં વિભાગોની કલ્પના દિશ્ને કારણે છે. અવિભક્ત
અણુઓમાં દિશ્ને કારણે આરે બામુએ, ઉપરનો ભાગ અને નીચેનો ભાગ એમ છ
અવયવોની કલ્પના થાય છે. બીજાં અણુઓ તેની સાથે જોડાતાં દ્રવ્યક, ત્રણક, ચતુર્ણક
વગેરે ઉત્પન્ન થાય ॥ અને ક્રમશઃ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્તાગ પદાર્થોના અવયવો, છાયા અને પ્રકાશને કારણે હોય છે, અને નિર્ભોગ
પદાર્થોના અવયવોની કલ્પના દિશ્ને કારણે છે, આ મત ચોખ્ખ નથી. જ્યાં જ પદાર્થોમાં
અવયવકલ્પના દિશ્ને કારણે છે.

અદેશાશ્રાવ્યમાગાશ્ચ નિષ્ક્રમા નિરૂપાશ્રયાઃ ।

માવાઃ સંસર્ગિરૂપાત્તુ શક્તિભેદઃ પ્રકલ્પતે ॥૧૪॥

પદાર્થો દેશ વિનાના, ભાગ વિનાના, ક્રમ વિનાના અને ઉપાધિ વિનાના છે, પરંતુ તેમની સાથે સંસર્ગવાળાં દ્રવ્યોને કારણે દિગ્દર્શ્ય શક્તિભેદ સમન્વય છે. (૧૪)

આકાશ વગેરે વિશુ પદાર્થોના અવયવોરૂપ દેશ હોતા નથી, કારણ કે આકાશ વગેરે વિશુ અને નિત્ય છે. પૃથ્વી વગેરે મૂર્ત પદાર્થોના બીજા પદાર્થો સાથેના સંસર્ગને કારણે અવયવો કદપવામાં આવતા હોવા છતાં અવયવરૂપ દેશ હોતા નથી. આમ વિશુ અને મૂર્ત બંને પ્રકારના પદાર્થોના અવયવો હોતા નથી. તેથી, તેમનામાં ક્રમ પણ હોતો નથી. તેવી રીતે તેમના ઉપાશ્રયો પણ હોતા નથી.

આવા પદાર્થો તેમની સાથે સંસર્ગવાળા પદાર્થોના પરાપરત્વને કારણે આરોપિત થતાં વાદ્યશક્તિને લીધે પરાપરત્વવાળા હોય તેમ કદપવામાં આવે છે.

નિર્માણાત્મકતા તુલ્યા પરમાણોર્ઘટસ્ય ચ ।

ભાગાઃ સ્ફુટ્યન્તરં તત્ર પરિમાણં ચ યત્તયોઃ ॥૧૫॥

પરમાણુમાં અને ઘડામાં અવયવોના અભાવ સમાન છે. ત્યાં ભાગ (માત્ર) શક્તિરૂપે છે અને તેમણે જે પરિમાણ (છે તે) પણ (શક્તિરૂપ છે) (૧૫)

ઘટ અને પરમાણુ, બંનેમાં સ્વાભાવિક અવયવભાવ સરખો છે. દિગ્દર્શ્ય શક્તિ વડે ઘડાના અવયવોમાં પૌર્વાપર્વની કદપના કદવામાં આવે છે. દિગ્દર્શ્યશક્તિને કારણે કદપવામાં આવતી ભાગવત્તા સાગી નથી. જે એમ હોય તો પરમાણુમાં પણ ભાગની કદપના થાય, મહત્ત્વ, અદ્યત્ત વગેરે પરિમાણો પણ શક્તિવિશેષની કદપનાને કારણે છે. ઘટ અને અણુ વચ્ચેનો ભેદ તેમના પરિમાણને કારણે છે, અવયવોને કારણે નથી.

યતઃ પ્રકલ્પતે ભેદો ભેદસ્તત્રાપિ દૃશ્યતે ।

અદ્યત્તોપરંતિ ભેદમતોડ્યુક્તત્તરં વિદુઃ ॥૧૬॥

જેમને કારણે ભેદની કદપના થાય છે, તે (અવયવો)માં પણ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી જેમાં સમાપ્તિ દેખાતી નથી તેજા ભેદને અપ્રત અધોગ્ય માનવામાં આવ્યો છે. (૧૬)

જેમ પદાર્થોના ભેદો, તેમના અવયવોને લીધે કદપી શકાય છે, તેમ તે અવયવોના અવયવો, અને તેમના પણ અવયવો કદપી શકાય છે. પરમાણુઓના ભેદ દિગ્દર્શ્યને કારણે, દિગ્દર્શ્ય સુપ્રસંગોમને કારણે, સુપ્રસંગોમ પણ મેરુપ્રદેશના ભેદને કારણે એમ અનિશ્ચય થાય. આમ પદાર્થોના તથા તેમની ઉપાધિઓના ભેદ કદપનિક સમજના, તાત્ત્વિક નહિ.

સર્વત્ર તસ્ય કાર્યસ્ય દર્શનાદ્વિમુરિષ્યતે ।

વિમુત્ત્વમેતદેવાહુરન્યઃ કાયવતાં વિધિઃ ॥૧૭॥

તેનું' (ભાગસેદ્દૃપ) કાર્ય સર્વત્ર દેખાતું હોવાથી, તે (દિક્)ને વિષુ કહે છે. આવા (કાર્યસંપાદકત્વ)ને વિષુત્વ કહે છે. મૂર્ત પદાર્થો અંગે જુદો પ્રકાર છે. (૧૭)

દિક્નું અવયવવિભાગરૂપ કાર્ય, સાવત્રિક હોવાથી તેને વિષુ અર્થાત્ વ્યાપિની કહે છે. દિક્, કાલ, આકાશ વગેરે અમૂર્ત પદાર્થોનું વિષુત્વ એટલે સર્વત્ર પોતાનાં કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ. પોતાના અવયવો સાથે વિસ્તૃત પ્રદેશમાં વ્યાપિને રહેવાને, મૂર્ત પદાર્થોનું વિષુત્વ કહે છે.

ચૈતન્યવત્ સ્થિતા લોકે દિક્કાલવરિકલ્પના ।

પ્રકૃતિ પ્રાણિનાં તાં હિ કોઽન્યથા સ્થાપયિષ્યતિ ॥૧૮॥

ચૈતન્યની કલ્પનાની જોમ, દિક્ અને કાલની કલ્પના જગતમાં કલ્પણે સ્થાપિત થયેલી છે. પ્રાણીઓના આ સ્વભાવને કોણ અન્યથા પુરવાર કરી શકે ? (૧૮)

અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ પણ જ્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન થતું ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી. તેથી ચૈતન્યને જ્યાં દાર્શનિકોએ સ્વીકાર્યું છે, આ ચૈતન્ય આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેનો વિરોધ કરી શકતો નથી. તે પ્રમાણે દિક્ અને કાલનો પણ વિરોધ કરી શકતો નથી. પદાર્થોમાં બેદાનેદ, ભાવાભાવ વગેરે હોતા નથી, પરંતુ અનાદિ અવિદ્યાને કારણે આવો વિચિત્ર ભ્રાન્ત્યવહાર પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વદર્શીઓ પણ તેને અન્યથા સમજાવી શકતા નથી. અર્થાત્ પદાર્થોનાં સ્વરૂપ, જે પરાપરત્વાદિ સ્વભાવવાળાં છે, તેમને પરાપત્ય વિનાનાં સમજાવી શકાતાં નથી. ભ્રાન્ત્યવહારમાં જોમ ચૈતન્ય શ્દ થયેલું છે, તેમ દિક્ અને કાલ પણ શ્દ છે. તેમના વિના પ્રાણીઓનાં કાર્યોની નિષ્પત્તિ થતી નથી. તેથી બ્યવહારપ્રસિદ્ધ દિક્ અને કાલનું પ્રત્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

સંકરો વ્યવહારાણાં પ્રકૃતિઃ સ્વાદ્વિપર્યયે ।

તત્ત્વમાનુ ત્વજ્ઞાનમાન્માવાપ્તુનરેવાપલભ્યતે ॥૧૯॥

સ્વભાવ(રૂપ) અનેક આ દિક્કાલની કલ્પના)નો અસ્વીકાર કરવામાં આવતાં (ભ્રાન્ત્ય)વ્યવહારોની અવ્યવસ્થા થશે, તેથી (પૂર્વપ્રસાદિ વિભાગવાળા) આ વ્યવહારોનો ત્યાગ કરીને પણ કરીવાર તેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. (૧૯)

વહેલાં જાતું, રનાન કરું, આપોષાસના કરવી વગેરે ભ્રાન્ત્યવહારો દષ્ટાદષ્ટ જગવાળા હોય છે. આવાં વ્યવહારકારો અંગે દિક્કાલની અથવા પૂર્વપ્રસાદિ ભાવોની કલ્પના સ્વીકારવી જ જોઈએ, કારણ કે તે સર્વ પદાર્થોની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ અનેક હોય છે. જો તેનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો જ્યાં વ્યવહારોમાં જોડાણ થાય. તેથી તત્ત્વદર્શીઓ તેમના ત્યાગને જ જાણુતા હોવાં જતાં ફરીવાર તેમને સ્વીકારે છે.

તસ્યાસ્તુ શક્તઃ પૂર્વાદિમેદો માયાન્તરાગ્રયઃ ।

મિન્ના દિઘ્ તેન મેદેન મેદાયૈવોપક્રમ્પતે ॥૨૦॥

તે (દિગ્દૃપ) શક્તિનો, પૂર્વ વગેરે વિભાગ, તેના જુદા જુદા પદાર્થો સાથે ના સંબંધને કારણે છે. તેવા વિભાગોથી જુદી જુદી સમગ્રતા તે, (મૂલ પદાર્થો માં) ભેદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૨૦)

શબ્દબ્રહ્મની કાલરૂપ શક્તિ અનુભૂતિ અને પ્રતિબંધ વડે સર્વ વ્યવહારોમાં હમને પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેમ દિગ્શક્તિ પણ વ્યવહારોમાં પરાપરવાદિનું કારણ બને છે.

અવધિત્વેન ચાપેક્ષાયોગે દિગ્લક્ષણો વિધિઃ ।

પૂર્વમસ્યેતિ યદ્દયેષ દૃષ્ટા ધર્માન્તરાગ્રયે ॥૨૧॥

અર્થાથે અવધિ (એવા અર્થ)ની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે દિઘ્ સાથે સંબંધના અર્થમાં (પંચમી વિભક્તિનું) વિધાન કરવામાં આંચું છે; (અવધવિત્વરૂપ) જુદો ધર્મ દર્શાવવા માટે 'આ તેના ઉપરનું' એવા અર્થની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

દિઘ્ના સ્વીકારને કારણે આગરણુતાઓમાં કલ્પાત્ નિયમે રજૂ કરવામાં આંચા છે 'આ તેનાથી પૂર્વમાં છે' એવી અવધિનો અર્થ દર્શાવેલો હોય ત્યારે સિયોગલક્ષણા વચ્ચની। એવા નિયમ રજૂ કરવામાં આંચો છે અને તે પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિ વપરાય છે. 'આ તેનાથી ઉપરનું છે' (इवम् अत्र पूर्वम् ।) એવા અવધવિત્વરૂપ અર્થ માટે પાશ્વ, પૂર્વપરાધરોત્તરમેધેશનૈવાધિકરણે । ૨૨.૧ પ્રમાણે અવધી અંગે પદ્ધતિનું વિધાન થયું છે.

પૂર્વાદીનાં વિપર્યાયોઽદૃષ્ટઆવધ્યસંકરે ।

શ્રુજ્વેતવસ્યેત્યેતદ્વચ્ચ હિઘ્ ન વ્યતિકીર્યંતે ॥૨૨॥

અવધિ અંગે અવધવધ્યા ન હોય ત્યારે 'ઉપરનું' (पूर्वम्) વગેરેનાં ઉપયોગમાં (વિભક્તિનો) ફેરફાર થતો નથી, 'આ સીધું છે.' એવા પ્રયોગમાં દિઘ્ અંગેનું સૂચન પણ અવધ્યર્થ ઘનનું નથી. (૨૨)

અવધિ અંગે નિશ્ચિતતા હોય ત્યારે પૂર્વ, પર વગેરેના વપરાશમાં કશી અવ્યવસ્થા થતી નથી કારણ કે, આ પૂર્વ, પર વગેરે, દિઘ્ ઉપર આધાર રાખે છે. આ વાંસનું મૂળ સીધું છે, એવા પ્રયોગ પણ દિઘ્ ઉપર આધાર રાખે છે, અનિશ્ચિત અવધિ ઉપર તેનો આધાર ન હોવાથી તેને અંગે પણ અવ્યવસ્થા નથી.

અન્તઃકરણધર્મો વા ચહિરેવ પ્રકાશતે ।

જાયાં ત્વન્તર્વહિર્માવ પ્રક્રિયાયાં ન વિશતે ॥૨૩॥

અથવા આન્તર બ્યાગરણા (ચૈતન્ય)ના સ્વભાવરૂપ (દિઘ્) આમ બાહ્યરૂપે

ભાસે છે; પરંતુ આવી આભાસકરૂપના પ્રમાણે તો તેમના અન્તર્ભાવ કે બહિર્ભાવ નથી. (૨૩)

દિદ્ધ ચૈતન્ય છે. ચૈતન્યનો બ્યાપાર આંતરિક છે; તેમ છતાં અનાદિ અવિદ્યાને કારણે તે આજ્ઞાપ્રાપ્તરૂપે ભાસે છે. પરમાર્થપણે વિચારતાં, દિદ્ધમાં અંતર કે બાહ્ય એવા બ્યાપારો નથી. જે અન્તર્બહિર્ભાવ સમન્વય છે તે કાર્પનિક અને અવિદ્યા વડે આરોપવામાં આવેલો છે. દિદ્ધ બાહ્ય પદાર્થ ન હોવાથી તે આંતર તત્ત્વ છે એમ પણ કહી શકાયો નહિ. વાસ્તવમાં પરાપરત્વની કાર્પના પણ આભાસ માત્ર છે.

एकत्वमासां शक्तीनां नानात्वं वेति कल्पने ।

अवस्तुपतिते ज्ञात्वा सत्यतो न परामृशेत् ॥૨૪॥

આ (પૂર્વ વગેરે દિદ્ધ)શક્તિઓ વિષે એકત્વ અથવા અનેકત્વ, એવી કાર્પનાઓ વસ્તુ સાથે સંબંધ વિનાની હોવાથી તેમને સાચી માનવી ભ્રમ્યે નહિ. (૨૪)

પૂર્વ, પર વગેરે રૂપે રહેલ શક્તિઓ વાસ્તવમાં એકરૂપે નથી, તેમજ અનેકરૂપે પણ નથી, તેમને વિષેની કાર્પના વાસ્તવિક નથી અર્થાત્ વિષમાન પદાર્થ સાથે સંબંધ વિનાની છે. આમ દિદ્ધકાર્પના અવાસ્તવિક હોઈ તેને સાચી માનવી ભ્રમ્યે નહિ. સરખાવેલેશ્વારાજ : एते द्वे वल्पने अवस्तुपतिते । शिक्तः परमार्थतोऽवस्तुभावः विज्ञाननये व्यतिरिक्तवत्त्व-भावादित्यवस्तुविषये बुद्ध्या परमार्थतो न विचारणीये इत्यर्थः ।

विकल्पातीततत्त्वेषु संकेतोपनिबन्धनाः ।

भावेषु व्यवहारा ये लोकतन्त्रानुगम्यते ॥૨૫॥

જેના તત્ત્વ અંગે કાર્પનાઓ થઈ શકતી નથી તેવા પદાર્થો અંગેના અવહારો-ને, (અનાદિ) સંકેત પ્રમાણે, જગત અનુસરે છે. (૨૫)

नैकत्वमस्य नानात्वं विनैकत्वेन नेतवम् ।

परमार्थे तयोरेव भेदोऽप्यन्तं ॥૨૬॥

એકત્વ પણ નથી, અને અનેકત્વ પણ નથી. એકત્વ વિના અનેકત્વ હોતું નથી. પરમાર્થપણે (વિચારતાં) તેમનામાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. (૨૬)

એકત્વ અને અનેકત્વ અત્યેનાશ્રિત છે. એકને અસિદ્ધ માનતાં બીજું અસિદ્ધ થયો; તેથી દિદ્ધે એક કે અનેક એમ વાસ્તવમાં કહી શકાય નહિ. દિદ્ધને સંબંધતત્ત્વની માત્ર ઉપાધિરૂપે સમજવાની છે.

न शक्तीनां तया भेदो यथा शक्तिमत्ता स्थितिः ।

न च लौकिकमेकत्वं वासामात्मसु विद्यते ॥૨૭॥

શક્તિમાનો અંગે (તેમની) જિનતાનો જેવો (નિશ્ચય) હોય છે, તેવો

(નિશ્ચય), શક્તિઓ અંગે હોતો નથી. તે (શક્તિ)ઓનાં સ્વરૂપોમાં લોકપ્રસિદ્ધ એકત્વ હોતું નથી. (૨૭)

શક્તિવાળા પદાર્થોનો સ્વતંત્રપણે નિશ્ચય થતો હોવાથી, તેમની વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. પરંતુ શક્તિઓ, તેમના આશ્રયો એવા પદાર્થો ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી તેમના પરસ્પર ભેદનો નિશ્ચય થતો નથી. તેથી શક્તિઓ ભેદભેદ વડે અનિર્વાચ્ય માનવામાં આવી છે: સરખાવો દેશસરખા: તથા શક્તીનાં કાર્યનાત્વેતોન્મીયમાગમેદનાં ત્વત આધારાન્વા-મેદોડસ્તીત્વનિર્વાચ્યા એવ મેદામેદામ્યાં સર્વાઃ કષમઃ ।

नैकत्वं व्ययतिष्ठेत नानात्वं चेन्न कल्पयेत् ।

नानात्वं चावहीयेत यद्येकत्वं न कल्पयेत् ॥२८॥

જો અનેકત્વની કલ્પના ન થઈ શકે તો એકત્વ પુરવાર થઈ શકે નહિ, જો એકત્વ કદંબી શકાય નહિ તો અનેકત્વનું અસ્તિત્વ રહે નહિ. (૨૮)

એકત્વનું પ્રતિષેધી એવું નાનાત્વ શુદ્ધિ વડે કદંબી ન શકાય તો એકત્વ પણ કદંબી શકાય નહિ. તે પ્રમાણે એકત્વ ન હોય તો નાનાત્વ પણ રહે નહિ. આમ પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં આ બે એકબીજા વિના કદંબી શકાય નહિ. તેથી અતે તો દિઠુ અંગે લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારને જ અનુસરું એઈએ.

इति दिक्समुद्देशः

આ પ્રમાણે દિક્સમુદ્દેશ પૂરો થયો.

સાધનસમુદેશ:

સાધનસમુદેશ

સ્વામ્યે સમવેશાનાં તદ્વદેયાશ્રયાન્તરે ।

ક્રિયાણામભિનિષ્પત્તૌ સામર્થ્યં સાધનં ચિદુઃ ॥૧॥

પોતાના આશ્રય સાથે અથવા બીજા આશ્રયો સાથે સમવાયમાં રહેલી ક્રિયાઓનો સિદ્ધિ માટેની (પદાર્થની) શક્તિને સાધન કહેવામાં આવ્યું છે. (૧)

ધાતુનો અર્થ ક્રિયા છે. જેના વડે ક્રિયા સિદ્ધ બને તે સાધન સમજવું. ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે પદાર્થની જે શક્તિ તે સાધન છે. શક્તિને બાબતે શુદ્ધ કહી છે, અર્થાત્ શુદ્ધસમુદાયને સાધન તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે (મ.ભા. પા.સુ.૩.૧.૧૧૫). શુદ્ધરૂપ શક્તિ તેના આશ્રય દ્રવ્યમાં રહેલી છે. બાકી શક્તિને કારણે તેના આશ્રયરૂપે રહેલ પદાર્થ બીજા પદાર્થથી ગુરૂ સમજાય છે.

શક્તિનો આશ્રય દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્ય સાધનરૂપે પણ સમજાય છે. તેથી દ્રવ્યને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે જ્વાળાદાર ગણી શકાય (દ્રવ્યં ક્રિયામિવિગતિ પ્રતિ સાધનમાવનુવરેતિ । મ.ભા. ૧. ૫. ૫૭, કી. ૬). મહોક્તાશ્રમું આ કથન બગાડેલા તેના કથન. 'શુદ્ધસમુદાય અર્થાત્ સાધનને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે જ્વાળાદાર ગણી શકાય'નું વિરોધી નથી, કારણ કે દ્રવ્ય શુદ્ધરૂપ શક્તિનો આશ્રય છે.

શુદ્ધસમુદાય અથવા શક્તિસમુદાયને સાધન માનવામાં આવે તો સાધન અનુમાન-ગમ્ય બનશે, કારણ કે શક્તિ અપરિદ્રષ્ટ અર્થાત્ અદ્રષ્ટ છે, ઉપસર્ગાશ્ચન્દસિ શાસ્ત્રયૈ (પા.સુ. ૫.૭.૧૧૮, વૈદિક પ્રયોગોમાં, ધાતુના અર્થમાં, ઉપસર્ગને વતિ પ્રાપ્ય લાગે છે.) ઉપરના બાબતમાં સાધનને શક્તિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય સમજવામાં આવ્યું છે, કારણ કે દ્રવ્યમાં વદિ (પ્રકર્ષ) કે દ્યુય (અગત્ય) હોતાં નથી. અહીં શક્તિ અને શક્તિમાન(દ્રવ્ય) વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવ્યો છે. બાબતકારનાં આવાં કથનોને બલવિચલ કરીને બર્તુદરિએ સાધનની વિસ્તૃત ચર્ચા આ સમુદેશમાં કરી છે.

શત્તિમાત્રાસમૂહસ્ય વિશ્વસ્યાનેકધર્મજઃ ।

સર્વદા સર્વથા ભાવાત્વયચિત્તિદ્વિવદ્યતે ॥૨॥

શક્તિરૂપ જાગૉના સમૂહવાળા અને અનેક ધર્મોવાળા જગતનું હમેશાં, સર્વ પ્રકારે, અસ્તિત્વ હોવાથી ક્યાંક કેાઈક (શક્તિ)ને માટે વિવક્ષા થાય છે. (૨)

વિશ્વ શબ્દથી જન્મતાના ધર્તાદિ પદાર્થો સમન્વય છે. જલ લાવવું વગેરે કાર્યશક્તિ-
ઓના સમૂહરૂપ ધર્તાદિ પદાર્થો છે. શક્તિ તેમની માનાઓ. અર્થાત્ બાગોરૂપે અવસ્થિત
છે. દીવાના પ્રકાશ જેવી કેટલીક અથવા જ્ઞાનના પ્રકાશ જેવી કેટલીક શક્તિઓ પોતાના
કાર્ય માટે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમના આશ્રયો દ્વરે યતાં આપોઆપ
અદૃશ થાય છે. કેટલીક શક્તિઓ આશ્રયનું અસ્તિત્વ હોય છતાં નાશ પામે છે, જેમ કે
ઔષધ અથવા સારા ખોરાકથી પ્રાપ્ત થયેલ જલરૂપી શક્તિ. સ્તરીરૂપી આશ્રય હોય છતાં
કેટલીકને પુરુષપ્રવચનથી દૂર કરવામાં આવે છે, જેમ કે વિષની સારણુશક્તિ અથવા
ખીજની અંકુરજનનશક્તિ. બીજી કેટલીક શક્તિઓનો પ્રભાવસાગી વ્યક્તિઓ દ્વારા
ફેરફાર કરવામાં આવે છે, જેમ કે ચોળીઓની પદાર્થોના સ્વરૂપોમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિ.
સમયના પરતર યવાથી કેટલીક શક્તિઓમાં ફેરફાર થાય છે, જેમ કે ધર્મ અને અધર્મ.

પદાર્થ શક્તિસમુદાય હોવાથી કોઈક સ્થળે કોઈક શક્તિ અને બીજી સ્થળે બીજી
શક્તિ કાર્યનિર્વાહક બને છે. તેથી કર્તા, કરણ, કર્મ વગેરે સાધનોની સેવાદેણ થઈ જતી
નથી. શક્તિરૂપ સાધનોની કોઈક ચોક્કસ સંદર્ભમાં વિવક્ષા રહે છે.

સાધનવ્યવહારઽઽ શુદ્ધશ્વલ્પ્યાન્નિવમ્બનઃ ।

સન્નસમ્વાર્થરૂપેષુ મેદો શુદ્ધયા પ્રકલ્પ્યતે ॥૩૥॥

(કર્તા, કર્મ વગેરે) સાધનો અંગેનો વ્યવહાર (વક્તાની) શુદ્ધિ(માં પ્રાપ્ત
થનારી) વિવક્ષા રૂપી અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. અભિધેય રૂપ (પદાર્થો)માં
તેમના લાભ અને અલાભ અંગેનો ભેદ શુદ્ધિ વડે કલ્પવામાં આવે છે. (૩)

પદાર્થની શક્તિને જો સાધન સમજવામાં આવે તો જે શબ્દોમાં શક્તિ સમજાતી
નથી, તે શબ્દો, સાધનને કેવી રીતે જણાવી શકે; તે 'શક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે' (શક્તિ કાર-
ણાતિ ૧), શક્તિ વડે સિદ્ધ કરે ॥ (જનનવા સાવરિતિ ।) વગેરે પ્રયોગોમાં કર્મસાધન અને
કરણસાધન તરીકે પ્રયોજાતા 'શક્તિ' શબ્દને શક્તિ પ્રાપ્ત નથી. તે જ પ્રમાણે તે ધનનો
નાશ કરે છે (અનિવિત્ત્વં કરોતિ ૧) એવા ઉદાહરણમાં, ધનવિનાશ, જે અભાવાત્મક છે,
તેને શક્તિ કોઈ શકે નહિ અને તેથી તે સાધન બની શકે નહિ, આવી શંકાના જવાબમાં
જણાવવાનું કે શબ્દો વક્તાની વિવક્ષારૂપ શુદ્ધિને કારણે પ્રયોજાય છે. શબ્દદ્વારા વાચ્ય
બનતા, વિવક્ષારૂપ શુદ્ધિના, અવસ્થાવિશેષોને કારણે કર્તા, કર્મ વગેરે વ્યવહાર સમન્વય છે.
પદાર્થના શુદ્ધિગત નિરૂપણ પ્રમાણે શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. (નિરૂપિતેડયે' સમ્પ્રવૃત્તાવવા-
નિહરત્તં કામોપપતિઃ ।)

પદાર્થનું બાહ્ય અસ્તિત્વ હોવા છતાં બધાં સુધી શુદ્ધિ વડે તે નિરૂપિત ન અને ત્યાં
સુધી તેનો શબ્દ વડે વ્યવહાર થતો નથી. તેથી ઉપરના પ્રથમ ઉદાહરણમાં 'શક્તિ' શુદ્ધિમાં,
દ્રવ્યરૂપ બનીને, તેનું સ્વતંત્રપણે નિરૂપણ થતાં બીજી શક્તિ સાથે તેનો સંબંધ પ્રાપ્ત
થાય છે. શક્તિને પદાર્થરૂપ ન માનીએ તો શક્તિની શક્તિ એમ અનવસ્થા થશે. ધન-
વિનાશવાળા ઉદાહરણમાં ધનાભાવ પણ શુદ્ધિ વડે નિરૂપિત બનતાં દ્રવ્યરૂપ ધારણ કરીને
શબ્દ વડે વાચ્ય બને છે. તપેલીમાં રંધે છે (લ્પાત્ત્વાં વચિતિ ।)માં તપેલી અધિકરણ છે;

પરંતુ પાતળા પતરાનાળી તપેલીમાં ઝડપથી રંધાતું હોય તેા આપણે તપેલીને કતી સમજીને તપેલી રમિ છે (સ્વાસ્તી વચ્ચિત્તિ । એસ કહીશું. તે જ પ્રમાણે 'આત્માને આત્મા વડે હણે છે' (હસ્તિ આત્માનામાત્માના ।) અને પથ્થરની મૂર્તિનું શરીર (ચિત્તિગુણસ્વ શરીરમ્ ।) એ ઉદાહરણોમાં શુદ્ધિવડે ભેદ અને અભેદની દેખના કરવામાં આવે છે.

ઉપર ૨જૂ કરેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે શબ્દભ્યવહાર સાર્થક શબ્દ-સમૂહરૂપ વાક્યને બદલે વાક્યથી અપોહ્યુત અર્થોત્ લિન્ન શબ્દો દ્વારા પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ શંકાના જવાબમાં કહી શકાય કે શબ્દો બીજા શબ્દો સાથે વાક્યરૂપે શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દનું સ્વરૂપ વાક્યના સંદર્ભમાં જ સમજવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અર્થવાન શબ્દોના વાક્યાર્થ પ્રમાણે શબ્દોનો કતી, કર્મ, કરણ વગેરે સાથે સંબંધ યોગ્ય છે. આમ હોવાથી 'તપેલીને જાત વડે લાકડામાં રંધે છે (સ્વાસ્તી ઓદનેન વાઘે વચ્ચિત્તિ ।)' એવા શબ્દસમૂહ વાક્ય બનતો નથી.

શુદ્ધ્યા સમોહિતકૈવાલ્પચ્ચાલ્પકુરુમિર્યશ ।

પુનર્વિમજ્જતે વક્તા તદ્વાપાયઃ પ્રતીયતે ॥૪૮॥

જ્યારે વક્તા (તેના) મનમાં, (પહેલાં) કુરુઓની સાથે પાંચાદોને સમાન સમજીને ફરીવાર શુદ્ધ સમજે છે ત્યારે શુદ્ધપણું સમજાય છે. (૪)

'કુરુઓ કરતાં પાંચાદો વધારે દેખાવડા છે' (કુરુઓ: વામ્બાલ્પ અભિરૂપતા. ૧) એવા પ્રયોગમાં સૌથી પહેલાં વક્તા જાનેને, સૌંદર્યશુભને દારણે, એકસરખા સમજે છે અને પછી પાંચાદોમાં સુંદર દેખાવરૂપી શુભ ધ્યાનમાં આવતાં તેમને શુદ્ધ સમજે છે

શબ્દોપહિતરૂપાંચ શુદ્ધેર્વિપયતાં ગતાન્ ।

પ્રત્યક્ષમિથ કંસાદીન્સાધનત્વેન મન્યતે ॥૪૯॥

શુદ્ધિના વિષયરૂપ બનેલા અને શબ્દો વડે હઠ યનારા રૂપવાળા કંસ વગેરેને તે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ (કિમ ની સિદ્ધિના) સાધન તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૫)

પા દ્વ ૩ ૧.૨૬ દેહુમતિ ૫ । (કતાના પ્રયોગક દેહુના ધેરણરૂપ વ્યાપારના અર્થમાં માનુને ગિચ્ પ્રલય જાગે છે) ઉપરના વાર્તિકો ૧ માં ૧૧નું લાખ્યકારે પ્રતાપ્ચાન કહ્યું છે; કરણ કે કંસ પાતવતિ, વલિ વચ્ચવતિ, મૃગાન્ રક્ષવતિ, રાગિ વિલાસવતિ, સુર્વ દ્યુતમવતિ, પુર્યેળ ધોજવતિ વગેરે પ્રયોગોમાં ને બિજગ્લ ઝિયાપદો છે તેમને પ્રાન મૂલ વડે પણ સમજાવી શકાય ॥ કર્મ પાદવતિ વગેરે પ્રયોગોમાં વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે એવી શંકાના જવાબમાં ભાગ્યકાર જણાવે છે કે પુરાણીઓ કંસ, બલિ વગેરેનાં, તેમની ઉત્પત્તિથી મંદ્રીને વિનાશ સુધીનાં તૃતાન્તોનાં વર્ણનો દાગ થોનાઓની શુદ્ધિમાં કાર્ત્તિકિક રૂપ્ય, કર્મ, બલિ વગેરેને ગ્રહ્ય કરે છે. એ તાઓના મન આવાં વર્ણનો સાથે એકરૂપ બને છે. દેસાક થોતાઓ પોતાને કંસના પક્ષપાતી મચ્છે છે અને બીજા દેસાક પોતાને કૃષ્ણના પક્ષપાતી સમજે ॥ કસબક્રોતોનાં મુખ વિષાદથી ખિન્ન બનેલાં દેખાય છે, કૃષ્ણબક્રોતોનાં મુખ ક્રોધથી લાલ બનેલાં દેખાય છે. આમ પદાર્થના અસ્તિત્વ કરતાં મનમાં પ્રાપ્ત યનારી તેમની કદખનાને વ્યાપારે શબ્દપ્રયોગ સિદ્ધ બને છે.

બુદ્ધિપ્રવૃત્તિરૂપં ચ સમારોપ્યાભિધાતુમિ ।

અર્થેષુ સ્તિક્ષેદાનાં ક્રિયતે પરિકલ્પના ॥૬॥

(આ પ્રમાણે) પોતાની બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપને પદાર્થોમાં આરોપીને, પક્ષતાએ વડે (તે પદાર્થોની) શુદ્ધિ શુદ્ધિ શક્તિઓની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૧)

વ્યક્તૌ પદાર્થે શબ્દાદેર્જન્યમાનસ્ય કર્મણઃ ।

સાધનત્વં તથા સિદ્ધં બુદ્ધિરૂપપ્રકલ્પિતમ્ ॥૭॥

પદનેા અર્થ બ્યક્તિ માનવામાં આવતાં, ઉત્પન્ન થનારા શબ્દ વગેરે કાર્યતુ સાધનપણું, બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થનારા રૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. (૭)

કર્મના ત્રણ વિભાગ સમજવામાં આવ્યા છે : નિર્વત્ત, વિકાસ અને પ્રાપ્ત. આ ત્રણમાં નિર્વત્ત કર્મને જાતિ અને બ્યક્તિ એમ બે રીતે સમજાવી શકાય. બ્યક્તિ પક્ષમાં, 'તે શબ્દ કરે છે' 'તે સંગોચ કરે છે' એવાં ઉદાહરણોમાં શબ્દ, સંગોચ વગેરે નિર્વત્ત કર્મ છે આ શબ્દ વગેરે, તેમની ઉત્પત્તિ પહેલાં, બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી તેમનું ખોદ રૂપ જ સાધનરૂપે અર્થોત્ કર્મરૂપે સમજાય છે.

સ્વતન્ત્રપરતન્ત્રત્વે ક્રમરૂપં ચ દર્શિતમ્ ।

નિરીક્ષેદ્યપિ આવેષુ ફલપનોપનિવચનમ્ ॥૮॥

ક્રિયા વિનાનાં દ્રવ્યોમાં પણ, સ્વાતંત્ર્ય, પારતંત્ર્ય(રૂપ ક્રતી, કર્મ, કરણ વગેરે કારકો)ને અને (ક્રિયારૂપ) કર્મને (બુદ્ધિગત) કલ્પનાને આધારે જણાવવામાં આવ્યાં છે. (૮)

અદ્વૈત મતનું અનુસરણ કરનારા બ્યક્તરૂપસ્થાનમાં પણ બધા પદાર્થોનું પારમાર્થિક ક્રિયારહિતસ્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં અનાદિ વાસનાને કારણે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવાં ક્રતી, કર્મ વગેરે કારકો અને ક્રિયામાં પ્રાપ્ત થતાં કર્મ પદાર્થોમાં આરોપવામાં આવે છે. ક્રિયાકારકબાવ, કર્મ, દિદ્ધ વગેરે બધું મિશ્રતા અવસ્થામરૂપ ॥

શરૂતયઃ સ્તિક્ષિમ્નન્તઃ સર્વે સંસર્ગયાદિનામ્ ।

માયાસ્તેષ્વમ્બશબ્દેષુ સાધનત્વં નિરૂપ્યતે ॥૯॥

સંસર્ગવાદીઓના મતમાં બધા પદાર્થો શક્તિઓ અને શક્તિમાનો છે. તેમનું સાધનત્વ તેમના (માટેના અપાધાન વગેરે) શબ્દો મિત્રાધના (વિભક્તિ વગેરે) વડે નિરૂપાય છે. (૯)

ધર્મ અને ધર્મો વચ્ચે એક દોષા છતાં સમજાવને કારણે અબેદ સમજવામાં આવે છે. આ મત સંસર્ગવાદી વૈચરિકોનો છે. તેમના મતમાં પદાર્થોનાં રૂપ અને તેમના

સકારીઓ તેમનાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિરૂપે હોય છે. શક્તિમાન પદાર્થ કારણ-
રૂપ છે, અને શક્તિ, કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા સકારી સ્વરૂપ તરીકે છે. આમ બધા
પદાર્થો શક્તિઓ અને શક્તિઓના તરીકે સમજાય છે. જ પદાર્થો સિવાયની બીજી
કોઈ અતીન્દ્ર્ય શક્તિ નથી, તેથી પદાર્થોમાં સાધનત્વ, કર્તા કર્મ, અપાદાન વગેરે શબ્દો
વડે નહિ પરંતુ તે તે વિભક્તિઓ વડે જણાવાય છે 'તે ધડાને જુએ છે,' (ધડ' વચ્ચે) ।
એવા પ્રયોગમાં ધડા સાથે રહેલ તેનું કદ વગેરે દ્વિતીયા વિભક્તિ વડે જણાવાતા શક્તિરૂપ
સાધન તરીકે સમજાય છે.

બદસ્ય દશિકર્મત્વે મહત્વાશીનિ સાધનમ્ ।

રૂપસ્ય દશિકર્મત્વે રૂપત્વાશીનિ સાધનમ્ ॥૧૦॥

'જોડુ' (દૃશ્ય ધાતુ)ના કર્મ 'ઘડા' માટે તેનું કદ વગેરે સાધન (શક્તિરૂપે)
છે, (અને) જોડુ' (દૃશ્ય ધાતુ)ના કર્મરૂપ માટે રૂપત્વ વગેરે સાધન (શક્તિ-
રૂપે) છે. (૧૦)

કણાદયૃત 'વૈશિષ્ઠિકશ્ત્રો' (૪ ૧. ૬ થી ૮)માં પ્રાપ્ત થતા વિચારને હેતુભાવે, આ
કારિકા ઉપરની તેમની રીકામાં ૨૦૮ કથા છે. મહત્ત્વ અર્થાત્ કદવાળા પદાર્થો તેમનામાં
રહેલાં અનેક દ્રવ્યો અને તેમનાં રૂપને કારણે દેખાય છે (મહત્ત્વનેકદ્વયવત્વાત્ રૂપાચ્છોપલ-
ભિઃ ।) પરમાણુ અનેક દ્રવ્યોનું અનેક ન હોવાથી દેખાતું નથી. પદાર્થોને જોવા માટે
બીજું કારણ તેમનું રૂપ છે. વાચુને કદ છે, તે અનેક દ્રવ્યોનો અનેક છે, પરંતુ તેને
રૂપસંસ્કાર ન હોવાથી દેખાતો નથી. મહત્ત્વ વગેરે દર્શનહેતુ ન હોવા છતાં તે જોવાના
વિષય હોવાથી, અને દર્શનના નિમિત્ત તરીકે સત્તારૂપ મહાસામાન્યમાં રહેલ દ્રવ્યત્વ વગેરેનું
પણ મહત્ત્વ યનું હોવાથી, આ કારિકામાં 'કદ વગેરે' (મહત્વાશીનિ) એવો બહુવચનાન્તાપ્રયોગ
કયો છે.

સ્થૈઃ સામાન્યવિશેષૈશ્ચ શક્તિમન્તો રસાદયઃ ।

નિયતપ્રદાણ લોકે શક્ત્યસ્તાસ્થાશ્ચૈઃ ॥૧૧॥

રસ, (સ્પર્શ, ગન્ધ) વગેરે તેમની સાથે (સમવેત રસત્વ વગેરે) સામાન્ય-
વિશેષોદ્દેશી શક્તિઓવાળાં છે. તેમના વડે જ બ્યવહારમાં તે (રસ વગેરે)નું મહત્ત્વ
થાય છે. તે શક્તિઓ તેમના આશ્રયો વડે સમજાય છે. (૧૧)

રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ વગેરેનું મહત્ત્વ રસત્વ વગેરે તેમના સામાન્યવિશેષો દ્વારા થાય
છે. અર્થાત્ તેમનું આ પ્રકારનું નિયત મહત્ત્વ હોય છે. દ્રવ્યનું મહત્ત્વ અનિયત છે, કારણ
કે કોઈવાર તે સામાન્યવડે, કોઈવાર શુભ્રવડે, કોઈવાર ક્રિયાવડે એમ જુદી જુદી રીતે
સમજાય છે. સામાન્યવિશેષરૂપ શક્તિઓનું, તેમના આશ્રય એવા દ્રવ્ય વડે, મહત્ત્વ થાય
છે. આમ પદાર્થોને પરસ્પર શક્તિઓ અને શક્તિઓના જોડાવામાં આગળ છે.

इन्द्रियार्थमनःकृतं संवन्धः साधनं क्वचित् ।

यद्यदा यदनुमाहि क्तु तदा तत्र साधनम् ॥૧૨॥

ઇન્દ્રિય, પદાર્થ, મન અને આત્મણે સંયોગ. (શક્તિરૂપ સાધન તરીકે કેદાર વાર હોય છે. જ્યારે જે જેની મદદરૂપે પ્રાપ્ત થાય ■ ત્યારે તે તેના સાધનરૂપે હોય છે. (૧૨)

૧૫ વગેરેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય, પદાર્થ, મન અને આત્માના સંનિકર્ષણી થાય છે. આ સંનિકર્ષણ અર્થાત્ સંયોગ, જોવા માટે શક્તિરૂપ સાધન બને છે. આવી ગણતરી કરવાની પણ જરૂર નથી. જે જેના જ્ઞાન માટે ઉપકારવાળું બને છે તે તેની શક્તિરૂપ સાધન બને છે. આમ બધાં દ્રવ્યો એકબીજાની શક્તિરૂપે છે.

स्वशब्दैरभिधानે तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्याविभिरेयासाधुपकारः प्रतीयते ॥૧૩॥

(દ્રવ્યનું) તેના ખોતાના, અપાદાન વગેરે શબ્દો વડે (પ્રધાનપણે) અભિધાન થાય છે ત્યારે (તેમના વડે શક્તિરૂપ) ધર્મનું અભિધાન થતું નથી. ક્રિયાનો ઉત્પત્તિ માટે ઉપકારરૂપ તે (ધર્મ), વિભક્તિઓ (તદ્વિત, પ્રાતિપદિક, અબંધ) વગેરે વડે સમજાય છે. (૧૩)

કારક, સાધન, અપાદાન વગેરે વડે પદાર્થનું અભિધાન થાય છે. શક્તિરૂપ સાધનનું અભિધાન તેમનાથી થતું નથી. અભિધાન, વિભક્તિઓ, તદ્વિત, અવધવ વગેરે વડે કરવામાં આવે છે.

निमित्तभायो भावानामुपकारार्थमाश्रितः ।

नतिरावर्जनेत्येषा सिद्धः साधनमिष्यते ॥૧૪॥

(સાધ્યરૂપ ક્રિયાની) મદદ માટે પદાર્થોને નિમિત્તરૂપે માનવામાં આવ્યા છે. નતિ અર્થાત્ મદદ કરવા માટે અભિમુખ બનવું અને આરજન અર્થાત્ સમર્પણ એવા શબ્દોથી સમજાતો સિદ્ધ પદાર્થ સાધન કહેવાય છે (૧૪)

स तेभ्यो ज्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

ज्यतिरेफमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प्यते ॥૧૫॥

તે (શક્તિરૂપી નિમિત્તભાવ) પદાર્થોથી જુદો અથવા તેમના આત્મારૂપે છે. જોદને આધારે તેને સાધનરૂપે કલ્પવામાં આવે છે. (૧૫)

પ્રીતિસક અને વૈશેષિક મતો પ્રમાણે શક્તિ એ સાધન છે એમ જ્ઞાનીને દેવે વૈશાકરજી મતમાં પદાર્થો અને તેમની શક્તિઓ વચ્ચે જોદાજોદ છે એવા વૈશાકરજી મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

કારિકામાં સ શબ્દથી ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં મદદ કરનાર અને શક્તિરૂપે રહેલ નિમિત્ત અર્થાત્ હેતુ સમજાય છે. આ અંગે પદાર્થો અને તેમની શક્તિઓ વચ્ચે ભેદ છે, અને તે બંને વચ્ચે એકત્વ છે, એવા બે મતો છે. પહેલા મતમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ એ જ શક્તિ છે. સહકારી કારણોના અ નિધાન રૂપી મદદથી પદાર્થ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી અદૃષ્ટ એવું શક્તિતત્ત્વ માનવાની જરૂર નથી. શક્તિ, ક્રિયાની ઉત્પત્તિ મઠિ ઉપકારક અને પદાર્થથી અભિન્ન એવું તત્ત્વ છે, એવો બીજો મત છે. આ કારિકામાં બે ને મતોના સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. કોઈપણ એક પક્ષ અંગે વૈચારકોના આમલ નથી, શાબ્દને જ પ્રમાણ માનનારા તેઓ (શબ્દપ્રમાણકા) સાધનને પદાર્થથી ભિન્ન સમજે છે.

સંદર્શનં પ્રાર્યનાયા વ્યવસાયે ત્વનન્તરા ।

વ્યવસાયસ્તથારન્ભે સાધનત્વાય ક્વપતે ॥૧૬॥

પૂર્વસ્મિન્યા ક્રિયા સૈવ પરસ્મિન્સાધનં મતા ।

સંદર્શને તુ ચૈતન્ય વિશિષ્ટં સાધનં વિદુઃ ॥૧૭॥

ફળની ધમ્મ માટે તે (ફળ વિશે) સંકલ્પ, (ફળમિદ્ધિતા) નિશ્ચય માટે તે (નિશ્ચય)થી જુદી નહિ એવી ધમ્મ અને (ફળપ્રાપ્તિના) પ્રયત્ન માટે તે નિશ્ચય સાધનરૂપે સમજાય છે. અગાઉના વ્યાપારમાં જે ક્રિયારૂપે હોય છે તે પછીના (સાધ્યરૂપ) વ્યાપારમાં સાધન રૂપે સમજાય છે. પરંતુ ફળવિપયક સંકલ્પમાં તો આત્માને વિશિષ્ટ સાધન તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે. (૧૬-૧૭)

સાધ્ય અને સાધનની બંધનમાં ક્રિયા પલ્લ સાધનરૂપે સમજાય છે તે બંને પત્ત જાલને આધારે આ કારિકાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે. વિચારથીય મનુષ્ય મનમાં કોઈક માગતને વિચારે છે. આને સદ્દર્શનક્રિયા કહે છે. વિચાર કરી પછી તે બંને તેનામાં ધમ્મ (પ્રાર્થના) થાય છે. ધમ્મના થવા પછી તે ક્રિયા કરવાને તે આરભ કરે છે. આરભ કરી પછી તેની સમાપ્તિ કરે છે અને ત્યાર બાદ તેને ફળપ્રાપ્તિ થાય છે, સરખાવો. રૂઢ મઃ મનુષ્યઃ પ્રૈણપૂર્વકારી મનસિ સ કુલ્લણ ઠાકત્ત્વ કવિર્વર્ધ સંપરવસિ, ઘરંદે વ પ્રાર્થના, પ્રાર્થનાયામભ્યવસાય અભ્યવસાયે આરભ્મ, આરભ્મે નિર્હસિર્નિર્હતો કલ્પવાન્તિ । (મહા-ભાષ્ય, પા સુ. ૧-૪-૩૨)

સદ્દર્શન એટલે ફળવિપયક સંકલ્પ તે ફળના ઉપાય જાગેની ધમ્મ માટે સાધનરૂપ બને છે. વ્યવસાય એટલે દૈનિક નિશ્ચય તેનાથી જુદી નહિ એવી ધમ્મ તેના સાધનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે દૈનિક ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેના પ્રયત્નનું સાધન બને છે. આમ પૂર્વ પૂર્વ વ્યાપારમાં જે ક્રિયારૂપે હોય છે તે ઉત્તરોત્તર ક્રિયામાં સાધનરૂપ બને છે.

તે પછી સદ્દર્શન ક્રિયા અર્થાત્ ફળવિપયક સંકલ્પરૂપ ક્રિયાનું સાધન શું ? ફળની અભિલાષા માટે સુચોગ્ય એવો ચૈતન્યરૂપ આત્મા સાધનરૂપે છે

નિષ્પત્તિમાત્રે કર્તૃત્વં સર્વત્રૈવાસ્તિ કરકે ।

વ્યાપારભેદાપેક્ષાયાં કરણત્વાદિસંભવઃ ॥૧૮॥

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેનું કર્તૃત્વ બધાં કારકોમાં હોય છે જુદા જુદા વ્યાપારોની અપેક્ષા હોય ત્યારે કરણ વગેરે કારકો સંભવે છે. (૧૮)

ક્રિયાની સામાન્ય નિષ્પત્તિ માટે બધાં કારકો પ્રવૃત્ત હોય છે. મુખ્ય ક્રિયા જંગે કોઈક વિશિષ્ટ કાર્ય કરવાને કારણે કારકો, કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન એમ જુદી જુદી રીતે ઓળખાય છે.

પુત્રસ્ય જન્મનિ યથા પિત્રોઃ કર્તૃત્વમુચ્યતે ।

અયમરયામિયં ત્વમપ્રાદિતિ ભેદો વિવક્ષ્યા ॥૧૯॥

જેમ કે, પુત્રના જન્મ અંગે માતાપિતા (બંને)નું કર્તૃત્વ જણાવાય છે; વિવક્ષાને કારણે તેણે (પિતાએ), તે (માતા)નામાં અને તેણે (માતાએ) તે (પિતાથી) તેને ઉત્પન્ન કર્યો એમ લોક સમજવામાં આવે છે. (૧૯)

પહેલા વાક્યમાં જન્મની ક્રિયાના કર્તૃત્વને અનુભવતી માતા અધિકરણ રૂપે અને પિતા કર્તા રૂપે છે. બીજા વાક્યમાં પિતા અપ્રદાન રૂપે છે અને માતા કર્તા રૂપે છે; આમ બંનેની પ્રવૃત્તિ વચ્ચે ભેદ સમજવામાં આવે છે.

શુભક્રિયાણાં કર્તારઃ કર્તા ન્યકૃતશક્તયઃ ।

ન્યક્તાયામપિ સંપૂર્ણૈઃ સ્વૈર્ચ્ચારૈઃ સમન્વિતાઃ ॥૨૦॥

કરણત્વાદિભિર્જાતાઃ ક્રિયાભેદાનુપાતિભિઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યમુત્તરં સ્વઘ્વા પ્રધાને ચાન્તિ કર્તૃતામ્ ॥૨૧॥

(મુખ્ય ક્રિયાના) કર્તા વડે ગીણ બનાવેલ શક્તિઓવાળા, ગૈરણુભાવમાં પણ પોતાના સંપૂર્ણ વ્યાપારોવાળા, અને જુદી જુદી ક્રિયાઓને અનુસરનારા કર્તા, કરણ વગેરે વડે ઓળખાતા, ગીણ ક્રિયાઓના કર્તાઓ, પોતાના વ્યાપારોમાં સ્વતંત્ર બનીને, મુખ્ય કાર્યના કર્તાઓ રૂપે સંગબધ છે. (૨૦-૨૧)

મુખ્ય ક્રિયાના સંદર્ભમાં કર્મ, કરણ વગેરે બાનતો જાણવામાં આવી. દેવે, કર્મ કરણ વગેરે, મુખ્ય ક્રિયાના સંદર્ભમાં અસ્વતંત્ર હોવા છતાં ગીણ ક્રિયાના સંદર્ભમાં તે સ્વતંત્ર છે, એ વાત બધાં જાણવામાં આવી છે. અહીં પા. ૧-૪-૨૩ ઉપરનાં પતંજલિનાં ભાષ્યવચનોનો આધાર લેવામાં આવેલો છે. સામાન્ય અર્થોત્ મુખ્ય ક્રિયાના સંબંધમાં કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન વગેરે કારકો સ્વતંત્ર છે, જ્યંતુ પોતાની ક્રિયાઓના સંદર્ભમાં સ્વતંત્ર છે.

યથા રાજા નિયુક્તેષુ યોદ્ધૃત્વં યોદ્ધૃષુ સ્થિતમ્ ।

તેષુ યૃત્તૌ ॥ સ્મરતે રાજા જયપમ્પજયૌ ॥

તથા ઈર્ષ્યા નિયુક્તેષુ સર્વેષ્વેકાર્યકારિણુ ।

કર્તૃત્વં કરણત્વાદેરુત્તર ન વિરુધ્ધ્યતે ॥૨૨-૨૩॥

જેમ રાજાએ તમિલા ચોદ્દાઓમા લડવાની ચોખ્ખતા રહેલી છે, અને તે લડતા હોય ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે થનારા જય અથવા પરાજય રાજા મેળવે છે, તેમ કર્તાઓ પ્રેરણ (અને) સમાન ફળ માટે પ્રવૃત્ત થનારાં (કરણ વગેરે કારકો)મા, ઉત્તર કાળમાં પ્રાપ્ત થનારુ કર્તૃત્વ, કરણ વગેરેનુ વિરોધી બનતુ નથી. (૨૨-૨૩)

રાજાએ લડાઈ માટે પ્રેર્યા તે પહેલાં સૈનિકો ચોદ્દાઓ કંતા યુદ્ધ અંગે તેમનુ કર્તૃત્વ હતુ, અર્થાત્ તે યુદ્ધના કર્તાઓ કંતા, પરંતુ રાજાએ હુકમ કરવાથી તેમનુ યુદ્ધ છૂટવા અથવા હારવા અંગે કરણત્વ થયુ. આ કર્તૃત્વ અને કરણત્વ પરસ્પર વિરોધી નથી, કારણ કે સમાન ફળ માટે તે કાર્ય કરનારા છે.

અનામિતે સુ વ્યાપારે નિમિત્ત ફેતુરિષ્યતે ।

આમિતાવધિમાર્ગં સુ લક્ષણે લક્ષણં વિદુઃ ॥૨૪॥

કોઈક વ્યાપારનો આશ્રય કથી વિના (માત્ર સબંધરૂપે રહેલા) નિમિત્તને હેતુ કહે છે. પદાર્થના નિર્દેશ માટે અવધિરૂપ બનનારને લક્ષણ કહે છે. (૨૪)

ત્રિમાસી સિદ્ધિ મટે મદદ રૂપ બને તે કારક છે જેમ હેતુ તો હેતુ પણ કારક બનશે આ વાત કર્તૃકરણગોતૃણીયા । (પા.સુ. ૨ ૩.૧૮ કર્તા અથવા કરણ અર્થમા તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે) દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, તો પછી દેહી (પા.સુ. ૨-૩ ૨૩ હેતુ દર્શાવનાર શબ્દ તૃતીયામા મૂકાય છે) મૂળની જગર સ્ત્રી ૧ આવી શકાના નિરસન માટે સાધન અને હેતુ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવવામા આવે છે

વિવક્ષિત રૂપની પ્રાપ્તિ માટે, માત્ર ચોખ્ખતા અબંધરૂપે રહેલ નિમિત્તને હેતુ કહે છે. આવે! સબંધ પછી વિવક્ષિતવડે દર્શાવાય છે આ પદ્ધતિને દેહી । મૂળ વડે બાંધ કરીને તૃતીયા વિવક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે ‘અભ્યયનને કારણે તે રહે છે’ (અભ્યયનેન વચ્ચિ) । મા અભ્યયન હેતુ છે અને નિવાસ હેતુમાન અર્થાત્ કાર્ય છે હેતુ અને હેતુમાન વચ્ચેના સબંધને દર્શાવનારી શોભાળીને તૃતીયા વિવક્ષિત બાંધ કરે છે

અનુરૂપણે । (પા.સુ. ૧-૪-૮૪, ચિદ્ધ અથવા નિર્દેશના અર્થમાં અનુ કર્મપ્રવચનીય છે) મૂળમા લક્ષણનો અર્થ હેતુ પણ છે. હેતુમા અવધિનો બાવ હોય ત્યારે તે લક્ષણ કહેવાય છે બીજા અત પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તે હેતુ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે લક્ષણ; પરંતુ આ મત બરાબર નથી કારણ કે હેતુ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. “શાકલ્યની

સંહિતાના પાઠ પછી દૃષ્ટિ થઈ" (શાન્ત્યલ્પ સંહિતામય પ્રાવર્તન ૧) એવા પ્રયોગમાં સંહિતા માન લક્ષણ નહિ, હેતુ પણ છે.

મહાભાષ્યકારના મતમાં લક્ષણમાં હેતુ આવી જાય છે કારણકે લક્ષણ બ્યાપક છે. કાર્યનો નિર્દેશ કરનારું કારણ પછી લક્ષણ અને છે ઉપરના ઉદાહરણમાં સંહિતાનો પાઠ દૃષ્ટિનું લક્ષણ અને હેતુ બન્ને છે. આ બધા ઉપરથી એટલો નિષ્કર્ષ સમજાય છે કે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરીને ક્રિયાની નિષ્પત્તિ મટે ઉપકારક અને તે કારક; સામાન્યણે ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત અને તે હેતુ અને કોઈક બાબતનો નિર્દેશ કરે તે લક્ષણ.

દ્રવ્યાદિવિષયો હેતુઃ સ્થરક' નિયતક્રિયમ્ ।

કર્તા કર્મન્તરાપેક્ષઃ ક્રિયાયાં હેતુરિષ્યતે ॥૨૫॥

દ્રવ્ય (શુદ્ધ, ક્રિયા) વગેરે વિષયવાળો હેતુ છે, પરંતુ કારક ક્રિયામાં નિયત છે. ક્રિયા(સિદ્ધિ) માટે બીજા કર્તાની અપેક્ષાવાળા કર્તાને હેતુ કહે છે. (૨૫)

અહીં વિષયભેદ પ્રમાણે હેતુ અને સાધનનો ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરેની સિદ્ધિ માટે સક્રિયશાળી પદાર્થને હેતુ કહે છે; જેમ કે બીજા વડે અંકુર, કન્યા વડે શોક, ધન વડે કુળ, વિદ્યા વડે યશ, સિદ્ધિપાત્રાસ વડે નિપુણતા, અગ્નિ વડે રસોઈ. હેતુ ક્રિયાની સિદ્ધિમાં મદદરૂપ બને છે, પરંતુ ક્રિયા કરતો નથી. કારક આજ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ કરે છે. બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં હેતુને તત્ત્વયોગકો હેતુઃ (પા.સુ. ૧-૪-૫૫, કર્તાના પ્રયોગકને હેતુ કહેવાય છે) મૂલવડે કર્તાને પણ કારકવિશેષ એવા હેતુ કહ્યો છે.

ક્રિયાયૈ કર્ણં તત્ત્વ દૃષ્ટઃ પ્રતિનિધિસ્તથા ।

હેત્વર્થો હુ ક્રિયા તત્ત્વમ્ન સ પ્રતિનિધીયતે ॥૨૬॥

ક્રિયાની (સિદ્ધિ) માટે કરણ છે, તેથી (અપ્રધાન) એવા તે (કરણ)નો પ્રતિનિધિ જોવામાં આવે છે. ક્રિયા હેતુને અર્થે હોવાથી (તે પ્રધાન હોઈ), તેના પ્રતિનિધિ સમજવામાં આવતો નથી (૨૬)

ક્રિયાની બાબતમાં સમાન એવાં હેતુ અને કરણ બન્નેનો તદ્દાવત અહીં સમજાવવામાં આવ્યો છે.

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ઉપકારક કરણ અપ્રધાન છે, પરંતુ ક્રિયા પ્રધાન છે. તેથી અપ્રધાન એવા કરણ મટે પ્રતિનિધિ જોવા મળે છે, જેમ કે, બાબુવડે દણાપો એવા ઉદાહરણમાં દણવાની ક્રિયાનો પ્રતિનિધિ મળતો નથી, પરંતુ બાબુને બાલે તેના દનન-ક્રિયાના પ્રતિનિધિ એવાં શક્તિ, યુદ્ધર, તોગર વગેરે સમજાય છે. હેતુને અર્થે ક્રિયા સમજવામાં આવે ત્યારે હેતુ પ્રધાન બનશે અને ક્રિયા અપ્રધાન થશે. તેથી અધ્યયનને કારણે રહે છે (અધ્યયનેન ચળતિ ૧) એવા ઉદાહરણમાં અધ્યયનનો પ્રતિનિધિ દેખાતો નથી, પરંતુ, નિવાસક્રિયા જે અપ્રધાન ॥ તેના પ્રતિનિધિ 'નિવાસ આગલી' વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાતિભ્યોમ્યાનુભ્યોમ્યામ્યાં હેતુર્અર્થસ્ય સાધકઃ ।

તાદર્થ્યમાનુભ્યમેન હેતુત્વાનુગતં તુ વત્ ॥૨૭॥

હેતુ, પ્રતિકૂળતા અથવા અતુકૂળતા દ્વારા, કાર્યને સિદ્ધ કરે છે. તાદર્થ્ય અતુકૂળતા વડે (કાર્ય)સિદ્ધિ કરે છે. તે તો હેતુપણુની સાથે સંબદ્ધ છે. (૨૭)

તૃતીયા વિભક્તિ વડે વાચ્ય હેતુ અને અતુર્થી વિભક્તિ વડે વાચ્ય તાદર્થ્ય વચ્ચેનો તફાવત આ કારિકામાં બહુાવવામાં આપ્યો છે.

‘હેતુ, પ્રતિકૂળ-અવસ્થા દ્વારા અથવા અતુકૂળ અવસ્થા દ્વારા એમ બે રીતે કાર્યને સિદ્ધ કરે છે. ક્ષીણ થતી અવસ્થા વાળો હેતુ ક્ષીણ બનતા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે પ્રતિકૂળ અવસ્થાવાળો કહેવાય છે. સૂર્યનો તાપ, પાણી સાથે સંબંધમાં આવતા પાણીની ક્ષીણ બનતી અવસ્થાથી કાર્વ ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં પાણીની અવસ્થા કમેકમે ક્ષીણ બને છે. ઓભાસામાં શેપેણું બી, ખાતર, પાણી વગેરેની અતુકૂળ પરિસ્થિતિને કારણે વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી તે અતુકૂળ અવસ્થાવાળું કહેવાય છે. આમ પ્રતિકૂળ અને અતુકૂળ એવી બે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરનાર હેતુ કાર્યસિદ્ધિ કરે છે, તાદર્થ્ય પણ એક વિશિષ્ટ હેતુ છે. તે એટલે અન્ય, અર્થાત્ બીજાને માટે એવો તાદર્થ્યનો અર્થ થશે; જેમકે, ‘કુંડલને માટે સુવર્ણ,’ એવા ઉદાહરણમાં સુવર્ણ તાદર્થ્ય અર્થાત્ અન્ય પદાર્થ એટલે કુંડલને માટે છે. અતુર્થી વડે વાચ્ય આ હેતુને તાદર્થ્ય કહીશું.

સર્વંત્ર સહજા શક્તિઃ શાબદ્દ્રવ્યમવસ્થિતા ।

ક્રિયાકાલે સ્વમિચ્છક્તેરાધ્યાતુપકારિણી ॥૨૮॥

સર્વ કંઈકજો સ્વાભાવિક એવી શક્તિ, પદાર્થના અસ્તિત્વ (કાળ) સુધી રહેલી છે. ક્રિયાના સમયે તેની અસિન્ધાક્રિયા થતી હોવાથી તે (ક્રિયાને માટે) ઉપકારક બને છે. (૨૮)

નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોમાં બધી શક્તિ રહેલી છે, અને તે શક્તિ દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિયાની નિબ્ધત્તિને સમયે તે બ્યક્ત થાય છે; તેથી તેને માટે તે ઉપકારક બને છે. આવી શક્તિને સાધન કહે છે.

કુલ્પસ્યાવરણે શક્તિરસ્યાદીનાં વિદારણે ।

સર્વદા સ તુ સમ્યર્મઃ ક્રિયાકાલે નિરુપ્યતે ॥૨૯॥

દીવાલની, (બીજી વસ્તુનું) આવરણ બનવા માટેની અને તલવાર વગેરેની કાપવા માટેની શક્તિ હંમેશાં હોય છે. તે (શક્તિરૂપ) ધર્મ, વિધવાન હોઈને, ક્રિયાની ઉત્પત્તિને સમયે બ્યક્ત થાય છે. (૨૯)

સ્વાદ્ગસંયોગિનઃ પાશા દૈત્યાનાં ચારુણા યથા ।

વ્યગ્યન્તે વિચિત્રીપૂર્ણાં દ્રવ્યપાણાં શુક્તયસ્તથા ॥૩૦॥

જેમ દૈત્યોના, વરુણદેવથી પ્રાપ્ત થયેલા પાશો, તેમનાં અંગો સાથે સંયોગમાં હોય છે, પરંતુ તેઓ વિવ્યની ઇચ્છા કરતા હોય ત્યારે જ વ્યક્ત બને છે, તેમ પદાર્થોની શક્તિઓ પણ તે પ્રમાણે હોય છે. (૩૦)

રીતસરના શુદ્ધને સમયે દૈત્યોના વારુણ પાશો દેખાય છે. તે પહેલાં તે પાશો, તેમનાં અંગોમાં રહેલા હોય છે. તે પ્રમાણે પદાર્થોની શક્તિઓ હંમેશાં તેમનામાં રહેલી હોય છે. પરંતુ કાર્યની નિષ્પત્તિને સમયે બહાર થાય છે.

તૈક્ષ્ણ્યગૌરવકઠિન્યસંસ્થાનૈઃ સ્વૈરમિર્યવા ।

છેષઃ પ્રતિ વ્યાપ્રિયતે શક્તિમાન્ ગૃણતે તદા ॥૩૧॥

તલવાર (બીજા) પોતાના તીક્ષ્ણતા, ભાર, કઠિનતા અને આકાશ સાથે કાપવાના પદાર્થ તરફ યથે છે ત્યારે, શક્તિવાળી (વસ્તુ) તરીકે તે સમભય છે. (૩૧)

પ્રાજ્ઞ નિમિત્તાન્તરોદ્ભૂતં ક્રિયાયાઃ કૈશ્ચિદ્વિપ્યતે ।

સાધનં સદ્જનં કૈશ્ચિત્કિયાન્વીઃ પૂર્વમિપ્યતે ॥૩૨॥

ઠેટલાકના મતમાં, ક્રિયા ઉત્પન્ન થયા પહેલાં (પદાર્થમાં, તેની શક્તિરૂપી) સાધન, બીજાં નિમિત્તોને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે; ઠેટલાકને મતે તે ક્યાલાવિક છે; બીજા ઠેટલાકને મતે ક્રિયા, પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૨)

પ્રવૃત્તિરેવ પ્રથમં ક્વચિદ્વ્યવસ્થિતઃ ।

શસ્તીરેકાધિકરણે સ્ત્રીતેવદપર્ચ્યતિ ॥૩૩॥

પહેલાં, કોઈપણ (એક પદાર્થ)માં આધાર નહિ કરનારી (નિત્ય) ક્રિયા, કાર્યનિષ્પત્તિ માટે જવાબદાર બધી શક્તિઓને, પ્રવાહની જેમ, એક સ્થાનમાં એવી લાગે છે (૩૩)

શક્તિઓની પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થવી રીતે આવે છે તે આભરણમાં દ્યોબુ છે.

અપૂર્વં કાલશક્તિ વા ક્રિયાં વા માલમેવ વા ।

તમેયંલગ્નં સાર્વં કેચિદાદ્યઃ કથ્યન્વન ॥૩૪॥

તે બા પ્રકારના (શક્તિરૂપ) બાવને ઠેટલાક લોકો પ્રવત્નપૂર્વક, અપૂર્વ અથવા કાલશક્તિ અથવા ક્રિયા અથવા કાલ તરીકે બહેર કરે છે. (૩૪)

નિત્યાઃ પદ્ શક્તયોઽન્યેષાં મેદામેદસમન્વિતાઃ ।

ક્રિયાસંસિદ્ધયેઽર્થેષુ જાતિવત્સમવસ્થિતાઃ ॥૩૫॥

બીજા કેટલાકના મતમાં, પદાર્થોની, તેમનાથી જિન્ય છતાં અજિન્ય એવી જ શક્તિઓ છે. (પદાર્થોની) જાતિની જેમ તે (શક્તિઓ), ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે રહેલી છે. (૩૫)

અહીં ક્ષતી, કર્મ, કરણ, અપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એવાં કારકારણે રહેલી જ શક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે.

દ્રવ્યાકારાભિભેદેન તાદ્ધ્યાપરિમિતા इव ।

દૃશ્યન્તે તત્ત્વમાસાં તુ પદ્ શક્તીર્નાસ્તિકર્ત્તે ॥૩૬॥

પદાર્થોનાં જુદા જુદા આકારો પ્રમાણે તે જાણે, અસંખ્ય છે. તેમને વિષે તત્ત્વ એ છે કે તે શક્તિઓ જ (સંખ્યા)નું ઉદ્ભવન કરતી નથી. (૩૬)

નિમિત્તમેદાદેકૈષ મિન્ના શક્તિઃ પ્રતીયતે ।

પોદા કર્તૃત્વમેવાહુતત્ત્વપ્રવૃત્તોર્નિવગ્ધનમ્ ॥૩૭॥

એક એવી શક્તિ, જુદાં જુદાં નિમિત્તોને કારણે જ પ્રકારે વિલક્ષ્ય અનેલી સમજાય છે. ક્ષતીપણાને તે (જુદી જુદી) પ્રવૃત્તિઓના આધારરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. (૩૭)

તત્ત્વે જા જ્યતિરેકે યા જ્યતિરિક્તં તદુચ્યતે ।

શબ્દપ્રમાણકો લોકઃ સ ક્ષાસ્ત્રેણાનુગમ્યતે ॥૩૮॥

તે (શક્તિરૂપ સાધન)ને (તેના આશ્રય સાથે) એકરૂપ માનો કે તેનાથી જુદું માનો, પણ તેને જુદું જ જણાવવામાં આવ્યું છે. લોકોપવહાર શબ્દને પ્રમાણ માને છે, (તેથી) શાસ્ત્રવડે તે (શબ્દપ્રયોગ)ને અનુસરવામાં આવે છે. (૩૮)

પરમાર્થે તુ નૈઋત્વં પૃથક્ત્વાદ્વિન્નલ્લજ્ઞનમ્ ।

પૃથક્ત્વૈકત્વરૂપેણ તત્ત્વમેવ પ્રકાશતે ॥૩૯॥

પરમાર્થ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એકત્વ, પૃથક્ત્વથી જુદા (સ્વભાવવાળું) નથી. (એકત્વરૂપ) તત્ત્વ જ પૃથક્ત્વરૂપે અને એકત્વરૂપે પ્રકાશે છે. (૩૯)

યત્પૃથક્ત્વમસંદિગ્ધં તદેકત્વાન્ન મિચતે ।

યદેકત્વમસંદિગ્ધં તત્પૃથક્ત્વાન્ન મિચતે ॥૪૦॥

સદેહ વિનાનું જે પૃથક્ત્વ છે તે એકત્વથી જુદાં લક્ષણવાળું નથી (અને) સદેહ વિનાનું જે એકત્વ છે તે પૃથક્ત્વથી જુદું નથી (૪૦)

શૌ ક્ષમા વાયુરાદિભ્ય સાગરા સરિતો દિશ ।

અન્ત કરણતત્ત્વસ્ય ભાગા વહિરવસ્થિતા ॥૪૧॥

આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, સૂર્ય, સમુદ્રો, નદીઓ, દિશાઓ (આ બધા), એક આન્તર (પરમ)તત્ત્વના ભાગા(આભાસો)રૂપે રહેલા ભાગો છે (૪૧)

સરખાવેા હેઠારાજ અન્ત કરણત્વેશ્ચાન્તરરૂપતયા પ્રતિમાસમાન ચત તત્ત્વ તત્ત્વૈવેતે ભાગા પ્રતિબિંબકા આભાસા વહિરવસ્થિતા । પરમાર્થે તુ કૌલ્લોડન્તર્બહિર્ભાવ । एकमेव सविन्मय पर शब्दब्रह्म तथातयावस्थितमिति कारिका ।

કાલ્પવિચ્છેદરૂપેણ તત્ત્વૈકમવસ્થિતમ્ ।

સ હાપૂર્વાપરો ભાવ ક્રમરૂપેણ લક્ષ્યતે ॥૪૨॥

તે એક (તત્ત્વ) જ કાલ્પવિભાગરૂપે રહેલું છે પૌર્વાપર્ય વિનાનો તે ભાવ કેમ રૂપે દેખાય છે (૪૨)

પરમતત્ત્વમા પૌર્વાપર્ય નથી, તેમ જતા કાલ્પચક્રિતને કારણે તેમા મોહ, ઝંકપી, ધીમ્, વહેલું, વગેરે કાલ્પવિભાગો સમજાય છે

કારિકા બેતાલીસ સુધીમા રજૂ થયેના વિચારોનો સારસત્રલ કરતા દીકાર જણાવે છે કે પદાર્થોમા રહેલી એક વિશિષ્ટ ચક્રિતને સાધન કહે છે વિજ્ઞાનવાદીઓના મતમા તે સુદ્ધિપ્રકરણા રૂપે છે (કારિકા ૬) સસર્ગવાદી વૈશિષ્ઠિકોના મતમા તે પદાર્થમા રહેલા પરતુ પદાર્થથી જુદા તત્ત્વ રૂપે છે (કારિકા ૮) મીમાંસકોના મતમા તે પદાર્થમા અપૂર્વ રૂપે છે બદ્ધેતવાદીઓના મતમા તે કાલ્પચક્રિતરૂપે છે સામ્યોના મતમા તે રસેશુધ્ધી પ્રગતિરૂપ ક્રિયા છે અને મનને દ્રવ્ય જ્ઞાનનારા નૈયાયિકોના મતમા તે નિત્ય કાલરૂપે છે (કારિકા ૩૪).

દૃષ્ટો હ્યવ્યતિરેકેऽपि व्यतिरेकोऽन्यथेऽसति ।

વૃક્ષાદ્યર્થાન્યયત્ત્વમાહિમવત્યર્થોऽन्य इष्यते ॥૪૩॥

(પ્રાતિપદિકના અર્થમા) શિન્નતા ન હોવા છતાં (અત્યથના અર્થમા) શિન્નતા હોય છે, અને (વિભક્ત્યર્થમા) સમાનતા ન હોવા છતાં, વૃક્ષ વગેરે (પ્રાતિપદિક)ના અર્થમા સમાનતા જણાય છે તેથી (પ્રાતિપદિકથી) જુદો વિભક્તિનો અર્થ સમજવામા આવે છે (૪૩)

મામાન્ય કારક તસ્ય સપ્તાયા મેદયોનય ।

પદ કર્માભ્યાદિમેદેન જોવમેદસ્તુ સપ્તમી ॥૪૪॥

કારક સામાન્યરૂપે છે તેના વિભાગોના માત મુખ્ય આધાર છે (કારકના), કર્મ વગેરે જુદા નામોથી ઓળખાતા છ (વિદો) અને સાતમે શેષ (એવા નામનો) હોદ છે. (૪૪)

નિર્વર્ત્યં ચ વિકાર્યં ચ પ્રાપ્યં ચેતિ ત્રિધા મૃતમ્ ।

તત્રેષિતતમં કર્મં ચતુર્ધાન્યતુ કલ્પિતમ્ ॥૪૫॥

આ (૭ કારકોમાં) ઈષિતતમ કર્મને નિર્વર્ત્યં, વિકાર્યં અને પ્રાપ્ય એમ ત્રણ પ્રકારે માન્યું છે, મીનુ' (અનીષિત) ચાર પ્રકારે કલ્પવામાં આવ્યું છે (૪૫)

ઔદાસીન્યેન ચત્રપ્રાપ્યં યજ્ઞચ કર્તુરનીષિતમ્ ।

સંશાન્તરૈનાહ્યત્ત્વં યજ્ઞચાપ્યન્યપૂર્વકમ્ ॥૪૬॥

તટસ્થતા સાથે પ્રાપ્ત થનારું, કર્તાએ નહિ ઇચ્છેલું, બીજી સંજ્ઞાઓ વડે ન જણાવી શકાય તેવું અને પહેલાં બીજી સંજ્ઞાવાળું (એમ બીનુ' ચાર પ્રકારે છે) (૪૬)

કારિકા ૪૫માં નિર્દેશિત ત્રણ પ્રકરનાં ઈષિતતમ કર્મં સિવાયનાં બીજાં ચાર કર્મં અહીં ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) ગામમાં જઈને ઝાડના મૂળને રૂપશે' છે (ગ્રામં ગચ્છન્ ક્ષમૂલં સ્પૃશતિ ।)માં વૃક્ષમૂલ ઔદાસીન્યપ્રાપ્ત કર્મ છે.

(૨) ઝેર પીવે છે (વિષં વિપિતિ ।)માં ઝેર અનીષિત કર્મ છે.

(૩) અપાદાન વગેરે સંજ્ઞાઓ જેને લાગુ ન પડે તે કર્મ અકથિતં વ । (પા.સુ. ૧-૪-૫૧)થી જણાવ્યું છે.

(૪) દેવદત્તં અધિકૃષ્યતિ । દેવદત્તં અધિકૃષ્યતિ । વગેરે ઉદાહરણોમાં ઉપસર્ગવાળા કૃત્ર, દ્રુહ વગેરે ધાતુઓના સંજ્ઞાધર્મા જેના તરફ કોપ વગેરે હોય તેની સંપ્રદાનસંજ્ઞા કલા છતાં કર્મસંજ્ઞા જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અક્ષાન્ દીપ્યતિ ।માં દિવઃ કર્મ વ । (પા.સુ. ૧-૪-૪૩)થી સાધકતમ ક્રેશ્વ જ કર્મસંજ્ઞા બને છે. આમ અનીષિત કર્મના ચાર પ્રકાર છે; ઔદાસીન્ય-પ્રાપ્ત, કર્તાને અનીષિત, અકથિત, અને અગાઉ અન્ય સંજ્ઞાથી જણાવ્યું.

સતી કાયિષ્ઠમાના ષા પ્રકૃતિઃ પરિણામિની ।

યય નાશ્રીયતે તસ્ય નિર્વર્ત્યત્વં પ્રચક્ષતે ॥૪૭॥

જે (પદાર્થ)નું વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન ઉપાદાન કારણ દેરફાર પામતું સમજવામાં આવતું નથી તેને નિર્વર્ત્યં (કર્મ) કહે છે. (૪૭)

મુલા વટ કોતિ । (માટીથી ધડાને બનાવે છે)માં ધટને માટીમાંથી ઉત્પન્ન થતા અને તેનાથી જુદો સમજવામાં આવે છે, યદં વટં કોતિ ।ની જેમ અભિન્ન સમજવામાં આવે છે નથી. અહીં નિર્વર્ત્યં કર્મ સમજાય છે.

પ્રકૃતેસ્તુ વિવશ્યાવાં વિકાર્યં કૈશ્વિદન્યયા ।

નિર્વર્ત્યં ચ વિકાર્યં ચ કર્મં શસ્ત્રે પ્રદર્શિતમ્ ॥૪૮॥

જ્યારે ઉપાદાન કારણને (પદાર્થથી) અભિન્ન સમજવામાં આવે છે ત્યારે (તેને) વિકાર્યં (કર્મ) કહે છે. બીજા કેટલાક વડે (બાકરણ)સાક્ષમાં નિર્વર્ત્યં અને વિકાર્યંને જુદાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. (૪૮)

યદસજ્જાયતે સદ્ વા જન્મના યત્ પ્રકાશયતે ।

તન્નિર્વૃત્યં વિચર્યં ચ કર્મ દ્વેષા વ્યવસ્થિતમ્ ॥૪૯॥

ઉત્પન્ન થનારું જે અસત્ (છે) તેને અથવા ઉત્પત્તિવડે જે અભિવ્યક્ત અને છે તે (સત્)ને નિર્વૃત્યં અને વિચર્યં જેમ જે પ્રકારે વ્યવસ્થિત અનેલ કર્મ કહે છે. (૪૯)

ઉત્પત્તિની પહેલાં અસદ્ એવાં ધટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવા અસત્કાર્યવાદી વૈશેષિક મતમાં અથવા ઉત્પત્તિની પહેલાં સદ્ ધટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે એવા સ્વકાર્યવાદી સાંખ્યમતમાં પદાર્થ, ઉત્પત્તિ વડે અવિભાવ પામતો હોવાથી તેને નિર્વૃત્યં અને વિચર્યં કર્મ કહેવાય છે.

પુત્રને જન્મ આપે છે પુત્ર પ્રયત્ને ।, (જન્મં પ્રયુજ્જે ।) જન્મનો પ્રયોગ કરે છે એવા પ્રયોગમાં ભર્તામાં રહેલ પુત્ર અને વિવશાવાળા જન્મને, જન્મ અને પ્રયોગ વડે ભરેર કરવામાં આવે છે. અસ્તિત્વ હોય તેને ભરેર કરવું એટલે જન્મ.

પ્રજ્જયુચ્છેદસંમૂતં કિંચિત્કાષ્ટાદિભસ્યત્ ।

કિંચિદ્ શુણાન્તરોત્પત્ત્યા સુવર્ણાદિવિકારત્ ॥૫૦॥

ગળેલાં લાકડાં વગેરેમાંથી બરમ મળે તેમ મૂળ પદાર્થના વિનાશથી થનારું (પરિણામ) એટલે એક (વિકાર્ય કર્મ) છે; સુવર્ણ વગેરેના (ધરેણાં વગેરેમાં) ફેરફારની જેમ ખીજા શુભુની ઉત્પત્તિ વડે થનારું તે ઘીણું (વિકાર્ય કર્મ) છે. (૫૦)

આકાં વિકાર્ય કર્મને જે રીતે સમજવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિભૂતનો સંપૂર્ણ વિનાશ થતાં પ્રાપ્ત થનારું પરિણામ, એક પ્રકારનો વિકાર છે. 'લાકડાંની બરમ કરે છે' એવા પ્રયોગમાં બરમ વિકાર્ય કર્મ છે. લાકડાં બળે છે (કાષ્ઠાનિ વહન્તિ)માં લાકડાં વિકાર્ય કર્મ છે.

ક્રિયાકૃતા વિશેષાણાં સિદ્ધિર્વગ્ન ન ગમ્યતે ।

દર્શનાદનુમાનાદ્વા લક્ષ્યાપ્યમિતિ કથ્યતે ॥૫૧॥

ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થનારી વિશેષતાઓની સિદ્ધિ જ્યાં (પ્રત્યક્ષ) દર્શનથી કે અનુમાનથી સમજાય નહિ તેને પ્રાપ્ત્ય (કર્મ) કહે છે. (૫૧)

સૂર્યને જુએ છે (ભારિત્વં વચયતિ ।), નખર પાસે જાય છે (ચગરં ઉપગચ્છતિ ।), વેદનું અભ્યસન કરે છે (વેદં અપીતે ।) વગેરે ઉદાહરણોમાં ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થનારી વિશેષતા પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન દ્વારા સમજાવી નથી.

વિશેષતાભઃ સર્વથ વિદ્યતે દર્શનાદિભઃ ।

કેષાન્નિચ્છન્ વદ્ભિન્નચકિસિદ્ધિર્દૃષ્ટિવિપાદિપુ ॥૫૨॥

કેટલાકના મતમાં 'જેવું' વગેરે ક્રિયાઓ વડે બધે વિકાર (રૂપ વિશિષ્ટતા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટિમાં ઝેરવાળા (ચર્ષી) વગેરેમાં તે અભિવ્યક્ત અને છે અને પૂરવાર થાય છે. (૫૨)

એક મત પ્રમાણે પ્રાપ્ય કર્મ જેવું કર્મ માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે ક્રિયા હમેશા દરમ કે અદરમ વિશિષ્ટતાઓ પ્રગટ કરે છે સાપ જ્યારે પદાર્થોને બુદ્ધિ છે ત્યારે તેના ઝેરૂંપી અગ્નિજ્વાળાઓથી તે પદાર્થને બળતે। આપણે જોઈએ છીએ એવી માન્યતા છે આ પ્રમાણે બીજી બધી ક્રિયાઓની વિશેષતાઓ પણ અત્યંત થાય છે આ મત બરાબર નથી સર્પના ઉદાહરણમાં દર્શિતુ છેકટ તેજ ઝેરના ચપકમાં આવતા પદાર્થને બાળે છ માત્ર જોવાને કારણે નહિ તેથી બુદ્ધ પ્રાપ્ય કર્મ સ્વીકારવું જોઈએ ઝેરૂંપી અગ્નિજ્વાળાઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે સિદ્ધ નથી તેથી અગ્નિજ્વાળાઓને રૂપક તરીકે સમજવી જોઈએ

આમાસોપગમો જ્યવિત સોહત્યમિતિ કર્મણ ।

વિશેષ પ્રાપ્યમાણસ્ય ક્રિયાસિદ્ધૌ જ્યવસ્થિતા ॥૫૩॥

(યોગ્ય સ્થાનમાં રહીને) દર્શિતમાર્ગમાં આવવું, (હીવા વગેરે વહે) પ્રકટ થવું અને બોધક્ષમતા આ બધી પ્રાપ્ય કર્મની, ક્રિયાની સિદ્ધિ સાથે જોડાયેલી વિશિષ્ટતાઓ છે (૫૩)

નિર્જર્ણાદિપુ તત્પૂર્વમનુભૂય સ્વતન્ત્રતામ્ ।

કર્મન્તરાણા વ્યાપારે કર્મ સપદ્યતે સ્વ ॥૫૪॥

ઉત્પત્તિ, (વિક્રિયા, આભાસ) વગેરે ક્રિયાઓમાં પહેલા સ્વતન્ત્રતા અનુભવીને, (કારકો) બીજા કર્તાઓના કાર્યના સદર્શમાં કર્મ તરીકે પ્રવૃત્ત અને છે (૫૪)

અગાઉ કહેવામાં આવ્યું કે બધા કારકો તેમની જોણ ક્રિયાઓના સદર્શમાં કર્તાઓ હોય છે, તે પછી તે કર્મ કેવી રીતે બની શકે એવી સંજોગો જવાબ આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે

નિર્જત્તિ, વિક્રિયા આભાસ વગેરે ક્રિયાઓમાં અનુક્રમે નિર્વર્ત્ત, વિકાસ અને પ્રાપ્ય કર્મ તરીકે પ્રાપ્ત થનારુ કર્મ પહેલા સ્વતન્ત્રતા અર્થાત્ કર્તાપક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પછીથી કર્તાના સદર્શમાં જોણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને કર્મ બને છે

તદ્ વ્યાપારયિવેકેડપિ દરવ્યાપારે જ્યવસ્થિતમ્ ।

કર્માપદિષ્ટાન્તમતે કરચિચ્છાસામ્યાન્વિધીન્ ॥૫૫॥

તે (પ્રધાન કર્તા)ની ક્રિયાની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે પણ પોતાની (સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વરૂપ) ક્રિયામાં વિવક્ષિત બનતુ કર્મ, કર્મને માટે વિહિત એવા (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રીય કાર્યોને, (કર્તા બની), કોઈકાર પ્રાપ્ત કરે છે (૫૫)

કોહાર (પોતાની મેજ) વડે છે (ચિત્ત કુસલ ૧) ખેતર બેઠાય છે (સ્યત કેદાર ૧) અને જાત રવાય છે, (વચ્ચત બોદન સ્વયમેવ ૧) જેવા ઉદાહરણોમાં મનની પ્રજ્ઞા વિવક્ષિત નથી, કારણ કે, કોહાર સહેવાઈથી વડે એવા છે, ખેતર જોઈ પાસવાળું છે અને જાત પોચા

છે. આ ઉદાહરણોમાં કુમ્ભ, કેદાર અને ઓદન કર્મ તરીકે હતાં પણ હવે કર્તા બન્યાં છે અને મિથ્યે, ત્વચે અને પચ્ચતેર્મા, વદ્ પ્રત્યય નવા બનેલા કર્તાઓના કાર્યને જણાવે છે.

નિવૃત્તપ્રેવળં કર્મં સ્વક્રિયાવયવે સ્થિતમ્ ।

નિવર્તમાને કર્મત્વે સ્વે કર્તૃત્વેઽવતિષ્ઠતે ॥૫૬॥

કર્મ બ્યારે (કર્તાના બ્યાપાર) પ્રેરણાથી મુક્ત બને છે ત્યારે તે પોતાની ક્રિયા સાથે સંબંધમાં રહે છે. તેનું કર્મપણું નિવૃત્ત થતાં તે પોતાના કાર્યના કર્તારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૬)

આત પોતાની મેળે રંધાય છે. (પચ્ચતે ઓદનઃ સ્વયમેષ ।) આં 'ચૈત્ર આત રંધે છે' એવા વાક્યમાં કર્મરૂપે રહેલ આત, હવે કર્તાના બ્યાપારમાંથી મુક્ત બનીને રંધવાની ક્રિયાનો કર્તા બને છે. તેથી આતને કર્મકર્તા કહેવાશે. 'કેદાર પોતાની મેળે તૃટે છે.' એવા પ્રયોગમાં પુષ્કળ વરસાદ ઝીલનારો, પુષ્કળ જ્વન સક્રન કરનારો વગેરે કારણોની વિવક્ષા નથી. થોડા વખત પહેલાં બધાયેથી કેદાર પોતાની મેળે જ તૃટી પડે છે. તેથી અહીં કેદાર, જે પહેલાં કર્મ હતું તે હવે કર્તા અર્થાત્ કર્મકર્તા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. ખેતર (પોતાની મેળે) કપાય છે, એવા પ્રયોગમાં દાતરડું લઈને ખેતરમાં જતો દેવદત્ત દેવાય છે છતાં અત્યંત તીવ્ર મૂર્ચકિરણોને લીધે સૂકાયેલા પાકવાળું અને જળરિત બનેલ કાકવાળું ખેતર પોતાની મેળે જ કપાય છે એમ કહી શકાય. અહીં ખેતર કપાઈ જવાની સુકરતા કર્તા બને છે. સૌક્યોત્તિશ્ચવાળું ખેતર જે અગાઉ કર્મ હતું તે હવે કર્તા બન્યું છે; સરખાવે મહાકાળ (પા.શ્વ. ૩-૧-૮૭) ચવિ સાવરસૌચ્છકષ્ટે વદ્ વપ્રામ્યઃ કર્તા શાસ્ત્રીઃ તુ વયં ન ક્ષ્યાન્ ત્વચ્ચતે કેદારઃ સ્વયમેવેતિ યશસૌ દેવરસૌ વાગ્રહસ્તઃ સમન્તતો વિવરિપત્તરવતે । અપ્રાપિ વાઘૌ કુકાતા શામ ત્વચઃ શામ્યઃ કર્તા મયત્યમ્વદતઃ કેશરાન્ ।

તાનિ ધાત્યન્તરાણ્યેવ પચિસિદ્ધયતિવદ્ વિદુઃ ।

ભેદેઽપિ હુષ્પરુપવાદેકત્વપરિકલ્પના ॥૫૭॥

તે (કર્મવિપયક અને કર્તૃવિપયક) ધાતુઓને વષ્ અને સિષ્ ની જેમ જુદા જ માનવામાં આવ્યા છે. તેમનામાં લિન્નતા હોવા છતાં, તેમનું રૂપ સમાન હોવાથી, તે એક છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. (૫૭)

દેવદત્તઃ ઓદનં વચ્ચતિ । દેવદત્તઃ કેદારં ત્વચિતિ । અને દેવદત્તઃ કુમ્ભં મિતિતિ । એવા પ્રયોગોમાં અને પચ્ચતે ઓદનઃ । ત્વચે કેદારઃ । અને મિત્તેકુમ્ભઃ । એવા પ્રયોગોમાં વષ્, ત્વ અને મિત્ર ધાતુઓ કર્મવિપયક અને કર્તૃવિપયક અર્થ દર્શાવે છે. કર્મવિપયક અર્થ દર્શાવનારો વષ્ ધાતુ કર્તાના અર્થ દર્શાવનારો વષ્ ધાતુથી જુદો છે. તે પ્રમાણે ત્વ અને મિત્ર વિશે સમજાવું, જેમ વષ્ અને મિત્ર જુદા છે તેમ તેમને જુદા સમજ્યા નોઈએ. આ ધાતુઓ ત્રયે કર્મ અને કર્તાના ઉપવક્તૃમાં જુદાપણું દેવા છતાં કર્મવિપયક વષ્ અને કર્તાવિપયક વષ્ સ્વરૂપમાં સરખા દેવાથી, બ્યવહારમાં સમાન ચળવામાં આવે છે. તેમ

છતાં શિ જેવા ધાતુને જુદા જુદા મણુમાં જુદો જુદો સમજવામાં આવ્યો છે; જેમકે શિ
બ્લાદિમાં ક્ષયતિ, તુદાદિમાં ક્ષિપતિ, દિવાદિમાં ક્ષીયતે અને ક્રત્યાદિમાં ક્ષિણતિ જેવાં રૂપો
સપ, સ, રના અને રન એવા વિષરજુપ્રત્યયોને કારણે જુદાં જુદાં સમજાય છે.

एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पञ्चादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः ॥५८॥

એકસરખા રૂપયાળા હોવા છતાં પૃષ્ઠ વગેરે ધાતુઓ એક ક્રિયા અથવા
(અનેક) ક્રિયાઓનો સમૂહ સ્વાભાવિકપણે દર્શાવે છે. (૫૮)

અગાઉની ઠારિક્રમાં પ્રાપ્ત થયેલા મતથી જુદો મત અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે.
એક શબ્દ પણ અનેક અર્થોવાળો હોઈ શકે, આવી સ્થિતિમાં જુદા જુદા શક્તિઓને
કારણે અર્થભેદ સમજાતો હોવાથી શબ્દભેદ સમજાવે એઈએ નહિ. ગ્રામ શબ્દના કે અન્ન
શબ્દના અનેક અર્થો છે. 'દેવદત્ત ભાત રાધે છે,' અને 'ભાત રંધાય છે,' એવા પ્રયોગોમાં
ભાતનું 'પોચા પડવું' (વિકલ્પિતિ) એવા વર્ણના અર્થ સર્વત્ર થાય છે.

न्यग्भावनान् न्यग्भवनं कुरौ श्रुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावनां न्यग्भवनं प्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ॥५९॥

अवस्थां पञ्चमीमाहुर्यन्ते तां कर्मकर्तारि ।

निवृत्तमेपणाद्भावोः प्राकृतेऽर्थे निजुच्यते ॥६०॥

(જિજ્ઞ પ્રત્યય પ્રાપ્ત નહિ કરનારા) મૂળ ધાતુ રહ્યાં 'નીચે નમાવવું'
અને 'નીચે નમવું' એવા અર્થો સમજાય છે. જિજ્ઞને પ્રાપ્ત કરનારા તે (ધાતુ)માં
પણ 'નીચે નમાવવું' અને નીચે નમવું એવા બે અર્થો સમજાય છે. કર્મ ન્યારે
કર્તા બને છે ત્યારે જિજ્ઞ પણ પ્રાપ્ત થયેા હોય છે. ત્યારે તેને પાંચમી અવસ્થા કહેવાય
છે. બીજા વડે કરાવાતા કાર્યનો અર્થ ધાતુ વડે ન્યારે કરાવાતો નથી ત્યારે ધાતુના
મૂળ અર્થને જણાવવા માટે જિજ્ઞનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. (૫૯-૬૦)

'મહાવનો હાથી ઉપર ચડે છે.' (ભારોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિષ્ઠાઃ) એવા પ્રયોગમાં
મહાવતો હાથીને નમાવે છે અને હાથી નમે છે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આને અનુ-
ક્રમે ન્યગ્ભાવન અને ન્યગ્ભવન કહીશુ ન્યગ્ભાવન પહેલી અવસ્થા છે. આપણે હસ્તી સ્વયમેવ
એવા પ્રયોગમાં હાથી પોતાની રેણ નમે છે (ન્યગ્ભવતિ) એવો અર્થ હોવાથી મહાવતોના
હાથીને નમાવવાના કાર્યનો ઉત્તરેષ નથી. પરંતુ હાથીનો પોતાની રેણે નમવાનો ઉદ્દેશ
છે. આ અવસ્થાને બીજી અવસ્થા કહીશુ. આ જ ને અવસ્થાઓમાં, ધાતુમાં પ્રેરકનો
અર્થ દર્શાવનાર પ્રત્યય જિજ્ઞ ઉમેરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ ન્યારે રહ્યા ધાતુમાં જિજ્ઞ
ઉમેરવામાં આવે છે ત્યારે ભારોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિષ્ઠાઃ. એવા પ્રયોગમાં મહાવતોના
કાર્યનો ઉદ્દેશ હોઈ, આ અવસ્થાને ત્રીજી અવસ્થા કહીશુ. હાથીનો નમતા જળાવાતી

હોય ત્યારે આરોહયતે હસ્તી સ્વયમેવ । એવો, એથી અવસ્થા દર્શાવતો પ્રયોગ વપરાય છે. ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાઓમાં પહેલી અને બીજી અવસ્થાઓ કરતાં કંટો વિશેષ ફેરફાર નથી. આ ચારેય અવસ્થાઓમાં ન્યસણવન અને ન્યસણવનનો અર્થ મળે છે. આરોહયતે હસ્તી સ્વયમેવ । એવા પ્રયોગમાં કાથીનું નમનારૂપી કાર્ણ પહેલાં કર્ણરૂપે હતું, પરંતુ જ્યારે તે કાર્ણને કંટોરૂપે અર્થાત્ કાથીના પોતાને નમાવવા રૂપી કાર્ણરૂપે (કર્મકર્તરિ) સમજવામાં આવે ત્યારે તેને પાંચમી અવસ્થા કહીશું.

ઘવીતિ પચતેરથં સિદ્ધયતિર્ન વિના ણિચા ।

સ પ્યન્તઃ પચતેરથં પ્રાકૃતે વ્યવતિષ્ઠતે ॥૬૧॥

(ભાત તૈયાર થાય, છે. સિદ્ધયતિ ઓવનઃ । એવા પ્રયોગમાં) સિષ્ ધાતુ ણિચ પ્રત્યય વિના પચ્ ધાતુના અર્થને દર્શાવતો નથી તે સિષ્ ધાતુ (સાધયતિ ઓવનમ્ । એવા વાક્યમાં) ણિચ પ્રત્યય સાથે પ્રયોજાય છે ત્યારે પચ્ ધાતુના સ્વાભાવિક અર્થ (શિખાતું નરમ વિક્ષિપ્તિ)માં પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૧)

કાંઈ એક મૂળ ધાતુ અને (બીજા) બિન્ન ધાતુના અર્થો બહુવાર એકસરખા હોય છે, જેમ કે, ભાત તૈયાર થાય છે સિદ્ધયતિ ઓવનઃ યાં ધાતુનો (ભાત) પોઆ પડે છે એવો અર્થ રહેશે છે. તે પ્રમાણે આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિવક્ત્રઃ । અને આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિવક્ત્રઃ । માં અર્થ એક સરખો સમજાય છે.

કેવાઽપિદેવદ્તાદેવ્યાંપારો યઃ સકર્મકે ।

સ વિના દેવદ્તાદેઃ કટાદિપુ વિવક્ષ્યતે ॥૬૨॥

કેટલાકના મતમાં, સકર્મક ધાતુ વડે જણાવાતો દેવદત્ત વગેરે (કર્તાઓ)નો જે (સાદહી જનાવવા રૂપી) વ્યાપાર છે તે, દેવદત્ત વગેરે (ના પ્રયોગ) વિના સાદહી વગેરે કર્મમાં આદેશવામાં આવે છે. (૬૨)

કઠ્ઠ કરોતિ । (તે સાદહી જનાવે છે) એવા પ્રયોગમાં કરોતિ ('જનાવે છે') એવા સકર્મક ધાતુના અર્થમાં દેવદત્તરૂપી કર્તાનો જે વ્યાપાર ॥ તે, જ્યારે કર્મના સૌકર્મને જણાવવાનું હોય ત્યારે કંટોને બદલે કર્મમાં જણાવવામાં આવે છે. તેથી કારણતે કટઃ દેવદત્તેન । એવા પ્રયોગને બદલે કારણતે કટઃ સ્વયમેવ । એવો પ્રયોગ થઈ શકે છે.

નિવૃત્તપ્રેષણં કર્મ રસથ કલુઃ પ્રયોજનમ્ ।

પ્રેષણાન્તરસંનયે પ્યન્તે લેનામિપીયતે ॥૬૩॥

(અવિવક્ષાને કારણે કૃત્નિષ્ઠ) પ્રયોજનકવ્યાપાર નિવૃત્ત થતાં (તે વ્યાપારનો) જેનામાં આદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેવું કર્મ પોતાના (અગાઉના) કર્તાનું પ્રયોજન અને ॥ કર્તાના વ્યાપારથી જુદા વ્યાપાર સાથે અર્થમાં આવતાં, પ્રેરક પ્રયોગ વડે તે આત્મનેપદ દ્વારા જણાવાય છે. (૬૩)

પ્રેમ અથવા પ્રેમણુ એટલે કતોના બ્યાપાર. આ બ્યાપાર બ્યારે કતોમાં વિવક્ષિત ન હોય અને કર્મમાં તેનો અશિષ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મને નિવૃત્ત્યેષ્યમ્ કહેવામાં આવે છે. આવેા અર્થ કારયતેષ્ટઃ (સ્વયમેવ) । એવા પ્રયોગ વડે સમજાય છે. સાદડી બનાવવા માટે કેટલીક વિશેષ સગવડો (સૌકર્યાવિશય) હોખને આવેા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. દેવ-દત્તનું સાદડી બનાવવાનું કાર્ય અર્થાત્ કતોનું પ્રયોજકત્વ અહીં દેખણું નથી. તેથી પ્રેરક પ્રયોગ (વ્યન્ત) અને આત્મનેપદ (લ)ના પ્રત્યયો વડે આવેા પ્રયોગ રજૂ થાય છે.

કારિકામાં દશોવેલ વિચાર ભરણી ચત્ કર્ય જી ચેત્ સ ક્તાં બતાવ્યાને । (પા.સુ. ૧.૩.૧૭) પ્રેરક નહિ એવા પ્રયોગમાંનું કર્મ પ્રેરક પ્રયોગમાં કતો બને ત્યારે અને બ્યારે તેનો અર્થ અનાધ્યાન અર્થાત્ પ્રેરકપૂર્વક સ્મરણ થતો ન હોય ત્યારે પ્રેરક પ્રયોગમાં આત્મનેપદનેા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે) અને કર્મચત્કર્મણા કુલ્યક્રિયઃ । (પા.સુ. ૩.૧.૮૭) કર્મમાં રહેલી ક્રિયાના જેવી ક્રિયાવાણી કતો કર્મ જેવો બને છે) એવાં બે સૂત્રો અને તેમના ઉપર નાં બાબવાર્તિકાક્રિમાં રજૂ થયો છે. પહેલા સૂત્રનું ઉદાહરણ છે. આરોહયતે હસ્તી (સ્વયમેવ) । પ્રેરક પ્રયોગ વિનાના ક્રિયાણનું ઉદાહરણ છે, આરોહન્તિ હસ્તિન હસ્તિવક્ત્રઃ । આરોહયતિ હસ્તીવક્ત્રાન્ હસ્તી એવું ઉદાહરણ પ્રેરક પ્રયોગવાળું ઉદાહરણ છે. અહીં અગ્રાણીના સાદા પ્રયોગનું કર્મ હસ્તી, પ્રેરક પ્રયોગમાં પ્રયોજક કતો બન્યું હોવા છતાં સાદા પ્રયોગથી મુકું કર્મ પ્રેરકમાં કર્મ હોવાથી આરોહયતિમાં સૂત્રથી આત્મનેપદ ચકું નહિ. હવે પ્રેરક પ્રયોગમાં જે વહુ નો અર્થ આરોહણવિષય એટલેા જ વિવક્ષિત હોય તો આરોહયતે હસ્તી (સ્વયમેવ) । એવું આત્મનેપદવાળું પ્રેરક ક્રિયાણ થશે.

બીજા સૂત્રનું ઉદાહરણ છે વચ્ચતે તજ્જલઃ । અહીં દેવદત્ત કતો છે, તંકુલ કર્મ છે. તંકુલ માટેની જે ક્રિયા તે જ ક્રિયા જેની છે તેવો કતો હોવો જોઈએ. આવેા કતો તજ્જલઃ બનશે. અહીં દેવદત્ત એવા કતોની અવિવક્ષા માનીને તજ્જલને કતો માન્યો તેથી ધાતુ અકર્મક થશે. આ સૂત્રનાં પ્રયોજનો તરીકે નહ્ પ્રત્યય (૩.૧.૧૭), આત્મનેપદ (૧.૩.૧૭), વિજ્ અને વિવચ્ચમાષ (૧.૪.૮૨) સમજવામાં આવ્યા છે. આ સૂત્ર કર્મવહ્ભાવનો ખોધ કરે છે.

સદશાદિપુ ચત્કર્મકર્તૃત્વં પ્રતિપચતે ।

આપચ્યાપાદને તત્ર વિપચત્વં પ્રતિ ક્રિયે ॥૬૪॥

‘ના જેવું’ (સદશ)વગેરેમાં જ્યાં કર્મકર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં. (દષ્ટ ધાતુ ના) વિષય તરીકે આપત્તિ (થવું) અને આપાદન એવી બે ક્રિયાઓ બધકત થાય છે. (૬૪)

કર્મકર્તૃભાવની ચચાના અનુસંધાનમાં આ કારિકામાં વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્વદાદિપુ રજોડનાલોબને કન્વ । (પા.સુ. ૩.૨.૧૦ઃ) જ્યારે ત્વદ વચેરે ચન્ડો ઉપપદ હોય ત્યારે, યાન એવો અર્થ ન જાણાવતા દષ્ટ ધાતુને વચ્ અને વિચ્ચ એવા પ્રત્યયો લાગે છે) ઉપરના બાબમાં ઉદાહરણ તરીકે સ દવ અર્થ વાદહ્ । અને અન્ય દવ અર્થ અન્યાદહ્ એવા પ્રયોગોમાંના વાદહ્ અને અન્યાદહ્ ચન્ડો આપવામાં આવ્યા છે. વાર્તિકકાર જણાવે છે કે આ ઉદાહરણોમાં ત્ વાતુને પ્રાપ્ત થનારો કૃત્પત્તય કતો અર્થમાં છે, પરંતુ

તેનો અર્થ બરાબર બેસતો નથી, તેથી 'ના જોવું' (દેવ)ના અર્થમાં તદ્દિત પ્રયોગ લગાડવો જોઈએ. આ વિધાનને નકારતાં બાપ્યકાર જણાવે છે કે ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં કર્મકર્તા પ્રાપ્ત થાય છે અને કુદર્થ પણ સમજાય છે, જેમકે તાદ્દ્ય એટલે તં (ચક્ષુરતં) દેવ દર્શન (દેવદત્ત) પર્યન્તિ જનાઃ । સઃ અર્થઃ જ દેવ દરશમાનઃ તં દેવાત્માનં પર્યપિ દત્તિ તાદ્દ્ય । કોઠે તે દેવદત્તને યદદત્ત જેવો જુએ છે. તેવો તે તેના જેવો દેખાતાં પોતાની જાત (દેવદત્ત)ને તે (યદદત્ત)ના જેવો માને છે.

પરં પર્યપિ । ઉદાહરણમાં ધટતું કાર્ય આપત્તિ છે અને ધટને જોનાર વ્યક્તિની ક્રિયા આપાદન છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મરૂપ જાનેલા વિષયનો વ્યાપાર એટલે આપત્તિ અને કર્તાનો વ્યાપાર એટલે આપાદન.

કુતસ્તિદાહત્ય પદમેવં ચ પરિકલ્પતે ।

કર્મસ્થભાવકત્વં સ્વાદર્શનાદ્યમિધાવિનામ્ ॥૬૫॥

કયાંકથી કોઈકે શબ્દ લાવીને આ પ્રમાણે (કર્તાના વ્યાપારની) કલ્પના કરવામાં આવે તો, 'જોવું' વગેરે અર્થ દર્શાવનાર ધાતુઓ (પણ) કર્મસ્થભાવક જાનશે. (૬૫)

અગાઉની કારિકા પ્રમાણે તાદ્દ્ય પદને જે રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે તે બરાબર નથી. જૂનો અર્થ 'કર્તૃસ્થ દર્શન' એટલો જ છે. દર્શનના વિષયની અર્થાત્ કર્મની આપત્તિ તેમાંથી થતી નથી. દર્શન કોઈક ચોક્કસ વિષયનિષ્ઠ છે અને તેમ, જેથી તાદ્દ્યને વિષયનો હોય એ સમજાવી અજ્ઞાત પદો દ્વારા વિષયના વ્યાપારને સમજાવવામાં આવે તો જોવું, બેસવું વગેરે અર્થો દર્શાવનારા પણ ધાતુઓ કર્મસ્થભાવક અથવા કર્મસ્થક્રિય જાનશે, અને કોઈ ધાતુ કર્તૃસ્થભાવક રહેશે નહિ. પરંતુ વ્યવહારમાં આણું પ્રાપ્ત થતું નથી.

વિષ્ણોપવર્ણનં યત્ર ક્રિયા તત્ર વ્યવસ્થિતા ।

ક્રિયા વ્યવસ્થા ત્યગ્નેષાં શબ્દૈરેષ પ્રકાશયતે ॥૬૬॥

કેટલાકના મતમાં જ્યાં (ક્રિયાતુ) કૃણ નજરે ચડે છે, ત્યાં ક્રિયા રહેલી હોય છે; બીજા (કેટલાક)ના મતમાં ક્રિયાતુ અવસ્થાન (ધાતુ)શબ્દો વડે પ્રગટ થાય છે. (૬૬)

ધાતુનું કર્મસ્થભાવકત્વ અને કર્તૃસ્થભાવકત્વ કેવી રીતે જાણી શકાય તે આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ કારિકામાં પહેલી પંક્તિમાંના વિચારનો બીજી પંક્તિમાં પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ક્રિયાતુ કૃણ કર્તામાં દેખાતું હોય તો ધાતુને કર્તૃસ્થભાવક સમજવો અને કર્મમાં દેખાતું હોય તો કર્મસ્થભાવક સમજવો. આ વિચારમાં ભાવ અને ક્રિયા વચ્ચે તફાવત સમજાવવામાં આવતો નથી. પાણિનિ પણ તેમનાં સૂત્રો (૩.૨.૧૨૬ અને ૨.૩.૨૭)માં આવો ભેદ માનતા નથી.

ક્રિયાના ફળની પ્રાપ્તિ ધાતુના કર્તૃસ્થભાવકત્વ કે કર્મસ્થભાવકત્વ અંગે નિર્ણયક છે એ મત યોગ્ય નથી.

કાલભાષાઘડેશાનામન્તભૂતક્રિયાન્તરે ।

સર્વેરકર્મકૈર્વોગે કર્મત્વસુપજાયતે ॥૬૭॥

સમય, ક્રિયા, ચાલવાતું અતઃ, અને દેશવાચક સંજ્ઞા, તેમનામા રહેલ બીજી ક્રિયાઓ દર્શાવનારા સકર્મક ધાતુઓ સાથે સમયમા આવતા, કર્મ ગને છે (૬૭)

કર્મના નિર્વર્તન, વિકાસ અને પ્રાપ્ત એવા ત્રણ મેટા જણાવવામા આવ્યા, તેને માટે વર્તુરીખિતતમ વર્ગ ૧ (૧૪૪૯)નો આધાર લેવામા આવ્યો. ત્યાર પછી કર્મકર્તૃભાવ, કર્મસ્થિતિ અને કર્તૃસ્થિતિની ચર્ચા કરવામા આવી હવે કર્મ જાગેના બીજા સૂત્રોના વિચારોને બહો રજૂ કરવામા આવે છે સમય, ક્રિયા, અન્તર અને દેશવાચક સંજ્ઞા અકર્મક ધાતુઓના કર્મ બને છે આ વિચાર, અને કારિકાઓ ૬૮ થી ૮૦ સુધીમા ભર્તૃહરિએ રજૂ કરેલા વિચારો, પા.સુ. ૧૪,૪૯ થી ૧૪૫૧ સુધીના સૂત્રો તેમના ઉપરના વાર્તિકો અને તેમના ઉપરના ભાષ્યવચનોને આધારે રજૂ થયા છે, ખાસ કરીને, પા.સુ. ૧૪૫૧ ભક્ષિત થા (અપાદાન, સપ્રાપ્ત અને અધિકરણ એવા ઉદ્દેશ્ય વડે નહિ કહેવાયેલ કારકને કર્મ કહે છે) સૂત્ર ઉપરની ભાષ્યકારે કરેલી ચર્ચા આ સદર્ભમા વધારે ઉપયોગી છે આ સૂત્ર ઉપર કાલાપનના વાર્તિકો નથી, પરંતુ ભાષ્યકારે પ્રાચીન મતોને રજૂ કરતા વાર્તિકો અવતાળો છે સૂત્ર ૧૪.૫૧ ઉપરના શ્લોકવાર્તિકના અને ભાષ્યના કથનોને બહો રજૂ કરોશું

(૧) ડુહ (કોહણ), ચાષ (ખાણ), શ્વ (શિકુ), જ્ઞ (પૂછણ), મિષ્ટ (મિષ્ટા માગણી), તિષ્ટ (એકઠું ઠાણ) એના ધાતુઓના મુખ્ય કર્મ દ્વય વગેરેના નિશ્ચિત ગાય વગેરેને તથા મુખ્ય કર્મ સાથે સખદ પદાર્થોને જો અપાદાન વગેરે સહ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તો તેમને અકષિત કર્મ કહેવા જોઈએ આ અંગે સૂક્ષ્મતા કરતા જણાવવામા આવ્યું છે કે પૌરુષ ગા ચાષતે, માળગ પન્થાન વૃત્તતિ । પૌરુષ ગા મિષ્ટતે । મા ચાષ, વૃત્ત, મિષ્ટ ધાતુના મુખ્ય કર્મ સાથે સખદ કારકને કર્મ કહી શકાય ડુહ શ્વ અને તિ જેવા ધાતુઓના આવા ઉદાહરણો આપી શકાશે નહિ પરંતુ જો આ દુહ વગેરે ધાતુઓમા અપાદાન વગેરે કારકોની અવિવક્ષા સમજવામા આવે તો તેના ઉદાહરણોમા પણ અગ્નિત કર્મ પ્રાપ્ત થશે

(૨) મુખ્ય કર્મના સદર્ભમા કાળના પ્રત્યયોનું વિધાન (લઘિવિધિ) ■ એમ સમજવાતું હોય તો ગૌણકર્મવાચક સંજ્ઞોની અર્થસદર્ભ પ્રમાણે ચતુર્થો, ૫ ચમી કે ૫મી વિભક્તિ કરી જોઈએ, જેમકે ડુહતે મો વય । ચાષ્યતે પૌરુષાત્ કચ્ચત । આ અંગે વૈદર્ભિક મત એવો છે કે કાળના પ્રત્યયો વગેરેનું વિધાન (અર્થિવિધિ) ગૌણ કર્મના સદર્ભમા પણ થાય છે, અર્થોત્ ગતિવુદ્ધિ (પા.સુ. ૧૪-૫૨) સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિકર્મક જનતા ધાતુના ગૌણ કર્મને પણ લઘિવિ પ્રાપ્ત થાન દ્વિકર્મક ધાતુ અને વી (કોરણ), વદ (વહન કરણ), હ (નઈ જણ), અને ગતિનો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ દ્વિકર્મક છે

પ્રાચીન શ્લોકવાર્તિકકાર ભેરે છે કે અકર્મક ધાતુનો પ્રોગ કરવી વખતે કાવ, ક્રિયા, અન્તર માગ અને દેશનો અર્થ દર્શાવતા સંજ્ઞોને કર્મ કહેવા, જેમકે માત્ર આસ્ત । (એક મદિતો ભેગે છે) મોરોદ મ્વપીઠ । (ગાય મેહવામા આવે તેમ્ણો વખત બીધે છે), મોત આસ્ત । (એક કોસ જાય તેમ્ણો વખત ભેગે છે) કુચ્ચસ્વપાતિ । (કુરુદેશમા ચુલે છે)

અકથિત કર્મને અપ્રધાન અર્થોત્ત્ત્વ યોગ્ય કર્મ પણ કહ્યું છે, પરંતુ આ અર્થ પરાગર નથી કારણકે, દોષદુષ્ટિમાં કાલ સંખ્યાને તે માવતું દ્રવ્ય દોષ છે (કંસવાદ્યાં વાગિતા વાં વયઃ દોષિણ । પ્રયોગમાં વાગિ અને કંસવાદી અપ્રધાન હોઈ કર્મ થશે.

યોગ્ય અર્થોત્ત્ત્વ વિપરીત કર્મને કદમ કહે છે. જે પૂર્ણપણે કર્મ નથી તેને કદમ કહે છે. કર્મ સંબંધી બધાં કાર્યો તેમાં કરવામાં આવતાં નથી. માત્ર દ્વિતીયા વિભક્તિ જ તેને લાગે છે. પાણિનિએ કદમ એવી જુદી સંજ્ઞા કરી નથી.

આ કારિકાનું ભાષ્યવાન કરતાં હેલારાએ જણાવ્યું છે કે વાલમવાધ્યગન્તક્યા..... વચેરે સ્લોકવાર્તિકની જરૂર નથી, કારણ કે, કાલ, ક્રિયા વગેરે દર્શાવનારા શબ્દો અકર્મક ધાતુઓનાં કર્મ અને જી હતાં, તે ધાતુઓ અકર્મક બનતા નથી. કર્મને અન્તરંગ કર્મ અને બહિરંગ કર્મ એમ બે રીતે સમજવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યકર્મનું અસ્તિત્વ જ ધાતુને અકર્મક બનાવે છે. બાહ્ય (બેધવુ) વગેરે ધાતુઓને કાલ, ક્રિયા વગેરેના વાચક શબ્દો કર્મ તરીકે પ્રાપ્ત થવા છતાં તે અકર્મક જ રહે છે અને તેથી સૂત્રે ૩-૪-૬૯, ૭૦ (હઃ કર્મણિ ચ માથે ચાકર્મકેષ્વઃ । તયોરેવ કૃત્યજ્ઞજ્ઞવાઃ । પ્રમાણે ક્રિયાના અર્થમાં તે ધાતુઓને હ, કૃત્વ, ક્ત બને તથા પ્રવયે લાગે છે.

આધારભૂમિય પ્રાપ્તાસ્તે પુનર્જન્યકર્મસુ ।

કાલાદયો ભિન્નકૃત્યં યાન્તિ કર્મસ્યમુત્તરમ્ ॥૬૮॥

દ્રવ્ય (દર્શાવતાં) કર્મોના આધારરૂપ બનેલા કાલ વગેરે (અપ્રધાન કર્મો) પછીથી જુદી (યોગ્ય) કક્ષાવાળાં કર્મ બને છે. (૬૮)

કાલ, ક્રિયા, જન્તવ્ય ભાગે અને દેહવાચક શબ્દોને બહિરંગ કર્મ કહ્યાં છે. અન્તરંગ અર્થોત્ત્ત્વ પ્રધાન કર્મના આધારરૂપે તે રહે છે, જેમકે, માથે બોલવં વર્ણિ । (તે એક મહિના સુધી વાત રાધે છે)માં બોલવં શુબ્ધ કર્મ છે અને માથે તેનો આધાર છે. બોલવં એવા શુબ્ધ કર્મ દ્વારા માથેનો સંબંધ સંધવાની ક્રિયા સાથે જોડાય છે. આમ ક્રિયા પહેલી અવસ્થામાં શુબ્ધ કર્મ સાથે સંબંધમાં આવે છે અને પછીની અવસ્થામાં અપ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધમાં આવે છે.

અતસ્તૈ. કર્મભિર્ધાતુર્લુક્તોઽદ્રવ્યૈરકર્મકઃ ।

સ્વયં કર્મણિ માથે ચ નિમિત્તત્વાય કલ્પતે ॥૬૯॥

તેથી કાલ વગેરે દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થોના વાચક તે કર્મોથી નોંધાયેલા અકર્મક ધાતુ. કર્મજી પ્રયોગમાં અને લાગે પ્રયોગમાં કાળવાચક પ્રત્યયોત્ત્ત્વ નિમિત્ત બને છે. (૬૯)

સર્વં વાકયિતં કર્મ ભિન્નકૃત્યં પ્રતીયતે ।

પાસ્વર્યોદ્દેશમેદેન તન્નેરિસતતમં વિત્ત ॥૭૦॥

અને (સંપ્રદાન વગેરે કારકો તરીકે) ન કહેવાયેલું સવળું, (અકથિત) કર્મ તરીકે જુદી કક્ષાવાળું સમભવ્ય છે, કારણ કે, તે (અકથિત કર્મ) ધાતુના અર્થના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશને કારણે, (કર્તા ગોટે) ધાત્વસતતમ બનતું નથી (૭૦)

અકથિત કર્મ અને વિશેષ મર્મો આ કારિકામાં કરવામાં આવી છે. કાલ, ક્રિયા, ગન્તવ્ય માર્ગ અને દેશવાચક ચબ્દો ત્રીભુ કથાનાં અપ્રધાન કર્મો છે, પરંતુ ગાં રોગિવ પયઃ । (તે ગાયનું દૂધ દોઢે છે)માં ગાય દ્રવ્યવાચક હોઈ દ્રવ્યકર્મ અને પ્રધાનકર્મ પાત્ર બની શકે, કારણ કે, દૂધ માટે ગાય ઉપાયુષ અને આવરયક છે. તેથી ગાય શા માટે અંતરંગ કર્મ ન બને ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કુહ (દોહણું) ધાતુના અર્થને વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ દૂધ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ગાય વગેરે તેમાં ઉપાયુષ છે, તેથી આવરયક નથી. આમ ૩૩ (દોહણું) ધાતુના અર્થના ઉદ્દેશની ભિન્નતાને કારણે ગાય વગેરે કર્તાને ઈષિસતતમ નથી અને તેમાં પ્રધાનકર્મ નથી.

પ્રધાનકર્મ કથિતં ચક્રિયાય : પ્રયોજકમ્ ।

તત્ત્વિદ્વચે ક્રિયાયુક્તમન્યસ્વકથિતં સ્મૃતમ્ ॥૭૧॥

ક્રિયાતું જે પ્રયોજક છે તેને પ્રધાન કર્મ કહ્યું છે તે (પ્રધાન કર્મ)ની સિદ્ધિ માટે ક્રિયા સાથે સંબંધ, ધીબા (કર્મ)ને અકથિત (કર્મ) કહ્યું છે. (૭૧)

તે ગાયનું દૂધ દોઢે છે (ગાય રોગિવ । એવા પ્રયોજકમાં દોહનક્રિયાતુ પ્રયોજક દૂધ મુખ્ય કર્મ છે. આ દૂધ પ્રાપ્ત કરવા માટે દોહનક્રિયા સાથે જોડાયેલું ગાય એવું કર્મ અકથિત કર્મ છે.

દુહાદિવન્નયાદૌ કર્મત્ત્વમકથાશ્રયમ્ ।

આસ્થાતાનુપ્રયોગે તુ નિયમાન્છેષ ઇષ્યતે ॥૭૨॥

દુહ (દોહણું) વગેરે (ગાય ધાતુઓ)ની જેમ ની (દોહણું) વગેરે (ગાય ધાતુઓ)માં (અકથિત) કર્મ અપાદાન વગેરે કારકોના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશના આશ્રય વિનાતું છે. જ્યાં નિયમપૂર્વક વિચારનીકાર(નો અર્થ) ન હોય ત્યાં પ્રવક્તા, ધાતુઓના પરિગણનના નિયમને કારણે, (બહિર્ભૂત હોઈ, પછીનો વિષય બની) શેષ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૨)

અર્થા નવદિ પ્રામમ્ । (નકરીને ગાય લઈ જાય છે), દરવિ માર' સંવાદમ્ ।, (મજૂરને બાર ઉપડાવે છે), મર્ગનુ લક્ષ્યવિ સ્થતમ્ । (નગીનો સોનો દંડ કરે છે) જવતિ સ્થતં સ્થાનિકમ્ (સ્થાનિક પાસેથી સો જાય છે). ઉદાહરણોમ પ્રામમ્, નવાહમ્, ચર્ચાન્, સ્થાનિકમ્ અકથિત કર્મો છે. તે કર્મોનો અપાદાન વગેરે કારકો તરીકે ઉત્તેષ્ય થયો નથી.

બાહ્યાતોપયોગે । (પા.સુ. ૧ ૪.૨૩, નિયમપૂર્વક વિચારનીકારનો અર્થ હોય ત્યાં પ્રવક્તાને પંચમી વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે)નુ ઉદાહરણ છે ગામ્ગાયાદ અર્પતે । (ઉપાધ્યાય પાસેથી અભ્યયન કરે છે). પરંતુ જ્યાં જાતુ નિયમપૂર્વક અભ્યયન ન હોય, જેમ કે નટ્ય મુગાણિ । (તે નટને સંબોધે છે), ત્યાં નટાત્ત્વ એવી પંચમી પ્રાપ્ત થશે નહિ; તેથી નટ્ય અકથિત કર્મ બનવું જોઈએ. પરંતુ કુહ વગેરે ધાતુઓમાં શુ ધાતુનું પરિગણન ચક્ર નહિ હોવાથી નટ્ય શેષ તરીકે પ્રાપ્ત થઈને પછીનો વિષય બનશે, અકથિત કર્મ થશે નહિ.

અન્તર્ભૂતગિજર્થાનાં દુહાદીનાં ગિજન્તવત્ ।

સિદ્ધં પૂર્વેણ કર્મત્ત્વં ગિજન્તનિયમસ્તથા ॥૭૩॥

જેમનામાં (પ્રયોગક વ્યાપારરૂપ) ગિજર્થ અન્તર્ભૂત છે એવા દુહ વગેરે ધાતુ એના પ્રયોગમાં, ગિજન્તની જેમ અગાઉના સૂત્ર (કર્તુરીપ્તિતત્તમં કર્મ । પા. સૂ. ૧-૪-૪૬) વડે કર્મ સિદ્ધ થયું છે, તેથી ગિજન્તમાં (ગતિબુદ્ધિ પા.સૂ. ૧-૪-૫૩ સૂત્ર વડે) કર્મત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થયો છે. (૭૩)

આ કારિકામાં એક મતાન્તર રજૂ થયો છે, અકથિત કર્મ પ્રધાન કર્મ બની શકે કારણ કે દુહ વગેરે ધાતુઓ પ્રેષ અર્થાત્ કાર્યની આગ્રા (prompting) અર્થ દર્શાવે છે. આ અર્થ ગિજનો છે : ઉદાહરણ તરીકે, ગાં હોતિ પયઃ । (ગાયનું દૂધ હોડે છે)માં ગાં પ્રધાન કર્મ બની શકે, કારણ કે, દુહ ધાતુનો અર્થ 'દૂધનું ક્ષરણ કરવા માપને પ્રેરે છે' (સાન્તી ગાં કારવતિ ।) થાય છે. અર્થની દૃષ્ટિએ હોડવાની ક્રિયાનું કર્મ, અર્થાત્ દૂધ, જે દ્રવ્ય છે, તે વધારે મહત્ત્વનું છે, પરંતુ અભિધાન અર્થાત્ વાવાપ્રયોગમાં તેથી જુદી સ્થિતિ છે, જેમકે ગીઃ દુષ્ટતે પયઃ । માં દુહ ધાતુનું કર્મ ગીઃ છે, પયઃ નથી. આમ દુહ વગેરે ધાતુઓમાં ગિજનો અર્થ અન્તર્ભૂત છે. ગતિબુદ્ધિના મૂળમાં પ્રાપ્ત થતો નિષેધ આ દુહ વગેરે ધાતુઓને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે મત્ત્વ ધાતુઓમાં ગિજનો અર્થ અન્તર્ભૂત નથી.

કરણય સ્વકક્ષ્યાયાં ન પ્રકર્ષાન્નયો યથા ।

કર્મજોડપિ સ્વકક્ષ્યાયાં ન સ્યાદતિશયસ્તથા ॥૭૪॥

કરણની પોતાની કક્ષામાં જેમ પ્રકર્ષને ક્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી, તેમ કર્મના અતિશયનો પણ તેની પોતાની કક્ષામાં, આશ્રય કરવામાં આવતો નથી. (૭૪)

શબ્દેન પદા લીધિક્યા વાતિ । (તે પોડાવડે દીવાની મદદથી મારે જાય છે) એવા પ્રયોગમાં શબ્દેન, પદા અને લીધિક્યા, એમ બધાં કરણો છે. તેમની વચ્ચે પ્રકર્ષબેદ હોવા છતાં, તેમને બધાને કરણ સમજવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો જવા માટે પોડા જ સાધકામ હોવામાં, તે એકલો જ કરણ બને. પરંતુ કરણની બાબતમાં એકના કરતાં બીજામાં પ્રકર્ષ છે એમ માનવામાં આવતું નથી, તે પ્રમાણે કર્મની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે.

કર્મણસ્વાપ્તુમિષ્ટત્વ આશ્રિતેડતિશયો વતઃ ।

આભીયતે ત્તોડ્યન્ત મેદઃ પૂર્વેણ કર્મણા ॥૭૫॥

કર્મ અંગે તો, (કર્તા વડે) મેળવવા માટે અત્યંત ઇષ્ટત્વ (રૂપી શુણ્ઠ) સ્વીકારવામાં આવ્યો હોવાથી પ્રકર્ષનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો છે; તેથી કર્તુરીપ્તિ-તત્તમં કર્મ । ૧-૪-૪૬) એવા અગાઉના સૂત્ર વડે પ્રાપ્ત થતા કર્મનો (અકથિત ચ ।) એવા પછીના સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતા કર્મનો અત્યંત લેદ મુમજવામાં આવ્યો છે. (૭૫)

ઉપરની કારિકામાં જાણવેલ મતનો આ કારિકા વડે અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ કારિકાનો અન્વય આ પ્રમાણે થશે : મનઃ કર્મણ તુ આપ્તુમિષ્ટત્વે આશ્રિતે, અતિશયઃ આપીયતે, વતઃ (તત્ત્વ અકથિતકર્મણઃ) પૂર્વેણ કર્મણા અત્યંત મેદઃ ।

કારક એટલે ક્રિયાની સિદ્ધિના સાધન તેમજ સાધકત્વ સમાન હોવા છતાં કરણ સાધકતમ છે એમ વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જણાવવામા આવ્યું છે બીજા કારકો કરતાં કરણકારનું સાધકત્વ વધારે હોવાથી, તેમા બીજા કરકોની દૃષ્ટિએ પ્રકાર સમજવામા આવ્યો છે એક કરણ અને બીજા કરણ વચ્ચે પ્રકાર માનવામા આવતો નથી કર્મની આપત્તમા તેમ નથી કર્તા માટે ક્રિયા વડે આપ્ત કરવાની યોગ્યતા કર્મમા જ વધારે ॥ તેથી બીજા કારકોની સરખામણીમા કર્મમા પ્રકાર સહાય છે, એટલું જ નહિ પણ, અકથિત કર્મની વ્યવેક્ષાએ તે પ્રધાન કર્મમા પ્રકારની દૃષ્ટિએ સિન્નતા છે તેથી પ્રધાન કર્મ અને અકથિત કર્મને અપત્ત બિન્ન સમજવામા આવે છે

વિજનંતે ચ ચદા કર્તા સક્રિય સન્ પ્રયુજ્યતે ।

ન દુહાદૌ તથા કર્તા નિષ્ક્રિયોઽપિ પ્રયુજ્યતે ॥૭૬॥

લિજનત (ધાતુ પ્રયોગ)મા, જેમ સક્રિય એવો પ્રયોજ્ય કર્તા પ્રયોજક કર્તા વડે પ્રેરાય છે તેમ દુહા (દોહવું) વગેરે ધાતુઓમા (પ્રયોજ્ય) કર્તા નિષ્ક્રિય હોવા છતાં (પ્રયોજકકર્તા વડે) પ્રેરાતો નથી (૭૬)

ગમયતિ મામ દેવદત્તમ્ । (દેવદત્તને ગામ જવા પ્રેરે છે) પ્રયોગમા જમ્ ધાતુ પ્રકૃતિ રૂપે છાદી ક્રિયા દર્શાવે છે, પરંતુ લિજનત ધાતુરૂપે પ્રેરક ક્રિયા દર્શાવે છે તેથી એક ક્રિયાનું કર્મ પ્રાગ્ અને બીજી ક્રિયાનું કર્મ દેવદત્તમ્ સમજાય છે પરંતુ વા રોગિવ વય । (તે ગાવતુ દૂધ દોહે છે)મા મૂળ મહત્ત્વ વડે વાચ્ય એક ક્રિયા હોવાથી એ કર્મ કેવી રીતે દોહ શકે ? આવી સંકોચ ઉત્તરમા કહી ચકાવ કે મ્તાના પ્રયોજક વાચકની દૃષ્ટિએ મો ઈચ્છિત તમ નથી તેથી તેને અકથિત કર્મ કહીશું અને વય મા પ્રાપ્તિ અંગે પ્રકાર હોવાથી તે ઈચ્છિતતમ અર્થાત્ પ્રધાન કર્મ થશે વા રોગિવ વય । મા પ્રયોજ્ય કર્તા તરીકે વા દૂધ આપવાનું કર્મ કરવા પ્રવૃત્તિ કરતો નથી

મેદધાન્ય ॥ વન્ વ્યન્ટે નિદુદ્ધિપ્રકૃતી ચ વત્ ।

શબ્દાન્તરત્વાન્મેવસિતિ સસર્ગસત્ત્વ ધાતુના ॥૭૭॥

ઉપન્ત ધાતુઓ(ના અર્થો)મા અને ની (દોહવું) અને દુહા (દોહવું) એવા મૂળ ધાતુઓના અર્થોમા સિન્નતા દર્શાવવા માટે જે (વ્યાખ્યાના) વાક્ય પ્રયોજાય છે, તેમા જુદા શબ્દો હોવાથી ધાતુ સાથે તેમનો અગ્રધ પ્રાપ્ત થતો નથી (૭૭)

મામ ગમયતિ । (ગામ જવા પ્રેરે છે) માટે વચ્છત પ્રયુક્ત । (ગામ જનારને પ્રેરે છે) અને મામા પ્રાય વયતિ । (અર્થેને ગામ વાઈ બા છે) માટે મામ પ્રાણવર્તી જર્મ પ્રયુક્તે । (ગામ તરફ નીકળી નકરીને તે પ્રેરે છે) એવા પ્રયોગો વ્યાખ્યાનવાચકો તરીકે રજૂ કરવામા આવે છે આવા વ્યાખ્યાનપ્રયોગોના મૂળ પ્રયોગોના ક્રિયાપદો સાથે કરોઃ સમધ નથી તે પ્રમાણે વા રોગિવ વય । (તે ગાવતુ દૂધ દોહે છે) તે સમજાવવા માટે જે વય જ્ઞાનની વા પ્રયુક્તે । (દૂધ આપતી માવને પ્રેરે છે) એવા પ્રયોગ કરવામા આવે

તે પશુ તે પ્રોજેને દુહ ધાતુના અર્થ સાથે કરો સગ નથી અહીં ૧૪૫ અર્થ અર્પીત પ્રેરક અર્થનો અન્તર્ભાવ નથી, તેથી બે ક્રિયાઓ મળીને બે કર્મ સમજવાં બેઠીએ નહિ સરખાવે હેનારાજ : ન હ્યત વાક્યર્થો વાક્યદાન કથિર અવગ્નવ વાક્યર્થ-ન વા દુહાદિવાતુના વાસ્તિ સ્વભાવ । તસ્માન્નાત્ર વ્યર્થાન્નર્થાવ્થિ ક્રિયાદ્વાયાર્થેભાવિ કર્મવિશેષસમર્થ- નમસમીચીનમ્ ।

યથૈવક્રમપાદાનં શાસ્ત્રે ભેદેન દર્શિતમ્ ।

તથૈક્રમેવ કર્માપિ ભેદેન પ્રતિપાદિતમ્ ॥૭૮॥

જેમ જોકે જ અપાદાન (સ શા) વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં (અનેક સૂત્રો વડે) અનેક રીતે દર્શાવવામાં આવી છે, તેમ જોકે જ કર્મ પશુ અનેક તરીકે દર્શાવવામાં આન્યુ છે. (૭૮)

ધ્રુવમપાયેડવાદાનમ્ (પા સુ. ૧.૪.૨૪) અપાદાન સગ્રા અગ્રેતુ મુખ્ય સૂત્ર છે. તે પછીનાં ૧-૪.૨૫ થી ૧.૪.૩૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં જુદી જુદી રીતે અપાદાન સંગ્રાહનું વિવરણ કરવામાં આન્યુ છે. તે પ્રમાણે કર્તુરોષ્ઠિતતમં કર્મ । (પા સુ. ૧.૪.૪૯) કર્મસંગ્રાહનું મુખ્ય સૂત્ર છે. તે પછીનાં ૧.૪.૫૦ થી ૧.૪.૫૩ સુધીનાં સૂત્રોમાં જુદી જુદી રીતે કર્મ-સંગ્રાહનું નિરૂપણ કરવામાં આન્યુ છે.

અદૃત મતની તરફેણ કરનારા ભર્તૃહરિ સચવે છે કે કર્મના જે ઈષ્ઠિત, અનીષ્ઠિત, નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય, અકથિત વગેરે બેદો સમજાવવામાં આગ્યા છે તે અદૃષ્ટાનીઓને બોધ આપવા મદદ છે ઈષ્ઠિત કર્મ જોકે જ કર્મ છે બાળમાં તરૂં પડતુ પ્રત્યાગ્યાન કથું હોવાથી પા સુ. ૧.૪.૪૬માં સ્વપ્તુ કથું મદત્વ નથી.

નિર્વર્ત્યો વા વિકાર્યો વા પ્રાપ્યો વા સાધનાભય ।

ક્રિયાણામેત્ર સાધ્યતાત્ સિદ્ધરૂપોઽર્થમિચીયતે ॥૭૯॥

ધાતુઓ વડે પ્રતિપાદ્ય ક્રિયાઓનું જ માધ્યત્વ હોવાથી સાધન (શક્તિ)ના આશયરૂપે રહેલ નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય અથવા પ્રાપ્ય (કર્મરૂપ ભાવ) સિદ્ધ રૂપે જન્માવવામાં આવે છે (૭૯)

નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય વગેરે અર્થ કમોં ફરી ગીને જોકે જ લોઈ શકે તે આ કારિયામાં જન્માવવામાં આન્યુ છે

જા કરોડિ । તન્મુજા જોત્ત વગ્ડિ । હર્મ પરગતિ । વગેરે ઉદાહરણોમાં જટ, મોદન, હર્મ વગેરે કર્મ સાધનશક્તિના આખો રહેલ છે અને સિદ્ધરૂપે જન્માવવામાં આવે છે તેથી તે તે કમોંમાં રજાગ્રેહ નથી જ્યાં કમોંમાં જોકે સરજો સાધનભાવ સમજાવેલો હોવાથી કમોં જુદાં જુદાં નથી, પરંતુ જોકે જ છે

અદિતેષુ યયા લૌલ્યાન્ કર્તુરિચ્છોપજાયતે ।

વિપાદિષુ ધયાદિમ્યસ્તથૈવાસૌ પ્રવર્તતે ॥૮૦॥

જેમ (રાગી) વ્યક્તિને લોભને કારણે, પોતાને માટે તુક્યાનકારક પદાર્થોમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ, કય વજેરેને કારણે તે ઝેર વજેરે (પીવાને) પ્રવૃત્ત થાય છે. (૮૦)

વૈશે નક્કી કરી આપેલા આહારવિહારના નિયમોથી કંટાળેલા રાગી પોતાને તુક્યાનકારક ખોરાક અને પેશ વસ્તુ તરફ આકર્ષાય છે, તે પ્રમાણે કોઈક વ્યક્તિ હાંપી માંદગી, યુનો, માલિકોના શુરસો વજેરેના કાપને કારણે ઝેર વજેરેનું બક્ષણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તેને માટે અહિતકારક ઝેર પણ બક્ષણ ક્રિયા સાથે ભેડાતાં ઈષ્ટિત બને છે. તેથી સૂત્ર ૧.૪.૪૯ વડે તેની કર્મસંજ્ઞા થશે.

પ્રધાનેતરયોર્વેત્ર દ્રવ્યસ્ય ક્રિયયોઃ પૃથક્ ।

શક્તિર્નુનાશ્રયા તત્ર પ્રધાનમનુરુધ્યતે ॥૮૧॥

પ્રધાનવિષયા શક્તિઃ પ્રત્યયેનામિધીયતે ।

યદા ગુણે તદા તદ્વતુક્ષપિ પ્રકાશતે ॥૮૨॥

જ્યાં (એક જ) પદાર્થની મુખ્ય અને ગૌણ (એવી ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ વાળી જુદી શક્તિ હોય છે ત્યાં, ગૌણ ક્રિયાનો આશ્રય કરનારી શક્તિ, મુખ્ય ક્રિયાની શક્તિને અનુસરે છે.

જ્યારે પ્રધાનક્રિયા(ના વાચક ધાતુ) વડે નિરૂપિત બનવી (કર્મ)શક્તિ કાળના પ્રત્યય વડે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે, ગૌણ ક્રિયા વડે જણાવાતી (કર્મ)-શક્તિ, કથન પામ્યા વિના પણ, અભિધાન પામી હોય તેમ બહુર થાય છે. (૮૧-૮૨)

જ્યાં પ્રયોગર્મ્મ જે કર્મ પ્રાપ્ત થતાં હોય ત્યાં પ્રધાન કર્મના અનુલક્ષ્યમાં કાળના પ્રત્યયોનું વિધાન થયું છે. જ્યાં જે કર્મો હોય ત્યાં બંને પ્રાતિષદિશને દ્વિતીયા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ; જેમકે, બોધનં પક્ષ્તા બોધનં મુદ્ધતે । (ભાત રાંધીને ભાત ખાય છે)ર્મ પ્રધાન ક્રિયા અને ગૌણ ક્રિયા એક જ દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે. આના જવાબમાં આ ક્રિયાર્મ્મ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગૌણ ક્રિયા મુખ્ય ક્રિયાને અનુસરે છે. ગૌણ ક્રિયા કાળના પ્રત્યયો વડે અભિધાન પામ્યા વિના પણ અર્થભોષ કરાવે છે.

પચાવનુક્તં ચત્કર્મં વત્વાન્તે માવામિષાયિનિ ।

મુજૌ શક્ત્યન્તરેષ્પ્યુક્તે તત્તદ્ધર્મઃ પ્રકાશતે ॥૮૩॥

ક્રિયાનું અભિધાન કરનાર વત્તા પ્રત્યયાન્ત પચ્ ધાતુ(ના પ્રયોગ)માં અનુક્રમ રહેલું જે કર્મ, તે મુજૂ ધાતુના પ્રયોગમાં (કર્મ)શક્તિ અભિધાન પામેલી હોવા છતાં તે તે ધર્મવાળું (બનીને) બહુર થાય છે. (૮૩)

પવત્વા ભોદનં મુજ્યતે । (રાંધીને ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો અર્થ ભાવ અર્થોત્ ક્રિયા સમન્વયમાં આવે છે. સ્વાર્થકારં મુજ્યતે યવાગુર્દેવરત્નેન । (દેવદત્ત વડે યવાગુને સ્વાદિષ્ટ બનાવીને ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં મુજ્યતે પ્રયોગ કર્મનું અભિધાન કરે છે. તે પ્રમાણે સ્વાર્થકારમ્ માંનો ગમુત્ર (અમ્) પ્રત્યય પણ કર્મનો યોધ કરાવે છે, તેથી યવાગુને દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લાગ્યો નથી. પવત્વા ભોદનઃ મુજ્યતે ।માં મુજ્યતે કર્મનું અભિધાન કરે છે, તેથી પક્ત્યામની ક્ત્વા પણ કર્મનું અભિધાન કરે છે. રાંધવાની અને ખાવાની, એમ બંને ક્રિયાઓનું આ રીતે અભિધાન થયું હોવાથી ભોદનઃ ને દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર નથી. પક્ત્વા ભોદનઃ મુજ્યતે । માં ક્ત્વા સામાન્ય ક્રિયાનું અભિધાન કરે છે, કર્મનું નહિ.

इपेक्ष गगिसंस्पर्शद् ग्रामे यो लो विधीयते ।

तत्रेपिणैव निर्भोगः क्रियते गमिकर्मणः ॥८४॥

(હવેયતે ગ્રામઃ ગન્તુમ્ । ગામ જવાનું ઇચ્છવામાં આવે છે એવા પ્રયોગમાં) ગમ્ ધાતુ સાથેના સંબંધને કારણે હવ્ ધાતુના પ્રયોગમાં ગ્રામ્ ના સંકર્ષમાં જે કાળવાચક પ્રત્યયનું વિધાન થયું છે ત્યાં, ગમ્ ધાતુના કર્મનું અભિધાન હવ્ ધાતુ વડે જ કરવામાં આવે છે. (૮૪)

હવેયતે ગ્રામઃ ગન્તુમ્ । માં હવ્ ધાતુને ગ્રામ અને ગમન એમ બે કર્મ છે. ગમ્ ધાતુને ગ્રામ એનું એક જ કર્મ છે. હવે હવ્ ધાતુ જ્યારે ગ્રામ રૂપી કર્મસ્થિતિનું અભિધાન કરે છે ત્યારે ગમ્ ધાતુ સાથે સંબંધ એવી ગમનરૂપ કર્મસ્થિતિનું પણ અભિધાન કરે છે. અહીં ઇચ્છા ગમન મટેની છે, હવ્ ધાતુનો તેના કર્મ સાથેનો સંબંધ ઉપર જણાવ્યા એવા એક વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી અને ગમ્ ધાતુ વડે દર્શાવાતી આમનન રૂપી ક્રિયા દ્વારા થાય છે, નિર્ભોગઃ એટલે આખ્યાન અર્થોત્ અભિધાન.

पक्त्वा मुज्यत इत्यत्र केवाञ्चिन्न व्यपेक्षते ।

ભોદનં પપતિઃ સોડસાધનુમાનાઃપ્રતીયતે ॥૮૫॥

પક્ત્યા મુજ્યતે । (રાંધીને તે ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં પવ્ (રાંધવું) ધાતુ ભોદનં (ભાત એવા કર્મ)ની અપેક્ષા રાખતો નથી, એવો કેટલાકનો મત છે. તે (કર્મ) આ (ભોદન) છે એમ અનુમાન વડે સમન્વય છે. (૮૫)

અહીં, અસ્વીકાર્ય એવા એક વિરુદ્ધમત ૨૨૮ થયો છે. પવત્વા ભોદનઃ મુજ્યતે । (રાંધીને ભાત ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં ભોદનઃ શબ્દ વર્ણવાનું કર્મ નથી, અર્થોત્ અહીં ખાવાની ક્રિયા ઉપર જ તાર મૂકવામાં આવી છે. ભોદનઃ અહીં જે ક્રિયાઓનું કર્મ છે એવું ૨૫૫ અભિધાન નથી. ભોદનઃ, ખાવાની ક્રિયાનું કર્મ છે અને રાંધવાની ક્રિયાનું પણ કર્મ છે, એમ અનુમાનથી સમન્વય છે. જો ક્રિયાઓ એક વાક્યમાં ૨૨૮ થઈ છે અને તે બે ક્રિયાઓમાં એક ઝીંજ અને બીજી પ્રાપ્ત દેવાથી અનુમાનને અવકાશ છે.

તત્રાભિનિવિશૌ કર્મ યત્તિહન્તેઽભિધીયતે ।

ક્ત્વાન્તેઽધિકરણત્વેઽપિ ન તત્રેચ્છન્તિ સપ્તમીમ્ ॥૮૬॥

(મુક્ત્વા નગરઃ અભિનિવિશ્યતે । ‘જમીને નગરમાં પ્રવેશાય છે.’ એવા પ્રયોગમાં) અભિનિવિશ્યને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો લાગીને બનેલા (અભિનિવિશ્યતે ।) પ્રયોગનું જે કર્મ (નગરઃ છે) તે (મુક્ત્વા એવા) ક્ત્વાન્ત પ્રયોગ વડે દર્શાવાતી ક્રિયાનું અધિકરણ હોવા છતાં, ત્યાં (નગરે એવી) સપ્તમીની ઇચ્છા રાખવામાં આવતી નથી. (૮૬)

યન્નિર્વૃત્તાશ્રયં કર્મ પ્રાપ્તેષ્વચિતં પુનઃ ।

મદ્વ્યાદિવિપયાપત્ત્યા મિદ્યમાનં તદ્દોષિતમ્ ॥૮૭॥

જે પરિપૂર્ણ અથવા આશ્રયવાળું છે, ક્રિયા સાથેના સંબંધને કારણે જેને કોઈ વિશેષની આવશ્યકતા નથી અને લક્ષણ વગેરે ક્રિયાઓનો વિષય બનતું હોવાથી જે ભુલું સમજાય છે તેને ઈષ્ટિત કર્મ કહેવાય છે. (૮૭)

ગુરૂં મજ્ઞયતિ । (ગોળ ખાય છે) પ્રયોગમાં ગુરૂંને કર્મ કેવી રીતે કહેવાશે તે આ કારણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

તર્તુરીષ્ટિતત્ત્વં કર્મ । (૧.૪.૪૯) ઉપરના વાર્તિક ૧, ઈષ્ટિતત્ત્વ કર્મધંકારાં નિર્વૃત્તત્ત્વ કારકત્વે કર્મસંપ્રદાનઃ ક્રિયૈષ્ટિતત્ત્વાત્ । માંના વિચારને આ કારણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

કર્મને જે ઈષ્ટિતત્ત્વ છે તે કર્મ છે એવી બાબ્યા કર્મની કરવામાં આવે તો જે નિબાન્ન થયું છે તે કર્મ કહેવાશે નહિ. ગુરૂં મજ્ઞયતિ । માં ગુરૂં કર્મ નથી, અર્થાત્ ગુરૂં ઈષ્ટિતત્ત્વ નથી, પરંતુ ખાવાની ક્રિયા ઈષ્ટિતત્ત્વ છે. ખાવાને માટે ગોળને મેળવવાનો છે, ગોળને માટે લક્ષણનું કાર્મ નથી (મજ્ઞનાય ગુરૂસ્ય વ્યાસાનં ચ ગુ ગુણય મજ્ઞનાદુદ્ઘાતમ્ ।)

કર્મનો ક્રિયા સાથેનો સંબંધ નિષ્પત્તિ, સંસ્કાર, અને પ્રતિપત્તિ દ્વારા થાય છે. પહેલા પ્રકારમાં કર્મને નિર્વર્તન કર્મ કહેવાશે. સંસ્કાર અને પ્રતિપત્તિના સંબંધમાં કર્મને વિકાસ કર્મ કહેવાશે અને ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ ન હોય ત્યારે તેને પ્રાપ્ત કર્મ કહેવાશે.

ખીજું વાર્તિક પહેલા વાર્તિકના સમાધાન રૂપે છે. તે જણાવે છે કે ગુરૂં મજ્ઞયતિ માં ગુરૂં અને લક્ષણને જુદાં પાડી શકાશે નહિ કારણકે બંને ઈષ્ટિત છે. સરખાવે હેવારાજ : ન મજ્ઞનાદિક્રિયૈવાત્રેવિગત । ચાચિ ગુરૂઃ ક્રિયાન્તરાશ્રયત્વેનેષ્ટિતઃ અપિ ગુ મજ્ઞનાયદરવેનેત્યુપગમથયાશ્રયિમાવેન સમુદિતમીવિતમ્ ।

ધાતોર્યાન્તરે વૃત્તેર્પાલ્વર્યેનોપસંપ્રદાત્ ।

પ્રસિદ્ધેરવિવક્ષાત્ કર્મણોઽકર્મિકા ક્રિયા ॥૮૮॥

જ્યારે ધાતુ તેના અર્થથી જુદા અર્થમાં વપરાયો હોય, જ્યારે કર્મ ધાતુના અર્થમાં સમાર્પિત હોય, જ્યારે તે (કર્મ) પ્રસિદ્ધ હોય અથવા જ્યારે તે (કર્મ)નો વિવક્ષા ન હોય ત્યારે (ધાતુ વડે દર્શાવાતી) ક્રિયા અકર્મિક કહેવાય છે (૮૮)

ત્યારે ધાતુ તેના જાણીતા અર્થથી જુદો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે તેના વડે દર્શાવાતી ક્રિયાને કર્મ સાથે સમન્વય હોતો નથી, અર્થાત્ તે અકર્મક ધાતુ બને છે માર વહતિ । (તે ભાર લઈ બન છે) એવા પ્રયોગમા વહ ધાતુ મીબા પ્રદેશમા લઈ જવુ એવા અર્થમા સકર્મક છે, પરંતુ વહી વહતિ । (નદી વહે છે) એવા પ્રયોગમા સ્વ-દનક્રિયાતુ અભિધાન કરનારે વહ ધાતુ અકર્મક બને છે

ત્યારે ધાતુ વડે દર્શાવાતી ક્રિયામા કર્મ સમાઈ જાય ■ ત્યારે પણ તે અકર્મક બને છે જીવતિ (તે જીવે છે) એવા પ્રયોગમા પ્રાણાન્ ધારયતિ । એવા અર્થ રજો હોઈ પ્રાણાન્ એવું કર્મ જીવ ધાતુમા સમાઈ અયુ છે તેથી જીવ અકર્મક બને છે તે પ્રમાણે ત્રિપે, જસ્ટિ વગેરે પ્રયોગોતુ સમજવુ

ત્યારે ધાતુ વડે કર્મ સ્વયંવાતુ હોય ત્યારે તે ધાતુ અકર્મક સમજાય છે, જેમકે, વર્ષતિ (તે વરસે છે)મા જસસ્રજુરૂપી કર્મ જાણીતુ છે તેથી વર્ષ ધાતુ અકર્મક સમજાય છે. પરંતુ ત્યારે કર્મ જાણીતુ ન હોય, જેમકે જાગ્ વર્ષતિ । (બાજુની ટૂંટિ કચે છે), ઠવિર વર્ષતિ । (સીંકી પડે છે), વાસવ જુઠા । (ધૂળ વરસી) ત્યારે ગાવા ધાતુએ સકર્મક ગણાય છે

ત્યારે ધાતુનો કર્મ સાથેનો સંબંધ વિવિધમા હોય, પરંતુ વક્તાને તે જણાવવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે પણ તે ધાતુ અકર્મક ગણાય છે, જેવકે જ દશતિ ।, જ પચતિ ।, જ છદોતિ । એવા પ્રયોગોમા કર્મને ક્રિયા સાથે સંબંધ હોવા છતાં યોગ્યનારને કર્મ જણાવવાની ઇચ્છા થતી નથી

એવા ય એતે ચત્વાર સામાન્યેન પ્રદર્શિતા ।

તે નિમિત્તાદિભેદેન વિવિધે વદુધા પુન ॥૮૧॥

(અકર્મક ધાતુઓના) ઉપર ગણાયેલા જે ચાર પ્રકારે સામાન્યપણે દર્શાવવામા આના તે નિમિત્ત વગેરેની ભિન્નતાને કારણે બનેક પ્રકારે જુદા સમજાય છે (૮૬)

કારિકા ૮૮ મા ધાતુઓને અકર્મક સ્થાપિત કરનાર ચાર અંગતો ગણાવવામા આવી. આ ચારમાથી દરેકની બીજી કેટલીક ગાળતોને કારણે ધાતુઓ અકર્મક સમજવામા આવે છે આવી બીજી ગાળતો છે, નિમિત્ત, દેશ, કાવ, આત્મનેપદ પ્રયોગ, વાક્યસામર્થ્ય અને કર્મકર્તૃસામર્થ્ય.

ઉપસર્ગરૂપી નિમિત્તને કારણે ધાતુ અકર્મક સમજાય છે, જેમકે, પુન વચ્ચતિ । (પુમાડા બીચે ચડે છે) મા ચર ધાતુ દેશ-તરંગમનના અર્થમા સ્મર્મક હતો પરંતુ વર ઉપસર્ગરૂપી નિમિત્તને કારણે તે અકર્મક બન્યો

ધાતુનો આત્મનેપદમા પ્રયોગ પણ તેને સકર્મક બદેર કરે છે, જેમકે તવતિ । પ્રયોગમાં સકર્મક વર ધાતુ આત્મનેપદ તથા પ્રયોગમા અકર્મક બને છે

વાક્યસામર્થ્યને કારણે ધાતુ અકર્મક બને છે વહી વહતિ । પ્રયોગમા વદ ધાતુ જસશરૂબના અર્થમા સ્મર્મક છે, પરંતુ વાક્યમાના વરી એવા કર્તાચર સાથે તેનું સામર્થ્ય દોવાથી તે અકર્મક બને છે

કર્મકર્તૃત્વને કારણે ધાતુ અકર્મક બને છે પચ્ચતે બોદન સ્વભાવે । આતુ ઉદાહરણ છે ક્રિયાના સ્વરૂપ સાથે સામર્થ્યને કારણે જીવતિ । અસ્તિ । વગેરે પ્રયોગોમા કર્મનુ ક્રિયારૂપ સાથેનુ સામર્થ્ય, તે કર્મને ધાત્વર્થમા અનુભૂત કરે છે તેથી જીવ, અસ્તુ વગેરે ધાતુઓ અકર્મક સમજાય છે

કર્મની પ્રસિદ્ધને કારણે અકર્મકત્વની પ્રાપ્તિ અગે પણ ઉપર ગણ્યાના તેવા દેશ, કાલ, વગેરેના બોદો પ્રમાણે અકર્મકત્વ સમજાય છે દક્ષિણાપથમા સવારે પચ્ચતામ્ । એવો પ્રયોગ થતા થવાચૂ રૂપી પ્રસિદ્ધ કર્મનો બોધ થાય છે, તેથી વર્ષ ધાતુને દેશ અને કાલના સંદર્ભમા અકર્મક સમજવામા આવે છે

અવિવક્ષાની બાબતમા પણ તેવા જ દેશકાલાદિના બોદોને કારણે ધાતુ અકર્મક સમજાય છે મનુવદતે કઠ કલાપત્ત્ય । પ્રયોગમા કદ અને કલાપના વક્તવ્યના સાદરપરૂષી કર્મની વિવક્ષા નથી અહીં વાક્યસામર્થ્યને કારણે જનુવદ ધાતુને અકર્મક સમજવામા આ પો છે

ક્રિયાયા પરિનિષ્પત્તિર્યદ્વયાપારાદનન્તરમ્ ।

વિચલયતે યથા તત્ર કરણત્વ તથા સ્મૃતમ્ ॥૧૦॥

જે (કારક)ના બ્યાપાર પછી ન્યારે ક્રિયાની સમાપ્તિ જણાવાય છે, ત્યારે તેને કરણ તરીકે સમજવામા આવે છે (૯૦)

કારિકા ૪૫થી ચરૂ થયેલી કર્મ વિષેની ચર્ચા પૂરી થતા, આ કારિકાથી ચરૂ કરીને કરણ અગે ચર્ચા કરવામા આવે છે દ્વિતીયા વિભક્તિના અર્થમા કર્મનો વિચાર કરી પછી સ્વાભાવિક રીતે તૃતીયાના અર્થમા કરણનો વિચાર કરવામા આવે છે તૃતીયાના અર્થમા કર્મની પ્રાપ્ત થતો હોવા થતા, ૫૫થીના અર્થમા પણ કર્મની પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, કર્મી ને વિભક્તિઓમા સાધારણ હાઈ, અસાધારણ એવા મરણનો વિચાર કરે કરવામા આવે છે

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે અનેક કરણ કહેવાય ■ 'હતરકા વડે કાપે છે (વાત્રેણ છતાતિ ।) એમ કહી ચમય, પરંતુ બળ વડે કાપે છે (શ્લેષ છતાતિ ।)મા વક્તાની વિવક્ષા બળ અગે છે, તેથી બળ કરણ બનશે નેત્રવડે જુએ છે (વજ્રવા પરવતિ ।) ને બદલે વક્તા, 'આસેકવડે જુએ છે (આલોકેત પરવતિ ।) એમ કહવા ધ્વજ્જતો હોય તો આસેક કરણ બનશે એ પ્રમાણે 'યાળીમા રાધે છે' (સ્થાલ્યા પવતિ ।) ને બદલે યાળી વડે રાધે છે' (સ્થાલ્યા પવતિ ।) એવી વિવક્ષા હોય તો સ્થાલો કરણ બનશે બ્યાકરણસાગ્રમા અર્થનો સ બધ વિવક્ષા સાથે છે, બાલ પદાર્થના અસ્તિત્વ સાથે નહિ મરણનુ સ્વરૂપ વિવક્ષાને અધીન ■

વસ્તુતત્ત્વનિર્દેશ્ય ન હિ વસ્તુ જ્યવસ્યિતમ્ ।

સ્થાલ્યા પચ્યત ઇત્યેવા વિવક્ષા રચ્યતે યત ॥૧૧॥

વાસ્તવમા, (આ જ કસુ છે) એવો નિર્દેશ કરી શકાતો નથી, સાથે જ, (કોઈપણ) પદાર્થ (કરણરૂપે) નિશ્ચિત નથી, કારણ કે, 'યાળી વડે રાધે છે' એવી વિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે (૧૧)

અમુક જ પદાર્થને માટે તે કરેલું છે એમ કહી શકાય નહિ. સંધવાના કાર્યમાં થાળી અધિકરણ તરીકે જાણીતી છે કારણ કે સ્વાત્ત્વ પવતિ । એવો પ્રયોગ જાણીતો છે, તેમ છતાં થાળીનું તળિયું પાંતણું હોવાથી એમાં ઝડપથી રસોઈ કરી શકાતી હોવાના અનુભવને કારણે ‘થાળી વડે રાંધે છે’ એવા વિવક્ષિત પ્રયોગનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કરણેષુ તુ સંસ્કારમારમન્તે પુનઃ પુનઃ ।

વિનિયોગવિશેષાશ્ચ પ્રધાનસ્ય પ્રસિદ્ધયે ॥૧૨॥

પ્રધાન (એવા ક્રિયારથ)ની સિદ્ધિ માટે (કર્તાઓ) કરણોમાં જ વારંવાર સંસ્કારો કરે છે અને (તેમના) ચોક્કસ પ્રકારના (જુદા જુદા) ઉપયોગોને અમલમાં મૂકે છે. (૬૨)

ક્રિયાના ફળની પ્રાપ્તિ માટે કર્તાઓ, કરણોનો જ સંસ્કાર અને ઉપયોગ કરે છે, તેમજ, ‘દાતરડા વડે કાપે છે’ એવા ઉદાહરણમાં, દાતરડાને તીક્ષ્ણ બનાવવાનું કાર્ય તેનો સંસ્કાર છે અને કાપવા માટે તેને ઊંચું નીચું કરવું એ તેનો ઉપયોગ છે. ‘નેત્રવડે જુઓ છે’ એવા ઉદાહરણમાં, ‘નેત્રોમાં અજન આજન’ એ તેમનો સંસ્કાર છે અને કોઈક પદાર્થ જોવા તે નેત્રોને એકાગ્ર કરવા તે તેમાં વિશિષ્ટ ઉપયોગ છે.

સ્વકક્ષ્યાસુ પ્રકર્ષશ્ચ કરણાના ન વિષયતે ।

આશ્રિતાતિશયત્વં તુ પરતસ્તત્ર લક્ષણમ્ ॥૧૩॥

કરણોનો, તેમનો પોતાનો (કરણરૂપ) અવસ્થામાં (કશેો અશ્રિતગત) પ્રકર્ષ હોતો નથી. બીજા કારકોની સરળામણીમાં (કરણમાં) પ્રાપ્ત થતો અતિશય (કરણના પાણિનિસૂત્રમાંના) લક્ષણમાં જણાવાયો છે. (૬૩)

અન્વેષે વધા શીવિષયા ચાતિ । (તે ધોડા વડે, દીવાથી માર્ગે વધે છે) એવા પ્રયોગમાં અનેક બાબતો એકસાથે કરણરૂપે વિવક્ષિત બને છે. દરેકનો ઉપકાર પ્રકર્ષ એકસરખો સમજાય છે સાધ્યતમ કરણમ્ । (પા. સૂ. ૧. ૪-૪૨) પ્રમાણે જે સાધ્યક્રમ છે તે કરણ સમજવું એવો કરણો અંગેનો પ્રકાર નથી, પરંતુ બીજા કારકોની અપેક્ષાએ જે સાધ્યક્રમ છે તે કરણ છે, એવો કારકસંબંધી અતિશય સમજવામાં આવે છે. બીજા પ્રદેશમાં પહેલવા અથ્થ અર્થાત્ ધોડા, કર્તા વગેરે કારકોની અપેક્ષાએ ઉપકારવાળો છે, તેથી તે સાધ્યક્રમ છે અને તેથી કરણ છે. એવી રીતે ચોર વગેરે ઉપદેશ વિનાનો માર્ગ અને અધકારને દૂર કરતો દીવો બીજા કારકોની અપેક્ષાએ સાધ્યક્રમ ॥

રજાતન્ત્યેડપિ પ્રયોક્તાર આયદેવોપકુર્વતે ।

કરણેન દિ સર્વેષાં વ્યાપારો વ્યવહીયતે ॥૧૪॥

કર્તાઓ, સ્વતંત્ર હોવા છતાં (ક્રિયા સિદ્ધિ માટે) દ્વંદ્વથી જ ઉપકારક અને ॥ અથા (કારકો)નો વ્યાપાર કરણની પ્રવૃત્તિ વડે વ્યવધાન પામે છે. (૬૪)

કર્તાને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે સાધકતમ કહી શકાય નહિ. કર્તાના વ્યુત્પાર પછી ખીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિ થતી હોવા છતાં, કરણના વ્યાપાર પછી તરત જ ક્રિયાસિદ્ધિ થતી હોવાથી કરણને સાધકતમ કહી શકાય, કર્તા સ્વતંત્ર હોવા છતાં ખીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિને તે દૂરથી જ પ્રેરે છે.

ક્રિયાસિદ્ધૌ પ્રકર્ષોડયં ન્યગ્માયત્ત્વેવ કર્તરિ ।

સિદ્ધૌ સત્વાં હિ સામાન્યં સાધકત્વં પ્રકૃણ્યતે ॥૧૫॥

ક્રિયાની સિદ્ધિની યાગતમાં (કારકોમાં) આવેા પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્તાના સંદર્ભમાં તેમનું ગૌણત્વ હોય છે (કર્તા સાથે સંબંધ પામ્યા પછી) તેમનું કારકરૂપ સિદ્ધ થતાં તેમનાં સામાન્ય સાધનત્વનો પ્રકર્ષ સમજાવામાં આવે છે (૬૫)

કર્તા સાધકતમ છે કે કરણ સાધકતમ છે, એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવેા જોઈએ નહિ. કરણ અને ખીજાં કારકો સમતીય છે. કર્તા વિવિધતીય છે. કર્તા સ્વતંત્ર છે; ખીજાં કારકોને સ્વતંત્રપરતંત્ર કહી શકાય. કરણ કર્તાને અધીન હોવા છતાં ખીજાં કારકોના સંદર્ભમાં તે સાધકતમ છે. કર્તાના સંદર્ભમાં તે ગૌણ છે.

અત્યાદીનાં તુ કર્તૃત્વે સૈક્ય્યાદિ કરણં વિદુઃ ।

સૈક્ય્યાદીનાં સ્વતન્ત્રત્વે દ્વેષાત્મા વ્યવતિષ્ઠતે ॥૧૬॥

તત્સવાર વગેરે ન્યારે કર્તા હોય છે ત્યારે તીક્ષ્ણતા વગેરે કરણ સમજાય છે; (પરંતુ) તીક્ષ્ણતા વગેરે ન્યારે સ્વતંત્ર (કર્તાઓ) હોય ત્યારે તેમને એ સ્વરૂપે સમજવામાં આવે છે. (૬૬)

કોઈવાર કરણને કર્તા સમજવામાં આવે છે. 'તત્સવાર કાપે છે' (ધમ્મિઃ છિન્નતિ ।) પ્રયોગમાં તત્સવાર કર્તા બને છે અને તીક્ષ્ણતા, જ્ઞાન, આદિ વગેરે કરણ બને છે. તીક્ષ્ણતા કાપે છે (તીક્ષ્ણં છિન્નતિ ।)માં તીક્ષ્ણતા કર્તા બને કરણ બને છે, અહીં તીક્ષ્ણતાનું કર્તા-રૂપ બને કરણરૂપ એમ બે રૂપો એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.

ઔત્તમ્યમેદેડપિ સત્યેષમેદોડર્યઃ સ તથા સ્થિતઃ ।

સદાભયાત્વાદ્ મેદેડપિ કર્તૃત્વં વાધકં તતઃ ॥૧૭॥

વિવક્ષાને કારણે સ્વરૂપલેહ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં, લેહ માત્ર કદપનાને આધારે હોવાથી, તે (શકિતદ્રવ્યનો આધાર) પદાર્થ, તેવો (અભિન્ન) રહેલો છે; તેથી કર્તા કરણનો વાધ કરે છે (૬૭)

કર્તા અને કરણ અનુક્રમે સ્વાતન્ત્ર્ય અને પારતન્ત્ર્ય વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોઈને ભિન્ન છે, એમ સમજવામાં આવે તો 'કરણનો ખીજાં કારકો વાધ કરે છે' (કરમં પરાગિ । પા.સ. ૧-૪-૧ વા. ૩૨) એવો વિપ્રતિરોધ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી ચર્કાના જવાબમાં આ કારિકા છે.

વિવક્ષાને કારણે પદાર્થનો કર્તા અને કરણ એવો ભેદ સમજાવેલા હોવા છતાં, શક્તિ એવો આધાર એવો તે પદાર્થ અભિન્ન જ રહે છે. પદાર્થમાં સમજાવેલા ભેદ કાલ્પનિક છે, વાસ્તવિક નથી તેથી એકવચ્ચવાળા પદાર્થમાં કર્તા અને કરણ એમ બે સત્તાઓ સમજાવવારે વિપ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થશે અને વિપ્રતિષેધમાં પર સત્તા જલ્પાન હોવાથી કર્તા સત્તા કરણ સત્તાનો આધ કરશે.

તદાથવત્વાત્ નો અર્થ 'કલ્પનાશ્રયને કારણે' થાય છે. જીને અર્થ 'કર્તા અને કરણ એવી બે શક્તિઓનો આધાર હોવાને કારણે' પણ યઈ ચક્રશે પદાર્થની બે જુદી શક્તિઓ હોવા છતાં તે પદાર્થ એક હોવાથી, કારણમાં વિપ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થશે એવો જીને અર્થ યઈ શકે.

यथा च सन्निधानेन करणव प्रतीयते ।

तथैवासन्निधानेऽपि क्रियासिद्धे प्रतीयते ॥૧૮॥

જેમ (પદાર્થની) કારણરીતી કરણત્વ સમજાય છે તેમ તેની ગેરકારણરીતી પણ ક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ હોવાથી, તે સમજાય છે (૯૮)

'દાતરહા વડે કાપે છે' એવા વાક્યમાં કાપવાનો ક્રિયાના કરણ તરીકે દાતરહા કારણ છે, પરંતુ 'ધનના અભાવને લીધે તે મુક્ત થયો,' એવા વાક્યમાં ધનનો અભાવ અર્થાત્ ગેરકારણરીતી કરણ રહે છે.

स्तोकस्य याभिर्निर्मुक्तैरनिर्मुक्तैश्च तस्य वा ।

प्रसिद्धिं करणत्वस्य स्तोकादीना प्रचक्षते ॥૧૯॥

સ્તોક (થોડું) વગેરેની પ્રાપ્તિ અથવા તેમના અપ્રાપ્તિને કારણે સ્તોક (થોડું) વગેરેની કરણ (કારક) રૂપે પ્રસિદ્ધિ જણાવવામાં આવે છે (૯૯)

મૂળકારનો ખત આ કારિકાના વિચાર માટે કેવો અનુકૂળ છે તે અહીં જણાવવામાં આંખુ છે. કરણે ન સ્તોકાન્વયકૃત્વકૃતિપચ્ચાસત્વવચનસ્ય । (પા સ ૨ ૩ ૩૩, પદાર્થ વાચી ન હોય એવા થોડું, ઝોણું, મુરકેની અને કેટલુંક એવા શબ્દો જ્યારે કરણ દર્શાવતા હોય ત્યારે વિકલ્પે તૃતીયા અથવા પચમીમાં મુકાય છે) એવા સૂત્રનું ઉદાહરણ ॥ 'થોડાને લીધે છૂટયો' (સ્તોકાન્વયકૃત્વકૃતિપચ્ચાસત્વવચનસ્ય) આ પ્રયોગમાં થયું જેનું આખ્યાનું હતું તેમાંથી થોડું (સ્તોક) આખ્યુ (અનિર્વૃત્ત) એટલે મધનમાંથી છૂટયો, એ રીતે તૃતીયામાં કરણની પ્રાપ્તિ સમજાય છે. ખીજી બાજુ આખ્યાના દેવામાંથી બાકી રહ્યું હતું તે થોડું (સ્તોક) હતું. એમ થોડાની અપ્રાપ્તિ (અનિર્વૃત્ત)ને કારણે છૂટયો, એમ માનતા પણ તૃતીયામાં કરણની પ્રાપ્તિ સમજાય છે.

धर्माणा तद्वत्त मेदादमेदाच्च निशिष्यते ।

क्रियाप्रघेयविच्छेदविशेषाद् મિચતે યથા ॥૨૦॥

જેમ ક્રિયા, જુદી જુદી અવધિની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી સમજાય છે તેમ તે પદાર્થોના ધર્મોના લેદ અથવા અલેદને કારણે જુદી સમજાય છે (૧૦૦)

કરણ અગેની અગોનુ સમાપન કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે સરભો કારક૦૫૫૬૧૨ વિવક્ષાને અપીને છે પ્રમાદાગચ્છતિ । (જામથી આવે છે) એવા પ્રયોગમા નીકળવાના રથળ (અગધિ)નો યોગ્ય ભેદ (અવચ્છેદવિશેષ) દર્શાવાય છે. તેથી અગમનક્રિયામાં વિચિષ્ટતા સમજાવે ॥ કરણ અગે પશુ આવી રિયતિ છે ક્રિયા માટે જોને જોને સાધકતમ ગણવામા આવે તે કરણ છે જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા પદાર્થોને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે સાધકતમ ગણવામાં આવ્યા છે વેવદત્ત કાષ્ઠે વચતિ । (દેવદત્ત લાકડાંથી રાધે છે) એવા જિહ્વાકરણમાં 'લાકડા' અને તેમાં રહેલ અગ્નિનો અભેદ છે અથારે લાકડા અને અગ્નિની અભેદવિવક્ષા હોય ત્યારે ણા. વચ્ચન્તિ તેજસા । (લાકડા અગ્નિ વડે રાધે છે) એવો પ્રયોગ થાય છે આ પ્રયોગમા તેજસ (અગ્નિ) કરણ છે, કારણ કે અગ્નિ અને લાકડાનો અહીં ભેદ સમજવામા આવ્યો ॥ તે પ્રમાણે તેજ વચતિ નીજ્ઞદેન । (અગ્નિ ગરમી વડે રાધે છે) આ અગ્નિ અને ગરમીનો ભેદ ॥ આમ વિવક્ષાને કારણે જુદા જુદા પદાર્થો કરણો રૂપે સમજાય છે. તે પ્રમાણે ક્રિયામા પશુ વિચિષ્ટતા રપષ્ટ થાય ॥

પ્રાગન્યત શક્તિભાગ્યમ્માવાવાદનાદપિ ।

તદધીનપ્રવૃત્તિત્વાત્ પ્રવૃત્તાનાં નિર્વર્તનાત્ ॥૧૦૧॥

અદૃશ્યત્વાત્ પ્રતિનિધે પ્રવિવેકે ચ દર્શનાત્ ।

આરાદ્યપુષ્કારિત્વે સ્વાતન્ત્ર્ય કર્તુરુચ્યતે ॥૧૦૨॥

ક્રિયાની નિષ્પત્તિમાં દૂરથી ઉપકારક થતો હોવા છતાં (બીજા કારકોની પ્રવૃત્તિની) પહેલાં શક્તિ પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી, (બીજા કારકોને) પોતાના તાળામાં રાખતો હોવાથી, (બીજા કારકોની) પ્રવૃત્તિ તેને અધીન હોવાથી, (ક્રિયા માટે) પ્રવૃત્ત થયેલાં (કારકો)ને અટકાવી શકતો હોવાથી, તેનો કોઈ પ્રતિનિધિ મળતો ન હોવાથી અને તે એકલો (પણ) પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી, કર્તાને સ્વતંત્ર કહેવામા આવ્યો છે (૧૦૨-૧૦૩)

આ કારિકાથી કર્તા અને અર્થ શરૂ થાય છે પાત્રિનિયમે કર્તાને સ્વતંત્ર કહ્યો છે (લક્ષણ કર્તા । પા. સુ. ૧.૪૫૪) કર્તાની સ્વતંત્રતાના કારણે ભર્તૃહરિએ જણાવ્યાં છે, કર્તા ક્રિયાની નિષ્પત્તિમા દૂરથી ઉપકારક બનતો હોવા છતાં તેને સ્વતંત્ર જાહેર કરવાનાં કારણે નીચે પ્રમાણે છે.

કરણ વગેરેની પ્રવૃત્તિ પહેલાં જ કર્તા ક્રિયાનિષ્પત્તિનું સામર્થ્ય મેળવે છે. આણુ સામર્થ્ય તેને સહકારી કારકો પાસેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી જ્ઞાની મુખ્યથી કર્તા અને કારકોને પ્રવૃત્ત કરે છે. તેથી તે પહેલેથી જ સ્વતંત્ર છે કરણ વગેરેનું સ્વાતંત્ર્ય કર્તાના સદર્ભમાં જ છે. તેથી તેમને સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર કહ્યા છે. કારકોનો અપાર કર્તા ઉપર નિર્ભર હોઈને તેઓ કર્તાને અધીન છે હજી પ્રાપ્ત થયા પછી તે જાતે નિવૃત્ત થાય છે, અને બીજા કારકોને પશુ તે નિવૃત્ત કરે છે બીજા કારકો ન હોય તો પશુ તે એકલો પ્રવૃત્તિ કરે છે

મહાભાષ્ય (કારકે । પા. સુ. ૧.૪.૨૩)મા જણાવવામાં આવ્યું છે કે કર્તા પ્રધાન છે, કારણકે, ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે એક જ ચયેલાં કારકોને પ્રવૃત્તિ કરાવવાર કર્તા જ છે, સરખાવો, કિં પુનઃ જ્ઞાનમ્ । કર્તા । જર્થ પુનઃચયે પર્તો પ્રમાનમિતિ । ચરમયેષુ સાધનેષુ સ્પર્શિતેષુ કર્તા પ્રવર્તયિતા મન્તિ ।

ધર્મેરમ્યુદિતૈઃ શબ્દે નિયમો ન હુ વસ્તુનિ ।

કર્તૃધર્મવિવક્ષાયાં શબ્દાન્ કર્તા પ્રતીચતે ॥૧૦૩॥

ઉપર ગણાવેલાં લક્ષણો વડે શબ્દવિષયક નિયમ સમજવો જોઈએ, પદાર્થ-વિષયક નહિ. કર્તાનાં લક્ષણોની વિવક્ષા હોય ત્યારે શબ્દથી જણાવાયેલ કર્તાનો બોધ થાય છે. (૧૦૩)

કર્તાના સ્વાતંત્ર્ય અંગે અગાઉની જે કારિકાઓમાં જણાવવામાં આવેલાં લક્ષણો, શબ્દ વડે વાક્યમાં જેનો બોધ થયો છે એવા કર્તા અંગે, “સમજવાં જોઈએ, વાસ્તવિક કર્તા અંગે નહિ; અર્થાત્ બ્યક્તિ કે પદાર્થ રૂપ કર્તા અંગે નહિ. આમ હોવાથી નિર્જીવ પદાર્થો કર્તા બની શકે નહિ એમ કહી ચકાસે નહિ. અગ્નિ બાળે છે, લાકડાં રંધે છે, ઘાળી રંધે છે, કિનારો ખડે છે, નદી વહે છે, એવા પ્રયોગો સાચા પ્રયોગો છે, કારણ કે આ વાક્યોમાં અગ્નિ, લાકડાં, ઘાળી, નદી વગેરેનો બોધ ચબ્દો વડે સમજાતા પદાર્થો અંગે છે, વાસ્તવિક પદાર્થો અંગે નથી. પતંજલિએ અનેક રચને કહ્યું છે કે, “અમે તો શબ્દોને પ્રમાણુ માનનારા છીએ, શબ્દ જેને જણાવે તે અમારે મન પ્રમાણુ છે (શબ્દ-પ્રમાણકાઃ વચ્ચ્ઃ । ચચ્છબ્દ આહ શ્વસ્માર્ક પ્રમાણમ્ ।). હેવારાજ પશુ કહે છે કે વૈયાકરણો માટે પદાર્થ અર્થ નથી પરંતુ શબ્દ વડે જેનો બોધ થાય છે તે અર્થ છે. દૈવાકરણાં ન વસ્તુવૈર્યઃ સિન્ધુ શબ્દાર્થો ભર્થઃ ।

एकस्य सुद्वयवस्थामिर्भेदे च परिकल्पिते ।

कर्तृत्वं करणत्वं च कर्मत्वं चोपपद्यते ॥૧૦૪॥

મનની અવસ્થાઓ પ્રમાણુ (એક જ વસ્તુ અંગે) બ્યારે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે (એક જ વસ્તુ)માં કર્મત્વ, કરણત્વ અને કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૦૪)

हन्ति आत्मानमात्मना । (પોતાની જાતે પોતાની જાતને હણે છે) એવા પ્રયોગમાં વિવક્ષાને કારણે પોતાની જાતને કર્તા, કર્મ અને કરણ એમ ત્રણ રૂપે સમજવામાં આવે છે. કારકબવદ્વારને વાસ્તવિક સમજવામાં આવે તો આણું બની શકતું નથી. છુદ્ધિની અવસ્થાઓ પ્રમાણુ વિવક્ષા થાય છે. તેથી આત્મામાં કલ્પનિક કર્તૃત્વ, કરણત્વ અને કર્મતાનો આશય કરવામાં આવે છે.

उत्पत्तौ प्रामसद्भावः सुद्वयवस्थानिवन्धनः ।

अविशिष्टः सतान्येन कर्ता भवति जन्मनः ॥૧૦૫॥

ઉત્પત્તિની પહેલાં અસ્તિત્વ હોતું નથી. ગુદ્ધિની (જુદીજુદી) અવસ્થાઓને લીધે (યતી વિવક્ષા) ને કારણે તે (અસ્તિત્વ) બીજા કોઈ વિદ્યમાન (પદાર્થ)થી ગુદ્ધ સમજાયા વિના, જન્મના કાર્ય માટે કર્તા બને છે (૧૦૫)

अद्वयः जायते । (અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે) એવા પ્રયોગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અદ્વૈત પદાર્થ અસ્તિત્વ કાંતો હોય છે અથવા હોતું નથી. જો અદ્વૈત વિદ્યમાન હોય તો ઉત્પન્ન

આ માટે યાવ અને અવિદ્યમાન હોય તો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? કર્તાત્તુ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માનવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નો તેમનો હિતર સંબંધસમુદ્દેશમાં અર્થેષ ઉપચારસત્તાને આધારે આપી શકાય. જો કર્તાને માત્ર વિવક્ષાને આધારે જ સમજવામાં આવે તો ઉપચારસત્તાની મદદથી પણ જરૂર રહેતી નથી. વિવક્ષાને આધારે અંકુર શબ્દ શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલ ત્યાં તેતું અસ્તિત્વ યથુ હોવાથી એ હવે સત્ કહેવાશે. તેથી 'અંકુર ઉત્પન્ન થયો' એવું વાક્ય પ્રયોગમાં આવશે. અને બાલરૂપે તેનો જન્મ થયો એમ કહેવાશે. આ બધી વ્યવસ્થા વાસ્તવિક નથી, પરંતુ શબ્દનિર્ભર છે. કારકો અંગે સર્વત્ર વિવક્ષાનો જ પ્રભાવ છે.

કારણં કાર્યભાવેન યદ્વા વા વ્યવતિષ્ઠતે ।

કાર્યશબ્દં તથા સ્કન્ધ્યા કાર્યત્વેનાય જાયતે ॥૧૦૬॥

અથવા જ્યારે કારણ કાર્યરૂપે વ્યવસ્થિત બને છે ત્યારે, કાર્ય એવું નામ પ્રાપ્ત કરીને કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે (૧૦૧).

વસ્તુરૂપ પદાર્થ અંગેના કર્તાવલ્યવહારમાં પણ 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે' એવો પ્રયોગ યોગ્ય હશે, આ બાબતને, કારણ. કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે એવા પદ્ધતિના અહીં સમજાવવામાં આવે છે. કારિકામાંના વા (અથવા) શબ્દ કારણપદ્ધતિ સંદર્ભમાં યોજવામાં આવે છે. કાર્યરૂપે કર્તાત્વ અને જન્મની ત્રણ અગતિ કરવામાં આવી. આ અર્થમાં પદાર્થને વસ્તુશ્રુત નહિ પણ શબ્દમાત્ર પદાર્થ તરીકે અર્થાત્ ઉપચારસત્તાવાળા પદાર્થ તરીકે સમજવામાં આવ્યો હતો. 'દૂધ દહીં રૂપ બને છે,' 'બીજા અંકુર બને છે' એવા પ્રયોગોમાં દૂધ અને દહીં તથા બીજા અને અંકુરનો અભેદલ્યવહાર અર્થાત્ કાર્યકારણનો અભેદ સમજાય છે. તેથી સદૃશ રહેલ બીજરૂપી કારણ જ કર્તા બનીને ઉત્પાદકમાં કર્તાકારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે' એવા પ્રયોગમાં વાસ્તવિક વ્યવહાર પણ સમજી શકાય છે.

યદાદેઃ કુણ્ડલીમાયો વ્યગ્રાણાં વા સમપ્રતા ।

સયૈવ જન્મરૂપત્વં સતામેકે પ્રવક્ષતે ॥૧૦૭॥

જેમ લાંબા સાપનું ગૂંચળારૂપ બનવું અથવા છૂટી (આંખળીઓ)નું (વાળેલી) મૂઠીરૂપે બંધ થવું સમજવામાં આવે છે તેમ અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો જન્મરૂપે થાય છે એમ કેટલાક (વેયાકરણો) જણાવે છે (૧-૭)

વેયાકરણ મતમાં પણ સત્ પદાર્થનો બીજા અવસ્થારૂપે જન્મ અર્થાત્ કારણ અને કાર્યનો અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. લાંબો સાપ ગૂંચળું બનેલા સાપથી જુદો નથી. ગૂંચળું એ સાપની એક બીજા અવસ્થા છે. તે પ્રમાણે બીજની એક વિશિષ્ટ અવસ્થા રૂપે અંકુર સમજાય છે. વાસ્તવમાં જાંતે અભિન્ન છે.

વિભક્ત્યોનિ ચત્કાર્યં કારણેભ્યઃ પ્રવર્તતે ।

સ્વા જાતિર્વ્યક્તિરૂપેણ તસ્યાપિ વ્યવતિષ્ઠતે ॥૧૦૮॥

કારણોથી જુદું કાર્ય જ્યારે કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે(કાર્ય)ની પોતાની ભતિ, વ્યક્તિરૂપે સિદ્ધ થાય છે (૧૦૮)

કાર્ય અને કારણને જુદાં સમજનારના મતમાં પણ ‘અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે’ એવા પ્રયોગમાં અંકુરની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ સમજી શકાય છે એ વિચારને હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

કારણથી વિન્ન એવું કાર્ય તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં વ્યક્તિ રૂપે અસ્તિત્વમાં હોતું નથી, પરંતુ ભતિ રૂપે વિદ્યમાન હોય છે. ભતિ કારણોને તેમની અભિવ્યક્તિ કરવા પ્રયોગે છે. તેથી ભતિકાર્ય વ્યક્તિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ વ્યવહારમાં ભતિ રૂપ કર્તૃત્વ અને વ્યક્તિ રૂપ ઉત્પત્તિ સમજાય છે.

માયેષ્યેય પદન્યાસઃ પ્રજ્ઞાયા વાચ્ય एव वा ।

નાસ્તીત્યપ્યપદે નાસ્તિ ન વાસદ્ મિચતે ચતઃ ॥૧૦૯॥

જ્ઞાન અને શબ્દનો આધાર પદાર્થના સ્વરૂપઅંકજી ઉપર છે. ‘નયો’ એવું (જ્ઞાન અને તેને દર્શીવતો શબ્દ) અવસ્તુમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી અને અસત્ સત્થી જુદું નથી (૧૦૯)

જ્ઞાન અને શબ્દની પ્રવૃત્તિ પદાર્થના સ્વરૂપજી ઉપર આધાર રાખે છે, કારણ કે, જ્ઞાન અને શબ્દ નિરાશયન સમજી શકતાં નથી. આ કારણમાં ભાવશબ્દનો અર્થ ‘પ્રતીવિમાન સ્વરૂપ’ સમજવાનો છે. નથી (નાસ્તિ) એવા શબ્દપ્રયોગ અને નથી એવું જ્ઞાન, કોઈક સ્વરૂપ અથવા આધાર ઉપર નિર્ધાર છે. ‘છે’ (અસ્તિ) અને ‘નથી’ (નાસ્તિ) વાસ્તવમાં જુદાં નથી. પદાર્થનું બાહ્ય અર્થોત્ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આકરણનો વિષય નથી. તેથી ‘અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે’ એવા પ્રયોગમાં અંકુરનું બાહ્ય અસ્તિત્વ હોય કે ન હોય પરંતુ અંકુરના કોઈક સ્વરૂપનું પ્રકરણ તો થાય છે જ.

શુદ્ધિશબ્દો પ્રવર્તેતિ વધાભૂતેષુ વસ્તુષુ ।

તેષામગ્યેન તસ્ત્વેન વ્યવહારો ન વિચતે ॥૧૧૦॥

જ્ઞાન અને શબ્દની પ્રવૃત્તિ, અનુભવાતા પદાર્થોમાં (જ) થાય છે. તેમનો બીજા કોઈ (બાહ્ય) તત્ત્વ દ્વારા વ્યવહાર થતો નથી (૧૧૦)

પદાર્થને જાણવાનો આધાર તેનું જ્ઞાન અને તેને બદલે કરતો શબ્દ છે. ‘નયો’ એવા પ્રયોગમાં બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ નકારવામાં આવ્યું છે; પરંતુ કોઈક રૂપ શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવું રૂપ ‘દે’ એવા ક્તીને અભિવ્યક્ત કરે છે. અંકુર ઉત્પન્ન થાય એવા વાક્યમાં અંકુર બાહ્યરૂપે વિદ્યમાન ન હોય તો પણ શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્તી રૂપે જન્મ પામે છે.

આકાશતઃ યથા મેદારજાયાયાઅહનં યથા ।

જન્મનાશવમેદેડપિ તથા કેચ્ચિત્ પ્રકલ્પિતૌ ॥૧૧૧॥

અહિન્ન એવા તે તત્ત્વમાં પણ આકાશના વિભાગોની જેમ અને છાયાના હલનચલનની જેમ, જન્મ અને નાશની (મિથ્યા) કલ્પના કેટલાકે કરી છે. (૧૧૧)

અદૃત મતનો તરફેણ કરતાં ભૂતકારિ, જન્મ અને નાશને આત્મનિક રીતે મિથ્યા સમજે છે. ભાવાભાવરૂપ ભવકાર માત્ર કાલ્પનિક છે.

યથૈવાકાશનાસ્તિત્વમસમૂર્તિનિરૂપિતમ્ ।

તથૈવ મૂર્તિનાસ્તિત્વમસદ્વાકાશ મિશ્રયમ્ ॥૧૧૨॥

જેમ (વ્યાપક એવા) આકાશનું, (ઘટાદિ) પદાર્થ વડે નિરૂપાયેલું નાસ્તિત્વ મિથ્યા છે, તેમ આકાશને આધારે નિરૂપાતું (ઘટાદિ) પદાર્થનું નાસ્તિત્વ પણ મિથ્યા છે. (૧૧૨)

આ કારિકાનો અર્થ : યથા મૂર્તિનિરૂપિતં આકાશનાસ્તિત્વં અસ્ય એવ તથા આકાશમિશ્રયં મૂર્તિનાસ્તિત્વં (અર્થ) અસ્ય એવ ।

નાશ પણ કાલ્પનિક છે એવો વિચાર આ કારિકા જણાવે છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, છતાં, જ્યાં મૂર્ત પદાર્થો હોય છે ત્યાં આકાશ નથી, એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. આવી નાસ્તિકલ્પના મિથ્યા છે. તે પ્રમાણે ઘટાદિ પદાર્થોનો સંપૂર્ણ વિનાશ અથવા અભાવ હોતો નથી. જ્યાં આકાશ છે ત્યાં ઘટાદિ પદાર્થો હોતા નથી, એવી પદાર્થ અંગેની નાસ્તિકલ્પના પણ મિથ્યા છે. આમ જન્મ અને નાશ બંનેને કલ્પિત મણવાં જોઈએ. આકાશ એટલે પદાર્થોના અભાવ એમ સમજવું જોઈએ નહિ. અને તે પદાર્થોનો અભાવ ન હોય અર્થાત્ તે વિદ્યમાન હોય તો તેમનો જન્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

યથા તદર્થવ્યર્થપારેઃ ક્રિયાત્મા વ્યપદિશ્યતે ।

અમેદમહ્નાદેપ કાર્યકારણયોઃ ક્રમઃ ॥૧૧૩॥

બંનેની વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવતો હોવાથી, જેમ મુખ્ય ક્રિયા તેને માટેની (ગૌણ) ક્રિયાઓ વડે ઓળખાય છે તેમ કાર્ય અને કારણ વચ્ચેની આવી (અભેદ) વ્યવસ્થા છે (૧૧૩)

કારિકા ૧૦૬માં કાર્ય અને કારણનો વાસ્તવિક અભેદ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો. આ કારિકામાં એ અભેદને આરોપિત અથવા ઉપચરિતરૂપે સમજવવામાં આવે છે. વશ (રાધવું) ધાતુનો મુખ્ય અર્થ છે, ચોખાને રાંધીને પોચા કરવા. તે મુખ્ય ક્રિયા માટે ગૌણ વ્યાપારો જેવા કે અગ્નિ ઉપર મૂવું, પાણી રેડવું વગેરેનો મુખ્ય ક્રિયા સાથે અભેદ થાય છે એવો ઉપચાર સમજીને મુખ્ય ક્રિયા જાહેર કરવામાં આવે છે. અહીં કારણ કાર્ય રૂપે સિદ્ધ બને છે. બંને વચ્ચે અભેદનો આરોપ કરવામાં આવે છે. અંકુર કાર્ય છે, પરંતુ તેવું કારણ ત્રીજા, તેની સાથે અહિન્ન છે, એમ સમજવામાં આવે છે, આવી સમજણ આરોપિત છે.

વિકારો જન્મનઃ કર્તા પ્રકૃતિર્વેતિ સંશયે ।

મિથ્યતે પ્રતિપત્તૄણાં વર્ણનં લિલ્લવર્ણિનઃ ॥૧૧૪॥

જન્મ(રૂપી ક્રિયા)નો કર્તા વિકાર છે કે પ્રકૃતિ છે એવા સંશય અંગે અભ્યાસીઓનું દર્શન જુદાં જુદાં સૂચનો પ્રમાણે જુદાં જુદાં છે (૧૧૪).

કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અભેદ કલ્પવામાં આવે તો પણ જન્મનું કર્તૃત્વ કાર્યનું જ હોઈ શકે, કારણતું નહિ. ‘હૂધ હઠીં બને છે’ એવા પ્રયોગમાં કર્તૃત્વની બાબતમાં પ્રધાન ક્રિયા, પ્રકૃતિ કે વિકાર, એવી શંકા ઉત્પન્ન થતાં, જન્મ અંગે પ્રકૃતિનું પ્રધાનરૂપે કર્તૃત્વ છે, વિકારનું કર્તૃત્વ મોલ્લરૂપે છે; અર્થાત્ પ્રધાન એવી પ્રકૃતિ દ્વારા ગૌણ એવા વિકારનો જન્મ સાથે સંબંધ છે. આમ બંનેનું ઉપર જણાવેલા પ્રયોગવાક્યમાં સામાનાં ચિહ્નરૂપ છે. શીતાવદ્ધરો જાયતે । (બીજામાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે) એવા પ્રયોગમાં પંચમી વિશ્લેષિત દ્વારા ભેદરૂપે નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યારે જન્મ માટે વિકારનું કર્તૃત્વ છે. આ વાત જનિશ્વરુઃ પ્રકૃતિઃ । (પા. સુ. ૧.૪.૩૦, જન્મ ઉત્પન્ન થવું, ક્રિયાપદના કર્તાનું જે કારણ તેને અપાદાન કહે છે) ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

વિકારનું કર્તૃત્વ માનનારા વિચારે છે કે જન્મ એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ. જે પહેલાં વિદ્યમાન નહોતું તે કહેવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ માનનારા સમજે છે કે વિકારનું અસ્તિત્વ જો પહેલાં ન હોય તો તે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકે નહિ. તેથી જન્મ માટે તેનું કર્તૃત્વ યોગ્ય ગણાય નહિ. જન્મ એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફ અભિધ્યુષ્ય બનવું. વિદ્યમાન વિકાર સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફ કેવી રીતે અભિધ્યુષ્ય બની શકે ? તેથી જન્મ સંબંધે વિકારનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી; સરખાવો દેહધારાજઃ મચ્ચતો દિ વિકારનાત્વ ભારગલામઃ ણિ આમિતુલ્કાવોગાત્ તત્ત્વજ્ઞે જન્મનિ કર્તૃતાનુશરતિઃ ।

ક્ષુદ્ધિ સંપદમાને યા ચતુર્થી સા વિચ્ચરતઃ ।

સુવર્ણપિષ્ઠે પ્રકૃતૌ વચનં કુણ્ડલાભયમ્ ॥૧૧૫॥

ક્ષુદ્ધિ સંપદમાને । (ક્ષુદ્ધિ ધાતુ સાથે સંબંધ સંપાદનક્રિયા માટે જવાબકાર શબ્દને ચતુર્થી થાય છે, એવા (પા. સુ. ૨. ૩. ૧૩, વાર્ત્તિક ૨) નિયમ પ્રમાણે જે ચતુર્થી(નો પ્રયોગ કહ્યો) છે તે વિકાર(કર્મક શબ્દ)ને માટે છે. સોનાના કુણ્ડાને ન્યારે પ્રકૃતિ સમજવામાં આવે છે ત્યારે (વિકાર એવા) કુણ્ડલને આધારે, (જે કુણ્ડલ એવું દ્વિ)વચન પ્રાપ્ત થાય છે (૧૧૫)

જન્મનું પાણી મૂત્ર ઉત્પન્ન કરે છે’ (મૂત્રાય વસ્તુતે ચવાગ્રઃ ૧) એવા પ્રયોગમાં મૂત્રસંપાદનક્રિયારૂપ વિકાર માટે ચતુર્થી વાપરવામાં આવે છે. મૂત્રરૂપ વિકાર અહીં સંપાદનક્રિયાના કર્તૃત્વને જણાવે છે, જેમકે ‘પવામૂ મૂત્ર બને છે.’ આ પ્રયોગમાં પ્રકૃતિનો ક્રિયા સાધેનો સમન્વય વિકાર દ્વારા છે, સાક્ષાત્ નથી. અહીં અભેદની વિવક્ષા છે. ભેદવિવક્ષા હોય ત્યારે ચવામૂત્રી મૂત્ર ઉત્પન્ન થાય છે’ (ચવાગ્રઃ મૂત્રં જાયતે ૧) એવા પ્રયોગ થાય છે અહીં પ્રકૃતિને અપાદાન સમજવાથી પંચમીનો પ્રયોગ થયેલ છે. સોનાનો કુણ્ડલ જે કુણ્ડલ બને છે (સુવર્ણપિષ્ઠઃ કુણ્ડલે મચ્ચતઃ ૧) એવા પ્રયોગમાં (કુણ્ડલરૂપીવિકાર) સંપાદન-ક્રિયાનું કર્તૃત્વ પાસળું કરે છે : મચ્ચતઃ એવું દ્વિવચનપ્રુક્ત ક્રિયારૂપ આ બાબતને સિદ્ધ કરે છે.

વાક્યે સંપદ્યતે કર્તા સંઘચ્છેદ્યન્તસ્ય કથ્યતે ।

શૃત્તૌ સંઘીમચન્તીતિ વ્રાહ્મણાનાં સ્વતન્ત્રતા ॥૧૧૬॥

(સંઘ નહિ એવા પ્રાણજ્ઞો સંઘરૂપ બને છે એવા) વાક્યમાં ચિવ પ્રત્યય વડે દશોવાતી ક્રિયાનો કર્તા સંઘ છે, પરંતુ સંઘીમચન્તિ વ્રાહ્મણાઃ એના સમાસ-વચનમાં 'પ્રાણજ્ઞો' શબ્દ (સ્વાતંત્ર્યયુક્ત કર્તા) છે (૧૧૬)

'પ્રાણજ્ઞો, જે સંઘરૂપે નથી, તે સંઘ બને છે' (સંઘીમચન્તિ વ્રાહ્મણાઃ) એવો પ્રયોગ જિવ પ્રત્યયનું ઉદાહરણ છે. જ, યૂ, અને અષ્ ધાતુઓ સાથે પ્રાપ્ત થનારા, સંપદ્યમાન ક્રિયાના કર્તાને અર્થાત્ જે વસ્તુ થવાની છે તેના વાચક શબ્દને જિવ પ્રત્યય લાગે છે, આદો પદ્માય પહેલાં તેવો ન હતો અને હવે તેવો બન્યો છે, એમ સમજાવું જોઈએ. (જન્મસ્તિયોમે સ્વચક્ષરે જિવઃ । પા. સુ. ૫-૪-૫૦) જિવ પ્રત્યયવાળો પ્રયોગ સંઘીમચન્તિ વ્રાહ્મણાઃ સમાસવૃત્તિ વાળો છે. પરંતુ જ્યારે તેનું વાક્ય સમજાવું હોય ત્યારે કસદ્ વ્રાહ્મણાઃ સદ્વીમચન્તિ । એમ કહેવું જોઈએ. સમાસવચનમાં વ્રાહ્મણાઃ કર્તા છે, અને વાક્યમાં સંઘ કર્તા છે. વૃત્તિવચનમાં મૂળ પ્રકૃતિ એવો વ્રાહ્મણાઃ શબ્દ કર્તા છે અને વાક્યમાં વિકાર એવો સંઘ શબ્દ કર્તા છે. ભર્તૃહરિના આ વિચારનું મૂળ પા. સુ. ૫-૪-૫૦ ઉપરના વાર્ત્તિક ૨, પ્રજ્ઞતિવિવક્ષામદ્ધનં ચ । "પ્રકૃતિ જ વિકાર રૂપ કર્તા બને છે એવી વિવક્ષા હોવી જોઈએ" માં છે.

અત્થ સંપદ્યતે યત્ત્વં ન તત્તિમન્યુષ્મદાશ્રયા ।

પ્રવૃત્તિઃ પુરુષસ્વાસ્તિ પ્રાકૃતઃ સ વિધીયતે ॥૧૧૭॥

અત્થ ત્વં સંપદ્યતે ત્વદ્મચન્તિ । એવા (ભાષ્ય) પ્રયોગમાં પુરુષની (ક્રિયારૂપ માટેની) પ્રવૃત્તિ ત્વં (એવા વિકાર)ને આધારે નથી પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ (અત્થ)ને આધારે છે (૧૧૭).

અત્થ ત્વં સંપદ્યતે ત્વદ્મચન્તિ । એવા (પા. સુ. ૧.૪.૧૦૮ ઉપરના) ભાષ્યપ્રયોગમાં અત્થ પ્રકૃતિ છે અને ત્વદ્ વિકાર છે. વિકાર બધો કર્તા તરીકે હોવાથી તેના પ્રમાણે ક્રિયારૂપ મચતિ હોવું જોઈએ. પરંતુ તેને બદલે મચતિ છે, તેથી આ પ્રયોગમાં મચતિનો આધાર વિકાર ત્વં નથી પરંતુ અત્થ એવી પ્રકૃતિ છે એમ સમજાવું જોઈએ. ભાષ્યકારે ૨૭૮ દરેલા પ્રયોગના સંદર્ભમાં દલીલ સકાય કે પ્રકૃતિ પણ કર્તા થઈ શકે છે.

પૂર્વામવસ્યામવિજહત્સંસ્પૃશન્ચર્મમુત્તરમ્ ।

સંમૂર્ચ્છિત્ત્વં દ્વાર્યાત્મા અયગાનોઽમિધીયતે ॥૧૧૮॥

ઉત્પત્તિ પહેલાંની અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા વિના પછીની અવસ્થાને પ્રાપ્ત ॥ બાળે બનેનું મિથ્યજ્ઞ હોય તેવો અર્થાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય છે. (૧૧૮)

અગાઉની દરિદ્રામાં, પ્રકૃતિ અને વિકારનું જુદું જુદું કાર્ત્વ દોષ છે એમ પ્રયોગ ઉપરથી દર્શાવવામાં આવ્યું. આ બાબતને હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

સર્વથા અનિવર્યમાન એવો કોઈ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. જન્મસમયની અવસ્થામાં પશુ પદાર્થની પોતાની અગ્રાણી કારણરૂપ અવસ્થાનો ત્યાગ થતો નથી. આમ કારણરૂપ પદાર્થ પશુ કાર્પરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્વાપર અવસ્થામાં રહેલો પદાર્થ પછીની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉચ્ચત અર્થોત્ ક્રિયાશીલ હોય છે. આમ પ્રકૃતિ અને વિકાર બંનેમાં કર્તૃત્વની સંભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા સમયોમાં કહીએ તો કારણ અર્થોત્ પ્રકૃતિરૂપ પૂર્વાવસ્થામાં રહેલ પદાર્થ કાર્પ અર્થોત્ વિકારરૂપ પછીની અવસ્થામાં પોતાના સ્વરૂપને વિસ્તારતો રહે છે. આવી અર્થોત્ત બંને અવસ્થાઓના મિથિભૂતરૂપે કોઈ ધાત્વર્થ અને પ્રત્યયર્થ બંનેમાં સમાનાધિકરણમાં હોય છે અને બીજા જગજુલ: જાયતે । તથા હીરં વધિ સંપદતે । જેવા પ્રયોગોને સિદ્ધ કરે છે, અને પ્રકૃતિ અને વિકાર એમ બંનેનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.

સઘ્યાપારતરઃ કઞ્ચિન્ન ક્વચિદ્ધર્મઃ પ્રસીયતે ।

સંસૃજ્યન્તે ચ ભાવાનાં મેદવરયોડપિ શક્તયઃ ॥૧૧૧॥

(તેમાંનો) એક (અર્થોત્ પ્રકૃતિ) વધારે ક્રિયાશીલ હોય છે, કોઈક (બીજા) વાર (વિકાર રૂપ) ધર્મ (વધારે ક્રિયાશીલ) સમજાય છે. પદાર્થોની શક્તિઓ જુદીજુદી હોવા છતાં (કોઈકવાર) મિશ્ર બને છે. (૧૧૬)

ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રકૃતિ અને વિકાર બંનેનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થતું હોવા છતાં કોઈક વાર પ્રકૃતિ વધારે ક્રિયાશીલ જણાય છે, કોઈક વાર વિકાર વધારે ક્રિયાશીલ હોય છે તેથી પ્રકૃતિ અને વિકાર બંને હંમેશાં કંઠો બનશે એવી સહા સમજવાની જરૂર નથી.

વિપરીતાર્થકૃત્તિત્વં પુરુષસ્ય વિપર્યયે ।

ગમ્યેત સાધનં તત્ર સઘ્યાપાર્ પ્રસીયતે ॥૧૨૦॥

પુરુષનો દેશકાર કરવામાં આવે તો વિદુદ્ધ અર્થ પ્રાપ્ત થશે, કારણકે ત્યાં (બીજા પુરુષ વડે સમજાવતું) કારક ક્રિયાશીલ જણાય છે. એમ સમજવામાં આવે છે. (૧૨૦)

અર્થ ત્વં જપચ્છે ત્વમ્મયતિ । ને બદલે જલ્પ ત્વં મંત્રચ્છે ત્વમ્મયતિ । એવો પ્રયોગ કેમ થતો નથી એવા પ્રશ્નના હિતરમાં આ કારિકા છે.

બીજો પ્રયોગ સ્વીકારીએ તો જલ્પ પ્રકૃતિ છે અને ત્વમ્ વિકાર છે એવો વિવક્ષિત અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ, પરંતુ ત્વમ્ એવી પ્રકૃતિ પ્રત્યક્ષી ઉત્પત્તિ માટે ક્રિયાશીલ બને છે એમ સમજાયે. આમ થાય તો તે પ્રકૃતિ માટે બીજો વિકાર સમજવો પડે અને ત્વમ્નો અર્થ તેનાથી વિપરીત બત્વવતા અર્થોત્ રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમજવું પડે. આવી સ્થિતિ નિવારવા જલ્પ એવી પ્રકૃતિની કાર્પણીયતા સમજાવવા મળે પ્રયોગ યોગ્ય છે

ત્વમન્યો મવસીત્યેપા તત્ર સ્યાત્ પરિકલ્પના ।

રક્તિ મૃત્યત્વમાપન્ને યથા તદ્દદ્ગતિર્મયેત્ ॥૧૨૧॥

એમ, રાજા નોકર બંને ત્યારે, ‘તું બીજો થાય છે’, એવી ત્યાં કલ્પના કરવામાં આવે છે તેમ (અહીં પણ તે ઉપર જણાવ્યા તેવા વિદુદ્ધ અર્થની પ્રાપ્તિ) સમજવામાં આવશે (૧૨૧)

રાગ્ન (ત્વ) ભરાજા સપચસે । એવા પ્રયોગમાં મુદ્દ અર્થવાળા રાગ્ન શબ્દ પ્રકૃતિ છે અને ભરાજા વિકૃતિ છે. તે પ્રમાણે અત્વ ત્વ સત્ત્વસે ત્વદ મળેલું । એવા પ્રયોગમાં પણ આવી જ રીતે છે પરંતુ વકતાની કહેવાની છત્ર આવી નથી વિવક્ષાથી જુદો અર્થ આ પ્રયોગ દર્શાવશે અર્થોત્ વિપરીત અર્થવૃત્તિવાળો અને તેથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રાપ્તિ માટે ત્વદ મળેલું ને જાણે ત્વદ મળેલું । એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ.

સુવર્ણપિન્ડ કુણ્ડલે મળત । (સોનાનાં હુકડાનાં બે કુણ્ડળ યાચ છે)મા મળતા કિયાપને કારણે કુણ્ડલે (બે કુણ્ડળ કતોં બને છે) અહીં વિપરીતાયંવૃત્તિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે, મૂનો કતોં સુવર્ણપિન્ડ જની ચક્રે નહિ અહીં પ્રકૃતિ નહિ પરંતુ વિકાર એવા કુણ્ડલે કતોં થશે

સમાનનાત્ક્રિયાસિદ્ધો કર્તૃત્વેન સમાગ્રિત ।

ક્રિયાયામાત્મસાધ્યાયા સાધનાના પ્રયોગક ॥૧૨૨॥

પ્રયોગમાન ન્યમભાવ સ્વાતન્ત્ર્યાદેવ તિશ્ચિન ।

અભિશિષ્ટો મગ્નયૈ દ્યતન્ત્રૈર્મુક્તસંશયૈ ॥૧૨૩॥

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે તેનો સક્ષાવતા હોઈને કર્તા તરીકે જેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, સાધનો વડે સાધ્ય થતી ક્રિયામાં તે સાધનોનો જે પ્રયોગક બને છે, પોતાના કાર્યમાં સ્વાતન્ત્ર્યને કારણે માત્ર પ્રયોગમાં જે ગીણુભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તે (પ્રયોગ્ય કર્તા) જેને માટે સક્ષય નથી એવા બીજા સ્વાતન્ત્ર્ય કર્તાઓથી જુદો હોતો નથી (૧૨૨-૧૨૩)

આ કારિકાઓ પ્રયોગ્ય કર્તાના સદર્શમાં રજૂ થઈ છે

કારિકા ૧૦૧ અને ૧૦૨માં કર્તાના સ્વાતન્ત્ર્યની વાત કરવામાં આવી આવું સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રયોગ્ય કર્તા માટે પ્રાપ્ત થતું નથી પ્રયોગ્ય કર્તાની પ્રકૃતિ જ્યાં સુધી થતી નથી ત્યાં સુધી પ્રયોગક કર્તા વડે તેને પ્રયોગ્યમાં આવે છે, કારણ કે ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે તેની સક્ષાવતા છે જે ક્રિયા સાધનો વડે સિદ્ધ થઈ ચક્રની હોય તેને માટે તે કારણ વગેરે સાધનસમૂહને પ્રયોગે છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર જ છે આવા સ્વતન્ત્રતાને કારણે માત્ર પ્રયોગક પ્રેા અર્થોત્ આજ્ઞાપ્રાપ્ત કર્તાના સદર્શમાં જ તે ગીણુભાવને પ્રાપ્ત કરે છે

આ પ્રમાણે પ્રયોગ્ય કર્તા દ્વારા ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે તેનું, બીજા સાધનોના સદર્શમાં પ્રાપ્ત થતું સ્વાતન્ત્ર્ય, ક્રિયાના સદર્શમાં વિરોધી છે, અર્થોત્ (તે)પ્રાપ્ત-ન છે એમ કહી સમજી નહિ આમ બીજા વડે પ્રયોગ્યતા હોવા છતાં પણ પોતાની સ્વાધીનતાને કારણે પ્રયોગ્ય કર્તા બીજા કર્તાઓના જેવો જ છે

આત્મસાધ્યાયા (ક્રિયાયા)ના અર્થ સાધનો વડે સાધ્ય નતલી ક્રિયામાં એવો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે હેતુરોગ આત્મસાધ્યાયા ક્રિયામાં પ્રવૃણ સમ્બાધર ધરનાદિકારકદલાવ પ્રયોગ્યનવ પ્રવૃણિય મન્ જુગ્વતઃ એવા સાધના વડે પોતાના વડે સાધ્ય બનતી ક્રિયામાં એવો અર્થ સ્વીકારે છે

નિમિત્તેભ્ય પ્રવર્તન્તે સર્વે એવ સ્વમૂતયે ।

અભિપ્રાયનુરોધોઽપિ સ્વાર્થસ્યૈવ પ્રસિદ્ધયે ॥૧૨૪॥

(ચોક્કસ) કારણેને લીધે બધા જ પોતાના કાયદા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.
(બીજાના) અભિપ્રાયનું અનુસરણ પણ સ્વાર્થની પ્રાપ્તિ માટે છે (૧૨૪)

પ્રયોજ્ય કર્તા હોય કે પ્રયોજ્ય કર્તા હોય, બધા પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રવર્તમાન બને છે અને કાર્ય કાઈ ને કાઈ નિમિત્તને આધારે હોય છે પ્રયોજ્ય કર્તા પણ પોતાના કાઈ કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્ત બને ॥ સ્વાભાવી માટે પ્રવૃત્તિ કરતો પુરુષ પોતાના કાયદા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે વીતરાગ સત પણ બીજા ઉપર દરાલાવને કારણે પ્રવૃત્તિમાન બને છે ભાષ્યમા (પા સુ ૩ ૧૨૬) પણ કહ્યું છે કે સર્વે ક્ષમે સ્વમૂતયર્થ યતન્તે । નેહ કથિતપરોઽનુપ્રતીતય ।

પ્રેવણાખ્યેષણે કુર્ચંતત્સમર્થાનિ વાચરન્ ।

કર્તૈવ વિદિતા કોસો હેતુસંજ્ઞા પ્રપચતે ॥૧૨૫॥

આજ્ઞા અથવા વિનતિ કરીને તે (પ્રયોજ્ય ક્રિયા)ને અનુકૂળ કાર્યો કરતો કર્તા જ (વાકરણ) શાસ્ત્રમા નિર્દિષ્ટ કરવામા આવેલ હેતુ એવું નામ પ્રાપ્ત કરે છે (૧૨૫)

કારિકા ૧૨૪ મુધીમા કર્તા અગ્રેની અર્થ પૂરી થઈ હવે કર્તાના પ્રયોજ્ય એવા હેતુ અગ્રે અર્થ સર થાય છે સત્પ્રયોગનો દેવથ । (પા સુ ૧૪ ૫૫, તે કર્તાના પ્રયોજ્ય, હેતુ અને કહેવાય છે)થી હેતુની અર્થ સર થઈ છે

પોતાનાથી ઉતરતા મોભાવાળાને આજ્ઞાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવવી તેને પ્રેવણ કહે છે અને પોતાનાથી અધિકારી મોભાવાળાને વિનતીપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવવી તેને અખ્યેય કહે છે મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે ચેતન પદાર્થોને માટે પ્રેવણ અને અખ્યેયનું સમૂહો વપરાય છે હેમારાજ જણાવે છે કે આજ્ઞાપુર સરા ન્યાપરણા પ્રવણ નિહ્વનવિષયો નિયોગ દત્તર્થ । સન્નુદારમ્બર્હિત વ્યાવારયતિ તત્ત્વ અખ્યેયમ્ । અન્બર્હિતવિષય પ્રયોગમિત્યર્થ ।

હેતુ શબ્દના બે અર્થ છે ૧) ૩૨જી શાસ્ત્રમા તેનો અર્થ પ્રયોજ્ય છે લોકભવશક્તિમા દ્રવ્ય, શુદ્ધ કે કિરાના નિમિત્તને હેતુ કહે છે પાણિનિસત્રોમા હેતુ શબ્દને લોકિક (૨ ૩ ૩૩, ૩ ૨ ૧૨૬, ૨ ૨ ૨૦, ૩ ૩ ૫૬) અને સાસ્ત્રીય (૨ ૩ ૨૪ ૩ ૧ ૨૬, ૭ ૩ ૪૦) અર્થોમા પ્રયોજ્યો છે

દ્રવ્યમાત્રસ્ય તુ પ્રેયે વૃત્તદ્વયદેર્હદ્ વિખીયત ।

સક્રિયસ્ય પ્રયોગસ્તુ સદા સ ત્રિપયો ભિન્ન ॥૧૨૬॥

ન્યારે માત્ર દ્રવ્ય ને પ્રેવણ કોાય ત્યારે વૃત્ત (પ્રવૃત્તિ) વગેરે ધાતુઓ પછી આજ્ઞાર્થ પ્રયોજ્ય છે, પરંતુ સક્રિય અનેક (પ્રયોજ્યકર્તા)નું પ્રેવણ કોાય ત્યારે તે પ્રેરકના પ્રત્યયનો વિષય બને છે (૧૨૬)

જ્યારે પદાર્થના કાર્પની પ્રવૃત્તિ ન થઈ હોય અને તેથી તેને માટે મૂર્તલાવ પ્રાપ્ત થયો ન હોય ત્યારે તેના પ્રેયણ અંગે લોહ અર્થાત્ આત્માર્થનો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે પુન્નગ મા નવાન્ ૧ (આપ મને પૂછો) જ્યારે સક્રિય પ્રયોજનમાંથી પ્રેયણ થયું હોય ત્યારે તે પ્રેયણ પ્રેક્ષ પ્રયોગ (ચિત્ત)નો વિષય બને છે, જેમકે ચક્ષુષત દેવદત્ત ગમગતિ ।

ગુણક્રિયાયા સ્વાતન્ત્ર્યાત્ પ્રેયણે કર્મતા ગત ।

નિયમાન્ કર્મસંજ્ઞાયા સ્વપર્વેણામિધીયતે ॥૧૨૭॥

પ્રેયણમા કર્મરૂપ બનેલ પ્રયોજન્ય કર્તા પોતાની ગોણું ક્રિયા અંગે સ્વતંત્ર હોવાથી અને કર્મસંજ્ઞા અંગેના નિયમને કારણે પોતાની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે (કર્તા) ઠહેવાય છે (૧૨૭)

પ્રયોજન્ય કર્તા પ્રેયણ-અપ્રેયણરૂપ પ્રયોજક વ્યાપાર પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી તેને કર્મ સંજ્ઞા થશે એવી સંજ્ઞા આ કારિકાનો વિચાર દૂર કરે ॥

પ્રયોજન્ય કર્તા પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવતો નથી એમ ઠહેવાયા આવ્યું. તેથી તે કર્તા જ રહે છે કર્મ બનતો નથી હેલાસજ જણાવે છે કે પ્રયોજન્ય કર્તા પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવ્યા વિના જ પ્રયોજકના કાર્પના ગોણુલાવ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રયોજક કર્તા તેના સ્વાતંત્ર્ય ખડન કરી શકતો નથી પ્રેયણમા પણ પોતાના કાર્પ પૂરતું પ્રયોજન્ય કર્તાનું સ્વાતંત્ર્ય હોવાથી તે કર્તા બને છે જ પરંતુ પા સુ. ચતિષ્ઠિક્રિયાસાધાર્ણકર-કર્માર્કકાનાસનિકર્તા સ જી । (૧૪૫૨, જનુ, જાણુ, ખાણુ, અખર્મ કરણુ, એવા અર્થના ધાતુઓ અને અર્થક ધાતુઓના પ્રેરક નહિ એવા ક્રિયારૂપમા જે કર્તા હોય ॥ તે પ્રેરકરૂપમા કર્તા બને છે)ને કારણે તેની કર્મસંજ્ઞા થતી નથી

ક્રિયાયા પ્રેરક કર્મ હેતુ કલું પ્રયોજક ।

કર્માર્થા ચ ક્રિયોત્પત્તિસત્કારપ્રતિપત્તિમિ ॥૧૨૮॥

ક્રિયાનું પ્રેરક કર્મ છે, હેતુ કર્તાનો પ્રયોજક છે, કારણ કે, ઉત્પત્તિ, વિદ્યુતિ અને પ્રાપ્તિ વડે(ઉપકારક બનતી) ક્રિયા, કર્મને અર્થે છે (૧૨૮)

તત્પ્રયોગનો હેતુચ ૧ (પા સુ ૧૪૫૫) થી પ્રયોજક કર્તાને હેતુ કહ્યો છે રૂપરૂપ ક્રિયા માટે કર્મ પણ પ્રયોજક બને છે, તે પછી કર્મને પણ હેતુ કહેવું જોઈએ એવી સંજ્ઞાના જવાબમા આ કારિકા છે ઉત્પત્તિ, વિકાર અને પ્રાપ્તિ એમ ત્રણ પ્રકારે અનુક્રમે નિર્વાર્ત, વિકાર્પ અને પ્રાપ્ત કર્મ સમન્વય છે અને કર્મ ક્રિયાનું પ્રયોજક બને છે હેતુ ક્રિયાને અર્થે, સાધન સાથે સળધ જાગીને કર્તાને પ્રયોજે છે, ક્રિયાને નહિ

કર્મને હેતુ કહી સંજ્ઞા નહિ, કારણકે હેતુ કર્તાનો પ્રયોજક છે, ક્રિયાનો નહિ ક્રિયાનું રૂપ એટલે કર્મ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય, ફેરફાર પામે અથવા પ્રાપ્ત થાય આમ કર્મ ક્રિયાનું પ્રયોજક બને, કર્તાનું નહિ હેતુ અને કર્મના પ્રયોજકત્વની દૃષ્ટિએ રચાઈ શકે છે

અતિરાકરણાત્કર્તુસ્ત્યાગાક્કર્મણોપસિદ્યમ્ ।

પ્રેરણાનુમતિભ્યાં વા હમતે સંપ્રદાનવામ્ ॥૧૨૧॥

(ત્યાગ) કરનારનો નિષેધ ન હોવાને લીધે, તેનો વિનંતીને કારણે અને તેની સંમતિને કારણે, ત્યાગરૂપી કર્મ વડે, કર્તાને ઇષ્ટ એવા ત્યાગના નિમિત્ત યનનારને, સંપ્રદાન કહે છે. (૧૨૯)

સંપ્રદાન શબ્દ અર્થ છે. ત્યાગ એટલે આપનારના સ્વત્વની નિશ્ચિત અને પ્રીતિને એ સ્વત્વની પ્રાપ્તિ. ત્યાગી એટલે ત્યાગનું નિમિત્ત એવો અર્થ સમજાવ છે. ત્યાગ કરવાનું અંગે એટલે નિમિત્ત, અથવા કાચ અને સંકલ્પ મટિનું જળ બની શકે. તેથી અભ્યાપ્તિ થતી અટકાવવા માટે વર્ણના રૂપિતમ્ । (કર્મ વડે કર્તાને ઇષ્ટિત એવું દાનરૂપી કાર્ય) એવો શબ્દ મૂક્યો છે. રજસ્વ્ય વસ્ત્ર દર્શતિ । (ધોળીને કપડું આપે છે) એવા ઉદાહરણમાં દાનનો અર્થ નથી. તેથી અતુર્થાનો પ્રયોગ નથી.

દેહુત્થે કર્મસંજ્ઞાયાં શેષત્વે યાપિ કારકમ્ ।

રુચ્યર્થાવિષુ કારત્રેણ સંપ્રદાનાસ્વમુચ્યતે ॥૧૩૦॥

જે કારક, હેતુ, કર્મ અથવા શેષ બની શક્યું હોત તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં રુચ્યર્થાનાં પ્રિયમાણઃ । (પા. સુ. ૧-૪-૩૩)થી શરૂ થતાં સૂત્રો વડે સંપ્રદાન કહેવામાં આવ્યું છે. (૧૩૦)

દેવદત્તાય રોચતે મોઠ્ઠકઃ । (દેવદત્તને લાડુ ખાવે છે)માં દેવદત્ત હેતુ છે કારણ કે ઇષ્ટિત જે મોઠ્ઠક તેનો પ્રયોજક દેવદત્ત છે. તેથી પ્રયોજક હેતુને પ્રાપ્ત થતી વિકલિત દેવદત્તની થશે, રુચ્યર્થાનાં પ્રિયમાણઃ । (પા. સુ. ૧-૪-૩૬) રૂપ મધુનું અર્થવાળા ધાતુઓ સાથે સંજ્ઞાવાળા ખુશી થનારને સંપ્રદાન કહે છે) સૂત્રને કારણે દેવદત્ત સંપ્રદાન થશે અને તેને અતુર્થા પ્રાપ્ત થશે.

દોષે અસુવણાંતે । (હોતાને સ્તુતિ માટે હિતસલ્કવાળો કહે છે) પ્રયોગમાં હોતાની કર્મ-સંજ્ઞા થશે પરંતુ અસુવણામ (પા. ૧-૪-૪૧, આવર્તનથી ઉત્પાદિત કરવો) એવા અર્થવાળા અસુ અને પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથેના વૃ સાથે સંજ્ઞાવાળો, પદેર્થની ક્રિયાનો કર્તા, સંપ્રદાન કહેવાય છે, દેવદત્તાય ગત્ત વાચ્યતિ ચક્ષતઃ । (દેવદત્તનું ચક્ષતને સોનું દેવું છે) પ્રયોગમાં દાનક્રિયાનો ઉલ્લેખ નથી, તેથી શેષ કારક થતાં પછી થવી જોઈએ પરંતુ પારે વત્તમર્ગઃ । (પા. સુ. ૧-૪-૩૫)નું દેવું હેતુનું અર્થવાળા ગાત્ર ધાતુ સાથે લેણદારવાચક શબ્દ અતુર્થા વિકલિતમાં મૂકાય છે)થી સંપ્રદાન સંજ્ઞા થશે. કારિકા ૧૨૯માં સંપ્રદાનનો લૌકિક અર્થ અભિપ્રેત હતો. કારિકા ૧૩૬માં કારત્રીય સંપ્રદાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

એદત્ત ચ વિવક્ષાયાં પૂર્વા પૂર્વા ક્રિયાં પ્રતિ ।

પરત્યાગ્નસ્ય કર્મત્વાન્ન ક્રિયામદર્શનં કૃતમ્ ॥૧૩૧॥

ન્યાયે મુખ્ય ક્રિયાથી ભેદ જણાવવાનો હોય ત્યારે પછીની ક્રિયા અગાઉની ક્રિયાનું કર્મ બને છે. તેથી (સંપ્રદાનસંજ્ઞાના સૂત્રમાં) ક્રિયાને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. (૧૩૧)

કર્મણ ચમમિત્રૈતિ ॥ સપ્તાદામ્ । (પા સુ ૧-૪-૩૨) ઉપરના ભાષ્યમાની કેટલીક ચર્ચાનો નિષેધ આ કારિકામા આપવામા આયો છે આ સૂત્રમા ક્રિયા શબ્દ ઉમેરવેા જોઈએ, જેથી પ્રાદાય વિગૂંટે । (આદની નિન્દા કરે છે), યુદાય સન્નતે । (યુદ માટે તૈયાર થય છે) અને વત્યે ચેતે । (પતિ માટે સ્વે છે) જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ શકે. આવી શકા માટે જણાવવામા આવ્યું છે કે ક્રિયા શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, સામાન્ય વ્યવહારમા ક્રિયાને ક્ષ્મ સમજવામા આવ્યું છે જેમકે કિં ક્રિયા કરિષ્યસિ । (હું શું ક્રિયા કરવાનો છે) પ્રયોગનો અર્થ કિં કર્મ કરિષ્યસિ । એવા પ્રયોગ રૂપે સમજવામા આવે છે પૂર્વપક્ષી પોતાની વાત ચાતુ ગણતા કહે છે કે સૂત્રોમા કૃત્રિમ જ્ઞાનો પ્રયોગ થવે જોઈએ કર્તુરોક્ષિતતમ કર્મ । (પા સુ ૧૪૪૬) સૂત્ર કર્મનું લક્ષણ આપે છે તેમા ક્રિયાને જો કર્મ માને તો ક્રિયા કેવી રીતે રોક્ષિતતમ થઈ શકે ? આથી ક્રિયા સદર્શન (માનસિક સદૃષ્ટ), પ્રાર્થના (ચિનતિ) અધ્યવસાન (નિર્ણય), આરભ, અને ફળની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે અહીં અમાઉની ક્રિયા સદર્શનું કર્મ પ્રાર્થના થયે, પ્રાયનાતું કર્મ અધ્યવસાય થયે એ પ્રમાણે અમાઉની દરેક ક્રિયાતું કર્મ પછીની ક્રિયા થયે તેથી સૂત્રોમા ક્રિયા શબ્દ પ્રયોજવાની જરૂર નથી

ક્રિયાણા સમુદાયે સુ ચૈકૃત્વ વિવક્ષિતમ્ ।

તદા કર્મ ક્રિયાયોગાત્ સ્વાત્યચૈતોપચર્યતે ॥૧૩૨॥

(પરંતુ) જ્યારે (અનેક) ક્રિયાઓના સમૂહ અંગે એકત્વની વિવક્ષા હોય ત્યારે કર્મ, ક્રિયા સાથે સંકળાયેલું હોવાથી, તે પોતાના (જ કર્મ એવા નામે) યોગખ્યાય છે (૧૩૨)

સદર્શન વગેરે ક્રિયાઓનો સમૂહ પરસ્પર સંકળાયેલો હોવા છતાં જો સમગ્ર સમજવામા આવે અને તેમનામા અગમિભાવ આરોપવામા ન આવે તો ધાતુ વડે થનારા અભિધાનમા કર્મસદૃષ્ટા સમજવી જાઈએ, સપ્રદાનસદૃષ્ટા નહિ કલ્પ કરોતિ । જેવું સપ્રદાન કારકવાળું ઉદાહરણ યોગ્ય નથી, કારણકે, સાદરી બનાવવાની ક્રિયા એક અશિન્ન ક્રિયા છે, તેથી જ કરોતિ । એવો કર્મકારકવાળો પ્રયોગ યોગ્ય દરેક

ભેદાભેદવિવક્ષા પ સ્વભાવેન વ્યવશિયતા ।

તસ્માદ્ ગત્યર્થકર્મત્વે વ્યભિચારો ન દૃવ્યતે ॥૧૩૩॥

ક્રિયાને વિભાજો વિનાની સમજવી કે વિભાજોવાળી સમજવી તે (વાત), (ધાતુના અર્થ)ના સ્વાભાવિક (ઉપયોગ) ઉપર આધાર મળે છે. તેથી ગતિ એવો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓના કર્મ અંગે વિવક્ષ નથી (૧૩૩)

ક્રિયાને અવિવક્ષત સમજવી કે વિભાજોવાળી સમજવી તેનો આધાર ધાતુનો વ્યવહારમા પ્રયોગ છે ગતિનો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ સાથે સજ્ઞ ગમનનું સ્થાન દ્વિતીયામા પશુ પ્રયોગ્ય અને ચતુર્થીમા પશુ પ્રયોગ્ય જેમકે, ગામ ગચ્છતિ । અને ગામામ ગચ્છતિ । એવા જ ને પ્રયોગો યોગ્ય ॥ ગત્યર્થકર્મણ દ્વિતીયાચતુર્થો વેળ્યાયામનવ્યભિ । (પા સુ ૨૩ ૧૨) ઉપરથી આ બાબત સિદ્ધ થાય છે

વિકલ્પેનૈવ સર્વત્ર સંજ્ઞે સ્થાતામુષે ચદિ ।

આરમ્ભેણ ન યોગસ્ય પ્રત્યાસ્થાનં સમં ભવેત્ ॥૧૩૪॥

પરંતુ (આવા) બધા પ્રયોગોમાં જો (કર્મ અને સંપ્રદાન એવી જો સંજ્ઞાઓ વિકલ્પે પ્રાપ્ત થતી હોય તો ગત્યર્થકર્મણિ-સૂત્રના સ્વીકાર અને નિરાકરણ એક સરખાં સમન્વયે નહિ. (૧૩૪)

ક્રિયાને અવિશકત સમજવી કે વિલાગિલાગી સમજવી એ અંગે કોઈક નિયમ અવશ્ય કરવો જોઈએ. જો આવો નિયમ કરવામાં ન આવે તો કર્મ અને સંપ્રદાન એવી સંજ્ઞાઓ બધે પ્રાપ્ત થશે. ગત્યર્થ ધાતુઓને બંને સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. યાદાચ મિગદ્દતે। (શાક્તી નિંદા કરે છે)માં બેદવિવક્ષા છે અને વચ્ચે ઓદનમ્ । (હાત રાંધે છે)માં અબેદવિવક્ષા છે. ગત્યર્થકર્મણિ । સૂત્રમાં વેદ્યાયાં અને બનખ્વનિ એવા અપવાદસૂચક શબ્દો છે. તેનાં ઉદાહરણો મનસા પાટલિપુરં ગચ્છતિ । (મન વડે પાટલીપુત્ર જાય છે) અને બખ્વાનં ગચ્છતિ । (માગે જાય છે)માં પણ અબેદવિવક્ષા છે.

ક્રિયાસમુદાય અંગે બેદ સમજવો કે અબેદ સમજવો એવી રિચિતિમાં લોકવ્યવહારમાંની તેમની વિવક્ષા નિહીતક બને છે. બેદાબેદવિવક્ષા ન આનીએ તો આ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય દરે. જો વિવક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય દરે.

વ્યાગરૂપં પ્રહાતન્યે પ્રાપ્યે સંસર્ગદર્શનઃ ।

આસ્થિતં કર્મ યત તત્ર દૈરૂપ્યં મજતે ક્રિયા ॥૧૩૫॥

જ્યાં પહોંચ્યા છે તે (માગેથી) કર્મના સંબંધમાં ક્રિયા, ઓળંગેલા(માગે)નો ત્યાગ અને જ્યાં પહોંચ્યું છે તેની સાથે સંબંધ, એવા બે રૂપો પ્રાપ્ત કરે. (૧૩૫)

ગત્યર્થકર્મણિ । સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો અને ભાષ્યના કેટલાક સુદાઓને આ ઠારિકામાં અવતારવામાં આવી છે.

આ સૂત્રમાંના બખ્વનિ શબ્દમાં રસ્તાનો અર્થ દર્શાવનારા શબ્દોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ, જેથી વચ્ચાત્ર ગચ્છતિ । (રસ્તે જાય છે) એવા પ્રયોગોમાં આ સૂત્રનિયમ લાગુ પડે નહિ. બખ્વનિ એવો પ્રતિબંધ જે રસ્તે ચાલવાનું શરૂ થયું હોય એવા રસ્તા અંગે થવો જોઈએ.

આ સૂત્રના પ્રયોગન અંગે બખ્વાવવામાં આવ્યું છે કે આ સૂત્રથી મામં ગચ્છતિ । એવા દ્વિતીયાના પ્રયોગ ઉપરાંત પ્રામાણ્ય ગચ્છતિ । એવા પ્રયોગ પણ યોગ્ય કરે છે.

હેસાસંજના વ્યાખ્યાનને પોતાના શબ્દોમાં અવતારતાં કેષઠ બખ્વાવે છે કે જ્યારે ગમન અને સંદર્શન વગેરેમાં બેદ સમજવામાં આવે ત્યારે સંદર્શન વગેરે ક્રિયાઓ દર્શાવતા ક્રિયારૂપ અને ગમન ક્રિયા દર્શાવતા ક્રિયારૂપ વચ્ચે ક્રિયાકરક સંબંધ સમજી શકાય. તેથી પ્રામાણ્ય ગચ્છતિ । એવો પ્રયોગ સિદ્ધ બને. પરંતુ સંદર્શન વગેરે અને ગમન વચ્ચે અબેદ સમજવામાં આવે અને પરિણામે ક્રિયાકરક સંબંધ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે મામં ગચ્છતિ । એવો દ્વિતીયાનો પ્રયોગ થઈ શકે. તેથી ગત્યર્થકર્મણિ । સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કે સ્વીકાર બંનેનો આધાર લોકવ્યવહાર ઉપર છે. સરખાવો કષ્ટ : બેદાબેદવિવક્ષા ન લીધકપ્રયોગાનુસારે નિયતવિષયા રૂપાસ્થાનપ્રત્યાસ્થાનયોનોસ્તિ પદ્મભેદઃ ।

નિર્દિષ્ટવિષયં કિન્નિદુપાત્તવિષયં તથા ।

અપેક્ષિતક્રિયં ચેતિ ત્રિપાપાદનમુચ્યતે ॥૧૩૬॥

જ્યાં અપાયરૂપી વિષયને રૂપરૂઢિ જણાવવામાં આવ્યો હોય, જ્યાં તેને અન્ત-
ર્ભૂત ગણ્યો હોય અને જ્યાં (અપાયની) ક્રિયાની વિવક્ષા હોય, એમ ત્રણ પ્રકારે
અપાદાનને જણાવવામાં આવે છે (૧૩૬)

પ્રથમ અપાદાનમ્ । (પા.સુ. ૧ ૨.૨૪) અપાદાનની વ્યાખ્યા આવે છે, અપાદાન
અર્થાત્ નિર્ગમન ક્રિયા (morning away) સાથે સંકળાયેલા ક્રિય એવા કારકને અપાદાન
કહેવામાં આવે છે, પ્રમાણ આગચ્છતિ । (ગામથી આવે છે) પ્રગમનમાં પ્રાપ્ત ક્રિય છે, અર્થથી
નિર્ગમન ક્રિયા સમજવામાં આવે છે, સુત્રમાં જે ક્રિય ચબ્દ મૂક્યો ન હોય તેો દશાદ વર્ગ
વર્તે । (દશ ઉપરથી પાંદુ પડે છે)માં વર્ગ પછી અપાદાન કહી શકાય, એવી જ રીતે
પ્રમાણ આગચ્છતિ જાહેર । (માડા વડે ગામમાંથી આવે છે)માં જાહેરની અને પ્રમાણ
આગચ્છતિ સંતવાદ્યા પાળના જોરને મુજબે । (ગામથી આવતાં, તે કાચથી, યાત્રીમાંથી જાત
આવે છે)માં કંઠશાસ્ત્રમાં ની પછી અપાદાન સંજ્ઞા થાય.

જવાબ એટલે નિર્ગમન અથવા પ્રસ્થાન. એ પ્રસ્થાન કારક જે રિષ્ટ અર્થાત્ ક્રિય
પદાર્થથી થતું હોય તેનું વાચક કારક અપાદાન કહેવાય છે.

આ કારિકામાં અપાદાનના ત્રણ પ્રકાર જણાવવામાં આવ્યા છે. જ્યાં અપાયનો ક્રિયા
રૂપ વડે રૂપરૂઢિ નિર્દેશ થયો હોય તે નિર્દિષ્ટવિષય (જેમ કે પ્રમાણ આગચ્છતિ) અપાદાન
છે. ઉપાત્તવિષય અપાદાનમાં એક ક્રિયારૂપના અર્થમાં બીજા ક્રિયારૂપના અર્થનો અન્તર્ભાવ
કરવામાં આવ્યો હોય છે, જેમ કે જલદહકાર વિધોતતે વિગ્ધા (વાદજમાંથી વિજળી ચમકે
છે). અહીં જોતતે માંના જોતન અર્થમાં નિસહાયનો અર્થ મોટો સમજવામાં આવ્યો છે.
અપેક્ષિતક્રિય અપાદાનમાં ક્રિયા દર્શાવનાર ચબ્દ અપાદાન રહે છે, પણ ક્રિયા અપેક્ષિત
હોય છે, જેમ કે સામાન્ય વાદ્યપુત્રના અવિષ્ણતા । (પા.સિપુત્રના રહેવાસીઓ
સાંકાર્યના રહેવાસીઓ કરતા વધારે જોખ છે)માં ક્રિયારૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ
સાંકાર્યના મુજબે સધિ પાદસિપુત્રના રહેવાસીઓ વિશિષ્ટ જણાય છે

સંયોગમેવાદુર્ભગ્નાત્મા ગમિરેવ ઐર્થિકયા ।

દુઃસાયધિરવાળોડપિ સમવેતસ્તથાગ્રવે ॥૧૩૭॥

જેમ 'સોગા થવું' અને 'છુટા પડવું' એવા ભેદો વડે સમજાતું ગમન, ગ્રમણ
તરીકે જોવામાં આવે છે, તેમ અપાય પણ ક્રિયાની અવધિવાળું અને અધ્રુવ (=ક્રિયાના)
ની સાથે સંકળાયેલું છે (૧૩૭)

અપાય એટલે માત્ર જાતિ નહિ, એ વાત આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવી છે
વેશિકો પણ માને છે કે અમલુ એટલે બેગા થવું અને છુટા પડવું એવી પરસ્પર છુટી
ક્રિયાઓવાળું ગમન તે પ્રમાણે અપાય પણ ક્રિયા અને અધ્રુવ સાથે સંકળાયેલું છે.

દ્રવ્યસ્વભાવો ન પ્રૌવ્યમિતિ સૂત્રે પ્રતીયતે ।

અપાયવિપય ધ્રોવ્ય યત્ત વાવદ્વિવશિતમ્ ॥૧૩૮॥

સ્થિરતા દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે એમ, દ્રુવમપાયેન સૂત્રમાંથી સમજાતું નથી જે અપાય વિપયક સ્થિરતા છે તે આ (સૂત્રમાં) સમજવામાં આવી છે (૧૩૮)

દ્રુવમપાયે અપાદાનમ્ । સૂત્ર દ્વારા પ્રીવન અર્થાત્ સ્થિરતા એ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે એમ સમજાતું નથી, પરંતુ અપાય સાથે સંકળાયેતું જે પ્રીવ છે તે આ સૂત્ર દ્વારા વિવક્ષિત છે

સરણે દેવદત્તસ્ય ધ્રોવ્ય પાતે તુ વાજિન ।

આવિષ્ટ યદપાયેન તસ્યાધ્રોવ્ય પ્રવક્ષતે ॥૧૩૯॥

ગોડાની દોડવાની ક્રિયામાં ગોડો સ્થિર છે જે અપાયના આશ્રયવાળા છે તેમને અધુવ (અર્થાત્ કિંચીત્) ઠહેવાય છે (૧૩૯)

ઉપરના ઉદાહરણમાં સ્થિર દેવદત્ત અને સ્થિર ગોડો અપાય સાથે સંકળાયેલા નથી તેથી અપાય સાથે સંકળાયેલાને જ અધુવ ઠહેવામાં આવે છે

હમાનપ્ચમ્નગ્રી મેપૌ યચપ્યુમયકર્મજે ।

ચિમાગે પ્રવિમન્તે તુ ક્રિયે સત્ર વિવશિતે ॥૧૪૦॥

મેપાન્તરક્રિયાપેક્ષમવધિત્વ પૃથક્ પૃથક્ ।

મેપયો સ્વક્રિયાપેક્ષ કર્તૃત્વ ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૪૧॥

તેમની બંનેની (સાથે સંકળાયેલી અપસરણરૂપી) ક્રિયાઓથી પ્રાપ્ત થયેલ જુદાઈ એ જે બંને યોગ અધુવ છે, છતાં, બહા બંને ક્રિયાઓને જુદી સમજવાની વિવક્ષા છે (૧૪૦)

દરેકમાં (અપસરણ રૂપ ક્રિયાની) અવધિ, બીજા યોગની ક્રિયાના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત થાય છે, અને દરેકમાં યોગની પોતાની ક્રિયાના સંબંધમાં કર્તૃત્વ નક્કી થાય છે (૧૪૧)

ક્રિયાવિભાગ ૧ પ્રકરનો છે એક, એમાંથી એકની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થયેલો અને બીજો, બીજી ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થયેલો (આનો રથેન અવસર્વતિ । (બાજપદી દ્વારથી દૂર લોકે છે) એવા ઉદાહરણમાં તેમથી એક ક્રિયાદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો ક્રિયાવિભાગ હોઈ રથાણુ ધ્રુવ છે વસ્તુવાન મયો અવસરત । (મે પેટાં એકબીજાથી દૂર જાય છે) અને અવસર્વત મયાન મેપ અવસર્વતિ । (દૂર જનારા એક યોગથી બીજું પેટું દૂર જાય છે) એવા ઉદાહરણમાં બંને યોગ અપાયક્રિયા સાથે સંકળારેના હોઈ અધુવ છે, છતાં અપસરણરૂપ ક્રિયાઓના મ્તો જુદા હોવાથી બંને ધ્રુવ સંબંધરે પહેલા ઉદાહરણમાં દરેક પેટું કર્તા અને અપાતાન એમ । રીતે સમજાય ॥ બીજા ઉદાહરણમાં એક પેટું કર્તા છે અને બીજું અપાદાન છે કેમકે અહીં જાણાવે છે કે આવા ઉદાહરણમાં બીજા અવધિ સમજાવી નહીં પહેલા ઉદાહરણમાં દરેક પેટું મીનના અપસરણ ક્રિયા માટે અવધિ બન્યું બીજા ઉદાહરણમાં બીજા પેટાની અસરગ્રસ્ત ક્રિયા માટે એક પેટું અવધિ બન્યું આમ બંને ઉદાહરણો યોગ્ય હશે,

બીજા અવધિનું સૂચન કૈયટ વાક્યપદીય ૩ ૭ ૧૪૨માંથી લીધું છે સરખાવે પા.સૂ. ૧૪-૨૪ ઉપરની ભાષ્યપદીય) એવો મેષાદવગર્ભાનિ દત્તયન દ્વિત્ય વર્તુલ્યવિક્ષા અવગમ્ય અજ્ઞાનવિક્ષા । મદા તુ મપાવસરત્ત્વમ્મિત્તિ શ્રયોગ અવધ્ય-તરમપેક્ષનીયમ્ ।

અભેદેન કિયેચ્છ તુ દ્વિસાધ્યા ચેદ્વિવક્ષિતા ।

મેષાવપાયે કર્તારૌ ચયન્યો વિચિતેડચિ ॥૧૪૨॥

તે એક જ ક્રિયા, બંને યોગ્યો વડે અભિન્નપણે સિદ્ધ થયેલી સમજાતી હોય ત્યારે તે બીજો અવધિ પ્રાપ્ત થતો હોય તો બંને યોગ, અપાયરૂપ ક્રિયાના કર્તાઓ બનશે (૧૪૨)

મઘી અવસરત્ત્વમ્મિત્તિ (યોગ દૂર ભય છે) એવા પ્રયોગમાં મમનક્રિયાના કર્તાઓ તરીકે બંને ઘેટા સમજવામાં આવ્યા છે. પરંતુ મેઘી પર્વતાવસરત્ત્વમ્મિત્તિ (યોગ પર્વતથી દૂર ભય છે) એવા પ્રયોગ સમજવામાં આવે તો બંને ઘેટા અપાયરૂપ ક્રિયાના કર્તાઓ બનશે કારણ કે, પર્વતને અવધિ સમજવામાં આવ્યો છે.

ગતિર્થિના દ્વિવધિના નાપાય ચિત્તિ ગમ્યતે ।

વૃક્ષસ્ય પર્ણ પતતીત્યેવ માષ્યે નિર્દર્શિતમ્ ॥૧૪૩॥

અવધિ વિના, ગતિને અપાય કહી શકાશે નહિ ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા ઉદાહરણ, 'વૃક્ષનું પાંદડું પડે છે' ના સંબંધમાં આ વાત સમજાવવામાં આવી છે (૧૪૩)

જેને અવધિ સાથે સંબંધ હોય તે જ ક્રિયાને અપાય કહી શકાય તેથી વૃક્ષસ્ય પર્ણ પતતિ । મા પતનક્રિયાને અપાય કહી શકાશે નહિ કારણ કે વૃક્ષ અવધિ નથી જણાવતો પર્ણ પતતિ । મા પર્ણ વૃક્ષ ઉપરથી પડે છે પતનરૂપ ક્રિયાના અસંધિરૂપે વૃક્ષ સમજવામાં આવ્યું છે.

મેદામેદૌ પ્રયગ્ભાવ સ્થિતિત્ત્વેતિ વિરોધિન ।

યુગપન્ન વિવિધ્યન્તે સર્વે ધર્મા વલ્લહકે ॥૧૪૪॥

વાદમાં, એક સાથે, લેઈ અમે, જુદાપણુ અને સ્થિતિ એવા બધા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો વપ્તા વડે સમજાતા નથી (૧૪૪)

અપાય અમેની ચર્ચા પૂરી થઈ હવે વિશ્લેષણે પર કાર્યમ્ । (પા.સૂ. ૧૪૧ અથવા એકસરખા નિનમે એક રચયે પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યા પછીના નિયમ સમજાવે જોઈએ) ઉપરના વાર્તિક ૩૦ અગદાચ્છુવચ્ચિ । (પછીના કારકો અપાદાન સંજ્ઞાનો બાધ મે છે)ના અનુસંધાનમાં આ કારિકામાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

વલ્લહકાદ્વિગોચરે વિચુત્ત । (વાદ્યોમાંથી વીજળી ચમકે છે) એવા પ્રયોગને ગદ્ધે વલ્લહકે વિગોચરે । અને વલ્લહકો વિગોચરે । એવા પ્રયોગો પણ થઈ શકે.

વાદળમાં ધુમાડો, તેજ, પાણી, વાયુ વગેરે તેના અવયવો છે. એમાંના એક અવયવ તેજ માટે, 'તેજ ચમકે છે' એવો પ્રયોગ થાય છે. આ તેજની જગ્યાએ અવયવસમુદાય એવા વાદળથી છુટી વિવક્ષા હોય ત્યારે વાદળને અવધિ સમજવામાં આવે છે અને તેથી તેજસ્વી વીજળી વાદળમાંથી છૂટી પડીને પ્રકાશે છે, એવો અર્થ થશે. જગ્યાએ વાદળને નિરાધાર તેજનો આધાર સમજવામાં આવે ત્યારે 'વાદળમાં ચમકે છે' ઉદાહરણમાં, 'વાદળમાં રહીને ચમકે છે' એવા અર્થવાળા પ્રયોગમાં વાદળ અધિકરણ બનશે. આમ બે ભુદાં કારકોના પ્રયોગો સંભવે છે. આવી સ્થિતિમાં અપાદાન કારકનો 'બીજા' કારકો બાધ કરે છે એવો વાર્તિકનિયમ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પણ વિવક્ષાનિયમ સમજવો જોઈએ, વક્તાને જે અર્થની વિવક્ષા હોય તે અર્થ પ્રમાણે કારકનો ઉપયોગ થાય છે.

ધનુષા વિધ્યતીત્યત્ર વિનાપાયવિવક્ષયા ।

કરગત્વં ચતો નાસ્તિ તસ્માદ્ધનુભવ્યં સહ ॥૧૪૫॥

'ધનુષ વડે વીધે છે' એવા પ્રયોગમાં અપાયની વિવક્ષા વિના કરણત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેથી (અપાદાન અને કરણ) એવી બે (શક્તિઓ) એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે (૧૪૫)

ધનુષા વિધ્યતિ । (ધનુષ વડે વીધે છે) એવા પ્રયોગમાં કરણ અને અપાદાન એવી બે સંજ્ઞાઓ એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. ધનુષમાંથી છૂટતા બાણને અવધિ સમજીને, બાણ વીધવાના કાર્યનું કરણ બની શકે છે. આમ અપાયની વિવક્ષા વિના કરણકારક સંભવે નહિ. એક જ સમયે એક જ શબ્દમાં બે કારકશક્તિઓ દર્શાવવા બે પ્રયોગો સંભવે નહિ, તેથી ઉપરના પ્રયોગમાં કરણસંજ્ઞા અપાદાનનો બાધ કરે છે એવા નિયમ અનુસાર તુલ્યાન્ત ધનુષા શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

एकैव वा सती शक्तिर्विरूपा व्यवतिष्ठते ।

निमित्तं संक्षयोत्तत्र परया बाध्यवेऽपरा ॥૧૪૬॥

અથવા બે સંજ્ઞાઓના કારણરૂપે રહેલી બે સ્વરૂપોવાળી તે શક્તિ એક જ છે. તેમાં પછીની સંજ્ઞા અગાઉની સંજ્ઞાનો બાધ કરે છે. (૧૪૬)

અગાઉની કારિકામાં કરણ અને અપાદાન એવી બે શક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. તેમાંની એક શક્તિ પરત્વે કારણે બીજી શક્તિનો બાધ કરે છે, એમ જાણાવવામાં આવ્યું. આ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રનિયમને આધારે છે. બધે અદ્વૈતને નિહાળનારા બર્તુદરિ આ બે શક્તિઓને એક જ સમજે છે. અપાય દર્શાવતી અપાદાન શક્તિ કરણશક્તિમાં અન્તર્ભૂત સમજવી જોઈએ ઉપરના ઉદાહરણમાં બાણને દૂર છૂટવાના કાર્યમાં ધનુષ અવધિ હોવાથી જ તેને કરણ સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં અહીં શક્તિ એક જ છે. એક જ શક્તિ બીજી અને પ્રધાન રૂપે બે સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરે છે.

નિર્ધારણે વિમલ્લે યો મીત્રાદીનાં ચ યો વિધિઃ ।

અપાત્તાપેક્ષિતાપાયઃ સોડ્વુષપ્રતિપત્તયે ॥૧૪૭॥

શિન્નતા દર્શોવનારા નિશ્ચયના અર્થમાં અને ભય પામવું વગેરે અર્થના ધાતુઓના સંબંધમાં થયેલું (અપાદાન અંગેનું) વિધાન, અપાયતા નિર્દેશ અને (અપાયની) અપેક્ષાના સંદર્ભમાં (જ) થયું છે. આપ્ત (વિશેષ વિધાન) અસાધ્યતાની સમજાવ્યું માટે છે. (૧૪૭)

અપાદન કારક અંગે મુખ્ય સૂત્ર પુનમપાયેડવાદાનમ્ । ઉપરાંત મીત્રાવાદો મપદેહુઃ । (પા.મુ. ૧.૪.૨૫. ભય અને રક્ષણનો અર્થ દર્શોવતા ધાતુઓ સાથે સંબંધવાળા અપદેહુ દર્શોવનારા કારકોની અપાદન સંગ્રા યાપ છે), પરાજેતોઃ । (પા.મુ. ૧.૪-૨૬, કંટાળવું એવા અર્થના પરાન્તિ ધાતુ સાથે સંબંધવાળું, જેનાથી કંટાળવાનું) ॥ તે અર્થ દર્શોવતું કારક અપાદન કહેવાય છે) વગેરે સૂત્રો અને પુનમપાયેડવાદાનમ્ । સૂત્ર ઉપરનું પ્રથમ વાર્તિક હ્યુગ્વાવિરામપ્રમાદાર્થાનામુષસ્થાનમ્ । (નુશુષ્ઠા, વિરામ અને પ્રમાદનો અર્થ દર્શોવતા ધાતુઓ સાથેના કારકોની અપાદન સંગ્રા યાપ છે, એવો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ)માં અપાદન સંગ્રાનું વિશેષ વિધાન થયું છે. અપાદનકારક સાથે પંચમી વિકલિત વપાયા છે.

આવા બધાં વધારાનાં વિધાનો અપાદન માટે કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ બધામાં અપાય ક્રીડો નિર્દિષ્ટ હોય ॥ અથવા અપેક્ષિત હોય છે. સર્વજ્ઞ અપાયતું મહત્ત્વ છે જ. તેથી પુનં ભવાયેડવાદાનમ્ । એવો એક સૂત્રનિયમ કરવાથી કામ ચાલશે. વધારાના નિયમો કરવાની જરૂર નથી. આવા વધારાના નિયમો અપાદન અંગેની સફળ સમજણ વિનાના અવગણનાઓ માટે છે.

કર્તૃકર્મવ્યવહિતામસાક્ષાદ્ધારવલ્લિકયામ્ ।

અવલ્લિકયાસિદ્ધી શાસ્ત્રેડધિકરણ સ્મૃતમ્ ॥૧૪૮॥

કર્તા અથવા કર્મરૂપી મધ્યસ્થ દ્વારા ક્રિયાને પરીક્ષ રીતે ધારણ કરીને (તે) ક્રિયાની સિદ્ધિમાં મહદ્દય થનારને (વ્યાકરણ)શાસ્ત્રમાં અધિકરણ કહ્યું છે. (૧૪૮)

લોકવ્યવહારમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાના સંબંધમાં અધિકરણને સમજવામાં આગ્રુ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ક્રિયાને જ પરીક્ષ રીતે ધારણ કરીને ઉપકરક બનનારને અધિકરણ કારક કહેવામાં આવે છે. આપારરૂપ ક્રિયાનો કર્તા સાથે અને ક્રિયાપ ક્રિયાનો કર્મ સાથે સંબંધ છે. ક્રીડે ભાસ્વે । (સાદરી ઉપર ગેરો છે) અને સ્વાત્ત્વા વચ્ચે । (તપેલીમાં સંધિ છે) માં સાદરી અને તપેલી કર્તા અને કર્મ દ્વારા ક્રિયાને ધારણ કરીને તેને ઉપકરક બનતાં હોવાથી અધિકરણ કહેવામાં છે.

ક્રિયાના આશ્વરૂપ કર્તા અને કર્મની ધારણક્રિયા મટીને જે આપાર તેને અધિકરણ કહે ॥ (આપાર: અધિકરણમ્) ॥ એવો પાણિનિનો સૂત્રનિયમ (૧.૪.૪૫) છે.

ઉપપ્લેપસ્ય ચાભેદસ્તિલક્ષણકટાદિપુ ।

ઉપકારાસ્તુ મિથ્યન્તે સંયોગિતમવાચિનામ્ ॥૧૪૯॥

તલ, આકાશ અને સાદડી (એવા અધિકરણો)માં (આધારાધેય) સંબંધ જુદો જુદો નથી, પરંતુ, સંયોગ અથવા સમવાયથી જોડાયેલા પદાર્થોના ઉપકારો જુદા જુદા સમજાય છે. (૧૪૯)

ઉપરથી એટલે આધારનો આધેય સાથેનો સંબંધ, તલ, આકાશ અને સાદડીને આધાર તરીકે સમજતાં, આવો સંબંધ બધામાં એક સરખો છે.

અધિકરણને ત્રણ પ્રકારે સમજવામાં આવ્યું છે. દેવદત્તઃ કટે ભાસ્તે । (સાદડી ઉપર દેવદત્ત બેઠો છે) એવા ઉદાહરણમાં સંયોગી સાદડીના બધા ભાગમાં દેવદત્ત બેઠો નથી, તેથી અહીં આધાર એરી સાદડીને ઔપચર્યિક અધિકરણ કહ્યું છે. અહીં આધાર સાદડી અને આધેય દેવદત્ત વચ્ચે સંયોગ સંબંધ છે. (તિલેતુ લેતમ્ ।) 'તલમાં તેલ છે' એવા પ્રયોગમાં તલના બધા ભાગમાં તેલ છે તેથી આધાર એવા તેલને વ્યાપક અથવા અનિવ્યાપક અધિકરણ કહ્યું છે. અહીં તલ અને તેલ વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે. લે ચકુન્તવઃ । (આકાશમાં પંખીઓ છે) એવા ઉદાહરણમાં આકાશના વાર્તાવિક અવયવો નથી, પરંતુ કદિપત અવયવો છે. તેથી અહીં અધિકરણને વૈલકિક અધિકરણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અયિનાશો શુસ્ત્રસ્ય પ્રતિષ્ઠ્વે સ્વતન્ત્રતા ।

વિગિવ્યોપાદયચ્છેદ इत्याद्या भेदहेतवः ॥૧૫૦॥

પોતે નાશ ન પામવું, ભારનો સામનો કરવામાં સ્વતન્ત્રતા, અને ચોક્કસ દિશા સાથે સંબંધ, વગેરે, ભેદનાં કારણો છે. (૧૫૦)

ત્રિપાસિદિ માટેના ઉપકારો, સંયોગ અને સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થોમાં જુદા જુદા હોય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. તલ, આકાશ અને સાદડીના સંબંધમાં આવડા ક્યા ઉપકારો ॥ તે આ કારિકામાં જણાવવામાં આવે છે. તેલ માટે નાશ ન પામીને તલ, તેલ ઉપર ઉપકાર કરે છે. સાદડી પોતાની ઉપર બેસનારના ભારનો સામનો કરીને અર્ધાંત ભારને સહન કરીને ઉપકાર કરે છે. આકાશ પંખીઓને નીચેના પ્રદેશ સાથે ન પડવા દેવા રૂપી ઉપકાર કરે છે.

આકાશમિવ કેપાન્નિચ્દુ દેશભેદપ્રકલ્પનાત ।

આધારશક્તિઃ પ્રથમા સર્વસંયોગિનાં મતા ॥૧૫૧॥

કેટલાકના મતમાં, આકાશ, (તેમાંના) જુદા જુદા પ્રદેશોની દરખાને કારણે, બીજા સાથે સંયોગ પામતા બધા પદાર્થોની સુખ્ય આધારશક્તિ સમજાવામાં આવે છે. (૧૫૧)

બધા મૂર્ત પદાર્થો માટે આધાર હોય છે. આવો આધાર મૂર્ત હોઈ તેને પણ અધિકરણની જરૂર પડે. આવું અધિકરણ, સર્વને મળે, આકાશ છે. તારા અને નક્ષત્રોનું અધિકરણ પણ આકાશ છે. બધા પદાર્થોના આધારસભી પૃથ્વીનું અધિકરણ પણ આકાશ છે. અવયવી પદાર્થોનો આધાર તેમના અવયવો છે. અવયવોનો આધાર તેમના પરમાણુઓ છે અને તેમનો પણ આધાર આકાશ છે.

इदमेति भावानामभावाच्च प्रकल्पते ।

जपदेवस्तमकाशनिमित्तं सप्रचक्षते ॥१५२॥

પદાર્થો અગે, 'આ અહીં' છે, એવો શબ્દપ્રયોગ, તેમનો અભાવ હોય તો કદાપી શકાતો નથી તે શબ્દપ્રયોગ આકાશને આધારે છે એમ કહેવાય છે (૧૫૨)

વૈયાકરણોને! આદર્શ શબ્દોને! પ્રયોગ છે શબ્દ જે દર્શાવે તેને તેઓ 'પ્રમાણુ સમજે છે. 'આ નક્ષત્ર અહીં છે' એવા પ્રયોગમાં 'અહીં' એવો શબ્દ આકાશનો વાચક બને છે, આ અવસ્તુ નથી, કારણકે, અવસ્તુ અગે આ પ્રકારનો શબ્દવ્યવહાર યશો નહિ. શબ્દપ્રયોગ, હમેશાં કોઈકનું નિરૂપણ કરીને કરવામાં આવે છે. નિરૂપણનો આધાર પદાર્થ છે. દાબોભાવે દુક્ષમ્ । (શબ્દના અભાવે સુખ હોય છે) એવા પ્રયોગમાં અભાવ પણ આધાર છે.

कालात् क्रिया विभज्यन्ते आकाशात्सरर्मूर्त्य ।

एतत्तत्ત્વમ્બેધભેદોપनिवन्धन ॥१५३॥

કાલને કારણે ક્રિયાઓના અને આકાશને કારણે બધા પદાર્થોના વિભાગ સમજાય છે. આનો બી લેદ અલેદ ઉપર આધાર રાખનારો છે. (૧૫૩)

શબ્દશ્રવણી કાલ અને આકાશ એવી બે શક્તિઓ છે. ભર્તૃહરિએ કાલસંસુદેશમાં જણાવ્યું છે તેમ કાલ પ્રતિનિધ અને અનુમતિ દ્વારા સમગ્ર વિશ્વમાં વિભાગો સર્જે છે પદાર્થોનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને શયન ક્રિયાઓ મટી કાલ જવાબદાર છે. સત્ત્વા મૂર્તિ પદાર્થો આકાશને કારણે જુદા જુદા સમજાય છે. આકાશ અને કાલમાં ભેદની કદખના, અભિન્ન પ્રકૃતિ તેઓ શક્તિઓ હોવાને કારણે છે

यद्यप्युपयसिर्वेश्विशेषमनुरुच्यते ।

शब्दप्रवृत्तिधर्मास्तु कालमेवावलम्ब्यते ॥१५४॥

ઉપવાસ(નું કાર્ય) શ્રેષ્ઠસ્થ સ્થાનની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં, શબ્દની, તેના વપરાશકર્તા (સ્વાભાવિક) શક્તિને કારણે તે કાલ ઉપર જ આધાર રાખે છે. (૧૫૪)

આ કારિકાના વિચારના મૂળમાં તથા-જ્ઞાનદ્વય; (૧) સુ. ૧-૪-૪૮, ૩૧, બહુ, બધી અને જા ઉપરનો સાચોના વસ્તુ ધાતુના આધારની કર્મસત્તા થાય છે) ઉપરનું વર્ણનવર્ણ્ય પ્રતિષેધ : છે.

આ વાર્તિક પ્રમાણે વસ્તુ ધાતુનો અર્થ જ્ઞાત થતો હોય એવા પ્રસંગે કર્મ-સત્તાની પ્રતિષેધ કરવો, એમકે પ્રામે લખવલિ । (તે માગમા ઉપવાસ કરે છે) આ વાર્તિકમાં ભરવર્ણ એવો પ્રયોગ છે તેનો અર્થ જાણના પ્રતિષેધ અર્થાત્ ઉપવાસ સમજવાનો છે. કેટલા જગ્યાં છે કે જગત્ત્વ પ્રયોગને ભરવર્ણવાચક સમજવો એવું, અને અર્થને નિવૃત્તિના અર્થમાં સમજીને 'જોજનનિવૃત્તિનો વાચક' (જ્ઞાત ધાતુ) એવો અર્થ ભરવર્ણ્યનો કરવો એવું.

બાબકાર પતંજલિ આ વાર્તિકનું અંકન કરતાં જણાવે કે પ્રામે ઉપવસતિ । માં પ્રામે શબ્દ ઉપવસતિનું અધિકરણ નથી, પરંતુ ત્વ ઉપચર્ચા વિનાના વસ્તુ ધાતુનું અધિકરણ છે. તેથી પ્રામે ઉપવસતિ । પ્રયોગને પ્રામ' અર્થે વચ્ચે ત્રિત્વ ઉપવસતિ । એવા અર્થમાં સમજવો જોઈએ. પ્રામનો ઉપવસ સાથે સંબંધ નથી, પરંતુ રહેવા સાથે છે અને ઉપવસનો સંબંધ ત્રિત્વ અર્થાત્ કાલ સાથે છે. ભર્તૃહરિએ ઉપવસના કાલ સાથેના સંબંધના આ વિચારને આ કારિકા દ્વારા સ્વીકાર્યો છે.

વસતાવપ્રયુક્તોઽપિ વૈજ્ઞોઽધિકરણ' સ્તતઃ ।

અપ્રયુક્ત' ત્રિત્વાદિ કર્મ' ઓપવસૌ સ્મૃતમ્ ॥૧૫૫॥

નિવાસ (ક્રિયા)નો ઉલ્લેખ થયો ન હોય છતાં, સ્થાનને અધિકરણ સમજવામાં આવે છે. 'ત્રણ રાત્રીઓ' એવો પ્રયોગ થયો ન હોય તો પણ (બાબપ્રયોગમાં તેને ઉપવસ (ઉપવાસ કરવો)નું કર્મ' જણાવવામાં આવ્યું છે. (૧૫૫)

પ્રામે ઉપવસતિ । એવા પ્રયોગમાં નિવાસનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં, પ્રામ તીર્થ ન હોવાથી ઉપવાસ ગણ્યું થાય સ્થાન નથી; તેથી પ્રામ, નિવાસનું અધિકરણ બને છે. કેપટ જણાવે છે કે ઉપવાસનું કર્મ ત્રિત્વ' અર્થાત્ કાલ સાથે અન્તરંગ છે અને પ્રામ અર્થાત્ સ્થાનના સંબંધમાં બહિરંગ છે. પ્રામ, નિવાસ સંબંધે અન્તરંગ છે અને ઉપવાસ ક્રિયાના સંબંધે બહિરંગ છે. સરખાવો કેપટ (પા.પ્ર. ૧.૪.૪૮ ઉપરનું બાબપ્રદીપતું ૦૫/૫૫ના) ■ અન્તરંગત્વાત્પ્રતીયમાનવસિક્રિયાયેષો પ્રામસ્વાધિકરણમાવઃ, ઉપવસન' ■ સ્વરૂપેષેષ કાલમપેક્ષતે ઈતિ કાલેનૈવાસ્થાનત્વાદઃ સંબન્ધઃ । કેપટનું આનું બ્યાખ્યાન હેઠાંરાજના શબ્દો ધ્રુવમાનાદાં દુરવસિક્રિયાયાં કાલ એવાન્તરજ્ઞોઽધિકરણ મિત્વશ્ચુચ્ચમાનવપેક્ષસોપરવાદાદિત્યેષે પ્રવેશનક્રિયયૈવ યદ્દમ્ ।

સંબન્ધઃ કારકેઽયોઽન્યઃ ક્રિયાસરકર્તૃવકઃ ।

શ્રુતાયામધુતાયાં વા ક્રિયાયાં સોઽભિષીયતે ॥૧૫૬॥

ક્રિયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય કે ન થયો હોય તો પણ, (કર્મ' વગેરે છે) કારકોથી જુદો (અમળતો), ક્રિયા અને કારક વચ્ચેના સંબંધ પૂર્વકનો જે (શેષ રૂપ સંબંધ) છે તે હવે સમજાવવામાં આવે છે. (૧૫૬)

શેષ સંબંધને સમજાવતું પાણિનિસૂત્ર છે પટ્ટી સોમે । (૨.૩.૫૦, પ્રતિપદિક્ષી જુદો અને કર્મ, કરજી વગેરે કારકો સિવાયનો જે સ્વસ્વામિભાવ વગેરે સંબંધ તેને શેષ સંબંધ કહે છે). આ શેષ સંબંધને દર્શાવવા પછીના પ્રત્યેકો ચોખ્ખામાં આવે છે, જેમકે રાજઃ પુરુષસ્ય યદ્દમ્ । પત્તોઃ પાદઃ । અને પિતુઃ પુત્રઃ । પદેધા ઉત્તરરજ્જુમાં સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ છે; ખીજામાં અવયવઅવયવિભાવ સંબંધ છે અને ત્રીજામાં જન્યજનકભાવ સંબંધ છે. નામ અને ક્રિયાપ વચ્ચે પ્રાપ્ત થતો સંબંધ શેષસંબંધ છે.

કેમ રોડ ચાલના એ અર્થો કહ્યો કે, (૧) અપ્રધાન અર્થાત્ ગૌણ અને (૨) બાકી રહેલ અને અર્થો યોગ્ય નથી, એ વાતને બાબકારની સમતિ છે, કર્મ વગેરે કારક સંબંધોથી જુદો સંબંધ એટલે રોડ સંબંધ (કર્માદિઓ વડન્ય અર્થો સંબંધ) મેં આ પા. મુ. ૨.૩.૫૦) એવો મત સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણકે કર્મ વગેરે કારકોથી જુદો કોઈ સંબંધ નથી રાજ પુરુષ । અને વૃક્ષસ્વ શાસ્ત્ર । જેવા ઉદાહરણોને તપાસતા જણાય છે કે રાજ કર્તા છે અને પુરુષ પ્રધાન છે અને વૃક્ષસ્વમાં કુળ આધિપત્ય છે

તો પછી કર્મ વગેરેની જ્યાં અવિવશા દેખે ત્યાં તે સંબંધને શેષ સંબંધ કહેવો જોઈએ (જનાર્ણનામવિવશા ૩ સો. ૧), જેમકે અહોમિદા દશા (ગિન વિનાની ધેગી) અને અનુદાન કળ્યા । (પેટ વિનાની કન્યા) આ ઉદાહરણોમાં લેખ અને ઉદરનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં વક્તા વડે તે જાણાવાનું નથી

મિલકાતકર્તૃત્વ સંબંધી શેષ સંબંધને પણ કારકરૂપ સંબંધ સમજવામાં આવે છે, જેમ કે રાજ પુરુષ ।, વૃક્ષસ્વ શાસ્ત્ર ।, વગેરે વાદ અને વિરુદ્ધ । આ દાનક્રિયા, નિવાસ ક્રિયા, લેપસિક્રિયા વગેરે ક્રિયાઓ વડે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ, અવયવઅવયવિભાવ સંબંધ વગેરે છે

રાજ પુરુષ । ઉદાહરણમાં રાજ પુરુષને આપે છે એવા અર્થમાં સ્વસ્વામિભાવ સંબંધમાં ક્રિયાકારક સંબંધ કારણ રૂપે છે અને શેષ સંબંધ ફળરૂપે છે, રાજ અને પુરુષ, પહેલા કર્તા અને સપ્રધાન દત્તા શેષ સંબંધના સંસ્કારમાં કર્તા વગેરે વિશેષ કારકોની પ્રાપ્તિ નથી, તેથી રાજના સામાન્ય કારક સમજવામાં આવે છે

દ્વિત્વોડણ્યસૌ પરાર્થત્વાદ મુનેષુ વ્યતિરિચ્યતે ।

તત્રામિધીયમાન સન્ પ્રધાનેડ્યુપગુચ્યતે ॥૧૫૭॥

આ (શેષ સંબંધ), એ (સંબંધીઓ)માં ત્યાં હોવા છતાં ગૌણ પદાર્થ (વાચક શબ્દો)માં, તે શબ્દો બીજા અર્થાત્ મુખ્યને માટે હોવાથી, વિશેષતા દર્શાવ નારો અને છે (અને) ગૌણમાં વાચ્ય બનતો તે મુખ્ય સાથે પણ ઉપયોગી અને છે

ગૌણભાવ અને મુખ્યભાવ એમ બે પ્રકારે સંબંધ રહેલો છે, તેથી શેષ અર્થ પ્રાપ્ત થતી પદ્ધતિ વિમુક્તિ એકને માટે જ ચોગ્ય છે આ પદ્ધતિ ગૌણભાવ દર્શાવતા શબ્દને નહિ આ રોડ સંબંધ ગૌણભાવના જ વિશેષતાઓ દર્શાવે છે અને તેથી ગૌણભાવ દર્શાવતા શબ્દોમાં વિલક્ષિતનો ફેરફાર પ્રાપ્ત માન છે પદ્ધતિભાવ પોતાના સ્વરૂપથી જુદા થયા વિના સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે રાજ પુરુષ । એવા ઉદાહરણમાં પ્રધાન એવા પુરુષની વિશેષતા ગૌણ એવા ગળ સ્થિતિ સંબંધને કારણે સમજાવામાં આવે છે પરંતુ આવી સમજણ વાગ્યામાં આધારે છે આ ઉદાહરણમાં પુરુષ એવી પ્રથમાર્થ પ્રાપ્તિપદ્ધતિ અર્થ ઉપરાંત જે વિશેષતા છે તે રાજ એવા પદ્ધતિ સંનિધાનને કારણે છે અર્થાત્ રાજ પુરુષ । એવા એ પદ્ધતિના વાક્યને મારણે છે બાબકારની આ રીતના દેનારાને પોતાના શબ્દોમાં અવતારી છે એવત્તુચ્યતે પ્રવાગતસ્વાધિક્ષસ્વ ચારિત્ર્યત્વ મુજ્જત્વ-મુજ્જત્વ વર્તીત પરસ્પરાદ્યુદ્ય પદમદ્યુદ્ય વાચ્યત્વાદ ।

નિમિત્તનિયમઃ શબ્દાત્ સંવન્ધસ્ય ન ગૃહ્યતે ।

કર્મપ્રવચનીયૈસ્તુ ॥ વિશેષોઽવરુદ્ધયતે ॥૧૫૮॥

(શેષ)સંબંધના નિયત કારણરૂપ (ક્રિયાવિશેષ) ને શબ્દ(સામર્થ્ય)થી (કોઈક વાર) લાગી શકાતો નથી. આવો વિશેષ, કર્મપ્રવચનીયો વડે રુપરૂપ થાય છે

સંબંધને ક્રિયાકારકપૂર્વક કહ્યો છે. પરંતુ ક્રિયા કયી અને કારણ કોને કહેવાશે તેને કેવી રીતે જાણી શકાય તે અંગે આ કારિકા રુપરૂપતા કરે છે.

વિદુઃ પુનઃ । (પિતાનો દોકરો) પ્રયોગમાં બે સંબંધ રુપરૂપ થાય છે. પરંતુ હાજરુદ્ધઃ પ્રયોગમાં સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ અંગે, તે સંબંધ કયી ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થયો છે, એ સમજાવું સહેલું નથી આવા પ્રયોગોમાં, સંબંધ માટે નિયત એવી ક્રિયા, કર્મપ્રવચનીય વડે સમજાય છે. શાપ્તવ્યસ્ય સંહિતામનુશ્ચરવર્ણ । (શાકલ્યની સંહિતાના પાઠ પછી વૃષ્ટિ થઈ.) પ્રયોગમાં વૃષ્ટિ અને પાઠ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સંબંધ છે. આવા સંબંધ માટેનું નિમિત્ત અર્થાત્ પાઠ સાંભળવાની ક્રિયા, કર્મપ્રવચનીય અનુ દ્વારા સમજાય છે, કારણ કે, અન્યન અનુવિષ્ણમ્ એવા પ્રયોગો ભણે છે.

સાધનૈર્વર્ણપદિષ્ટે ચ શ્રૂયમાણક્રિયે પુનઃ ।

પ્રોક્તા પ્રતિપદ્ વચ્ચી સમાસસ્ય નિવૃત્તયે ॥૧૫૯॥

(કર્મ વગેરે) કારકો વડે જોળખાતા અને ક્રિયાના ઉદભેદ વાળા (શેષ રૂપ) સંબંધ અંગે દરેક પદમાં પછી વિભક્તિનું વિધાન, સમાસની નિવૃત્તિ માટે છે. (૧૫૬)

કર્મ, કરણ વગેરે કારકો શેષ સંબંધની જોળખ માટે છે. શેષ સંબંધ એટલે કર્મ વગેરે કારકો સાથે સમાન અધિપ્રણમાં રહેલો અને તેમના રૂપ રૂપ સંબંધ. આવા સંબંધને દર્શાવવા માટે વચ્ચી રોપે । મૂળમાં પછી વિભક્તિનું વિધાન થયું છે. અધિર્ધરેદેતા કર્મણિ । (પા મૂ ૨ ૩.૫૨, સ્મરણનો અર્થ દર્શાવનાર ધાતુ અને રવ્ અને ફૃગ ધાતુના કર્મને શેષના અર્થમાં વર્ણ થાય છે) વગેરે મૂત્રોથી સિદ્ધ થતા પ્રયોગો માટે આવા જુદાં મૂત્રો કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ આવા જુદાં મૂત્રોનું પ્રયોગન એ છે કે આ મૂત્રોમાં દરેક પદ માટે જેનું વિધાન થયું છે, એવી પછીનો સોપ થાય, અર્થાત્ તે માટે પછી સમાસની નિવૃત્તિ માટે આવા વર્ણનાનાં મૂત્રોની રચના થઈ છે. વાર્તિકકારે પથ્ય કંશુ ॥ કે પ્રતિવચિયાના વચી ન સમ્બન્ધે । તેથી વાનુઃ સ્વરૂપ્ એવા પ્રયોગમાં સાદુસ્વત્મ । એવો સમાસપ્રયોગ યશો નદિ.

નિષ્ટયાં કર્મવિપયા વચ્ચી ચ પ્રતિપિપ્યતે ।

રોપલઘ્નયા વચ્ચી સમાસસ્ય નેષ્યતે ॥૧૬૦॥

નિષ્ટ (પ્રત્યયવાળા શબ્દરૂપ) સાથે પ્રાપ્ત થતી કર્મવિપયક વચ્ચીનો પ્રતિરોપ થાય છે. (પરંતુ) વચ્ચી, રોપરૂપ સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતી હોવાથી. સમાસનો નિરોધ થાય છે. (૧૬૦)

માતૃ: સ્મૃત્ય્ । એવા પ્રયોગમાં સ્મૃત્ય્ પદ સાથે માતૃ: એવો વધીને પ્રયોગ થયો છે. આ કર્મવિપક્ષ પછી કર્તૃર્જનો: કૃતિ । (પા. સ. ૨.૨.૧૫) સૂત્રથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પછીને ન સોકામ્યનિષ્ઠાસહચર્યત્વાત્ । (પા. સ. ૨.૩.૧૯) સૂત્રથી પ્રતિરેધ થાય છે, પરંતુ પછી રોપે સૂત્રથી શેષની વિવક્ષામાં પછી સિદ્ધ થાય છે, છતાં અધોગર્ધવેશાં કર્મણિ । (પા. સ. ૨.૩.૫૨) વગેરે સૂત્રો દ્વારા પછીનું જે વિધાન થયું છે તે નિપમાર્થ છે, અર્થાત્ 'પછી થયી જ જોઈએ, તેથી માતૃ: સ્મરણ્ । નો સમાસ થશે નહિ.

અમ્યેન વ્યપવિટ્સ્ય યસ્યાન્યત્રોપજાયતે ।

વ્યતિરેકઃ સ ધર્મો દ્વૌ લક્ષ્મણે વિપયાન્તરે ॥૧૬૧॥

બીજા (અર્થાત્ ગૌણ પદ) વડે જોગખાતા જે (અર્થાત્ મુખ્ય પદ)નો બીજો વિશેષ (સંબંધ) ઉત્પન્ન થાય છે તે (મુખ્ય પદ) બીજા વિવધમાં બે ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૬૧)

રાજ: પુરુષસ્ય કમ્બલઃ । એવા પ્રયોગમાં રાજ: એવા ગૌણ પદ વડે પુરુષસ્ય નો કમ્બલ: એવા બીજા પદ સાથે ગૌણભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પુરુષસ્ય એવું પદ મુખ્ય-ભાવ અને ગૌણભાવ એવા બે ધર્મો પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રોધાન્યં સ્વગુણે લક્ષ્મણ પ્રધાને યતિ ઓપતામ્ ।

સહયોગે સ્વયોગેડતઃ પ્રધાનત્વં ન દીયતે ॥૧૬૨॥

પોતાની સાથેના ગૌણપદના સંદર્ભમાં મુખ્યત્વને પ્રાપ્ત ક્યો પછી, સહ (સાથે) પદથી જોડાયેલું (તે પદ), બીજા (કોઈક) મુખ્ય પદના સંદર્ભમાં શેષ રૂપ બને છે. તેથી (તેનો સાથેના પદના સંબંધમાં) તેનું (પહેલાંનું) મુખ્યત્વ દૂર થતું નથી. (૧૬૨)

રાજ: પુરુષ: । માં પુરુષ પ્રધાન છે અને રાજ: ગૌણ છે, પરંતુ રાજ: પુરુષસ્ય કમ્બલ: માં કમ્બલ: મુખ્ય પદ છે અહીં ગૌણ બનેલ પુરુષસ્ય પદ, તેનું રાજ: પદ સાથેનું મુખ્યત્વ છોડી દેતું નથી, કારણ કે જાનેના ધર્મો જુદા છે.

મહાયુક્તેડપ્રધાને । (પા.મ. ૨.૩.૧૯, સહ સાથે જોડાયેલા ગૌણ પદને તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે) અમાણે પુત્રેજ સહ આગત: । એવા પ્રયોગમાં અપ્રધાન પદ પુત્ર વગેરે સહ પદ સાથે હોય ત્યારે તૃતીયા પ્રાપ્ત કરે છે. દેવદત્તસ્ય પુત્ર: । માં પુત્ર પદ પ્રધાન છે. પહેલા પ્રયોગમાં આગમનકર્તાના સંદર્ભમાં પુત્ર પદ ગૌણ છે.

સિદ્ધયામિમુસ્તીભાવમાત્રં સંવોધનં વિદુઃ ।

પ્રાપ્તામિમુસ્યો હર્ષાભ્યાં ક્રિયાસુ વિનિયુજ્યતે ॥૧૬૩॥

સિદ્ધ થયેલા આધનવાળા પદાર્થને પોતાની સંમુખ બતાવવાને સંવોધન કહેવામાં આવ્યું છે. સંમુખના પ્રાપ્ત કરનારો કર્તા ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૧૬૩)

સાધન સમુદેશના છેલ્લા વિભાગની કારિકાઓ ૧૬૩થી ૧૬૭ સુધીમાં સંબોધન અને વિમર્શિતના દ્રવ્ય સાથેના સંબંધ વિષે સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કારિકા ૧૬૩ અને ૧૬૪માં સંબોધનની સમજણ આપવામાં આવી છે. કારિકા ૧૬૬માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નિબંધિતનો અર્થ દ્રવ્ય નથી છેલ્લી બે કારિકાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કિંના સાથે સંબંધને પામતા છતાં દ્રવ્યનો સ્વભાવ બદલાતો નથી.

આ પાંચ કારિકાઓ ઉપરના વ્યાખ્યાનની ભૂમિકા જાણતા હોવારાજ, કારિકા ૧૬૩ના વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં પ્રથમા વિભક્તિ અંગેના પ્રાતિપદિકાર્યોદ્ધરિનાવચનમાત્રે પ્રથમા (પા. સ. ૩.૩.૪૬, માત્ર પ્રાતિપદિકાર્યં લિંગ, પરિમાણ અને વચન દર્શાવવા માટે પ્રથમા વિભક્તિ વપરાય છે) સૂત્ર ઉપરના વાર્તિકો અને બાળ્ય વ્યાખ્યાનને અવતારે છે. ભર્તૃહરિના પ્રથમા અંગેના ચોક્કસ કારિકાસ્થ કથનના અભાવમાં આવી હેનારાને રજૂ કરેલી વિગતપૂર્ણ ચર્ચા અરથાને લાગે છે. તેથી એવો તર્ક કરી શકાય કે પ્રથમા અંગેના ભર્તૃહરિના વિધાને રજૂ કરતી કારિકાઓને પ્રથમાત્થ યોગ્ય ઠરો.

વાર્તિકકાર જણાવે છે કે ધીર પુરુષ । જેવા સમાનાધિકરણ પહેલાંના પ્રયોગોમાં પ્રથમાની સિદ્ધિ મટે જુદો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ, કારણ કે આ ઉદાહરણમાં પુરુષત્વ એવા પ્રાતિપદિકાર્ય ઉપરાંત ધીરત્વ એવો વિશેષ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા વાર્તિક દ્વારા આવા જુદા ઉદ્દેશોની વાત નકારવામાં આવી છે, કારણકે અહીં ધીરત્વ એવો વિશેષ અર્થ ધીર પુરુષ । એવા વાક્યાર્થને કારણે છે.

ઉપરની વાતના વિકલ્પમાં અભિદિષ્ટે પ્રથમા । અર્થાત્ 'તિડ્', 'કુત્' વગેરેથી અભિદિષ્ટ કરતી, કર્મ વગેરે અર્થમાં પ્રથમા થાય છે એવું સૂત્ર કરવું જોઈએ અને જ્યાં કરતી, કર્મ વગેરે અર્થ તિડ્ વગેરેથી અભિદિષ્ટ થતા ન હોય ત્યાં પ્રથમા સમજવા માટે જુદું વિધાન કરવું જામ કરવાથી જણ, વ્યક્ત એવા પ્રયોગો સિદ્ધ થશે આવું કરવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે, જ્યાં બીજા કોઈ ક્રિયારૂપને પ્રયોગ ન હોય ત્યાં ભવ્ય થાતું કિનારૂપ જલ્દિ (છે) સમજાય છે જ, જેથી જણ, એટલે જણ જલ્દિ । એમ સમજાય છે પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તો જ તેને વાચક સજ્જ પ્રયોજવામાં આવે છે (ન સત્તા વચાર્થોઃ સ્થનિષ્ઠતિ ।)

ત્રીજા વિકલ્પમાં તિડ્સમાચારિહરણે પ્રથમા । અર્થાત્ તિડ્ પ્રકાર સાથે જે કારક સમાનાધિકરણમાં હોય તેને પ્રથમા થાય છે, એવું સૂત્ર કરવું જોઈએ આ અંગે પણ પહેલાં કહ્યું છે કે અસ્તિ એવા અસ્તિત્વવાચક સજ્જનો પ્રયોગ હોય ત્યાં થાય છે જ, આવા વૈમર્શક સૂત્રવિધાનો આભારે ખડન કર્યું છે અને પાણિનિના પ્રાતિપદિકાર્ય ૦ । સૂત્રને સ્વીકાર્યોગ માન્ય છે.

આ કારિકામાં સંબોધન અંગે ઉદ્દેશ્ય જ પૂર્ણ નતેવ સ્વરૂપવાળા પદાર્થને ચોક્કસ કિનારો યોજવા માટે આપણી સમુખ લઈ આવવો તેને સંબોધન કહે છે. સમન વગેરે ક્રિયાઓમાં નિયુક્ત થયેલ કર્તાને સમુખ કરવામાં આવે જ આવું સામુખ્ય વિશેષ અર્થ થશે તેથી પ્રાતિપદિકાર્યે પ્રથમા । એવું સૂત્ર જે માત્ર પ્રાતિપદિક વગેરેના અર્થમાં પ્રથમાનું વિધાન કરે છે, તે ઉદ્દેશ્યોમાં થશે નહિ તેથી સંગોચન થાય. (પા. સ. ૨-૩-૨૭, અને સંબોધન અર્થમાં પણ પ્રથમા થાય છે) એવું જુદું સૂત્ર કરવામાં આવ્યું છે.

સંયોગન ન વાક્યાર્થ ઇતિ પૂર્વેભ્ય આગમ ।

અદ્વદેશેન વિમક્ત્યર્થ વાક્યાર્થ સમુપોદ્ધૃતા ॥૧૬૪॥

પ્રાચીન અન્યકારોનો નિશ્ચિત મત છે કે સંયોગન, વાક્યના (અર્થના ભાગ) રૂપે નથી. (સંક્ષેપમાં) કહેવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી વાક્યના અર્થોમાથી વિભક્તિના અર્થોને છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે. (૧૬૪)

સંયોગનની સમજણ વાક્યમાના બીજા પદો વિના પ્રાપ્ત થતી હોવાથી સંયોગનનો સંબંધ પદના અર્થ સાથે છે, વાક્યના અર્થ સાથે નથી

ઉદાહરણ અર્થ પ્રદેશ અર્થાત્ અવનવ સારીએ તો ૧૭ વાક્યના અવનવોમાથી અર્થાત્ પદોમાથી પ્રાપ્ત થતા અર્થોમાથી વિભક્તિના અર્થોને છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે એવો અર્થ થાય છે

વિમક્ત્યર્થેડઘ્યયોમાવચ્ચનાદવસીયતામ્ ।

અન્યાં દ્રવ્યાદ્ વિમક્ત્યર્થ સોડઘ્યયેનામિધીયતે ॥૧૬૫॥

વિભક્તિ (વગેરે)ના અર્થોમાં (પ્રાપ્ત થતા અન્યથાના) અન્યથોભાવ સમાસનું વિધાન થયું હોવાથી, વિભક્તિનો અર્થ દ્રવ્ય નથી એમ સમજવું જોઈએ આવો અર્થ અન્યથા વડે જણાવવામાં આવે છે (૧૬૫)

અન્યથા વિમક્ત્યર્થોપસમૃદ્ધિવૃદ્ધિરમાત્રાત્પ્રતિભાસાદુર્ગાવપચાદયોદુર્ગાવપચાદય-સંવત્સિકાલ્યાનત્વવગેરે । (પા સ ૨૧૬) જણાવે છે કે વિભક્તિ સામીપ્ય, સમૃદ્ધિ આપત્તિ, વસ્તુનો અભાવ દૂર જવું, અસપ્તિ, અન્યોત્પત્તિ, પાછાથી, યથા (જેવું)ના અર્થો, અનુક્રમ, યોગપદ, સાદરપ, યોગ્યતા, સાકર્ય અને અન્ય એવા અર્થો દર્શાવનારા પદો સમર્થ સુખ-તો સાથે સમાસમાં જોડાય છે, અને આ સમાસ અન્યથોભાવ કહેવાય છે આ સૂત્ર પ્રમાણે અભિધિ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય કે હવે અભિધિ (દર્શન) અભિધિત્વ । જીઓ સંબંધ)માં જોઈ વડે દર્શાવતો વિમક્ત્યર્થ દ્રવ્યનો વાચક હોય તો જો અર્થ વડે તેનો ઉદ્દેશ થયો હોવાથી અન્યથા એવા પ્રયોગની જરૂર નથી તેથી વિભક્તિના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા અન્યથાના અન્યથોભાવ સમાસનું વિધાન થયું હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાતિપદિક દ્રવ્યનું જ અભિધાન કરે કે કનં વગેરે સક્રિય કરકારનું અભિધાન કરતું નથી

દ્રવ્યં તુ ચદ્વ સર્થામૂત તદત્યન્ત તથા મવેત્ ।

ક્રિયાયોગેડપિ તત્પ્રાસૌ દ્રવ્યત્મા નાપહીયતે ॥૧૬૬॥

જે દ્રવ્ય જેવા વ્યભાવવાળું હોય છે તેવું તે હ મેશા રહે એ ક્રિયાઓ માથે મળવામાં આવતું હોવા છતાં, તેનો આ દ્રવ્યરૂપ વ્યભાવ દૂર થતો નથી (૧૬૬)

જાથી અવસ્થાઓમાં દ્રવ્ય એ સરખું રહે છે, અવસ્થા, તેમાં ફેરફાર કે ધટાડો થતા

નથી. વૃત્ત પરમ ૧, ક્ષેપણ કલ્પિતમ્ । એવા પ્રયોગોમાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ વડે સમન્વિતો દ્રવ્યનો બેઠ પશુ મિથ્યા છે. ક્રિયાઓ અનેક હોવા છતાં, સ્થિર એવું દ્રવ્ય, પોતાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર પામતું નથી.

તત્માદુ યત્ કરણં દ્રવ્યં તત્ કર્મ ન પુનર્ભવેત્ ।

સર્વસ્ય ચાન્યાયામાસતસ્ય દ્રવ્યાત્મનો ભવેત્ ॥૧૬૭॥

તેથી તે દ્રવ્ય કરણ (કારણ) છે, તે ફરીવાર કર્મ બનતું નથી, જો એમ ન હોય તો, બધું દ્રવ્યરૂપ જુદા જ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય. (૧૬૭)

જે દ્રવ્યને કરણરૂપે સ્વીકાર્યું છે, તે તેવી જ અવસ્થામાં કાર્યરૂપે કે બીજા સાધનરૂપે પ્રાપ્ત થાય નહિ. ભૂતદિગ્નિ આ બાબત ઉપર ખાસ બાર મૂકે છે.

આ બે કારિકાઓ ઉપર બ્યાખ્યાનમાં હેલારાજ જણાવે છે કે જા સુ હાર્તેદિતિનાથયો, પશૌ । [૩, ૨ ૨૫, કર્મવાચકે હિતિ (જોતર) અથવા (પશુના નાકમાં નાખવાની) નાથ એવા શબ્દો ઉપપદ્દ હોય તો, પશુ શબ્દ કર્તા હોય ત્યારે જ (હરથુ) ધાતુને કદ પ્રત્યય થાય છે, જેમકે દત્તિહરિ, વશુ । નાથહરિ, વશુ । (અચકે ક્ષર્ણ જનારુ પશુ, નાથ ક્ષર્ણ જનારુ પશુ) અને સમાનકર્તૃકયો. પૂર્વકાલે વલ્યા । [પા. સુ ૩ ૪ ૨૧, બ્યાં અનેક ક્રિયાઓનો કર્તા એક હોય ત્યાં તે ક્રિયાઓમાંની પૂર્વકાલની ક્રિયાના વાચક ધાતુને વલ્યા પ્રત્યય લાગે છે, જેમકે સ્માલ્યા મુહુર્વા પ્રતિ । 'સ્નાન કરીને જમીને ભય છે' પ્રમાણે દ્રવ્ય સાધન તરીકે સમન્વિત હોવાથી વિભક્તિનો અર્થ દ્રવ્ય હોઈ શકે નહિ એ વાતનો નિર્દેશ થાય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે દ્રવ્યની જુદી જુદી શક્તિઓ સાધન રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને શક્તિઓની વિન્નતા પ્રમાણે સાધનની વિન્નતા સમન્વય છે.

इति साधनसमुद्देश

આ પ્રમાણે સાધનસમુદ્દેશ પૂરે થયો.

ક્રિયાસમુદેશ:

ક્રિયાસમુદેશ.

ચાલતિસદ્ધમસિદ્ધં વા સાધ્યત્વેનાભિધીયતે ।

આધિતકમરૂપત્વાત્ તત્ક્રિયેતિ પ્રતીયતે ॥૧॥

જ્યારે સિદ્ધ અથવા અસિદ્ધને સાધ્ય તરીકે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે, (તેણે) કમનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તેને ક્રિયા કહે છે. (૧)

સાતમા સમુદેશમાં સાધન અર્થાત્ કારકની ચર્ચા કરવામાં આવી. સાધનને સાધ્ય અર્થાત્ ક્રિયાની અપેક્ષા હોવાથી કહે ક્રિયાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

(મૂલાદ્યો ધાતુઃ । ૧.૩.૧ ઈવાદિ ગણુમાં પકિત શબ્દોને ધાતુઓ કહેવાય છે) એવા મૂળ ઉપરના બાબમાં ક્રિયા વિશે સર્વત્રાહી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રાચીન આચારીએ "ક્રિયા રૂપ અર્થ" દર્શાવનારા જ્ઞાતિજણુમાંના શબ્દો" ધાતુ કહેવાય છે, એવી ધાતુ શબ્દની વ્યાખ્યા આપી છે. આ વ્યાખ્યામાંના ક્રિયા શબ્દના અર્થ વિશે વિચારતાં અનેક વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) ક્રિયાને કોઈ મૂળ રૂપ ન હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ થતી નથી. તેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ધણીવાર બધાં સાધનો કાઠર હોય ત્યારે 'તે રાધિ છે' એવા પ્રયોગ થાય છે. કોઈવાર આવો પ્રયોગ થતો નથી જ્યારે સાધનો પાસે હોય અને 'તે રાધિ છે' એવા પ્રયોગ થતો હોય ત્યારે તેને ક્રિયા કહે છે. વજુ વગેરે ધાતુઓ ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે તે 'કરવું' એવા ધાતુ સાથે સમાનાધિકરણમાં છે. તે શું કરે છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, 'તે રાધિ છે' એમ કહેવાય છે. ક્રિયાવિવચક પ્રશ્નોનો ઉત્તર ક્રિયાવિવચક જ હોવાથી, વજુ વગેરે ધાતુઓને ક્રિયાવાચક કહી શકાય.

(૨) મદ્, મૂ, અને કિદ એવા શબ્દોને ધાતુ કહેવા માટે શાસ્ત્રમાં રચ્યત કથન કરવું જોઈએ. કારણ કે, 'તે શું કરે છે?' એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર 'તે છે,' એમ આપી શકાતો નથી. અર્થાત્ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે 'તે રાધિ છે' (વચિ) અને 'તે કરે છે' (કરોતિ)-નું એવું સામાનાધિકરણ છે તેવું 'તે કરે છે' (કરોતિ) અને 'તે છે' (અસ્તિ)નું નથી.

(૩) ક્રિયારૂપમાં માત્ર ધાતુ જ ક્રિયાનો વાચક બને છે, પ્રત્યક્ષ ક્રિયાનો વાચક બનતો નથી, કારણ કે, ધાતુનો અર્થ બદલાતો નથી, પણ પ્રત્યયનો અર્થ બદલાય છે.

પક્ષિઃ, પવનં, વાહઃ, વગેરેમાં જુદાં જુદાં લિંગમાં પ્રત્યયનો અર્થ જુદો જુદો સમજાય છે, પરંતુ વચ્ચે ધાતુનો અર્થ તો સર્વાત્ર એકસરખો જ રહે છે.

(૪) અન્ય અને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થના વિભાગ ધ્યાનમાં આવે છે. પવતિ એમ જોવાતાં વચ્ચે એવો શબ્દ પહેલાં સમજાય છે, પછી જાતિ સમજાય છે. પટતિમાં વડ પહેલાં સમજાય છે, પછી જાતિ સમજાય છે. બંનેમાં જાતિ હંમેશા રહે છે, વચ્ચે અને વડ બદલાય છે. તેથી વચ્ચે અને વડ ધાતુ છે અને જાતિ પ્રત્યય છે એમ સમજાય છે.

(૫) વચતિ એવો પ્રયોગ સાંભળતાં વચ્ચે ધાતુમાંથી ક્રિયા સમજાય છે, તેમાં વ હમેશાં વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા (વચતિ)નો અર્થ સમજાય છે. અગ્રીતે, અગ્રેતિ જેવાં ક્રિયાશ્રેણી, ત્યાં ધાતુ ઉપસર્ગને છોડતો નથી, ત્યાં શું સમજવું એવી શંકાના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે અગ્રિ ઉપસર્ગ ક્રિયાથી છૂટો થઈ અન્યત્ર જોડાય છે અને ત્યાં 'હિઃ' અર્થનો તે વાચક બનતો હોવાથી અગ્રીતે એટલે 'ઉત્તમ અધ્યયન કરે છે' એવો અર્થ સમજવો. તિષ્ઠતિ (તે જોયો રહે છે) અને પ્રતિષ્ઠતિ (તે ગમન કરે છે) એવા શબ્દોમાં ક્રિયાનો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ગમન ક્રિયા માત્ર ઉપસર્ગ વડે દર્શાવાય છે એમ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે તેમ માનવાથી જ્યાં ધાતુ કહેવાશે નહિ, ઉપસર્ગવિશિષ્ટ ધાતુને ધાતુ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજવું જોઈએ. આવો અત બરાબર નથી, એક ધાતુના અનેક અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્ર ઉપસર્ગ 'આરંભ' એવો અર્થ દર્શાવે છે. જ્યાં ધાતુમાં ગતિનિવૃત્તિ એવો અર્થ રહેલો છે જ તેથી પ્રતિષ્ઠતિ, એવા પ્રયોગમાં જ્યાં ધાતુ જ ગમન ક્રિયા દર્શાવે છે, ઉપસર્ગ માત્ર ક્રિયાવિશેષ દર્શાવે છે.

(૬) તો પછી અ, મ, વિઃ એવા શબ્દોને માટે ધાતુસંજ્ઞાનો ઉમેશ કરવો જોઈએ. ક્રિયાવચ્ચે ધાતુઃ એવી ધાતુની વ્યાખ્યાને બદલે માવવચ્ચે ધાતુઃ એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો વ, મ, અર વગેરે બધા શબ્દોનો ધાતુ સંજ્ઞામાં સમાવેશ થશે. વ વચ્ચે માવ અર્થ સમજાય છે, કારણ કે અગ્રીતે રવતિ, અગ્રીતે વચ્ચે, અગ્રીતે અગ્રીત એવા પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) માવ એટલે માવન અર્થોત્તર અસ્તિત્વ એવો અર્થ સમજતાં અમાવાર્થક મેદઃ છે. એવા શબ્દોમાંના ધાતુઓને ધાતુઓ કહેવાશે નહિ. આ ઉપરાંત ક્રિયા દર્શાવે તે ધાતુ એવી ધાતુની વ્યાખ્યા કરતાં કરોતિ સાથે વચતિનું જે સામાનાધિકરણ કરે કાળમાં (કિ કરોતિ વચતિ, કિ કરિષ્યતિ વચ્ચે, કિ કરિષ્યતિ અગ્રીત) પ્રાપ્ત થતું હતું તેવું મરતિ સાધેતું પ્રાપ્ત થતું નથી. મરતિ વચતિ, મરતિ વચ્ચે, મરતિ અગ્રીત એમ માત્ર મરતિ એવા વર્તમાનકાળમાં જ તે પ્રાપ્ત થાય છે, મરિષ્યતિ વચ્ચે, અમરતિ અગ્રીત એમ કદી શક્ય નથી. તેથી માવવચ્ચે ધાતુઃ એવી વ્યાખ્યામાં માવનો અર્થ રત્તા અર્થોત્તર અસ્તિત્વ થઈ શકાશે નહિ.

માવનો અર્થ 'મરતિ इति मावः । જે ઉત્પન્ન થાય તે માવ,' એવો કરતામાં આવે છે. વચતિમાં એવા ચક્રા કરી જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તેને માવ કહેવાશે. આવો અર્થ સમજવાથી નિઃ, નિઃ વગેરે અમાર્થક શબ્દોને ધાતુ કદી શકાશે, કારણ કે, તે 'પન્ પન્ થાય છે. આવો અર્થ લેવાથી જ્ઞઃ, વચ્ચે પ્રતિષ્ઠતિ પન્ ધાતુઓ

કહેવાશે, કારણ કે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે જો માન્યતા થાય તો : (સિદ્ધ વસ્તુ ઉપર નવેસરથી સાધ્ય કરવામાં આવે તે બાબ) એવી માન્યતા વ્યાખ્યા કરશે તો પણ માતા, પિતા વગેરે સંબંધી સજ્જો, જેમાં સિદ્ધ સ્ત્રીત્વવાળા સ્ત્રી ઉપરથી માન્યત્વથી સાધ્ય અને સિદ્ધ પુરુષ વ્યક્તિ ઉપરથી પિતૃત્વથી સાધ્ય અર્થનો જોધ થાય છે, તે પણ ધાતુઓ કહેવાશે. આવી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે વાર્તિકકારે ૨૫૯ કહ્યું છે કે (વાર્તિક ૧૨) મૂ વગેરે ધાતુઓના બુદ્ધો ઉત્તેજ્ય કરવાથી પ્રાતિપદિક અને ભાગવતિ જેવાં રૂપોમાંના પ્રાકૃત ધાતુઓના ધાતુ કહેવાશે નહિ.

(૮) ભાવવચનો ધાતુ: એવી ધાતુની વ્યાખ્યા યોગ્ય લાગતી હોય તો પણ તે વ્યાખ્યાનો સ્વતંત્ર ઉત્તેજ્ય કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, મૂલાદયો ધાતવ: । સૂત્રમાં મૂલાદય: નો અર્થ મૂલં વદન્તિ इति । થાય છે. મવતિ इति મૂ: । એમ સમજતાં મૂ એટલે બાવ અને વવતિ इति વાવિ એટલે કહેનારા; ભાવને કહેનારા એટલે મૂલાદય: એવો અર્થ થશે. મૂલાદય:નો આવો અર્થ સમજવાથી (૧) બાવ અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યય માટે નિષેધવચન, (૨) ઉત્તરેતરાશયપદોપનિવૃત્તિ અને (૩) વ્યાખ્યામાં ભાવવચન: છે તેને બદલે પ્રથમભાવવચન: । એવો ફેરફાર કરવો પડશે.

(૯) કારકાણાં પ્રવૃત્તિવિશેષ: ક્રિયા । કતાં વગેરે કારકોની વિશેષ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયા એવી ક્રિયાની વ્યાખ્યા સમજવાથી ભલ્લ, મૂ અને વિર ને ધાતુસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે. બાવ અર્થોત્ ક્રિયાનો છ વિકારો, -ઉત્પન્ન થાય છે (ભાવશે), છે (મસ્તિ), ફેરફાર પામે છે (વિપરીણમશે), વધે ■ (વર્ધશે), ક્ષીણ થાય છે (મર્યાવશે) અને નાશ પામે છે (વિનશ્યતિ) છે.

પતંજલિના ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયા, ભાવ, ધાતુ વગેરે અંગેના વિચારોને અનુસરીને હેલાશને પ્રથમ કારિકાને સમજાવતાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું છે.

વ્યવહારમાં ક્રિયાનો સામાન્ય અર્થ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભલ્લ, મૂ અને વિર ધાતુઓ ક્રિયા દર્શાવતા નથી. તેથી ભાષ્યમાં કારકાણાં પ્રવૃત્તિવિશેષ: ક્રિયા । એવી વ્યાખ્યા ક્રિયા માટે આપવામાં આવી છે. દરેક કારકના સંદર્ભમાં ક્રિયા જુદી જુદી હોતી નથી.

ધાતુને ક્રિયાવાળી સમજાવવામાં આવતાં, ભકાર, બધાં કારકોનો વાચક બનશે એવી સંકાતાં જ્યાંયાં કહી ચકાવ કે સૂત્રકારે ભકારતું કતાં અને કર્મ અર્થમાં જ વિધાન કર્યું છે. વ્યવહાર પ્રયોગમાં પણ આવી જ રીતિ છે. અન્વય અને વ્યતિરેકથી વ્યવહાર પ્રયોગોમાંના ધાતુ અને પ્રત્યયોના અર્થને આપણે સમજીએ છીએ, આવા અર્થો કતાં અને કર્મના સંદર્ભમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે દેવદત્ત કહ્યે: સ્વામ્યાં ગોદતં પચતિ । દેવદત્ત લોકમાં વડે યાગીમાં ખાત રહ્યો છે' માં ધાતુ, કરણ, અધિકરણ વગેરે કારકોને દર્શાવે છે છતાં કતાં અને કર્મના અર્થને મુખ્યત્વે દર્શાવે છે.

વાચના પ્રવૃત્તિવિશેષ: ક્રિયા । એવી વ્યાખ્યામાં ક્રિયાના સ્વરૂપનો નિર્દેશ થયો છે, ધાતુના અર્થનો નહિ, એમ પણ કહી ચકાવ.

અ-૫ મતમાં, પ્રવૃત્તિવિશેષ: સંખ્યમાંના વિશેષ: પદને મહંતવતું સમજીને, બધાં કારકોથી ઉત્પન્ન થતી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયા, એમ સમજાવવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ અર્થોત્ ક્રિયાસામાન્ય, જગ્, ભલ્લ વગેરે ધાતુઓ વડે દર્શાવાય છે.

ત્રીજા અતર્માં કારકાણાં શબ્દનો અર્થ, 'કર્તાએની વિશિષ્ટિ પ્રવૃત્તિ' (એટલે ક્રિયા) એવો હરવામાં આવ્યો છે. જુદાં જુદાં કાર્યોમાં કર્તા જુદા જુદા હોય છે, તેથી કારકાણામ એવું બહુવચન વાપર્યું છે, એટલે "ભાત ખાવા માટે તે જુદી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે," 'પ્રાંસ સાથેનો ભાત ખાવા તે જુદી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે,' એવા ઉદાહરણોમાં મન્દ પ્રવૃત્તિ અને ઉચ્ચપ્રવૃત્તિ એમ કર્તાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. આમ પ્રવૃત્તિવિશેષનો અર્થ થોડો બનશે.

આ ઉપરાંત બીજો અત એવો છે કે 'બધાં કારકો સાથે સંબંધવાળું' પ્રવૃત્તિસામાન્ય એટલે ક્રિયા, કારણ કે બધાં કારકો એક જ રૂળ માટે પ્રવર્તમાન બને છે. (તેન જનનાકલ્પો વિશેષ: ક્રિયા । સ્વે'પો હિ કારકાણાં દદા પ્રવૃષ્ઠિઃ કલઙ્ગનનકલ્પણા ।)

કાર્યકારણમાયેન ધ્યનતીત્યાગ્રિતક્રમઃ ।

ધ્વનિઃ ક્રમનિવૃત્તૌ તુ ધ્વનિરિત્યેવ કથ્યતે ॥૨॥

'(ધંટ) વાગે છે,'માં ક્રમનો આશ્રય કરનાર ધ્વનિ, કાર્યકારણભાવ વડે જણાવાય છે. ક્રમ ન હોય ત્યારે તે 'ધ્વનિ' જ કહેવાય છે. (૨)

'ધંટ વાગે છે' (પણ ધ્વનિ) માં ધ્વનિ એવા ક્રિયારૂપ વડે પૌર્વાપર્થવાળી વાગવાની ક્રિયા દર્શાવાય છે. ધંટ ધ્વનિનું કારણ છે અને ધ્વનિ કાર્ય છે. ધંટ વાગે છે ત્યારે અવાજનાં મોળાં ક્રમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વેનો ધ્વનિ અપર ધ્વનિનું કારણ બને છે, ધંટ વાગવાની ક્રિયા બંધ થાય છે ત્યારે અવાજનાં મોળાં પૌર્વાપર્થ રહેતું નથી તે વખતે પણ ધ્વનિ । એમ આપણે કહેતા નથી, પરંતુ જગ્ગાયાઃ ધ્વનિઃ । એમ કહીએ છીએ. ધ્વનિ કરોતિ । 'તે અવાજ કરે છે' માં કરોતિ ને કરણે અવાજની પ્રવૃત્તિ સમજાય છે. અને આ પ્રવૃત્તિ વાક્યનો અર્થ છે, પદનો અર્થ નથી. (ધ્વનિ કરોતિ इति च कथंवाक्यव्याख्याप्रतीतिमात्रो वाच्यार्थः । હેધારાજ)

સ્વેતે સ્વેતત દૃત્યેચ્છવેતત્ત્વેન પ્રકાશતે ।

આગ્રિતક્રમરૂપત્વાદ્ધિવાનં પ્રવર્તતે ॥૩॥

'સફેદ' અંગે, 'સફેદ દેખાય છે' (એવું ક્રિયારૂપ), ક્રમનો આશ્રય કરતું હોવાથી, 'તે સફેદ તરીકે પ્રકાશ છે,' એવા અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૩)

સફેદ ગુણમાં ('સ્વેતે ગુણે) 'સફેદ દેખાય છે' સ્વેતતે એવું ક્રિયારૂપ ક્રમનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને ક્રિયાનું વાચક બને છે, પરંતુ સ્વેત શબ્દ વડે સિદ્ધ અવસ્થાવાળો ગુણ દર્શાવકરૂપ રૂપે રહેવાય છે.

ગુણભૂતેત્વયયૈઃ મમૂદઃ ક્રમજન્મનામ્ ।

સુદગ્ધા પ્રકલ્પિતાયેદઃ ક્રિયેતિ વ્યપદિદયતે ॥૪॥

ગોળબાવને 'પ્રમેદા (પોનાના) અવયવો વડે મગમતો, ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન નારા અપાર્શ્વનો શુદ્ધિ વડે અભિન્નપણે જણાવાયેલો અમૂદ, ક્રિયા કહેવાય છે. (૪)

કમપૂર્વક પ્રાપ્ત થનારા અને સમાન કૃષ્ણ માટે પ્રવૃત્ત થયેલા વ્યાપારીના સમૂહને ક્રિયા કહે છે. આવા સમૂહમાં અવયવો પરસ્પર સંકલિત હોઈને સમપ્રતયા એકવક્ત્રતા દર્શાવનારા હોય છે. પક્ષિ (તે રાંધે છે) એવા ક્રિયારૂપમાં તપેલી ચૂલા ઉપર ચડાવવી, લાકડાં સળગાવવાં વગેરે વ્યાપારો, શુદ્ધિ વડે એક સમગ્ર પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. આવા વ્યાપારોનું કૃષ્ણ અર્થાત્ તૌષાર થયેલો ભાત, બાધા અવયવોની પ્રવૃત્તિને કારણે છે. તેથી અવયવોની સમપ્રતયા પ્રવૃત્તિ એક ક્રિયા રૂપે સમજાય છે.

समूहः स तयाभूतः प्रतिभेदं समूहेषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥५॥

આવે। સમૂહ દરેક અવયવમાં આશેપવામાં આવે છે; (અવયવોમાં આશેપાની)
જિનતાને કારણે કાલકોદ સંભવે છે. (૫)

તૌપાર થનારા ભાગરૂપી ફળને પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય, ભાત રંધવાના કાર્યની સરખાતમાં જ હોવાથી, રંધવાની સરખાતનું કાર્ય અર્થાત્ અધિભવનુ-તપેથી ચૂડે ચડાવવી-ને રંધવાની ક્રિયા તરીકે જણાવાય છે. રંધવાની સમગ્ર ક્રિયા જુદાં જુદાં કાર્યોમાં આરંભાતી હોવાથી વર્તમાન, જૂત, અવિધ્ય વગેરે કાલભેદ સમજાવ્ય છે. (તથા ચૈત્તસ્મિન્તપ્યનયને વ્યવગટે સન્નિશ્ચયઃ વ્યવગમારોપાદ્યાદીદિતિ મુલકાલતા । આદિતિ ચ વસ્તુતીતિ મનિચ્ચરકાલતા । વર્તમાને ત વસ્તુતીતિ સ્વકાલયઃ ।

क्रमात्सदसतां तेषां आत्मनो न समृद्धिनाम् ।

सद्वस्तुषिष्यैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिः ॥६॥

ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થનારા કોવાણી, (કોઈ વાર) સત્ અને કોઈ વાર અસત રૂપવાળા તે અવયવોનાં સ્વરૂપે સત્ પદાર્થરૂપી વિષયોવાળી નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો સાથે મુખમંથનમાં આવતાં નથી. (૬)

‘ક્રિયા અનુમાનગમ્ય છે’ એમ મહાવાક્યમાં જણાવ્યું છે. ક્રિયાના વ્યાપારો ઉત્પત્તિસૂચકમાં સદૃષ્ટવાળા હોય છે. અને પછીની સૂચકમાં અસદૃષ્ટવાળા હોય છે. ઈન્દ્રિયો વર્તમાનમાં રહેલ અને સદૃષ્ટવાળા પદાર્થોને જ વિષયો બનાવતી હોવાથી ક્રિયા ઈન્દ્રિયાર્થ-સંનિર્ઘર્ણથી પ્રાપ્ત થતી નથી પરંતુ અનુમાન વડે જ સમજાય છે.

यथा गौरिति सह-घातः सर्वो नेन्द्रियगोचरः ।

भागशस्तपलब्धस्य बुद्धौ रूपं निरूप्यते ॥

इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तौ भेदांशोपनिपातिभिः ।

अत्यतचक्रवर्त्तय क्रियाणां परिकल्प्यते ॥७-८॥

જેમ ગાય એવો સુમત્ર (વર્ષ) સમૂહ અવષ્ઠેન્દ્રયથી પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ

અવયવો પ્રમાણે હપલખ્ય થતાં, તેનું સગમ રૂપ શુદ્ધિમાં સમન્વય છે, તેમ જુદા જુદા (ક્રિયા)અવયવો સાથે સંબંધમાં આવતી ઇન્દ્રિયો વડે જુદીજુદી રીતે સમન્વતા તે ક્રિયાવયવોનું સ્વરૂપ અલાતયકની જેમ સમગ્રપણે કલ્પવામાં આવે છે. (૭-૮)

‘ગાય’ શબ્દના વર્ણરૂપ અવયવોનું જુદી જુદી સ્થાનોમાં શ્રવણેન્દ્રિય વડે મઠણ થયા પછી છેલ્લા વર્ણનું મઠણ થતાં, સમગ્ર ‘ગાય’ શબ્દ સમન્વય છે. જુદી જુદી ક્રિયાક્ષણોના સમૂહ રૂપ ક્રિયા અંગે પણ આવી જ રીતિ છે. પરંતુ શબ્દરૂપ અને ક્રિયાનું મઠણ એકસરખી રીતે થતું નથી. શબ્દરૂપે પ્રવક્તા છે, અનુભવ નથી; તે વર્ણાવયવો દ્વારા સ્ફુટ થતો નથી. ક્રિયાને રૂપે સાથે નહિ પણ ધ્વનિસમૂહરૂપ શબ્દ સાથે સરખાવવી ભેઈએ. તેથી અહીં ‘અલાતયકત્વ’ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. ગોળ ગોળ ફરતી ભ્યાળાઓના સમૂહરૂપી અલાતયકનો અગ્નિવનુજ તરીકે આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

યયા ચ ભાગાઃ પચતેરુદ્ધસેચનાદયઃ ।

રુદ્ધસેચનાદીનાં હોયા ભાગાસ્ત્યાપરે ॥૧૧॥

‘જેમ પાણી રેડવું વગેરે સંધવાની ક્રિયાના અવયવો છે તેમ પાણી રેડવા આદિ ક્રિયાના પણ ખીખ અવયવો સમજવા ભેઈએ. (૬)

યશ્ચાપકર્ષપર્યન્તભનુપ્રાપ્તઃ પ્રતીયતે ।

તત્રૈસ્મિન્ક્રિયાશબ્દઃ ફેવલે ન પ્રયુજ્યસે ॥૧૦॥

(શુદ્ધિ વડે અવયવવિભાગ કરવામાં આવતાં) જે છેલ્લી અવસ્થાએ પહોંચેલા બ્યાપાર તરીકે સમન્વય છે તે એક નિર્દશ (બ્યાપાર) માટે ક્રિયા એવો શબ્દ પ્રયોગીતો નથી. (૧૦)

ક્રિયા જુદા જુદા અને ક્રમમાં પ્રાપ્ત થતા બ્યાપારોનો સમૂહ હોવાથી છેલ્લો ક્રિયાવયવ પ્રવક્તા થતો હોય તો પણ તેને ક્રિયા કહેવાશે નહિ.

पूर्वोत्तरैस्तथा भागैः समवस्थापितक्रमः ।

एकः सोऽप्यसदम्यासाद्वाक्यात्तरमिषीयते ॥૧૧॥

ત્યારે તે (અંતિમ ક્રિયાભાગ), એક હોવા છતાં, અસત્ એવી ક્રિયાના આરોપને કારણે, પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગો વડે ક્રમ આરોપવામાં આવતાં, ક્રિયારૂપો વડે જણાવવામાં આવે છે. (૧૧)

फलानुपाति यदृषं सदस्तीत्यनुगम्यते ।

परितस्तु परिच्छिन्नं भाव इत्येव कथ्यते ॥૧૨॥

(તેનું) કાલ સાથે સંબંધવાળું જે રૂપ છે, તે ‘છે’ (જસ્તિ) (એના પ્રયોગ વડે) સમન્વય છે. સર્વત્ર નિષ્પન્ન થયેલું તે (ક્રિયારૂપ) ભાવ કહેવાય છે (૧૨)

સત્તાને ક્રિયારૂપ વડે સાધ્ય તરીકે જાણાવવામાં આવે ■ ત્યારે હજી, છે, યશો (અમૃત, અરિત અવિવ્યતિ) વગેરે કાવચેરૂપો સમન્વય છે. દ્રવ્ય રૂપ ઘટ સાથે આવા ક્રિયા અને કાલના ભાવ જોડાયેલા નથી.

ક, મૂ. અથ્ ધાતુઓ ક્રિયાસામાન્ય દર્શાવે છે, અને પશ્ ધાતુ ક્રિયાવિશેષ દર્શાવે છે. આ વાત સ્વીકારીએ તો કિં કરોતિ ના જવાબ રૂપે જ્યારે આસ્તે કહેવામાં આવે ત્યારે બંને વચ્ચેનો વિશેષ, કેની રીતે, ક્રિયાસામાન્ય અને ક્રિયાવિશેષની દૃષ્ટિએ સમન્વયી શકાય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે આપી શકાયો. કિં કરોતિ । પ્રયોગ ક્રિયાસામાન્ય નહિ પણ ક્રિયાવિશેષ દર્શાવે છે. જ્યાં ક્રિયાવિશેષ ન હોય ત્યાં ક્રિયા હોતી નથી.

પતંજલિને અનુસરીને ડાર્કોની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ એટલે ક્રિયા એવી વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવી છે. તેથી ક્રિયારૂપમાંથી સત્તાનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પવંતો શીલ્ય ■ (અવંતાસ્તિછન્તિ) માં પવંતો પોતાની જગા છોડતા નથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

અવ્યહારસ્ય સિદ્ધત્વાન્ન ચેયં મુળકરુપના ।

સપચારો હિ મુલ્યસ્ય સંમયાદવતિષ્ઠતે ॥૧૩॥

(ક્રિયાવ્યવેશમાં) ક્રિયારૂપ વ્યવહારો પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમનામાં ક્રિયાનો આવી કલ્પના ગૌણ નથી. મુખ્ય વ્યવહારના સંબંધને લીધે જ ગૌણ વ્યવહાર જાણાવવામાં આવે છે. (૧૩)

ગો શબ્દ મુખ્યપણે સારના વગેરે અવયવોવાળું પ્રાણી એવો અર્થ જણાવે છે. જ્યારે મનુષ્ય માટે તે વપરાય છે ત્યારે તેનો ગૌણ્ય અર્થોભવ્ય છે. ક્રિયા અંગે મુખ્ય કે ગૌણ એવા અર્થો રજાટ જણાતા નથી.

આહિતોચરશક્તિત્વાત્પત્યેકં વા સમૂહિન. ।

અનેકરૂપા લક્ષ્યન્તે ક્રમવન્ત ઇવાક્રમાઃ ॥૧૪॥

(વાસ્તવમાં) ક્રમ વિનાના અવયવોમાંના દરેક, તેમની પછીના અવયવોની શક્તિને તેમનામાં આરોપ થવાથી અનેક રૂપવાળો અને ક્રમવાળો હોય તેમ જણાય છે. (૧૪)

અનન્તરં ફલં યસ્યાઃ કરુપતે શાં ક્રિયાં વિદુઃ ।

પ્રધાનમૂલાં તાવધ્વાદન્યાસાં તુ તદ્વાસ્યતા ॥૧૫॥

જે (ક્રિયા)ની પછી તરત જ ફળની કલ્પના કરવામાં આવે ■ તેને મુખ્ય ક્રિયા કહે છે. તેવા જ (ફળરૂપ) પ્રયોજનને કારણે બીજી ક્રિયાઓને પણ તેણે અભિધાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

જેના પછી તરત જ ફળપ્રાપ્તિ થાય તેને ક્રિયા કહેવામાં આવે છે, કારણ કે, ફળ પ્રાપ્તિ માટે તે ઉપાયરૂપ છે. એવા શંકાવાના કાર્મમાં એવા છુદા પડવારૂપો કાર્મ (નિષેધ)ને ક્રિયા કહેવાય છે, કારણ કે તેના પછી તરત એવાનું પોતા પડેલા ભાત (વિરૂધ્ધિ) રૂપે તૈયાર થવા રૂપે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિચટનરૂપ ક્રિયાને, અગાઉની ક્રિયાઓ, અવિશ્વજ્ઞ વગેરે, ઉપર આરોપવામાં આવે છે. વિચટન પહેલાંની બધી ક્રિયાઓ વિશ્વિત્તિ અંગે માત્ર પ્રેરણા રીતે જ મદદગતી બને છે, તેથી તેમને પ્રત્યક્ષરૂપે ક્રિયાઓ કહી શકાય નહિ. વિચટનનો તેમના ઉપર આરોપ કરવામાં આવતો હોવાથી તેમને ક્રિયાઓ કહી શકાયો.

હવે કોઈ સંકા કરે કે વિચટનમાં પૌર્વાર્થ નથી તો તેને ક્રિયા કેવી રીતે કહેવાય ? આના જવાબમાં કહી શકાય કે વિચટન પહેલાંની ક્રિયાશ્રેણીમાં પૌર્વાર્થ હોવાથી અને વિચટનનો તેમના ઉપર આરોપ કરવામાં આવતો હોવાથી, વિચટનમાં ક્રમ પ્રાપ્ત થઈ શકે, અર્થાત્ અગાઉની ક્રિયાશ્રેણી ફક્ત વિચટન કહી શકાય, મહામાત્ર ના વચન બધા કાલે પહેલે પ્રધાનોર્થઃ । યાસૌ સન્નુલનાં વિકલ્પિતિઃ । નો આ અર્થ છે.

* ક્રિયાપ્રવૃત્તૌ ચો દેતુસ્તદર્થે ચદ્વિચેષ્ટિતમ્ ।

અનવેશ્ય પ્રવુજ્ઞીત ગચ્છતીત્યવિચારયન્ ॥૧૬॥

ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રયોજનરૂપે છે (અને) તેને માટે કરવામાં આવતી જે ચેષ્ટા છે, (તેની) અપેક્ષા રાખ્યા વિના, નિશ્ચયપૂર્વક, 'તે બધા છે' (ગચ્છતિ) એવો પ્રયોગ કરવો. (૧૬)

આ કારિકા, ચતુર્થાને છંદઃ । (પા. છ. ૩.૧.૧૨૩) ઉપરના ભાષ્યમાં વર્તમાન કાળના સમર્થન માટે રજૂ કરવામાં આવી છે. ખૂબ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા કાળ નથી તો પછી ગચ્છતિ એવો પ્રયોગ શા માટે કરવો, એવા સ્વપ્રવાહી બીજાના મત જવા સમગ્રતા પૂર્વપક્ષના જવાબરૂપે આ કારિકા રજૂ થઈ છે. વા.વ. તૃતીય કાન્દ કાલસમંદેશ કારિકા ૮૯ ની હેતુશાબ્દની ભાષ્યામાં તેને અવતારવામાં આવી છે. ગ્રાહ્યે સત્ત્વિતે તપસેથી કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં આ કારિકા પ્રાપ્ત થઈ છે. કીલ્કોર્ને સ્વીકારેલા બીજા પંક્તિનો પાઠ તદવેશ્ય પ્રવુજ્ઞીત ગચ્છતીત્યવિચારયન્ । (તેની અપેક્ષા રાખીને તે બધા છે એવો પ્રયોગ બેધકક કરવો) છે. કેપ્ટે પશુ આ પાઠ સ્વીકારેલો છે. સમીક્ષ્ય માટે સ્વકલ્પ્ય અને અવિચારયન્ માટે કુવિકલ્પકલ્પકરહિતમ્ । એવો અર્થ તે આપે છે. નરેશ જાણીને ડિ કે રાની સિદ્ધાન્તમાહ ક્રિયાપ્રવૃત્તિવિતિ માળ્યે । ક્રિયારમ્ભે ચો દેતુઃ પ્રયોગકઃ, ફલ' તર્થે ચદ્વિ-ચેષ્ટિયા ક્રિયાસમૂહસ્તદનુકૂલત્વેન સમીક્ષ્ય વુદ્ધિવિપરીકૃત્ય ચૌદસપૂર્ણસ્ય ચૌદવર્તમાનત્વમાવાપ ગચ્છતીતિ પ્રયોગોત્પત્તિરિત્યર્થઃ । હેતુશાબ્દ બીજા પંક્તિનો સંક્રાન્તિ આપતા નથી. કાલ અંગે સરખાવે નાશાનુ'નનાં વચનો—

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ ચચતીતમપેદય દિ ।

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ કાલેડતીતિ મવિચ્ચતઃ ॥

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ ન ત્વસ્તથ પુનર્વદિ ।

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ સ્યાતથ કથમપેદય તમ્ ॥

અનવેશ્ય પુનઃ સિદ્ધિર્નાતોત વિચરે તયોઃ ।

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ સત્પ્રાત્પાત્તો ન વિચરે ॥

મધ્યમકશાસ્ત્રમ્ । (Ed.P.L. Vaidya 1969, કાલચરીક્ષા-૩

સત્ત્વ પ્રત્યયરૂપોઽસૌ માત્રો યાવન્ન જાયતે ।

તાવત્પરેણ રૂપેણ સાખ્ય સન્નમિધીયતે ॥૧૭॥

કારણો અસ્તિત્વમા હોય ત્યારે, કારણરૂપ એવો તે પદાર્થ જ્યાં સુધી કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી, કારણોના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ વરીકે જણાવતો તે, પોતાના રૂપવડે સાધ્ય હોઈને, ક્રિયાપદ વડે અભિધાન પામે છે (૧૭)

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે સત્ત્વ દ્વય પ્રત્યયહા (દેહુદવમાન) મર્ત્યો ગાઢ (પદાર્થ) કારણત્વના વસ્તુત્વ) યાવન્ન ન જાયતે (જાર્યાત્વના સત્ત્વ ન પ્રતિપત્તે) તાવન્ન પરેણ (દેહુતા) રૂપેણ (અવલક્ષિત સિદ્ધત્વાત્કર્તૃત્વાવ અનુમત્ત્વાત્ત્વના) સાખ્ય રાત્ર માહવાત્તેન અમિથોચતે ।

પદાર્થ જ્યાં સુધી કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયો ન હોય ત્યાં સુધી કારણરૂપે રહે છે કારણોના રૂપમા તે સિદ્ધસ્વભાવ હોય છે પોતાના રૂપમા તે સાધ્ય હોય છે તેની આવી સાધ્યાવસ્થા ક્રિયારૂપ વડે જણાવાય છે કાર્યની પહેલાની અવસ્થાને (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે ક્રિયાપદથી જણાવવામા આવે છે અને પછીની અવસ્થાને 'છે' (અસ્તિ) ક્રિયાપદથી જણાવવામા આવે છે

સિદ્ધે તુ સાધનાશ્ચક્ષ્ણ કૃતાર્થવાન્નિવર્તેતે ।

ન ક્રિયાવાર્ચના સમ્યક્પ્રયોગો તત્ર વિચિતે ॥૧૮॥

પદાર્થ સિદ્ધ થતા પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોવાથી, સાધનના આકાશ રહેતી નથી, તેથી તે (પદાર્થ)ને માટે ક્રિયાવાચક પદોનો પ્રયોગ થતો નથી (૧૮)

સ ચાપૂર્વાપરીમૂત યદ્વાદક્રમાત્મક ।

પૂર્વાપરાણા ધર્મેણ તદર્થેનાનુગમ્યને ॥૧૯॥

તે પૌર્વોપર્થ વિનાની અને એક હોઈને ક્રમવિનાની ક્રિયા તેને માટે અસ્તિત્વ વાળા, પૂર્વ અને પર ક્રિયાઓના સ્વભાવને અનુસરે છે (૧૯)

પ્રતિસરવભાવ ક્રિયા વાસ્તવમા એક અને ક્રમ વિનાની હોવા ખતા તેનાથી જુદી મનાયેની ક્રિયાઓના પૌર્વોપર્થતાના સ્વભાવને અનુસરે છે કારણ કે આવી ક્રમરહી ક્રિયા ક્ષત્રાનો તે ક્રિયા ઉપર આરોપ કરવામા આવે છે

અસન્નિવર્તેતે સત્માયત્સત્તદુપલભ્યતે ।

તયો સદસત્તોઆસાચાત્મૈક દ્વ ગૃહ્યતે ॥૨૦॥

તેથી પૂરી થયેલી (ક્રિયાક્ષણ) અન્તિત્વવિનાની હોય છે અને વિદ્યમાન (ક્રિયાક્ષણ) પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન (ક્રિયાક્ષણો નો આ (ક્રિયારૂપ) આત્મા (આરોપિત એકત્વવાળો) સમજાવામા આવે છે (૨૦)

જાતિસન્ધે ક્રિયામાહુરનેકવ્યક્તિવર્તિનીમ્ ।

અસાધ્યા વ્યક્તિરૂપેણ સા સાધ્યેવોપલબ્યતે ॥૨૧॥

બીજા કેટલાક(વિદ્વાનો) અનેક ક્રિયા વ્યક્તિઓમાં રહેનારી ક્રિયાને જાતિરૂપ કહે છે. (નિત્યજાતિરૂપે) અસાધ્ય એવી તે (ક્રિયા) વ્યક્તિ રૂપે સાધ્ય જ (છે એમ) સમજાય છે. (૨૧)

અન્તે યા યા ક્રિયાભાગે જાતિ. સૈવ ક્રિયા સ્મૃતા ।

સા કચક્ષેત્રનુનિષ્ણાદે જાત્યમાનેવ ગમ્યતે ॥૨૨॥

અથવા છેલ્લા ક્રિયાભાગમાં જે જાતિ રહેલી છે તે ક્રિયા છે એમ (શાસ્ત્ર)માં કહેવાયુ છે. (ક્રિયા) વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થતા પછી તે (ક્રિયા) જાતિ ઉત્પન્ન થતી હોય તેમ સમજાય છે (૨૨)

સ્વવ્યાપારવિશિષ્ટાનાં સત્તા વા કર્ત્વકર્મણામ્ ।

ક્રિયા વ્યાપારભેદેષુ સત્તા વા સમવાયિની ॥૨૩॥

અથવા પોતાના વ્યાપારોથી વિશેષતા પામેલ કર્તા અને કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી સત્તા એટલે ક્રિયા; અથવા તે શુદ્ધ શુદ્ધ વ્યાપારો સાથે સમવાયમાં રહેનારી સત્તા એટલે ક્રિયા (કહેવાય છે). (૨૩)

જાતિને અપરા જાતિ અને પરા જાતિ એમ બે પ્રકારે સમજવામાં આવે છે. કારણ ૨૦ અને ૨૧માં અપરા જાતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કારણમાં સત્તા અથવા મહા-સામાન્ય રૂપ પરા જાતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કર્તા અને કર્મના વિશિષ્ટ વ્યાપારો અથવા આવા વ્યાપારોથી વિશિષ્ટ બનેલ કર્તા અને કર્મ સાથે સમવાયમાં રહેલ સત્તાને ક્રિયા જાતિ કહે છે. આ સત્તા મહાસત્તા રૂપે છે.

અન્યે વાચ્યનિ યા સત્તા સા ક્રિયા કેન્દ્રિવિવ્યતે ।

માય ઇય દિ વાત્કર્યં ક્વલ્પવિચ્છિન્ન આગમઃ ॥૨૪॥

અથવા છેલ્લા (ક્રિયા)ભાગમાં જે સત્તા છે તેને કેટલાક વિદ્વાનો) ક્રિયા કહે છે ધાતુનો અર્થ લાવ છે એવી અવિચ્છિન્ન (વ્યાકરણ) પરંપરા છે. (૨૪)

ક્રિયાજાતિ અંગે ત્રીજો મત દર્શાવતાં જન્યુવવાયાં આવે ॥ કે કલપાપ્તિ યયા પહેલાંની ક્રિયાક્રિયામાં જે સત્તા છે તે ક્રિયા કહેવાય છે ચારકે નેધિદ મત વજ્રાવલિકારાઃ મવન્તિ ઇતિ વાચ્યાંયથિઃ । થી સ્પષ્ટ કરીને પૂર્વજલિએ નેધિય સાવચળો ધાતુ । એવા મત સુખીની અવિચ્છિન્ન વ્યાકરણપરંપરા લાગને ધાતુના અર્થ તરીકે જન્યુવે છે. સત્તા ધાતુવર્થ પણ છે. અને પ્રાતિપતિકાર્થ પણ છે. તેથી સત્તાને કોઈ વખત સત્તા કહે છે તે કોઈ વખત લાવ કહે છે. આ મતને સત્તાદૂત કહે છે.

બુદ્ધિં તન્જાતિમન્યે તુ બુદ્ધિસત્તમયાપરે ।

પ્રત્યક્ષરૂપાં ભાવેષુ ક્રિયેતિ પ્રતિજાનતે ॥૨૫॥

બીજા કેટલાક (વિદ્વાનો) બુદ્ધિ(મત ક્રિયાકાર)ને અથવા તેમાંની ભૂતિને અથવા બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતી અને પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવતી સત્તાને ક્રિયા તરીકે જાહેર કરે છે. (૨૫)

વિજ્ઞાનવાદીઓ બુદ્ધિચાકાર અર્થાત્ બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાકારને ક્રિયા કહે છે. આથી બુદ્ધિચાકાર પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવે છે. સંબંધ સમુદ્દેશમાં પ્રાપ્ત થતા ઉપચાર સત્તા અંગેના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આ કારિકામાં રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

આધિર્ભાવતિરોમાર્થૌ જન્મનાશૌ તથાપરૈઃ ।

પદસુ ભાવવિકારેષુ કલ્પિતૌ વ્યાવહારિકૌ ॥૨૬॥

સત્તાના છ ભાવવિકારોમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને અને બીજા મતમાં જન્મ અને નાશને, વ્યવહારકાર્ય માટે યોગ્ય સમજવામાં આવ્યા છે. (૨૬)

પાંચે નિર્દેશક છ ભાવવિકારોમાંથી સ્વકાર્યાદી સાંખ્યો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને અને અસત્કાર્યાદી વૈશેષિકો જન્મ અને વિનાશને ભાવવિકારો તરીકે સ્વીકારે છે. આવા ભાવવિકારો વ્યવહાર માટે જુદા જુદા કષ્ટવામાં આવ્યા છે અને પરસ્પર તે બે જ ભાવવિકારો સમજવા જોઈએ, જન્મ અથવા આવિર્ભાવ અને નાશ અથવા તિરોભાવ.

તાદ્ર્યાં સર્વપ્રવૃત્તિનામભેદેનોપસદ્-મહઃ ।

જન્મૈવાશ્રિતસારૂપ્યં સ્થિતિસ્થિતિમિધીયતે ॥૨૭॥

તે છે (ભાવવિકારો) વડે તદ્ર્યાં આપદેનો અભિન્નપણે સ્વીકાર થાય છે. એકસરખા રૂપવાળી ક્રિયાક્ષણોવાળા જન્મને જ સ્થિતિ કહેવાય છે. (૨૭)

અગાઉ કહ્યું છે તેમ જન્મ અને વિનાશને અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ અને અપર ક્રિયાક્ષણોની વચ્ચે રહેનાર અને સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારીમાં રહેલ ભાવને જન્મ કહેવાય છે. કોઈક ધર્મ સાથે આવિર્ભાવ થયેા એટલે જન્મ પૂર્વ અવસ્થાના ત્યાગ અને પર અવસ્થાની પ્રાપ્તિની વચ્ચે રહેવાની સ્થિતિને 'છ' (શ્રિતિ) એવા પ્રયોગથી જણાવાય છે.

* જાયમાનાન્ન જન્માન્યદ્વિનાશેડ્યપદાર્થતા ।

અતો આરવિકારેષુ સતૈવા વ્યવતિષ્ઠતે ॥૨૮॥

જન્મ પામવાની સ્થિતિથી જન્મ જુદો નથી વિનાશ પણ જુદો પદાર્થ નથી. તેથી ભાવવિકારોમાં માત્ર સત્તા જ દૃઢપણે રહેલી છે. (૨૮)

જન્મ અને વિનાશ વાસ્તવમાં સત્તાથી જુદા નથી. અસ્તિત્વમાં હોય તે જન્મતું નથી જેનું અસ્તિત્વ ન હોય તેનો જન્મ થતો નથી અને જો અસ્તિત્વમાં હોય તેનો વિનાશ થતો નથી. આમ હોવાથી જન્મ અને વિનાશ, સત્તાનાં બે પાસાં છે. નિત્ય સત્તા જ બાવવિકાસનું મૂળ છે ક્રિયાપદ વડે વ્યક્ત થતાં તે સત્તાથી ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે, અને નામ વડે વ્યક્ત થતાં તે સાધનરૂપે સમભવ છે.

• પૂર્વભાગસ્તુ યજ્ઞાતાત્તજ્જન્મેત્યપદિચ્ચતે ।

આશ્રિતક્રમરૂપેણ નિમિત્તત્વે વિવશ્ચિત્તે ॥૨૬॥

કારણો ક્રમને આશ્રય કરે છે એમ જણાવાતું હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ શૂંકેલા જાવની પૂર્વ અવસ્થા જન્મ કહેવાય છે. (૨૬)

પરિનિષ્પન્ન સ્વભાવવાળા પદાર્થને તે ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવાય છે. તેની પહેલાંની અવસ્થા જન્મ કહેવાય છે. આવા આધારને જાયતે એવું ક્રિયારૂપ જણાવે છે. જાયતેના પ્રયોગથી સાધનો અર્થાત્ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારાં કારણો કાર્યશીલ બન્યાં છે એમ સમભવ છે.

આદ્યાતશ્ચદૈર્ઘ્યોઽસાવેશ્ચમૂલોઽભિધીયતે ।

નામશબ્દાઃ પ્રવર્તન્તે સંદ્રન્ત દ્વય ક્રમમ્ ॥૨૭॥

તેથી (ક્રમરૂપ) અવસ્થાવાળો પદાર્થ ક્રિયાશબ્દો વડે જણાવાય છે. નામ શબ્દો તેા જાણે ક્રમને અટકાવી દેતા હોય તેમ પ્રવૃત્ત થાય છે. (૨૭)

ઉત્પત્તિ પહેલાંની અવસ્થા અર્થાત્ જન્મ કારણરૂપ હોય છે તેનામાં ક્રમ હોતો નથી પરંતુ જાયતે ક્રિયારૂપથી તે જ્યારે જણાવાય છે ત્યારે તે ક્રમવાન અને છે. જ્યારે જન્મ એવા નામથી તે દર્શાવાય ■ ત્યારે કોઈપણ આંતરક્રમ વિનાના પદાર્થરૂપે તે સમભવ છે.

ફલં ફલપદેશો વા ચ્ચસ્તુ યા તદ્વિરોધિ યત્ ।

તદ્વ્યવસ્થા પૂર્વેવાં નાશ ક્વચ્ચપદિચ્ચતે ॥૨૮॥

તે (જન્મ)ની ફલ (રૂપ અવસ્થા)ને અથવા તે ફલ છે એવા માત્ર ઉલ્લેખને અથવા તેના વિરોધી પદાર્થને, પ્રાચીન આચાર્યોના મતમાં, તે (જન્મ)થી જુદો જ (અર્થાત્) નાશ કહેવામાં આવે છે (૨૮)

જેમ પરિનિષ્પન્ન પદાર્થની પૂર્વોચ્ચારને જન્મ કહેવાય છે. તેમ વિનાશ તેની ઉત્તરાવસ્થા કહી શકાય. પ્રાચીન નૈયાયિકોના આવા મતને સ્પષ્ટ કરતી આ કારિકા છે.

કાર્યરૂપે જ્ઞ કારણનું વિરોધી છે. ક્ષણપ્રદેશ એટલે જ્ઞાતી ઇન્તિ, તેનો કેવળ ઉચ્ચેષ થાય છે તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. ધડા ઉપર હથોડાનો ધા થતાં ચિનપ્ત ધડાનાં બે ટુકડા મારે ધડા એવો માત્ર ઉચ્ચેષ થાય છે. અથવા તેમનામાં ધડાની પ્રાગ્નિ ગાય છે. સંયોગનો વિનાશ એટલે તેના વિરોધી બે બાજુ તે પ્રમાણે સૂખનો વિનાશ એટલે દુઃખ. આમ વિનાશ અપદાર્થ નથી. ક્રિયાપદ વડે તેને ક્રિયારૂપે જણાવવામાં આવે છે.

નૈવાસ્તિ નૈવ નાસ્તીતિ વસ્તુનો પ્રહ્ણાદિના ।

કલ્પતે પરરૂપેણ વસ્તુવ્યવહારમ્ભવતે ॥૩૨॥

વસ્તુ છે અને (વસ્તુ) નથી એવો વાક્યપ્રયોગ પ્રદાર્થના ચક્રણ વિના કદાપી શકાતો નથી. (પદાર્થના) બીજા રૂપ વડે કોઈક બીજો પદાર્થ સમજવામાં આવે છે. (૩૨)

ભાવાભાવૌ ષડાદીનામસ્પૃશન્નપિ પાણિના ।

કચ્છિદ્ વેદાપ્રકાશ્વેડપિ પ્રકાશૈ સ્વતઃ પથ વા ॥૩૩॥

(૫૨ તુ) હાથવડે અડક્યા વિના, ઘડો વગેરેના અસ્તિત્વ અથવા અભાવને કોઈ વ્યક્તિ અજવાળામાં નાહ્યું છે. તેમ અધારમાં પણ તે પ્રમાણે (૪) બાજુ છે. (૩૩)

પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે ૨૫ર્થ વડે અધારમાં પણ પદાર્થના અભાવને ભણી શકાય છે, તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે અધારમાં કશું જોઈ શકાતું નથી કે ૨૫ર્થ શકાતું નથી, પરંતુ અજવાળામાં પદાર્થના જે અભાવ આપણે સમજ્યા હતા તેના સ્મરણથી અધારમાં પણ અભાવને સમજીએ છીએ.

વ્યાપિ સૌક્ષ્મ્યં ક્વચિવાસિ ક્વચિત્સંહન્યતે પુનઃ ।

અકુર્વાણોઽય વા કિંચિન્ન સ્વશક્ત્યૈવ પ્રકાશતે ॥૩૪॥

વ્યાપક (પ્રકૃતિરૂપ) તત્ત્વ કોઈવાર સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરે છે અને કોઈવાર ફરી સંઘાતરૂપ બને છે. અથવા આ પ્રમાણે કશું ક્યાં વિના તે પોતાની શક્તિવડે પ્રગટ થાય છે. (૩૪)

સાંખ્યદર્શન અને તેના જેવા સમજતા નિરુક્તકારના મતને અનુસરીને જન્મ અને નાશને કહે સમજાવવામાં આવે છે.

પ્રધાનરૂપ વસ્તુ કોઈ કાલ અથવા કોઈ દેશના સંદર્ભમાં સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરે છે તેની આ અવસ્થાને તિરેભાવ અથવા નાશ કહે છે. વિરવવતિ એવા ક્રિયારૂપવડે અને વિનાશ એવા નાશરૂપ વડે તે સમજાય છે. બીજા કાલ અને દેશના સંદર્ભમાં તે સંઘાતરૂપ બને છે. તેની આ અવસ્થાને અવિર્ભાવ કહે છે તે જગ્ય એવા નામરૂપવડે અને જાવતે એવા ક્રિયારૂપવડે સમજાય છે, આ બંને અવસ્થાઓ ક્રિયાસામાન્ય દર્શાવતી હોવાથી પાસ્ટે નોંધેલા ૭ ભાવવિકારો પણ ક્રિયાસામાન્ય સમજાવા જોઈએ.

સર્વરૂપસ્ય તત્ત્વસ્ય ચત્ક્રમેણૈવ દર્શનમ્ ।

મામેશિવ પ્રવ્યક્તિશ્ચ તાં ક્રિયામપરે વિદુઃ ॥૩૫॥

અર્થાં સ્વરૂપોવાળા (૫૨મ)તત્ત્વના, જાણે ક્રમવાન હોય તેવા કેખાતા આધારોવને અને તે (તત્ત્વ)માં વિલાયો હોય તેવી કલ્પનાને બીજા (આચ્છાદ્યો) ક્રિયા કહે છે. (૩૫)

પરમ તત્ત્વમાં બધી શક્તિઓનો અને બધાં રૂપોનો સમાવેશ થયો છે. કાલ નામે સ્વાતંત્ર્યશક્તિને કારણે તેનામાં કંઈનો લાંસ થાય છે. આવા કંઈના અવિભક્તિને ક્રિયા કહે છે. પરમતત્ત્વ વાસ્તવમાં અક્રમ અને અવિભક્ત હોવા છતાં કંઈવાન અને વિભક્ત હોય તેમ જણાય છે. જન્મ અને વિનાશ આ પરમતત્ત્વની ક્રિારૂપે છે, આમાથી કારિકામાં ક્રિયાને પ્રકાશ પરિણામ કહી હતી. આ કારિકામાં તેને પ્રકાશ વિવર્તરૂપે જણાવવામાં આવી છે.

સત્તા સ્વશક્તિયોગેન સર્વરૂપા વ્યવસ્થિતા ।

સાધ્યાં ચ સાધન ચૈવ ફલં ભોક્તા ફલસ્ય ચ ॥૩૬॥

(પરમતત્ત્વરૂપ) સત્તા, પોતાની શક્તિઓ સાથેના સંબંધને કારણે બધાં સ્વરૂપોને પ્રાપ્ત કરનારી માનવામાં આવી છે. તે સાધ્ય છે, સાધન છે, ફલ છે અને ફલની ભોક્તા છે. (૩૬)

આ કારિકામાં અદૈત્ય પ્રમાણે સત્તાદૈત્યો ઉદ્દેશ થયો છે. સત્તા અર્થાત્ મહા-સામાન્ય, સર્વસ્વરૂપ અને સર્વગત હોવાથી પ્રાતિપદિક અને ધાતુવડે વ્યક્ત થાય છે. તે સાધ્ય તેમજ સાધનરૂપે તથા ફલરૂપે અને ફલના ભોક્તારૂપે પ્રગટ થાય છે.

ક્રિયામન્થે શુ મન્યન્તે વ્યવચિદ્વ્યનપાશિતામ્ ।

સાધનૈર્કાર્યકારિણ્યે પ્રવૃત્તિમનપાયિનીમ્ ॥૩૭॥

ખીલ કેટલાક (આભાર્યો) કાર્યાં પશુ આભય નહિ કરનારી અને સાધન-શક્તિઓની સાથે રહીને (સાધ્યરૂપ) કાર્ય કરનારી નિત્ય પ્રવૃત્તિને ક્રિયા માને છે. (૩૭)

તાનિત્રકો ઉપર આરોપવામાં આવતા મતના જેવા આ મતમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિને ક્રિયા સમજવામાં આવી છે. તે કોઈ એક પદાર્થમાં આશ્રય કરતી તથા સાધનોની શક્તિઓની સાથે રહીને તે ફલરૂપ કાર્યને સિદ્ધ કરે છે.

સામાન્યભૂતા સા પૂર્વે ભાગશઃ પ્રવિમન્યતે ।

તતો વ્યાપારરૂપેણ સાધ્યેવ વ્યવતિષ્ઠતે ॥૩૮॥

પહેલાં તે સામાન્યરૂપે હોય છે: (પછી) વિભાગોમાં વહેંચાય છે અને ત્યાર પછી પ્રવૃત્તિરૂપે તે બધું સિદ્ધ થવાની (ક્રિયા) હોય તેમ જણાય છે (૩૮)

નિત્ય પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં આપત્ત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે દલે અહીં જણાવવામાં આવે છે. શક્તિરૂપ ક્રિયા તેની પ્રથમ અવસ્થામાં ક્રિયાસામાન્યરૂપે હોય છે. ત્યાર પછી સાધનોની ક્રિયાને કારણે તેનામાં વિભાગો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે વ્યાપારરૂપ બને છે. આ અવસ્થામાં તેને પ્રવૃત્તિ કહે છે. છુદ્ધ જુદાં સાધનો સાથે સંબંધમાં આવતા પ્રવૃત્તિ સાધકિયારૂપે પ્રગટ થાય છે. તેથી જ આખામાં કશું છે કે કારણનાં પ્રતિરોધ: ક્રિયા ।

પ્રકૃતિ સાધનાના સા પ્રયત્ન તત્ત્વ કારકમ્ ।

વ્યાપારણાં તતોડન્યત્ત્વમપરૈરૂપવર્ણયતે ॥૩૯॥

તે (પ્રવૃત્તિ) બધાં સાધનોની પ્રકૃતિ છે; તે આદ્ય કારક છે. બધા બ્યાપારો તેનાથી શુદ્ધ છે એમ બીજા(કેટલાક) આચાર્યો બાહેર કરે છે (૩૯)

ક્રિયા બચવા નિત્યપ્રવૃત્તિ સાધનોની પ્રકૃતિ છે કારણ કે સાધનોને તેના વડે રક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનોની પ્રવર્તક હોવાથી તે પ્રવાહરૂપ છે તે નિત્ય હોવાથી બીજા સાધનો વડે સાધ્ય બનતી નથી. તેથી તેને આદ્ય સાધન અર્થાત્ સાધનોની પશુ સાધન કહી છે. પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ શુદ્ધ સાધનોને કારણે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓવાળી ॥ એવા એક મત છે. બીજા મત પ્રમાણે વિશિષ્ટ ક્રિયારવણાવવાળા બ્યાપારો તેનાથી શુદ્ધ સમજાવવા આન્યા છે

પદ્મતા સમયેડર્શના કેચિદેવોપકારિણ ।

સંસર્ગો કશ્ચિદેવા તુ પ્રાધાન્યેન પ્રવીયતે ॥૪૦॥

જ્યારે (આખ્યાતના) ઘણા અર્થો શક્ય હોય અને તેમનો સ અધ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે કેટલાક ગૌણ હોય છે, તેમાનો કોઈ એક મુખ્ય તરીકે સમજાય છે (૪૦)

એક પદના જ્યારે ઘણા અર્થો શક્ય હોય ત્યારે એક અર્થ મુખ્ય હોય છે અને બીજા ગૌણ હોય ॥ આખ્યાતનો તે અર્થો સાથે સંબંધ હોવાથી આમ બને છે આખ્યાત પદમાંથી સાધન, સાધ્યા, કામ, પુરુષ, હિપત્રક વગેરે અર્થો ગૌણ અર્થો તરીકે સમજાય છે અને ક્રિયારૂપ અર્થ મુખ્ય અર્થ તરીકે હોવાય છે

સાધ્યત્વાત્તત્ર પારપારૈર્વ્યાપારાં સિદ્ધસાધના ।

પ્રાધાન્યેનાભિધીયન્તે ફલેનાપિ પ્રવર્તિતા ॥૪૧॥

અતિમ ક્ષણવટે પ્રવર્તીવેલા હોવા છતાં, મિદ્ધ સાધનોવાળા (ક્રિયારૂપ) બ્યાપારો, સત્કર્મરૂપે હોવાથી, ક્રિયાપદો વડે મુખ્યપણે જણાવવામાં આવે છે (૪૧)

આખ્યાત શબ્દ મુખ્યપણે ક્રિયા કર્તૃવે છે કારણકે ક્રિયા સાધ્ય છે અને સાધનો અર્થાત્ કારકો સિદ્ધ ॥ ક્રિયા ક્ષણને દર્શાવતી હોવા છતાં, આખ્યાતપદ ક્રિયાને જ દર્શાવે છે વેદોમાં વિધિ અર્થાત્ ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય છે, ક્ષણનું નહિ. પુરુષ, કામ અને હિપત્રક, ક્રિયાના સદર્ભમાં ગૌણ ॥ (સરખાવે હોવારાજ સંસ્ક્રયાપુરુષી સાધનાપારદ્વ્યપર્જિતવા રસાધનદ્વારેણ ક્રિયામુપકર્ષન્તો જુગમ્ભૌ । તત્ર કાલોપગ્રહૌ તુ સાક્ષાદેવ મિથોપકારિત્તયા ગુણમ્ભૌ ।)

યક્ત્વાવૃત્તિશાલાન્યાં મેદામેદસમન્વયે ।

સદ્દયાસ્તત્રોપલભ્યન્તે સદ્દયેવાવયવક્રિયા ॥૪૨॥

ક્રિયાના એકત્વ અને (તેનાં) જુદાં જુદાં આવર્તનોને કારણે જોડ અને અજોડ માથે તેનો સમય પ્રાપ્ત થતા (ગુની) ગણતરી કરી શકાય તેવા અવયવોવાળી મ ખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે (૪૨)

ફક્ત એક અને કત્તા એક હોવાથી ક્રિયા એક છે એમ સમજાય છે, પરંતુ આવી એક ક્રિયાની અનેક વાર આજ્ઞા થઈ શકે છે, અર્થાત્ ક્રિયામાં બેદાબેદ પ્રવર્તે છે. ક્રિયાની આજ્ઞા થાય તો જ એક, બે, એવી સંખ્યાનો અર્થ બેદાબેદ છે, આજ્ઞાનો અર્થ, દર્શાવવા માટે કલ્પનુ પ્રત્યય વપરાય છે. ક્રિયાપ સાથે બેદાબેદો પ્રત્યય કર્તા અથવા કર્મની સંખ્યા દર્શાવે છે, ક્રિયાની નહિ.

સિદ્ધસ્યાર્થસ્ય વાક્યદેઃ કર્મ સાધનયોગિતા ।

સાધ્યત્વે વા તિજ્ઞતેન કૃતાં મેદો ન કઞ્ચન ॥૪૩॥

પાક વગેરે સિદ્ધ પદાર્થ દર્શાવતા હોય તો સાધન સાથે તેમનો સંબંધ કેવી રીતે થાય ? બે (પાક શબ્દનો) અર્થ ક્રિયા સમજવામાં આવે તો ક્રિયાશબ્દો અને કૃદન્ત શબ્દો(ના અર્થ)માં કરી સિન્નતા પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૪૩)

કારિકા ૪૨માં જણાવવામાં આવ્યું કે ક્રિયામાં સંખ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. તો પછી વાક્ય વાક્ય વગેરેમાં સંખ્યાનો બોધ કેવી રીતે થશે, કારણ કે આ શબ્દો સાથે સાધનનો સંબંધ નથી. આના જવાબ રૂપે આ કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાક્ય વગેરે કૃદન્ત-શબ્દો સિદ્ધ અર્થ દર્શાવતા હોવાથી સંખ્યા દર્શાવશે.

॥ કારકયોગાયા યદ્યાલ્લાવં નિવચનમ્ ।

પદ્યા સા લેન સંવચે વ્યુદ્ધતા કર્ત્વર્કર્મણોઃ ॥૪૪॥

કારક સાથે સંબંધવાળી પદ્ધતિ વિભક્તિ માટે આખ્યાત નિમિત્ત છે (એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે) કત્તા અને કર્મના અર્થના સંદર્ભમાં તે (પદ્ધતિ)ના કાલવચ્ચક પ્રત્યય સાથેના સંબંધનો પ્રતિબેધ કરવામાં આવ્યો છે. (૪૪)

માહુઃ સ્વાયતિ । ‘માતાતુ’ રમરણ કરે છે’ એવા પ્રયોગ જેવો ‘ભોદનસ્ય વચતિ ।’ એવો પ્રયોગ કરી સ્પષ્ટ નહિ કર્ત્વર્કર્મણોઃ કૃતિ । (પા.સ. ૨.૩.૧૫ “કૃત્ પ્રત્યય જેને અર્થે હોય તેવા વાક્ય વગેરે શબ્દો સાથે કત્તા અને કર્મ અર્થમાં પદ્ધતિ (ભોદનસ્ય) પ્રયોજાય છે.) એમ જણાવે છે. પરંતુ આ પદ્ધતિ “કાલના પ્રત્યયોવાળી ક્રિયારૂપો સાથે કત્તા કે કર્મ અર્થમાં પ્રયોજાતી નથી” એવો નિષેધ ન લોકાભ્યવનિષ્ઠાસત્યર્થવૃત્તાન્ત (પા. સ. ૧.૩.૧૬)થી કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રકાશિધાન ઇત્યેઽર્થો શુભવચ્ચ દ્વિધર્મમાકૃ ।

ન સંમયતિ સિદ્ધત્વે સ સાધ્યઃ સ્વાત્કર્યં પુનઃ ॥૪૫॥

એક શબ્દ વડે જણાવતો એક અર્થ, એક સાથે બે (વિશેષી) ધર્મોવાળો, સંબંધે નહિ. બે તે (શબ્દ) સિદ્ધ હોય તો સાધ્ય કેવી રીતે બની શકે ? (૪૫)

વાક્ય એવો શબ્દ પરિનિષ્પન્ન રચન દર્શાવે છે. તે એક સાથે સાધ્ય ક્રિયા અને સિદ્ધ વસ્તુ એવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનો વાચક બની શકે નહિ, પરંતુ વચતિ અને વાક્ય એવા બે જુદા શબ્દો બે જુદા ધર્મો દર્શાવશે.

એતાવત્સાધન સાધ્યમેતાવદિતિ કલ્પના ।

શાસ્ત્ર એવ જ વાખ્યેઽસ્તિ વિભાગ પરમાર્થત ॥૪૬॥

(શબ્દમા) આટલું સાધન છે અને આટલું સાધ્ય છે એવી કલ્પના (બ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં જ કરવામાં આવે છે વાક્યમાં, પરમાર્થપણે, આવો વિભાગ નથી. (૪)

આગ્યાતશન્દે માગ્યાભ્યા સાધ્યસાધનવર્તિતા ।

પ્રકલ્પિતા યથા શાસ્ત્રે સ ઘઞ્નાદિદ્વિવિ ક્રમ ॥૪૭॥

બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં, જેમ આગ્યાતશબ્દમાં પ્રકૃતભાગ વડે સાધ્યતા અને પ્રત્યયભાગવડે સાધનતા અભિધાનની કલ્પના કરાવામાં આવે છે તેમ ઘનન્ત શબ્દો ૪ ગે પછી (તેવી જ બ્યવગ્યા છે. (૪૭)

સાધ્યત્વેન ક્રિયા તત્ર ધાતુરુપનિગ્ધના ।

સત્ત્વભાગસ્તુ યત્તત્સ્યા સ ઘઞ્નાદિનિગ્ધન ॥૪૮॥

(પાઠ વગેરે શબ્દોમાં), જ્યાં આધ્યક્ષે ક્રિયા સમન્વય છે ત્યાં તે ધાતુ ઉપર આધાર રાખે છે તે (ક્રિયા)નો સત્ત્વરૂપ ભાગ ઘન વગેરે પ્રત્યયો ઉપર આધાર રાખે છે (૪૮)

અનુસંધાનમેદરૂપેણ અનુશન્દે કવચસ્થિતા ।

સમુદ્ધો અન્વયઘાતો તુ પ્રત્યયેનામિવીયતે ॥૪૯॥

(અનુક્રમ ધર્મીથી) સિન્નપણે અનુસંધાન અનુશબ્દ વડે વાચ્ય બને છે (અનુસંધાન) સમૂહ (એવા અર્થમાં) અનુસંધાન (ધર્મી અનુસંધાન સાથે અભિન્નપણે હેઠળ) અનુસંધાનસ્થાને પ્રત્યય વડે જણાવે છે (૪૯)

અનુસંધાન શબ્દમાં બે અવયવો છે, એક પાતિપદિક અનુ સંધ અને બીજો તત્ત્વ અનુસંધાન શબ્દમાં તત્ત્વ પ્રત્યય સમૂહનો અર્થ દર્શાવે છે અને અનુ શબ્દ બાન્ધવપણાનો. કૃત્વર્થ અને પ્રત્યયાર્થ જુદા છે, છતાં વાસ્તવમાં જુદા નથી. તે બેદાભેદરૂપે અનુસંધાન અને અનુસંધાન વાચક છે

તત્ર ચ પ્રતિ સાધ્યત્વ અસિદ્ધા ત પ્રતિ ક્રિયા ।

સિદ્ધા યસ્મિન્સાધ્યત્વ ન તમેત્ર પુન પ્રતિ ॥૫૦॥

જે (સાધન)ના સંબંધમાં ક્રિયા સાધ્ય છે, તેના સંબંધમાં તે સિદ્ધ (વસ્તુ) થી જેની સાથેના સંબંધમાં તે સિદ્ધ (વસ્તુ) છે, તેની સાથેના સંબંધમાં તે સાધ્ય (ક્રિયા) નથી (૫૦)

સાધનો સાથે સંબંધમાં ક્રિયા સાધ્ય છે, સિદ્ધ નથી ધાતુ વડે તે અભિધાન પામે ધન વગેરે પ્રત્યયોના અથ સાથેના સંબંધમાં તે સિદ્ધ વસ્તુ છે, સાધ્ય ક્રિયા નથી । રત્ન ઘટ્ટન માન્દ-માન્દિર્હતા ક્રિયા પાનુદશયા । કૃત્વર્થવાચેના તુ ચિદ્દેહિ ન સાન્દરશ પ્રતિ । દેનાત્ત

રાજ્ઞઃ પુત્રસ્ય નન્તેતિ ન રાજ્ઞિ વ્યતિરિચ્યતે ।

પુત્રસ્યાર્થઃ પ્રધાનત્વં ન ચાસ્ય વિનિવર્તતે ॥૫૧॥

‘રાજાના દીકરાનો દીકરો (વિજયી બને)’ એવા પ્રયોગમાં પુત્ર(પદ)નો અર્થ રાજાના સંબંધમાં ગૌણ સમજાતો નથી; રાજાની અપેક્ષાએ તેનું મુખ્યત્વ પણ દૂર થતું નથી. (૫૧)

‘રાજાના પુત્રનો દીકરો વિજયી બને’ એવા પ્રયોગમાં પૌત્રની અપેક્ષાએ પુત્ર ગૌણ હોવા છતાં રાજાની અપેક્ષાએ તે ગૌણ બનતો નથી. રાજાના સંબંધમાં તેનું મુખ્યત્વ દૂર થતું નથી. તે પ્રમાણે પાઠઃ શબ્દમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયના સંસ્કારમાં સાધ્યત્વ અને સિક્કત્વ વિરોધી બનતાં નથી.

મૃગો ઘાવતિ પશ્યેતિ સાધ્યસાધનરૂપતા ।

તથા વિષયભેદેન સરણસ્યોપપદ્યતે ॥૫૨॥

તે પ્રમાણે, ‘જો, હરણ હોડે છે’ (પ્રયોગ)માં હોડવાની ક્રિયા, વિષયભેદ પ્રમાણે સાધ્ય અને સાધન એમ બંને રીતે (સમજાય) છે. (૫૨).

‘જો, હરણ હોડે છે’માં ‘હોડે છે’ માંનો પ્રત્યય કર્તાય્ દર્શાવે છે અને તેથી હોડવાની ક્રિયા સાધ્ય છે. જુઓ બાળતમાં તે કર્મ અર્થોત્ સાધન છે. જોવાની ક્રિયાનું કર્મ હરણ નહિ પણ હોડવાની ક્રિયા છે. ધનુન્ત શબ્દોની બાળતમાં ધાતુ સાધ્ય ક્રિયા દર્શાવે છે, અને પ્રત્યય સિક્કતા દર્શાવે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય બંને સાથે રહીને પ્રત્યયનો અર્થ દર્શાવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યયાર્થ અર્થોત્ સિક્કત્વ મુખ્ય હોવાથી સાધ્ય સાથે અર્થોત્ ક્રિયામાં આગતિનો અભાવ હોવાથી કૃત્વઃ (કૃત્વમુચ્) વગેરે પ્રત્યયો પ્રાપ્ત થતા નથી, કારણકે કૃત્વમુચ્ વગેરે પ્રત્યયો સાધ્યના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થનાર આદૃતિ મટિ જ પ્રયોજાતા હોય છે.

કૃત્વ, જ, વગેરે પ્રત્યયો કાલના પ્રત્યયોની જેમ ક્રિયારૂપ હાવને જ જણાવતા હોવાથી તેમની સાથે કૃત્વઃ વગેરેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે ક્રિઃ મુક્તમ્, પ્રિઃ મુક્તમ્, વગેરે.

લઘુલ્પક્તસલ્પર્શનાં તથાવ્યવકૃતામપિ ।

સ્વદિનિષ્ઠાઘઙ્ઘાદીનાં ધાતુઃ સાધ્યસ્ય વાચકઃ ॥૫૩॥

(તિહન્ત અને કૃદન્તમાં) સર્વત્ર, કાલવાચક, કૃત્ય, કૃત, ખલ્, અબ્ધયો બનાવનારા પ્રત્યયો, ઇદિ, નિષ્ઠા, અને ઘન્ પ્રત્યયો જેને અપ્તે છે તેવાં પદોમાં ધાતુ (ક્રિયા) દર્શાવે છે. (૫૩)

સાધ્યસ્યાપરિનિષ્પત્તેઃ સોડ્યમિત્યનુપમદ્ઃ ।

તિહન્તૈરન્તરેણેવં સપમાનં વતો ન તૈઃ ॥૫૪॥

ક્રિયા અપૂર્ણ (બાળત) હોવાથી, (આધનોની), આખ્યાતના અર્થો સાધેની, ‘આ તે છે’ એવી (એકરૂપતાનો) સ્વીકાર, ઉપમાન (વાચક, ‘ના જેવા,’ ક્વ શબ્દ) વિના થતો નથી તેથી તેમની વચ્ચે સરખામણી પ્રાપ્ત થતી નથી. (૫૪)

તિહ-તાર્થ' હોયેલા સાધ્યરૂપ ક્રિયા દર્શાવે છે, તેથી બીજી ક્રિયાઓ કે સાધનો સાથે અભેદરૂપે તેને કહી શકાય નહિ 'આ તે છે' એવો, ક્રિયાઓ કે સાધનો સાથે એક રૂપતાનો સ્વીકાર, તેમને માટે થઈ શકે નહિ 'આ હોકરો સિંહ છે,' એવી અભેદ-સાધનની કલ્પના ક્રિયાથી માટે થઈ શકતી નથી 'અલ્પે રહ્યો હોય તેમ ગાય છે' (કન્દન્તીવ ગાયતિ ।) એવા પ્રયોગનું શું ? તો જ્ઞ સજ્જના પ્રયોગથી ભેદકલ્પનાથી ઉપમાનોપમેયભાવ સખચ્ચ છે.

માધનત્વ પ્રસિદ્ધં ચ તિહ્ણુ સચ્ચિન્ના યત્ ।

તેનાધ્યરોપ ઇવ સ્વાદુપમા ॥૫૫॥

ક્રિયાર્થ સાથે અબધવાળા (કર્તા, કરણ વગેરે અર્થો સાધન તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, (ક્રિયાર્થનો માધન ઉપર) આરોપ જ થાય છે (ત્યા) ઉપમા તો હોતી નથી (૫૫)

'પર્વત હાલે છે' (પર્વત જલતિ ।)મા પર્વત કતી અર્થાત્ સાધન છે અને 'હાલે છે,' ક્રિયા છે વાસ્તવમાં આનું બનતું' નથી, તેથી પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે હાલવાની ક્રિયાનો પર્વત ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે જ ને વચ્ચે સરખામણી હોતી નથી, કારણ કે ક્રિયાર્થ ક્રુખ્ય છે અને સાધનાર્થ મૌણ્ય હોય છે આમ ક્રિયાનો સાધન સાથે પશુ ઉપમા નોપમેયભાવ હોતો નથી.

ન્યૂનેષુ ચ સમાપ્તાર્થમુપમાન વિધીયતે ।

ક્રિયા ચૈવાશ્રયે સર્વા તત્ર તત્ર સમાપ્યતે ॥૫૬॥

પૂર્ણ શુણ્ણવાણું ઉપમાન ઓછા શુણ્ણવાળા (ઉપમેય) સાથે વપરાય છે, (પરંતુ) મધ્યમી ક્રિયા તે તે (આશ્રયરૂપ સાધનો)મા પરિપૂર્ણ રૂપે કેળાય છે (૫૬)

ક્રિયા તેના સાધનો અર્થાત્ આશ્રયમાં પૂર્ણરૂપે રહેલી હોવાથી ઉપમાનો વિપય બનતી નથી

યેનૈય હેતુના હસ વત્તરીત્યભિધીયતે ।

આતી તય સમાપ્તવાદુપમાર્થો ન વિચિતે ॥૫૭॥

'હસ છીડે છે' એવા પ્રયોગમાં જે (પાંખોરૂપ સાધનને) કારણે (તે છીડે છે) એમ કહેવાય છે, તે ચક્રવીમા પણ પૂરેપૂરું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી જ ને વચ્ચે ઉપમાનું કશું પ્રયોજન નથી (૫૭)

હસ અને ચક્રવીમા ઉત્કૃષ્ટન રૂપ ગતિ સરખા છે જ ને પોતાની રીતે પરિપૂર્ણગતિ વાળા છે. સરખામણીને કશો અર્થ નથી એવી સરખામણી 'આ ગાય, ગાય જેવી છે' એવો નિષ્ફળ અર્થ દર્શાવશે ચક્રવી હસની જેમ છીડે ॥ એવા વાક્યમાં સરખામણી, જ ને સાધનો અર્થાત્ કર્તાઓ વચ્ચે છે, બે ક્રિયાઓ વચ્ચે સરખામણી નથી

ક્રિયાણાં જાતિભિન્નાનાં સાદૃશ્યં નાવધાર્યતે ।

સિદ્ધેષ્વ પ્રક્રમે સાધ્યં ઉપમાતું ન શક્યતે ॥૫૮॥

વિગતીય ક્રિયાઓ વચ્ચે સાદૃશ્ય સમજી શકાતું નથી. જો (સાધ્ય) ક્રિયાને (સિદ્ધ) સાધન તરીકે જણાવવામાં આવે તો તેને બીજી ક્રિયા સાથે) સરખાવી શકાય નહિ. (૫૮)

સગતીય ક્રિયાઓ વચ્ચે ઉપમાનોપમેયભાવ કદાપી શક્યતો નથી. એટલું જ નહિ પણ વિગતીય ક્રિયાઓ વચ્ચે પણ ઉપમાનોપમેયભાવ કદાપી શક્યતો નથી. વળતે, ગચ્છતિ એવી ક્રિયાઓ એક બીજાથી એકદમ જુદી છે. તેમ જ વચ્ચે ઉપમાનોપમેયભાવ સંભવતો નથી.

બને વૃક્ષા इति यथा भेदाभेदव्यपामयात् ।

अर्थात्मा भिद्यते भावे स वाक्याभ्यन्तरे क्रमः ॥૫૯॥

'વૃક્ષોનો સમુદાય વન છે,' એવી અલેક્ષકરૂપનાથી અને વૃક્ષો વન છે એવી લેક્ષકરૂપનાથી પ્રાપ્ત થતું અર્થસ્વરૂપ પરસ્પર જુદું સમન્વય છે, તેવી સ્થિતિ બાહ્ય અને આંતર ભાવમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૯)

ધાત્વર્થ, ધનુ વગેરે પ્રત્યયોના અર્થ અને કાચવાચક પ્રત્યયોના અર્થ માટે ભાવ શબ્દ વપરાય છે. તેમની વચ્ચેના તફાવતને વન અને વૃક્ષો વચ્ચેના તફાવતની જેમ સમજી શકાય છે. વૃક્ષોનો સમુદાય વન છે એવા પ્રયોગમાં અભિનયજે અભિધાન થાય છે. વૃક્ષો વન છે એવા પ્રયોગમાં ભિન્નપણે અભિધાન થાય છે. ખાતુના અર્થરૂપે રહેલો ભાવ આભ્યન્તર છે, તે સાખ્ય ક્રિયા રૂપે રહેલો હોવાથી ધનુ વગેરે પ્રત્યયો દ્વારા દર્શાવાતા ભાવથી જુદો છે. ધનુ પ્રત્યય વડે દર્શાવાતો ભાવ સિદ્ધ હોવાથી તે બાહ્ય છે. ધાત્વર્થ વડે દર્શાવવામાં આવતા ભાવમાં લિંગ અને સંખ્યાને કારણે પ્રાપ્ત થતા ભેદો નથી, માત્ર જુદાં જુદાં સાધનોને કારણે ક્રિયારૂપ ભાવમાં ભેદ સમન્વય છે, ક્રિયારૂપ ભાવ કાલ અને યુગ્મપના અર્થ સાથે જોડાય છે, ધનુ પ્રત્યયવાચ્ય ભાવને કાલ સાથે સંબંધ નથી. તેને સંખ્યા અને લિંગ સાથે સંબંધ છે. ગચ્છતે લ્ઘોચ્ચતે વગેરેમાં ભાવ ક્રિયારૂપે છે. તેને ક્તી સાથે સંબંધ છે. આમ ભાવ આભ્યન્તર અર્થાત્ ધાત્વર્થરૂપે અને બાહ્ય અર્થાત્ ધનુ પ્રત્યય વડે વાચ્ય તથા કાલ પ્રત્યય વડે વાચ્ય એમ બે રૂપે સમન્વય છે.

सामान्ये भवे इत्यत्र यद्विज्ञमुपलभ्यते ।

भेदानामनुमेयत्वात् तत्तोषु विचक्ष्यते ॥૬૦॥

માવે । (પા.સૂ. ૩.૩.૧૮) સૂત્રમાંના (ક્રિયા)સામાન્યનો અર્થ દર્શાવતા માવે પદમાં, જે પુરિહંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે (નિયમ તરીકે) વિચક્ષિત નથી, કારણ કે તે(પ્રકારના નિર્દેશો)માં લિંગ, સંખ્યા વગેરેના ભેદોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે (૬૦)

માવે । (પા.સૂ. ૩.૩.૧૮, ભાવ અર્થમાં ખાતુને ધનુ પ્રત્યય લગાડાય છે)માં પુરિહંગ અને એકવચનનો નિર્દેશ થયો છે. આનો નિર્દેશ અત્યંત અચોત્ અવિવક્ષિત છે. ભાવને કારણે પણ સંખ્યા કે લિંગ દ્વારા જણાવી શકાય છે. આખરે તો નિર્દેશ માટે કારક લિંગ

અને વચન વાપરવું પડશે (ન છવ્ય નિર્દેશસ્તન્મ્ । કવાચિદ્વિમ્ભૂતવા કેનચિલ્લિન્ન
નિર્દેશઃ કર્તવ્ય ।
—હેધારીજી)

નિર્દેશે ચરિતાર્યત્વાલ્લિજ્ઞં ભાવેઽવિવક્ષિતમ્ ।

ઉપમાનવિધિત્વાચ્ચ ભાવાદમ્યત્સત્ત્વાદિષુ ॥૬૧॥

(નિયમનો) નિર્દેશ કરવાનું જ પ્રયોજન હોવાથી આવે । સૂત્રમાં લિંગ વિવક્ષિત નથી. અને (ભાવ પદના અર્થ સાથે મળતિના અર્થનું) સરખાપણું હોવાથી પણ વગેરે ધાતુઓનો અર્થ (ક્રિયા અથવા સત્તારૂપ) લાવથી જુદો છે (૬૧)

જેમ મૂ ધાતુને ભાવ અર્થમાં પણ પ્રત્યય ધારી છે, તેમ બધા ધાતુઓને ભાવ અર્થોત્ ક્રિયાસામાન્ય અર્થમાં પણ વગેરે પ્રત્યયો ધારી છે. જેમ મૂ ધાતુ ઉપરથી ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પણ ધાતુ ઉપરથી વાકઃ અને સ્વરૂ ધાતુ ઉપરથી રમાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

મયતૌ ચત્પત્તાદીનાં તાવદ્વોપદિર્યતે ।

ન ચ લિજ્ઞં પચાદીનાં મયતૌ સમ્પ્રથિતમ્ ॥૬૨॥

પણ વગેરે ધાતુઓના અર્થમાં, જે 'લાવ' (અર્થોત્ સત્તા) અર્થને અહુહુ કરવામાં આવે છે તે જ આ સૂત્રમાં નિર્દેશવામાં આવ્યો છે. પણ વગેરે ધાતુઓના ભાવ એવા અર્થ સાથે કોઈ લિંગ જોડાયેલું નથી. (૬૨)

एकत्र सोऽर्थो सत्तारूपः कथञ्चिस्त्वैवमुच्यते ।

लिङ्गानि चास्य भिद्यन्ते पचिरूपादिभेदवत् ॥६३॥

(ભાવ શબ્દ વડે જણાવાતો) સત્તા નામે એક અર્થ, જુદા જુદા શબ્દો વડે જુદો જુદો જણાવાય છે. પણ ધાતુના જુદા જુદા શબ્દરૂપોની જેમ તેમનાં લિંગ પણ ફેરફાર પામે છે. (૬૩)

ભાવ શબ્દ વડે વાચ્ય બનતો સત્તારૂપ અર્થ ક્રિયાસામાન્ય રૂપે છે. બધા ધાતુઓને તે સામાન્ય અર્થ છે; તેથી લાવ, સત્તા વગેરે શબ્દો તેને માટે પ્રાપ્ત થાય છે. વાક, રમાગ વગેરે શબ્દો તેને વિશેષરૂપે જણાય છે. સામાન્ય અર્થમાં વિશેષ અર્થ પૂરેપૂરો અંતર્ભૂત બને છે; જેમકે, મયતિ માં વચતિ પૂરેપૂરો અંતર્ભૂત છે, પરંતુ વિશેષમાં સામાન્ય અર્થ પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત થતો નથી. વચતિ માં મયતિ પૂરેપૂરો અંતર્ભૂત નથી. (સરખાવો માટે । ઉપરનાં બાજીવચનો ચમ્પાત્ર પચતેર્મયતિર્મયતિ ન તદ્દ મયતેઃ વચતિર્મયતિ ।)

આચાર્યો માતુલમ્ત્વેતિ ચયૈકો વ્યપદિશ્યતે ।

સમ્વન્ધિભેદાદર્શાત્મા સ વિધિઃ પક્તિભાવયોઃ ॥૬૪॥

જેમ એક જ અર્થ (દર્શાવતી વ્યક્તિ) જુદા જુદા સંબંધીઓ સાથે આચાર્ય અથવા મામા તરીકે (જુદી જુદી રીતે) ઝોળખવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે 'પક્તિ' અને 'ભાવ' (વડે જણાવાતા અર્થો) અંગે છે (૬૪)

જેમ એક જ વ્યક્તિ જુદા જુદા સંબંધીઓ સાથે જુદી જુદી રીતે ઝોળખવામાં આવે છે, તેમ પક્તિ અને ભાવ એવાં બંને સાથે ભેદાયેલો (પચન અને ક્રિયા)નો અર્થ જુદો જુદો સમજાય છે. એક અર્થ સામાન્યપે અને વિશેષપે એમ જુદી જુદી રીતે સમજાય છે. જુદી જુદી પચનક્રિયાઓમાં પચનસામાન્ય, સામાન્યપે રહેલું છે. ભાવના સંદર્ભમાં પચન વિશેષપે રહેલું છે.

इति क्रियासमुदेशः ।

આ પ્રમાણે ક્રિયાસમુદેશ પૂરો થયો.

કાલસમુદેશ : ।

કાલસમુદેશ

વ્યાપારવ્યતિરેકેણ કલમેકે પ્રવચ્ચતે ।

નિત્યમેકં વિમુ દ્રવ્યં પરિમાણં ક્રિયાવશામ્ ॥૧॥

કેટલાક (વૈશેષિક વગેરે દાર્શનિકો) કહેને, ક્રિયાથી શુદ્ધ, એક, નિત્ય, વ્યાપક એવું દ્રવ્ય અને ક્રિયાવાન પદાર્થોનું પરિમાણ જાહેર કરે છે. (૧)

ક્રિયા વિષે આદ્યમા સમુદેશમાં ચર્ચા કરી પછી હવે ભટ્ટકરિ કાલ વિષે ચર્ચા કરે છે. કાલસમુદેશની ચર્ચાના બે વિભાગ છે. કારિકા ૧ થી ૭૬ સુધીના પહેલા વિભાગમાં કાલ વિષે દાર્શનિક ચર્ચા છે. તેમાં કાલ વિષે અયર્વેદ, મહાભારત, પુરાણ, આગમ, સાંખ્ય, વૈશેષિકો અને બૌદ્ધોમાં પ્રચલિત મતોનું નિરૂપણ થયું છે. વચ્ચે વચ્ચે ભટ્ટકરિ પોતાનો મત પણ રજૂ કરતા જાય છે. કારિકા ૮૦ થી ૧૧૪ સુધીના બીજા વિભાગમાં પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિનાં મતોઓની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આમ આ સમુદેશની ચર્ચા અનેક મતોના સારસંમલ રૂપે કરી યાત્રા. વાક્યપદોમાં અન્યત્ર જોવા મળે છે તેમ આવા એક અથવા વધારે મતાન્તરે રજૂ કરીને ભટ્ટકરિ પોતાનો મત રજૂ કરે છે.

આ કારિકામાં કાલ વિષે વૈશેષિક મત રજૂ થયો છે. સરખાવો વૈશેષિકસૂત્ર ૧.૨.૬-૧૧; ૫.૨.૨૩; ૫.૨.૨૮

દિષ્ટિપ્રત્યસુવર્ણાદિ મૂર્તિભેદાય કલ્પતે ।

ક્રિયાભેદાય કાલત્તુ સંખ્યા સર્વસ્ય ભેદિક્ષ ॥૨॥

દિષ્ટિ, પ્રત્ય, સુવર્ણ વગેરે (માપ) મૂર્તિ પદાર્થોના નિર્ધારણ માટે સમર્થ અને છે. કાલ ક્રિયાભેદ માટે (સમર્થ અને છે) અને સંખ્યા બધા (પદાર્થો)ના ભેદો દર્શાવે છે. (૨)

દિષ્ટિ, વિતષ્ટિ વગેરે માપ સંબંધી દર્શાવે છે. પ્રત્ય, દોષ વગેરે માપ, કદ દર્શાવે છે. સુવર્ણ, નિષ્ક, પત્ર વગેરે માપ વજન દર્શાવે છે. આ વિચાર પણ વૈશેષિક મત સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

અપત્તૌ ચ સ્થિતૌ ચૈવ વિનાશૌ ચાપિ તદ્વત્તામ્ ।

તિમિત્ત કલમેવાહુર્વિમકેનામના સ્થિતમ્ ॥૩॥

તે ઉત્પત્તિ વગેરે ક્રિયાઓવાળા (સાવો)ના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ માટે, જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રહેલા કાલને જ કારણરૂપ કહ્યો છે (૩)

ક્રિયાઓ રૂપી ઉપાધિભેદને કારણે જિન્ન રીતે સમજાતો કાલ, જન્મ વગેરે ક્રિયાઓ વાળા સાવોના બેદ માટે જવાબદાર બને છે

તમસ્ય લોકવન્દ્યસ્ય સૂતધારં પ્રચક્ષતે ।

પ્રતિનન્ધામ્યનુસાર્યા તેન વિષ્ય વિમ્બયતે ॥૪॥

તેને જગતરૂપી યત્રનો નિશામક કહે છે અવરોધ અને અનુમતિ વડે તે વિધનુ નિયમન કરે છે (૪)

જગતરૂપી મહાન યત્રનો સૂતધાર અર્થોત્ સાધક અને નિષતા કાન છે પ્રતિબધ અર્થોત્ અવરોધ અને અમ્યનુસાર એટલે ઉત્પત્તિ માટે અનુમતિ દ્વારા તે જગતનુ નિયંત્રણ કરે છે પ્રતિબધ એટલે સ્થગન અર્થોત્ નાશ અમ્યનુસાર એટલે ઉન્નતજન અથવા જન્મ એવો અર્થ હેવારાજ આપે છે. આ મત ભર્તૃહરિનો છે.

યદિ ન પ્રતિષ્ઠ્નીયાત્પ્રતિવન્ધં ચ નોત્સૃજેત્ ।

અવસ્થા વ્યતિકોર્ધેરન્વૌર્ષાપર્યવિનાકૃતા ॥૫॥

તે (કાલ) જો પ્રતિબધ ન કરે અને પ્રતિબધને દૂર ન કરે તો (કાલકૃત) પૌર્વાપય વિતાની અનેહી (ઉત્પત્તિની) અવસ્થાઓ અન્યવચ્ચિત બને (૫)

કાનકૃત પ્રતિબધ ન હોય તો બધા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ એક સાથે થાય અને ખીજમાંથી કમર અકુર, તાન, કાક, વગેરે બનતા, તેમનામાં કમનો નિયમ ન રહે તથા સપથ સ કીર્ણ અને અસ્ત-ચરત બને આ કારિકામાં ભર્તૃહરિએ કાલ અંગેનો લૌકિક મત રજૂ કર્યો છે

તત્પાત્મા વાહુષા મિન્નો બેદૈર્ધર્માન્તરાશ્ચે ।

હિ મિન્નમમિન્ન યા વસ્તુ કિન્ચન વિચતે ॥૬॥

જુદા જુદા ક્રિયાધર્મોના આશ્રયને કારણે તેનુ સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે જિન્ન હોય છે (વાન્નવમા) જિન્ન કે અજિન્ન એવુ કોઈ તત્ત્વ નથી (૬)

પદાર્થોમાં બેદ કબેશા ઉપાધિના આશ્રયને કારણે દ્વાષ ॥ પદાર્થ પોતાની બેતે તો જિ ન કે અજિન્ન રહેતા નથી ઉપાધિ સાથે સસ્ય દોષને કારણે જ ભાવ માટે તે જિન્ન છે કે અજિન્ન છે એમ હદેવાય છે. સરખાવો

મિન્ના રુપિ વરાવાપિમિ ત્ત રુપિ વા પુન ।

માવાન્મયુ પ્રવન્નોડય વગૃવ્ત્વવ જાયતે ॥ — વા ૫ ૩ ૧ ૨૦

તૈકો ન પાપ્યનેકોઽસ્તિ ન શુક્લો નાપિ ચાસિતઃ ।

દ્રવ્યાત્મા સ તુ સંસર્ગદિવંરૂપઃ પ્રકાશતે ॥૭૥॥

તે એક નથી, તેમ જ અનેક પણ નથી; તે શુદ્ધ નથી, તેમજ અશુદ્ધ (પણ) નથી; યુદ્ધિગત દ્રવ્યાત્મા (ઉપાધિઓ સાથેના) સંસર્ગને કારણે આવા સ્વરૂપવાળો જણાય છે. (૭)

દ્રવ્યસ્વભાવ નિરુપાધિ છે. પરંતુ બ્યવહારમાં તેને સોપાધિક સમજવો પડે છે. સંજ્ઞા સાથેના સંબંધને કારણે દ્રવ્યમાં એક, બે, એવો વ્યવહાર થાય છે. જોત્વના સંસર્ગથી ગાય એવો વ્યવહાર થાય છે. તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિનાશ વગેરે ક્રિયાઓના સંબંધને કારણે પદાર્થોનાં ઉત્પત્તિકાલ, વિનાશકાલ અને સ્થિતિકાલ કહેવાય છે.

સંસર્ગિણાં તુ યે મેદા વિશેષાસ્તસ્ય તે મતાઃ ।

સ મિન્નરતૈર્વ્યવહારાનાં કાલો મેદાવ કલ્પતે ॥૮૦॥

કાલ સાથે સંબંધવાળી ક્રિયાઓના જે હોદ્દા છે તે તેની વિશિષ્ટતાઓ માનવામાં આવે છે. તેમના વડે જુદો સમજાતો કાળ બાધી (ક્રિયા)બ્યવસ્થાઓની ચિન્નતા માટે જવાબદાર બને છે. (૮)

પ્રહો અને નક્ષત્રોની ગતિ, નેમની પાંપણોના વિમેષ અને હિન્મેષ વગેરે ચિન્ન ચિન્ન વ્યાપારોને કાલના વિશેષો સમજવા ભોઈએ. પ્રયોગ્ય અને પ્રયોજ્યરૂપે રહેલા કાલ અને ક્રિયાવિશેષો વચ્ચે અભેદ સંબંધ છે. કાલ જ આ બધા વ્યાપારો, દિવસ, રાત્રિ, માસ, સપ્ત, સંવત્સર, અષ્ટમ વગેરે ભેદો માટે જવાબદાર છે.

વિશિષ્ટકાલસંયન્ધાદ્ વૃત્તિલાભઃ પ્રકલ્પતે ।

શક્તીનાં સપ્રયોગસ્ય હેતુત્વેનાથતિષ્ઠતે ॥૯૧॥

ચોક્કસ કાલના સંબંધને લીધે (તેની શક્તિઓને) સંબંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. શક્તિઓના યોગ્ય વ્યાપારના કારણ રૂપે તે રહે છે. (૯)

વસન્ત, શરદ વગેરે સમયે કાલની સાધનશક્તિઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કાલ તેની શક્તિઓના વ્યાપારના કારણરૂપે રહેલો છે એમ સમજાય છે. અનુભવમાં શક્તિલાભને કાલની શક્તિઓને, કાલ સાથે સંસર્ગની પ્રાપ્તિ અને સંયોગને શક્તિઓની પ્રવૃત્તિ સમજવામાં આવ્યાં છે

જન્માધિવ્યક્તિનિયમાઃ પ્રયોગોપનિવન્ધનાઃ ।

નિત્યાધીનસ્થિતિત્વાત્થ સ્થિતિર્નિયમપૂર્વિકા ॥૧૦૦॥

જન્મ અને અભિવ્યક્તિના નિયમો (શક્તિઓની) પ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. (કાર્યોની) સ્થિતિ નિત્ય (કાલ)ને અધીન બ્યવસ્થાવાળી હોવાથી, નિયમપૂર્વક હોય છે. (૧૦)

કાલવડે પ્રયુક્ત થતી કારણશક્તિઓ, કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, અને અભિવ્યક્ત કરે છે. સત્કાર્યવાદમાં કાર્યની અભિવ્યક્તિ થાય ■ અર્થાત્ અભિવ્યક્ત થયેલ કાર્ય નિયત કાળ સુધી અવરિચત જ ને છે. અસત્કાર્યવાદમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. વિનાશ અંગે સત્કાર્યવાદમાં કાર્યનો તિરોભાવ થાય છે, અસત્કાર્યવાદમાં વિનાશ થાય છે. આ બધી અવસ્થાઓ કાલકૃત છે.

સ્થિતસ્યાનુપહસૈત્તૈર્ધર્મઃ સંસર્ગિમિસ્તતઃ ।

પ્રતિબન્ધસ્તિરોચાવઃ પ્રહાણમિતિ ચાત્મનઃ ॥૧૧॥

(કાલ સાથે) સંસર્ગવાળા તે તે ધર્મોની, સ્થિતિરૂપ ભાવ ઉપર અસર થાય છે તે (પ્રમાણે) ભાવાત્માનો અવરોધ, અદર્શન અને વિનાશ (પણ કાલને કારણે થાય છે). (૧૧)

સ્થિતિ અર્થાત્ સત્તારૂપ ભાવ ઉપર કાલ સાથે સંબંધ જુદી જુદી શક્તિઓથી ધર્મોની અસર અર્થાત્ ઉપકાર થાય છે. આ અસર અવરોધ, અદર્શન અને વિનાશરૂપ હોય છે.

પ્રયવસન્ તુ કાલસ્ય ઢ્યાપારોડગ્ગ વ્યવરિચત ।

કાલ ઇવ હિ વિચ્છાત્મા ઢ્યાપાર ઇતિ કાપ્યતે ॥૧૨॥

આ જગતમાં (ભાવની) દરેક અવસ્થા ઉપર કાલની પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત થયેલી છે. કાલને જ સર્વોત્ક્રમરૂપ ઢ્યાપાર કહે છે. (૧૨)

મૂર્તિનાં તેન મિન્નાનાં આત્મવાપચયાઃ વૃથક્ ।

લક્ષ્યન્તે પરિણામેન સર્વાસાં મેદયોગિના ॥૧૩॥

તે કાલ સાથે સંબંધ ક્રિયાવિશેષોના પરિણામને કારણે જુદાં જુદાં મૂર્તિ ધર્મોના વૃદ્ધિ અને ક્ષય જુદાં જુદાં રાખેલ છે. (૧૩)

જલયન્ત્રમ્માવેશસદ્ધીભિઃ પ્રવૃત્તિભિઃ ।

સ કલાઃ કલયન્સર્વાઃ કલારૂપાં લભતે વિભુઃ ॥૧૪॥

રેંટના જમણુ જેવી પ્રવૃત્તિઓથી સઘળા પદ્ધતિને પ્રવૃત્તિવાળા બનાવીને તે સર્વજ્ઞાપી, કાલ, એવું નામ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૪)

કલાઃ કલયતિ ઇતિ કાલઃ । પદ્ધતિની ક્રિયાઓને પ્રવૃત્ત કરે તે કાળ જેવી બહુરૂપિ અહીં આપવામાં આવી છે. કાલની પ્રવૃત્તિ રેંટના જમણુ જેવી છે. ગોળગોળ ફરતા રેંટના ધડ, એક જમણુ પૂરું ચર્તા ફરીવાર દેખાય છે, તેમ ત્ર્યંબુ, દિપસ, સપ્તાહ, વર્ષ વગેરે વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. (સરખાવે) : કવિસાદ્યકપ્રયત્નપરાવર્તમાનાન્માનાન્વચ્ચાસન્ન કલયતિ મૂર્તાનિ કાલ રરયુજ્યતે । સરખાવે) :

અભ્યાદિતકલાં યસ્મ કાલકાન્તિમુપાભિતાઃ ।

જન્માદયો વિચરાઃ ■ માયદ્યેદસ્ય યોગયઃ ॥—વા ૫.૧.૨

પ્રતિવદ્ધાશ્ચ યાસ્તેન પિત્રા વિશ્વસ્ય વૃત્તયઃ ।

તોઃ સ ઇવાનુજાનાતિ યથા તન્તુઃ શકુન્તિનઃ ॥૧૫॥

વિશ્વની જે શુદ્ધી શુદ્ધી પ્રવૃત્તિઓ તેણે અટકાવી હતી તેમને, તે કાલ (પાતે જ), દોરી જેમ પંખીઓને ઊડવા દે તેમ, અનુમાતિ આપે છે. (૧૫)

જાજ વજેરે મોટાં પંખીઓને પકડવા માટે રાખેલી દોરીથી ભાંધેલી નાની ચકલીઓ વજેરેને શિકારી, દોરી દીધી કરીને ચોડીવાર ઉડવા દે છે, પછી દોરી ખેંચીને ફરી તેમનું ઉડપન બંધ કરે છે, તેમ કાલ વડે પ્રતિબદ્ધ સર્વ જીવોને તે કાલ જ ફરીવાર પ્રવૃત્તિ કરતાં દર્શાવે છે.

વિશિષ્ટફાલસંબંધાદ્વ્યવહારાસુ શક્તિયુ ।

ક્રિયાભિવ્યક્તયતે નિત્યા પ્રયોગાભ્યેન કર્મણા ॥૧૬॥

ચોક્કસ કાલના સંબંધને લીધે પરિપક્વ બનેલી શક્તિઓમાં, પ્રેરણા રૂપ કર્મને કારણે નિત્ય ક્રિયા બ્યક્ત થાય છે. (૧૬)

વૈશેષિક મત પ્રમાણે આ વિશ્વની રચના પ્રાણીઓના ઉપભોગ માટે છે, તેથી પ્રથમ પૂરેા યતાં અદ્યત્ને કારણે પરમાણુઓમાં, કાર્મને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે. સાખ્ય દર્શન પ્રમાણે ભગતના મૂળ કારણ પ્રધાનમાં અને કાર્યોન્મુખ શક્તિઓવાળા સર્વ, રજઃ, તમઃ, વજેરેમાં પરસ્પર સંસર્ગ માટે પ્રેરણા નામે વિશિષ્ટ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રેરણાને લીધે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ નિત્ય ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જાતિપ્રયુક્તા તસ્યાં તુ ફલવ્યક્તિઃ પ્રજાયતે ।

ક્રુતોડપ્યદુસુતયા વૃક્ષ્યા શક્તિમિઃ સ નિયમ્યતે ॥૧૭॥

તે (અભિવ્યક્ત નિત્ય ક્રિયા)માં, બાતિ વડે પ્રયુક્ત બનેલ ફલવ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈક અદ્યુત પ્રવૃત્તિને લીધે શક્તિઓ વડે તેનું નિયમન થાય છે. (૧૭)

નિત્ય ક્રિયા અભિવ્યક્ત યતાં, પોતાના બ્યક્તિઓરૂપ આશયે માટે ઉદ્યત થયેલી અને ક્રિયાઓની પ્રયોજક એવી જાતિઓ ક્રિયાતું નિયમન કરે છે. કારણેમાં ફલવ્યક્તિ અર્થાત્ કાર્યવ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

તવત્તુ સમવાયાક્યા શક્તિર્મેદસ્ય વાપિન્ન ।

પક્ત્વમિથ તા વ્યક્તિશાપાદયતિ કારણેઃ ॥૧૮॥

ત્યાર પછી (કાર્યકારણના) બેઠની બાધક સમવાય નામે શક્તિ તે (ફલ) વ્યક્તિઓને (ઉપાદાન) કારણે સાથે જાણે કે એકત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૧૮)

અધિકૃત અર્થોત્ સ્વઅધિકૃત. પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે તેમનાં કારણોથી જુદા હોવા છતાં સમવાયરૂપ સ્થિતિને કારણે કારણો સાથે એકરૂપ બને છે. અહીં હેતુારાત્ને જે મતોનો નિર્દેશ કર્યો છે, એક મત પ્રમાણે કાર્ય અને તેનું ઉપાદાન કારણ જુદાં નથી, બીજા મત પ્રમાણે અવયવો (તન્તુ) અને અવયવી (વસ્તુ) વચ્ચે ભેદ છે તેથી કારિકામાં એકત્વમિવ આવાદમતિ । એવા સ્મરો વાપર્યા છે:-

અધ્યાત્માન્નિયમાદૂર્ધ્વં જાતયો યાઃ પ્રયોજિકાઃ ।

તાઃ સર્વાઃ વ્યક્તિમાયાન્તી સ્વચ્છે છાયા શ્વામ્ભસિ ॥૧૯॥

પછી (કારણસંક્રિત વડે કાર્યની અભિવ્યક્તિનું) આવું નિયમન થતાં, અધી પ્રયોજક ભતિઓ, સ્વચ્છ જગમાં છાયા પ્રાપ્ત થાય તેમ (કાર્ય)વ્યક્તિમાં પ્રગટ થાય છે. (૧૯)

કારણાનુવિધાયિત્વાદ્ય કારણપૂર્વકઃ ।

ગુણારત્નોપજાવન્તે સ્વપ્રતિવ્યક્તિરહેતવઃ ॥૨૦॥

કારણો વડે અનુસરતા હોવાથી, કારણો સાથે રહેલા શુભો, પોતાની ભતિ-ઓની અભિવ્યક્તિના નિમિત્ત બનીને ત્યાં (દ્રવ્ય વ્યક્તિમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૦)

પહેલાં કારણોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પછી કાર્યની. તેથી એક ક્ષણ તો કાર્ય નિર્ગુણ રહે છે. ત્યાર પછી અવયવો એવા કાર્યમાં ૩૫ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫ વગેરે ૩૫ત્વ ભતિને વ્યક્ત કરે છે. અદ્યુત્તને કારણે પરમાણુઓમાં ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા પરસ્પર અંશલેપને કારણે ૬૫શ્વક વગેરે ક્રમથી પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ બધામાં કમ નામે કાલશક્તિ સક્રિય રહે છે.

આશ્રયણાં ચ નિત્યત્વમાશ્રિતાનાઽપ્ય નિત્યતા ।

૥ વ્યક્તિરનુગૂહ્ણાતિ સ્થિતિસ્તેન પ્રકલ્પતે ॥૨૧॥

(કારણોરૂપ) આશ્રયોનું નિત્યત્વ અને (ઘટપટત્વાદિ ભતિરૂપ) આશ્રિતોની નિત્યતા, તે (કાર્ય)વ્યક્તિને મદદરૂપ બને છે અને તેથી તેમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

દ્વ્યણુક વગેરે કાર્યવ્યક્તિઓના નિત્ય આશ્રયો અર્થોત્ ઉપાદાન કારણો પરમાણુઓ છે. આશ્રિત એવી ઘટત્વ, પટત્વ વગેરે ભતિઓની નિત્યતા કાર્યવ્યક્તિઓને મદદરૂપ બને છે.

અનિત્યસ્ય યયોત્પાદે પારતન્ત્ર્યં તથા સ્થિતૌ ।

વિનાશાયૈવ તત્ સુષ્ટમસ્વાધીનસ્થિતિ વિદુઃ ॥૨૨॥

અનિત્ય પદાર્થનો ઉત્પત્તિ માટે જેમ પરતન્ત્રતા છે તે પ્રમાણે સ્થિત માટે (પણ તે) છે; (આમ ન હોય તો) તે (અનિત્ય પદાર્થ) વિનાશ માટે જ ચરન્ભયો છે એમ થાય. (તેથી રોષોધિકો) તે (કાર્યભાવ)ને પરાધીન સ્થિતિવાળો સમજે છે. (૨૨)

સ્થિતઃ સંસર્ગિભિર્માર્ગે સ્વક્રિયાસ્વનુગ્રહતે ।

નૈપાં સત્તામનુગ્રહ યુત્તિર્જન્મવતાં સ્મૃતા ॥૨૩॥

(ઉત્પત્તિ પછી) સ્થિતિમાં રહેલ તે પદાર્થ તેના સહકારી પદાર્થો વડે (અર્થ) ક્રિયાઓમાં પ્રયોજાય છે. તે (સહકારી પદાર્થો)ના અસ્તિત્વને સ્વીકારી વિના ઉત્પાદ્ય પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી (૨૩)

ઉત્પત્તિ પછી સ્થિતિમાં રહેલ પદાર્થનું અર્થક્રિયાકારિત્વ જો સ્વીકારવામાં આવે તો, તેવા અર્થક્રિયાકારિત્વ માટે કારણ પ્રાપ્ત થતું નથી જો તેનું જોડસાથે અર્થક્રિયા-કારિત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો આણું ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિમાં જોડસાથે રહેલ અર્થક્રિયા-કારિત્વ અનુભવથી વિરુદ્ધ બને છે વળી ઉત્પત્તિ પછી પદાર્થ તરત જ વિનષ્ટ થાય, સ્થિતિ પછી નહિ, તેથી ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થની સ્થિતિ જ સહાયતી નથી, આવા ક્ષયિકત્વવાળી ખોટા પૂર્વપક્ષને ખરી ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

જરાલ્પા કાલઙ્ગણિયાં શક્ત્યન્તરવિરોધિની ।

સા શક્તિ પ્રતિબ્ધનાતિ જાયન્તે ચ વિરોધિન ॥૨૪॥

(પ્રતિબંધ, અનુસા વગેરે) ખીલુ શક્તિઓની વિરોધિની જરા નામે કાલ-શક્તિ છે. તે આવી ખીલુ શક્તિઓના (કાર્યને) રોકે છે, અને (પછી રોકી રાખેલી શક્તિઓની) વિરોધી (અવસ્થાઓ) ઉત્પન્ન થાય ॥ (૨૪)

પ્રાણી-અપ્રાણી વગેરેમાં સમાનપણે રહેલી જરા નામે કાલશક્તિ યીવન વગેરે શક્તિ-ઓની વિરોધિની છે આ જવાને કારણે જુદીની મદતા, શરીરની મુક્તતા વગેરે દોષો આવે છે. તે દોષો આવે એટલે પ્રખંડ અર્થાત્ વિનાશ પામે આવ્યો છે એમ સમજાય છે.

પ્રયોજકામ્નુ ચે માવા સ્થિતિભક્ષાસ્ય હેતવઃ ।

વિરોમવન્તિ તે સર્વે યથા આત્મા પ્રહીયતે ॥૨૫॥

(પદાર્થના) સ્થિતિરૂપ ભાગના પ્રયોજક કારણો રૂપે જે બાવો છે તે સર્વે અદૃષ્ટ બને છે, જેથી તેનું સ્વરૂપ વિનષ્ટ થાય છે (૨૫)

અનુકૂળ આકારવિકારવડે પ્રાણીઓના જીવનની સ્થિતિને ટકાવી રાખનારા પ્રયોજક બાવો, જરાથી અસર પામેલ વ્યક્તિના ભોગપ્રદ પ્રારબ્ધ કર્મો પૂરા થતા અદૃષ્ટ બને છે. યીતે જરાથી ધેરાયેલ વ્યક્તિનું સ્વરૂપ નાશ પામે છે, અર્થાત્ તેનું મૃત્યુ થાય છે

યયૈવાદ્સુતય્યા વૃક્ષ્યા નિષ્ક્રમ નિર્નિવૃત્તનમ્ ।

અપદ્મં જાયતે સર્વં તયાત્પ્રાત્મા પ્રહીયતે ॥૨૬॥

જેમ કેદારક અદ્ભુત કાર્યપ્રવૃત્તિથી આ બધું કારણ વિનાનું, કંઈક વિનાનું અને અનિર્વાચ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે તેનું સ્વરૂપ પણ વિનષ્ટ પામે છે. (૨૬)

વાક્યપદીય ૩૩૭૪-૭૯૩ ઉત્પત્તિ અંગે સ્તર્કારવાદ અને અસત્કાર્યવાદની ચર્ચા કરી હતી અને બંને પક્ષમાં કારણબાધારણું બંધન કર્યું હતું. વાસ્તવમાં આ જગત કારણ વિનાનું, કમહીન અને સત્ કે અસત્ એવા બ્યવહારથી જાણી ન શકાય તેવું છે વિનાશ અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે. આમ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ, કાલ અને તેની પ્રતિબંધ અને અવ્યયુક્તા રૂપી સંક્રિતથી સમજાય છે. કાલની પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર છે સરખાવો હેવારાજ - તદેવ સર્ગસ્થિતિપ્રલયાના કાલકૃતપ્રતિબંધાભ્યનુદ્ભાવશેન સમય इति વિશ્વામન વાલ્મ્યે દ્વાપારોડ્વ સર્વેતિ નિર્ણયત્ ।

ક્રિયયોરપર્વર્ગિણ્યોર્તાનાર્થસમવેતયો ।

સંચન્ધિના વિનૈકેન પરિચ્છેદ કથં ભવેત્ ॥૨૭॥

ધ્વ સવાળી (અને તેથી) જુદા જુદા પદાર્થો સાથે સમવાચવાળી ક્રિયાઓની વિશિષ્ટતાઓનો નિશ્ચય, એક ચોજક એવા (કાલ) વિના કેવી રીતે થઈ શકે ? (૨૭)

અનેક ક્ષણમાં પ્રવર્તમાન ક્રિયાસમૂહમાં કાલશક્તિને કારણે ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ક્રમ એ કાલનો ધર્મ છે. ઉત્પત્તિથી ધ્વ સ સુધી, જે ક્રિયાઓ એકસરખી પ્રવૃત્તિવાળી હોવા છતાં એકે અડધી અને બીજી પીઠી, એવા નિશ્ચય, તે પ્રવૃત્તિઓને એકનારા કાલને લીધે જ હોય છે.

યયા જુલાયા હસ્તે ધા નપનાદ્રવ્યવ્યવસ્થિતત્ ।

શુરુત્વ પરિમીચેત કાલાદેવં ક્રિયાગતિ ॥૨૮॥

જેમ ત્રાજવામાં કે હાથમાં, જુદા જુદા પદાર્થોમાનુ વળન માપવામાં આવે તેમ, ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ કાલને કારણે જ (માપવામાં આવે છે) (૨૮)

જદાતિ સમવૃત્તાશ્ચ ક્રિયા સ સમવસ્થિતા ।

ગ્રીહિર્યયોદકં તેન હાયનાલ્યા પ્રપચતે ॥૨૯॥

જેમ કાગર, તેની સાથે રહેલા પાણીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ, તે (કાલ) તેની સાથે રહેનારી અને સાથે કાર્ય કરનારી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે છે તે કારણે તેને સવત્સર કહે છે (૨૯)

ગ્રીહિ અને સવત્સરને 'હાયન' (ત્યાગ કરનાર) કહે છે. કારણ કે, ગ્રીહિ તેની સાથે રહેલ પાણીનો ત્યાગ કરે છે અને સવત્સર તેની બધી ક્રિયાઓને ત્યાગે છે હાયન શબ્દને સમજાવવા માટે હથ ગ્રીહિકાલ્યો । એવું સૂત્ર (પા. ૩. ૧. ૧૪૮) આપવામાં આવ્યું છે. હાયનની આત્મા અનુભવે ઉપમાગર્ભ છે સરખાવો હેવારાજ : યથા ચલે ત્રીહિ. સદ્વા-વસ્થિતેશક્રિયતે ટથા ચલોગ્ધિ ક્રિયાથિ મહાકારિગ્ધિ માત્રાનુપસ્તોયિ इति ઔપાવિકોડસ્ય ભેદો મુખ્યસ્ત્વભેદ ।

પ્રતિપન્થાભ્યનુમામ્યા વૃત્તિર્ગા તસ્ય શાશ્વતી ।

તયા વિમન્યમાનોડસૌ મજતે ક્ષમરૂપતામ્ ॥૩૦॥

અવરોધ અને અનુચિત વડે તેની જે હચેલની પ્રવૃત્તિ છે તેનાવડે વિલક્ષ્ય બનતો તે પાલીપદને પામે છે (૩૦)

જ્યારે સાધનશક્તિઓનું કાર્પ અટકે છે ત્યારે ક્રિયાનો અવરોધ થાય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ એટલે ક્રિયા અંગે અનુભૂતિ. આર્વા અવરોધ અને અનુભૂતિને કારણે સર્વપદાર્થોમાં કાલની પ્રવૃત્તિ સમાભય છે. ક્રમનો કાલ હિપર અધ્વારોપ કરવામાં આવે છે. તે કાલથી ઉદ્ધ-ન થતો નથી. ક્રિયાનો તે મુખ્ય ધર્મ છે. ક્રમની જેમ પૌગણ્ય પણ કાલમાં આરોપનામાં આવે છે. તે તેનો આશ્રીય ધર્મ નથી.

કર્તૃભેદાત્તદર્થેષુ પ્રચયાપચયૌ મતઃ ।

સમત્વં વિપમત્ત્વં વા સ ઇકઃ પ્રતિપત્યતે ॥૩૧॥

જુદા જુદા કર્તાઓને કારણે તેમનાં કાર્યોમાં વૃદ્ધિ અને હ્રાસને પ્રાપ્ત કરનાર તે એકલો (કાલ) સમ અથવા વિપમ અને છે. (૩૧)

શ્રુતિ, સ્મૃતિ વગેરેના નિયમોને અનુસરીને જુદા જુદા મનુષ્યો જ્યારે સદાચાર આચરે છે, ત્યારે આચારના પ્રકર્ષ અર્થાત્ ઉત્તમતાને કારણે તેને કૃતયુગ કહે છે. સદાચાર આચરનાર મનુષ્યો અસંખ્ય હોય અને જુદે જુદે સ્થળે અને સમયે આવો સદાચાર આચરવામાં આવતો હોય તો પણ તેને એકસરખી ઉત્તમતાવાળો અર્થાત્ સમકાલ કહે છે જ્યારે હિનદ્રુખશ કર્તાઓ અધમ આચાર અર્થાત્ આચારના અપકર્ષને આચરે છે, ત્યારે તે વિપમકાલ અર્થાત્ હસિયુગ કહેવાય છે.

ક્રિયામેદાપચૈકસિન્સત્કાપાલ્યા પ્રવર્તસે ।

ક્રિયામેદાત્તયૈકસિન્નૃત્વાપાલ્યોપજાયસે ॥૩૨॥

જેમ એક જ બ્યક્તિમાં, તેના કાર્યની શિન્નતા પ્રમાણે સુધાર, (દુહાર) વગેરે નામ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ, ક્રિયાની શિન્નતાને કારણે એકે (જ કાલમાં) વસંત, શ્રીષ્ઠ વગેરે) ઋતુનામ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨)

આરમ્ભઞ્ચ ક્રિયા ચૈવ નિષ્ઠા ચેત્યભિધીયતે ।

ધર્માન્તરાણામધ્વાસભેદાત્સદસદાત્મનઃ ॥૩૩॥

ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક (પદાર્થો)માં જુદી જુદી ક્રિયાઓના જુદા જુદા આરોપને કારણે (એક જ કાલને) આરભ(કાલ), ક્રિયા(કાલ) અને સમાપ્તિ-કાલ કહેવાય છે (૩૩)

સરખાવો : હેવારાજ—સુદૃઢામિતંત્રાય વશર્ચસ્ય ચોમ્યસામવોપાર્જનવારમ્મકાલઃ । ઉપા-
જિતસાધનસ્ય કરન ક્રિયાકાલઃ । કર્તવ્યસ્ય સમાપ્તિનિષ્ઠાકાલઃ । તદેવં વયાકાલં ધર્મમેશ્વરપત-
વારમ્નાદિકાલશ્ચિમાય ।

યાવાંશ્રદ્ધયણુકાવીનાં તવાન્ હિમવતોઽપ્યસૌ ।

ન હ્યત્મા કસ્યચિદ્ મેતું પ્રચિતું વાપિ શ્લસ્યતે ॥૩૪॥

આ (આરંભકાલ વગેરે કાલ) દ્રવ્યજુગ વગેરેમાં જેટલો છે તેટલો હિમાલયમાં પણ છે; કારણ કે કોઈ પણ (પદાર્થ)ના સ્વરૂપને ઘટાડી શકતું નથી કે વધારી શકાતું નથી. (૩૪)

પદાર્થો તેમની ઉત્પત્તિને સમયે નિરંતર અને નિરવધવ હોય છે. તેથી તેમનો અધાનો આરંભકાલ સરખો હોય છે. અવયવો પદાર્થોથી જુદા હોય છે. તે મગાણું પરિમાણુ પણ પદાર્થથી જુદો ગુણ છે. તેમ હોઈને પદાર્થમાં શક્તિ કે શ્વાસ કદપી સમાતો નથી. તેથી પદાર્થમાત્રમાં કાર્યદ્રવ્ય સરખું હોવાથી નાના કે મોટા સવળા પદાર્થોમાં આરંભકાલ વગેરે જુદા હોતા નથી. માત્ર પદાર્થથી જુદી સમજાતી ક્રિયાઓના આરંભને કારણે જ જુદા જુદા પદાર્થોમાં આરંભકાલ વગેરે જુદા જુદા સમજાય છે.

અગ્યૈસ્તુ આશૈરન્યેષાં પ્રચયઃ પરિકલ્પ્યતે ।

શૈત્તેરિદમિદં ક્ષિપ્રમિતિ તેન પ્રતીયતે ॥૩૫॥

જુદા જુદા પદાર્થોના, તેમનાથી જુદા જુદા (સમજાતા) અવયવોને કારણે, (તેમનામાં) વૃદ્ધિની ઠક્ષપના કરવામાં આવે છે. તેને લીધે આ ધીમું (છે), આ ઝડપી (છે) એમ સમજાય છે. (૩૫)

મોટા માપવાળા પદાર્થોમાં, તેમનાથી જુદા પણ અવયવોને કારણે વૃદ્ધિ થાય છે. નાના માપવાળા પદાર્થોમાં, તેમનાથી જુદા થોડા અવયવોને કારણે શ્વાસ થાય છે. તેથી વધારે અવયવોવાળા પદાર્થોનું પરિમાણુ ધીમેથી વધે છે અને ઓછા અવયવોવાળા પદાર્થોનું પરિમાણુ ઝડપથી વધે છે. આ બે પ્રકારના પદાર્થોમાં આરંભકાલ, ક્રિયાકાલ વગેરે જુદા જુદા સમજાય છે.

અસત્ત્વ ક્રમો નાસ્તિ સ હિ એતુ ન શક્યતે ।

સત્ત્વોડપિ આત્મતત્ત્વં યત્ તત્ત્વૈવાવતિષ્ઠતે ॥૩૬॥

(ઉત્પત્તિની પહેલાં) અવિદ્યમાન પદાર્થમાં ક્રમ હોતો નથી, (તેથી) તેના વિભાગ કરવા શક્ય નથી. વિદ્યમાન પદાર્થોના એ ચોતાનો સ્વભાવ છે તે, તેવો (વિભાગ વિનાનો) રહે છે. (૩૬)

ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વ વિનાના નિઃસ્વભાવ પદાર્થમાં આ પહેલું, આ પછીનું, એવો ક્રમ હોતો નથી. ઉત્પન્ન થવા પછી પણ પદાર્થમાં એક અને પોર્વાપર્ત ન હોવાથી, તેનામાં ક્રમ હોતો નથી. આમ વિદ્યમાનમાં કે અવિદ્યમાન પદાર્થમાં ક્રમ હોતો નથી. તેવા ક્રમનો પદાર્થ ઉપર આરંભ કરવામાં આવે છે.

ક્રિયોપાધિશ્ચ સન્મૂલમવિષ્ણુર્તમાનતાઃ ।

પ્રકાદશમિત્તકરૈર્વિમલ્કઃ પ્રતિપચતે ॥૩૭॥

જુદી જુદી ક્રિયાઓ રૂપી ઉપાધિવાળો બનેલો કાલ અગિયાર વિભાગોમાં બનેલ ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૭)

ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થવા પછી નાશ પામે છે ત્યારે આવી ક્રિયાઓના આરંભવાળો કાલ બુદ્ધિમાય કહેવાય છે. બ્યારે ક્રિયાઓનો ઉત્થ સંભવિત બનેલો હોય ત્યારે તેની ક્રિયારૂપી ઉપાધિવાળો કાળ ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે. આરંભાયેલી પણ સમાપ્ત નહિ થયેલી ક્રિયોપાધિવાળો કાળ વર્તમાન કહેવાય છે. તે ત્રણ કાળના અગિયાર ભેદો છે.

મૂંતઃ પઞ્ચવિઘસત્ત્ર મવિઘ્નઞ્ચ ચતુર્વિઘઃ ।

વર્તમાનો દ્વિધાસ્ત્ર્યત્ત્વેદશશક્ત્વનાઃ ॥૩૮॥

પાંચ પ્રકારનો ભૂતકાળ, ચાર પ્રકારનો ભવિષ્યકાળ અને બે પ્રકારનો વર્તમાન કાળ એમ અગિયાર કાળની કલ્પનાઓ (કરવામાં આવી) છે. (૩૮)

સામાન્ય ભૂત (પા.સુ. ૩.૨.૧૧૦), અણ્વતનભૂત (પા.સુ. ૩.૨.૧૦૧), અનણ્વતનભૂત (પા.સુ. ૩.૨.૧૧૧), અણ્વતન અને અનણ્વતનનો સમુદાય એવો ભૂત, અધ્યાસિત ભૂતભાવ એવો ભૂત એમ પાંચ ભૂતકાળ થયા.

સામાન્ય ભવિષ્ય (પા.સુ. ૩.૨.૧૧૨), અણ્વતન ભવિષ્ય (પા.સુ. ૩.૨.૧૧૪) અનણ્વતન ભવિષ્ય (પા.સુ. ૩.૨.૧૧૫) અને અણ્વતનઅનણ્વતન ભવિષ્ય એમ ભવિષ્યના ચાર પ્રકાર થયા.

મુખ્ય વર્તમાન અને અતિદિષ્ટ વર્તમાન (પા.સુ. ૩.૨.૧૧૩) એમ બે વર્તમાનકાળ થયા. બાકી બધા કાલભેદો સાલકાર્થ માટે પ્રયોજ્ય છે.

કાલે નિઘાય સ્વં રૂપં પ્રજ્ઞયા ચન્નિગૃહ્યતે ।

માયાસ્તતો નિવર્તન્તે તત્ર સંક્રાન્તશક્તયઃ ॥૩૯॥

જુદિવડે જેટું બરાબર અહમ્મ થાય છે તેવા પોતાના રૂપને કાલમાં સ્થાપીને પદાર્થો, તેમાં પોતાની શક્તિઓને સંક્રાન્ત કરીને, તે (કાલ)થી અદૃશ્ય બને છે. (૩૯)

ક્રિયા જેમાં સમાપ્ત થાય છે તે પદાર્થોને નાશ પામેલા સ્વરૂપવાળા કહે છે. તે પદાર્થો, જ્યારે અસ્તિત્વમાં હોય છે ત્યારે, જુદિવડે સ્વીકારેલા તેમના સ્વરૂપને કાલમાં સ્થાપીને, નાશ પામે છે. તેથી તે પદાર્થો સ્મરણની સ્થિતિમાં રહે છે, અને ત્યાર માટે 'હડો હડો' એવા રૂપે સમજાય છે. બાકી પ્રયેજો કાલતું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે; સરખાવો હેલારાજ; માવોવાધિતયા કાલતરજ પ્રજ્ઞયાયતે । માયાચાનુષ્ઠાઃ સ્મર્યામાયસ્થાસ્તસ્ય મૃતમ્પવદેશતે સ્વીપાધિતયા કલ્પયન્તિ । તથા વામુદ પદ દત્વાદિવ્યવહારઃ । અતન્તૈતદેવ કાલવ્રતમાચારેઈ કિત્તમ્ । અસ્ત્યર્થે તદ્વ્યવહારાનુવર્તેઃ

માવિતાં વૈય યદ્રૂપં તસ્ય ચ પ્રતિવિમ્બકમ્ ।

સુનિર્સૃષ્ટ રૂપાદર્થે કાલ યથોપપચ્ચતે ॥૪૦॥

અત્યંત સ્વચ્છ દર્પણમાં (પદાર્થતું પ્રતિબિંબ પડે તેમ), ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થોતું રૂપ અને તેતું પ્રતિબિંબ, કાલમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૦)

ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થતું સદૃશ રૂપ ઉત્પત્તિ વળતે અદૃશ્ય રહે છે. પરંતુ સુયોગ્ય કારણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થઈને જુદિવડે મૃદીત બની, સ્વચ્છ દર્પણમાં જેમ સુંદર પ્રતિબિંબ પડે તેમ કાલમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

તૂળપર્ણલતાદીનિ યથા સ્રોતોઽનુકર્પતિ ।

પ્રવર્તયન્તિ કલ્લેઽપિ માત્રા માત્રાવતાં તથા ॥૪૧॥

વાસ, પાંદડાં, વેલા વગેરેને જેમ (જડ)પ્રવાહ ખેંચી લાય છે તેમ કાલ પણ અવયવોવાળા પદાર્થોના અવયવો (રૂપધર્મો) ને (દિશ્કાર) માટે પ્રવૃત્ત કરે છે. (૪૧)

આવિર્યેવાનુસંધત્તે યથા ગતિમતાં ગતિઃ ।

વાયુત્તયૈવ કાલત્મા વિષત્તે ક્રમરૂપતામ્ ॥૪૨॥

ગતિવાળા પદાર્થોની ગતિમાં કાલ અર્થે, જેમ, વાયુ તેમને પોતાની ગતિ સાથે જોડે છે તેમ કાલ (પણ) પદાર્થોમાં (પ્રવેશોને) ક્રમને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૪૨)

મનુષ્યોના શરીરના અવયવોમાં રહેલો પ્રાણવાયુ જેમ, આવાગમનરૂપી ક્રિયાઓ કરે છે તેમ કાલ પણ પદાર્થોમાં પ્રવેશોને અવશ્ય અને અનુમતિ દ્વારા તેમનામાં પૌર્વાર્થ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અયનપ્રવિભાગશ્ચ ગતિશ્ચ વ્યોત્તિષાં પ્રુથા ।

નિવૃત્તિપ્રમથવાચૈય મૂતાનાં તન્નિવન્ધનાઃ ॥૪૩॥

અયનોનો વિભાગ, નક્ષત્રોની નિશ્ચિત ગતિ અને પ્રાણીઓનાં વિનાશ અને ઉત્પત્તિ, તે (કાલ)ને આધારે છે. (૪૩)

માત્રાણાં પરિણામા ચે કાલવૃત્ત્યનુપાસિનઃ ।

નક્ષત્રાસ્ત્યા વૃથક્ તેષુ ચિહ્નમાત્રં તુ તારકાઃ ॥૪૪॥

કાલની ગતિને અનુસરનારાં. પંચમહાભૂતોનાં વિશિષ્ટ પરિણામોને નક્ષત્રોનાં જુદાં જુદાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે. (તે નક્ષત્રોના) તારાઓ માત્ર તેમનાં ચિહ્નોરૂપે છે. (૪૪)

ચોક્કસ કાલ સાથેના સંબંધને કારણે પંચ મહાભૂતોનાં જે જુદાં જુદાં પરિણામો છે તેમને કૃત્તિકા, શકિષ્ઠી વગેરે નક્ષત્રનામોથી યોગ્યભવામાં આવે છે.

ઋતૈર્મૃગશકુન્તાના રથાષરાણાઽષ્વ વૃત્તિમિઃ ।

હાયાદિપરિણામેશ્ચ ઋતુવામા નિરુપ્યતે ॥૪૫॥

પશુઓ અને પંખીઓના અવાજોવડે, વૃક્ષ, વેલીઓ વગેરે સ્થાવર પદાર્થોનાં આચરણથી તેમ જ છાયા, (તડકા) વગેરે ફેરફારોને કારણે, ઋતુઓના નિવાસ રૂપ કાલ નિરૂપાય છે. (૪૫)

મનુષ્યોની સાથે એકરૂપ બનેલો કાલ, ઋતુધામા ગર્ભાત્ ઋતુઓ રૂપી નિવાસવાળો કહેવાયો છે. જાણની સ્વાતંત્ર્ય શક્તિરૂપ કાલ, વસંત, ગ્રીષ્મ, વગેરે ઋતુવિભાગો રૂપે વિભક્ત થયેલો હોય છે તેમ સમન્વય છે. ઋતુઓરૂપી નિશ્ચિત ગેઢોવાળો કાલ તે તે ઋતુઓમાં પુરંકોઠિલનાં કૃષ્ણો, નર્વા નર્વા કિતલ્યોનો છદ્મમ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની ગતિ, છાયા, તડકા વગેરેના ફેરફારો એમ અનેક રીતે નિશ્ચિત બને છે હેવારાને અવતારેલા સ્ત્રોકોમાંથી એક સ્ત્રોકમાં વસન્ત, ગ્રીષ્મ, ગેર્મા વર્ષા, જેર્મા યરદ, એકમાં હેમંત અને જેર્મા શિશિર એમ અગિયાર સ્ત્રોકોમાં ઋતુવર્ણન રજૂ થયાં છે.

નિર્માસોપગમો યોડયં ક્રમવાનિવ દ્રવ્યતે ।

અક્રમસ્યાપિ વિશ્વસ્ય વત્કાલસ્ય વિવેષિતમ્ ॥૪૬॥

ક્રમ વિનાના વિશ્વ માટે, તે ક્રમવાન છે એવા જ્ઞાનની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે કાલનું જ કાર્ય છે. (૪૬)

સવ-વસમુદ્દેશ (૧. ૩ ૮૧)માં જણાવ્યું છે કે બ્રહ્માના નિવર્તરૂપ વિશ્વ ક્રમ વિનાતું તે ક્રમવાન છે એવો નિર્ભાસ અર્થોત્ યાત, કાલથી પ્રાપ્ત થતા અવરોધ અને અનુ-મતિ (પ્રતિરન્ધ્યામ્યવુજ્ઞા)ને કારણે છે વાસ્તવમાં કાલ બ્રહ્મની અવિઘારૂપ શક્તિ છે

દૂરાન્તિકચ્ચવસ્થાન અધ્વાધિકરણ યથા ।

ચિરક્ષિપ્રચ્ચવસ્થાન કાલધિકરણ તથા ॥૪૭॥

દૂર અને પાસે અ ગેનો નિશ્ચય (ગ્રેમ) સ્થળ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ ધીમ્, અને ઝડપી અ ગેનો નિશ્ચય, કાલ ઉપર આધાર રાખે છે (૪૭)

તસ્યાધિન્નસ્ય કાલસ્ય વ્યવહારે ક્રિયાકૃતાઃ ।

મેદા દ્વ યસ્ય સિદ્ધા ચાલ્લોકો નાતિવર્તતે ॥૪૮॥

તે વિભાગ (વિનાશ કાલના, તેની પ્રવૃત્તિને કારણે પ્રાપ્ત થનારા ત્રણ વિભાગો અથવાહારમાં જણાવ્યા છે લોકાન્થવહાર તેમને હવેળતો નથી (૪૮)

ઇકસ્ય શક્ત્યસ્તિસ્ત્વ કાલસ્ય સમચરિતા ।

ચત્સચન્ધેન માવાના દર્શનાદર્શને સત્તામ્ ॥૪૯॥

એક કાલની ત્રણ શક્તિઓ નિશ્ચિત છે, જેમની સાથેતા સખધને દ્વાધે ઉપન્ના થયેલા પદાર્થોના દર્શન અને અદર્શન (સમજાય) છે (૪૯)

ત્રણ શક્તિઓ એટલે વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એવા ત્રણ કાળ વર્તમાનકાળ રૂપ શક્તિને કારણે પદાર્થોની અભિવ્યક્તિ થાય છે ભૂતશક્તિ અને ભવિષ્યશક્તિને કારણે તિરહાવ અને વિનાશ રૂપ થાય છે. આ અદર્શન અને વિનાશ પ્રાગભાવ અને પ્રપ્તભાવરૂપ છે

દ્વાધ્વા સ કિલ શક્તિભ્યા માવાના વર્ણનાત્મક ।

શક્તિસ્તુ ચર્તમાનાભ્યા માવરૂપપ્રકાશિની ॥૫૦॥

(ભૂત અને ભવિષ્ય રૂપ) બે શક્તિઓ વહે તે કાલ પદાર્થોને હાકનાશ અને છે (તેની) વર્તમાનકાળ નામે શક્તિ પદાર્થોના રૂપને પ્રગટ કરનારી છે (૫૦)

બનામતા જન્મશકે શક્તિપ્રતિગ્નિષ્ઠકા ।

અતીતાચ્યા તુ યા શક્તિસ્તયા જન્મ ચિકૃષ્યતે ॥૫૧॥

ભવિષ્યશક્તિ, જન્મશક્તિનો અવગ્રાહ કરનારી નથી, પરંતુ ભૂત નામે જે શક્તિ છે તેના વહે ઉત્પત્તિને વિગ્રાહ થાય છે (૫૧)

તમ પ્રકાશનચેતે ત્રયોઽધ્વાનો વ્યવસ્થિતા ।

અકમાત્તેપુ માવાના ક્રમ સમુપલભ્યતે ॥૫૨॥

આ ત્રણ કાવગ્રાહો, અપકાર અને પ્રકાશની જેમ ક્રમ વિનાના છે, છતાં તેમનામાં પદાર્થોના ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે (૫૨)

મુસાફરો જેમ રસ્તા ઉપર આવળ કરે છે, તેમ પદાર્થો ત્રણેય કાળમાં આવળ કરે છે. તેથી તેમને મનો (અજ્ઞાન) કલા છે. યોગસૂત્ર (૩.૧૩) જણાવે છે કે “બાહ્ય ધર્મો ત્રણ મનોવાળા છે.” ભૂત અને હવિષ્યકાળ અધિકાર જેવા છે અને વર્તમાન પ્રકાશ જેવા છે. પદાર્થો સાથે તે પૌર્વોપર્ચ સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ જેવા નિત્ય ગુણો એક સ્થળે રહ્યા હોવા છતાં ત્રણ પ્રધાનભાવ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ વર્તમાન, હવિષ્ય અને ભૂતકાલથી ત્રણ કલક્રિયા પૌર્વોપર્ચ પ્રાપ્ત કરે છે.

દ્વી તુ તત્ત્વ તમોરૂપાવેકસ્યાલોકવલ્લિધતિઃ ।

અતીતમપિ કેવાંચિદ્પુનર્વિપરિવર્તેતે ॥૫૩॥

(તે ત્રણ કાળની ઠલપનામાં) બે કાળ (ભૂતકાળ અને હવિષ્યકાળ) અધિકાર રૂપે રહેલ છે. કેટલાકને મતે ભૂતકાળ ફરીવાર (વર્તમાનરૂપે) ફેરફાર પામે છે. (૫૩)

પદાર્થોના આવરણ માટે ભૂત અને હવિષ્ય કારણરૂપ છે, તેથી તે બે કાળ તમોરૂપ છે. આવરણ તમસુનો સ્વભાવ છે. વર્તમાનકાળ પ્રકાશ સમે અર્થોત્ સત્ત્વ ગુણ રૂપે છે (સામ્યકારિકા ૧૩). રજસ્ સામાન્ય પ્રકૃતિરૂપે છે, તેથી તે કાલનું સામાન્ય અને બધે સંબંધવાળું રૂપ છે. તે પ્રતિબંધ અને અનુદા દ્વારા પ્રકૃતિ કરાવે છે.

અભિવ્યક્તિ પહેલાં પદાર્થ સૂક્ષ્મરૂપે અસ્તિત્વમાં હોય છે. આ સાંખ્ય મતના સમર્થનમાં પાંચ કારણો આપ્યા છે. (૧) અસત્ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. (૨) કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે કારણરૂપ ઉપાદાન આવરણ છે. (૩) દરેકમાંથી દરેકની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, (૪) સમર્થ કારણ ઉત્પત્તિ કરી શકાય તેવા કાર્ય (પદાર્થ)ની ઉત્પત્તિ કરી શકે છે. (૫) કારણના અસ્તિત્વથી કાર્ય અસ્તિત્વમાં હોય છે.

અસવકરણાદુપાદાનમદ્વાત્સર્વસંભવામાનાત ।

સજ્ઞ્ય કાવ્યકરણાત્કારમાવાચ્ય સત્કાર્યમ્ ॥ (સામ્યકારિકા ૧)

આ મત પ્રમાણે અતીત કાલમાં રહેલા પદાર્થો ફરીવાર ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાં અતર્ગત રહેલા પદાર્થો યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલય કાળે તેમાં જ અદ્ભુત બને છે. આમ ભૂત, હવિષ્ય અને વર્તમાન જેવા ત્રણ મનો પદાર્થોના અંતર માટે સમજવામાં આવ્યા છે. આવે મન યોગ્ય છે.

યુગપદ્ વર્તમાનત્વં તદ્દર્શ પ્રતિપચતે ।

કેવાંચિદ્ વર્તમાનત્વાચ્ચેતિ તદ્દત્તીતતામ્ ॥૫૪॥

કેટલાક પદાર્થો વર્તમાન ધર્મવાળા હોવાથી (ભૂત, વર્તમાન અને હવિષ્યરૂપ ધર્મોવાળો તે (પદાર્થ) એકસાથે વર્તમાન સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પ્રમાણે (તેવા ધર્મોવાળો તે પદાર્થ) ભૂતકાળની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે. (૫૪)

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજીને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તદ્દર્શ (પદાર્થ) કેવાંચિદ્ (પદાર્થોના) વર્તમાનત્વાદ યુગપદ્ વર્તમાનત્વં પ્રતિપચતે તદ્દત્ત (જસો તદ્દર્શ ધર્મો) અતીતતાં ઇતિ । હેવાચાજ અને તેને અનુસરતી અન્યાકર્મોથી કાંઈક અંશે જુદી રીતે અલ્પ અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે.

દેતૂપકારાદક્ષિપ્તો વર્તમાનત્વમાગતઃ ।

શાન્તદેતૂપકારઃ સન્પુનર્ગોપૈતિ દર્શનમ્ ॥૫૫॥

કારણોની મદદથી કાર્યરૂપ બનેલો અને તેથી વર્તમાનરૂપ બનેલો (૫૫થી),
કારણોની (તેથી) મદદ થા'ય ચતાં ફરીવાર ક્રેખાતો નથી (૫૫)

અખાલ્હિની કારિકામાં જણાવ્યું હતું કે વર્તમાન અને અતીત કેટલીકવાર એકસાથે
તેમની તે તે રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, અહીં કોઈ સંકેત કરે કે વર્તમાન અને અતીત તે
પરસ્પર વિરોધી છે, તે પછી તેમનું એકસાથે પ્રાપ્ત થવું કેવી રીતે શક્ય બનશે ? તેને
હિતરે આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે, સરખાવો હેધારાજ : યદા સંરખ્યા દેશ્વરઃ
કાર્થોવદ્યારમારભન્તે તદા સત્ત્વામર્ચ્યાગિજાવમાનો ભાવો દર્શનપદ્યમવતરન્વર્ધમિયાઃ સંપાદમન્ વર્તમાન
ઇતિ સ્પરદિરયતે । ઉપરત્તકરણવાવાસ્તુ પરિતમાન્તકરણોપોડદર્શનમતુસસ્મરણીતઃ ।

દ્વે એવ ક્ષણસ્ય વિમ્બો કેપાંપિચ્છલિયર્ત્મનિ ।

કરોતિ ચામ્યાં ભાવામ્યામુગ્ધોલનનિમીસરે ॥૫૬॥

કેટલાકના મતમાં વિભુ મલના એ શક્તિમાણો છે, જેમના વડે તે પદાર્થોનાં
પ્રાકટ્ય અને તિરોધાન કરે છે. (૫૬)

કલ્પમિઃ પૃથગર્થામિઃ પ્રપિમક્ષ્ સ્વભાવતઃ ।

કેચિદ્ મુદ્ધયનુસંહારલક્ષણં વૈ શ્રવણતે ॥૫૭॥

જુદાં જુદાં પ્રયોજનોવાળી કલાઓને કારણે સ્વાભાવિક વિભાગવાળા તે કાલને
કેટલાક (આચાર્યો) બુદ્ધિસંકલનરૂપ બાહેર છે. (૫૭)

બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞો કાલને જુદી જુદી ક્રિયાઓના માનસસંકલનરૂપે સમજે છે. તેમના
મનમાં આવા બુદ્ધિસંકલનથી જુદું કાલતત્ત્વ નથી કોઈ તત્ત્વ નથી. મિત્ર, હિંદુ
વગેરે ક્રિયાઓ એક જ મનઃસંકલનરૂપે એક જ યામ છે અને તેવું સંકલન કાલરૂપે સ્વભ-
ાવ છે સરખાવો હેધારાજ : મિત્તાઃ ક્રિયાલક્ષણઃ સંકલ્પા મુદ્ધયનુસંહારમાગાઃ સદ્ગુણ્યમાના-
વિભિન્નદિશ્વાદેશ્વર્ય નિવૃત્તિ મદ્યિત ।/ તથા મુદ્ધયા સંકલનમાત્રમેવાગિજાવતરન્વે વિરાદિકાલ્પ્યં
વિલક્ષણમેવ સ્પરદિરયતે ।

જ્ઞાનાનુગત્યર્થકિં ચા વાહ્યં ચા સત્યતઃ સ્થિતમ્ ।

કાલસ્માનમનાશ્ચિત્ય વ્યવહર્તુ' ન શક્યતે ॥૫૮॥

(સંકલનાત્મક) બુદ્ધિને અનુસરનારી શક્તિઓવાળા અથવા બાહ્યરૂપે નિશ્ચિતપણે
રહેલા કાલસ્વરૂપનો આશ્રય લીધા વિના વ્યવહાર કરવો શક્ય નથી. (૫૮)

બૌદ્ધ મતમાં ક્રિયાઓના સંકલનરૂપ વિજ્ઞાનને કાલતત્ત્વ કહે છે. તેથી જુદું અને
ખાત્ર, કાલ નામે કોઈ તત્ત્વ નથી. બર્તુદરિ આ વાત પણ સ્વીકારે છે. તેમને માટે કાલનું

અસ્તિત્વ અને તેનું સર્વપ્રગતિમૂલત્વ મહત્ત્વનું છે. તે શુદ્ધિસંકેતનરૂપ છે કે બાહ્ય-તત્ત્વરૂપે છે તે મહત્ત્વનું નથી. આવેા વિજ્ઞાનમાત્ર અર્થવા બાહ્યસ્તિત્વવાળો કાલ પાર-માર્થિકપણે સ્પષ્ટબલની શક્તિ રૂપે છે. ભર્તૃહરિના આ વિચારને રૂપેટ શબ્દોમાં મૂકતાં હેતુસારજ બહુવા છે કે અર્થે તે વૈવાકરણ્ય હોય. અને દર્શનિક સિદ્ધાન્તો અર્થવા બેદા નથી. સ્પષ્ટબળનારમાં જે અર્થભૂત હોય તેનું જ વિવેચન અમારે કરવું છે. સરખાવેા : માત્રમાર્થિકત્વવિવેકઃ પ્રાગ્વ્યઃ કિન્તુ શાન્દે વ્યવહારે ચદન્નં તત્પરીક્ષ્યમ્ ।

તિરો આશય આવસ્ય કેર્ણચિદ્ આવશ્યકયઃ ।

તામિઃ સ્વશક્તિમિઃ સર્વં સર્વશક્તિ ચ નાસ્તિ ચ ॥૫૯॥

હેતુશક્તિ (આચાર્યો)નાં મતમાં પદાર્થની પ્રવૃત્તિની ત્રણ કાર્યશક્તિઓ છે, પાતાની તેવી શક્તિઓ વડે બધા પદાર્થો હેતુમાં અસ્તિત્વરૂપે અથવા અભાવરૂપે હોય છે. (૫૮)

સંખ્યામાર્થ કપિમના મતમાં પદાર્થની (માવસ્ય) પ્રગતિની (માવસ્ય), ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવી ત્રણ કાર્યશક્તિઓ (માવસ્યકયઃ) છે. તેમને આધારે પદાર્થ સદ્ કે અસદ્ કહેવાશે.

સર્વાવગ્ચતિરેકેણ તાસ્તિસ્તોડપિ વ્યવસ્થિતાઃ ।

ક્ષમસ્તાસ્તદ્ભેદાન્ન ચ સદ્સર્વં ન ચિયતે ॥૬૦॥

તે ત્રણ (ક્રિયાશક્તિઓ) પદાર્થથી શુદ્ધી ન હોવા છતાં, તેમને જ કમ કહે છે, અને (પદાર્થ સાથેની આવી) અભિન્નતાને કારણે (પદાર્થોની) સત્તા કે (તેમનો) અભાવ શુદ્ધ સમજવા નથી (૬૦)

પદાર્થોથી અભિન્ન ત્રણ શક્તિઓ-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય-ને કમ કહે છે, કારણ કે આ શક્તિઓ જ પદાર્થોનાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ માટે જનબદાર છે. તે શક્તિઓ આવી રીતે અભિન્ન હોવાથી પદાર્થોનાં આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ કાર્યોનું મિથણ એકસરખું થતું નથી. સરખાવેા હેતુસારજ : અવગતિરેકેડપિ ચ માત્રાવગ્ચતાં સ્વા માવગતિરેકેડપિ કૃત્વિવિવેકાસ્તદ્ભેદો ન ભવતિ ।

વર્તમાનદર્શનેનૈકં દૃષ્ટાદૃષ્ટં તદૈવ જુ ।

અપ્યન્મામેક્તા નાસ્તિ ન ચ કિન્ચિન્નિવર્તતે ॥૬૧॥

(વર્તમાન વગેરે શક્તિઓનાં) દર્શન અને અદર્શનરૂપી પ્રવૃત્તિની ભિન્નતાને કારણે એક જ પદાર્થ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ બને છે. (વર્તમાન વગેરે શક્તિ) માગોતું પરસ્પર મિથજ્ઞ નથી અને દોઢ પછુ પદાર્થ તેના અસ્તિત્વમાંથી અટકતો નથી. (૬૧)

વર્તમાન શક્તિ વડે અભિવ્યક્ત થવું એટલે દર્શન. અતીત અને અગત શક્તિઓ વડે તિરોહિત બનવું તે અદર્શન છે. આમ બંનેનાં કાર્યોનાં ભિન્નતા હોવાથી પ્રકૃતિ-મિથજ્ઞ થતું નથી. પદાર્થોના નિરવગ્ચત્વ યથા નથી પરંતુ માત્ર તેમનો તિરોભાવ યાવ છે. તેથી મત્ત અને અમત્ત પારમાર્થિકપણે જુદાં નથી. તિરોહિત સત્ત્વ એટલે જ અસત્ત્વ.

શક્ત્યાત્મદેવતાપદૈર્મિન્નં કાલસ્ય દર્શનમ્ ।

પ્રથમં તદ્વિચાર્યાં યદ્ વિચાર્યાં ન વિચરે ॥૬૨॥

શક્તિ, આત્મા, દેવતા, એવા ગુણ ગુણ અભિપ્રાયો કાલ અંગે છે. પ્રથમ અવિદ્યામાં દેખાતો તે કાલ વિદ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. (૬૨)

બ્રહ્મની સ્વાતંત્ર્યશક્તિ એટલે કાલ એવો બહુદરિતો મત છે. તેમના ત્રીકાકારો સમજાવે છે કે કાલ એટલે કારણશક્તિ; જેમ કે ગીઝની શક્તિ અંકુરની ઉત્પત્તિને અનુમતિ આપે છે, પરંતુ દાંડાને ઉત્પન્ન થતો અટકાવે છે. આવી પ્રજ્વલિ પામતું કાલ છે. પરંતુ આ બરાબર નથી. નિષ્ઠ કારણોવાળા પદાર્થો તેવાં કારણોની કાબડીને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા નહિ. કારણોની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોમાં કમ દેખાતો હોવાથી, કમરૂપે કાલશક્તિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કાલ કમ અને ચીગપદને જન્માવે છે. તેથી કાલ બ્રહ્મરૂપ વિદ્યાત્માની શક્તિ છે, સરખાવો શ્રી. ૧. ૧. ૩૨.

આ કાલશક્તિ આત્મા અર્થાત્ પુરુષમાં પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પુરુષમાં જ કમ દેખાય છે કાલ, અવિદ્યા શક્તિની સહચારિણી શક્તિ છે જીવના અદ્ય પગેરેને કારણે પદાર્થોમાં અવરોધ અને અનુમતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કાલની પ્રજ્વલિ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. આ મતમાં અદ્રમાં અર્થાત્ જીવ કાલ છે

અપ્રકિતગત આકૃતિ અને મદાન પ્રભાવ વડે પ્રકાશિત દેવો એટલે કાલ એમ બીજા દેહકાક માને છે. અહીં પણ કમને ત્રિરૂપ બ્રહ્મની દેવતારૂપ શક્તિ જ સમજવાની છે. સંસારના કારણરૂપ અવિદ્યામાં કાલ પ્રથમ 'પ્રગયિષુ' છે. આ સંસાર ભેદના આભાસવાળો છે. ભેદ દેહ અને કાલને કારણે છે. કમ વિનાનું પરપન્થિરૂપ ઘાન, પ્રાણુ-વૃત્તિમાં પહોંચીને કાલને કારણે સકલ જનનું હોય તેમ બાંસે છે

અભેદે ચદિ કાલસ્ય હૃત્વદીર્ઘપ્લુતાદિપુ ।

દૃષ્યમે ભેદનિર્માસઃ સ ચિરશ્ચિન્નુદિવન્ ॥૬૩॥

હૃત્વદીર્ઘપ્લુતાદૃત્ત્યા નાલિન્નસલ્લિલિપિ ।

કથં પ્રથયવોગઃ સ્યાત્કલ્પનામાત્રદેહુઃ ॥૬૪॥

કાલ, ભેદ વિનાનો છે, એમ માનતાં, હૃત્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતમાં ભેદની જે કલ્પના થાય છે તે 'ત્રીમુ', ઝડપી એવી કલ્પના જેવી જો હોય તો, હૃત્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતના (ઉચ્ચારણ)માં કંઠનાડીમાંથી થતા જલઅવલુમાં થતો પદાર્થ માત્ર કાલ્પનિક કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૬૩-૬૪)

દેહારાજને અનુચરતાં ચોડા ફેરફારવાળો અનુવાદ આ પ્રમાણે થશે : હૃત્વ, દીર્ઘ, પ્લુત વગેરેમાં વારંવાર કલ્પભેદ ન હોવા છતાં ચિર, દિવ્ય, વગેરેમાં હોય છે તેમ કાલ્પનિક ભેદ સમજવામાં આવતાં, હૃત્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતના ઉચ્ચારણ વખતે નાલિન્નમાં જે અવલુ થાય છે તે માત્ર કાલ્પનિક ભેદવાળો હૃત્વ વગેરેને કારણે કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ચિત્ર, ક્ષિપ્ર વગેરેમાં તેમજ દ્રવ્ય, દીર્ઘ, પ્લુત વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો કાલભેદ કદિપત છે. વિષયમાં પ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય પ્રમાણે કાલભેદ સમજાવ્ય છે. આમ કાલભેદ માત્ર વિષયભેદને અધીન હોઈ કાલ્પનિક સમજાવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલી આવશે.

નાસિકાને કંઈનાહી સમજાવામાં આવે તો ચત્તોત્પારણ વખતે તેમાંથી રસ ઝરે છે એવું માનવું નોઈ એ. દ્રવ્ય, દીર્ઘ અને પ્લુતના દરેક ઉત્પારણ વખતે ત્રીજા ભાગ નેટકું વધારે ક્ષરણ થાય છે આની અવલગ્નવૃદ્ધિ સમજના વધારાના અનુસંધાનમાં થાય છે.

અભિવ્યક્તિનિમિત્તસ્ય પ્રચયેન પ્રચીયતે ।

અભિન્નમપિ શબ્દસ્ય તત્ત્વમપ્રચયાત્મકમ્ ॥૬૫॥

(કાલક્રુત) ભેદ વિનાનું અને વૃદ્ધિહીન સ્વભાવવાળું શબ્દતત્ત્વ અભિવ્યક્તિનાં કારણોની વૃદ્ધિને લીધે વધે છે (૬૫)

શબ્દતત્ત્વ નિત્ય અને વાસ્તવમાં દ્રવ્યવાદિ ભેદ વિનાનું છે તેમ છતાં બ્યજક ખનિઓનાં વૃદ્ધિ અને અપથય પ્રમાણે તેમાં કાલભેદ સમજાવ્ય છે. શબ્દની અભિવ્યક્તિ કરનારા મુઠા જુઠા ખનિઓ શબ્દસ્વરૂપમાં ભેદનો આરોપ કરે છે અહીં અભિવ્યજક ખનિઓ અને અભિવ્યંજન શબ્દ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ સમજાવેલો ન હોવાથી ખનિઓની ભિન્નતાનો આરોપ શબ્દ ઉપર થાય છે. સત્ત્વસ્થાવર્ય (વા ચ ૧. ૧. ૭૦) માં પણ ખનિગત કાલભેદનો શબ્દમાં આરોપ સમજાવ્યો છે.

एवं मात्रातुरीयस्य भेदो दाक्षतयस्य वा ।

परिमाणविकल्पेन शब्दात्मनि न विद्यते ॥૬૬॥

આમ (નિત્ય) શબ્દમાં તરીકે માત્રાના યોગ્ય ભાગ અને દસ વિકાસોવાળા વેદની વચ્ચે, કાલના પરિમાણભેદની દૃષ્ટિએ (કથો) ભેદ નથી (૬૬)

માત્રાનો યોગ્ય ભાગ અને દસ માંડોળના સમૂહરૂપ વેદ, એ જ ને નિત્ય શબ્દ હોઈ સરખા હોવાથી કાલક્રુત ભેદ વિનાના છે પ્રમાણભક્ત ખનિઓને કારણે તેમાં કાલભેદ સમજાવ્ય છે. આમ સ્ફોટરૂપ શબ્દાત્મા અભિવ્યંજક ખનિઓના ભેદને કારણે ભેદવાન ભાસે છે.

अनुनिष्पादिकल्पेन चैऽन्तराल इव स्थिता ।

शब्दास्ते प्रतिपत्तृणामुपायाः प्रतिपत्तये ॥૬૭॥

અનુસ્થાનરૂપે, કાનની અંદર રહેલા જે વૈકૃત ખનિઓ છે, તે ઓતાઓના અવલુ માટે ઉપાયરૂપ બને છે. (૬૭)

પ્રાકૃત ખનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ થતાં અનુસ્થાનરૂપે પાછળથી પ્રાપ્ત થનારા અને કાનની અંદર રહેલા ખનિઓ, કૃત, વિલગ્નિત વગેરે વૃત્તિભેદો માટે જવાબદાર બને છે. આ વૈકૃત ખનિઓને કારણે સ્ફોટના સ્વરૂપમાં કશી ફેરફાર થતો નથી. સરખાવો. સત્ત્વસ્થાવર્યમિત્યેતદ્વૃત્તિભેદે તુ વેદના ।

અન્ય યમુગ્રાન્તે સ્ફોટરમા તૈર્દિવિયતે ॥ શા.પ. ૧ ૭૬

વિશિષ્ટમવધિ તે તમુપાદાય પ્રકલ્પતે ।

કાલઃ કાલ્યણમેકઃ ક્ષણમાસર્તુભેદમાર્ ॥૬૮॥

અવયવોવાળા (અનિત્ય પદાર્થો)નેા નિશ્ચય કરનારો એક કાલ, તે તે (ઉદય, અસ્ત વગેરે)ને ચોક્કસ અવધિ તરીકે લઈને, ક્ષણ, મહિનો, ઋતુ એવા વિભાગોમાં વહેંચાય છે. (૬૮)

અન્ય : કલાવતી (માવાનાં જયંતેશ્વરઃ) એકઃ કાલઃ સું સં (વરુવારિ)વિશિષ્ટં અવધિ સ્વાદાય ક્ષણમાસર્તુભેદમાર્ પ્રકલ્પતે ।

બુદ્ધ્યયમ્પ્રહમેદાન્ચ જ્યયહાસત્મનિ ગિદ્યતઃ ।

તાપાનેવ ક્ષણઃ કાલો યુગમન્યન્તરાણિ વા ॥૬૯॥

બુદ્ધિમાં બિન્નપણે સમજાતો હોવાથી, તે (એક) જ કાલ, વ્યવહારમાં ક્ષણ, યુગ અથવા મન્યન્તર રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૯)

પ્રતિવન્ધામ્યનુસામ્યાં નાલિકાવિયરામિતે ।

યદન્મસિ પ્રક્ષરણં તત્કાલત્યૈવ ચેટિતમ્ ॥૭૦॥

અવરોધ અને અનુમતિ વડે (જલ) નાલિકાના કાણામાં રહેલ જળનું જે ફરણ તે તો કાલની જ પ્રવૃત્તિ છે. (૭૦)

અરુપે મહતિ વા છિદ્રે તત્સંવન્ધે ન મિચતે ।

કાલસ્ય ઘૃતિરાત્માપિ તમેવાત્યાનુસર્વતે ॥૭૧॥

(નાલિકાનું) છિદ્ર નાનું હોય કે મોટું, તેના (જલફરણ) અંગે, કાલની પ્રવૃત્તિ બદલાતી નથી. તેનેા સ્વભાવ છિદ્રના જલ સાથેના સંબંધને અનુસરે છે. (૭૧)

આમ્નીડ ઇવ કાલસ્ય દદયતે યઃ સ્વશક્તિભિઃ ।

યદ્ગુરુપસ્ય માવેષુ વહુવા તેન મિચતે ॥૭૨॥

પોતાની શક્તિઓને કારણે અનેકરૂપવાળા કાલની પદાર્થોમાં જે સર્વવ્યાપી ક્રોડા દેખાય છે, તેને લીધે તે અનેક રૂપે વિભક્ત બને છે. (૭૨)

ત્વચિસાસ્ય વા બુદ્ધિઃ કૃણરાજસ્ય વા દધત્ ।

તાવત્તદ્બુદ્ધિયોગેન કલ્પત્ત્વં ચિકલ્પતે ॥૭૩॥

વાંસની (હડપથી) વૃદ્ધિ કરીને અને તાલવૃક્ષની (ધીમેધીમે) વૃદ્ધિ કરીને, પ્રલ, આવી (જુદી જુદી) વૃદ્ધિના સંબંધને લીધે જુદો જુદો સમજાય છે. (૭૩)

અતિક્રમેઽપિ માત્રાણાં તસ્ય નાસ્તિ અતિક્રમઃ ।

॥ મન્વૃત્તિમેદેન માર્ગમેદોઽસ્તિ કચ્ચન ॥૭૪॥

પદાર્થોની અવસ્થાઓના વિનાશથી તે (કાલ)નો વિનાશ થતો નથી, આલનારા-
ઓતું આલવું બંધ થતાં કાંઈ રસ્તો બંધ થતો નથી. (૭૪)

વદ્યાસ્તમયા વૃત્ત્યા ધ્યોતિયાં લોકસિદ્ધયા ।

કાલસ્વાવ્યતિપાતેઽપિ તાદ્ધર્મ્યમિથ છદ્યતે ॥૭૫॥

(સૂર્ય વગેરે) ઋહોની લોકમાં નાણીતી હૃદય અને અસ્તની પ્રવૃત્તિઓ વડે
કાલનો અવરોધ થતો ન હોવા છતાં, થતો હોય તેમ દેખાય છે. (૭૫)

સૂર્ય વગેરે ઋહોનો સંચારક્રિયાને કારણે વિભાગવાન સમજતો કાલાત્મા, આવી
સંચારક્રિયા દૂર થતાં વાસ્તવમાં અદૃષ્ટ થતો ન હોવા છતાં, નજી અદૃષ્ટ થતો હોય
તેમ સમજાય છે, અને આપણે કહીએ છીએ કે 'રાત પસાર થઈ', ચિથિર ખલુ પૂરી થઈ'.

આવિત્યગ્રહજક્ષત્રપરિપન્દમથાપરે ।

મિન્નમાવૃત્તિમેદેન કાલં કાલવિદો વિદુઃ ॥૭૬॥

કાલને બાજુનારા વિદ્વાનો, જામણોની ભિન્નતાને કારણે જુદી સમજતી, સૂર્ય,
ઋહો અને નક્ષત્રોની ગતિને કાલ કહે છે. (૭૬)

ક્રિયાન્તરપરિચ્છેદપ્રવૃત્તા યા ક્રિયાં પ્રતિ ।

નિર્ણયપરિમાણા સા કાલ इत्यभिधीયતે ॥૭૭॥

એક ક્રિયાની સાથે સંબંધમાં રહેલી બીજી ક્રિયાઓના નિર્ણય માટે પ્રવૃત્ત
થયેલી અને નિર્ણયત થયેલા પરિમાણવાળી ક્રિયાને કાલ કહે છે. (૭૭)

'દિવસે બહો છે', 'રાત્રે બહો છે', 'ગાય દોહતાં મુધી ભેસે છે', એવા ઉદાહરણોમાં
અભ્યવન અને બેસવાના ક્રિયાઓથી જુદી (સૂર્યજમણ ૩૫) દિવસ કે રાત્રિ અને ગાયને
દોહવાની પ્રવૃત્તિથી ક્રિયાઓનો નિર્ણય થાય છે. આ ઉદાહરણોમાં એક ક્રિયા ઉપરથી
બીજી ક્રિયાઓનો નિર્ણય થાય છે એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાને રૂપસ્ય સદ્-જ્ઞાન્તિજ્ઞાનેનૈવાનુસંહૃતિઃ ।

અતઃ ક્રિયામ્બરામાયે સા ક્રિયા કાલ इत्यતે ॥૭૮॥

(પ્રાણવાયુના અગ્રાહ ૩૫) આંતર ક્રિયાનો બુદ્ધિમાં સંચાર થાય છે અને બુદ્ધિ-
વડે જ (તે આંતરજ્ઞોતું) સંકલન થાય છે. તેથી બીજી (જાણ) ક્રિયાઓની ગેર-
હાજરીમાં તે (આંતર) ક્રિયાને કાલ કહેવાય છે; (૭૮)

આમ પ્રતિજ્ઞાથી વિરક્ત થનાર આંતર્યુજ વ્યક્તિ તેના સરીરમાંથી પ્રાણવાયુની
પ્રવૃત્તિને બુદ્ધિમાં થતી હોય તેમ સમજે છે. એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિમાં પ્રવેશી તે

આંતર ક્રિયાક્ષણોનું સંકલન પણ ત્યાં જ થાય છે એમ તે જાણે છે. આમ જાણ ક્રિયા ન હોય ત્યારે પણ આવી આંતર ક્રિયા પ્રવ્ર કરેલાય છે.

અન્તર્મુખ વ્યક્તિ, ઔરડામાં બેઠાં બેઠાં અને સ્નાની ગતિ કે જલનાનિકામાંના પાણીના સ્તવણનો વિચાર કર્યો વિના કાલવિશ્રામને કેવી રીતે સમજી શકે એવો કાંઈ પ્રશ્ન કરે તો તેના જવાબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આંતર ક્રિયાક્ષણો વધારે થઈ હોય ત્યારે લાંબો કામ વીત્યો છે તેમ કહેવાય છે. આવી ક્ષણો થોડી થઈ હોય ત્યારે એાછો સમય વીત્યો છે એમ કહેવાય છે. યોગીએ પ્રાણવાયુના સંચારથી પદાર્થોની પ્રવૃત્તિને જાણી શકે છે. અન્ય જગે પણ પ્રાણવાયુની સંચારક્ષણોની ગણતરી કરીને સમયના વિભાગો સમજી શકે છે; જેમકે પ્રાણવાયુનો ૩૬૦ વખત સંચાર એક નાડિકા અર્થાત્ ૨૪ મીનીટ જરાગર છે અને આવા એકવીસ દલગર છલો સંચાર એક દિવસ અને એક રાત્રિ જરાગર છે. (સરખાવો : કાલવપમાદ્ધાન

૧૨.૨.૧૭-૮)

મૂતો ષટ્ ઇતીષઙ્ચ સત્તાયા દષ મૂતતા ।

મૂતા સત્તોતિ સત્તાયા સત્તા મૂતાભિયોયતે ॥૭૧॥

હઠો હતો એવા પ્રયોગમાં હતો એવો ઉત્કલેષ (ધડાના) અસ્તિત્વ અંગે જ છે. તે પ્રમાણે અસ્તિત્વ હતું એમાં અસ્તિત્વનું અસ્તિત્વ હતું એમ કહેવાય છે. (૭૬)

ક્રિયાથી જુદો કાલ નથી એમ જો માનવામાં આવે તો અસ્તિત્વ રૂપ ક્રિયાનો ખીછ ક્રિયારૂપ અસ્તિત્વ સાથે સંબંધ ન હોવાથી ‘અસ્તિત્વ હતું’ એમ કેવી રીતે કહી શકાય, તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

‘હઠો હતો’ એવા પ્રયોગમાં ‘હતો’ કોને લાગૂ પડે છે ? હઠો દ્રવ્ય હોવાથી અને દ્રવ્યને કાલ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે હઠોને લાગૂ પડશે નહિ સામાન્ય ક્રિયાઓને કરણરૂપ કાલ સાથે સંબંધ છે. ધાતુવડે વાત્સ્ય સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ રૂપ ક્રિયા નિધા પ્રત્યય ‘ઠ’ વડે જાણવાય છે. તે સત્તા ષટ્ સાથે સજ્ઞાવિની હોવાથી ષટ્ સાથે કાલનો સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. ક્રિયા કાલથી જુદી છે, એવા મતમાં ક્રિયા દાગ જ દ્રવ્યનો કાલની સાથે સંબંધ થાય છે.

પરતો મિલતો સર્વમાત્રા તુ ન વિકલ્પ્યતે ।

ઈવંતાદિચિંતિસ્તત્પ્રાત્પરરૂપેણ મિલતે ॥૮૦॥

અધા પ્રશ્નો જાણ પ્રવૃત્તિઓને કારણે બદલાય છે, પરંતુ આ (કાલતત્ત્વ)નું, સ્વરૂપ બદલાતું નથી. તેથી પર્વતો વગેરેની સ્થિતિ જાણ પ્રવૃત્તિ વડે દેશ્કારને પાળે છે. (૮૦)

કાલના સ્વભાવ વિષે મહાભારત અને પુરાણોમાં પ્રાપ્ત થતા મતો, વૈશેષિક અને સાંખ્ય મતો અને બૌદ્ધ મતોના હિસેબો રજૂ કરી તેમનું યથાસ્થાન ખંડન કરીને ભર્તૃ-હરિએ કાલ અંગેનો વૈચારિક સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો. હવે પાણ્ડુનિનાં કેટલાંક મુદ્દાની મહા-આખ્યમાં મળતી ચર્ચાને રજૂ કરવામાં આવી છે. અરિકા ૮૦થી ૮૪ સુધીમાં વર્તમાને લલ્લ । (પા. સુ. ૩.૧.૧૧૩) હિપરના લાખના વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપર ઉલ્લેખેલ મુત્ર ઉપરના વાર્તિક 'નિત્યજ્ઞે ચ કાલચિમાવાત મં જ્યાવનામાં આત્મ્ય' એ કે નિત્ય પદાર્થોમાં અસવિજ્ઞાત ન હોવાથી, વર્તમાન કાળના પ્રત્યય લક્ષણ વિધાન કરવું નેહ્યે.

આના વિશેષમાં ટોઈ કહેશે કે હમણાંનું તેવો ભાવ દર્શાવતું વર્તમાનત્વ, જૂત અને ભવિષ્યનું વિશેષી છે. નિત્ય પદ્ધતિમાં જૂત અને ભવિષ્યનો હમેશાં અભાવ હોવાથી વર્તમાનત્વ પ્રચલિત છે જ.

આવા પૂર્વપક્ષના જવાબમાં જણાવી ચકાવ કે જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એવાં ત્રે જુદાં જુદાં નામ મળે છે તે પદાર્થોના કામ સાથેના સંબંધને કારણે જ મળે છે, આવાં ત્રેકૌલ્યપુક્ત પદાર્થો જન્મવાળા હોય છે. જન્મને કારણે ચોક્કસ અવધિને સ્વીકારતાં જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે, સાધનથી હાજરીમાં જન્મ માટે અકિમ્બુચ થનારા ભાવોને ભવિષ્ય, સાધનથી જન્મ પ્રાપ્ત કરીને રહેનારાને વર્તમાન અને વિનષ્ટ સ્વરૂપવાળાને જૂતકાળ કહેવાય છે, આમ વર્તમાન એવું નામ જૂત અને ભવિષ્યની વચ્ચેની અવધિ કહીને છે, અર્થાત્ જ્યાં જૂત અને ભવિષ્ય સંભવે નહિ ત્યાં વર્તમાન પશુ સંભવે નહિ. મહામાત્ર્ય માં પણ આ જ વાત જણાવવામાં આવી છે (મૂલમવિષ્ણુસૂત્ર-દ્વિતીયો વર્તમાનઃ । પા.સુ. ૩.૧.૧૨૩).

નિત્ય પદાર્થોમાં જૂત અને કાવિષ્કને અજ્ઞાત હોનાથી વર્તમાનનો પણ અભાવ થશે. પરંતુ બ્યારણકાર્ય વર્તમાન અને જૂત તેમજ કાવિષ્કનું જોઈએ અને તે પ્રમાણે નિત્ય પદાર્થો મટિ પશુ તથેવ કાળના પ્રત્યેયોનું વિધાન થવું જોઈએ. નિત્ય પદાર્થોમાં જે કાલાભાવ થયો છે તેથી કાલ ઉપર આરોપવામાં આવતી કોઈપણ પ્રજ્ઞતિ તેના વડે જન્યારી શકાય નહિ, કારણ કે આવી પ્રજ્ઞતિ ક્રમ અને પૌર્વોપયોગી હોય છે. આવા ક્રમ અને પૌર્વોપયોગને દર્શાવવા મટિ કાલવિવાગના છુદા છુદા પ્રત્યેયોનું વિધાન કરવું જોઈએ, તેથી કાલપ્રગાં દોષવ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રયોગોને અનુસરોને “પર્વતો રહેશે”, પર્વતો છે”, અને “પર્વતો હતા”, એવા ઉદાહરણો આપીને “કાલવિજ્ઞાનો છે” (સન્તિ ચ કાલવિમાણઃ ૧ પા.સ. ૩.૨.૧૧૩ ઉપરનું બાધ્ય) એમ કહ્યું છે.

શું આવા સંઘપ્રયોગોને કારણે કાયદેસરનો સમજવામાં આવ્યા છે ? ખરેખર આવા સંઘપ્રયોગો કરી શકાય ? પર્વતેનિ જણાવે છે કે આવા સંઘ પ્રયોગોને કારણે જ કાયદેસરનો સમજવા ભેદિયો એમ નહો (નાવરય' કાલકિમાગદેવ). પૂર્વ અને પર ભાવેને દોષવતાર ક્રિયાપદ છે, અને સંઘને પ્રમાણ માનનારાઓ, સંઘપ્રયોગમાંથી અર્થ સમજતા હોવાથી, કાયદેસરની આપત્તમાં સંઘપ્રયોગને પ્રમાણભૂત માની શકાય.

પ્રસિદ્ધમેદા ગ્યાપારા ચિરુપાવયવક્રિયાઃ ।

સાદ્યચર્યેણ મિચન્તે સરુપાવયવક્રિયાઃ ॥૮૧॥

જુદી જુદી અવયવક્રિયાઓવાળાં કાર્યોની સિન્નતાઓ જાણીતી છે. તેમની સાથેના સંપર્કથી સમાનરૂપવાળા અવયવોવાળાં કાર્યો ફેરફાર પામે છે. (૮૧)

સંધુ, રાપુ વગેરે કાર્યોની અવયવક્રિયાઓ જુદી જુદી અને જુદે જુદે સમયે થનારી હોય છે, જેમકે રાધવાના કાર્ય માટે વામજી સાફ કરવું, યુધ્ધા ઉપર ખૂંટવું વગેરે અવયવક્રિયાઓ અને કપડાના કાર્ય માટે સાફકું જોતકવું. કુદાડી લેવી વગેરે અવયવક્રિયાઓ જુદી જુદી હોય છે, પરંતુ પર્વતોની સ્થિતિરૂપી ક્રિયામાં તેની અવયવક્રિયાઓ દેખાતી નથી. તેથી પર્વતોની સ્થિતિ વગેરેના કારણે જુદે જુદે સમયે યથેલી, રાજ્યોની જુદી જુદી ક્રિયાઓ ઉપરથી સમજાય છે. પર્વતોની સ્થિતિ સૂર્યના સંચરણ ઉપરથી પણ સમજાય છે, પરંતુ રાજ્યોની ક્રિયાઓ વધારે જાણીતી છે. તેથી ગદાલાપ્તમાં તેમજ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. આમ જુદી જુદી અવયવક્રિયાઓવાળા પદાર્થોની ઉદાહરણો ઉપરથી સમાન અવયવવાળા પદાર્થોમાં કારણે સમજાય છે. સરખાવો હેવારાજ ; અતઃ તા રાજ-ક્રિયાઃ પરિચેદકદ્વારાપારમ્ભનાઃ પર્વતાવિસ્થિતેઃ સાસ્ત્રવેવ વ્યવહિયન્તે ।

* ક્યવધાનમિવોપૈતિ નિવૃત્ત ઇવ દૃશ્યતે ।

ક્રિયાસમૂહો મુખ્યાદિરન્તરાલપ્રવૃત્તિભિઃ ॥૮૨॥ *

* ન જ ચિકિત્સમરૂપોઽપિ સોઽચિરામાગ્નિવર્તતે ।

સર્વેષ હિ ક્રિયામ્યેન સફળીર્ણવોપલભ્યતે ॥૮૩॥ *

(અનેક) પ્રવૃત્તિઓના સમૂહવાળી ભોજનક્રિયા, વચ્ચે થતી (વાર્તાલાપ, હાથકેસ વગેરે) ક્રિયાઓથી ભણે કે અવરોધ પામે છે અને બંધ થઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે. વિચિત્રન રૂપવાળી હોવા છતાં તે (ભોજનક્રિયા) પૂર્ણ થઈ ન હોવાથી અટકતી નથી, કારણ કે બધી ક્રિયાઓ બીજી ક્રિયા સાથે સંબંધવાળી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૨-૮૩)

ભોજનક્રિયા અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓના સમૂહ છે. વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય, વાર્તાલાપ વગેરે ક્રિયાઓ હોવા છતાં, —હાસ્ય કે વાર્તાલાપ જેવી ક્રિયાઓમાં પણ નેત્રો બંધ કરવા, દાંત અને ઝોહ દેખાડવા વગેરે તેમની પણ અવાન્તર ક્રિયાઓ હોવા છતાં—તેમને કારણે ભોજનક્રિયા અટકતી નથી, કારણકે તૃપ્તિરૂપી રૂપવાળી ભોજનક્રિયા સાથે તે સંપૂર્ણ રીતે જળી જતી નથી.

ભોજનક્રિયા, આદિથી અંતસુધી જયોત્ ભોજનની ધૃત્તિથી શરૂ કરીને તૃપ્તિ સુધી આંતર મન પ્રવૃત્તિરૂપે અને જાણ કાર્યો રૂપે ચાલુ જ હોય છે, આમ વર્તમાન કાલ નિશ્ચિત બનતાં 'અહીં અમે પુણ્યમિતે યત કરાવીએ છીએ' (શ્લુ પુણ્યમિત્તં યાત્રયામઃ ।) એવું ઉદાહરણ સંગત બને છે. સરખાવો હેવારાજ . વિચિત્રનસ્વમાવોઽગ્નૌ આપ્તપ્રાપ્તેતુર્વર્તનાદિ-રોડવસ્થિત એવ વર્તમાનવચનાય ।

* તદન્તરાલ્લહ્યં વા સર્વેવાવયવક્રિયા ।

સાદશ્યાત્સતિ મેવેતુ તદક્ષત્વેન ગૃહ્યતે ॥૮૪॥ *

અથવા તે (ભોજનક્રિયા)ની વચ્ચે દેખાતી અને તેના ભાગરૂપે રહેલી હાસ્ય વગેરે (ગૌણ) ક્રિયાઓ, (જલપાન જેવી ક્રિયાઓના) જેવી હોવાથી, તે (મુખ્ય ક્રિયા)થી છુટી હોવા છતાં તેના ભાગરૂપે સ્વીકારાય છે. (૮૪)

ભોજનક્રિયાની વચ્ચે પ્રાપ્ત થતી હાસ્ય, વાતચીત વગેરે ગૌણ ક્રિયાઓ મુખ્ય ક્રિયા અર્થાત્ ભોજનક્રિયાના અવયવો રૂપે છે, કારણ કે જલપાન વગેરેની જેમ તે પણ ભોજનની સમાપ્તિ મારે ઉપકારક છે. સરખે સરખા મિત્રો વાર્તાલાપ, હાસ્ય વગેરે દ્વારા ભોજન ક્રિયાને પૂરી કરે છે. એટલે જલપાનની જેમ તે પણ ભોજનનું જ અંગ ॥ એમ સમજવું. બે મજૂરો ભાર લઈ જતા હોય અને ત્રીજો એમને મદદ કરવા એકાએક બાવી જાય તો તે પણ ઉપકારવાના કાર્યમાં અંજબૂત ગણાય છે. આ પ્રમાણે દરેક ગૌણ ક્રિયાદ્વારા મુખ્ય ક્રિયાની સમાપ્તિ થવાથી આદિ કળાંનિ મિથા । (વા. સૂ. ૧,૨.૧૦૨) ઉપરનું વાર્તિક (શાશ્વત્ કર્મણિ જ્યામ્યા દ્વાવચ્ચર્ગાત્ । * નિષ્કા પ્રત્યય કૃતનું વિધાન યોગ્ય છે, કારણ કે કાપની શરૂઆત ક્ષી પછી તેનો અંત આવે જ છે ") યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે ફલપ્રાપ્તિ સુધી ક્રિયાસમૂહનું અસ્તિત્વ સમજાતું હોવાથી વર્તમાનત્વ સાધિત થાય છે.

સવસદ્વાપિ ધતુસ્વાત્ ત્રિવર્યં નાસ્તિ કિં ચ ન ।

તેન મૃતમવિધ્યન્તી મુન્સ્વા મધ્યં ન વિધતે ॥૮૫॥

પદાર્થ (કાં તો) સત્ હોય કે અસત્ હોય; કાંઈ ત્રીજું હોતું નથી, તેથી મૃત અને અવિધ્યમને છોડીને વચણું (અર્થાત્ વર્તમાનત્વ) નથી. (૮૫)

કારણ ૮૫થી ૮૮ સુધીમાં વર્તમાનકાળનું અસ્તિત્વ નથી એમ માનનારા શલ્લિક-વાદીઓને પૂર્વપક્ષ ૨જૂ થયો છે.

પદાર્થની સિદ્ધ થવાની અવસ્થાને ક્રિયા કહે છે. આથી મરેલી શ્વ ક્રિયા કહેવાય છે. જે શ્વ કહ્યું સિદ્ધ થવાની છે તેને અવિધ્યકાલીન શ્વ કહે છે, ત્યાં ક્રિયાને અવિધ્યત્ ક્રિયા કહે છે. આ સિવાયની ત્રીજી કાંઈ શ્વ નથી, જેમાં સદ્ અને અસદ્ એવાં બંને રૂપ હોય, કારણ કે વિરદ સ્વભાવવાળી શ્વે એક સાથે રહી શકતી નથી. તેથી ક્રિયાને વર્તમાનત્વ હોતું નથી. આવા શલ્લિકવાદી બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષને ૨જૂ કરતાં પતંજલિ કેટલાક શ્લોકો ૨જૂ કરે છે :

(૧) ન વર્તતે નકમિતુર્ન વાત્સયે

ન સ્યન્દન્તે સન્નિઃ સામસાય ।

જ્વસ્થોઽયં લોભે ॥ નિવેદિતાસ્તિ

યો મેવ પરવતિ સોઽપ્યન્યઃ ॥

સંસારચક્ર ફરતું નથી. જાણુ કળાંય ફેંકવામાં આવતું નથી. નદીઓ સમુદ્ર તરફ વહેતી નથી. આ લોક રિચર છે. તેને અતિ કસવનારા નથી; આવું સમજનારા જ્ઞાની છે.

(૨) મીમાંસકો ગમ્યમાનો યુવા મેધાવિસંગતઃ ।
ઘાત્ સ્નેહાતુષ્ટછતિ કિં તે વતિતલ્લક્ષણમ્ ॥

પોતાને વિચારશીલ અને શાનીઓમાં સન્માનવાળો માનનારો યુવાન, કાગડાને પૂછે છે, ‘અરે તારે પડવાની સાગિતી શું છે ?’

(૧) ધનાગતે ન પતસિ જ્ઞતિશ્રાન્તે ચ કાક ન ।
અદિ સંગતિ પતસિ સર્વો લોકઃ પતત્વમ્ ॥
હિમવાનપિ ગચ્છતિ ।

અરે કાગડા, ભવિષ્યમાં તું પડવાનો નથી, ભૂતકાળમાં પડ્યો નથી અને અત્યારે જો પડે તો આ સંપત્તિ જગત પડે છે (એમ જાણવું). અરે હિમાલય પશુ જવા માટે (એમ સમજવું).

(૨) ધનાગતમતિશ્રાન્તં વર્તમાનમિતિ શ્યમ્ ।
સર્વથ ન ગતિર્નાસ્તિ ગચ્છતીતિ કિમુચ્યતે ॥

ભવિષ્ય, ભૂત અને વર્તમાન, એ બધામાં ક્રિયા નથી તો પછી જા્ય છે એમ કેમ કહેવાય ?

કૃષ્ણકર્ણવાદી જાણાવે છે કે વર્તમાનકાળની ક્રિયા એવું કશું નથી, પદ્માચૈ કૃષ્ણકર્ણુર હોવાથી ક્રિયાને તેમાં આશ્રય સંભવતો ન હોઈ ચૂત અને ભવિષ્યના વિશેષી વર્તમાનનું અસ્તિત્વ નથી, આમ હોવાથી કાષ્ઠવિજાઓ રીકારી સકાય નહિ અને તેથી વર્તમાને સદ્ । એવું સૂત અસંગત છે,

નિર્ઘૃત્તિરૂપમેકસ્ય મેદામ્ભવાન્ન કલ્પતે ।

સદસદ્વાપિ તેનૈકં ક્રમરૂપં કર્મ્યં ભવેત્ ॥૮૬॥

એક (ક્રિયારૂપ પદ્માચૈ)માં વિભાજો ન હોવાથી તેનામાં નિર્ઘૃત્તિરૂપ ક્રમની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. પદ્માચૈ સત્ અથવા અસત્ હોવાથી તે એકલો, ક્રમવાળો કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૮૬)

પોતાનામાં જ નિર્ઘૃતિ અર્થોત્ સમાપ્તિ રૂપ ક્રિયા હોવી એટલે વર્તમાન ક્રિયા એમ કાઈ દલીલ કરે તો તેના જવાબમાં ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

મહૂર્તાં જ્ઞાનવશ્યાનાદેકમેવોપલ્લમ્યતે ।

યમોપલ્લબ્ધિ સ્મરણં તત્ર ચાપ્યુપપવતે ॥૮૭॥

ઘણી શક્તિ એક સાથે રહી શકતી ન હોવાથી, એક જ કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ત્યાં (એક કૃષ્ણમાં) યતા અનુભવ પ્રમાણે (તે એક કૃષ્ણનું) સ્મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૭)

સદસદ્વપમેકં સ્યાત્સર્વત્યેકત્વકલ્પને ।

નિર્વૃત્તિરૂપં નિર્વૃત્તે. સામાન્યમથવા ભવેત્ ॥૮૮॥

બધી (ક્રિયા) ક્ષણો (એક ક્રિયારૂપે છે એમ) કલ્પના કરતાં (ક્રિયારૂપ) પદાર્થનું સત્ અને અસત્ સ્વરૂપવાળું એકત્વ અથવા નિષ્પન્ન થનારી ક્રિયાનું નિષ્પત્તિને યોગ્ય સામાન્ય પ્રાપ્ત થશે. (૮૮)

જૂત અને અવિધ્યની બાવાદમક અને અભાવાત્મક એમ બધી ક્ષણોથી ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે એમ જો માનવશ્યા આવે તો દરેક ક્રિયારૂપ પદાર્થ બાવાદમક અને અભાવાત્મક એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવોથી બનતા એકત્વવાળો થશે પરંતુ બાવા રિયતિ બરાબર નથી.

તો પછી અનેક બિલ ક્ષણોમા એકત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર કોઈ એક સબધીની કલ્પના કરવી પડશે નિષ્પન્ન થતા કાર્યમા રહેલી ક્રિયાક્ષણોમા પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસામાન્ય બાવાનું સબધી તત્ત્વ છે, પરંતુ બાવા સબધી અર્થાત્ અન્યથી અને જાતિરૂપ ક્રિયામા સ્વીકારવાથી ક્રિયાબ્યક્તિઓનો અભાવ થશે અને વર્તમાનતા સિદ્ધ થશે.

કાર્યોત્પત્તૌ સમર્થ જા સ્યેન ધર્મેણ તત્ત્વથા ।

બાલમતત્ત્વેન ગૃહેત સા ચાસ્તિન્યર્તમાનતા ॥૮૯॥

કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે સમર્થ એવું, બાલપક્કસમૂહકમક તે (ક્રિયારૂપ) જે પોતાના કમરૂપ સ્વભાવ વડે તેમજ તેના ધુલ્લિગોચર સ્વરૂપ વડે સમજાય છે તેને વર્તમાનત્વ કહે છે. (૮૯)

ક્રિયાક્ષણોના સમૂહ રૂપે રહેલ કાર્યમા એકત્વની કલ્પના કરવામા બાવા ॥ ક્રિયાની સમાપ્તિરૂપ રૂપ માટે અર્થાત્તી અને પૌર્વાપર્વાણી ક્ષણોનો સમૂહ એટલે ક્રિયા

બાલમતત્ત્વેન ગૃહેત એવા કારિકાશબ્દોને સમજાવતા હેવારાજ બજાવે છે કે વિદ્યમાનતા અર્થાત્ અસ્તિત્વ એટલે વર્તમાનતા નહીં, પરંતુ કાર્યોત્પત્તિ માટે તૈયાર થયેલ ક્રિયાક્ષણોની ક્ષમપ્રાપ્તિ સુધીની પ્રવૃત્તિને વર્તમાનતા કહેવી જોઈએ (જ દિ સત્ત્વ વર્તમાનતાસ્થળ કિન્તુ પ્રારબ્ધાપરિસમાપ્તત્ત્વમ્ ।)

ક્રિયાક્ષણોમા આદિથી અત સુધી રહેવાની રિયતિને જો વર્તમાનત્વ કહેવાતું હોય તો બાવા વર્તમાનત્વ પહેલા માનસિક બાપાર રૂપે હોય છે, કાર્યસાતત્યથી અને ક્ષમપ્રાપ્તિ વડે તેનું અનુમાન થાય છે. આ બધામા કમિક પ્રવૃત્તિ હોય છે તે પ્થાનતા રાખવું જોઈએ. ‘જાણે છે’, ‘ઈચ્છે છે’, ‘પ્રમદન કરે છે’ અને ‘કાર્ય કરે છે’, એવી ક્રિયાક્ષણો, મનોભાવપરથી માંડીને ક્ષમપ્રાપ્તિ સુધીની ક્રિયાક્ષણો દર્શાવે છે મહાભાષ્ય (વા. સ. ૨. ૧. ૨૩) - માં પણ કહ્યું ॥ કે

ક્રિયાપ્રવૃત્તૌ ચો દેવસ્તર્ક્ય ચદ વિચેન્દ્રિત્ત્વમ્ ।

તદવેક્ષ્ય પ્રગુન્નીત ગચ્છતીત્યવિચારયન્ ॥

“ (૨૪ માસાવવાના) કાર્યની પ્રવૃત્તિ અર્થે (પ્રાણના ઉપોગ રૂપી) ઉદ્દેશ માટે જોડવા રૂપી કાર્યને પ્થાનમા રાખીને ‘જાણે છે’ (ગચ્છતિ) એવા (વર્તમાનકાળના ક્રિયારૂપ)નો અર્થોગ કરવો.

આ વિચારની પુષ્ટિ માટે લાઘ્યકાર મતાન્તર રૂપે જણાવે છે કે વર્તમાનકાલ છે, સૂર્યની ચતિ જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી તેમ વર્તમાનકાલ દેખાતો નથી.

વિસસ્ય લાલ્ય દૈવ દર્શમાના ન સ્થવતે વિકૃતિઃ સન્નિવપતે ।

અસ્તીતિ યા ચેદયન્તે યિગાવા. યદ્યપો દિ માવોઽનુમિત્તેન ચમ્બઃ ॥

ક્રિયાસમૂહનું અહંશુ થતાં, અકેક ક્ષણનો ફેરફાર જેમ સમજવો નથી તેમ કમળને દાડે બળતે! હોય ત્યારે તેની અદરના તતુઓ દેખાતા નથી તથા કાળને જાણનારા (યોગીઓ) તેને, 'તે છે', એવા રૂપે સમજે છે. સદમલાવ (આપણા જેવાને) અનુમાન વડે જ સમજાય છે.

ક્રિયામયન્યરૂપં ચદવ્યાસ્તં યિનિગૃહ્યતે ।

સદ્માન્તરૂપમેકમ્ સામાહુર્વર્તમાનવામ્ ॥૧૦॥

એક જ્ઞાનાત્મામાં સંક્રાન્ત આકારવાળું ક્રિયાક્ષણના સમૂહનું રૂપ બુદ્ધિમાં પૂરેપૂરું અહંશુ કરવામાં આવે ત્યારે તેને વર્તમાનત્વ કહે છે, (૯૦)

જુદી જુદી ક્રિયાક્ષણના સમુદાયરૂપ ક્રિયા, બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત બનીને ત્યારે એકજ્ઞાન રૂપ બને છે ત્યારે તે એક જ વર્તમાનક્રિયા હોય એમ લાગે છે અને ક્રમપૂર્વક અનુભવાયેલી ક્રિયાક્ષણોનું એક સંગમ સંકલન થાય છે. આનું સંકલિત જ્ઞાન ન થતું હોય તો ક્રિયાક્ષણના સમુદાયમાથી સમુદાયરૂપ જ્ઞાન થાય નહિ. ક્રિયાક્ષણોના સમુદાયમાથી પ્રાપ્ત થતું સ્મરણ અનુભવપૂર્વક હોવાથી સંકલિત ક્રિયાક્ષણોના બાદ રૂપ જેવું વર્તમાનત્વ સામિત થાય છે. વર્તમાનત્વ સામિત થતા જૂત અને લવિષ્ય પશુ સામિત થતા માનવા જેઈએ, આ પ્રમાણે ક્ષણભંગવાદી બોદના પૂર્વપક્ષને નિરાસ કરીને કાલત્રયની સ્થાપના કરવામાં આવી.

ક્રિયાસિવત્તિરત્યન્તં ક્રિયાનુત્પત્તિલક્ષણા ।

॥ ચ મૂતમનુત્પન્નં ॥ મવિષ્યત્તથાવિધમ્ ॥૧૧॥

ક્રિયાની અસમાપ્તિ તેની સંપૂર્ણ અનુત્પત્તિ જેવી છે, અને આવું અનુત્પન્ન (ક્રિયાસ્વરૂપ) જૂત કે લવિષ્ય હોઈ શકે નહિ (૯૧)

કિંઈનિમિત્તે હદ ક્રિયાતિપત્તી । (ગા. સ. ૩.૩ ૧૩૧)માં અસમાપ્તિ માટે કિંઈને બહુલે હદનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આવા વિધાનમાં જૂત અને લવિષ્યત્વને નિમિત્ત સમજવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ આ જૂત અને લવિષ્યત્વનું અગ્નિત્વ જ નથી એમ આ કારિકા દ્વારા પૂર્વપક્ષીના મત તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે.

"જે ગ્રહાવાળા કમળકને બોલાયો હોત તો ગાંડુ બીધું વળત નહિ", એવા પ્રયોજમાં બોલાવવાનું અને બીધું વાળવતું એમ બે ક્રિયાઓ અનિરુપન છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થઈ જ નથી, કારણ કે તેની નિમિત્તનો અભાવ છે ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તેવી ક્રિયાને જૂત કે લવિષ્ય જી સ્વકલ્પ નહિ. ક્રિયાની ક્રિપતિ માટે સાધનનો અભાવ હોવાથી સંકલ્પ પશુ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી જ કારિકામાં અત્યન્તમ્ કલ્પ વાપર્યો છે.

પ્રાગ્વિરુદ્ધક્રિયોત્પાદાન્તિર્વૃત્તં વા વિરોધિનિ ।

વ્યાપારેઽવધિમેદેન વિષયસ્તત્ર મિચતે ॥૧૨॥

વિરુદ્ધ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ પહેલાં અથવા વિરુદ્ધ વ્યાપારની સમાપ્તિ પછી, સમયની લિનનતા પ્રમાણે (ભૂતકાલનો અને ભવિષ્યકાલનો) નિયમ બદલાય છે. (૬૨)

“કમચકને બોલાવો હોત તો માડુ જીધું પડત નહિ” એવો પ્રયોગ વાસ્તવમાં સંભવતો નથી. કારણ કે, કમચક બહારગામ ગયો હતો. કમચકને બોલાવવાની ક્રિયાની વિરુદ્ધની કમચકના બહારગામ જવાની ક્રિયાની ઉત્પત્તિની પહેલાં અને માડુ જીધું પડવાના કાર્ણની વિરુદ્ધ તેમાં ક્ષણે ભાર ભરવાની ક્રિયાની ઉત્પત્તિ પહેલાં અથવા ઉપર કહ્યા તે બે વિરોધી કાર્યોની સમાપ્તિ પછી, એક કાર્યોની ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિ વચ્ચે સમયનો ભેદ હોવાથી કમચકને બોલાવવાની ક્રિયા અને માડુ જીધું પડવાની ક્રિયાએનો વિષય જુદો અર્થોત્ ભવિષ્યકાલીન અને ભૂતકાલીન સમજાય છે

વ્યભિચારે નિમિત્તસ્ય સાધુસ્ય ન પ્રવલ્લપતે ।

માઠવાસીવિત્તિ સુત્રેણ તત્કાલેઽન્યત્ર શિષ્યત્તે ॥૧૩॥

પોતાના કાલરૂપ નિમિત્તનો બ્યભિચાર હોવાથી ‘લાવી (કાર્ય) હતું’ એવો શુદ્ધ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી ધાતુસંબંધે પ્રત્યય । (પા.સૂ. ૩.૫.૧) ધાત્વર્થરૂપ ક્રિયાઓનો પરસ્પરસંબંધ હોય ત્યાં મુખ્ય ક્રિયાવાચક ધાતુને કાલના પ્રત્યયો લાગે છે) સૂત્રવડે, સામાન્ય નિયમથી વિહિત કાલથી જુદા કાલ માટે પ્રત્યયના સાધુત્વનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. (૬૩)

બાહરશાસ્ત્રમાં ચોક્કસ કાલ અર્થોત્ ભૂત, ભવિષ્યત્ વગેરે અંગે ભદ્ર, સિદ્ધ, સદ્ વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન થયું છે, તેથી નિવત્ કાલથી જુદો કાલનો અર્થ દર્શાવવા માટે તે પ્રત્યયો યોગ્ય કરી નહિ, ‘ભવિષ્યત્ કાર્યં હતુ’ (માર્ગિ વર્ધ્ય ભાષીત), અને અગ્નિ-ષ્ટોમ કરનારી પુત્ર તેને ઉત્પન્ન કરે (અગ્નિવ્યામવાચી ભત્ર્ય પુત્રો જિવિતા ।) એવા પ્રયોગોમાં માર્ગિ અને ભાષીત તથા માર્ગિ અને જિવિતા એવાં ક્રિયાપદોના પ્રયોગો સમત થઈ નહિ, આવા પ્રયોગો માટે ધાતુસંબંધે પ્રત્યય । એવું સૂત્ર ૨જી કરવામાં આવ્યું છે. ધાતુઓનો પરસ્પર સંબંધ ન દોવાથી, ધાતુ એટલે ધાતુનો અર્થ, એક સમજવું નોઈએ, સંબંધ-પ્રાપ્તિ જુદા જુદા ધાતુઓ વચ્ચે દોવાથી ધાતુસંબંધનો અર્થ ધાર્યો. સંબંધે અથવા ધાતુના સંબંધે એક કરવા નોઈએ.

ધાતુઓના અર્થો વચ્ચે કતો, કર્મ વગેરે કારકો દ્વારા વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ છે. પ્રત્યય । (શ.સૂ. ૩.૧.૧) એવા સૂત્રનો અનુરૂપિત આ સૂત્ર (૩.૪.૧)માં પ્રાપ્ત થતી દોવા છતાં શા માટે તેમાં ફરીવાર ‘પ્રત્યય’ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેના જવાબમાં ભાષ્યકાર જણાવે છે કે ‘ગાયોવાગો હતો’ (ગોમાત્ર ભાષીત), ‘ગાયોવાગો યશ્તે’ (ગોમાત્ર-મરિતા ।) વગેરે પ્રયોગોમાં મદ્વર્ પ્રત્યય ધાતુઓના અર્થ સંબંધે યોગ્ય ગણાય; અર્થોત્, મદ્વર્ નો સંબંધ તત્કાલિનકાલ સાથે છટી તથા દોષ તો પાળ, બીજા કાલનો અર્થ દર્શાવવામાં આવતાં, તેનો પ્રયોગ યોગ્ય જણાય.

વાર્તિકકર આ જાણતમાં જુદા પડે છે. તેમના મત મુજબ, માત્રસંયમે પ્રત્યયોત્ત્વે તે કાલ માટે વિધાન સૂત્રકરે ક્યુ' દોવાથી, આ સૂત્રની જરૂર નથી (માત્રસંયમે પ્રત્યયસ્ય વ્યાપારવિધાનાત્ પ્રતિભિતિઃ ।)

સ્વકાલ એ સાધુત્વે કાલમેદે ગતિ કથમ્ ।

વાચ્યાર્થાદતદર્થેષુ ત્રિશિષ્ટત્વં ન સિદ્ધયતિ ॥૧૪॥

(માર્ગે વગેરે પ્રયોગોમા) પ્રત્યય, એત્તુ' વિધાન થયુ' ૩૩ તેવા કાલ માટે જ યોગ્ય હોય તો જુદો કાલ તે કેવી રીતે કશોવશે ? (આવે જુદો કાલ) વાક્યના અર્થમાંથી (પ્રાપ્ત થશે). વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચેના (નિર્દિષ્ટ સંબંધ તેવા, વાક્યાર્થના અભાવવાળા શબ્દોમાંથી પ્રાપ્ત થશે નહિ (૬૪)

માર્ગે એવો શબ્દ તેના પોતાના કાલ અર્થાત્ કવિબદ્ધમાં જ યોગ્ય હોય તો જાણીત સાથે તે જોડાય ત્યારે બીજા અર્થાત્ જૂતકાળની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય ? આવી શંકાના જવાબમાં વાર્તિકકર જણાવે છે કે કવિબદ્ધતાના અર્થને ભેદ કરાવનાર ઉપપદ ૨૫ વિશેષણ પદ માથેના વિશેષ પદ જાણીત સાથેના સંબંધમાં અર્થાત્ વિશેષણવિશેષ્ય સંબંધથી, સંગ્રહ વાક્યમાંથી તે બીજા કાલની પ્રતિષ્ઠિ થશે. (ઉપસદસ્ય તુ વાકાન્નપદમ્ । વાર્તિક ૨. પા ૩, ૪, ૧)

પરંતુ પદસંસ્કાર વખતે વાક્યાર્થની હાજરી ન હોવાથી, વાક્યાર્થ વિનાનાં (અવર્થ) પદોમા વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધ થશે નહિ. તેથી માર્ગે અને જાણીત ને વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધમાં યોજના જોઈએ અને તેથી માત્રસંયમે પ્રત્યય । સૂત્રની જરૂર નથી.

સ્વર્થસ્ત્વેદવયયો માર્ગે ભૂતભાગતિ ।

ત્ત્વ સ્યાદત્વન્તભૂતત્વમેવૈક તત્ર સંભવેત્ ॥૧૫॥

માર્ગે જાણીત । વાક્યને અવયવ માર્ગે, (મુખ્ય ક્રિયાપદ જાણીત માંના) જૂતકાળના અર્થમાંથી હોય તો માર્ગે માટે જૂતની કટપત્ત થશે નહિ. ત્યાં તો માર્ગે એક સંપૂર્ણ જૂતકાલના પ્રાપ્ત થશે (૬૫)

માત્રસંયમે પ્રત્યય । (૧ ૪ ૧) સૂત્ર ૨જી કરવાથી અપેક્ષિત કાલનો અર્થ મળશે નહિ આ વાતને અહીં સમજાવવામા આવી છે માર્ગે જાણીત । આ માર્ગે શબ્દ જો મુખ્ય ક્રિયાપદ જાણીત નો અર્થ કશોવે તો કવિબદ્ધની ક્રિયા માટે જૂતકાળની કટપત્ત થઈ શકશે નહિ જાણીતમાના જૂતકાળને, માર્ગે માટે કરવામા આવતી જૂતકાળની કટપત્તથી વિશેષ બાક મળશે અને "આ કાલ જે થવાનું હતું, તે જૂતકાળમા હતું જ", એવો અર્થ પ્રાપ્ત થશે આવો અર્થ આપણને હાલ નથી

ત્રિશિષ્ટકાલતા પૂર્વ વ્યાપિ તુ વિશેષણે ।

આજ્ઞવાત્સોન્તરદ્વત્વાત્તત્ર સાધુર્મવિવ્યતિ ॥૧૬॥

(માર્ગે એવો કવિબદ્ધતાનો પ્રયોગ બીજા શબ્દો સાથે જોડાય તો) પહેલા

ચોક્કસ સમય દર્શાવે છે અને (વાક્યમાં) તે વિશેષણ રૂપે હોય ત્યારે પણ તેવો જ હોય છે. (તેને માટે નક્કી થયેલો સમય તેના પ્રયોગનો) આશ્રય હોવાથી અને તેની સાથેનો સંબંધ અંતરંગ હોવાથી, તે શુદ્ધ શબ્દ તરીકે સમજશે. (૬૬)

માર્ગિ એવો શબ્દ, બીજા શબ્દ સાથે જોડાય તે પહેલાં, ચોક્કસ સમય માટે તેનો પ્રયોગ થયો હોવાથી, શુદ્ધ શબ્દ તરીકે જ સમજાય છે. બીજા શબ્દ સાથે વિશેષણ તરીકે સંબંધમાં આવે ત્યારે પણ તેનો ચોક્કસ સમય નિયત હોય છે. માર્ગિ નો કવિબ્યકાળ સાથેનો સંબંધ અંતરંગ છે, કારણ કે જાણીત સાથે જોડાય પહેલાં તે પ્રાપ્ત થયેલો છે. અગ્નિપ્રોમ પદ જેણે કયો છે તેવો પુત્ર તેને ઉત્પન્ન થશે એના વાક્યમાં, જૂતકાલીન અનેક બાળતનુ કવિબ્યત્વ વાક્યાર્થમાંથી સમજાય છે. હવે જો વાક્યસંબંધે પ્રત્યય; । સૂત્ર રજૂ કરવામાં આવે તો માર્ગ કવિબ્યકાળનો અર્થ, 'ઉત્પન્ન થશે', એવો પ્રાપ્ત થશે. આમ આ સૂત્રની જરૂર નથી.

આમિશ્ર ષષ પ્રક્રાન્તઃ સ પદાર્થસ્તથાવિષઃ ।

કેવલસ્ય વિમિશ્રત્વં નિર્યેડયે' નોપપચ્ચતે ॥૧૭॥

(વાક્યાર્થના સંદર્ભમાં) પદનો અર્થ પહેલેથી જ બીજા પદોના અર્થ સાથે મિશ્ર થયેલો એવો હોય છે. અર્થ નિત્ય છે એમ માનતાં બીજા પદો સાથે નહિ જોડાયેલા એકલા પદાર્થનું અન્ય પદાર્થો સાથે મિશ્રણ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૬૭)

શબ્દો હમેશાં લોકોપવહારમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. બ્યકરજુલારત્ર ખાવા શબ્દોનું અનાખ્યાન કરે છે. લોકોપવહારમાં વાક્ય જ પ્રયોજાય છે, એકલા શબ્દો નહિ. શબ્દોના અર્થ હમેશાં વાક્યના અર્થના સંદર્ભમાં, બીજા શબ્દોના અર્થો સાથે મિશ્ર થયેલો સમજાય છે, એકલો નહિ. જો આવો પદાર્થોત્તર સાથે મિશ્રણ પામેલો શબ્દાર્થ કલ્પનામાં આવે તો શબ્દાર્થસંબંધનિવૃત્તિનો સિદ્ધાંત નકામો બનશે.

શુદ્ધે ચ કાલે વ્યોમ્યાતમામિશે ન પ્રસિધ્યતિ ।

સાધુત્વમયથાકાલે સસુત્રેણોપદિશ્યતે ॥૧૮॥

માર્ગિ એવા પ્રયોગમાં, (જૂતના સંબંધ વિનાના) શુદ્ધ (કવિબ્ય)કાલ અર્થે જે (જિનિ પ્રત્યયનું સાધુત્વ) સમજાવવામાં આવ્યું છે તે (આસીનુ એવા જૂતકાલીન પ્રયોગના) મિશ્રણવાળા (કવિબ્ય)કાલમાં સિદ્ધ થતું નથી. પોતાના કાલથી શુદ્ધ કાલ માટેના પ્રયત્નનું તે સાધુત્વ (આ) સૂત્ર વડે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. (૬૮)

અસ્થિતપદ્યાર્થ્યેર્ધર્તે તિર્વત્યેત્વાત્પ્રધાનતા ।

વિશેષણં તદ્વાજ્ઞેપાત્તકાલે વ્યવતિષ્ઠતે ॥૧૯॥

આખ્યાત શબ્દ વડે વાત્ત્ર જનતો અર્થ સિદ્ધ થનારી ક્રિયા હોય, મુખ્ય છે. તેનાથી આપ્ટ બનેલું ગોણુ (નામ) પદ તે (આખ્યાત)ના કાળમાં દૃઢ બને છે. (૬૯)

માવિ શબ્દ જાણીતું પદ સાથે જોડાય અથવા જાણીતું પદ માવિ સાથે જોડાય તેથી કરી ફેર પડતો ન હોય તો જાણીતું નો ભૂતકાળ માવિના ભવિષ્યકાળ સાથે જોડાતાં શુદ્ધ પ્રયોગ રૂપે કેમ લેવાતો નથી, તેના અવલંબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આખ્યાતશબ્દ વડે વાચ્ય બનતી ક્રિયા વાક્યાર્થ હોઈ મુખ્ય છે. નામપદ વડે વાચ્ય બનતું કારક ગોણું છે. ગોણું પદો મુખ્યને અનુસરે છે, તેથી ગોણું કારકપદ મુખ્ય આખ્યાતપદના ક્રિયાર્થ અર્થને એટલે કે તેના કાલને અનુસરે છે.

સંપ્રત્યયાનુકારો યા શબ્દવ્યાપાર एव वा ।

अव्यस्यते विरुद्धेऽर्थे न च तेन विरुष्यते ॥૧૦૦॥

વાક્યના અર્થના સ્વરૂપને અથવા શબ્દની પ્રવૃત્તિને (ભવિષ્યકાળ)રૂપી વિરુદ્ધ અર્થ ઉપર આરોપવામાં આવે છે, છતાં તે વિરુદ્ધ અર્થ વડે (તે વાક્યાર્થ) વિરુદ્ધ બનતો નથી. (૧૦૦)

બાકરણસાહેબના નિયમોને કારણે, બ્યવહારમાં શબ્દોના અર્થો બદલાતા નથી. પરિણામે કોઈક સૂત્રના વિધાનને શીધે જ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ સમજવું ન જોઈએ. તેથી શાસ્ત્રધંવણે પ્રવચ્ચાઃ । (૩.૪.૧) સૂત્ર કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ કરતું નથી. ગોણું અર્થ અને પ્રધાન અર્થ, એવા જુદા જુદા અર્થો દર્શાવનારા શબ્દોની સંમતિ માટે આવાં સૂત્રો ઉપયોગી બને છે.

આ વિચારને બીજી રીતે સમજી શકાય. જે તે કાલ અદિ ચિહ્નિત પ્રત્યયો, બીજા કાલવાચક પ્રત્યયો સાથે સંબંધમાં આવવા છતાં પોતાના કાલવું વિધાન કરે છે. એક પ્રત્યયના અર્થનો બીજા પ્રત્યયના અર્થ ઉપર આરોપ કરવાથી બનેલી સંમતિ થાય છે. જેમ કે, “અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરનારો પુત્ર તેને ઉત્પન્ન થશે.” એવા વાક્યમાં, “અગ્નિષ્ટોમ કરનારો” એવું વચન ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ ‘ઉત્પન્ન થશે’ એવા ભવિષ્યકાળનો અર્થ દર્શાવનારા વચનના સંબંધમાં આવતાં, તે ભૂતકાળનો અર્થ, ‘ઉત્પન્ન થશે’ ઉપર આરોપવામાં આવે છે. ‘ઉત્પન્ન થશે’ એવા અર્થવાળા શબ્દ તે કાળે ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવશે. તેથી ઉપરના વાક્યમાં, “તેને પુત્ર થશે. જે અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરશે” એવો અર્થ સમજાશે; અર્થાત્ “તેને પુત્ર જન્મશે, જન્મીને મોટો થશે ત્યારે તેને ‘અગ્નિષ્ટોમયાજ્ઞ’ એવું નામ પ્રાપ્ત થશે. ક્યારે આવું નામ પ્રાપ્ત થશે? જ્યારે તે યજ્ઞ કરશે ત્યારે.

વાક્યાર્થજ્ઞાનના સંદર્ભમાં અથવા શબ્દોના અર્થકાર્ણના સંદર્ભમાં, જુદો કાલ દર્શાવતા શબ્દોના બીજા કાલ દર્શાવતા શબ્દોના અર્થ ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે. આમ કરવામાં આવતું હોવા છતાં અર્થની દૃષ્ટિએ તે વિરોધી બનતો નથી

મૂતં મવિધ્યદિત્યેતૌ પ્રત્યયૌ વર્તમાનતામ્ ।

અત્યજન્તૌ પ્રપ્તેતે વિકૃદ્ધાન્નયરૂપતામ્ ॥૧૦૧॥

‘(આ) ભૂત છે’ અને ‘(આ) ભવિષ્યત્ છે’ એવાં જ્ઞાને, વર્તમાનત્વને ત્યાગ કર્યો વિના વિરુદ્ધ આશ્રયોના સ્વરૂપને પામે છે. (૧૦૧)

‘આ ભૂત છે’, આ ભવિષ્યત્ છે એવાં, ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાને, તેમનામાં વર્તમાનત્વ હોવા છતાં, તે વર્તમાનત્વથી વિરુદ્ધ, ભૂત અને ભવિષ્યત્ના સ્વરૂપને પામે છે, વાકિક ઉપર આશિષવામાં આવેલ જોત્વ, પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતું નથી. તે રીતે, માત્ર જરૂરે માલોલ । અને અગ્નિદમ્ભયાજી અસ્ય પુત્રો જનિતા । એવા પ્રયોગોમાંથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પોતાના ભૂતકાળનો ત્યાગ કર્યો વિના, તે ભૂતકાળથી વિરુદ્ધ અને જ્ઞાના ઉપર અધ્યાશિષ કરવામાં આવ્યો છે તેવા ભવિષ્યકાળનું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

અધ્યનો વર્તમાનસ્ય યઃ સ્ત્રેષો ય હપક્રમઃ ।

તદ્ વર્તમાનસામીપ્યં જ્ઞાત્રે મેદેન દર્શિતમ્ ॥૧૦૨॥

વર્તમાનકાળના ણકી રહેલા જ્ઞાને અથવા તેના આરંભને, વર્તમાનના સામીપ્ય તરીકે, આકરણશાસ્ત્રમાં, જુદી જુદી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. (૧૦૨)

પા.સ. ૨.૧.૧૩૧ વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનશ્ચ ૧. (વર્તમાનની પાસેના ભૂત અથવા ભવિષ્યની ક્રિયાના વાચક માત્રને વર્તમાનના પ્રત્યયો વિકરણે થાય છે) માંના વર્તમાનસામીપ્યે શબ્દોને આ કારિકામાં સમન્વયવામાં આવ્યા છે. કારિકા ૮૯ અને ૯૦માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દ્વલસમાપ્તિ થાય તે પહેલાં સતત ચાલતી ક્રિયાને વર્તમાન કાળ કહે છે. તે ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી પણ તેના સંસ્કાર રૂપે અત્મા તરત પ્રાપ્ત થતું સ્મરણ એટલે ભૂતવિપયક વર્તમાનસામીપ્ય. કાર્ત્તની શરૂઆત કરવા અંગેના સંકલ્પ તે બીજું, ભવિષ્ય-વિપયક વર્તમાનસામીપ્ય, આવા વર્તમાનસામીપ્યવાળા ભૂત અને ભવિષ્યત્ માટે વર્તમાનના પ્રત્યયોનો અતિદેશ કરવામાં આવે છે. ઉપરના સૂત્ર (૨.૧.૧૩૧) માં ‘અથવા’ (વા) પદ મળતું હોવાથી તેને ભૂત અને ભવિષ્યત્ના પ્રત્યયોનું વિકરણે વિધાન થયું હોવાથી આ વર્તમાનસામીપ્યને જુદો અર્થોત્ ગોચર કાલ કહેવામાં આવે છે. (વાચનાત્પદે ભૂતમવિષ્ય-સ્વરૂપવાતમનુદાત્તવાન્નેહ વર્તમાનમેક સદમેદેનોવારીયતે । દેશાસજ્ઞ)

આર્શંસા વર્તમાનાપિ વિપયેણ મવિધ્યતા ।

માપ્યે મવિધ્યત્કલેષિત કાર્યાર્યં જ્યપદિદ્યતે ॥૧૦૩॥

સંસારના, વર્તમાનકાલરૂપ હોવા છતાં, તેનો વિષય ભવિષ્યનો હોવાથી, શાટીય કાર્ય માટે, ભાષ્યમાં, ભવિષ્યકાલીન તરીકે ઉદ્દેશ્યવામાં આવી છે. (૧૦૩)

આર્શંસા અષોત્ સંભવના, જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, વર્તમાનકાલરૂપ હોવા છતાં, સંકલિત વિષય ભવિષ્યનો હોવાથી, ભવિષ્યકાલીન સમજાવામાં આવી છે.

इच्छा चिकीर्षनीत्यत्र स्वकालमनुरुच्यते ।

મંચિવ્યતિ પ્રકૃત્યર્થે તત્કાલં નાનુરુચ્યતે ॥૧૦૪॥

‘ કરવાને ઇચ્છે છે ’ (એવા પ્રયોગ)માં, ઇચ્છા, પોતાના (વર્તમાન)કાલને અનુસરે છે. (કર્તુમ્ એવી) પ્રકૃતિનો અર્થ લવિષ્યકાળ હોવાથી (ઇચ્છા) તે (પ્રકૃતિ)ના કાળને અનુસરતી નથી. (૧૦૪)

વિષયના ધર્મથી કાલનો ઉલ્લેખ થતો હોય તો, ‘ તે કરવાને ઇચ્છે છે ’ (ચિકીર્ષતિ) એવા સન્નત પ્રયોગમાં ઇચ્છત ખાખત અર્થોત્ કાર્ય, લવિષ્યતું હોવાને કારણે ઇચ્છા પણ લવિષ્યકાલીન થશે. તેથી ચિકીર્ષતિમાં લવિષ્યના અર્થને રજૂ કરવા માટે વર્તમાનના પ્રત્યયનો અતિરેક કરવા પડશે એવી શંકા કરીને આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

ચિકીર્ષતિ માં સન્નત ધાતુ વડે જણાવાતી ઇચ્છા, પ્રત્યયાર્થ હોવાથી મુખ્ય છે. જ (કરતુ) ધાતુ વડે વાચ્ય બનતો ક્રિયા, ગૌણ છે અને તે ઇચ્છાનો વિષય બને છે. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય બંને મળીને પ્રત્યયનો અર્થ દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રત્યયને અર્થ મુખ્ય હોય છે એવા નિયમને કારણે, વર્તમાનકાલીન ઇચ્છામાં, લવિષ્યત્કાલીન ક્રિયા હોવાથી વર્તમાન-કાલનો પ્રત્યય થોડય છે.

आशास्यमानतत्प्रवादाशंसायां विपर्ययः ।

प्रयोक्तृधर्मः शब्दाथे शङ्कैरेवानुपपद्यते ॥૧૦૫॥

સંભાવના સંભાવ્યમાનને અધીન હોવાથી, તેમાં (ઇચ્છાના મુખ્ય-વધી) વિરુદ્ધ (ગૌણત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે. (સંભાવનાથી પ્રયોગતા) શબ્દો વડે, વક્તાના સ્વભાવને, તેના (પોતાના) અર્થમાં, આરોપવામાં આવે છે. (૧૦૫)

આશંસામાં તેના પોતાના કાળને શા માટે અનુસરવામાં આવતો નથી તેવી શંકાના જવાબમાં, આ કારિકા રજૂ કરવામાં કરવામાં આવી છે. ઇચ્છા એવો અર્થ પ્રત્યયાર્થ હોવાથી મુખ્ય છે, પરંતુ આશંસાનો અર્થ પ્રત્યય વડે દર્શાવાતો નથી. (વચેચા પ્રત્યયત્વા-રૂપાશં નૈવમાત્રંત્રા ।). તે આશંસાનો વિષય બને છે. આશંસા વક્તાની મનઃરિથિત છે, શબ્દાર્થ નથી. મુરુજી આવશે ત્યારે આશંસાનું અભ્યયન થશે. (હપાશ્મામ્ષેદાગત શ્વાકરણમ્બીતમ્ ।) એવા પ્રયોગમાં જેની આશંસા છે તે મુર્ચામ્બ અને આશંસાનું અભ્યયન મુખ્ય છે, કારણ કે તે પ્રત્યય વડે વાચ્ય છે, તેથી તેના કાળનું અનુસરણ થોડય છે.

આશા વક્તાનો મનોર્થ હોઈને, શબ્દસંસ્કારનું કારણ રૂપી રીતે બની શકે? શબ્દનો અર્થ જ શબ્દના ચોક્કસ પ્રયોગ માટે કારણભૂત હોય છે. આવી શંકાના જવાબમાં આ કારિકાની ત્રીજી પંક્તિ રજૂ થઈ છે, વક્તાની મનઃરિથિત શબ્દો વડે જ શબ્દમાં આરોપવામાં આવે છે (અશ્વારોપ્યતે પ્રયોક્તૃધર્મઃ પ્રયોગત્વ શબ્દત્વામિદેયે શબ્દેનૈવ ।)

અપૂર્ણાલિંગસંયોગે વર્તે નિષ્પદિર્વદા ।

તદ્વાયવયવૃત્તિત્વાદ્મવિષયત્વવિવેચનમ્ ॥૧૦૬॥

જ્યારે (તૈયાર થવું એવા અર્થનો) નિષ્પન્નપદ્ધ (ધાતુ) પાણી અને ડાંગર (ના છોડ)નો સંયોગ દર્શાવે છે ત્યારે તે (સંયોગ, કાર્યરૂપ) એક ભાગ દર્શાવતો હોવાથી (ત્યાં) અવિભક્ષણનો પ્રતિષેધ થાય છે. (૧૦૬)

ભત્તરિતી જાણીતી ખાસિયત છે કે બ્યાકરણશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં સૂચવાતા દાર્શનિક વિચારોને નવસ્થિત કરીને, તે, સિદ્ધાંતની ક્ષણએ, તેમને રજૂ કરે છે. મુનિત્રપનાં સૂત્ર-વાર્તિકભાષ્યગત વિધાનોની સાથે તે સિદ્ધાંતોની એકવાક્યતા કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન હોય છે. કાલ અંગે દાર્શનિક વિચારો રજૂ કર્યા પછી, નેમણે, પાણિનિ આદિ શાસ્ત્ર-કારોનાં વિધાનોના સંદર્ભમાં વર્તમાનકાલ અને ભૂતકાલની ચર્ચા કરી. તે જ પ્રમાણે અવિભક્ષણ અંગે સિધ્ધવચને કૃદ્ । (વા.સૂ. ૧.૧.૧૧૩, સિપ્ર અધ્યોત જલદીથી અથવા તે અર્થનો વાચક શબ્દ, ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલા હોય ત્યારે અવિભક્ષણનો લઘુ પ્રત્યય, ધાતુને સજાડવામાં આવે છે, આશંસા ગમ્યમાન હોય ત્યારે)નાં વાર્તિકોના સંદર્ભમાં તે કહે ચર્ચા કરે છે આ સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો ૨, ૩ અને ૪ની ચર્ચા તેમણે કારિકાઓ ૧૦૬ થી ૧૧૭ સુધીમાં કરી છે. સિપ્ર અથવા તેના સમાનાર્થક શબ્દો ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ હોય અને આશંસાનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે ધાતુ સાથે અવિભક્ષણનો પ્રત્યય (લઘુ) યોજાવો. આ સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક ૨ માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અવિભક્ષણ અપૂર્ણ અવસ્થા દર્શાવવાની હોય ત્યારે પૂર્ણતા દર્શાવતું ભૂતકાળનું ક્રિયાપદ મૂકવું જોઈએ, કારણ કે, તે સમયે તે અવસ્થા પૂર્ણ થયેલી હોતી નથી; જેમ કે, “મન્દ્રદેવ વરસ્યા કે ડાંગર તૈયાર થઈ ગઈ” (દેવરજેઠ કૃત્યો કિલ્લના: કાલય: ।). પરંતુ કોઈ એમ કહેશે કે “ડાંગર તૈયાર થશે” (દંષ્ટસ્વન્તે કાલય: ।) એવો પ્રયોગ કરેને । તેના જવાબમાં વાર્તિક-કાર જણાવે છે કે નિષ્પન્ન (ભૂતકાલ)નો પ્રયોગ એટલા માટે સિદ્ધ છે કે, આવા ઉદા-હરણમાં, મોડાંબવકારમાં, અવિભક્ષણનો પ્રયોગ, યોગ્ય મનાતો નથી (સિદ્ધં તુ મવિષ્યત્પ્રતિ-વેમાત્ ।). કોઈ એમ કહે કે દેવરજેઠ કૃત્ય: સપસ્ત્વન્તે કાલય: । તે વૈયાકરણ તેને સુધારીને કહેશે કે આવો પ્રયોગ કરીશ નહિ, સપસ્ત્વના: કાલય: । એવો પ્રયોગ કરે.

ડાંગર તૈયાર થવાના સમય વર્ષોન્નતુનો વિચાર કરવાથી પણ આ ખામત સમજાશે. વર્ષોન્નતુમાં જ ડાંગર તૈયાર થવાની ક્રિયા થાય છે (દેતુમ્નકાલવ્યપ્રેક્ષિતવાદ વા ।)

કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે ડાંગર તૈયાર થઈ હોય તો બોજન વગેરે કાર્યો પૂર્ણ થયાં છે એમ કેમ મણતા નથી ? અમે કહીશું, “ભલા માણસ, તમે તો આડી વાત કરો છો. અમારો તો એટલું જ કહેવાનું ॥ કે ડાંગર તૈયાર થઈ ॥ કે નહિ. ફેતરાં કાઢો, ઘેર લઈ આવો, કોનેમાં બસ વગેરે જોઈ” કાર્યો છે. તે જ્યાં કાર્યોની તમે રાહ જુઓ; અમે તો ડાંગર પૂર્ણવરસમાં તૈયાર થઈ એ કે નહિ એટલું જ સમજાવીએ છીએ. એવા તૈયાર થવા માટે યોગ્ય સમય સદ્ તો જોવી પડે ને ।

આ ગ્રંથોને દેવારાજે કારિકા ૧૦૬ના બ્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં રજૂ કરી છે.

નિદ્રાગત ધાતુ, બધાં સાધન અને બધી સામગ્રીની હાજરીમાં ફાળની પ્રાપ્તિ એવો મુખ્ય અર્થ દર્શાવે છે. જ્યારે આ અર્થ પાણી અને હાંગરના હોડના સંયોગથી અવધવકાર્ય ઉપર આરોપવામાં આવે છે ત્યારે આવો સંયોગ વરસાદે કરાવ્યો હોવાથી, ધાતુ ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવે છે તેથી ભૂતકાળના પ્રત્યેક યોગ્ય દરેક પાણી અને હાંગરના સંયોગને લાવિષ્કાળ સાથે સંબંધ ન હોવાથી લાવિષ્કાળનો અહીં અતિરેખ થશે.

ફલપ્રસવરૂપે તુ નિષ્પદૌ મૂતકાલતા ।

ધર્માન્તરેષુ તદ્દૂષમધ્યસ્ય પરિકલ્પયતે ॥૧૦૭॥

નિદ્રાગત ધાતુનો અર્થ (હાંગર રૂપી) ફાળની પ્રાપ્તિ થતો હોય ત્યારે (ફાળની પ્રાપ્તિરૂપી કિરાથી) જુદી કિયા પ્રાપ્તિ તે (ફાળપ્રાપ્તિરૂપી) કિયાનો આરોપ કરીને ભૂતકાળ સિદ્ધ થાય છે. (૧૦૭)

ઇવયુજ્યતે નિમિત્તાના જ્યાપારે ફલસિદ્ધયે ।

તત્ર રૂપં ચદ્યસ્ત તત્કાલં તત્પ્રત્યયતે ॥૧૦૮॥

ફાળની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી પ્રવૃત્તિના કારણોનું ને રૂપ ત્યાં (ફાળ ઉપર) આરોપવામાં આવ્યું છે, તે (રૂપ) તે ભૂતકાળનું હોય તેમ સમજાય છે. (૧૦૮)

ઉપરનો અનુવાદ ફલસિદ્ધયે ઉપયુજ્યતે જ્યાપારે નિમિત્તાના રૂપ તત્ર ચદ્યસ્ત તત્ (હર) તત્કાલ પ્રત્યયતે । એવા અન્યથા પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે ફલસિદ્ધયે નિમિત્તાના જ્યાપારે ઇવયુજ્યતે સત્તિ તત્ (ફલે) ચદ્યસ્ત (અમેશન) ચદ્યસ્ત તત્ તત્કાલ (નિમિત્તજ્યાપાર-કાલિક) પ્રત્યયતે । એવા અન્યથા લઈને અનુવાદ થશે. ફાળપ્રાપ્તિ માટેનાં કારણોની પ્રવૃત્તિ બંધ થતા, ફાળનું ને સ્વરૂપ આરોપવામાં આવ્યું હતું તે, તે કારણોની પ્રવૃત્તિના સમયનું (અર્થાત્ ભૂતકાળનું) સમજાય છે.

કાર્ય હમેશાં કારણોરૂપી સામગ્રીથી સિદ્ધ થાય છે આવા કારણોની, ફાળ ઉત્પન્ન કરવા માટેની પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થનારું ફાળ તે કારણો ઉપર આરોપવામાં આવે છે. કારણોની પ્રવૃત્તિ ભૂતકાલીન બની હોય તેમ સમજાય છે, આ કારણોમાં હેતુભૂતકાલતમેક્ષિતતા । એવા વાર્તિકને સમજાવવામાં આવ્યું છે.

નિષ્પત્તારવધિ કઙ્કિત્ કઙ્કિત્તિવિરક્ષિત ।

હેતુજન્મઘ્યપેક્ષાતઃ ફલજન્મેતિ ચોચ્યતે ॥૧૦૯॥

ફાળની પ્રાપ્તિ માટે (એકવાર) એક હેતુ જાણાવવામાં આવે છે, તો બીજી વાર જેનો હેતુ તરીકે વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો તેને હેતુ ગણવામાં આવે છે. હેતુની ઉત્પત્તિના સંદર્ભમાં ફલપ્રાપ્તિ (થાય છે) એમ પણ કહેવાય છે. (૧૦૯)

હાંગરના બીજ અને પાણીના સંયોગથી હાંગર થાય છે એમ માનવામાં આવે છે વળી મજરીમાં આવ્યા પછી, મૂર્ચના તાપના સ્પર્શથી હાંગર નેવાર થાય છે એમ જુદું કારણ આપવામાં આવે છે આ પ્રમાણે નિષ્પત્તિના કારણ અંગે ચોક્કસાઈ નથી

અરહિ સાધનાધીના સિદ્ધિર્થત્ર વિવક્ષિતા ।

તત્સાધનાન્તરમાધાત્ સિદ્ધમિત્યપદિશ્યતે ॥૧૧૦॥

જે કાર્યની મિદ્ધિ અતરંગ સાધનને આધારે વિવક્ષિત હોય છે, તે કાર્ય બીજા સાધનના આધારને કારણે સિદ્ધ છે એમ કહેવાય છે (૧૧૦)

કાર્ય જે અનેક કારણોના સમુદાયથી સિદ્ધ થતું હોય તો એક જ સાધનથી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય એવી ચકાની જવાબમાં બહો કહેવામાં આવ્યું છે કે અતરંગ સાધન કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, બીજા બાહ્ય સાધનો નહિ ‘દેવદત્ત આવશે તો આ કાર્ય સિદ્ધ થશે’ એવા ઉદાહરણમાં અતરંગ સાધન નિમિત્ત છે, તેથી તેનું મહત્ત્વ છે તે પ્રમાણે ‘દેવે પશ્ચિ કરી, કરશે કે કરે છે તો કાગર તૈયાર થઈ, યશે અથવા થાય છે’ એમ લોક-પ્રયોગ પ્રમાણે ત્રણ કાર્ય સિદ્ધ થશે

તત્માદવધિભેદેન સિદ્ધા મુરચેય મૂત્તા ।

અનાગતસ્મત્તિસ્થ હેતુધર્મચ્ચપેક્ષણે ॥૧૧૧॥

તેથી ભુકા જુદા કારણોને લીધે (કાર્યનું) મુખ્ય ભૂતત્વ સિદ્ધ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સધનની પ્રવૃત્તિના ભારિત અને અસ્તિત્વ પ્રમાણે ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનનું મુખ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે (૧૧૧)

સત્તામિન્દ્રિયસન્નિવાસૈવ સત્તા વિશિષ્યતે ।

ભેદેન ધ્યવહારો હિ વસ્તુવન્તરનિવન્ધન ॥૧૧૨॥

અસ્તિત્વવાળા પદાર્થોના ઇન્દ્રિયો સાથેના સંબંધને કારણે તે અસ્તિત્વ (વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યત્ કાલ પ્રમાણે) જુદું સમજાય છે, (કાલ પ્રમાણે) જુદો બ્યવહાર, જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને આધારે થાય છે (૧૧૨)

જા. સુ. ૩૨૧૩૨ ઉપરના વાર્તિકે ૫ માં પૂર્વપક્ષે તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે કે અસ્તિત્વનો અર્થ દર્શાવનાર ક્રિયાપોર્થા વતચનકાળના અર્થમાં પદ્ય કાળના પ્રત્યયોનું વિધાન કરવું જોઈએ, કારણ કે કંઈનું અસ્તિત્વ હંમેશાં હોય છે (અસ્ત્યર્થાના મહત્ત્વર્થે સર્વા વિમલસ્ય કર્તુર્વિધિમાનતાત્ ।), ‘કૂવો હતો’ એવા ઉદાહરણ ઉપરાંત ‘કૂવો છે, કૂવો દશે’ વગેરે પ્રયોગો કરતો વખતે કૂવારૂપી કંઈનું અસ્તિત્વ સર્વકાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે,

આ વાત ત્રણમર નથી, કારણ કે જુદા જુદા કાળના પ્રત્યયોનું તે તે કાળમાં, ઉચ્ચારણ પ્રમાણે વિધાન કરવામાં આવે છે (સિદ્ધ ત્વ ક્વાલ્લકાલ સમુચ્ચારણાત્ ।) આ બાબતને સમજાવત વાર્તિકકાર જણાવે છે કે કેપર અજ્ઞાતા તેવા નિહત્યપ્રયોગોનું તે તે કાળ સિવાય બીજા કાળમાં સાક્ષ્ય માન કરવામાં આવતું નથી એનું જ નહિ પણ, પ્રયોગપ્રાપ્ત કાળમાં જુદા કાળનો પ્રયોગ અસિદ્ધ મનાશે કે, કૂવો હતો એમ કહેવું હોય તો કોઈ એમ કરતું નથી કે ‘કૂવો દશે’ અથવા ‘કૂવો છે’

વાર્તિકો. અને જાણમાં પ્રાપ્ત થતી આ ચચીને પોતાની રીતે સમજાવતાં જાઈ-
હરિ જણાવે છે કે હિન્દીવાર્થસંનિકર્ષ જેવી અવૃત્તિ પદાર્થગ્રહણ માટે જવાનદાર હોય છે,
કુવેા નેત્રવડે જોવામાં ન આવતાં તે શૂતકાળની બાબત બને છે, અને જોવામાં આવતાં તે
વર્તમાનકાળની બાબત બને છે. આ પ્રમાણે જે તે કાળ સાથે સંબંધમાં આવતા પદાર્થો
તે તે કાળના વિષય બને છે.

અસ્તિત્વં વસ્તુમાત્રમ્ય બુદ્ધિયા તુ પરિગૃહ્યતે ।

ય. સમ્પ્રાસાદનાદુભેદઃ સ તત્ર ન વિવક્ષિતઃ ॥૧૧૩॥

વસ્તુમાત્રના અસ્તિત્વનું બુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (ઇન્દ્રિય અને
પદાર્થના) સંબંધને કારણે, અસ્તિત્વની જે જિન્નતા સમજાય છે, તે આ બાબતમાં
વિવક્ષિત નથી. (૧૧૩)

ઇન્દ્રિય અને પદાર્થનો સંબંધ વર્તમાનમાં હોય તો અસ્તિત્વ વર્તમાનમાં જ ગણાય
એમ જો માનવામાં આવે તો શૂત અને જાવિબના સંબંધમાં ‘કુવેા છે’ એવો પ્રયોગ થશે
નહિ. આવી શકાના જવાબમાં જણાવવામાં આવે છે કે જ્યાં માત્ર વસ્તુની સત્તા બુદ્ધિ
વડે ગ્રહણ કરવામાં આવતી હોય અને હિન્દિયસ જ્ઞાની સત્તાનું ગ્રહણ કરવાનું ન હોય
ત્યાં સત્તાના પરસ્પર વિરોધી એટલે પ્રાપ્ત થતા નથી.

યોગાદ્ વા સ્તિત્વપુંસ્વાધ્યાં ન કિન્ચિદ્વચતિષ્ઠતે ।

સ્વસ્મિન્નાત્મનિ તત્રામ્યદ્ બૂતં બોધિ ચ કપ્યતે ॥૧૧૪॥

અથવા સ્તિત્વ (અર્થોત્ સ્થિત) અને પુસ્ત (અર્થોત્ બુદ્ધિ) સાથેના સંબંધને
કારણે કોઈપણ વસ્તુ (પરિણામ ચામ્યા વિના) પોતાનામાં રહી શકતી નથી, (તેથી)
બૂત અને જાવિબને જુદાં જણાવવામાં આવે છે. (૧૧૪)

આ જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ દાણુવાર પણ પોતાનામાં સ્થિર રહી શકતો નથી.
જ્યાં સુધી વધવાનું હોય ત્યાં સુધી જુદાં પામે છે અને જ્યારે તેનો ક્ષય થવાનો હોય ત્યારે
ક્ષય પામે ॥ (ન હિ કથિતસ્વસ્મિન્નાત્મનિ મુહુર્તમપ્યવતિષ્ઠતે, વચંતે ચાવરનેન ચિર્થિતમ્યમ્
અપાયેન ॥ મુચ્ચતે । (મ. મા. પા. સૂ. ૪. ૧ ૧ દિવવાચ્ ૧) સ્તિત્વ એટલે ક્ષય અથવા
નાશ અથવા સરપાત અથવા અપયન. પુસ્ત એટલે દ્વિપત્તિ અથવા પ્રસવ. પદાર્થોના
આવા ધર્મોને કારણે તે તે પદાર્થ જુદા જુદા કાળમાં જુદું જુદું અસ્તિત્વ ધારણ કરે
છે. બુદ્ધિ વડે, પદાર્થના સામાન્યરૂપનો અભિનનપણે જોય થતા, હ મેર્યાં વર્તમાનવ
સિદ્ધ થાય છે. (અમેરેન દુ મુદ્ધા સપોશ્ય સ્વભાવાન્વમસ્તીતિ ચર્માનપરશ્વનાચ્ચ
ચિદ્મુ—હેલારાજ)

॥ ઇતિ કાલસમુદેશઃ ॥

આ પ્રમાણે કાલસમુદેશ પૂરો થયો.

પુરુષસમુદ્દેશઃ ।

પુરુષસમુદ્દેશ

પ્રત્યક્તા પરમાયચ્છાપ્યુપાધી કર્તૃકર્મણોઃ ।

તયોઃ શ્રુતિવિદ્યેયેણ વાચકૌ મધ્યમોત્તમૌ ॥૧૧॥

કર્તા અને કર્મનાં વિશેષણો રૂપે અહંભાવ અને પરભાવ છે. વિશિષ્ટ શબ્દો વડે, પહેલો અને બીજો પુરુષ, તેમના વાચક બને છે. (૧)

ધાતુને લાગનારા પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત થનારી વિશેષતાઓ કાલ, પુરુષ, સંખ્યા અને ઉપગ્રહ વડે દર્શાવાય છે. નવમા સમુદ્દેશમાં કાલની ચર્ચા કરવામાં આવી. હવે ક્રમે ક્રમે અઠેક સમુદ્દેશમાં પુરુષ, સંખ્યા અને ઉપગ્રહની ચર્ચા કરવામાં આવશે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને પ્રથમ અર્થોત્ પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એવા ત્રણ પુરુષ, બ્યક્તિશ્યાસ્ત્રમાં જ્ઞાતીતા છે. પ્રત્યક્તા એટલે અન્તર્ગતી જીવદશા. દરેક વ્યક્તિમાં તે સક્રિય છે, અથવા પ્રત્યક્તા એટલે ચોક્કસપણે સક્રિય બનનાર. અહંપ્રત્યય અથવા અહંભાવ માટે આ શબ્દ વપરાયો છે. આ અહંભાવના વાચક ઉત્તમ પુરુષ અર્થોત્ પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો છે. પહે, પશ્યમિ જેવા પ્રયોગોમાં કર્તાની ઉપાધિ એટલે વિશેષણ રૂપે પહેલો પુરુષ રહેલો છે.

પરભાવ બીજા પુરુષના પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત બને છે. વચ્ચે, વચ્ચે જેવા પ્રયોગોમાં તે કર્તાના વિશેષણ રૂપે છે. કર્તા અને કર્મના વિશેષણ રૂપે જે રહેલ છે તેને પુરુષ કહે છે. (યઃ કર્તૃકર્મવિશેષણમૂલઃ સ પુરુષઃ ।) આવો પૂર્વાચાર્યોનો મત છે

સદસદ્વાપિ ચૈતન્યમેતામ્યમેવ ગમ્યતે ।

ચૈતન્યમાયે પ્રથમઃ પુરુષો ન તુ વર્તતે ॥૨॥

આ બે (પુરુષો)માંથી જ સ્વાભાવિક અથવા આદર્શપત ચૈતન્ય સમજાય છે. ચૈતન્ય રૂપી લાગનેત્રીને પુરુષ દર્શાવતો નથી. (૨)

પહેલા અને બીજા પુરુષ વડે ૨૯ અને ૫૨માં અધિષ્ઠાન પામેલા ચૈતન્યનો જોષ કરાવવામાં આવે છે. પહેલા બે પુરુષો હમેશાં ચૈતન્ય પદ્ધતિનો જોષ કરાવે છે. આપું ચૈતન્ય સદ્ એટલે સ્વાભાવિક અર્થોત્ વસ્તુમત હોય છે, અથવા અસદ્ એટલે તે પદાર્થ ઉપર આદર્શવાર્તા આવેલું હોય છે. જોના ઉપર ચૈતન્યનો આદર્શ કરવામાં આવે તે પદાર્થ

અચેતન પણ હોઈ રહે, જેમઃ ધુણેત પ્રાવાણઃ । (હે પથરા સાંભળો)માં પ્રાવાણઃ અચેતન છે. જ્યાં તેમનામાં ચેતન્યનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. પદાર્થના ચેતન્યનો કે અચેતન્યનો અહીં સંદર્ભ નથી, પરંતુ પ્રાવાણઃ એવા સંબંધમાં ચેતન્યનો આરોપ કરવામાં આવે છે.

ત્રીજો પુરુષ વાસ્તવિક કે આશયિત ચેતન્યને પણ દર્શાવી શકતો નથી. વાસ્તવે-માંથી ચેતન્યનો બોધ થાય છે, પરંતુ તે ત્રીજા પુરુષના પ્રત્યય તે માંથી થતો નથી, જ્યારે અન્ય પદમાંથી થાય છે. એવી રીતે મવાન પચતિ । સચ્ચતે મવા । માં પણ મવાન અને મવા જેવા સંબંધ દ્વારા ચેતન્યનો બોધ થાય છે

બુધિજ્ઞાનાતિચિત્તિમિ પ્રથમે પુરુષે સતિ ।

સંજ્ઞાનાર્થેન ચેતન્યસ્યોપયોગઃ પ્રકાશયતે ॥૨૧॥

બુધિનું એવા અર્થવાળા બુદ્ધ, જ્ઞા અને ચિત્ત (ધાતુઓ) સાથે રહેલા ત્રીજા પુરુષ વડે પણ ચેતન્યનો બોધ કરાવવામાં આવતો નથી. (૩)

બુદ્ધ, જ્ઞા અને ચિત્ત ધાતુઓનો અર્થ સંજ્ઞાન અર્થોત્ત્વ ભક્તિ થાય છે. આ ધાતુઓનાં ક્રમણ, જ્ઞાતિ, ચેતયતે । જેવાં ક્રિયારૂપોમાંના ત્રીજા પુરુષના પ્રત્યયે વડે પણ ચેતન્યનો બોધ થતો નથી. અહીં સમજતો ચેતન્યનો બોધ પ્રત્યયમાંથી સમજતો નથી, પણ ધાત્વર્થમાંથી સમજાય છે.

સંબોધનાર્થઃ સર્વથ મધ્યમે કૈશ્ચિલ્વિવ્યતે ।

તથા સંબોધને સર્વા પ્રથમાં ગુણ્યદો વિદુઃ ॥૨૨॥

હેતુકાઠ આચાર્યોના મતમાં મધ્યમ પુરુષમાં બધે સંબોધનના અર્થની અપેક્ષા હોય છે અને સુખમદની પ્રથમા વિધાક્રિયાનાં ત્રણેય વચનોમાં સંબોધનનો અર્થ સમજાય છે. (૪)

ત્રીજા પુરુષ સાથે હમેશાં સંબોધનનો અર્થ સમજવામાં આવે છે. ગચ્છ, મુરત્ત્વ, વગેરે પ્રયોગોમાં આજ્ઞા સાથે સંબોધનનો અર્થ છે. જ્યાં આજ્ઞાનો અર્થ ન હોય, જેમકે, સ્વં વચતિ । ત્યાં પણ ત્રીજા પુરુષ સાથે સંબોધનનો અર્થ હોય છે, જેને સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય તે વ્યક્તિનું જ્ઞાન દોરવા માટે આ ત્રીજો પુરુષ ઉપયોગી બને છે. સંબોધનમાં જ્ઞા એવી પ્રથમાનાં બધાં વચનો સમજવામાં આવે છે. આમ સંબોધન સાથેનો ત્રીજા પુરુષનો સંબંધ નક્કી થાય છે.

સંબોધનં ન લોકેઽસ્તિ વિષાતઙ્ગેન વસ્તુમા ।

સ્વાદેન્દ્રશત્રુર્વર્ષસ્વ યયા રાજા મવેતિ ચ ॥૨૩॥

લોકાઙ્ગ્યનહારમાં, “સ્વાદા, ઇન્દ્રશત્રુ રૂપે તું વૃદ્ધિ પામ”, “રાજા બને” જેવા વિધિય (બાળત દર્શાવતા) વચન વડે, સંબોધન કરવામાં આવ્યું નથી. (૫)

સ્વાદા, ઇન્દ્રશત્રુર્વર્ષસ્વ (સ્વાદા, ઇન્દ્રશત્રુ રૂપે તું વૃદ્ધિ પામ) અને રાજા મવ (રાજા બને) એવા વાક્યોમાં ઇન્દ્રશત્રુ અને રાજા જેવા સંબંધ પ્રથમામાં છે અને વિધિય વાક્યના આગરપે છે. આવા વિધિયવચનનાંકમાં સંબોધનનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સંબોધન સિદ્ધ બાળતના સંમુખપણાને દર્શાવે ॥ (સિદ્ધસ્યામિમુલ્હીમાવમાત્રં સંબોધનં વિદુઃ । (વા.પ. ૩૭.૧૬૩) એવા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સાપ્તને અથવા વિધેયને દર્શાવવા માટે સંબોધન સમર્થ નથી. પહેલી વાર ઉપદેશથી જેનું સ્વરૂપ ચોક્કસ થયું નથી એવી વિધીયમાન બાળત અભિમુખીભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં દ્વન્દ્વશબ્દ કે રાજત્વ વિધીયમાન છે. તેથી યુદ્ધસ્ત્વ કે અથ એવાં ક્રિયાપદોમાં દ્વન્દ્વ અથવા આદ્યા હોવા છતાં સંબોધન પ્રાપ્ત થતું નથી.

યુગ્મવર્ધસ્ય સિદ્ધત્વાન્નિયતા ધાતુદાત્તતા ।

યુગ્મદ્. પ્રથમાન્તસ્ય પરદ્વેન્ન પદાદસૌ ૧૬॥

પ્રથમાન્ત યુગ્મદ્ શબ્દ, બીજા કોઈ પદ પછી આવતો ન હોય તો યુગ્મદ્નો (સંબોધન) અર્થ સિદ્ધ હોવાને કારણે, તેનો પહેલો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. (૧)

અ.વ.ધ : યુગ્મવર્ધસ્ય સિદ્ધતામ્ પ્રથમાન્તસ્ય યુગ્મદ્, અસૌ પદાત્ પરઃ ન ચેત્, (તસ્ય) ધાતુદાત્તા સિદ્ધા ।

ભામત્રિવ્રતસ્ય । (પા.સૂ. ૬.૧. ૧૯૮, સંબોધનશબ્દનો આવસ્વર ઉદાત્ત થાય છે). પ્રમાણે પ્રથમાન્ત યુગ્મદ્ શબ્દ જ્યાં આદ્યદાત્ત થશે જેમ કે, સ્વમાને શ્રવાજાતુવામાર્ગાં પુરસ્તાદ્ । અને સ્વમાને અભિસ્ત્વમાદ્યુક્તભિઃ । પ્રયોગોમાં જ્યાં આદ્યદાત્ત થાય છે, પરંતુ પ્રથમાન્ત યુગ્મદ્ શબ્દ, બીજા કોઈ પદ પછી આવ્યો હોય તો તે અનુદાત્ત થશે, જેમ કે દેવોરાપઃ શ્લોકા વૃત્તમ્ । માં વૃત્તમ્ અનુદાત્ત છે.

ગુણપ્રધાનતાભેદઃ પુરુષાદિવિવર્ચયઃ ।

નિર્દેશઽપ્યન્યથા શાસ્ત્રે નિત્યત્વાન્ન વિકૃચ્યતે ॥૭॥

ગૌણ અને મુખ્ય (પદો)નો ફેરફાર, યુરુષ વગેરેની અદલબદલ અને શાસ્ત્રમાં (તેમનો) જુદી રીતે ઉલ્લેખ, (આ બધું), શબ્દોના નિત્યતાને કારણે (પરસ્પર) વિરુદ્ધ બનતું નથી. (૭)

બાકીયશાસ્ત્રમાં ત્રણ પુરુષ, તેમનો વપરાશ, તેમના અર્થો વગેરે અંગે ચોક્કસ નિયમો છે. તેમ છતાં ગૌણને બદલે મુખ્યનો અને એક પુરુષને બદલે બીજા પુરુષનો વપરાશ નોવા મળે છે, આ વાત પાશ્ચિનીના સૂત્રનિયમો ઉપરથી સિદ્ધ થતી દેખાય છે, તેનું દિવ્યતિ જગત્ જગતિ ક્ષિત્તમ્ । (પા. સૂ. ૪૪.૨, તેનાથી રમે છે, જોડે છે, શુભે અને તેનાથી શુભેથી વસ્તુ, એ અર્થમાં પ્રાર્થિપદિકને ઠક્ પ્રત્યય સાપ છે; જેમકે, જ્ઞઃ દિવ્યતિ શાક્ષિકઃ, અથવા જગતિ શાક્ષિકઃ, જ્ઞઃ જગતિ શાક્ષિકઃ, શાક્ષિકમ્) પ્રમાણે શાક્ષિકોડરિમ્, શાક્ષિકોડમિ શાક્ષિકોડન્તિ એમ ત્રણેય પુરુષ સાથે શાક્ષિકઃ ને વાપરી ચક્રારો ઘડો અને તેમના અર્થો નિત્ય હોવાથી શબ્દોના પ્રયોગ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના નિયમો રચવામાં આવ્યા છે. આવા નિયમો વાક્યો અને પદોના અધોધૃત અવયવોને બધામાં રાખીને રચવામાં આવ્યા છે, તેથી હંમેશાં બધા પ્રચલિત પ્રયોગોને ઘાતુ પડે જ એમ નથી.

યથા નિર્દેશમર્થા સ્યુર્યેષા શાસ્ત્ર વિધાયકમ્ ।

કિંચિત્ સામાન્યમાશ્રિત્ય સ્થિતે ॥ પ્રતિપાદનમ્ ॥૮॥

જે શબ્દોને શાસ્ત્ર લિપ્ત કરે છે (તે શબ્દોના) અર્થો તે (શાસ્ત્ર)ના નિર્દેશ પ્રમાણે હોવા ભેદને આવી સ્થિતિમા સામાન્ય નિયમોના આધાર લઈને (શાસ્ત્રમા) પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે (૮)

ચોડશ્વે ચ પીઠ હત્યત્ર મૃતયોરભ્યપીઠયો ।

અધોપસ્થનાર્થત્વ તથાર્યેષ્વનુશાસનમ્ ॥૯॥

‘જે ઘોડા ઉપર છે’ અથવા ‘જે બાજુ ઉપર છે’ એવા વાક્યોમા ભણીતા ઘોડા અને બાજુને (દેવદત્તા) નિર્દેશ માટે સમજાવામા આવે છે તેવી સ્થિતિ શબ્દોના અનુશાસન અંગે છે (૯)

અનેક વ્યક્તિઓ હાજર હોય ત્યાં દેવદત્તને દર્શાવવા માટે કહેવામા આવે છે કે ‘પેપો શ્લોકો દેવદત્ત, જે ઘોડા ઉપર બેઠો છે અથવા જે બાજુ ઉપર બેઠો છે’ અહીં ઘોડો અને બાજુ સિદ્ધ બાગતો છે તેમજ દેવદત્તના નિર્દેશ માટે જણાવવામા આવે છે દેવદત્તના વિશેષજ્ઞ રૂપે તે નથી શબ્દોના અનુશાસન અંગે પણ આવી સ્થિતિ છે જે શબ્દો વ્યવહારમા ભણીતા છે અર્થાત્ સિદ્ધ છે તેમજ માટે જ અનુશાસન અર્થાત્ નિયમોજના છે

इति पुरुषसमुद्देश ।

આ પ્રમાણે પુરુષસમુદ્દેશ પૂરો થયો

સંખ્યાસમુદ્દેશ:

સંખ્યાસમુદ્દેશ

સંખ્યાના સર્વભૂતોર્ધઃ સર્વં एवाभिधीयते ।

મૈદામૈદવિમાનો હિ લોકે સંખ્યાનિવચ્ચનઃ ॥૧॥

બધા દ્રવ્યરૂપ પદાર્થો સંખ્યાવાળા છે, એમ જણાવવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં લોક અને અલોક એવા વિભાગો સંખ્યાને આધારે હોય છે. (૧)

સંખ્યા એવો પારિભાષિક શબ્દ પાણિનિના સમય પહેલાથી જાણીતો હતો. કોને સંખ્યા કહેવી એની વ્યવસ્થા કરતાં પાણિનિએ જણાવ્યું છે કે શુદ્ધ અને ગણ શબ્દોને અને જેને અતે શત અને કર પ્રયોગ આવે તેવા શબ્દોને સંખ્યા એવું નામ આપવું (શુદ્ધગણશુદ્ધિ સ્વરૂપા ૧. ૧. ૨૩). કેટલાક સંખ્યાશબ્દોને શુદ્ધ નામ આપવું એવું તેમણે યોગ્ય છે, જેમકે, ખાન્તા પદ. અર્થાત્ પદારાત અને નકારાત સંખ્યાશબ્દોને પદ સંજ્ઞા કહેવી વાર્તાકર જણાવે છે કે એક, બે વગેરે લોકિક સંખ્યાશબ્દોને બ્યારણ-શાસ્ત્રમાં પણ સંખ્યા સંજ્ઞા કહેવી.

સંખ્યા શબ્દથી એક, બે, ત્રણ વગેરેનું મહત્ત્વ સાથે છે. વચન અને સંખ્યા પૂર્વાચાર્યોની સંજ્ઞા છે. દિવચન શબ્દ નિરુક્તમાં મળે છે (અપિ વા મેદસથ વસોઽથ । તાસ્વે દિવચનં સ્વાત્ । (૬. ૧૧. ૭)

પ્રત્યક્ષ જણાવે છે કે બ્યારણશાસ્ત્રમાં લાખવતુ ખ્યેય રાખીને જ સંજ્ઞાઓ કરવામાં આવે છે, સંખ્યાશબ્દ ને લક્ષી સંજ્ઞા કહેવાય નહિ આરી મદતી સંજ્ઞા કરવાનું કારણ સંખ્યા શબ્દને અન્વય સમજવા માટે છે. જેના વડે ગણતરી કરવામાં આવે (સંખ્યાયતે જનવા ।) તે સંખ્યા વ્યવહારમાં એક, બે, એવા સંખ્યા શબ્દો વડે પણ ગણતરી કરવામાં આવે છે. તેથી બ્યારણશાસ્ત્રમાં તેમને પણ સંખ્યાશબ્દો સમજવા.

વ્યવહારમાં વપરાતા કેટલાક સંખ્યાશબ્દોને પાણિનિએ નોંધ્યા છે, જેમ કે વિષતિ, ત્રિશત, ચત્વરિશત, પચ્ચાશત, ષષ્ટિ, સપ્તતિ, અષ્ટોતિ, નવતિ, શતમ્ (જા. ય. ૫. ૧. ૫૧). ક્રાત્યાપન અને પ્રત્યક્ષ આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની અર્થાત્ તેમનાં પ્રકૃતિ અને પ્રયોગની ચર્ચા કરે ॥ પ્રત્યક્ષ જણાવે છે કે વિષતિ વગેરે શબ્દો અનુપપન્ન પ્રતિપાદિતો છે.

વિષતિ વગેરે શબ્દોનો અર્થ સમૂહ અથવા સમુદાય છે અને તે શબ્દો એક પ્રકારના ધર્મ અથવા લક્ષણનો બોધ કરાવે છે. ધર્મવાચક શબ્દ સુલુવાચક હોય છે,

એટલે વિશતિ વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં પણ વધી ન હોયો નોઈએ. તેથી વિશતિ વગેરે લિંગ અને સંખ્યા સાથે જોડાશે. જેમ જીવ ગુણવાચક સખ્દો, જે દ્રવ્યનો તેઓ આશ્રય કરે છે, તેમનાં લિંગ અને વચનને અનુસરે છે તેમ, વિશતિ વગેરે પણ તેમના આશ્રયોનાં લિંગ અને સંખ્યાને અનુસરવા નોઈએ. પણ આમ જનતુ નથી. ઘનમ્ વગેરે સખ્દોની જેમ વિશતિ વગેરે પણ તેમના આશ્રયનાં લિંગ અને વચનને અનુસરતા નથી. જેમ કે ગાઘઃ ઘનમ્ । પુશઃ બલત્થમ્ । ઇન્દ્રગ્મી દેવતા । આનો હિતર એવો છે કે કોઈક ચોક્કસ મુશુલી પ્રધાનપણે વિવક્ષા હોય છે. જેમ કે અષ્ટેઃ પુદ્ગલ, અસિધિઃ પુદ્ગલ । એવાં ઉદાહરણોમાં અધો અને તદ્દવારણી ગુણો અર્થાત્ સાધનોવાળા સીનિકા લક્ષ્યા. તે પ્રમાણે વિશતિઃ ગાઘઃ । માં વીસ સંખ્યા એ ગુણ મુખ્યપણે વિવક્ષિત છે, અને આ ગુણ એક હોવાથી વિશતિ ને એકવચન પ્રાપ્ત થયું છે.

આહાશિગોપુષ્કસંજ્ઞાપરિમાણાટલ્લ (પા. ઘ. ૫. ૧. ૧૧ આ સૂત્રથી તદ્દર્શતિ । સૂત્ર ૫.૧.૧૩ સુધી, જેમને મટે ચોક્કસ પ્રત્યયનું વિધાન થયું નથી, તેમને તદ્દ પ્રત્યય લાગે છે; પરંતુ તે સખ્દોમાંના ઘો, પુષ્ક, સંજ્ઞા અને પરિમાણ એ સખ્દોને તદ્દ ને બદલે તદ્દ પ્રત્યય લાગે છે) ઉપરના આખ્યામાં સંખ્યા અને પરિમાણ જો કેટલાક વિચારો મળે છે. સામાન્ય રીતે સંખ્યા પણ એક પ્રકારનું પરિમાણ જ છે. તેમ છતાં આ સૂત્રમાં સંખ્યા અને પરિમાણ એવા બે સખ્દો નોંધવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બન્નેનો અર્થ જુદો છે. આ બાબત યુક્તિસિદ્ધ છે, એને મટે યાપકો રજૂ કરવાની જરૂર નથી. સંખ્યા બેદ દર્શાવે છે. પરિમાણનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ છે, ચારે તરફથી માપ. આટલી બાજરી એમ ધ્યાનની ઉપતા દર્શાવવા મટે તેનું પરિમાણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આવા પરિમાણમાં પણ અધી શેર, એક શેર વગેરે વિશેષતાઓ જણાવવા, મટે સંખ્યાની મદદ લેવામાં આવે છે. આવો સંખ્યાવિશેષ પરિમાણ, ઉન્માન કે પ્રમાણ વડે દર્શાવાતો નથી, ઉન્માન એટલે વળન જેમ કે તોલો, અધોળ વગેરે. કોસ વગેરે સંખ્યાઈ (આયામ)ના માપને પ્રમાણ કહે છે. સંખ્યા આ ગુણી જુદી છે. ચાર તોલા, ચાર કોસ એવા પ્રયોગોમાં ચાર એવા સંખ્યાસખ્દથી ઈષતાનો બોધ થતો નથી, પરંતુ તોલા, કોસ વગેરેથી ઉપતાનો બોધ થાય છે. આમ સંખ્યા પ્રમાણ કરતાં જુદી હોવાથી ઉપરના સૂત્રમાં સંખ્યાથી સંખ્યા અને પરિમાણનો જુદો ઉલ્લેખ પાણિનિએ કર્યો છે. સરખાવો મહાભાષ્ય (પા. ઘ. ૫. ૧. ૧૧)

સ્મર્ત્વમાન કિલોન્માન પરિમાણ તુ સર્વતઃ ।

આકામસ્તુ પ્રમાણ સ્વાત્ સંજ્ઞા વાણા તુ સર્વતઃ ॥

સ ધર્મે વ્યતિરિક્ષ્ણે વા તેપામાત્મેવ વા તથા ।

મેદદ્દેસુત્વમાયિસ્ય સંસુવેતિ વ્યપદિશ્યતે ॥૨॥

તે (સંખ્યારૂપ) ધર્મ (દ્રવ્યરૂપ આશ્રયથી) જુદો હોય અથવા તેમનાથી અલિન્ન હોય (પરંતુ), બેદને દર્શાવવાના કારણરૂપ હોઈ તે સંખ્યા એવા નામે ઓળખાય છે. (૨)

વૈશેષિક મતમા સખ્યા ગુણ રૂપે છે અને દ્રવ્યમા રહેલી છે પદાર્થ જ્યારે એકલો હોય છે ત્યારે એકત્વ સખ્યાવાળો હોય છે, અને બીજા પદાર્થો સાથે હોય ત્યારે બે, ત્રણ એવી સખ્યાવાળો કહેવાય છે આમ સખ્યા દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલી છે હેતુરાજ્ય જણાવે છે કે આ વાત બરાબર નથી સખ્યા દ્રવ્યથી સિન્ન છે એ સિન્ન છે, એ બાબતમા વૈયાકરણોને રસ નથી વૈશેષિકોની પદાર્થવિચારમા જિજ્ઞાસા હોય છે તેવી, વૈયાકરણોની જિજ્ઞાસા પદાર્થમા નહિ પરંતુ પદાર્થને ઓક્ત કરનારા સબ્દોમા છે (અત્માક તુ શબ્દ પ્રમાણકાના પદાર્થવિચારનાદયદ યથાચય પદાર્થસ્વરૂપમા તીર્થિકે કૃતા । કિમનેન વિષયોજનેના-સ્માભિર્વિષયેન શબ્દાર્થસ્થેહ વિચારયિતુ પ્રક્રમાત્ ।

સમથેતા પરિચ્છેદો ક્વચિદન્યત્ર સા સ્થિતા ।

પ્રકલ્પયતિ ભાવાના સત્ત્વા મેદં તથાત્મન ॥૩॥

જુદા સમજાતા પદાર્થોમા સમવાય સળધવાળી, અને ઠેઠવાર બીજે (પણ) રહેલી સખ્યા, (બીજા) પદાર્થોની તેમજ પોતાની સિન્નતાને જાહેર કરે છે (૩)

સખ્યાનો સળધ દ્રવ્ય સાથે છે દ્રવ્યમા તે સમવાય સળધથી રહેલી છે અને દ્રવ્યને એકબીજાથી વિભક્ત સમજાવે છે, જેમ કે, એક ઘડિ, અથવા પર્ચાસ ગુણો, અથવા એક સો, બસો વગેરે.

ગુણ, જાતિ, સામાન્ય, અભાવ વગેરેમા પણ સખ્યાનો આરોપ કરવામા આવે છે જેમ કે ચોવીસ ગુણો, પાંચ કર્મજાતિઓ બે સામાન્ય, ચાર અભાવ વગેરે શબ્દોબ્યવહાર વાસ્તવિક અને આરોપિત એમ બંને પ્રકારના ગુણો સાથે સંકળાયેલા છે.

પરત્વે વાપરત્વે ચ મેદે તુલ્યા છુતિર્વિધા ।

સદવાશબ્દાભિધેયત્વ મેદદેતોસ્તથા ગુણે ॥૪॥

જેમ દ્રવ્યમા પછીતું અને પહેલાતું એવા (દેશ)લેહ કરાવવા માટે તેવા જ શબ્દો (પર અને અપર) વપરાય છે, તેમ ગુણમા પણ લેહ (કરારવા)તું નિમિત્ત સખ્યાશબ્દ વડે વાસ્તવ જાને છે. (૪)

દ્રવ્યની સાથે, દેશસળધને કારણે, પરત્વ અને અપરત્વ એવા ગુણો રહેલા છે. તે ગુણોને કારણે દ્રવ્ય માટે પછીતું અને પહેલાતું એવા શબ્દોનો અવકાર થાય છે ગુણો અગે પણ આવા પર અને અપર શબ્દો વડે અવકાર સકચ જાને છે એ પ્રમાણે એક, બે, વગેરે સખ્યાનો અવકાર પણ દ્રવ્ય અને ગુણના સળધમાં સમજાવાનો છે.

અણ્યત્ત્વે સ્વતન્ત્રત્વ પરધર્મો યથા ગુણે ।

અમેદો મેદમાયોડપિ દ્રવ્યધર્મસ્તથા ગુણે ॥૫॥

જેમ દ્રવ્યનો અત્તન્ત્રતા (રૂપી ધર્મ) અસ્તત્ર (એવા ગુણ)મા આરોપવામા આવે છે તેમ, દ્રવ્યનો લોહત્વરૂપી ધર્મ લોહત વિનાના ગુણમા આરોપવામા આવે છે (૫)

ગુણ, દ્રવ્યને આશ્રયે રહેલ હોવાથી તે નિત્ય પરત્ર છે દ્રવ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય છે. આવા સ્વાતંત્ર્યનો આરોપ ગુણ ઉપર કરવામાં આવે છે, જેમ કે, વટલ્ય સ્વમ્ । (વજ્રતુ ૩૫). એ પ્રમાણે સંખ્યાનો આશ્રય ગુણમાં ન હોવાથી ગુણ સંખ્યા વડે ભેદ અર્થાત્ બ્યવચ્છેદ જનતો નથી, પરંતુ દ્રવ્યનો ભેદવશથી ધર્મ ગુણમાં આરોપવામાં આવે ॥ શુક્લ. ૧૮. ૧ ॥ એવા ઉદાહરણમાં શુક્લગુણ દ્રવ્યના ઉપસર્જન રૂપે અર્થાત્ ગોણ રૂપે છે. આ ઉદાહરણમાં શુક્લત્વ ગુણ દ્રવ્ય સાથે સમાન અધિકરણમાં હોવાથી દ્રવ્યના ધર્મ સાથે સમન્વિત બને છે. પરંતુ વટલ્ય શુક્લમ્ । કે વટલ્ય એક સ્વમ્ । એવા ઉદાહરણમાં શુક્લત્વ, ગુણનો ધર્મ છે અને રૂપત્વ સંખ્યાનો ધર્મ ॥ વાસ્તવમાં શુક્લત્વ કે રૂપત્વ દ્રવ્યના ધર્મો છે. ઇત્યાં સંખ્યકક્ષિતના સંદર્ભમાં આવા બ્યવહારપ્રયોગો શક્ય બને છે.

ત્ર્યુદ્ધવા તમપોદ્ધૃત્ય લોકોડ્ધ્યાતમમાભિત્તિ ।

સ્વધર્માદ્યધર્મેણ ધ્યાચ્છટે પ્રતિપત્તયે ॥૬॥

(વૈશેષિક) આગમને અનુસરીને સામાન્ય જન પણ પોતાની યુદ્ધિ વડે તે (ગુણ)ને (દ્રવ્યથી) જુદો સમજીને (ખીજના) બોધ માટે, (ગુણના) પોતાના ધર્મથી જુદા ધર્મવાળો સમજાવે છે. (૬)

વૈશેષિકોને અનુસરીને સામાન્ય જન પણ ગુણને દ્રવ્યથી જુદો સ્વતંત્ર ધર્મ સમજે છે અને ગુણને સંખ્યાથી જોડે છે જેમ કે, વટલ્ય એક વિષ્ સ્વમ્ । માં રૂપને એક એવી સંખ્યા સાથે જોડે છે આ લઘુ બ્યવહાર સંખ્યકક્ષિતના પ્રભાવથી થાય છે.

પરોપકારતત્ત્વાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેનામિમાયક ।

શબ્દ. સર્વપદાર્થોના સ્વધર્માદ્ વિપ્રકૃત્યતે ॥૭॥

પોતાનાથી છુટા ધર્મ વડે કચેલા ઉપકારરૂપી સ્વરૂપવાળા બધા પદાર્થો સ્વતંત્રપણે અભિધાન કરનાર શબ્દ, પોતાના (વાચકરૂપી) ધર્મથી દૂર થાય છે (૭)

કોઈપણ પદાર્થ તેના ધર્મો વિનાનો કહી શકાતો નથી. પદાર્થના સર્ગો ધર્મના સંબંધ વિનાનું શુદ્ધ રૂપ હોતું નથી. જેમ શુક્લ વટ । માં વટ તેના શુક્લ એવા ધર્મ સાથે સંબંધ વિનાનો કહી શકાતો નથી તેમ વટલ્ય સ્વમ્ । માં ગુણ એવું રૂપ પણ તેની સાથે રહેલ સંખ્યાના સર્ગ વિના અભિધાન પામતું નથી અભિધેય પદાર્થોને તેમના ધર્મોના સર્ગ વિના જાહેર કરવાની શબ્દોની શક્તિ મર્યાદિત છે.

યથૈવાવિપર્ચ જ્ઞાનં ન કિન્ચિદવમાસતે ।

તથા સાથોડ્ધ્યસંઘષ્ટો ન વચ્ચિદુપલભ્યતે ॥૮॥

જેમ જ્ઞાન કોઈ વિષયના સંબંધ વિનાનું હોતું નથી તેમ, (પોતાના ધર્મો સાથેના) સંબંધ વિનાનો કોઈ પદાર્થ હોતો નથી. (૮)

પદાર્થ પોતાના ધર્મો સાથે હંમેશાં જોડાયેલો જ હોય છે જાનનો સ્વભાવ બોધ આપવાનો હોય છે, વિપવ સાથે સંબદ્ધ હોય ત્યારે જ તે બ્યવહારયોગ્ય બને છે. આમ તેનું વિપવપારતન્ય નિશ્ચિત છે. આ પ્રમાણે જેવ પલ્લુ પોતાના ધર્મો સાથે સંસૃષ્ટ ન હોય અને માત્ર વસ્તુ રૂપે હોય તો જેવ રૂપે અને અભિધેય રૂપે પ્રાપ્ત થતું નથી આમ પદાર્થનો બોધ અને તેનું અભિધાન તે પદાર્થના ધર્મોના ઉપકાર ઉપર અવલંબે છે.

ભેદેન ॥ સમારૂયાતં યહ્લોકોઽપ્યનુવર્તતે ।

આગમાચ્છાન્નસદશો વ્યવહારઃ સ વર્ણ્યતે ॥૧॥

(પદાર્થનું તેના ધર્મથી) સિન્નપણે પ્રતિપાદન, જેને સામાન્ય જનો પશુ અનુસરે છે, તે વૈશેષિક જેવા આગમોને અનુસરીને થાય છે. આવા (જન)-બ્યવહારને શાસ્ત્ર જેવો સમજવામાં આવે છે. (૬)

પદાર્થમાં સામાન્ય અને વિશેષ જેવા ધર્મો દ્રવ્યથી સ્વતંત્રપણે સમજવામાં આવે છે. વૈશેષિક વગેરે શાસ્ત્રમાં આવી અપોદ્દાશશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય જનોનું વસણુ શાસ્ત્રને અનુસરવાનું હોઈ તેઓ પલ્લુ શુભ, સંખ્યા, ભૂતિ વગેરે ધર્મોને દ્રવ્યથી સ્વતંત્ર સમજે છે.

બુદ્ધયા સ્થિતેષુ તેષ્વેવમપ્યારોપો ન દુર્લભઃ ।

પરધર્મસ્ય ન હ્યત્ર સદસત્ત્વં પ્રયોજકમ્ ॥૧૦॥

શુદ્ધ વડે શુદ્ધ સમજવામાં આવેલ તે (ભૂતિ વગેરે ધર્મો)માં (દ્રવ્યના) ધર્મનો આરોપ દુર્લભ નથી. કારણ કે તેમાં આરોપણમાં આવેલ પરધર્મનું વાસ્તવિક કે આરોપિત અસ્તિત્વ મહત્ત્વનું નથી. (૧૦)

સામાન્યેષ્યપિ સામાન્યં વિશેષેષુ ચિક્ષિપ્તતા ।

સંખ્યાસુ સંખ્યા લિદ્ગમેષુ લિદ્ગમેવં પ્રકલ્પતે ॥૧૧॥

આ પ્રમાણે સામાન્યોમાં સામાન્ય, વિશેષોમાં વિશેષ, સંખ્યાઓમાં સંખ્યા અને લિંગોમાં લિંગની કલ્પના શક્ય છે. (૧૧)

દ્રવ્યમાં સામાન્ય, સંખ્યા, લિંગ વગેરે વિચ્છિન્ન ધર્મોને સ્વતંત્ર રીતે સમજવાની પરંપરા વૈશેષિક વગેરે દર્શનોમાં જાણીતી છે. આ સામાન્ય વગેરેને દ્રવ્ય માનતાં તે સામાન્યોમાં પણ તેમના સામાન્યની કલ્પના કરી શકાશે. આવી કલ્પના શુદ્ધિમાં આરદ્દ હોય છે અને ચન્દ્રો દ્વારા અપોદ્દાશ બને છે. ગોવાદિ સામાન્યોમાં પણ તેમના સામાન્યની કલ્પના કરી શકાશે એ પ્રમાણે બુદ્ધાનુદા વિશેષોમાં સમાન રૂપે રહેલ સામાન્યની અને એકબીજાથી ગિનનતા દર્શાવતા વિશેષની કલ્પના કરી શકાશે. સંખ્યા બંને આ વાત સ્પષ્ટતાત્તાં તે સંખ્યામાં ઘણ, ઘટે, ઘણાં જેવી બીજી સંખ્યાઓ કલ્પવામાં આવે છે.

લિંગ એજે પશુ પુમાન, સૌંદર્ય, યુક્તા એવાં બીજાં લિંગોને સમગ્ર સકાળ, આ વિચાર માટે ભર્તૃહરિએ મહાભાષ્યમાંથી સૂચન લીધું છે. સરખાવો :

(૧) દૃષ્ટ્ય માયેન માવયોગઃ । તવથા ઇપિરિદિગા યુગ્મતે સ્ત્રીત્વં ॥ સ્ત્રીત્વેન । (પા.સૂ. ૪.૧. ૩. વા. ૩ ઉપરતું બાધ્ય)

(૨) માયો માવેન યુગ્મતે । કૃદમિહિતો માનો દ્રવ્યવદ્ ભવતિ સ્ત્રીત્વમપિ સ્ત્રીત્વેનામિહિતં દ્રવ્યવદ્ ગદિશ્વતિ । (પા.સૂ. ૪.૧.૩. વા. ૭ ઉપરતું બાધ્ય).

બતો દ્રવ્યાશ્રિતાં સંલયામાહુઃ સંસર્ગવાદિનઃ ।

મેદામેદકથતોતેપુ મેદામેદવિધાયિનીમ્ ॥૧૨॥

તેથી સંસર્ગવાદીઓ સંખ્યાને દ્રવ્યને આશ્રયે રહેલી અને ભેદ અને અભેદ વિનાનાં (દ્રવ્યશુદ્ધાક્રિયા) ભેદ અને અભેદને સર્જનારી જણાવે છે. (૧૨)

દ્રવ્યમાં રહેલ સંખ્યાને કારણે શુદ્ધ, લિંગ વગેરેમાં પણ સંખ્યાને અવહાર કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકો સંખ્યાને દ્રવ્યની સાથે સમવાય સંબંધથી રહેલી બહાર કરે છે, તેથી તેમને સંસર્ગવાદીઓ કહે છે. ભેદ અને અભેદથી પર રહેલાં દ્રવ્યો અને શુદ્ધોમાં સંખ્યા ભેદ અને અભેદને દર્શાવવા સમર્થ અને છે.

આત્માન્તરાણાં ચેનાત્મા તદ્રૂપ દ્વ લક્ષ્યતે ।

અતદ્રૂપેણ સંસર્ગાત્ સા નિમિત્તસરૂપતા ॥૧૩॥

જેને કારણે બીજાં દ્રવ્યોત્ સ્વરૂપ દ્રવ્યરૂપ નહિ (એવા શુદ્ધ વગેરે) સાથેના સમવાયથી તે (શુદ્ધ વગેરેના) રૂપ એવું દેખાય છે, તે તે માત્ર કારક નિમિત્તને કારણે પ્રાપ્ત થયેલું સાદૃશ્ય છે. (૧૩)

અન્ય : ચેત્ર આત્માન્તરાણાં આત્મા અતદ્રૂપેણ સંસર્ગાત્ તદ્રૂપ દ્વ લક્ષ્યતે સા નિમિત્તસરૂપતા ।

પરસ્પર બિન્ન એવા પદાર્થો જુદાજુદાં પ્રમાણોમાં સમભવ છે. દેટલાંક દ્રવ્યોના અન્ય દ્રવ્યોના શુદ્ધો સાથેના સંસર્ગથી તે શુદ્ધોના રૂપ એવું તે પદાર્થોત્ રૂપ સમભવ છે. આ માત્ર આભાસ છે. આવા આભાસત્ કારણ ક્રાંતિક નિમિત્તને કારણે પ્રાપ્ત થતું સાદૃશ્ય છે, અવહારમાં પણ અન્ય દ્રવ્યોના ધર્મોના સંસર્ગથી દ્રવ્યે તેવા ધર્મોવાળાં દેખાતાં નથી.

સંસૃષ્ટેષ્વપિ નિર્માણે મૂતેષ્વર્ચક્રિયા યથા ।

સત્ત્વાદિષુ ચ માત્રાસુ સર્વાસ્થેષં પ્રતીયતે ॥૧૪॥

જેમ હમેશાં સર્ગવાદીમાં પાંચ મહાભૂતોમાં અને સત્ત્વાદિ ત્રણ શુદ્ધોમાં તેમની ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ દરેકમાં બિન્ન હોય છે તેમ બધા પદાર્થોમાં (પશુ) તેવી જ સમગત છે. (૧૪)

અન્ય : યથા મૂતેષુ સત્ત્વાદિષુ ચ સંસૃષ્ટેષ્વપિ અર્ચક્રિયા નિર્માણે, एवं सर्वासु माशसु પ્રતીયતે ।

પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોમાં તેમની કંગેશની ધ્યેયલક્ષી પ્રવૃત્તિ જેમ પ્રત્યેકમાં જુદી જુદી હોય છે, અને સત્ત્વ, રજ્જસ, તમસ એવા ત્રણ ગુણોની ગદ્યા પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ પણ બિન્ન બિન્ન હોય છે તેમ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ વગેરેમાં પણ પરસ્પર સાદ્યકર્મ હોવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તિ બિન્ન હોય છે.

દ્વિત્વાદિયોનિરેકત્વં મેદાસ્તત્પૂર્વકમ્ યતઃ ।

વિના તેન ન સંસ્થાનામન્યાસામસ્તિ સંભવઃ ॥૧૫॥

દ્વિત્વ વગેરેનું કારણ એકત્વ છે, કારણ કે, ગદ્યા લેટો તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે (એકત્વ) વિના બીજી સંખ્યાઓની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી. (૧૫)

એકત્વ અથવા એક એવી સંખ્યા બીજીને ચી માંડીને પરાધ સુધીની સંખ્યાઓનું જન્મસ્થાન છે.

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।

एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेव वा तत् प्रतीयते ॥१६॥

અપેક્ષાબુદ્ધિવાળાં જે એકત્વ દ્વિત્વની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ બને છે. અથવા (આવી બુદ્ધિ વિના), તે દ્વિત્વ, જે એકત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય તેનું પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૬)

ઈન્દ્રિય સાથે સંયુક્ત એવા જે પદાર્થોમાં સમવાય સંબંધથી રહેલાં જે એકત્વમાંનું એકત્વરૂપી સામાન્ય, સંયુક્તસમવેતસમવાયથી સ્થગળ્ય છે. એકત્વરૂપી ગુણની અપેક્ષાવાળાં તે એકત્વ દ્વિત્વને ઉત્પન્ન કરે છે. જે દ્રવ્યો દ્વિત્વનું સમવાયિકારણ છે અને એકત્વગુણ તેનું અસમવાયિકારણ છે. અપેક્ષાબુદ્ધિ નિમિત્ત કારણ છે.

બીજા મત મુજબ અપેક્ષાબુદ્ધિ વિનાનાં જે એકત્વો દ્વિત્વને ઉત્પન્ન કરે છે.

હેલારાજ જણાવે છે કે એકત્વમાંથી દ્વિત્વની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા ગૌરવભયથી તેમજે રજૂ કરી નથી, પરંતુ, બ્રહ્માંડમાં અર્થોદ્ભવોદ્ભવો ઉપરથી તેમની રીકામાં તે રજૂ કરવામાં આવી છે. હેલારાજની બ્રહ્માંડ ઉપરની આ રીકાનું નામ સપ્તમ્ભા હેતુ. પરંતુ અત્યારે તે ઉપલબ્ધ નથી. સંખ્યા અંગેની પ્રક્રિયાના આ વિસ્તારનું સ્થળ બ્રહ્માંડ કારિકા ૬૦ (વિવાદસંગ્રહામહા... ૧) હેતુ જોઈએ.

પરંતરપાદ ભાષ્યમાં આ પ્રક્રિયાની વિગત આપનામાં આવી છે. જે પદાર્થોનો તેજ-ન્દ્રિય સાથે સંનિર્ગ થાય છે તેથી એકત્વસામાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ એકત્વસામાન્યમાંથી જે એકત્વ અંગેની અપેક્ષાબુદ્ધિ (enumerative cognition) ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે દ્વિત્વબુદ્ધિમાંથી દ્વિત્વસામાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી દ્વિત્વગુણનું જ્ઞાન થાય છે. આવા દ્વિત્વગુણવિચિત્ર જે દ્રવ્યો સમગળ્ય છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત છે માયદ્વીતવિશેષણ દ્વિત્વોત્ત્વે બુદ્ધિઃ । દ્વિત્વ બુદ્ધિના નાશ અંગેના વિચારમાં વૈશેષિકો જણાવે છે કે દ્વિત્વ અંગેની અપેક્ષાબુદ્ધિ જ્યાં યતાં દ્વિત્વગુણ અને ત્યાર બાદ દ્વિત્વસામાન્યની બુદ્ધિ પણ અગ્ની જ્વલ્ય છે, અને જે પદાર્થો એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતે પદાર્થો અંગેની દ્વિત્વબુદ્ધિનો નાશ યતાં પદાર્થબુદ્ધિનો પણ નાશ થાય છે.

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा प्रत्यक्षं प्रत्यक्ष ।

एकत्वे द्वित्वमित्येव तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥१७॥

અથવા (દ્વિત્વ) એકત્વનો સમુદાય છે, અથવા, એકળીખાથી જુદાં અને પરસ્પર સાપેક્ષ એકત્વ દ્વિત્વ છે. જો જે એકત્વ દ્વિત્વ જ હોય તો તેમને દ્વિવચન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. (૧૭)

જે એકત્વભાષી, તેમનાથી ભિન્ન એવું દ્વિત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ જે એકત્વનો સમુદાય એટલે દ્વિત્વ સમજવાનું છે વનરૂપી સમુદાય વૃક્ષોથી જુદો નથી વૃક્ષસમુદાયને આપણે જેમ વન એવું જુદું નામ આપીએ છીએ તેમ એકત્વના સમુદાયને દ્વિત્વ એવું જુદું નામ આપીએ છીએ હવે જો સમુદાયમાં અવયવનું આધાન સ્વીકારીએ તો જે એકત્વને માટે દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવો પડશે

द्वैतेक्योक्तिर्वचनैकवचनैः (पा. सू. १. ४. २२, જે માટે દ્વિવચન અને એક માટે એકવચન વપરાય છે) માં દ્વિત્વને જો જે એકત્વ માનીએ તો તે જે એકત્વ અને સૂત્રમાનું એકત્વ એમ ૬-૬ સમાસનાં જે પદોમાંથી ત્રણ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય અને તેથી બહુવચન કરવું પડે. તેથી એમ માનવું જોઈએ કે જે એકત્વથી પ્રાપ્ત થતું દ્વિત્વ જુદું છે.

एकोऽपि गुणभेदेन सदृशो भेद प्रकल्पयेत् ।

आश्रयाश्रयिभेदो हि सदाश्रयनिवन्धन ॥१८॥

સમુદાય એક હોવા છતાં, તેના અવયવો રૂપી ગુણોની ભિન્નતાને કારણે, તે લેહ દર્શાવે છે. આશ્રય અને આશ્રયી વચ્ચેનો લેહ આશ્રયતા લેહને કારણે છે. (૧૮)

संख्येयसङ्ख्यसंख्यानसङ्ख संख्येति कथ्यते ।

विश्रुत्याविषु सान्यस्य द्रव्यसङ्ख्यस्य भेदिका ॥१९॥

(વિશ્રુતિ વગેરેમાં) ગણતરી કરવાના પદાર્થોના સમૂહની ગણતરી કરનારી સંખ્યાના સમૂહને સંખ્યા કહેવાય છે. તે (સંખ્યા) બીજા પદાર્થોના સમૂહથી પોતાની ભિન્નતા દર્શાવે છે. (૧૯)

માપ વગેરે ગણતરી કરવાના પદાર્થો (સંખ્યેય) ના સમૂહને દ્રવ્યસંખ્ય કહે છે, આવા દ્રવ્ય દસનાં જે દ્રવ્યસંખ્ય માટે વીસ (વિશ્રુતિ) શબ્દ વપરાય છે, આને સંખ્યાનસંખ્ય કહે છે, આ વિશ્રુતિ વગેરે સંખ્યા અપેક્ષાભુક્તિને કારણે દસ દસનાં જે અથવા વધારે એકત્વ ભાષી પ્રાપ્ત થાય છે. ગવા વિશ્રુતિ આ વિશ્રુતિ. સંખ્યા છે અને વિશ્રુતિ ગાય । માં વિશ્રુતિ સંખ્યેય છે.

આ કારિશત્રુ વ્યાખ્યાન કરતા હેલારાજ બ્રહ્માવે છે કે પા. સૂ. ૫-૧-૫૮ ઉપરનાં વાર્તિક અને લાપ્તમા રજૂ થયેલા વિચારોમાંના કેટલાકને આ સમુદેશની કારિકા ૧ ના દિપ્તિજ્ઞા સંક્ષેપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

एकविशतिसंख्याया संख्यानंतरसरूपयोः ।

एकरथा युद्धयनावृत्त्यां गगयोरिव कल्पना ॥२०॥

એક જ સંખ્યા રૂપે રહેલ વિશ્રુતિ મા (ભાગ) ભુદ્ધિસમન્વતી ન હોવાથી જે જુદી સંખ્યાઓ જેવા દેખાતાં જે ભાગની કદપના કરવામાં આવે છે. (૨૦)

एकविंशति : મા એક અને વીસ એવી જાગૃત્વના નથી જાગ પાડવા માટે એકવીસમાં કોઈ નર અને બાર સમજે, બીજો કોઈ દસ અને અગિયાર સમજે અને ત્રીજો એક અને વીસ સમજે. આ 'બધુ' માત્ર કલ્પનાદષ્ટિએ જુદું સમજનામાં આવે છે. વાસ્તવમાં નરસિંહમાં અખડ શુદ્ધિ નરસિંહત્વની છે.

असंख्यासमुदायत्वात् संख्याकार्यं विधीयते ।

સમૂહત્વે તુ વન્ત સ્યાત્ સંગ્રહાદિસમુદાયવત્ ॥૨૧॥

(એકવિંશતિ જેવી સંખ્યાઓ) સંખ્યાઓનો સમુદાય ન હોવાથી સંખ્યાનાં (બધાકરણ)કાર્યો અંગે નિયમો કરવામાં આવે છે. જેમ સ્વાગનો અર્થ દર્શાવનારા શબ્દોના માત્ર સમુદાય માટે સ્વાંગ અંગેના (બધાકરણ) કાર્યો થતાં નથી તેમ આવા (સંખ્યા)સમુદાય અંગે તે કાર્યો થતાં નથી (૨૧)

एकविंशति : માં અવયવવિભાગ સમજાતો નથી, પરંતુ આ શબ્દને અખડ સમજવાનો છે, તેથી અખડ સંખ્યા અંગે જે બધાકરણકાર્યો જાણમાં જણાવવામાં આવ્યાં હોય તે થઈ શકે છે. આમાંનાં કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે

(૧) શબ્દવિવરણ : (પા. સૂ. ૫. ૨. ૪૧) પ્રમાણે શબ્દ શબ્દ જેને અંતે, હોય એવા સંખ્યાવાચક શબ્દ અને વિવરણ. શબ્દને, જેમા તેટલું વધારે છે તે, એ અર્થમાં પ્રત્યય લાગે ■ જેમકે વિંશદ અધિક અસ્મિન્ શ્વે વિશમ્. એ પ્રમાણે વિશ શતમ્ । એવા પ્રયોગો થશે. ગોવિંશત્, ગોવિંશતિ. એવા પ્રયોગો થશે નહિ.

(૨) વિવરણાધિવ્યસ્તમશ્વતરત્વાત્ । (પા.સૂ. ૫-૨-૫૧) પ્રમાણે વિવરણ, નિશ્ચિત વજેરે શબ્દોને અને તે જેમને જ તે છે તે શબ્દો પછી પૂરણ એવા અર્થમાં આવનારા શ્વ પ્રત્યયને તમઃ એવો આગમ વિદેષ્યે થાય છે; જેમકે વિશત્ પૂર્ણ વિશતિતમ વિશ્, એકવિંશતિતમ એકવિશ્ ।

(૩) પા.સૂ. ૫-૪-૧૭ સંખ્યાવાઃ કિવાપ્પાશ્ચિત્તિગ્ને કૃત્વણ્ । પ્રમાણે વારંવાર કરવામાં આવતી કિપાને દર્શાવતા સંખ્યાશબ્દને કૃત્વણ્ પ્રત્યય લાગે છે, વજ્વજ્જર । એકવિંશતિજર ।

संख्येयान्तरात्प्राप्तुं या संख्यासु प्रवर्तते ।

આવૃત્તિર્મસંખ્યેયા તાસંખ્યાતાદૃશી વિદુઃ ॥૨૨॥

(દસ વજેરે) બીજા સંખ્યેયોને દર્શાવતી સંખ્યા સાથે ગૌણભાવે (સમાસમાં) પ્રવૃત્ત થતી (દ્વિ વજેરે) સંખ્યાના સંખ્યેય તરીકે તે બીજા (દસ વજેરે) સંખ્યા સુત્રગવૃત્ત બને છે (જેમ વેયાકૃણો) ગમતે છે. (૨૨)

જો એકવિંશતિ ૧, દ્વિવશ્ અને બીજા સંખ્યાશબ્દો અખડ હોય અને બીજા સંખ્યા શબ્દો એક અને વીસ અને બે અને દસના સમુદાય ન હોય નો દ્વિવશ્ : વિવશ્ : । એવા જાદુનોદિ સમાગો પા.સૂ. મન્યવાન્વયાગનૂરાપિદંત્યા સંવેદે । (૨ ૨ ૨૫) મનુષ્યી કરાના પદ્મી માટેના સંખ્યાવાચક શબ્દ સાથે અ.૫.૧, આસન્, અગિષ્, અદૂર એવા શબ્દોનો અને સંખ્યાવાચક શબ્દોનો જાદુનોદિ સમાગ સાથે છે) પ્રમાણે સમાગ

શા માટે બને છે ? દ્વિદશાઃ એવા સ્વાસમાં દ્વિ બને દસ એવા ને સંખ્યાવાચક શબ્દો નથી. દ્વિ શબ્દ દસ એવી સંખ્યાના સંખ્યેય દસ સાથે ગૌણ ભાવે છે અને તે દ્વિ શબ્દ દ્વિપાત્રી અભ્યાવૃત્તિ-દ્વિઃ દશ, 'બે વાર દસ'નો અર્થ દર્શાવે છે.

ન સંખ્યાયાં ન સંખ્યેયે દ્વૌ દશોત્યસિ સંભવઃ ।

ભેદાભાવાન્ન સંખ્યાયાં વિરોધાન્ન તદાગ્રયે ॥૨૩॥

સંખ્યારૂપે કે સંખ્યેયરૂપે બે દશ (એવો વિગ્રહ) સંભવી શકે નહિ. (દસ) સંખ્યામાં ભેદનો અભાવ હોવાથી અને દસના આશ્રય સાથે (બેનો) વિરોધ હોવાથી બે એવી સંખ્યા હોઈ શકે નહિ. (૨૩)

સંખ્યાયેતે દશદ્વયગૌ દ્વિદશા ઇતિ સંખ્યયા ।

તદ્રૂપે વ્રાપિ સંખ્યેયે વ્રાવૃત્તિઃ પરિગ્ણયતે ॥૨૪॥

તેથી દ્વિદશા એવી સંખ્યાથી બે દસકા એવી ગણતરી અથવા જે ગણાય છે એવા દસકાની વ્રાવૃત્તિ સમજાય છે. (૨૪)

સંખ્યા નામ ન સંખ્યાસિ સંગ્રીયેતિ ચયોચ્યતે ।

રૂપં ન રૂપમખ્યેયં સંજ્ઞા સા દિ સિતાવિપુ ॥૨૫॥

જેમ સંખ્યા શબ્દ કોઈ સંખ્યા દર્શાવતો નથી. પરંતુ માત્ર (સામાન્ય) નામ છે, તેમ રૂપ શબ્દ કોઈ રૂપ દર્શાવતો નથી, પરંતુ સફેદ વગેરે માટેનું તે નામ છે. (૨૫)

સવ્યાનગ્રાતિયોગાન્ન તુ સંખ્યા સંખ્યેતિ કખ્યતે ।

રૂપત્વગ્રાતિયોગાન્ન રૂપં રૂપગિતિ સ્મૃતમ્ ॥૨૬॥

સંખ્યાત્વરૂપી ભતિ સાથે સંબંધને કારણે સંખ્યાને સંખ્યા કહેવાય છે. છે. રૂપત્વ ભતિ સાથેના સંબંધને કારણે રૂપમાં રૂપ છે એમ કહેવાય છે. (૨૬)

સંખ્યાયા અવયવે તથા । (પા. સુ. ૫-૨-૪૨, સંખ્યાવાચક શબ્દને 'તેટલા અવયવ છે જેના' એવા અર્થમાં તથા પ્રત્ય લાગે છે.) ક્રિપરના ભાષ્યમાંના વિચારો આ કારિતા-દર્શાવવામાં આવ્યા છે. અવયવમાં રહેલી સંખ્યાને પ્રત્ય લાગે છે, પરંતુ અવયવો એવી સંખ્યામાં કોઈ અવયવરૂપ શબ્દ હોતો નથી. સંખ્યા અનેક અવયવોવાળી કહેવાય ॥ તે બરાબર નથી, કારણ કે આવી કોઈ સંખ્યા નથી. સંખ્યા શબ્દ સંજ્ઞા શબ્દ છે.

તિમિત્તમેક ઇત્યત્ર વિમત્સ્યા નામિચીયતે ।

તદ્વત્સ્તુ ચદેકત્વં વિમત્કિતત્ર વર્તતે ॥૨૭॥

एकः भां (तेना वपरायतुं) निमित्त (अेषुं प्रातिपदिकेभ्य ऐकत्व) विलङ्घित
 वडे वाच्य जनतुं नथी, परंतु प्रवृत्तिनिमित्तभ्य ऐकत्ववाचुं न ऐकत्व त्यां
 विलङ्घित वपराय छे. (२७)

સંખ્યા અંગે એક બીજા મુદ્દાની વિચારણા કરવામાં આવે છે. વહુવુ વહુવવતમ્ ।
 (પા. મુ. ૧. ૪. ૨૧, એથી વધારે વસ્તુઓ માટે બહુવચ્ન વપરાય છે) સૂત્રમાં સંખ્યા
 વિલક્ષિત વડે વાચ્ય બને છે. આ સંખ્યા એક, દ્વિ, ત્રિ વગેરે પ્રાતિપદિકા વડે વાચ્ય બને
 છે ત્યારે પ્રાતિપદિકાના અર્થમાં પ્રયત્ન એવા નિયમ પ્રમાણે એક શબ્દ વડે વચન બધાંત
 સંખ્યાતું પણ અભિધાન થાય છે. તે પછી એક, દ્વી વહુવિ વચન । એવા ઉદાહરણમાં
 દ્વિતીયા વિલક્ષિત કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેના જવાબમાં કહ્યો શકાય કે એક એવા સંખ્યા-
 શબ્દમાં બે એકત્વ છે, એક પ્રાતિપદિક રૂપે અને બીજું વિલક્ષિતવાચ્ય એકત્વ રૂપે.
 સરખાવો હેલાશજઃ પ્રપમાયા વિચમાનાવામેઙાદિશન્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તમેકત્વાદિ ન તપામિષીયતે
 પ્રાતિપદિકેભ્ય વસ્યામિમાનાઃ ।

एकस्य प्रचयो वृष्टः समूहश्च द्वयोस्तथा ।

निमित्तजन्यतिरेकेण संख्यान्या भेदिका ततः ॥२८॥

એકનો (બીજા સાથે) સમુદ્ધય અને બેનો સમૂહ એવા મળે છે, તેથી પ્રાતિ-
 પદિકાથી સિવાયની અને તેનાથી સિન્ન એવી (પ્રત્યયવાચ્ય) બીજા સંખ્યા પ્રાપ્ત
 થાય છે. (૨૮)

કારિકા ૨૭માં એક એવા સંખ્યાશબ્દમાં પ્રકૃતિવાચ્ય અને પ્રત્યયવાચ્ય એવી બે
 સંખ્યાઓ છે, એમ ને કહ્યું તે આ પ્રમાણે સમજવાતું છે

એક વસ્તુ સાથે બીજાનો સહજાવ સમજવામાં આવે તો પ્રત્યય બધવા સમુદ્ધયનો
 ખ્યાલ આવે છે. આવો પ્રત્યય અપેક્ષા ભુક્તિને લીધે સમજાય છે. તેથી પ્રતિપદિકથી પ્રાપ્ત
 થતી સંખ્યા ઉપરાંત બીજા તેનાથી જુદો સમજાતો પ્રત્યયવાચ્ય સંખ્યા છે, એમ સમજવું
 આ બંનેનો સમુદ્ધય પ્રાપ્ત થાય છે. એક બે વગેરેમાં પ્રત્યયવાચ્ય અને પ્રકૃતિવાચ્ય
 સંખ્યાનો સમૂહ સમજવાનો છે.

तदैकमपि चैतन्यं विभक्तिप्रवणादते ।

नोच्यते तेन शब्देन विभक्त्या तु सहोच्यते ॥२९॥

તે એકત્વ એક હોવા છતાં, વિલક્ષિતાના અવલુ વિના તે (પ્રાતિપદિક) શબ્દ
 વડે વાચ્ય બનતું નથી, પરંતુ વિલક્ષિત (પ્રત્યય) સાથે તે વાચ્ય બને છે. (૨૯)

પ્રત્યય સાથેની પ્રકૃતિ વડે અર્થનું અભિધાન સ્વાભાવિકપણે થાય છે, સમાસમાં
 વિભક્તિપ્રત્યયનો લોપ થાય છે. આ લોપ, જેનો લોપ થાય છે તે પ્રત્યયાર્થનું અભિધાન
 કરે છે જ. સમાસમાં જ્યારે બે શબ્દો એકાદ ત્યારે તેમનામાં અર્થના અભિધાન માટેની
 વિચિત્ર યકિત ઉત્પન્ન થાય છે.

अन्यव्यतिरेकौ च यदि स्याद् वचनान्तरम् ।

स्यात्तामसति तस्मिञ्च प्रकृत्यर्थो न कल्प्यते ॥३०॥

ગીછ સંખ્યાનો વાચક પ્રત્યય પછી આવતો હોય તો (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના) અન્વય અને ંયતિરેક, (અર્થના નિર્ણાયક) બને છે. તે ન હોય તો પ્રકૃતિના અધ્યક્ષે કદપના યર્થ શકેલી નથી. (૩૦)

संख्याव्यवसायानुसारविज्ञानस्य स ह्येवे । उपरन्तु आप्तां कल्पनारे नान्यथु । ३

સંસ્થા માન્ય રહે' વાપ્રધાના; સંસ્થેયમનયા વિજેત્વમ્ । ચદિ વાગ પ્રથમા ય ત્યાદ્
સંસ્થેયમવિરોધિતં સ્થાત્ । આ કથનને બાદી વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

જણા; જણી, જણાઃ માં દુક્ક પ્રકૃત્યર્થ છે અને પ્રત્યયના અર્થ એકત્વ છે, ખંને અર્થો જુદા છે. તેથી અન્યમ અને વ્યતિરેક વડે બંનેનો અર્થ સમાજની રાજાય. પરંતુ એક, હો, મહત્ત્વઃ માં એક ઉપરથી એકવચન, દ્વિ ઉપરથી દ્વિવચન અને ત્રણ ઉપરથી બહુવચન પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું કોઈ વચન પ્રાપ્ત થયું નથી. અહીં વ્યતિરેક ન હોવાથી અન્યમ અંગે પણ નિધ્યમ મતો નથી, તેથી પ્રકૃત્યર્થને સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે નથી; તેથી એકઃ માં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થોના સમુદાય વડે જ એકત્વસંખ્યાસ્વ અર્થ સંખ્યેય, સમાજાય છે. એકત્વઃ સમાસમાં એક શબ્દ પ્રકૃતિ અને ઉપસર્ગન છે. રાજા પ્રધાન પદ છે. એકઃ એવો સંખ્યાશબ્દ વિશેષણ તરીકે ગૌણ રૂપે આવતો હોવાથી રાજા શબ્દના અર્થથી જુદો અર્થ સમાજાયે છે. (૧) જો હુ એકલા એક પ્રજાવેરેક રાજાશબ્દસર્જનાર્થોઽગમ્યમેતે પ્રવાનાર્થમેશમાગમ્ય इति विभक्तिव्यतिरिक्तार्थत्वाग्निवर्तते।—હેવારાજ)

કારિકા ૨૭માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અત્યથા પ્રકૃત્યર્થને અનુસરે છે. આ કારિકાના વ્યાખ્યાન પ્રમાણે પ્રકૃત્યર્થ અને અત્યથાના સમુદાયથી સંખ્યારૂપ વ્યવ્ય જને છે. (દ્વ
■ સાધારણ્યનિમિત્ત' પ્રકૃતિઅત્યથસમુદાયવાચ્યેનાર્થેન સ્વચ્ચેયવિશેષણસ્થાપ્તવાવિતિ પરિહારાયો
મન્યકારોકયોવિશેષઃ ।

एकत्वमेक इत्यत्र शुद्धद्रव्यविशेषणम् ।

सगुणस्तु प्रकृत्यर्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते ॥३१॥

एकःमांनु' એકેવ શુદ્ધ દ્રવ્યનું વિશેષણ છે. પ્રકૃતિનો શુણ્વિશિષ્ટ (દ્રવ્ય-૩૫) અથ' વિશક્ષિતા અથ'થી જુદો સમજવામાં આવે છે. (૪૧)

એકતરૂપી વિરોધનું પ્રાર્થ થયા પહેલાં એક શબ્દ કેવળ જ્ઞાનસિદ્ધિ ભુલિયા મુઠ્ઠાઈથી સમજાય છે. વિગતિ, આ જેમ કેવળ સંજ્ઞાનો બોધ થાય છે તેમ જ્ઞાનો કેવળ સંજ્ઞાનો બદલે સંજ્ઞા રૂપી મુલુવિચ્છિદ દ્રવ્યનો બોધ થાય છે. જ્ઞાનો સમુદય મહત્તર પ્રત્યાયથી જુદો સમજાય છે.

દ્વયેકયોરિતિ નિર્દેશાત્ સંખ્યામાત્રેऽપિ સંભવઃ ।

एकादीनां प्रसिद्ध्या तु संख्येयार्थत्वमुच्यते ॥३२॥

(પા.સૂ. ૧.૪ ૨૨માંના) દ્વયેકયોઃ નિર્દેશને કારણે, એક શબ્દ માત્ર સંખ્યાનો અર્થ પાણી દર્શાવી શકે. એક વગેરે (સંખ્યાશબ્દો)ની વ્યવહારમાં પ્રાસિદ્ધિને કારણે તે સંખ્યેયનો અર્થ દર્શાવે છે એમ કહેવામાં આવે છે. (૩૨)

સંખ્યેય દ્વયેશા પ્રાતિપદિક અને પ્રત્યય એમ બે અર્થ દર્શાવતી સંખ્યાતુ વાચ્ય બને છે. એકજ સંખ્યાપ્રાતિપદિક સંખ્યાનો અર્થબોધ કરાવવા સમર્થ નથી. તો પછી એક એવો એકશે શબ્દ સંખ્યારૂપ અર્થનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે ? પાણિનિએ સૂત્ર ૧-૪-૨૨ દ્વયેકયોઽર્થવચનૈકવચને । માં દ્વિ અને એકનો ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી આ વાત શક્ય બનશે. ઉપરાંત સામાન્ય બોલચાલવહારમાં એકથી દસ સુધીની સંખ્યા તેમના સંખ્યેય પાણી દર્શાવે છે, કારણ કે સંખ્યા શબ્દો એકલા નહિ પરંતુ પ્રત્યયો સાથે વાપરવામાં આવે છે. સંખ્યામાત્રે કૌંશિકે પ્રયોગે ત્રૈયા જ્ઞાતિઃ । તત્ત્વ દ્વિ પદ્ પ્રયુગ્યતે । વિમજ્જત્યસ્ત્વ । વ પદ્મ । વિનશ્ચિત્ત્વ સંખ્યા પ્રાતિપદિકાર્થસમયેતામાદેતિ નિપત્તઃ તત્ત્વ સંખ્યાવચારણમ્ ।

—હેલારાજ

। इति संख्यासमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે સંખ્યાસમુદ્દેશ પૂરો થયેા.

ઉપગ્રહસમુદેશઃ

ઉપગ્રહસમુદેશ

ય આત્મનેપદાદ્ભેદ કથચિદર્થસ્ય ગમ્યતે ।

અન્યતઃપિ લક્ષ્યેશાન્મન્યન્તે સમુપમદ્મ્ ॥૧॥

કોઈકવાર (કથ) લોકારના આદેશોરૂપ આત્મનેપદ દ્વારા અથવા (કોઈકવાર) બીજા (પરસ્પૃષ્ટ) દ્વારા પ્રાપ્ત થતા (ક્રિયાના) અર્થની વિન્નતાને દર્શાવનારને ઉપગ્રહ માનવામાં આવે છે. (૧)

ઉપગ્રહ શબ્દ વૈયાકરણ પર પરામાં પારિભાષિક શબ્દ છે. નિરુક્ત અને પ્રાતિશાખ્યોમાં આ શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાચીન વૈયાકરણોમાં પાણિનિ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા નથી. તેમ જ તાંત્રિકાધ્યાયી ઉપરની કાશિકાટ્ટિમાં મળતા એક સૂત્રપાઠાન્તરમાં ઉપગ્રહ શબ્દ પ્રયોગાયો છે વર્ણાદી-વ્યાખ્યાનિષ્ઠવા । (પા.સૂ. ૧.૨.૧૩૪)ને બદલે કાશિકાકાર વર્ણાદીશ્વરાચાર્ય-પ્રમહાત્મ । એવું પાઠાન્તર નોંધે છે આવા પાઠાન્તરનો ઉત્તરેષ પછીના સમયમાં મળતો નથી. કાશિકાકારના બ્યાખ્યાન પ્રમાણે ઉપગ્રહ એટલે પૃથ્વીપદ ૫૬ અને ઉપગ્રહ શબ્દ પૂર્વા-આયોની પારિભાષિક સંગ્રહ છે (તગ્રોપગ્રહ इति वल्लवन्तमुपग्रह इत्येवमुपचरन्ति ।) બિન્ન-શુદ્ધિ પણ આ જ વાત ૨૭૮ કરે છે (पूर्वाचार्या हि वल्लवन्तमुपग्रह इत्येवमुपचरन्ति ।).

પાણિનિસૂત્રના આ પાઠાન્તરનો ઉત્તરેષ અને તેના ઉચિતતા બ્યાખ્યાનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન વૈયાકરણ પર પરામાં ઉપગ્રહ શબ્દ બાહ્યનો હતો. ઉપગ્રહ શબ્દને પૃથ્વીપદ ૫૬ સમજવાની પર પરા કાલક્રમે કુપેત થઈ અને ઉપગ્રહ એટલે આખ્યાતગમ્ય અર્થોમાંનો એક અર્થ એવો ઉપગ્રહ શબ્દનો અર્થ બાહ્યીતો થયો.

૧ પા.સૂ. ૩.૧.૪૦ (कुम्भाशुश्रुतवत्ते सिति । लिद् प्रत्यय साजेवा क, मू અને બમ્ પૈકી કોઈપણ ધાતુનો પ્રયોગ ગામ્ પ્રત્યયાન્ત પછી કરવો) ઉપરના વાર્તિક સિદ્ધિ પર્યં વા । (સૂત્રમાં લિદ્ શબ્દ મૂકવાનું કારણ એ છે કે લ્લ પ્રત્યય અને નિષ્ઠા પ્રત્યયવાળાં ક્રિયારૂપોનો આમન્ત પ્રકૃતિ પછી પ્રયોગ ન કરવો)ની ચર્ચા કરતાં થત જલ્લિ બહુવાં છે કે નિષ્ઠા પ્રત્યયવાળાં રૂપોનો અનુપ્રયોગ ચલે નહિ, કારણ કે, પુરુષ અને ઉપગ્રહ (પુરુષોપમદ્મો) અર્થેની વિસિષ્ટતાઓ એવા પ્રયોગો વડે દર્શાવી શકાતો નહિ.

૨. સાર્વજાતિકે ચક્ષુઃ । (૩.૧.૧૭) જાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમાં સાર્વજાતિકે પ્રત્યક્ષ લાગતા પહેલાં વિકરણ પ્રત્યક્ષ ચક્ષુ લગાડવેા) ઉપરના આખ્યામાં પતંજલિ જણાવે છે કે તિહ પ્રત્યક્ષથી અભિહિત થતી ક્રિયા વડે જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ અને પ્રથમ, મધ્યમ વગેરે પુરુષ તથા ઉપગ્રહ વ્યક્ત થાય છે (તિહમિદિતેન માત્રેન વાસ્તુકવોપમદ્વાઃ જ્ઞયન્તે ।)

૩. વ્યત્યયો વહુલમ્ । (૩.૧.૮૫) સૂત્ર જણાવે છે કે વૈદિક શબ્દપ્રયોગોમાં વિભક્તિના, વચનના, લિંગના, કાલના, પુરુષના, ઉપગ્રહના, જેમ અનેક ફેરફારો થાય છે. અહીં ઉપગ્રહ માટે પતંજલિએ આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદ શબ્દો વાપર્યા છે. ઉપગ્રહ શબ્દને સમજાવતાં કૈપટ જણાવે છે કે ઉપગ્રહ શબ્દથી આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો સમાન્ય છે.

૪ પા.મુ. તૌ જ્ઞ । (૩.૨.૧૨૭, શત્રુ અને શાનચ્ પ્રત્યયોની સત્ત્વે એવી સંજ્ઞા થાય છે) ઉપરના વાર્તિક ઉપગ્રહપ્રતિષેધ । ને સમજાવતાં પતંજલિ જણાવે છે કે શત્રુ અને શાનચ્ પ્રત્યયોની ઉપગ્રહ સંજ્ઞા (પરસ્પરેપદ અને આત્મનેપદ) થતી નથી એવો નિષેધ કરવો પડશે, નહિ તો, કઠોહ મિજાનાઃ । પ્રયોગમાં ટંકાનાવાસ્તવનેવદમ્ । સૂત્ર (પા. ૧.૪.૧૦૩)થી આત્મનેપદ સંજ્ઞા થશે.

આ બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે કે પાલિનીય પરંપરામાં ઉપગ્રહને મુખ્ય ક્રિયા-વિશેષ અથવા મુખ્ય આખ્યાતાર્થ સમજાવામાં આવ્યો છે. આ વાતની પુષ્ટિ જિનેન્દ્ર-સુદ્ધિ પાણી કરે છે : કાલેષમ્પ્રમુખ્યઃ ક્રિયાવિશેષો મુખ્ય ઉપગ્રહઃ । રહ ત્વદ્વચ્ચિનિમિત્તવાદ વસ્તુવશાત્તેવશ્યોદયમ્પ્રમુખ્યો વર્તેતે । (બલ્લવયો વહુલમ્ । ૩.૧.૮૫ ઉપરની કાશિકા ઉપર-ચાક).

ઉપગ્રહના અર્થ અંગે ધર્મચન્ત પદ અને આખ્યાતાર્થ એવી પરંપરાઓમાંથી ધર્મચન્તની પરંપરા સુપ્રત ઘડીને આખ્યાતાર્થની પરંપરા ઠેવી રીતે વિકસી તે અંગે કહવાની ફરતાં અભવકર અને શુક્લ (કોશ્વરની એાવુ સંસ્કૃત માસર પૃ. ૮૩) જણાવે છે કે ધર્મચન્તનો પ્રાપ્તિ એવો અર્થ કસી પ્રાપ્તિ થયો. ત્યાર પછી કતાને અથવા અન્યને ઘનારી પ્રાપ્તિ અર્થાત્ ક્રિયાજ્ઞની પ્રાપ્તિ એવો અર્થ રૂઢ બન્યો. કતા અથવા અન્યને પ્રાપ્ત ઘનારા ક્રિયાજ્ઞને દર્શાવવા માટે આત્મનેપદ અથવા પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો ઈષ્ટ ॥ તેથી ઉપગ્રહનો અર્થ 'આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો' રૂઢ થયો. આમ ઉપગ્રહ એટલે વિશેષ પ્રકારનો આખ્યાતાર્થ એવું અર્થઘટન અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

જ્યોતિર્સાધનમેવાસી જ્યોતિસ્તસ્ય વિશેષણમ્ ।

સાધનં તત્ર કર્માદિ વ્યક્તવાચો વિશેષણમ્ ॥૨॥

કોઈવાર તે સાધન રૂપે હોય છે. કોઈવાર તે (સાધન)ના વિશેષણ રૂપે હોય છે. સાધન કમ' (કર્તા) વગેરે રૂપે છે અને 'સ્પષ્ટવાલીવાગ' (એવું પદ કતા રૂપી સાધનના) વિશેષણ રૂપે છે. (૨)

જ્યોતેઃ । જ્યોતેઃ ક્રિયારૂપોમાં આત્મનેપદના પ્રત્યયની વ્યક્ત ઘનારા કર્મકારક સાધન રૂપે છે. કર્માર્થિનાં શાદિ શબ્દથી કતાનો અને ક્રિયાનો ભેદ થાય છે, કતાનો ભેદ આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો દ્વારા થાય છે, જેમકે જ્યોતે, જાહિ, જ્યાસ્તે, જ્યોતે વગેરે

ક્રિયારૂપેમાં આત્મનેપદ દ્વારા જાવની અર્થાત્ ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ ક્રિયારૂપેમાં પ્રત્યયો બાજુ ક્રિયાનો બોધ કરાવે છે. ધાત્વર્થરૂપ અર્થાતર ક્રિયા બીજા કોઈ સાધન માથે સંબંધમાં ન હોવાથી તે વ્યક્ત થતી નથી.

સંપ્રવર્તે પ્રાણાઃ । (આત્મણો એક સાથે ઉચ્ચારે છે) પ્રયોગમાં પ્રત્યક્ષ ને આત્મનેપદનો પ્રત્યય સામે છે, કારણ કે, એક સાથે ઉચ્ચારણ, રૂપવાણીવાળા આત્મણોત્ છે, અરૂપ આત્મનેવાળા હાથીઓ કે કામણોત્ નથી તેથી સંપ્રવર્ત ક્રિયાના કતી 'આત્મણો'ત્ વિશેષણ 'રૂપ વાણી વાળા' પદ છે. તે પદ સાધનના વિશેષણ રૂપે છે. આ વિશેષણ પદને ઉપગ્રહ સમજી શકાય.

ક્રિયા ક્ષિપ્યમેદેન જીવિકાદિપુ મિચતે ।

હાલેશૈઃ સ ક્રિયામેદો ધાત્વ્યેષ્વપિ નિચમ્યતે ॥૩॥

આજીવિકા વગેરે પ્રયોજનને કારણે પ્રાપ્ત થતા જુદા જુદા વિષયોને લીધે ક્રિયા, આત્મનેપદના અને પરસ્પૃષ્ટતા પ્રત્યયો વડે જુદી જુદી સમજાય છે. આવો ક્રિયાલેહ વાકયોમાં પણ (આક્રમ્શ શબ્દ વડે) વ્યક્ત થાય છે (૩)

આજીવિકા વગેરે પ્રયોજનો પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયોમાં વ્યક્ત થતી ક્રિયા જુદી જુદી સમજાય છે આવા ક્રિયાજોડો આત્મનેપદ અને પરસ્પૃષ્ટતા પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત થાય છે. સ્વદા. વચ્ચિત્ । (નોકરો રમિ છે), ક્ષિપ્તજઃ વચ્ચિત્ । (આત્મણો વચ કરે છે)માં આ જીવિકા નિમિત્ત રૂપે હોવાથી અર્થાત્ રસોઈ અને હક્ષિપ્ત નિમિત્ત હોવાથી ધર્મનક્રિયા પરસ્પૃષ્ટતા પ્રત્યયોવડે વ્યક્ત થાય છે અહીં રસોઈ અને ધર્મન એવાં ક્રિયાકળ કર્તૃગામી નથી. પરંતુ રાજા ધરતે । અને દેવદત્ત, વચ્ચે । આં ધામ અને પાક પ્રધાનકળ તરીકે પ્રયોજનો રૂપે રહે છે; તેથી તે આત્મનેપદ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

પ્રયોજનના સંદર્ભમાં જુદા જુદા વિષયોવાળી જુદી જુદી ક્રિયાઓ વાક્ય દ્વારા દર્શાવાય છે, જેમકે સ્વ યદ્ યજતે । સ્વં યદ્ યજતે । અહીં સ્વં એવો એક્રમ્શ શબ્દ ક્રિયાવિશેષ અર્થ દર્શાવે છે. અહીં પા. સુ. ૧.૨.૭૭, વિભાવોવર્તેન પ્રતીયમાથે । પ્રમાણે મને-આત્મનેપદ અને પરસ્પૃષ્ટતા-નો વિકલ્પ સમજાય છે.

ધાત્વર્થસ્તદ્વિશેષશ્ચાપ્યુક્તઃ ક્વચિદુપમદ્ધઃ ।

ધાત્વર્થો ગમ્યતાદિઃ સ્માદ્ વ્યતિહારો વિશેષણમ્ ॥૪॥

(વિષયલેહ વિના પણ) ધાતુ દ્વારા વ્યક્ત થયેલાં, (આક્રમ્શ) ક્રિયા અને તે (ક્રિયા)ની વિશિષ્ટતાને કોઈકવાર ઉપગ્રહ તરીકે જણાવાયાં છે સૂચન વગેરે ધાત્વર્થ-રૂપ (ક્રિયાઓ) છે અને (ક્રિયા)વિનિમય વિશેષણ છે (૪)

પા. સુ. ૧.૩.૭૨માં નિદેશીથી ક્રિયાઓ ધાતુવડે દર્શાવાતી વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ છે. તે ક્રિયાઓ આત્મનેપદના પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત થાય છે તેથી તેમને ઉપગ્રહ કહે છે

અતિહાર એટલે ફેરફાર અર્થોત્ કર્તાનો ફેરફાર. અતિહારીએ માહાત્મ્ય : (પ્રાપ્તિશુ શ્રદ્ધે કાપવાનાં ધાત્ર વગેરે કાપે છે.), અતિપટસ્તિ : (ગીજાએ વાંચવાનું તેઓ વાંચે છે,)માં પરસ્પૃષદ્ દ્વારા પણ ઉપગ્રહનો ભોધ થાય છે. કર્મ-અતિહાર ક્રિયાનો જ એક ભાગ છે. કર્મ-અતિહારમાં કાર્યાવિનિમયનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમકે, સપ્તવન્તે માહાત્મ્ય : : પરંતુ (વરતનું) સંપ્રવન્તિ કુલકુટા : :માં કુલકુટાઓના પરસ્પર અવાગ્નેરપદ વાણી ન હોવાથી પરસ્પૃષદ્નો પ્રયોગ થયો છે. સંપ્રવન્તિ રાજાવ : : (રાખાઓ એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરે છે)માં ક્રિયાવિનિમય સમજાય છે.

ક્રિયાપ્રવૃત્તાચારુયાત્ત કૈશ્વિત્સ્યાર્થપરાર્થતા ।

અસત્તી વા સત્તી વાપિ વિશક્ષિતનિવન્ધના ॥૫॥

કેટલાક આચાર્યોએ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં, પોતાને માટે અને બીજાને માટે એવો ભેદ કહ્યો છે. તે વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક છે, તેનો આધાર વિવક્ષા ઉપર છે (૫)

પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ પોતાને અર્થે અથવા બીજાને અર્થે હોય છે જ્યારે ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે વગરે : : . ક્રિયાનું ફળ જ્યારે અન્યને પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે પરસ્પૃષદ્ વપરાય છે, જેમકે અતિવ્રજ : : વગરે : : : પ્રાપ્તિશુ પદ કરે છે.

કેપાકિચ્ત્ કર્મમિપ્રાયે ગિજા સહ વિકલ્પતે ।

આત્મનેપદમન્વેર્પા તર્ક્યા પ્રકૃતિર્યથા ॥૬॥

કેટલાકના મતમાં ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે આત્મનેપદ (નો પ્રયોગ) પ્રેરક(પ્રયોગ)નો વિકલ્પ અને છે બીજાઓના મતમાં, પ્રેરક પ્રયોગ માટેનો ધાતુ પ્રેરક પ્રયોગનો વિકલ્પ બનતો નથી (તેમ આત્મનેપદ પ્રેરકનો વિકલ્પ નથી) (૬)

કર્તાને ક્રિયાનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે ક્રિયારૂપ માટે આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે. કેટલાકના મતમાં આત્મનેપદ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી ક્રિયાનો અર્થ અને પ્રેરક પ્રયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી ક્રિયાનો અર્થ અલગ છે પરંતુ આ વાત જરાજર નથી એમ બીજા પક્ષિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

વગરે : : (તે વગર કરે છે) એટલે વગર માટેની બધી તૈયારીઓ કરે છે. આ તૈયારીઓ અર્થોત્ સંવિધાનનો અર્થ આત્મનેપદમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંવિધાનમાં વેદી બનાવવી, સમિધ મેળવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે યાગ્યવલ્લિ એવા મિત્ર પ્રમેયમાંથી અર્થોત્ પ્રેરક રૂપમાંથી બીજાને વગર કરાવવાનો રૂપદ અર્થ મળે છે આમ આત્મનેપદના અપયોગનો અર્થ અર્થોત્ ઉપગ્રહ અને હિજ્જર્થ એક નથી બન્યો એક બીજાના અર્થમાં વાપરી શકાય નહિ.

આત્મનેપદ સંવિધાન બ્યક્ત કરે છે, શ્વિચ્ પ્રત્યય પ્રેષ અર્થાત્ આત્મા જક્ત કરે છે જ્યાં મયતિ ગ્રામ્યમ્ । ('જકરીને ગામ લઈ જાય છે')માં માલિકનો આવાથી નોકર જકરીને લઈ જાય છે એવા અર્થનો બોધ થાય છે. જ્યાં વયતે ગ્રામ્યમ્ । માં જકરીને (માલિક) ગામ લઈ જાય છે એવા અર્થનો બોધ થાય છે

ક્રીણીષ્ઠ વપતે ઘસે વિનોતિ ચિનુતેડપિ ચ ।

આપ્તપ્રયોગા દ્વયન્તે ચેપુ જ્યયોડમિધીયતે ॥૭॥

આપ્તોવડે કરવામાં આવતા ક્રીણીષ્ઠ, વપતે, ઘસે, વિનોતિ, ચિનુતે (વગેરે) શબ્દપ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં પ્રેરકનો અર્થ જણાવવામાં આવે છે. (૭)

પ્રેરક પ્રયોગ અને આત્મનેપદનો પ્રયોગ એકબીજાને વિકલ્પે વાપરી શકાય એવી શાન્તિ કેમ ઊભી થાય છે તે દર્શાવતી આ કારિકા છે.

દાસીભાવને પામેલો વિનતાને નાગમતા કહ્યું, 'તારી જાતને ખરીદી લે (ક્રીણીષ્ઠ)' એમ કહ્યું ત્યારે વિનતાએ તેના પુત્રોને કહ્યું, 'મને ખરીદી લે' (અને દાસીભાવમાંથી છોડાવે) બહી' વિનતાને તેની જાતને ખરીદી લેવાની આજ્ઞા અર્થાત્ પ્રેષ જણાવવામાં આવી છે અને આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયો છે પોતાના પુત્રો દ્વારા વિનતા પોતાની જાતને ખરીદી લેવાનું જણાવે છે એવો કાવચ પ્રયોગ પણ થયો. તેથી આત્મનેપદ અને શ્વિચ્નો પ્રયોગ એકબીજાને વિકલ્પે વાપરી શકાય એવો શ્રમ સંદર્ભને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે

વપતે (મુંડન કરે છે) પ્રયોગમાં પણ હજામને મુંડન માટે આજ્ઞા કરે છે એવો સંસ્કૃતમાં અર્થ દોવાથી શ્વિચ્ઠ અને આત્મનેપદ વચ્ચે વિકલ્પ વપરાશનો શ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં કર્તાને વપન ક્રિયાએ પણ અર્થાત્ મુંડન પ્રાપ્ત થયું હોવાથી આત્મનેપદ નો પ્રયોગ થયો છે.

સંવિધાનં વષાદીનાં શ્વચિવર્થં પ્રતીયતે ।

તગ્નિમિત્તા વયમ્યાપિ ક્રિયાધિભ્રવણાદિકા ॥૮॥

જેમ વષ્ (રંધણું) ધાતુ ઉપરથી રંધવાના નિમિત્ત રૂપી તપેલીને અગ્નિ ઉપર મૂકવી વગેરે બીજાં કાર્યો પણ કાર્થવાર સમજવામાં આવે છે તેમ તે (વષ્ ધાતુ)ના ઉપરથી (રસોઈની) તૈયારીઓનો અર્થ પણ સમજાય છે. (૮)

વષ્ ધાતુનો મુખ્ય અર્થ છે 'રંધણું' અર્થાત્ ચોખાને પોચા બનાવવા (તળુલાનાં મિશ્રિતિ ।) તે પછી સંવિધાન અર્થાત્ તૈયારીઓ કરવી એવો અર્થ જણાવતા આત્મનેપદનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે ? આના જવાબમાં મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે રસોઈ કરવા માટે આજ્ઞા કરવી (પ્રેષણ) અથવા વિનંતી કરવી (અપ્યેષણ) એવો અર્થ પણ વષ્ટે મંથી નીકળતો, પ્રેષણ અને અપ્યેષણ સંવિધાનનાં નિમિત્તો છે. વષ્ટે મંથી ચોખા પોચા બનાવવા એવા મુખ્ય અર્થની સાથે સાથે બીજાં તૈયારી રૂપી કાર્યો જેવાં કે અગ્નિ સજાગાવવો, તપેલી ચૂલે મૂકી વગેરેનો અર્થ પણ સમજાશે.

કર્તૃભિર્પ્રાયતા સૂત્રે ક્રિયાભેદોપલક્ષણમ્ ।

તથાભૂતા ક્રિયા યા હિ તત્કર્તા ફલમાગ્યતઃ ॥૧૧॥

(પાણિનિ) સૂત્ર સ્વરિતન્વિતઃ કર્તૃભિર્પ્રાયે ક્રિયાફલે (૧૩.૭૨)માં કર્તૃગામી ક્રિયાક્ષણનો ઉલ્લેખ સંવિધાન રૂપ વિશિષ્ટ ક્રિયાનો નિર્દેશ કરે છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની (કર્તૃગામી ક્રિયાક્ષણવાળી) જે ક્રિયા છે તેના કર્તાને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬)

પા. મુ. ૧-૩-૭૨ સ્વરિતન્વિતઃ કર્તૃભિર્પ્રાયે ક્રિયાફલે । જણાવે છે કે સ્વરિત સ્વંસ્વાળા અને મુ જેમાં ફળ છે એવા ધાતુઓ માટે, ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થતું હોય તો, આત્મને-પદ વપરાય છે. આ સૂત્ર વડે સંવિધાનવિશિષ્ટ ક્રિયાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવી ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે. યદ્દ એનારો યાજ્ઞક યદ્દ વગેરે માટે યોગ્ય તૈયારીઓ કરી વિના યાગનું ફળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વગેરેને મેળવી શકતો નથી. તેથી ક્રિયાના કર્તાના સંદર્ભમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થતો યોગ્ય નો છે.

યદ્યોપલક્ષ્યતે ફલસ્તારફાદર્શનાદિભિઃ ।

તથા ફલવિશેષેણ ક્રિયાભેદો નિર્દર્શ્યતે ॥૧૦॥

તારાઓના દર્શન વગેરેથી જેમ (ચોક્કસ) સમયનો નિર્દેશ થાય છે તેમ (ક્રિયાના) ચોક્કસ પ્રકારના ફળ વડે વિશિષ્ટ ક્રિયાનો નિર્દેશ થાય છે. (૧૦)

નકથં વદ્વા માથં વિસુજેતઃ । (તારાઓ જોઈને મૌન તોડવું) પ્રયોગમાં નકથદર્શન મૌનત્યાગ માટેના સમયનો નિર્દેશ કરે છે. ઓઠાણમાં જે વાણી હોય તો વાણીકાપત્ર વગેરે વડે પણ સમય જણાવી શકાય. કતો ચોક્કસ ફળ માટે સંવિધાન કરતો હોય તો આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે, જાણે પછી કતો નિષ્કામ જાણે કર્મ કરતો હોય, યદ્દનું ફળ રાજ્યને પ્રાપ્ત થવાનું હોય જતાં. રાજતત્ત્વિઃ થતો । એવો આત્મનેપદનો પ્રયોગ થશે. રાજસચિવ યદ્દની સામગ્રી એકઠી કરે છે, બ્રાહ્મણને બોલાવે છે, વગેરે કાર્યો કરે છે દ્વંકમાં ક્રિયાક્ષણની પ્રાપ્તિ કર્તાને રી હોય કે નહિ, પરંતુ સંવિધાનના અર્થમાં આત્મને-પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્રિયાવિશેષવચને સામર્થ્યમુપરુઢ્યતે ।

કેવાન્નિચદન્યે તુ કૃતાઃ સ્વરિતેતો નિતસ્તથા ॥૧૧॥

કેટલાક ધાતુઓની (સંવિધાનરૂપ) વિશિષ્ટ ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવવા માટેની શક્તિ નષ્ટ થઈ હોય છે. બીજા કેટલાક (ધાતુઓ) સ્વરિત સ્વંસ્વા અને અકાર અનુજ-ધર્મી દર્શાવાયા છે. (૧૧)

યા વગેરે ધાતુઓ કર્તાને પ્રાપ્ત થનારા ક્રિયાક્ષણ અંગેની તૈયારીનો અર્થ દર્શાવવા માટેનું 'યોગ્ય' સામર્થ્ય મુખતી બેસ દોષ છે, કારણ કે ચોક્કસ અર્થ દર્શાવવાની શક્તિની

શક્તિ નિષ્પત્તિ હોય છે સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારા વજ્ર, વજ્ર વગેરે ધાતુઓ સ્વરિત સ્વરથી દર્શાવાયા છે. કુખ્ (સોમ તૈવાર કરવો), કુખ્ (કરવું) વગેરે ધાતુઓમાં ચ્ વ્યંજન ફલ છે ધાતુઓની વિસિધ અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ માટે તે તે ધાતુઓ માટે ધાતુપાઠના સ્વચિતાઓએ ચોક્કસ ચિહ્નો ચોળ્યાં છે

અનુવન્ધઞ્ચ સિદ્ધેર્થે સ્મૃત્યર્થમનુપજ્યતે ।

તુલ્યાર્થેષ્વપિ શાષ્ટ્યં ન સર્વેષ્વેકધર્મતા ॥૧૨॥

(ધાતુનો) અર્થ જાણીતો હોય ત્યારે અનુગન્ધ, સ્મરણશક્તિ(ની મદદ) માટે યોજવામાં આવે છે. એક સરખા અર્થોવાળા ધાતુઓમાં પણ જ્યાં એકસરખા ધર્મો સમજતા નથી. (૧૨) *

કારિકા ૧૧ માં જણાવવામાં આવ્યું કે સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવનારા કેટલાક ધાતુઓ જેવા કે વજ્ર, વજ્ર વગેરેને ધાતુપાઠમાં સ્વરિત સ્વરથી અને ચ્ ઉચ્ચી દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે પછી સ્વરિત સ્વર અને ચિત્ વગેરેના વિધાનના સૂત્ર (૧૩૭૨)નું કાબ્યકારે શ્રા માટે ખડન કર્યું છે, તેનો આ કારિકામાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. ભગભગ બધા ધાતુઓ ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવે છે, છતાં જુદી જુદી સ્પષ્ટશક્તિઓને કારણે ધાતુઓના અર્થમાં ફેરફાર સમજાય છે, જેમ કે ચા અને ચી ધાતુઓનો અર્થ પહેંચાડવું (પ્રાવળ) ધાતુપાઠમાં જાણીતો છે પરંતુ ચા નો પહેંચવું અને ચી નો પહેંચાડવું અર્થ થાય છે. ગીમ્ માં ચ્ અનુગન્ધ પહેંચવાની ક્રિયા માટે સંવિધાનનો વાચક છે સામાન્ય માણસો અવહારમત વપરાશ ઉપરથી સ્પષ્ટોના સૂક્ષ્મ અર્થો સમજી શકતા નથી, આવા માણસોની સ્મૃતિને મદદ કરવા માટે અનુગન્ધો વગેરેને યોજવામાં આવે છે હેલારાજ જણાવે છે કે અવહારપ્રયોગને બરાબર સમજનારા માટે અનુગન્ધ વગેરેની જરૂર નથી (તથા વ પ્રયોગ-દર્શિકા પ્રતિ સ્વરિતચિહ્નરૂપે જલ્પમશ્વર્યમિતિ ક્રિયાક્રમાતમેતદ્વાચ્યમ્ ।

દશીલ્પોઃ સદ્દોષ્વર્થે તામેદ પ્રતિપૂર્વવો ।

વ્યર્થોપદયિનસ્તસ્યાન્ન તુલ્યાર્થો પચાદિભિઃ ॥૧૩॥

દશ્ (જેવું) અને દૈશ્ (જેવું) ધાતુઓનો અર્થ સરખો હોવા છતાં પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથે તેમના અર્થો સરખા સમજતા નથી એકનો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓના અને વજ્ર વગેરે (સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવનારા) ધાતુઓના અર્થો એકસરખા નથી. (૧૩)

જુ સાથે પ્રતિ જોડાતા પ્રતિવરવતિ નો અર્થ 'તે જુએ છે' થાય છે પરંતુ પ્રતીક્ષતેનો અર્થ 'તે રાહ જુએ છે', થાય છે જે જ પ્રમાણે રહ અને પાત્ર ધાતુઓના અર્થ સરખા હોવા છતાં પ્રતીક્ષતિ અને પ્રતિપાત્રવતિ ના અર્થો સરખા નથી

અમ્યથે' વર્તમાનસ્ય કરોતેર્મિન્નધર્મણઃ ।

વ્યર્થોપાદયિતા તત્પ્રાન્નિવતાઃ શબ્દશ્ચક્રવઃ ॥૧૪॥

અમ્ (અમ્ અરવું)ના અર્થમાં જણાવાતા, જુદા ધર્મવાળા કુ (કરવું) ધાતુની પ્રેરકનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ સમજાય છે, તેથી શબ્દની (અર્થ) શક્તિએ નિશ્ચિત હોય છે. (૧૪)

અમ્ (અમ્, અરવું ૧૭) ના આમન્ત રૂપ શ્વન્માન્વકાર થતો. અમ્ (અમ્) ધાતુ વિશિષ્ટ ક્રિયા દર્શાવે છે. કુ ધાતુ ક્રિયાસામાન્ય દર્શાવે છે. સામાન્ય અને વિશેષને સમજાવ સમાન સમજાવે તો અમ્ સાથેના કુ ધાતુ સંવિધાન અર્થાત્ ક્રિયાવિશેષ દર્શાવશે, આ સંવિધાનમાં જિજ્ઞાસુ અર્થાત્ પ્રેરકનો અર્થ સમાયેલો છે, તેથી અમ્ સાથેના અને જુદા અર્થ ના અર્થાત્ ક્રિયાસામાન્યતા વાચક કુ ધાતુમાં પ્રેરકનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ છે. એમ સમજવું. આમ શબ્દોની એકસ અર્થો દર્શાવવાની શક્તિ નિવત્ત હોય છે, જતાં તે અર્થને વાક્ય બનાવતા ઓટ્ટી બંધની મદદની અપેક્ષા રહે છે. સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવનારા કુ ધાતુને ધાતુ પાઠમાં કુજ્ અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ સમજવામાં આવે છે.

તથા હ્યનુવ્રયોગસ્ય કરોતેરાત્મનેપથે ।

પૂર્વેવદ્મૂળં પ્રાપ્તે સ્વરિતં સનુપસ્થિતમ્ ॥૧૫॥

(એમ કે અમ્ પછી આવનારા) કુ ધાતુના સહાયક ક્રિયારૂપ પછી આત્મનેપથ પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યારે પૂર્વેયત્તન । સૂત્ર પ્રમાણે સ્વરિત સ્વર અને પૂર્વેવત્ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. (૧૫)

શ્વન્માન્વકાર એવા આત્મનેપથ વિનાના ક્રિયારૂપમાં કુ ધાતુ સંવિધાનનો અર્થ કેવી રીતે દર્શાવશે એ બી શકના જવાનમાં કોષખંડારે જામ્જ્યવદ્ કુષોડુવગોવદ્ । (૧૩.૬૩) સૂત્ર ઉપર કહેલી અર્થોને આ શરિકામાં અવતારવામાં આવી છે.

શ્વન્માન્વકાર ક્રિયારૂપમાં સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવતો અનુપ્રયોગ જગદ્, સ્વરિતમિતઃ કદૈર્મેગ્રાવે કિણકકે । (૧૩.૭૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે આત્મનેપથમાં હોવો જોઈએ. પરંતુ પૂર્વેવત્તનઃ । (૧૩.૬૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે અનુપ્રયોગ એવા જગદ્માં કુ ધાતુ પહેલાં પદરૂપેવદ્માં હતો, તે આમન્તરૂપ સાથે પણ પદરૂપેવત્ રહેશે, જાણે પછી ક્રિયાનું રૂપ કતાને પ્રાપ્ત થયું હોય.

વક્ત્રેડપિ ક્રિયાહ્યતે સાધનામયસંસ્કર્યા ।

મિયતે ન ॥ ટિઢ્ઠાક્યો મેદસ્તત્ર તદામિતઃ ॥૧૬॥

ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનું એકત્વ હોતા છતાં ક્રિયા (કર્તુ, કર્મરૂપી) સાધનમાં રહેલી ગ્રંથપાને કારણે જુદી સમજાય છે. પરંતુ તે (સાધન)માં રહેલો લિંગબેદ જણાવેલો શક્ય નથી. (૧૬)

વચિતિ । વચ્ચિતિ । વચ્ચિતે । વચ્ચિતે । વગેરે ક્રિયારૂપોમા ક્રિયાનુ એકવ પ્રાપ્ત થાય છે. આપુ એકવ ક્રિયા સાથે જોડાયેલા કર્તા, કર્મ વગેરે કારકોની સંખ્યાને લીધે વિન્નપણે સમજાત છે. પરંતુ તે ક્રિયા સાથે રહેલા કારકોમાંના સ્થિતિ, પુરિવ જ, ન પુરક વગેરે સિ ગમેદને સમજાવો સ્થિત નથી

ક્રિયારૂપ દ્વારા જાણવાતી ક્રિયા એક હોય છે. તેમા સંખ્યા ટેલી નથી, પરંતુ ક્રિયા સાથે જોડાયેલા કર્તા, કર્મ વગેરે કારકોમા સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે દુદા વચ્ચિતિ । અથવા મોદકા વચ્ચિતે । સાધન અથવા કારકને દ્રવ્ય સમજાવતા આવતા તેમા સંખ્યા સમજા થાય, પરંતુ, આખ્યાતમાંથી સિ ગવિરોપનો ગોધ થતો નથી, કારણ કે શબ્દોમાંથી થતો અર્થગોધ રવાલાવિક છે. કોઈ નિયમ કે યુક્તિને તે અધીન નથી આખ્યાતમાંથી તેની સાથે જોડાયેલાં કારકોને કારણે સંખ્યાનો ગોધ થાય તો પછી આખ્યાતમાંથી વિગતો ગોધ કેમ ન થાય એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય નહિ.

તત્સમાદર્શયિતેડપ્યયે' કત્ત્યચિત્ પ્રતિગચ્ચતે ।

શબ્દસ્ય શક્તિ સ ત્વેપ શાસ્ત્રેડન્વાલ્યાયતે વિધિ ॥૧૭॥

તેથી અર્થની હાજરી હોય છતાં, શબ્દની તેનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ (ક્રિયાક વાર) અટકી જાય છે (શક્તિ દ્વારા થતા) આવા નિયમને બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે (૧૭)

સામાન્ય રીતે જ્યાં ધાતુઓનો વિધાન એવો અર્થ જાણીતો હોવા છતાં ઉપ્પ જોવા ધાતુ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતા ક્રિયારૂપની અવિધાનનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ અટકી જાય છે. આવા નિયમને સ્વરિતિનિ કર્ત્રિનિપ્રાયે ક્રિયાકહે । (પા.સૂ.૧.૩૭૨) જેવા શાસ્ત્રીય વચન દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

વચ્ચાર્થસ્ય પ્રસિદ્ધર્થમારમન્તે વચાદય ।

તત્પ્રધાન ફલ લેપા ન યાગાદિ પ્રયોજનમ્ ॥૧૮॥

રસોઈ કરવો, (યજ કરવો) વગેરે (ક્રિયાઓ)નો આરભ જે પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે તે તેમનું મુખ્ય ફળ છે, (દક્ષિણા વગેરે) લાભ રૂપી પ્રયોજન નહિ (૧૮)

ક્રિયાના મુખ્ય ફળ અને ગૌણ ફળ વચ્ચેનો તફાવત અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સૂત્રનિયમ સ્વરિતિનિ = । (૧.૩.૭૨) પ્રમાણે ક્રિયાનું કર્તાને પ્રાપ્ત થનારું ફળ મુખ્ય ફળ છે, જેમકે વજ્ર ધાતુનું મુખ્ય ફળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ છે, વજ્રમા પુરોહિતોને મળતો દક્ષિણા રૂપી લાભ નથી દક્ષિણારૂપી લાભ ગૌણ ફળ ■

યત્રોમૌ સ્વામિદાસૌ તુ પ્રારભેતે સહ ક્રિયામ્ ।

યુગપદ્ધર્મમેવેન ધાતુસ્તત્ર ન વર્તેતે ॥૧૧॥

ત્યાં સાહિક અને નોકર, જન્ને, સાથે કાર્યનો આરંભ કરે છે, ત્યાં (સંવિધાન અને કાર્યના અમલરૂપી) કાર્યભેદ હોવાને કારણે, ધાતુ એક સાથે (એ કાર્યોનો વાચક) જનતો નથી. (૧૬)

સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવવા માટે આત્મનેપદ વપરાય છે એવો મત સ્વીકારીએ તો સ્વામિદાસૌ વચ્ચે । (સાહિક અને નોકર સંધિ છે) એવો પરસ્પૃષ્ટનો પ્રયોગ કેવી રીતે થશે ? માત્રિક રસોઈની તૈયારીઓ કરે છે, એ અર્થમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. નોકર રસોઈનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરે છે એ અર્થમાં પરસ્પૃષ્ટ થવું જોઈએ. જન્નેનું કાર્ય રસોઈ છે, પરંતુ કાર્યના પ્રકાર જુદા છે, આવી સ્થિતિમાં ક્રિયારૂપ જન્ને અર્થો કેવી રીતે દર્શાવી શકે ? અસમત જન્ને અર્થો દર્શાવવા માટે પરસ્પૃષ્ટ અને આત્મનેપદના પ્રયોગો એક સાથે થઈ શકે નહિ, આ કારિકામાં આવી શંકા બ્રહ્મ થઈ છે.

યત્ર પ્રતિવિધાનાર્થઃ પચિસ્તન્નાત્મનેપદમ્ ।

પરમેપદમ્પયત્ર સંસ્કારાદમિધાયિત્તી ॥૨૦॥

જ્યાં પચ્ ધાતુનો અર્થ 'તૈયારી કરવી' થતો હોય ત્યાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે. સંધવાના પદાર્થમાં સંસ્કારરૂપી જુદા અર્થને જણાવવા પરસ્પૃષ્ટ વપરાય છે. (૨૦)

પ્રતિવિધાન એટલે સંવિધાન, અર્થાત્ તૈયારીઓ. પચ્ (સંધવું)ની ક્રિયાની તૈયારીઓ શાકડાં સાવવાં, તપેલી સૂસે ચકાવવી, પાણી રેકવું, વગેરે છે. આ અર્થો દર્શાવવા આત્મનેપદ વપરાય છે. જાત સંધવો અર્થાત્ એખાને ખેંચા જનાવવા રૂપી રસોઈકાર્યનો અર્થ દર્શાવવા પરસ્પૃષ્ટ વપરાય છે. જુદા અર્થો સાથે જુદા ક્રિયારૂપના પ્રયોગ વિષે આવી સ્પષ્ટતા હોવી, એક જ પ્રયોગમાં જેમ કે, સ્વામિદાસૌ વચ્ચે । માં, વિરુદ્ધ ક્રિયારૂપનો પ્રયોગ થશે નહિ એવી શંકા અનુત્તર રહે છે.

સંવિધાતુશ્ચ સાંનિધ્યાદ્ દાસે ધર્મોઽનુપજ્યતે ।

પ્લગ્નશબ્દસ્ય સાંનિધ્યાન્ નવપ્રોષે પ્લગ્નતા યથા ॥૨૧॥

જેમ પ્લગ્ન શબ્દના સાંનિધ્યથી ન્યગ્રોધમાં પ્લગ્નતા ધર્મનો આરોપ થાય છે. તેમ સ્વામીની હાજરીને કારણે, તેનો ધર્મ નોકરમાં આરોપવામાં આવે છે. (૨૧)

કારિકાઓ ૧૬ અને ૨૦માં ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલી શંકાને આ કારિકામાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. પાણિનિમિત્ત વાળું દ્વન્દ્વઃ । (૨.૨.૨૬, 'અને' ના અર્થમાં રહેલાં મુગ્ધ-તેનો સમાસ થાય છે અને તે સમાસ દ્વન્દ્વ થાય છે.) ના વિચારમાં ફેરફાર

કરતા કાતાપનનાં વાત્તિક યુગપદચિત્રણવચને હ્રન્દઃ : (અનેક શબ્દોમાંનો દરેક શબ્દ બધા શબ્દોનો અર્થ એક સાથે દર્શાવે ત્યાં તેવા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ કરવો)માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્લાસન્દ્યપ્રોષો । (પદ્મ નામનું જુદું અને ન્યગ્રોધ નામનું જુદું) સમાસમાં પ્લક્ષ શબ્દ પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ એમ બન્નેનો વાચક છે. અને ન્યગ્રોષ શબ્દ ન્યગ્રોધ અને પ્લક્ષનો વાચક છે. આ દર્શાવે સ્વામિદાસી પચતઃ । એવા વાક્યમાં સ્ત્રીકારવામાં આવે તો દાસ શબ્દ સ્વામિ નો અર્થ દર્શાવશે અને સ્વામિનું રસોઈ કરવામાં સંવિધાનનું કાર્ય પણ દર્શાવશે. તેથી સ્વામિ અને દાસ શબ્દો સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવતા હોવાથી આત્મનેપદ-વાણું ક્રિયારૂપ (સ્વામિદાસી) વચેતે । પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રમાણે વચન : ૩૫ પણ સિદ્ધ થશે.

પુરોહાશામિધાનં ચ ધાનાલિપુ યથા સ્થિતમ્ ।

છત્રિણા પામિસંઘ્ન્યાચ્છત્રિશદ્ધામિધેયતા ॥૨૨॥

જેમ ધાણી વગેરે માટે પુરોહાશ એવું નામ વપરાય તેમ છત્રીવાળા સાથે સંઘધને કારણે (બીબ્બને) પણ છત્રીવાળા એવું નામ મળે છે. (૨૨)

પતંજલિના આકરણ્યમહાભાષ્યની રીતીની ખાસિયત છે કે કોઈક અપ્રસરણ્ય વિચાર સમજાવવા માટે પહેલાં લૌકિક પ્રયોગનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. પછી આ વિચારની વિશેષ પુષ્ટિ માટે વૈદિક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. આ રીતીનું અનુસરણ કરતાં બર્તુદરિ હવે વૈદિક ઉદાહરણ આપે છે.

પ્રાતઃ સ્વપ્નમાં પુરોહાશ (ખાડી), ધાના (ખુંજીયા જવ), કરંભ (દહીંવાળો ભાત), પરિવાપ (ઊગાડેલા જવ) અને પપરમ (મ્હાં) એમ પાંચ પદાર્થોનો હવે આપવામાં આવે છે. આ પાંચ પદાર્થો માટે 'પાંચ પુરોહાશો' એવો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે કારણકે, ખાડીના આરનો પુરોહાશ સાથે સંઘ ધ છે. એ પ્રમાણે છત્રીવાળા સાથે આસતા ખીનઓ માટે પણ છત્રીવાળાઓ એવો પ્રયોગ થાય છે. સ્વામી સાથેના સંઘધને કારણે દાસમાં પણ સ્વામીના કાર્ય, રસોઈ માટેના સંવિધાનનો આરોપ કરવામાં આવે છે. તેથી આત્મનેપદ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થાત્પ્રતીતમન્યોન્યં પારાધ્યમવિધક્ષિતમ્ ।

ઇત્યર્થં ક્રોધવિષયઃ કેશ્ચિદ્વાનુવર્ણ્યતે ॥૨૩॥

કેટલાક આચાર્યો જણાવે છે કે (વાક્યના) અર્થદ્વારા (અગાઉ) અક્ત મરેણું, એકબીબ્બના કાર્યનું ઉપકારકત્વ, અહીં વિવક્ષિત નથી, નેથી આ (પ્રયોગ) શેષનો વિષય બને છે. (૨૩)

અહીં મતાન્તરે રજૂ થયો છે કેટલાકનો મત એવો છે કે સ્વામિદાસી પચતઃ । એવા પ્રયોગમાં પરત્તમીપદનો ઉરોગ ભોગ છે યુગપદઅધિકરણવચનતાનો વિચાર આ ઉદાહરણમાં ઘણું પડશે નહિ અહીં માલિકનું સંવિધાનનું કાર્ય અને નોકરનું પ્રત્યક્ષ રસોઈનું કાર્ય એકબીબ્બમાં આરોપાય છે એમ માનવું જોઈએ નહિ. સ્વામીના કાર્ય અર્થત્

સંવિધાનનો દાસના કામ ઉપર આરોપ વિવર્તિત નથી. અહીં વત્તુ ધાતુનો અર્થ ક્રિયા-સામાન્ય છે અને તેથી રોપાસ્કર્ત્તરિ પરત્તોવદ્મ । (પા. મુ. ૧ ૩. ૭૮, આત્મનેપદનું વિધાન કરનારાં સૂત્રોમાંથી કોઈ પણ સૂત્ર જ્યાં લાગુ પડે નહિ તેવા રોપ અર્થોત્ પાડીના પ્રયોગોમાં પરત્તોવદ્મ થતા છે,) એવા સૂત્રનિયમ પ્રમાણે વત્તુ ધાતુનો ક્રિયાસામાન્ય અર્થ રોપના અર્થમાં આવો જતો હોવાથી પરત્તોવદ્મનો પ્રયોગ થયો, તેથી સ્વામિદાસી વચ્ચે : । એવો પ્રયોગ ચોખ્ખો છે.

અથ પ્રતિવિધાતા ચો હલૈઃ કૃપતિ પચ્ચમિઃ ।

માઘ્યે નોદાહૃતં કામાત્ પ્રાપ્તં તત્રાત્મનેપદમ્ ॥૨૪॥

હવે "જે રોધારીઓ કરાવન શ માલિક છે તે 'પાંચ હળથી જોડે છે'" (એવા અર્થમાં પ્રાપ્ત થનારા આત્મનેપદના પ્રયોગનું ઉદાહરણ લાખ્યમા શા માટે આપવામાં આવ્યું નથી ? (૨૪)

પચ્ચમિ. હલૈઃ કૃપતિ । એવો પ્રયોગ માલિક માટે જ થઈ શકે, નોકર માટે નહિ. અહીં જુર ધાતુ સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી આત્મનેપદનો પ્રયોગ થવો જોઈએ, તો પછી એવો આત્મનેપદનો પ્રયોગ લાખ્યકરે દેવનવિ ચ (૧.૧.૨૬ કર્તાના પ્રયોગક અર્થોત્ હેતુના પ્રેરણાબાધારના અર્થમાં, શિવ્ માપ છે) સૂત્ર ઉપરના લાખ્યમા કેમ રજૂ કર્યો નથી ?

પ્રતોત્ત્વાન્તદર્થેય રોપત્વં યદિ કલ્પયતે ।

ત સ્વામ્યાપ્તવિભાવાસી સ્થરિતેતાં નિવર્તિતાં ॥૨૫॥

તેવો (સંવિધાનનો) અર્થ બહુજોતો છે એમ માનનાં (અહીં) રોપત્વની કલ્પના કરવામાં આવે તો પ્રાપ્ત વિભાવા સ્થરિત અને નિવર્તને કારણે થનારા આત્મનેપદને દૂર કરી શક્યો નહિ. (૨૫)

નોકર પાંચ હળથી જોડે શકે નહિ, માલિક જ તેમ કરી શકે, અને તેને માટે રોધારીઓ (સંવિધાન) કરી શકે, આવો અર્થ બહુજોતો હોવાથી આત્મનેપદ વાપરવાની જરૂર બીજી થતી નથી. તેથી પચ્ચમિ હલૈઃ કૃપતિ । મા' પરત્તોવદ્મ સેષ રૂપે પ્રાપ્ત થશે.

આવી કલ્પના કરવામાં આવતાં મુશ્કેલી બીજી થશે. ન થેતિ વિમાધા । (પા.મુ. ૧.૧.૪૪ નિરોધ અને વિકલ્પની વિભાવા સઘા થાય છે) એવા સૂત્ર ઉપરના લાખ્યમાં વિમાધોવદ્મ પ્રતીવમાને । (પા.મુ. ૧.૩.૭૭ ક્રિયાકૃણ કર્તૃગામી છે એ બાબત વાક્યના ખીલ અર્થોત્ ગૌણપદ દ્વારા જણાવવામા આવે તો, સ્થરિતનિવ ૦ વગેરે પાંચ સૂત્રોમાં જે આત્મનેપદનું વિધાન થયું છે તે, વિકલ્પે સમજાવશે, જેમ કે સ્વં યજ્ઞં યજ્ઞતિ યજ્ઞત ।) સૂત્રને પ્રાપ્ત વિભાવા તરીકે સમજાવવામાં આવ્યું છે તેથી સ્થરિત અને નિવર્તથી જણાવાયેલા અને કર્તૃગામી ક્રિયાકૃણ દર્શાવતા ધાતુઓમાં નિય આત્મનેપદ થાય છે એ સૂત્રનિયમનો બાધ કરશે નહિ. તો પછી લાખ્યમાં આ ઉદાહરણમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ કેમ દર્શાવાયો નથી એવી કંઠા તો રહે છે જ.

શુદ્ધે તુ સંવિધાનાયૈ કૈઞ્ચિદત્રેત્યતે કૃષિ. ।

તદ્વર્મા યઞિરિત્યેયં ન સ્યાન્ તન્નાત્મનેપદમ્ ॥૨૬॥

કેટલાકના મતમાં કૃષ્ ધાતુ માત્ર સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવે છે. જો તેમ હોય તો યજ્ઞ ધાતુ તે કૃષ્ ધાતુના જેવા જ સ્વભાવવાળો છે, તેથી ત્યાં આત્મનેપદ થશે નહિ (૨૬)

આત્મનેપદ અને શિવ તુ' હોય એક જ છે, એમ માનનારાઓ જણાવે છે કે કૃષ્ ધાતુ માત્ર એકવાની તૈયારીઓનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી ત્યાં જેમ શિવ નહિ થાય તેમ આત્મનેપદ પણ થશે નહિ કૃષ્ ના અનેક અર્થો છે એમ બાળકોએ જાણ્યું છે. એકવાની તૈયારી (સંવિધાન) એ પણ એક અર્થ છે. એકલા સંવિધાન માટે આત્મનેપદનો નહિ પરંતુ પરસ્પરપદનો પ્રયોગ થશે. આવો એક મત છે.

આ ૨૮ બરજનર નથી, ઠરચુ કે દૃષ્ટ ની જેમ યજ્ઞ માં પણ માત્ર સંવિધાનનો અર્થ સમજવામાં આવે તો ગુણિઓ દગ્ગતે । એવું આત્મનેપદનું કિવારૂપ થશે નહિ.

અત્ર સૂપવદેનાયમર્થમેદઃ પ્રતીયતે ।

પ્રાપ્તે વિભાષા ક્રિયતે તત્પ્રમાણાત્મનેપદમ્ ॥૨૭॥

આ ઉદાહરણમાં તો ગ્રીષ્મપદ વડે અર્થસેદ સમજવામાં આવે છે. આત્મનેપદ પ્રાપ્ત થતાં તેને જ એ વિકલ્પ થશે, તેથી આત્મનેપદનો પ્રયોગ થશે નહિ (૨૭)

વન્નમિ. હૃત્તેઃ વપતિ । પ્રયોગમાં વન્નમિ. હૃત્તેઃ એવું ગ્રીષ્મ પદ સંવિધાન ૩૫ અર્થ-એકને જાણાવશે. સંવિધાનના અર્થમાં આત્મનેપદ થતાં વિભાષોપદેશ પ્રતીયમાને । એવા મૂત્રનિષમયી આ આત્મનેપદ વિકલ્પે થઈને કૃષિ એવો પ્રયોગ, જે બાળકોએ રજૂ કર્યો છે, તે થોડા દૂર છે.

અગાઉની ઠારિકાઓમાં ઉઠાવાપેલી શંકાઓનું આ સમાધાન છે

કૃતિ ઉપમહસમુદેશ ।

આ પ્રમાણે ઉપમહસમુદેશ પૂરેા થયો.

લિંગસમુદેશ:

લિંગસમુદેશ

સ્તનકેશાદિવંશઃ પ્રો વિશેષ્ટા યા સ્તનાલયઃ ।

તદુપવ્યઙ્જના જાતિર્ગુણાવસ્થા ગુણાસ્તથા ॥૧૧॥

શબ્દોપજનિતોર્થાત્મા શબ્દસંસ્કાર इत्यर्था ।

લિંગાનાં લિંગતત્ત્વરૌ વિકલ્પા સપ્ત દર્શિતાઃ ॥૨॥

સ્તન અને કેશ સાથે (વસ્તુને) સંબંધ, આવા સંબંધવાળાં સ્તન વગેરે (ચિહ્નો), લિંગચિહ્નોથી વ્યક્ત થતી જાતિ, (સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસ એવા ત્રણ) ગુણોની (ત્રણ) અવસ્થાઓ, (આવી ત્રણ અવસ્થાઓવાળા) ગુણો, પદાર્થોમાં શબ્દસંસ્કાર, આવા સાત મતો, લિંગતત્ત્વના અવધાસીઓએ, લિંગ વિશે જણાવ્યા છે. (૧-૨)

સુગન્ત અને તિહન્ત વડે ક્રિયા, સાધન, ક્રિયા, કાલ, પુરુષ, ઉપગ્રહ અને સંખ્યાતું અર્થિધાન કરવામાં આવે છે તેમાં સુગન્ત અને તિહન્ત, સંખ્યા અને સાધનને વ્યક્ત કરે છે તિહન્ત ક્રિયા, કાલ, પુરુષ અને લિંગ વ્યક્ત કરે છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં લિંગ શબ્દને માત્ર શબ્દચિહ્ને અર્થે જ ઉદ્દેશ્યવામાં આવ્યો છે. આવો ઉદ્દેશ્ય રજૂ કરતાડું સૂત્ર છે તિગ્રવાણ્ । (૪. ૧. ૩ આ સુત્રથી સૂત્ર ૪. ૧. ૮૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયોતું વિધાન થયું છે) આ સૂત્ર ઉપરના પત્રજલિના મહાસાપ્તમાં, પત્રજલિ પહેલાંના અનેક વૈયાકરણોનાં લિંગ વિશેનાં મતઓ, વાર્તિકો અને ન્સેકવાર્તિકો દ્વારા વ્યક્ત થયાં છે. ભાષ્યમાંની આવી ચર્ચાની મદદ લાવુંદરિએ લીધી છે.

૧ લોકઅવહારમાં સ્ત્રી, પુરુષાન્, નપુંસકે એવા શબ્દો જાણીતા છે. એ શબ્દો અને તેમના લોકપ્રસિદ્ધ અર્થો ઉપરથી વિજ્ઞાનો સામાન્ય મોધ થાય છે.

અવહારમાં સ્ત્રીર ઉપરનાં ચિહ્નો વિંચને જણાવે છે, જેમ કે (પુષ્ટ) સ્તન અને (સાંપ) કેષ ઉપરથી સ્ત્રી, સ્ત્રીર ઉપરના દેખાઈ આવતાં રામ ઉપરથી પુરુષ અને બન્નેના અમાયમાં પરતુ બન્નેનું થોડું થોડું સામ્ય હોય એવી સ્થિતિમાં નપુંસકનો મોધ થાય છે.

આ મતમાં યુદ્ધેલી એ છે કે આવા બાલ ગિદ્દોળી લિંગબોધ યોગે હોય તો ધ્રુવંસ (ત્રીવેપ-ધારી નદ) શબ્દને ત્રીલિંગનો યાદ પ્રત્યક્ષ લાગશે, અને યથા: (નોતરની લીંગલી), વમિષા. (વાધરડી) અને રાસકુટી: (હળામની ફુકાન) એવા શબ્દોમાં તસ્માચ્છતો ન: પુતિ । (પા. સુ. ૧. ૧૦૨)થી નત્ર થશે, તેવી જ રીતે સદવા (ખાટલી) અને વૃષ: (ઝાડ) અંગે અનુક્રમે ત્રીલિંગ અને પુલિંગ સમજાશે નહિ કારણ કે, તે લિંગનાં લક્ષણો આ શબ્દો દ્વારા જણાવાતાં નથી.

(૩) સદવા અને વૃષ: માં કથું લિંગ સમજવું એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહેવું જોઈએ કે આ બે શબ્દોને નપુસકલિંગમાં સમજવા.

પરંતુ સદવા અને વૃષ: માં ત્રીલિંગ અને પુલિંગ સમજાય છે, તે બાબતને શું અસત્ સમજાવી ? આનો જવાબ હકારમાં આપી શકાશે. આ ૧-ને શબ્દોમાં લાસત્ત્વ ત્રીલિંગ અને પુલિંગ, મૃગજળની જેમ અથવા ગન્ધર્વનગરની જેમ, અથવા સૂર્યની ગતિની જેમ, અથવા વૃક્ષમાં દાંડેલા પદાર્થની જેમ ઉપસંધ થતું નથી, અર્થાત્ દેખાતું નથી, એમ માનવું જોઈએ.

ઉપરનાં છિદ્રહરણો યોગ્ય નથી. વૃક્ષથી દાંડેલી વસ્તુ ઉપરથી વૃક્ષ ખસેડી લેવામાં આવતાં તે પદાર્થ દેખાય છે જ, પરંતુ સદવા અને વૃષ: માં તેમનાં નાનાં દુકકા કરેલાં તે પશુ લિંગ દેખાતાં નથી.

તમે સમજ્યા નહિ. વિદ્યમાન અથવા અસ્તિત્વવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિનાં છ કારણો છે : (૧) પદાર્થ અત્યંત નજીક હોય તો તે દેખાતો નથી, જેમકે કાજળ નેત્રાની એકકમ નજીક હોવાથી દેખાતું નથી. (૨) અત્યંત દૂર હોવાથી પદાર્થ દેખાતો નથી, જેમકે, ખૂબ દૂર ઊડતું પક્ષી દેખાતું નથી. (૩) ભીંત વગેરે બાધવાળા અર્થાત્ વચ્ચે આવનારા પદાર્થને કારણે વસ્તુ દેખાતી નથી. (૪) અંધકારને કારણે પદાર્થ દેખાતો નથી. (૫) તેજેન્દ્રિયમાં ક્ષતીક ખામી હોય તો પદાર્થ દેખાતો નથી અને (૬) તેજાં જોતાં હોય પરંતુ મન બીજો વિચાર કરતું હોય તો પશુ પદાર્થ દેખાતો નથી.

અતિસન્નિર્વાણવિગ્નવર્ગાન્મૂલ્યંતરવ્યવથાનાત્ ।

તમસાતુલ્કશાદિન્નિર્વકડૌર્ભલ્ગદતિપ્રમાદાસિતિ ॥

સદવા અને વૃષ: માં લિંગ દેખાતું નથી તેમાં આવાં ૩ કારણોમાંથી એક કારણ હોવું જોઈએ.

આ અંગે એમ કહેવાય કે જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પ્રત્યક્ષ દેખાતાં ન હોય તો પશુ આકાશમાં પ્રકાશ જોઈને સૂર્ય, ચંદ્ર, વગેરેનું અનુમાન થાય તેમ સદવા ના યાદ પ્રત્યક્ષ ઉપરથી અને વૃક્ષાનુર્થા નત્ર કથું હોવાથી તેમનાં ત્રીલિંગ અને પુલિંગ સમજાશે.

પરંતુ સદવા અને વૃક્ષાનુના યાદ પ્રત્યક્ષ અને નત્ર ઉપરથી તેમનાં લિંગ સમજાય અને તેમનાં લિંગનો ખ્યાલ આવતાં તેમને યાદ અને નત્ર થાય એ બાબત તો સ્તરેતરાશ્રય દોષવાળી યાદ. આ ઉપરાંત તટ, તટી, તટમ્ એવાં ત્રણ લિંગ એક જ શબ્દ અંગે પ્રાપ્ત થાય ॥

આ બધા ઉપરથી એટલું ॥ સિદ્ધ થશે જ કે બાલ ગિદ્દો ઉપરથી લિંગ સમજાવાનો જે લોકબવદ્વાર છે તે વૈવાકરણો મટે ઉપયોગી નથી લિંગ અંગે વૈવાકરણોએ પોતાનો સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત રચાવ્યો જોઈએ.

(૪) વ્યાક્રિએ એ પતંગલિના પૂર્વશ્લોક માનીએ તો વ્યાક્રિએ આપેલી અને હેતારાની રીતમાં (વા.પ. ૩.૧૩.૨) મધ્ય ફરસ રૂપે પ્રાપ્ત થતી લિંગની વ્યાખ્યાનો પતંગલિએ આધાર લીધી ■ અને ભર્તૃકરિ તેને અનુસરે છે, એમ સમજવું રહ્યું.

સંસ્થાન અર્થાત્ અપચ્ચ અર્થાત્ ક્ષાસ સ્ત્રીત્વ માટે જવાબદાર છે. પ્રસવ અર્થાત્ ઉપચ્ચ અર્થાત્ વૃદ્ધિ પુરસ્ત્વ માટે જવાબદાર છે. આમ સ્ત્રીલિંગ સમજવા માટે અપચ્ચ અને પુરિલિંગ સમજવા માટે ઉપચ્ચ અમત્યનાં છે. દ્વય (પુષ્ટ ચતુ) ધાતુને ઉચ્ચાદિ દ્વય (૪,૧૬૫) પ્રત્યય સાગીને સંસ્થાન શબ્દ બન્યો છે, અને ષા. (૨ ગણ, ૨૬૫) ધાતુને હ્રસ્વ પ્રત્યય સાગીને, પુમાન્ શબ્દ બન્યો છે. પાતેર્હ્રસ્વ ૧ (ઉચ્ચાદિ ૪,૧૭૭)

અહીં પ્રશ્ન એ થશે કે સંસ્થાન અને પ્રસવ પ્રેનાં ? આનો જવાબ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત મુજબ આપી શકાય. શબ્દ ૨૫૪, ૨૫, ૨૬, અને મન્થ એવા ગુણોનાં સંસ્થાન અને પ્રસવ, જગતના બધા પદાર્થો આવા ગુણોવાળા હોય છે. જ્યાં પાચેય ગુણો ન હોય ત્યાં શબ્દ, ૨૫૪ અને ૨૫ એ ત્રણ ગુણો તો હોવાના જ. ૨૬ અને મન્થ એ એ ગુણો બધે હોતા નથી. વાસ્તવમાં શબ્દ, ૨૫૪, ૨૫ વગેરે ગુણોનો સંખંધ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ સાથે છે, આ ગુણો ભવંત્ર એકસરખી માત્રામાં હોતા નથી. તેમના વૃદ્ધિ અને કાસ આશ્વા કરે છે. પચ્ચ તો પછી સ્ત્રીલિંગ અને પુરિલિંગની બાવસ્થાતું શું ? આના જવાબમાં કહી શકાય કે વિવક્ષા ઉપરથી લિંગબંધવસ્થા સમજવી. સંસ્થાન અર્થાત્ નિવૃત્તિ, અપચ્ચ કે તિરેભાવની વિવક્ષા હોય ત્યારે પુરસ્ત્વ સમજવું. પુરિલિંગ વગેરેની બાવસ્થા લોકબંધકાર ઉપરથી સમજવી. તેથી વાર્તિકકારે જણાવ્યું છે કે લિંગ અંગેના નિયમો કરવા નહિ, કારણ કે, લિંગ લોકબંધકાર ઉપર આધાર રાખે છે (સિદ્ધાન્તપિણ્ડ લોકાભ્યવસ્થાક્રિયકસ્ય ૧).

આ બે કારિકાઓમાં નિર્દેશના સાત મતો વેળી પહેલાં બે મતો લોકબંધકારમાં લિંગ અંગે પ્રચલિત મતો છે. ત્રીજો મત વૈશેષિકોનો છે. ચોથો અને પાંચમો એ બે મત બાપ્તકારને અભિપ્રેત છે. બાપ્તકારે પણ મતોની શ્રેણી સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાંથી લીધી છે.

ઉપાદાનાર્થકલ્પાશ્ચ લિજ્ઞાનાં સપ્ત વર્ણિતાઃ ।

ચિકલ્પસન્નિયોગામ્યાં ચે શબ્દેષુ ઢ્યવસિથતાઃ ॥૩૧॥

વિકલ્પો અને નિયમો વડે શબ્દોમાં એમને ચોક્કસપણે, સમજાવવામાં આવ્યા છે તેવા અને (વિશિષ્ટ શક્તિવાળા શબ્દો વડે) અર્હણ કરાતા, સાત વિકલ્પો, લિંગો અંગે જણાવવામાં આવ્યા છે. (૩).

ઉપાદાન એટલે શબ્દોનો પોતાનો અર્થ દર્શાવવાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ. લિંગ એ અર્થનો એક પ્રકારનો ધર્મ છે. આ અંગે સાત મતો છે એમાં ચાર વિકલ્પો અને ત્રણ નિયમો છે :

- ૧ દ્વયઃ, વચ્ચઃ એવા કેટલાક શબ્દો પુરિલિંગ તેમજ નપુંસક એમ બન્ને હોય છે.
- ૨ માત્રેષ્વ, માત્રેષ્વી એવા શબ્દો સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ એમ બન્ને છે.
- ૩ રજઃ, ભગતિઃ, વચ્ચઃ, વચ્ચા એવા શબ્દો સ્ત્રીલિંગ અને પુરિલિંગ બન્ને હોય છે.
- ૪ ટટઃ, ટટી, ટટમ્ એવા શબ્દો ત્રણેય લિંગમાં છે :

લિંગનિયમ અંગે ત્રણ પ્રકારો છે :

૧. વજ્ર: વગેરે શબ્દો માત્ર પુલિંગ હોય છે
૨. છદ્વા વગેરે શબ્દો માત્ર ત્રીલિંગ હોય છે.
૩. દધિ વગેરે માત્ર ત્રિપુંસક હોય છે.

તિસ્તો જાતય એવાન કેપાઙ્ચિત્ સમવસ્થિતાઃ ।

અધિકૃદ્ધા વિકૃદ્ધાભિર્ગોમહિવ્યાદિજાસિમિઃ ॥૪૮॥

કેટલાકના મતમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ એવી ગેભાત કે મહિધીભતિથી શુદ્ધી નહિ એવી આ ત્રણ ભતિઓ પદ્યોમાં રહેલી છે. (૪)

તો શબ્દમાં ગોચ અથવા ગેભાતિની સાથે સાથે છીત્વ અથવા પુન્ત્વ પણ રહેલાં છે.

હરિત્યાં વહવાયાઙ્ચ સ્તીતિ યુદ્ધેઃ સમન્વયઃ ।

જતસ્તાં જાતિમિચ્છન્તિ દ્રવ્યાદિસમવાયિનીમ્ ॥૫૦॥

હરિતની અને અરવાની જાખતમાં ત્રીલિંગ રૂપી જ્ઞાનનો (અન્ય ભતિ-શુદ્ધિ સાથે) સમન્વય થાય છે તેથી તે (બોધ), દ્રવ્ય વગેરેમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી ભતિ છે એમ સમજવામાં આવે છે. (૫)

હરિતની અને થોડી વચ્ચે કશો સંબંધ નથી, પરંતુ જનને વચ્ચે સ્તીત્વ રૂપી સામ્ય છે. તેથી હરિતનીમાં દ્રવ્યભતિ ઉપરાંત લિંગભતિ અર્થાત્ ત્રીત્વ પણ રહેલું છે, એ જાખત સ્પષ્ટ છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને ક્રિયાસ્થ પદ્યોમાં દ્રવ્યત્વ, શુદ્ધત્વ અને ક્રિયાત્વ રૂપી ભતિઓની સાથે સાથે લિંગભતિ પણ રહેલી છે.

પરતન્ત્રત્વ વહિદ્ધમપોદ્ગારે વિવક્ષિતે ।

સત્રાસૌ શબ્દસંસ્કારઃ શબ્દૈરેષ વ્યપામ્નિતઃ ॥૬॥

(સમાસના) વિવક્ષવાક્યની બ્યારે વિવક્ષા હોય ત્યારે ત્રીશુપદમાં (આવશ્યક) એવી જે ભતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે શબ્દોપર કરવામાં આવતી શબ્દોના (સાધુત્વ રૂપી) સંસ્કાર રૂપે જ હોય છે. (૬)

સત્ત્વનું અભિધાન કરનારું નામપદ બ્યારે સમાસના ત્રીશુ પદ તરીકે હોય છે અને એ સમાસના વિવક્ષની વિવક્ષા હોય ત્યારે તે નામપદને કોઈ ને કોઈ લિંગવાળું સમજવામાં આવે છે; પરંતુ આ લિંગ કેવળ શબ્દસંસ્કાર રૂપે હોય છે. પુરત્કર્મધારણાદીય-વેશીયેષુ । (પા. સ. ૬. ૩. ૪૨ ક્રેધારણ સમ્યક્ષર્માં અને જાતીય અને વેશીય શબ્દોની પદ્યોમાં આવનારા ભાષિતપુરંક શબ્દ પછી આવનારા કડ્ સિવાયના સ્ત્રીધ્વવદાળા ત્રીલિંગ શબ્દોને પુનઃસ્થાપ થાય છે)

મૂળ ઉપરના વાર્તિકે રમાં જાણાવ્યું છે કે કુક્કુટી શબ્દ પછી સંજ્ઞ શબ્દ આવતો હોય તો કુક્કુટીનો પુ'વહભાવ (કુક્કુટઃ) કરવો. પતંજલિ આ બાજુનો નિષેધ કરતાં જણાવે છે કે આવો પુ'વહભાવ કરવાની જરૂર નથી, કારણકે, કુક્કુટાણમ્ વગેરે સમાસમાં ગોળુ-પદમાં જાતિની વિવક્ષા નથી (ન વાસ્ત્વોર્વવિવક્ષિતત્વાત્ ન વા વક્તવ્યમ્ । કિં કારણમ્ । અસ્ત્રોર્વવિવક્ષિતત્વાત્ । યાત્ર સ્ત્રી પૂર્વપદ વિવક્ષિતમ્ । કિં તર્હિ । અસ્ત્રોર્વવપદમ્ । ઉત્તમોરણમુ-ભયોઃ શાવઃ ।.....કયં પુનરસતો નામ વિવક્ષા સ્થાત્ । સત્તોડ્વ્યવિવક્ષા ભવતિ । તથા બલોમિકા એકા, અનુદયા કન્યેતિ । અસતત્ત્વ વિવક્ષા મર્ણાતિ । તથા સમુદ્રઃ કુણ્ડિકા । વિન્ધ્યો વર્ષિકતમ્ ।

કુક્કુટાણમ્ માં કુક્કુટ શબ્દને કુક્કુટીનો પુ'વહભાવ સમજવાનો નથી કારણકે કુક્કુટ શબ્દની સ્ત્રીવાચકતા વિવક્ષિત નથી. કુક્કુટાણમ્ એટલું જ દર્શાવે છે કે અંત કુક્કુટનું છે, બીજા પંખીનું નથી.

મુદ્રયા ળિપ્તરૂપેપુ લિહ્નોષ્વપિ ચ સંભવઃ ।

સીત્વાલીનાં વ્યવસ્થા દિ સા લિહ્નૈર્ઘ્યવદિશયતે ॥૭॥

બુદ્ધિ વડે જ્યાં લિંગના રવરૂપની સ્પષ્ટ કલ્પના થઈ શકે ■ ત્યાં પણ સીલિંગ વગેરે (ત્રણ) લિંગની વ્યવસ્થા સમજાય છે. આવી વ્યવસ્થા (એકે શબ્દનાં છૂટા છૂટાં લિંગો વડે પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

પદાર્થના લિંગ વિશે મનથી નિશ્ચય થતો હોય ત્યાં પણ બીજા લિંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, જેમ કે સ્ત્રીત્વમ્ શબ્દ સીલિંગને કદાંચે છે, પરંતુ સીલિંગનો બોધક આ સ્ત્રીત્વમ્ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીતા એમ સી-લિંગમાં તેમજ સ્ત્રીભાવઃ એમ બુદ્ધિલિંગમાં પણ વપરાય છે.

યથા સલ્લિનિર્માસા મુગતુળ્લાસુ જાયતે ।

અભેપલશ્ચનુગુણાદ્ ધીજાદ્ બુદ્ધિર્નલેડસતિ ॥૮॥

તયૈવાલ્પપદેરયેભ્યો દેતુમ્યસ્તારકાદિપુ ।

મુસયેમ્ય ઇવ લિહ્નોમ્યો મેદા એકે વ્યવસ્થિતાઃ ॥૯॥

જળ ન હોય પણ, જળની પ્રાપ્તિને અતુલ્ય સંસ્કરણીને કારણે મૃગ-જળમાં જળના આભાસ રૂપી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ, તારકા (પ્રમથ, નદાત્ર) વગેરે શબ્દોમાં તેમના વડે જણાવાતા પદાર્થોમાં લિંગબોધે પ્રાપ્ત થતા ન હોવા છતાં લિંગબોધવાળા શબ્દોની જેમ, લિંગબોધે વ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૮,૯)

મૃગતુળ્યા અથવા મૃગજળમાં જળનું અસ્તિત્વ હોતું નથી છતાં તરસને કારણે જળની ભાવનાને લીધે ત્યાં જળનો આભાસ કલ્પવામાં આવે છે. તેથી મૃગતુળ્યા શબ્દ જણાવેલો બ-યો છે. આમ જળની કલ્પના રૂપી વાસ્તનાબિજની, જળનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં, જળની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે તારકા, પુષ્પ, નદાત્ર વગેરેનું

આદ્ય અસ્તિત્વ પ્રમાણુસિદ્ધ ન હોવાથી અને તેથી તેમને અંગે ચોક્કસ લિંગનો નિર્દેશ કરી શકાતો ન હોવા છતાં જેમ સ્ત્રોતા, સ્ત્રોત્રમ્, સ્ત્રોતાવઃ માં લિંગનો ચોક્કસ નિર્દેશ છે તેમ તેમનામાં લિંગભેદની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

વ્યક્તેષુ વ્યક્તરૂપાણાં સ્તનાદીનાં તુ દર્શનાત્ ।

અવ્યક્તવ્યક્તનાવ્યક્તેર્જાતિર્ન પરિકલ્પ્યતે ॥૧૦॥

ચેતન પદાર્થોમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં સ્તન વગેરે (લિંગચિહ્નો)ને જોઈને, આવા ચિહ્નો (વનાના પદાર્થોમાં લિંગજાતિની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ. (૧૦)

જ્યોત પદાર્થોમાં લિંગચિહ્નો જેવાં કે સ્તન, કેશ વગેરે, સામાન્ય રીતે દેખાય છે અને તેમના ઉપરથી તેમની જાતિ નક્કી થાય છે. જદ્વા જેવા અચેતન પદાર્થોમાં આવા લિંગચિહ્નો દેખાતાં નથી. તેથી તેમના અસ્તિત્વ અંગે કલ્પના થઈ શકતી નથી. હેલારાજ જણાવે છે કે પ્રમાણુથી જેની પ્રતિબિંબિત થાય તેની જ સ્થાપના થઈ શકે. સૂર્યની ગતિ અન્ય સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. વસ્ત્રમાં ઢાંકેલી વસ્તુ તે વસ્ત્રને દૂર કરવામાં આવતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જદ્વા વગેરેમાં લિંગજાતિ કદાપિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

તારકા, પુમ્ઃ, નસ્યમ્ વગેરે શબ્દોમાં, તેમના વડે જણાવાતા પદાર્થોમાં લિંગભેદો પ્રાપ્ત ન હોવા છતાં, લિંગભેદોવાળા શબ્દોની જેમ, લિંગભેદો સમજાય છે.

અસ્તિત્વં ચ પ્રતિષ્ઠાય સદાદર્શનમિચ્છત- ।

અત્યગ્તાદર્શને ન સ્વાદસત્ત્વં પ્રતિ નિશ્ચયઃ ॥૧૧॥

(લિંગના) અસ્તિત્વને જાહેર કરીને તે કદી દેખાતું નથી એમ જાહેર કરનારને (શશય'ગ વગેરેનો) અર્થ'ત અભાવ હોવા છતાં તેમના અસત્ત્વજ્ઞા અંગે નિશ્ચય થતો નથી. (૧૧)

જદ્વા અને કૃષ્ઃ માં લિંગ છે એમ કહીને પત્રી કહેવું કે તે દેખાતું નથી એ તો સામાન્ય સમજણથી વિરુદ્ધ છે. આવી વ્યક્તિઓને જો કહેવામાં આવે કે શશય કે આકાશકુસુમનો અર્થ'ત અમાન છે તો પશુ તેઓ તેમના અસત્ત્વજ્ઞા વિશે સંદેહ રાખશે. તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે જદ્વા અને કૃષ્માં લિંગ છે પરંતુ કોઈક માણસને કોઈક કારણસર તે દેખાતું નથી. જાપાનીના શબ્દો વ્રતજ્ઞેષ વિરુદ્ધતો ને આ કારિકામાં આ રીતે સમજવવામાં આવ્યા છે.

ન ચાલમનુમાનાય શબ્દોઽદર્શનપૂર્વકઃ ।

સિદ્ધે હિ દર્શને કિં સ્વાદનુમાનપયોજનમ્ ॥૧૨॥

જેમાં (લિંગનાં લક્ષણો) જોવામાં આવ્યાં નથી એવો શબ્દ, (લિંગના) અનુમાન માટે પયોજ્ય નથી અને જો (લિંગનાં લક્ષણો પ્રત્યક્ષ) જોવામાં આવતાં હોય તો (લિંગવિશે) અનુમાનનું પ્રયોજન શું શકે ? (૧૨)

વૃદ્ધઃ, સદ્વા વચ્ચેનાં લિંગની સિદ્ધિ પ્રમાણથી સમજાતી હોય તો શબ્દ ઉપરથી તેને અંગે અનુમાન કરવું બર્થ છે, અને એ આત્મી લિંગસિદ્ધિ થતી ન હોય તો ટાપૂ વગેરે પ્રપચોના ઉપાદાનના નિમિત્ત તરીકે સદ્વા વચ્ચે શબ્દોને સ્વીકારવા એ અપ્રમાણ અને તેથી અયોગ્ય છે. આમ આ જાગત અત્યોત્તમ સંત્રપ અયોત્ ઈતરેરુત્રપ દોષથી દૂષિત બને છે. માટે લિંગનાં લોકઅવહારમાં પ્રસિદ્ધ લક્ષણોને જાણીને મૂળને વૈપાકરણીએ લિંગ બે પોતાની બ્યાખ્યા રજૂ કરવી જોઈએ (ન તત્ત્વં વૈવાકરણેઃ લૌકિકં લિપ્તમાહ્યા-ત્તમ્ । અવરં કથિત્સ્વકૂતાન્ત આસ્થેયઃ ।—મહાભાષ્ય)

વૈપાકરણીની લિંગ વિરોધી બ્યાખ્યા રજૂ કરતાં પતંગલિ જણાવે ॥ ૬ પોતાના સિક્કાના સંદર્ભમાં સંસ્થાન અને પ્રસવને લિંગ અંગે સ્વીકારવાં જોઈએ. હવે આ સંસ્થાન અને પ્રસવ શું છે તે અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં, હેવારાજ સંમકકાર બ્યાહિના એક ગદ્ય ફકરાને, રજૂ કરે છે. સ્ત્રીત્વ એટલે અપયય, ક્ષીણતા, તમોનિવૃત્તિ, અશક્તિ, નિષ્ક્રિયતા, પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધ, અને તિરોભાવઃ પુરત્વ એટલે પુષ્ટતા, સર્વતોભાવ, વૃદ્ધિશક્તિ, વૃત્તિસાધ, હિસાહ, પ્રવૃત્તિ અને આવિર્ભાવ. વિવક્ષા ન હોય તો તે કારણથી પ્રાપ્ત થતું સામ્ય, સ્થિતિ, ઓત્સુક્યનિવૃત્તિ, અપદાર્થત્વ અંગાંગિભાવનિવૃત્તિ અને દિવલ્ય એટલે નપુંસક.

(તથાહિ સમ્પ્રહારઃ પઠતિ । સંસ્થાનં સંહનનં તમોનિવૃત્તિશક્તિવરતિઃ પ્રવૃત્તિપ્રતિબંધસ્તિ-રોભાવઃ સ્ત્રીત્વમ્ । પ્રસવો વિષ્ણુભાવો વૃદ્ધિશક્તિર્વૃત્તિભાવોડમ્પુરેકઃ પ્રવૃત્તિરભિભાવઃ इति પુરત્વમ્ । અવિવક્ષાતઃ સામ્યં દિવિતીરેત્સુક્યનિવૃત્તિરપરાર્થસ્વમદ્ગાત્રિભાવનિવૃત્તિઃ કૈશલ્યમિતિ નપુંસકમ્ ।)

અવિર્ભાવતિરોભાવમિથતિશ્ચેત્યનપાવિનઃ ।

ધર્મા મૂર્તિષુ સર્વાસુ હિદ્ગત્વેનામુદર્શિણઃ । ૧૩॥

ગદ્યા પદ્યોંમાં આવિર્ભાવ, તિરોભાવ અને સ્થિતિ એવા અવિનાશી ધર્મો રહેલા છે. (આ ધર્મોને) લિંગરૂપે સમજવામાં આવ્યા છે. (૧૩)

સર્વમુર્ત્યાત્મભૂતાનાં શબ્દાદીનાં ગુણે ગુણે ।

પ્રયઃ સત્ત્વાદિધર્માન્તે સર્વત્ર સમવશિયતાઃ ॥૧૪॥

ગદ્યા પદ્યોંમાં તેમના તત્ત્વરૂપે રહેલા શબ્દ, (સ્પર્શ) વગેરે દરેક ગુણમાં, સત્ત્વ, વગેરે ત્રણ ધર્મો સર્વત્ર રહેલા છે. (૧૪).

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે જગતમાં સધળા પદ્યોં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ-વાગા દોષ છે. તેમાંથી રસ અને ગંધને જાદ કરતાં શબ્દ, સ્પર્શ, અને રૂપ સર્વત્ર રહેલાં છે. (પ્રયાંય પુરપૂર્ણ વ્યવહારિણઃ સત્ત્વગુણરૂપસર્વવશતઃ ।) આ શબ્દ વગેરે, સત્ત્વ, રજઃ તમઃ એનાં સદાજોવાળા ગુણો દોષાથી દરેક ગુણમાં તેમની દાખરી દોષ છે.

પ્રકાશ, પ્રસવ અને આવિર્ભાવ, સત્ત્વગુણના ધર્મો છે, પ્રવૃત્તિ અને ક્રિયા રજઃગુણના ધર્મો છે. આ પ્રમાણે ત્રણેય લિંગોના ત્રણ ગુણો સાથે સર્વત્ર સંબંધ જ જાવવામાં આવે છે.

રૂપસ્ય ચાત્મમાત્રાણાં શુસ્ત્યદીનાં પ્રતિક્ષણમ્ ।

કાચિદ્વિલીયતે કાચિત્કચન્નિદમિવર્ધતે ॥૧૫॥

૩૫ (એવા ગુણ)ની ધોણું વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાઓમાંથી કોઈક (અવસ્થા) દરેક ક્ષણે ક્ષય પામે છે, અને (બીજી) કોઈ, કોઈપણ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૫)

૩૫, રસ, ગન્ધ, વગેરેનો સમૂહ સર્વ, રજ્જુ, તથામૂલી અથવા નીચે આવીને ફેરફાર પામે, પરંતુ પાંચ ગુણોમાંથી એક ગુણ, રૂપમાં, બીજા ગુણોના ધર્મો ઠેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી યાંત્રીનો ઉત્તર આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

જેમ બધા ગુણોમાં સર્વાદિ ધર્મો રહેલા છે, તેમ એકલા રૂપમાં પણ આ ગુણ ધર્મો રહેલા છે, કારણકે કોઈપણ પદાર્થ કોઈપણ ક્ષણે, ફેરફાર વિનાનો રહેતો નથી. દરેકમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયા કરે છે. આથી સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું દર્શન માત્ર યાત્રીઓને થાય છે, સામાન્ય જનને નહિ. તે પછી આવા ફેરફારોનો ખ્યાલ ઠેવી રીતે આવે એવા પ્રખ્યાત જ્ઞાપનામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પદાર્થને પ્રાપ્ત થનારા પરિણામ ઉપરથી પણ ફેરફાર જ્ઞાનમાં આવે છે. કેરીમાં જ્યારે પીણા રંગના આવિર્ભાવ રૂપી પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેમાં પ્રસવ અથવા ઉત્પત્તિના અથવા ઉપચયના દર્શન થાય છે.

ક્યથિતોદકવૃક્ષૈપામનવસ્થિતયુત્તિતા ।

અજસ્રં સર્વમાયાર્તાં ભાષ્ય ઘ્યોવયર્જિતા ॥૧૬॥

(અત્યંત પ્રાપ્ત થનારા) આ બધા પદાર્થોની, બિંબજતા પાણી જેવી સનાતન અચળતા ભાવ્યમાં વર્ણવવામાં આવી છે. (૧૬)

અગાઉની કારિકાના વિચારને લાખકથનના અનુસંધાનમાં અહીં ૨૫મ કથનામાં આવ્યો છે. પતંગનિહ જણાવે છે કે કોઈપણ પદાર્થ પોતાની સ્થિતિમાં કોંઈવાર પણ સ્થિર રહેતો નથી. થકથ હોય તેટલો તે વૃદ્ધિ પામે છે, અથવા તે ક્ષય પામે છે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ, સતત ચાલતી ક્રિયાઓ છે. તેથી ભીતિ અથવા પુંરસ્તવનું દરેક પદાર્થમાં અસ્તિત્વ હોય છે.

પ્રવૃત્તેરેકરૂપત્વં સામ્યં વા સ્થિતિરુચ્યતે ।

કાચિર્ભાવતિરોમાવપ્રવૃત્ત્યા વાવત્તિષ્ઠતે ॥૧૭॥

પદાર્થોના (ઉપચય અને અપચયરૂપ) ફેરફારની એકરૂપતાને અથવા (તેમના) સામ્યને સ્થિતિ કહે છે. અથવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની પૂણું ન બનનારી અવસ્થા તરીકે (સ્થિતિ) જાણીતી છે. (૧૭)

નપુ સક્રિંત્રના આધારરૂપે સ્થિતિ છે.

(૧) પદાર્થોની બે અવસ્થાઓ, ઉપચય અને અપચય, હોય છે. ઉપચયનો વિચાર

કરીએ તો ઉપચારની અનેક ક્ષેત્રોને જ્યારે એક સમગ્ર ક્ષેત્ર સમજવામાં આવે ત્યારે આ એકરૂપતાને સ્થિતિ કહે છે, એ પ્રમાણે અપચયની અનેક ક્ષેત્રોને એક ક્ષેત્ર સમજવામાં આવે ત્યારે તે ક્ષેત્રોની એકરૂપતાને સ્થિતિ કહે છે.

(૨) ઉપચય અને અપચય એવી બે અવસ્થાઓ પદ્ધતીના અવસ્થાબેદની અથવા અવસ્થાના ફેરફારની દ્રશ્ય દર્શાવે છે. આ અવસ્થાબેદ વચ્ચેની એ સામ્યરૂપ અવસ્થા તેને સ્થિતિ કહે છે.

(૩) ઉપચય અને અપચય એવા ફેરફારની નિરંતર સ્થિતિ હમેશાં આજી રહેતી હોવાથી કોઈપણ એક અવસ્થા પૂર્ણપણે રહેતી નથી આવી અવસ્થાવિરોધની અપૂર્ણ સ્થિતિને સ્થિતિ કહે છે.

સ્થિતિને આવી રીતે સમજાવતા હેનારાજ જણાવે છે કે સદેવ સતતપરિણામિના ગુણાનામધ્યસાયવદ્યોત સ્વભાવેશ્વ સામ્ય તિરોમાશ્વર્થેદાન ચેતિ વ્રજારશ્વેષ સ્થિતિરિહ નિરુપિતા ।

ગુણા इत्येष बुद्धिर्वा निमित्तत्वं स्थितिर्मता ।

स्थितेदेष सर्वबुद्धिना सर्वनामत्वमुच्यते ॥૧૮॥

(અથવા ગુણો અંગે એ) ગુણો છે એવી સમજણના નિમિત્તને સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે, અને બધાં સિંગોમાં (સમાવેશ) રહેલા સિંગવાચકત્વને સ્થિતિ કહે છે. (૧૮)

સત્ત્વ, રજ્જ્, તમસ, એવા ગુણોની અવસ્થાઓ હમેશાં બદલાતી રહે છે બદલાતી અવસ્થાઓવાળા ગુણોમાં સાગ્ર સમજવાના કારણરૂપે બીજું કશું નથી, પરંતુ સ્થિતિ અર્થાત્ નપુંસકભિગ છે સ્ત્રીભિગ અને પુલિંગમાં પણ તે સામ્યઅવસ્થારૂપે રહેલ છે. જ્યારે કોઈ લિંગવિરોધનો બોધ થતો ન હોય ત્યારે આપણે તેને સ્થિતિ અથવા નપુંસકલિંગ સમજીએ છીએ. ગુણોનું સામાન્ય ગુણરૂપ એટલે સ્થિતિ. આવા ગુણસામાન્યમાં બધા ગુણોનો અનંતભાવ માય છે તેથી અવિભાવ અને તિરોભાવનો ખ્યાલ પણ આવા ગુણસામાન્ય ઉપરથી આવે છે પરિણામે બીજા, પુરુષ વગેરે જુદાંજુદાં ભિન્નને માટે પણ સ્થિતિ અર્થાત્ નપુંસક લિંગ વાપરી સક્રમી સિંગોનાં બધા નામોમાં નપુંસકલિંગનો અવકાર કરી સક્રમ.

स्थितेषु सर्वबुद्धि-गेषु विवक्षानियमाश्रयः ।

कस्य चिच्छब्दसंस्कारे व्यापार क्वचिद्विध्यते ॥૧૯॥

(બધા ચળદોમાં) બધા લિંગો છે એવી સ્થિતિમાં, કોઈકે શબ્દના શુદ્ધ વપરાશમાં વિવક્ષાના નિયમ પ્રમાણે લિંગઅવસ્થા નક્કી કરવામાં આવે છે. (૧૯)

બધા પદાર્થોમાં સત્ત્વ, રજ્જ્ અને તમસ રૂપી ત્રણ ગુણો હોવા છતાં, જનસમુત્પત્તિની કોઈ એક ચળને કોઈક ચોક્કસ લિંગમાં વાપરવાની વિવક્ષા તે ચળ માટે વિગ નક્કી કરે છે. તે તે શબ્દમાં અવિભાવ, તિરોભાવ અને સામ્યમાંથી કોઈ એક અવસ્થાનું

વિશેષરૂપે દર્શન થાય છે. આણું વિશેષ દર્શન અને તે પ્રમાણે નક્કી થતો તે શબ્દનો ચોક્કસ લિંગમાં વપરાય, વિવક્ષાને અધીન છે. બ્યાકરણના નિયમો આખરે તો શબ્દોના વપરાય માટેની વિવક્ષાને આધારે રચાય છે.

સન્નિધાને નિમિત્તાનાં કિન્નિચદેવ પ્રવર્તકમ્ ।

યથા તજ્ઞાદિશબ્દાનાં લિટ્ગોષુ નિયમસ્તથા ॥૨૦॥

જેમ તજ્ઞા (સુધાર) વગેરે શબ્દોમાં રહેલ અનેક લિંગધર્મોમાંથી એક ધર્મ (જ) તે શબ્દના લિંગને નક્કી કરે છે તેમ, શબ્દોમાં લિંગના નિમિત્તો રૂપે રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ (એક ધર્મ)જ તેમના લિંગનો વાચક અને છે. (૨૦)

શબ્દોના અર્થોના વાચક અનેક હેતુઓ હોય છે. પરંતુ એવાં અનેક નિમિત્તોમાંથી એક નિમિત્ત શબ્દના ચોક્કસ પ્રકારના વપરાયણું નિશ્ચિત અને છે. તથા એટલે સુધાર, શાકડાં કાપે છે, તેમને માપે છે, હોલે છે, તેમાંથી અનેક આકૃતિઓ બનાવે છે છતાં તજ્ઞ અર્થાત્ હોલણું એવા એક જ નિશ્ચિતને લીધે સુધારને તજ્ઞ કહેવાય છે, કુમ્મકાર અર્થાત્ કુંભાર માટી લાવે છે. તેને સાર કરે છે, પાણી લાવે છે, એવાં અનેક કાર્યો કરે છે, પરંતુ ધડા બનાવવાથી કાર્યના નિમિત્તને લીધે જ તેને કુંભકાર કહેવાય છે. તે પ્રમાણે કાઠપણુ વસ્તુમાં મણુ લિંગધર્મો રહેલા હોવા છતાં, વિવક્ષાના નિયમથી પ્રાપ્ત થતા વપરાયમાં એક જ લિંગ તે શબ્દના ચોક્કસ લિંગ માટે ધરણીયત અને છે.

માયત્ત્વદશઃ શિષ્ટાઃ શબ્દાર્થેષુ વ્યવસ્થિતાઃ ।

યપદ્ ધર્મેઽક્ષતમેતિ લિટ્ગે તત્તત્ત્વચક્ષતે ॥૨૧॥

પદાર્થના તત્ત્વને સમજનારા અને શબ્દોના અર્થોના ચોક્કસ જ્ઞાનવાળા શિષ્ટો, ધર્મના જ્ઞાનરૂપે જે લિંગ પ્રાપ્ત થતું હોય તેને જ લિંગ તરીકે જાહેર કરે છે. (૨૧)

સ્ત્રિવામ્ । (પા સ્. ૪. ૧. ૭) સ્ત્રી ઉપરના ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા સ્ત્રીલિંગના વચન વસ્ત્રોપવી ઠાકલો નામ । (ભાષામાં પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને તપુસલિંગની વ્યવસ્થા લૌકિક પ્રયોગ ઉપરથી સમજાવી)માંના કોઈ શબ્દને અર્થ 'ભત્તૃદરિ' શિષ્ટો' કરે છે. આવા શિષ્ટોને પદાર્થોના પરમાર્થનો સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી, શબ્દાર્થોમાં સ્ત્રીલિંગ વગેરે લિંગોમાંથી જે લિંગ ધર્મસાધનરૂપ અને તે લિંગને જ પોતાના વપરાય દ્વારા પ્રસિદ્ધિ આપે છે. તેથી અહીં વિવક્ષાને શિષ્ટોના પ્રયોગ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતી (પ્રાયોક્તી) સમજવાની છે, સામાન્ય લોકવ્યવહાર ઉપરથી પ્રાપ્ત થતી (લૌકિકી, સ્વેચ્છારૂપ) નહિ.

સ્વમેવાદ્ યથા શબ્દા સાધવો વિધ્યાન્તરે ।

લિટ્તમેવાત્ તથા સિદ્ધાત્સાધુત્વમનુગમ્યતે ॥૨૨॥

જેમ સ્વરના ફેરફારને કારણે, શબ્દો બીજા (અર્થ)વિષયો દર્શાવવામાં (બ્યાકરણદષ્ટિએ) શુદ્ધ અનાય છે, તેમ (શબ્દ પ્રયોગથી સિદ્ધ થયેલા નિશ્ચિત લિંગને કારણે (શબ્દોના) સાધુત્વનું જ્ઞાન થાય છે. (૨૨)

ચોક્કસ સ્વર પ્રમાણે ઉચ્ચારતા શબ્દોનો ચોક્કસ અર્થ હોય છે. સ્વરનો ફેરફાર શબ્દને અસાધુ ફેરાવતો નથી, પરંતુ તે શબ્દ બીજા અર્થમાં શુદ્ધ થનાય ■ જે બાબત ઉપર બાર મૂલ્યોમાં આવે છે. લિંગ અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે. શિષ્ટોના વપરાશ ઉપરથી જાણીતા લિંગવાળા શબ્દો અમુક અર્થ દર્શાવે છે. જે શબ્દો જે બીજા લિંગમાં પ્રાપ્ત થતા હોય તે બીજો અર્થ દર્શાવશે. જણ (ધરી) શબ્દ આગ્રહાત છે, પરંતુ તેનો સ્વર બદલાતાં અર્થોત્ અન્તોદાત થતાં બહુનો અર્થ પાસા થશે. નપુંસકલિંગમાં વપરાતો ઈર્ષ્ય શબ્દ સરળો અર્થો બાજ એવો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ, પુદ્ધિલિંગમાં વપરાતો ઈર્ષ્ય શબ્દ એક ભાગ એવો અર્થ દર્શાવે છે.

પ્રયોગો વિપ્રયોગદષ્ણ લોકે યત્રોપલખ્યતે ।

શાસ્ત્રમારખ્યતે તથ ન પ્રયોગાવિપર્યયે ॥૨૩॥

લોકમાં ભ્યાં શુદ્ધ પ્રયોગ અને અશુદ્ધ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યાં શાસ્ત્ર નિયમ રજૂ થાય છે, અશુદ્ધ પ્રયોગ ન હોય ત્યાં નહિ. (૨૩)

અલિંગી એ દર્શનીયે । (ભાર્તા જે નેત્રો સુ-દર છે.), વાણી એ સુકુમારચરો । (ભારા જે પગ અપત્ત દેખાય છે) એવા શુદ્ધ પ્રયોગોને બદલે અલોપિ એ વર્ણનીયાનિ । અને વાવા જે સુકુમારચરઃ । એવા અશુદ્ધ પ્રયોગો જેવા થયે છે. બાવા અશુદ્ધ પ્રયોગોની નિવૃત્તિ મદ્રે વ્પાકરણુચાત્રમાં વક્રુવૃ વહુવચનમ્ । (પા.સુ.૧.૪.૨૧, ધણી વસ્તુઓ મદ્રે બહુ-વચન વપરાય છે) જેવાં નિપમત્રચનો રચનામાં આભ્યાં છે.

ભ્યાં અશુદ્ધ પ્રયોગો પ્રાપ્ત થતા ન હોય ત્યાં શાસ્ત્રના નિપમોની કસી જરૂર નથી. પાણિનિનાં ઠે પ્રાચીનોઃ । (પા.સુ.૧.૪.૮૦, ગતિ અને ઉપસર્ગને ધાતુની પહેલાં ચોળવા) અને ઉપસર્ગ પૂર્વમ્ । (પા.સુ.૨.૨.૩૦, ગોણુપદ પહેલાં મૂકાય છે) સનેતુ વાસિઠકારે ન વાનિન્દ્રાદર્શનાવ્ (અપોજ્ય પ્રયોગો મળતા ન હોવાથી આવા નિપમો કરવાની જરૂર નથી) એવા શબ્દોમાં પ્રાચીન-જન કુપુ" છે. 'વ્યવહારમાં જાણકિ ને ગદ્યે જ્ઞાતિજ એકો પ્રયોગ ઠે રાજપુરવઃ । તે બદલે પુરુષરાજઃ । એવા પ્રયોગ મળતા નથી.

ઉપાધિભેદાદયે'પુ ગુણધર્મસ્ય કસ્યચિત્ ।

નિમિત્તભાવઃ સાધુત્વે વિવક્ષા ચ વ્યવસ્થિતા ॥૨૪॥

પદાર્થોમાં તેમનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને કારણે (સત્ત્વાદિ) ગુણોમાંનો કોઈ એક ધર્મ, (શબ્દના) લિંગના સાધુત્વનું નિમિત્ત અને વિવક્ષાનો વિષય બને છે. (૨૪)

સત્ત્વાદિ ગુણોથી પ્રાપ્ત થતા રૂપાદિ ધર્મો લિંગ મદ્રે જવાબદાર બને છે. સામાન્ય રચનામાં રહેલા સત્ત્વાદિ ગુણો મુક્ષ્ય હોઈને, લોકવ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી તેમના પરિણામરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ વગેરેની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ રૂપ અવસ્થાઓ સ્પર્શલિંગ, પુદ્ધિલિંગ અને નપુંસકલિંગ એવા લિંગભેદ મદ્રે જવાબદાર બને છે. આનું લિંગ શબ્દમાં નિવૃત્ત હોય છે. આ વિચાર પ્રમાણે લિંગ વસ્તુધર્મ થશે.

પરંતુ વૈષાકરણ્યમતમાં લિંગ વસ્તુધર્મ નહિ પરંતુ વસ્તુનું અભિધાન કરનાર શબ્દનો ધર્મ મનાય છે. પુરુષ, તારણ, વશ્યમ એમાં વસ્તુ એક જ છે, છતાં લિંગબેદ છે, કારણ કે એક જ પદાર્થને જણાવનારા શબ્દો ત્રણ લિંગમાં વપરાયા છે. તેથી એમ કહી શકાય કે યજ્ઞ શબ્દાન્યર્થ સ્વ શિદ્ધત્વમ્ ।

હિમારણ્યે મહત્ત્વેન યુક્તે સ્ત્રીત્વમવસ્થિતમ્ ।

હસ્યોપાધિવિશિષ્ટાયાઃ કુદયાઃ પ્રસવયોમિતા ॥૨૫॥

હિમ અને અરણ્ય ન્યારે મહત્ત્વ સાથે જોડાય ત્યારે તેને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; કુદય એવા વિશેષ અર્થથી જોડાતા કુટ્ટી(શબ્દ)ને પુરિલિંગ સાથે સંબંધ થાય છે. (૨૫)

હિમ શબ્દનો સંબંધ મહત્ત્વ સાથે યાય ત્યારે તેને સ્ત્રીલિંગ થાય છે, જેમ કે હિમાચી એ પ્રમાણે મહત્ત્વ ભાવ્ય એવો અર્થ દર્શાવતા ભાવ્યશબ્દને પણ સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે કુટ્ટી (પર) શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે, પરંતુ નાનું પર એવા અર્થવાળા કુટ્ટી શબ્દને બદલે કુટ્ટીરઃ એવો પુરિલિંગ શબ્દ સમજવામાં આવે છે.

શબ્દાન્તરાણાં મિન્નેડર્થે રૂપાયાઃ પ્રતિપત્તયે ।

અક્ષતમિથ નિશ્ચિત્ય સ્વર્થમુપદર્શિતાઃ ॥૨૬॥

અર્થો ન્યારે જુદા હોય ત્યારે શબ્દો પણ જુદા જુદા હોય છે. (પરંતુ) તે (શબ્દો) એક જ છે એમ માનીને, લાઘવને માટે, તેમનો એકતાત્મી કલ્પના કરીને તેમને જણાવવાના ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. (૨૬)

હિમ અને હિમાચી, કુટ્ટી અને કુટ્ટીર, શમી અને શમીર, તથા છુગા અને છુગાર એવા શબ્દો વારતવર્માં સરખા નથી. અર્થો જુદા હોય તો શબ્દોને પણ જુદા જ સમજવા પડે. પરંતુ બાકરણ્યશાસ્ત્રમાં લાઘવથી તેમનો સરળ ઉપદેશ થઈ ચૂકે એટલા માટે તે શબ્દો એક જ છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. આવી કલ્પના શબ્દો અને તેમના અર્થોને જણાવવાના ઉપાયરૂપે છે.

ઉત્પત્તિઃ પ્રસવોડન્યેષાં નાશઃ સત્યાનમિત્યાપિ ।

આત્મહર્ષ તુ માવાનાં સ્વિતિસ્તિવપદિચ્ચતે ॥૨૭॥

બીજા કેટલાકના મતમાં ઉત્પત્તિ પ્રસવ છે, નાશ સંસ્થાન છે, અને પદાર્થોના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને રિચિતિ કહેવામાં આવે છે. (૨૭)

અત્યાર સુધી સાંખ્ય દર્શનનો આશય કરીને સંસ્થાન, પ્રસવ વગેરેને સમજાવવામાં આવ્યાં. હવે આ સંસ્થાન વગેરેને વૈશેષિક સિદ્ધાન્તના અનુલક્ષ્યમાં સમજાવવામાં આવે છે. વૈશેષિક મતમાં પ્રસવ એટલે જન્મ અર્થોત્ ઉત્પત્તિની પહેલાં એકું અસ્તિત્વ ન હતું તેવા અવયવીનો જન્મ. આને પુરસ્ત કહેવાય છે. સાંખ્ય દર્શનમાં તેને આવિભાવ કહે છે. એ પ્રમાણે સંસ્થાન એટલે અપચય અથવા વિનાશ. સાંખ્ય દર્શનમાં તેને તિરેલાવ કહે છે. નિર્લ અને અનિત્ય તત્ત્વોનું પોતાનું સ્વાભાવિક રૂપ, તેને રિચિતિ કહે છે.

દૃષ્ટં નિમિત્તં કેષાન્નિચન્જાત્યાદિવદવસ્થિતમ્ ।

દૃષ્ટવચ્છબ્દસંસ્કારમાત્રં તુ પરિકલ્પિતમ્ ॥૨૮॥

કેટલાક (પદાર્થોમાં)માં (લિંગનું) ચિહ્ન, (પદાર્થોની) ભૂતિ વગેરેની જેમ, પ્રત્યક્ષ હાજર હોય છે. (જીવન પદાર્થોમાં), બધું તે (લિંગચિહ્ન) દેખાતું હોય તેમ, આરોપવામાં આવે છે અને માત્ર શબ્દોના (સાધુત્વ માટેના) સંસ્કાર રૂપે કલ્પવામાં આવે છે. (૨૮)

લિંગ અંગે ગણુવેલા સાત મતોમાંથી જ્યોત્ષ્ણવસ્થિતોડપાત્મા એવા મતની અહીં રૂપરૂપતા કરવામાં આવી છે.

મનુષ્યોમાં અને પશુઓમાં લિંગનાં ચિહ્નો રૂપરૂપ દેખાઈ આવે છે. આવાં ચિહ્નો તે બંધિતઓ અથવા જીવંત પદાર્થોના લિંગને નક્કી કરવા માટે જવાબદાર હોય છે. જ્યાં લિંગનાં નિમિત્તો દેખાઈ આવતાં ન હોય ત્યાં, તેવાં નિમિત્તોનો આરોપ કરવામાં આવે છે. આવી આરોપ શબ્દોના સાધુત્વ-અસાધુત્વથી સંસ્કારને બાંધવા માટે હોય છે.

यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे नानात्वाभिनिवेशिनः ।

नानात्वं जनयन्तीव शब्दा लिङ्गोऽपि स क्रमः ॥૨૯॥

જ્યાં એકવચન બહુવિધ હોય ત્યાં પણ બહુવચનના વપરાશવાળા શબ્દો બહુવચન(નો લાવ) ઉત્પન્ન કરે છે લિંગ અંગે પણ આવી જ વ્યવસ્થા છે (૨૯)

પાણી, સી, રેતી, વર્ષાઋતુ, પ્રાણુ વગેરે શબ્દોમાં એકત્વનો જ નિશ્ચય હોય છે, પરંતુ આ શબ્દો અથોત્ આપ, દારાઃ, ચિન્તાઃ, સર્પાઃ અને પ્રાણાઃ બહુવચનના વપરાશવાળા છે, તેથી તે બહુવચનનો લાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાર્થપણે તેમનામાં બહુવચનનો અર્થ નથી. તે પ્રમાણે તારણ, જ્ઞાનમ્, પુણ્યઃ વગેરેમાં, વાસ્તવમાં લિંગબોધ નથી, લિંગબોધની નિમિત્તો પણ દેખાતાં નથી, પરંતુ તેમના આવા વિગ્ન લિંગના વપરાશને હાથે શબ્દવચકારમાં તે શબ્દો તેવા જુદા જુદા લિંગવાળા પ્રાપ્ત થાય છે.

इदं वेद्यमयं वेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।

નિમિત્તદર્શનાદર્થે કૈચિત્સર્વત્ર વર્ણયતે ॥૩૦॥

હદમ્, હ્યમ્, અયમ્ (એવાં જુદાં જુદાં લિંગો) માત્ર શબ્દોના સંસ્કાર માટે છે. અર્થમાં આવા કોઈક નિમિત્તને નિહાળીને, કેટલાક (આચાર્યો) લિંગને, સર્વત્ર, માત્ર શબ્દસંસ્કાર રૂપે સમજાવે છે. (૩૦)

૧૬' યસ્મ, ઈવં વ્યક્તિઃ અને ગર્વ અર્થઃ એવા પ્રયોગોમાં ત્રણે લિંગ માન શબ્દ-સંસ્કાર માટે છે. બાકી અર્થમાં આવા શબ્દસંસ્કારરૂપ નિમિત્તને જોઈને કેટલાક આચાર્યોએ બધે લિંગને એ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. આ કારિત્રિયામાં સ્વર્નમંત્રાર કયપિ । એવા લિંગ અંગેના સાતમા મતને રૂપરૂપ કરવામાં આવ્યો છે.

નાવશ્યં વિપયત્વેન નિમિત્તં વ્યવતિષ્ઠતે ।

ઇન્દ્રિયાદિ યથાદૃષ્ટં મેદદેતુસ્તદિષ્યતે ॥૩૧॥

ઇન્દ્રિયો વગેરે અદૃષ્ટ હોવા છતાં પદાર્થોને જુદી રીતે સમજવા માટે (તેઓ) કારણરૂપ બને છે બીજાને સમજવામાં નિમિત્ત બનનાર પદાર્થ પોતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો નથી. (૩૧)

તેજ વગેરે ઇન્દ્રિયો દર્શનનો વિષય બનતી નથી. પરંતુ પદાર્થોને નીરખવા માટે બને તેમને જુદા જુદા સમજવા માટે તે જવાબદાર છે. કોઈક નિમિત્તનું બાહ્ય રૂપે દર્શન થતું ન હોય છતાં દેહના આવિરૂપ માટે તે ઉપયોગી બને છે, આ વાત લિંગને પણ લાગુ પડે છે. પદાર્થોમાં લિંગ હોવાનું ન હોય છતાં ચોક્કસ લિંગવિશિષ્ટ પદાર્થોના સાકૃત્યને માટે તે ઉપયોગી બને જવાબદાર છે.

હેલારાજ જણાવે છે કે લિંગ વિગે આવા અનેક મતો ભર્તૃહરિએ રચી કીધા છે. આ બધામાંથી, મહાબ્રાહ્મમાં પ્રાપ્ત મતો અને ભર્તૃહરિએ સ્વીકારેલો સત્નાદિ શુદ્ધોત્તી અવસ્થાઓ અંગેનો મત વૈષ્ણવશ્ચ સપ્રદાયમાં સ્વીકાર્ય બનેલો છે. લિંગ અંગેની સમગ્ર ચર્ચા હેલારાજે પોતાના એક મથ વાર્તિક-મેદમાં વિસ્તારથી રજૂ કરી છે. કમનસીમે આ મથ પ્રાપ્ય નથી.

। इति लिङ्गसमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે લિંગસમુદેશ પૂરો થયો.

૧૪

વૃત્તિસમુદેશ:

૧૪

વૃત્તિસમુદેશ

કૃત્ત્વાપ્રણતાતિશયે: સમાસાર્થં તુ યુજ્યતે ।

પદં ત્યાર્યાદય: સર્વે' યસ્માત્ કૃત્ત્વાદિદેવ: ॥૧૧॥

પરિપૂર્ણ' અર્થોવાળા પદને જ નિન્હા, પ્રણ'સા અને પ્રકૃષ્ણ'ને હર્ણવતા પ્રત્યયો સાથે યોજવામાં આવે છે. કારણ કે (પદના) પોતાના બધા અર્થો નિન્હા વગેરેના કારણ રૂપે હોય છે. (૧)

પદકાંડનો કદમાં સૌથી મોટો ૬૨૫ કારિકાઓવાળો વિભાગ વૃત્તિસમુદેશ, હવે શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધીમાં અસમસ્ત અર્થોત્ત્વ એકતા પદના અર્થો જેવા કે દ્રવ્ય, સિંગ, સિંગ, સંખ્યા, ઉપગ્રહ વગેરે વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી હવે સમસ્ત પદ અર્થોત્ત્વ વૃત્તિ-ગત અર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

વૃત્તિને કૃદન્ત, તદ્વિતાન્ત, સમાસ, એકરોપ અને ધાતુ એમ પાંચ પ્રકારે સમજવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં આ બધાની ક્રમબદ્ધ, વ્યવસ્થિત અને બધા મુદ્દાઓને આવરી લેતી ચર્ચા ભર્તૃહરિએ કરી નથી. પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ અંગે વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારનાં વચ્ચેનાં વ્યાખ્યાન રૂપે ભર્તૃહરિએ કારિકાઓ દ્વારા પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ કર્યા છે તેમાં વિપવન્ત સદર્ભમાં એકસરતા કે ક્રમબદ્ધ સ્પષ્ટતા નથી, પરંતુ પ્રકીર્ણ મુદ્દાઓનું અર્થવટન છે; સમાસ વિભાગ વાર્તિક અને ભાષ્યમાંનાં તે તે સ્થળોની ચર્ચાના નિષ્કર્ષ રૂપે જ એમ પણ નથી; પરંતુ તે ચર્ચાના કેટલાક મુદ્દાઓને પસંદ કરીને તેમને વિષે વિગતથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સ્પષ્ટતામાં સમાનાધિકરણ પદોવાળી તદ્વિત વૃત્તિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાતિપદિક રૂપે રહેલ શબ્દ દ્વયોર્થ પાંચ અર્થો -સ્વાર્થ, દ્રવ્ય સિંગ, સંખ્યા અને ઈર્મ દર્શાવે છે. આ અંગે કેટલાક મતભેદો છે અને તેમને વિષે પ્રાચીન સમયથી શબ્દ ચર્ચા પ્રચલિત છે. કેટલાક વૈતાકરણી શબ્દના સ્વાર્થ, દ્રવ્ય અને સિંગ એવા ત્રણ અર્થો છે એમ જાહેર કરે છે. પહેલા મતને પન્નક પ્રતિપદિકાર્થ: કહે છે. બીજા મતને વિષ: પ્રાતિપદિકાર્થ: મત કહે છે. ચતુષ્ક: પ્રાતિપદિકાર્થ: પદમાં સ્વાર્થ, દ્રવ્ય, સિંગ અને ઈર્મ એવા ચાર અર્થો મળે છે. જોકે પણ કાસિકાકર અને તેમના જે ટીકાકાર, ગિતેન્દ્રશ્રુતિ અને હરહરને મન્ય દેવો. સામાન્ય રીતે વૈતાકરણી ત્રણેય પક્ષોને સ્વીકારે છે.

સ્વાયંતે જાતિ, શુભ, ક્રિયા અને સંબંધ તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે, શબ્દ સૌથી પહેલાં સ્વાયં દર્શાવે છે જે જાતિ, શુભ, ક્રિયા અથવા સંબંધ હોઈ શકે પા. સુ કૃતિસેતે । (૫ ૩.૭૪, નિન્દાની વિવેક હોય ત્યારે પ્રાતિપદિકને સ્વાયંમા ક પ્રત્યય લાગે છે) હિપરના બાધમાં જણાવ્યું છે કે :

સ્વાયંમભિધાય સન્દો નિરપેક્ષો દ્રવ્યમાદ સમવેતમ્ ।

ઇમવનસ્ય ચ વચ્ને તિદ વચચ વિમલિ ચ ॥

અભિધાય લાન્વિદોવાન્ અપેક્ષમાણય કૃત્સ્તમાત્માયમ્ ।

પ્રિયજુત્તમાદિષુ પુન પ્રવર્તેડઠો વિમલસ્યન્ત ॥

‘શબ્દ ખીન કશાની અપેક્ષા રાખવા વિના, સૌથી પહેલાં, પોતાના અર્થનું અર્થોત્ સ્વરૂપ, જાતિ, શુભ, ક્રિયા અથવા સંબંધનું અભિધાન કરે છે (શબ્દ) ત્યારમાદ આ સ્વાયં જેમાં રહેલો છે એવા દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. અને તે દ્રવ્યનાં સિંગ, વચન અને વિલક્ષિતનું અભિધાન કરે ॥ ત્યારમાદ તે વિલક્ષિતનું શબ્દ પોતાનું સ્વરૂપ પૂર્ણ-પણે જાહેર કરાને, નિન્દા, પ્રશંસા, અને પ્રકર રૂપો બાજુ અર્થો સાથે સંબંધ પામે છે. સહેપમા, સ્વાયંનું અભિધાન કરનારા વિલક્ષિતનું પદને જ નિન્દા, પ્રશંસા અને પ્રકરનાં પ્રત્યયો, જેવા કે ક અથવા કન્ લાગે છે.

દેવદત્તાદિકૃત્સાયા વર્તેતે કૃત્સિત્કૃત્સિ ।

કૃત્સિવત્સા તુ યા કૃત્સા તર્થ કો વિધીયતે ॥૨॥

દેવદત્ત વગેરેની નિન્દા દર્શાવવા માટે કૃત્સિત શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. કૃત્સિત શબ્દમા રહેલી જે નિન્દા, તેને દર્શાવવા માટે ક પ્રત્યયનું (વિધાન) થયું છે. (૨)

કૃત્સિત, દેવદત્ત । (દેવદત્ત નિન્દા છે) એવા પ્રયોગમા કૃત્સા અર્થોત્ નિન્દાનો અર્થ દર્શાવવા માટે દેવદત્ત શબ્દની સાથે કૃત્સિત શબ્દ વાપરવામાં આવે છે સિંગ, સંખ્યા, વગેરે ઉપાધિવાળા દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા દેવદત્ત રૂપી પ્રાતિપદિક સાથે આ કૃત્સિત શબ્દ વપરાય છે.

કૃત્સિત કે અનુક્રમિત શબ્દો પોતે જ નિન્દા અને અનુક્રમણનો કાવ દર્શાવે છે તો પછી કૃત્સિત, અનુક્રમિત જેવા પ્રયોગો કેવી રીતે સમજ શકાશે ? આના પ્રયોગોમાં ક પ્રત્યય કૃત્સિત શબ્દ સાથે જોડાતાં પ્રત્યયાર્થ કૃત્સા અર્થોત્ નિન્દાનું અભિધાન કરશે. કૃત્સિતક શબ્દ દર્શાવે છે કે કોઈકને ખોટી રીતે નિન્દા કરવામાં છે અથવા નિન્દા દોવાથી તે નિન્દાને પાત્ર છે, અર્થોત્ નિન્દાના જ્ઞાન પ્રત્યેની નિન્દા ક પ્રત્યય દર્શાવશે હેવારાજ આ કૃત્સાને બાજુ કૃત્સા કહે છે તેમના જણાવવા પ્રમાણે કૃત્સિત માં કૃત્સાનો અર્થ પ્રાતિપદિક વડે વાચ્ય બને છે કૃત્સિતક મા બાજુ કૃત્સાનો અર્થ ક પ્રત્યય વડે દર્શાવાય છે.

પ્રકૃષ્ટ દ્વિ શુક્લદિપર્કસ્વાભિધાયક ।

પ્રકૃષ્ટસ્ય પ્રકર્ષે તુ તત્ત્વાદિર્નિધીયતે ॥૩॥

પ્રકૃષ્ટ શબ્દ, સફેદ વગેરે શુભોભા રહેલ પ્રકર્ષનું અભિધાન કરે છે પ્રકૃષ્ટનો પ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે તત્ત્વ વગેરે (પ્રત્યયો) લગાડવામાં આવે છે (૩)

‘અત્યંત મુખ્ય’ એવા અર્થ દર્શાવવા માટે શુસ્તરઃ અથવા પ્રકૃષ્ટ : કુવરુઃ પ્રયોગ વપરાય છે પરંતુ પ્રકૃષ્ટનો પ્રકર્ષ દર્શાવવા હોય તો તો તરફ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે, જેમકે પ્રકૃષ્ટગતઃ એ જ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠઃ માં પ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે શ્રેષ્ઠતમઃ અને વ્યેષ્ઠઃ માં પ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે વ્યેષ્ઠતમઃ પ્રયોગો વપરાય છે.

કુત્સિતત્વેન કુત્સ્યો ધા ન સમ્યગ્ વાપિ કુત્સિતઃ ।

સ્પશન્દાભિહિતે કેન વિશિષ્ટોઽર્થઃ પ્રતીયતે ॥૪॥

(કોઠક) નિન્ધ હોવાથી તેને કુત્સિત સમજવામાં આવ્યો છે અથવા તેને યોગ્ય રીતે નિન્ધ માન્યો નથી. પોતાના શબ્દથી જેનું અભિધાન થયું છે તેનો વિશિષ્ટ અર્થ ક પ્રત્યય વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. (૪)

ખીજ કારિકામાં કુત્સિતની કુત્સા દર્શાવવા માટે કુત્સિતઃ શબ્દને ક પ્રત્યય લગાડીને કુત્સિતકઃ પ્રયોગ થાય છે, જેમ દર્શાવવામાં આવ્યું. આ બાજતની સ્પષ્ટતા અહીં કરવામાં આવી છે.

કુત્સિતઃ એવા સામાન્ય શબ્દથી કથી વિશેષ અર્થ દર્શાવાતો નથી. કુત્સિત વ્યક્તિને તેના પોતાના કાંપોને લીધે નિન્ધ સમજવામાં આવે છે કે પછી શાશ્વ હોવા છતાં તેના કષ્ટુઓ વડે તેને નિન્ધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, એવી સ્પષ્ટતા એકલા કુત્સિતઃ શબ્દ ઉપરથી થતી નથી. કુત્સિતકઃ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તે વ્યક્તિને નિન્ધ સમજવાની માન્યતા જ નિન્ધ છે અને તેના કષ્ટુઓએ તેને નિન્ધ દર્શાવ્યો છે. એકમે કુત્સિતઃ શબ્દ સામાન્ય નિન્ધ કાર્ કરનાર નિન્દાલાપક વ્યક્તિ એવા અર્થ દર્શાવે છે. કુત્સિતકઃ શબ્દ બ્રહ્મહત્યા વગેરે મંહીર પાપ આચરનાર માટે વાપરવામાં આવે છે. આમ કુત્સિતઃ અને કુત્સિતકઃ એવા શબ્દો વચ્ચે અર્થ પરત્વે સ્પષ્ટ ભેદ છે.

ન ચ સામ્પ્રતિકી કુરસા મેવાભાવાત્ પ્રતીયતે ।

પૂચ્યતે કુત્સિતત્વેન પ્રશસ્તરત્વેન કુરસ્યતે ॥૫॥

(કુત્સા શબ્દના સ્વરૂપમાં) ભેદ ન હોવાથી (કુત્સિત શબ્દ ઉપરથી) વર્તમાન સમયની નિન્દા સમજાતી નથી. નિન્ધ હોય તે પૂર્વ અને છે અને સ્તુત્ય હોય તે નિન્ધ અને છે. (૫)

કુત્સિત શબ્દ અને કુત્સિતક શબ્દમાં ભેદ દર્શાવતી આ કારિકા છે. કુત્સિત શબ્દમાંથી પ્રાતિપદિકાર્ સામાન્ય નિન્દા અને કુત્સિતક શબ્દમાંથી પ્રત્યયપ્રાપ્ત વિશિષ્ટ નિન્દા એવા બે જુદા જુદા અર્થો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી કુત્સિત શબ્દ ઉપરથી નિન્દા વર્તમાન સમયની છે કે કેમ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી નિન્દા પદાર્થ નિન્દા પ્રત્ય હોય અને સ્તુત્ય પદ્ય દોઠ શકે. આના અર્થમાં ફરક પ્રત્ય લાગે છે. પા. મુ. પ્રસંગમાં ૬૧૧ (પ. ૩. ૧૬, પ્રસંગમાં વિવક્ષા હોય ત્યારે પ્રચરત અર્થના વાચક શબ્દને ૬૧૧ પ્રત્ય લાગે છે.) ઉપરના બાજમાં બાજ્યકારે સ્પષ્ટતા કરી છે કે પ્રસંગ અર્થને દર્શાવવામાં પ્રાતિપદિકને ૬૧૧ પ્રત્ય લાગે છે. તેને તે સ્વાર્થ લાગે છે. સ્વાર્થે તે શબ્દના વિંગ, વચન વગેરેને

અનુસરે છે જ. વાર્તિકકારે આ સૂત્ર અંગે જણાવ્યું છે કે જ્યારે અર્થોત્તર શબ્દ વગેરે શબ્દોને પશુ સ્વર પ્રાપ્ત થયા હોય, એમકે જન્ય, દસ્યુર, ચારહર, આદી પ્રાપ્ત્યર્થની વિશેષ રૂપરૂપતા માટે જ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે જન્ય: એટલે સાચો શબ્દ તે માન કાંઈ આવે. એમજ નહિ પરંતુ હાલ પશુ પીવે છે ગોરવ એટલે અર્થ જોર, તમારી અગિયાર કાળજી પશુ તે ચોરી એ દસ્યુર એટલે પાકો મુન્દેમાર, દોડતા ગાણસુતું લોહી પશુ પી એ એવો. આ ઉદાહરણોમાં નિઃશ એવા શબ્દ, ચોર અને દરમુત્ત શબ્દ, ચૌર અને હમુકમોની પ્રથમ કરવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ સંબંધમાં જે વખાણને પાત્ર છે તેને નિઃશ સમજવામાં આવે છે એવો અર્થ છે આમ હોવાથી કુલિત શબ્દને વિશેષ અર્થમાં જ પ્રાપ્ત મળાડવામાં આવે છે.

વિશેષણવિશેષ્યત્વં પદયોરુપજાયતે ।

ન પ્રાતિપદિકાર્યં તત્રેવ વ્યતિરિચ્યતે ॥૬॥

જે પદો વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યસ્વાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ત્યાં પ્રાતિપદિકના અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી (૧)

વિશેષણ વિશેષ્ય વહુલમ્ । (૨ ૧ પછી સમાનાધિકરણ વિશેષણ પદ વિશેષ્યપદ સાથે વિહારે તત્પરુપ સમાસમાં જોડાય છે) અને પ્રાતિપદિકાર્યવિધિપરિમાણસ્વરમાત્રે પ્રથમા । (૨ ૩ ૪૬, માત્ર પ્રાતિપદિકના સિંચના, પરિમાણના અને વચનના અર્થમાં પ્રથમા વિકલિત થાય છે) ઉપરના ભાષ્યવચનોને આધારે આ કારિકાનો વિચાર રજૂ થયો છે વિશેષણ । સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક વિશેષણવિશેષ્યબોધનવિશેષણશબ્દયોગ વિશેષ્યના દુવર્તનપ્રતિષ્ઠિ । માં જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રમાં કહેલા તત્પરુપ સમાસમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એવા પદોને ફેરફાર વિશેષણત્વ અને વિશેષ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ગૌણ પદ ક્યુ તે નક્કી કરી શકાતું નથી જણાવેલ એવા તત્પરુપ સમાસમાં ઉપસર્ગન પદ ક્યુ તે નક્કી કરી શકાતું નથી બીજા વાર્તિકમાં જણાવ્યું છે કે આને હોય ન કહેવાય કારણ કે જણાવેલ : સમાસમાં એક પદ અર્થોત્તર તિલા પ્રધાન છે અને બીજું પદ જુના, ઉપસર્ગન છે એવા જ પ્રયોગની વિવેચના છે, તો પશુ જણાવેલ ને બાદે સિદ્ધાન્ત: એવો સમાસપ્રયોગ થઈ શકતો નથી, કારણ કે બન્ને સ્વતંત્ર પ્રથમાન્ત શબ્દો છે અને તેમનો પ્રયોગ જુના તિલા જુના તિલા એમ થયો છે તેમાં ઉપસર્ગન પદ ક્યુ એવો સ્થૂળ તો જ્યારે બંને શબ્દો ગુણવાચક હોય, એમ કે સ્વચ્છવુર ત્યારે જ થાય પરંતુ જણાવેલ મા તો એક પદ દ્રવ્યવાચક અને બીજું ગુણવાચક છે તેથી દ્રવ્યવાચક પદ પ્રધાન પદ જ હોઈ શકે.

બીજા સૂત્ર પ્રાતિર્જિવાર્થ = ૧ ઉપરના ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમા માટે પ્રાતિ-પદિકાર્ય, સિંગ, પરિમાણ અને વચનને જ નિશ્ચિત માનવામાં આવતા, સમાનાધિકરણ વીર, પુરુષ । જેવા ઉદાહરણોમાં પ્રથમાના વિધાન માટે જુદો નિયમ કરવો જોઈએ કારણ કે પ્રાતિપદિકાર્ય વગેરે ઉપસર્ગ વિશેષ અર્થ આ ઉદાહરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પ્રથમા થશે નહિ. આ વિશેષ અર્થ છે, પુરુષ શબ્દમાં વીર એવા વિશેષણ શબ્દને કારણે પ્રાપ્ત થતું વિશેષ્યત્વ અને પુરુષ શબ્દમાંથી વીર ને પ્રાપ્ત થતું વિશેષણત્વ, આ અંગે

સમાધાન વાર્તિક દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું છે કે વીરઃ પુણ્યઃ માં પ્રતિપદિકાર્થ ઉપરાંત જે વિશેષ અર્થ મળે છે તે, તે સંપ્રદેશના પરસ્પર સાન્નિધ્યને કારણે પ્રાપ્ત થશે. વાક્યાર્થ જ છે.

વિશેષ્યં સ્યાદનિર્ણયં નિર્ણયાર્થો વિશેષણમ્ ।

પરાર્થત્વેન શ્લેષત્વં સર્વેષામુપકરત્કમ્ ॥૭૦॥

(૮૦પ૩૫) વિશેષ્ય જાણીતું નથી અને શુભ, ક્રિયા, વગેરે જરાબર જાણીતા અર્થો વિશેષણ છે. (શુભ, ક્રિયારૂપી) જ્યાં પોતાના આશ્રય ઉપર ઉપકાર કરનારાં વિશેષણો પીળાને (અર્થોત્ વિશેષ્યને) અર્થે હોવાથી શ્લેષરૂપે છે. (૭)

વિશેષણ અને વિશેષ્ય એવા સંબંધો અવધર્મ છે. વિશેષણ બેદક અર્થોત્ એક વિશેષ્યને પીળા વિશેષ્યથી સુદૃઢ દસીવનારું છે અને વિશેષ્ય વિશેષણ દ્વારા ભેદ છે. વિશેષ્ય જે સાધ્ય છે તે પ્રધાન છે અને વિશેષણ જે સાધક છે તે અપ્રધાન ॥ ૮૦પનો ક્રિયા સાથે સંબંધ પીળા કોઈની મદદ વિના થાય છે. પરંતુ શુભને ક્રિયા વગેરે સાથેના સંબંધ પીળા દ્રવ્ય દ્વારા અર્થોત્ પરાક્ષ છે. આમ સાધ્યસાધકભાવ અને ભેદભેદભાવ ઉપરથી વિશેષ્યવિશેષણભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિભક્તિભેદો નિવમાદ્ ગુણગુણ્યભિવાયિનોઃ ।

સામાનાધિકરણ્યસ્ય પ્રસિદ્ધિર્દ્રવ્યશબ્દયોઃ ॥૮૧॥

(ગૌણ) શુભ અને (પ્રધાન) શુભીતું અવિધાન કરનારા (સંબંધો)ની ભુકી વિકાકિત નિયત છે. સમાન વિકાકિતમાં હોય ત્યારે તે સંબંધો દ્રવ્યતા વાચક અને છે. (૮)

પદસ્ય શુભઃ । એવા પ્રયોગમાં વસ્તુ સંબંધ દ્રવ્યત્વ અવિધાન કરે છે, અને શુભઃ શુભતું અવિધાન કરે છે. આ પદો વચ્ચે શુભપ્રધાનભાવ સ્થાપિત છે, અહીં ગૌણ પદ વસ્તુ પ્રધાન પદ શુભઃ ના ઉપકાર માટે તૈયાર થયેલું હોઈ તેને ગૌણપદની વિકાકિત અર્થોત્ પદી વિકાકિત પ્રાપ્ત થાય છે પ્રધાનપદ શુભઃ વસ્તુના ઉપકાર માટે હોઈ તેને પ્રથમા ભાગે છે. આમ બંને વચ્ચે વિકાકિતભેદ નિયત છે. સમાનાધિકરણ્ય પદો વીરઃ પુણ્યઃમાં બંને પદો દ્રવ્યસંબંધો છે. તેથી ત્યાં પ્રથમા પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યેડનિર્ણયિતજાતીયે કૃત્ત્વશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ।

અનિર્ણયિતગુણે ચૈર્વ તિલ્લશબ્દઃ પ્રવર્તતે ॥૮૨॥

કૃત્ત્વ (કાણું) સંબંધ (કૃત્ત્વત્વરૂપી) જાતિના જ્ઞાન વિનાના દ્રવ્યના અર્થમાં પ્રયોગ્ય છે, જે પ્રમાણે તિલાઃ (તલ) સંબંધ તે (શુભ)ના જ્ઞાન વિનાના દ્રવ્યના અર્થમાં વપરાય છે. (૯)

તિલ્લશબ્દઃ પ્રયોગમાં વસ્તુ સંબંધ કૃત્ત્વ શુભ દ્વારા દ્રવ્યનો ભોધ કરાવે છે પરંતુ તે દ્રવ્ય (તલ)ની જાતિનો ભોધ કરાવતો નથી. બીજા સંબંધ તિલાઃ દ્રવ્યવાચક છે. આ દ્રવ્યનો ભોધ તિલ્લ જાતિ દ્વારા થાય છે, પરંતુ તેના કૃત્ત્વ શુભનો ભોધ થતો નથી.

સામાન્યાનામસંવન્ધાત્ તૌ વિશેષે વ્યવત્થિતૌ ।

રૂપમેદાદ્ વિશેષં તમભિવ્યક્તુ' ન શક્નુતઃ ॥૧૦॥

(તેમના) સામાન્ય અર્થો વચ્ચે સંબંધ ન હોવાને લીધે વિશેષ અર્થમાં જાણીતા બનેલા તે બે (શબ્દો) તેમના સ્વરૂપો જુદાં ન હોવાને કારણે, તે વિશેષ અર્થને વ્યક્ત કરી શકતા નથી (૧૦)

કારિકા નં. ૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુળ શબ્દના દ્રવ્ય અર્થને બોધ થાય છે, પરંતુ જાતિને બોધ થતો નથી. બીજી રીતે કહીએ તો કૃષ્ણ શબ્દમાં તિલજાતિની અને તિલશબ્દમાં કૃષ્ણ ગુણગુણ દ્રવ્ય રૂપી વિશેષની વિવક્ષા છે. આ શબ્દો જ્યારે વાક્ય રૂપે ન હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે સંબંધ હોતો નથી, પરંતુ કુળાઃ શિલાઃ એવાં વાક્યરૂપે તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વક્તાના મનમાં કૃષ્ણ શબ્દથી તિલની વિવક્ષા અને તિલ શબ્દથી કૃષ્ણની વિવક્ષા થાય છે, આની વિવક્ષા અને વાક્યરૂપે રહેલા આ શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ ભોતના મનમાં દૃઢ બને છે.

તાવેયં સન્નિપતિતૌ ભેદેન પ્રતિપાદ્ને ।

અપચ્છેદમિવાધાય સંશયં વ્યપર્જવતઃ ॥૧૧॥

દ્રવ્યનેા વિશેષ રૂપે બોધ કરાવવા માટે આ પ્રમાણે સંબંધ પામેલા તે બે શબ્દો ક્ષિન્નતાને સ્થાપીને સંશયને દૂર કરે છે. (૧૧)

કુળાઃ અને શિલાઃ શબ્દોનાં સામાન્ય અર્થરૂપોમાં ભેદ હોતો નથી. જ્યારે તેઓ વાક્યરૂપે ન હોય ત્યારે તેઓ તેમના વિશેષ અર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી. પરંતુ આવા અર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરવા માટે જ્યારે વાક્યમાં તે સંબંધ પામે છે ત્યારે કૃષ્ણ અને તિલ વચ્ચેના ભેદને સ્પષ્ટ કરીને તેમને અંગે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા રહેવા દેતા નથી. બીજી રીતે કહીએ તો અગાઉ તેમની જાતિ, દ્રવ્ય અને ગુણ અંગે જે શંકાઓ રહેતી હતી, તેમને તે દૂર કરે છે. કૃષ્ણ શબ્દ કાળા રંગરૂપી ગુણ અને તેની સાથે રહેલી તિલજાતિનો બોધ કરાવે છે, અને તિલશબ્દ તિલદ્રવ્ય, તિલજાતિ અને કૃષ્ણ ગુણનો બોધ કરાવે છે. વિશેષર્થ વિશેષેણ बहुलम् । पा. सू. २.१.५७ ઉપરનાં લાઘવવચનોને કુળશબ્દસ્તિલશબ્દના-નિર્લઘવમાનો વિશેષવચન સંપદ્યે । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंलघवमानो विशेषवचनः संपद्यते । ને હેવાસામે પોતાના બ્યાખ્યાનની પુતિ રૂપે રજૂ કર્યો છે.

द्रव्यात्मा गुणसंसर्गमेदादाश्रीयते इयम् ।

जातिसंक्वभेदाच्च द्वितीय इव गृह्यते ॥१२॥

(તિલ) દ્રવ્ય, (કૃષ્ણ) ગુણ સાથેના સંસર્ગરૂપી વિશિષ્ટતાને કારણે (તેવું) જુદું સમજાવામાં આવે છે. (તિલત્વ) જાતિ સાથેના સંબંધરૂપી વિશેષતાને લીધે જાણે બીજું હોય એમ તે સ્વકારણ છે. (૧૨)

કૃત્તિલાઃ પ્રયોગમાં વિશેષજુવિશેષજાતવરૂપ સંબંધની ચર્ચા થયો પછી હવે આ ચર્ચાના સંદર્ભમાં સામાનાધિકરણની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

સામાનાધિકરણ બે પ્રકારનું છે. જુદા અર્થનિમિત્ત માટે વપરાતા સંબંધોનું એક અર્થમાં અવરચાન-આ એક પ્રકાર છે. આ પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવે તો ભુદા મટિતિનિમિત્ત માટે વપરાતા કૃત્તિલાઃ અને તિલાઃ સંબંધોનો વિશેષજુવિશેષજાત ■ જામ યામ નહિ (યદિ સમાના-મિશેષજાત તદા વિશેષજાતોર્જાત્ત્વાત્; તથોઃ જોવપન્નઃ મેદાધવસ્વાત્-હેલારાજ). સામાના-ધિકરણનો બીજો પ્રકાર છે, જે અર્થોનું એક આશયવાળા હોય અર્થોત્ અધિકરણમાં પ્રાપ્ત થયું. આ પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવે તો શુદ્ધ અને દ્રવ્ય એવા કૃષ્ણ અને તિલ માટે કોઈક બીજું અધિકરણ ન હોવાથી, તે બે વચ્ચે સામાનાધિકરણ પ્રાપ્ત થશે નહિ, કારણકે વિશેષજુવિશેષજાત તો શુદ્ધ અને દ્રવ્ય વચ્ચેનો જ હોય છે. હવે શુદ્ધ અને દ્રવ્ય-જાતિ માટે આવું એક અધિકરણ સ્વીકારીએ તો વિશેષજુવિશેષજાત થશે નહિ, કારણકે દ્રવ્યને શુદ્ધ અને જાતિરૂપે જુદા સમજાવનારા તે કૃત્તિલાઃ પ્રયોગમાં તે કૃત્તિલાઃ અને તિલ સંબંધો વચ્ચે સંબંધ થશે નહિ.

એકમું દ્રવ્ય વ્યવહારમાં સંબંધ દ્વારા વપરાયને યોગ્ય બનતું નથી. તેની શુદ્ધ કે જાતિ-રૂપ ઉપાધિએ સાથેનું હોય ત્યારે તે વ્યવહારમાં વપરાય છે. તેથી કૃષ્ણ શુદ્ધ સાથે સંબંધ-વાળું કૃત્તિલ નામે એક દ્રવ્યરૂપ વપરાય છે. તિલત્વ જાતિ સાથે સંબંધવાળું બીજું દ્રવ્યરૂપ સમજાય છે. એક જ નિરંજ દ્રવ્યને તેની શુદ્ધ અને જાતિરૂપ ઉપાધિ સાથે જુદી રીતે સમજાવું કરવામાં આવ્યું હોવાથી, કારિકામાં દ્વ સંબંધ વપરાયો છે.

નિમિત્તૌરભિસંબંધાદ્ યા નિમિત્તસરૂપતા ।

તસ્યૈકાવાપિ નાનાત્વં રૂપભેદાલ્પકરૂપતે ॥૧૩॥

(જાતિ, શુદ્ધ, વગેરે) નિમિત્તો સાથે સંબંધથી (દ્રવ્ય)નું નિમિત્તો સાથેનું જે સરખાપણું દેખાય છે, તે સરખાપણાને લીધે એક (દ્રવ્ય)નું અનેકત્વ જુદાં રૂપોને કારણે કદમવામાં આવે છે. (૧૩)

શુદ્ધ અને જાતિ રૂપી નિમિત્તો સાથેનું દ્રવ્ય તેમના જેવું દેખાય છે. આમ થતાં એક નિરંજ દ્રવ્ય જાણે જુદું જુદું હોય તેવી કદમના થાય છે.

દ્રવ્યાધરૂપા તૃતીયા ■ યસ્યાં સંસંગ્યતે દ્વયમ્ ।

તયોરવસ્યયોર્મેદાદાપ્રયત્વે ત્રિયુગ્યતે ॥૧૪॥

જેમાં બે (જુદાં દ્રવ્યરૂપો) સંસર્ગને પામે છે તે, દ્રવ્યની ત્રીજી અવસ્થા છે. બે અવસ્થાઓથી જુદી હોવાને કારણે તે (ત્રીજી) તેમના આશય તરીકે યોજવામાં આવે છે. (૧૪)

સુદ્ધૈકં મિદતે મિન્નમેકલ્લં ચોપગચ્છતિ ।

સુદુષ્યાવસ્થા વિમજ્યન્તે સા હર્યસ્ય વિધાયિકા ॥૧૫॥

બુદ્ધિ દ્વારા એક વસ્તુ વિલક્ષ્યરૂપે સમજાય છે અને વિલક્ષ્ય સમજાતી તે એકત્વને પામે છે. બુદ્ધિને કારણે જ (પદાર્થની) અવસ્થાઓ વિલક્ષ્યને પામે છે. વસ્તુનું નિર્ગોણ કરનારી તે (બુદ્ધિ) જ છે. (૧૫)

કારિકા ૧૪માં જણાવ્યું કે કુળતિલાઃ જેવા સમાનાધિકરણ પ્રયોગમાં એક જ તિલા દ્રવ્યમાં ત્રણ અવસ્થાઓ સમજવામાં આવે છે. આ કારિકામાં, આવી કલ્પનાનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પદાર્થને બુદ્ધિમાં જેવા પ્રદર્શ કરવામાં આવે તેવા શબ્દો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. કુળાઃ અને તિલાઃ શબ્દો કુળતિલાઃ સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એમ બે પદો રૂપે હોય છે. વાક્યમાં તે બેની ભિન્નતા એકત્વને પામે છે. પદાર્થો બુદ્ધિમાં આવી જુદી જુદી અવસ્થાઓ રૂપે છે હેવારાજ જણાવે છે કે સમાસની અવસ્થા પહેલાં કુળ અને તિલાઃ શબ્દો બે અવસ્થાઓનું અભિધાન કરે છે. સમાસ બનતાં તેમની વચ્ચેના બેદ અદ્યત્ત બને છે અને તેથી તે શબ્દો બે પદોના સમુદાયરૂપ એક અભિન્નપદ કુળતિલાઃ તરીકે વપરાય છે (તથા જ પ્રાજ્ઞ સમાસોદ્વાધિમેદાચ્છુરિતસ્ય દ્રવ્યદ્વલ્પામિધાનમ્ । સમાસે દ્વ મેવસ્તિરોહિતઃ । ષોડશો-તથૂર્થ ઇતિ પદમણ્ડપાત્મકમેકં પદમભેદેન કુળતિલા ઇત્યર્થનમિધતે ।

- હેવારાજ)

વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ સુબુધ્યા નાનાર્થકલ્પના ।

તથા કલ્પિતભેદઃ સન્ અર્થાત્મા વ્યવવિદયતે ॥૧૬॥

વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ (એકલો હોવાથી સુખ્ય બ્યવહારનો વિષય ન બનનાર શબ્દને, સુખ્ય બ્યવહાર માટેનું કાર્ય લાગુ પડે છે.) વાર્ત્તિકમાં (જણાવ્યા પ્રમાણે) બુદ્ધિમાં અનેક અર્થોની કલ્પના થાય છે તેવી બુદ્ધિ વડે એકની કલ્પના કરવામાં આવતાં એક અર્થ અનેક રૂપે કહેવાય છે. (૧૬)

બુદ્ધિ વડે કલ્પવામાં આવેલ બેદબેદબ્યવહાર વાર્ત્તિકકાર કલ્પાવનને પણ અભિમત છે એ વાત આ કારિકામાં કહેવામાં આવી છે.

આચ્છન્નવદેકસ્મિન્ ૧ (૧. ૧ ૨૧ આદિ અને છેલ્લા વર્ણુ મટે જણાવેલું કાર્ય, ૮૫માં એકજ વર્ણુ હોય ત્યાં થાય છે) સુત્રને બદલે વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ । એવું સુત્ર કરવું જોઈએ, એવા વાર્ત્તિકરૂપ આ કથન જણાવે છે કે કોઈ નિમિષને કારણે જેને સુખ્ય બ્યવહાર ક્ષણ પડે છે એવા શબ્દ મટેલું કાર્ય, જે, એકલો હોવાથી સુખ્ય બ્યવહારનો વિષય બનતો નથી, તેને થાય છે. વાર્ત્તિક ૫માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આણું કચન કયાં વિના લોભ્યસ્થાન ઉપરથી જ વ્યવદેશિવદેશાવ સિદ્ધ થાય છે. લોકબ્યવહારમાં ગ્રામ શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. તે પ્રમાણે અનેક દીકરી હોય ત્યારે અને એક દીકરી હોય ત્યારે પણ આ માટે મેટિ, આ મારો વચ્ચો, આ મારો નાનો, એમ કહેવાય છે.

જેમ અનેક વર્ણોનો સમુદાય એટલે પદ, અનેક પદોનો સમુદાય એટલે શ્રવ્ય અને અનેક શ્રવ્યોનો સમુદાય એટલે સુક્ત કહેવાય છે તેમ, એક વર્ણુનું પદ, એક પદની શ્રવ્ય અને એક શ્રવ્યનું પદ સુક્ત કહેવાય છે. લોકન્યવહારની જેમ બ્રાહ્મચર્યશાસ્ત્રમાં પશુ ભેદકરપના અને અભેદકરપના હોવાથી વ્યવશેષવેદકસ્મિન્ એવું સૂત્ર કરવાની જરૂર નથી.

વાર્ત્તિકકારે ઠરેલી ચર્ચા ઉપરથી ભર્તૃહરિ પોતાના વિચાર અંગે પુષ્ટિ મેળવે છે. અને જણાવે છે કે છુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતા ભેદન્યવહાર અને અભેદ ન્યવહારને કારણે એક જ વસ્તુની અનેક અવસ્થાઓ સમજાશે અને એક જ અર્થોમા અનેક રૂપે બદલાય શકે.

ક્રિયાભેદેન દૃષ્ટાન્તમદમાદીનાં પુનઃ પુનઃ ।

કિંચિદ્ દર્શનમન્યેન દર્શનેનાપદિશ્યતે ॥૧૭॥

જુદી જુદા ક્રિયાઓમાં વારંવાર ભેદમાં આવેલા ઘંટીના પથરા વગેરેના એક (ચોક્કસ) કાર્યનું દર્શન તેના બીજા (કાર્યના) દર્શનના અંશધર્માં સિન્નરૂપે જણાવાય છે. (૧૭)

ઘંટીનું પદ જણવું, બરફનું એવી અનેક ક્રિયાઓ કરતું હતું. હવે તે જણવાની એક ક્રિયા કરે છે. આમ ક્રિયાઓમાં સિન્નતા અર્થાત્ અનેકત્વ દર્શાવાય છે આ અનેકત્વ અને એકત્વ છુદ્ધિમકરિપત છે (નાગાક્રિયાસંબન્ધિયઃ શિલાપુવક્ત્વેરમેચ્છિક્ષવાસંબન્ધિ પ્રતિનિયત્ શરીરમિતિ ।—હેલારાજ)

પ્રયોગભેદાદ્ ધાતુનાં પ્રકલ્પ્ય ચતુરૂપતામ્ ।

ભેદાભેદાણુપાદાય 'જગચિદેકાદ્વચ્ચમુચ્યતે ॥૧૮॥

ધાતુ(રૂપો)ના જુદા જુદા વપરાશ ઉપરથી તેમનાં અનેક સ્વરૂપોની કલ્પના કરીને, લોક અને અભેદને આધારે કેઈવાર તેમને એક સ્વરવાળા કહ્યા છે. (૧૮)

પ્રમાણઃ દ્વે પ્રથમ્બ ૧ (૧.૧.૧. એક સ્વરવાળા પદના પહેલા ભાગનું દ્વિત્વ કરવું) સૂત્રમાં પ્રમાણઃ શબ્દને, 'જેમાં એક સ્વર છે એવો ધાતુ' એમ બહુગ્રીહિ સમાસ માનવામાં આવ્યો છે. હવે ૬ (જણ) ધાતુમાં એક જ સ્વર હોઈ તેને એકાચ્ચ કેવી રીતે કહેવો? બહુગ્રીહિમાં અન્ય પદાર્થ કોને સમજાવે? વૃષિ, અશ્વમ્, રત્ન, દાઢી, એવાં ૬ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રયોગમાં હોવાથી ૬ માં એકાચ્ચત્વની કલ્પના કરવામાં આવી છે. અહીં પ્રયોગભેદને લીધે ભેદકરપના સમજવામાં આવી છે વારંવારમાં ભેદ નથી. આવી ભેદકરપના છુદ્ધિપ્રાપ્ત છે.

અન્યન્યતિરેકાભ્યામર્થવાન્પરિકલ્પિતઃ ।

પરો પાત્યર્થચિગમાદ્ વર્ણત્વેનોપચર્યતે ॥૧૯॥

અન્ય અને વ્યતિરેક વડે તે (૬) ધાતુને અર્થવાન્ માનવામાં આવ્યો છે. (જુદિવડે) ધાતુના અર્થની પ્રાપ્તિને લીધે એક સ્વરવાળો તે વર્ણ તરીકે જણાવાય છે. (૧૯)

ઠારિકા ૧૮ માં સૂચવ્યા પ્રમાણે ૬ ધાતુના અન્યેક પ્રયોગો, જિતિ, જગત્ત્વ માગ્ન વગેરે વાક્યમાં હોય છે. પ્રત્યક્ષ જુદા હોવા છતાં ધાતુ એક જ હોવાથી અન્યથા એક અર્થ મળે અને પ્રત્યયો સમાન પણ ધાતુ જુદો હોય તો ૬ ધાતુનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી ૬ ધાતુને આમ અન્યથા અને વ્યતિરેકથી અર્થવાનું સમજવામાં આવે છે. આ ૬ ધાતુએક વર્ણવાનો માનવામાં આવ્યો છે.

દ્રવ્યસ્થાનઘનત્વસાદ્ બુદ્ધી નાના કથપસ્થિતા. ।

આશ્રયધર્મિધર્મણેત્યર્થ પૂર્વેભ્ય આગમઃ ॥૨૦॥

તેમાં ત્રણ જુદાં જુદાં દ્રવ્યો આશ્રય અને આશ્રયી રૂપે, બુદ્ધિમાં ૬૬ જાને છે એવી રીતે ૫૨-૫૨ છે. (૨૦)

બુદ્ધિ બેઠને આધારે સામાનાધિકરણ સમજાય છે, એ જામતને આ ઠારિકામાં સમજાવવામાં આવી છે, કૃષ્ણતિલાઃ એવા સામાનાધિકરણ પ્રયોગમાં એક ભતિરૂપ, બીજું શુભરૂપ અને ૧૦ પહેલાં બેના સમુદાયરૂપ, એમ ત્રણ જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સમજાય છે. પહેલાં બે આડી છે અને ત્રીજું તેમનો આશ્રય છે, તેમની વચ્ચે આશ્રયપ્રાપ્તિલાવ છે. આવી રીતે વિપણવિશેષજાવરૂપ સામાનાધિકરણ સમજાય છે.

ધ્માનાધિકરણ્યં ચ શબ્દયોઃ કૈશ્ચિદિષ્યતે ।

વિવળવિશેષ્યતઃ સંજ્ઞાસંજ્ઞિત્યમેવ ચ ૨૧॥

કેટલાકના મતમાં સામાનાધિકરણ શબ્દો વચ્ચે હોય છે, વિશેષણવિશેષ્યભાવ અને સંજ્ઞાસંજ્ઞિત્ય પણ તેમની વચ્ચે જ હોય છે. (૨૧)

અર્થના સામાનાધિકરણની વાત કર્યા પછી હવે શબ્દોના સામાનાધિકરણની વાત કરવામાં આવે છે, કૃષ્ણતિલાઃ પ્રયોગમાં કૃષ્ણાઃ અને તિલાઃ શબ્દો શુભ અને ભતિ-વિશિષ્ટ દ્રવ્યનું અભિધાન કરતા ટોઈ તેમનું સમાન અભિધેય છે અને તેથી તેમનું સામાનાધિકરણ કહેવા છે, કૃષ્ણ શબ્દ તિલ શબ્દને બીજા દ્રવ્યથી ભિન્નપણે દર્શાવે છે તેથી તે તિલનું વિશેષ છે અને તિલ શબ્દ કૃષ્ણ સિવાય બીજા રંગવિશેષનું પ્રતિપાદન કરતો ન હોવાથી વિરલ છે. એ પ્રમાણે વૃક્ષ શબ્દ તિલ શબ્દનો સહાય છે અને તિલ શબ્દ સંજ્ઞી છે અને તેથી વચ્ચે સહાયસંજ્ઞિત્યાવ સંજ્ઞા છે. બુદ્ધિરાદેષ । પા. ૫. ૧-૧૧. (આર્યની શક્તિ સંજ્ઞા ૧૧ છે)માં શક્તિ શબ્દ સંજ્ઞા છે અને આર્ય સંજ્ઞી છે.

કેપાન્નિવગાતિગુણયોરેક્યર્થસમવેતવોઃ ।

વૃત્તિઃ કૃષ્ણતિલેષ્વિષ્ટા શબ્દે દ્રવ્યભિધાયિની ॥૨૨॥

કેટલાકના મતમાં, શબ્દ બ્યારે દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે ત્યારે કૃષ્ણતિલાઃ (પ્રયોગ)માં એક અર્થમાં સમાનાય સંજ્ઞાથી રહેલાં વ્યતિ અને શુભનો સમાસ થયે છે. (૨૨)

કૃત્તવિભાગાઃ પ્રયોગમાં બે પદોનો એકાચિન્નવચ્ચ સમાસ થોડો થશે આવો સમાસ પદો અને તેમના અર્થો વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપ સંબંધ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં થાય છે. અહીં તિલત્વ ભતિ અને કૃષ્ણ ગુણનો તિલ રૂપી દ્રવ્યમાં આશ્રય છે, કૃષ્ણ થઈ વડે વાચ્ય ગુણ વિશેષણ છે.

તિલ શબ્દ વડે અતિરિચિષ્ટ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન થતાં કૃષ્ણ શબ્દ તેના પ્રવૃત્તિનિર્ણય રૂપ બની વિશેષણ બને છે આમ શબ્દો વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ દ્રવ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંતુ રૂપરસાદોનામાશ્રયો નામિચીયતે ।

દ્રવ્યાભિધાનેન વિના તત્ત્વે દુર્મદ્ભાવિનઃ ॥૨૩॥

રૂપ, રસ વગેરેના આશ્રયો વિદ્યમાન હોવા છતાં, દ્રવ્યના અભિધાન વિના તેમનું અભિધાન થતું નથી તેથી તેઓ દુર્મદ્ સમાસમાં જોડાય છે. (૩)

રૂપરસો અથવા રૂપરસગુણાઃ જેવા સમાસપ્રયોગોમાં ફક્ત ગુણનું અભિધાન થાય છે, તેમના દ્રવ્યરૂપ આશ્રયો વિદ્યમાન હોવા છતાં દ્રવ્યનું અભિધાન થતું ની, કારણ કે તેમના દ્વારા દ્રવ્યનો બોધ થતો નથી. કૃષ્ણ એવા ગુણવાચક શબ્દ દ્વારાના દ્રવ્યરૂપ આશ્રય તિલ શબ્દનું અભિધાન થાય છે સામાન્ય રીતે ગુણ આશ્રય વિના હોઈ શકે નહિ, તેથી રૂપરસો માં દ્રવ્યનું અભિધાન અભિધાથી નહિ પરંતુ અર્થોપાદાન દ્વારા થાય છે. તેથી તેમની વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ ન હોવાથી સામાન્યધિકરણ નહિ અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતો સમાસ તત્પરુપ નહિ પણ દુર્મદ્ થાય છે.

દ્રવ્યાભિધાયી કૃત્તવાદિરાકાદ્ભાવાન્ પ્રવર્તતે ।

નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાત્ તત્ તિલ્લઘૌ ન વિયતે । ૨૪।

દ્રવ્યનું અભિધાન કરનાર કૃત્તવ વગેરે શબ્દો દ્રવ્યની સ્પષ્ટિવાચના બની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (પ્રવૃત્તિના) નિમિત્ત(રૂપ ભતિ)નું અનુસરણ કરતાં હોવાથી, તિલ વગેરેમાં તેથી સાકાંક્ષ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી (૨૪)

અન્ય : (કૃત્તવિભાગ, રૂપરસો) દ્રવ્યાભિધાયી કૃત્તવાદિ(શબ્દઃ) દ્રવ્યવિવરણભાવાદ્ભાવાદ્ (તત્) (ક્રિયામાં) પ્રવર્તતે । નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાત્ તત્ (સાકાંક્ષપ્રવૃત્તિ) દિરાદો ન વિયતે ।

કૃત્તવિભાગાઃ પ્રયોગમાં કૃત્ત અને વિભાગાઃ અનુક્રમે ગુણ અને રૂપી અર્થોત્ દ્રવ્ય છે. ગુણનો ક્રિયા સાથે સાકાંક્ષ સંબંધ નથી પરંતુ દ્રવ્ય દ્વારા છે, તે દ્રવ્યની સાકાંક્ષાવાળો ગુણ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

કોઈવારે ગુણોનો દ્રવ્યથી સ્વતંત્રપણે વર્ણન થાય છે, ગુણનાં કાપત્તિ અને વિનાશ દ્રવ્યના સંદર્ભમાં હોય છે; તેથી બાહ્યજરાઓમાં મનુષ્યમનુષ્ય વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

ભતિનો દ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ અવિભાજ્ય અને આવરક છે, કારણ કે ઉત્પત્તિથી વિનાશ સુધીનો ભવિનો દ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ અવિભાજ્યરિતિ છે. તિલ જેવા દ્રવ્યશબ્દો

જાતિ દ્વારા જ ક્રિયા સાથે સંબંધ હોય છે. ગુણને જેમ દ્રવ્યની અપેક્ષા છે અર્થાત્ દ્રવ્યના સંદર્ભમાં જ અપેક્ષાવાળો બની તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ જાતિની વ્યાપ્તમાં નથી, કારણ કે જાતિ વિનાના દ્રવ્યની કોઈ કદના થઈ શકતી નથી. (યદા દિ ગુણો દ્રવ્યજાદુરો મયન્ કિદધા દ્રવ્યસ્વરૂપિના સમન્વયમેષિ, જૈવં જાતિઃ, સદ્વિત્તસ્ય દ્રવ્યસ્વાભાવાત્ । આંતમસ્ત્યેવ દિ જ્ઞા તમ્યેષિ જાદિમદ્ દ્રવ્યં ક્રિયાયોગી (—હેલાસજ) તેથી જાતિયુક્ત દ્રવ્યને વિશેષ્ય અને પ્રધાન સમજાવવામાં આવ્યું છે. ગુણ અને ગુણીનો બોધ કરાવનારા ગુણ અને દ્રવ્યશબ્દોનો પરસ્પર વિશેષ્યવિશેષ્યભાવ નિયત છે.

एवं जातिमति द्रव्ये प्रत्यासन्ने क्रियां प्रति ।

गुणधर्मगुणायिष्टं द्रव्यं भेदाय कल्पते ॥२५॥

આ પ્રમાણે જાતિયુક્ત દ્રવ્ય ક્રિયા સાથે સંબંધ હોઈ, ગુણસ્વભાવરૂપી ગુણથી વ્યાપ્ત દ્રવ્ય, જાતિયુક્ત દ્રવ્યથી જુદું સમજવામાં આવે છે (૨૫)

તિલ શબ્દથી તિલજાતિનો બોધ થાય છે. આણું જાતિયુક્ત દ્રવ્ય ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ તેનો ક્રિયા સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ સમજાવ છે. જળ શબ્દ ગુણયુક્ત દ્રવ્યનો બોધ કરાવે છે. આવા દ્રવ્યનો જાતિયુક્ત દ્રવ્યની જેમ ક્રિયા સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. જળ શબ્દ વિશેષ્ય છે અને જાતિયુક્ત તિલ શબ્દ વિશેષ્ય છે. નીલોત્પલ' વગર (તે નીલકમળ જુએ છે), ફાવડુ ફલ જાતિયુક્ત (તે સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે), દુરમિ કુદુરમ' જાતિપ્રતિ (તે ગુમ'થી ટૂંક થાય છે), વર્ક'ગણિત' પરાગણિત (તે ખરબચડા પથરાને ખડકે છે) પ્રયોગોમાં ૩૫, ૨૫, ૩૫, ૨૫થી વગેરે જોણું, આણું, સંધણું, અડકણું વગેરે ક્રિયાઓ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધવાળો નથી, પરંતુ તે તે દ્રવ્યો દ્વારા તેમનો ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે. કલ્પલસ્ય ધર્મ' વગર (કું કમળનું ૩૫ જોઈ જુ) પ્રયોગમાં ગુણનો ક્રિયા સાથે સંબંધ દ્રવ્ય દ્વારા જ થાય છે.

गुणमात्राभिधायित्वं केचिदिच्छन्ति वृत्तिषु ।

अजाधादिषु संबन्धाद् रूढीनामिव रुचिभिः ॥२६॥

કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે અજાશવ વગેરે (સમાસ)માં ફેલિશબ્દોના ખીળ ફેલિશબ્દો સાથેના સંબંધને કારણે વૃત્તિમાં (દ્રવ્ય) કેવળ ગુણનું અભિધાન કરે છે. (૨૬)

કૃષ્ણાઃ તિલઃ પ્રયોગમાં કૃષ્ણાઃ શબ્દ ગુણ દ્વારા ૬૧નો બોધ કરાવે વિશેષ્ય ૩૫ બની સિપસજ'ના ૫૬ તરીકે તત્તુરુપ સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણાવવામાં આવ્યું. કેટલાકના મતમાં આ શબ્દો જગરે સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જળ શબ્દ સ્વતંત્ર રીતે ગુણ દર્શાવે છે, દ્રવ્યની વ્યાકરણિકતા બનીને નહિ. કૃષ્ણગિલાઃ સમાસમાં તિલ શબ્દ વડે દ્રવ્યનો બોધ થતો હોવાથી જળ શબ્દથી ફરીવર દ્રવ્યનો બોધ કરાવવાની જરૂર નથી. રાગગુણઃ શબ્દમાં રાગનું શબ્દ દ્રવ્યનો બોધક હોવા છતાં સમાસમાં પ્રાપ્ત થઈને પુરુષનું વિશેષ્ય બનીને વિશેષ્યવિશેષ્યભાવ સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને ગુણનો બોધ કરાવે છે. એ

પ્રમાણે જગાધર : એવા સમાસમાં જગ અને જથ એવા રૂઢિચઢો બીજા રૂઢિ ચઢો દર્શાવશે નહિ અને તેથી તેમનો તત્પુરુષ થશે નહિ. જગ એટલે અંગે-ગા એવો અર્થ. સેવાથી અગ ચઢદ શુભવાચક અને છે. આનો ગત કેટલાક વૈયાકરણોનો છે.

કર્તૃદરિના વાક્યપદીયમાં અને તેમને નામે આરોધવામાં આનેમ મહામાધ્યદીપિકામાં આવા અન્ય બ્વાકરણ મતોની સંખ્યા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. આવા મતોના પુરસ્કૃતોએ વિગે કે તેમના અર્થો વિષે આપણે કશું જાણતા નથી. પતંજલિ અને કર્તૃદરિ વચ્ચેના સમયમાં જોયે વર્ણના સમયમાં રચાયેલાં બ્વાકરણનાં પુસ્તકો આપણને પ્રાપ્ત થતાં નથી. એમ પણ ખની શકે કે કર્તૃદરિ મતાન્તરને નામે વૈદિક મતો પોતે જીભ કરતા હોય. પ્રાચીન સમયમાં આવા મતો વા અને જગાથી રજૂ થતા હતા. કર્તૃદરિ તેમને જાણે, અવરે, અવરે યેગદરણાઃ, કેવિષ્ વગેરે ચઢોથી રજૂ કરે છે.

તિલે પૂર્વમુપાચે વા તત્રૈથ મતુવિયજ્જે ।

સ ચ ધર્મઃ સમાસેપુ ગુણસ્વસ્માદ્ વિશેષણમ્ ॥૨૭॥

અથવા પહેલાં તિલ ચઢદનો નિશ્ચય થતાં, તેની સાથે મતુપ્ જેને અંતે છે એવો ચઢદ મૂકાય છે. મતુપ્ ના અર્થ તરીકે રહેલ સંજંઘરૂપ ધર્મ સમાસમાં અંતર્જૂત બને છે, તેથી શુભ વિશેષતા દર્શાવનાર બને છે. (૨૭)

શુભનું અભિધાન કરનાર જળ ચઢદ વિશેષણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણતને બીજી રીતે સમજાવવામાં આવે છે.

જળ એવા શુભ ચઢદનો પ્રયોગ થતા પહેલાં વિશેષ્ય એવા તિલ ચઢદનો નિમગ્ન થાય છે અને ત્યાર પછી જળ ચઢદને મતુપ્ પ્રત્યય લાગે છે. પરંતુ ગુણવચ્ચેન્યાઃ મતુપો જલ્ । (પા.સૂ. પ. ૨. ૬૪. વા. ૩, શુભવચ્ચન ચઢો પછી આવતા મતુપનો જલ્ થાય છે.) એવા નિયમને કારણે મતુપનો લોપ થાય છે. હવે મતુપનો અર્થ જે સંજંઘરૂપ ધર્મ છે, તે સમાસમાં અંતર્જૂત બનતાં જળ ચઢદ તિલ એવા દ્રવ્ય ચઢદનું વિશેષણ બને છે, અર્થાત્ તિલ ચઢદમાં વિશેષતા દર્શાવવાનું સાધન બને છે.

અહીં સમાનાધિકરણ રૂઢિનો વિચાર પૂરા થયો.

વદયોમૃદ્વચ્ચોઃ સમાસે તુ ચઘણ્વેષર્થઘૃષ્ણિતા ।

મિન્નમત્રાઘિચરણં પ્રાગ્ઘૃષ્ણોસ્તચ્ચ ઘૃષ્ણતે ॥૨૮॥

વદયોમૃદ્વચ્ચૌ એવા સમાસમાં બન્ને પદો એક અર્થમાં રહેલાં છે, છતાં, સમાસમાં પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તેમનું અધિકરણ જુદું છે અને તેને જ સ્ત્રીકારવામાં આવે છે. (૨૮)

વદયો (ચતુર સ્ત્રી) અને ઘૃણી (નમ્ર સ્ત્રી) ચઢદોને બધારે વદયોમૃદ્વચ્ચૌ એમ સમાસમાં સમજાવામાં આવે ત્યારે વદયી એટલે વદયી અને ઘૃણી અને ઘૃણી એટલે ઘૃણી અને વદયી. પ્રમત્તપિત્રાનુવચનતાને સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં આ સિધ્ધિ થશે વદયી અને ઘૃણી વચ્ચે સમાનાધિકરણ છે (વદયેવ ઘૃણાવદ્વાચિવાવાત્ સામાનાધિકરણમ્ ૧૧૫૮) તેથી પા. ગ્ર.

૧.૩.૩૪ પ્રમાણે પુ'વદ્ભાવ યથે. આવા પુ'વદ્ભાવના પ્રતિષેધ માટે જુદું કપન કરવું જોઈએ મુગપદધિકરણવચનતાના સિદ્ધાન્ત સામેની પતંજલિએ રજૂ કરેલી આ પહેલી મુદ્દેથી છે. હવે જો સમુદાયના અવયવો સમુદાયમાં દર્શાવતા હોય તો પુ'વદ્ભાવના પ્રતિષેધની જરૂર નહિ પડે, કારણ કે મુગપદધિકરણવચનનો સમુદાય સાથે સંબંધ નથી. ૧૬વી અને ૧૭વી એવા બે શબ્દો બે જુદા અર્થો ધરાવે. તેથી પુ'વદ્ભાવનો પ્રતિષેધ કરવાની જરૂર નહિ પડે. દર્શનાગમાતા એવા સમાસનું ઉદાહરણ આપીને પંતજલિએ આ બાબત સિદ્ધ કરી છે. પ્રોફે. રાજના સંપાદનમાં આ કારિકા એક વધારાની કારિકા તરીકે મળે છે. હસ્ત-પ્રતમાં તેના અસ્તિત્વ સિવાય તેને સ્વીકારવાના કશા પુરાવા નથી.

અનુસૂતેવ મેદાખ્યામેકા પ્રલ્યોપજાયતે ।

યદા સહવિવક્ષાં તામાહુર્જ્જ્વૈકરોપયો : ॥ ૨૯ ॥

અવયવો વડે બ્યાસ એવા એક (સમુદાય)નું જ્ઞાન જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને દ્વન્દ્વ અને એકશેષમાં પ્રાપ્ત થનારી સહવિવક્ષા કહે છે. (૨૬)

આ કારિકાથી શરૂ કરીને કારિકા ૩૫ સુધીમાં સહવિવક્ષા અને મુગપદધિકરણ-વચનતાના સિદ્ધાંતો અંગે વિચાર કરવામાં આવે છે સહવિવક્ષા અર્થાત્ 'અર્થોનું' એક સાથે અભિધાન કરવાની ઇચ્છા ' ને મહાભાષ્યકારે એકશેષની મત્થીના અવસંધાનમાં સમજાવી છે. નાગેશ સહવિવક્ષાની બ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે 'અથા અર્થોને એક સાથે બધા શબ્દો વડે જણાવવાની ઇચ્છા' એટલે સહવિવક્ષા (સર્વેવાચનાં સર્વે: શબ્દૈ: મુગપદ્ધરોષમેચ્છા ।) સહવિવક્ષાનો વિચાર એકશેષના સંદર્ભમાં કરવાને બદલે દ્વન્દ્વના સંદર્ભમાં કરવો વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે દ્વન્દ્વ સમાસમાં બે અથવા વધારે શબ્દોના સમુદાયને જણાવવાની આપણી ઇચ્છા હોય છે. મુગપદધિકરણવચનતાનો મુદ્દો જેને વાર્તિકકારે અને ભાષ્યકારે દ્વન્દ્વના સંદર્ભમાં સમજાવે છે તેને એકશેષના સંદર્ભમાં સમજાવવો વધારે યોગ્ય થશે.

જ્યારે બે અથવા વધારે અર્થોને એક ક્રિયા સાથે જોડવા માટે વિચારીને તેમને શબ્દો દ્વારા એક સાથે પ્રયોજવામાં આવે છે ત્યારે દ્વન્દ્વ અને એકશેષ સમાસો પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમાસોમાં સમન્વય તેના અવયવોથી જુદો નથી સમુદાયના અભિધાનની સાથે સાથે અવયવોનું અભિધાન થાય છે. આમ દ્વન્દ્વ અને એકશેષમાં સમુદાયનું અવયવવાચિત્વ નિયત છે. જ્યાં આવા સમુદાયો તેમના અવયવોથી જુદા હોય ત્યાં સમુદાયનું અભિધાન કરનાર શબ્દ અવયવોનું અભિધાન કરનાર શબ્દો કરતાં તદ્દન જુદો હોય છે જેમકે દૂધ, મૂન દ્વન્દ્વ સમાસમાં આમ જનતા નથી. તેમાં અવયવોની સહવિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

હતરેતરયોગસ્તુ મિન્નસદ્ધામિધાયિનામ્ ।

પ્રત્યેકં ચ સમુદ્દોડસૌ સમુદ્દિપુ સમાપ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અવયવો રૂપો જિન્નતાવાળા સમુદાયનું અભિધાન કરનારા શબ્દોનો ઇતરેતરયોગ (દ્વન્દ્વ) સમાસ થાય છે. આ સમુદાય દરેક અવયવમાં રહેલો છે (૩૦)

સહવિવક્ષામાં બે પ્રકારનાં પ્રાધાન્ય હોય છે. અવયવોતું પ્રાધાન્ય અને સમુદાયતું પ્રાધાન્ય. ઈતરેતરયોગમાં અવયવોતું પ્રાધાન્ય હોય છે. સમાહાર દ્વન્દ્વમાં સમુદાયતું પ્રાધાન્ય હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઈતરેતર દ્વન્દ્વમાં અનેકત્વ અગત્યનું છે અને સમાહાર દ્વન્દ્વમાં એકત્વ વધારે મહત્ત્વનું છે. ઈતરેતર દ્વન્દ્વમાં સમુદાયતું અભિધાન સમાસના અવયવરૂપ દરેક ૫૬ દ્વન્દ્વ સાથે છે અને છતાં બીજા પદો અનુપયોગી બનતાં નથી.

ઘ્યાપારસમુદાયસ્ય વયાધિશ્રયણાદિપુ ॥

પ્રત્યેકં જાતિવદ્ વૃત્તિત્તથા દ્વન્દ્વપદેષ્વપિ ॥૩૧॥

જેમ અગ્નિ ઉપર મૂકવું વગેરે દરેક ક્રિયામાં, જાતિની જેમ (સમગ્ર) ક્રિયા-સમુદાયની ઉપસ્થિતિ છે તેમ, (સમુદાયરૂપ) દ્વન્દ્વ સમાસની તેના (અવયવોરૂપ) પદો ઉપરની (ઉપસ્થિતિ) છે. (૩૧)

જાતિ દરેક દ્રવ્યમાં રહેતી છે. જોશબ્દ એક હોવા છતાં જોજાતિ દરેક જોમાં રહેતી છે. ક્રિયા પણ તેના દરેક વિભાગમાં વ્યાપ્ત છે. ઠાઠ યૂક્તે ક્રૂકે કે તપેતી ધૂસા ઉપર ચકાવે તપારે આપણે કહીએ છીએ કે તે રસોઈ કરે છે. રસોઈનો સમગ્ર ક્રિયા-સમુદાય તેના દરેક ક્રિયાઅવયવમાં રહેલો છે. આ પ્રમાણે સમાસરૂપી શબ્દસમુદાય તેના દરેક અવયવમાં રહેલો છે.

શૌગઢાર્ધ્યપુરોઢાશ્ચછત્રિણોઽગ્ર નિદર્શનમ્ ।

તે વિદ્યુમિત્રા इति च भिन्नेषु सहचारिषु ॥ ૩૨ ॥

શૌગઢઃ, અર્ધર્ચાઃ, પુરોઢાશ્ચ, છત્રિણ, અને તે વિદ્યુમિત્રાઃ શબ્દો તેમની સાથે જુદા શબ્દો હોવા છતાં આ બાબતમાં ઉદાહરણો થયે. (૩૨)

અધિશ્રવણને રસોઈની ક્રિયા માની શકાય, કારણ કે રસોઈરૂપી ક્રિયાસમુદાયમાં તાદરશ્યને કારણે અધિશ્રવણનો અતર્કાવ છે. જાતિનો પણ તેની સાથે સગદ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અતર્કાવ છે, પરંતુ ધરતિદીપી વગેરે શબ્દોના અર્થો વાક્યમાં જુદા હોવા છતાં સમાસમાં એકાર્થનું અભિધાન કેવી રીતે કરશે તેને અંગે બહો ઉદાહરણ આપનામાં આવે છે.

વજ્રમી લૌઘેઃ । (પા. સુ. ૨. ૧. ૪૦, લૌઘઃ, ધૂર્ત વગેરે શબ્દો સાથે વિકરણે સંપત્તી તત્ત્વરૂપ સમાસ થાય છે), અર્ધર્ચાઃ પુલિષ્ । (પા. સુ. ૨. ૧. ૩૧, અર્ધર્ચાદિગણના શબ્દો પુલિષ્ઙ અને નપુસકેલિષ્ઙ હોય છે) મૂત્રોમાં લૌઘેઃ અને અર્ધર્ચાઃ બદ્ધવચનમાં છે, કારણ કે, ને શબ્દો તે તે ગણના બીજા શબ્દો, ધૂર્ત વગેરેને પણ સમાવે છે. તેથી લૌઘને બદલે ધૂર્ત, અર્ધર્ચને બદલે ચોવચ, પુરોઢાશને બદલે કાર્મ્મ, છત્રિષ્ ને બદલે ખત્રિનઃ અને તે વિદ્યુમિત્રાઃ ને બદલે વિદ્યુમિત્રના બીજા સાથીદારના વાયક શબ્દો, વાકચમાં મિત્રનાથ' હોવા છતાં, સમાસમાં એકાર્થત્વને પામે છે.

દ્વન્દ્વ અને એકોત્તરમાં, દ્વિવચન અને બહુવચન એક જ ક્રિયા અને યુગ્મ સાથે સંકળાયેલા બની એક બીજાનો અર્થ દર્શાવે છે.

અર્થાન્તરામિધાયિત્વ તથાર્થાન્તરવર્તિનામ્ ।

સામ્યાં ચેકમનેકાર્યં સામ્યામેવાપરં પદમ્ ॥૩૩॥

એ પ્રમાણે (દ્વન્દ્વ સમાસમાં) એક અર્થ દર્શાવનારા શબ્દો બીજો અર્થ પણ દર્શાવે છે. જે જે શબ્દો વડે એક પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે, તે બે પદો વડે જ બીજું પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે. (૩૩)

વચસારી એવા દ્વન્દ્વ સમાસમાં પણ શબ્દ પોતાનો અર્થ દર્શાવતા ઉપરાંત, સારિ નો અર્થ દર્શાવે છે અને સારિ શબ્દ પોતાનો અર્થ દર્શાવતા ઉપરાંત ઘડનો અર્થ દર્શાવે છે; છતાં સમાસનાં બે પદો બે બાબતો જ દર્શાવે છે તેથી બહુવચનનો પ્રયોગ મળતો નથી. દ્વન્દ્વ સમાસનું દરેક પદ બે બાબતો દર્શાવે છે, આ સિદ્ધાંતને યુગપદધિકરણવચનતાનો સિદ્ધાંત કહે છે. આ સિદ્ધાંત કાત્યાયને રજૂ કર્યો છે. પતંજલિએ તેની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરીને તેને સમજાવવામાં મુરકેશ (કુકર્ણાદ) કહ્યો છે.

વાયે' દ્વન્દ્વ' । (પા.શુ. ૨.૨.૨૬, વચ્ચબ્દનો સમુચ્ચય, અ-વાચય, પ્રતિરેનરયોગ અને સમાહાર એવા અર્થોમધી પ્રતિરેનરયોગ અને સમાહાર અર્થોને દર્શાવનાર સુત્ર-તોનો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે થાય છે) એવું દ્વન્દ્વ સમાસ અંગેનું નિયમચય સ્વીકારવામાં આવતાં, જ્યાં સમાસ પ્રાપ્ત થતો ન હોય ત્યાં જ (અને)ના વપરાશ વિના પણ વનો અર્થ સમ-જનાં અનિષ્ટ ત્રિપદમાં સમાસ પ્રાપ્ત થતાં અતિપ્રસંગ થશે, જેમ કે,

અહરહર્નયમાનાં ગમ્-ચં પુષ્પં પશુમ્ ।
વૈવલ્લતો ન તુષ્પતિ છુરાયા દ્વ દુર્મદો ॥

“થોડી મુસાથી તૃપ્ત ન થનાર ઉન્મત્તની જેમ ગાય, શોડા, પુરુષ, અને ઘેરાને દરેકજ સહી જતો, વિવસ્વાનનો પુત્ર (યમ) વૃષ્ટ થતો નથી.”

એવા શ્લોકમાં ગમ્, અમ્, પુષ્પમ્, પશુમ્, શબ્દોનો અને દ્વન્દ્વ, ત્વષ્ટા, વાધુઃ, આકિરયઃ વગેરેનો દ્વન્દ્વ સમાસ થશે

કાત્યાયન સૂચવે છે કે આ મુરકેશ દ્વર કરવા ચાર્વ દ્વન્દ્વ. । એવા નિયમવચનને બદલે યુગપદધિકરણવચને દ્વન્દ્વ । “અનેક શબ્દો પૈકી દરેક શબ્દ તે બધા શબ્દોનો એક સાથે અર્થ દર્શાવતો હોય તેવા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરવો ” એવું નિયમ વચન કરવું.

આ વાર્તિકવચનને હેઠારાજે આ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. યુગપદેકેલ યદાધિકરણ-મમિષેદ દ્વન્દ્વસદરાગ્યમમિધીયતે સમુચ્ચયલ્પ પરસ્પરારોપિતત્વાચ” તથા દ્વન્દ્વો વક્તવ્યઃ ।

કાત્યાયનનાં મુગ્ધદ્વન્દ્વ-જિના વાર્તિકવચનોને પતંજલિએ વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. આ સિદ્ધાન્તના સ્વીકારમાં તેમણે અનેક મુરકેશો દર્શાવી છે

૧. વાર્તિકકર્તા સૂચવે સ્વીકારતાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં પુ વહસાવનો પ્રતિષેધ કરવો પડશે. પદ્મોદ્દયી એવા દ્વન્દ્વમાં સમાનાધિકરણને કારણે પદ્મદશ્યો એવો પુ'વહસાવ થશે.

આનાં જવાબમાં એમ કહો છકાપ કે વર્તનોવાયા. ચાતા વર્તનીયામાત્ર સમાસમાં

પ્રવદ્ધતાવ યતો નથી મારણ કે દર્શનીયા અને માતા એક જ વ્યક્તિનો અર્થ દર્શાવતાં નથી તેથી પદ્મીપદ્મીમા પણ યશે નહિ, કારણ કે પદ્મી (સિદ્ધિસાર સ્ત્રી) અને મુદ્ગવી (નન્ન સ્ત્રી) એવા બે સખદો બે વ્યક્તિ દર્શાવે છે

૨ વિરોધી અર્થો દર્શાવતા સખદો અંગે યુગપદ્મના સિદ્ધાંત મધ્યમેસતો નથી એવી શકાના જવાબમા એમ કહી શકાય કે જ્યાં સખદો વિરોધી અર્થો દર્શાવે છે પ્લક્ષ સખદ તેના વિરોધી સખદ ન્યગ્રોધને નકારીને પ્લક્ષ એવો અર્થ દર્શાવે છે, અને ન્યગ્રોધ સખદ તેના વિરોધી પ્લક્ષને નકારીને ન્યગ્રોધનો અર્થ દર્શાવે ॥

૩ સખદોના પૌર્વોક્ષને કારણે અર્થોનું પણ પૌર્વોક્ષ હોય છે એમ સ્વીકારીએ તો આ સિદ્ધાંત બધમેસતો નથી આના જવાબમા કહી શકાય કે અર્થોના પૌર્વોક્ષને સ્વીકારતા વચ્ચેન્યગ્રોધો એવા પ્રયોગમા વચ્ચે સખદનો ઉચ્ચાર યતા વચ્ચેનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે અને ન્યગ્રોધનો અર્થ દૂર થશે પછી ન્યગ્રોધ સખદ ઉચ્ચારતા વચ્ચે દૂર થશે અને ન્યગ્રોધ પ્રાપ્ત થશે તેથી દ્વિવચન અને બહુવચન પ્રાપ્ત થશે નહિ અને હમેશા એકવચન જ વાપરવું પડશે

૪ વિગ્રહ વાક્યમા પણ યુગપદ્મ ચોગ્ય ઠેર છે, કારણ કે યાચા હ કામા અથવા યાચા ચિરન્વી વૃષિચો મમેષે । (ન્યગ્રેદ ૨ ૧૨ ૧૩ અ) જેવા પ્રયોગો જાણીતા છે

૫ યુગપદ્મ ન સ્વીકારવામા આનતા દ્વિવચન અને બહુવચનનો પ્રયોગ સમજાવી શકતો નથી એના જવાબમા પતજલિ કહે છે કે દ્વન્દ્વમા સમુદાયનું અભિધાન થાય છે એમ માનીએ તો દ્વિવચન અને બહુવચનનો હિપયોગ સમજાવી શકાશે

આને અંગે વાર્તિકકાર જણાવે ॥ કે આ વાત મરામર નથી, કારણ કે સમુદાયનો અર્થ એકવચનનો હોય છે, જેમકે શૂષ્મ વનમ્ વગેરે સખદો એકવચન દર્શાવે ॥

૬ વાર્તિકકારની સામે દલીલ કરવામા આવે છે કે શૂષ્મ વનમ્મા એકાચ્ચ નથી આ સખદો મે અથવા વધારે પદાર્થો દર્શાવે છે અને તેવી સ્થિતિમા દ્વિવચન અને બહુવચન સિદ્ધ થાય ॥

આનો જવાબમા વાર્તિકકાર કહે છે કે અનેકાચ્ચત્વ આનવાથી બહુવચન સિદ્ધ થાય છે એ વાત મરામર નથી, કારણ કે, બહુવચન છે જ નહિ

૭ બહુવચન નથી એ દલીલ ચોગ્ય નથી, મારણ કે પ્લક્ષના બે અર્થ, પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ અને ન્યગ્રોધના બે અર્થ ન્યગ્રોધ અને પ્લક્ષ એમ ચાર પદાર્થો યથા એટલે બહુવચન સમુદાય જ સમજાવું

હવે બે આમ માનીએ તો ન્યગ્રોધનો અર્થ પ્લક્ષ થશે અને પ્લક્ષનો ન્યગ્રોધ થશે, અર્થાત્ સખદ અગુ અને તેનો અર્થ તદ્વત બુદ્ધો એમ થશે આ મરામર નથી

૮ વાર્તિકકાર જણાવે છે કે એક અર્થ દર્શાવનારા સખદથી મીળે અર્થ દર્શાવેલા ચોગ્ય નથી એમ કહેવું મરામર નથી, કારણકે પ્લક્ષ ન્યગ્રોધ છે અને ન્યગ્રોધ પ્લક્ષ છે બંને અર્થો તે બંને સખદોના ચોગ્યના છે

૯ આમ કેમ જાની શકે કે કોઈ એક ચોક્કસ કારણ આનમા રાખીને કોઈપણ પદાર્થ મારે તેનું અભિધાન કરતો સખદ વપરાય ॥ આ મુકદેની અંગે વાર્તિકકાર જણાવે ॥ કે પ્લક્ષ ન્યગ્રોધ જ કે અંગે ન્યગ્રોધ પણ પ્લક્ષ જ છે અહીં સ્વચ્છન્દથી અભિધાન થયું છે

૧૧. કોઈ ચોક્કસ કારણને લીધે જ સબ્દ દ્વારા પદાર્થનું અગિધાન થાય છે એમ માનીએ તો પ્રકારતિ રૂઢિ વ્યક્તિઃ । ન્યથા રોહતિ રૂઢિ ન્યપ્રોષઃ । એવી વ્યુત્પત્તિએ દરેકને લાગુ પડી શકે. રસ અરવાતું અને નીચે ફેલાવાતું બન્ને માટે સરખું જ છે.

૧૨. વાર્તિકકારની સામે દલીલ કરી શકાય કે તમારી પાત પ્રત્યક્ષ વ્યવહારની વિરોધી છે. વ્યવહારમાં ક્યાંય પ્લક્ષ સબ્દ ન્યગ્રોધના અર્થમાં વપરાતો નથી.

વાર્તિકકાર જણાવે છે કે પ્રકારણ એટલે ચારે ત્રાજુ ફેલાવું અને ન્યગ્ર શબ્દ એટલે પણ નીચેની બાજુએ બધે વિસ્તરવું, આ સબ્દો એકબીજાને બદલે વાપરી શકાય.

૧૩. પણ 'પ્લક્ષ લાવો' એમ કહેતાં કોઈ ન્યગ્રોધ લાવતું નથી અને 'ન્યગ્રોધ લાવો' એમ કહેતાં કોઈ પ્લક્ષ લાવતું નથી એનું શું ?

વાર્તિકકાર જણાવે છે કે (અ) આ બાબતને દૂઠ સમાસ પૂરતી સીમિત રાખો. (બ) ખીખાં પણ આવાં હિદાદરણો છે. સબ્દોના અર્થવિપરો નિયત હોય છે, જેમકે લાલ રંગ સરખો હોય તો પણ ગાયને લોકિત અને ધોડાને શોણ કહે છે. કાજો રંગ સરખો હોવા છતાં ગાયને કૃષ્ણ અને ધોડાને હેમ કહે છે. સફેદ રંગ સરખો હોવા છતાં ગાયને શ્વેત અને ધોડાને કઠ્ઠ કહે છે.

૧૪. પ્લક્ષ સબ્દ ન્યગ્રોધનો અર્થ દર્શાવતો હોય અને ન્યગ્રોધ પ્લક્ષનો અર્થ દર્શાવતો હોય તો એક જ પ્લક્ષ સબ્દ વડે બે અર્થો દર્શાવવામાં આવતાં ન્યગ્રોધ સબ્દનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

આના જવાબમાં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે પ્લક્ષ સબ્દથી ન્યગ્રોધનો અર્થ દર્શાવતો ન હોવાથી અને ન્યગ્રોધથી પ્લક્ષનો અર્થ દર્શાવતો ન હોવાથી બન્ને સબ્દો વાપરવા જોઈએ.

૧૫. પ્લક્ષનો અર્થ ન્યગ્રોધ છે અને ન્યગ્રોધનો અર્થ પ્લક્ષ છે એમ કમણું જ તમે કહ્યું છતાં કવે આમ કેમ કહે છે ? આના જવાબમાં વાર્તિકકાર કહે છે કે આ સબ્દો એકસાથે વપરાયા હોય ત્યારે એકબીજાનો અર્થ દર્શાવે છે, જુદા વપરાયા હોય ત્યારે દર્શાવતા નથી.

૧૬. અર્થોનું પ્રતિપાદન સબ્દ જીર નિર્ભર હોઈ સ્વાભાવિક છે. પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધના અર્થો કેટલીકવાર મુખ્યપણે દર્શાવવામાં આવે છે અથવા ગૌણપણે ગુણ કે ક્રિયા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. આ પ્લક્ષ છે, કારણ કે તે પ્લક્ષ જેવું છે અને આ ન્યગ્રોધ છે કારણ કે તે ન્યગ્રોધ જેવું છે. તેથી વ્યક્તો એમ કહેતાં બે પ્લક્ષ કે એક પ્લક્ષ અને એક ન્યગ્રોધ એવી ચંકા થશે તેથી પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ એવા બે સબ્દો વપરાય છે.

યુગપદધિકાલુલ્લસનતાને સિદ્ધ કરવા માટે વાર્તિકકારે વાર્તિકકાર રૂપે બધી દલીલો કરી છે. પતંજલિએ તેમને રખડ કરી છે કેટલીક દલીલો પહેલો નબરે અસ્વીકાર્ય, તાર્કિક રીતે અસંગત અને પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે. જાણ હ જાણા જેવા વૈદિક પ્રયોગોને ભાષાસબ્દો અંગેની ચર્ચામાં મદદે લઈ શકાય નહિ. આ તે અભિધાનના સ્વાભાવિકપણાની દલીલને આશ્રયે આ સિદ્ધાંતને ટેકો મળે છે. તેથી જ પતંજલિએ આ સિદ્ધાંતને ભુદ્ધિને કબ્જારક (દુઃલા) અને શુકેલીથી સમર્થો શકાય એવો (દુર્લભાશ) કહ્યો છે. (તેજ પ્રતીભાસુ-વારોહતિ દુ લા પ્રમાણભાવાન્ન દુર્ભાગદા ।—હેવારાજ)

સમુદાયાન્તરત્વાચ્ચ સાદ્યોઽર્થો ન લૌકિકઃ ।

અન્યવ્યતિરેકામ્યાં શાસ્ત્રાર્થોઽપિ ન દશ્યતે ॥૩૪॥

સમાસ પડે દર્શાવાતો સમુદાય જુદો હોવાથી આવો (અન્યવપ્રાપ્ત) અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ નથી, અન્યવ્યતિરેક વડે પણ તે સાતીય અર્થ રૂપે દેખાતો નથી, (૩૪)

કાતાપને રજૂ કરેલા યુગપદ્ધાના નિયમ મુજબ ૬-૬ સમાસના અરપણેનો આવો પ્રકારનો અર્થ લોકમાં જાણીતો નથી. સાતીય પદ્ધતિથી અન્ય અને વ્યતિરેક દર્શાવવાનો અર્થ ન્દર્શી શકાતો નથી.

તેથી આ સિદ્ધાન્ત રવીકારવા યોગ્ય નથી.

કુ.સા દુરુપપાદા ચ તસ્માદ્ માન્યેઽપ્યુદાહતા ।

યુગપદ્ધવચ્ચિતા સા તુ વ્યવહાર્યમાશ્રિતા ॥૩૫॥

તેથી યુગપદ્ધિરજુવચનતાને સામ્યમાં દુઃખકારક અને સમર્થવામાં મુશ્કેલ કહી છે પરંતુ (ક-કના) વ્યવહાર માટે તેનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો છે. (૩૫)

યુગપદ્ધિરજુવચનતા અંગેના કાતાપનના ખતની પત્રલિપિએ વિસ્તારથી રખતતા કરી હોવાથી ઘટ્ટકરિએ આ સિદ્ધાન્તની વિસ્તૃત મર્યાદા કરી નથી. તેથી આ સિદ્ધાન્ત રવીકારવા યોગ્ય નથી.

સમુદાયમુષ્કમ્ય પદં તસ્યાં પ્રયુજ્યતે ।

વિભાગેન સમાલયને તત્તસ્તદ્ દ્વયર્થમુચ્યતે ॥૩૬॥

તે (યુગપદ્ધિરજુવચનતા)માં સમુદાયને ધ્યાનમાં રાખીને (પ્રત્યેક) પદને પ્રયોજવામાં આવે છે, તેથી વાક્ય વડે જણાવવામાં આવતાં તે (પદ) બે અર્થોવાળું છે એમ કહેવાય છે. (૩૬)

વલ્લભપ્રમોદો એવા સમુદાયને ૬-૬ સમાસ થયો છે. વિગ્રહ વાક્યમાં તેનું વલ્લભ પદ પદકા અને ન્યગ્રાધ એવા બે અર્થ અને ન્વપ્રમોદઃ પદ ન્યગ્રાધ અને પદકા એવા બે અર્થ જણાવે છે, તેથી વલ્લભો વ ન્વપ્રમોદો વ વલ્લભપ્રમોદો એવું વિગ્રહ વાક્ય થશે.

વાક્યેઽપિ નિયતા ધર્માઃ કેચિદ્ વૃત્તી દ્વયોસ્તથા ।

તે ત્યમેદેન સામર્થ્યમાત્ર પર્વોવર્ણિતાઃ ॥૩૭॥

કેટલાક અર્થબદ્ધ વાક્યમાં નિયત હોય છે, કેટલાક સમાસમાં અને કેટલાક જાનેમાં (નિયત છે) સામર્થ્યને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને અભિન્નપદ્ધે જણાવ્યા છે (૩૭)

સમર્થઃ પર્વનિધિઃ । (૨.૧.૧. પદ સંજ્ઞાધે કાર્થ સમર્થ કહેવામાં જ થાય છે) એવા મૂળ ઉપરના બાલ્પમાં સમાસ અને વાક્યમાં જાનેમાં પદોના પરસ્પર સામર્થ્યને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સામર્થ્યને વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતું અર્થોત્ત વ્યવસ્થાપ સામર્થ્ય અને સમાસમાં પ્રાપ્ત થતું અર્થોત્ત એકાર્થીભાવરૂપ સામર્થ્ય એમ બે પ્રકારે સમજાવવામાં આવ્યું છે. જાનેની વિશેષતાએ બાલ્પકારે જણાવી છે.

દૃત્તો વિશેષવૃત્તિત્વાદ્ ભેદે સામાન્યવાચિતા ।

ઉપમાનસમાસાદૌ રચામાદીનામુદાહૃતા ॥૨૮॥

(શક્તીરચામા) જેવા ઉપમાન સમાસોમા રચામા શબ્દને સમાસમા વિશેષ ધર્મ દર્શાવનારા અને વાક્યમા સામાન્ય ધર્મ દર્શાવનારા ઉદાહરણ તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે (૩૮)

ઉપમાનાનિ સામાન્યવચનૌ । (પા. ૪. ૨૧. ૫૫, ઉપમાનનામક શબ્દને સામાન્ય ધર્મ વાળા શબ્દ સાથે સમાસમા યોગવામા આવે છે)ના ઉદાહરણ તરીકે શક્તીરચામા (જરી જેવી ઠાળી) જેવા પ્રયોગ છે. શક્તી રૂપ રવામાં । જેવા વિગ્રહવાક્યમા રચામા શબ્દ સામાન્ય ધર્મ રચામા દર્શાવે છે

ભાષ્યકારે રૂપરૂપતા ઠરી છે કે કોઈપણ બીજા શબ્દ સાથે યોગતો શબ્દ વિશેષવચન બનશે બીજા શબ્દ સાથે સબધમા આવ્યા પહેલા અર્થાત્ વાક્યમા જે સામાન્યવચન શબ્દ હોય તેની સાથે ઉપમાનવાચક શબ્દનો સમાસ થાય છે (અથવા સામાન્યવચનૈરિત્યુચ્યતે સર્વથ શાસ્ત્રાન્વેન શબ્દેશમિવજ્ઞમ્મનો વિશેષવચન સ્વયતે સ દ્વ વિશાલ્યમાન પ્રાગ્ભિસન્નવાચા સામાન્યવચન इति ।)

વૃત્તિરન્યપદાર્થે વા સત્યા યાવ્યેષ્વસમય ।

વાચ્યે દ્વન્દ્વપદાના વ ભેદે વૃત્તિર્ન વિષયતે ॥૨૯॥

અન્યપદના અર્થમા જે સમાસકાર્ય છે તે (અર્થ)નો વિગ્રહવાક્યમા સ્થાવ નથી. દ્વન્દ્વ સમાસમા જોડાતા પહેલું વાક્યમા 'અને'ના અર્થમા અભિધાન થતું નથી (૩૯)

સ્વિત્યવિસરૂપ (વનસ્પતિ । મુન્દર કુપાવાણુ ક્ષુ) જેવા સમાસમા અન્ય પદાર્થનું જે રીતે અભિધાન થાય છે તે રીતે સ્વિત્યાનિ કિસલ્યાનિ અસ્વ । જેવા વિગ્રહવાક્યમા થતું નથી વિગ્રહવાક્યમા આવું અભિધાન જલ્પ શબ્દ વડે થાય છે સમાસમા તેના પછે જોડાર્થ બનીને તેમના સબધી જેવા અન્ય પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે

દ્વન્દ્વ સમાસમા સમાનના ભાગ રૂપે વ (અને) પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં જનો અર્થ દર્શાવાય છે, પરંતુ વિગ્રહવાક્યમા વ શબ્દ અને અર્થના વાચક તરીકે પ્રયોગાય છે

અગાઉની ઠારિકાઓમા ભેદ અને વિભાગે શબ્દો વાક્ય માટે પ્રયોગવા ■ અને વૃત્તિ શબ્દ સમાસ માટે પ્રયોગનો છે આ ઠારિકામા પહેલી પકિતમા વૃત્તિ શબ્દનો અર્થ સમાસ યશે અને બીજી પકિતમા વૃત્તિ શબ્દનો અર્થ સકિત અથવા અભિધાન યશે

ભેદે સતિ નિરાદીના ક્રાન્તાદર્થેષ્વસમય ।

પ્રાગ્વૃત્તર્જાતિવાચિત્વ ન ચ ગૌરવસદિયુ ॥૩૦॥

વાક્યમા હોય ત્યારે નિસ્સૂ વિગેરેના 'ગહ્વર ગમેલો' જેવા અર્થ સ્થાવતો નથી ગૌરવ વગેરે સમાસમા જોડાય તે પહેલા જાતિનો અર્થ દર્શાવતો નથી. (૪૦)

નિષ્કૌશલ્યિ । (કૌશાલ્યની બહાર ગયેલો) એવા સમાસમાં નિષ્ 'બહાર ગયેલો' એવા અર્થ દર્શાવે છે પરંતુ વિગત કૌશલ્યના । એવા વાક્યમાં નિષ્ આવેા અથ દર્શાવતો નથી ગૌરવ (જમની વાનર) કૃષ્ણર્ષ (કાળો ચપ્), લોહિતશાલિ (લાલ કાગર) વગેરેમાં આ શબ્દો સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં અર્થોત્ ગૌરવ, કૃષ્ણર્ષ । વગેરે વાક્યોમાં જરૂર અને સર્વ તેમની જાતિ દર્શાવતા નથી સમાસમાં એકાદર્ હોઈને એક સમાસપદ સમજાવામાં આવતા નિશિષ્ટ જાતિનું અધિધાન થયે

ક્રીડાયા જીવિકાયાચ્ચ વાક્યેનાનન્વનાત્ તથા ।

ન નિત્યપ્રહ્ણ યુક્ત કૌટિલ્યે યદ્વિધૌ યથા ॥૪૧॥

વહગતિ દર્શાવવા માટે યદ્વત્ વિધાન કરનારા નિત્ય કૌટિલ્યે ગતૌ । સૂત્રમાં નિત્ય શબ્દને જેમ યોગ્ય માનવામાં આવ્યો નથી તેમ રમત અને આજીવિકાને અર્થ વાક્યદ્વારા પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી નિત્ય ક્રીડાજીવિકાઓ સૂત્રમાં પણ નિત્ય શબ્દ યોગ્ય નથી (૪૧)

નિત્ય કૌટિલ્યે ગતૌ । (પા.સૂ. ૩ ૧ ૨૬ વક્રપ્રતિ અર્થ જણાવવાનો હોય ત્યારે અત્યર્થ ધાતુને હમેશા પૌનપુન્યાથનો યદ્ અત્ય લાગે છે) કૌટિલ કામતિ અને જદ્ કમ્પસે અનુક્રમે વાક્યપ્રવેશ અને સમાસપ્રવેશ છે સમર્થ પદવિધિ । (૨ ૧ ૧) સૂત્ર ઉત્તરના કાળમાં પત્તજલિએ જણાવ્યું છે કે સમાસના અને વાક્યના અર્થો સરખા હોતા નથી રાહ પુણ્ય । એવા વાક્યનો અર્થ છે 'રાખનો નેહર' રાગપુણ્ય । એવા સમાસનો અર્થ ■ 'અમનદાર તેથી સૂત્ર ૩ ૧ ૨૩માં નિત્ય શબ્દ મૂકવાની જરૂર નથી

નિર્ધારણાદિનિપયે વ્યપેક્ષેચ યત્ સ્થિતા ।

સમાસપ્રતિષેધાના તતો નાસ્તિ પ્રયોજનમ્ ॥૪૨॥

શુદ્ધનિર્ધારણ વગેરેના વાક્યકે શબ્દો વચ્ચે વ્યપેક્ષા જ રહેલી હોવાથી (આવા અર્થોએ), સમાસનો અતિષેધ કરવાનું પ્રયોજન નથી (૪૨)

ગવા કૃષ્ણા ૧૧-નક્ષીરતમા । (ગાયેમાં કાલી ગાય સૌથી વધારે દૂર આપનારી છે) એવા વાક્યપ્રવેશમાં એકાર્થીલાવરૂપ સામર્થ્ય નહિ પણ વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય ■ ન વિધારે । (પા.સૂ. ૨ ૨ ૧૦, ચતુષ્વિધાનમ્ પા.સૂ. ૨ ૩ ૪૧થી થયેલી પછીવાળા મુગન્ત સાથે સમાસ કરેલો નહિ) નિર્ધારણ અર્થમાં જોજેલા પછીના પ્રત્યયવાળા જુદી સાથેના સમાસનો નિષેધ કરે છે, તેથી ચોક્કસ એવો સમાસ થયો નહિ પરંતુ આવો નિષેધ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે ગવા કૃષ્ણા એવા વાક્યમાં તેનું નિર્ધારણ થયું છે તેનું ચોક્કસ સમાસમાં થયું નથી

વિધિभिः प्रतिषेधैश्च भेदाभेदनिर्देशनम् ।

ક્રુતં દ્વન્દ્વૈશ્વદ્ભાવે સંપવૃત્ત્યુપદેશવત્ ॥૪૩॥

દ્વન્દ્વ(સમાસ)માં એકવદ્ભાવ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે સમુદાયનું વિધાન હોય છે તેમ વિધિ(નિયમોથી) અને પ્રતિષેધ(નિયમો)થી (અપેક્ષારૂપ) બેદ અને (એકાથી-ભાવરૂપ) અલેદ જણાવવામાં આવ્યા છે. (૪૩)

દ્વન્દ્વ સમાસના છત્રેતરયોગ અને સમાહાર એવા બે વિભાગો છે. દ્વન્દ્વ પ્રાણિદર્શના-જ્ઞાનાત્મક (૨.૪.૧) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે પ્રાણિઓનાં ચરીરનાં અંગો, ભુક્ષ ભુક્ષ વાદવાદો અને સેનાના અંગોના અર્થવાળા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવદ્ભાવ અર્થોત્ત એકવચનવાળો હોય છે. આ સમાસ સમાહાર દ્વન્દ્વ છે. અહીં સમાસના અવયવોનો એક સમુદાયમાં અર્થોત્ત સમૂહમાં સમાહાર છે. આવા જુદા જુદા અવયવોનો ન્યાં સમાહાર ન હોય ત્યાં છત્રેતરયોગ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય ■ અને એકવચન યતું નથી પરંતુ પહેલી સંખ્યા પ્રમાણે વચન પ્રાપ્ત થાય છે ન દષિપયમાદીનિ । (૨.૪.૧૪) દષિપયસી વગેરે સમાસો એકવચનશબ્દો નથી સૂત્ર પ્રમાણે દષિપયસી, મધુરયસી, વગેરે સમાસોમાં સમાસનાં પહેલો સમાહાર થયો નથી. વિમાપા પુલ્કમૃગતુલ્યામ્બવ્યજનપતુરકુન્દવથરજ્જવૃણાવરોચાણ્યમ્ । (૫૧.૫ ૨.૪.૧૨, પક્ષો, પશુઓ, ધાસ, ધાન્ય, મસાલા, પાણેલાં પશુપંખીઓનાં નામો, અને અસવજ્જમ (અપરજ્ઞા), પૂર્વાવર (પૂર્વાવરે), અને અવરોચરમ્ (અવરોચરે) જેવા સમાસો વિકલ્પે એકવચન સમાસો છે) પ્રમાણે એકવદ્ભાવવાળા સમાસો વિકલ્પે દ્વન્દ્વ સમાસો થાય છે.

આવા વિધિ, પ્રતિષેધ અને વિખાયા અર્થોત્ત વિકલ્પના વિધાનોનો આધાર શબ્દોની પોતાની શક્તિ અને તે પ્રમાણે તેમનો વ્યવહારમાં વપરાશ છે. આવી સ્થિતિ ન હોય તો આકરણ્યાત્મના સંઘડો વચનો પણ કશું કરી શકતા નથી (વ કાસતી વાચનામાં શક્તિર્વ-જનતાતેનાપિ ક્રુતું પાર્થતે—હેતારાજ)

સામર્થ્યમલિશેપોક્તમપિ લોકવ્યવથયા ।

વૃત્ત્યવૃત્ત્યો. પ્રયોગઙ્ગેર્વિમલ્લત્ પ્રતિપત્તિભિઃ ॥૪૪॥

સામર્થ્યનું સામાન્યપણે વિધાન થયું હોવા છતાં પ્રયોગને બાજુનારા અકષાત્રીઓએ, અવહારમાં વપરાશ પ્રમાણે તે (સામર્થ્ય)ને સમાસ અને વાક્યમાં જુદું રહેલું સમજાવ્યું છે. (૪૪)

સમર્થઃ પદવિધિઃ । (પા.સુ. ૨.૧.૨) પદસંબંધી બધાં કાર્યો સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે) એવા સામાન્ય નિયમ સમાસ અને વાક્યનાં પદો વચ્ચે સામર્થ્યની આવરકતા જણાવે છે. ચત્રકર પાણિનિએ આવા સામાન્ય નિયમ રચ્યો છે. અવહારમાં શબ્દોના વપરાશને બાજુનારા અભ્યાસીઓ જેવા કે વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારે આ સામર્થ્યને સમાસમાં એકાથી-ભાવ રૂપે અને વાક્યમાં અપેક્ષા રૂપે એમ બે પ્રકારે જુદું સમજાવ્યું છે. તેમણે તેમની બ્યાખ્યાઓ અને તેમની વિશિષ્ટતાઓ સમર્થ પદવિધિ, । ઉપરના ભાષ્યમાં આપી છે તેમણે જણાવ્યું ■ કે સમાસમાં એકાથી-ભાવરૂપ સામર્થ્ય છે અને વાક્યમાં અપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય છે.

અર્થસ્ય વિનિવૃત્તવાલ્લુગાદિ ન વિરુદ્ધ્યતે ।

एकार्थीभाव एवात समासारूपा विधीयते ॥४५॥

લેહના (આધારરૂપ) વિલક્ષ્યર્થની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી તેના લોપવગેરેનું વિધાન (શાસ્ત્રનિયમોનું) વિરોધા નથી. તેથી એકાર્થીભાવ હોય ત્યારે સમાસ ॥ સાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. (૪૫)

સમર્થ. વ્યવિધિ: । ઉપરના બાળ્યમાં જણાવ્યું છે કે વૃત્તિ એ પ્રકારની છે, એક જહ-સ્વાર્થા અને બીજી અજહ-સ્વાર્થા. જ્યાં જોયું પહેા પોનાના અર્થનો ત્યાગ કરે ત્યાં જહ-સ્વાર્થા વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અજહ-સ્વાર્થામાં મુખ્ય પદ સાથે જોયું પહેા એકાર્થી-ર્થાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોવાથી કશો ભેદપ્રાપ્ત સંબંધ શક્ય નથી તેથી વિભક્તિની નિવૃત્તિ થઈ છે એમ સમજાવ છે. વિભક્તિને લોપ થતાં એકાર્થી-ભાવરૂપ સામર્થ્ય સિદ્ધ થઈને સમાસ બને છે.

વાક્યમાં ભેદ અને સંખ્યાની વિવિધતા હોવાથી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે. સમાસમાં અભેદ અને એકત્વસંખ્યાનો વિવક્ષા હોવાથી એકાર્થીભાવનું સ્વાભાવિક અભિધાન થાય છે.

व्यवस्थितविभाषा च सामान्ये कैश्चिदिष्यते ।

तथा वाक्यं व्यवस्थायां समासोऽन्यत्र सिद्ध्यते ॥४६॥

કેટલાક (વૈયાકરણો)ના મતમાં સામાન્ય (સંબંધરૂપ સામર્થ્ય) અંગે બધવ-સ્થિત વિભાષાને શોધ્ય માનવામાં આવી છે, જેમકે, બ્યવેશ્ઠારૂપ સામર્થ્ય હોય ત્યારે વાક્યનું અને તેનાથી શુદ્ધિ સ્થિતિમાં સમાસનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે (૪૬)

કેટલાક વૈયાકરણો માને છે કે સુત્રકરે પોતે જ સામર્થ્યને સમાસમાં અને વાક્યમાં આવરપક મૂક્યું છે. આ સ્થિતિમાં બ્યવસ્થિત વિભાષાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ્યાં બ્યવેશ્ઠારૂપ સામર્થ્ય હોય ત્યાં સમાસ થશે. આ સ્થિતિ શબ્દલક્ષિતને અનુસરને કલ્પવામાં આવી છે.

સામર્થ્યના એ પ્રકારે કાલાબને રજૂ કર્યા છે. પતંજલિએ તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. સમર્થ: વ્યવિધિ: । સૂત્ર ઉપરના પહેલા વાર્તિકે વ્યવસ્થાવાસેકાર્થીભાવ: સમર્થત્વનુદા (માં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે જુદા અર્થવાળા શબ્દોનું એક અર્થમાં પ્રાપ્ત થવું એટલે સામર્થ્ય વાર્તિક કર્યાં જણાવ્યું છે કે કેટલાકના મતમાં સામર્થ્ય એટલે શબ્દોના અર્થની પરસ્પર બ્યવેશ્ઠા. આવી સ્થિતિ વાક્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વૈયાકરણ પરંપરામાં વિભાષાના પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને ઉત્પન્ન એવા પ્રકારે ઉપસાંત બ્યવસ્થિત વિભાષા એવો પ્રકાર પણ સમજવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકાર પ્રમાણે વિકલ્પ અંગેના નિયમનાં બધા ઉદાહરણોને વિકલ્પ લાગુ ન પડતાં અમુકને બ્યવસ્થ લાગુ પડે છે અને બીજાને લાગુ પડતો નથી પા.રૂ. ૩.૩.૧૫ અને ૭૪૪૧ ઉપરના ભાષ્યમાં વેવશાઠ, મનો પ્રાદઃ, મવાદઃ અને સંશિત્વઃને બ્યવસ્થિત વિભાષાનાં ઉદાહરણો સમજવામાં આવ્યાં છે.

હુત્યધૃતિત્વાત્ તત્ત્વેऽપિ રાજાદીનામુપાશ્રિતે ।

યૃતૌ વિશેષણાકાર્ણાગમકત્વાન્નિવર્તે ॥૪૭॥

રાજન્ વગેરે શબ્દો તેમના એકસરખા ઉચ્ચારણને કારણે (સમાસમાં અને વાક્યમાં) સમાન હોવા છતાં સમાસમાં તેમને વિશેષણની આકાંક્ષા -હોતી નથી, કારણ કે તે અર્થબોધ કરાવી શકતા નથી. (૪૭)

રાજ. પુરુષ: । એવા વાક્યમાં અને રાજપુરુષ એવા સમાસમાં રાજન્ શબ્દ છુદો નથી કારણ કે બન્નેનું ઉચ્ચારણ સરખું છે, બન્ને વચ્ચે રૂપસાદૃશ્ય છે. પરંતુ જઠસ્ય રાજા પુરુષ । એવા વાક્યમાં રાજ. એવા ગૌણ પદને વિશેષણ જઠસ્ય સાથે જોડી શકાય છે તેમ રાજપુરુષ । એવા સમાસમાં જઠસ્ય રાજપુરુષ । એમ જઠસ્યને રાજ સાથે જોડી શકાતું નથી. તેમ કરવામાં આવતાં સમાસને અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ. સમાસમાં પ્રધાન પદ પુરુષ સાથે ગૌણ પદ રાજન્ જોડાયેલું છે, તેથી જઠસ્ય સાથે તેને જોડી શકાય નહિ. એકાથીભાવની વિશેષતાઓનું પરિણમન કરતી વખતે પાત્રલિંગે જણાવ્યું છે કે વાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યા, રૂપરૂપ અભિધાન, ગૌણ પદ સાથે વિશેષણની યોજના અને ચ (અને) સાથે જોડાયેલ, શક્ય છે, સમાસમાં આ બધું શક્ય નથી.

સંન્યધિશ્ચ સાપેક્ષો નિત્યં સર્વ. પ્રયુજ્યતે ।

સ્વાર્થયત્સા હ્યપેક્ષાસ્ય વૃત્તાવપિ ન હીયતે ॥૪૮॥

સંબંધી શબ્દને (અન્યની) અપેક્ષા વાળા તરીકે હંમેશા વાપરવામાં આવે છે; પોતાના અર્થની (અપેક્ષાની) જેમ આ તેની (બીજા સંબંધીશબ્દ સાથેની) અપેક્ષા, સમાસમાં પણ દૂર થતી નથી (૪૮)

વાક્ય અને સમાસમાં અર્થબોધ પ્રાથમિક આવરકતા છે આ આવરકતા પૂરી પડતી હોય તો, બીજા શબ્દ સાથે સંબંધમાં રહેલા શબ્દની સાથે પણ વિશેષણ વાપરી શકાય છે. આણુ વિશેષણ સમાસના પદો સાથે પણ સંબંધ પામે છે. ગુરુકુલમ્ । અથવા ગુરુગ્રામ. । એવા સમાસમાં ગુરુ એણુ ઉપસર્જન પદ સંબંધી શબ્દ છે, કારણ કે તે શિષ્ય અર્થના વાચક કોઈક પદ સાથે સંબંધવાળું છે પરિણામે દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્ । અથવા દેવદત્તસ્ય ગુરુગ્રામ. । એવા પ્રપેચમાં દેવદત્તસ્ય શબ્દ સમાસથી બહાર સંબંધ પ્રાપ્ત કરશે તે ગમક શ્લો અર્થોત્ અર્થબોધ કરનારું છે

સામાન્ય રીતે વિશેષણ યુક્ત પદોનો સમાસ થતો નથી કેમ કે, મહત્કલ્પ ક્ષિત એવા શબ્દો દ્વારા મહત્ કલ્પક્ષિત એવો સમાસ બનેલો નથી. પતંગલિ, દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્, દેવદત્તસ્ય રાસમાર્ગો, દેવદત્તસ્ય ગુરુગ્રામ એવા પ્રપેચમાં ગુરુ અને રાસ શબ્દો અન્ય શબ્દ દેવદત્તસ્ય સાથે જોડાયેલા હોવાથી તેમને કુલમ્, ગ્રામ અને માર્ગો સાથે સમાસ થશે એમ જણાવે છે, કારણ કે તે સમાસ ગમક છે અર્થોત્ અર્થબોધ કરાવી શકે છે. ડો. એસ. ડી. જોષી (Samarthbhaskar, પ્રસ્તાવના પૃ ૭) તર્ક કરે છે કે “પતંગલિ પૂર્વે” તર્ક શબ્દને બદલે ગમક શબ્દ પ્રયોજિત હતો અને ગમકને સમાસની આવરકતા મણુવામાં

આવતી હતી પરંતુ વૈવાહિકોએ વચ્ચે જઈને પગથી ઘસી દીધી, કારણ કે પાણિનિએ સમર્થ: વધાર્યા. । સૂત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.' આ કારણ જણાવે છે કે સંબંધી શબ્દો અંગે 'સાપેક્ષ અસમર્થ' છે' એવો નિયમ લાગુ પડે નહિ.

સમુદાયેન સંબંધો ચેષાં મુક્ત્યવિના ।

સંસદયાધયવાંતેષાંપિ મુન્યન્તે તદ્વત્ સહ ॥૪૧॥

(કેવલત વગેરે) જે શબ્દોનો શુરુકલ વગેરે સમુદાય સાથે સંબંધ છે, તે, (સમુદાય)ના અવયવો સાથે (પહેલાં) સંબંધ પામીને જ, અવયવોવાળા તેની સાથે જોડાય છે. (૪૬)

જેમ પ્રસિદ્ધ કામીયુદ્ધ અંગે કોઈ પૂછતું નથી કે 'કયો કારણ' થયું તેમ શુરુકલ પાંચ પ્રસિદ્ધ છે અને તેને વિષે પણ કોઈ પૂછતું નથી, તેથી વેવરત્ત્વ મુદ્દકલમ્ । એવા પ્રયોગમાં ગુરુ એવા ઉપસર્ગન પદનો વેવરત્ત્વ સાથે સંબંધ થાય છે. આમ વેવરત્ત્વ, પહેલાં ગુરુ એવા અવયવશબ્દ સાથે જોડાઈને પછી અવયવી એવા મુદ્દકલમ્ સાથે સંબંધને પામે છે.

અનુબાન્મત્યુપાયાઃ વિચિત્રાઃ પ્રતિપત્તયે ।

શબ્દાન્તરભાદિત્યન્તં મેદો વાક્યસમાસયોઃ ॥૫૦॥

અજ્ઞાનીઓને (સમાસ અને વાક્ય વચ્ચેના ભેદનું) જ્ઞાન થવા માટે વિવિધ ઉપાયો ચોજવામાં આવ્યા છે. જુદા શબ્દ(પ્રયોગો) હોવાથી, વાક્ય અને સમાસ, અત્યંત લિપ્ત છે. (૫૦)

એકાધીભાવરૂપ સામર્થ્યવાળા રાગપુરુષ, વગેરે સમાસો પરમાર્થ દષ્ટિએ નિર્ણય છે, પરંતુ, તેના અવયવોને જુદા પાડીને રાજ:પુરુષ । એમ સમજવામાં આવે છે. મંદ્યુહિ-વાળાઓ જાનેમાં ઉચ્ચારણુસામ્ય નિહાળીને તેમની વચ્ચે અગ્રેદ સમયે ॥ વાસ્તવમાં જાને જુદા છે. મિત્રમાં દોરેલ મત્ત અને ગરુષ નામનું પ્રાણી, જહારના દેખાતા સામ્યને કારણે એક સમજાતું હોવા છતાં જુદું છે. તે પ્રમાણે એકાધીભાવ રૂપ સામર્થ્યવાળા સમાસ અને વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્યવાળું વાક્ય જુદાં છે.

અસમાસે સમાસે ચ ગોરયાદિષ્વદર્શનાત્ ।

મુચ્ચાદીનાં ન શસ્ત્રેણ નિવૃત્ત્યનુગમઃ કૃત્- ॥૫૧॥

ગોર્ય: વગેરે પ્રયોગોમાં, તે સમાસ હોય કે વાક્ય હોય પરંતુ મુક્ત વગેરે શબ્દો તેમની સાથે દેખાતા ન હોવાથી, તેમના લેખનું વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી. (૫૧)

ગોરય: (જળદો વડે ખેંચાતો રથ) વધ્વોદય: (દર્દી જટિલો જાત) વગેરે પ્રયોગોમાં

યુક્તઃ (નોડેલો) અને સિદ્ધઃ (હોડેલો) એવા શબ્દોનો લોપ કરવામાં આવ્યો નથી. સામાન્ય રીતે સમાસમાં વિભક્તિનો લોપ થાય ■ એમ સૂત્રકારે સુષો ધાતુગતિપદિરમોઃ ૧(૨. ૪. ૭૧)માં જણાવ્યું છે. વાક્યમાં વિભક્ત્યન્ત પ્રતિપદ્ધિઠો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે શબ્દો વાક્યમાં ન હોય તેમનો લોપ કરી રીતે થાય ? વિગ્રહમાં આવા શબ્દોનું અસ્તિત્વ નથી.

આ અર્થોના મૂળમાં મહત્ત્વેન નિર્ધારણમ્ । (૨. ૧ ૩૫, મિત્રલુનું સાધન એવો અર્થ દર્શાવનાર તત્ત્વીયન્ત શબ્દનો ભક્ષ્યવાચક સુગન્ત સાથે વિગ્રહે તત્પ્રુક્ય સમાસ થાય છે) ઉપરનાં ત્રણ વાર્તિકો અને તેમના ઉપરનું ભાષ્ય છે.

વાર્તિક ૪માં જણાવ્યું છે કે સમાનાધિકરણ પદોનાના સમાસમાં તત્ત્વીયન્ત પૂર્વપદ અને જ પ્રત્યપ ઉત્તરપદ તરીકે રહેલા સુગન્તનો બીજા સુગન્ત સાથે સમાસ થાય છે અને જાન્ય ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે એનું વિધાન કર્યું નોંધીએ, જેમ કે દબ્બા ઘણિકઃ (બોદનઃ) દબ્બુસિકઃ, દબ્બુસિકઃ બોદનઃ દબ્બોદનઃ । ગુટેન સંવત્સરઃ ગુર્ગસપ્તાઃ ગુર્ગસપ્તાઃ ગાતાઃ ગુર્ગાતાઃ ।

વાર્તિક ૫ (વહીસમાસથ ચુકર્ણાન્તઃ) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ચુક્ત અથવા પૂર્ણ શબ્દ સાથે નિપ્પન્તનો જે તત્પ્રુક્ય સમાસ થાય તેનો બીજા સુગન્ત સાથે સમાસ થાય છે અને ચુક્ત અને પૂર્ણ નો લોપ થાય છે એવું વિધાન કર્યું નોંધીએ તેથી અચ્ચારઃ, દષિષઃ વગેરે સમાસો પ્રાપ્ત થાય.

લોપનું વિધાન કરનારાં આ બે વાર્તિકોના વિચારનું ખંડન કરતાં, પછીનાં ત્રણ વાર્તિકો, ન જા અસમાસેડરૂઢિગાન્ ચુકાર્ણસંશ્રયવાચ્ય સામઘ્યૈર્મ્ । અને સંપ્રત્યયાન્ચ તદર્થાન્ચ જ્ઞાતમ્ । જણાવે છે કે વાક્યમાં ઉપસિદ્ધ વગેરે શબ્દો પ્રાપ્ત થતા નથી. ઉપરાંત દબ્બોદનઃ જેવા પ્રયોગોમાં દષિ શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે ફહી હોડેલો (ભાત) એવો અર્થ સમજાય છે, અને આનો અર્થ લોકવ્યવહારમાં મળે છે.

હેસારાજ જણાવે છે કે (ગર્ગ રથઃ) મોરથ. અને (દબ્બા ઘટઃ) દષિષઃ. । એવા સમાસ-પ્રયોગોમાં વાચવાકનસંભવ અને આધારાધિપ સંભવ ગનાં અને દષિ શબ્દો દ્વારા જણાવાય છે.

શબ્દાન્તરયાપુષ્પતાદિઃ ક્વચિદ્વાક્યે પ્રયુગ્યતે ।

પ્રવર્ણપ્રવલ્લશાદી ગતશબ્દશ્ચ વૃત્તિષુ ॥૫૨॥

કોઈકવાર વાક્યમાં ચુક્ત વગેરે શબ્દો અને પ્રવર્ણ અને પ્રવલ્લશ સમાસોની સાથે ગત શબ્દ વપરાય છે, કારણ કે તે (ચુક્ત અને ગત શબ્દો) જુદા છે. (૫૨)

વ્યવહારમાં મોચુક્તઃ રથઃ, દબ્બુસિકઃ બોદનઃ, દષિપૂર્ણ ઘટઃ, એવાં વાક્યોમાં ચુક્ત, ઉપસિદ્ધ, પૂર્ણ વગેરે શબ્દો મળે છે, તેમના લોપ વિશે વિધાન કર્યું નોંધીએ, એવી શકાને અહીં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. વાક્યો બે પ્રકારનાં છે, વ્યવહારમાં વપરાતું લૌકિક વાક્ય અને શાસ્ત્રમાં વપરાતું પ્રક્રિયાવાક્ય. અર્થાત્ વિગ્રહવાક્ય. બન્ને વચ્ચે જલ્પન્ત પદ્ય અને ચિત્રમાંના પદ્ય જેવાં ભેદ ■ પ્રક્રિયાવાક્યમાં ચુક્ત, ઉપસિદ્ધ કે પૂર્ણ જેવા શબ્દો મળતા નથી. વ્યવહાર વાક્યોમાં આવા જુદા જુદા શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર આવા બધા શબ્દોના લોપનું વિધાન કરી શકે નહિ

પદં યથૈવ વૃક્ષાદિ વિશિષ્ટેડથૈઃ ઠયત્થિતમ્ ।

નીલોત્પલાદિપિ તથા ભાગાર્થ્યા વર્તેતે વિના ॥૫૪॥

જેમ વૃક્ષ વગેરે પદ ચોક્કસ (અવિભક્ત) અર્થમાં પ્રયોજાય છે તેમ નીલોત્પલ વગેરે (સમાસ) પણ તેના અવયવો(ના બોધ) વિના પ્રયોજાય છે. (૫૪)

વૈવાહરણુ મતમાં પદના સંદર્ભમાં વર્ણો અનર્થક ■ અને વાક્યના સંદર્ભમાં પદો અનર્થક છે. તેથી જ સ્પષ્ટથી એક નિરંજ સ્પષ્ટનો બોધ થાય છે. એ પ્રમાણે નીલોત્પલ જેવા સમાસમાં તેના અવયવો નીલ અને ઉત્પલ પણ એક સંગમ નિરવયવ સમાસપદનો બોધ કરાવે છે. આવા બોધમાં તે સમાસના ભાગો અર્થોત્ અવયવોત્ બંધું મકરવ નથી. જ્યારે પદમાં પ્રકૃતિ જ્ઞ અને પ્રત્યય સ્થ એવો બેદ માત્ર યાચીય કાર્ય માટે સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં આવો બેદ છે જ નહિ. તેથી રીતે સમાસમાં પણ અવયવો અને તેમના અર્થો, તેમની વચ્ચે વિભક્તિપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ, ચોક્કસ સંજ્ઞાનો બોધ વગેરે બાબતો શાસ્ત્રકર્તા માટે જ છે. વાસ્તવમાં સમાસ એક અને નિરંજ સ્પષ્ટપદ છે. તેથી તેમાં ઉપસર્જન પદ સાથે વિશેષણ ચોખવામાં આવે એવો જઘ્ન્ય રાગવૃક્ષઃ સમાસ-પ્રયોગ સ્વીકાર્ય બનતો થયો,

શ્રોત્રિપક્ષેન્નિયાદીનાં ન ચ વાસિષ્ઠગાર્ગ્યણ્ ।

ભેદેન પ્રત્યયો લોકે સુત્વરુપાસમન્વયાત્ ॥૫૫॥

શબ્દોપવહારમાં એકસરખા (પ્રકૃતિ શબ્દો) પ્રાપ્ત થતા ન હોવાથી શ્રોત્રિય અને શ્રોત્રિય પ્રયોગોમાં વાસિષ્ઠ અને ગાર્ગ્ય જેવા પ્રયોગની જેમ (પ્રકૃતિપ્રત્યય) વિભાગ વડે અર્થબોધ થતો નથી. (૫૫)

ગર્ગાદિભ્યો ચન્ । (૪.૧.૧૦૫. ગર્ગાદિમણુમાંના ગર્ગ વગેરે શબ્દોને યોનાપ્રત્ય અર્થમાં યન્ પ્રત્યય લાગે છે.) સૂત્ર પ્રમાણે ગર્ગ શબ્દને યન્ પ્રત્યય લાગીને ગાર્ગ્ય થશે. તે પ્રમાણે જ્ઞાપચ્ચક્રિગ્ઠવચ્ચ । (૪.૧.૨૨૪. અપિવિશેષનો વાચક શબ્દ અને અન્ધક, જુષ્ઠિ, કુરુ વંશીની બંધિતચોનાઠ વાચક શબ્દોને અપ્ય અર્થમાં જન્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે વસિષ્ઠ. શબ્દને જન્ પ્રત્યય લાગીને વાસિષ્ઠ પદ જનશે. શ્રોત્રિય ઉન્વોડવીતે । (૧. ૨. ૮૪, મેહાધ્યપન કરનાર એવા અર્થમાં શ્રોત્રિય એવો જ જેમાં ઈત્ છે તેવો શબ્દ અનિયમિત રૂપ-નિપાતન તરીકે વપરાય છે) પ્રમાણે અહીં ઉન્વઃ ગચતે । એવા બ્યાખ્યાનવાક્યવાળો શ્રોત્રિય શબ્દ અભિપ્રેત છે; અથવા ઉન્વ શબ્દને ઉન્વ નું અધ્યપન કરનાર અર્થમાં યન્ પ્રત્યય અને ઉન્વ ને યાત્ર નો આદેશ અનિયમિતપણે થાય છે એમ સમજવાનું છે. આ બે તદ્દિતાન્ત રૂપોમાં તેમના પ્રકૃતિશબ્દો જુદા છે, અર્થોત્ વાસિષ્ઠઃ ગાર્ગ્યમાં જેવા પ્રકૃતિ શબ્દો છે, તેવા નથી શ્રોત્રિય. શબ્દ પણ શ્રોત્રિય વલેજે ચિકિત્સઃ । (૧૨૯૨. અસાધ્ય રોગના અર્થમાં શ્રોત્રિય એવા જ્ઞાતરાત્રિ અને યન્ પ્રત્યયવાળો શબ્દ નિપાતન તરીકે વપરાય છે) પ્રમાણે જુદા પ્રકૃતિ શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. આવો બીજો શબ્દ પારાજઃ (બાન-બાણ સંજ્ઞાધરાણી સીંચી થોડો પુત્ર)માં મલ્લો પ્રકૃતિ શબ્દ છે તેવા જન્ એવો આદેશ થઈને તેને અપ્ય અર્થમાં જન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

સપ્તર્ણાદિવદ્ભેદો ન વૃત્તૌ વિચલે ક્વ ચિત્ ।

રુદ્ધ્યરુદ્ધિવિભાગોઽપિ ક્રિયતે પ્રતિપત્તયે ॥૫૬॥

સપ્તર્ણ જેવા (સમાસ)પદમાં, કોઈકવાર, (સમાસમાં અને વાક્યમાં) ભેદ હોય છે તેવો ભેદ સમાસમાં કદાપિ હોતો નથી. રૂદ્ધિશબ્દો અને અરૂદ્ધિશબ્દો એવો વિભાગ અર્થબોધ માટે કરવામાં આવે છે. (૫૬)

સપ્તર્ણઃ । (દરેક સાધામાં જેને સાત પાંદડાં છે તેવું વૃક્ષ) સમાસનું વિગ્રહવાક્ય પર્ણાનિ પર્ણાનિ વૃત્ત પર્ણાનિ અસ્થ । યથે વિગ્રહવાક્યમાં મળતો પર્ણ શબ્દ સમાસમાં મળતો નથી. આવા ભેદને કારણે સપ્તર્ણ સમાસને રૂદ્ધિશબ્દ કહ્યો છે. રાજપુરુષઃ વગેરે સમાસશબ્દો અરૂદ્ધિ અર્થોત્ પૌખિક શબ્દો છે. કારિકામાં પ્રતિપત્તયેતો અર્થ 'લૌકિક-આપસિક અર્થ'ભેદના યાન મદ્રે' એવો કરવો, અર્થોત્ 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સ્વપાવરે' એવો કરવો. પ્રતિપત્તયે શબ્દ ઉપરથી સૂચવાય છે કે સમાસપદો નિરવયવ છે.

યા સામાન્યાશ્રયા સંજ્ઞા વિશેષવિષયા ચ યા ।

બહુલમહુળાન્નાસ્તિ પ્રયુક્તિરુભયોસ્તયોઃ ॥

સુસૂક્ષ્મજટકેશદૌ સમાસોઽવયવે यदि ।

સ્વાત્ સ્વાત્ તત્રાન્તરક્લત્વાદ્ વાપકોઽવયવસ્વરઃ ॥૫૭-૫૮॥

સુસૂક્ષ્મજટકેશેન સમાસમાં (જે સુસૂક્ષ્મજટકા એવા) અવયવનો સમાસ પહેલાં કરવામાં આવે તો તે અવયવનો સ્વર અન્તરંગ હોવાથી (પૂર્ણ સમાસના સ્વરનો) બાધક બનશે;

અને તેથી (સમાસ)સંજ્ઞા અંગેના સામાન્ય નિયમની અને વિશેષનિયમની એમ બન્નેની પ્રવૃત્તિ (વિશેષ શબ્દમાંના) બહુલમ્ શબ્દને કારણે, થશે નહિ. (૫૭-૫૮)

સમર્થઃ વવિધિઃ । સુત્ર ઉપરના લાખ્યમાંની સમાસને યોગ્ય પદોની સંખ્યાના નિર્ણયની ચર્ચાના સંદર્ભમાં અનેક પદોનો બ્યારે સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે બબ્બે પદોનો સમાસ કરવો કે થલ્યા પદોનો એકસાથે સમાસ કરવો એવી ચર્ચાના અનુસંધાનમાં બબ્બે પદોનો સમાસ કરવામાં આવતાં કેટલાક પ્રયોગો સિદ્ધ બનતા નથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આના ઉદાહરણ તરીકે મહાભારતમાં સુસૂક્ષ્મજટકેશેન (અર્થાત પાતળા અને બરાવદાર વાળવાળા તેની સાથે), સુવગ્નિવગ્નસપા (અત્યંત નીચા પહેરેલા મુચ્ચર્ચર્ષી વજરાળા તેની સાથે) અને હમન્તાગિલિન્દ્યેઃ (આખા શરીર સફેદ દર્પકાવાળા તેની સાથે) સમાસો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પત્તજ્વલિના સમર્થમાં પ્રચલિત કોઈ એ સુભાષિતોમાંથી નજી સમાસશબ્દોને તેમણે પસંદ કર્યા છે આવું એક સુભાષિત યજ્ઞિકામાં મળે છે.

સુસૂક્ષ્મજટકેશેન સુવગ્નિવગ્નસપા ।

પુત્રી પવન્તરાગ્ન્ય વચ દેવોર્વિવાહિતા ॥

ઉપરના ત્રણ સમાસોમાંથી સુસ્ક્ષ્મજટકેશન એવો બહુવ્રીહિ સમાસ તેમણે વિશેષ ચર્ચા માટે રજૂ કર્યો છે. આ સમાસને ત્રણ રીતે સમજી શકાય :

- (૧) સૂક્ષ્માઃ ચ લઘી જટાઃ ચ સુસ્ક્ષ્મજટાઃ । (કર્મધારય)
- (૨) સુદ્ધ સૂક્ષ્મજટાઃ સુસુક્ષ્મજટાઃ । (કર્મધારય)
- (૩) સુસુક્ષ્મજટાઃ કેશાઃ લઘ્વ સુસુક્ષ્મજટકેશઃ । તેન (બહુવ્રીહિ)

સુસુક્ષ્મજટાઃ કેશાઃ લઘ્વ એવો દ્વિપદ બહુવ્રીહિ કરવામાં આવતાં સુસુક્ષ્મજટાઃ એવા પદોમાં પદમાં કોનો અક્ષર ઉદાત્ત થશે. આ બરાબર નથી. એ ચાર પદોનો બહુવ્રીહિ-સુદ્ધ સૂક્ષ્માઃ જટાઃ કેશાઃ લઘ્વ-કરવામાં આવે તો છુ પૂર્વપદ થશે અને ૩ મીની વ ઉદાત્ત થશે. આ બરાબર છે.

ઉપર જણાવેલી ઈષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સહ સુગ । (૨.૧.૪)થી પ્રાપ્ત થતો એક વિભક્ત્યન્તનો બીજા વિભક્ત્યન્ત સાથે સમાસ અને વિશેષણ વિશેષ્યેય બહુલમ્ (૨.૧.૫૭)થી વિકલ્પે પ્રાપ્ત થતો વિશેષણસમાસ (ત્રિલોપાલ્પઃ) આ સુસુક્ષ્મ ૦ પ્રયોગમાં પ્રવૃત્ત નથી એમ માનવું રહ્યું. આપું માનવા માટે બહુલમ્ શબ્દ શેઠ ૧૦૫ છે. ઇમેક્કમન્યપચાર્થે । સૂત્ર (૨.૧.૨૪) થી આપણને ઈષ્ટ એવા બહુવ્રીહિની અને તેથી પૂર્વપદપ્રતિસ્વરની પ્રાપ્તિ થશે.

સમુદાયસ્ય વૃત્તૌ ચ નૈકદેશો વિભાષ્યતે ।

ભેદ ઇવ વિભાષાયા નિયતો વિષયો ચતઃ ॥૫૧॥

(બધા અવયવોના) સમુદાયનો સમાસ કરવાનો હોય તો તેના એક અવયવ અંગે વિકલ્પ હોઈ શકે નહિ, કારણકે, વિકલ્પનો નિયત વિષય વાક્ય જ છે. (૫૬)

અગાઉની કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે સમાસસંગ્રા અંગેના સામાન્ય નિયમની અને તેને અંગેના વિશેષનિયમની નિવૃત્તિ વિશેષણ વિશેષ્યેય બહુલમ્ । સૂત્રમાંના બહુલમ્ શબ્દથી થશે આ અંગે સંકા કરવામાં આવે છે કે વિભાષાપરિવહિત્ત્વજઃ પચ્ચમ્યા । એવા સૂત્રશબ્દોમાંથી એક સૂત્ર વિભાષા (૨.૧.૧૧) અને ભવતિવહિરત્ત્વજઃ પચ્ચમ્યા । એવું બીજું સૂત્ર (૨.૧.૧૨) યોગવિભાજ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી વિભાષા । સૂત્ર-નિયમ વડે સમાસસંગ્રા અંગેના સામાન્ય નિયમની અને વિશેષનિયમની નિવૃત્તિ સુસુક્ષ્મજટકેશન પ્રયોગમાં કેમ કરતા નથી ? આ કારિકામાં તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે.

વિભાષા । (૨.૧.૧૧) સૂત્રથી એકાર્થિભાવ હોય ત્યાં સમાસ કરવો અને બપેષા હોય ત્યાં વાક્ય કરવું એવો વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિકલ્પ પ્રમાણે સુસુક્ષ્મ ૦ બહુવ્રીહિ સમાસમાં તેના બધાં પદો વચ્ચે એકર્થિભાવરૂપ સામર્થ્ય હોવાથી બહુવ્રીહિ થશે. એ પ્રમાણે તેના અવયવો વચ્ચે પણ સામર્થ્ય થશે, અને તેથી અવયવોનો તત્પરૂપ સમાસ અને તે પ્રમાણે સ્વરપ્રાપ્તિ થશે.

યતઃપ્રાવિપયઃ સોડસ્યાસ્તસ્માન્નાસ્ત્વકૃતોર્યતા ।

અભેદપ્રકમેડસ્યન્ત' મેદાનામપસારણાત્ ॥૬૦॥

(એકાધી'ભાવરૂપ) અભેદનો સંદર્ભ હોય ત્યાં (બપેક્ષારૂપ) ભેદો પૂરેપૂરા હર યતા હોઈ, તે (એકાધી'ભાવ), તે (વિભાષા)નો વિષય ન હોવાને કારણે (વિભાષા) અસકૂળ બનતી નથી. (૬૦)

અન્ય : (એકાધી'માત્રરૂપ) અભેદસ્વ પ્રકમે (અપેક્ષાકર્તા) મેદાનાં અપચન્ત' અપચાણાત્, સઃ (એકાધી'માત્ર), અસ્વાઃ (વિમાપાયાઃ) યતઃ અવિપયઃ તસ્માત્ (તસ્વાઃ વિમાપાયાઃ) અકૃતાર્થતા નાતિત્તિ ।

સમર્થઃ પરિચયઃ । (૨. ૧. ૧) ઉપરના વાર્તિક ૨, કાવચનાર્થક્ય' ચ સ્વમાર્થસદ્ભવાત્ । ને સમજાવતાં પતંજલિ જ્યુએ છે કે વિમાપા । (૨-૧-૧૧)થી પ્રાપ્ત થતો વિદેહ જ્યુરી નથી, કારણ કે સમાસપદ (વૃત્તિવતઃ) અને વાક્યપદ (મણ્ડિતવતઃ) એવા બે સ્વાભાવિક પદો છે. તેમનો સ્વીકાર ચાહોના વપરાય ઉપર છે. તેથી વિમાપા સૂત્રની જરૂર નથી. આ વાર્તિકને પૂર્વપક્ષનો વિચાર અમજવાનો છે.

ભર્તૃહરિ જ્યુએ છે કે વિમાપા સૂત્રનો વિષય એકાધી'ભાવ નથી, પરંતુ તેનો સંદર્ભ એટલો જ છે કે જ્યાં એકાધી'ભાવ હોય ત્યાં સમાસ અને બપેક્ષા હોય ત્યાં વાક્ય સમજાવું. આ રિયતિ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે, જ્યાં એકાધી'ભાવરૂપ અભેદનો સંબંધ હોય ત્યાં બપેક્ષારૂપ ભેદો દૂર થાય છે. ભર્તૃહરિ સૂચવે છે કે, આમ જતાં વિભાષા સૂત્ર અન્યત્ર ચરિતાર્થ' છે.

મહાકબ્દઞ્ચિતેત્યેવ' ન સ્યાદ્ મેદઃ પદત્રયે ।

વૃત્તાવયવસ્યાસ્વ' યસ્માન્ન પ્રતિષિખ્યતે ॥૬૧॥

મહાકબ્દઞ્ચિતઃ એવા ત્રણ પદોવાળા સમાસપ્રયોગમાં (સ્વરનો) ફેરફાર થતો નથી, કારણ કે સમાસના અવયવ (મહત્)માં જાનો પ્રતિષેધ થતો નથી. (૬૧)

ત્રણ પદોના કેટલાક સમાસોમાં અવયવસ્વર અને સમુદાયસ્વરમાં ફેરફાર થતો નથી. મહાકબ્દઞ્ચિતઃ સમાસનું મહત્ કબ્દ મહાકબ્દ, મહાકબ્દઞ્ચિતઃ મહાકબ્દઞ્ચિતઃ । એવું વિમલવાક્ય યશે અહીં પહેલાં બે પદોનો સમાસ મહત્ કબ્દ મહાકબ્દમ્ યશે. સન્મહત્પરમોત્તમોત્કૃષ્ટાઃ પૂજ્યમાનેઃ । (૨. ૧. ૬૧, ઉત્ત, મહત્, પરમ, ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સન્મહોનો સમાનાધિકરણ એવા પૂજ્યમાન વાચક સુખન્ત સાથે ચિકિત્સે તત્પુરુષ સમાસ યશે) પ્રમાણે મહત્ નું મહા થયું અને અહીંને દ્વિતીયા । (૬. ૨. ૪૭, અહીંનવાચક સમાસમાં, જ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પછી આવતું હોય તો દ્વિતીયાન્ત પૂર્વપદને પ્રકૃતિસ્વર થાય છે) સૂત્રમાં પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર યશે. આ સ્વર ત્રણ અવયવસમાસના અન્તોદાત્ત રૂપે છે, એટલે સ્વરમાં ફેરફાર નથી. આમ સ્વરમાં ફેરફાર ન થતાં આ પ્રયોગમાં અવયવોનો સમાસ પણ યશે.

મહારણ્યમતીતે તુ ત્રિપદાદ્ભિચતે સ્વરઃ ।

યસ્માન્ તદ્વિચત્તરજ્જ્વાલ્વાદ્ વાધકોઽવયવસ્વરઃ ॥૬૨॥

ત્રણ પદોથી બનેલા મહારણ્યાતીતે સમાસમાં સ્વરમાં ફેરફાર થાય છે કારણ કે અવયવસ્વર અન્તરજ હોઈ (અન્તોદાત્ત સ્વરનો) બાધક બને છે. (૬૨)

મહારણ્યાતીતઃ એવા ત્રણ પદોના સમાસનો મહદરણ્યં મહારણ્યં । મહારણ્યં ભતીષઃ મહારણ્યાતીતઃ । એવે વિગ્રહે થશે. મહારણ્યં માં અન્તોદાત્ત સમાસસ્ય । (પા.શ્વ. ૬.૧.૨૧૩) સૂત્રનિયમથી થશે. મહારણ્યાતીતઃ માં સ્વરની પ્રાપ્તિ વાચન (૬. ૨, ૧૪૪, ગતિ, કારક અને ઉપપદ પછી આવતા ચ, અઘ, યન્, ક્ત, ભવ, જપ્, ફજ, અને ॥ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદને અન્તોદાત્ત વાચ છે) થી થશે, પરંતુ અવયવસ્વર અન્તરજ હોવાથી પૂર્ણ સમાસના સ્વરનો બાધ કરશે.

સત્તિશિષ્ટલ્પીયસ્ત્યાત્ ધાયાદિસ્વર एष तु ।

ત્રિપદે તેન યુગપદ્ ત્રિતયં ન સમસ્યતે ॥૬૩॥

બે પદોના સમાસમાં, 'સત્તિશિષ્ટસ્વર વધારે બાળવાન છે' એવા નિયમને અનુસરીને ધાયાદિસ્વર પ્રાપ્ત થશે, તેથી ત્રણ પદોનો એકસાથે સમાસ થશે નહિ. (૬૩)

મહદરણ્યં મહારણ્યં, એમ સન્મહત્ ૦ (૨. ૧. ૧) સૂત્ર પ્રમાણે સમાસ કરવામાં આવતાં અને પછી મહારણ્યં ભતીષઃ એમ દ્વિતીયાસમાસ કરવામાં આવતાં વાચન (૬. ૨. ૧૪૪) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે ધાયાદિસ્વર અર્થાત્ ભતીષમાંના ત નો જ અન્તોદાત્ત થશે. આ ધાયાદિ-સ્વર, સત્તિશિષ્ટજ્જ્વાલ્વાદ્ નિયમને કારણે અવયવસ્વરનો બાધક બનશે. આમ બે પદોનો સમાસ કરવામાં આવતાં અન્તોદાત્ત સ્વર પ્રાપ્ત થશે અને ત્રણ પદોનો સમાસ કરવામાં આવતાં મધ્યોદાત્ત થશે. આથી સ્વરબેદ થતો હોઈ ત્રણ પદોનો સમાસ થશે નહિ.

યેવામપૂર્યમાનત્વં પર્યાયોનુગમાત્મકે ।

વિશેષગણિશેષ્યત્વમપિ તેષાં ન કર્યપતે ॥૬૪॥

જેમના મતમાં શ્રિતં ના અર્થ સાથે જોડાતાં કષ્ટં પદના અર્થ સાથે મહત્ નો સંબંધ થતો નથી, તેમના મતમાં (બે પદોનો) વિશેષણવિશેષ્યભાવ પણ કદપી યજાતો નથી. (૬૪)

મહત્ કષ્ટં ધિયઃ । નો સમાસ કરવી વખતે જો કષ્ટં શબ્દ ધિયઃ સાથે જોડાયેલો હોય તો તે કષ્ટનો મહત્ સાથે સંબંધ થશે નહિ અને તેથી મહત્નો અર્થાત્ પૂર્ણ-માન્વનો બાવ કષ્ટમાં પ્રાપ્ત થશે નહિ. આતું પૂર્ણમાનત્વ ન રહેતાં મહત્ અને કષ્ટ વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ થશે નહિ.

વિરોધઃ ક્ષયમાણોઽપિ પ્રધાનેષુ શુણેષુ વા ।

શબ્દાન્તરત્વાદ્ વાક્યે તુ વૃત્તૌ નિર્યં ન વિચિતે ॥૬૫॥

વિગ્રહવાક્યોમાં મુખ્ય પદોનું કે ગૌણ પદોનું વિરોધણુ પ્રાપ્ત થતું હોવા છતાં સમાસમાં તે મળતું નથી, કારણ કે બન્ને શબ્દ(પ્રયોગો) જુદા છે. (૬૫)

જદ્વત્વ રાગઃ પુરુષઃ । (અમૃદ રાગનો નોકર) એવા વિગ્રહવાક્યમાં ગૌણપદનું વિરોધણુ જદ્વત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાસમાં જેમકે, રાગપુરુષઃ માં આવું જદ્વત્વ વિરોધણુ મળતું નથી, કારણ કે, પ્રધાનપદ પુરુષઃ સાથે જેકાથેલા રાગઃ પદને વિરોધણુ પ્રાપ્ત થશે નહિ. સમાસ અને વિગ્રહવાક્ય જુદા શબ્દપ્રયોગો છે તેથી આવું બને છે.

વિરોધકર્મસંબન્ધે નિર્મુક્તેઽપિ કૃતાદિભિઃ ।

વિરોધનિરપેક્ષોઽન્યઃ કૃતશબ્દઃ પ્રવર્તતે ॥૬૬॥

(વાક્યમાં) કૃત વગેરે વડે કોઈક ચોક્કસ કર્મ સાથેના સંબંધનું અભિધાન કરાતાં છતાં, સમાસમાં આવા વિરોધશબ્દની અપેક્ષા વિનાનો બીજો (કૃત) શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૬)

જનપૂર્વો કૃત્ ૧ એવા પ્રયોગમાં કૃતપૂર્વો એવા સમાસનું વિગ્રહવાક્ય કૃતઃ પૂર્વો કૃતઃ બન્ને એવું થશે અહીં કૃત, શબ્દ કૃત નું અભિધાન કરે છે, અર્થાત્ કર્મનું અભિધાન કરે છે, પરંતુ કૃતપૂર્વો એવા સમાસમાં કૃતનો સંબંધ પૂર્વ એવા પ્રધાનપદ સાથે છે, તેથી, કૃતઃ નો કૃત એવા કર્મ સાથે સંબંધ થતો નથી. સમાસમાં કૃત શબ્દ સ્વતંત્ર અર્થાત્, વાક્યના કૃતથી જુદો છે. નિર્મુક્તેઽપિ એટલે અભિહિતેઽપિ ‘અભિહિત થતું હોવા છતાં’ એવો અર્થ થશે.

અકર્મકલ્પે સત્યેવ કાન્ત્વં પ્રાપ્તમિદમ્ ૧ તત્ ૧

સતઃ ક્રિયાપતા કર્વા યોગો મયતિ કર્મેણામ્ ॥૬૭॥

આ પ્રમાણે ક જોને અતે છે એવો (કૃત શબ્દ)પ્રયોગ અકર્મક કોષ (માત્ર) ક્રિયાનું અભિધાન કરતો હોવાથી ક્રિયા સાથે સંબંધવાળા કલ્પનો કર્મો સાથે સંબંધ થાય છે. (૬૭)

વૃત્તિ અને વાક્ય જુદાં હોય છે. કૃતઃ પૂર્વો કૃતઃ બન્ને ૧ એવા વાક્યમાં કૃત શબ્દ વિશિષ્ટ કર્મ વડે સાથે સંબંધને ચોખ્ખો હોવા છતાં, તેનો સમાસમાં સંબંધ થતો નથી તેથી સમાસમાં કૃત ને કોઈ ચોક્કસ કર્મ સાથે સંબંધ નથી. આમ કૃત શબ્દ અકર્મક બનતો હોઈ માત્ર સામાન્ય ક્રિયાનું અભિધાન કરે છે. સમાસમાં સામાન્ય ક્રિયાનું અભિધાન કરનારા કૃત શબ્દને સમાસની જાદરના કંઠે એવા કર્મ સાથે સંબંધ થાય છે.

અવિપ્રદા ગતાવિસ્થા યથા પ્રામાદિકર્મભિઃ ।

સંવધ્યતે ક્રિયા તદ્ભૂત કૃતપૂર્વાદિપુ સ્થિતા ॥૬૮॥

જેમ ગત વગેરેમાં રહેલ ક્રિયા કર્તાથી અભિન્ન હોય છે અને પ્રામ વગેરે કર્મ સાથે જોડાય છે તેમ, કૃતપૂર્વી વગેરેની સ્થિતિ છે. (૬૮)

પ્રામે ગતઃ દેવદત્તઃ । 'દેવદત્ત ગાય ગયો છે' એવા શબ્દપ્રયોગમાં ગતઃમાંના જ પ્રત્યય કર્તાત્વે અભિપ્રાન કરે છે. જ્યાંની ક્રિયાને તે કર્તાથી જુદી રીતે બોધ થતો નથી. તેથી તે ક્રિયાને અવિપ્રદા કહી છે. અવિપ્રદા અર્થાત્ કર્તાથી અસ્વતંત્ર હોવા છતાં પ્રામે વગેરે કર્મો સાથે ક્રિયાને સંબંધ થાય છે. તે પ્રમાણે કૃતપૂર્વીમાં 'કૃતર્માની ક્રિયા, કર્તા સાથે જોડાયેલી હોવા છતાં કદ વગેરે કર્મો સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. અવિપ્રદા એટલે વિવિધ વૃત્તકરણે પ્રવળં વ્ય નાસ્તિ इति । અવસ્થા અથવા અસ્વતંત્ર અર્થાત્ કર્તાથી જુદા સ્વસ્થ વિનાની.

મુળ્હોસૂચ્યાદયોઽસદ્ભિર્ભાગૈરનુગતા ઇષ ।

વિમક્તાઃ કલ્પિતાત્માનો પાતવઃ કુદિદૃષ્ટિર્ચિત્ ॥૬૯॥

મુળ્હી, સૂત્રી વગેરે ધાતુઓ જાણે વિદ્યમાન અવયવોવાળા હોય એમ સમજાય છે અને તેથી તેમનામાં વિકાગોની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તેઓ કુંદિ અને ચર્ચિ વગેરે ધાતુઓ જેવા છે. (૬૯)

'સમાસમાં કદ' એવા વિશિષ્ટ કર્મ સાથે સંબંધ પાટે કૃતપૂર્વી શબ્દ અસમર્થ હોય તો મુળ્હ કરોતિ મુળ્હતિ । સૂત્ર કરોતિ સૂત્રતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં માનવકં, વ્યાકરણ વગેરે વિશિષ્ટ કર્મોને મુળ્હતિ, સૂત્રતિ સાથે સંબંધ કેવી રીતે થશે ? આવી સંકા અંગે આ કારિકામાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

મુળ્હ કરોતિ । એવું વાક્ય પ્રકૃતિપ્રત્યયની કલ્પના વડે મુળ્હતિ પ્રયોગ સમજાવવાના એક ઉપાયરૂપે છે. વારતવર્માં મુળ્હી, સૂત્રી વગેરે શબ્દો ચોક્કસ ક્રિયાર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ છે. મુળ્હતિ એવા ધાતુરૂપમાં મુળ્હ કરોતિ । એવા વિકાગો કરવાની જરૂર નથી. તેથી માનવકં મુળ્હતિ । (માણવકના કેશત્રું મુંડન કરે છે), વ્યાકરણ સૂત્રતિ । (વ્યાકરણનાં શુદ્ધો રચે છે) જેવા પ્રયોગોમાં માનવકં અને વ્યાકરણ જેવાં કર્મો સાથે મુળ્હતિ અને સૂત્રતિને સંબંધ થશે, જેમ કદ (૧૦ વ, કાપવું, તિરસ્કારવું, કૂટવું) વર્ષ (નિન્દા કરવી, ચર્ચા કરવી ૬ વ) નિરવયવ ધાતુઓ છે, તેમ મુળ્હી, સૂત્રી પણ તેમના જેવા નિરવયવ સમજાવવાના છે.

પુત્રીયઠી ■ પુત્રોઽસ્તિ વિદ્યેષેચ્છા તુ તાદૃશી ।

વિનૈવ પુત્રાનુગમાદ્ યા પુત્રે વ્યવતિષ્ઠતે ॥૭૦॥

પુત્રીયતિ પ્રયોગમાં પુત્ર (એવો અવયવ) નથી. પુત્ર શબ્દ (તેના ભાગરૂપે) સમજાતો ન હોવા છતાં પુત્ર સાથે સંકળાયેલી વિશિષ્ટ ઇચ્છા (તે પ્રયોગ દર્શાવે છે). (૭૦)

પુત્રીયતિ (નારાયણે પુત્રં દચ્ચતિ । પોતાને પુત્રની ઇચ્છા થયે છે) પ્રયોગમાં પુત્ર ૭૦ઃ એક કારિયત અવયવ તરીકે છે.

પ્રાજેર્વિના યયા ધારિજો'વિતૌ પ્રાણકર્મકઃ ।

ન ધાત્ર ધારિર્ન પ્રાણા જીયતિસ્તુ ક્રિયાન્તરમ્ ॥

તથા વિનેપિપુત્રામ્યાં પુત્રીયાવાં ક્રિયાન્તરમ્ ।

અન્વાહ્યાનાય મેદાસ્તુ સટશ પ્રવિપાદકાઃ ॥૭૧.૭૨॥

જેમ જીવતિ પ્રયોગમાં (પ્રાણાન્ શબ્દના ઉદ્દેશ વિનાની પરંતુ) પ્રાણાન્ એવા ક્રમવાળી ધારણ ક્રિયા સમન્વય છે, તેમ ધૃ ધાતુ પણ નથી અને પ્રાણાન્ ક્રમ પણ નથી. જીવતિ (પ્રયોગ શુલ્બુ' એવી) બીજી વિશિષ્ટ ક્રિયા દર્શાવે છે.

તેમ પુત્રીય પ્રયોગમાં દ્રષ્ અને પુત્ર (એવા અવયવો) વિના (ચોક્કસ ઇચ્છા રૂપી) 'બીજી ક્રિયા સમન્વયમાં આવે છે. અર્થ દર્શાવનારા અને બીજા ક્ષત્રંજ શબ્દો જેવા જુદા શબ્દો, (શાસ્ત્રીય) વ્યાખ્યાન માટે પ્રયોગવામાં આવે છે. (૭૧.૭૨)

આલેપાદ્ય પ્રયોગેણ વિપયાન્તરવર્તિના ।

સર્વીષ્ઠાક્યચઃ કર્મ વાક્ય એવ પ્રયુજ્યતે ॥૭૩॥

બીજા વિષયનો બોધ કરાવનારા ક્યચ્ પ્રત્યયના પ્રયોગ વડે (પ્રસ્તુત વિષય) દૂર કરવામાં આવતો હોવાથી, ઇચ્છાનો અર્થ દર્શાવનાર ક્યચ્ ને, તેનું ક્રમ વિષયમાન હોવા છતાં, વાક્યમાં જ પ્રયોગમાં આવે છે. (૭૩)

અન્વય : વિપયાન્તરવર્તિના ક્યચઃ પ્રયોગે (હચ્ચાવિવયકક્યચઃ) આલેપાત્ 'સર્વ અપિ હચ્ચાક્યચઃ કર્મ વાક્યે એવ પ્રયુજ્યતે ।

પ્રસિદ્ધેન વૃતઃ સ્વરો માવગદ્દામિવાયિના ।

અમ્યાસે તુલ્યરૂપસ્વાગ્ન વદન્ત પ્રયુજ્યતે ॥૭૪॥

(વક્રગતિ રૂપી) ક્રિયાના બાધીતા તિસ્કારને દર્શાવતા ચઙ્ પ્રત્યયથી બનેલ પ્રસિદ્ધ (ચઙ્-ક્રમ્યતે વગેરે) શબ્દપ્રયોગ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ દર્શાવવા વપરાતો નથી. કારણ કે (બન્ને અર્થને દર્શાવતું ક્રિયાપદ) એકસરખું હોય છે. (૭૪)

લોત્પ્વતે, વદ્-ક્રમ્યતે, જદ્-મ્યતે ક્રિયારૂપો ચઙ્- પ્રત્યય લાગીને તૈયાર થયેલા છે. તે ગતિના તિસ્કાર અર્થોત્ નિન્દનાં વાચક છે. ક્રિયાસંગિહાર અર્થોત્ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ દર્શાવવા માટે પણ એ જ ચઙ્ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં વદન્ત રૂપો નિન્દા અને પુનરાવૃત્તિ એવા બન્ને અર્થ દર્શાવી શકે છે અર્થ અર્થે સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા હોવાથી ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ દર્શાવવા માટે ચઙ્-ક્રમ્યતે વગેરે રૂપો વપરાતાં નથી, પરંતુ પુનઃ પુનઃ કામતિ । એવું વાક્ય વપરાય છે.

શબ્દા યથા વિમજ્જન્તે માગિરેવ ચિક્ષત્પિતૈ ।

અન્વારુચેયાસ્તથા શાસ્ત્રમતિદૂરે વ્યવસ્થિતમ્ ॥૭૨॥

જુદા જુદા અવયવોની કદપનાઓ દ્વારા (વ્યવહારમાં) જેમ જેમ શબ્દોના વિભાગો કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ, (શાસ્ત્રમાં) તેમનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. શાસ્ત્ર તો (વ્યવહારપ્રયોગથી) ઘણે દૂર રહેતું છે. (૭૫)

શબ્દો વારતવમા નિરચ છે ધણીવાર વ્યવહારમાં તેમના પ્રકૃતિપ્રત્યયથી અવયવો કદપવામાં આવે છે. આવી મિથ્યા ભાગકદપનાને સ્વીકારનારુ વ્યાકરણશાસ્ત્ર નિત્ય શબ્દોના વ્યવહારથી ધણે દૂર છે. જુદી જુદી વ્યાકરણપરંપરાઓમાં એક જ શબ્દના પ્રકૃતિપ્રત્યય જુદી જુદી રીતે સમજનામાં આવે છે, જેમકે મવતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કેટલીક પરંપરાઓમાં મવાત્ તિ' । જેમ આપવામાં આવે છે, કેટલીકમાં મૂ શબ્દને ભવિ પ્રત્યય લાગે ॥ એમ સમજવામાં આવે છે અને ત્રીજી કેટલીકમાં મૂ અને ભવિ વચ્ચે વિકરણ પ્રત્યય બની કદપના સમજવામાં આવે છે.

અર્થત્યાનુગમ કચ્ચિદ્ દૃષ્ટ્વેષ પરિકલ્પિતમ્ ।

પદ્ વાચ્યે પદે ધાતુર્ધાતૌ ભાગ્ય મુણિઙ્ગરત્ ॥૭૬॥

કેાઈક અર્થની હમેશની પ્રાપ્તિને વિચારીને જ વાક્યમાં પદની, પદમાં ધાતુની અને મુણિઙ્ગની જેમ ધાતુમાં તેના અવયવોની કદપના કરવામાં આવી છે (૭૬)

અર્થ'ક વાક્ય જ હમેશા અર્થ'તુ વાચક હોવાથી વાક્યાર્થ જ નિત્ય છે. આવા વાકરના વિભાગો કરીને તેમની વચ્ચેના અર્થસામાન્યને વિચારીને પદને પૃથક્ રીતે વિચારવામાં આવે છે, કારણ કે નિરવરણ અને અનેક પ્રકાશવાળા વાકરતું વ્યાખ્યાન સરળ નથી. જર્ધા વાક્યોમાં પદ જ સમાનરૂપ છે તેવા પદર્થો એક અર્થસામાન્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ અકો એ જુલુ જોઈએ નહિ કે વાક્યના અર્થસામાન્યની પ્રાપ્તિ અનેક વાક્યોના વિશેષ અર્થોનાંથી થાય છે, નહિ કે પદોનાંથી; કારણ કે પદો મિથ્યા છે. આથી જ રીતે પદમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ કરીને ધાતુ અને પ્રત્યયની અને ધાતુમાં તેના અવયવોની કદપના કરવામાં આવે છે મુણિઙ્ગ ધાતુમાં મુણ્ ને તેની પ્રકૃતિ સમજવામાં આવે ॥ અને શિષ્ ને પ્રત્યા કદપવામાં આવે છે.

અવિપ્રયોગ. સાધુત્વે વ્યુત્પત્તિરજસ્થિતા ।

વપાયાન્ પ્રતિપત્તૄણાં નામિમન્યેત સત્યતઃ ॥૭૭॥

(શબ્દના) સાધુત્વ અંગે વ્યવહારમાં સિન્નતા નથી (વ્યાકરણગત) વ્યુત્પત્તિ અનિશ્ચિત હોય છે. સમજનારાઓ માટે (શાસ્ત્રાર્થો) થોજેલા ઉપાયોને યાચા માનવા જોઈએ નહિ. (૭૭)

શબ્દના સાધુત્વ અંગે જુદા જુદા અભિપ્રાયો હોતા નથી તેમને સમજનાના ઉપાયો જુદા હોય છતાં નિત્ય સ્પષ્ટ તો હમેશાં અભિન્ન જ હોય છે. આવા ઉપાયોને યાચા

માનવા જેઈએ નહિ, કારણ કે તે બે અજ્ઞાતાની સરખતા મટે યોજવામાં આંખા હોય છે. બ્યુરપતિ અજ્ઞા આવા વિવિધ ઉપાયોરૂપ અવિદ્યા દ્વારા વિદ્યા અર્થાત્ નિત્ય સંબંધી પ્રાપ્તિ થાય ■

પયૈવ દિત્યે હયતિ પાચકે પચતિસ્તથા ।

હયતિચ પચિન્નૈવ દ્વાવપ્યેતાનલૌકિકૌ ॥૭૮॥

જેમ દિત્ય સંબંધમાં દિદ્ધ (ધાતુ) છે, તેમ પાચકમાં પચ્ (ધાતુ) છે. હીદ્ અને પચ્ એ બન્ને અલૌકિક છે (૭૮)

ભાર્ત્કરિનો હ મેચનો સિદ્ધાન્ત છે કે વાક્ય નિરસ છે અને પદ પણ નિરવય છે. અવયવોની કલ્પના માત્ર સાર્થક છે. લોકોવવહારમાં અવયવકલ્પના નથી આ બાબતમાં યદ્વજ્ઞ સંબંધ અર્થાત્ જેની બ્યુરપતિ સુગમ નથી એવા કિત્વ સંબંધને અને યૌગિક અર્થાત્ બ્યુરપતિની દૃષ્ટિએ ધાતુજ એવા પાચક સંબંધને એમ બન્નેને સરખા મણુવા જેઈએ. જેમ હીદ્ ધાતુ લોકોવવહારમાં અગ્રગણ્ય છે, તેમ પાચક નો અવયવ પચ્ પશુ અવયવ હોઈ અલૌકિક સમજવો જેઈએ.

પ્રકૃતિપ્રાયયાલુક્ષૌ પદાત્ તામ્યા વદ તથા ।

અનુવન્ધતરાદિન્ધ શિષ્ટૈ શાસ્ત્ર ન તાન્ પ્રતિ ॥૭૯॥

(શિષ્ટોએ પદમાંથી પ્રકૃતિને અને પ્રત્યયને અને પદને તે બન્ને (પ્રકૃતિ અને અપ્રત્યય)માંથી અને અનુબન્ધ, સ્વર વગેરેમાંથી કટખ્યા છે તેમને માટે શાસ્ત્ર નથી (૭૯)

શબ્દો અથવા શિષ્ટો પ્રમાણ છે જે પદો ધર્મમાં ઉપયોગી બને છે, તેમને સાધુ માનીને તેમાંથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને તેઓ પૃથક્ સમજાવે છે. પૃથક્કૃત પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયમાંથી અજ્ઞાતાઓ અજ્ઞા હ પદની કલ્પના કરે છે. દિત્ય જેવા અજ્ઞા યદ્વજ્ઞસંબંધી પ્રત્યક્ષ કલ્પનાથી ઉપદેશવામાં આવે છે. તેમનામાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની કલ્પના કરવામાં આવતી નથી. વર્ણિત વગેરે શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના ઉપદેશ દ્વારા પચતિ એવા અજ્ઞા હ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવે ■

શબ્દોનો ઉપદેશ બે રીતે થાય છે, સાક્ષાત્ અર્થાત્ શબ્દોના ઉપદેશ દ્વારા અને પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યય અથવા એકલચ નિયમો (વિધિ)ની યોજના દ્વારા અને તેમાંથી અજ્ઞા હ શબ્દોને સમજાવવા દ્વારા. શિષ્ટો તેમજુ જ્ઞાન નિરાવરણ હોઈ, જ્યારે તેઓ પ્રતિજ્ઞાના અવતારો હોય તેમ, બધા પદ્યોના તરફોને જાણે છે તેમને શાસ્ત્રોપદેશનુ ઠગ પ્રયોજન નથી. આવા શિષ્ટો અજ્ઞા હ શબ્દોના જ્ઞાન માટે તેમજા અવયવોના જ્ઞાનનો આધાર લેતા નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે અવયવકલ્પના મિથ્યા છે. અજ્ઞાતાઓએ શુદ્ધ મણુવા પદોનો જ તેઓ ઉપયોગ કરે છે.

શાસ્ત્રદષ્ટિસ્તુ શાસ્ત્રસ્ય પ્રાપ્તિમાત્રેऽપ્યનિશ્ચિતે ।

યુજ્યતે પ્રત્યવાયેન શાસ્ત્રં ચક્ષુરપશ્યતામ્ ॥૮૦॥

શાસ્ત્રની (સંધ્યા) જ્ઞાન અંગે અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તતી હોય ત્યારે શાસ્ત્રને જ આધાર સમજનાર (વ્યક્તિ) અધર્મની સહસ્રાગી બને છે. શાસ્ત્ર તો (શિષ્ટ પ્રયોગને) ન સમજનાર માટે નેત્ર સમાન છે. (૮૦)

આકરણશક્તિમાં અનેક વિકલ્પનિયમો હોય છે તેમને વિમાપા, અન્યતરત્વાત્, વા, એકેવા, ફરેવાત્, એવા શબ્દો વડે જણાવવામાં આવે છે. નિયમો અંગે આવા વિકલ્પો અને અનિશ્ચિતતાઓ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે શાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખનાર વ્યક્તિ અશુદ્ધ શબ્દો વાપરશે અને તેને અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. શિષ્ટોના પ્રયોગોને જ આવી બાબતોમાં પ્રમાણ માનવા જોઈએ. આકરણશક્તિના અભ્યાસ વિના પણ શિષ્ટો શુદ્ધ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરે છે.

અર્થાન્તરમિધાનાત્ત્વ પૌર્વાપર્યં ન મિદયતે ।

રાજવન્તાદિતામ્યાદિરાજાધાવિપુ સર્વથા ॥૮૧॥

રાજવન્ત, આહિતાગ્નિ, અને રાજમિવ (વગેરે)માં બીજા અર્થના યોધ(ની શક્યતા) હોવાથી તેમના ક્રમમાં કદાપિ ફેરફાર થતો નથી. (૮૧)

શાસ્ત્રં શબ્દઃ અવયવાત્ ॥ એવા યોધવચનને જો સ્વીકારે અર્થોત્ શિષ્ટ પ્રયોગને નહિ જાણનારા માટે શાસ્ત્ર નેત્ર સમાન છે એમ માન્યા તો શાસ્ત્રનિયમોને કેટલીક વાર નિષ્ફળ થા માટે જાહેર કરવામાં આવે છે એવી શંકાના જવાબમાં આ કારિકા છે.

રાજવન્ત વગેરે સમાસોનાં પદોમાં ક્રમનો ફેરફાર થતાં બીજા અર્થવાળા સમાસો યશી, જેમકે દન્તારાજઃ, અમ્યાહિતઃ અને અવરાજઃ. તેથી શાસ્ત્રનિયમોની જરૂર નથી. ખીજી રીતે વિમારીએ તો કેટલીક વાર શબ્દોના ક્રમમાં ફેરફાર થતો હોવા છતાં પણ અર્થનો ફેરફાર થતો નથી, જેમકે, આહિતાગ્નિઃ અને અમ્યાહિતઃ । આ ખીજી બાબત અંગે પણ શાસ્ત્રનિયમની જરૂર નથી, કારણ કે અનિશ્ચિત અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (ન. વા અભિવ્યવસ્થાપ્તઃ । વા. ૨, મત્ર. ૨, ૨, ૩૦)

વિનૈવ પ્રત્યયૈર્વૃત્તો યે સિન્ધાર્યામિવાયિનઃ ।

ગર્ગાદયો લુકા તેપાં સાધુત્વમનુગમ્યતે ॥૮૨॥

ગર્ગાઃ વગેરે જે શબ્દો (અપત્યવચ્ચક) પ્રત્યયો વિના પણ (તદ્વિત)વૃત્તિમાં જુદો અર્થ દર્શાવનારા છે, તેમના (પ્રત્યયના) લોપ(ના વિધાન) વડે તેમના સાધુત્વને જણાવવામાં આવે છે. (૮૨)

ગર્ગાઃ । (ગર્ગના પુરુષ વંશજો), વરણાઃ । (વરણના પુરુષ વંશજો) વગેરે તદ્વિત-વૃત્તિવાળા શબ્દો અપત્યવચ્ચક પ્રત્યયો વિના પણ અપત્યનો અર્થ દર્શાવે છે. તેથી જીલ્ડુ' ગર્ગઃ એવા પ્રયોગમાં પ્રત્યય સંધેનું અપત્ય એવા અર્થનું અવિધાન થાય છે. ૬૧

‘એકલા પ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ ન કરવો’, ‘તેને પ્રત્યક્ષ નમાડવો’ (વત્થ ૧ પા ૨, ૩. ૧૧) ‘તે પ્રત્યક્ષ પ્રતિષ્ઠાને અતે વાજે છે’ (પરશ ૧ પા ૨ ૧ ૨) એવા સાંખ્યનિયમો છે, તેથી સાંખ્યપ્રક્રિયા માટે ગમા મા ચલનોદ્ય ૧ (૨ ૪ ૬૪) સૂત્રથી યજ્ઞ અને ઘન પ્રત્યક્ષનો લોપ કરવામા આવ્યો છે

સોડ્યમિત્યમિસનન્ધાત્ પ્રત્યયેન વિના ચદિ ।

ભૂત્યાદય પ્રયુચ્ચેન્નાપત્યે નિયમો મથેત્ ॥૮૩॥

‘આ તે છે’ એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે જો ભૂગુ વગેરે શબ્દોને (અપત્ય અર્થ દર્શાવનારા) પ્રત્યય વિના પ્રયોજવામા આવે, તો (માત્ર) અપત્યને! અર્થ દર્શાવવા માટે (પ્રત્યયનો લોપ) નિયમાર્થ જનશે નહિ (૮૩)

ગમા ૧ મા અપત્યર્થક પ્રત્યયના લોપને પીછા રીતે સમજાવી સમાપ્ત અપત્યના અર્થને દર્શાવવા માટે જ ગર્ભા ૧ મા પ્રત્યયના લોપનું વિધાન થયું છે, બીજો ઠોઠો ‘અર્થ’ના સિપ્પો કે ગર્ભાના નોકરો’ એવા અર્થ દર્શાવવા માટે નહિ હવે જો ગર્ભા પ્રયોગમાં ‘ગર્ભાના વચ્ચે એવા અર્થ દર્શાવના લોપ તો પૂર્વજો અને વચ્ચે વચ્ચે ‘આ તે છે’ એવા તાદાત્મ્ય સંબંધ સમજાવી જોઈએ પરંતુ તાદાત્મ્ય સંબંધથી ગર્ભા ૧ મા જોઈએ ગર્ભાના વચ્ચે એવા અર્થ ઉપરાંત ગર્ભાના સિપ્પો એવા અર્થ પણ મળે ॥ તેથી માત્ર અપત્ય અર્થ દર્શાવવા માટે અપત્યર્થક યજ્ઞ અને ઘન ના લોપનું વિધાન કરવું જોઈએ

સોડ્યમિત્યમિસનન્ધે લિદ્ધોપચ્ચન્નાદત્તે ।

પ્રજ્ઞાદિપુ ન જાયૈવ નિયમેન પ્રતીયતે ॥૮૪॥

‘આ તે છે’ એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધ દર્શાવવા છતાં (સિદ્ધર્થક પ્રત્યય વિના) પ્રજ્ઞ વગેરે શબ્દોમા માત્ર પત્તાનો જ અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ (૮૪)

ઉપરની કારિકામા જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યયના લોપનું વિધાન કરવું જોઈએ એમ માનીએ તો પ્રથમ દ્વ પ્રજ્ઞી (પ્રજ્ઞની સ્ત્રી) એવા પ્રયોગમા વચ્ચેદ્ય ૧ (આ તે છે એવા અર્થ)ના સૂત્રનિયમ (૪ ૩ ૧૨૦) પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા અર્થ પ્રત્યયનો લોપ કરવો, નહિ તો ‘આ તેની છે એવા તાદાત્મ્ય સંબંધને કારણે પત્તાનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ, એવી સહાને ઉત્તર આ કારિકામા આપવામા આ મો છે

પ્રજ્ઞ ઉપરથી પ્રજ્ઞની પત્ની એવા અર્થ દર્શાવવા હોય ત્યારે આ તે છે એવા અમેદ ઉપચારને લીધે પત્ની એવા અર્થ દર્શાવવા હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગને પ્રત્યય હોઈ જણાડવો જોઈએ, તેથી પ્રજ્ઞી સ્ત્રી ઉપરથી પ્રજ્ઞની પત્ની એવા જ અર્થ થશે

અમ્હો એકના તાદાત્મ્ય સંબંધથી પત્ની એવા અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ સ્ત્રીત્વ વાચક પ્રત્યય ઉમેરવો જ પડશે

તત્ત્વેવમ્ । સૂત્રથી પ્રથમ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધવાળું કોઈક એવો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ ઉપરથી મળશે; પરંતુ પ્રાપ્તઃ ને હોય લાગશે નહિ, કારણ કે આગળ વધનારો નેતા એવા અર્થનો વાચક પ્રથમઃ શબ્દ છે, પ્રાપ્તઃ નથી તેથી પાત્રી અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રથમઃ ને અવશ્ય હોય લગાડવો પડશે. પ્રથમી શબ્દ પ્રથમની બહેન એવો અર્થ દર્શાવી ચક્રો નહિ, કારણ કે આગળ વધનાર નેતાના પ્રસ્થાન વગેરે કાર્યોની તૈયારીઓ અર્થાત્ પ્રસ્થાનસંવિધાતુ-વ સાથે પાત્રીનો સંબંધ છે, બહેન વગેરેનો નહિ.

માનમેવાભિસંબન્ધવિશેષેડક્ષીકૃતે તથા ।

પ્રસ્થાદીનામસાધુલ્લં તદ્વિતેન વિના ભવેત્ ॥૮૫॥

તદ્વિતો યોગભેદેન શક્યં યા ત્યાદ્ વિભાષિતમ્ ।

પરિમાણાધિકે તત્ર પ્રથમા શિષ્યતે પુનઃ ॥૮૬॥

માન અને મેધ વચ્ચેના વિશિષ્ટ સંબંધને સ્વીકારવામાં આવતાં, તદ્વિત (પ્રત્યય) વિના પ્રથમ વગેરે શબ્દો અસાધુ બનશે.

(આને વિકલ્પે) યોગવિભાગ વડે તદ્વિત પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે. પરિમાણ એવો વધારાનો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમાનુ વિધાન કરવું પડશે (૮૫-૮૬)

પ્રથમ. શબ્દ અનાજનું એકસ માપ દર્શાવે છે. પ્રથમ. ગ્રોહિઃ । એટલે એક પ્રથમ જેટલી ડાંગર. હવે અહીં 'આ તે છે' એવો તાદાત્મ્ય સંબંધ પ્રથમ અને ડાંગર વચ્ચે અનિવાર્યપણે સંભવતો નથી. 'પ્રથમઃ માપની પાસે રહેલી ડાંગરનો ઢગનો' એવો અર્થ કરીએ તો માન અને મેધનો સંબંધ સમજાશે નહિ. માનમેધ સંબંધ સાથે પરિમાણનો અર્થ તદ્વિત પ્રત્યય લગાડવા વિનાનો પ્રથમ શબ્દ દર્શાવશે નહિ અને એ અર્થમાં જો વાપરવામાં આવે તો તે અશુદ્ધ શબ્દ દરશે. આવી સ્થિતિમાં બે વિકલ્પ છે. તત્ત્વ પરિમાણમ્ । (પ. ૧ ખજ, તે માપ આનું છે એવા અર્થમાં પદપ્રાપ્ત પ્રત્યયો લાગે છે) મૂળમાંથી. યોગ વિભાગ કરીને પરિમાણમ્ શબ્દ જુદો કાઢી, પરિમાણના અર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય લગાડતાં પ્રાપ્તિતઃ શબ્દ બનશે, અથવા જુદાવિશ્લેષણને કારણે પ્રથમઃ પરિમાણ ગ્રોહીણા इति । એવું વાક્ય બનશે. અહીં પ્રથમઃ એવી પ્રથમા પ્રાતિવિકલ્પઃ । મૂળમાં જળ્યાંબા પ્રમાણે પરિમાણનો અર્થ દર્શાવશે નહિ તેથી તદ્વિત પ્રત્યયની જરૂર નથી.

व्यतिरिक्तस्य साधुत्वे तदेव च निश्चयम् ।

युग्यतेऽङ्गीकृत्यधिक्यं तत् सर्वाभिर्विमर्शितम् ॥૮૭॥

(પ્રાતિપદિકાઈ પરિમાણથી) જુદા (માનમેધરૂપ સંબંધના યોગક તે શબ્દ) ના સાધુત્વ અંગે તે (પરિમાણના અર્થમાં પ્રથમાનુ વિધાન) જ સાચક છે. વધારાના (પરિમેયરૂપ અર્થનું) વાચક તે પદ બીજી જાણી વિલક્ષિતો (ના અર્થોને દર્શાવતા શબ્દો) સાથે જોડાય છે. (૮૭)

અ-વ્યઃ : (પ્રાતિપદિકાર્થપરિમાણ)વ્યતિરિક્તસ્ય (પરમેયાર્થવોક્ષસ્ય પ્રસ્થાદિશબ્દસ્ય સાધુત્વે તત્ (પરિમાણાર્થે) પ્રથમાવિધાનૈવ નિર્ણયમ્ । આત્મકન(કર્માદિક્ષરકલ્પક્રિયેદા)વિક્ત્ય તત્ પ્રવ્યઃ इति वदं (कर्मदि)सर्वाभिर्विमर्शितमिर्णयते ।

શુક્લદિપુ મતુલ્લોપો વ્યતિરેક્તસ્ય દર્શનાત ।

અસાધુત્વનિવૃત્ત્યર્થે સાધવસ્તે વિદાદિયત્ ॥૮૮॥

બે જુદા પ્રયોગો મળતા હોવાથી શુક્લ વગેરેમાં મતુલ્ પ્રત્યયનો લોપ, તેના અસાધુત્વની નિવૃત્તિ માટે છે. વિદાઃ જેના શબ્દોની જેમ (શુક્લ વગેરે શબ્દો પણ) શુદ્ધ શબ્દો છે (૮૮)

શુક્લ' પટઃ । અને પટસ્ય શુક્લ, વર્ણઃ । એના બે જુદા વાક્યપ્રયોગો વપરાશમાં છે. શુક્લઃ પટઃ । માં શુક્લ મુલ્ય અને ગુણી પટ વચ્ચે મુલ્યમુણીભાવરૂપ સંબંધ છે. આના સંબંધની રિથિતિમાં તત્ત્વાસ્તિત્વસ્મિન્નિતિ મતુલ્ । (પ. ૨ ૬૪ તે છે જેનું, અથવા તે છે જેનામાં એવા અર્થમાં પ્રાતિપદિકને પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે મતુલ્ પ્રત્યય લાગવો જોઈએ. નહિ તો શુક્લ, શબ્દ અરુદ્ધ શબ્દ બનશે 'આવું' ન થાય એટલા માટે મતુલ્ લગાડીને આ શ્રુતના વાર્તિક ૩, ગુણવચનેભ્યો મતુલો છદ્ધઃ । (મુલ્યનાચક શબ્દોની આગળ લાગતા મતુલ્ પ્રત્યયનો લોપ કરવો) થી મતુલ્ ના લોપનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. મતુલ્ ના લોપનું કારણ આપતાં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે દ્રવ્યો વ્યતિરેકઃ । (વાર્તિક ૪) અર્થાત્ પટસ્ય શુક્લઃ એવો જુદો પ્રયોગ નજરે પડે છે. વાર્તિક અને આખના વિચારને આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

વિશેષણાદ્ વિશેષ્યેડ્યે તદ્ભાષામ્યુચ્ચયે સતિ ।

પુનશ્ચ પ્રતિસહારે વૃત્તિમેકે પ્રચક્ષતે ॥૮૯॥

વિશેષણના બોધ પછી, તેના અર્થનો વિશેષ્યના અર્થ સાથે સમુચ્ચય થયા પછી ફરીવાર જ્યારે તેની નિવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે (એકાર્થીભાવરૂપ) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય ■ એમ કેટલાક (આચાર્યો) જણાવે છે. (૮૯)

સમાનાધિકરણની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવના સમર્થન અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો વૃત્તિમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવની ચર્ચા કરવામાં આવશે.

વૃત્તિમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવવાળાં પદો પ્રાપ્ત થાય છે. વૃત્તિમાં એકાર્થીભાવની કદપ્તના હોય તો પછી શિન્નતા દ્વંશવતો વિશેષણવિશેષ્યભાવ વૃત્તિમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? કેટલાક આશયે આનો જવાબ આ પ્રમાણે આપે છે જો વિશેષણ અને વિશેષ્યનો બોધ એક સાથે થાય તો તેમનો એકબીજા ઉપરનો ઉપકર સલાવે નહિ, તેથી વિશેષણવિશેષ્યભાવ રહેજ નહિ. પરંતુ આમ બનતું નથી બનતો એક સાથે બોધ શક્ય નથી. અભિધાનના ક્રમ પ્રમાણે અભિરેતો ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ હોઈને પહેલાં વિશેષણનો બોધ થાય છે. વિશેષણના બોધ પહેલાં વિશેષ્યનો બોધ થતો નથી (નાગહોતવિશેષ્યા વિશેષ્યે વુદ્ધિઃ ।). ત્યાર પછી તે વિશેષણના અર્થનો વિશેષ્યના અર્થ સાથે સમુચ્ચય થાય છે અને છેલ્લે વિશેષણના અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે. આવી નિવૃત્તિ થતાં એકાર્થીભાવરૂપ વૃત્તિમાં માત્ર વિશેષ્ય જ રહે છે

નિમિત્તે પ્રત્યયઃ પૂર્વો નાનુપ્રાપ્તો નિમિત્તિત્તા ।

નિમિત્તવતિ બુદ્ધેશ્ચ ન નિમિત્તસરૂપતા ॥૧૦॥

સંસ્કારસદ્ધિતોદ્ જ્ઞાનાન્તોપરલેપઃ સ્મૃતિરપિ ।

જ્યાપારે તન્નિમિત્તાનાં ન પ્રાણં સ્યાત્ તથાવિષમ્ ॥૧૧॥

નિમિત્તવિષયક 'પહેલું' જ્ઞાન નિમિત્ત વડે પ્રાપ્ત કરાતું નથી અને નિમિત્ત-વિષયક જ્ઞાન નિમિત્તના જેવું હોતું નથી.

(પૂર્વ) સંસ્કાર સાથેના (ઉત્તર) જ્ઞાનથી (ઉત્પન્ન થયેલો) સ્મૃતિ દ્વારા તેમનું સંયોજન પણ થતું નથી. (સ્મૃતિ)નાં નિમિત્તો રૂપી શક્તિઓના ઉપયોગ થતાં તે (વિશેષજીવિશેષ્યરૂપ સંખ'ધ) વાસ્તવિક જાનશે નહિ. (૯૦-૬૧)

અહીં નિમિત્ત એટલે વિશેષજી અને નિમિત્તિ એટલે વિશેષ્ય સમજવાનાં છે, સમાસમાં એકાદીકાવ હોય તેા વિશેષજીવિશેષ્યકાવ ફેવી રીતે સંભવે એવી શંકાનેા એક જવાબ એવેા આપવામાં આગેા ॥ ૬ વિશેષજી અને વિશેષ્યને અભિધાન અને અભિધેયતા ક્રમમાં સમજવાં અર્થાત્ વિશેષજીના બોધ પછી વિશેષ્યનેા બોધ થાય છે એમ સમજવું, જાનનેા એકાદીકાવ થતાં વિશેષજીની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિમાં વિશેષજીવિશેષ્યકાવ સમજવેા.

આ જવાબ બરાબર નથી એમ આ કારિકામાં જણાવવામાં આગું છે. નિમિત્ત એટલે વિશેષજી અને નિમિત્તિ એટલે વિશેષ્ય. પહેલાં વિશેષજી વિષયક જ્ઞાન થાય છે. આગું જ્ઞાન નિમિત્ત અર્થાત્ વિશેષ્ય સાથે જોડાતું નથી કારણ કે વિશેષજીવિષયક જ્ઞાન વિશેષ્યનેા જ્ઞાન વખતે નિવૃત્ત થયું હોય છે. વળી વિશેષ્યવિષયક જ્ઞાન વિશેષજીજ્ઞાન જેવું હોતું નથી કારણ કે ફરકવું જ્ઞાન એકબીજાથી સ્વતંત્રરૂપે થયું હોય છે. તેથી વિશેષજી-વિશેષ્યકાવરૂપ સંખ'ધ પ્રાપ્ત થતો નથી.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે વિશેષજીવિશેષ્ય વિષયક અનુભવથી પ્રાપ્ત મરેક વાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિ વિશેષજીવિશેષ્યકાવને જાહેર કરે છે તેા તેના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે સ્મૃતિ પણ વિશેષજી અને વિશેષ્યનેા ઉપાદેય અર્થાત્ સંયોજન કરતી નથી, કારણ કે સ્મૃતિના કાચ માટે જવાબદાર શક્તિઓના ઉપયોગથી પ્રાપ્ત થતો વિશેષજી-વિશેષ્યજ્ઞાન વાસ્તવિક નથી, પરંતુ, તે પૂર્વ અનુભવની વાસના વડે ઉત્પન્ન થયેલો છે, અર્થાત્ અસદ્ છે.

આમ વાસ્તવિક વિશેષજીવિશેષ્યકાવ સિદ્ધ થતો નથી.

અન્તઃકરણવૃત્તૌ ચ વ્યર્થો વાહ્યાર્યકરૂપના ।

તત્પ્રાદનુપકારો વા દ્રાણં વા ॥ તથા સ્થિતમ્ ॥૧૨॥

(વિશેષજીવિશેષ્યકાવને યોગ્યતા) અન્તઃકરણના કાર્યરૂપે સ્વીકારતાં બાહ્ય મહાર્થની કલ્પના વ્યર્થ થશે. તેમ થતાં તે (જાનનેા પરસ્પર) ઉપકાર પણ થતો નથી અથવા અનુભૂત વિષય તેવો (વાસ્તવિક) નથી (૯૨)

વાસ્તવિક વિશેષણવિશેષભાવને સ્વીકારવામાં ન આવે તો અને તેને પ્રમાણના અંતઃકરણનું અર્થોત્તુલ્ય કાર્ય સમજવામાં આવે તો બાહ્યાર્થવાદી ખીલ માટે અનુકૂળ પદાર્થોની જે કલ્પના છે તે બ્યર્થ બનશે. જીજ્ઞાસી રીતે ઠીકીએ તો બધા વિષયોના આદ્ય એવા મનના બ્યાપારરૂપે વિશેષણવિશેષભાવને સ્વીકારતાં, જેનું અસ્તિત્વ નથી એવા બાહ્ય પદાર્થની કલ્પના કરવી નહીં થયે, કારણકે બાહ્યાર્થવાદી (ખીલ) માટે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ વસ્તુસમવાયી અર્થોત્તુ વાસ્તવિક છે. આ વિશેષણવિશેષ્યભાવને કલ્પનામૂલક અને અ-તઃકરણના બ્યાપાર રૂપે સમજવામાં આવતાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર ઉપકાર થશે નહિ. આમ વાસ્તવિક વિશેષણવિશેષ્યભાવની સિદ્ધિ કાઠં પણ રીતે થતી નથી, કારણકે ખીલ મતમાં બનનાં અણબનને લિન્ન સમજવામાં આવ્યાં છે.

અનુસૂતેષ સ્વપ્તદેરયે લુપ્તિઃ પ્રવર્તતે ।

વ્યાહ્યાતારો વિભજ્યાથ તાન્ ભેદેન પ્રવક્ષતે ॥૧૩॥

તદાત્મમ્યવિભક્તે ચ શુદ્ધપન્તરમુપાભિતાઃ ।

વિભાગમિથ મન્વન્તે વિશેષણવિશેષ્યયોઃ ॥૧૪॥

વિશેષણ અને વિશેષ્ય પરસ્પર સંયુક્ત હોવાથી તેમને અંગેનું જ્ઞાન પણ જાણે સંયુક્ત હોય એમ ઉત્પન્ન થાય છે (તેમને) સમજાવનારા (તેમના) વિભાગ કરીને તેમને વિભક્તપણે સમજાવે છે. અલિન્ન સ્વભાવવાળા તે જ્ઞાનમાં (પૃથક્કરણરૂપ) જુદી જુદીને સ્વીકારીને તેઓ વિશેષણ અને વિશેષ્યમાં જાણે લિન્નતા હોય એમ જાહેર કરે છે, (૬૩-૬૪)

વિશેષણ અને વિશેષ્ય અંગેનાં જ્ઞાનો જુદા અવલંબનવાળા છે, એવા ખીલ મતથી જુદા એક જ્ઞાનાવલંબનને સ્વીકારતા વૈવાકરણ મત પ્રમાણેનો ઉત્તર આ બે કારિકાઓમાં આપવામાં આવ્યો છે.

વિશેષણ અને વિશેષ્ય અંગેનું જ્ઞાન એક સાથે અલિન્નપણે થાય છે. સામાન્ય રીતે પદાર્થો અંગેનું જ્ઞાન તે પદાર્થોના સ્વભાવને અનુસરે છે. જાતિ, ગુણ વગેરે ઉપાધિ-એવાઓ પદાર્થ અલિન્ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ અલિન્ન સમજવાનું છે. નીલોત્પલમ્ એવી વૃત્તિમાં નીલમ્ વિશેષણ અને ઉત્પલમ્ વિશેષ્યનું જ્ઞાન પણ અલિન્નપણે થાય છે. પારમર્થિકપણે વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે ભેદ નથી, તેથી ભેદજ્ઞાન પણ નથી. દવે નિરંશ પદાર્થ કે નિરવયવ વિશેષણવિશેષ્યભાવને બીજાઓને સમજાવવા માટે અપોદ્કાર અર્થોત્તુ પૃથક્કરણનો આધાર લેવો પડે છે, અને આ દ્રવ્ય, આ ગુણ, આ જાતિ એવા વિભાગ કરવા પડે છે. દુઃકારમાં વૃત્તિમાં વિશેષણવિશેષ્યઆદિ નિરંશ પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રક્રિયા કાર્ય માટે તેમનામાં ભેદ સમજવામાં આવે છે

અવુધાન્નતિ વૃત્તિ ચ કર્તવ્યન્તઃ પ્રકલ્પિતામ્ ।

આહુઃ પરાર્થવચ્ચને ત્યાગામ્બુચ્ચયધર્મતામ્ ॥૧૫॥

(નિર્વિલાસ) વૃત્તિને નહિ સમજનારા અલ્પજ્ઞાનોએ માટે બીજા પદના અર્થના અભિધાન માટે ગૌણ પદના અર્થનો ત્યાગ અને મુખ્ય પદના અર્થમાં વૃદ્ધિને (કેટલાક આચાર્યો) બહેર કરે છે. (૬૫)

પરાર્થાભિધાનં વૃત્તિઃ । તથા જહત્સ્વાર્થો અને અજહત્સ્વાર્થો વૃત્તિઓ અંગેની સમર્થો-
ક્તિ (પા. સુ. ૨.૧૧ ઉપરના ભાષ્ય)માંની ચર્ચાનો નિર્દેશ આ કારિકામાં કરવામાં આવ્યો
છે, શબ્દ અંગે નૈત્યશબ્દિકા; અને વર્ણશબ્દિકા; અર્થોત્ સબ્દને નિત્ય માનનારા અને
શબ્દને કાપ અર્થોત્ ઉત્પાદ્ય માનનારા એવા બે પક્ષો છે. કાર્ણકાબ્દિકા વાક્ય ઉપરથી
સમાસ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે. આ પક્ષને માનનારા જણાવે છે કે પર અર્થોત્ મુખ્ય
પદના અર્થતું જ્યારે અભિધાન થાય છે ત્યારે વૃત્તિમાં ગૌણ પદ પોતાના અર્થનો ત્યાગ
કરે છે (જહત્સ્વાર્થો) અથવા ત્યાગ કરતો નથી (અજહત્સ્વાર્થો) એવા બે પક્ષો થશે. આવા
બે પક્ષોમાંથી જહત્સ્વાર્થો પક્ષને ચોક્કસ માનવામાં આવ્યો છે. જેમ સુધાર પોતધુ કામ
કરે ત્યારે સુધારીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ રાજવુદ્ધમાં રાજત્ પદ પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરે
છે, આવો ત્યાગ સંપૂર્ણ હોતો નથી, પરંતુ બીજા પદના અર્થના વિરોધી અર્થનો જ ત્યાગ
ગૌણ પદ કરે છે.

અન્વયાદ્ ગમ્યતે સોડર્થો વિરોધી ચા નિવર્તતે ।

દુષ્પર્યમર્થાન્તરે વાપિ તત્રાહુરુપસર્વજનમ્ ॥૧૬॥

(પ્રધાનપદના અર્થ સાથેના) સંબંધને હીધે તે ગૌણ પદનો અર્થ સમજાય
છે અથવા (પ્રધાનપદના અર્થના) વિરોધી અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે અથવા
(ઉપસર્જન પદ પ્રધાનપદના અર્થ રૂપ) બીજા અર્થમાં વપરાય છે. ગૌણપદને (પોતાના
અને પ્રધાનપદના એમ) બે અર્થ જ જણાવતું કહેવામાં આવ્યું છે. (૬૬)

વૃત્તિમાં પ્રધાનપદના સંદર્ભમાં ગૌણ પદના અર્થને અંગે આ કારિકામાં ત્રણ મતો
રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એક મત પ્રમાણે સમાસમાં ગૌણ પદનો અર્થ પ્રધાન પદના
અર્થ સાથેના સંબંધ (અન્વય)ને કારણે સમજાય છે. પુરુષના અર્થ સાથેના સંબંધને
કારણે રાજનનો અર્થ સમજાય છે બીજા મત પ્રમાણે ગૌણ પદ પ્રધાન પદના અર્થમાં જ
અર્થોત્ અર્થાન્તરમાં સમજાય છે. ત્રીજા મત પ્રમાણે ગૌણ પદ પોતાનો અર્થ અને પ્રધાન-
પદનો અર્થ એમ બે અર્થો (દ્વયર્થો) દર્શાવે છે. અન્વય માટે ભાષ્યકારે ધૃતવત્ અને તેલવત્નાં
ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ધીના ધડામાંથી ધી અને તેજના ધડામાંથી તેજ કાઢી લેવામાં
આવતાં જતાં તે ધડાઓને ધીનો ધડો, તેજનો ધડો એમ કહેવાય છે; કારણકે ધડો અને
તેજનો અન્વય અર્થોત્ સંબંધ છે. વિરોધી અર્થ માટે સુધારતું ઉગદરણ આપવામાં આવ્યું
; રાજનના કાર્ગમાં લાગેલો સુધાર પોતધુ સુધારી કામ છોડી દે છે. અલગત પ્રધાનપદના
વિરોધી અર્થનો ત્યાગ કરતો નથી સુધાર તેના હારપનો, દેહકીનો, અને કાન ખોતરવાનો
પાગ કરતો નથી.

उपायमात्रं नानात्वं समूहस्त्वेक एव सः ।

विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां वा भेदसंसर्गकल्पना ॥९७॥

(સમાસમાં) જુદાં જુદાં પદોની કલ્પના, તે સમાસને સમજવાના માત્ર ઉપાય તરીકે જ છે. (સમાસનાં ઘટક પદોનો) સમૂહ તો એકજ છે. ભેદ અને સંસર્ગની કલ્પના વિકલ્પ અને સમુચ્ચય ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૯૭)

वृत्तिं यत्तयतामेषमयुधप्रतिपत्तये ।

भिन्नाः संયोजनोपायाः पुरुषेऽवनवत्यिक्ताः ॥९८॥

આ પ્રમાણે સમાસને સમજાવનારાઓએ આજ્ઞાનીઓની સમજણ માટે જુદા જુદા અને (વારંવાર) બદલાતા ઉપાયો યોજ્યા છે. (૯૮)

સમાસ અને વાક્યના અર્થમાં ભેદ ન સમજનારાઓ અજ્ઞાતવાદી હોઈ સમજે છે અને વચ્ચે અર્થભેદને સ્વીકારનારા જ્ઞાતવાદી હોઈને સ્વીકારે છે.

વૃત્તિ અને વાક્યના અર્થમાં ભેદ છે. તેથી જ શાખામાં જણાવ્યું છે કે વાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યાનો નિર્દેશ, રજૂઆત અભિધાન, ગોણપદના વિશેષણની પ્રાપ્તિ તથા 'અને' જેવા અવ્યયથી સજ્ઞોનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાસમાં આ પ્રમાણે બનતું નથી.

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां वा विभक्तयः ।

तद्व्युत्पद्यवे वृत्तौ संख्यामेवો निवर्तते ॥९९॥

સંખ્યાના વાચક અથવા દ્યોતક એવા (વિભક્તિઓના) જે પ્રત્યયો વાક્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે, સમાસમાં, તે પ્રત્યયોના (પ્રકૃતિરૂપ) અવયવ (એવા પદ) માં સંખ્યાભેદ નિવૃત્ત થાય છે. (૯૯)

પ્રાતિપદિકના સ્વાર્થ અર્થો જાતિ, બ્યક્તિ, અને લિંગ એવા ત્રણ અર્થો (ત્રિક) ને સ્વીકારીએ તો વિભક્તિ પ્રત્યયો સંખ્યાના વાચક બને છે. પ્રાતિપદિકના સ્વાર્થ, બ્યક્તિ, લિંગ, સંખ્યા અને કારક એવા પાંચ અર્થો (પંચક) સ્વીકારીએ તો વિભક્તિ પ્રત્યયો સંખ્યાના દ્યોતક બને છે. રાહ પુસ્તક : એવા વાક્યમાંનો રાહ; એવો અવયવ-સજ્ઞ વાક્યમાં વિભક્ત્યન છે, પરંતુ તે અવયવ જેવા જ અવયવ રાહ સજ્ઞમાં વિભક્તિની સંખ્યાના નિવૃત્તિ થાય છે.

अभेदैकत्वसंख्या वा तन्नाम्यैवोपजायते ।

संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥१००॥

સમાસમાં (ત્રીજુ પદના અર્થમાં) એકત્વ સંખ્યાથી વિભક્તિ એવી અભેદકત્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તે બધી સંખ્યાના સમુચ્ચય રૂપે અભિનવપણે રહેલી છે. (૧૦૦)

સમાસમાં ત્રીજુપદ દ્રવ્યરૂપે હોવાથી તેના સંખ્યા સાથે સંબંધ થાય છે. સંખ્યા વિનાના દ્રવ્યની કલ્પના કરી શકાતી નથી; તેથી દ્રવ્યરૂપ સ્વપણનાર્થ, અવ્યયની જેમ સંખ્યા વિનાનો હોતો નથી. સાથે સાથે એ પણ વિચારવું જોઈએ કે સમાસના ઉપસર્જન

પદમાં કોઈ ચોક્કસ સંખ્યાને બોધ થતો નથી તેમાં જેમ માનવું જોઈએ કે બધાં ચોક્કસ સંખ્યાઓના સમુદાયરૂપ અર્થોત્ સામાન્ય સંખ્યા આ જોણું પદના અર્થમાં રહેલી છે.

યદીપધરસાઃ સર્વે મધુન્યાહિતશક્ય ।

અવિભાગેન વર્તન્તે તાં સંખ્યાં તાદૃશીં વિદુઃ ॥૧૦૧॥

જેમ મધમાં બધી ઔષધિઓના રસો પોતાની (ઔષધિ) શક્તિઓને સ્થાપી તે તેમાં અભિન્નપણે, ઝોળખ યા વિના રહે છે, તેવી રીતે તે (અભિન્ન) સંખ્યાને સમજવામાં આવે છે. (૧૦૧)

અનેક દુધોના રસો પોતાનાં સ્વરૂપોને મધમાં રથપે છે. એ બધા સ્વરૂપોને મધમાં એક સાથે અવિભક્તપણે રહે છે અને મધમાં એકરૂપ થઈ જાય છે. ઉપસર્જનપદની સંખ્યા પણ આવી છે. ખીજી અનેક સંખ્યાઓ તેમાં સમાયેલી છે રાજગુરુપ. । એવા સમાસમાં ઉપસર્જન પદ રાજનમાં રાજઃ એવું એકવચન, રાજો, એવું દ્વિવચન અને રાજામ્ એવું બહુવચન એકત્ર અને અભિન્નપણે રહેલાં છે

ભેદાનાં ધા પરિત્યાગાસંખ્યાત્મા સ વ્યાધિધ. ।

ઘ્યાપારાજાતિભાગસ્ય ભેદાપોદ્દેન વર્તતે ॥૧૦૨॥

અથવા (તેના વ્યક્તિરૂપ) ભેદો દૂર કરીને, તે સંખ્યા, તેનો જાતિરૂપ ભાગ કાર્યશીલ ધન્યા પછી, ભેદોના ત્યાગ દ્વારા કાર્યવાન બને છે. (૧૦૨)

અગૃહોત્તવિગ્રેપેળ વધા રૂપેળ રૂપવાન્ ।

પદવ્યાવતે ॥ શુન્લાદિભેદરૂપસ્તુ ગૃહ્યતે ॥૧૦૩॥

ભેદરૂપસમાવેશે તથા સત્યવિગ્રમિતે ।

ભાગઃ પ્રક્ષાલિતઃ કશ્ચિદ્ધાસ્ત્રેડ્ઘાત્વેન ગૃહ્યતે ॥૧૦૪॥

જેમ (કોઈ પદાર્થ) તેનો જુદો (સફેદ) રંગ દેખાતો ન હોવા છતાં રંગવાળો કહેવાય છે, પરંતુ ગદ્દે વગેરે જુદા રૂપવાળો તે મગજતો નથી;

તે પ્રમાણે જ્યારે (જોણુંપદ દ્વારા) યાદ ચોક્કસ (જુદી) ॥ ૭૪ (નિવક્ષિત ન હોય ત્યારે (તેની ગાથે સળદ્) ચોક્કસ (સંખ્યારૂપી) ભાગ સ્પષ્ટ થતાં, શાસ્ત્રમાં તેને (ગ્યાખ્યાનના) આધાર તરીકે સ્વકારવામાં આવે છે (૧૦૩, ૧૦૪)

પદાર્થનો રંગ દરખી સ્પષ્ટપણે દેખાતો નથી અને અસ્પષ્ટ રૂપે કાંઈક રંગ દેખાતો હોય તો પણ આપણે તે પદાર્થને નજવાગો કહીએ છીએ, જેમ ઉપસર્જન પદ દ્વારા કોઈ ચોક્કસ સંખ્યા નિવક્ષિત ન હોવા છતાં, તે ઉપસર્જન પદના અર્થ સાથે જોડાયેલો કોઈ સંખ્યારૂપ ભાગ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તેને શાસ્ત્રીય ગ્યાખ્યાનના અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

સંત્યાસમાન્યરૂપેણ તદા સોડય. પ્રતીયતે ।

અર્થસ્યાનેકશક્તિત્વે સન્દૈર્નિયતશક્તિભિઃ ॥૧૦૫॥

અર્થોની અનેક શક્તિઓ હોવા છતાં, નિયત શક્તિઓવાળા શબ્દો દ્વારા, તે (ઉપસર્જન પદનો) અંશ તે સમયે સંખ્યાસામાન્યરૂપે સમજવામાં આવે છે (૧૦૫)

અવ્યયાનાં ચ ચો ધર્મો ચરચ મેદવતાં ક્રમઃ ।

અભિન્નવ્યપદેશાર્હમન્તરાલં તદેતયોઃ ॥૧૦૬॥

અવ્યયોના જે ધર્મો અને જુદી જુદી વિભક્તિઓવાળા શબ્દોના જે સ્વભાવ એ બંનેની મધ્યમ સ્થિતિ તે (ઉપસર્જન પદની) અભિન્ન એકત્વ સંખ્યાના નામને યોગ્ય છે. (૧૦૬)

અવ્યયોને વિભક્તિના પ્રયોગ દોતા નથી, કારણ કે, અવ્યયને દ્રવ્ય સમજવામાં આવતું નથી પરિણામે તેમને સંખ્યા પણ દોતા નથી જુદા જુદા વિભક્તિપ્રત્યયો વાળા શબ્દો જુદી જુદી સંખ્યા દર્શાવે છે. આમ સંખ્યાનો અભાવ અને વિન્ન બિન્ન સંખ્યા બંનેની સ્થિતિ ઉપસર્જન પદ દર્શાવે છે આ સ્થિતિ એટલે સંખ્યાસામાન્ય અથવા અભેદકત્વ સંખ્યા.

અલુકઐકવદ્ભાવત્તરિમાસતિ ન ક્ષિપ્યતે ।

સ ચ ગોપુચરાદીનાં ધર્મોઽસ્તિ વચનાન્તરે ॥૧૦૭॥

તે (અભિન્ન એકત્વ) હોય ત્યારે અલુક સમાસમાં એકવદ્ભાવતું વિધાન કરવામાં આવતું નથી, ગોપુચર વગેરે સમાસોમા (એક) વચનથી જુદા (બહુ) વચનમાં પણ તે (એકત્વ સંખ્યારૂપ) ધર્મ હોય છે. (૧૦૭)

વૃત્તિમાં ઉપસર્જન પદ અભેદકત્વ સંખ્યા દર્શાવે છે આ બાબતમાં વૃત્તિ અને વાક્ય તરફ જોઈ છે. આ વિચાર અંગે વાર્ત્તિકકારનું સમર્થન રજૂ કરવામાં આવે છે. જણુત્તાપદે । (૧. ૩ ૧, આ અધિકારસૂત્રમાંના જણુ પદનો સળધ વિમાયા સ્વસ્થત્યો । ૧ ૩ ૨૪, સુધી છે અને સ્વરાદેનો સળધ આ અખ્યાત્ય પહેલા પાદના અંત સુધીનો છે) સુત ઉપરના ભાષ્યમાં જણુબ્ય છે કે અપુર સમાસ બન્યા પછી તેમાંના ઉપસર્જન પદના પ્રત્યયનો અર્થ જે સંખ્યા તેને એકત્વ સંખ્યા ગણવી, કારણ કે રતોકામ્યાં મુક્તઃ । અથવા સ્તોકેમ્ય મુક્તઃ । એવો વિચાર કરવામાં આવે તો પણ સ્તોકાન્મુક્તઃ એવું જ સમજાય છે. આવા વિધાનના અનુસધાનમાં વાર્ત્તિકકાર જણાવે છે કે એકવદ્ભાવતું વિધાન અનર્થક છે (एकवचन वचनार्थकम्) જે આ વાત ગ્વોકારીએ તો દિત્વબદ્ધત્વવાળો શબ્દ અલુક મંત્રે, દિત્વચનાન્ત અને ગદ્યવચનાન્તનો સમાસ થતો નથી સમાસિક શબ્દોમાં ઉપસર્જન પદની એકત્વસંખ્યા જ હોય છે. જે દિત્વ કે ગદ્યત્વની વિવક્ષા હોય તો દિ, બહુ

વગેરે શબ્દો હોવા જોઈએ, જેમકે દ્વૈમાતૃત્વ, ત્રિપુરારા: વગેરે. હવે જો આ બાબત ન સ્વીકારીએ તો અમ્બુચર:, ગોપુચર:, વર્ષાપુજ: વગેરે સમાસોમાં એકવદ્ભાવ માનવો પડશે; પરંતુ, અણુક્રમાં, વાર્તિકકાર જણાવે છે તેમ, એકવદ્ભાવની જરૂર નથી, કારણ કે, સમાસમાં ઉપસર્જન પદની અભેદત્વ સંખ્યા સમજવાળી છે. આપું માનવામાં આવતાં ગોપુચર: વગેરેમાં જે બહુવચન છે તેનું શું? આ બહુવચન, ભતિનો ઉલ્લેખ હોય ત્યારે એકવચનને બદલે સમગ્ર શક્ય છે, તેથી એક ગાપની આનુબાજી કરનાર કુકકાને પણ ગોપુચર: કહેવાશે, અને વર્ષાના એક બિન્દુમાંથી ઉત્પન્ન થનાર ઈન્દ્રગોપને પણ વર્ષાપુજ: કહેવાશે.

આત્મો દ્વિવચનમાયાત્ સદ્ વૃત્તિષુ ન વિચિતે ।

પ્રત્યાશ્વાને તુ યોગસ્ય દ્રવ્યે ગોપુચરાદય: ॥ ૧૦૮ ॥

ભતિમાં દ્વિવચન(નો બોધ થતો) ન હોવાથી સમાસમાં પણ તે હોતું નથી. (જાત્યાશ્વાયોં ૧.૨.૫૮) સૂત્રનું ખંડન કરવામાં આવતાં દ્રવ્ય(માંના) બહુવચન(ને) કાશ્ચે ગોપુચર: વગેરે પ્રમેયો(માં બહુવચન) સિદ્ધ થાય છે. (૧૦૮)

ભતિમાં સંખ્યાભેદ અદ્યત્ત બને છે. તેથી ભતિમાં દ્વિવચન હોતું નથી. તે પ્રમાણે સમાસમાં પણ ઉપસર્જન પદમાં ભતિનો બોધ થતો હોવાથી, દ્વિવચન હોતું નથી. જાત્યાશ્વાયકામેદસ્મિન્ બહુવચનમન્યતરત્યાય । (પા. સ. ૧.૨.૫૮) જણાવે છે કે પદમાં એક વચનને બદલે બહુવચન થાય છે. હવે ભતિના આશય એવા બહુવચન અંગેના વિધાનના આ સૂત્રને દૂર કરીએ તો ગોપુચર: (કુકકા), અમ્બુચર: (કાચ્ચો), વર્ષાપુજ: (ઈન્દ્રગોપ) વગેરે સમાસોમાં ગો, જપ્ અને વર્ષા જેવાં દ્રવ્યવાચક નામોમાં બહુવચન સિદ્ધ થાય છે.

આશયાદ્ ભેદવત્તાયા: સર્વભેદસમન્યય: ।

દ્રવ્યાભિધાનપક્ષોડવિ જાત્યાશ્વાયોં ન વિચિતે ॥૧૦૯॥

સર્વવ્રજ્યગતિર્જ્વેયમેકશેષઃ નોચ્યતે ।

પ્રત્યાશ્વાતેડમ્યથા સૂત્રે મિન્નદ્રવ્યગતિર્મિતેત્ ॥૧૧૦॥

(ગોપુચર: વગેરે સમાસમાં દ્રવ્યમાંના) વ્યક્તિગત સંખ્યાભેદને સ્વીકારતાં (ગૌણપદનો) બધો (એકત્વબહુત્વ) સંખ્યાગો સાથે સંબંધ ધરે. વળી ભતિને જણાવનાર શબ્દમાં બહુવચન પ્રાપ્ત થાય છે એવા મતમાં દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે એમ પણ સમજાતું નથી. (૧૦૯)

જો (ઉપસર્જન પદ ભતિ દર્શાવતું હોય) તો બધો વ્યક્તિઓની પ્રાપ્તિ પણ તેમાંથી ધરે અને એકશેષનું વિધાન કરતું પડશે નહિ. આમ જો મુમજવામાં નહિ આવે અને (જાત્યાશ્વાયોં ૦) સૂત્રનું ખંડન કરવામાં આવશે તો (ગોપુચર: જેવા સમાસમાં) જુદી જુદી (વ્યક્તિસંખ્યાઓ) પ્રાપ્ત થશે. (૧૦૯, ૧૧૦)

દ્રવ્યમાં રહેલ બહુત્વને સ્વીકારવામાં આવતાં જે મુદ્દેશીઓ પ્રાપ્ત થશે તે બધાં દર્શાવવામાં આવી છે. ગોપુચર: જેવા સમાસમાં એકવ, દ્વિવ વગેરે અનેક સંખ્યાઓ

અર્થાત્ દ્રવ્યપદ્ધત રવીકારવામા આવે તો ઉપસર્જન પદમા અભેદેકત્વ સખ્યાને બદલે જુદી જુદી સખ્યાઓ, એકત્વ, બહુત્વ વગેરે રવીકારવી પડશે હવે જાત્યાભ્યાસો ૦ । સૂત્ર તો જ્ઞાતિનું અભિધાન કરનાર શબ્દમા વિકલ્પે બહુવચન પ્રાપ્ત થાય ॥ એમ રવીકારે છે એમા દ્રવ્યના અભિધાનની વાત જ નથી (તથા જ નેદ વ્યક્તિમેદાયત્વ વહુ વચન ॥ અપિ ॥ જાત્યાભ્યાસમાવૃત્તિ તત્ર દ્રવ્યાભિધાનવશુભ્યામાવાત્ કથ દ્રવ્યમેદાયત્વ વહુત્વ નર્ણયે ॥ તસ્માજ્જાત્યાભ્યાસમામેવદ વહુવચન ન્યાયમ્ ॥

બધા પદાર્થોનુ જ્ઞાન એક જ બહુવચનનાં શબ્દમાથી થશે એમ માનીને વાજ્યાપયને એકશેષ અર્થના સૂત્રનુ ખડન કહ્યું ॥ ભાકુલ્યમિધાનાદૈક વિમલો વાજ્યાયન, । પા સૂ ૧.૨.૬૪ વાર્તિકે ૩૫) પરંતુ જાત્યાભ્યાસો ૦ । સૂત્રનુ ખડન કહ્યું નથી, કારણ કે ગોપુલમા બહુવચન જ્ઞાતિ દર્શાવે છે પતંગસિએ પણ જણાવ્યું છે કે (પા સૂ ૧.૪.૫૮ ઉપરનુ ભાષ્ય) જાત્યાભ્યાસો સામાન્યાભિધાનાદૈકાર્થ્ય અવિધ્યતિ । .. ક્યવતે જ વહુવચન સ્વાદિતિ સ્વાન્તરણ ચરમ ન સિધ્યતિ ક્વિ જાત્યાભ્યાસોએકસ્મિન્બહુવચનમ્ । એવમર્થનિવસુચ્યતે । અસ્તિ દ્રવ્યોત્તમમદત્ ॥

જો જાત્યાભ્યાસો ૦ । સૂત્રનુ પ્રત્યાખ્યાન કરવામા આવે અને જ્ઞાતિના અર્થમા બહુવચન પ્રાપ્ત થતુ ન હોય તો ગોપુલ, વગેરેમા દ્રવ્યબહુત્વના અર્થમા બહુવચન છે એમ સમજનાર્તા એકલ સખ્યાનુ વિધાન કરવુ પડશે. ગોપુલ પ્રયોગમા તો ધણી ગાયોમા ફરનારો તે કૂકો એ જ અર્થ નથી એક ગાયમા કે બે ગાયમા ફરનારો પણ કૂકો કહેવાય છે આમ હોવાથી ગોપુલ વગેરે સમાસોમા દ્રવ્યબહુત્વ માટે બહુવચન નહિ પણ જાત્યાખ્યા માટે બહુવચન એમ સમજવું જોઈએ

દુત્તૌ ચો યુક્તવદ્ભાવો વરણાદિમુ સિધ્યતે ।

અમેદૈક્ત્વસહ્યાયા ગોદી તત્ર ન સિધ્યતિ ॥૨૧૧॥

દુત્તિમા (ઉપસર્જન પદમા) જો અભેદેકત્વ સખ્યા જ્ઞાનવાર્તા આવે તો વરણા (વાઙ્ચાલા) વગેરેમા લિંગ અને સખ્યાના સુક્તવદ્ભાવતુ જે વિધાન થયું છે તેના સંકર્ષમા ગોદો (મામ) પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ (૧૧૧)

સુક્તવદ્ભાવને જણાવતુ સૂત્ર છે હપિ યુક્તવદ્ વ્યક્તિત્વને । (૧૨૫૧) અર્થાત્ પ્રત્યયનો હુપ્ થયો હોય ત્યારે પ્રકૃતિના અર્થ પ્રમાણે લિંગ અને સખ્યા સમજવા આ સૂત્રમા બે પક્ષ સમજવા જોઈએ એક પક્ષ પ્રમાણે બંકિત અને વચન એટલે લિંગ અને સખ્યા હવે તદ્વિત પ્રત્યયનો જનારે હુપ્ થયો હોય અને વિભક્તિપ્રત્યયની ગેરહાજરી હોય ત્યારે પણ જાન્ય પક્ષમા, બંકિતવચન એટલે બંકિતનો સ્વોત્ક એવો બંકિત શબ્દ અને વચન એટલે એકવચન વગેરે વિવિધિત છે દુત્તિમા આ બંકિત અને વચન પ્રાપ્ત થતા ન હોય તો દુત્તિ પહેલાની બંધેશારૂપ અર્થાત્ વાકારૂપ અવસ્થામા રહેલા બંકિત અને વચનનો અતિદેશ સમજનાનો છે હવે વરણાદિકથ । (૪ ૨ ૮૨ વરણા વગેરે શબ્દોને લાગતા આતુરેચ્છિક પ્રવચનો લોપ થાય છે) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે તદ્વિત પ્રત્યયનો લોપ થતા પ્રકૃતિના નિમ્ન અને સખ્યાનો પ્રત્યયાર્થમા અતિદેશ થાય છે

વૃત્તિમાં ઉપસર્જન પદની અભેદૈક્ય સંખ્યા સ્વીકારતાં જાત્યામ્યાયોઃ । સૂત્રનિયમ પ્રમાણે વરણાઃ, પન્ચાભ્યાઃ વગેરેમાં જાતિવાચક અદ્વયન પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ જાતિમાં દ્વિવચન પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી ગોદૌ ગ્રામઃ । એવો પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ. ગોદૌ ગ્રામઃ તું ગોદયોઃ મદૂરમવો ગ્રામઃ । એવું વ્યાખ્યાન થશે; અર્થાત્ અહીં ગોદ એવું પદ તદ્વિતવૃત્તિનું ઉપસર્જન જ છે. ઉપસર્જન પદમાં અભેદૈક્ય સંખ્યા માનતાં ગોદૌ એવો દ્વિવચનાન્ત શબ્દ યોગ્ય હશે નહિ.

પ્રાત્વૃત્ત્યુક્તયદ્માથે વધી મેદાઅથા મથેત્ ।

વૃત્તૌ સંસ્યાવિશેષાણાં ત્યાગાદ્ મેદો નિવર્તેતે ॥૧૧૨॥

વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થયા પહેલાં (દ્વિગ અને સંખ્યાનો) યુક્તવદ્ભાવ થાય છે એમ સ્વીકારતાં (વાક્યપ્રાપ્ત) ભેદને કારણે વધી વિભક્તિનો. પણ અતિદેશ થશે; પરંતુ વૃત્તિમાં ચોક્કસ સંખ્યાના ત્યાગને કારણે ભેદની નિવર્તિ થશે. (૧૧૨)

અર્થઃ એટલે વ્યક્તિનો ચોતક વ્યક્તિ શબ્દ અને વચન જોડે એકવચન, અદ્વયન વગેરે, એવો ખીન્ને પણ અર્થઘટનને અંગે સમજતાં ગોદયોઃ મદૂરમવઃ ગ્રામઃ । (ગોદૌની પાસેનું ગામ) એવા વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદપૂર્વક વધી, યુક્તવદ્ભાવને કારણે સમાસમાં પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ સમાસમાં ઉપસર્જન પદમાં ચોક્કસ સંખ્યાનો નિર્દેશ ન હોવાથી અને સમાસના પદો વચ્ચે બિઘ્નિયોગ્ય હોવાથી ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી વધી પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. વ્યક્તિ અને વચન અર્થોત્ દ્વય અને સંખ્યા એવો અર્થ સમજતાં વધી પણ વચન જ છે એમ સમજવું પડશે, વાપ્યકાર વલ્લભિ દિ વચનમ્ । (પા.સ ૧.૨.૫૧ ઉપરનું વાક્ય) એમ કહે છે ત્યારે વધીનો અર્થ એકવચન, દ્વિવચન, અદ્વયન એમ સંખ્યા સમજવાનો છે અર્થોત્ વચનનો અતિદેશ થશે, વધીનો નહિ.

વિદ્યમાનાસુ સંસ્યાસુ કેવિરસંસ્યાન્તરે વિદુઃ ।

અમેદાઅથમુપમાહિ વૃત્તૌ ત્ત્વચોષજાયતે ॥૧૧૩॥

કેટલાક આચાર્યો ઉપસર્જન પદમાં રહેલી જુદી જુદી સંખ્યાઓમાં પ્રાપ્ત થતી અને બધી જુદીજુદી સંખ્યાઓનો સમાવેશ કરનાર તેને જુદી સંખ્યા સમજે છે. તે અભેદૈક્ય સંખ્યા નામે સંખ્યા સમાસમાં જ રહેલી હોય છે, (૧૧૩)

કેટલાકના મતમાં સમાસમાં પ્રાપ્ત થનારી ઉપસર્જન પદની સંખ્યા તે અભેદૈક્ય સંખ્યા છે. તેમાં જુદી જુદી સંખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે આ વાત સ્વીકારીએ તો ગોદૌ ગ્રામઃ । જેવાં દ્વિવચનયુક્ત ચબ્દરવગરો સ્વીકારી શકાય.

વ્યાપારં યાતિ મેદાઅથેતત્ સ્વૈવયથૈ ક્વચિત્ ।

આત્મા મેદાન્તપેત્રોડાત્ય ક્વચિદેતિ નિમિષતમ ॥૧૧૪॥

કેટલીકવાર તે, વિશિષ્ટ સંખ્યાઓ રૂપે રહેવ તેના અવયવો દ્વારા કાર્ય કરે છે અને કેટલીકવાર વિશિષ્ટ સંખ્યાની અપેક્ષા વિના, તેના પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા તે કાર્યનું નિમિત્ત બને છે. (૧૧૪)

दास्या पतिव्रति व्यक्तो गोदाव्रति च दृश्यते ।

व्यापारभेद संख्यायास्तस्मादेव व्यवस्थित ॥११५॥

दास्या પતિ । (દાસનો સ્વામી) પ્રયોગ (અભેદૈકત્વ સંખ્યાનું) સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે, અને ગોદૌ (ગામ) એવું (સ્પષ્ટ ઉદાહરણ પણ) પ્રાપ્ત થાય છે આમ હોવાથી જ અભેદૈકત્વ સંખ્યાનો કાર્યભેદ નિશ્ચિત બને છે (૧૧૫)

दास्या पति । એવા સમાસપ્રયોગમાં દાસ્યા એવું ઉપસર્જન થઈ એકવચનમાં છે આ એકવચનને આપણે પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા કાર્ય કરતી અભેદૈકત્વ સંખ્યા કહીશું. ગોદૌ ગામ । પ્રયોગમાં મે જોઈને અર્થોદ્દિવચનનો અર્થ છે આ દ્વિવચન યુક્તવદ્ભાવને કારણે છે, કારણકે, વાક્યમાં ગોદયો અપૂરવ ઘાસ એવા વાક્યમાં ગોદયો દ્વિવચન છે અને સમાસમાં તેનો અતિદેશ થયો છે આ દ્વિવચન અભેદૈકત્વ સંખ્યાના અવયવ રૂપે અર્થોદ્દિવિષ્ટ સંખ્યા રૂપે કાર્ય કરે છે કવિ ભવલ પુત્ર । એમ જમણે આપણે પૂછીએ ત્યારે કવિમાં બધી સંખ્યાઓ આવી જાય છે આમ અભેદૈકત્વ સંખ્યા બધી સંખ્યાઓની સંગ્રહ છે

हृषादीना च द्विपुत्रादौ याह्यो भेदो निरर्तते ।

विभक्तिचान्य स्तार्थत्वान्निमित्तं त्वप्रतिष्ठते ॥११६॥

હિપુત્ર (બેનો પુત્ર) જેવા સમાસોમાં વિભક્તિ વડે વાચ્ય બનતો બે એવો બાહ્ય ભેદ નિવૃત્ત બને છે, પરંતુ, દ્વિ (બે) એવા પ્રકૃતિશબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બનતું દ્વિત્વ, પ્રયોગપ્રાપ્ત દ્વિ એવા પ્રકૃતિશબ્દનો પોતાનો અર્થ હોવાથી રહે છે (૧૧૬)

અગાઉની કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે ઉપસર્જન થઈ વડે દર્શાવાતી અભેદૈકત્વ સંખ્યામાં મીઠું બધી સંખ્યાઓનો અન્તર્ભાવ થાય છે અર્થોત્ આ અભેદૈકત્વ સંખ્યા સામાન્ય સંખ્યા છે જો આ જાણત સ્વીકારીએ તો દ્વિપુત્ર (બેનો પુત્ર) એવા સમાસમાં દ્વિત્વનો ખ્યાલ ઠેકી રીતે આવશે જ અને જગે જ્યાં કારિકામાં હિતર આપવામાં આવ્યો છે

હવે પુત્ર । (બેનો પુત્ર)નો દ્વિપુત્ર એવા સમાસ જમણે થાય છે ત્યારે વિભક્તિ વડે વાચ્ય બનતી બે એવી સંખ્યાઓ બે દૂર થાય છે દ્વિ એવા પ્રકૃતિશબ્દમાં રહેલું દ્વિત્વ તો રહે છે જ આમ ન બનતું હોય તો દ્વિ શબ્દનો પ્રયોગ જ થાય નહિ જનરવાચી રૂપિ પદમાં પણ ઔચુપ્તનો અર્થ અસ્તિત્વમાં હોય છે

દ્વિત્વોપસર્જને સદ્યે દ્વિશબ્દસ્તત્ર વર્તતે ।

સોડયમિત્યભિસંવન્ધાદુમશબ્દે ન તત્તથા ॥૧૧૭॥

દ્વિ શબ્દ સમુદાયના અર્થનો વાચક બને છે ત્યારે તેનો દ્વિત્વ એવો અર્થ ઉપસર્જન રૂપે હોય છે. કારણ કે, (સમુદાય અને અવયવો વચ્ચે) 'આ તે છે' એવો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. હમ શબ્દમાં આવી સ્થિતિ નથી. (૧૧૭)

દ્વયોઃ પુનઃ । એવા વાક્યમાં અવયવપટોત્તુ મહત્ત્વ હોવાથી હ્રી એવા શબ્દ બેઠે દર્શાવે છે. દ્વિપુનઃ એવા સમાસમાં અવયવો એવા પટો અને સમાસ એવા અવયવો વચ્ચે અભેદની કલ્પના કરવામાં આવતો હોવાથી, સમાસમાં સર્જન અર્થ અભેદકત્વનો સમજવામાં આવે છે. તેથી ઉપસર્જન પદ દ્વિ જે દ્વિત્વનું વાચક બને છે, તે પણ અભેદકત્વ સંખ્યા દર્શાવે છે.

આવી સ્થિતિ હમ શબ્દ અંગે નથી. હમ શબ્દ અને બીજા શબ્દનો સમુદાય, વાક્ય અથવા સમાસમાં સમુદાય દર્શાવતો નથી તેથી હમ શબ્દ ઉપસર્જન પદ બનશે નહિ. પરિણામે હમ શબ્દનો દ્વિપુનઃ પ્રકારનો સમાસ બનતો નથી. હમયપુનઃ એવા સમાસ બનશે.

હમ શબ્દને દ્વિ નો પર્વાપ સમગ્રએ તો દ્વિપુનઃની જેમ હમયપુનઃ સમાસ બનવો જોઈએ એવી શંકાના જવાબમાં જણાવવાનું કે સ્વાભાવિક શબ્દશક્તિને કારણે સમાસ બનતો નથી. હમ શબ્દને સર્વોદિ ગણમાં ગ્રહવાનું પ્રયોજન એટલું જ કે હમણે એવા પ્રયોગમાં અભ્યપચર્ચનામ્નામકવ્ પ્રાકટેઃ । (૫૧, સ. ૫.૩.૭૧, ક્વ 'ના જેવું' અર્થમાં અમાઉ નિર્દેશના અર્થો જ્યારે વિવક્ષિત હોય ત્યારે અભ્યપ અને સર્વનામ શબ્દોને દિ ભાગની પહેલાં સ્વાર્થે લક્ષ્ લાગે છે) સૂત્રથી લક્ષ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય. હમ શબ્દને માત્ર દ્વિવચનનો જ પ્રત્યય લાગે છે અને ઐલિંગ્યમાં ટાવ્ પ્રત્યય લાગે છે. લક્ષ્ સિવાયનાં બાકીનાં બ્યાકરણ-કાર્યો તેના પછી એકવચન અથવા બહુવચન હોય તો જ ચાલે છે. પરિણામે હમ તું પ્રયોજન લક્ષ્ લાગવા સિવાય બીજા કોઈ સર્વનામ કાર્ય અંગેનું નથી.

ઉભયતત્ત્વ ગુણ્યાર્યો વૃત્તૌ નિત્યં પ્રયુજ્યતે ।

સૂત્રેકપિ નિત્યપ્રહ્નં તદર્થમભિધીયતે ॥૧૧૮॥

તેના જેવા અર્થવાળો હમય શબ્દ સમાસમાં હંમેશાં પ્રયોજન્ય છે. (હમાદુ-શક્તો નિત્યમ્ । એવા) સૂત્ર (૫.૨.૪૪)માં નિત્ય (શબ્દ)નો ઉલ્લેખ પણ ઉભયના પ્રયોજન માટે છે. (૧૧૮)

હમના જેવા જ અર્થવાળો હમય શબ્દ, હમયપુનઃ, હમયવા, હમયતઃ, વગેરે જતિપ્રયોગોમાં વાપરવામાં આવે છે. તે દ્વિત્વના અર્થવાળા સમુદાયનું અભિધાન કરી શકે છે અને તેના ચેતાના અર્થને ગ્રીબ્ બનાવે છે. હમ શબ્દ આ પ્રમાણે કરી શકતો નથી. હવાદુરાતો નિત્યમ્ (૫.૨.૪૪) હમ શબ્દ પછી ટાવ્ આદેશને ગરૂએ અગ્ આદેશ નિત્ય થાય છે અને એ અગ્ નો આદિ વર્ણ ઉદાત થાય છે) માં નિત્ય શબ્દનો ઉદ્દેશ છે. હમ અને

ઠમય વચ્ચેનુ સમાનાર્થત્વ, જનને શબ્દો દ્વારા નિર્દિષ્ટ જાગત, સમાન હોવાને કારણે છે (વસ્તવમેશાયણ ગુજ્ઞાર્થત્વમ્)। પરંતુ ઠમય શબ્દ સમુદાયનુ અભિનન એકત્વ દશાંવે છે ઠમો શબ્દ ભેદ દશાંવે છે

ઠમ અને ઠમયને તુલ્યાર્થ માનતા જનને બે અવયવોવાળા સમુદાયનુ અભિધાન કરશે, એટલે એકબીજાને વિચ્છેદે તેમનો પ્રયોગ થઈ શકે એવી મુશ્કેલી દૂર કરવા સૂત્રમા નિત્ય શબ્દ વાપરો છે એમ માનવુ જગજર નથી પરંતુ શબ્દશક્તિની સ્વાભાવિકતાને કારણે માત્ર ઠમય શબ્દ જ સમુદાયનુ અભિધાન કરશે તેથી નિત્ય શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે

આપિ કે ચાપસર્થત્વાન્નાભેદ ઉપજાયતે ।

ઠમે ક્ષિતિ તત્ત્વત્વાયે ભેદે વત્તિ પ્રગુચ્ચતે ॥૧૧૧॥

(ઠમ શબ્દ પછી પ્રત્યયો) કાર્ અથવા ક (સ્વાથે) અથવા ત્વારે (પ્રકૃતિને અર્થ) બીજા (અર્થોત્ પ્રત્યય) ના અર્થનુ ગૌણત્વ પ્રાપ્ત કરતો ન હોવાથી અભેદ ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી સ્વાથે ભેદદર્શક ઠમે શબ્દ પ્રયોજાય છે (૧૧૬)

જાણ શબ્દને ત્રીધિજના કાર્ (અર્થોત્ કાર્, કાર્ અને વાર્ પ્રત્યયો, અષ્ટાધ્યાયી અધ્યાય ૪, પાદ ૧), દ્વિવચનનો પ્રત્યય અને ક પ્રત્યય લાગે ત્વારે જ પ્રયોગમા તે પ્રાપ્ત થાય છે સ્ત્રી પ્રત્યય અને ક પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થમા જ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પ્રકૃતિનો અર્થ પ્રત્યયાર્થનુ ઉપસર્જન જનતો નથી ગૌણભાવ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી અભેદ પણ થતો નથી તેથી ભેદદર્શક ઠમે અને ઠમકે એવા શબ્દો વાપરી શકાય છે પરંતુ પ્રત્યય, જ્યારે તેના પોતાના અર્થમા પ્રાપ્ત થતો હોય અથવા પછી ઉત્તર પદ આવતુ હોય ત્વારે પર એકલે પ્રત્યયનો અર્થ પ્રધાન બને છે, અને પ્રકૃતિનો અર્થ તેના ગૌણભાવે હોય છે, તેથી અભેદકત્વ થતા ઠમ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી પરિણામે ઠમય શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે

સીત્વાભિધાનપક્ષેઽપિ ગુણભાવવિપર્યય ।

સ્વભાવાદાપરાર્થત્વાત્ તત્ર મેદો ન દીયતે ॥૧૨૦॥

સીધિજનો પ્રત્યય સીત્વનુ અભિધાન કરે છે એવા મતમા, શબ્દોની સ્વાભાવિક શક્તિને કારણે ગુણ અને ગુણીના સંબંધમા અદલબદલ થાય છે ઠમનો અર્થ બીજા શબ્દના અર્થનુ ગૌણત્વ પ્રાપ્ત ન કરતો હોવાથી, એક (કપ સ્વાર્થ) દૂર થતો નથી (૧૨૦)

સીપ્રત્યયાનત શબ્દોમા પ્રત્યયનો અર્થ સીત્વવિશિષ્ટ પદાર્થનુ અભિધાન કરે છે ગાર્થ જેવા શબ્દોમા ગુણ અને ગુણી વચ્ચે ગુણગુણીસંબંધ અર્થોત્ ગૌણપ્રધાનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે જહી પ્રકૃત્યર્થ ગુણ અર્થોત્ ગૌણ છે અને પ્રત્યયાર્થ ગુણી અર્થોત્ મુખ્ય છે પરંતુ ઠમ શબ્દમા ગુણ અને ગુણીનો અદલબદલ થાય છે, ઠમ શબ્દમા પ્રકૃત્યર્થ ગુણી છે અર્થોત્ પ્રધાન છે અને પ્રત્યયાર્થ ગુણ અર્થોત્ ગૌણ છે આમ થવાનુ

અરજી ચાબ્દોની અર્થ દર્શાવવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. ચાબ્દોના અર્થો માટે કશો આદેશ આપી શકાતો નથી. ચાતેલીય પ્રક્રિયા જુદી જુદી હોય છતાં લૌકિક અર્થ તો અશિન્ન જ રહે છે. તેથી સમેશ્વં તેનો દિવસમાનાયિકરણ બેદરૂપ અર્થ દૂર થતો નથી.

તસ્માદ્ દિવચનાદ્વાપશ્ચોમયોડ્યત્ર દ્વયતે ।

પ્રત્યયં તયપ્ પ્રતિવા નાસ્ત્યુત્તરપદે પુનઃ ॥૧૨૧॥

તેથી તયપ્ પ્રત્યય પછી આવતો હોય પરંતુ દિવચન અને તીલિંગના પ્રત્યયો પછી આવતા ન હોય ત્યારે સમય વપરાય છે. સમાસમાં ઉત્તરપદ પ્રાપ્ત થતું હોય તો સમનો પ્રયોગ થતો નથી. (૧૨૧)

સમય અને સમના પ્રયોગ અંગે સારસંપ્રદ આ શરિકામાં કરવામાં આવ્યો છે.

તીલિંગના પ્રત્યયો અને દિવચનના પ્રત્યયોના સંદર્ભમાં સમ ચાબ્દો પ્રયોગ થાય છે. આવા પ્રત્યયો સિવાયના બીજા પ્રત્યયો પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યારે સમનો પ્રયોગ થાય છે. સમ ચાબ્દ પછી ઉત્તરપદ પ્રાપ્ત થતાનું હોય તો સમનો સમાસમાં પ્રયોગ થતો નથી.

પ્રાપ્તિઃ પ્રગૃહ્ણસંજ્ઞાયાઃ ન સ્યાત્ પ્રત્યયલક્ષણાત્ ।

કુમાર્યંગારે ન હસ્તિ સમાસો વચનાન્તરે ॥૧૨૨॥

કુમાર્યંગારમ્ । (કુમારીનું નિવાસસ્થાન) સમાસમાં પ્રત્યયનો હોય થવા છતાં પ્રત્યયનું કાર્ય થાય છે એવા નિયમને લીધે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થશે નહિ. એકવચનાન્ત શાબ્દ સિવાય બીજી સંજ્ઞાઓ દર્શાવતા ચાબ્દો અહીં સમાસ થતો નથી. (૧૨૨)

કુમાર્યોઃ જગારમ્ । (કુમારીએનું નિવાસસ્થાન) કુમાર્યંગારમ્ । એવો સમાસ થતાં પછી દિવચનના પ્રત્યયનો લેખ થશે. દ્વે પ્રત્યયસંયોગે પ્રત્યયલક્ષણમ્ । (૧.૧.૧૨, પ્રત્યયના નિમિત્તથી કરવાનાં કાર્યો પ્રત્યયનો લેખ થાય તોપણ કરવાં) સત્ર પ્રમાણે કુમારી જગારમ્ ની સંધિ થશે નહિ, અરજી કે, ફેદેદેદિવચનં જણમ્ । (૧.૧.૧૧, જે દિવચનને અન્તે દીર્ઘં ફે, દીર્ઘં જ, અને જમાનો કોઈ પણ વર્ષ આવે તે દિવચનપ્રત્યયાન્તની પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થાય છે) પ્રમાણે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થશે.

ઉપરની શાંકાના જવાબમાં કહી ચકાષ કે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞાના સંદર્ભમાં પ્રત્યયલક્ષણ નિયમ લાગુ પડતો નથી. ફેદેદેદે ૧ સત્ર ઉપરનાં વાર્તિક ૪ અને ૫ (ફેદેદેદે ૨) દિવચનાન્ત' રૂઢિ ચેત્તુરુદિ રૂઢિવેપઃ । અને સત્ત્વમાં અર્થપ્રદ્ય' સાચક' પ્રત્યયલક્ષણપ્રતિષે રપ । જગારે છે કે દીર્ઘં ફે, દીર્ઘં જ અને એ વાળા દિવચનાન્તચાબ્દોની પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા સમજાવામાં આવે તો જગારે દિવચનપ્રત્યયનો—(અહીં કુમાર્યોઃ) થી લેખ થતો હોય ત્યારે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થતી નથી એવું વિધાન કરવું જોઈએ. અને આ વાત પાણિનિયુત્ર ફેદેદે ૫ ચત્ત્વર્ય' । (૧.૧.૧૯) મુરમાં અર્થ ચાબ્દના ઉદ્ભવથી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ થતાં કુમારી જગારમ્ ની સંધિ કુમાર્યંગારમ્ થઈ શકશે. અહીં જમાનો ચાબ્દમાં એકવચન સમજાવાનું છે અને તે અગેદેકત્વ સંજ્ઞા દલીલે છે. તેમાં દિવચન સમજાવાનું નથી, હારણ કે દિવચનાન્તનો સમાસ થતો નથી.

एतद्वयोर्यजादीना विभागा लुङ् न कल्पते ।

यौष्मास्तान् कञ्चेति भेदमायान्त सिद्धयति ॥१२३॥

એકવચન અને દ્વિવચનવાળા યજ્ઞ અને ઇન્ પ્રત્યયોનો વિકલ્પે લોપ કટપી થકોતો નથી, (અને એકોદૈકત્વને કારણે) બેદ ન હોવાથી યૌષ્માક અને તાવક એવા પ્રયોગો સિદ્ધ થતા નથી, (૧૨૩)

આ અને પછીની કારિકામાં અબેદૈકત્વ અંગે સુરહેનીએ જણાવવામાં આવી છે યમનોથા (૨ ૪ ૧૪, સ્તીભૂતિ સિવાય અનેક યોત્રાપદ્યનો અર્થ દર્શાવતા યજ્ઞ અને ઇન્ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે) સૂત્ર ઉપર ચારિત્રકાર જણાવે છે કે યજ્ઞ અને ઇન્ પ્રત્યયવાળા એકવચનાન્ત અથવા દ્વિવચનાન્ત ઉપસર્જન પદ સાથે થતા પછી તત્પુરુષ સમાસમાં યજ્ઞ અને ઇન્ ને વિભક્તે લુઙ્ થાય છે, (યજ્ઞાદીનામેકસ્ય દ્વયોર્વા તત્પુરુષે વચ્ચા વપસજ્ઞવાતમ્ ।) જેમકે ગાર્ગ્યસ્ય, ગર્ગ્યેષા, કુલ્મ ગાર્ગ્યકુલમ્ । અથવા ગર્ગ્યકુલમ્ પ્રયોગો થશે

તસ્મિન્નગ્નિ ચ યુષ્માકાસ્માર્ગ્ય । (૪ ૩ ૨, યુષ્મત્ અને અસ્મદ્ ના દ્વિવચનનો અને બહુવચનનો ઇન્ અને ઇજ્ઞ પ્રત્યયો પછી આવે ત્યારે યુષ્માક અને અસ્માક આદેશ થાય છે) અને તવકમવકાવકવચને । (૪ ૩. ૩, એકવચની વિવક્ષા હોય ત્યારે યુષ્મત્ અને અસ્મદ્ ના અનુક્રમે તવક અને મવક આદેશ થાય છે) સૂત્રો પ્રમાણે યૌષ્માક અને તાવક પ્રયોગો થાય છે

સમાસમાં અબેદૈકત્વ પ્રકારે જીકારીએ તો દ્વિવચન અને બહુવચનનો અભાવ માનવો પડે, તેથી યૌષ્માક પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ એકવચનનો અભાવ માનતા તાવક પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ (અરબાવે સ વામેદેકત્વાનુપયગે દ્વિવચનાન્તાના સ્મ સામાવાદેકવચ સ્વાપિ દ્વાવિવચિવચ્ચત્વાભાવાદ મિશ્રયતે ।—હેલાશબ્)

एतदो गार्ग्यतरे भेदस्तथा गर्गतरा इति ।

युष्मरिपता त्वरिपतेति तथादेही व्यरिपतौ ॥१२४॥

ગાર્ગ્યતર અને ગર્ગતરા મા ભેદ એવા મળે છે તેવી રીતે યુષ્મરિપતા અને રવરિપતા એવા આદેશોની અવગણના કરવામાં આવી છે (૧૨૪)

યમનોથા (૨ ૪ ૧૪) સૂત્ર પ્રમાણે બહુવચનના અર્થમાં સુરતુ વિધાન થયું છે તેથી ગાર્ગ્યતરાનામ્મ દ્વિવચન અને એકવચની નિમગ્નપ્રાપ્તિ થાય છે અને ગર્ગતરા મા બહુવચનની પ્રાપ્તિ થાય છે આથી ઉપસર્જનપદમાં એકસ અગ્ર્યા સમજાતી હોય તો સમાસમાં અબેદૈકત્વ ક્યા રહ્યું ? આવી જ રીતે ત્વરિપતામાં સ્માવાદેકવચને । (૭ ૨ ૮૭) સૂત્રનિયમથી એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે યુષ્મરિપતા, મરિપતા મા ત્વ અને મ આદેશ થતા ન હોવાથી દ્વિત્વ અને બહુત્વ સમજાય છે આવી નિશ્ચિત સંખ્યાઓનો બોધ સમાસમાં અબેદૈકત્વ સંખ્યા હોય છે એવા સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જાય છે

ઉપાધિભૂતા યા સંસ્થા પ્રકૃતૌ સમવસ્થિતા ।

આદેશૈઃ સંઘયા વાપિ વિમલત્યા વ્યવ્યતે વિના ॥૧૨૫॥

(ઉપસર્જનરૂપ) પ્રકૃતિ(શબ્દ)માં ગુણધર્મરૂપે રહેલી જે સંખ્યા છે તે (સમાસમાં) વિભક્તિપ્રત્યયની મદદ વિના આદેશો દ્વારા અથવા (વિશિષ્ટ) સંજ્ઞા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. (૧૨૫)

સમાસવૃત્તિમાં ઉપસર્જન પદ્ધતિ એકત્વ સંખ્યા માનતાં તે સંખ્યામાં બધી સંખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં દ્વિત્વ વગેરે ચોક્કસ સંખ્યાનો બોધ સૂત્રનિયમ દ્વારા કરવામાં આવતો હોય ત્યાં તે સંખ્યા સમજવામાં આવે જ છે. કુમાર્વગારમ્ । માં દ્વિવચનની પ્રાપ્તિ પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞાને કારણે થાય છે. આ પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા, કુમાર્વગારમ્ સમાસની સંજ્ઞાવત્તાને વિવેચ બની છે, કારણ કે પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા થઈ એટલે સન્ધ્યભાવ થયો અને તેથી ઉપસર્જન પદ કુમારીમાં દ્વિત્વ સમજવામાં આવ્યું, કારણ કે દ્વિવચનાન્તની પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞાનું વિધાન છે. એ પ્રમાણે તાવકઃ, ત્વરિવતા વગેરે પ્રયોગો પણ, એકવચન હોય ત્યારે જ આદેશ થાય છે એવા વિધાનને લીધે બન્યા છે. આવા જ કારણે ગુપ્તરિવતા અને ગાર્ગ્યકુલમ્ માં દ્વિવચન અને બહુવચનનો નિશ્ચય થાય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિવચનાન્ત કે બહુવચનાન્ત ઉપસર્જન પદોનો સમાસ થતો નથી એવું વિધાન કરી શકાય નહિ, કારણ કે ચોક્કસ સંખ્યાનો નિર્દેશ હોય તો સમાસ થાય છે જ.

શૌર્વિકે માસજાતે ચ પરિમાણે સ્વભાવતઃ ।

ઉપાધિભૂતામાશ્રિત્ય સંઘ્યાં મેદૈન વર્તેતે ॥૧૨૬॥

શૌર્વિક અને માસજાત પ્રયોગોમાં (રૂપબદ્ધ ચતુર્) (શૂપ્) અને માસરૂપ) પરિમાણ તેનામાં સ્વાભાવિકપણે રહેલી અને તેના ગુણરૂપ બનેલી સંખ્યાને આધારે વિન્ન પણે સમજવામાં આવે છે. (૧૨૬)

અગ્રેદૈકત્વ સંખ્યામાં ચોક્કસ સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે એ ચતુર્માં બીજું ઉદાહરણ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. શૌર્વેષ કીતઃ શૌર્વિકઃ । પ્રયોગમાં તેન કીતમ્ । (પા.સ.પ.૧.૩૭, તેના વડે ખરીદિયું એ અર્થમાં ઢક્, ઢન્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. દૂર્વાદન્યતરસ્વામ્ । (પ.૧.૨૬ ચૂર્વ ચબ્દને અહીંવ અર્થમાં જન્ પ્રત્યય વિકરણે થાય છે)માં ઉપસર્જનપદ ચૂર્વ (જે રીણ)માં ચોક્કસ આપનો બોધ છે. તે પ્રમાણે માસો જાતો થયે તઃ માસજાતઃ પ્રયોગો કાલઃ પરિમાણિના । (૨.૨.૪ જેતું પરિમાણ સમજવાનું) દેશ તે પરિમાણી. આવા પરિમાણી સાથે કલવાચક ચબ્દોનો વિકરણે તત્પરૂપ સમાસ થાય છે.) વડે સિદ્ધ થાય છે. માસજાતઃમાં ચોક્કસ સમયનો બોધ થાય છે. એ અગ્રેદૈકત્વ સંખ્યામાં ચોક્કસ સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવામાં ન આવે તો ઉપરના પ્રયોગમાં પરિમાણ અને સમયનો રૂપ નિયમ થઈ શકે નહિ.

યયસ્થિનિ પરિચ્છેદઃ ક્રીતે પાપિ ન ગમ્યતે ।

દૃષ્ટો મેદાદતે તત્ર પરિમાણમનર્થકમ્ ॥૧૨૭॥

બિન્ન (અર્થોત્ ચોક્કસ સંખ્યા) સિવાય, ચોક્કસ ઉંમરવાળી વ્યક્તિ અથવા ચોક્કસ માપથી ખરીદવામાં આવેલ પદાર્થ અંગેનો ચોક્કસ નિશ્ચય સમજાતો નથી અને પરિમાણ (દર્શક શબ્દો) નિરર્થક બને છે. (૧૨૭)

અગાઉની કારિકામાંના કથનને અહીં વધારે રૂબરૂ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એકત્વ સંખ્યાને ઉપસમ્પન્ન પદમાં સમજ્યા વિના સમય અને માપનું ચોક્કસ નિર્ધારણ થશે નહિ. શૂન્ય અને ક્ષય શબ્દો, જે આ અંગે ચોક્કસાઈ દર્શાવે છે તે નિરર્થક બનશે.

મિન્નસ્યાભેદવચનાત્ પ્રસ્થાવિમ્બઃ ક્ષસો વિધિઃ ।

તદ્વર્મસ્યાદભેદાત્તુ પટાદિમ્બો ન દૃશ્યતે ॥૧૨૮॥

(સમાસમાં દ્રવ્ય)વ્યક્તિના એકત્વનું અભિધાન થતું હોવાથી (અને) તેના એકત્વરૂપ ધર્મને કારણે (પરિમાણવાચક) પ્રસ્થ વગેરે શબ્દોને ક્ષસ્ પ્રત્યય લાગે છે. પટ વગેરે શબ્દો એકત્વ દર્શાવતા હોવાથી, તેમને ક્ષસ્ લાગતો નથી. (૧૨૮)

મહાભાષ્યના પ્રથમ અર્થોત્ ખરબચડાક્રમાં વસ્તુ, વર્ણનઃ વગેરે પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રયોગોમાંના ક્ષસ્ પ્રત્યય અંગે અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્ર સંપ્રદાયકવચનાજ્ઞ વીન્સાસામ્ । (૫.૪.૪૩) જણાવે છે કે સંખ્યાવાચક શબ્દ અને એકત્વચનાન્ત શબ્દને પુનરુક્તિના અર્થમાં રચાશે ત્ય્મ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. અહીં એકત્વચનાન્ત શબ્દમાં એકત્વચનનો અર્થ ચોક્કસ વ્યક્તિ છે, એકત્વચન ભૂતિ નથી. આવા સમાસમાં દ્રવ્યભૂતિ નહિ પણ દ્રવ્યવ્યક્તિમાં રહેલ અગ્રેષ્ઠ અર્થોત્ એકત્વનું અભિધાન થતું હોવાથી પરિમાણવાચક શબ્દ પ્રસંગે ક્ષસ્ પ્રત્યય લાગે છે. તેથી વસ્તુઃ, સારિતઃ જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે. ભૂતિનો અર્થ દર્શાવતા શબ્દો હમેશાં ભૂતિવિશિષ્ટ એકત્વ દર્શાવે છે, વ્યક્તિવિશિષ્ટ એકત્વ દર્શાવતા નથી. તેથી તેમને ક્ષસ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે." મહાભાષ્યમાં ચો મા દર્શાવેલ વર્ણન. પદઃ અક્ષરશબ્દ વિવધાતિ સ આસ્વાર્જીવો મવતિ । "આ વાક્યોના દરેક વર્ણુ, પદ અને અક્ષરને જે ઉચ્ચારે ■ તે ઋત્વિજ્ઞ બનવાને લાયક બને છે." અહીં વર્ણુ, પદ, અક્ષર વગેરે શબ્દો વર્ણુભૂતિ, પદભૂતિ, અક્ષરભૂતિના હોવા છતાં વ્યક્તિવાચક એકત્વનો ગોપ કરાવે છે. તેથી તેમને ક્ષસ્ લાગે છે. પટ વગેરે શબ્દો કેવળ ભૂતિશબ્દો હોવાથી તેમને ક્ષસ્ લાગતો નથી.

શૂન્યતે વચનં ચત્ર માવત્તત્ર વિશિષ્યતે ।

નિવર્તતે ચદ્ વચનં તસ્ય માધો ન વિણ્તે ॥૧૨૯॥

ન્યાં (વાક્યમાં એક)વચન (વગેરે) સંજગાય છે ત્યાં સંખ્યારૂપ ધર્મ (બીજાં વચનથી) છુદો મમજાય છે. જ્યારે સમાસમાં એકવચન (વગેરે) દર થાય ■ ત્યારે તે (ચોક્કસ સંખ્યારૂપી) ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૨૯)

અંગેદેકત્વ સંખ્યા એટલે જેમાં ચોક્કસ સંખ્યારૂપી ભેદ દૂર થયો છે તેવી એકત્વ-સંખ્યા (કારિકા ૬૮), એવા મતને સ્વીકારતાં અગ્રાંતિ બજાવેલી એકત્વ સંખ્યા અંગેની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે.

વાક્યમાં જ્યાં એકવચન, બહુવચન વગેરે ચોક્કસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તે સંખ્યા સમજવામાં આવે છે. સમાસમાં આદિ ચોક્કસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી વિશિષ્ટ સંખ્યા રૂપી ધર્મ સમાસમાં હોતો નથી એમ માનવું જોઈએ આ કારિકામાં માલતી 'સંખ્યારૂપ ધર્મ' એવો અર્થ કયો છે ક્રિપારૂપ ધર્મ એવો અર્થ કયો નથી.

कार्यं सत्ताग्रयं शास्त्रादप्रवृत्तिरदर्शनम् ।

वाक्ये दृष्टं यदत्यन्तमभावस्तस्य वृत्तिषु ॥૧૩૦॥

(સમાસમાં સંખ્યાની) પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી તે દેખાતી નથી. તેના અસ્તિત્વને આધારે થતું કાર્ય શાસ્ત્ર(નિયમ)ને આધારે થાય છે. વાક્યમાં જે સ્પષ્ટ દેખાય છે તેનો (સમાસ વગેરે) વૃત્તિઓમાં અભાવ હોય છે (૧૩૦)

સમાસમાં ચોક્કસ સંખ્યાની ઉત્પત્તિ થતી નથી અર્થાત્ તેનો પ્રાગભાવ હોય છે, આ પ્રાગભાવ એટલે અદર્શન. આવી સંખ્યાના પ્રત્યયોને આધારે વ્યાકરણવિહિત કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે પ્રત્યયલોપે પ્રત્યયલક્ષણમ્ । જેવા સૂત્રનિયમો રજૂ કરવામાં આવે છે. સાચા જેવા આદેશો પ્રજ્ઞા જેવી સંજ્ઞાઓ, જન્ અને અન્ જેવા પ્રત્યયો અને દ્વિવચનના પ્રત્યયનું વિધાન શાસ્ત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે. વૃત્તિમાં આવી વિશિષ્ટ સંખ્યાઓ ન હોવાથી વિચલરૂપ પ્રક્રિયામાં તેમને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

संज्ञापिपयमेदार्थं प्रसक्तदर्शनं स्मृतम् ।

धूयमाणे सु घर्चनं विशिष्टमुपलभ्यते ॥૧૩૧॥

સંજ્ઞાના કાર્યપ્રદેશના નિશ્ચય માટે 'પ્રાપ્ત થનારની અપ્રાપ્તિ (એટલે હોપ)' એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. (પ્રક્રિયાવાક્યમાં) પ્રાપ્ત થનાર સંખ્યા (તેની પ્રાપ્તિને કારણે) વિશિષ્ટ સમજાય છે. (૧૦૧)

સંખ્યાની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય તો ચોક્કસ સંખ્યાને આધારે થતાં વ્યાકરણકાર્યો પ્રત્યયલક્ષણના નિયમ વડે પણ કેવી રીતે થશે એવી શકાનો ઉત્તર આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

શાસ્ત્રનિયમ વડે પ્રાપ્ત થનાર એટલે પ્રસક્ત. જ્યાં નિયમો પોતાના કાર્યક્ષેત્ર સિવાય બીજે દેખાતા નથી. તેથી પ્રસક્તનું અદર્શન એટલે લોપ, એવી લોપની વ્યાખ્યા મુમજવામાં આવી છે. વૃત્તિમાં ચોક્કસ સંખ્યાનો અર્થ મળતો ન હોવાથી ચોક્કસ સંખ્યા મળતી નથી છતાં વચનનો સ્વાભાવિક અપ્રયોગ સુદ વડે સમજવા છે. અલૅકિક અર્થોત્ શાસ્ત્રીય વિમલરાશિઓમાં નિયત મળતી સંખ્યાઓનો સમાસમાં યોગ થાય છે એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ૦૧૧૬૦માં પ્રાપ્ત થનારા લૅકિક વાક્યમાં નિયત સંખ્યાઓ બજાવવામાં

આવે છે. આપું' લૌકિક વિમલવાક્ય વૃત્તિથી જુદું જ હોય છે. પરંતુ સાદૈય પ્રક્રિયા-વાક્યના મૂળમાં તે રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રક્રિયાપ્રાપ્ત વિમલવાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યાઓનો ખેદ થાય છે અને વૃત્તિમાં તેમનો લેાય થયો હોવા છતાં નિમિત્ત વિશક્તિઓની અસર વૃત્તિમાં દેખાય છે. અર્થાત્, વૃત્તિમાં ચોક્કસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતિ કુમાર્યનામ્, તાવકઃ જેવા પ્રયોગોમાં દેખાય છે.

અભાવો વા લુકો યત્ર રૂપવાન્ વા વિધીયતે ।

ન્યમિચાચન્નિમિત્તસ્ય તત્રાસાધુઃ પ્રસજ્યતે ॥૧૩૨॥

જ્યાં હુકનો અભાવ અથવા કોઈક ચોક્કસ સ્વરૂપવાળા આદેશતું વિધાન કરવામાં આવે છે ત્યાં નિમિત્તની ગેરહાજરીને કારણે વૃત્તિ શબ્દ અશુદ્ધ ઠરશે. (૧૩૨)

પ્રક્રિયાવાક્યમાં જે વિશિષ્ટ સંખ્યા હોય છે તે જ સંખ્યાનો વૃત્તિમાં હુક થાય છે, વળ્યમ્વાઃ સ્તોકાશિષ્ઠ્યઃ । (૬.૩.૨, સ્તોક, અશ્વિક અને લૂર એવા અર્થવાળા શબ્દોનો અને કુચ્છુ શબ્દનો) પંચમી તત્પુરુષ સમાસમાં હુક થયો નથી) એવા સમનિયમથી સ્તોકાશ્વિષ્ઠ્યઃ મુકઃ । અથવા સ્તોકાશ્વિષ્ઠ્યઃ મુકઃ । એવા પ્રયોગે પણ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આપણે તો માત્ર સ્તોકાશ્વિષ્ઠ્યઃ એવા પ્રયોગ જ ગ્રેઈએ છે, કારણ કે તેમાં જ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જો જ પ્રમાણે તત્કમકસાવેગવચને (૬.૩.૩, એકત્વની વિવક્ષા હોય ત્યારે છુમ્મદ ના તવકઃ અને અસ્મદ ના મમક આદેશ થાય છે) પ્રમાણે તવકમાં પણ એકત્વ સમજવામાં આવ્યું છે. હવે વૃત્તિમાં જ્યાં સંખ્યાબેદો દૂર થઈને અબેદૈકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એ વાત સ્વીકારીએ તો એકત્વની વિવક્ષાને કારણે થતા તવક, મમક વગેરે પ્રયોગો અશુદ્ધ ઠરશે અને તેથી વાપરી શકાશે નહિ.

એદ. સંલ્યાવિજ્ઞેવો વા વ્યાખ્યાતો વૃત્તિવાક્યયો ।

સર્વત્રૈવ વિજ્ઞેવાતુ નાવદ્યં તાદૃશો ભવેત્ ॥૧૩૩॥

વૃત્તિમાં (અબેદૈકત્વ) સંખ્યા અને (વાક્યમાં) ચોક્કસ સંખ્યા (પ્રાપ્ત થાય છે) એવો એક સમજવામાં આવે છે, છતાં, બધે આવે (વિશિષ્ટ સંખ્યા)કેહ હંમેશાં હોતો નથી (૧૩૩)

અબેદૈકત્વ સંખ્યા વિષે જે સૂતો રજૂ થયા ચોક્કસ સંખ્યાવાળા એકત્વ સંખ્યા અને જેમાં બધી સંખ્યાઓથી બને દૂર કરવામાં આવે છે તેવી અબેદૈકત્વ સંખ્યા. હવે આ અંગે અતિશય સિદ્ધાન્તની રચના કરે છે.

શબ્દોની અભિધાનશક્તિઓ જુદી જુદી હોય છે. તે બધીને સમજાવી શકાતી નથી. તેથી સામાન્ય નિયમે દ્વારા તેમને સમજાવવામાં આવે છે. વૃત્તિમાં એકાવીંશાવ અને વાક્યમાં બપેલા એવા જે રચના બેદો બજાવવામાં આવ્યા છે. વૃત્તિમાં એકત્વ અને વાક્યમાં સંખ્યાવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ વૃત્તિમાં હમેશાં એકત્વ હોય જ છે એવું

નથી કોઈક વાર આવી એકત્વ સંખ્યા જીતિમા પશુ હોતી નથી. કૌર્વિક અને માનજાતમાં
ચોક્કસ સંખ્યાનો મોધ થાય છે પરંતુ જીતિમા પ્રાપ્ત થતી આવી વિશિષ્ટ સંખ્યા
વાક્યની વિશિષ્ટ સંખ્યાથી જુદી છે, કારણ કે વાક્યમા સંખ્યાવિશેષ તેનું હંમેશનું
લક્ષણ છે

જાતેષ્વ મેવહેતુત્વાન્ન લિङ्गेन વિશિષ્યતે ।

પ્રધાનં મૃગદુગ્ધાદૌ ગામીપુત્રે ન સ ક્રમ ॥૧૩૪॥

(મમાસમાં ગૌણ પદની) જાતિ બીજી જાતિઓથી તેની કિન્નતા દર્શાવવાનું
કારણ બનતી હોવાથી મૃગદુગ્ધમ્ (હરણીનું દૂધ) જેના સમાસોમાં મુખ્ય પદને
લિંગની અપેક્ષા હોતી નથી ગામીપુત્ર (ગામીનો પુત્ર) મમાસમાં આવી સ્થિતિ
નથી. (૧૩૪)

મૃગદુગ્ધમ્ (હરણીનું દૂધ) । કુલ્લકુટાણમ્, છાનમાસમ્ (બકરાનું ચાંસ) વગેરે સમાસોમા
મુખ્ય અર્થોત્ ઉત્તર પદો કુલ્લમ્, અણમ્, માસમ્ ની રપ્પતા કરવા માટે મૃગ, કુલ્લકુટ, છાન
વગેરે ગૌણ પૂર્વપદો વિશેષણ તરીકે યોગવામા આવે છે. આ સંબંધોમા મૃગજાતિ, કુલ્લકુટ
જાતિ, છાન જાતિ વગેરેની વિવક્ષા હોવાથી ટીકવ, પુસ્તક વગેરે વિગત કશું મહત્ત્વ
નથી. પુનર્વર્તમાનજાતીયલેસોયેષુ । (પા. સ્ત. ૧૩૪૨, કદ્ સિવાયના સીપ્તવ્યવાના
ભાષિતપુરક સંબંધો કમ્પાસ્ય સમાસમા જાતીય અને દેશાય સંબંધોની પહેલા પુરુષભાવ
ધામ છે.) મુત્ર ઉપરના વાર્તિક ૨, કુલ્લકુટાદીનામગ્ધરિષુ કુલ્લકુટાણમ્માં જણાવવામાં
આવ્યું છે કે કુલ્લકુટો વગેરે સંબંધો, પછીથી અણ વગેરે સંબંધો આવતા હોય તો,
પુરુષભાવ થાય છે, જેમકે મૃગા, કુલ્લકુટાદીનામગ્ધરિષુ । કુલ્લકુટાણમ્ અણ વગેરે સંબંધો
ક માં જણાવવામા આવ્યું છે કે આવું વચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ સંબંધો
સીલિંગની વિવક્ષા નથી કુલ્લ, અણ અને માસ વગેરે સંબંધો પુરિષિય પુરુષ વગેરે સંબંધો
અને સીલિંગ જૂની વગેરે સંબંધો સાથે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાર્તિક આ કારિકાના
મૂળમા ॥

ગામીપુત્ર, છાનમાસ, મહિર્વાગૃહ વગેરેમા ઉપસર્જનપદોનો સીલિંગ સાથે રપ્પ
સળધ હોવાથી તે તે સંબંધો સીલિંગમા જ વપરાય છે

અમેદે સ્ત્રિસંખ્યામ્યા યોગચ્છુસ્ત્લં પટા ઇતિ ।

પ્રસન્તે શાસ્ત્રમારબ્ધ સિદ્ધયે સ્ત્રિસંખ્યયો ॥૧૩૫॥

(મમાસમાં લિંગ અને સંખ્યાનો) બેદ ન હોવાને કારણે ગૌણપદનો (મામાન્ય
અર્થોત્ નપુંસક)લિંગ અને (સામાન્ય) સંખ્યા સાથે મંજાંધ હોવાથી શુસ્ત્લં
પટા. । જેવો અગુદ્ધ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતાં નોક્કમ લિંગ અને સંખ્યાના વપરાશ
માટે શાસ્ત્રનિયમ રજૂ કરવામાં આવે છે (૧૩૫)

વાક્યમાંના બીજા પદોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના બધાં જો તે પદોનું બ્યાકરણીકાર્થ કરવાનું હોય ત્યારે એકલસ નિવરને અભાવે શબ્દના પોતાના અર્થમાં સામાન્ય લિંગ અને સામાન્ય સંખ્યા અર્થોત્ત નપુંસક એકવચનનો વપરાય થાય છે, તેથી શુદ્ધ પદા. એવો અશુદ્ધ પ્રયોગ થશે. આવી અશુદ્ધિની નિવૃત્તિ માટે સૂત્રકારે વિશેષગાનાં આજ્ઞાતે. (૧૨.૫૨, તદ્વિતનાં સુપૃષ્ઠી જનેલા પરંતુ ભતિનો અર્થ દર્શાવનારા શબ્દના જેવા જ ભતિ અને વચન તેમાંનાં વિશેષણપદોનાં હોય છે) સૂત્રનું વિધાન કયું છે.

પરાર્થ શોષમાવ યો વૃત્તિષુ પ્રતિપચતે ।

ગુણો વિશેષણત્વેન સ સૂત્રે વ્યવહિચતે ॥૧૩૬॥

(તદ્વિત વગેરે) વૃત્તિઓમાં તેમના અર્થને મદદ કરવા માટે તેમના અર્થરૂપે પ્રાપ્ત થતાં સુશુભાચક શબ્દ, (વિશેષણનાં આજ્ઞાતે ૧૨.૫૨) સૂત્રમાં વિશેષણ તરીકે જણાવવામાં આવે છે (૧૩૫)

શબ્દાન્તરત્યાદ્ વાક્યેષુ વિશેષા યદપિ શ્રુતા. ।

વૃત્તોરભિન્નરૂપત્યાત્ તેષુ વૃત્તિર્ન વિચતે ॥૧૩૭॥

વાક્યોમાં (લિંગ અને સંખ્યાની વિશેષતાઓ દર્શાવતાં) જુદા જુદા શબ્દો હોવાથી (તે) વિશેષતાઓ મળતી હોવા છતાં, વૃત્તિ, અલેક્ષ્ય હોવાને કારણે (લિંગ અને સંખ્યારૂપી) તે (વિશેષો) વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થતા નથી (૧૩૭)

અન્યાખ્યાનને જે રીતે સમજાવ્યામાં આવે છે, એક વાક્યવિદ્ અન્યાખ્યાનમ્ । અર્થોત્ત જેમાં એક પદનો સરકાર બીજા પદોની અપેક્ષા વિના કરવામાં આવે છે તે છે, બીજું વાક્યવાચિક અન્યાખ્યાનમ્ । છે તેમાં એક પદનો સરકાર વાક્યમાંના બીજા પદોની અપેક્ષા રાખે છે, જાતવાચિક અન્યાખ્યાનમ્ પદનો સરકારીએ તો શુદ્ધો ગુણ મદ્ય પદમ્ । એવું વાક્ય, હુલ્લ માર્તું લિંગ અને વચ્ચે માની સંખ્યા એવા વિશેષો દર્શાવે છે આવું વાક્ય હુલ્લ, વડઃ એવા મતુર પ્રત્યયના લોપવાળા વૃત્તિશબ્દ શુલ્લ, શી ગુદ્ છે. તેથી વાક્યમાં મળતી લિંગ અને સંખ્યાની વિશેષતાઓ વૃત્તિમાં મળતી નથી એમ થયું. વૃત્તિ અલેક્ષ્ય હોવાથી વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી નિયત વિશેષતાઓની અભિવ્યક્તિ થતી નથી એકલસ લિંગ અને સંખ્યાની સિદ્ધિ માટે વિશેષગાનાં આજ્ઞાતે । (૧૨.૫૨) સૂત્ર આવશ્યક છે.

રૂપાચ્ચ શબ્દસ સ્થર. સામાન્યવિષયો યત ।

તમાત્ તથાશ્રય લક્ષ્ણં વચન ચ પ્રસવ્યતે ॥૧૩૮॥

સલિહ્ન ચ સસંલ્લય ચ વતો દ્રવ્યાભિધાયિના ।

સંવચ્યતે પદં તત્ર તયોર્મિન્ના શ્રુતિર્મવેત્ ॥૧૩૯॥

શબ્દના અર્થમાંથી તેનો (અર્થ)સામાન્યરૂપ શબ્દસરકાર સમજાય છે, તેથી તે (અર્થસામાન્ય)ને આધારે (સામાન્યરૂપ) લિંગ અને વચન પ્રાપ્ત થાય છે;

ત્યાર પછી લિંગ અને સંખ્યાવાળું (શુક્લ) એવું પદ, દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા (પદઃ) પદ સાથે જોડાય છે, તે વખતે તે બંને પદોનાં લિંગ અને વચનનું શ્રવણ જુદું સમજાય છે. (૧૩૮, ૧૩૯)

હવે એટલે અર્થરૂપ. સંખ્યામાંથી જે અર્થરૂપની પ્રતીતિ થાય છે, તે અર્થ પ્રમાણે તેના સંસ્કાર થાય છે. હવે શુક્લમ્ એવા સંસ્કારને પામેલું લિંગ અને સંખ્યાવાળું અર્થોત્તર નિર્ણય અને એકવચનવાળું શુક્લમ્ પદ, દ્રવ્યનું અભિધાન કરનાર પદઃ શુદ્ધ સાથે સંબંધિત પામે છે. આ શુક્લ પદઃ પ્રયોગમાં શુક્લ પદઃ નાં લિંગ અને વચન જુદાં જુદાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવા શુક્લ પદઃ જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગની નિવૃત્તિ માટે અને શુક્લ પદઃ ૧ સિદ્ધ કરવા વિશેષણનાં ચાજાતે : ૧ (૧. ૨. ૫૨) સૂત્ર આવશ્યક છે.

ભાષિનો બહિરક્ષય વચનાવાશ્રયસ્ય ચે ।

લિંગસંગ્યે ગુણાનાં તે સૂત્રેણ પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪૦॥

ગુણવાચક શબ્દો માટે, દ્રવ્યરૂપી આશ્રયના વાચક એવા પછી આવનારા બહિરંગ શબ્દોનાં તે લિંગ અને સંખ્યાવાળું વિધાન વિશેષણનાં ચાજાતે : ૧.૨.૫૨ સૂત્રથી કરવામાં આવ્યું છે. (૧૪૦)

વાક્યાનાવાખ્યાન પદોમાં વાક્યમાં શબ્દોના પ્રયોગમાં કમ હોતો નથી, પહેલા પદના સંસ્કાર માટે ખીલ અર્થોત્તર પછી આવનાર પદની અપેક્ષા હોતી નથી. આવો શબ્દ બહિરંગ ગણાય. આ બહિરંગ શબ્દનો આશ્રય દ્રવ્ય હોઈ તે દ્રવ્યનાં લિંગ અને સંખ્યા અંગે નિયમ કરવા જોઈએ આવા નિયમનું વિધાન વિશેષણનાં ચાજાતે : ૧ (૧. ૨. ૫૨) સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે

વિશેષણસૌરપિ ચ રૂપાભેવાદલક્ષિતઃ ।

યસ્માદ્વિશેષસ્તેનાત્ર ભેદકાર્યં ન કર્યવતે ॥૧૪૧॥

(આશ્રયરૂપ કોઈક ચોક્કસ) વિશેષની અપેક્ષા હોવા છતાં વૃત્તિમાંના પદનો ગુણવાચક પદના સ્વરૂપ સાથે અજોડ હોવાથી વિશેષ જણાતો ન હોવાને કારણે કોઈ પણ (લિંગ અને સંખ્યા ઉપર આધારવાળું) ભેદકાર્ય થઈ શકતું નથી. (૧૪૧)

શુક્લઃ એવા મતુર પ્રત્યક્ષના લેખવાળા વૃત્તિશબ્દમાં લિંગ અને સંખ્યાની વિશિષ્ટતાઓ વિરક્તિ છે આ શુક્લઃ શબ્દ અને ધોળું એવા ગુણ દર્શાવનાર શુક્લઃ પદ સમાન છે, તેથી બંને વચ્ચે ભેદનો નિયમ થતો નથી. પરિણામે લિંગ અને સંખ્યાને આધારે થનારું પદસંસ્કાર અંગેનું કાર્ય થઈ શકતું નથી.

વિશેષ એવ સામાન્ય વિશેષાદિયતે યતઃ ।

અભેદો હિ વિશેષાણામાશ્રિતો વિનિવર્તકઃ ॥૧૪૨॥

સામાન્ય પણુ વિશેષ જ છે કારણકે તે વિશેષથી જુદું પડે છે. અભેદ (૩૫ સામાન્ય)નો આશ્રય કરવામાં આવતાં તે વિશેષોની નિવૃત્તિ કરનાર બને છે. (૧૪૨)

સામાન્ય અને વિશેષ અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવવામાં આવે છે કે વિશેષ હંમેશાં એકને બીજાથી જુદું પાડનાર અર્થોત્ બાબત'કે છે એકસ વિશેષને સ્વીકારતાં તે બીજા વિશેષની નિવૃત્તિ કરે છે. તે પ્રમાણે અભેદરૂપ સામાન્ય પણુ વિશેષોની નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી સામાન્ય પણુ વિશેષ જ કહેવાય. ભતૂંદરિએ આ વિચાર અનેકમન્યવદાર્થે । (પા. સ. ૨. ૧. ૨૪, અનેક પદો અન્ય પદના અર્થમાં સમાસમાં જોડાય ॥ અને તે સમાસ બદ્ધમોહિ થાય છે) ઉપરના વાર્તિક ૬ ઉપરના જાણ સામાન્યમપિ વિશેષસ્તત્ત્વત્ । ઉપરથી શીધા છે. એક વિશેષ બીજા વિશેષની નિવૃત્તિ કરે છે તેમ સામાન્ય પણુ વિશેષોની નિવૃત્તિ કરતું હોવાથી વિશેષ કહેવાયે. કેપટનાં આખ્યાનવચનો ભતૂંદરિની આ કારિકા અને હેતુશાસ્ત્રનાં આખ્યાનને આધારે છે.

યદ્ યદામ્રીયતે તત્ તદન્યસ્ય વિનિવર્તકમ્ ।

મેદામેદવિમાગમતુ સામાન્યે ન નિરૂપ્યતે ॥૧૪૩॥

જેનો જેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે તે તે બીજાની નિવૃત્તિ કરનારું થાય છે. સામાન્યની બાબતમાં ભેદ અને અભેદ એવા વિભાગો સમજવામાં આવતા નથી. (૧૪૩)

કોઈક કાર્વને હૃદયેશીને જે જે સામાન્ય અથવા વિશેષોના આધાર લેવામાં આવે છે તે તે પોતાનાથી જુદા અર્થોત્ બીજાની નિવૃત્તિ કરે છે. વિશેષનું આતું બંધવુંજોડત્વ સામાન્યમાં પણુ સપજવામાં આવે છે. તેમ છતાં સામાન્યમાં ભેદ અને અભેદ એવા વિભાગ બાની સકાય નહિ.

એક જગ્ગનો પ્રયોગ બીજા જગ્ગની નિવૃત્તિ કરે છે એ ન્યાય સ્વીકારીએ તે વિશેષનો પ્રયોગ સામાન્યની નિવૃત્તિ કરશે. આમ નિવૃત્તિઅર્થ વિશેષ અને સામાન્ય બન્નેમાં સમાન છે.

સામાન્યને ભેદરૂપ બાની સકાય નહિ, કારણકે તે બીજા સામાન્યોની નિવૃત્તિ કરીને પોતાના આશ્રયમાં દર રહે છે. સામાન્યને અભેદ પણુ કહેવાય નહિ, કારણકે એકસ વિશેષોવાળાં બીજા સામાન્યોથી તે જુદું પડે છે.

આવી ક્ષયિત સ્વીકારતાં ચો' જગ્ગમાંનું મોટા વાહીકઃ સ્વં આરોપવામાં આવે તેમ મુખ્ય અને સામાન્ય અર્થમાં સંસ્કાર પામેલ જુલ્લ જગ્ગ વાક્યમાંના બીજા વિશેષ દર્શવતા જગ્ગો સાથે જોડતાં ચિંચ અને સંજ્ઞાનો પ્રત્ન ઉપરિચિત થશે તેવી સ્થિતિમાં એકસ લિંગ અને સંજ્ઞાની સિદ્ધિ માટે વિશેષણનાં વાગ્યતેઃ । (૧.૨.૫૨) સ્વં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

અર્થોદ્ધારશ્ચ સામાન્યમિતિ તસ્યોપકારિણઃ ।

નિમિત્તાવસ્થમેવાતસ્તર્ સ્વધર્મેણ ગૃહ્યતે ॥૧૪૪॥

। (વાક્યાર્થમંથી) છૂટા પાડવામાં આવતો અર્થ સામાન્યરૂપ છે. (વાક્યાર્થમંથા વિશેષ માટે) મદદરૂપ બનતા તે સામાન્યનું (વાક્યાર્થના જ્ઞાન માટે) નિમિત્ત બનતું તે (સ્વરૂપ) ખોટાના (અણેદરૂપ) સ્વભાવ વડે સમાભય છે (૧૪૪)

અણેદરૂપ વાક્ય ૨૫૪ અર્થવિશેષનું વાચક છે. આવા વાક્યમંથી અપેક્ષિત અર્થો છૂટા પડેલાં પદોમાં પ્રાપ્ત થતું અર્થસામાન્ય પણ વાક્યના અર્થસામાન્ય જેવું જ હોય છે. આ સામાન્યનું સ્વરૂપ અણેદરૂપ છે અને તે વાક્યાર્થસામાન્યને સમજવાનું કારણ બને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અણેદરૂપ વાક્યનો અર્થ તેના અપેક્ષિત શબ્દોના અર્થો જેવો જ અર્થોત્ સામાન્યરૂપ હોય છે. આમ હોવાથી શબ્દને યોગ્ય લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી વિશેષણાવાં ૧ સૂત્રની આવશ્યકતા છે.

અનિર્ધારિતધર્મત્વાદ્ ભેદા યથા વિકલ્પિતાઃ ।

નિમિત્તૈર્વ્યવદિશ્યન્તે સામાન્યાભ્યાવિશેષિતાઃ ॥૧૪૫॥

(વાક્યાર્થમંથી) છૂટા પાડવામાં આવેલા પદોમંથી) પ્રાપ્ત થતા ભેદો જ, તેમના (વિશેષ) ધર્મોનો નિશ્ચય થયો ન હોવાથી, (ભૂતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરે) નિમિત્તો વડે ઓળખાઈને સામાન્ય એવા નામ વડે બદલીતા બને છે. (૧૪૫)

વાક્યાર્થમંથી છૂટા પડેલાં પદોમાં વિશેષરૂપ ભેદોને જાણવાવાની શક્તિ હોતી નથી, કારણ કે પૂરૂપવહાર હોયેલાં શબ્દોના અર્થસામાન્યનો જ યોગ્ય કરાવે છે. આવા ભેદરૂપ વિશેષોને સામાન્ય એવી સંજ્ઞા વડે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે, ભૂતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરે નિમિત્તો આવા વિશેષોમંથા સામાન્યને બદલે કરે છે.

યદા તુ વ્યવદિશ્યેતે સ્થિતસંખ્યે સ્વભાવતઃ ।

પ્રયોગેષ્વેવ સાધુત્વં ધાવર્યં પ્રક્રમ્યતે તદા ॥૧૪૬॥

જ્યારે (શબ્દનાં) લિંગ અને સંખ્યાને સ્વાભાવિક બદલે કરવામાં આવે છે ત્યારે વાક્યમાં વાપરવામાં આવતા શબ્દપ્રયોગોમાં (લિંગ અને સંખ્યા)ના સંદર્ભમાં તે (શબ્દનાં) સાધુત્વનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. (૧૪૬)

। કારિકા ૧૩૫ થી ૧૪૫ સુધીમાં વિશેષણાં વાચકોઃ (૧.૨.૫૨) સૂત્રનો ઉપયોગ જણાવેલો પરંતુ ઉદાહરણ સંજ્ઞામાત્રવાત । (૧.૨.૫૩, યુક્તવદ્ભાવ અંગેના નિવર્તનવિધાનો કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, શબ્દો ઉપરથી પ્રાપ્ત થતો અર્થનો યોગ્ય પ્રમાણુજૂત છે) મુત્ર દ્વારા પાશ્વિનિએ આ સૂત્રમંથા વિધાનનું ખંડન કર્યું છે. સ્વાભાવિક લિંગસંખ્યા વાળા બીજા શબ્દો જ્યારે વાક્યમાં વાપરવામાં આવતા હોય ત્યારે તેવા શબ્દો સાથે જોડાયેલ શબ્દ સાધુ છે કે અસાધુ છે તેના નિશ્ચય થાય છે.

તથ પ્રયોગોઽનિયતો ગુણનામાશ્રયૈ. સદ્ ।

સામાન્યં ચત્તુ તદત્યન્તં તૈવ સમવસ્થિતમ્ ॥૧૪૭॥

ત્યાં (વદતિ અને ગુણમાં) ગુણુવાચક શબ્દોનો તેમના આશ્રય (વાચક શબ્દો) સાથેનો પ્રયોગ નિશ્ચિત હોતો નથી, પરંતુ જે સામાન્ય છે તે તેના આશ્રય સાથે અભિન્નપણે જોડાયેલું હોય છે. (૧૪૭)

કુક્લઃ વગેરે ગુણુવાચક શબ્દો તેમના આશ્રય એના દ્રવ્યવાચક શબ્દો સાથે અનિયત-પણે સંકળાયેલા હોય છે, જેમ કે વોટ' કલમ્ । (પીચું ફળ), રક્ત' કલમ્ । (લાલ ફળ), ફળ' કલમ્ । (ફળું ફળ), વગેરે પ્રયોગોમાં ગુણુવાચક શબ્દો જુદા જુદા હોય છે. જાતિ અર્થોત્ સામાન્યનો દ્રવ્યનો સાથે તેની ઉત્પત્તિથી વિનાશ સુધી અભેદ સંબંધ હોય છે. તેથી ગુણુવાચક શબ્દો પછી જ મતુષ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરવામાં આન્યું છે, જાતિવાચક શબ્દો પછી આણું વિધાન કરવામાં આન્યું નથી.

■ ગોત્વં શાબલેયસ્ય ગૌરિતિ વ્યપદિશ્યતે ।

શુક્લત્વં શાહલેયસ્ય શુક્લ ઇત્યપદિશ્યતે ॥૧૪૮॥

ગો (ગાય) શબ્દ કાખરચિતરી ગાયના વાહરહાતું ગોત્વ (ભિન્નપણે) દર્શાવતો નથી, પરંતુ શુક્લ (પિણ) શબ્દ ધણું દૂધ આપનારી ગાયના વાહરહાતું શુભ્રત્વ, (જુદું) દર્શાવે છે. (૧૪૮)

ગુણુવાચક શબ્દોના સંબંધમાં ભેદવિવક્ષા સમજાય છે, જેમકે, વટસ્ય કુક્લઃ । પરંતુ જાતિશબ્દોમાં અભેદવિવક્ષા સમજાય છે, જેમકે, શાબલેયસ્ય ગૌઃ । એમ કહેવાને બદલે શાબલેયઃ ગૌઃ । કહેવામાં આવે છે. શાબલા એટલે કાખરચિતરી ગાય અને તેનું વાહરહું એટલે શાબલેયઃ । શુભ્રા એટલે વધારે દૂધ આપનારી ગાય અને તેનું વાહરહું એટલે શાહલેયઃ । શાહલેયનું શુભ્રત્વ શુદ્ધ છે, જાતિ નથી, તેથી તેને અજે ભેદવિવક્ષા સમજાય છે. તેથી ગુણુવાચક શબ્દોના મતુષ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ઠવતિરેકે ■ સત્તેવ મતુષ્. અવર્ણં મવેત્ ।

હુગન્વાલ્યાયતે તસ્માદ્ રસાદિઘ્યઞ્ નાન્તિ સઃ ॥૧૪૯॥

(શુણ્ અને ગુણી વચ્ચે) લેઠ હોય ત્યારે જ મતુષ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી તેના હુદ્તું વિધાન કરવામાં આન્યું છે. રસ વગેરે શબ્દો પછી (મતુષ્ નો) હુદ્ થતો નથી. (૧૪૯)

શુણ્ અને ગુણી વચ્ચે લેઠ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે મતુષ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે જેમકે હુદ્લવાન્ ષટ્ઃ । તેથી મતુષ્ ના લોપનું વિધાન સ્વરૂપ કરવામાં આન્યું છે, જેમ કે શુક્લઃ । આ શુક્લઃ એણું ૫૬ શુદ્ધ પ્રયોગ છે, તેથી તેમાં મતુષ્ નો લોપ કરવામાં આન્યો છે; ૧૫ વગેરે શબ્દોમાં હુદ્ થતો નથી.

યસોડયમિતિ સંવન્ધાદ્વાભેદેન વર્તતે ।

શુદ્ધોદિવત્ તત્તો લોપસ્તદ્વસાદૌ ન વિચતે ॥૧૫૦॥

એ (અબ્દસ્વરૂપ) 'આ તે છે' એવા (તાદાત્મ્ય)સંબંધને કારણે, શુદ્ધઃ ની જેમ સ્વરૂપ સાથે અભિન્નપણે રહે છે, તેના મતુષ્ પ્રત્યયના લોપનું વિધાન થયું છે, તે (તાદાત્મ્યરૂપ અભેદસંબંધ) રસ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૫૦)

શુદ્ધવાચક શબ્દો હજેશાં તેમના શુદ્ધી અર્થોત્ દ્રવ્યનો બોધ કરાવે છે, શુદ્ધ બને શુદ્ધી વચ્ચે 'આ તે છે'. (સઃઅયમ્ ।) એવા તાદાત્મ્યરૂપ અભિન્ન સંબંધ છે, તેથી તેવા શબ્દોને ભાગનારા મતુષ્ પ્રત્યયના લોપનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. રસ વગેરે શબ્દો શુદ્ધઃ જેવા નથી. રસાસ્તિવચ્ચ । (૫.૨.૫૯) યત્ત જણાવે છે કે રસ વગેરે શબ્દોને 'તે છે જેમના' અથવા 'તે છે જે ઠેકાણે' એવા અર્થમાં મતુષ્ પ્રત્યય લાગે છે, આ મૂળ ઉપરના વાર્તિકે ૧માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રસાદિ ગણના શબ્દોને મતુષ્ના પુનર્વિધાનનો ઉદ્દેશ જણાવે છે કે રસ વગેરે શબ્દોને મતુષ્ પ્રત્યય જ લાગશે, મતુષ્ના અર્થવાળા બીજા પ્રત્યયો ભાગશે નહિ.

આવેશે લિજ્જસંક્યાધ્યાં વચ્ચિન્મઙ્ગાદિવત્સ્થિતઃ ।

સોડયમિત્યભિસંવન્ધે સ પ્રજ્ઞાદૌ ન વિચતે ॥૧૫૧॥

'આ તે છે' એવા અભેદ સંબંધ હોય ત્યારે, મન્વ વગેરે શબ્દોની જેમ, કેટલાક શબ્દોમાં લિંગ અને સંખ્યાનો નિશ્ચિત આરોપ હોય છે; આવો (આરોપ) પ્રજ્ઞ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૫૧)

વિશેષજ્ઞ અને વિશેષ વચ્ચે 'આ તે છે' એવા તાદાત્મ્ય સંબંધના વિષયમાં બે પ્રકારની રિયતિ જોવા મળે છે. એક રિયતિમાં જેનો આરોપ કરવામાં આવે છે તે અર્થ દર્શાવતો શબ્દ પોતાનાં ભૂતિ અને વચન કાયમ રાખે છે. બીજા પ્રકારની રિયતિમાં આરોપમાણુ શબ્દ આરોપિત શબ્દનાં લિંગ અને વચનને રીકારે છે. મન્વાન્ શુવણીઃ પરમ । (ખાટશ્ચ ઉપર બેઠેલી સીંચીને જુઓ) અથવા મન્વાન્ વાસાસિ પરમ । (ખાટશ્ચ ઉપરનાં વાસો જુઓ) ઉદાહરણમાં મન્વ શબ્દનો શુવણીઃ શબ્દ ઉપર અને મન્વનો વાસાસિ ઉપર આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે પોતાનાં મૂળ લિંગમાં ફેરફાર દર્શાવતો નથી. એ પ્રમાણે વિરીન્ સતિઃ સ્વન્વમાનાઃ પરમ । ઉદાહરણમાં પશુ વિરીન્ શબ્દ પોતાની ભૂતિ કાયમ રાખે છે,

આવી રિયતિ પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞ વગેરે શબ્દોની નથી. 'પ્રજ્ઞની સીંચી જાય છે' એવા અર્થવાળા પ્રજ્ઞો પ્રસ્થિત । પ્રયોગમાં પ્રજ્ઞ શબ્દ પોતાના લિંગનો ત્યાગ કરીને સીંચીને સ્વીકાર કરે છે, સત્ત્વિક વગાદિ (જલતિક પર્વતવાળો વન) પ્રયોગમાં સત્ત્વિક શબ્દ પોતાના વચનને જાળવી રાખે છે, પરંતુ વગાદિના ન્યુસક લિંગને સ્વીકારે છે. વિષયિઃ વ્રાહ્મણઃ । (રોસ બ્રાહ્મણો) પ્રયોગમાં વિષયિઃ શબ્દ તેનાં મૂળ લિંગ અને વચનને કાયમ રાખે છે. આવી વિવિધ રિયતિ શબ્દસંક્રિયતા સ્વાભાવિકતાને સીધી છે;

લિઙ્ગં લિઙ્ગપરિત્યાગે સૂત્રં પ્રત્યયશોસનમ્ ।

સોઽયમિત્યભિસંવન્ધાત્ પુંસન્દે સ્ત્ર્યભિધાયિની ॥૧૫૨॥

‘આ તે છે’ એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે સ્ત્રીલિંગનું અભિધાન કરનાર (પ્રથમ વગેરે) પુંલિંગ સ્ત્રીલિંગના (પોનાના) લિંગના ત્યાગમાં, (પ્રયોગાદાહ્યાવામ્ । ૪.૧.૪૮) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતું (સ્ત્રીલિંગના) પ્રત્યયનું વિધાન શાપક છે. (૧૫૨)

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પણ આવા વિષયવિભાગના સંદર્ભમાં સૂત્રનિયમે પ્રાપ્ત થાય છે.

પા. સ. પ્રયોગશાસ્ત્રવામ્ । (૪.૧.૪૮) જણાવે છે કે જે અકારાન્ત પુરુષનાચક્ર સ્ત્રીલિંગ, તેની સાથેના સંબંધને કારણે, તેની સ્ત્રી એવા અર્થના સ્ત્રી અર્થે પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં તે સ્ત્રીલિંગને સ્ત્રીલિંગના સ્ત્રી પ્રત્યય લાગે છે. આવા પ્રત્યયના વિધાનનો હેતુ મૂળ સ્ત્રીલિંગના પોનાના લિંગનો ત્યાગ છે. આ સૂત્ર ઉપરના વાર્તાિક ગ્રંથને સમજાવતાં ભાષ્યકારે જણાવે છે કે તદ્વિતપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ આપ્ત્વા અર્થાત્ નામ બની શકતો નથી (ત દિ તદ્વિતપ્રત્યયાન્તમાહવા સ્મરિતિ ।). આના ઉપરથી એવું સૂચન પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રથમ જેવા પુરુષલિંગ સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય એવું સ્ત્રીલિંગ રૂપ ધારણ કરે છે, તેમાં તેમનો વચ્ચેનો અભેદ સંબંધ કારણભૂત હોય છે. (સ્મર્યાતો ; તથા શાસ્ત્રપ્રદર્શનાદમદસંવન્ધાસ્તુવાક્ષાઃ કિંચિત્તે ચે વર્તમાને ચે વર્તમાને ન તુ મેદસવંધેન પ્રવચ્યમ્ રૂપં તદ્વિતપ્રત્યયઃ । હેવાશબ્દ

આધ્યે લિઙ્ગસંલગ્નાભ્યામાજિતં વ્યવદિયતે ।

વિશેષણાનાં વાજાતેરિતિ શાસ્ત્રવ્યવસ્થયા ॥૧૫૩॥

વિશેષણાનાં વાજાતેઃ । (૧.૨.૫૨) એવા સૂત્રવચન દ્વારા કરવામાં આવેલી શાસ્ત્રવ્યવસ્થાને લીધે આશ્રયનાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે આશ્રિત(નાં લિંગ અને વચન)ને જણાવવામાં આવે છે. (૧૫૩)

નિમિત્તાનુચિધાવિત્વાદુ ચે ધર્મા મેદહેતેપુ ।

ત આશ્રયેઽપિ વિધન્તે इति મુદ્ધિર્નિર્મલ્યતે ॥૧૫૪॥

વિશેષણો વિશેષણોને અનુસરતાં હોવાથી, લેહના કારણે(રૂપ વિશેષણો)નાં (લિંગ, સંજ્ઞા વગેરે) જે ધર્મો છે, તે તેમના આશ્રયો (એવા વિશેષણો)માં પણ રહેલા છે, એવા વિચારનો નિષેધ (પણ આ સૂત્ર દ્વારા) થાય છે. (૧૫૪)

આલ્યાયતે ચ શાસ્ત્રેષ્ઠ્ય લોકરૂઢાઃ સ્વભાવતઃ ।

નિમિત્તતુલ્યા ગોદાદૌ પ્રવૃત્તિર્લિઙ્ગસંલગ્નયોઃ ॥૧૫૫॥

ગોદૌ (મામઃ) વગેરે પ્રયોગમાં નિમિત્તના જેવાં લિંગ અને સંજ્ઞાઓ સ્વાભાવિક અને લોકમાં રૂઢ બનેલા ઉપયોગ છૂપે ચુકવડુ વ્યક્તિવચને ।. (૧.૨.૫૫) શાસ્ત્ર-વચન વડે જણાવવામાં આવે છે, (૧૫૫)

હરીતક્યાદિષુ વ્યક્તિઃ સંખ્યા સ્વલતિક્ષાદિષુ ।

મનુષ્યલુન્વિશેષાણામભિષેયાગ્રયં દ્વયમ્ ॥૧૫૬॥

હરીતકી વગેરે (શબ્દો)માં લિંગ (નિમિત્તના જેવું હોય છે) અને સ્વલતિક વગેરે (શબ્દો)માં વચન નિમિત્ત જેવું હોય છે. મનુષ્ય અર્થમાં લાગનારા કન્ પ્રત્યયનાં વિશેષણોનાં લંગ અને સંખ્યા અભિધેય (એવા નિમિત્તી) પ્રમાણે હોય છે. (૧૫૬)

વિશેષણનાં પાઞાસે. ૧ (૧. ૨. ૫૨) મૂળ ઉપરનાં ત્રણ વાર્તિકો હરીતક્યાદિષુ વ્યક્તિઃ, સ્વલતિક્યાદિષુ વચનમ્ । અને મનુષ્યલુપિ પ્રતિદેવ. । ના વિચારને આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

હરીતકી (હરેતુ' આડ) વગેરે શબ્દોમાં પ્રકૃતિના જેવું માત્ર લિંગ હોય છે, વચન નહિ, તેથી હરીતક્યઃ કલાનિ । (હરેતુ' આડનાં રૂણ) એવા અર્થ હરીતક્યઃ કલાનિના છે, અર્થાત્ કલાનિ પ્રમાણે બહુવચન થશે. હરિતક્યઃ સ્ત્રીલિંગ મયમ્ રહેશે. સ્વલતિક્ષા (એ નામનો પર્વત) વગેરે શબ્દોમાં મૂળ પ્રકૃતિ જેવું માત્ર વચન હોય છે, જેમ કે જલતિક્ષાં ક્ષનાનિ । (અધતિક પર્વત પાસેનાં વનો). અહીં સ્વલતિક્ષાં એવું તેનું મૂળ પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું બેકવચન કાયમ રહ્યું.

‘ ના જેવાં માધુષ’ એવા અર્થમાં સંજ્ઞાયાં ચ । (પ. ૩. ૯૭) સુચી કન્ પ્રત્યયનો છન્ મનુષ્યે । (પ. ૨. ૧૮) થી લોપ થયેલ આવેા લોપ થયેા હોય ત્યારે વિશેષણનો પુક્તવદ્ભાવ થતો નથી, જેમ કે ચન્દ્રા ભમિરુઃ । (પૂતણું સુન્દર છે)માં ચન્દ્રામાં વિશેષ્યને વિશેષણ મળિરૂપઃ લગાડવામાં આવતાં પુક્તવદ્ભાવ થયેા નહિ.

જાતિપ્રયોગે જ્ઞાત્યા ચેત્ સંયન્ધમુપગચ્છતિ ।

વિશેષર્થ સતો ધર્માન્ જાતેસ્તન્ પ્રતિપચતે ॥૧૫૭॥

જાતિવાચક શબ્દનો પ્રયોગ થયેા હોય અને જો વિશેષણ તે શબ્દ સાથે સંબંધને પામે તો તે (વિશેષણ) જાતિના (લિંગ અને સંખ્યારૂપી) ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૫૭)

હ્યન્તે સન્નિપતિતં જાતેરન્યદ્ વિશેષણમ્ ।

હ્યન્તસ્ય પ્રધાનત્વાત્ તદ્ધર્મૈર્લેપદિર્યતે ॥૧૫૮॥

જાતિવાચક શબ્દથી જુદું અને જેને અંતે (તદ્વિત પ્રત્યયનો) હ્યન્ થયેા છે તેવા શબ્દ સાથે (અમાન અધિકરણમાં રહેતું) વિશેષણ, તે હ્યન્ત, પ્રધાન હોવાને કારણે. તેના (લિંગ, વચન વગેરે) ધર્મો વટે જલ્પાવવામાં આવે છે. (૧૫૮)

જાતિવાચક શબ્દથી જુદું અને હુગન્તને સમાનામિકરણ એવું વિશેષણ તે હુગન્તમાં સિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત કરે છે. પન્વાલાઃ પ્રિવાલિયયઃ સ્પટામિયાઃ વિનીતવેવાઃ બહુવન્માંઃ જનપદઃ । (પન્વાલ નામે જનપદના લોકો આતિથ્યપ્રિય, સ્પટ જોલનારા, સ્પટ વેધવાળા અને ધણું અન્ત પેદા કરનારા છે.) ઉદાહરણમાં જનપદઃ જાતિવાચક શબ્દ છે. પન્વાલાઃ શબ્દ હુગન્ત છે. પ્રિવાલિયયઃ વગેરે વિશેષણો પન્વાલાઃ નાં સિંગ અને વચનને ધારણ કરે છે.

જાતિવાચક શબ્દનાં સિંગ અને સંખ્યા નિપત્ત છે એમ નક્કી થયું. તેનાથી જુદું તેનું વિશેષણ તેના સિંગ અને સંખ્યાને અનુસરે છે, એ બાજત હપરનાં ઉદાહરણ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ. વિશેષણમાં સૂત્ર ગુણવચનામાધયસો નિદ્રવચનાનિ ભવન્તિ । (ગુણવચન શબ્દોનાં સિંગ અને વચન તેમના આશ્રયો પ્રમાણે પ્રાપ્ત છે.) એવા લોક-વાચને અનુસરીને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સૂત્રના પ્રયોજન અંગે બીજી કદપના થઈ શકે, ગુણ કદપિ આશ્રય વિનાનો હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેના આશ્રય સાથે વ્યર્થોત્ દ્રવ્યસામાન્ય સાથે તેને જોડવામાં આવે ત્યારે તે દ્રવ્યસામાન્યનાં સિંગ અને વચન તેને પ્રાપ્ત થશે અને તેથી નપુંસક એકવચનની પ્રાપ્તિ થતાં વિશેષણના ૦ । સૂત્રનો રજૂઆત ચોગ્ય અને છે.

આ ઉપરાંત એમ પણ કહી શકાય કે વિશેષણવિશેષ્યભાવ વક્તાની ઈચ્છા મુજબ પ્રયોજ્ય છે. જ્યારે શુદ્ધ વગેરે ગુણને વિશેષ્યરૂપે સમજવામાં આવે ત્યારે તે અવસ્થામાં, તેનું પ્રાધાન્ય હોવાથી પેલાનાં સિંગ અને સંખ્યા તેને પ્રાપ્ત થાય, તેવી રિયલિમાં ગુણોનાં સિંગ અને વચનની સિદ્ધિ માટે વિશેષણમાં ૦ । સૂત્ર ચોગ્ય છે એમ કહી શકાય.

નચ્છમાસવદુગ્રીહિદ્વન્નરશ્યતિશ્યેણુ ચે ।

મેદા માખ્યાનુરૂપેણ ધાત્યાલ્તે લિટ્સંદયવોઃ ॥૧૫૧॥

નચ્ સમાસ, બહુવ્રીહિ, દ્વન્દ્વ તેમજ સ્ત્રીલિંગવાળા અને પ્રકર્ષવાચક શબ્દોમાં પ્રાપ્ત થનારા સિંગ અને વચનના ભેદોને હવે જાણ્યને અનુસરીને ચર્ચવામાં આવશે. (૧૫૬)

૧૧૦ થી ૧૬૮ સુધીની કારિકાઓમાં પ્રકર્ષવાચક શબ્દોનાં સિંગ અને વચન અંગે, ૧૬૬ થી ૧૯૦ સુધીની કારિકાઓમાં સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દોનાં સિંગ અને વચન અંગે, ૨૧૨ થી ૨૪૮ સુધીની કારિકાઓમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં સિંગ અને વચન અંગે અને ૨૪૯ થી ૩૧૬ સુધીની કારિકાઓમાં નન્ સમાસમાં સિંગ અને વચન અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકર્ષવાચક શબ્દોના સિંગ અને વચનની ચર્ચા પ્રમાણમાં જોષ્ઠી દોવાથી, તેને રજૂઆતમાં લેવામાં આવી છે.

યદિ પટોદ્વિતોવાન્તાન્નિરુપ્યાન્ તમવાદયઃ ।

ન્યક્કારિણિ સ્યુસ્કૃષ્ટે પ્રકૃતેઃ સ્યાદ્ વિલિટ્વતા ॥૧૬૦॥

જો નિકૃષ્ટ અર્થના વાચક પદ્યુચન્ત અને દ્વિતીયાન્ત શબ્દ પછી તરૂ વગેરે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તો, નિકૃષ્ટ (પ્રકૃતિ)ને ઉત્કૃષ્ટ (સમજવામાં આવતી) - પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં સિંગને કૈરફાર થશે. (૧૬૦)

અર્થ સર્વેર્થાં સ્વુ દતિ સ્વુતમઃ । અને શુક્લં અતિચેતે શુક્લત્વઃ । એવા પ્રયોગોમાં પદ્મ્યન્ત અને દ્વિતીયાન્ત શબ્દો નિઃકૃત્તાના વાચક છે. આ સ્વુ અને શુક્લ, જેમને નપુંસક પ્રકૃતિશબ્દો સમજાશુ, તેમના પછી પ્રકર્ષવાચક તમસ્ અને તસ્ પ્રત્યયો લેડવામાં આવે તેા સ્વુતમઃ, સ્વુતમા અને શુક્લત્વઃ, શુક્લત્વઃ જેવાં જુદાં લિંગનાં શબ્દરૂપો થશે. તેથી પ્રત્યયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દના સંદર્ભમાં તે તે શબ્દો જુદાં લિંગવાળા થશે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ૧૬૦ થી ૧૬૮ સુધીની કારિકાઓમાં પ્રકર્ષવાચક શબ્દોનાં લિંગ અને વચન અંગે વિચાર કરવામાં આવશે. આના અનુસંધાનમાં પ્રકર્ષની ચર્ચા કરતાં સૂત્ર જાણિયાથતે સમરિદ્ધૌ । (પ. ૩. ૫૫, ઠાઠપણ પદાર્થના પ્રકર્ષની વિવક્ષા હોય ત્યારે તેના વાચક શબ્દને રવાયેં તમસ્ અને દક્ષ્ પ્રત્યયો લાગે છે) ઉપરનાં વાતિકા અને ભાષ્યમાં મળતી ચર્ચાના કેટલાક મુદ્દાઓ અર્જુનરિજે રજૂ કર્યા છે.

પ્રકર્ષનો સંદર્ભ શબ્દ સાથે નહિ પરંતુ અર્થ સાથે છે, તેથી જેને અંતે હી અથવા આપ્ હોય અથવા જે પ્રાતિપદિક હોય તેવા શબ્દોને સુપ-વિભક્તિના પ્રત્યયો-લાગે છે. આવા શબ્દોના અર્થનો સંબંધ પ્રકર્ષ સાથે છે.

આવા હી અથવા આપ્ જેને અંતે છે, એવા શબ્દો અને પ્રાતિપદિકનેા અર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અથવા ક્રિયા સમજા સ્થાપ અને આવા દ્રવ્યવાચક, ગુણવાચક અથવા ક્રિયાવાચક શબ્દોનેા પ્રકર્ષ દસીવી સક વ. જાતિનેા પ્રકર્ષ દસીવી સકહતો નથી. ગોતરાઃ, ગોતરા અને ભયતરઃ ભયતરા એવા પ્રયોગો થઈ સકશે. કારણ કે આ પ્રયોગોમાં ગો કે અથ જાતિનેા પ્રકર્ષ વિવક્ષિત નથી. પરંતુ તે તે શબ્દો કારા વિવક્ષિત ગુણોનેા પ્રકર્ષ સમજવાનેા છે. ગોતર એટલે માકું ખેંચનારો જ નહિ પણ હજે બેતરત્રયાં આવતો બળદ, ગોતરા એટલે દેકે વર્ષે વિષતી માથ એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યેક વર્ષ પાડીને જન્માવતી માથ. અતર એટલે ચાર ચોજન નહિ પરંતુ આઠ ચોજન હોડનારો યોડો.

ક્રિયાનેા પ્રકર્ષ સમજવાનેા હોય ત્યારે સાધનનેા પ્રકર્ષ સમજવાનેા નથી, કારણ કે, ઉત્તમ રસીર્ણ જનાવનસતા કાર્ય મટે આપમે જલિતમાન્ પ્રયોગ વાપરીએ છીએ. અહીં ક્રિયાનેા પ્રકર્ષ છે. સાકડાં ઉત્તમ થાવે છે, ઉત્તમ અગ્નિ સજમાવે છે, મોટાં વાસણો લાવે છે એવા સાધનપ્રકર્ષ વિવક્ષિત નથી.

ઉપરની બીજી જાગતો-દ્રવ્યનેા પ્રકર્ષ ન સમજવો, જાતિનેા ન સમજવો, સાધનનેા ન સમજવો-મટે જુદાં વિધાનેા કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે, રત્નાભાવિક રીને જ આ બધાને જલે માત્ર ગુણનેા પ્રકર્ષ જ વિવક્ષિત હોય છે.

તસ્ અને તમસ્ પ્રત્યયો અંગે એક જીને મુદો પ્રાપ્ત થાય છે. જેને આ પ્રત્યયો લાગે છે તેને મટે ટઈ વિભક્તિ સમજવી એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એમ કહી સકાય કે દ્વિતીયા અથવા પ્રથમા સમજવી. જેને મટે પ્રકૃત્વ સમજવાનું ॥ એવા અપકૃષ્ટ ગ્રન્થાચ્છેદની દ્વિતીયા સમજવી, જેમ કે, છાન્ અતિચેતે મુક્લત્વઃ । આમ સમજવામાં આવતાં કાળી અતિચેતે કાન્ઃ કાલ્ત્વઃ । ને જલે કાલિત્વઃ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, એ પ્રમાણે કાન્ઃ અતિચેતે કાળી કાલિત્વને જલે કાલ્ત્વઃ એવા પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે.

તો પછી અતિશયન દર્શાવનાર ઉત્કૃષ્ટ મુણના વાચક પ્રયમાન્ત શબ્દને આ તરફ પ્રત્યય લાગે છે એવો પણ સ્વીકારવો પડશે, જેથી ગર્માન્ અતિશેષે ગાર્ગ્ય. એટલે ગાર્ગ્યતરઃ । ગાર્ગ્યમતિશેષતે ગર્ગ્યઃ એટલે ગર્ગ્યતરઃ । કાલી ભવિશેષે કાલઃ એટલે કાલતરઃ અને કાલં અતિશેષે કાલી એટલે કાલિતરઃ એવા પ્રયેભો થશે.

આ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારતાં બીજી જે ઠેકઠીક મુકેલીએ આવશે તેમને બાબકારે દૂર કરી છે. ત્રિંગ અને વચન અંગે પણ કહી ચકાવ કે આશય પ્રમાણે આવા સંબંધોનાં લિંગ અને વચન થશે.

હવે આ અતિશયન અર્થ દર્શાવનારા પ્રત્યય વડે ચઢિયાતા ધવા રૂપી ક્રિયાને જ એક થતો હોય તો આતા તથા કે ફલન પ્રત્યયવાળા શબ્દને લિંગ અને વચનના પ્રત્યયો ભાગશે જ નહિ. અને જો આશય પ્રમાણે લિંગ અને વચન સમજવાં એમ કહેવામાં આવે તો ચઢિયાતા બનનાર અને જેનાથી ચઢિયાતા બનવામાં આવે છે તે બન્ને ચઢિયાતા બનવાની ક્રિયાના આશય હોવાથી શુદ્ધતરઃ વગેરે સંબંધોમાં દિવચન થશે.

આવી સંકોગો જવાબ આપતાં અણુવવામાં આબ્ધુ છે કે અતિશયનમાંનો શી ધાતુ અકર્મક છે અને તેને ઉપસર્ગ માત્ર થતાં તે સકર્મક બને છે એ વાત સ્વીકારીએ તો પણ શી ધાતુ માત્ર કર્તૃસ્થભાવક જ છે. તેથી ક્રિયાની પ્રકૃતિ સકર્મક થતી નથી. તેથી ક્રિયાનો આશય સર્મક બનતું ન હોવાથી દિવચન થશે નહિ.

કાલ્યાં કાલ્યાદ્ દ્વિતીયાન્તાત્કલે કાલ્યાન્તરત્ ભવેત્ ।

ગ્યક્કર્તરિ તથા ગાર્ગ્યે ગર્ગ્યઃ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૧૬૧॥

ગ્યક્કર્તૃષુ ચ ગર્ગ્યેષુ ગાર્ગ્યાત્ સ્યાત્ સ્વચ્ચ નેપ્યતે ।

કુમાર્યાઃ સ્વાર્થિકે કીપ્ સ્યાત્ પ્રકૃત્યર્થો દિ નાધિકઃ ॥૧૬૨॥

કાલી (શબ્દ)ની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવવી હોય ત્યારે દિતીયાન્ત કાલ શબ્દને અને કાલ (શબ્દ)ની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવવી હોય ત્યારે કાલી શબ્દને તરફ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ગાર્ગ્ય. શબ્દ નિકૃષ્ટતા દર્શાવતો હોય ત્યારે ગર્ગ્યઃ શબ્દને (ઉત્કૃષ્ટતા વાચક) પ્રત્યય લાગે છે અને ગર્ગ્યઃ શબ્દ નિકૃષ્ટતા દર્શાવતો હોય ત્યારે ગાર્ગ્યઃ ને પ્રત્યય લાગે છે, પરંતુ આ ઈષ્ટ નથી.

કુમારી એવા પ્રકૃતિ(શબ્દ)ને સ્વાર્થમાં (તરફ લાગતો હોય તો પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં) કીપ્ પ્રત્યય લાગશે, કારણ કે પ્રત્યયાર્થ કરતાં પ્રકૃતિનો અર્થ અધિક નથી. (૧૬૧-૧૬૨)

પ્રકૃતિશબ્દ અને પ્રકૃષ્ટતાનાચક શબ્દ લાગતાં એવા શબ્દપ્રત્યય વચ્ચે મુદા લિંગની ઠેવો રિપતિ હોય ■ તેનાં ઉદાહરણો બાબમાંની ચર્ચાને અનુસરીને અહીં આપવામાં આબ્ધા છે.

કાલં અતિશેષે કાલીનું કાલતરા યશે, પરંતુ આપણુને કાલિતરા ઈષ્ટ છે. કાલી અતિ-
શેષે કાલનું કાલિતરા: યશે, પરંતુ આપણુને કાલતરા: ઈષ્ટ છે. આ ઉદાહરણોમાં પ્રકૃતિ-
શબ્દો અને પ્રત્યયાન્ત શબ્દરૂપો વચ્ચે વિંગ્મેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગર્ગાન્તિશેષે ગર્ગ્યનું ગર્ગતરા: યશે, પરંતુ આપણુને ગર્ગ્યતરા: ઈષ્ટ છે. ગર્ગ્યન્તિશેષે
ગર્ગાનું ગર્ગ્યતરા: યશે, પરંતુ આપણુને ગર્ગ્યતરા: ઈષ્ટ છે. આ ઉદાહરણોમાં વચનબેદ
પ્રાપ્ત થાય છે.

લિંગ અને વચનના બેદોનું કારણ પ્રત્યયાર્થવિશેષણપદનો સ્વીકાર છે. આ પદનો
અસ્વીકાર કરતાં મહાભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રયમાન્ત શબ્દને સ્વાર્થે પ્રકૃષ્ટતાના
પ્રત્યયો લાગશે. આના ઉપરથી એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપદનો
સ્વીકાર કરી શકાય એમ નથી. તેથી કાલી અતિશેષે કાલિતરા અને કાલ: અતિશેષે કાલતરા:
એવા પ્રયોગો યશે. આમ કરવાથી વિવિંજતા યશે નહિ તે પ્રમાણે વચનમાં પણ ફેરફાર
યશે નહિ, જેમકે ગર્ગ્ય: અતિશેષે ગર્ગ્યતરા: । અને ગર્ગા અતિશેષે ગર્ગ્યતરા: ।

પરંતુ પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપદના સ્વીકાર અંગે પણ મુરદેશી આવે છે.

કુમારી અતિશેષે । ઉપરથી કુમારિતરી યશે, પરંતુ આપણુને કુમારિતરા ઈષ્ટ છે. જો
પ્રકૃષ્ટતાવાચક તરૂં પ્રત્યય પ્રકૃતિને સ્વાર્થે લગાડવામાં આવે તો બપને અર્થ દર્શાવતા
કુમારી શબ્દથી તરૂં પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો અર્થ જુદો ન હોવાથી તેને અર્થોત્ કુમારિતરા ને
વચસિ પ્રથમે । (૪.૧.૨૦, પ્રથમ વચ અર્થોત્ બાલપદાનના વાયક શબ્દને જો સ્ત્રીવતી
વિવક્ષા હોય તો ઈર્ પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્ર પ્રમાણે ઈર્ પ્રત્યય લાગશે, બીજી રીતે કહીએ
તો આદ્ય-દશ વર્ણની છાંત્રીને કુમારી કહેવામાં આવે છે. તેનાથી નાની એટલે પાંચ કે છ
વર્ણની છાંત્રીને કુમારિતરા કહે છે. આ શબ્દરૂપમાં કુમાર શબ્દને ઈર્ પ્રત્યય લાગીને
કુમારી થયું છે. હવે આ કુમારી શબ્દને સ્વાર્થે તરૂં લગાડવામાં આવે તો કુમારિતરા
શબ્દ પણ વચ દર્શાવતો હોવાથી તેને ઈર્ લાગીને કુમારિતરી એવું રૂપ યશે. પરંતુ
કુમારી અતિશેષે કુમારિતરા એવા પ્રયોગમાં સ્વાર્થે નહિ પરંતુ પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં તરૂં પ્રત્યય
લાગતાં ઈર્ પ્રત્યય યશે નહિ અને તેથી કુમારિતરા જ રહેશે, કુમારીતરી યશે નહિ. તો
પછી સ્ત્રીત્વવાચક તરૂં પ્રત્યય પણ નહિ લાગે. તરૂં સ્વાર્થે યશે એમ જો કહેા તો તરૂં
ને બદલે ઈર્ જ લાગશે. આમ પ્રકૃતિના પોતાના અર્થમાં જ તરૂં લાગે છે એ મતમાં
પણ મુરદેશીઓ છે.

પઠ્યન્તાદધિકે તષ્ઠાદ્ગુણે સ્વાશ્રયવર્તિનિ ।

ચતુષ્ટસપ્રવેતાયાં ક્રિયાવાં યા વિધીયતે ॥૧૬૩॥

તેથી પ્રકૃષ્ટતાનો અર્થ દર્શાવનારા અને પોતાના આશ્રયમાં રહેનારા એવા
ગુણના વાયક અથવા ઉત્કૃષ્ટતા સાથે જોડાયેલી ક્રિયાના વાયક એવા પઠ્યન્ત પદ
પછી (તરૂં પ્રત્યયનું) વિધાન થયું ॥ (એમ સમજવું). (૧૬૩)

ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવનારા તરૂં વગેરે પ્રત્યયો પ્રકૃતિને સ્વાર્થે લાગે છે એવા પદમાં કુમારિતરા
પ્રયોગમાં ઈર્ પ્રત્યય લાગતા રૂપી દોષ આવે ॥ એમ જણાવીને હવે તરૂં વગેરે ગુણના
અથવા ક્રિયાના અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારે રજૂ કરવામાં આવે છે.

■ વિચારની ચર્ચાની સરખાત બાબમાં એવું તર્કિ ગુણો અભિધીયતે...અથવા ક્રિયા-
મિધીયતે । એના સંબંધેથી કરવામાં આવી છે. અતિશાયન શબ્દમાં અતિ+શી ધાતુને કરને
લુટ્ 1 (૩, ૩. ૧૧૩) સત્ પ્રમાણે કરણ અર્થમાં લુટ્ અર્થાત્ અન પ્રત્યય લાગે છે.
અતિશાયયતિ इति अतिशायनः । એ અર્થમાં અતિ+શીના પ્રેરક રૂપને કતાના અર્થમાં લુટ્
પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. જન્મેમાં ગુણુ' અભિધાન થાય છે. દ્રવ્યમાં પ્રકર્પ હોતો
નથી. તેથી દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલ ગુણનો પ્રકર્પ સત્ત્વવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-
શબ્દ તે પદ્યન્ત છે તેને પ્રકૃષ્ટ ગુણનો વાચક તરફ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે, જેમ
કે શુક્લસ્ય અતિશાયનો ગુણઃ શુક્લતરઃ । શુક્લતરઃ એટલે શુક્લ ગુણથી અધિયાતા શુક્લ
ગુણુ(વાણુ' વચ્ચે).

હવે અતિશાયનમાં લુટ્ અર્થાત્ અન ને વાવ અર્થાત્ ક્રિયાના અર્થમાં લેતા શુક્લસ્ય
અતિશાયન શુક્લતરઃ । એમ તરફ વડે ક્રિયાનો પ્રકર્પ દર્શાવવામાં આવે છે. ચોતાના અર્થમાં
પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યય કરતાં પ્રકૃષ્ટતાવાચક પ્રત્યયને ગુણુ અથવા ક્રિયાના અર્થમાં લેતા પ્રાપ્ત
થતા પ્રકૃષ્ટતાવાચક પ્રત્યય બિન્ન છે. તેથી કુમારિતરને બદલે કુમારીતરી એવો અનિષ્ટ
પ્રયોગ થશે નહિ. (અતિરિક્ષાયા ગુણક્રિયાલક્ષણઃ પ્રત્યયાર્થ इति वगद्विवक्षा कुमारा विशेष-
रवेनाप्राधान्यान् नवति इनेषु प्रत्ययः । હેલારાજ)

रपात्तं च प्रकृत्यर्थो द्रव्यमेवावयवस्तयोः ।

सोऽयमित्यभिसंघादभेदेन प्रतीयते ॥१६४॥

અને (જો ખાખત) સ્વીકારેલી છે કે પ્રકૃતિનો અર્થ દ્રવ્ય છે અને તે બે
(ગુણુ અને ક્રિયા)નો આશ્રય છે. “આ તે છે” એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે
(તે દ્રવ્ય તેમનાથી) જુદું નથી એમ સમજાય છે. (૧૬૪)

દ્રવ્યવાચક પ્રકૃતિશબ્દની સાથે, તેને, ગુણુ અથવા ક્રિયાના અર્થમાં લાગતા તરફ
વળેરે પ્રકર્પવાચક પ્રત્યયો, ‘આ તે છે,’ એવા તાદાત્મ્ય સંબંધથી જોડાયેલા છે. તેથી દ્રવ્ય-
વાચક શબ્દોનું ગુણુ અથવા ક્રિયાના વાચક તરફ વળેરે પ્રત્યયો સાથે સામાનાધિકરણ
છે. વાસ્તવમાં તરફ વળેરે પ્રત્યયો પ્રકૃતિને તેના ચોતાના અર્થમાં જ લાગે છે અને પ્રકૃતિના
અર્થમાં જ પ્રકર્પ દર્શાવે છે. તેથી શુક્લતર શબ્દને શુક્લ જેનો ગુણુ છે એવા દ્રવ્યરૂપ,
પદ શબ્દનાં સિંગ અને વચન પ્રમાણે વિંચ અને વચન પ્રાપ્ત થાય છે.

रूपाभेदाच्च तद् द्रव्यमाकाङ्क्षान्त प्रतीयते ।

विशेषैर्मिन्नरूपैरतद्वाश्रयैरिव युज्यते ॥१६५॥

અને તે દ્રવ્ય(સામાન્ય ઘીન) દ્રવ્યવિશેષોના સ્વરૂપથી) જુદા સ્વરૂપવાળું ન
હોવાથી, વિશેષોની અપેક્ષાવાળું (છે એમ) સમજાય છે, જુદાં જુદાં સ્વરૂપોવાળા
તેના આશ્રયોરૂપ વિશેષો સાથે તે બદલે કે જોડાય છે. (૧૬૫)

શુક્લઃ શબ્દથી શુક્લત્વ ગુણયુક્ત દ્રવ્યનો ભોધ થાય છે અને શુક્લતરઃ શબ્દથી પ્રકર્ષયુક્ત ગુણવાળા દ્રવ્યનો ભોધ થાય છે. એકલા શુક્લઃ કે શુક્લતરઃ, શબ્દથી તેના આશય ૩૫ દ્રવ્ય અર્થોત્ પટ નો ભોધ થતો નથી. તેથી ગુણવિશિષ્ટ દ્રવ્યસામાન્યને પટ૩૫ દ્રવ્ય વિશેષની અપેક્ષા રહે છે. તેથી શુક્લતરઃ પટઃ । એવા વાક્યમાં પટઃનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ થાય છે.

મિનરુપેણ ચલિલક્ષ્ણં વિશેષેષુ કથવસ્થિતમ્ ।

સંસ્થા ચ સાધ્યાં દ્રવ્યતામો સોડમિન્નો કથવદિત્થવે ॥૧૬૬॥

(એકખીનથી) જુદા સ્વરૂપવાળા વિશેષોમાં જે શિંગ અને સંખ્યા રહેલાં છે. તેમનાથી તે દ્રવ્યસામાન્ય અભિન્ન છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (૧૬૬)

સામાન્યરૂપ દ્રવ્યમાં શુક્લઃ અથવા શુક્લતરઃ એવા ગુણવચન શબ્દો વડે ઓળખાય છે. આ દ્રવ્યમાંની સાથે સંકળાયેલા પટ ૩૫ વિશેષનાં શિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે તેનાં ગુણરૂપ વિશેષણો શુક્લ અથવા શુક્લતર નાં શિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય એ વાત વિશેષણાદી૦ । સત્ર દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.,

આત્મયઃ સમવાયી ચ નિમિષાં લિજ્જતંસવયોઃ ।

કર્તુર્યમાવકઃ શેતિરતો માણ્ય હદાહુતઃ ॥૧૬૭॥

(પ્રકર્ષ ક્રિયા સાથે) સમવાય સંખ્યામાં રહેલ આશય શિંગ અને સંખ્યાનું નિમિત્ત છે. તેથી ભાષ્યમાં ક્ષી ધાતુને કર્તૃસ્થલાવક ગણુતમાં આપે છે. ((૧૬૭)

પ્રકર્ષ દર્શાવતી અર્થોત્ પ્રકર્ષને ધારણે બીજીની નિરૂપિતા દર્શાવવા ૩૫ ક્રિયા વ્યા સમવાય સંખ્યાથી એકાએકી હેતુ તેને તે ક્રિયાનો આશય કહીશું. આ આશય કર્તારૂપે હોય છે. આ કર્તૃરૂપ આશય એક હોવાથી શુક્લતર. પટઃ । જેવા પ્રયોગોમાં એકવચન પ્રાપ્ત થાય છે. શુક્લ યલિશેષે શુક્લતરઃ । પ્રયોગમાં અભિગ્રહન ૨૫ અર્થ કર્તામાં સમગ્રપ છે,

ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તરૂ વગેરે હિરુપ્તતા દર્શાવનારા પ્રત્યયોનો અર્થ ક્રિયા સમજવામાં આવે તો કર્તા અને કર્મ એમ બન્નેમાં ક્રિયાનો આશય હોવાથી શુક્લતર માં દ્વિવચન થશે જે પ્રકર્ષ દર્શાવે તે કર્તા અને જેનાથી પ્રકર્ષ દર્શાવવાનો હોય તે કર્મ.

દ્વિવચનનો હોય દૂર કરી શકાયો, કારણ કે શી ધાતુ અકર્મક છે. પરંતુ ઉપસર્ગ સાથે આવતા અકર્મક ધાતુઓ સકર્મક બને છે તેનું શું કરશો ? આના જવાબમાં ભાષ્ય-કાર જણાવે છે કે સકર્મક ધાતુઓ કાં તો કર્મરથ ભાવક હોય છે અથવા કર્મરથક્રિય હોય છે. તેથી શુક્લતર માં દ્વિવચન થશે નહિ.

કર્મરથક્રિય અને કર્મરથભાવક શબ્દો, કર્મવત્ કર્મણા કુલ્પકિય. । (૩.૧.૮૭ કર્મને યનારી ક્રિયા જેની છે તેવો કર્તા તે કર્મ પ્રમાણે સમજવો) ઉપરના વાર્તિક ૩ માં પ્રાપ્ત થાય છે. કર્તૃસ્થક્રિય અને કર્તૃસ્થભાવક શબ્દો ભાવકારે અનેક સ્થળોએ વાપર્યો છે અને ચમ્પીએ.

ધાતુનો અર્થ વ્યાપાર છે. આવો વ્યાપાર ક્તી જ કરે છે. ક્તી વડે ધનારા વ્યાપારને કારણે જે ક્રિયા થાય તે જે ધાતુમાં થાય તેને કર્તૃસ્થક્રિય અથવા કર્તૃસ્થભાવક કહે છે. આ રીતે ક્તીના વ્યાપારને ક્રિયા અથવા ભાવ કહે છે. ધાતુમાં ક્રિયા અને આવ એવા બે પ્રકારનો છે. ક્રિયા એટલે સતત ચાલતો વ્યાપાર. ભાવ એટલે પૂર્ણ થયેલો વ્યાપાર (સરખાવો-અપરિવર્તનસાધનસાધ્યો ધાત્વર્થે માવઃ । સપરિવર્તનસાધનસાધ્યો ક્રિયા । કેપટ, ભાષ્ય, સૂત્ર ૮. ૧. ૮૭). જે ધાતુ વડે દર્શાવાતી ક્રિયા અથવા ભાવને કારણે કર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થાય તે ધાતુને કર્મસ્થભાવક અથવા કર્મસ્થક્રિય કહે છે; જેના કર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન પડે તે ધાતુને કર્તૃસ્થભાવક અને કર્તૃસ્થક્રિય કહે છે.

કર્તૃસ્થભાવક અને કર્તૃસ્થક્રિયક ધાતુઓ અકર્મક પણ હોય અને સકર્મક પણ હોય કર્મસ્થભાવક અને કર્મસ્થક્રિય ધાતુઓ માત્ર સકર્મક હોઈ શકે.

નિમિત્તમાપ્રયત્વેન ગૃહેત યદિ સાધનમ્ ।

કર્મપદિદ્વયોઃ પ્રાપ્તિસ્તત્ર સ્થાનિલ્લક્ષ્ણયોઃ ॥૧૬૮॥

(ક્રિયાના) નિમિત્તરૂપ સાધન (કર્મ)ને જો આશય સમજવામાં આવે તો કર્મને આધારે ત્યાં લિંગ અને વચનની પ્રાપ્તિ થશે. (૧૬૮)

ક્રિયા સાથે સંબંધ કે અસંબંધ એવા તેના નિમિત્તરૂપ સાધન અર્થાત્ કર્મને જો આશય સમજવામાં આવે તો કર્મ પણ પ્રકર્ષણ નિમિત્ત બનશે જેના કારણે પ્રકર્ષ સમજવાનો હોય તેની ઉપરિચયિતિ હોય તો જ પ્રકર્ષ સંભવે છે. પ્રકર્ષ માટે ક્તી અને કર્મ બન્નેને પાનમાં લેવાં જોઈએ, તેથી ક્તી અને કર્મ એક બે સાધનરૂપ નિમિત્તને આધારે યનાદુઃ દિવચન પ્રાપ્ત થશે

ભાષ્યમાંની શંકા દામપિ દિવચન પ્રાપ્નોતિ યથા હૃતિસેતે યથાલિહિત્યન ઘણી તો ભાષ્યાધર્યો મતઃ । ને ઉપર પ્રમાણે સમજાવવામાં આવી. પરંતુ ભાષ્યકારે જાતે જી ધાતુને કર્તૃસ્થભાવક કહ્યો છે અને તેથી એકવચનની સિદ્ધિ થશે, દિવચન થશે નહિ

જાણે નિમિત્તમાત્રેન સમુદાયાદ્યોદ્ઘૃત. ।

સ્વયર્થસ્તસ્યેચ્છયા યોગઃ પ્રકૃત્યા પ્રત્યયેન વા ॥૧૬૯॥

સમુદાયરૂપ (શબ્દ)માંથી લીરૂપ અર્થને (વ્યાખ્યાનના) ક્ષેત્ર માટે, (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં છૂટા પાડવામાં આવ્યો છે. (વક્તાની) ઇચ્છા પ્રમાણે, તેને પ્રકૃતિ અથવા પ્રત્યય સાથે જોડવામાં આવે છે. (૧૬૯)

વૈયાકરણો વાક્યને અથવા શબ્દને એક અને નિર્ણય સમજે છે. આવા નિરવયક પદમાંથી અનાખ્યાનની શરણતા માટે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને છૂટા પાડવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ અથવા પ્રત્યયમાં રહેલા લીરૂપ અર્થને શાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે.

વિશેષણવા પાસલેઃ । (૧.૨.૫૨) સૂત્ર ઉપરની અર્થમાં વિશેષણ અને વિશેષ્યના લિંગ અને વચન અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ અર્થોના અનુસાર પાનમાં પ્રકૃતિદર્શક

તમપ અને ઇન્દ્ર પ્રત્યયે અંગે ગતિસાધને તમવિષ્ણૌ । (૫. ૩. ૫૧) મૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચાના મુખ્ય મુદ્દાઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. આ મૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો ૧ થી ૩માં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચા પ્રક્રિયા અંગે હોવાથી ભર્તૃહરિએ તેને રજૂ કરી નથી.

કારિકાઓ ૧૬૯ થી ૧૯૦ સુધીમાં, પા. સૂ. સ્ત્રિયામ્ । (૪.૧.૩) ઉપરના ભાષ્યમાં ચર્ચાવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પતંજલિની પહેલાં વપરાતા અને સ્ત્રીત્વનો અર્થ દર્શાવતા સંસ્થાન શબ્દને કેન્દ્રમાં રાખીને આ કારિકાસમૂહમાં ચર્ચા રજૂ કરવામાં આવી છે. સ્ત્રીત્વની ચર્ચા ત્રીજા ઠાંડના લિંગ સમુદ્દેશમાં મળે છે.

શ્રીશબ્દો ગુણશબ્દવાતુલ્યધર્મા સિત્તાદિભિઃ ।

ગુણમાત્રે પ્રયુજ્યેત સંસ્થાનવતિ વાગ્મયે ॥૧૭૦॥

શ્રી એવો શબ્દ, શુભ (કર્થોવતો) શબ્દ હોવાથી સિત્ત વગેરે શબ્દોના જેવો છે. તે માત્ર (સ્ત્રીત્વરૂપ) શુભતા અર્થમાં વપરાય છે, અથવા સ્ત્રીત્વ શુભવાળા આશ્રયના અર્થમાં વપરાય છે. (૧૭૦)

સ્ત્રિયામ્ । (૪. ૧. ૩) એવા અધિકાર મૂત્ર પ્રમાણે લગાડવડાપ્ । (૪.૧.૪) માં વિદિત થયેલા ટાપ પ્રત્યયથી દેશવર્જિતોષિરુષિસાદ્વગુપ્તિકાઠેવિક્ષિન્વોઽન્વતરત્વામ્ । (૪.૧.૮૧) માં વિદિત વ્યજ્ઞ પ્રત્યય સુધીના પ્રત્યયો સ્ત્રીત્વ અર્થના વાચક પ્રત્યયો છે. આ મૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિક અને ભાષ્યમાં શ્રી શબ્દ કયા અર્થમાં પ્રયોજાય છે એ અંગે ત્રણ પહેલોનો નિર્દેશ થયો છે. એ ત્રણ પહેલોને સ્ત્રિયામિતિ સ્વયંભિમાને વેદાવાદયો દ્વિજવંશગુપ્તનામેકપ્રત્યયા-દ્રુવપતિઃ । ઉપરના ભાષ્ય ઉપરના કૈવલના વ્યાખ્યાનમાં પ્રત્યયાર્થપક્ષ, સૌંસમાનાધિકરણપક્ષ અને પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપક્ષ એ રીતે જણાવવામાં આવ્યા છે. કારિકા ૧૭૦ ઉપરના હેતુસારાજના વ્યાખ્યાનમાં પ્રત્યયાર્થપક્ષ અને પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપક્ષને સમજાવવામાં આવ્યા છે.

સ્ત્રિયામ્ । મૂત્રમાં શ્રી શબ્દને સ્ત્રીત્વના વિશેષણ તરીકે સમજાવામાં આવે તો સ્ત્રીત્વની વિવક્ષા માટે ટાપ વગેરે પ્રત્યયો દ્રવ્યનું અભિધાન કરનાર પ્રકૃતિને લગાડવામાં આવે છે, આ ધર્મે પ્રત્યયાર્થ પક્ષ. આ પક્ષમાં સ્ત્રીત્વનો પ્રત્યય સ્ત્રીત્વનો વાચક બને છે.

જો મૂત્રમાં શ્રી શબ્દને સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ પ્રકૃતિનો વાચક માનીએ તો, પ્રકૃતિના પોતાના અર્થમાં અર્થાત્ સ્વાર્થે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે આ ધર્મે પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપક્ષ.

જો આ મૂત્ર પ્રમાણે શ્રી સાથે સમાન અધિકરણમાં રહેલા પ્રકૃતિ શબ્દને (જેમ કે બ્રાહ્મણી સ્ત્રી) ટાપ વગેરે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તો પ્રકૃતિ માત્ર દ્રવ્યનો અર્થ દર્શાવશે અને તે અર્થ સ્ત્રી સાથે સંગ ધર્માં છે એમ થશે. આને સૌંસમાનાધિકરણપક્ષ કહેવાય છે.

સ્વયંઃ સંસ્થાનવદ્ દ્રવ્ય પ્રકૃત્યર્થશ્ચ યથાસૌ ।

દ્રવ્યોપલક્ષણાર્થત્વં સંસ્થાનસ્ય તથા સતિ ॥૧૭૧॥

સ્ત્રીશબ્દનો અર્થ સ્ત્રીત્વવાળું દ્રવ્ય હોય અને જો તે પ્રકૃતિનો અર્થ હોય, તો તેમ હોવાથી, સ્ત્રીત્વ (પ્રકૃત્યર્થ એવા) દ્રવ્યનું બાહ્ય લક્ષણ બનશે. (૧૭૧)

ત્રીત્વ શુદ્ધતી ઉપનક્ષિત દ્રવ્યવાચક પ્રાતિષદિકે અર્થોત્ દ્રવ્યને ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે, એવો અર્થ ત્રીસમાનાધિકરણ પક્ષનો છે. કારિકાઓ ૧૭૧થી ૧૭૪માં આ પક્ષ અંગેની શુરહેલીઓ જાણાવવામાં આવે છે.

સ્ત્રિપ્રશ્ન । (૪.૧.૩) સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો એક અને ભેદાં જાણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્રીત્વ અર્થમાં ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો લાગતા હોય તો ત્રી પ્રત્યયાન્ત શબ્દને દ્વિવચન અને બદ્ધવચન લાગશે નહિ. ઉપરાંત એક જ ઉદાહરણમાં અનેક ત્રીપ્રત્યયો લાગશે નહિ, તેમ જ ત્રી એવા પ્રતિશબ્દને ત્રીત્વ અર્થમાં દીર્ઘ ઈકાર લાગશે નહિ. તેથી ત્રીસમાનાધિકરણ પક્ષ સ્વીકારવો જોઈએ.

સંત્યાનેન ક્વચિદ્ બ્રહ્મં દૃષ્ટં યદુપલક્ષિતમ્ ।

અનદ્વીરૂત્તસંત્યાગાન્ તદ્દૃષ્ટો પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૧૭૨॥

જેને કોઈકવાર, ત્રીત્વરૂપી જાણ લક્ષણ સાથે સમાન અધિકરણમાં સમજવામાં આવ્યું છે (૫૨૮) જેમા ત્રીત્વને વાગ્ય અર્થ રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી તેવા તે દ્રવ્ય (દ્રવ્ય પ્રાતિષદિકે)ને ટાપુ (વગેરે) પ્રત્યયો લાગે છે. (૧૭૨)

અનવય : યદ્ (દ્રવ્ય) ક્વચિત્ સંત્યાગેન અલક્ષિતં દૃષ્ટ, અનદ્વીરૂત્તસંત્યાગાન્ તદ્ દૃષ્ટે. (તદનાન્ ટાપાદિ.) પ્રશ્નપ. ભવેત્ ।

આ કારિકામાં ત્રીસમાનાધિકરણ પક્ષનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ભૂતાદય પઢારયાઞ્ચ સંત્યાનેનોપલક્ષિતે ।

પ્રાક્રણ્યાદૌ યદાવૃત્તાસ્તેભ્ય સ્ય પ્રત્યયાસ્તદા ॥૧૭૩॥

ત્રીત્વશુદ્ધ પ્રાક્રણી (વગેરે શબ્દો) સાથે મમાનાધિકરણમાં રહેલા ભૂત વગેરે (શબ્દો) અને વદ્ નામનાળી સ ખ્યાઓ જોડાય ત્યારે તેમને (ટાપુ વગેરે) પ્રત્યયો લાગે છે. (૧૭૩)

સ્ત્રિપ્રશ્ન । (૪.૧.૩) સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો ત્રણ અને ચાર ઉપરનાં કાષ્ઠમા ઉદ્યેગેવા ઉદાહરણોને અહીં અવતારવામાં આવ્યા છે ઉપરની કારિકાના ઉદાહરણ રૂપે આ કારિકા છે કુમાર સ્ત્રી । પ્રયોગમાં કુમાર શબ્દ ત્રી શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણમાં છે, તેથી આ પક્ષ પ્રમાણે કુમાર ને ત્રીસિ ગતો પ્રત્યય ર્ લાગશે પરંતુ મૂત્ત્વ દયં પ્રાક્રણી । કારણ ર્થ પ્રાક્રણી ।, અનવયમિય સ્ત્રિયા । વગેરે ઉદાહરણોમાં મૂત્ત્વ, કારણ અને આવવન શબ્દોને ર્ લાગશે. આ ગરાગર નથી, તે પ્રમાણે વન્ન પ્રાક્રણ્ય. ૧, દશ પ્રાક્રણ્ય વગેરે સ ખ્યાશબ્દોને પણ ત્રીનિગતો દીર્ઘ ર્ પ્રત્યય લાગશે આ પણ ગરાગર નથી

પ્રત્યયાર્થ પક્ષ સ્વીકારતા આ જે દોષો પ્રાપ્ત થશે મૂત્ત્વ ર્થ પ્રાક્રણી । આ મૂત્ત્વ એટલે શુદ્ધત્વ ત્યા ત્રીત્વની વિવક્ષા નથી કારણ ર્થ પ્રાક્રણી । પ્રયોગમાં કારણ નો અર્થ મુખ્યત્વ છે. અહીં પણ ત્રીત્વની વિવક્ષા નથી વન્ન પ્રાક્રણ્ય. ૧, દશ પ્રાક્રણ્ય. ૧ વગેરે પ્રયોગોમાં ત્રીત્વની વિવક્ષા નથી, પરંતુ એટલે સ ખ્યાની વિવક્ષા છે

તદ્વન્તો હિ પ્રધાનત્વાત્ પ્રત્યયાનાં પ્રયોજકાઃ ।

સામાનાધિકરણ્યેઽપિ તદ્માદ્યાદિસંમતઃ ॥૧૭૪॥

તેવા (હીત્વશુલ્કવાળા શબ્દો) સુખ્ય હોવાથી (મૂત વગેરેને ટાપ્ વગેરે) પ્રત્યયો લગાડવા માટે પ્રયોજક અને છે, તેથી સામાનાધિકરણ્ય હોય ત્યારે પણ ટાપ્ વગેરે (પ્રત્યયો) લાગવાનો સંભવ છે. (૧૭૪)

આ સીસમાનાધિકરણ્ય પદ્યમાં સ્ત્રી લેંગના ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગવા માટે પ્રાતિપદિક વડે વાચ્ય બનતું હીત્વ જવાનહાર નથી, પરંતુ સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ અર્થોવાળા સુખ્ય શબ્દો જવાનહાર છે, અહીં સ્ત્રીત્વ ગૌણ છે, મૂત વગેરે શબ્દો ગ્રાહ્યો વગેરે શબ્દો સાથે સમાનાધિકરણ્યમાં હોવા છતાં સંસ્થાન અર્થોત્ સ્ત્રીત્વ ગૌણ હોવાથી, મૂત વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયો લાગે છે, પરંતુ આ ગરાળર નથી.

શુભમાગ્રભિધાવિત્થં સ્ત્રીશબ્દે વર્ણયતે યદા ।

પ્રકૃતપર્યંથ સંસ્થાનં સ્વાર્થિક્ષ્ઠ્યં પ્રત્યયાસ્તદા ॥૧૭૫॥

જિવામ્ । (૪.૧.૩) સૂત્રમાં સ્ત્રી શબ્દ નો માત્ર સ્ત્રીત્વથી શુલ્ક દર્શાવતો હોય અને તે સ્ત્રીત્વ પ્રકૃતિનો અર્થ હોય તો પ્રકૃતિના પોતાના અર્થમાં પ્રત્યયો લાગશે. (૧૭૫)

કારિકા ૧૭૧માં સીસમાનાધિકરણ્ય પદ્યનો ઉલ્લેખ અને પછીના ત્રણ કારિકાઓમાં આ પદ્ય અંગે કુરકેલીઓ દર્શાવ્યા પછી પ્રત્યયવિશેષણપદ્ય અંગે વિચાર કરવામાં આવે છે.

હીશબ્દ માત્ર સંસ્થાન અર્થોત્ સ્ત્રીત્વથી શુલ્ક દર્શાવતો હોય અને સ્ત્રીત્વથી પ્રકૃતિના અર્થોત્ પ્રાતિપદિકના વિશેષણ તરીકે હોય તો આવા પ્રાતિપદિકને સ્ત્રીધિગમાં ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

સંસ્થાને કેવલે વૃત્તિ પ્રકૃતીનાં ન વિચયે ।

તદાવિષ્ટે તતો દ્રઘ્યે ગૃહ્યન્તે સમવસિતાઃ ॥૧૭૬॥

પ્રકૃતિ (શબ્દો) માત્ર સ્ત્રીત્વનું અભિધાન કરતા નથી, તેથી સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્ય સાથે રહેલા તે (શબ્દો) (પ્રત્યયકાર્યમાં) સ્વીકારવામાં આવે છે. (૧૭૬)

ઉપકારિ ચ સંસ્થાનં ચેપુ શબ્દેષ્વપેક્ષિતમ્ ।

તેમ્યદ્દામદયસ્તચ્ચ મૂતાદિષ્વિવક્ષિતમ્ ॥૧૭૭॥

જે શબ્દોમાં સ્ત્રીત્વ ઉપગ્રોભી અને આવશ્યક છે તેમને ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે, મૂત વગેરે શબ્દોમાં તે (સ્ત્રીત્વ) વિવક્ષિત નથી. (૧૭૭)

જે શબ્દોમાં સ્ત્રીત્વ વાચ્યત્વ રૂપે ઉપયોગી હોય તેમને ટાપ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. જ્યાં સ્ત્રીત્વ ઉપસક્ષેપ્ય રૂપે હોય, જેમકે મૂતં દર્શ્યં વ્રાહ્મણી માં મૂતં શબ્દ, તેને આવા પ્રત્યયો લાગતા નથી. આ પ્રયોગમાં મૂતં શબ્દમાં સ્ત્રીત્વની વિવક્ષા નથી, મૂતં નો અર્થ સત્યવાદિની અથવા મરણ પામેલી સમજવામાં આવે તો મૂત્રા વ્રાહ્મણી એવો પ્રયોગ થતાં મૂત્ર ને ટાપ લાગશે. પરંતુ મૂતં નો અર્થ પેદાશ અર્થોત્તુ શબ્દત્વ છે. કારણ દર્શ્યં વ્રાહ્મણી માં કારણનો અર્થ પ્રાપ્તિ-મ ■ અને આવવનમિયં ઠહિરુઃ । - આ ટાપવો માણું છે' -માં આવવનમ્ એટલે ટાપવો, ઠહિરુઃ એટલે ઊંટના ગોના આકારનું વાસણ અથવા ખેતરમાં અનાજ વાવવાં અને જેમાં ઉષરથી દાણા ઝોરવામાં આવે છે તેનું ગણ, આર પાંચ કોણીવાળું દાણાનું સાધન અર્થોત્તુ માણું. (પ્રવચાર્યપક્ષે દોષોયં નાવતાતિ રૂપયર્ષઃ મૂત્રાદયઃ પીતૃત્વાદ્ગતયઃ ક્ષિતિઃ તદ્વર્ણન સ્વોત્તેન સંજ્ઞામાવાત્ પ્રત્યયોત્પત્તિપ્રકરણમાશયઃ । -કૃષ્ણ)

સંસ્ત્યાનં પ્રત્યયસ્યાર્થઃ શુદ્ધમાગ્રીયતે ચગ્ન ।

તદા દ્વિવચનનેકપ્રત્યયત્વં ન સિધ્ધયતિ ॥૧૭૮॥

જ્યારે એકલા સ્ત્રીત્વને પ્રત્યયતા અર્થ તરીકે સમજવામાં આવે છે ત્યારે (કેટલાક શબ્દોને) દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો લાગશે નહિ. (૧૭૮)

પ્રત્યયના અર્થ રૂપે સંસ્ત્યાનને અર્થોત્તુ સ્ત્રીત્વને દબાવના વિશેષણ તરીકે નહિ, પરંતુ શુદ્ધ અર્થોત્તુ એકલા સ્ત્રીત્વ તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે કુમારી શબ્દને કુમારો કે કુમાર્યઃ જેવા દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયોવાળા પ્રયોગો સિદ્ધ થશે નહિ, કારણકે સ્ત્રીત્વ એક જ છે (એકાદ્યમર્થઃ સ્ત્રીત્વં નામ । તન્મૈકત્વાદેકવચનમેક પ્રાપ્નોતિ ।

આ ઉપરાંત ગતર્થાવળી પ્રયોગમાં, સૂત્ર પ્રાર્થા વ્ક તદ્વિતઃ । (૪.૧.૧૭. પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે, યજ્ઞ પ્રત્યયાન્તને સ્ત્રીલિંગમાં વા પ્રત્યય લાગે છે અને તેની તદ્વિત સંજ્ઞા થાય છે) પ્રમાણે વ્ક પ્રત્યય અને સિદ્ધવીગવિન્ચઃ (૪.૧.૨૧, જેને વ ઈત્ હોય તેવા અલ્પજા ગૌરાદિગણના પ્રાતિપદિકાને સ્ત્રીલિંગમાં કૌર્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે કૌર્ પ્રત્યય લાગશે. એ પ્રમાણે કારીવગમ્બઃ પ્રયોગમાં અગ્નિજોરવાદ્યોર્નુલ્પયોત્તમયોઃ વ્કઃ એક્રે । (૪.૧.૭૮, ગણ સ્વરવાળા, અને તેમાંના છેવટના સ્વરની પાસેના જેનો સ્વર દીર્ઘ છે તેવા અન્-અન્ત કે દ્વિ-અન્ત પ્રાતિપદિકાને સ્ત્રીલિંગમાં ગૌરાધ્યમાં વ્કઃ આદેશ થાય છે.) સૂત્ર પ્રમાણે વ્કઃ આદેશ અને યઃવ્કઃ (૪.૧.૭૪, યઃ પ્રત્યયાન્ત પ્રાતિપદિકાને સ્ત્રીલિંગમાં વાપ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે વાપ પ્રત્યય લાગે છે. કાલિતરાર્થઃ જાનપદકુળદ્વયેણસ્વજ્ઞમાત્રનામ...વેશેષુ । (૪.૧.૪૨, જનપદ, કુલક. ગોલુરચલ, જાજ, નામ, કાસ, નીલ, કુચ, કામુક અને કનર એટલા અગ્નિપાર શબ્દોને વતિ, અમર, આવવન, અકુન્નિચ, પકવ, રચીર્ય, વર્ણ, અનાચ્છાદન, અષોધિકાર, ઐયુનેચ્છા અને કેશવેચ્છ એવા અર્થોમાં કૌર્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે કૌર્ લાગે છે. ત્યાર પછી તથ્ અને ત્યાર બાદ ટાપ પ્રત્યયો લાગશે. અહીં દરેક શબ્દને જે સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો લાગે છે.

વાસ્તવમાં સ્ત્રીત્વ તો એક જ છે તેથી અનેક પ્રત્યયો લાગવા જોઈએ નહિ.
આ કારિકાને સ્વિચામ્ । સ્વ ઉપરના વાર્તિક ૧નો ૫મ અનુવાદ કહી શકાય.

જાતિરૂચેત્ સ્ત્રીન્વમેવાસૌ મેદોઽન્યન્નાવિવક્ષિતઃ ।

યસ્માદ્ મિન્નૈરપિ દ્રવ્યૈસ્તદેકં સદ્ વિશિષ્યતે ॥૧૭૧॥

પ્રત્યયના અર્થ સ્ત્રીત્વને જો જાતિ સમજવામાં આવે તો બીજી (અપ્રકૃતિઓમાં) પ્રાપ્ત થતા દ્વિવચન અથવા બહુવચનરૂપ) વિશેષોની વિવક્ષા રહેશે નહિ. તેથી તે (સ્ત્રીત્વ) એક હોવા છતાં જુદા જુદા વિશેષો વડે સંમર્દિત બને છે. (૧૭૬)

સ્વિચામ્ । સૂત્રમાં પ્રયયર્થ રૂપે સ્ત્રીત્વને સમજવામાં આવે છે, આ સ્ત્રીત્વ સ્ત્રીત્વ-જાતિનો બોધ કરાવે છે. હવે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય બન્ને એક સાથે પ્રત્યયના અર્થને જાહેર કરે છે, એવા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જાતિરૂપ પ્રત્યયાર્થનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અને જાતિ એક હોવાથી તેને માટે એકવચન જ વપરાશે. તેથી દ્વિવચન અને બહુવચનની વિવક્ષા રહેશે નહિ.

માત્રાણાં हि तिरोभावे परिमाणं न विद्यते ।

કુમાર્યં इति तेन स्यात् कुमार्यां भेदसंभवात् ॥૧૮૦॥

(સ્ત્રીત્વમાં) ગુણોના અપયચને સમજવામાં આવતાં, તેના પરિણામને નક્કી કરી શકાતું નથી. તેથી કુમારી શબ્દમાં (સ્ત્રીત્વ અંગે અનેક) ભેદોનો સંભવ હોવાથી કુમાર્યઃ એવો પ્રયોગ થશે. (૧૮૦)

૧૫, રસ વગેરે, ગુણોની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જુદી જુદી હોવાથી વચન પણ જુદાં જુદાં થશે. તેથી દ્વિવચન અને બહુવચન અંગે મુશ્કેલી દૂર થશે નહિ.

૧૫, રસ વગેરે ગુણોની જુદી જુદી અવસ્થાઓ સિંગ દર્શાવે છે. આમ ગુણોના તિરોભાવ, અપયચ અથવા પ્રતિધવ એટલે સ્ત્રીત્વ સતત પરિણામી ગુણોની બદલાતી અવસ્થાઓ જુદી જુદી સમજવામાં આવે તો વચનનો પણ ભેદ થશે. આ અવસ્થા આટલી જોમ કહી શકારો નહિ. તેથી કુમાર્યઃ એવા બહુવચનનો પ્રયોગ જ થોડપ થશે.

ઉપર કહ્યું તેમ ગુણો પરિણામી હોવાથી અવસ્થાભેદ હોવાનો છે. અવસ્થાભેદ ન માનીએ તો સ્ત્રીત્વ જાતિ દર્શાવે છે એમ સમજતાં હંમેશાં એકવચન થાય.

જાતિ પક્ષમાં દ્વિવચન અને બહુવચનની ઉત્પત્તિ થશે નહિ એ એક દોષ છે. બીજો દોષ એવો ॥ ૬ ૬૦૫ સાથે અચાનાધિકરણ થશે નહિ, જેમ કે, અલ્પાઃ કુમારી । એવો પ્રયોગ થશે. રૂપ કુમારી । એવો પ્રયોગ થશે નહિ. વીજે દોષ એ છે કે સ્ત્રીત્વ એ મર્મ હોવાથી ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ થશે નહિ. જેમ કે અલક્રિયાતાં કુમારી । એવો પ્રયોગ થશે નહિ, કારણ કે, અર્થકરણ ક્રિયાનું કર્મ સ્ત્રીત્વ થઈ શકે નહિ.

જાતિમંત્ર્યાસમાહારૈર્યથૈવ સહચારિણિ ।

દ્રવ્યે ક્રિયાઃ પ્રવર્તન્તે ઇકાત્મત્વેઽપ્યપ્રેક્ષિતે ॥૧૮૧॥

મૂર્તિભ્યો મૂર્તિધર્માણાં તથા ભેદસ્ય દર્શનાત્ ।

સામાનાધિકરણ્યં ચ ક્રિયાયોગઞ્ચ કલ્પતે ॥૧૮૨॥

જેમ જાતિ, સંખ્યા અને સમુદાય સાથે (દ્રવ્યને) અભેદ અપેક્ષિત હોવા છતાં તેમની સાથે જોડાયેલા દ્રવ્યમાં ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે;

તેમ (સંસ્થાન વગેરે) દ્રવ્ય ધર્મોના દ્રવ્ય સાથેના અભેદની પ્રાપ્તિથી સામાધિકરણ્ય અને ક્રિયા સાથેના સંબંધ કદાપી શકાય છે. (૧૮૧-૧૮૨)

અનુવ : યથા જાતિમંત્ર્યાસમાહારૈઃ (દ્રવ્યેભ્યઃ) ઇકાત્મત્વે અપેક્ષિતે અપિ સહચારિણિ દ્રવ્યે ક્રિયાઃ પ્રવર્તન્તે ।

તથા મૂર્તિધર્માણાં મૂર્તિભ્યઃ અભેદસ્ય દર્શનાત્ સામાનાધિકરણ્યં ક્રિયાયોગઞ્ચ કલ્પતે ।

જાતિપદ સ્વીકારતા જે મુરકેલીઓ પ્રાપ્ત થાય તેના ઉત્તર સ્ત્રિવામ્ । (૪.૧.૩) ચત્ત ઉપરના વાર્તિક ૧, ગુણસ્ય વાચ્યતો લિટ્વચનગત્વાદ્ । ને આધારે આ કારિકાઓમાં આપવામાં આવ્યે છે.

ગોઘ્ન દુષ્ટામ્ । પ્રાણવગ્ન મોઘ્નતામ્ । ગન્ધપૂલી સમાવીયતામ્ । એવા પ્રયોગોમાં ક્રિયા-રૂપોનો સંબંધ જાતિ, સંખ્યા અને સમુદાય સાથે છે અર્થાત્ ક્રિયાપદ વડે અભિધાન પામતી ક્રિયાઓ દ્રવ્યને આધારે છે; કારણ કે દ્રવ્ય અને જાતિ તથા સંખ્યા અને સમુદાયનો અવિનાશક સંબંધ છે. તે પ્રમાણે મૂર્તિ પદથી અને તેમના ધર્મો વચ્ચે અભેદ સંબંધ હોવાથી સ્વીત્વવાચક શબ્દ અને દ્રવ્યવાચક શબ્દ વચ્ચે સામાનાધિકરણ્ય હોઈ શકે અને દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે સંબંધ થઈ શકે.

સામાનાધિકરણ્યે હુ મતુલોપાવપેક્ષિતે ।

લુક્ સદ્ધિવલુકીવિ સ્યાલ્લુક્ સત્રાપ્યુપલક્ષણમ્ ॥૧૮૩॥

મતુપ્ પ્રત્યયના લોપને આધારે સામાનાધિકરણ્યને સમજવામાં આવતાં લુક્સદ્ધિવલુકિ સૂત્ર(૧.૨.૪૮)નિયમને કારણે સ્વીત્વનો પણ લુક્ થશે. (જ્યાં મતુપૂનો લુક્ જણાવવામાં આવે છે) ત્યાં પણ (પ્રકૃતિના અર્થથી) મયોદિત પ્રત્યયાર્થ(૩૫)બાદ લક્ષણ સમજશે. (૧૮૩)

તદસ્ય જાતિ અસ્મિન્નિધિ મતુપ્ । (૫.૨.૮૪, પ્રાતિપદિકને, તે છે જેનું અથવા તે છે જેને દેખણે એવા અર્થમાં મતુપ્ પ્રત્યય લાગે છે) ઉપરના વાર્તિક ૩, ગુણવચનેભ્યો મતુપો લુક્ । (ગુણવાચક શબ્દો પછી આવતાં મતુપ્ પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે) અને વાર્તિક ૫

તથા ચ લિઙ્ગવચનસિદ્ધિઃ । (મતુષ્ પ્રત્યયનો લુક્ કરીને જ લિંગ અને વચન સિદ્ધ થાય છે) પ્રમાણે ગુણવાચક શબ્દો પછી મતુષ્નો લોપ થાય છે એમ સમજાએ અને સ્ત્રીત્વને ગુણ સમજવામાં આવે તો છુટ્તું રહિતલક્ષિ । (૧૨.૪૯ લુક્ શબ્દથી જ્યારે તદ્વિત પ્રત્યયનો લુક્ થાય ત્યારે ઉપસર્જનપદના સ્ત્રીલિંગનો પણ લુક્ થાય છે) સ્ત્રવનિયમથી સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયનો પણ લુક્ થશે. પરંતુ કુમારી શબ્દમાં મતુષ્ એવા તદ્વિત પ્રત્યયનો કરો સંદર્ભ નથી. કુમારી શબ્દ સ્ત્રીત્વગુણવિશિષ્ટ દ્રવ્ય દર્શાવે છે. કુત્લઃ પટ । પ્રયોગમાં કુત્લ, શબ્દમાં મતુષ્નો લુક્ થયો છે કુત્લઃ શબ્દમાં મતુષ્નો લુક્ થયો છે એમ માનીએ તો કુત્લઃ એવો શબ્દ દ્રવ્યાર્થ એવા પ્રકૃત્યર્થથી મર્યાદિત પ્રત્યયાર્થ દર્શાવશે આ અર્થમાં તે ઉપસર્જણ બનશે.

કેવાન્નિચત્ ત્યક્તમેદેષુ દ્રવ્યેષ્વેવ વિધીયતે ।

સંસર્ગાન્નવત્સુ ટાપાદિરમેદેન સમન્વયાત્ ॥૧૮૪॥

ઠેટલાકના મતમાં, સ્ત્રીત્વ ગુણવાળા આને (સ્ત્રીરૂપી વિશેષ સાથે) અબેદ સંબંધ હોવાને કારણે (બીજા) વિશેષો વિનાનાં દ્રવ્યોને જ ટાપ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. (૧૮૪)

સામાનાધિકરણને પ્રત્યયાર્થપક્ષ દ્વારા બીજી રીતે સમજાવનારાઓના મતાન્તરને આ કારિકામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. આ મતમાં પ્રકૃતિ દ્રવ્યનું અને પ્રત્યય સ્ત્રીત્વનું અભિધાન કરે છે. બન્ને અબેદ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં હેલારાજ બહુવે છે કે પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય દ્રવ્ય એટલે દ્રવ્યસામાન્ય. બન્ને અબેદ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. આનાં દ્રવ્યોના અર્થ દર્શાવતા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ટાપ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

સામાન્યભૂતો દ્રવ્યાત્મા પરિચ્છિન્નપરિમહઃ ।

ક્રિયાભિર્બુદ્ધ્યતે મેદૈર્ભાગશ્ચાવતિષ્ઠતે ॥૧૮૫॥

સામાન્ય (જેવું સમજાવામાં આવેલું) દ્રવ્ય, (વિશેષ રૂપે) મર્યાદિત બનેલું સ્વીકારવામાં આવતાં ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ પામે છે અને વિશેષો દ્વારા વિભાજોમાં પ્રાપ્ત થાય છે (૧૮૫)

પ્રત્યય વડે વાચ્ય બનતું દ્રવ્ય સામાન્ય જેવું છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી, કારણ કે, પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય બનતા દ્રવ્યવિશેષ વડે તે મર્યાદિત બને છે. તેથી પ્રત્યયવાચ્ય દ્રવ્યસામાન્ય ઉપર આધાર રાખી ચકાશે નહિ.

આને પરિણામે બહુલિકતાં કુમારીઃ । પ્રયોગમાં કુમારી શબ્દનો ક્રિયારૂપ બહુલિકતામાં સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થવામાં વાંધો નથી. તેથી પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય વિશેષો સર્વત્ર હોઈ સામાન્ય સાથે સંબંધમાં આવતાં સામાનાધિકરણ પણ વાચ્ય કરશે.

શુસ્તાદિષ્વાશ્રયદ્રવ્યં પ્રાધાન્યેનાભિધીયતે ।

ક્રીત્વં તુ પ્રત્યયાર્થત્વાદભિધાવિષયો યતઃ ॥૧૮૬॥

શુકલ વગેરે (શુભ્ર વાચક) શબ્દોમાં (તેના) આશ્રય રૂપ દ્રવ્યને પ્રધાન રૂપે જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ સીત્વ, પ્રત્યયનો અર્થ હોવાને કારણે અભિધાનો વિષય બને છે. (૧૮૬)

સામાનાધિકરણના સમર્પનમાં અરિઠા ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫ માં દર્શાવેલ ૨૭૮ કરવામાં આવી.

સંસ્થાન અર્થોત્ સીત્વ, પ્રત્યયનો અર્થ છે એમ પક્ષમાં બે રીતે સામાનાધિકરણનું સમર્પન કરવામાં આવ્યું. સીત્વપાત્ર શબ્દો શુભ્ર શબ્દો છે અને સીત્વ સાથે તેમનો અભેદસંબંધ હોવાથી સીત્વના આશ્રયેવા દ્રવ્ય સાથે સમાન અધિકરણ અને સંખ્યાભેદ થાય છે. આ એક પક્ષ હતો. બીજા પક્ષમાં પ્રકૃત્યર્થ અને પ્રત્યયાર્થ સામાન્યવિરોધાથે રવા હોવાથી બેદને આધારે સામાનાધિકરણ સિદ્ધ થયું. હવે આ સદર્શમાં એક સંઘ ૨૭૮ કરવામાં આવે છે.

શુકલ વગેરે શુભ્રશબ્દો પોતાના આશ્રય એવા દ્રવ્યને દર્શાવે છે. આશ્રય પ્રધાન હોવાથી આશ્રયના સિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે શુકલ શબ્દના સિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણ થશે. સીત્વ અંગે એમ કહી શકાય કે ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો દ્વારા વાચ્ય બનવું તે શુભ્ર છે. આ વાત સ્વીકારીએ તો દ્રવ્ય પ્રકૃત્યર્થ ગૌણ બને છે. તેથી પ્રધાન એવું સીત્વ ગૌણ એવા પ્રકૃત્યર્થના સિંગ અને વચનને કેવી રીતે અનુસરશે એવી શંકા થાય છે. વળી વિરોધના શાન્તિ. સમર્પનપ્રમાણે વિરોધલોભના સિંગ અને વચન વિરોધ પ્રમાણે થવા જોઈએ, વિરોધના સિંગ અને વચન પ્રમાણે વિરોધલોભના સિંગ અને વચન થશે નહિ. કુમારી સંખ્યા, સીત્વ પ્રત્યયાર્થ હોવાથી પ્રાધાન્ય બને રહ્યું પરંતુ કુમારી વગેરે શબ્દો પોતાની અભિધાસક્તિ પ્રમાણે સીત્વને જ દર્શાવતા હોવાથી, તે પ્રમાણે સિંગ અને વચન સિદ્ધ થશે.

સોડયમિત્વમિત્તવન્માદામયં પ્રતિપદ્યતે ।

ક્રીત્વં સ્વભાવસિદ્ધો વા ગુણભાવવિષયક. ॥૧૮૭॥

'આ તે છે' એના (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે સીત્વ, તેના આશ્રય સાથે જોડાયેલું છે, અથવા શુભ્રત્વ અને ગૌણત્વનું વિષરીતપણું (શબ્દોની શક્તિને કારણે) સ્વાભાવિક છે. (૧૮૭)

પ્રત્યયના અર્થ રૂપે રહેલું સીત્વ હમેશા પ્રધાન હોય છે એમ બનવું નથી પ્રકૃતિના અર્થરૂપે રહેલું દ્રવ્ય પણ હમેશા પ્રધાન હોય નથી. બન્નેના શુભ્રપ્રધાનભાવમાં વિષય થાય છે, તેથી ઉપર જણાવી તે સ્પષ્ટ થાય નથી.

શાસ્ત્રપ્રક્રિયામાં પ્રત્યયાર્થનું ચક્રવર્ત છે, પરંતુ બ્યવહારમાં તેમ નથી. આખ્યાતને પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યયો સાધનનો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ આખ્યાતનો પ્રધાન અર્થ સાધન નથી પરંતુ ક્રિયા છે.

સામાન્ય મટે પ્રયોજ્યતા વિશક્તિ પ્રત્યયો સંખ્યેયને ગૌણ બનીને તેના વાચક બને છે. વિવિધ વર્ગે મટે નક્કી થયેલા ઠક્ વર્ગે તદ્વિત પ્રત્યયો ક્રિયાવાન એવા કર્તાનું પ્રાધાન્યણે અભિધાન કરે છે. પરિણામે પ્રત્યયના આશ્રય એવા પ્રકૃતિના વચન પ્રમાણે ક્રમાશે વર્ગે સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં વચનની સિદ્ધિ સમજાવી શકાય.

આ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ અંગે ત્રણ પક્ષ સમજાવામાં આવ્યા : (૧) સ્ત્રીત્વનિશ્ચિત દ્રવ્યનું અભિધાન, (૨) પ્રકૃત્યર્થરૂપ દ્રવ્ય અને પ્રત્યયાર્થરૂપ સ્ત્રીત્વ વચ્ચે અગ્રેષ્ઠ અને (૩) પ્રકૃત્યર્થરૂપ દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય. આ ત્રણ અંગેની સંઘર્ષોનું નિરસન કરવામાં આવ્યું.

સાકાર્ણસ્વાદ્ગુણત્વેન સામાન્યં ચોપદિશ્યતે ।

ઘ્યક્તીનામાત્મધર્મોઽસાવેકપ્રત્યાનિવચ્ચનઃ ॥૧૮૮॥

સામાન્ય રૂપ (દ્રવ્ય) સાકારી હોવાને કારણે ગુણરૂપે જણાવાય છે, (સામાન્ય અને વિશેષના) એકત્વના જ્ઞાન ઉપર આધારવાળો તે, વિશેષોનો પોતાનો ધર્મ (જ) છે. (૧૮૮)

વિશેષજ્ઞાનાં જાગતે. । સત્માં પ્રાપ્ત થતા વિશેષણ શબ્દ ગુણનો પર્ણ છે. પ્રત્યય વડે વાચ્ય સ્ત્રીત્વવાળું દ્રવ્ય, જેને આપણે સામાન્ય કહ્યું છે તે આ ગુણ છે. આ સામાન્ય પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય દ્રવ્યવિશેષ ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી તેને સાકારી કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યવિશેષોથી તે જુદું નથી.

एवंभूता च सावस्था भागभेदपरिमदे ।

કૃતે ચુદયેષ ભેદાનામાશ્રયત્વેચ કલ્પિતે ॥૧૮૯॥

નિષ્કૃદટેષ્વપિ ભેદેષુ ઘ્યક્તિરૂપાશ્રયે સતઃ ।

લિંગપ્રત્યયમર્શેન લિંગસંસ્યે પ્રવચતે ॥૧૯૦॥

(પૃથક્કરણદ્વારા જુદા વડે (પ્રકૃતિપ્રત્યય) વિભાગ રૂપી વિશેષોનો સ્વીકાર કરવામાં આવતાં અને તે વિશેષોને સ્વર્ત્તર રૂપે નિરૂપવામાં આવતાં છતાં તેમને આશ્રય રૂપે કદમવામાં આવતાં, તેમના સ્ત્રીત્વનો વેદ થતાં, (સામાન્ય અને વિશેષના મિશ્રણ રૂપ) તે અવસ્થા, બ્યક્તિરૂપ આશ્રયનાં લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૮૯-૧૯૦)

અ.વપ : (અગ્રાદાર) શુદ્ધ્યા (પ્રકૃતિપ્રત્યય) ગાગમેદવસિપ્રદે કૃતે, નિષ્કૃષ્ટેષ્વપિ મેદેષુ મેદાનાં આપવત્વે અરક્ષિત્વે, સ્વિકૃત્યવમર્ગે, પ્રવેશ્યા તા (છામાન્વવિશેષામાં છવતા) ઇવત્યા, વ્યક્તિ-રૂપાધરે તિદ્રતંત્ર્યે પ્રવયતે ।

શબ્દમાંથી પૃથક્કરણ બુદ્ધિ વડે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને જુદા પાડતાં પ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યસામાન્ય દર્શાવે છે. આપું દ્રવ્યસામાન્ય પ્રત્યયાર્થ એવા દ્રવ્યવિશેષની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી તે ગુણરૂપ બનશે પરંતુ સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી દ્રવ્યવિશેષને આપ્ય અને દ્રવ્ય-સામાન્યને આપ્યથી કેવી રીતે કહેવાશે એમ ન થાય તો બન્ને વચ્ચે આશ્રયાશ્રયિભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી શંકાને અહીં જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના વિશેષ અને સામાન્યરૂપ અર્થોના મિશ્રણરૂપ અગરથા એક જ છે. આ અવરથામાંથી પ્રત્યયાર્થ અને પ્રત્યયાર્થ એવા બોદો કંષવામાં આવે છે. આવી કંષવાને કારણે પ્રકૃતિવડે વાચ્ય દ્રવ્યવિશેષો પ્રત્યયવડે વાચ્ય સંસ્થાન અર્થોત્ સ્ત્રીત્વના આશ્રય તરીકે સમજવામાં આવે છે. આવા આપણે પ્રમાણે સિંગ અને સંખ્યા સમજવામાં આવે છે.

અગાઉ જણાવ્યું હતું કે પ્રકૃતિ વડે વાચ્યને સ્ત્રીત્વવાચક બે પ્રત્યયો લાગે છે. તેને માટે કારણ એમ આપી શકાય કે સ્ત્રીત્વવાચક પ્રત્યયો છોતક હોય નો તેરા બે પ્રત્યયો પણ એક જ શબ્દને લાગશે, જેમકે ગામ્ગાળી એવા શબ્દરૂપમાં વ્ક અને કાન્ પ્રત્યયો લાગે છે (જુઓ કારિકા ૧૭૮ ઉપરનું ટિપ્પણ).

અન્તરેણ વ્યસદસ્ય પ્રયોગ દ્વન્દ્વમાયિનામ્ ।

અવિશિષ્ટાર્થવૃત્તિર્થ રૂપાભેદાત્ પ્રતીયતે ॥૧૧૧॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં પ્રાપ્ત થનારાં પદો તેમના સ્વરૂપમાં બેદ ન હોવાથી, એ (અને) શબ્દના પ્રયોગ વિના, અભિન્ન અર્થ દર્શાવે છે. (૧૯૧)

પાણિનિસૂત્ર ગણે દ્વન્દ્વ. । (૨.૨.૨૯, 'અને'ના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે) ઉપરની બાળ્યર્થોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ (અને) અન્ય છે. તેથી જ ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થનાર દ્વન્દ્વ સમાસ પણ અન્ય હોવો જોઈએ. આ બરાબર નથી. કારણકે અન્યથો ચોક્કસ ઉદ્દેશ (જેવા કે, સ્વરાદિનિપાતમન્યવમ્ । ૧.૧.૩૭ વાદગોષ્ઠાત્વે । ૪.૫૭ વગેરે સૂત્રો) વડે જણાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉદ્દેશોમાં દ્વન્દ્વ નથી. આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીએ તો જ શબ્દથી દર્શાવાતા અર્થ સાથે લિંગ અને સંખ્યાનો સંગ્રહ થશે નહિ. પરિણામે દ્વન્દ્વ સમાસને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. આ બરાબર નથી. શાવાના વપસાશ મુજબ જ જે નિપાત છે તેને લિંગ અને વચન થતાં નથી. સમાસમાં બેકાર્તા પદોને વિમલવાક્ય તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે જ શબ્દના પ્રયોગ વિના ચાલતું નથી, કારણકે આવા પ્રયોગ વિના આ પદો સમુચ્ચ દર્શાવતાં નથી. વિમલ વાક્યમાં જ શબ્દ વડે જણાવાતા અર્થને લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંગ્રહ થતાં નથી આ અને હવે પછીની કારિકાઓમાં આને અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

વિકલ્પવતિ વા વૃત્તિર્નિર્વૃત્યસ્ય સમુચ્ચિતે ।

તેપામદ્વાવશક્તીનાં દ્યોતકેન નિયમ્યતે ॥૧૯૨॥

અબ્દાણી (અર્થ) શક્તિઓવાળા તે શબ્દોનાં વિકલ્પ, નિર્બંધ અથવા સમુચ્ચય જણાવવાની શક્તિનું (અર્થ) દ્યોતક શબ્દ વડે નિયમન થાય છે. (૧૯૨)

જ પદનો પ્રયોગ જો વાક્યમાં કરવામાં ન આવે તો સમાસમાં જોડાનારાં પદો કયા અર્થનાં વાચક છે તે, તેમની વાક્યાવશ્યમાં જાણી શકાતું નથી. ચા, ન અને અર્થે જોવા અર્થદ્યોતક પદો વડે નિર્ધારણ, નિર્બંધ અને સમુચ્ચયનો અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે, તેથી વાક્યમાં આવાં પદો આવશ્યક છે.

વૃત્તૌ વિશિષ્ટરૂપત્વાચ્છન્દો વિનિવર્તતે ।

અર્થમેદેડપિ સારુપ્યાત્ તત્ત્વાર્થેનાપદિર્યતે ॥૧૯૩॥

(વિશિષ્ટ વાક્ય કરતાં) સમાસનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ હોવાથી (જન્દ સમાસ)માં જ (અને) અદ્દષ્ટ અને છે. સમાસ અને (વચ્છનો અર્થ) જુદો હોવા છતાં સમાન રૂપને કારણે જ (અને) ના અર્થ વડે તે જન્દનો અર્થ જોવાપાત્ર છે. (૧૯૩)

વિશદ્વાક્યમાં જ (અને) જન્દનો વપરાશ આવશ્યક છે. જન્દ સમાસમાં જ (અને)નો પ્રયોગ થતો નથી; તેથી તેમાંથી અજેદપ્રાપ્ત સમુચ્ચયનું સ્વાભાવિક અવિધાન થાય છે. વાક્યમાં જ (અને)નો પ્રયોગ થતો હોવાથી એકાધિષ્ઠિત સમુચ્ચયનો નિર્દેશ થાય છે. આથી અર્થજેદ હોવા છતાં સમુચ્ચય જનતાં પદોને કાઢી ક્રિયા માટે એકબીજાની અપેક્ષા રહે છે. એકબીજાની આવી અપેક્ષાપ્રસાધ્ય જ (અને) વડે જણાવાય છે અને તેના વડે જન્દનો અર્થનો બોધ થાય છે. અરખાવો હેમાસજ ; તદેવમત્યન્નાર્થમેદેડપિ ચાર્થેન દ્વન્દ્વાર્થો નિર્દિર્યતે વિવાયામિતેતરાપેક્ષાસાન્વયાત્ ।

પ્રસ્ય જાસત્ત્વભૂતોડર્થઃ સ યવાશ્રીયતે યદિ ।

તદ્દર્મત્વં તતો દ્વન્દ્વે ચાદિત્વર્થકૃતં હિ તત્ ॥૧૯૪॥

જ (અને)નો અર્થ અદ્રવ્ય છે; અને આ અર્થને જ સ્વીકારવામાં આવે તો જન્દ (સમાસ)માં તે (જ)નો જ (અવ્યયરૂપ) સ્વભાવ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે જ (અને) વજેદમાં તે (અવ્યય રૂપ સ્વભાવ) અર્થને કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯૪)

અવ્યયને અલિંગ અને અસંખ્ય કહ્યું છે. હવે ચાર્થે જન્દઃ એવું વિધાન સ્વીકારીએ તો જ નો અર્થ અર્થોત્ અવ્યયનો અર્થ, અલિંગતા અને અસંખ્યત્વ, તે જન્દનો પણ અર્થ થશે. પરંતુ જન્દ કાંઈ અવ્યય નથી, કારણકે વાદ્યઃ । માં એવું પરિગણ્ય નથી. આ પરિગણ્યની વાત બરાબર નથી, કારણકે, ખાદ નિષાધક નથી. તે માત્ર ઉદાહરણ રૂપે જ છે. તેમ છતાં જો જન્દનો અર્થ એ જનો અર્થ શક્ય, આજે જ જો અસત્ત્વ અર્થોત્ અવ્યયરૂપ હોય તો જ ને અને તેથી જન્દને પણ લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે નહિ.

શબ્દોના નિશ્ચિત અર્થોનું અભિધાન સ્વાભાવિક છે; શાસ્ત્ર નિયમે દ્વારા શબ્દોના અર્થો નક્કી કરવામાં આવતા નથી. બાકરેશ્વરાસ્ત્રને આ મહત્વનો સિદ્ધાન્ત છે.

શબ્દોના અર્થોને નિર્દેશ બો શાસ્ત્રનિયમે પ્રમાણે થતો હોય તો દ્વન્દ્વમાં પ્રાપ્ત થતા શબ્દોની દેવી રિપતિ થાય તેનો હિલ્લેખ આ કારિકામાં કરવામાં આવ્યો છે. વાદ્યોડસત્ત્વે મૂત્રનિયમ જણાવે છે કે ચ (અને) વગેરેનો અર્થ અદ્વય છે. દ્વયે અવ્યયશબ્દોને લિંગ વિનાના અને સંખ્યા વિનાના સમજવામાં આવે અને ચ (અને)ના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે એવા મૂત્રનિયમને સ્વીકારવામાં આવે તો દ્વન્દ્વમાં પણ અલિંગતા અને અસંખ્યતા પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આમ બનતું નથી. કારણકે ચ (અને)નો અદ્વય રૂપ અર્થ અને તેને કારણે પ્રાપ્ત થતાં અલિંગતા અને અસંખ્યતા તેમના લોકવ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા સ્વાભાવિક અર્થોભિધાનને કારણે છે. આવા સ્વાભાવિક અભિધાનનો માત્ર ઉદ્દેશ્ય વાદ્યોડસત્ત્વે । મૂત્રનિયમથી કરવામાં આવે ■ : સરખાવો હેલારાજ-મલ્લિજલ્લપરવે ચાદીનામચ્ચરવે લ્લમાન-સિદ્ધ વાટેનાનૂણે, ન છુ પાઠ ઇય વિચારકઃ કચાહરજ્જવાલ્ તત્ત્વ ।

ચાર્થઃ શબ્દે ક્વચિદ્ ભેદાત્કચઙ્ચિત્ સમવસ્થિતઃ ।

દ્યોતકાશ્વાદયસસ્ય વક્તા દ્વન્દ્વશ્ચુ તદ્વત્તામ્ ॥૧૧૫॥

જુદી જુદી શબ્દશકિતઓને કારણે ચ (અને) નો અર્થ કોઈક (જુદી જુદી) રીતે નિશ્ચિત બને છે. ચ (અને) વગેરે (તેમના સમુદાયરૂપ અર્થ)ના ધોતક છે, અને તેવા અર્થવાળા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ તેના અર્થનો વાચક છે. (૧૮૫)

વિકલ્પાણિભિયેસ્ય ચાર્થસ્યામ્વપદાર્થતા ।

દ્યોતકત્વાન્ન કલ્પેત વસ્તાન્સદુપલ્કયતે ॥૧૧૬॥

વિકલ્પ (સમુચ્ચય) વગેરે શબ્દો વડે જણાવાતો અર્થ, ચ (વા) વગેરે ધોતક હોવાને કારણે, બીજી રીતે જણાવાતો નથી. તેથી (ચાર્થે શબ્દ વડે) સરવરૂપ અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે. (૧૮૬)

અનવય : (વાદીના) દ્યોતકવાદ વિકલ્પાણિભિયેસ્ય ચાર્થસ્ય અમ્યવસાર્થતા ન કલ્પેત । તામાદ્ (ચાર્થે રૂપમેન) સદ્ (વસ્તુ) ઉપલ્કયતે ।

ચ, વા વગેરે શબ્દો વિકલ્પ, સમુચ્ચય, પ્રતિષેધ વગેરે અર્થો દર્શાવે છે. આવા અર્થો સરવરૂપ દ્રવ્યના હોઈ શકે.

લિંગ અને સંખ્યા સાથે તેમનો સંબંધ હોય છે. ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ । (૨.૨.૨૯) મૂત્રમાં ચાર્થે નો આવેલ જ અર્થ છે.

તત્ર સ્વામાયિકં લિઙ્ગં શબ્દધર્મે વ્યપેક્ષિતે ।

શબ્દઃ કશ્ચિત્તમેવાયં કથચ્ચિન્ત પ્રતિપચતે ॥૧૧૭॥

શબ્દોના સ્વભાવને ધ્યાનમાં રાખીને, ત્યાં (લાઘ્યમાં), લિંગને સ્વામાયિક બહેર કરવામાં આવ્યું છે. શબ્દ કોઈક (ગુણ) રીતે તે અર્થને જ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૬૭)

વાર્થે દ્વન્દ્વઃ । (૨.૨.૨૯) સૂત્ર ઉપરના લાઘ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું ॥ કે શબ્દોમાં લિંગ અને સંખ્યાનો અભાવ સ્વાભાવિકપણે હોય છે. તે બાકરજ્ઞાત્મામાં નિયમવચનોને અધીન નથી. (નેરે વાક્યમિદં અભિજ્ઞતા અસૂચ્યતા ચા । કિં તર્હિ સ્વામાયિકમેતદ્ ।). કાર્યદ્વન્દ્વ કસિમા, જ્ઞાના આ તથા શબ્દોમાં પ્રકૃતિશબ્દ એકસરખો છે, પરંતુ જુદા જુદા પ્રત્યયોને કારણે જુદા જુદા અર્થોત્પન્ન થાય છે, પુલ્લિંગ, અને સ્ત્રીલિંગ એવા લિંગભેદો તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જલ્પ અને ભાષ; તથા દારા અને શર્ણા માં લિંગ અને વચન જુદા જુદા છે. દ્વેષમ્ શબ્દ લિંગ અને સંખ્યા વિનાના છે, પરંતુ ધમ્માન્તાત્ સ્વાર્થેડદર્શનમ્ । (પા. સ્વ. ૫.૩.૪૫ દ્વિત્વોષ ધમ્મન્ । (૫.૩.૪૫) ઉપરના વાર્તિક) પ્રમાણે દ્વિ, ત્રિ ને વા ને વદસે ધમ્મન્ આદેશ થાય છે અને તેથી વધિ દ્વેષાદિ એવા પ્રયોગમાં દ્વેષાદિ એવા લિંગ અને સંખ્યાવાળો શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દાદર્થોઃ પ્રતાયન્તે સ ભેદાનાં વિધાયકઃ ।

અનુમાનં વિવક્ષાયાઃ શબ્દાદન્યન્ન વિચતે ॥૧૧૮॥

શબ્દમાંથી અર્થોનો વિસ્તાર થાય છે. તે (જ) જુદા જુદા (અર્થોત્પન્ન) નિર્માણ કરે છે. વક્તાની ઇચ્છાનુ અનુમાન કરના માટે શબ્દ સિવાય બીજું કશું પ્રાપ્ત થતું નથી. (૧૬૮)

પોતાને અભિપ્રેત અર્થ જણાવવા માટે વક્તા, યોગ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. તેથી વક્તાની ઇચ્છા માટે શબ્દો જ અનુમાયક છે. વક્તા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ ભાષા કે દારા; અથવા શબ્દ કે ભાષ; નો પ્રયોગ કરે છે.

સમુચ્ચિતઃ સ્વાદ્ દ્વન્દ્વાર્થો ગુણભૂતસમુચ્ચયઃ ।

સમુચ્ચયો વાપિ ભવેદ્ ગુણભૂતસમુચ્ચિતઃ ॥૧૧૯॥

સમુચ્ચિતત્વ પ્રાધાન્યે લિઙ્ગસંખ્યે સ્વભાવતઃ ।

સમુચ્ચયસ્ય પ્રાધાન્યે શાસ્ત્રં સ્યાત્ પ્રતિપાદકમ્ ॥૧૨૦॥

જેમાં સમુચ્ચય ગૌણ રૂપે છે એવો પદાર્થોનો સમુચ્ચય દ્વન્દ્વ સમાસનો અર્થ હોઈ શકે અથવા જેમાં સમુચ્ચય પ્રાધાન્ય પદાર્થો ગૌણ છે એવો સમુચ્ચય દ્વન્દ્વનો અર્થ રૂપે હોઈ શકે. (૧૬૯)

જ્યારે સમુચ્ચય પામેલા પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે તેમના લિંગ અને સંખ્યા લગભગ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે સમુચ્ચયનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે શાસ્ત્ર(નિયમો) લિંગ અને સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કરશે (૨૦૦)

૬-૬ સમાયતી પદો સરવશૂત અર્થ દર્શાવતા હોવાથી તેમના લિંગ અને સંખ્યા સ્વભાવસિદ્ધ હોય એ પણ વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો. જીજ્ઞે પણ એવો છે કે ક્ષુદ્રોના લિંગ અને વચન તેમના આશ્રના વિગ અને વચનને આધારે શાસ્ત્રનિયમો નક્કી કરે છે ભાષ્યકારે આ બાબતનો ઉદ્દેશ વિશ્વવ્યાપક ચાચતો : (૧૨૫૨) શુદ્ધ ઉપરના તેમના વિધાન અપવાદયતો સિદ્ધવશાતિ મચ્છતિ । આ કથો છે સમુચ્ચય પામેલા અર્થાત્ સમુચ્ચય પદો દ્ર વદ્ય અર્થ દર્શાવતા હોવાથી તેમના લિંગ અને વચન શાસ્ત્રનિયમોના આધારે નહિ પરંતુ સ્વભાવસિદ્ધ રીતે છે સમુચ્ચય અર્થનું વિધાન જો શાસ્ત્રનિયમો કરતા હોય તો તેના નિગ અને વચનનું વિધાન પણ શાસ્ત્રનિયમો જ કરશે

સમુચ્ચયનોઽર્થસ્ય પ્રાધાન્યેઽવ્યપરે વિદુઃ ।

નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાદસિદ્ધિઃ સિદ્ધસત્વયો ॥૨૦૧॥

સમુચ્ચય પામેલા પદોના અર્થનું જ્યારે પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે પણ જીજ્ઞ ક્રેટલાક આશ્રયો જણાવે છે કે લિંગ અને સંખ્યા (સ્વભાવથી) સિદ્ધ બનતા નથી કારણકે (૬-૬માં પ્રાપ્ત થતો અર્થ) તેના નિમિત્ત એવા સમુચ્ચયને અનુસરે છે (૨૦૧)

સમુચ્ચય અર્થાત્ સમુચ્ચય પામેલા પદોના અર્થનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે પણ શાસ્ત્રના વિધાનો ઉપરોક્ત છે એવું કેનાક આશ્રયોનું માનવું છે, કારણ કે, ૬-૬ સમાસનું નિમિત્ત એવો સમુચ્ચય સમુચ્ચય પદોને લાગી દે છે (હાતિરોષાશ્વ ।) તેથી તેવા પદોને લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક હોતી નથી આની સ્થિતિમાં પણ શાસ્ત્રનિયમો ઉપરોક્તો આમ સમુચ્ચયનું પ્રાધાન્ય હોય કે સમુચ્ચય પદોનું પ્રાધાન્ય હોય, શાસ્ત્ર તો આવશ્યક ॥ ૪

સમુચ્ચયો નિમિત્ત ચેત્સ્યાન્નિમિત્તાનુવર્તનમ્ ।

અન્યવ્યતિરેકાભ્યા ચાર્થો દ્વન્દ્વનિવંધન ॥૨૦૨॥

સમુચ્ચય જો નિમિત્ત હોય તો તેનું અનુસરણ થાય, પરંતુ અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે પ્રાપ્ત થતો જ (અને) નો અર્થ દ્વન્દ્વ માટે કારણરૂપ છે (૨૦૨)

કારણ ૨૦ ॥ દર્શાવેલ માન્યતા સ્વીકારવા થોડા નથી ૬-૬નો અર્થ કાર્યક ક્રિયા સાથે સમાન રીતે જોડાયેલા પદોના સમુચ્ચય રૂપે છે તેથી સમુચ્ચયને ૬-૬નું નિમિત્ત બનાવી શકાય નહિ અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે પ્રાપ્ત થતો અને જ વડે પ્રાપ્ત થતો

અર્થ જ દ્વન્દ્વ નિમિત્તરૂપે છે. દ્વન્દ્વ નિમિત્ત સમુચ્ચય હોય છે એવી પ્રાપ્તિ થાય છે કારણકે સમુચ્ચય પામેલા શબ્દો વડે કોઈકે વાર તે જણાવવામાં આવે છે.

સમુચ્ચિત્તનિમિત્તત્વે ચાર્યસ્યાપગમેऽપિ વા ।

સ્વભાવસિદ્ધ્યે દ્વન્દ્વસ્ય લિઙ્ગસંખ્યે વ્યવસ્થિતે ॥૨૦૩॥

સમુચ્ચય પામેલાં પદો (દ્વન્દ્વ) નિમિત્ત હોય કે વ (અને) નો અર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોય, દ્વન્દ્વ (સમાસમાં) લિંગ અને સંખ્યા સ્વભાવનિર્દ્ધ જ હોય છે (૨૦૩)

આ બાબતમાં નિર્ણાયક રિયતિ સ્પષ્ટ જ છે કે સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વ સમાસનું નિમિત્ત સમજી શકાય નહિ. સમુચ્ચિત્ત પદો દ્વન્દ્વ નિમિત્ત છે, અને આના સમુચ્ચિત્ત પદો હંમેશાં દ્રવ્યનો અર્થ જ દર્શાવે છે. તેથી તેમનાં લિંગ અને સંખ્યા વાચનિક નહિ પરંતુ સ્વાભાવિક છે. સરખાવો હેલારાજ : સત્ત્વભૂત એવ સ્વભાવતો દ્વન્દ્વાર્થે રૂઢિ સમુચ્ચયસ્યાપગમાદૈવ નિમિત્તભાવો નાસ્તિ ।

પદાન્તરરથસ્વાર્થસ્ય ઘોતકત્વાન્ન ચુચ્યતે ।

નિપાતો લિઙ્ગસંખ્યાભ્યાં દ્વન્દ્વસ્ત્વર્થસ્ય વાચકઃ ॥૨૦૪॥

નિપાત, બીજા પદમાં રહેલા અર્થનો ઘોતક હોવાથી, લિંગ અને સંખ્યા સાથે જોડતો નથી, પરંતુ દ્વન્દ્વ સમાસ તો (દ્રવ્યરૂપ) અર્થનો વાચક છે. (૨૦૪)

દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાતાં પદો તેમની અર્થશક્તિ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ દર્શાવે છે. દ્વન્દ્વનાં પદો દ્રવ્યરૂપ અર્થનાં વાચક છે જ્યારે વ (અને)નો સમુચ્ચયરૂપ અર્થ અસત્ત્વભૂત છે. દ્વન્દ્વ સમાસમાં વાચકત્વ અને ઘોતકત્વના બેંદનો નિર્દેશ કારિકા ૧૯૫ અને ૧૯૬માં કરવામાં આવ્યો છે.

નિમિત્તાનુવિધાને જ દ્રવ્યધર્માનપેક્ષણાત્ ।

શુણપ્રધાનભાવેન ક્રિયાયોગો ન કલ્પતે ॥૨૦૫॥

અને દ્વન્દ્વના નિમિત્ત તરીકે સમુચ્ચયને સ્વીકારતાં દ્રવ્યના ધર્મોની અપેક્ષા સમજવામાં ન આવતાં, તે (દ્રવ્યો)નો ક્રિયાની સાથે ગૌણ રૂપે કે મુખ્ય રૂપે સંબંધ કદાપી શકાયો નહિ. (૨૦૫)

સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વ સમાસના નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારવામાં બીજી એક મુરકેથી રજૂ કરવામાં આવે છે. સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વના નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારતાં, દ્રવ્યના શક્તિરૂપ ધર્મોને ખરાબ સમજાવી શકાતા નથી. અહીં નિમિત્તો એટલે સત્ત્વભૂત દ્રવ્ય અને નિમિત્ત એટલે સમુચ્ચય. સમુચ્ચય અસત્ત્વભૂત છે. અસત્ત્વભૂતનો ક્રિયા સાથે સંબંધ કદાપી થાતો નથી.

યસ્ય નાસ્તિ ક્રિયાયોગ સ્વતન્ત્રોડસૌ ન વિચતે ।

અર્થો દ્વન્દ્વસ્ય તત્ર સ્યાદુપાદાનમનર્થકમ્ ॥૨૦૬॥

જેને ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોય એવો સ્વતન્ત્ર અર્થ હોતો નથી. દ્વન્દ્વ (અમાસ)નો અર્થ જો તેવો હોય તો શાસ્ત્રન પડે તેનું વિધાન નકાસું છે (૨૦૬)

વાક્યપદીયમા જણાવવામા આત્મુ છે કે ક્રિયા સાથેના સંબંધ વિનાના પદાર્થનો બોધ થઈ શકતો નથી (ક્રિયાનુષંગેણ વિના ન પદાર્થ પ્રતીયતે । ૨૪૨૫) સ્વતિષ્ઠ સ્વતન્ત્ર અને ક્રિયા સાથેના સંબંધ વિનાનો પદાર્થ હોતો નથી જો દ્વન્દ્વ સમાસમા ક્રિયા સાથેનો આવે. સંબંધ સમજવામા ન આવે તો તેને વાચક તરીકે સ્વીકારી શકાત નહિ અને શાસ્ત્રમા તેને વિશે નિયમવિધાન કરવાનો કશો અર્થ નથી

સમુચ્ચયવતોડ્યત્ય વાચકો નાનુવર્તતે ।

નિમિત્તમપિ જ્ઞાતવાર્થ સ્વધર્મૈર્યુગ્યતે સત્ ॥૨૦૭॥

પરંતુ સમુચ્ચયવાળા અર્થનો વાચક (સમુચ્ચિત શબ્દ તેના) નિમિત્તને અનુસરતો નથી તેથી તેનો અર્થ તેના (લિંગ, સંખ્યા વગેરે) ધર્મો સાથે જોડાય છે (૨૦૭)

દ્વન્દ્વ સમાસનો વાચક એવો સમુચ્ચિત શબ્દ સમુચ્ચયરૂપ ઉપાધિ અર્થોત્ નિમિત્તત્ત્વ અભિધન કરીને અર્થનો વાચક બને છે પરંતુ ને સમુચ્ચિતના લિંગ અને સંખ્યા સમુચ્ચયને અનુસરતો નથી છુત્ત શબ્દ તેના નિમિત્તને અનુસરે છે કારણકે તેમાથી આપણને નિમિત્તી અર્થોત્ શુદ્ધ પદાર્થનો બોધ થાય છે

આમ દ્વન્દ્વના અર્થને સમુચ્ચિત સમજવામા આવતા તે દ્વન્દ્વના પદોના લિંગ અને સંખ્યા સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે સમુચ્ચયને પ્રધાન સમજવામા આવતા વિશેષણના વાજાતે । (પા સૂ ૧.૨ ૫૨) જેવા મુત્ર પ્રમાણે નિમિત્ત અને સંખ્યા અંગે નિરમ સમજવાનો ॥

વાક્યો નાસ્ત્યાગ્રયો દ્વન્દ્વે વિશેષૌ તત્ર હિ શ્રુતૌ ।

સમુચ્ચયસ્તદાધારસ્તદ્ધર્મૈર્વ્યપદિશ્યતે ॥૨૦૮॥

દ્વન્દ્વનો બાહ્ય આશ્રય હોતો નથી તેના બે વિશેષોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તેમને આધારે પ્રાપ્ત થતો સમુચ્ચય તેમના ગુણધર્મો પડે એળખાય છે. (૨૦૮)

છુત્ત ૫૧ । એવા પ્રયોગમા શુદ્ધ એના ગુણ સાટે ૫૨ એવો બાહ્ય આશ્રયરૂપ સ્વતન્ત્ર શબ્દ ॥ તેવો બાહ્ય આધાર દ્વન્દ્વમા હોતો નથી દ્વન્દ્વ સમાસના લિંગ અને વચનનો આધાર આવે કોઈ બાહ્ય શબ્દ નથી, પરંતુ તેના પોતાના પદો જ છે આ પદો અંગે લિંગ અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિરોધ હોય ત્યારે પસંદગિ દ્વન્દ્વત્કુરુપયોગ । (૨૪૨૬ દ્વન્દ્વ અને તત્કુરુપ સમાસનું લિંગ તેના પર અર્થોત્ છેવ્વા પદ પ્રમાણે હોય છે) એવા મુત્ર નિયમનો આધાર લેવામા આવે છે

યો ધાતવમેદાભ્યા મેદવદ્ભ્યામિવાન્વિત ।

एक समूहो घर्मान् ॥ मागयो. प्रतिपद्यते ॥૨૦૯॥

એકળીબથી બિન્ન હોય તેવા બે જુદા અવયવોવાળો જે એક સમૂહ છે તે તેના અવયવોવાળા ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૦૯)

૬-૬ સમાસ તેના જુદા જુદા પદોને અનુસરતો સમુદાય છે તેના પદોના લિંગ અને સંખ્યા સમુદાયના નિગ્ધ અને સંખ્યાને નક્કી કરે છે સરખાવે હેલારાજ ભમેદાનુમાન્ય તથોર્માગવોરાધ્રપૂતયો સમુદાયો લિંગસહયે અનુવર્તેત । યૂષ્મ્ (ટાણુ), વનમ્ (વન) વગેરે સમૂહસામ્યોભા અવયવોનો મોધ થતો નથી આના પદોમા લિંગ અને સંખ્યા અવયવો પ્રમાણે નહિ પરંતુ સમુદાય પ્રમાણે નક્કી કરવામા આવે છે

एकञ्च द्वयात्मकोऽर्थोऽसौ भेदाभेदसमन्वित ।

यौ भेदात्राश्रिततत्त्वथે लिङ्गसहयે प्रपद्यते ॥૨૧०॥

બેક અને અબેક એવા બે પ્રકારના સ્વભાવવાળો આ એક (૬-૬૩૫) અર્થ છે અવયવોના આશ્રયે રહેલો તે તેગના લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૧૦)

અવયવો રૂપે સમભૂતો ૬-૬૩૫ સમુદાય બેદવાળો છે અને તે એક જ અર્થ દર્શાવતો હોવાથી અભિન્ન છે. આમ ૬-૬૩૫ અર્થ બેક અને અબેકને આધારે રહેલો છે.

यथा रश्मिश्चाभिहिते चैत्रार्थे न प्रयुज्यते ।

चैत्रशब्दो बहुव्रीह्याप्रयोगस्तथा भवेत् ॥૨૧१॥

પોતાનો અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રયોજવામા આવેલો ચૈત્ર શબ્દ જેમ ફરીવાર પ્રયોજનો નથી, તેમ બહુવ્રીહિ (સમાસ)મા તેવો (ચૈત્ર વગેરેનો) પ્રયોગ થતો નથી (૨૧૧)

નગ્ન સમાસ, બહુવ્રીહિ, ૬-૬, સ્વયર્થ અને પ્રકર્ષ એટલા વિપોતો ઉદ્ભવે જ્યાં સમુદેશની કારિકા ૧૫૯મા થયો છે જેમા સ્વર્થવાના મુદ્દા એવા છે એવા પ્રકર્ષને વિશે શરૂઆતમા ચર્ચો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પ્રતિયોગ ક્રમથી આ વિષયોને સ્વર્થવાનો ઉપક્રમ ભર્તૃહરિએ રચીકાવ્યો છે, પ્રકર્ષ, સ્વયર્થ અને ૬-૬ સમાસની ચર્ચો પૂરી થવા પછી હવે બહુવ્રીહિ સમાસના સદર્ભમા બહુવ્રીહિમા નિગ્ધ અને સંખ્યાના અતિદેશના ઉપયોગને ક્રમપૂર્વક વિચારવામા આવે છે

અવયવના સ્વર્થમા બહુવ્રીહિ સમાસ પ્રયોજાય છે પતંગલિ બાણાને છે કે આ બહુવ્રીહિ ૫૨ અ-૧૧૫૬ના અર્થનો બોધ કરાવતુ હોવાથી, જેમ ૬-૬ સમાસમા વ (અને) નો પ્રયોગ કરવામા આવે છે તેમ તે અ-૧૫૬નો પ્રયોગ કરવામા આવતો નથી વિજા ગાવ વ્યવથ । (જેની ગાવો કાવરગિવરી છે) તે વિષય છે આ વિષય શબ્દ પડી દવદત્

શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, કારણ કે બહુમીદિ પદથી જ્યારે અર્થનું અભિધાન થયું હોય ત્યારે ખીજા પદનો પ્રયોગ અર્થોત્ અનુપ્રયોગ થતો નથી (વદાયાભિધાનઽનુપ્રયોગાનુસંધિ ધર્મિહિતરણાદ્ । (અનુસંધિપદાર્થ ૧) પા. સુ. ૨૨૨૯ ઉપરનું ચાર્તિક ૪) આ વિધાનનો વિરોધ કરતાં બાણવવામાં આનું છે કે જે અર્થનું અભિધાન થાય છે તે સામાન્ય અર્થનું અભિધાન થાય છે અને સામાન્ય અર્થના અભિધાનથી વિશેષ અર્થનું અભિધાન થતું નથી) ન ચાનમિહિતરણાદ્ સામાન્યાભિધાને હિ વિષેષાનર્થિયાનમ્ ।)

યથા ગૌરિતિ શુભ્લદેર્અધાન ન વિચિતે ।

અથ યસ્યાભિધાનંધો ગોમિસ્તાનત્ પ્રતીચતે ॥૨૧૨॥

જેમ ગૌ (ગાય) શબ્દથી સફેદ વગેરે (શુભ્લવાણી ગાય)નું અભિધાન થતું નથી, તેમ (ચિત્રગુ. વગેરે બહુમીદિ સમાસમાં) 'જેનો ગાયો ગાયે (માલિક તરીકે) ગંભ ધ છે' તેવ્નાનું જ અભિધાન થાય છે. (૨૧૨)

બહુમીદિ સમાસ સંબંધીસામાન્યનો ભેદ મરવે છે, તેથી તેમાંથી વિશેષનું જાન થતું નથી એકમે ગૌ શબ્દ ગાયનો વિશેષ ભેદ કરાવતો નથી તેથી કુળ (ગૌ), શુક્લ (ગૌ) એવા શબ્દો વપરાય છે તે પ્રમાણે વિના ગાય ચમ્પ સ વિચિત્ર । સામાન્યનો ભેદ કરાવે છે વિશેષનો ભેદ કરાવવા માટે ધૈર અથવા ધૈર એવા શબ્દો વપરાય છે

મંયન્ધી નિચતો રુદ્રચિત્રાણા ન ચ વિચિતે ।

અથ યસ્યા વચ્ચપાનિચક્ષો યાપિ ધ્યવસિધત. ॥૨૧૩॥

જેમ વચ્ચપાનિ (ધન્દ્ર) અથવા -ચક્ષ (દિવ) શબ્દો ચોક્કસ વ્યક્તિ માટે નિચત છે તેમ કાખરચિતરી ગાયો માટે તેના માલિક તરીકે ચોક્કસ વ્યક્તિ જાણીતી નથી (૨૧૩)

વચ્ચ વાળી ચમ્પ સ વચ્ચપાનિ । (જેના હાથમાં વજ્ર છે તે) અથવા ત્રિમિ અક્ષાણિ ચમ્પ ચમ્પ । (જેને ત્રણ નેત્રો છે તે) સમાસશબ્દો દ્વારા અને સિવ માટે અધીરતા છે તેમ વિના ગાય ચમ્પ સ વિચિત્ર । એવા સમાસથી સમજાવે ગાયોનો ચોક્કસ માનિ અધીરતા નથી

શબ્દાન્તરણાદ્ વાક્યેષુ વિષેષા યથાપિ સ્થતા ।

વૃત્તિશબ્દોડન્ય પત્તાય સામાન્યસામિધાયક ॥૨૧૪॥

વાક્યોમાં જુદી જુદી શબ્દ(રચના) હોવાને કારણે વિશેષો પ્રાપ્ત થાય છે છતાં સામાન્યનું અભિધાન કરનારો સમાસ જુદી જ શબ્દરચના ॥ (૨૧૪) •

સ્વરૂપ અને અર્થની દૃષ્ટિએ વાક્યો અને સમાસ, બિન છે વાક્યમાં વિશેષનું અભિધાન થઈ શકે ॥ સમાસમાં જાન સામાન્યનું જ અભિધાન થાય છે તેથી બહુમીદિ

સમાસમાં અનુપ્રયોગ જરૂરનો છે. અનેકમત્ત્યપદાર્થે । (૨.૨.૨૯) ઉપરના બાબમાં સમાસ અને વાક્યમાં સામાન્ય અને વિશેષના અભિધાન અર્થે નીચે પ્રમાણે ઉદ્યેષ છે. મહેશ્વરેયે યદા સામાન્ય રૂતિ. । યદા તુ વિશેષે રૂતિ તદા ન સિન્ધવિ । ચિત્રા ગાયો અલ્પ દેવદત્તસ્ય । નેદં દુગ્ધમ્ ભવતિ વાવચં ચ સમાસસ્ય । યદા વાક્ય ન તદા સમાસ, યદા સમાસઃ સામાન્યે તદા રૂતિ. । તદાવચં વિશેષાર્થિના વિશેષોડનુપયોક્તઃ । ચિત્રગુ ક. દેવદત્ત રૂતિ । -

અગોરચિત્રમોચ્ચૈવ રૂપમેદાન્તિવર્તક ।

ન ચિત્રગુર્વિશેષણાં રૂપમેદાન્તુ વાચક ॥૨૧૫॥

ચિત્રગુ. (સમાસ) તેના સ્વરૂપમેદને કારણે અગુ: (જેને ગાયો નથી તે)ની અને અચિત્રગુ (જેની ગાયો કાળરચીતરી નથી)ની નિવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ સ્વરૂપમાં અભેદ હોવાથી (કાળરચીતરી ગાયો જેમની છે તેવા વ્યક્તિ)વિશેષોને વાચક ખનતો નથી, (૨૧૫)

જો ચિત્રગુ એવા બહુમીદિ સમાસ વિશેષો વિનાના સામાન્યનો ભોધ કરાવેલો હોય તો તેને અર્થેના વિધાનોની શી જરૂર છે, એવા પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે ચિત્રગુ: શબ્દ સર્વથા સામાન્ય શબ્દ નથી, પરંતુ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરનારા બીજા અર્થોત્તમ અને અચિત્રગુ જેવા શબ્દોનો નિવર્તક છે આ તેના વિશેષ છે અને તેથી તે પ્રયોગાર્થ છે.

યદા ચિત્રગુરિત્યેત્તત્પ્રયુક્તે ન પ્રયુજ્યતે ।

પરં યદિ સ્થાત્ સામાન્યં તત્ત્વ ન સ્થાત્ પ્રતિષ્ઠતિ ॥૨૧૬॥

જેમ ચિત્રગુ. શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં (તેના અર્થને ધીજી શબ્દ) પ્રયોગનો નથી, તેમ જો (અર્થરૂપ) સામાન્ય થયું તેના જેવું હોય તો તેના વાચક બીજા કોઈ શબ્દનું થયું થવલું યશે નહિ. (૨૧૬)

અનેકમત્ત્યપદાર્થે । (૨.૨.૨૪) સુદ ઉપરના વાર્ષિક ૬માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ચિત્રગુ જેવા અન્ય પદાર્થોનો ભોધ કરાવતો બહુમીદિ શબ્દ સામાન્ય અભિધાન કરે છે. વિશેષનું અર્થોત્તમ ચિત્રગુ કોણ ? દેવદત્ત ।—અભિધાન કરતો નથી તેથી વિશેષનો અનુપ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ બાબતની વિશેષ તથા કરતાં મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે બહુમીદિ સમાસ સામાન્યરૂપ અન્યપદાર્થોનો ભોધ કરાવતો હોય તો તેવા સામાન્ય શબ્દનો પ્રયોગ પણ શા માટે કરવો ? જેમકે ચિત્રગુ ક: । એમ પૂછવામાં આવતાં ચિત્રગુ તદ્ । વિશ્વ: કિંચિદ્ । ચિત્રગુ સર્વથા । એવા ઉત્તરો આવશે. આ શબ્દોને વિશેષો કથી રીતે કહેવાશે ? આના જવાબમાં એમ કહી સમજા કે સામાન્ય પણ વિશેષ જેવું છે ચિત્રગુ, એમ સામાન્ય અર્થનું અભિધાન થતાં ચિત્રગુ. સર્વથા । કે ચિત્રગુ અવિષમ્ । એવા વિશેષ અર્થોનો ભોધ થશે. આવી રીતિમાં વિશેષનો અનુપ્રયોગ થવો જોઈએ.

સર્વાદ્યો વિશેષાસ્તુ પ્રદેશાનાં નિવર્તકાઃ ।

યથા પ્રદેશઃ સામાન્યપ્રદેશાન્તરવાચકાઃ ॥૨૧૭॥

જેમ વિશેષ શબ્દો સામાન્ય શબ્દોનો અને બીજા વિશેષ શબ્દોનો બાંધ કરે છે, તેમ, સર્વ વગેરે (સામાન્ય) શબ્દો) વિશેષ (શબ્દો જેવા) જ છે, અને બીજા વિશેષોના નિવર્તક છે. અહીં પ્રદેશનો અર્થ વિશેષ છે. (૨૧૭)

વિશેષ શબ્દ એટલે બેદક શબ્દ, જેનું શબ્દનું અવલ્લંબન યોગ્ય વગેરે વિશેષ શબ્દોની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સામાન્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. તે પ્રમાણે સર્વ, વિશ્વ એવાં સામાન્ય પદોનો પ્રયોગ યોગ્ય વિશેષોની નિવૃત્તિ થાય છે જ. આમ સામાન્ય પણ અન્યની નિવૃત્તિ કરતું હોવાથી તે પણ વિશેષ જોવા જાય છે. સરખાવો, હામાત્મ્યમપિ યથા વિશેષઃ । (મહાભાષ્ય, પા. ૨.૨.૨૪)

વિમલ્લપદ્માભિધાનાદ્ વા પચ્છી નાનુપ્રયુજ્યતે ।

દ્રવ્યત્વાભિધાનાત્તુ લક્ષ્યબ્દોઽનુપ્રયુજ્યતે ॥૨૧૮॥

(બહુવ્રીહિ સમાસ) વિલક્ષિતા અર્થનું અભિધાન કરતો હોવાથી (તેના અર્થની વાચક) પચ્છીનો અનુપ્રયોગ થતો નથી. તે દ્રવ્ય (રૂપ વિશેષ)નું અભિધાન કરતો ન હોવાથી, તેના વાચક શબ્દનો અનુપ્રયોગ થાય છે. (૨૧૮)

બહુવ્રીહિ સમાસ વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધનું અભિધાન કરે છે. સંબંધનું અભિધાન કરનાર વિલક્ષ્યતા શબ્દ જે અન્ય પદાર્થ છે, તેનો સમાસમાં સમાવેશ થતો નથી. આ મતમાં પણ આવા વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધના વાચક શબ્દનો અર્થ સંબંધીનો, —જેમકે, વિદ્યુઃ સાથે વેવદતઃ નો—અનુપ્રયોગ થવો. ભેદબે. ત્રિણા વાચઃ ભવ્ય । એવા અર્થના વિદ્યુઃ સમાસમાં ભવ્ય એવો પશ્યન્ત શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પશ્યન્ત શબ્દ આશ્ચર્યપ્રદ આવ સંબંધ દર્શાવે ॥

સામાનાધિકરણ્યં ચેન્નમનુચ્છેપાત્મકરૂપતે ।

મતુષોપિ તદર્થત્વાદનવત્થા પ્રસજ્યતે ॥૨૧૯॥

જો (ગુણવાચક શબ્દના) મતુષ્ (પ્રત્યય)ના લેખને કારણે સત્ત્વવાચક અન્ય પદાર્થના વાચક શબ્દ સાથે બહુવ્રીહિનું સામાનાધિકરણ્ય સમજવામાં આવે તો મતુષ્નો અર્થ પણ તે (બહુવ્રીહિ)ના અર્થ જેવો હોવાથી અનવરત થશે. (૨૧૯)

બહુવ્રીહિ સમાસ વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધનું પ્રતિપાદન કરે છે જેમ જ્ઞાનવામાં આવતાં, સંબંધ અસત્ત્વ હોઈ, બહુવ્રીહિનાં લિંગ અને વચન દ્વારા રીતે સમજવાં, એવી સુદેવી આ કારિણીમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

અનેકમન્યવદાયે' (૨.૨.૨૪) સૂત્ર ઉપરના વાકીકે ૮૭ ઉપરના બાબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મતુર્ણા અર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો. આ બહુવ્રીહિ સંબંધરૂપ અર્થ દર્શાવે છે. સંબંધનું પ્રતિપાદન થતાં સંબંધીનું પણ અભિધાન કરવું જોઈએ, આવા સંબંધીનું અભિધાન થયું ન હોય તો બીજા મતુર્ણી જરૂર પડે, તેને પણ સંબંધી પ્રાપ્ત ન થતાં વળી બીજો મતુર્ણ ચોજવો પડે એમ અનવસ્થા થશે.

મતુર્ણ પ્રત્યય વડે સંબંધીનું અભિધાન થતાં બહુવ્રીહિ પણ સંબંધીનું અભિધાન કરશે અને તેથી બહુવ્રીહિ વિભક્ત્યર્થનું અભિધાન કરે છે એવા મતનો ત્યાગ કરવો પડશે.

શુક્લ: પદ: । માં શુક્લ: શબ્દ માત્ર સર્જક શુલ્ક દર્શાવતો નથી પરંતુ સર્જક શુલ્ક વાળું વસ્ત્ર એવો અર્થ દર્શાવે છે. શુક્લ: માં મતુર્ણનો લેાપ થયો છે એમ સમજવાનું છે. વિવ્રજ: માં મતુર્ણ લાગ્યો નથી કારણ કે વિવ્રજ: સમાસ જ મતુર્ણનો અર્થ દર્શાવે છે.

સંબન્ધસ્ય ચ સંબન્ધી સંબન્ધોડ્ય: પ્રસજ્યતે ।

વિભક્ત્યર્થપ્રધાને ચ ક્રિયાયોગો ન કલ્પતે ॥૨૨૦॥

બીજો સંબંધ પહેલા સંબંધના સંબંધી તરીકે પ્રાપ્ત થશે. નિશ્ચિતને અર્થ મુખ્ય સમજવામાં આવતાં ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ થઈ શકશે નહિ (૨૨૦)

બહુવ્રીહિને મતુર્ણ લગાડવામાં આવતાં અને મતુર્ણ પણ સંબંધ જ દર્શાવે છે એમ માનતાં બીજા એક મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે. તે એ છે કે ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ થઈ શકશે નહિ.

બહુવ્રીહિ અને મતુર્ણ બન્ને સંબંધ દર્શાવે છે એમ માનવામાં આવતાં, મતુર્ણ બહુવ્રીહિનો સંબંધી થશે. સંબંધરૂપ અર્થ અસત્ત્વજૂત હોવાથી ક્રિયાનું સાધન બનશે. નહિ અને તેથી વિવ્રજ: બાબીવત્તામ્ । એવો પ્રયોગ થશે નહિ.

વિભક્ત્યર્થપ્રધાનતાન્ તત્તત્તત્રેતિ ન ક્રિયા ।

દર્યાદિ: કર્મકર્ત્રાદિનિમિત્તત્વાત્ કલ્પતે ॥૨૨૧॥

ત્યાંથી (જુઓ), ત્યાં (જુઓ) વગેરે પ્રયોગોમાં જોયું વગેરે ક્રિયાઓ કર્મ, કર્તા વગેરે (કારકોને સમજવા)નાં નિમિત્ત બનતો નથી, કારણ કે (તેમની) વિશ્ચિત્તને અર્થ મુખ્ય હોય છે. (૨૨૧)

ઉત્ત: પરચ: । (ત્યાંથી જુઓ) તત્ત પરચ: । (ત્યાં જુઓ) વગેરેમાં અપાદન, અધિકરણ વગેરેના અર્થો મુખ્ય છે. આ અર્થો અસત્ત્વરૂપ હોવાથી કર્મ, કર્તા વગેરેના નિમિત્ત બનતા નથી; તેથી ઉત્ત આવડ વચ્ચે । (ત્યાંથી આવેલાં જુઓ) તત્ત સ્થિત: પરચ: । (ત્યાં રહેલા તમે જુઓ) વગેરે વાક્યોમાં આવડ, સ્થિત: વગેરે પદોને અપાદાર માનતાં પડશે. તેથી તે પદોનું કર્મત્વ અને કર્તાત્વ થશે, તત્ત અથવા તત્ત વગેરેનું નહિ.

આમ, વિભક્ત્યર્થપ્રધાન પદોમાં લેાપ આવશે જ.

અન્તર્મવેચ સંવચઃ પ્રાધાન્યાભિદિતઃ કથમ્ ।

સ પ્રાતિપદિક્વર્થઃ તથામૂતઃ કથ મ્ભવેત્ ॥૨૨૨॥

(સમાસમા) મુખ્યપણે જણાવાયેલ સળધ (પ્રાતિપદિક્વર્થમાં) અન્તર્મૂત કેવી રીતે બને ? અને તેવો (સળધ) પ્રાતિપદિક્વર્થ કેવી રીતે બની શકે ? (૨૨૨)

જૈવસ્થ (જીવતુ) એવા પ્રયોગમાં વધીતો સળધ પ્રધાનપણે જણાવવામાં આવે છે. બહુગ્રીહિમાં પણ સળધ મુખ્યપણે જણાવાય છે એમ માનીએ તો વિચિત્ર. દેવદત્તસ્ય । પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે પછીનો અર્થ અર્થોત્ સંબંધરૂપ અર્થ જે બહુગ્રીહિ વડે જણાવાય છે તે બહુગ્રીહિમાં અન્તર્મૂતે બને છે અને બહુગ્રીહિરૂપ પ્રાતિપદિક્વર્થો અર્થ થાય છે. તેથી પ્રાતિપદિક્વર્થના અર્થમાં પ્રથમા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી. સંબંધીના ગૌણરૂપે રહેલો સળધ સમાસમા અન્તર્મૂત બને છે અને ત્યારે જ તે પ્રાતિપદિક્વર્થો અર્થ બને છે. રાજપુરુષ । શબ્દમાં રાજનૂ વડે દર્શાવાતો સળધ પુરુષ એવા શબ્દના મુખ્ય અર્થના ગૌણરૂપે છે અને તેથી રાજપુરુષ એવા પ્રાતિપદિક્વર્થના અર્થના કાગરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે વિચિત્ર માં આવી સ્થિતિ નથી.

અસંભવાતુ સમન્વે સવન્ધસહચારિણિ ।

જાતિસંખ્યાસમાહારકાર્થોનામિવ સમચ ॥૨૨૩॥

(બહુગ્રીહિ વડે જણાવાતા) સંબંધ સાથે ક્રિયાનો સંબંધ પ્રાપ્ત થતો ન હોય તો જાતિ, સંખ્યા અને સમૂહની ક્રિયાઓની જેમ, સળધ સાથે જોડાયેલા સળધો (દ્રવ્ય) સાથે તે (ક્રિયાઓ)નો સંબંધ થઈ શકશે. (૨૨૩)

અગાઉની કારિકા ન ૨૨૧ અને ૨૨૨માં જણાવવામાં આવેલું કે તત્ત્વ પરમ । તત્ત્વ પરમ । વગેરે પ્રયોગોનો વિચાર કરતા જણાય છે કે તેમાં અધિકરણ, અપાદાન વગેરે અર્થો મુખ્ય હોવા છતાં તેમનો પ્રયોગ શક્ય બને છે. ક્રિયા દર્શવન્તરા ક્રિયારૂપ સાથે બહુગ્રીહિનો સળધ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે એ બાબત આ કારિકામાં જણાવવામાં આવી છે. જાતિસંખ્યા (જાતિને કહ્યું), માત્રાના સવ બાબત । (સો જાતિઓને લાવો) અને વસ્તુપૂર્ણ સમન્વિતમ્ । (પાંચ પૂજા બાધો) પ્રયોગોમાં અદ્રવ્ય એવા જોગતિ, જાતિઓની સંખ્યા અને જોગસ સમૂહ માટે નક્કી થયેલી ક્રિયાઓનો તેમની સાથે સીધો સળધ નથી, આવો સળધ ન હોવાને કારણે તે ક્રિયા સાથે અવિનાશાવધી જોડાયેલા સળધો દ્રવ્ય સાથે ક્રિયાનો સળધ થશે તે પ્રમાણે વિચિત્ર બાબતો. (કાળરચિતરી માયોવાના તેને લાવો)માં માત્ર સળધની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેની સાથે ક્રિયાનો સળધ શક્ય ન હોવાથી સળધો પદાર્થ અર્થોત્ અકિતવિધિ સાથે ક્રિયાનો સળધ થશે.

સોડ્યમિત્યમિસંવન્ધાદ્ વિશિષ્ટાશ્રયશ્ચિનામ્ ।

શુક્લાદિવહ્નિજ્ઞસંસ્યે શાશ્વારમ્ભાદ્ ભવિષ્યતઃ ॥૨૨૪॥

આ તે છે એવા (અભેદ) સંબંધને કારણે વિશિષ્ટ આશ્રયનાં વાચક (બહુવ્રીહિ) પદોનાં લિંગ અને સંખ્યા, (વિશેષણનાં) યાજાતેઃ । એવા) શ્વરનિયમને કારણે શુક્લ વગેરે શબ્દોની જેમ પ્રાપ્ત થશે. (૨૨૪)

જાતિસખ્દો વડે જાતિસ્વરૂપ સાથે જોડાયેલા આશ્રયીનું અભિધાન થાય છે, તેથી તેનો ક્રિયા સાથેનો સંબંધ કદાપી ચક્રરો. બહુવ્રીહિમાં સંબંધ મુખ્ય હોવાથી ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ ફરી રીતે થઈ શકે એવી સંકેતના જવાબમાં આ કારિકાનો વિચાર જણાવવામાં આવ્યો છે.

સંબંધી અને સંબંધ વચ્ચે અભેદ સંબંધ હોય છે, તેથી વિભક્ત્યર્થરૂપ સંબંધના અર્થમાં બહુવ્રીહિનું વિધાન થતું હોય તો પણ ચખ્છાકિતની સ્વાભાવિકતાને કારણે બહુવ્રીહિ સમાસ આશ્રયીનો બોધ કરાવશે. અને વિશેષણનાં યાજાતેઃ । (૧.૨.૫૨) મૂલનિયમને કારણે સંબંધીનાં લિંગ અને સંખ્યા તેને પ્રાપ્ત થશે.

ભેદેન તુ વિવક્ષાયાં સામાન્યે વા વિવક્ષિતે ।

સહિજસ્ય સસંખ્યસ્ય પર્યવ્યાપ્ત્યગતિર્ભવેત્ ॥૨૨૫॥

સંબંધનો સંબંધી સાથે ભેદ જણાવવામાં આવતો હોય અથવા (સંબંધી) સામાન્યનું (જ માત્ર) અભિધાન થતું હોય ત્યારે લિંગ સાથેના અને સંખ્યા સાથેના (સંપૂર્ણ) પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. (૨૨૫)

સંબંધી અને સંબંધ વચ્ચે અભેદ સંબંધ માનવામાં જાય અને બહુવ્રીહિ સમાસ વિભક્ત્યર્થનું અભિધાન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો ભાષ્યવચન “યદિ સહિઃ વિમક્ષ્યર્થો ડમિષોદતે કલ્પનઃ; પદાર્થઃ કલ્પમિહિતો મરતિ સ્વભઃ સહિઃ : સહાંભ્યથ ।

બહુવ્રીહિ વડે જણાવતા સંબંધને સંબંધીથી ભિન્ન સમાજવામાં આવતા, સંબંધ અને દ્રવ્ય રૂપ સંબંધી વચ્ચે સામાન્યધિકરણની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, તેથી દ્રવ્યને લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ ન થવાથી લિંગ સહિત અને સંખ્યા સહિત સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ.

સંબંધ અને સંબંધી વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ માનીએ તો પણ સંબંધી-વિશેષણ નહિ પરંતુ સંબંધીસામાન્યનું જ અભિધાન થાય છે. આમ થતાં સામાન્ય લિંગ અને સામાન્ય સંખ્યા જ જણાવાશે. તેથી સમાસને નપુંસક એકવચન પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે પણ સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. તેથી બહુવ્રીહિ વિભક્ત્યર્થનું અભિધાન કરે છે એ પદોનો ત્યાગ કરીને તે દ્રવ્યનું અભિધાન કરે ॥ એવા પણ સ્વીકારવો જોઈએ.

સાધુત્વં ન વિમલ્લયર્થમાત્રે ધૃત્તસ્ય દ્વયતે ।

ફલ્તનાર્થયુતોઃ સાધુત્વમિત્યર્થપ્રદાનં કૃતમ્ ॥૨૨૬॥

માત્ર વિભક્ત્યર્થેના અભિધાનથી (બહુગ્રીહિ) સમાસને સાધુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. અન્ય પદના સંપૂર્ણ અર્થનું અભિધાન કરનાર (બહુગ્રીહિ) સમાસનું જ સાધુત્વ છે. એટલા માટે (અનેકમન્યવદાર્થે) ૧.૨.૨૪ સૂત્રમાં અર્થ (શબ્દ)નું પ્રલેખ કરવામાં આવ્યું છે. (૨૨૬)

બ્યાકરણશાસ્ત્ર દ્વેષ્યાં પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થતા શબ્દોનું અન્વાખ્યાન કરે છે. દ્રવ્યનું અભિધાન ન કરનારા અને માત્ર પદ્યર્થ સાથેના સંજ્ઞાને બોધ કરાવનારા એકાધી-બોધવાળા બહુગ્રીહિ સમાસનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે અન્ય પદ્યર્થનો બોધ કરાવનારા અને દ્રવ્યપ્રધાન અર્થને જણાવનારા બહુગ્રીહિની પ્રાપ્તિ દ્વેષ્યાં થાય છે. તેથી સૂત્રકારે અનેકમન્યવદાર્થે ૧ (૨.૨.૨૪) સૂત્રમાં અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, આ સૂત્ર ઉપરના બાબમાં પણ કશું છે કે કલ્પન: પદ્યર્થો ગદ્યા વિદ્યાયો સદ્વ્ય: સત્તિ: સસંસ્થા: અદો સદ્વ્ય: શબ્દથી દ્રવ્યને જ મુખ્ય સામજવામાં આવ્યું છે. ૧૧ શબ્દથી વિભક્ત્યર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

સોડ્યમિત્યભિસંધન્ધાદ્ દ્રવ્યવૃત્તિરયં યથા ।

સલિંગસ્ય સસંસ્થસ્ય તદા સાધુત્વમુચ્યતે ॥૨૨૭॥

‘આ તે છે’ એવા અલેદ સંજ્ઞાને કારણે જ્યારે તે (બહુગ્રીહિ) દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે ત્યારે લિંગ સહિત અને સંજ્ઞા સહિત એવા તેનું સાધુત્વ જણાવાય છે (૨૨૭)

બહુગ્રીહિ વિભક્ત્યર્થને જણાવે છે એ પદમાં બહુગ્રીહિમાં પદ્યર્થ વડે જણાવાતો સંજ્ઞા દ્રવ્યસામાન્યનું અભિધાન કરનારા સંજ્ઞા સાથે અલેદ સંજ્ઞામાં હોવા છતાં દ્રવ્યવિશેષના લિંગ અને સંજ્ઞાને જણાવવા માટે વિશેષણમાં ગણાતે: ૧ (૧.૨.૫૨) સૂત્રને જોઈ કરવામાં આવ્યું છે. પદ્યર્થોભિધાન પદ્યર્થમાં દ્રવ્યના લિંગ અને સંજ્ઞાની સ્વાભાવિક સિદ્ધિ થાય છે.

અમતમૂલવિમલ્લયર્થે” પદી ન દ્વયતે યથા ।

તથાશ્રુતિ: પ્રસંગ્યેત્તિલ્લસંખ્યામિધાવનામ્ ॥૨૨૮॥

(પદી) વિભક્તિના અર્થ (રૂપી સંજ્ઞા)નો સમાવેશ હોવાથી (બહુગ્રીહિ સમાસમાં) જેમ પદીનો પ્રયોગ થતો નથી તેમ લિંગ અને સંજ્ઞાનું અભિધાન કરનારા પ્રત્યયોનો પ્રયોગ પણ થતો નહિ. (૨૨૮)

અનેકમન્યપદાર્થે । (૨,૨,૨૪) ઉપરના બાબવચન “વદિ તદ્દિ કૃત્સ્નઃ વદાર્યોઽમિધીયતે, હૈદ્રાથ સાંઘ્યાથ વિષયો ન સિધ્યન્તિ । નો અર્થો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વચન પ્રમાણે જો બહુગ્રંથિ, સ્થિતિ અને સંસંઘ્ય એવા સંપૂર્ણ પદાર્થોનું પ્રમાણપણે અભિધાન કરતો હોય તો ગૌણ એવો વિભક્તિર્થરૂપ સંબંધ સમાસમાં અન્તર્ભૂત હોઈ, પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ થતો નથી. તે પ્રમાણે ટાપુ વગેરે વિગદર્થક પ્રત્યયો અને સુ વગેરે સંખ્યાદર્થક પ્રત્યયોનો પ્રયોગ થશે નહિ.

સાધર્મ્યમન્યયેન ત્યાદ્ બહુગ્રંથેસ્વથા સતિ ।

લિપ્તસંસ્થાનિમિત્તસ્ય સંસ્કારસ્થાપચર્તનમ્ ॥૨૨૯॥

પ્રયુક્તેન ચ સંબંધાચ્ચૈત્રાદિબ્રવણં ભવેત્ ।

વિના વિમ્ભકત્યા સંબંધો વિમ્ભકત્યા વિદ્યતે વિના ॥૨૩૦॥

આમ થતાં સિંગ અને સંખ્યાને જણાવનારા પ્રત્યયોને કારણે પ્રાપ્ત થનારા સંસ્કારના અભાવને લીધે બહુગ્રંથિ અન્યથા નેવે થશે. (૨૨૯)

અને વળી વિભક્તિ વિના પ્રયોજાયેલાં (પદો સાથે) સંબંધને કારણે, વિભક્તિ વિનાનાં ચૈત્ર વગેરે પદોનું (જ) જવળુ થશે વિભક્તિ વિનાનાં પદોનો વિભક્તિ વિનાનાં પદો સાથે સંબંધ થાય છે. (૨૩૦)

વિષય એવા દ્રવ્યસામાન્યના વાચક અને વિભક્તિ પ્રત્યય વિના ઉચ્ચારાયેલા બહુગ્રંથિ સમાસનો શ્રેષ્ઠ એવા સમાન અભિધિયવાળા અને તેવા જ વિભક્તિ વિનાના શબ્દ સાથે પ્રયોગ થશે, કારણ કે સવિભક્તિક પદોનો સંબંધ બીજા વિભક્તિપ્રત્ય પદો સાથે થાય છે અને વિભક્તિ વિનાનાં પદોનો સંબંધ બીજા વિભક્તિ વિનાનાં પદો સાથે થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે.

આ પ્રમાણે બહુગ્રંથિમાં પદાર્થોભિધાન પદાર્થો હૈદ્રાઃ સાંઘ્યાથ વિષયો ન સિધ્યન્તિ । એવો પૂર્વપક્ષ દર્શાવતા બાબવચનને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું.

અભિધાનેઽપિ સંસ્થાયાઃ સંસ્થાસ્વં ન નિવર્તતે ।

પટ્ટનર્થસ્યામિધાને ॥ સ્યાત્ પ્રાતિપદિકાર્યથા ॥૨૩૧॥

બહુગ્રંથિ વડે સંખ્યાનું અભિધાન થયું હોવા છતાં, તે (સંખ્યા)નું સંખ્યા-પણું નિવૃત્ત થતું નથી. પછીના અર્થનું અભિધાન થયું હોય તો તે (અર્થ) બહુગ્રંથિ રૂપ પ્રાતિપદિકાર્ય બનશે. (૨૩૧)

બહુગ્રંથિ અંગેની ચર્ચામાં સિંગ અને સંખ્યા અંગેની શ્રુતકેવી દર્શાવતા આસેપરપ ભાવવચન હૈદ્રાથ સાંઘ્યાથ વિષયો ન સિધ્યન્તિ । ને સમજાવવામાં આવ્યું. તેના સમાધાનમાં જણાવવામાં આવ્યું કે સીત્તનો અર્થ દર્શાવતા પ્રાતિપદિકને ટાપુ વગેરે સીસિંગના

પ્રત્યયો લાગે છે. બહુગ્રીહ સમાસમાં ‘ત્રીત્વનું’ અભિધાન થતું હોવા છતાં ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો ‘ત્રીત્વના’ ઘોતક ગને છે. સંખ્યા અંગે કહી શકાય કે વિવ્રગુ: સમાસમાં પ્રાતિ-પદિકના અર્થનું જ અભિધાન થતું હોવાથી કર્મ વગેરે અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ તેનામાં નથી. તેથી કર્મ વગેરેમાં રહેલ એકત્વ સંખ્યા દર્શાવવા માટે સંખ્યાને લાગતા પ્રત્યયો સમાસને લગાડવામાં આવે છે. તેથી વિવ્રગું મય । વિવ્રગુણા કૃતમ્ । એવા પ્રયોગો બનશે. ભાષ્યમાંની આ ચર્ચામાંની સંખ્યા અંગેની ચર્ચાને આ કારિગ્રમાં અવતાર કરવામાં આવ્યો છે.

બહુગ્રીહ સમાસનાં પદો સંખ્યાનું અભિધાન કરતાં હોવા છતાં સંખ્યાના પ્રત્યયો તેને લાગશે. एकः, द्वौ, बहुवः માં एक, द्वि, बहु સહજો પોતે સંખ્યાનું અભિધાન કરતા હોવા છતાં તેમને વચનના પ્રત્યયો લાગે છે.

પ્રાતિપદિકાર્ણભિદ્ધવિમાળવચનમાત્રે પ્રથમા । (૨.૩.૪૬, માત્ર પ્રાતિપદિકના, માત્ર લિંગના, માત્ર પરિમાણના અને માત્ર વચનના અર્થમાં પ્રથમા થાય છે) સૂત્રમાં વચન સંજ્ઞાને ઉલ્લેખ હોવાથી સમાસની પ્રાપ્તિ થશે. સંખ્યાધરૂપ પદ્યુપચ, સંખ્યા એવા દ્રવ્યના અનુલક્ષમાં ગૌણ હોવાથી બહુગ્રીહ પ્રાતિપદિકાર્થ દર્શાવશે. અન્તર્ભૂત પ્રાતિપદિકના અર્થમાં પ્રથમા થાય છે એવા નિયમ પ્રમાણે પ્રથમા થશે, પછી નહિ થાય.

અનુપયોગસિદ્ધવર્ધ ન વિમલ્લયર્થકલ્પના ।

વસ્તુવન્તરમુપશ્લિષ્ઠમિતિ કેચિત્પ્રવક્ષતે ॥૨૩૨॥

કેટલાક આચાર્યો અહેર કરે છે કે બહુગ્રીહમાં (સંખ્યાધરૂપ) વિલક્ષ્યર્થની કલ્પના અનુપયોગની સિદ્ધિને માટે નહિ, પરંતુ બીજા (ચિથોદ) મ ૧ તરીકે રજૂ કરવામાં આવી છે. (૨૩૨)

અન્ય પદના અર્થમાં બહુગ્રીહ સમાસ પ્રાપ્ત થાય છે એવા એક પક્ષ ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વિમલ્લિપના અર્થમાં બહુગ્રીહ પ્રાપ્ત થાય છે એવા બીજો પક્ષ પણ ભાષ્યમાં ચર્ચાવામાં આવ્યો છે. ભાષ્યની ચર્ચા ઉપરથી સૂચન થાય છે કે પ્રથમ પક્ષને સ્વીકારવામાં આવતાં વિવ્રગુ: પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ આવા અનુપયોગની કચી જરૂર નથી. ભાષ્યકારે બીજો મત વિલક્ષ્યર્થોભિધાન પક્ષ તરીકે રજૂ કર્યો છે, આ બીજો મત અનુપયોગની સિદ્ધિ અર્થે નથી અર્થોત્ પહેલા મતના સમાધાન તરીકે નથી, પરંતુ એક સ્વતંત્ર દર્શન તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. (કિન્તુ વર્ણનાન્તરમેવેદં મુખ્યમુક્તિ સત્ત્વોપવ્યવસ્થામ્ દૃશ્યન્દ્રિયા મતમ્ । હેઠારાજ). આ બીજા પક્ષમાં પણ વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંખ્યા અને દ્રવ્યરૂપ સંખ્યા વચ્ચે અગ્રે: હોવાથી બહુગ્રીહ સમાસ દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. આમ થતાં બહો પક્ષ અનુપયોગ ઉપયોગી ગને છે. આ હેતુનું નિવારણ પણ ન લાગવિદિતભાવ । એવી દલીલમાં થશે. ભાષ્યમાં પણ ઉત્તરનામ મુદ્ધમ્ । અગ્ર દિ સર્વગત્યર્થ પ્રસર્તે । એવા સહજોથી આ બીજા પક્ષને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

આમ હોવા છતાં બાળકારનો મત અન્યપદાર્થોવિધાનપદ્યને સ્વીકારવાનો હોય એમ લાગે છે. આ પદ્યને કદાચ પાશ્વિનિનો ટેકો હોય એમ અનેકમત્ત્યદાર્થો ૧ (૨.૨.૨૪) સૂત્રમાં અર્થ સંબંધના ઉત્ત્રેષ્ઠ ઉપરથી સૂચનાય છે, એમ બાળકારનું માનવું છે. આ પદ્યમાં સમાસનો લિંગ અને સંખ્યા સાથેનો ગોચરવાભાવિકપણે પ્રાપ્ત થાય છે. વિભક્ત્યર્થો-વિધાનપદ્યમાં વિશેષણનાં જાણાતે, ૧ એવા સૂત્રનિયમ (૧.૨.૫૨)થી લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થશે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી નિષ્કર્ષ તારવી શકાય કે પાશ્વિનિને અન્યપદાર્થપદ્ય માન્ય હશે કાલ્યાણન અન્યવિભક્ત્યર્થ પદ્યની તરફેણ કરે છે એમ લાગે છે.

વસ્ત્વાસ્તિ અસ્મિન્નિતિ મતુષ્ ૧ (૫.૨.૯૪, તે ■ એનું) એવા અર્થમાં અથવા તે: તે છે જેને બહારે એવા અર્થમાં મતુષ્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે સ્વાધિત્વના અર્થમાં મતુષ્ લાગે છે. આના ઉદાહરણ કુલ્લતર્પવાન્ મન્મીઠ: ૧ (૨૩૬: કાળા યાપવાળા છે)માં સમાસનાં પદો પ્રાતિપદિકાર્થ દર્શાવે છે અને મતુષ્ અન્યવિભક્ત્યર્થ અર્થાત્ વસ્તિનૂ નો અર્થ દર્શાવે છે, આખો સમાસ વિભક્ત્યર્થ મત્વ દર્શાવે છે.

આ બધા ઉપરથી એમ માની શકાય કે અન્યપદાર્થ અને વિભક્ત્યર્થ એવા બંને પદો સ્વીકારાઈ છે. ભર્તૃહરિએ પણ આ રિચિતિને સ્વીકારી છે.

સંવન્ધિર્વિશિષ્ટાના સંવન્ધાનાં નિમિત્તતા ૧

સંવન્ધૈર્વા વિશિષ્ટાનાં તદ્વત્ સ્યન્નિમિત્તતા ॥૨૩૬॥

બહુમીહિનાં પદો વડે મપીકૃત સંબંધીએથી યુક્ત સંબંધો (બહુમીહિની પ્રવૃત્તિમાં) નિમિત્તરૂપ બને છે અથવા સંબંધીએ સીમિત એવા સંબંધીઓ નિમિત્તરૂપ બને છે. (૨૩૭)

વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યમાં બહુમીહિનાં પદો વડે વાચ્ય એવા સંબંધીએ વડે મપીકૃત સંબંધ બહુમીહિના કાર્યમાં નિમિત્તરૂપ બને છે. બીજા આગુ પદ્યર્થોવિધાન પદ્યમાં સંબંધી વડે મપીકૃત સંબંધીએ નિમિત્ત બને છે.

કેચિત્સંયોગિનો દળદાત્ વિષ્ણાત્સમાવાયિન: ૧

તદ્વતિ પ્રત્યયાનાદુર્બહુમીહિ તદ્વત્ ચ ॥૨૩૮॥

કેટલાક (આચાર્યો) જણાવે છે કે (સંબંધી સાથે) સંયોગ સંબંધથી જોડાયેલા 'દ'ડ' પછી અને (સંબંધી સાથે) સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા 'વિષ્ણુ' પછી, તેની પાસે તે છે એવા અર્થમાં સ્વાધિત્વ દર્શાવનારા પ્રત્યયો લાગે છે. બહુમીહિમાં પણ તેમજ બને છે. (૨૩૪)

અગાઉની કારિકાના દિગ્વિષ્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું કે સ્વામિત્વ દર્શક મતુર પ્રત્યય લાગીને તૌવાર યમેષા શબ્દરૂપ જેવો બહુગ્રીહિ સમાસ છે. આવી સ્થિતિ પદ્યમાં બિધાન પદ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અંગે એક મતાન્તર જણાવવામાં આવે છે. દશ્વ શબ્દ તેના સંજ્ઞાધી સાથે સંયોગ સંજ્ઞાધી જોડાયેલો છે. એવી રીતે વિષાળ શબ્દ તેના સંજ્ઞાધી સાથે સમવાય સંજ્ઞાધી જોડાયેલો છે. આ શબ્દોને તદ્વાન્-તેની પાસે (તે) ॥ એ અર્થમાં સ્વામિત્વદર્શક ફન્, ઈન્ અને મતુર પ્રત્યયોમાંથી ફન્ પ્રત્યય લાગે છે અને તેથી દશ્વન્ અને વિષાળન્ શબ્દો બને છે. આ પ્રત્યયો તેન મુક્તિ ક્રિયા પેદ થઈ. (૫.૧.૧૧૫, તેની ક્રિયા જેવી ક્રિયા જેની છે એવા અર્થમાં પ્રાતિપદિકને વચ્ચે પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી રીતે અન્ય પદના અર્થ સાથે જોડાયેલાં અને સંજ્ઞાધીરૂપે સમજવામાં આવેલાં બહુગ્રીહિ પદો, બહુગ્રીહિતું નિમિત્ત બને છે.

મિન્નં સંવન્ધિભેદેન સંવન્ધમપરે વિદુઃ ।

નિમિષં સ વિમક્ત્યર્થઃ સમાસેનાભિધીયતે ॥૨૨૫॥

પરંતુ બીજા આચાર્યો સમજે છે કે જુદા જુદા સંજ્ઞાધીઓ સાથે જુદો જુદો (સમજાતો) સંજ્ઞાધ (ભવર્થોય શબ્દરૂપત્વ) નિમિત્ત બને છે. તે (સંજ્ઞાધરૂપ) વિમક્ત્યર્થ, સમાસ વડે અભિધાન પામે છે. (૨૩૫)

મતુમન્ત શબ્દમાં રહેલા સંજ્ઞાધવિશેષનો આશ્રય કોઈક ચોક્કસ સંજ્ઞાધી હોય છે. આ સંજ્ઞાધ ભવર્થોય પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. દશ્વી, વિષાળી વગેરે પ્રયોગોમાં સંજ્ઞાધોમાં રહેલ પ્રત્યય અને સંજ્ઞાધ એમ બન્ને હોવાથી મતુમન્ત શબ્દરૂપમાં સંજ્ઞાધીતું તેમજ સંજ્ઞાધતું એમ બન્નેનું નિમિત્તત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. દશ્વી, વિષાળી એવું મતુમન્ત પદ અખંડ ॥ છતાં તેમાં આ પ્રકૃતિ, આ પ્રત્યય, આ પ્રકૃત્યર્થ, આ પ્રત્યયાર્થ એવા પ્રક્રિયાભેદો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રધાતમમ્યાર્થતયા મિન્નં સ્વૈરુપસર્જનૈઃ ।

નિમિત્તમભિવેયં ઘા સર્વપચ્ચાદપેક્ષ્યતે ॥૨૨૬॥

સમાસમાં ગૌણભાવે રહેલાં પદોરૂપી સંજ્ઞાધીઓથી સીમિત બનેલ અને અન્ય પદનો અર્થ હોવાને કારણે મુખ્ય (સમજાતો) સંજ્ઞાધ (બહુગ્રીહિ સમાસની પ્રવૃત્તિનું) નિમિત્ત છે. અથવા વિગ્રહવાક્યને બંને તે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સમાસ વડે તે વાચ્ય બને છે. (૨૩૬)

બહુગ્રીહિ અન્યપદના અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે એવો પ્રથમ પક્ષ છે. અન્યપદાર્થરૂપ આ સંજ્ઞાધ, સંજ્ઞાધના ગૌણભાવે રહેલાં સમાસનાં પદોરૂપી સંજ્ઞાધીઓથી સીમિત બને
વા-૭૦

છે. આ સંબંધ બહુગ્રીહિની પ્રતિતિનું નિમિત્ત બને છે. અથવા ગોળ પક્ષમાં એટલે કે વિલક્ષ્યર્થોભિધાન પક્ષમાં જસ્ય એવું સંબંધદર્શક શ્વર્ગે આવતું હોવાથી વિલક્ષ્યર્થ રૂપી સંબંધ જ મુખ્ય છે અને તે જ મુખ્યરૂપે વાચ્ય બને છે.

સ્વામિનિ વ્યતિરેકશ્ચ વાક્યે યદપિ દૃશ્યતે ।

પ્રાધાન્ય એવ તસ્યેષ્ટો બહુગ્રીહિર્નિવશિતે ॥૨૩૭॥

વાક્યમાં માલિકનું ગૌણત્વ સમજાતું હોવા છતાં તેનું મુખ્યત્વ જણાવાતું હોય ત્યારે જ બહુગ્રીહિ ઈષ્ટ છે. (૨૩૭)

વિષાં ગાઃ સ્વયં છઃ । એવા વિમલનાક્યમાં ગાયોનો માલિક એવા અર્થ દર્શાવતું પદ ગૌણાર્થ દર્શાવે છે. બહુગ્રીહિનાં પદો દ્વારા દર્શાવાતો ગાયો એવા અર્થ જ પ્રધાન છે. તે પછી સંબંધવિશિષ્ટ સંબંધો અથવા સંબંધવિશિષ્ટ સંબંધ બહુગ્રીહિ વડે કેવી રીતે વાચ્ય બનશે એવી સંકાનો જવાબમાં આ કારિકાનું કથન છે.

વિમલવાક્યમાં માલિકના અર્થનું અપ્રાધાન્ય છે તેથી બહુગ્રીહિમાં સંબંધનું પ્રાધાન્ય રહેશે નહિ. પરંતુ સમાસ અને વાક્ય ભિન્ન હોવાથી બનતો અર્થભેદ સ્વભાવિક છે. તેથી જ્યારે સ્વામીનું પ્રાધાન્ય દર્શાવતું હોય ત્યારે બહુગ્રીહિ સમાસ યોગ્ય બને છે, આમ વાક્યમાં સ્વામીનો અર્થ અપ્રાધાન રૂપે અને સમાસમાં પ્રધાનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

ગર્ભા વિશેષણત્વેન યદા તદ્વાન્ પ્રવર્તતે ।

અત્યેતાં હતિ તન્નાર્થે બહુગ્રીહિર્ન વિચિત્રે ॥૨૩૮॥

તે ગાયો આની છે એવા અર્થમાં ગાયોના વિશેષણ રૂપે માલિક રજૂ થાય છે ત્યારે તે અર્થમાં બહુગ્રીહિ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૩૮)

‘આ કાબરચિતરી ગાયો કોની છે,’ એવી જિજ્ઞાસા થતાં ‘કાબરચિતરી ગાયો આની છે’ એવા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે. બહુ ગાયોનો માલિક ગાયોના સંબંધમાં અપ્રધાન હોઈ વિશેષણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વિષય એવા સમાસનો પૂરેપૂરો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

યદા પ્રત્યયમર્મસ્તુ તાસાં સ્વામી ગવામિતિ ।

ગોમિત્તવાસિર્સંબન્ધો નિમિત્તત્વાય કલ્પતે ॥૨૩૯॥

‘તે (કાબરચિતરી) ગાયોનો માલિક’ એવા અર્થરૂપે જ્યારે બોધ થાય છે ત્યારે ગાયો સાથેનો સંબંધ બહુગ્રીહિના નિમિત્ત તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૨૩૯)

‘તે કાબરચિતરી ગાયોનો માલિક કોણ છે,’ એવી જિજ્ઞાસા થતાં આ ગાયો એના માલિકને જણાવતું કારણ બને છે. આમ વિષય એવા સામાસિક પદનો અર્થ અન્ય પદના અર્થ સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સંબંધ બહુગ્રીહિની રચના થઈ કારણબુત બને છે. આમ વિષાં ગાઃ સ્વયં ગોઽયં વિષયુઃ । એવું અન્યપદાર્થપ્રધાન વાક્ય યોગ્ય બને છે.

અપેક્ષમાણઃ સંઘન્યં સ્થિતિસ્થ નિવૃત્તયે ।

નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાત્ તદ્વર્માર્થઃ પ્રસજ્યતે ॥૨૪૦॥

સમાસને રૂઢિશબ્દ બનતો અટકાવવા માટે જો સંબંધનો (તેના પ્રવૃત્તિ) નિમિત્ત તરીકે) આશ્રય કરવામાં આવે તો (સમાસ સંબંધરૂપ નિમિત્તને અનુસરતો હોવાથી) લિંગસંખ્યારહિતવ)ધર્મરૂપ સમાસાર્થ પ્રાપ્ત થશે. (૨૪૦)

સંબંધરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તથી સંબંધી પ્રાપ્ત થતો હોય તો બહુવ્રીહિમાં લિંગ અને સંખ્યા ઉપરોક્તી બનશે કે કેમ તે આ કારિકામાં વિચારવામાં આવ્યું છે.

બહુવ્રીહિ સમાસમાં તેના અવયવાર્થરૂપ સંબંધ સંબંધીનો વાચક બને છે. હવે જો બહુવ્રીહિ તેના અવયવાર્થરૂપ સંબંધને ન અનુસરે તો સમાસ, અવયવોના અર્થ વિનાનો કેવળ રૂઢિશબ્દ બનતો અટકાવવા માટે સમાસમાં અવયવાર્થરૂપ સંબંધનું અનુસરણ થોડું બનશે. હવે આ સંબંધ અસત્ત્વશૂન્ય હોવાથી તેનામાં લિંગ અને સંખ્યાની પ્રતિ થશે નહિ. તેથી બહુવ્રીહિમાં લિંગ અને સંખ્યાનો અતિદેહ આવશ્યક છે.

નાના ચિત્રા इति यथा निमित्तमનुरुध्यते ।

નાનામૂલેડપિ વૃત્તઃ સન્ બહુવ્રીહિસ્તથા ભવેત્ ॥૨૪૧॥

જુદી જુદી એવા અર્થવાળા દ્રવ્ય સાથે સમાસમાં પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં, જેમ નાના શબ્દ ચિત્રાઃ એવા (પ્રવૃત્તિ)નિમિત્તને અનુસરે છે તેમ બહુવ્રીહિ પણ તેવો જ થશે. (૨૪૧)

અનુવ્ર :— નાનામૂલેડપિ વૃત્તઃ સન્, યથા નાના, ચિત્રા इति નિમિત્ત અનુસરતે, एवं બહુવ્રીહિઃ અપિ તથા ભવેત્ ।

નાના ચિત્રાઃ ગાયઃ યસ્ય સઃ । એવા વાક્યમાં નાના શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. કિંમનુષ્યં નાનામૌ ન સહ । (૫.૨.૨૭, સાથે નહિ એવા અર્થવાળા વિ અને વન્ ને અનુક્રમે તા અને નાન્ એવા પ્રત્યય રવાયે લાગે છે) સૂત્ર પ્રમાણે નાના શબ્દ તૈયાર થયો છે. તે અસહભાવ (સાથે ન રહેતું) એવા અર્થ દર્શાવતો અન્યથાશબ્દ હોવાથી અસત્ત્વરૂપ હોઈ લિંગ અને સંખ્યા વિનાનો છે, તે જગતે તેના અસહભાવ વાળા દ્રવ્ય સાથે જોડાય છે ત્યારે અસહભાવ તેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત બને છે દ્રવ્ય સાથે જોડાયો હોવા છતાં નાના શબ્દમાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થતાં નથી આવે. નાના શબ્દ ચિત્રા યાવ. ચસ્ય સઃ । એવા વાક્ય સાથે જોડાય છે. બહુવ્રીહિમાં આવી રિચિત છે.

બહુવ્રીહિ પોતાના અવયવોના અર્થરૂપ સંબંધરૂપે સમૂહતા પ્રવૃત્તિનિમિત્તને અનુસરે છે અને તેથી લિંગ અને સંખ્યા વિનાનો હોય છે. પરિણામે બહુવ્રીહિમાં લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ માટે લિંગ અને વચનનો અતિદેહ આવશ્યક છે.

સંવર્ગિણિ નિમિત્તે તુ દ્રવ્યધર્મો ન હીયતે ।

લિઙ્ગાભાવો હિ લિઙ્ગસ્ય વિરોધિત્વેન વર્તતે ॥૨૪૨॥

બહુગ્રીહિની રચનાનું નિમિત્ત (તેનાં પોતાનાં પદાર્થો) સંબંધી હોય તો દ્રવ્યના ધર્મનો ત્યાગ થતો નથી, (લિંગની અપ્રાપ્તિ જ લિંગની પ્રાપ્તિના વિરોધી તરીકે સમજાય છે. (૨૪૨)

જો બહુગ્રીહિની રચનાનું નિમિત્ત સંબંધ હોય અને તેના વડે વાચ્ય એવા અન્ય પદાર્થને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થતાં ન હોય તો વિરોધવાળા સાજા છે. । (૧,૨,૫૨) સૂત્રનિયમથી બહુગ્રીહિને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

પરંતુ અન્યપદાર્થરૂપ દ્રવ્યનું નિમિત્ત સમાસના પોતાનાં પદોના અર્થરૂપી સંબંધીએ હોય ત્યારે લિંગ અને સંખ્યાના અસ્તિત્વેથી ગરૂ નથી. આ વાત આ ઠાણિકામાં જણાવવામાં આવી છે.

ચિન્તા ગણ વચ્ચે છે. । એવા વાક્યમાં ચિન્તા અને ગણ, સ્ત્રીલિંગમાં સંબંધ રૂપે છે, દેવદત્ત અન્યપદાર્થ છે, એના લિંગ અને સંખ્યા સમાસનાં પદોનાં લિંગ અને સંખ્યાથી જુદા છે. પરિણામે આજો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી બહુગ્રીહિને પોતાનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત નહિ થાય એવી સહા થાય છે. તેમ છતાં અવયવરૂપ સંબંધીએ બહુગ્રીહિના અર્થસ્વરૂપને બદલી શકતાં નથી, તેથી દેવદત્ત વગેરે અન્ય પદાર્થ તેમના લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરશે જ. વ્યવસ્થારૂપ સંબંધ બહુગ્રીહિના નિમિત્ત રૂપે છે એ પક્ષમાં સંબંધ અદ્યત્વરૂપ હોઈ ત્યાં લિંગનો અવાવ સમજાય છે બહુગ્રીહિના અર્થરૂપ રહેલા દેવદત્તના અનુલક્ષમાં આ નિગાળાવવાનો સંબંધ લિંગનો વિરોધી છે અસંગત છુદુ લિંગ હોવું તે લિંગવિરોધ નથી.

સંસ્થાવાર્જિત્વદ્વયાર્થોઽભિન્નધર્મા નિમિત્તત્ત્વઃ ।

આસન્ન ઇવ દ્રવ્યવાત્ તદ્ધર્મેન વિરુધ્ધતે ॥૨૪૩॥

(અન્યપદનો) સંખ્યાવાળો અને લિંગવાળો અર્થ તેના (પ્રવૃત્ત)નિમિત્તથી જુદા ધર્મોવાળો નથી, દ્રવ્ય હોઈને તે તેની પાસેનો જ છે, (અને તેથી) તેના ધર્મોનો વિરોધી નથી. (૨૪૩)

અવયવાર્થરૂપ સંબંધી બહુગ્રીહિની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. અન્ય પદાર્થ તરીકે પણ પ્રાપ્ત થનાર તે સંબંધી લિંગવાન અને સંખ્યાવાન તરીકે સમજાય છે. આ જો સંબંધી એના લિંગ અને સંખ્યા રૂપી ધર્મો જુદા હોતા નથી. આ પ્રમાણે અન્યપદાર્થ અવયવાર્થરૂપ નિમિત્તથી દૂર નથી. તેથી અન્યપદાર્થ નિમિત્તના લિંગ અને સંખ્યા રૂપી ધર્મોનો વિરોધી નથી.

હરિતક્યઃ જ્વાલિ । (હરડેના ફો) પ્રોત્તમા નિમિત્તો એવા જ્વાલિ (ફો) નો નિમિત્ત એવા હરિતક્યઃ સાથે લિંગ રૂપી ધર્મનો વિરોધ છે. છતાં ત્રીલિંગવાળો હરિતક્ય.

ચબ્દ મદત્વનો છે અને નિમિત્તી તેને અનુસરે છે. સ્વલ્પિકં વગાનિ । (અસતિક નામની ટેકરીવાળાં વનો) પ્રયોગમાં એકવચ્ચ ધર્મવાળા નિમિત્ત સ્વલ્પિકં ચબ્દનું અનુસરણ નિમિત્તી એવો વગાન ચબ્દ કરે છે.

વિભક્ત્યર્થેન પાવિષ્ટં શુદ્ધં ચેતિ દ્વિધા સ્થિતમ્ ।

દ્રવ્યં શુદ્ધસ્ય ચો ધર્મઃ સ ન સ્યાદન્યધર્મણઃ ॥૨૪૪॥

વિભક્ત્યર્થે રૂપી સંબંધ સાથે જોડાયેલું અને (શુદ્ધ) (સ્વરૂપવાળું) એમ બે પ્રકારે દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ સમજવામાં આવી છે. શુદ્ધ (દ્રવ્ય)નો જો (લિંગસંબંધ રૂપ) ધર્મ છે તે બીજા દ્રવ્યના ધર્મથી અસર પામતાં પ્રાપ્ત થશે નહિ (૨૪૪)

વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યમાં ૫૫ી વિભક્તિ વડે વાચ્ય સંબંધ સાથે જોડે સંબંધથી જોડાયેલા દ્રવ્યને સમાસાર્થ સમજવામાં આવે છે. પદ્યાર્થોવિધાન પદ્યમાં બીજા ઠાઉ વડે મર્યાદિત ન અનેકા શુદ્ધ દ્રવ્યને વાચ્યાર્થ સમજવામાં આવે છે. આમ બે પદ્યમાં દ્રવ્યને બે પ્રકારે સમજવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ દ્રવ્ય જો સંબંધ વડે મર્યાદિત બનતું હોય તો દ્રવ્યના લિંગ અને સંખ્યા રૂપ ધર્મો પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેથી વિશેષવાર્થ વાચાર્થે । (૧.૨.૫૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે લિંગ અને સંખ્યાનો અતિદેહક સ્વરૂપ થશે.

દ્રવ્યમાત્રાય નિર્દેશે મેદોડયમવિશિષ્ટઃ ।

પ્રત્યે પૂર્વત્ર મેદત્તુ દ્વિતીયેડનુપ્રવર્ણિતઃ ॥૨૪૫॥

(મહાભાષ્ય) અંતમાં શરૂઆતમાં, જ્યાં માત્ર શુદ્ધ દ્રવ્યનો નિર્દેશ છે ત્યાં, (વિભક્ત્યર્થ સાથે સંબંધવાળું) એવી વિશેષતા જણાવવાનું યોગ્ય માન્યું નથી. આવી વિશેષતા (પદ્યની) બીજા (ભાગ)માં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. (૨૪૫)

બહુમીહિ અંગે બે પદ્યો, અનેકવચ્ચાર્થે । (૨.૨.૨૪) ઉપરના ભાષ્યમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં અર્થોત્ વાર્તિક ૪, ૫, અને ૬ ઉપરની ચર્ચામાં બહુમીહિ શુદ્ધ દ્રવ્યરૂપ અન્ય પદ્યાર્થનો વાચક બને છે એ બાબત ચર્ચવામાં આવી છે. આ પદ્યમાં અનુપ્રયોગની પ્રાપ્તિ થશે એવી મુશ્કેલી દર્શાવી, તેને જ આ બંધનિહિતવાદ । એવા વાર્તિક દ્વારા દૂર કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચામાં વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યને નિર્દેશ કે ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય માનવામાં આવ્યું નથી. ત્યારબાદ વાર્તિક ૭, ૮ અને ૯ ઉપરના ભાષ્યમાં બહુમીહિ પદ્યચર્ચાનો વાચક બને ॥ એ પદ્યની અર્થોત્ વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બીજા પદ્યમાં પણ વિભક્ત્યર્થ રૂપી સંબંધથી મર્યાદિત એવા દ્રવ્યને જ વાચક માનવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યને જો વાચ્ય માનવામાં ન આવે તો અસત્યભૂત એવા સંબંધમાં લિંગ અને સંખ્યા દેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે અને તેથી અતિદેહનો સંદર્ભ જ પ્રાપ્ત નહિ થાય.

દ્રવ્યસ્ય ગ્રહણં ચાત્ર લિઙ્ગસંખ્યાવિશેષણમ્ ।

દ્રવ્યાશ્રિતત્વ દ્વિ તયોસ્તતોઽન્યસ્ય ન સિધ્યત ॥૨૪૬॥

ત્યાં દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ, લિંગ અને સંખ્યાના વિશેષણ રૂપે છે, તે બંને, દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે બીજાના આશ્રયવાળા સિદ્ધ થતાં નથી (૨૪૬)

વાર્તિક ૮ સિદ્ધ સ્તુત્તવચ્ચેષુ । ઉપરના સામ્યવચન યદિ તર્હિ વિગ્રહપર્વોઽમિષોમતે ક્ષત્ત્વ. પદાર્થ કપમમિહિતો મવતિ સદ્વ્યા સલિઙ્ગ સમન્વય । ના સંદર્ભમાં આ કારિકા ૨૪૬ કરવામાં આવી છે

સામાન્ય રીતે લિંગ અને સંખ્યા દ્રવ્યના વિશેષણ રૂપે હોય છે જતા બહી બનુંદરિ દ્રવ્યને લિંગ અને સંખ્યાના વિશેષણ રૂપે સમન્વયે છે.

લિંગ અને સંખ્યાના આમય તરીકે દ્રવ્યને સમન્વયવાળું કારણ એ છે કે આ લિંગ અને સંખ્યાનો ગુણ વગેરે સાથે સંબંધ નથી.

વિભક્ત્યર્થોભિધાન પક્ષમાં વિભક્ત્યર્થ સંબંધ બહુગ્રાંહિ વડે વાચ્ય બને છે એમ અનેકવાર કહેવામાં આવે છે સંબંધ અને અન્ય પદાર્થ રૂપ દ્રવ્ય તેમાં વિશેષણોના સંદર્ભમાં એકસરખા સમન્વય છે તેથી સંબંધ પણ દ્રવ્ય રૂપ સમન્વયથી તેને લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થશે

સંવચ્છિન્નમિન્નસંવચ્છપરિચ્છિન્ને પ્રવર્તેતે ।

સમાસો દ્રવ્યસામાન્યે વિશિષ્ટ્યર્થાનુપાતિનિ ॥૨૪૭॥

(બહુગ્રાંહિ) સમાસ (તેના પદો રૂપી) સંબંધોના વડે સીમિત બનતા સંબંધ વડે મર્યાદિત થયેલા અને વિશેષણ રૂપી અર્થ દર્શાવનારા સ્વદ વડે અનુસરાતા દ્રવ્યસામાન્યના વચ્ચે રૂપે પ્રવર્તે છે (૨૪૭)

વિભક્ત્યર્થોભિધાન પક્ષમાં બહુગ્રાંહિ સમાસ સંબંધ રૂપી વિભક્ત્યર્થનો વાચક બને છે આ સંબંધ બહુગ્રાંહિના બટક પદો રૂપી સંબંધોમાંથી મર્યાદિત બને છે તેનાથી પરિચિત્ત બનીત્ સીમિત એવું દ્રવ્યસામાન્ય બહુગ્રાંહિ વડે દર્શાવાય છે.

દ્રવ્યસામાન્ય દ્રવ્ય ઉપરથી સમન્વય છે કે પદાર્થવિશેષરૂપી અનુપ્રેરણ ત્યાં પણ પ્રધાન થશે આમ વિભક્ત્યર્થોભિધાન પક્ષમાં પણ અનુપ્રેરણની સિદ્ધિ સમન્વયવામાં આવી

દ્રવ્યધર્માનતિક્રાન્તો ભેદધર્મેષ્વવસ્થિત. ।

મવિષ્યદાપ્રયાપેક્ષે લિઙ્ગસંખ્યા પ્રવચતે ॥૨૪૮॥

(લિંગ અને સંખ્યા રૂપી) દ્રવ્ય ધર્મોથી જુદો નહિ પડેલો અને દ્રવ્યવિશેષના ધર્મો માથે સમાનરૂપે સ્પષ્ટ બનતો તે (બહુગ્રાંહિ સમાસ) તેના પ્રાપ્ત થનારા આશ્રય(રૂપ દ્રવ્યવિશેષ)ની અપેક્ષા રાખનારા લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે (૨૪૮)

શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિમેદેડવિ લૌકિકર્થો ન મિદતે ।

નચ્ચમાસે ચતસ્તત્ર ત્રય પક્ષા વિચારિતા ॥૨૪૯॥

શાસ્ત્ર પ્રક્રિયામાં લિનતા હોવા છતાં, નચ્ સમાસના લૌકિક અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી; તે કારણે આ (નચ્ સમાસ) અંગે ત્રણ વિકલ્પોને વિચારવામાં આવ્યા છે. (૨૪૯)

અષ્ટાધ્યાયીના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના છઠ્ઠા સૂત્ર નચ્ ઉત્પરના ભાષ્યની ચર્ચાના આધાર લઈને ભર્તૃહરિ દ્વે નચ્ સમાસમાં સિંગ અને સખ્યાના અતિદેશ અંગેની વિચારણા કારિકાઓ ૨૪૯ થી ૩૧૬ દ્વારા કરે છે.

નચ્ । સૂત્ર જણાવે છે કે નચ્ એમાં ઈત્ છે એવા નચ્ નિપાતનો સમર્થ સુખ્ય સાથે વિકલ્પે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે, જેમ કે જગદ્ગણ. । આ સમાસમાં ક્યા પદનો અર્થ પ્રધાન છે, એ અંગે ભાષ્યકારે ત્રણ વિકલ્પો રજૂ કર્યા છે નચ્ સમાસનો લૌકિક અર્થ તો નિશ્ચિત છે, છતાં પ્રક્રિયામાં ફેરફાર શક્ય હોઈને જાવા ત્રણ વિકલ્પો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે પ્રથમ વિકલ્પ પ્રમાણે જગદ્ગણ, એવા નચ્ સમાસમાં ઉત્પરપદનો અર્થ મુખ્ય છે ત્રીજા વિકલ્પ પ્રમાણે પૂર્વ પદનો અર્થ મુખ્ય છે અને ત્રીજા વિકલ્પ પ્રમાણે અન્ય પદનો અર્થ મુખ્ય છે. નચ્ સમાસમાં પૂર્વપદનો અર્થ મુખ્ય છે એવા ભાષ્યકારે રજૂ કરેલા, મતને ભર્તૃહરિ અનુસરે છે સમાસના અર્થની દૃષ્ટિએ આ મત યોગ્ય છે

ત્રણેય વિકલ્પો અંગે પ્રાથમિક શક્યો ૨૫૦ કરતાં ભાષ્યકાર જણાવે છે કે જો ઉત્પરપદનો અર્થ મુખ્ય હોય તો જગદ્ગણ બાકય । જેમ કહેતાં કોઈપણ પ્રાણીને જ લાવવામાં આવશે જગદ્ગણ માં નચ્ નો અર્થ નિષેધ છે તેથી જગદ્ગણ નો 'આદ્ય'નો નિષેધ' એવા અર્થ થશે. આવો નિષેધરૂપ અર્થ પ્રધાન અર્થ કેવી રીતે બની શકે ? તેથી અહીં નચ્ અનર્થક છે જેમ ગાનવુ રજુ જગદ્ગણ અને જગદ્ગણ, અને શબ્દનો એકસરખો અર્થ થતાં, જગદ્ગણ બાકય । નો કોઈપણ આદ્યને લાગે એવા અર્થ થશે. બીજા વિકલ્પ પ્રમાણે જગદ્ગણ માં અન્ય પદનો અર્થને મુખ્ય સમજવામાં આવે તો ન જગદ્ગણ જગદ્ગણ, જગદ્ગણ ચક્રમ જ જગદ્ગણ । એવા અર્થના બહુબીધિને બદલે અન્યપદ પ્રધાન નચ્ સમાસ થશે આવી રિચિતિમાં અવર્ણા હેમન્ત । એવા પ્રયોગમાં હેમન્ત શબ્દના સિંગ અને વચન અવર્ણા, એવા નચ્ સમાસના સિંગ અને વચન પ્રમાણે યોગ્યતા પડશે ત્રીજા વિકલ્પમાં, નચ્ સમાસમાં પૂર્વ પદના અર્થને મુખ્ય ગણવામાં આવતાં ન એ અન્ય પદ હોવાથી, આખો શબ્દ અન્યથા ચતા સમાસ અન્યથીભાવ થશે આ ચર્ચાનો અનુસંધાનમાં ભાષ્યકાર ઉત્પરપદના અર્થને ત્રણ મુખ્ય ગણવાના મતનાં છે કેવળ આ મતને નિર્ણાયક મત તરીકે સમજાવે છે

હેવારાજ જણાવે છે કે નચ્ સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ મુખ્ય સમજતાં જગદ્ગણ માં જગદ્ગણ શબ્દ આદ્યને જોડી દેવાથી આદ્યને નશ્વિત નહિ પૂર્વપદના અર્થને મુખ્ય માનતા નચ્ નો અર્થ નિષ્કર્ષ અર્થોત્ નિષેધ થશે આ નિષેધને ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવાથી જગદ્ગણ નો અર્થ આદ્યને જ સમજાવે એ પ્રમાણે ઉત્પરપદનો અર્થ પ્રધાન

સમગ્રતાં 'પ્રાકૃત્ય વિનાના ક્ષત્રિય વગેરે, એવા અર્થ' સમગ્રતઃ છે. આમ શાસ્ત્રપ્રક્રિયાને જુદી જુદી રીતે સમગ્રતામાં આવે છતાં અગ્રાહ્યઃ એવા નવ્ સમાસમાં રિયતલક્ષણુ અર્થોત્ લોકિક રૂઢ અર્થ-પ્રાકૃત્ય વિનાના ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શુદ્ધો-માં ક્ષેત્ર ફેરફાર થતો નથી. બાબકારને અનુસરીને હેલારાજ પશુ ઉત્તરપદના અર્થને તથા પૂર્વપદના અર્થને પ્રધાન અર્થ સમગ્રતઃ છે. ઉત્તરપદાર્થપ્રાધાન્યમેવ ત્વમ્ સિદ્ધાન્તઃ ।...તસ્માદુપવન્તં પૂર્વપદાર્થપ્રાધાન્ય-વર્ણવત્ । કારિકા ૩૧૬ ઉપરની ટીકા.

શબ્દાન્તરેऽપિ ચૈકલ્પમાભિત્વૈવ વિચારણા ।

અગ્રાહ્યણાવિષુ નમ્ઃ પ્રવોગો ન હિ વિચરતે ॥૨૫૦॥

તે (નવ્ સમાસ વિગ્રહ વાક્ય કરતાં) જુદો શબ્દ હોવા છતાં, ખ-ને વચ્ચેના એકલ્પનો આશય કરીને (પશુ વિગ્રહપોની) વિચારણા કરવામાં આવે છે. અગ્રાહ્યણઃ વગેરેમાં નવ્ નો પ્રયોગ દેખાતો નથી. (૨૫૦)

ન ગ્રાહ્યણઃ, અગ્રાહ્યણઃ । એવા પ્રાતિપદક શબ્દોના સમૂહરૂપી વિગ્રહ વાક્યમાં અને અગ્રાહ્યણ, એવા સમાસમાં અર્થની દૃષ્ટિએ ક્ષેત્ર ફેરફાર નથી. વિગ્રહવાક્યમાંનો નવ્ અને સમાસનો જ અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિએ સરખા છે. આવા અલોભની કલ્પના કરીને જ તથુ પશોની વિચારણા કરનામાં આવે છે. આમ નિષેધનો અર્થ વાક્યમાં અને સમાસમાં સમાન છે. અધિક (વધારે), અવગચ (હર ક્ષેત્ર) વગેરે શબ્દોમાં જ છે પરંતુ, એમાંથી નિષેધનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

પ્રાક્ સમાસાત્ પદાર્થાનાં નિવૃત્તિર્વ્યોત્યતે નમ્ઃ ।

સ્વમાણસો નિવૃત્તાનાં રૂપાભેદાદલક્ષિતા ॥૨૫૧॥

સ્વાભાવિકપણે નિવૃત્ત થયેલા પદાર્થોનો, સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાને કારણે ધ્યાનમાં નહિ આવનારો નિષેધ, સમાસમાં ભેદાત્માં પહેલાં નવ્ વડે જણાવાય છે. (૨૫૧)

વિગ્રહવાક્યમાં નવ્ ના પ્રયોગથી નિષેધ જણાવવામાં આવે છે. આ નિષેધ કદાપિ સ્વતંત્ર હોતો નથી. તે હમેશા પદાર્થનિષ્ઠ હોય છે. અર્થોત્ કોઈક પદાર્થ સાથે નવ્ જોડાયેલો જ હોય છે. તેથી નવ્ના માત્ર પ્રયોગથી વિદ્યમાન પદાર્થની નિર્ણયિત ઘટ્ટ શકે નહિ સમાસથી જુદા વિગ્રહવાક્યમાં પશુ આવી જ રિયતિ છે. તેથી નવ્ હમેશાં સ્વાભાવિકપણે નિષેધ પામતા પદાર્થોનો ઘોતક બને છે હવે જો પદાર્થોની સ્વાભાવિક નિર્ણયિત ઘટ્ટ તે આવી નિર્ણયિતો દર્શક, નવ્ કૃત્રી રીતે બને એવી શંકાના જવાબમાં કહી શકાય કે સખ્દનો અર્થ વસ્તુર્થ નથી. સખ્દાર્થ છે. સખ્દ સાથે જોડાયેલા અર્થને નવ્ રપટ કરે છે. તેથી નવ્ ઘોતક કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણાદિસ્યવા વાચ્યેવાસ્યાતપદવાચ્યયા ।

ક્રિયવા યસ્ય સંવન્ધો વૃત્તિસ્તસ્ય ન વિચલે ॥૨૫૨॥

બ્રાહ્મણ વગેરે (કર્તાએ)માં રહેલી અને વાક્યોમાં ક્રિયારૂપ વડે જણાવાતી ક્રિયા સાથે જેનો સંબંધ છે તેવા (નન્) નો સમાસ ઘર્ષ શકે નહિ. (૨૫૨)

અગાઉની કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે નન્ને પોતાનો અર્થ નથી, તે હમેશાં પદાનાનિપ છે. તે પછી બાળકારે જણાવેલા ત્રણ વિકલ્પોમાંથી એક વિકલ્પ પ્રમાણે તે, સમાસમાં પૂર્વપદ તરીકે મુખ્ય અર્થ ઠેવી રીતે જણાવી શકશે ?

હવે જો એમ માનીએ કે નન્ને પોતાનો અર્થ છે અને તે ઉત્તર પદના અર્થ સાથે જોડાય છે, તો ઉત્તરપદ પોતાનો સ્વતંત્ર અર્થ મુખાવશે અને ઉત્તરપદનો અર્થ પ્રધાન છે એવો ખીલે વિકલ્પ પણ મોઝ્ય બનશે નહિ. (છતિ ચ વસ્તિન્યમાવાત્મના તેન વિશેષમાણ વત્તરવર્ધમઃ સ્વમાવાત્ વન્નુતઃ કલમવત્સાત્ વ્રાધાન્યં પ્રવિવચેત (—હેલાલાજી)

ત્રીજી પદ અંગે પણ આવી જ મુશ્કેલી છે. સમાસનાં જે પદોના અર્થો વચ્ચે સંબંધ હોતો નથી એમ માનીએ તો પછી, આવાં જે પદોના અર્થો વડે દર્શાવાતા અન્ય પદોનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ આમ બાળકારે જણાવેલા ત્રણ પદો અંગે મુશ્કેલીઓ પ્રાપ્ત થશે.

નન્ વડે દર્શાવાતી નિષેધ ક્રિયા અંગે વિચારતાં એમ લાગે છે કે જો નન્ ઉત્તરપદના અર્થની ક્રિયાનો નિષેધ કરતો હોય તો બ્રાહ્મણઃ પદમાં નન્ નો ઉત્તરપદ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેથી સામર્થ્યના અભાવમાં સમાસની પ્રાપ્તિ જ નહિ થાય.

પ્રતિષેધ પામતી ક્રિયા વાક્ય દ્વારા જણાવવામાં આવે છે. પહેલા વિકલ્પ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ન મુદ્દસ્તે । (બ્રાહ્મણ આવે નથી), બ્રાહ્મણઃ ન બધોતે । (બ્રાહ્મણ અભ્યાસ કરતો નથી) વગેરે વાક્યોમાં બ્રાહ્મણઃ એવા કારક પદ સાથે જેદાચેલી ક્રિયા સાથે જે નન્ નો સંબંધ છે તે નન્નું ઉત્તરપદ સાથે સામર્થ્ય ન હોવાથી આવાં વાક્યોનો સમાસ બનશે નહિ. પરિણામે જગારે સમાસની જ પ્રાપ્તિ થતી ન હોય ત્યારે અમુક પદોનો અર્થ મુખ્ય અને અમુકનો અર્થ ગૌણ એવા વિકલ્પો નન્ સમાસ અંગે સમજાશે નહિ.

આવી રીતિ અસ્તિક્રિયા અંગે નથી. બ્રાહ્મણઃ તસ્તિ । એવા વાક્યનો અભાવઃ એવો સમાસ બની શકશે કારણ કે અસ્તિક્રિયા પદોની સાથે સ્વાભાવિકપણે જોડાયેલી છે.

વાચકદિપદસ્યા ચેન્નન્ના સંવચ્યતે ક્રિયા ।

તત્ર સત્તાનુષાદનાત્ ત્રિપક્ષી નોપપદ્યતે ॥૨૫૩॥

વાચકઃ જેવા શબ્દો વડે જણાવાતી ક્રિયા નન્ સાથે સંબંધ પામતી હોય તો ત્યાં અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી, ત્રણ વિકલ્પો મોઝ્ય બનશે નહિ. (૨૫૩)

કારિકા ૨૫૨ના વિચારને સ્વીકારવામાં આવતાં ૩ વાચકઃ । નો વાચકઃ એવો સમાસ બનશે. અહીં નન્ અને ઉત્તરપદ વડે દર્શાવાતી ક્રિયા વચ્ચે સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.
૫૧-૭૧

આવી રિયતિ ન વ્રાહ્મણ । ઉપરથી કરવામાં આવતા અમદ્વાજ સમાસમાં બનતી નથી. આ સમાસમાં ઉત્તરપદ વ્રાહ્મણ ગૌણ ક્રિયા દર્શાવતો નથી, તેથી અહીં નન્ નો સબધ ઉત્તરપદ સાથે થતો નથી, તેથી નન્ સમાસમાં પહેલાં અર્થોના ગૌણપ્રધાનભાવ અંગેના ત્રણ રિશયો યોગ્ય બનતા નથી નગ્ વડે ઘોલ્ય એવા ક્રિયારૂપ અર્થ સાથે જના સબધ થાત છે તમા નગ્ સમાસ થશે, જેમકે ન પાવક બ્રામક । પ 'તુ ન વ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ । એવા સમાસમાં ગૌણ અર્થ તરીકે રહેતી ક્રિયાનું વાચક ઉત્તર પદ મનતુ નથી તેથી વ્રાહ્મણ નો નન્ સાથે સબધ ન થતા ગૌણપ્રધાન અર્થ અંગેના ત્રણ રિશયો પ્રાપ્ત થશે નહિ.

સત્તવૈયામિસવચ્ચો વદિ સર્વત્ર કલ્પ્યતે ।

અસમિતિ સમાસોઽસ્મિન્ સત્તાલ્યા પરિકલ્પ્યતામ્ ॥૨૫૪॥

જો (નગ્ નો) અસ્તિત્વ સાથે જ સબધ બધે કલ્પવામાં આવે તો અસન્ એવા સમાસમાં બીજી સત્તાની કલ્પના કરવી પડશે (૨૫૪)

બધા પહેલો સત્તા અર્થોત્ અસ્તિત્વ સાથે સબધ હોત છે આ અસ્તિત્વ પદાર્થમાં રહેતું છે, બીજી ક્રિયાઓ પદાર્થ સાથે કોઈવાર જોડારેતી હોત અથવા કોઈવાર જોડાયેતી ન પણ હોય જો આ વાત રીકારવામાં આવે તો ન સ્વર અસન્ । એવા સમાસમાં સન્ માત્રી સત્તા ઉપરાંત નવ વડે જણાવાતી બીજી સત્તાની કલ્પના કરવી પડશે પરંતુ અસન્ માં મે સત્તાઓની કલ્પના કોઈ કરતું નથી એક જ સવા તમા પ્રાપ્ત થાત છે

જ્ઞાતે ચ તુમુન્યતે ચ ત્વસમાસે ન દૃશ્યતે ।

વિશેષણવિશેષ્યત્વ નવા સત્તામિધાયિના ॥૨૫૫॥

જેને જ્ઞાતે કલ્યા પ્રત્યય છે અને જેને જ્ઞાતે તુમુન્ પ્રત્યય છે એવા નન્ સમાસમાં સત્તાની નિવૃત્તિ દર્શાવતા નન્ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવરૂપી સબધ કેળાતો નથી (૨૫૫)

ક્ર ધાતુ વડે જે ક્રિયારૂપ અર્થ દર્શાવાય છે તે જ અર્થ અકૃત્વા, અર્જુન્ એવા રૂપો પ્રધાન અર્થ રૂપે દર્શાવે છે આ ક્ર ધાતુ 'વારવાર અર્થ' દર્શાવતા કૃત્વસૂચ પ્રત્યય સાથે અકૃત્વા મા સબધ પ્રાપ્ત કરે છે આવા ક્રિયારૂપ અર્થ દર્શાવતા ક્ર ધાતુના અર્થને નિષેધવાચક નગ્ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપી સબધ હોઈ શકે નહિ ક્ર ધાતુનો અર્થ ક્રિયા છે, અસ્તિત્વ નથી તેથી ક્ર ધાતુમાં અસ્તિત્વનો અભાવ હોઈ તેના નિષેધ સંભવતો નથી તેથી ક્ર નો 'સત્તા' અર્થ સમજવામાં આવે તો અકૃત્વા કે અર્જુન્ જેવાં રૂપો સંભવે નહિ, પરંતુ ક્રિયા એવા અર્થ સમજવામાં આવે તો આવા રૂપો યોગ્ય બનશે બ્રાહ્મણ મા આવી રિયતિ નથી વ્રાહ્મણ મા સત્તારૂપ અર્થ હોઈને તેના બ્રાહ્મણ એવા રવરૂપનો નિષેધ થઈ શકશે નહિ

અહીં એવી સંજ્ઞા થાય કે જલજ્ઞ અને જલકૃતવામાં મન અને કૃત્વા જેમનો જાવાત્મક અર્થ છે તેમનો નિર્ણય કેવી રીતે થશે? આના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે નહીં સ્વ-જાવથી જ નિર્ણયરૂપ અર્થનું ઘોતન કરે છે તેથી વાક્યમાં તેમજ સમાસમાં પણ તેનો પ્રયોગ થાય છે. આ અર્થે બે પદો સંબંધે છે ક્રિયા સંજ્ઞ સંબંધ વિનાનો કોઈ પદાર્થ કદાચી શકતો નથી. તેથી કાં તો નહીં ક્રિયાવિશેષ સાથે સંબંધવાળા પદાર્થના નિર્ણયનો ઘોતક બનશે, અથવા ક્રિયાસામાન્યના નિર્ણયનો ઘોતક બનશે પહેલાં વિકલ્પમાં સામ્યને અભાવે સમાસ થઈ શકશે નહિ. સામ્યને સ્વીકૃતવામાં આવે નો પણ નહીં સમાસનાં પદોના ગોણુ ગુણ્યાર્થ અંગેના ત્રણ પદો યોગ્ય દર્શો નહિ જાંબ વિકલ્પમાં અસ્તિત્વ-સામાન્યના ઘોતક એવા નહીં ઉત્તરપદ વડે દર્શાવાતા ક્રિયાસામાન્ય સાથે સંબંધ થશે અને એ પ્રમાણે અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. આ બધાંમાંથી માત્ર મદવા માટે નહીં નિર્ણયનો ઘોતક નહિ પરંતુ વાચક માનવો, વાચક માનતાં તેને સ્વતંત્ર અર્થ પ્રાપ્ત થશે અને આ અર્થને પ્રધાન અથવા ગોણુ કહી શકાશે. પરિણામે જાણકારે જણાવેલા ત્રણ વિકલ્પો યોગ્ય દર્શો.

ક્રિયાયા. સામનાધારસામાન્યે નજ્ઞ ક્વચસ્થિત. ।

તત્તો વિગિષ્ટેરાધારેયુગ્યતે ગ્રાહણવિમ્ભિઃ ॥૨૫૬॥

(સત્તા૩૫) ક્રિયાના કર્તાના આશ્રયસામાન્ય સાથે નહીં સંબંધને પામે છે; અને તેથી ગ્રાહણ વગેરે વિશેષ આશ્રયો સાથે તે જોડાય છે. (૨૫૬)

નહીં ને નિર્ણયનો વાચક માનવામાં આવે છે આ નિર્ણય અસ્તિત્વરૂપી ક્રિયાનો નિર્ણય છે. આ પદમાં જલજ્ઞ પ્રયોગમાં જીજ્ઞા સત્તાની કલ્પના થઈ શકતી નથી. જલકૃત, જલકૃત્વ વગેરે પ્રયોગોમાં કુ ધાતુ સાથે નહીં સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે આ કારિકાનો વિચાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

અસ્તિત્વરૂપ ક્રિયા અકર્મક હોવાથી તેના આધારરૂપે તેની કર્તૃશક્તિ છે. નહીં આ આધાર અર્થાત્ આશ્રયસામાન્યનો વાચક બને છે. જીજ્ઞા શબ્દોના કહીએ તો નહીં સમાસમાં નહીં અસ્તિત્વરૂપ ક્રિયાના નિર્ણયના આશ્રયસામાન્યનો વાચક બને છે. પરિણામે નહીં આ અર્થ નાસ્તિ એવો થશે અવાજના સમાસ અર્થે વિચારતા એમ કહી શકાય કે નહીં, અસ્તિત્વના નિર્ણયરૂપી જ્ઞાસામાન્યના આધારવિશેષનો વાચક બને છે. આમ એક પદ નિર્ણયસામાન્ય દર્શાવે છે અને જીજ્ઞા ૫૮ આધારવિશેષ દર્શાવે છે બંને વચ્ચે સામાન્ય-વિશેષવાચ યતા વિશેષણુવિશેષ્યવાચ પ્રાપ્ત થશે (તથા ૫૮૪ સામાન્યવાચવાનાદેગે વિલક્ષણ, સત્તાવિશેષસામાન્યવાચવિશેષ્યવગેરગ્રાહણાદિજનૈ સ્વચ્ચરે મનિતિ તર્થઘોઃ સામાન્ય-વિશેષમાત્રે વિશેષ્યવિશેષ્યમાત્રોપપતિ ।—હેધારાજ)

હવે આ સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે પ્રકારના અર્થોમાંથી વિશેષણુ કહી અને વિશેષ્ય કહી એ વિવક્ષાને આધારે નહીં થશે બન્નારે નિર્ણયને વિશેષ્ય સમજવામાં આવે અને ગ્રાહણને વિશેષણુ સમજવામાં આવે ત્યારે નિર્ણય અર્થાત્ તેના વાચક પૂર્વપદ નહીં અર્થ સુખ્ય થશે. જલજ્ઞ ગ્રાહણ, ૧મા ઉત્તરપદનો અર્થ વિશેષ્ય બનશે અને પૂર્વપદનો અર્થ

વિશેષણ મનશે અને તેથી ઉત્તરપદનો અર્થ પ્રધાન થશે આ બન્ને પદોમાં સમાસનો અર્થ તેના પૂર્વોત્તર પદોમાં સીમિત રહે છે પરંતુ જ્યારે આ પદોનો અર્થ જેમાં પ્રાહણ નથી એવા કૃત્રિય વગેરે રૂપી અને પદ સાથે જોડાય ત્યારે અન્યપદનો અર્થ સમાસમાં મુખ્ય બનશે. અવાચક આ પછુ આવા ત્રણ પદો પ્રાપ્ત થશે અને અકૃત્વા, અર્જુન વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ પણ થઈ શકશે નહીં ને નિષેધના ઘોતક નહિ પરંતુ વાચક તરીકે સમજતા આ બધું સિદ્ધ થશે.

વૃત્તૌ ચથા ગતાચર્યમુપાદાય નિચદય ।

બુદ્ધ્યન્તે સાધનાચારૈર્નદ્રસમાસેઽપિ સ ક્રમ ॥૨૫૭॥

‘ગચેદો’ એવા અર્થને પ્રાપ્ત કરીને જિ વગેરે તેમના આશ્રયોરૂપી આધારો સાથે સમાસ જોડાય છે, તેવો જ ક્રમ ના ૧ સમાસમાં છે. (૨૫૭)

નિષ્કાન્ત કૌશામ્બી । (કૌશામ્બીમાંથી બહાર ગયેલો)નો નિષ્કૌશામ્બી એવો સમાસ બનશે બહાર જના રૂપી ક્રિયાત્ આપાદન દર્શાવતા કૌશામ્બી સાથે નિષ્કાન્ત જોડાય છે કુળતિગ્રાવય । (કુ, મતિસૂતક અને પ્ર, વરા, વગેરે ઉપસર્ગોનો સમર્થ સુખાન્ત સાથે નિત્ય તાપુરૂપ સમાસ થાય છે) ઉપરના વાર્તિકે પ્રાવય ક્વાર્થ । (ક પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો અર્થ દર્શાવનારા ઉપસર્ગોનો સમાસ થાન છે) પ્રમાણે નિષ્કાન્ત ના અર્થપાત્રા મિ સાથે કૌશામ્બી તાપુરૂપ સમાસમાં જોડાય છે

કૌશામ્બી પદ સત્ત્વ અર્થોત્ દબ્યત્ વાચક છે એની સાથે જોડાનો મિ માત્ર અસત્ત્વવચન છે એમ નથી તે બહાર આવવાની ક્રિયા દર્શાવતા દ્રવ્યનો વાચક છે સમાસમાં તે બહાર આવવા રૂપી ક્રિયાના કર્તાનો વાચક બને છે (યદિ પાસત્ત્વવચના એવુમ્વાશા તૌ સત્ત્વવચને સ્વભાવા વ સ્વારિતિ તદ્વચ્ચાત્રુપતયા નિષ્કમણાદિકિયોવર્જને સાધનશક્તિવાદારે દ્રવ્યે પ્રતિરોપાનમુચીયતે ।—હેનારાજ)

ના ૧ સમાસમાં નિષેધાર્થ પૂર્વપદ ના ૧ નિમેષસામાન્ય વાચક છે જે આમ ન હોય તો ઉત્તર પદ સાથે સળધ પાછીને સમાસમાં તેની સાથે જોડાઈ શકે નહિ (અત્રાપિ કુળપદાર્થકથન-અપાનુવચના જ્ઞોડ્વત્સામાન્યપદ્મ પરિકલ્પત્ત રિતિ ચાચત્ત્વોપાધા સેનાનુવૃત્તી । —હેનારાજ)

ત્રાસતિ નષ્ઠો વૃત્તોર્ગણશ્ચત્રિયાદિમિ ।

વિશેષણવિશેષ્યત્ત્વ કલ્પ્યતે કુન્જસજ્જવત્ ॥૨૫૮॥

આ પ્રમાણે (ના ૧ સમાસમાં) નન્ અમત્ સામાન્ય) નો વાચક બનતો હોવાથી તેનો કુન્જ અને સજ્જની જેમ વાળળ, છત્રિય વગેરે સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ મળે છે હત્ત્વનામાં આવે છે. (૨૫૮)

કુન્જસજ્જ । સમાસમાં વિશેષણ કુન્જ અને વિશેષ્ય કુન્જ એ બંને કોનો નિયમ સમાવતો નથી કારણ કે બન્ને ગુણોના નિમિત્તરૂપે છે વિશેષણ વિદ્યાર્થન મુન્જ ।

(૨.૧.૫૭, વિશેષણરૂપ સુગન્ધનો સમાનાધિકરણ વિશેષ સાથે વિકલ્પે તત્પરુપ થાય છે) ઉપરના બાળ્યમા જણાવ્યું છે કે તત્ત્વ ઇલાવાન્ સર્વેહઃ કિં પ્રધાનં કિં વિશેષણમિતિ । ણ વાપિ જ્ઞ સર્વેહઃ । યત્ત તૌ ગુણગ્રન્થૌ । તથા શુદ્ધગ્રન્થઃ સ્વજનુજ્ઞઃ । અહીં વિવક્ષાને આધારે સમાસમાં ફેરફાર થાય છે, આમ વિશેષણવિશેષણભાવ અંગે અનિયમ પ્રવર્તે છે, એ પ્રમાણે નન્ અસત્સામાન્યનો વાચક જનતો હોવાથી તેના વિશેષો વાગ્ધનઃ વગેરે શબ્દો સાથે વિશેષણવિશેષણભાવ અર્થોત્તુલ્યગુણી ભાવ અંગે પણ યમારુચિ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આને પરિણામે નગન્ સમાસમાં પહેલા અર્થોના ગૌણપ્રાધાન્ય અંગે ત્રણ પક્ષો સભવે છે એમ થશે.

કામચારે ચ સત્યેવમસત. સ્વાત્પ્રધાનતા ।

ગુણત્વમિતરેપાં ચ તેષા યા સ્વાત્ પ્રધાનતા ॥૨૫૧॥

આમ વિકલ્પ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી નગન્-ર્થ એવા અસદ્ અર્થતુ મુખ્યત્વ થશે અને ઉત્તરપદના ણીજ અર્થો ગૌણ જનશે, અથવા તેમનું મુખ્યત્વ થશે. (૨૫૬)

ઉપર પ્રમાણે જાણના એવા ના સમાસમા વિશેષણવિશેષણભાવ અંગે પૂર્વપદ અંગે ઉત્તર પદમાં કરો નિશ્ચય ન હોવાથી અર્થોત્તુલ્ય સદત્વ હોવાથી, ઠાઈવાર જ્યારે પ્રથમ પદનો અર્થ અર્થોત્તુ નગન્-ર્થ, અસત્સામાન્ય, મુખ્ય સમજાવ ત્યારે ઉત્તર પદ પ્રાણ, વગેરેનો અર્થ ગૌણ થશે. અથવા એથી વિરુદ્ધ જાણના વગેરેને મુખ્યાર્થ સમજવામાં આવતા પૂર્વ પદનો નગન્-ર્થ ગૌણાર્થ તરીકે સમજાશે, જેમ કે, જનન્ પ્રાણ । અથવા પ્રાણ, જનન્ । પરિણામે જનાગ્રથ એવા ના સમાસમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને અન્ય એવા ત્રણેય પદોના ત્રણે મુખ્ય છે અને તેથી ત્રણ પક્ષો પ્રાપ્ત થશે

જીજ્ઞાસા શબ્દોમા કહીએ તો અસત્સામાન્ય રૂપ નગન્-ર્થ જ્યારે પ્રધાન અર્થ રૂપે વિશેષ તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન અર્થ જનશે અને ઉત્તરપદના તથા અન્ય પદના અર્થો ગૌણ જનશે. વિપ્રકલ્પક્રમમા નાનો સ્વતંત્ર અર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી નાનું વાચકત્વ નહિ પણ વૈષમ્ય થશે વાક્યમા વિશેષણવિશેષણભાવ અંગે કરા વિકલ્પો નથી તેથી તેમા ગૌણમુખ્યભાવ અંગે ત્રણ પક્ષો સભવતા નથી. વાક્યમાં નગન્-ર્થમાં અવ્યય જેવી સ્થિતિ અર્થોત્તુ અવિગતા અને અસત્ સત્તા હોય છે. સમાસમાં ના, સત્તા રૂપી અર્થ દર્શાવતો હોવાથી નાને લિંગ અને સખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાધાન્યેનાશિતા પૂર્વ શ્રુતે સામાન્યવૃત્તય ।

વિશેષ એવ પ્રકલ્પાન્ત્રાજ્ઞાણશ્ચત્રિયાદય ॥૨૬૦॥

(સમાસમા પ્રાપ્ત થયા) પહેલા મુખ્ય અર્થને પ્રાપ્ત કરનારા (અને) શબ્દના (ભારાભાવરૂપ) સામાન્ય અર્થોના વાચકે જાણના, જ્ઞાનિય વગેરે શબ્દો (અસદ્) વિશેષ રૂપે જ પહેલેથી સમજવામાં આવ્યા છે (૨૬૦)

અન્ય: (રો.) પૂર્વે સાધાન્યેવાશ્રિતાઃ શ્રુતે. સામાન્યજ્ઞાનઃ પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ (શબ્દાઃ)
તેણે એવ પ્રશ્નજા: ।

બ્રાહ્મણઃ એવા નગ્ની સમાસમાં ઉત્તર પદ વ્રહ્મણ્ણુ પ્રાધાન્ય છે એવા પદમાં પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ
નગ્ની પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ એનામાં છે તેવા સદ્વચ્ચ અર્થ તેમજ એનામાં પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ નથી
તે અસદ્વચ્ચ અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અસદ્વચ્ચ અર્થને નિષેધવાચક નગ્ની જણાવે છે.
। નગ્ની, અસત્સામાન્ય એવો અર્થ જણાવે છે અને પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ પદ અસદ્વચ્ચે અર્થ
પ્રાપ્ત છે. સામાન્ય અને વિશેષનો અહીં અભેદાન્ય છે. બીજી રીતે કહીએ તો નગ્ની
ના પ્રયોગથી પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃમાં પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃની નિરૂપણ વિશેષ અર્થ જાહેર થાય છે. આમ
સામાન્ય અને વિશેષ દર્શાવનાર પૂર્વ અને ઉત્તર પદ વચ્ચે વિશેષ ન હોવાથી પૂર્વ અને
ઉત્તર પદ વચ્ચે વિશેષપણ્ણિશાપઃનાવ કદંબી સકાય છે.

यथा गौदादिभिस्तेषामवच्छेदो विधीयते ।

असत्ताप्यतमिष्यक्तं तादात्म्यं व्यज्यते तथा ॥૨૬॥

એમ ગૌર વગેરે (વિશેષણ) વડે તે (પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ) માં (બીજાથી) વિશેષતા
તહેર કરવામાં આવે છે તેમ અસદ્વચ્ચે વિશેષમાં અભિવ્યક્ત ન થયેલું (અસત્સામાન્ય
પ્રાથેનું) તાદાત્મ્ય પણ વ્યક્ત થાય છે. (૨૬)

પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ આપતાં નગ્ની (૨.૨.૬) સૂત્ર ઉપરના શબ્દમાં ભાષ્યકાર જણાવે
કે ગૌર, દુષ્ટવાચાર: શિષ્ય, કષિષ્ઠકેશ: । એ પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ વિશેષતામાં છે. પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ
પાથે દુષ્ટક, ગૌર વગેરે શબ્દો સામાન્યરૂપે પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ વચ્ચેમાં વિશેષતા દર્શાવે છે. આ
પ્રમાણે દરેક શબ્દમાં જો અસત્સામાન્ય રૂપ અર્થ રહેશે છે તેને દર્શાવના માટે નગ્ની નો
પ્રયોગ થાય છે. નગ્ની આ અસત્સામાન્યની રૂપરૂપતા કરે છે.

यथा सत्ताभिधानाय सन्नर्थः परिकल्प्यते ।

तथा सत्ताभिधानाय निरुपाख्योऽपि कल्पते ॥૨૭॥

એમ અસ્તિત્વના અભિધાન માટે સદ્ અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે ।
તેમ, સત્તા અભિધાન માટે અસત્તાની પણ કલ્પના કરી શકાય છે. (૨૭)

અહીં બીજી પંક્તિમાં તથા સત્તાભિધાન એમ સમજવું જોઈએ. તથા સત્તાભિધાન
સમજીને તથા સત્તાભિધાન એ પ્રમાણે યોજવાની જરૂર નથી. નિરુપાખ્ય એટલે કે
નિરવરૂપ અર્થાત્ ગણત્ એવો અર્થ સમજવામાં આવતાં અસત્તા નો અર્થ પ્રાપ્ત થશે.

ગૌર: પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ । પ્રયોગમાં ગૌર: શબ્દ વિધિમાન અર્થાત્ સદ્ અર્થ દર્શાવે છે, તેથી
પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપઃ નું વિશેષણ અને તે યોગ્ય છે. પરંતુ નગ્ની ઉત્તરપદના ભાવરૂપ અર્થનું ઉન્મૂલન
કરતો હોવાથી તે ઉત્તરપદનું વિશેષણ કેવી રીતે બની શકે અને તો પછી વિશેષણવિશેષ-
ભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? સદ્ અર્થનો નિષેધ દર્શાવનારો શબ્દ તેનું વિશેષણ કેવી
રીતે બને? આવી સંકટની જવાબ રૂપે આ કારણ રજૂ કરવામાં આવી છે.

ઉચ્ચરિત શબ્દ સામાન્ય રીતે, સદૃશ અને અસદૃશ એમ બે પ્રકારનો અર્થ દર્શાવે છે. પરંતુ બાલ પદાર્થ આવો હોતો નથી. કારણ કે તે માત્ર લાવનિષ્ઠ અર્થોત્ સન્નિષ્ઠ હોય છે તેથી સન્ પ્રાદાનઃ । એવા પ્રયોગમાં સન્ નો વપરાય આવશ્યક છે, પરંતુ આવો પ્રયોગ વ્યવહારમાં થાય છે ખરો, કારણ કે પ્રાદાનઃ સ્વદૃશી લાવરૂપ અને અલાવરૂપ એવો બે પ્રકારનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો બે પ્રકારનો અર્થ ઉપચાર સત્તાથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ છે. મુખ્ય સત્તાપ્રાપ્ત અર્થ માત્ર લાવરૂપ અર્થ દર્શાવે છે, તેથી બસન્ પ્રાદાનઃ । એવા પ્રયોગમાં નગ્નો પ્રયોગ સમજી શકાશે.

હેસારાજ જણાવે છે કે હવલત્ત્વ શબ્દનો માત્ર કમળ એવો અર્થ થતો નથી. પરંતુ એનો રંગવિશેષ 'નીલ' એવો અર્થ પણ શુદ્ધિમાં હમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે અપ્રાદાનઃમાં પણ નિર્વિષય નિષેધ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી સત્તાનો નિર્વિષ ઉપચારસત્તારૂપ અર્થ તરીકે થશે. પરિણામે અપ્રાદાનઃ કે બસન્ પ્રાદાનઃ માં પૂર્વોત્તર પદો વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષભાવ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

ક્ષત્રિયાદૌ પદં છત્રા શુદ્ધિઃ સત્તાન્તરાધયા ।

જાત્યા ભિન્નાં તતઃ સત્તાં પ્રસવતામપકર્પતિ ॥૨૬૩॥

(બ્રાહ્મણસત્તારૂપી) બીજી સત્તાથી જુદા આધ્યવાણી શુદ્ધિ (પહેલાં) ક્ષત્રિય વગેરેને દર્શાવીને ત્યાર પછી, (ક્ષત્રિય) જાતિ(રૂપ સત્તા) થી જુદી પ્રત્યુત્ત (બ્રાહ્મણ સત્તાની) નિવૃત્તિ કરે છે. (૨૬૩)

નિષેધને પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થના જેવા પદાર્થનું જ્ઞાન નગ્ન સમાસમાં ફેલી રીતે થાય છે તે આ કારિકામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

કોઈક બાબત જૂલથી ખોટી સમજાવાને કારણે, અર્થોત્ નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યો કરવા, સંસ્કારપૂર્ણ આચાર હોવા, શુભ ગૌરવ પૂર્ણ હોવા, આવી રીતિ બધારે ક્ષત્રિયમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને મટિ જૂલથી પ્રાદાનઃ શબ્દ વપરાય છે. હવે અધારે જૂલ સમજાય અને આ અધ્યાત્મજુ ક્ષત્રિય છે એમ ખાતરી થાય ત્યારે અપ્રાદાનઃ એવો નગ્ન પ્રયોગ થાય છે.

અપ્રાદાનોડર્મ ક્ષત્રિયઃ । એ પ્રમાણે સમજાતાં ક્ષત્રિયમાં અધ્યાત્મજુત્વનું જ્ઞાન થાય છે. આમ અપ્રાદાનઃ એવો નગ્ન પ્રયોગ, જેમાંથી ક્ષત્રિયશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષત્રિય માટે પ્રાદાનઃ શબ્દના પ્રયોગથી, પ્રત્યુત્ત એવી પ્રાદાનઃ રૂપ સત્તાની, ક્ષત્રિયશુદ્ધિથી નિવૃત્તિ કરે છે અર્થોત્ બ્રાહ્મણરૂપ શુદ્ધિને દૂર કરે છે.

અમાય ઇતિ માત્સ્ય પ્રતિપેષે વિવક્ષિતે ।

સોપાસ્ત્વત્વમન્નામિત્ય પ્રતિપેષો ન કલ્પતે ॥૨૬૪॥

સમાસમાં અધારે અભાવમાં ભાવના નિષેધને સમજવામાં આવે છે ત્યારે ભાવપણાનો અભાવ કયાં વિના નિષેધની કલ્પના થઈ શકતી નથી. (૨૬૪)

અભાવ એવા નિર્ણયને જાહેર કરવા માટે, જાણ પદાયતો અભાવ હોવા છતાં શુદ્ધિ વડે જણાવાતા ભાવરૂપને આધારે ભાવ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. ભાવ અને અભાવ એવા બે શબ્દો સમભવ સરખા જણાય છે, એટલા માત્રથી જાણ ઉપરથી અભાવત્વ સંપન્નનું નથી તેથી અભાવ એવો નહિ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. અસદૃશ્ય અર્થ અર્થાત્ અસ્માદૃશ્ય પદાર્થમાં પ્રાપ્તિને કારણે આવતત્વનો આરોપ થતાં શ્રાન્તિ દૂર કરવા અભાવ એવો નહિ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

अनेकधर्मवचनाः शब्दा सङ्गमिधाचिनः ।

एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपाः स्वभावतः ॥૨૬૫॥

અનેક શુદ્ધોના વાચક અને તે (શુદ્ધો)નો સમૂહ દર્શાવતા શબ્દો સરખા રૂપ-વાળા હોઈ, તેમના અવયવોમાં (પણ) સ્વાભાવિકપણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૬૫)

નમ્ (૨૨૬) સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાંના શબ્દો સર્વે દમે શબ્દાઃ શુભસમુદાયે વર્તન્તે વ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્ય શૂદ્ર इति । માં પ્રાપ્ત થતા વિચારને આ કારિકામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

શુભસમુદાય એટલે જાતિ, શુભ, ક્રિયા, વગેરેના ધર્મો અને તેમના સમૂહો. તપ, ધૃત, ચોનિ, એવા ધર્મો શુદ્ધોનો સમૂહ દર્શાવતા વ્રાહ્મણઃ શબ્દ તપ અને ધૃત વિનાના પરંતુ બ્રાહ્મણ યોગિનિમાં જન્મેલાને અર્થાત્ શુદ્ધોના સમૂહમાંથી એક શુભ ધરાવનાર વ્યક્તિને પણ લાગૂ પડે છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ જાતિમાં જન્મ નહિ પામેલ પરંતુ, વિદ્યા, વિનય વગેરે શુદ્ધોના સમુદાયમાંથી કેટલાક શુભવાળા ક્ષત્રિયને માટે બ્રાહ્મણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ. શબ્દમાંના બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રાહ્મણત્વના અનુક શુદ્ધો દર્શાવે છે. નહિ જણાવે છે કે બ્રાહ્મણત્વના બીજા શુદ્ધોનો તેમાં અભાવ છે.

यथैकदेशकरणान् कृत् इत्यभिधीयते ।

अमृतइचेति सङ्गतः स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥૨૬૬॥

જેમ કોઈ કાર્યના એક ભાગને કરવામાં આવતાં કરેલું, એમ (કરેલું અને નહિ કરેલું એવો) શબ્દસમૂહ વપરાય છે તેમ અબ્રાહ્મણ શબ્દની પણ એવી સ્થિતિ છે. (૨૬૬)

જેમ જ્ઞાતૃત્વઃ । માં કોઈ કાર્યનો ઘણો ભાગ પૂર્ણ કર્યો હોય અને કોઈક બાકી હોય તો પણ જ્ઞાતૃ વપરાય છે અને કોઈક કાર્યનો ઘણો ભાગ પૂરો ન થયો હોય તો પણ જ્ઞાતૃ વપરાય ॥ તેમ તપઃ, ધૃત, ચોનિ, વગેરે શુભસમુદાયમાંથી કેટલાક શુદ્ધો સરખા હોય તો વ્રાહ્મણઃ શબ્દ ક્ષત્રિય માટે વપરાય છે. આમ બ્રાહ્મણત્વનો ક્ષત્રિય ઉપર આરોપ થાય છે.

બ્રાહ્મણોઽબ્રાહ્મણસ્તસ્માદુપન્યાસાત્સંજ્યતે ।

અકુરો વા કૃતાસદ્વાદવિશિષ્ટં કૃતાકૃતાત્ ॥૨૬૭॥

આ જાખત સ્વીકારવામાં આવતાં એક જ વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ કહેવાયે પરંતુ આ (અબ્રાહ્મણ) સમાસ કૃતાકૃત સમાસથી જુદો નથી, કારણકે અકૃત ને માટે પણ કૃત શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. (૨૬૭)

પહેલી પંક્તિમાં દશોવેત્રી સંકાનું ખીજમાં નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભતિ, વિદ્વતા, તપ વગેરે ગુણસમુદાયને કારણે જ્યે બ્રાહ્મણઃ । એવો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ આવા ગુણસમુદાયમાંથી કેટલાક ગુણો ન હોય તો પણ તેને માટે જ્યે અબ્રાહ્મણઃ એવો પ્રયોગ થાય છે. આમ આ રીતે વિરોધ થયો.

આ વિરોધનો પરિહાર વૃત્તાકૃત સમાસના ઉદાહરણ ઉપરથી થશે. જ્યારે કાંઈક થયું ન હોય પરંતુ કરવા માટેનાં બધાં સાધનો હાજર હોય અને કાર્ય થઈ શકે તેમ હોય ત્યારે તેને માટે કૃત શબ્દ વપરાય છે. એ પ્રમાણે તપ, વિદ્યા વગેરે બ્રાહ્મણના ગુણોને કારણે નિહાળીને ત્યાં જ્યારે બ્રાહ્મણત્વની સંભાવના થાય ત્યારે જ્યે બ્રાહ્મણઃ એવો પ્રયોગ શક્ય અને છે. પરંતુ નિરોધવાચક નમ્ વડે સુખ્યાર્થ બ્રાહ્મણની નિવૃત્તિ કરવામાં આવે છે અને તેથી અબ્રાહ્મણઃ એવો પ્રયોગ અસાધ્ય અને છે.

અમુલ્યસંભવે તન્ન મુલ્યાય વિનિવૃત્તયે ।

શાસ્ત્રાન્વાહ્યાનસમયે નન્ પ્રયુક્તો વિશેષકઃ ॥૨૬૮॥

ગૌણાર્થનો સંભવ હોય ત્યારે સુખ્યાર્થની નિવૃત્તિ માટે શાસ્ત્ર દ્વારા સ્પષ્ટતા કરતી વખતે પ્રયોજાયેલો નન્ વિશેષણરૂપ અને છે. (૨૬૮)

અબ્રાહ્મણઃ જનમ્ । એવા પ્રયોગમાં ગૌણાર્થ બ્રાહ્મણત્વનો કાર્ત્વિયર્થ સંભવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખ્યાર્થ મનાયેલા બ્રાહ્મણત્વની નિવૃત્તિ માટે અબ્રાહ્મણઃ પ્રયોગમાં જે નન્ વપરાય છે તે વક્તાના આશયને સ્પષ્ટ કરે છે તેથી તે ઉત્તરપદ બ્રાહ્મણઃનું વિશેષણ અને છે.

પદાર્થાનુવચાતેન દૃશ્યતેઽન્યવિશેષણમ્ ।

અય જાતિમતોઽર્થસ્ય કઞ્ચિદ્ ધર્મો નિવર્તિત્ ॥૨૬૯॥

ખીલના વિશેષણરૂપે રહેલું પદ, (વિશેષણરૂપ) પદના અર્થની નિવૃત્તિ કયો વિના પ્રવૃત્ત થતું દેખાય છે. તેથી (અબ્રાહ્મણઃમાં) ભતિવાચક શબ્દના અર્થનો કાર્ત્વિયર્થ નિવૃત્ત અને છે. (૨૬૯)

નન્ સમાસમાં ઉત્તરપદનો અર્થ પ્રમાન હોય છે એવા પદની ચર્ચા કરતાં બાળ્યકાર

જણાવે છે કે અત્રાહ્મણયાવચ્ચેત્યુક્તે બ્રાહ્મણમાવચ્ચાનવનં પ્રાપ્નોતિ । બ્રાહ્મણકારના આશયને આ કારિકામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજપુરુષઃ । પદમાં રાજન્ વિશેષજ્ઞ, પુરુષઃ એવા વિશેષ્યની નિવૃત્તિ કરતું નથી. અત્રાહ્મણઃ એવા નગ્ન સંભાસમાં નગ્ન, ઉત્તરપદ બ્રાહ્મણઃની નિવૃત્તિ કરતું હોવાથી નિરર્થક બને છે. પરિણામે અત્રાહ્મણમાનવ । એમ સંભળવામાં આવતાં બ્રાહ્મણને લાવવામાં આવે છે. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી. અત્રાહ્મણઃપદમાં બ્રાહ્મણ ભૂતિ એવો અર્થ દર્શાવનાર બ્રાહ્મણ શબ્દમાં પ્રારંભ થનાર શુદ્ધસમુદાયમાંથી કેટલાકની જ નિવૃત્તિ નગ્ન કરે છે. બીજા શ્રેણી અર્થમાં ધર્મી તો રહે છે જ. આ પ્રમાણે નગ્ન ઉત્તર પદનું વિશેષણ બની શકશે.

અવદ્યં બ્રાહ્મણે કક્ષિત્ ક્ષયિત્ ધર્મો ન વિયતે ।

વિશેષાવચ્ચનાત્ તત્ર નચઃ ક્રુતિરનર્થિકા ॥૨૭૦॥

(દરેક) બ્રાહ્મણમાં ક્યાંક કોઈક ધર્મ તો હોતો (જ) નથી. તેથી (અત્રાહ્મણઃ એવા સંભાસમાં) કશો વિશેષ દર્શાવાતો ન હોવાથી નગ્ન શબ્દ અનર્થક છે. (૨૭૦)

ઉપરની કારિકામાંના વિચારને સ્વીકારીએ તો પશુ નાગ-નું જીવજીવિ નિરર્થક છે એમ આ કારિકા જણાવે છે. કોઈ પશુ બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણપણા બધા શ્રેણી હોતા નથી, તેથી શુદ્ધસમુદાયમાંના એક બે શ્રેણીની કાજરી હોય તો પશુ બ્રાહ્મણઃ શબ્દ વપરાય છે. આથી બ્રાહ્મણ શબ્દને પ્રદેશવૃત્તિ અથવા અવધવૃત્તિ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ્યત્વના બધા શ્રેણી ન હોય છતાં માત્ર ભૂતિને કારણે પશુ બ્રાહ્મણ મટિ બ્રાહ્મણ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અત્રાહ્મણઃ એમ નગ્નનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો પશુ બ્રાહ્મણઃ શબ્દ અવધવૃત્તિ જ રહે છે. તેથી નગ્ન અનર્થક છે એમ બ્રાહ્મણારણ્ય કથન છે.

અવિક્ષિપ્તસ્ય પર્યાયો નમ્નયિશ્ચિપ્તઃ પ્રસજ્યતે ।

અન્ધાવ્યાનાદિ સાધુત્વમેર્થમૂતે પ્રતીયતે ॥૨૭૧॥

નગ્ન થી જોડાયેલો (અત્રાહ્મણઃશબ્દ નગ્નથી) નહિ જોડાયેલો (બ્રાહ્મણ શબ્દ)નો પર્યાય બને છે. આમ થતાં (શાસ્ત્ર વડે) અન્ધાવ્યાનાદિ દ્વારા જ (બ્રાહ્મણઃ શબ્દનું) સાધુત્વ સમજવામાં આવે છે. (૨૭૧)

પદાર્થાનુપજાતેન યશઃપત્ર વિશેષનમ્ ।

ઉપચારસત્તોડર્થસ્ય સાવસ્થા લોત્યતે નચઃ ॥૨૭૨॥

વિશેષજ્ઞ (પદ) (વિશેષ્ય) પદના અર્થની નિવૃત્તિ કયો વિના પ્રવૃત્ત થાય છે, છતાં (અત્રાહ્મણઃ સંભાસમાં) આરોપિત સત્તારૂપ અર્થ દર્શાવતા તે (બ્રાહ્મણઃ શબ્દ)ની તે અવસ્થા નગ્ન વડે વ્યક્ત થાય છે. (૨૭૨)

ઉપરની બે કારિકાઓમાં રજૂ કરવામાં આવેલી મુરકેલીઓનું નિવારણ આ કારિકા દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજપુરુષઃ । એવા સંભાસમાં રાજા એવું વિશેષ્ય પદ પુરુષ એવા

વિશેષ પદની નિવૃત્તિ કરતું નથી. તેથી સામાન્ય રીતે એમ સમજવામાં આવે છે કે ઉત્તર પદ જાણના ની નિવૃત્તિ કરનાર નગ્ન, વિશેષજ્ઞ બની શકે નહિ.

છતાં પણ જાણના સમાસમાં ક્ષિતિયમાં આરોપિત થતી પ્રાજ્ઞાવરૂપ અર્થની ગૌણાવરૂપ નગ્ન વડે બદલવાય છે. તેથી અજ્ઞાણના પદમાં નગ્ન ઉત્તરપદની નિવૃત્તિ કરતો ન હોવાથી તેનું વિશેષજ્ઞ બનવું જ.

વિશેષ્યેષુ યથાભૂતઃ પદાર્થઃ સમયસ્થિતઃ ।

તથાભૂતે તથામાથો ગમ્યતે મેદદેતુમિઃ ॥૨૭૩॥

વિશેષ્યોમાં જે પ્રકારે (વિશેષજ્ઞ) પદાર્થ બરાબર રહેલો છે તે પ્રકારે તેજ (વિશેષજ્ઞવિશિષ્ટત્વ) બીજાની બ્યાવૃત્તિના કારણરૂપ ((વિશેષજ્ઞપદો) વડે સમજાય છે. (૨૭૩)

રાજપુરુષઃ, નીલોત્પલમ્, વગેરે સમાસોમાં રાજ અને નીલ એવાં વિશેષજ્ઞ પદોના સાન્નિધ્યથી ચોક્કસ બધિત અને ચોક્કસ રંગનું કથન સમજવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે નગ્ન સમાસમાં પણ જાણના પદમાં જાણના પદનો અર્થ ક્ષિતિયમાં આરોપવામાં આવે છે. આવે આરોપ ઉપચારજુદિયો કરવામાં આવે છે. તેથી નગ્ન ને વિશેષજ્ઞ કહી શકાશે. એટલા માટે બાબમાં પણ કહ્યું છે કે બહેન રાજપુરુષમાનવ કુતુસ્તે પુરુષમાત્રસ્ય માનવનં કલ્પાન્મ ભવતિ । અસ્ત્યત્ર વિશેષઃ । રાજા વિશેષઃ પ્રયુગ્યતે । તેન વિશિષ્ટસ્ય માનવનં ભવતિ । શ્લોકિ વર્દિનમ્ વિશેષઃ પ્રયુગ્યતે । તેવ ચત્વિશ્વિષ્ટસ્ય માનવનં ભવિષ્યતિ ।

નિષ્કૌડવયસ્તસ્મિન્પદાર્થે ધર્તતે કયમ્ ।

નાનિમિત્તા હિ સ્પર્શસ્ય પ્રવૃત્તિરુપપચતે ॥૨૭૪॥

તે (અવયવ)પદાર્થની નિવૃત્તિ કય તે અવયવ(વાચક પ્રાજ્ઞા) સબ્દ કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરશે ? કારણ કે પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત વિનાની અબદની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૨૭૪)

ઉપચારરૂપ નગ્નને નહિ જાણનાર મૂઝશે કે નગ્ન વિશિષ્ટ ઉત્તર પદનો પ્રાજ્ઞાજ્ઞ એવો અર્થ તે કયો નગ્ન ? જ્ઞાના જવાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં મુખ્ય અર્થ પ્રાજ્ઞાજ્ઞત્વની નિવૃત્તિ છે એવો ક્ષિતિય વગેરે અર્થ દર્શાવતો નગ્ન તે છે. (કઃ પુનાતી) । નિવૃત્તિસાર્થકઃ । મહાભાષ્ય)

આ શરિડામાં એક વિશેષ શંકા ઉદ્ભવવામાં આવી છે.

અબદનો અર્થ માત્ર જુદિ વડે કદમવામાં આવતો હોય ત્યારે પણ જાણ એવા કોઈક પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ઉપર જ તે આધાર રાખે છે.

જાણ અસ્તિત્વ અને જુદિનિષ્ઠ કદમના વચ્ચે જાણે સમજવામાં આવતાં પણ અબદના અર્થની જાણ સત્તા પ્રાપ્ત થશે. હવે બે પ્રાજ્ઞાજ્ઞ સબ્દ તેના ગુણસમુદાયમાં

કોઈ એક ગુણ દર્શાવતો હોય તો તેને કોઈ પણ નિમિત્ત વિના ક્ષત્રિય શબ્દમા પ્રવૃત્ત થતો કેવી રીતે દર્શાવી શકામ ? અને આ રીતે નગ્ન શુદ્ધિ વડે કલ્પવામાં આવેલી અવસ્થા વ્યક્ત કરે છે એમ પણ કેવી રીતે કહેવાશે ?

આરાત્તદ્વવદેકસ્ય ચિરુદ્વેડ્યે સ્યમાવત. ।

શબ્દસ્ય ચૃતિર્યદ્યસ્તિ નચ. શ્રુતિરનર્થિકા ॥ ૨૭૫॥

આરાત્ (દ્વરથી) શબ્દની જેમ, એક જ (વાહણ.) શબ્દનો તેના સ્વભાવને કારણે વિરુદ્ધ અર્થમાં પ્રયોગ થતો હોય તો નહીંનો ઉપયોગ અનર્થક ગણશે. (૨૭૫)

આરાત્ શબ્દનો, દૂર અને પાછેલું એમ બે પ્રકારનો અર્થ સમજવામાં આવે છે તેમ, વાહણઃ શબ્દમાથી પ્રાપ્ત થતો અને પ્રાપ્તશુદ્ધિ વિનાનો ક્ષત્રિય એવા બે વિરુદ્ધ અર્થો પ્રાપ્ત થતા હોય તો પ્રાપ્તશુદ્ધિ શબ્દમાથી ક્ષત્રિય એવો અર્થ પ્રાપ્ત થશે તો પછી નગ્નનો ઉપયોગ જ ન હોય તો નગ્ન સમાસનું વિધાન શા માટે કરવું ? ભાષ્યકાર પણ જણાવે છે કે યદિ સ્વાભાવિકી નિશ્ચિતિ કિંન્મ શ્રુત્યમાન કરોતિ ।

અથ સ્વભાવો વચનાદન્યાસ્યેયત્વમર્હતિ ।

તદ્વાચ્યમપ્રસિદ્ધત્યાન્નગ્રાહ્યો વિનિવર્ત્યતે ॥૨૭૬॥

હવે જો સ્વાભાવિક અર્થસ્વભાવને પણ (સૂત્ર)વચન દ્વારા સ્પષ્ટ કરવાનો હોય તો તે (અર્થસ્વભાવ) અજ્ઞીતો ન હોવાથી નહીં વડે અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ જાહેર કરવું જોઈએ. (૨૭૬)

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે ભવ વાચનિકી । તદ્ વચ્ચન્ય નન્ પ્રવુવમાન, પદાર્થ નિવર્તયતિ । આ વાતને આઠી સમજવામાં આવી છે,

જો પ્રાપ્તશુદ્ધિ શબ્દનો અર્થ દર્શાવતો સ્વભાવ પ્રાપ્તશુદ્ધિ અને ક્ષત્રિય એવા બે અર્થો દર્શાવતો હોય તો નગ્ન વડે પ્રસિદ્ધ અર્થની નિશ્ચિતિ થાય છે એમ સૂત્રવચન વડે જણાવવું જોઈએ.

હવે જો પ્રયોગો વડે એવા અર્થસ્વભાવને સમજવામાં આવે કે પદ્ય શબ્દો, ખીલ શબ્દોની મદદ વિના પણ કેટલીક વાર વિરુદ્ધ અર્થ દર્શાવી શકે છે, તો પણ નગ્નની અપેક્ષા રહેશે નહિ.

યદ્યપ્યુભયવૃત્તિત્વ પ્રધાન તુ પ્રતીયતે ।

પ્રયત્ન ગમ્યતે શુદ્ધે તદ્યેડ્યિ ન તિઠતૌ ॥૨૭૭॥

(શબ્દ) બન્ને અર્થો દર્શાવતો હોય છતાં પણ (તેનો) મુખ્ય અર્થ જ સમજવામાં આવે છે. સ્થા ગાં ગમનનો અર્થ હોવા છતાં, માત્ર તે પ્રાપ્તમાથી તે અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૭૭)

શબ્દના ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક એવા બે અર્થો સંભવે છે. અગ્રાણ્યઃ પદમાં બ્રાહ્મણ શબ્દના બે અર્થો હોવા છતાં તેનો બ્રાહ્મણ એવો મુખ્ય અર્થ જ સમજવામાં આવે છે. સ્થા ધાતુમાં ગમનનો અર્થ છે છતાં પ્ર શબ્દ તેની આગળ મૂકવા વિના પ્રસ્થાન અર્થોત્ત મમનનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શબ્દમાંથી ક્ષત્રિય એવો અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં નગ્નતા પ્રયોગ વિના ક્ષત્રિય અર્થ દર્શાવી શકતો નથી.

કિમર્થમતયામૂતે સતિ મુખ્યાર્યસંભવે ।

ભેદે દ્રાક્ષણશ્ચન્દસ્ય ધૃત્તિરમ્યુષગમ્યતે ॥૨૭૮॥

જો (બ્રાહ્મણ એવો) મુખ્ય અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તેવા અર્થના અભાવવાળા અને તેનાથી જુદા (ક્ષત્રિય) અર્થમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ શા માટે વાપરવામાં આવે છે ? (૨૭૮)

અયં વદ્યર્થે યત્તસ્મિન્ ક્ષત્રિયાદૌ ન વિયતે ।

इति तद्वचनः शब्दः प्रत्ययाय प्रयुज्यते ॥૨૭૯॥

બ્રાહ્મણ શબ્દનો આવો અર્થ આ ક્ષત્રિય વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો નથી એવી સમજણને માટે તેનો વાચક (બ્રાહ્મણ) શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. (૨૭૯)

અજ્ઞાનને કારણે અથવા ખોટા ઉપદેશને લીધે બ્રાહ્મણ શબ્દ ક્ષત્રિય માટે વાપરવામાં આવે છે. પવિત્ર આહારવાળા, ભૌર વર્ણવાળા, પિંચલ કેસ પુણ્યને ભેઈંને આ બ્રાહ્મણ છે એમ અપણે જાણીએ છીએ. પાછળથી જ્ઞાન થાય છે કે તે બ્રાહ્મણ નથી. પરંતુ અબ્રાહ્મણ છે. આવી રીતે જ્ઞાનિને કારણે આ બ્રાહ્મણ છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે.

દુષ્ટેરિપવતાં પ્રાપ્તે શબ્દાદયે પ્રસીયતે ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रुत्या ह्यथોऽनुषङ्ग्यते ॥૨૮૦॥

અર્થ જપાને છુદ્ધિનો વિષય બને છે ત્યારે શબ્દમાંથી જ (ભાવરૂપ) પ્રવૃત્તિ અને (અભાવરૂપ) નિવૃત્તિ સમજવામાં આવે છે, કારણ કે શબ્દ સાથે જ અર્થ જોડાય છે. (૨૮૦)

શબ્દોમાંથી ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ અર્થ બને તેને કારણે તેવા અર્થની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. નીલોત્પલમૂળાં ભાવરૂપ અર્થ છે. અગ્રાણ્યમાં અભાવરૂપ અર્થ છે. આમ શબ્દ પ્રવૃત્તિરૂપ અથવા નિવૃત્તિરૂપ અર્થનો વિષેયક બને છે.

असम्यगुपदेशाद् वा निमित्तान् सशयस्य वा ।

शब्दप्रवृत्तिर्न त्वस्ति लोप्टादिषु विपर्ययान् ॥૨૮૧॥

અગ્રેણ્ય ઉપદેશને કારણે અથવા શંકાના કોઈ કારણને લીધે શબ્દની ખોટા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટીના ઢેફા વગેરેમાં વિરુદ્ધ સ્થિતિ હોવાથી આવી અર્થપ્રવૃત્તિ થતી નથી. (૨૮૧)

બ્રાહ્મણનાં તપ, વિદ્યા, આચારશુદ્ધિ વગેરે શુભો દૃષ્ટિયમાં પ્રાપ્ત થતાં, તેમના સાદરપને લીધે અર્થાત્ કાંઈક કારણને લીધે દૃષ્ટિય માટે બ્રાહ્મણ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ અત્યંત નિસદસ જોવાં માટેનાં ઢેહાં માટે બ્રાહ્મણ શબ્દ કોઈ વાપરતું નથી. તેથી અગ્રાજ્ઞાન; શબ્દથી બ્રાહ્મણ જેવા દૃષ્ટિયનું યોગ થાય છે.

વૃષાદિન્યો મુખ્યચ્છેલોષ્વજ હલઃ । (૩.૧.૧૨, અશૂતતદ્દશાવ અર્થ સમજાતો હોય ત્યારે જેને ચિવ પ્રત્યય લાગે છે તેવા વૃષ, જીવ વગેરે પ્રાતિપદિકાને મૂકવાનું અર્થમાં ક્યદ્ પ્રત્યય લાગે છે અને તે પ્રાતિપદિકાને અંતે આવતા વ્યંજનનો લોપ થાય છે) મૂત્ર ઉપરના વાર્તિક લાધિ વચનમાળ્યાત્ । ઉપરના લાભમાં જણાવ્યું છે કે મૂત્ર અથવા દશ શબ્દથી જોડાયેલો શબ્દ પોતાના અર્થથી જુદા અને પોતાના અર્થના જેવા પદાર્થને જણાવે છે, કારણ કે વ્યવહારપ્રયોગમાં આવેા જ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. અગ્રાજ્ઞાન-માનવો પ્રયોગથી બ્રાહ્મણથી જુદા પરંતુ બ્રાહ્મણ જેવા દૃષ્ટિયનો ભોગ થાય છે. અગ્રાજ્ઞાન-માનવ । કહેતાં કોઈ ઢેહું લાવતું નથી.

હવે અગ્રાજ્ઞાન: જેવા નગ્ન સમાસમાં બ્રાહ્મણ જેવો મુખ્ય અર્થ દૃષ્ટિય અર્થની નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી બ્રાહ્મણવાના નિબંધનું અધિકરણ અનેક દૃષ્ટિય અર્થ અગ્રાજ્ઞાનમાનવ । જેવા પ્રયોગમાં ક્રિયાના સાધનરૂપ બને છે.

નગ્ન સમાસ માત્ર પ્રતિષેધની સમાપ્તિ દર્શાવતો હોવાથી અગ્રાજ્ઞાન: સમાસમાં કારકના અર્થનો ભોધ થશે નહિ. તેથી એમ સમજવું જોઈએ કે મૂત્ર નું કાપ દૃષ્ટિયમાં અપેક્ષિત બનેલા બ્રાહ્મણવાનો નિબંધ કરવાતું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ઉત્તરપદના અર્થના જેવા અર્થનો ભોધ કરાવવાનું છે.

જાનેકમાદસઃ इति प्राधान्ये सति सिध्यति ।

सापेक्षत्वं प्रधानतामेवं युक्तं त्वतन्विषौ ॥२८२॥

બીજા પદનો અર્થ મુખ્ય હોય ત્યારે જાનેકમાદ, અસઃ એવાં શબ્દોનો સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્વ અને તત્વ પ્રત્યયોના વિધાન અંગે પ્રધાન પદનું જ સાપેક્ષ-ત્વ યોગ્ય ઠરશે. (૨૮૨)

નગ્ન સમાસમાં ઉત્તર પદનો અર્થ પ્રધાન છે એ પદા યોગ્ય કરે છે. તે પક્ષ અંગે એક બીજા બાબત પણ વધારામાં પ્રાપ્ત થશે. અનેક પ્રયોગમાં વધુ એવા ઉત્તર પદને પ્રધાન સમજવામાં આવે તો જ તેને આશયે રહેલ સંખ્યા અર્થાત્ એકવચન સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત તેનું સર્વનામત્વ પણ સિદ્ધ થશે તેથી બેકક્ષ્યાત્ જેવાં શબ્દોનો યોગ્ય બને છે. ઉત્તરપદના અર્થને મુખ્ય સમજવામાં આવતાં ત્વદાદીયમઃ । (૭.૨.૧૦૨, ત્વદાદિ જગ્નમાતા હેદ્યા વર્જને, પદ્મી વિચક્ષિત પ્રત્યય આવતાં, જ આદેશ થાય છે) મૂત્ર પ્રમાણે ભવઃ વગેરે રૂપો પણ સિદ્ધ થશે.

તત્ત્વ માલત્યત્ત્વો । (૫૧૧૧૬, તેનો ભાવ એવા અર્થમાં પ્રાતિપદિકને ત્વ અને તત્ત્વ પ્રત્યયો લાગે છે) ઉપરના વાર્તિક ત્વતત્ત્વમા નજી સમાચ પૂર્વવિપ્રતિષ્ઠિત ત્વત્ત્વો સ્વર વિદ્યર્થામ્ । ઉપરના ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્વ અને તત્ત્વ ની અપેક્ષાએ નહીં તત્ત્વરૂપ સમાસ, પૂર્વવિપ્રતિષ્ઠેષને કારણે, પ્રથમ કરવો જોઈએ રીતે કહીએ તો ન વ્રાહ્મણ સ્વ માલ । નો નહીં તત્ત્વરૂપ સમાસ કરવો હોય તો ન અને વ્રાહ્મણ નો સમાસ બ્રાહ્મણ પહેલા કરવો, અને ત્યાર પછી તેને ત્વ પ્રત્યય લગાડવો આમ કરવાની જરૂર થી ૨ વાર્તિકકારના શબ્દો સ્વરસિદ્ધયર્થમ્ । ને અમળવતા ભાષ્યકાર જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ એવો નહીં તત્ત્વરૂપ પહેલા કરવામાં આવતા, પહેલો જ, પૂર્વપદ પ્રતિસંવરના નિયમને કારણે ઉદ્ભવ થશે, પરંતુ પછી સનાશે સ્વર પ્રગળ હોવાથી ત્વ પ્રત્યય લગાડવા પછી તેમાંના જ પ્રત્યયને ઉદ્ભવ થશે, આક્રીંદા બધા સ્વરો અનુદાત્ત યતા બ્રાહ્મણત્વમ્ એવો અનુદાત્ત થશે જો ત્વ અને તત્ત્વ નહીં જનતા પહેલા લાગે તો આથી વિપરીત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે

एकस्य च प्रधानत्वात् तद्विशेषणसन्निधौ ।

प्रधानधर्माद्व्यापृत्तिरतो न वचनान्तरम् ॥૨૮૩॥

(અનેક સમાસમાં) એક પદ મુખ્ય હોવાથી તેના વિશેષણ (નહીં)ની હોજરીમાં (એકવચન રૂપી) મુખ્ય ધર્મની નિવૃત્તિ થતી નથી અને તેથી અનેક મા બીજી કોઈ વચન થશે નહિ (૨૮૩)

प्रधानमत्र मेघावादेधर्था विहितो नञ् ।

हित्वा स्वधर्मान् वर्तन्ते द्वयादयोऽन्येकता गता ॥૨૮૪॥

આહી (અનેક સમાસમાં) નહીં પડે વિશેષિત બનેલા એક, એવો અર્થ વિશેષ્ય હોવાથી મુખ્ય ■ એકત્વને ખાતેલા દ્વિ વગેરે પોતાના દ્વિત્વ વગેરે લક્ષણોનો ત્યાગ કરીને રહે છે (૨૮૪)

એકત્વ સંપવનો જેમાં આરોપ થયો છે એવી દિ, જહુ વગેરે સંખ્યાઓ અનેક સમાસનો અર્થ છે હવે અનેક મા નહીં એકની નિર્ણય કરતો હોય તો એકવચન નહિ પરંતુ અનેક, અનેક, જેવા સમાસપ્રયોગો થવા જોઈએ આવી સંખ્યા જવાનમાં આ કારિકામાં જણાવવામાં આવે છે કે દ્વિત્વ, જહુત્વ વગેરે સંખ્યાઓ એકવચી વિશેષિત નથી છે વિશેષ્ય બનેલી તે સંખ્યાઓ તેમના દિ, જહુ વગેરે ધર્મોનો ત્યાગ કરે છે તેથી અનેક એકવચનસમાસ થશે

ब्राह्मणस्य यथापन्ना नञ्पुक्ता क्षत्रियादय ।

द्वित्वादियु तथैकत्वं नञ्योगादुपचर्यते ॥૨૮૫॥

નહીં (રૂપ પ્રતિષ્ઠેષ)થી બેડાયેલા ક્ષત્રિય વગેરે જેમ બ્રાહ્મણત્વના આરોપને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ નહીં સાથે બેડાવાથી દ્વિત્વ વગેરેમાં એકત્વનો આરોપ કરવામાં આવે છે (૨૮૫)

एकवयोगमासात् हा धर्मं प्रतिपिष्यते ।

द्वयादिभ्यस्तेषु तच्छब्दो वर्तते ब्राह्मणादिरत् ॥२८६॥

હિ વગેરેમા એકત્વરૂપ (અર્થ)ને પ્રાપ્ત કરીને તે, (એકત્વરૂપ) ધર્મ^૧ । દ્વ વગેરેમાથી નિવૃત્ત બને છે (સત્તાદ્વાજ સમાસમા) બ્રાહ્મણ શબ્દની જેમ તે (એક) શબ્દ, તે (દ્વિ વગેરે) ને બદલે પ્રયોગમા પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૮૬)

હિ, શુ વગેરેમા માન આનિતે કારણે આશંકિત બનેદ એકત્વનો નગ્ન પડે નિષેધ થાય છે પરંતુ એક એવા પ્રયોગનો નિષેધ કરવામા આવતો નથી એ એક શબ્દ ન હોય તો હિ વગેરેમા એકત્વનો આશંક ન થાય અને તો પછી નગ્ન શેનો બાધ કરશે ?

आविष्टसंख्यो वाक्येऽसौ यथा दृष्टादौ प्रयुज्यते ।

वृत्तौ तस्य प्रयान्तवारसा संख्या न निरर्तते ॥२८७॥

વાક્યમા ચોક્તમ સંખ્યારૂપ અર્થને દર્શાવતો આ એક શબ્દ, જેમ દ્વિ વગેરે (સંખ્યાઓ) દર્શાવવા ચોક્ત્ય છે તેમ સમાસમા પણ તે સુખ્ય હોવાથી (તેનો) તે (એકત્વ) સંખ્યાનો ત્યાગ થતો નથી (૨૮૭)

प्रतिषेधो यथाभूतस्तथाभूतोऽनुपप्यते ।

वचनान्तरयोगे हि न सोऽर्थं प्रतिपिष्यते ॥२८८॥

નિષેધ પાગનાર (ઉત્તરપદ એકનો અર્થ) જેવો (એકવચનવાગો) હોય છે તેવો જ તે (નગ્ન) સાથે જોડાય છે બીજા વચન સાથે તેને જોડવામા આવે તો તેના (તે એકત્વરૂપ) અર્થનો (સમાસમા) નિષેધ થશે નહિ (૨૮૮)

પ્રતિષેધવિપરીતી રૂપના કરવા માટે અસદ્ અર્થવાળુ ઉત્તર પદ પ્રયોગ્ય છે અર્થાત્ પ્રતિષેધ અર્થ જે વચનમા હોય તે જ વચનવાળુ પદ નગ્ન સાથે જોડાય છે.

અનેક સમાસમા હિ, શુ વગેરેમા એકવચનનો નિષેધ સમજાવવાનો છે તેથી એકવચનવાળા ઉત્તર પદને જ નગ્ન સમાસમા આવે છે એ ત્યા દિવચન કે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામા આવે તો જેનો નિષેધ કરવાનો છે તે પદાવગી રૂપ સમજાયુ પ્રાપ્ત થશે નહિ

अनुकूल इति कृष्णादिर्यथार्थं समतीयते ।

संख्यानन्तरं तथानेक इत्यत्राप्यभिधीयते ॥२८९॥

જેમ અનુકુલ શબ્દમાયી કાણુ વગેરે અર્થ સમજાય છે તેમ અનેકમાથી બીજી સંખ્યાઓ બચાવવામા આવે છે, (૨૮૯)

આ કારિકાથી સ્પષ્ટ કરીને કારિય ૨૮૬ સુધીમા અનેક સમાસમા નિષેધ અંગે પ્રસન્નપ્રતિષેધ અને ખર્જુદાસ એના ૧૧ પદોનો વિચાર કરવામા આવશે

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે અનેક મા એકના પ્રતિષેધ વડે ઘણી જામતોનો ખ્યાલ ઠેવી રીતે આવશે (જમ પુનરસ્થ પ્રતિષેધે વૃદ્ધા સમન્વય ઇયાત્ ૧) એક સમુદ્ધ એ બહુવચન દર્શાવતો હોય તો બહુવચન વપરાશે. કવે અનેક નો અર્થ 'એકત્વના પ્રતિષેધ' એટલો જ કરવાનો હોય તો અનેક, જમ ભાગ્ય ૧ એવા પ્રયોગ વડે ઘણા માણસોના અગમનને ખ્યાલ નહિ આવે.

પૂર્વપક્ષની દૃષ્ટિય છે કે ઉત્તરપક્ષના અર્થને પ્રમાણ સમજવા માટે નગ-ને પ્રસન્નપ્રતિ-ષેધ રૂપે સમજવો. જોઈએ આ રીતે અનેક જમ ભાગ્ય. ૧ નો અર્થ એક વ્યક્તિ આવી નથી (એક જમ, જ ભાગ્ય. ૧) એવો યશે

પરંતુ પ્રસન્નપ્રતિષેધ રૂપે નગ-ને સમજવામાં આવતા 'એક વ્યક્તિ આવી નથી' એવા વચનમાંથી કશું પ્રાપ્ત થતું નથી

આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે નગ-ને પ્રયુદ્ધાસ રૂપે સમજવો, જેથી અનેક, જમ ભાગ્ય ૧ નો પ્રાપ્તિરૂપ અર્થ, ' એક નહિ એવી વ્યક્તિઓ આવી છે' થશે અહી પ્રાપ્તિનો નિષેધ થશે, અપ્રાપ્તિનો નહિ.

પયુદ્ધાસ સમજવામાં આવતાં અણુવળ પદમાં શુક્રમની નિવૃત્તિરૂપ રૂ'ણુ વગેરે અર્થ અચોક્કસ રૂપે પ્રગ- થશે એ પ્રમાણે અનેક મા એકના નિવૃત્તિથી દિ, બહુ વગેરે અચોક્કસ સ ખ્યાલો પ્રાપ્ત થશે

ક્રિયાપ્રસન્નાત્તર્વેપુ કર્મસ્વજ્ઞીકૃતેપુ ચ ।

एकस्मिन् प्रतिषिद्धेऽपि प्राप्तमन्यत् प्रतीयते ॥२९०॥

ક્રિયા સાથેના સખ-ધને કારણે અને જથ્થાદે બધા કાર્યોનો સ્વીકાર થયો હોય ત્યારે એકનો નિષેધ યતા બીજાની પ્રાપ્તિ સમજાય છે. (૨૯૦)

ક્રિયા અથવા શુભુગ પહેલાં વિધાન કથી પછી વક્તા નન્દ દ્વારા તેનો નિષેધ કરે છે, જેમ કે (તમે) બેસાડો, સુવાડો, જમાડો (ભાસવ, શાયમ, મોચળ ૧), જેમ પહેલાં ક્રિયાનું વિધાન કરીને અધોત્ પ્રસન્નમનું વિધાન કરીને અનેક' એવો પ્રતિષેધ ભદર કરવામાં આવે છે. (અથગ્વાયં ક્રિયા શુભ ॥ ૭૧ ૧૪૫નું નિવૃત્તિ કરોતિ । તત્ત્વા આસવ શામય મોચયાનેશ્વ ।)

क्रियाश्रुतिश्च प्रकान्ते प्रसज्यप्रतिषेधने ।

पर्युदासे तु नियतं संख्येयान्तरमुच्यते ॥२९१॥

પ્રસન્નપ્રતિષેધ પહેલે સ્વીકારવામાં આવતા, ક્રિયાનો ઉલ્લેખ, (નિષેધ વિનાના કારકની પ્રાપ્તિ કરાવશે) પર્યુદ્ધાસને સ્વીકારવામાં આવતા બીજા ચોક્કસ સંખ્યા વાળા કારકનો ઘોષ થશે (૨૯૧)

બનેક' સમાસમાં પ્રસન્નપ્રતિષેધ સમજવામાં આવતાં ક્રિયાનો ઉલ્લેખ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિને પરિણામે જે સાધનોનો નિષેધ થયો નથી તે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવશે. દરેકે જે પશુદાસ પદને સ્વીકારવામાં આવે તો બનેક' માં આસય, શાપય વગેરે ક્રિયાઓ ન હોવાથી એક સિવાયની બીજી સંખ્યાઓ, અર્થાત્ દ્વિ, ત્રિ, વગેરે સમજવામાં આવશે.

પાત્ર્યઃ કર્મવિષયો જ્યપદિષ્ટઃ સ્વસાધનૈઃ ।

અર્થાન્ સર્વાણિ કર્માણિ પ્રાગ્ગાહિવ્યાવતિષ્ઠતે ॥૨૧૨॥

પોતાનાં સાધનોની નિર્દિષ્ટ ણતો કર્મવિષયક પાત્ર્ય, તેના અર્થને કારણે ણધા પદાથોને, નિષેધની પહેલાં પ્રાપ્ત કરાવીને, દૃઢ બને છે. (૨૧૨)

જાસય, જાસય, મોજય જેવાં ક્રિયાશોભાંના પાત્ર્યોના અતેકવિધ અર્થનો તેનાં સાધનો અર્થાત્ કારકો વડે નિર્દેશ થાય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ક્રિયાનિર્દેશોવાળા આ અર્થ, એક સાધન સાથે જોડાઈ જાય છે નથી. તેથી નિષેધની પહેલાં અતેક સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ત્યાર પછી એકના નિષેધથી બીજાં કારકોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નિર્જાતિસાધનાધારે યગ્રાસયાતે પ્રયુગ્યતે ।

બનેક' इति पञ्चाच्च तिष्ठतीत्यनुपगम्यते ॥२१३॥

સાધ્યત્વાત્ તત્ર સિદ્ધેન ક્રિયા દ્રવ્યેણ સ્થાયતે ।

પ્રાગેયાક્ષીકૃતં દ્રવ્યતતઃ પૂર્વેણ મિચતે ॥૨૧૪॥

જેના સાધનનો આશ્રય બરાબર વાળીતો છે એવા આખ્યાત સાથે બનેક' નો પ્રયોગ થાય છે અને ત્યાર પછી (તેની સાથે) તિષ્ઠતિ પ્રયોગાય છે,

ત્યાં સાધ્ય હોવાને કારણે ક્રિયા, સિદ્ધ દ્રવ્ય વડે સમજવામાં આવે છે, દ્રવ્યને પહેલેથી જ (સાધન રૂપે) સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી અગાઉ પ્રયોગયેલા (બનેક' એવા) દ્રવ્ય વડે તે ક્રિયાને જુદી સમજવામાં આવે છે. (૨૧૩-૨૧૪)

બામકારનાં વચનો, "યદપિ સાવજૈત્તજ્જમતે વસ્તુ યદ ક્રિયાગુણી પ્રગમ્યેતે, યદ જાતુ ન પ્રગમ્યેતે તત્ર ચમ્ । બનેક'સિષ્ઠતિ इति । મર્જિતિ એવાંત્રોપકામાવત્કેદાદય પ્રલિખેયે મહુર્ના સંપત્તયઃ । તત્તથા ન ન એક' વિચમ્ । ન ન એક' મુચમ્ । મોનાં વિચારો આ બે દારિકાઓના મૂળમાં છે.

જાતપર્માં યદપિ...તિષ્ઠતીતિ । મોનાં પૂર્વપદને મર્જિતિ...મુચમિતિ ાથી ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

નન્ન અંગે જે પદોનો વિચાર કરવામાં આવે છે :

(૧) જ્યાં ક્રિયાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ કરી પછી નન્નો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે, જેમ કે જામય જામય મોચય બનેક' ।

(૨) જ્યાં નજા નો ઉલ્લેખ પ્રથમ હોય અને પછી ક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે એમકે અનેક તિલ્લતિ ।

અનક તિલ્લતિ । આ અનેક માથી 'ધણા'નો અર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે, કારણકે અહીં પ્રતિષેધનો ઉલ્લેખ પહેલાં છે અને ક્રિયાનો ઉલ્લેખ પછી છે (જન તુ વર્ષમેવ પ્રતિષેધ વધાર્યાગુણવિધાન તત્ર કથ વર્ણમાં સમ્યક્ ૧૨ કેથ જણાવે છે કે ક્રિયાપનો પ્રયોગ હોના અથવા પાઠણથી પણ થઈ શકે ધાતુના અર્થ ઉપરથી કારકનો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જ તેથી એકના પ્રતિષેધથી બે અથવા વધારેનો જ્ઞાન આવશે

ભાષ્યકારનો મુદ્દો ૨૫૫૮ છે પહેલાં ક્રિયાપવાણુ હકારાત્મક કથન કરીને અનેક એવા નિષેધનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ત્યારે આપણે સમજી શકીએ કે અનેક નો અર્થ ધણા થશે પરંતુ જ્યાં અનેક તિલ્લતિ । એવો નકારાત્મક પ્રયોગ હોય ત્યાં અનક માથી ધણા અર્થો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

ભાષ્યકાર પોતે જ ઉત્તર ૩૫ જવાબ આપે છે કે મેટનાક પ્રમાણના પ્રયોગોમાં એકના નિષેધથી ધણાના ર્થીકારનો જ્ઞાન આવે છે, જેમ કે, ન જ એક વિગમ્ । ન જ એક દુલ્લમ્ । તેને એક વસ્તુ પ્રિય નથી એમ નથી અર્થોત્ તેને ઘણી વસ્તુઓ પ્રિય છે (બહુનિ વિગાનિ), અને તેને એક બાનત સુખ આપતી નથી એમ નથી, તેને ઘણી બાનતો સુખ આપે છે, (બહુનિ દુલ્લનિ) અનેક તિલ્લતિ । ની પણ આવી જ રીતિ છે તેમાંથી પણ 'ધણા' કીધા છે એવો હકારાત્મક અર્થ પ્રાપ્ત થશે

પ્રાગેશાસ્ત્રીકૃત દ્રશ્યમત્ર પૂર્વેન ક્રિયતે । નો અનુવાદ બીજી રીતે પણ કરી શકાય "દ્રશ્યનો ઉલ્લેખ (આ બીજા પક્ષમાં) પહેલાં કરવામાં આવે છે તેથી આ પક્ષ અગાઉના (ક્રિયાપના પહેલાં ઉલ્લેખવાળા) પક્ષથી જુદો પડે છે

સરયૈષ પ્રતિષેધેઽપિ સત્થાન્તરમપેક્ષતે ।

વાક્યેઽપિ તેન નૈકત્વમાત્રમેવ નિવર્ત્યતે ॥૨૧૫॥

વાક્યમાં પણ પ્રતિષેધ પામેલી એકત્વ સ જ્યાં બીજી જ્ઞાન્યોની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી માત્ર એકત્વનો જ નિષેધ થાય છે એમ નથી (૨૬૫)

જે પ્રયોગોમાં ક્રિયાપના ઉલ્લેખની મંથી જરૂર હોતી નથી ત્યાં પણ એકત્વના નિષેધથી દિ, બદ્ધ એવાં બીજા સ જ્ઞાન્યોની પ્રતીતિ થાય છે આના ઉદાહરણ ૩૫૫૮માં ન જ એક વિગમ્ । અને ન જ એક દુલ્લમ્ । એવા વાક્યો રજૂ થયા છે અહીં ન નો પ્રયોગ ભાષાએ ન । (૮-૧-૧૦, પીઠા અર્થ દર્શાવવાનો હોય ત્યારે દિત્વ થાય છે) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે વક્તા બેદપૂર્વક જણાવે છે કે "અરે, રાત્રને એક જ પ્રિય નથી, એક જ સુખ નથી તેને ઘણા પ્રિય છે ઘણા સુખો છે" અહીં ક્રિયાપના ઉલ્લેખ વિના પણ સુખના અને પ્રિયના પ્રતિષેધવાળા વાક્યમાં ઘણા સુખો અને ઘણા પ્રિયોનો બોધ થાય છે.

વાક્યમાં જે આવી રીતિ હોય તો અનેક એવા સમાસમાં પર્ણદાસ પક્ષમાં ઉત્તર પદાર્થના અર્થ અજે કશી શકા પ્રાપ્ત થશે નહિ અનેક એવા સમાસમાં એક પદ જ દિ અથવા બદ્ધ જણાવે છે અથવા તે સમાસ દ્વારા એકત્વની જ માત્ર નિશ્ચિત થાય છે એમ નથી, પરંતુ દિ, બદ્ધ, વગેરે બીજા સ જ્ઞાન્યોની પ્રતીતિ પણ થાય છે

સ્નેહાન્તરત્વચ્છેદસ્તથાસત્તે: પ્રતીયતે ।

તૈલેન ભોજનેડપ્રાપ્તે ન ત્વન્યદુપસેચનમ્ ॥૨૧૬॥

ભોજનમાં તેલ મળે તેમ ન હોય ત્યારે તેના જેવા બીજા (ધી જેવા) તેની નજીકના, ચીકાશવાળા પદાર્થથી (ભોજનનો) નિર્ણય કરવામાં આવે છે. બીજા કોઈ (દૂધ કે દહી જેવા) લીજવનારા પદાર્થથી નહિ. (૨૧૬)

જેમ 'તેલ સાથે જો' એમ કહેવામાં આવતાં જો તેલ ન મળે તેમ હોય તો તેને બદલે તેની નજીકના વી વગેરે ચીકાશવાળા પદાર્થોનો ઉપયોગ થાય છે તે પ્રમાણે જાનક' પ્રયોગમાં દૂધ ના પ્રતિરેખથી સરખા કાર્વવાળો અને સરખા સ્વભાવવાળો દૂધ, મધુ વગેરે ॥ ખ્યાઓની પ્રતીતિ થાય છે.

વકાર્યે વર્તમાનાભ્યામસતા ગ્રાહણેન ચ ।

વદા જાત્યન્તરં યાદ્યં ક્ષત્રિયાશ્વપદિદ્યતે ॥૨૧૭॥

સમાન અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા અસત્(સામાન્ય દર્શ્યવતા નગ્) અને ગ્રાહણ શબ્દ વડે ક્ષત્રિય વગેરે બીજા જાતિનો બોધ કરાવવામાં આવે (ત્યારે) નગ । સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ પ્રધાન બને છે. (૨૧૭)

ત્યારે અસત્સામાન્યનો બોધ કરાવતો નગ્ ગ્રાહણ શબ્દ સાથે સમાન અધિકરણમાં હોય અને બન્ને વચ્ચે વિરોધાસિદ્ધિભાવ સંબંધ હોય અને ત્યારે આ શબ્દો વડે કોઈક બાદ પદાર્થ અથવા ક્ષત્રિય વગેરે જાતિનો બોધ કરાવવામાં આવે ત્યારે નગ્ સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ પ્રધાનપણે પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દ ગ્રાહણ, સ્વયં ક્ષમાહણ. ૧ એવા સમાસમાં જીવિતમાન, ગ્રાહણ: (ગ્રાહણવર્ણ) વચ્ચે ક્ષત્રિયસ્ય (ક્ષત્રિયગ્રાહે) એવો અર્થ સમજાશે આ ક્ષત્રિય જાતિરૂપ અર્થ અન્ય અર્થોત્ત્વ બાદ છે કારણકે નગ્ સમાસના પૂર્વ કે ઉત્તર ભેદથી એક પણ પદનો તે અર્થ નથી.

દયામેવ શસ્ત્રી કન્યેતિ યથાન્યદપદિદ્યતે ।

અસન્ ગ્રાહણ દયામ્યાં તથાન્યે ક્ષત્રિયાદય ॥૨૧૮॥

શ્યામા દય શસ્ત્રી કન્યા । (છરી જેવી કાળી છોકરી) પ્રયોગમાં જેમ (કોઈક) બાદ અર્થનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અસન્ ગ્રાહણ: એવા આ બે શબ્દો વડે ક્ષત્રિય વગેરે બાદ અર્થનો બોધ થાય છે- (૨૧૮)

શસ્ત્રી દય (છરી જેવી) શ્યામા (કાળી) કન્યા (છોકરી દેવદત્તા) એવા વિગત પરાધી થતા વાગ્દોષવાળા । એવા ઉપમિત સમાસમાં એ પદો ઉપરથી પ્રાપ્ત ન થનારા અર્થ (દેવદત્તા નામની કન્યા) પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે અવનુ ગ્રાહણ । એવા પદો ઉપરથી ગ્રાહણ: સમાસમાં ક્ષત્રિય અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

અસાત્તો ગૌરિતિ યથા ગવયો વ્યપદિશ્યતે ।

જાત્યન્તરં ન ગોરેવ સાસ્તાભાવ- પ્રતીયતે ॥૨૧૧॥

જેમ, ગોદડી વિનાની ગાયથી જુદી જ જાતિના ગવયનો ઉલ્લેખ થાય છે, ગાયની ગોદડીના અભાવનો ખ્યાલ આવતો નથી. (૨૧૧)

અસાત્તઃ (ગોઃ) એવા ન-૧ સમાસથી, જેને (કહી) ગોદડી હોતી નથી એવા ગવયની પ્રતીતિ થાય છે. આ ગવયને ગોદડી હોતી નથી તે ખરું છે પરંતુ તે ખીજી જ જાતિનું પ્રાણી છે. એ પ્રમાણે અગ્રાહ્યઃ શબ્દમાં પ્રાણશુ જાતના પ્રતિષેધથી ખીજી જાતિ અર્થાત્ કૃત્રિયનો ગોખ થાય છે.

તુલ્યરૂપં યથાસ્થાત્ કષ્ટકૈર્ભેદેભુભિઃ ।

અદિરં જાતિભેદેન સર્જૂરાત્ પ્રતિપદ્યતે ॥૨૦૦॥

જેમ સરખા હેખાવવાળા સમજવામાં આવેલા ખદિરને, તેના ભેદ દર્શાવનાર કાંટાઓ વડે ખજૂરાથી જુદી જાતના (ગાંડ) સમજવામાં આવે છે. (૨૦૦)

ખેરના વૃક્ષને અને ખજૂરીના વૃક્ષને સરેહ દર્શાવે અને ગ્રીજા પાંદડા હોય છે, તેથી તે બન્ને સરખા છે એમ સમજવામાં આવે છે. ત્યારનાં બન્નેનું જુદાં સમજવાનું કારણ એ છે કે ખેરના કાંટા ખજૂરીમાં હોતા નથી. આ પ્રમાણે અગ્રાહ્યઃ । સમાસમાં પ્રાણશુના લક્ષણો જેવા લક્ષણો કૃત્રિયમાં જોઈને પ્રાણશુત્વ સમજાય છે અને ત્યાર પછી ન-૧ વડે તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. અહીં યાત્ર જાતિ જ જુદી છે, તપ, ધૃત વગેરે ગુણો સરખા છે.

અધિગમાનગ્રાહણ્યો યાદશો ગ્રાહણો ભવેત્ ।

અઘ્નીઠ્ઠલોપમાનેન તથામ્યાર્થાઽભિધીયતે ॥૨૦૧॥

તેમ પ્રાણશુત્વ વિનાના પ્રાણશુ જેવો પ્રાણ (કૃત્રિય૩૫) અર્થ સાદરથને સમાવનારા (અગ્રાહ્યઃ) શબ્દ વડે દર્શાવાય છે. (૨૦૧)

ઉપરની કારિકાઓમાં શસ્ત્રીરચામાં, અસાત્તઃ, અને કષ્ટકૈર્ભેદેભુભિઃ એવા ત્રણ ચમાસો રજૂ કરવામાં આવ્યા. આ ઉદાહરણો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાન્ત આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સાદરથને કારણે આ ત્રણેય ઉદાહરણોમાં બાજુ પદાર્થ કન્યા, ગવય અને ખદિર સમજવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે પ્રાણશુત્વ સાથે સંકળાયેલા ગુણોની સરખામણી અથવા સાદરથ જેમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવા અગ્રાહ્ય- સમાસ બાજુ કૃત્રિય અર્થ દર્શાવે છે.

અવૃષ્ટયો યથાવર્ષા નોદારાન્નસમાવૃતાઃ ।

તદૂપરયાસ્ત દૈમન્તિત્યમિન્ન- પ્રતીયતે ॥૨૦૨॥

વરસાદ વિનાના પરંતુ ધુમ્મસ અને વાદળોવાળા દિવસોને વૃષ્ટિહીન કહેવાય

છે. તે (વર્ષા)નાં જેમાં ચિહ્નને કારણે ચિપાળાને પણ તેના સરખા સમજવામાં આવે છે. (૩૦૨)

અર્વા: હેમન્ત: । પ્રયોગ કેવી રીતે શક્ય બને તે આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. વરસાદ ન આવતો હોય પરંતુ ધ્રુમ્મસ ફેલાતું હોય, વાદળો વેરાયાં હોય, તેવા દિવસોને ઋષ્ટિ વિનાના દિવસો કહેવાય છે. ચિપાળામાં આકાશ કાળું હોય છે ત્યારે તેને પણ અર્વા: હેમન્ત: કહેવાય છે. અર્વા: શબ્દ તત્પુરુષ સમાસ છે અને તેનાં ચેતાનાં પરોમાંથી જ તે સમાસનો અર્થ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પરંતુ તેમાંના સાદરપને કાળે સમાસનો અર્થ અન્ય પદાર્થ થશે. અર્વા:ને બહુગ્રીહ સમજવામાં આવતાં સમાસ અર્વા: થશે. અબ્રાહ્મણ: માં પણ આવી રીતિ છે. આ પ્રમાણે સાદરપ અર્થને સમાવતા નગ્ સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ પ્રધાન હોય છે, આવો એક મત છે. (અંબ મમ્ભમાસા, પ્રક્રિયાયામન્યવર્વાર્પ્રધાન-વિપયા દ્વલેકેવાં વર્ણનમ્ ।—હેલારાજ)

અપરે પ્રાક્ષણાદોમાં સર્વેષાં જાતિવાચિનામ્ ।

દ્રુપરયાગ્યપદાર્થસ્ય નષ્ટા યોગં પ્રચક્ષતે ॥૩૦૩॥

સમાસ જ્યારે કાંઈક અન્ય પદનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે પ્રાક્ષણ વગેરે બધા જાતિવાચક શબ્દોનો નગ્ સાથે સમાસ થાય છે એમ વીજ આખાથો જાહેર કરે છે. (૩૦૩)

પદનો અર્થ જાતિ છે એવા પદમાં પ્રાક્ષણ વગેરે શબ્દો વ્યક્તિ વિનાની જાતિ જ સુખ્યાણે દર્શાવે છે. તેથી સમાસનાં પદો દ્રવ્યનું અભિધાન કરતાં ન હોવાથી, અન્ય અર્થનું અભિધાન થશે એવું પ્રાક્ષણ: અબ્રાહ્મણ: । એવો સમાસ, જેનામાં પ્રાક્ષણ નથી અર્થાત્ ક્ષતિપનાં ગુણો છે તેવા દ્રવ્યરૂપ અર્થમાં વપરાય છે. અબ્રાહ્મણ, માં પ્રાક્ષણ શબ્દ જાતિ દર્શાવશે અને સમાસ નગ્ તત્પુરુષ થશે. પરંતુ અન્ય પદાર્થ જાતિ નહિ પરંતુ વ્યક્તિ રૂપે ક્ષતિપ થશે.

ન ચૈર્વણિપયઃ કશ્ચિદ્વહુગ્રીહિઃ પ્રકલ્પતે ।

અગુરશ્ચ ક્ષતિઃ ક્ષ્યાપિતર્નસુસમાસેન યસ્ય ન ॥૩૦૪॥

આવા (જાતિરૂપ અન્ય પદાર્થના અભિધાન રૂપી) વિષયવાળો કોઈ બહુ-ગ્રીહિ કદાપી શકાતો નથી. જેમનામાં નગ્ સમાસનો અવકાશ નથી એવો અગુ: અથ. બહુગ્રીહિ સમાસ છે. (૩૦૪)

અહીં બહુગ્રીહિ અને નગ્ ની વિરોધતા જણાવવામાં આવી છે. નગ્ સમાસ અન્ય પદાર્થરૂપ પદાર્થજાતિ દર્શાવે છે. બહુગ્રીહિ વડે દર્શાવાતો અન્ય પદાર્થ વ્યક્તિ છે, જાતિ નહિ, જેમકે કવિચમાનઃ ગોઃ મોત્તમ્ (અત્ય ભજત્ય ઇ) સ અગોઃ અથ: । એ નગ્ સમાસ થશે. પરંતુ કવિચમાનઃ ગાયઃ વત્સ સ. જગુઃ કશ્ચ. એ સમાસ બહુગ્રીહિ થશે.

દ્વન્દ્વૈકદેશિનોરુક્ષા પરવદ્ધિતા યતઃ ।

અવર્ણાસુ તતોઽસિદ્ધિરિષ્ટયોર્લિંગસંસ્યયોઃ ॥૩૦૫॥

૬૦૬ અને એકદેશી સમાસનું લિંગ તેના બીજા પદના લિંગ પ્રમાણે હોય છે. તેથી અવર્ણાઃ સમાસમાં યોગ્ય લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૩૦૫)

અવર્ણાઃ હેમન્તઃ । માં અવર્ણાઃ ૬૦૬ હેમન્તઃ નું વિશેષણ હોવાથી પરવદ્ધિ દ્વન્દ્વત્પુરુષયોઃ । (૨.૪૪૬, ૬૦૬ અને તત્પુરુષ સમાસનો લિંગ તેમના બીજા પદના લિંગ પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે) સુત્રનિપત પ્રમાણે હેમન્તનું પુલ્લિંગ અને એકવચન સમાસને પ્રાપ્ત થતાં, અવર્ણાઃ એવું અનિષ્ટ ૩૫ સિદ્ધ થશે.

આમ નગ્ સમાસમાં અન્ય પદના અર્થને મુખ્ય સમજવામાં મુશ્કેલી હોવાથી પૂર્વ પદ અર્થાત્ નિષેધવાચક પદના અર્થના પ્રાપ્તિ અંગે વિશેષ ચર્ચા કરવામાં આવશે.

વિશેષણં શ્રાક્ષણાદિઃ ક્રિયાસંવન્ધિનોઽસતઃ ।

યદા વિપયમિન્નં તત્ સદાસત્ત્વં પ્રતીયતે ॥૩૦૬॥

જ્યારે શ્રાક્ષણ પદ ક્રિયા સાથે સંબંધવાળા અસદ્ અર્થના વાચક નગ્ના વિશેષણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે (વિશેષણ)થી શ્રાક્ષણ બનેલો નિષેધ રૂપ અર્થ સમજાય છે (૩૦૬)

શ્રાક્ષણત્વેન વાસસ્વાદુચ્યતે સત્તદન્યથા ।

અસવિત્યપિ સત્ત્વેન સતઃ સત્તા નિવર્ત્યતે ॥૩૦૭॥

નગ્ સમાસમાં શ્રાક્ષણત્વ રૂપે અસદ્ અર્થને ક્ષત્રિય રૂપે સદ્ સમજવામાં આવે છે. અને (હિન્તર પદાર્થ એવા) સત્ની વિવચાનતાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. (૩૦૭)

નગ્ સમાસમાં શ્રાક્ષણત્વ રૂપે અસદ્ અર્થને ક્ષત્રિયરૂપે સદ્ સમજવામાં આવે છે. આ નિષિષ્ટવિપયક અસત્ત્વ છે, સર્વથા અસત્ત્વ નથી, તેથી તેને ક્રિયા સાથેના સંબંધનો બાધ નથી. ઠાઠક પ્રકારના બાવ વિનાના અબાવનો બાવદાર સકથ જ નથી તેથી બાવ રૂપે સમજવામાં આવતા ઉત્તર પદાર્થની વિવચાનતાનો નિષેધ પ્રાપ્ત થશે.

સામાન્યદ્રવ્યવૃત્તિવાન્નિમિત્તાનુવિધાયિનઃ ।

અયોગો લિંગસંખ્યાભ્યાં સ્વાદ્ વા સામાન્યર્થભા ॥૩૦૮॥

પોતાના નિમિત્તને અનુસરતો નગ્ સમાસ દ્રવ્ય સામાન્યને જણાવતો હોવાથી લિંગ અને સંખ્યા સાથે તેનો સંબંધ થશે નહિ, અથવા તેો સામાન્ય લિંગ અને સામાન્ય સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે (૩૦૮)

ભાષ્યમાં જ્યુલવામાં આન્યું છે કે નગ્ન સમાસમાં પૂર્વપદનું પ્રાધાન્ય હોય તો સમાસની અવ્યય સંજ્ઞા થશે, કારણકે પદેણું પદ અવ્યય છે અને સમાસ અસત્વરૂપ અર્થ દર્શાવે છે. તેથી અગ્રાદ્યગૌ, અંવાદ્યગૌ; એવાં રૂપો થઈ શકશે નહિ. વાક્યમાં આવી જ અર્થિંગતા અને અસંખ્યતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. અસત્વરૂપ અવ્યયાયને મદ્યે સમાસ દ્રવ્યાર્થ દર્શાવે છે એમ જો સ્વીકારીએ તો પણ તે દ્રવ્યસામાન્ય જ હોવાથી નપુંસક એકવચન પ્રાપ્ત થાય.

પ્રાગસજ્જામિતિયિત્વં સમાસે વ્યક્તવાચિતા ।

નિમિત્તાનુવિધાને ચ ન સર્વત્ર સ્વમાયતઃ ॥૩૦૯॥

સમાસમાં પ્રાપ્ત થતા પદોમાં નગ્ન અસત્વરૂપ અભિધાન કરે છે, પરંતુ સમાસમાં તે દ્રવ્યનો વાચક બને છે. શબ્દોના (પોતાના) સ્વભાવને કારણે સમાસ સર્વત્ર નિમિત્તનો આશ્રય કરતો નથી. (૩૦૯)

કારિકા ૩૦૮માં, સમાસ અવ્યય સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે, એવા ભાષ્યવચનની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી આને જગે આ કારિકામાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ભાષ્યકાર જણાવે છે કે સિંગ્લો અભાવ કે સંખ્યાનો અભાવ સૂચ પ્રમાણે અર્થોત્ વાચનિક હોતો નથી. સમાસમાં વિંગ અને વચન, શબ્દોની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે ત્રાક્યમાં નગ્નને મિંગ અને સંખ્યા સાથે સંગ થતો નથી પરંતુ સમાસમાં આવે સંગ'ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

નિમિત્તાનુવિધાને ચ ક્રિયાયોગો ન કલ્પતે ।

તદા વાચ્યપદેદ્યત્વાનુપાદાનમનર્થકમ્ ॥૩૧૦॥

નગ્ન સમાસ પોતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તને અનુસરતો હોય તો ક્રિયા સાથે તેનો સંગ'ધ પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને આમ તે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્યને પાત્ર બનતો ન હોઈ શબ્દઅવ્યયકારમાં તેનો સ્વીકાર નિરર્થક થશે. (૩૧૦)

નગ્ન સમાસમાં પ્રતિયેધરૂપ અસત્વરૂપ અર્થ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. આવા પ્રવૃત્તિનિમિત્તને જો સમાસ અનુસરે તો અગ્રાદ્યગાયય એવા પ્રયોગમાં આત્મપદરૂપ ક્રિયા સાથે કારકરૂપ સંગ'ધ પ્રાપ્ત થશે નહિ, ક્રિયા સાથે સંગ'ધ પ્રાપ્ત ન થતો હોય તો તેનો નિષિદ્ધ ઉદ્દેશ્ય થઈ શકે નહિ. તો પછી શબ્દઅવ્યયકારમાં તેનો ક્ષો ઉપયોગ નથી

અસત્માપાન્વયુત્તિર્વા વિશેષઃ ક્ષત્રિયાદિભિઃ ।

પ્રયુક્તેરાત્તયૈર્મિન્નો યાતિ તદ્વિદ્ધસંલ્લભામ્ ॥૩૧૧॥

અથવા અત્રસામાન્યને દર્શાવતો (નગ્ન) સમાસ ઉલ્લેખ પામેલા ક્ષત્રિય વગેરે વિશેષોથી મર્યાદિત બની તેમનાં વિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૧૧)

નગ્ન સમાસમાં લિંગ અને સંખ્યા સ્વાભાવિકપણે પ્રાપ્ત થાય છે. એાક્ષસ વિશેષ-
શબ્દનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે આ સમાસનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે,
એવા બીજા પદ પછી છે.

નગ્નો નિષેધ અર્થે અર્થાત્ અસત્સામાન્ય અર્થે નગ્ન સમાસમાં મુખ્ય છે. આ
નિષેધસામાન્યને દર્શાવતા માટે વિશેષ દર્શાવતા શબ્દો વપરાય છે. તેથી સમાસને આ
વિશેષનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. અઘાદ્યઃ સમાસમાં પ્રાણીચત્વના અભાવનો
આશય દર્શાય છે. અને તેથી દર્શાયનાં લિંગ અને સંખ્યા સમાસને પ્રાપ્ત થશે. હેઠારાજ
જણાવે ॥ ૬ દ્વિવિધઃ અને સત્ત્વ જનને શબ્દો એક જ અર્થે દર્શાવે છે છતાં તેમનાં લિંગ
જુદાં છે. એ પ્રમાણે અઘાદ્યઃ શબ્દથી સત્ત્વ નો પછી બોધ થશે. બ્યવહારમાં શબ્દોની
સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ લિંગ અને સંખ્યા અંગે બ્યવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પ્રાગામયો હિ મેદાય પ્રધાનેઽધ્યન્તરીકૃતઃ ।

પુનઃ પ્રત્યક્ષમર્શેન વિમત્ત ઇવ દૃશ્યતે ॥૩૧૨॥

સમાસમાં મુખ્યપણે વાચ્ય જનતા (અસત્સામાન્ય)માં પહેલેથી જ તેના
આશ્રય તરીકે સમાયેલા અને જુદો સમજાતો વિશેષ, તેના ફરીવાર ઉલ્લેખને
કારણે જાણે જુદો હોય તેવો સમજાય છે. (૩૧૨)

અનુવા: (સમાસવાચ્યો) પ્રધાને (અસત્સામાન્યો) પ્રાક્ અધ્યન્તરીકૃતઃ ॥ અથ, મેદાય (પ્રાગ્):
સન્) પુનઃ પ્રત્યક્ષમર્શેન વિમત્ત ઇવ દૃશ્યતે ।

નગ્ન સમાસ મુખ્યપણે અસત્સામાન્યનો વાચક હોય છે. આ અસત્સામાન્યમાં તેના
આશ્રય રૂપે રહેતો વિશેષ તેનામાં સમાયેલો હોય છે જ, પરંતુ સામાન્ય ઉપરથી વિશેષનો
ખ્યાલ આવતો ન હોવાથી ફરીવાર વિશેષનો એાક્ષસ શબ્દ વડે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ,
આમ સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાસે ક્ષૂયતે સ્વાર્થો યેન તદ્વાસ્તવાશયઃ ।

દ્રવ્યં તુ સિદ્ધસંહ્યાપદસત્તાધ્યન્તરીકૃતમ્ ॥૩૧૩॥

સમાસમાં તેનો પોતાનો (સત્ત્વપ્રધાન) અર્થ સંભળાય છે. તે (પ્રાણીચત્વની
નિવૃત્તિરૂપ) આશ્રયવાળા (ક્ષત્રિયાકિ) દ્રવ્ય રૂપે સમજાય છે: પરંતુ અસદ્ના વાચક
(નગ્ન) વડે જણાવાતા લિંગ અને સંખ્યાવાળા કોઈક પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૧૩)

વાચ્યમાં અસત્ત્વરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સમાસમાં નગ્ન સમાસ બાવરૂપ
દ્રવ્યનો વાચક બને છે તેથી તેને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ કારિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નગ્ન સમાસ તેના પોતાનો બાવરૂપ અર્થ
દર્શાવે ॥ તેથી પ્રાણીચત્વના અભાવવાળો બાવરૂપ દર્શાય અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

પદાર્થવિપરી શબ્દો તસ્મિન્નર્થવર્તિનો ।

અસતૈય તુ ભેદાનાં સર્વેષામુપસંગ્રહઃ ॥૩૧૪॥

તે (નગ્ સમાસ)માં જુદા જુદા અર્થમાં પ્રાપ્ત થનારાં (બે) પદો એક અર્થને દર્શાવે છે. અજ્ઞાત (૩૧ નગ્-ર્થ) વડે બધા (ક્ષત્રિયાદિ) વિશેષોનો સંગ્રહ થાય છે. (૩૧૪)

સમાસમાં પ્રાપ્ત થયા પહેલાં નિષેધવાચક નગ્ નિવૃત્તિનો ઘોતક છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ નિવૃત્તિવિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવે છે. આમ આ બે શબ્દો બે જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે. સમાસરૂપે પ્રાપ્ત થવા પછી ઉત્તર પદાર્થવિશિષ્ટનિષેધ એવો એક જ અર્થ સમાસાર્થ તરીકે મળે છે. સમાસમાં અગ્રાજ્ઞાનઃ શબ્દ વડે સમજવા બધા ક્ષત્રિય વગેરે વિશેષો નગ્-ર્થ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. ઉત્તર પદનું માત્ર ઘોતન જ થાય છે. તેથી નગ્ સમાસમાં પૂર્વપદના અર્થનું પ્રાધાન્ય સમજવું જોઈએ.

તે ક્ષત્રિયાદિભિર્વાચ્યા વાચ્યા યા સર્વનામભિ. ।

વાન્તીવાન્યપદાર્થત્વં નવો રૂપાયિકલ્પનાત્ ॥૩૧૫॥

(નિષેધવાચક) નગ્ના અર્થની પૂરેપૂરી કલ્પના થતી ન હોવાથી ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો વડે અથવા સર્વનામ (શબ્દો) વડે જણાવાતા તે વિશેષો અન્યપદના અર્થો રૂપે સમજાય છે. (૩૧૫)

નગ્ સમાસ અન્યપદના અર્થનું પ્રાધાન્ય દર્શાવે છે એવો પક્ષ કેવી રીતે સમજવામાં આવે છે તે આ કારણમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જાતનુ પ્રાક્રમ. અગ્રાજ્ઞા. ક્ષત્રિયઃ । એવા પ્રયોગમાં અગ્રાજ્ઞાનઃ શબ્દના અર્થને રપષ્ટ કરવા માટે ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દો અગ્રાજ્ઞાનઃ માંના વિશેષોને રપષ્ટ કરે છે. તે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા ન હોય તો તેમને બદલે વપરાયેલાં સર્વનામપદો આવી રપષ્ટતા કરે છે. આમ નગ્ સમાસનાં પદોમાંથી પ્રાપ્ત થતાં સમાસાર્થ વિશેષવાચક કોઈક અન્ય પદના પ્રયોગ વિના રપષ્ટ થતે નહિ, એવી ખોટી માન્યતાને પરિણામે ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો અન્ય પદના અર્થના વાચક છે એવો વિચાર આવતાં અન્ય પદના અર્થને જ નગ્ સમાસમાં પ્રાધાન્ય છે એમ ખોટી રીતે સમજવામાં આવે છે.

વિશેષસ્વામયોગે તુ લિઙ્ગસંસ્યે ન સિધ્યતઃ ।

અવર્ણપિપુ દોષઞ્ હેમન્તોઽન્યામનો યતઃ ॥૩૧૬॥

વિશેષના વાચક શબ્દનો પ્રયોગ થયો ન હોય તો લિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થતાં નથી. અવર્ણઃ (હેમન્ત) વગેરે પ્રયોગોમાં દોષ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે (વર્ણ.યો) જુદાં લિંગસંખ્યાવાળો હેમન્તઃ (અહીં સમાસના અર્થનો) આવશ્ય છે. (૩૧૬)

૧૩૧ સમાસમાં પૂર્વપદનો અસહામાન્ય અર્થ મુખ્ય અર્થ તરીકે સમજવામાં આવે છે. જ્યારે ક્ષત્રિય વગેરે વિશેષેનો ઉલ્લેખ થયો હોય ત્યારે યોક્કસ લિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જ્યારે આવા વ્યક્તિશબ્દો વપરાયા ન હોય ત્યારે લિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી નપુંસકલિંગ અને એકવચન પ્રાપ્ત થશે. વળી મહર્ષિઃ, હેમન્તઃ, સનાયઃ, શ્રુષ્ટી, અવન્તોભ્ય અવપદઃ, અથાકો ગ્રામઃ, અર્થો યદ્યઃ, અનિદ્રામાં વર્ષાઃ વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થશે નહિ. આ કારણે ૧૩૧ સમાસમાં પૂર્વપદના અર્થનું પ્રાધાન્ય હોય છે એ મત યોગ્ય નથી.

ઉત્તર પદના અર્થના પ્રાધાન્યને સ્વીકારવામાં આવતાં ઉત્તર પદનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે સમાસનાં લિંગ અને સંખ્યા થશે. અન્ય પદના અર્થના પ્રાધાન્યને બાબતે સ્વીકાર્યું નથી. પૂર્વપદના અર્થના પ્રાધાન્ય ને સ્વીકારવામાં આવતાં લિંગ અને સંખ્યાનો અતિદેશ થશે.

આ પ્રમાણે એ પક્ષો બાબતેકારને માન્ય છે. ભર્તૃહરિએ આ મતનું અનુસરણ કર્યું છે.

આકૃતિઃ સર્વશબ્દાનાં ચદા વાચ્યા પ્રતીયતે ।

एकस्यादेकशब्दत्वं न्याय्यं तस्यां च वर्णयते ॥૩૧॥

પરમા શબ્દોના વાચ્ય અર્થ રૂપે જ્યારે આકૃતિને સમજવામાં આવે ૥ ત્યારે તે એક હોવાને કારણે, તેને માટે એક જ શબ્દ વાપરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. (૩૧૭)

सहपाणमेकशेष एकविमर्कौ । (१,२,१४) सूत्र उपरना वार्तिक ३८ हावते वैद्योपदिष्टम् । मां जलुपवर्षाभां आबुधु छे के कौष्ठिक पक्षस्य विषे एक वषत समग्रस्य आपवर्षाभां आनी होय तो ते अगे कौष्ठिकस्य रसवे, समये के कौष्ठिकस्य अपवर्षाभां अशमर निषय थरो. એક વષતના ઉપદેશ અગેની પ્રખ્યા અર્થાત્ શુદ્ધિ એક સરખી એટલે કે અવિશિષ્ટ જ રહેવાની. આથી પ્રખ્યા જાતવાજવાવાએકસ્મિન્નુવવવમ્મતરનામ્ () । જેવા સૂત્રનિષેધે અંગે સમજવામાં આવતી હોવાથી ભતિને એક સમજવામાં આવી છે. બધા શબ્દો ભતિનો ભાષ કરાવતા હોવાથી સહપાણો ભવાં સૂત્રોની જરૂર નથી. ભતિવાચક શબ્દ અંગે એકવચન વાપરવામાં આવે તે યોગ્ય છે.

आविष्टलिङ्गता तस्यां स्याद् माम्यपशुसहस्रत् ।

द्वयभेदेऽपि वैक्यत्वात् त्रैक्यवचनं भवेत् ॥૩૧॥

પ્રામ્યપશુસહઃ (ગામડામાંનાં પશુઓનો સમૂહ) ઉદ્ઘરણમાં જેમ લિંગ નિશ્ચિત છે, તેમ તે ભતિનું લિંગ નિશ્ચિત છે. પદાર્થ(વ્યક્તિઓ) અનેક હોવા છતાં (ભતિ) એક હોવાથી (તેને માટે) એકવચન(નો પ્રયોગ) થાય છે. (૩૧૮)

પ્રામ્યપશુવૃષ્ણસહસ્રેણ સ્ત્રી । (૧.૨.૭૩, ગામડાનાં મોટી ઉમરનાં પશુઓના સમૂહનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે તેમનામાંનો નારીભનિશ્ચયો જબદ બાકી રહે છે, બાકીના શબ્દોની

નિરૂપિત થાય છે.) સૂત્રનું બાળકારે ખડન કર્યું છે કારણ કે શબ્દોનો અર્થ જાતિ સમ-
જવામાં આવ્યો છે શબ્દશક્તિની સ્વાભાવિકતાને કારણે લિંગ અને નિશ્ચિત રિચિતિ
સમજવામાં આવે છે જાતિવાચક શબ્દને તેનું ચોક્કસ લિંગ હોય છે, જેમકે પશુઓના
સમૂહમાં દેટવાક નર પશુઓ હોય અને દેટલીક માદાઓ હોય તે। પણ માવઃ દમાઃ એવો
પ્રયોગ થાય છે, વાહરડાઓના સમૂહમાં વાહરડીઓ હોવા છતાં વત્સા દમે પ્રયોગ થાય છે.

આશ્રયાણા હિ ।હૃગૈ- સા નિચતૈરેવ સુચ્યતે ।

સથા ચ યુક્તવદ્ભાવે પ્રતિષેધો નિરર્થકઃ ॥૩૧૧॥

તે જાતિ તેના આશ્રયોના નિશ્ચિત લિંગ સાથે જોડાય છે તેથી યુક્તવદ્
ભાવના સંબંધમાં જાતિનો પ્રતિષેધ નિરર્થક છે (૩૧૯)

જાતિનો જુદા જુદા લિંગ સાથે સંબંધ થતો હોય તે તેને નિશ્ચિત નિગવાળી
કેવી રીતે કહી શકાય એવી શક્યોનો ઉત્તર આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે

જાતિ તેના આશ્રયોના લિંગ સાથે જોડાય છે આ આશ્રયો નિયત નિગવાળા
હોવાથી જાતિને પણ નિયત લિંગવાળી કહી શકાય છે જૂઠ, તઢ, વાદ્ય, એ ત્રણ શબ્દો
વૃક્ષોનો અર્થ દર્શાવે છે એ ત્રણેય શબ્દો પુરિષજમાં વપરાય છે પરંતુ વૃક્ષવિરોધ અર્થ
દર્શાવતો શબ્દ ત્રિગુણા ભ્રીલિંગમાં જ વપરાય છે વનસપ્ શબ્દ નપુસકમાં વપરાય છે.
તઢ શબ્દ ત્રણ લિંગમાં વપરાય છે આમ આશ્રયોના નિયત લિંગ ઉપરથી જાતિના લિંગનો
નિર્ણય થાય છે, આને આવિષ્ટલિંગતા કહે છે.

યુક્તવદ્ભાવ એટલે પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું આચરણ હોવું, અર્થાત્ જેને તદ્વિત પ્રત્યય
લાગ્યા પછી તે તદ્વિત પ્રત્યયનો સૂત્રનિયમ પ્રમાણે લુપ્ થાય એવા પ્રકૃતિશબ્દ પ્રમાણે
નિગ અને વચનની પ્રાપ્તિ થતી. યુક્તવદ્ભાવનું સૂત્ર છે હપિ યુક્તવદ્ભાવિયથે । (૧૨૫૧)
આ સૂત્રનિયમમાં પ્રાપ્ત થતા યુક્તવદ્ભાવનો વિશેષણના પાઞાવે । (૧૨૫૮) સૂત્રનિયમથી
પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આવો પ્રતિષેધ કરવાની જરૂર નથી કારણકે જાતિશબ્દો
પોતાના શબ્દશક્તિથી સામર્થ્ય પ્રમાણે લિંગનું અભિધાન કરે છે, તે યુક્ત અર્થોત્ત સુક્ષ્મ
પ્રત્યયવાળી પ્રકૃતિશબ્દ પ્રાતિષ્ઠિકના લિંગને અનુસરતા નથી

સર્વત્રાવિષ્ટલિજ્ઞત્ય લોકલિજ્ઞપરિગ્રહે ।

વિશેષિત્યાશ્રમભ્યેત નાભિર્વ તત્ત્વ લૌકિકમ્ ॥૩૨૦॥

(શબ્દોના) લૌકિક લિંગને સ્વીકારવામાં આવતા જ્યાં એકસરખા નિશ્ચિત
લિંગની પ્રાપ્તિ થયે, પરંતુ (શબ્દોના પ્રયોગોમાં) વિશેષ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી
લૌકિક લિંગનો આશ્રય કરવામાં આવતો નથી. (૩૨૦)

શબ્દોના લૌકિક અવસ્થારમાં રૂઢ મયેલા લિંગને સ્વીકારવામાં આવતા સ્તન, કેસ
વગેરે ચિહ્નોને કારણે ધાવિત શબ્દ ટીલિંગમાં વપરાય છે. પરંતુ ભીતરના વાયક કાર

કલ્પ વગેરે શબ્દો સ્વીકૃતિમાં લેવાતા નથી. આવા પ્રયોગવિરોધ આવતો હોવાથી નરભૂતિ કે નારિભૂતિનાં લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરેલું લિંગ યોગ્ય બનશે નહિ. વૈનાકરણ્યે લૌકિક લિંગના મતને પાશુએ મૂકીને લિંગ અંગે પોતાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો જોઈએ.

સામાન્યમાતૃતિર્માત્રો જાતિરિત્યત્ર લૌકિકમ્ ।

લિંગં ન સંભવત્યેવ તેનાન્યત્ પરિગૃહ્યતે ॥૩૨૧॥

સામાન્ય, આકૃતિ, ભાવ, ભૂતિ (એવો અર્થ દર્શાવતા) શબ્દો અંગે લૌકિક લિંગ બંધ બેસતું નથી, તેથી બીજા (શાસ્ત્રીય) લિંગને સ્વીકારવામાં આવે છે. (૩૨૧)

સામાન્ય, આકૃતિ, ભાવ, ભૂતિ વગેરે જુદા લિંગવાળા શબ્દો એક જ પદાર્થ દર્શાવે છે. તેમને માટે લૌકિક લિંગ બંધબેસતું થશે નહિ. તેથી બીજા વ્યાપક અને શાસ્ત્રીય લિંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

પ્રવૃત્તિરિતિ સામાન્યં લક્ષણં તસ્ય કથ્યતે ।

આધિર્ભાવતિરોમાય. સ્થિતિરેષેત્યથ મિચ્યતે ॥૩૨૨॥

તે લિંગતું સામાન્ય લક્ષણ પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવાય છે. તે આવિર્ભાવ, તિરો-ભાવ અને સ્થિતિ એમ (ત્રણ પ્રકારે) જુદી સમજાય છે. (૩૨૨)

કારિકા ૩૨૦ થી ૩૨૬માં પ્રાપ્ત થતા વિચારાની ચર્ચા લિંગસમુદ્દેશમાં કરવામાં આવી છે. ત્યાં એ ચર્ચાના અનુસંધાનમાં આવશ્યક દિપ્તિઓ આપવામાં આવી છે. તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવી નથી.

પ્રવૃત્તિમન્તઃ સર્વેઽર્થોસ્તિસૃષ્ટિમિદ્ધ પ્રવૃત્તિમિ. ।

સતતં ન ત્રિયુગ્યન્તે વાચ્યૈવાત્ર સંભવઃ ॥૩૨૩॥

બધા પદાર્થો પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે (આવિર્ભાવ વગેરે) ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ વિનાના તે કદાપિ હોતા નથી. તેવા (પદાર્થો) શબ્દો વડે જણાવાય ॥ (૩૨૩)

ભાષ્યકારે જણાવ્યું ॥ કે બધા પદાર્થો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ રૂપી યુગ્માવાળા છે અને આવા પદાર્થો માટે જ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. (સર્વોત્તમ પુનર્મૂલ્ય એવાત્મિકાઃ સંસ્થાનપ્રવૃત્તિગુણાઃ । —સ્ત્રિયામ્ । ૪.૧ ૩ ઉપરતું ભાષ્ય)

ચક્ષાપ્રવૃત્તિપમાર્થઞ્ચિત્તરૂપેણ મૂલ્યતે ।

અનુયાતીવ સોઞ્ઞયેપાં પ્રવૃત્તિર્વિષ્ણમાશ્રયાઃ ॥૩૨૪॥

પરંતુ પ્રવૃત્તિવિનાના ચૈતન્ય રૂપ અર્થ તરફે જેને સમજવામાં આવે છે તે બાજુ કે બીજા (પદાર્થો)નો સર્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિએને અનુસરે છે. (૩૨૪)

ત્રિયુક્તાભિકા પ્રકૃતિ તેના વિકાસમાંના રત્નેયુક્તને લીધે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. પરંતુ બોક્તા એવી ચેતન પુરુષ નિર્ચય દોઈને પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તેો પછી તેને વિષે આત્મા ચેતન્ય, ચિતિ એવાં જુદાં જુદાં ચોક્કસ વિગ્ના કેવી રીતે વાપરી શકાય. એવો સંકાનો જ્ઞાણ આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

શુદ્ધિરૂપ અરીસામાં ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ પ્રતિબિંબ ઉપર બાવદારગત પદાર્થોની અસર પડતાં તેમને સ્પષ્ટો દારા પ્રગોચ થાય છે. આમ નિરાસાસ ચેતન્ય ઉપર આશાસરૂપ પદાર્થોના સિંગનો આરોપ કરવામાં આવે છે.

તેનાસ્ય ચિત્તિરૂપં ચ ચિત્તિચ્છલશ્ચ મિથ્યતે ।

તસ્ય સ્વરૂપભેદસ્તુ ન કશ્ચિદપિ વિચિતે ॥૩૨૫॥

આ પ્રમાણે તે બોક્તાના ચેતન્યનું સ્વરૂપ અને (તેના ચેતન્યનો) કાલ જુદાં જુદાં સમજવામાં આવે છે, પરંતુ તે (બોક્તા)ના સ્વરૂપમાં તેો કરો કરૂણ થતો નથી. (૩૨૫)

શુદ્ધિ રૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થતા વિષયસમૂહ વડે બોક્તાનું ચેતન્ય એક હેવા છતાં, દરેક બોગ્ય પદાર્થની બિન્નતા પ્રમાણે, તે બિન્ન સમજાય છે. વાસ્તવમાં ચેતન્યના ચેતાના રૂપમાં કે કાલમાં કરો કરૂણ થતો નથી, પરંતુ તેના દારા સંકાન્ત થતા પદાર્થોની ક્રિયાઓમાં, રૂપમાં અને કાલમાં ફેરફાર સમજવામાં આવે છે ચેતન્યનાં અભિન્ન રૂપો વચ્ચે અને ચેતન્ય પદાર્થોના કાલ, રૂપ અને ક્રિયાના સંકલ્પમાં થતા ફેરફારો વચ્ચે એક સમજવો જોઈએ (સરખાવો હેઠારાજ—પરમાર્થઃ પુનઃચેતન્યમાત્રરૂપસ્ય મોક્ષતુર્ગં મધ્યમ સ્વરૂપતો વેતઃ પાલતો વા મેદઃ । ચિત્તિક્રિયારિ ન તત્તો મિત્ત્યા વિરાસાસંત્યિન્માત્રરૂપ-સ્વાત્ તત્ત્વ ।)

અચેત્તેષુ ચૈત્ત્યં મંદ્રાન્તમિદં દશ્યતે ।

પ્રતિબિંબકથર્મેણ ચક્ષુઃસ્પન્દનિયન્ધનમ્ ॥૩૨૬॥

અચેતન પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબરૂપે સંકાન્ત થયું હોય તેવું દેખાતું જે ચેતન્ય છે તે શબ્દોના વપરાશનું નિમિત્ત અને છે (૩૨૬)

સદા વચેરે યુક્તોર્થા પ્રતિબિંબરૂપે સંકાન્ત થોમ ચેતન્ય શબ્દોના વપરાશનું કારણ અને છે.

અવશ્યા સાદશી નારિત યા હિદ્ગેન ન યુગ્યતે ।

ચચ્ચિદ્ સ્વચ્ચંદસંસ્કારી નિદ્રાવ્યાનામયે સતિ ॥૩૨૭॥

પદાર્થની એવી દોઈ અવસ્થા નથી જે લિંગ સાથે જોડાય નહિ. દોઈકવાર લિંગના આપય વિના પણ (લિંગપ્રયુક્ત) સ્વચ્ચંદસંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨૭)

ગીત્ર પંક્તિનો હેલાસજના વ્યાખ્યાનને અનુસરતો અર્થ સીકારવામાં આવ્યો છે. કોઈકવાર મિત્રમ્, વલગ્મ વગેરેમાં આવિર્ભાવરૂપ પુસ્તવનો અથવા તિરોભાવ રૂપ સીતવનો સ્વસ્કાર ન હોવા છતાં વિવક્ષાને કારણે વિગ્રસામાન્ય રૂપ નપુસક લિંગ યોજવામાં આવે છે.

કૃત્તદ્વિતાભિવેયાનાં આવાનાં ન ચિકૃષ્યતે ।

શસ્ત્રે લિજ્ઞં ગુણવસ્થા તથા ચાકૃતિરિપ્યતે ॥૩૨૮॥

શુણેની (આવિર્ભાવ વગેરે) અવસ્થા એટલે લિંગ એવું લિંગનું શાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થતું લક્ષણ કૃદન્ત અને તદ્વિતાન્ત શબ્દો વડે વ્યક્ત થતા અર્થોનું વિશદી નથી. તેથી ભતિરૂપં લિંગને સ્વીકારવામાં આવે છે. (૩૨૮)

વાક્ય, વકિઃ, વચનમ્, એવા કૃત્પ્રપચાન્ત શબ્દો વડે દર્શાવાતા પદાર્થો તેમની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પ્રમાણે જુદાં જુદાં લિંગને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેમનાં લિંગ નિશ્ચિત અને છે. એવી જ સ્થિતિ ધરિમા, ગુરતા, વગેરે તદ્વિતાન્ત શબ્દોની છે. શુણેની અવસ્થા એટલે લિંગ એવી સાતપ્રાપ્ત વ્યાખ્યા યોગ્ય છે, તેથી સદૃવ વગેરે શુણેના પરિણામ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી રૂપ, રસ વગેરેની આવિર્ભાવવિરોધાંત રૂપી અવસ્થા, પ્રવૃત્તિસામાન્ય દર્શાવે છે. આ પ્રવૃત્તિસામાન્ય એટલે લિંગ અથવા ભૂતિ.

લિજ્ઞં પ્રતિ ન મેદોઽસ્તિ દ્રવ્યપક્ષેર્ઽપિ કચ્ચન ।

તસ્માન્ન સપ્ત ચિકૃષ્ણા ચે સૈવાત્રાપિષ્ટલિજ્ઞતા ॥૩૨૯॥

પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે એવા પક્ષમાં લિંગવિષયક કોઈ વિરોધ નથી. તેથી (લિંગ અંગે કલ્પવામાં આવેલા) જે સાત વિકલ્પો છે તે જ (ભૂતિ શબ્દોની) નિયતલિંગતામાં સમાઈ જાય છે. (૩૨૯)

પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનીએ તો શુણેની આવિર્ભાવ વગેરે અવસ્થાઓ લિંગની વાચક છે. પદનો અર્થ આકૃતિ માનીએ તો જુદી જુદી બકિતઓ ભૂતિના આધાર રૂપે હોવાથી શુણેની અવસ્થા જ લિંગની વાચક ગણશે. આમ હોવાથી ભૂતિ પક્ષમાં તેમજ બકિત પક્ષમાં શબ્દો નિપત્તિવિગ્રપાણા હોય છે. ખન્ને રીતે લિંગ અંગે કશો ફેરફાર સમજવામાં આવતો નથી. લિંગ અંગેના સાત વિકલ્પો લિંગસમુદ્દેશમાં અર્થવામાં આવ્યા છે.

વચ્ચને નિયમઃ શાસ્ત્રાદ્ દ્રવ્યત્યાધ્યુપમમ્બતે ।

યતસ્તદાકૃતૌ શાસ્ત્રમન્યથૈવ સમર્થ્યતે ॥૩૩૦॥

દ્રવ્યની સંખ્યા અંગેનો નિયમ શાસ્ત્રમાંથી (જ) પ્રાપ્ત થતો હોવાથી પદાર્થને આકૃતિ માનતાં પણ તેની સંખ્યા અંગેના શાસ્ત્રનિયમને (પણ) જુદી રીતે સમજાવી શકાય. (૩૩૦)

પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનતાં बहुषु बहुवचनम् (૧.૪.૨૧) ધાત્મા પદથી માટે બહુવચન વપરાય છે, એવી સ્પષ્ટીક નિષ્ક્રમને કારણે વચનની સિદ્ધિ થાય છે. પદનો અર્થ આકૃતિ સમજવામાં આવતાં શાસ્ત્રનિષ્ક્રમનો સર્વા કંચી રીતે પ્રાપ્ત થશે તે હવે પછીની કારિકામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

यसंते यो बहुवच्योऽसेदे तस्य विवक्षिते ।

स्वाश्रयेर्ष्यपदिष्टस्य शास्त्रे वचनमुच्यते ॥૩૩૧॥

જે (નતિરૂપ) અર્થ અનેક પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થતો હોય અને, જ્યારે અર્થોના અમેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે તેના આશ્રય(રૂપ પદાર્થો) સાથે ઉલ્લેખાતા તે (નતિ રૂપ અર્થ)ને માટે (બહુ)વચનનું વિધાન કરવામાં આવે છે. (૩૩૧)

નતિરૂપ અર્થમાં બહુવચન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેને અંગે આ કારિકામાં વિચારવામાં આવ્યું છે.

નતિના અનેક આશ્રયો સમજવામાં આવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં તે આશ્રયોના વચન પ્રમાણે નતિમાં પણ બહુવચન પ્રાપ્ત થશે. જે નતિના આધારો જે હોય તે તેને માટે દ્વિવચન થશે.

આ કારિકામાં જ્યોડમેદે એવો પાઠ સમજાવે આખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે હેશ્વારાજ મળે મેદે એવો પાઠ લગાવે છે જે નતિતક્ષણ અર્થ અનેક આશ્રયોમાં પ્રાપ્ત થાય અને આ આશ્રયો જુદા જુદા છે એવી જગ્યાએ વિવક્ષા હોય ત્યારે શાસ્ત્રમાં તેને માટે બહુવચનનું વિધાન કરવામાં આવે છે (સરખાવો-જો યાતિત્વજનો बहुषु વર્તે તે તત્ત્વ મેદે ગિન્માધારત્તમયે વિવક્ષિતે बहुभ्यति स्वाश्रये. શાસ્ત્રે કલિતસ્ય बहुवचनं विधीयते ।—હેશ્વારાજ)

यदा स्वाश्रयमेदेन भेद एव प्रतीयते ।

आकृतेर्द्रव्यपक्षेण तदा भेदो न विद्यते ॥૩૩૨॥

જ્યારે જુદા જુદા આશ્રયોને કારણે નતિમાં પણ થોડ સમજાય છે ત્યારે (આકૃતિપક્ષ) દ્રવ્યપક્ષથી જુદા સમજવામાં આવતો નથી. (૩૩૨)

આશ્રયો જુદા જુદા હોવાને કારણે નતિને પણ અનેક માનવી પડે ત્યારે બહુવચનનું વિધાન સ્વાભાવિક બને છે. અનેક આશ્રયો પ્રમાણે અનેક સ્પષ્ટોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ આ વાત જરાજર ન હોવાથી એકરૂપનું વિધાન યોગ્ય હરે છે. આમ વચનના સદર્જમાં નતિ પક્ષ અને દ્રવ્યપક્ષમાં કંઈ તફાવત નથી. સદાભાવ્યકારે આ બાબતનું ખંડન કર્યું છે, સરખાવો, यदि वदामिदाकृतिरेतत्वेन विवक्षिता, वदामिदमिद्वित्वेन कदाचित् बहुष्वेव एव। अकृतिरिति प्रतिष्ठा हीयते । यन्मास्व वदत्वोपादाने प्रयोजनमुक्तम्—एकशेषो न वक्ष्य इति, ए इदानीं वक्ष्यो मयि ।

અભેદે ત્વેકશબ્દત્વાચ્છાન્નાચ્ચ વચને સતિ ।

એકશેષો ન વક્તવ્યો વચનાનાં ચ સંભવઃ ॥૩૩૩॥

(જાતિમાં વ્યક્તિમૂલક બેદનો) અભાવ માનવાથી જાતિ એક સખદ વડે વાચ્ય બને છે. (ચાસ)વચન દ્વારા જુદી જુદી સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી એકશેષનું વિધાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. (૩૩૩)

જાતિમાં વ્યક્તિમૂલક બેદનો અભાવ માનવાથી જાતિ એક સખદ વડે વાચ્ય બનતાં તેને માટે એકવચન વપરાય છે. તેથી એકશેષનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી. શાસ્ત્રિનિવર્તો દ્વારા જુદાં જુદાં વચનો સમજવામાં આવશે.

તન્નુ જ્ઞાનમિવેષત્ત્વે દ્રવ્યસય સ્વરૂપાશ્રયઃ ।

આકૃતેરુપકારોડયં દ્રવ્યાભાવાન્ન કલ્પતે ॥૩૩૪॥

દ્રવ્યનું અભિધાન થતું નથી એમ માનવામાં આવતાં તેને આધારે થતો ઉપકાર દ્રવ્યના અસ્તિત્વના અભાવે, જાતિને પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૩૩૪)

સખદનો અર્થ આકૃતિ માનવામાં આવે તો દ્રવ્યનું અભિધાન થતું નથી. તેથી દ્રવ્યને આધારે પ્રાપ્ત થનારાં ચિંત્ર અને વચનથી ઉપકાર થશે નહિ, કારણ કે અંતે તો સખદસ રૂપરતો આધાર સખદનો અર્થ જ છે દ્રવ્યનું અભિધાન થતું ન હોય તો તેને અદ્રવ્ય જ સમજવું જોઈએ.

વ્યવદેશોડમિવેયેન ન ક્ષાત્રે કશ્ચિદ્દામિત્ત ।

દ્રવ્યં નામ પદાર્થો યો ન ચ સ પ્રતિપિદ્યતે ॥૩૩૫॥

(પ્રસ્તુત) શાસ્ત્ર(કથન)માં અભિધેયને આધારે કોઈ વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી, દ્રવ્ય નામે જે પદાર્થ છે તેને નકારવામાં આવ્યો નથી. (૩૩૫)

શુદ્ધુ શુદ્ધવચનમ્ । (૧.૪.૨૧) સૂત્રનિષ્પન્નમાં જુદાં જુદાં અભિધેયોને આધારે સંખ્યાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ સંખ્યાનું વિધાન સામાન્ય રૂપે છે.

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે પદનો અર્થ જાતિ માનતાં દ્રવ્ય નામના તત્ત્વ સાથે વિરોધ આવતો નથી, અર્થોત્ત્વ દ્રવ્યનો સ્વીકાર થાય છે જ. એવી રીતે પદોના અર્થ દ્રવ્ય માનતાં જાતિનો વિરોધ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. (સરખાવો ભાષ્યકાર : ન દ્વાવત્રિવિદ્યાર્થદ્રવ્ય દ્રવ્ય ॥ પદાર્થો દ્રવ્યપદાર્થસ્ય આકૃતિર્ન પદાર્થઃ । વચનિત્ત્વ ત્વ મિચ્છિત્ત્વપ્રાપ્તમૂત્ત્વ મિચ્છિત્ત્વ ગુણમૂલમ્ ।)

ગુણભાવોર્ધમિવેયત્વં પ્રતિ દ્રવ્યસ્ય નાશ્વિતઃ ।

રવકારી ગુણઃ સેવઃ પદાર્થ દતિ કલ્પના ॥૩૨૬॥

અભિધેયતા સંદર્ભમાં દ્રવ્યતા ગૌણ્યને (લાભ્યમાં) સ્વીકારવામાં આંધુ નથી, પરંતુ જ્ઞાતિ માટે ઉપકારક હોઈ દ્રવ્યનો, તેના અંગભૂત બનેલો, અર્થ ગૌણ છે એમ સમજવામાં આંધુ છે. (૩૩૧)

અન્ય : અભિધેયત્વં પ્રતિ દ્રવ્યસ્ય ગુણમાવઃ ન આશિતઃ (કિંતુ જાતે) રવકારી પદાર્થઃ સેવઃ સન્ ગુણઃ इति કલ્પના ।

પદનો અર્થ જ્ઞાતિ છે એમ માનનારને માટે પદનો મુખ્ય વાચ્ય અર્થ જ્ઞાતિ છે જ્ઞાતિ અભિધેય છે, એ અર્થમાં દ્રવ્ય જ્ઞાતિને ઉપકારક બની રહે છે અર્થની દૃષ્ટિએ જ્ઞાતિના અંગરૂપે રહેતું દ્રવ્યરૂપ અર્થ જ્ઞાતિના ગૌણ રૂપે સમજવામાં આવે છે

દ્રઢયે ન ગુણમાવોર્ધસિ વિનાદ્રવ્યમિધાયિતામ્ ।

લાઘ્વતૌ વા પ્રધાન્ત્યવત્ત્વ ઇવં સમધર્યતે ॥૩૨૭॥

શબ્દ અદ્રવ્યનું અભિધાન કરતો ન હોય તો દ્રવ્યમાં ગૌણત્વ હોઈ શકે નહિ. તેથી આકૃતિનું મુખ્યત્વ આ પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આંધુ છે. (૩૩૨)

પદનો ગૌણ અર્થ પણ દ્રવ્ય નથી, તેથી એમ કહી શકાય કે દ્રવ્યનું ગૌણત્વ, તેના જ્ઞાતિ ઉપરના ઉપકારને કારણે છે, તેના અભિધાનને કારણે નથી. જો દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે એમ માનીએ તો અભિધાન મુખ્ય થશે. પરંતુ આવું માનવાની જરૂર નથી.

કૈચિદ્ ગુણપ્રધાનત્વં નામાસ્ત્રાત્તરદિવ્યતે ।

ન વૃત્તિવત્પરાર્થસ્ય ગુણમાવસ્તુ વર્ણયતે ॥૩૨૮॥

કેટલાક વાચ્યાર્થો દ્રવ્ય અને જ્ઞાતિ વચ્ચે, સમાસમાં જેમ બીજાને અર્થે, ગૌણભાવ જણાવવામાં આવે છે તેમ નહિ, પરંતુ, નામ અને આખ્યાતનો જેમ, ગૌણપ્રધાનભાવને સ્વીકારે છે. (૩૩૮)

દ્રવ્ય અને જ્ઞાતિ બન્ને એક બીજા બનને રજૂ કરવામાં આવે છે.

વ્યતિ અને વાચક શબ્દો એકસર અર્થનું અભિધાન કરે છે. આ બે ક્રિયાકારક વચ્ચે ગૌણમુખ્યતા છે. તે પ્રમાણે પદનો અર્થ જ્ઞાતિ સમજવામાં આવે કે દ્રવ્ય સમજવામાં આવે, બન્ને વચ્ચે ગૌણમુખ્યતાન કદાપી શકાર છે. જ્ઞાતિને મુખ્યપણે વાચક મોની શકાય અને દ્રવ્યને ગૌણપણે વાચક માની શકાય

વાચક એવું નામપદ સાધનનો આશ્રય રહ્યો છે ધાતુનો અર્થ પ્રવચનના અર્થના વિગ્રહાનુ રૂપે છે. તેથી ધાતુનો ક્રિયા અર્થ, ગૌણ રૂપે સમજવામાં આવે છે, કારણકે અહીં ક્રિયા મુખ્ય નથી.

પવન શબ્દ ક્રિયા દર્શાવે છે. ચોક્કસ કારક વડે તેને મદદ પ્રાપ્ત થતાં તેનું પ્રાધાન્ય સમજવામાં આવે છે. આશુ પ્રરત્તિ દર્શાવતી પાકક્રિયા સાધન વડે લાપ્ત બનતાં, સાધન ગૌણભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. કર્તાના લાપ્તપરંપ ક્રિયા ધાત્વર્થ સાથે સંકળાયેલી છે. અહીં સાધન અર્થાત્ કારક ગૌણ રૂપે હોવા છતાં સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. તેથી સાધનના વિશેષણો જેવા કે દેશવત્ વગેરેને વળતિ સાથે વાપરી શકાય છે, જેમકે દેશવત્તઃ વગતિ ।

આ પ્રમાણે વિચારતાં જાતિને પદાર્થ સમજનારાઓ જાતિને પ્રધાન અને શબ્દવાચ્ય સમજે છે, એ પ્રમાણે દ્રવ્યને પદાર્થ સમજનારાં, દ્રવ્યને પ્રધાન અર્થ સમજે છે. આમ વિવેકાને કારણે ગુણપ્રધાનભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

સમાસ અંગે આવી રિચિતિ નથી સમાસમાં ઉપસર્જન પદ, મુખ્ય પદમાં સમાઈ જાય છે. તેને સ્વતંત્ર સમજવામાં આવતું નથી અને તેથી ઉપસર્જન પદનું વિશેષણ સમાસમાં વાપરી શકાતું નથી જેમકે, જઠરસ્ય રાજઃ પુરુષઃ ।

વાચક, અને વળતિમાં સાધન અને ક્રિયાને જુદાં જુદાં સ્પષ્ટ રૂપે સમજવામાં આવે છે, આ ઉદાહરણ ઉપરથી જાતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચે પ્રધાનગૌણભાવ છે એમ નક્કી થશે.

ગુણભૂતસ્ય નાનાત્યાદાદૃતેરેકશબ્દતા ।

સિદ્ધો વચનમેદશ્ચ દ્રવ્યમેદસમન્વયાત્ ॥૩૨૧॥

ગૌણ (દ્રવ્યો) અનેક હોવાને કારણે આકૃતિ માટે એક શબ્દ વપરાય છે. જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સાથેના સંબંધને કારણે જુદી જુદી સંખ્યાઓ સિદ્ધ થાય છે. (૩૩૯)

તેનું અભિધાન થાય છે એવાં જાતિ અથવા દ્રવ્ય, શબ્દનો અર્થ હોઈ શકે બનને વચ્ચે ગુણપ્રધાનભાવ હોય છે. એવો પણ સ્વીકારવામાં આવતાં આકૃતિ પક્ષમાં પણ દ્રવ્યનું અભિધાન થશે અને દ્રવ્ય અનેક હોવાથી અનેક શબ્દોના વપરાશનો પ્રસંગ આવતાં એકરૂપ અંગેનો નિવશ સ્વીકારવો પડશે. આવી શકાવા જવાબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આકૃતિને પદાર્થ માનતાં દ્રવ્યોનું અભિધાન થશે, પરંતુ તે અભિધાન પ્રધાનપણે નહિ પરંતુ ગૌણભાવે થશે ગૌણ અભિધાનથી પ્રાપ્ત થતા શબ્દોનું કશું મહત્ત્વ નથી. પ્રધાન અભિધાનથી પ્રાપ્ત થતા અનેક શબ્દોનું મહત્ત્વ છે જાતિને પદાર્થ માનતાં પ્રધાન ભૂત એકશબ્દન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એકરૂપની જરૂર નથી. અભિધેય પદાર્થો અનેક હોય તેથી વગનમેદ થશે એવો કશો વાંધો નથી

ગૌણ રૂપે રહેલાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યો અને પ્રધાનજાત એકત્વગુણુગુણ જાતિ વચ્ચે વિશય હોવાથી પ્રધાન એવી જાતિનું એકશબ્દન જ ગોચર છે.

સાધન ગુણમાત્રેન ક્રિયાયા મેદર્કં યથા ।

આસ્યાતેષ્વેકસન્દશજ જાતેર્દ્રવ્ય તથોચ્યતે ॥૩૨૪॥

જેમ ક્રિયારૂપે સાથે ગૌણભાવે રહેલ કારક, ક્રિયામાં (વચન) એક દર્શાવનાર

કહેવાય છે તેમ દ્રવ્ય, સમાન શબ્દ વડે જણાવાયેલી જાતને જુદી દર્શાવનારું કહેવાય છે (૩૪૦)

આખ્યાતમા ક્રિયા મુખ્ય હોય છે છતાં ગૌણ એવા કારકને આધારે સંખ્યામાં ફેરફાર સમજવામાં આવે છે, જેમકે વચન વચનિત્ત્વ એક શબ્દ વડે વાચ્ય અને પ્રધાન બૂત એવી જાતિ અથવા જાતિવાચક શબ્દ વડે જ દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે, ગૌણ એવું દ્રવ્ય પોતાનામાં રહેલા સંખ્યાભેદનો જાતિ ઉપર આધાર કરે ॥

૩૩૮મી કારિકામાં જાતિ અને દ્રવ્યના સંજ્ઞામાં યુક્તપ્રધાનભાવ માટે નામ અને આખ્યાતનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે સમાસમાં જેમ ગૌણમુખ્યભાવ હોય છે, તેવી રીતિ જાતિ અને દ્રવ્ય અથવા હોવાથી નથી રાત્રુક્ય ॥ આ વચનની યોજના ગૌણ પદ રાજનું પ્રમાણે કરવામાં આવતી નથી કારણ કે પ્રધાન પદ પુરુષ અને ઉપસર્જન પદ રાજ વચ્ચે અભેદ સંબંધ છે યુક્તપ્રધાનભાવ સિન્નપણે રહેવા બે પદો વચ્ચે હોઈ શકે

एकत्वे तुल्यरूप बाह्यव्याख्या प्रतिपादने ।

निमित्तात्तद्वૃત્તોર્ધૃત્ય વિશિષ્ટમદ્વયે સતિ ॥૩૪૧॥

સમાનરૂપને કારણે દ્રવ્ય સાથે જાતિનું એકત્વ હોવાથી, શબ્દો વડે તેવા (જાતિ ૩૫) અર્થને જણાવવામાં આવતા (જાતિ ૩૫) નિમિત્ત દ્વારા (જાતિ) વિશિષ્ટ (દ્રવ્ય)નું જ્ઞાન થાય છે (૩૪૧)

सोऽपमित्वमिसवन्धावाप्त्यैराकृते सह ।

प्रवृत्तौ मित्त्वान्ध्याया छिन्नसख्ये प्रसिध्यत ॥૩૪૨॥

(નામ થતા) જાતિના, તેના બાક્યો (૩૫ દ્ર-થો) સાથે, આ તે છે જોઈ અભેદ સંબંધને કારણે જુદા જુદા શબ્દોનો વપરાશ થતો હોવા છતાં, ક્ષિત્ર અને સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે (૩૪૨)

અગાઉની કારિકાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું કે પદનો અર્થ જાતિ પણ હોઈ શકે અને દ્રવ્ય પણ હોઈ શકે બીજી રીતે કહીએ તો શબ્દો જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. આ રીતિમાં જાતિ મુખ્ય હોવાથી નિમ્ન અને વચન પ્રાપ્ત થયા, એ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવી ગૌણપદ અનિત્ય મનાયુ હોવાથી પ્રધાનના સંજ્ઞામાં અર્થાત્ જાતિના સંજ્ઞામાં સિત્ર અને વચન સિદ્ધ થશે શબ્દો જ્યારે માત્ર જાતિનું અભિધાન કરે ત્યારે શું રીતિ થાય એ વાત આ બે કારિકાઓમાં દર્શાવવામાં આવી છે

જાતિશબ્દો જ્યારે પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે ॥ ત્યારે જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યમાં જાતિનો બાકીય સ્વરૂપ આવે છે તેથી જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યનું જાતિ સાથે અભિનયને અભિધાન થાય ॥ દબે જન વચ્ચે અભેદ સંબંધ દાવાથી નિમિત્ત એવી જાતિના

અભિધાનથી નિમિત્તો અર્થોત્ દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થાય છે. પરિણામે દ્રવ્યમાં પણ સિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે.

શબ્દો માત્ર જાતિનું અભિધાન કરે ત્યારે નિમિત્ત અર્થોત્ જાતિને લાગનારા પ્રાપ્તેનું વિધાન થયું હોવાથી, પ્રત્યેક પ્રમાણે શબ્દો અર્થનું અભિધાન કરે છે, તેથી શબ્દપ્રવૃત્તિ અર્થોત્ શબ્દોનું અભિધાન જાતિ પ્રમાણે થશે.

શબ્દો જાતિનું અને દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે એ પદ્ધતિમાં જાતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચે સુખ્યગૌણભાવ દ્વારા અર્થનું અભિધાન થાય છે. શબ્દો દ્વારા માત્ર જાતિનું અભિધાન થાય છે એ પદ્ધતિમાં જાતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચે અભેદના આશયથી અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે,

પ્રાક્ ચ જાત્યમિસંવન્ધાત્સર્વનામાભિધેયતા ।

વસ્તુપલક્ષણં સત્ત્વે પ્રયુજ્યન્તે સ્વવાદયઃ ॥૩૪૨॥

જાતિ સાથે અભેદ સંબંધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં દ્રવ્યનું સર્વનામ શબ્દ વડે અભિધાન થાય છે, કારણ કે દ્રવ્યની બાબતમાં સ્વ વગેરે (સર્વનામે) પદાર્થનું સામાન્ય લક્ષણ દર્શાવવા વપરાય છે. (૩૪૩)

જાતિ હંમેશાં દ્રવ્યનો આશય છે. જ્યાં સુધી દ્રવ્ય ઉપર જાતિનો આશય કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સુધી દ્રવ્યને તેનું પોતાનું રૂપ હોવું નથી. જાતિ બાત્રી રીતે આશયને રૂપ કરતી હોવાથી પદાર્થ સિદ્ધસ્વભાવ અને છે આવી સિદ્ધસ્વભાવ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં દ્રવ્યમાં જ, જરૂર વગેરે સર્વનામશબ્દો વપરાય છે.

પદાર્થ વિશેષનું જ્ઞાન થતા મટિ જાતિ સાથે એકરૂપ બનતા પદાર્થો જાતિ શબ્દો વડે જણાવવામાં આવે છે તેથી જાતિ શબ્દો આ દ્રવ્યશબ્દો વચ્ચે અભેદ સંબંધ સમજવામાં આવે છે એ પણ મીનુપ્રમાણ સમજાવવામાં આવે ત્યાં દ્રવ્ય અભિધાનને મુખ્ય સમજવામાં આવતાં નિમિત્ત અને વચ્ચે સિદ્ધ થશે.

પાકૌ પાકા इति यदा भेदक. केचित्वाश्रय. ।

इत्येते चानुपादानો धर्मोऽसौ गुणवाचिनाम् ॥૩૪૪॥

ઉદ્દેશ્ય પાક્યા વિનાનો આશ્રયરૂપ પદાર્થ, પાકૌ, પાકા: વગેરે પ્રયોગોની જેમ (કિયાને) જુદી દર્શાવે છે, એનું કેટલાક આચાર્યો માને છે. સુષુવાચક શબ્દોનો આવેલો ધર્મ છે. (૩૪૪)

પાક શબ્દ કિયા દર્શાવે છે, તેના આધારરૂપ પદાર્થને દર્શાવતો નથી. આમ હોવા છતાં તે કિયાને જુદી દર્શાવે છે તેથી દિવ્યન અને નકુલ્યનના પ્રયોગો, જેવા કે પાકૌ, પાકા: જેવા મતે છે, કારણ કે સંધવલી કિયા રસિતા પદાર્થ રૂપી કાર્ત્તમાં રહેતી છે. રસિતા પદાર્થો જુદા જુદા હોય તો વચનભેદ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે મુળવાચક શબ્દો તેમના આશ્રયનું અભિધાન કરતા ન હોય તો પણ કિયાના ભેદક અને છે. અર્થોત્ તેને જુદી દર્શાવે છે અને તેથી તેમને સિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંતુ આ વાત સ્વીકારી શકાતી તેમ નથી, એમ હેવતાજી જણાવે છે. પાકરૂપ ક્રિયા તેના આશયો પ્રમાણે બિન્ન હોવી જોઈએ તેથી પાક ક્રિયાના બિન્નતા પ્રમાણે વચન જુદા થશે. ગુણતિબદ્ધતીરનામ પાક । એમ પ્રયોગમાં ગુરુ, સિલ વગેરે આશયો જુદા જુદા છે છતાં પણ ક્રિયામાં બદલવચન પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે જુદા આશયો ઉપરથી ક્રિયાની વિશિષ્ટતાનો અવાન આવે જ છે.

આશયસાનુપાદાને કેવલં લભતે यदि ।

। अधारधर्मान्सामान्यं पुरस्तात् तद् विचारितम् ॥૩૪૫॥

આશયનું અભિધાન થયું ન હોય અને નિર્ભેળ ભૂતિ તેના આશયોના ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે એવો પક્ષ હોય તો આ પક્ષનો અમાઉ વિચાર થયેલો છે (૩૪૫)

શબ્દો, શુદ્ધ અર્થોત્ નિર્ભેળ ભૂતિનું જ અભિધાન કરે છે એવા મતમાં ભૂતિ તેના આશયોના નિમ્ન અને વચનને પ્રાપ્ત કરે છે એમ થશે. આ બાબત કારિકા ૩૩૫માં રજૂ કરવામાં આવી છે એની પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

जातो पूनं प्रवृत्तानां शब्दानां जातिवाचिनाम् ।

अशब्दवाच्यात्संघन्धाद् व्यक्तिरप्युपजायते ॥૩૪૬॥

ભૂતિવાચક શબ્દો, પહેલાં ભૂતિ દર્શાવવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી શબ્દ વડે વાચ્ય ન બનતા સંબંધને કારણે દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થાય છે. (૩૪૬)

નિમિત્તીની પ્રવૃત્તિ નિમિત્તને આધાર થાય છે એવા ન્યાયને કારણે નિમિત્ત બનેલ ભૂતિ માટે જ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે.

આ ભૂતિ આશય વિના ॥ હોઈ શકે નહિ. તેથી આશયરૂપ દ્રવ્ય સાથે ભૂતિના અભેદ સંબંધને કારણે દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થાય છે. આ અભેદ સંબંધ શબ્દ વડે વાચ્ય બનતો નથી તે ભૂતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચેના પરસ્પર સાબરિ કરે છે. સમવાયાર્થસૂત્રે દર્શવિમર્શી । (૧-૨-૧૪) ઉપરના વાર્તિક અધિદર્શનભૂતિ. સાદ્યપાત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં બાલ્યકાર જણાવે ॥ કે ભૂતિ પક્ષને સ્વીકારતાં આરભણું વગેરે ક્રિયાઓ ગોત્ર વગેરે ભૂતિશબ્દો માટે સ્થપ નથી તેથી આવી આરભણું વગેરે ક્રિયાઓ ભૂતિ સાથે સંબંધ વ્યક્તિઓને કરવામાં આવે છે તેથી કથા દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.

सोऽयमित्यभिसवन्धाज्जातिधर्मोपचर्यते ।

द्रव्यं तदाश्रयो भेदो जातेऽश्रयुपगम्यते ॥૩૪૭॥

‘આ તે છે’ એવા અભેદ સંબંધને કારણે દ્રવ્યને ભૂતિના ધર્મવાળું મમજવામાં આવે છે, અને તે (દ્રવ્ય)માં રહેલ (વચન)ભેદ ભૂતિમાં પણ મમજવામાં આવે છે (૩૪૭)

મઙ્ગચ્છાન્દો યથાવેય મઙ્ગચ્છેવેય વ્યવસ્થિત ।

તત્ત્વેનાહ તથા જાતિશબ્દો દ્રવ્યેષુ વર્તતે ॥૩૪૮॥

જેમ ખાટલાનો જ અર્થ દર્શાવતો મઙ્ગ (ખાટલો) શબ્દ, તેની સાથે સંબંધમાં રહેલો વ્યક્તિને પણ દર્શાવે છે, તેમ જાતિશબ્દ દ્રવ્યનો વાચક બને છે. (૩૪૮)

જેમ મઙ્ગા, ક્ષોભન્તિ । (ખાટલાઓ રહે છે) પ્રયોગમાં ખાટલામાં રહેલા આશ્વપદ્મ બાળકો, જે, ખાટલા સાથે સંબંધમાં છે, તેમનો બોધ થાય છે, તેમ માનોવટાપ માથા । (માથો જાણો), પ્રયોગમાં માથેપદ્મ પ્રાણીઓને લાવવામાં આવે છે, કારણકે જાગૃતિ લાવો શકાતી નથી

તત્ર જાતિવદ્યર્થત્વં તથૈવાનુપગમ્યતે ।

જાતિરુત્સૃષ્ટમંરુશા તુ દ્રવ્યાત્મન્યનુપગમ્યતે ॥૩૪૯॥

તમા પૃથ્વીના જાતિરૂપ અર્થને સ્વીકારવામાં આવે છે. સખ્યા વિન્યાની જાતિરૂપે દ્રવ્ય ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે. (૩૪૯)

અસ્યેદમિતિ વા યત્ર સોડ્યમિત્યપિ વા સ્મૃતિ ।

વર્તતે પરમર્મેજ તદ્વ્યવસ્થિમીયતે ॥૩૫૦॥

ખીલ (પદાર્થો)ના (પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપ) ધર્મને કારણે ‘આ તેનું’ છે, અથવા ‘આ તે છે’, એવો પ્રયોગ થાય છે ત્યારે તે ખીલ પદાર્થનું અભિધાન થાય છે. (૩૫૦)

મહત્ પ્રત્યક્ષતા એક વડે અથવા અબેદનતા આરોપથી શુદ્ધ વસ્તુને શુદ્ધરૂપે અથવા જાતિરૂપે તેમના આધાર અર્થોત્ આશ્રયનો અર્થ દર્શાવે છે, જ્યાં તેના આધારરૂપ તથા વિવરણ, મહત્ત્વ, મહત્ત્વપૂર્ણતા, અત્યંતી નથી, તેથી મને વસ્તુના અસેદ, મહત્ત્વ, જાતિરૂપથી તેના આધારરૂપ દ્રવ્યનો બોધ કરાવવામાં આવે છે

યત્પધાર્મ ન તત્ત્વાસ્તિ ત્વરૂપમનિરૂપણાત્ ।

શુભસ્ય ચાત્મના દ્રવ્ય તદ્ગમ્યવેનોપલક્ષ્યતે ॥૩૫૧॥

જે પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય છે, તેનું તેના વ્યવહારપ્રયોગના પહેલા, કોઈ સ્વરૂપ હોતું નથી અને પછી દ્રવ્ય, શુભના સ્વરૂપ સાથે એકરૂપ બનેલું હોય તેવું દેખાય છે. (૩૫૧)

ક્રિયા સાથે અર્થ ધ આપ કરવાની શક્તિ ધરાવતું દ્રવ્ય એવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શબ્દ વ્યવહારને યોગ્ય બનતું નથી. મન દ્વારા તેને વિશે જાતિ કે શુભ જેવી ઉપાધિઓનો વિચાર થતો નથી ત્યાં સુધી તેનું સ્વરૂપવ્યવહારત સ્વરૂપ હોતું નથી પાછળથી જાતિ અર્થવા શુભ સાથે તેનો સંબંધ થાય છે અને તેથી તેનામાં નિષ્ક અને વચનની અપિત થાય છે.

ગુણસ્ય મેવકાલે તુ ગ્રાધાન્યમુપજાયતે ।

સંસર્ગમ્પ્રતિરથેષુ સાક્ષાદેવ ન વર્તતે ॥૩૫૨॥

ગુણને, બીજાથી ગુણો દર્શાવતી વખતે, મુખ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (પદાર્થના ખાત્રી થઈ સાથેના) સંબંધ ઉપર આધાર રાખતો શબ્દ, દ્રવ્યનો સાક્ષાત્ બોધ કરાવતો નથી. (૩૫૨)

જ્યારે શબ્દ દ્વારા દ્રવ્યની પ્રધાનપણે વિવક્ષા થાય છે, ત્યારે તે દ્રવ્ય જાતિ દ્વારા વિશેષિત બને છે. જ્યારે ગુણનું અભિધાન બીજાથી ગુણનું અને મુખ્યપણે થાય છે ત્યારે તેનું જાતિ સાથેનું એકવ સમજવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારે અભિધાન જાતિ રૂપે હોય ત્યારે શબ્દના સ્વરૂપ તરીકે તેને સમજવામાં આવે છે. પદાર્થો તેમના શુદ્ધ રૂપે શબ્દો વડે અભિધાન પામતા નથી, પરંતુ હમેશાં કોઈક ગુણ સાથે સંબંધાયેલા તરીકે વાચક બને છે. એટલા માટે શબ્દને કારિકામાં સસર્ગમ્પ્રતિ કહ્યો છે. ગુણ સાથે કે બીજા કોઈ ઉપાધિ સાથે નહિ સંબંધાયેલા અર્થોત શુદ્ધ પદાર્થનું અભિધાન શબ્દો કરતા નથી, કારણ કે, મન તેમને તેવા રૂપ પ્રકરણ કરી ચકતું નથી.

જાતૌ જુત્તો યદા દ્રવ્યે સ શબ્દો વર્તતે પુનઃ ।

જાતેરેય પદાર્થત્વં ન તદામ્બુપગમ્યતે ॥૩૫૩॥

જાતિનું અભિધાન કરનાર શબ્દ જ્યારે ફરીવાર દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે ત્યારે, પદનો અર્થ, માત્ર જાતિરૂપે જ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. (૩૫૩)

પ્રવૃત્તાનાં પુનર્વૃત્તિરેકત્વેનોપવર્ણ્યતે ।

પ્રતિપક્ષોરુપાયેષુ ન તત્ત્વમનુગમ્યતે ॥૩૫૪॥

શાસ્ત્રમાં, જાતિના અભિધાન માટે, એકત્વને આધારે પ્રવૃત્ત થયેલા શબ્દોનું ફરીવાર દ્રવ્યનું અભિધાન નિરૂપણમાં આવ્યું છે. જ્ઞાન માટેના ઉપાયોમાંથી (જ માત્ર) સાચી હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. (૩૫૪)

અપૃથક્સંવદયાચ્યસ્ય જાતિરાપ્રીયતે યદા ।

દ્રવ્યસ્ય સત્તિ સંસ્પર્શે તદા જાતિપદાર્થતા ॥૩૫૫॥

જુદા શબ્દ વડે વાચ્ય નહિ બનેલા દ્રવ્યને શબ્દ સાથે સંબંધ થયો હોય છતાં જાતિને (પ્રધાન અભિધાન કરનાર તરીકે) સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે પદનો અર્થ જાતિ સમજવામાં આવે છે. (૩૫૫)

દ્રવ્યસ્ય સતિ સંસ્પર્શે દ્રવ્યમાશ્રીયતે યદા ।

વાચ્ય' તેનેજ શબ્દેન તદા દ્રવ્યપદાર્થતા ॥૩૫૬॥

પદનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ થશે હોય અને તે જ (જાતિવાચક શબ્દ વડે) દ્રવ્યનું અભિધાન સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે પદ દ્રવ્યનું (સુખ્યપણું) અભિધાન કરે છે. (૩૫૬)

પદનો અર્થ જાતિ હોઈ શકે અથવા દ્રવ્ય પણ હોઈ શકે એવા પદો સ્વીકારતાં સુખ્ય કે ગોણુ નિષેધા પ્રમાણે પદનો અર્થ જાતિ કે દ્રવ્ય સમજવામાં આવે છે. આ અંગે વચનનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ બદ્ધવચનવાળો શબ્દો જ દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે એમ પ્રાપ્ત થતું નથી, પ્રધાન આશય જાતિ સમજવામાં આવતી હોય તો જાતિને જ પદાર્થ માનવો જોઈએ, જેમકે પ્રાણનાઃ શુદ્ધવિત્ત્વાઃ । ચોડ્યં પાત્રીયં વિશતિ સ ગૌઃ વદા ન સ્પર્શદયઃ । ગૌરનુવચ્ચઃ । પગેરે પ્રયોગોર્મા માણ્યઃ અને ગૌઃ, પ્રયોગો જાતિનું અભિધાન કરે છે.

અપૂર્વકશબ્દવાચ્યાપિ ભેદમાત્રે પ્રવર્તતે ।

યદા સમ્યગ્વચ્ચજ્ઞાતિઃ સાપિ દ્રવ્યપદાર્થતા ॥૩૫૭॥

સમાન શબ્દની વાચ્ય બનતી હોવા છતાં જાતિ, (સમાસમાં દર્શાવાતા) સંબંધની જેમ માત્ર એક દર્શાવવામાં પ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે પણ દ્રવ્યનું (સુખ્યપણું) અભિધાન થાય છે. (૩૫૭)

શબ્દ, જાતિ અને દ્રવ્ય એમ જન્નેનું અભિધાન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ જાતિનો સંબંધ ક્રિયાની પૂર્ણતા સાથે ન હોવાથી દ્રવ્યને જ પદનો અર્થ સમજવો જોઈએ. કાબ્યમરે જણાવ્યું છે કે વિધિવાક્યોમાં તે દ્રવ્યનો સંબંધ છે તેથી પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનવો જોઈએ. (બોદનાકુ ન સ્વધારમ્માદ । સુત્ર ૧ ૨.૬૪, વાર્તિક ૪૭). યમપુરુષઃ એવા સમાસપ્રયોગમાં સમાસનો અર્થ સંબંધ છે અને સમાસનું ઉત્તરપદ સંબંધી એવા પુરુષના સ્વરૂપની વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે.

અવ્યન્તમિન્નયોરેષ જાતિદ્રવ્યઅભિધાયિનોઃ ।

અવાચ્યસ્યોપકારિત્વે આશ્રિતે તુમયાર્થતા ॥૩૫૮॥

જ્યારે વાચ્ય ન બનતો (અપ્રધાન) અર્થ, બીજાને મદદરૂપ થાય છે એમ સમજવામાં આવે છે ત્યારે જાતિ અને દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા આ અર્થતંત્ર જુદા બે શબ્દો જ જન્નેનું અભિધાન કરે છે. (૩૫૮)

શબ્દ ફક્ત જાતિનું અભિધાન કરે છે અથવા ફક્ત દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે એવા બે પદો સંભવે છે. જન્ને પક્ષોમાં જુદા જુદા આશયોની કલ્પના કરીને ધિંગ અને વચન વા-૭૬

રૂપી ધર્મોની રૂપના કરવામાં આવે છે. આમ એકગીજ્ઞને એકબીજાની મદદ મળે છે. તેથી ભગવાન પાણિનિએ જાત્યાશ્વયાશમેઙ્ગસિન્ધુવચનમન્યતરત્વામ્ । (૧૨.૫૮) અને સહવાળામેઙ્ગ-
શેષ દ્વિવિમલો । (૧.૨.૬૪) એવાં બે જુદાં યુક્તો દ્વારા જન્મે પક્ષોને સ્વીકાર્યા છે.

આશ્રિતે ત્વાગ્રચક્રતં મેદમઽયુપમચ્છતા ।

પુનઃશ્રાપ્યેકસન્દત્વં જાતિસન્દેડનુવર્જિતમ્ ॥૩૫૯॥

(૦૫ક્રિયોઃ વડે) આશ્રિત ભતિમાં (૦૫ક્રિયો રૂપી) આશ્રયોની ભિન્નતા 'સ્વીકારીને, સામ્યકારે શબ્દનો અર્થ ભતિ સ્વીકારતાં, (અનેક શબ્દોના પ્રયોગને ખટલે) એક શબ્દનો પ્રયોગ ફરીવાર ભડેર કયો છે. (૩૫૬)

આ પ્રમાણે જ્ઞતિ જ્ઞેના વિચારના અનુસંધાનમાં શુભવાચક શબ્દોનાં તિંગ અને વચન તેમના આશ્રયશબ્દો પ્રમાણે થાય છે એવી આશયસ્યોને અનુસરીને ભર્તૃહરિએ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. આશ્રીન સમયમાં મીમાંસકોમાં અને વૈવાકરણીમાં પદના અર્થ સંબંધે ભતિ અને દ્વન એવા બે પક્ષો હતા. પાણિનિએ જન્મે પક્ષો અંગે બે યુક્તો રજૂ કર્યાં છે. સહવાળાં । યુત ઉપરના આશ્રમાં પતંગભિએ જાહ્ન્યમિવાનાદૈ વિમલો વાગ્ધ્યામન । (વાર્તિક ૩૫) અને દ્વવામિવાગ્ વ્યાક્રિઃ । (વાર્તિક ૪૫) એવાં બે વાર્તિકો દ્વારા બે પક્ષો રજૂ કર્યાં છે. આશ્રકાર પતંગભિ અને તેમને અનુસરીને ભર્તૃહરિ જન્મે પક્ષોને સ્વીકારે છે. ભર્તૃહરિનું વક્ષણ ભતિસમુદેશમાં પદનો અર્થ ભતિ છે એવા મતના સ્વીકારમાં રાચે છે પાછળના સમયમાં વૈવાકરણ્યમતમાં ભતિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

અનિર્ણયસ્વ નિર્ણાનં ચેન તદ્દર્શનમુચ્યતે ।

પ્રસ્થાદિ તેન મેયાત્મા સાકલ્યેવાવધાર્યતે ॥૩૬૦॥

જેને કિંચે યોક્ષ્ય સ્થાન નથી તેનાનું જેના વડે યોક્ષ્ય સ્થાન થાય તેને પ્રસ્થ વગેરે માપ કહે છે. તેના વડે પદાર્થને પૂરેપૂરો જાણી શકાય છે. (૩૬૦)

સામાન્યપણે ઝાળખાચેલા પદાર્થને વિશેષ રૂપે જાણવાના સાધનને માંને કહે છે. આનાં માન ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. (૧) પરિમાણ અર્થાત્ કદ (Volume), જેમકે પ્રસ્થ, (૨) પ્રમાણ એટલે લંબાઈ-પહોળાઈ (Line measure), જેમકે દિષ્ટિ અને (૩) ઉ-માન એટલે વજન (Weight) જેમ કે પત્ર.

અનિર્ણયે પ્રસિદ્ધેન ચેન તદ્દર્શનમચ્યતે ।

સાકલ્યેનપરિણાનાદ્ ઉપમાનં તદુચ્યતે ॥૩૬૧॥

જે પ્રસિદ્ધ વસ્તુ વડે અજાણી વસ્તુમાં તેના જેવો સ્વભાવ સમજાય છે તેને ઉપમા કહે છે. કદરૂપ કે તેનાથી તે (ઉપમેયવસ્તુ)નું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું (૩૬૧)

અહીં ઉપમાનને સમજાવવામાં આવ્યું છે. ઉપમાન તેના ઉપમેય સાથે જાણીતા સાધનથી ઉપમેયને જોળાવાને છે. જાને વચ્ચે સાદરપ હોય છે, પરંતુ તે અપૂર્ણ છે. તેથી ઉપમાનને કેટલાક આવ્યો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવાના મતના નથી.

દ્વયોઃ સામાન્યયોર્ધર્મ ઉપમાનોપમેયયોઃ ।

સમાસ ઉપમાનાનાં શબ્દૈસ્તદભિધાયિભિઃ ॥૩૬૨॥

ઉપમાન અને ઉપમેય એ બે વચ્ચે જે સમાન ધર્મ હોય છે તેના વાચક શબ્દો સાથે ઉપમાનવાચક શબ્દોનો સમાસ થાય છે. (૩૬૨)

૩૬૧મી ઠારિકામાં ઉપમાનને સમજાવવામાં આવ્યું. ઉપમાનની વ્યાખ્યાથી ઉપમેય પણ સમજવામાં આવે છે, કારણ કે, ઉપમેય વિના ઉપમાનની કલ્પના થઈ શકતી નથી. તેથી હવે સામાન્ય ધર્મને સમજાવવામાં આવે છે. પા.સુ. (૨.૧.૫૫) ડામાનાનિ સામાન્યવચ્ચેઃ સમજાવે છે કે ઉપમાનવાચક શબ્દોનો સામાન્ય ધર્મ દર્શાવતા શબ્દો સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે, જેમકે શશ્વીરવામા । (હરી જેની કાળી છોકરી દેવરતા)।

આધારમેવાદુ ભેદો યઃ શ્યામત્વે સોઽવિવક્ષિતઃ ।

ગુણોડસાધ્યશ્ચિત્તૈકત્વો મિન્નાધારઃ પ્રતીયતે ॥૩૬૩॥

શ્યામત્વ ગુણમાં, તેના આશ્રયને કારણે સમજાવેલો ભેદ, (સૂત્રમાં) વિવક્ષિત નથી. ગુણ ગુણ આશ્રયોમાં પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં તે (શ્યામત્વ) ગુણ એક સમજવામાં આવે છે. (૩૬૩)

ગુણયોર્નિવસો ભેદો ગુણજાતેસ્તથૈકતા ।

પક્ત્વેડસ્યન્તમેદે ॥ નોપમાનસ્ય સંભવઃ ॥૩૬૪॥

(ગુણ ગુણ આશ્રયોમાં રહેલા) ગુણો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ હોય છે, છતાં જાતિને કારણે તે (ગુણો) એક જ છે એમ સમજાવવામાં આવે છે. તે (ગુણો) એક સરખા હોય કે અલગ હોય તેના ઉપમાન સંભવતું નથી. (૩૬૪)

ઉપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચેઃ । (૬.૧ ૨૫) સુત્ર ઉપરના જાણમાં જાણકાર જણાવે છે કે જ્યાં ઠારિક સમાન અને ઠારિક ગુણ હોય ત્યાં ઉપમાન અને ઉપમેયનો સંભવ હોય છે. તોઃ દ્વ ગૌઃ । માં જાને સમાન છે દ્વિગવાન્ દ્વ લોટઃ । માં અલગ ભેદ છે. તેથી જાને વચ્ચે સામાન્ય ધર્મની ઝેરદાજરોમાં ઉપમા થતો નહિ. બે વચ્ચે ભેદ અને અભેદ પ્રાપ્ત થતાં હોય તો ઉપમાનો સ્વીકાર થાય છે. સરખાવે જાણ—દ્વર્ તર્હિ યત્ર કિંચિત્સમાન કમિષ્ઠ વિશેષ તત્ત્રોપમાનોપમેયે ચત્તઃ ।

જાતિમાત્રવ્યપેક્ષાયાં તપમાયો' ॥ કચ્ચન ।

શ્યામત્વમેક ગુણયોરુભયોરપિ વર્તતે ॥૩૬૫॥

માત્ર જાતિને જ સ્વીકારવામાં આવતાં ઉપમા માટે કશું પ્રયોજન રહેશે નહિ. કારણ કે જાને ગુણોમાં સમાન શ્યામત્વ રહેલું છે (૩૬૫)

યેનૈવદેતુના શ્યામા શક્તી તત્ર પ્રચીયતે ।

સ દેતુર્વૈવદત્તાયાઃ પ્રત્યયે ન વિશિષ્યતે ॥૩૬૬॥

જે કારણે છરીને શ્યામ માનવામાં આવે છે, તે કારણ, દેવદત્તાની જોળખાણમાં જુદું સમજવામાં આવતું નથી. (૩૬૬)

જે સામાન્ય શ્યામત્વ ગુણને કારણે શક્તીરવામા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, તે જ શ્યામત્વ ગુણ વડે દેવદત્તા પણ શ્યામ છે એવી તેની જોળખાણ થાય છે, તેથી અહીં શ્યામત્વ સરખું હોવાથી જલ્દી રવામા । માં ઉપમાનું કશું પ્રયોજન રહેલું નથી.

આશ્રયાદ્ યો ગુણે મેવો જાતેર્ચા ચાવિશિષ્ટતા ।

તાભ્યામુભાભ્યા દ્રવ્યાભ્યા સન્ન્યાપારા પ્રચીયતે ॥૩૬૭॥

જુદા આશ્રયને કારણે (શ્યામ) ગુણુમ જે ભેદ દેખાય છે અને જાતિને કારણે પ્રાપ્ત થતો જે અભેદ છે તે જાનેને કારણે પદાર્થનો (ઉપમાનરૂપ) સ્વભાવ (ઉપમેયને નહીં કરવામાં) કાર્યશીલ અને છે. (૩૬૭)

સોડયમેકપ્રયનાનાત્વે ધ્યવહારઃ સમાશ્રિતઃ ।

મેદામેદયિમર્શેન ધ્યતિકીર્ણેન વર્તતે ॥૩૬૮॥

તેથી આ (સાદૃશ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થતો) વ્યવહાર એકત્વ અને તાનાત્વને આધારે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તે ભેદ અને અભેદના મિશ્રણ રૂપે પુદ્ધિમાં રહેલો છે. (૩૬૮)

શ્યામેત્યેકમિપીચેત જાતિમાત્રે વિવક્ષિતે ।

શક્ષાદીનામુપાદાને તત્ર નાસ્તિ પ્રયોજનમ્ ॥૩૬૯॥

જે માત્ર શ્યામત્વ એવી જાતિની જ વિવક્ષા હોત તો શ્યામા એટલો જ શબ્દ વાપરવામાં આવતો હોત. તેથી શક્તી (વગેરે)ના પ્રયોગનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી (૩૬૯)

અસન્દવાચ્યો યો ભેદઃ શ્યામમાત્રે ન વર્તતે ।

શ્યામેષુ કેપુચિદ્ વૃત્તિર્યસ્ય સોઽત્ર વ્યપેક્ષ્યતે ॥૩૭૦॥

માત્ર શ્યામ ગુણમાં જે વિશિષ્ટતા નથી, જે શબ્દ વડે વાચ્ય બનતી નથી અને જે કેટલાક શ્યામ ગુણોમા રહેલી છે તેની (જ) જાહી અપેક્ષા છે. (૩૭૦)

શ્યામ ગુણની કોઈક વિશિષ્ટતા, જે શબ્દો વડે વાચ્ય બનતી નથી, તે બંને આશયોમાં બેદારેક વડે સમજવામાં આવતાં ઉપમાનત્વ કારણ બને છે. તેથી શ્યામ ગુણના આશ્રયત્વ મહત્ત્વ સમજવામાં આવે છે, અને તેની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. ઘટ્ટીમાં રહેલો શ્યામ ગુણ ઉપમાત્વ કારણ બને છે. છરી જે શ્યામ ગુણનો આશ્રય છે તે ઉપમાનત્વ કારણ બનતી નથી.

શ્યામેષુ કેપુચિદ્વિચિત્કિચિત્સર્વત્ર વર્તતે ।

સામાન્ય' કાશ્ચિદેકસ્મિન્દ્રશ્યામે ભેદો વ્યવસિયત. ॥૩૭૧॥

કેટલાક શ્યામ ગુણોમા કોઈક સામાન્ય સર્વત્ર રહેલું છે. (તે શ્યામગુણોમાંના) કોઈ એક શ્યામ ગુણમાં વિશિષ્ટતા રહેલી છે. (૩૭૧)

કેટલાક શ્યામ ગુણોમા કોઈક સામાન્ય રહેલું છે, જેને અપર સામાન્ય કહેવાય છે. આણુ અપર સામાન્ય ઉપમાત્વ નિમિત્ત બને છે. કોઈક સામાન્ય સર્વત્ર અર્થાત્ બધા ગુણોમાં રહેલું છે, તે ઉપમાનત્વ કારણ બની શકતું નથી. કોઈક શ્યામ ગુણમાં અર્થાત્ કોઈક પદાર્થના શ્યામત્વમા કોઈક ચોક્કસ વિશિષ્ટતા રહેલી હોય છે, તે ઉપમાનત્વ કારણ બને છે, જેમકે ચંદ્રમા રહેલું વિશિષ્ટ સીલ્લ' એના રૂપ માટે ઉપમાનુ કારણ બને છે.

સથા હિ સતિ સીરખ્યે ભેદો જાત્યુત્પલ્લદિપુ ।

ગાધ્યામાં સતિ ભેદે તુ સાદૃશ્યમુપલ્ભ્યતે ॥૩૭૨॥

ભતિ, ઉત્પલ વગેરેમા (અધસામાન્ય હોવા છતા જુદી) સીરસને કારણે શિન્નતા હોય છે એકળીજાથી જુદી વાસમાં (સીરસરૂપ) સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૭૨)

ભતિ, ઉત્પલ વગેરે વાસોમા ગંધત્વ રૂપી મહાસામાન્ય હોવા છતા મુદ્દ વાસ રૂપી અપરસામાન્યને કારણે શિન્નતા અનુભવાય છે. કમળપુષ્પની સુવાસ લઈને માદ અધકારમાં પણ આ કમળપુષ્પ છે એમ નિશ્ચય થાય છે તેથી સીરસરૂપી અપરસામાન્ય ચોક્કસ આશ્રયના સદર્શમાં સમજવામા આવે છે બધાં પ્રાણોમાં વાસ સરખી હોય પણ સીરસ તો જુદી જુદી હોય છે. ગંધની જેમ રૂપ અંગે પણ આવી જ રીતિ છે.

ગુણાનામાશ્રયાદ્ મેદઃ સ્વતો વાપ્યતુગમ્યતે ।

અનિર્દેશ્યાદ્ વિશેષાદ્ વા સંસ્કારાદ્ વા ગુણાન્તરૈઃ ॥૩૫૩॥

ગુણોની વિશિષ્ટતા તેમના જુદા જુદા આશ્રયોને કારણે અથવા તેમના (આશ્રયોના) પોતાના (સ્વભાવ) ને કારણે, અથવા કે-ક ન સમજી શકાય તેવા વિશિષ્ટ કારણને લીધે અથવા ખીજા ગુણો સાથેના મિશ્રણને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૭૪)

ગુણોને તેમની વિશિષ્ટતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે અંગે આ કારિકા સ્પષ્ટતા કરે છે. ગુણોની વિશિષ્ટતા તેમના આશ્રયોમાં રહેલી કોઈક શાસિયતને લીધે હોય છે, જેમકે કમળ-પુષ્પની શાશ્વત અને તમામમાં રહેલી કાળાશ તેમની પોતાની કોઈક વિશિષ્ટતાને લીધે હોય છે. કોઈકવાર ન સમજાવી શકાય તેવા કારણને લીધે તે પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે, સુરાને ધણો સમય રાખી મૂકવાને કારણે વિશિષ્ટ વાસ અને સ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈકવાર જુદા જુદા ગુણોના મિશ્રણથી પણ વિશિષ્ટ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે તેલને માથતી પુષ્પના અર્ક સાથે મેળવવાથી માથતી પુષ્પની વિશિષ્ટ વાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

વપમાનં પ્રસિદ્ધત્વાસ્ત્વર્થં વ્યતિરિચ્યતે ।

વપમેયત્વમાધિક્યે સામ્યે વા ન નિવર્તતે ॥૩૭૪॥

પ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે ઉપમાન હંમેશાં ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે, પરંતુ ગુણની અધિકતા કે સરખાપણાને કારણે ઉપમેયની નિવૃત્તિ થતી નથી. (૩૭૪)

અન્યૈસ્તુ માનં જ્ઞાત્યાદિ મેદસ્યાર્યસ્ય વર્ણયતે ।

અનિર્જ્ઞાતસ્યરૂપો દ્વિ દ્વેયોડર્મસ્તેન મીયતે ॥૩૭૫॥

ખીજા આચાર્યો બાતિ વગેરેને, પદાર્થોને જુદા અમજવાના માપ તરીકે, સમજાવે છે, કારણ કે જેનું (વિશિષ્ટ) રૂપ અણીતું નથી તેવો જાણવા યોગ્ય પદાર્થ તેના વડે માપવામાં આવે છે. (૩૭૫)

મદાત્માત્મા માનં ને માદ દિ નામ અનિર્જ્ઞાતર્વૃણવારીચ્યતે, અનિર્જ્ઞાતવર્ધ જ્ઞાત્યાતીતિ । એ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાખ્યાને કેટલાક આચાર્યો જુદી રીતે સમજાવે છે.

કોઈ પણ દ્રવ્ય તેની વિશિષ્ટતા જાણવા વિના અણી શકાયું નથી તેથી જાતિ અથવા ગુણ અથવા ક્રિયાને આવી વિશિષ્ટતા દર્શાવવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

મિતસ્તુ સ્વેન માનેન પ્રસિદ્ધો યો ગુણાશ્રયઃ ।

સામ્યાન્નરમાનાય સ્વધર્મેન પ્રયતંતે ॥૩૭૬॥

ગુણો કોઈક અણીને આશ્રય, તેના પોતાના જ માપથી માપવામાં આવતા ખીજા આશ્રયના માપને મરિ, પોતાની વિશિષ્ટતા દ્વારા પ્રવૃત્ત થાય છે. (૩૭૬)

રૂપાન્તરેણ સંસ્પર્શો રૂપાન્તરયતાં સધામ્ ।

મિન્નેન યસ્ય મેધાનામુપમાનં તદુચ્યતે ॥૩૭૭॥

જે પોતાના બીજા વિશિષ્ટ ગુણને કારણે જુદા વિશિષ્ટ ગુણોવાળા (અર્થથી) સાથે સંબંધને પામે છે તેને ઉપમાન કહેવાય છે. (૩૭૭)

મોક્ષસ ગુણના આધારરૂપ જે પદાર્થ ભૂતિ, ગુણ ક્રિયા વગેરે માપને કારણે માપવામાં આવે છે, તે પોતાની બાકી વિશિષ્ટતા દ્વારા જ ગીબ કોઈક પદાર્થની વિશિષ્ટતા કહેવા પ્રવૃત્ત થાય છે; તેને ઉપમાન કહેવાય છે. બીજા કારણમાં સંસ્પર્શ ને અર્થ હેતુમાં 'સંબંધ' કહે છે.

ધર્મઃ સમાનઃ સ્વામાદિરુપમાનોપમેયયોઃ ।

આશ્રીયમાણપ્રાધાન્યો ધર્મેણાગ્યેન મિચતે ॥૩૭૮॥

ઉપમાન અને ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતો સમાન ધર્મ (સ્વામત્વ) બ્યારે પ્રધાન પણે (ઉપમેય રૂપ) સમજવામાં આવે છે ત્યારે તેના બીજા કોઈક ધર્મ વડે તે જુદા સમજવામાં આવે છે. (૩૭૮)

ઉપમાન અને ઉપમેયમાં રહેલ સ્વામત્વ ગુણને બ્યારે મુખ્ય સમજવામાં આવે છે ત્યારે તે રૂપ જેવો બની રહે છે. ત્યાર બાદ તેનામાં જ રહેલી કોઈક વિશિષ્ટતાને કારણે તે ઉપમાનઉપમેયભાવ માટે કારણરૂપ બને છે.

શક્તીકુમાર્યોઃ સદૃશઃ સ્વામ કૃત્યેષ્વમાશ્રિતે ।

ક્યપદેશ્યમનેનેતિ નિમિત્ત ગુણયોઃ સ્થિતમ્ ॥૩૭૯॥

કરી અને કુમારીમાં રહેલ સ્વામત્વ (ગુણ) સમાન છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે બાકી વડે (ઉપમાનોપમેય) વ્યવહાર થશે એવું (સમજાવું) કોઈક (દીર્ઘ જેવું) નિમિત્ત તે (સ્વામ) ગુણમાં રહેવું સમજવામાં આવે છે. (૩૭૯)

યદા નિમિત્તૈસ્તદ્વચન્તો ગચ્છન્તીવ તદાત્મતામ્ ।

મેદાશ્રયં તદાહ્યાનમુપમાનોપમેયયો ॥૩૮૦॥

જ્યારે સ્વામત્વ રૂપ નિમિત્તો રૂપી ગુણો વડે તે ગુણ ધરાવનારાઓ એક રૂપતાને પામે છે ત્યારે ઉપમાન અને ઉપમેય માટે બેદપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે (૩૮૦)

ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સામાન્યપણે અબેદ સમજવામાં આવે છે. ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેના સંબંધના નિમિત્ત જે સ્વામત્વ વગેરે ગુણો છે તે બ્યારે તેમના નિમિત્તો.

અર્થાત્ ઉપમાન અને ઉપમેય સાથે એકાત્મતાને પામે છે ત્યારે તેમનો જુદો ઉદ્દેશ્ય તેમની વચ્ચેના ભેદને આધારે હોય છે. આવે સમયે ઉપમાનોપમેયભાવને દર્શાવવા માટે ૩૫ વગેરે પદોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી ઉપમા પરિપૂર્ણ બને છે, જેમ કે શસ્ત્રી રમાતા દેવદળા । ગૌઃ ફલ ગમ્યઃ । શ્લેષ યથા વચ્ચાદ્ધ્રુવાઃ ।

સદ્વ્યાસક્રવિવક્ષાયાં ચેષુ ભેદો નિવર્તતે ।

લુપ્તોપમાનાનિ સામ્યાદુસ્તદ્ભર્મેણ સમાધવાત્ ॥૩૮૧॥

જે વચનોમાં અભેદનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે અને એક નિવૃત્ત યાચ છે તેમને, (ઉપમાનના સ્વાધારણ) ધર્મ વડે (ઉપમેયના ધર્મનો) આશય કરવામાં આવતો હોવાથી લુપ્તોપમાવાચક કહેવામાં આવે છે. (૩૮૧)

અત્રે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે ભેદની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે ઉપમાનોપમેયભાવ પણ અદૃશ્ય થાય છે, જેમકે ગૌર્વાદીકઃ । સિદ્ધઃ માળવઃ । જેમ કમ્પ ઉપરથી કારણની કક્ષના થાય છે, તેમ, આવા કબ્જો ઉપરથી સામાન્ય ધર્મની કક્ષના થાય છે. યારકે અને બીજા આચારો આ ઉદાહરણોને લુપ્તોપમાનાં ઉદાહરણો તરીકે સમજાવે છે, કારણ કે તેમની વચ્ચેના સમાન ધર્મ લુપ્ત થયે છે. ઉપમાનાં ફલિતશબ્દેન સાદાદનવાર્ચનાવા ઉપમા યેવામ્ । આ પ્રમાણે હેતુસાગ્રહ લુપ્તોપમાને સમજાવે છે.

શસ્ત્ર્યાં પ્રસિદ્ધં ઇયામત્વં માનં સા તેન પ્રીયતે ।

ભાગ્યા રચાતા સુ તદ્વાપા તેનાત્વમ્તં ન પ્રીયતે ॥૩૮૨॥

છરી અંગે અજ્ઞીતું રચામત્વ માન સમજવામાં આવે છે તેના વડે તે છરીને પ્રાપ્તમાં આવે છે બીજું (દેવદળાત્) રચામત્વ તેના જેવું છે, પરંતુ તેના વડે તેનું પૂરેપૂરું માન પ્રાપ્ત થતું નથી. (૩૮૨)

સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્તારને માન કહેવામાં આવે છે. આવું માન કશો અર્થોત્ છરીમાં રહેતું છે. દેવદળાત્ રચામત્વ કદીના રચામત્વ જેવું નથી, કમજુ કે, દેવદળા કાળો દોવા છતાં, તેનું રચામત્વ અજ્ઞીતું નથી. તેથી કદીના રચામત્વ વડે તેનું માન સમજવામાં આવે છે. પરંતુ તે પૂરેપૂરું પ્રાપ્ત થતું નથી. માત્ર ગુણની અમાનતાથી કોઈ પદાર્થને પૂરેપૂરો ઓળખી શકાતો નથી.

કમ્પી સ્વેન ગુણેનાતો વિમાનામાભયાન્તરમ્ ।

અસમાપ્તગુણં સિદ્ધેરુપમાનં પ્રવચતે ॥૩૮૩॥

તેથી, પોતાના (અસિદ્ધ) ગુણથી અસિદ્ધ ગુણવાળા બીજા આશયને પ્રાપ્ત નાર (છરી)ને, તેના (પરિપૂર્ણ) રચામત્વ ગુણોને કારણે ઉપમાન કહેવાય છે. (૩૮૩)

અપમેયે સિયતો ધર્મઃ શ્રુતોન્યત્રાનુમીયતે ।

શ્રુતોઽધ્યવોપમાનસ્ય અપમેયેઽનુમીયતે ॥૩૮૪॥

ઉપમેયમાં રહેલો છે એ પ્રમાણે જણાવાતા ધર્મનું બીજું (ઉપમાનમાં) અનુમાન કરવામાં આવે છે, અથવા ઉપમાનમાં રહેલો છે એમ જણાવાતા તેનું ઉપમેયમાં અનુમાન કરવામાં આવે છે. (૩૮૪)

અધીયતે પ્રાક્ષણયત્ ક્ષત્રિયા इति दृश्यते ।

અપમેયસ્ય મિન્નત્વાન્ વચનં ક્ષત્રિયાશ્રયમ્ ॥૩૮૫॥

ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણની જેમ અભ્યાસ કરે છે એવા વાક્યમાં ઉપમેયો જુદાંજુદાં હોવાથી બહુવચન, ક્ષત્રિય એવા ઉપમેયને આધારે છે. (૩૮૫)

સાધારણં શ્રુવન્ ધર્મ ક્વચિદેવ વ્યવસ્થિતમ્ ।

સામાન્યવચનઃ શબ્દ इति सूत्रेऽपदिश्यते ॥૩૮૬॥

(ઉપમાન અથવા ઉપમેય એમ) કોઈકમાં રહેલા સાધારણ ધર્મને જણાવતો શબ્દ, (અપમાનના સામાન્યવચનઃ । ૨.૧.૫૫) સુત્રમાં સામાન્યવચન તરીકે ઓળખાય છે. (૩૮૬)

ઉપમાન અથવા ઉપમેયમાં ન રહ્યો હોય છતાં સાધારણ ધર્મ ઉપમાન કે ઉપમેય બેમાંથી એકમાં પણ મળતો હોય તો તેનું બીજામાં અનુમાન થતાં તેને સામાન્યવચન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

— નામેદેન ન મેદેન શુજો દ્વિષ્ટોઽભિધીયતે ।

મિન્નયોર્ધર્મયોરેક શ્રૂયતેઽન્યઃ પ્રતીયતે ॥૩૮૭॥

બન્નેમાં રહેલો શુભ અભિન્નપણે કે અભિન્નપણે દર્શાવાતો નથી. બે જુદા ધર્મોમાંથી એકનો શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ થાય છે અને બીજો સહજપણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૮૭)

ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં સાધારણ એવો શબ્દ શુભ શબ્દ સ્પષ્ટ વડે અભિન્નપણે દર્શાવાતો નથી, અર્થાત્ તે ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં સમાન રૂપે નહિ પરંતુ કોઈ એકમાં છે એમ જણાવવામાં આવે છે; અર્થાત્ ઉપમાન કે ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતો હોય એવો શબ્દશ્વ શુભ સામર્થ્યથી બીજામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સામાન્યવચન અને છે.

નાત્યન્તાય મીલીતે ચત્ સામાન્યે સમવસ્થિતમ્ ।

સાદૃશ્યાદુપમેયાર્થસમીપે પરિકલ્પ્યતે ॥૩૮૮॥

સામાન્ય ધર્મ ઉપર આધાર રાખનારું અને પદાર્થને પૂરેપૂરું નહિ માપી શકનારું તે નિમિત્ત (ઉપમાન). સાદૃશ્યને કારણે તે (ઉપમેય)ની પાસેનું સમજવામાં આવે છે. (૩૮૮)

પદાર્થને પૂરેપૂરું માપી શકે તે માન કહેવાય છે. પ્રત્યેક માન કહેવાય છે. બાહ્યમાં આપેલી ઉપમાનની બ્યાખ્યાને સ્પષ્ટ કરતી આ કારિકા છે. બાહ્યકાર જણાવે છે કે તરણીવે નાત્યન્તાય મિલીતે સુખમાનમ્ । અર્થોત્ત નો અર્થ છે ઉપમેય. સાદૃશ્યને કારણે ઉપમેયની વિશિષ્ટતા દર્શાવતું ઉપમાન તેની પાસેનું કહેવાય છે. સાદૃશ્યને કારણે ઉપમાન પદાર્થને માપી શકે છે, પરંતુ પૂરેપૂરું માપી શકતું નથી. ઉપમેયને સાધારણ્યધર્મ વડે ઉપમાન માપે છે, બીજા કોઈ ધર્મ વડે તે માપતું નથી. પોતાના સ્વામ્યુલ્લેખ વડે જરી દેવદત્તાના સ્વામ્યુલ્લેખ માપે છે, દેવદત્તાના સ્વીકૃતિ વગેરેના વિચાર કરતી નથી.

માન પ્રતિ સમીપં વા સાદૃશ્યેન પ્રતીયતે ।

પરિચ્છેદાદિ સાદૃશ્યમિદ્ માનોપમાનયોઃ ॥૩૮૯॥

અથવા, સાદૃશ્યને કારણે માન (ઉપમાનની) પાસેનું સમજાય છે. માન અને ઉપમાન વચ્ચેનું સાદૃશ્ય તેમની માપવાની શક્તિને કારણે છે. (૩૮૯)

મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે માત્રં હિ માત્રં કવિર્જાતાવર્ણ્યુતારીયતેઽનિર્જાતનય' હાત્વામીતિ । તરણીવે નાત્યન્તાય મિલીતે સુખમાનમ્ । માન અથવા માપ પદાર્થને પૂરેપૂરું માપે છે. ઉપમાન પદાર્થને પૂરેપૂરું માપી શકતું નથી. ઉપમેયની લગભગ પાસેનું તે ઉપમાન. બાહ્યમાં તરણીવેમાં તત્ત્વ નો અર્થ ઉપમેય કરવામાં આવ્યો છે.

આ કારિકામાં બાહ્યમાંના સ્પષ્ટ ઉત્ત નો બીજો અર્થ 'માન' રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તરણીવે એટલે માનની પાસેનું. ક્ષત્ત્વદરિ અને તેમને અનુસરીને કૃષ્ટ અને નાગેશ માનને પ્રથમ વગેરે માપ સમજે છે. માન એટલે પ્રમાણ નહિ બાહ્યકારની ઉપમા અંગેની ચર્ચા બારતીય કારતીય બ્રાહ્મણમાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉપરાંત ઉપમાનને પ્રમાણ માનવાનું સૂચન, નેપાગિહોને મહાભાષ્યમાંથી મળ્યું હશે. આત્મકારિકાએ ઉપમાન અંગેની ચર્ચા બાહ્યમાંથી પ્રાપ્ત કરીને તેમાં અનુકૂળ ફેરફાર કર્યો છે.

અગાઉ જણાવ્યું તેમ માનની પાસેનું તે ઉપમાન. સમીપ્યનું કારણ જાને વચ્ચેનું સમાનતા છે, માન અને ઉપમાનમાં રહેલા પરિચ્છેદકત્વનું કારણ સાદૃશ્ય છે. માન પૂર્ણ-પત્રે માપે છે, ઉપમાન પૂરેપૂરું માપતું નથી.

પરુજાનિજ્યપેક્ષાયાં તદેવેત્યમીયતે ।

ભેદત્યેષ વ્યપેક્ષાયાં અન્યદેવેતિ ગમ્યતે ॥૩૯૦॥

સમાન જાતિની અપેક્ષા હોય ત્યારે તે (ઉપમેય, ઉપમાન) જ છે એમ કહેવામા આવે છે જ્યારે જન્ને વચ્ચે ભિન્નતાની અપેક્ષા હોય ત્યારે તે (ઉપમેય, ઉપમાનથી) જુદું જ છે એમ સમજાય છે (૩૯૦)

વપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચે । (૨ ૧ ૫૦) ઉપના બાબતી ચર્યાતમા જણાવ્યું છે કે કિં ચરેચોપમાન મદેકાપમેયમાહોત્વિદન્યદુષયમ્ । આ જાનતને અહીં ઉત્તરેખવામાં આવી છે

કર્મેત્વ કારણત્વ ચ મેદેનૈવાગ્નિત્વ યત ।

અત્યન્તેકત્વત્રિપયો ન સ્યાત્ તેનાત્ સશય ॥૩૯૧॥

કર્મ અને કારણને (એક બીજાથી) જુદા મમજવામા આવ્યા હોવાથી (તેમના) એકત્વને કારણે (જન્ને અગે) અશય થતો નથી (૩૯૧)

ઉપમાન શબ્દને કારણે અર્થમાં જુદા (અથવા) પ્રત્યેક લનાવવામા આવ્યો છે (વગીવત્ અમેત્વ હિતિ સમાનમ્ ।) ઉપમેય શબ્દને વત્ પ્રત્યેક કર્મ અર્થમાં (૩-૪ ૭૦) લગાવવામા આવ્યો છે આમ જન્ને છંદો જુદા શબ્દવરણનામા અને જુદા અર્થમાં વાપરવામા આવ્યા છે તેથી જન્ને એક જ છે એવી ચકા થતી નથી

મેદેડપિ તુલ્યરૂપગાઠ્ઠાલીતાનિતિ હરયતે ।

જાત્યમેદાત્ત યનાવમિતિ મિન્નોડમિધીયતે ॥૩૯૨॥

જુદા (સમજવામા આવ્યા) હોવા છતાં એક સરખા હોવાને કારણે 'તે ડાગરના દાણાને' એવો પ્રયોગ જોવા મળે છે સમાન જાતિ હોવાને કારણે જુદાને 'આ તે જ છે એમ કહેવામા આવે છે (૩૯૨)

જાનેવ શાલીન્ મુખ્મહે વ મયુગવા રત્ત । એવા પ્રોગમે જોવા મળે છે અહીં મોખા જુદા હોવા છતાં બધા દાણાનું રૂપ સમાન હોવાથી તેમને એકસરખા માનવામા આવે ॥ એ પ્રમાણે ઠાવ્યવ શાસાતિ વસિષ્ઠીય તે । (તે જ વસ્ત્રો પહેરવામા આવે છે) પ્રયોગ પણ વસ્ત્રો જુદા હોવા છતાં વસ્ત્ર તરીકે સમાન રૂપવાળા હોવાથી સિદ્ધ બને છે એકસરખા માનવા માટે માત્ર સાદરપ જ ઉપયોગી બને છે એમ નથી, પરંતુ જાતિનો અભેદ પણ કારણરૂપ બને છે, ચત્વારી શાલગા વદકુમ્માનાદરીત્વ । ચાર ખાંડોના પાણીના થડા લાવે, એવા પ્રોગમા જાલજો વચ્ચેના પકિતગત બેઠો જેવા કે નામ રગ, ઉચાઈ વગેરેનો વિચાર કરવામા આવતો નથી, પરંતુ તેજની વચ્ચેની સમાન જાતિને કારણે તેમને માટે એક જ શબ્દ વાપરવામા આવે છે

કથ ધાન્યવોડન્યસ્ય સ્યાદન્ય ઇતિ ધોચ્યતે ।

અત્યન્તમેદે નાનાત્ ચત્ત્વ જ વિદ્યતે ॥૩૯૩॥

'ભિન્ન વસ્તુ બીજાના અવયવ કેવી રીતે બની શકે' એમ (ભાષ્યમાં) જણાવવામા આવ્યું છે અત્યંત ભિન્નતા હોય ત્યાં અવયવ હોય છે, અભેદ નહિ (૩૯૩)

હલન્તાન્ધ ૧ (૧.૨.૧૦, ફક્ ની પાસેના હલ્ પછી આવતો જે સ્ત્રાવિ સન્ તેને કિન્ પ્રત્યય જેવો સમજવો) મૂળ ઉપરના ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે હલ્ કેવી રીતે ફક્ થી પ્રાપ્ત થતો સ્વર જેને અંતે છે એના ધાતુનો અન્યાયવવ બની શકે અને આવે. અન્યાયવવ તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકે. (કયં હિ ફકો નામ હલન્તઃ સ્વાદમ્યસ્વાન્યઃ ૧) આ પૂર્વપક્ષનું કથન હલન્તાન્ધ ૧ મૂલમાંના શબ્દ (છેલ્લો ભાગ) એવા પદને ખ્યાતમાં સખીને કરવામાં આવ્યું છે. આ ભાષ્યવચનનું હાઈ એ છે કે અવયવ અને અવયવી તદ્દન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. આપણા સંદર્ભમાં સમાન રૂપને કારણે કે પછી ભૂતિને કારણે ઉપમાન અને ઉપમેયને એક સમજવામાં આવે છે. પરંતુ આવા પરિમિત અભેદને માન્ય ન કરતાં અપ્રત્યંત ભિન્નતાને આધારે અન્યાયને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સરખાવો દેહારાજઃ ઇવમિહાધ્યુમાનોપમેયયોર્જાત્યમેવાદ્ જ્વલતામામ્યાદ્વા જ્વાન્નિરમેદેડપિ તદનાદરોગાત્યન્તમેદમાધિત્વાન્યમેથેતિ સ્તથાવિવચતા કવિતા ૧.

અભેદસ્ય વિવક્ષાયામેકત્વં સદ્વસદ્વિનોઃ ।

સર્વિત્વનોર્ન ત્વમેદોડસ્તિ તથાન્યત્વમુદાહૃતમ્ ॥૩૯૪॥

અભેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે અવયવી અને અવયવોનું એકત્વ સમજવામાં આવે છે. અવયવીના અવયવો વચ્ચે અભેદ હોતો નથી, તેથી તેમનું જુદાપણું ભેદિત કરવામાં આવ્યું છે. (૩૯૪)

સંજ્ઞઃ એટલે અવયવી અને સંદિગ્ધઃ એટલે અવયવો. અવયવો અવયવી સાથે અભેદ અંબ પછી જોડાણેલા હોય છે. વર્ગ વૃક્ષાઃ । અથવા પ્રાણાશઃ સદ્ઃ । આ ઉદાહરણોમાં એકત્વ અથવા અભેદ સમાન છે. વન વગેરે શબ્દો સમુદાય રૂપે વૃક્ષ રૂપી અવયવોને જણાવે છે. વૃક્ષાઃ પ્રયોગમાં આંખા, સાગ વગેરે વૃક્ષો જુદાં હોવાથી તેમના ભૂતિવિશેષ દ્વારા તે તે વૃક્ષોનું ભિન્નત્વ દર્શાવે છે. તેથી અવયવો વચ્ચે અભેદની કદપના થઈ શકતી નથી. સિંચણ અને પલાશ વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવતો નથી. તે પ્રમાણે માંદર અને કૌડિન્ય વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણે શબ્દ રૂપી અવયવી સાથે વર્ણો રૂપી અવયવો અભેદ અંબ લવાળા છે, પરંતુ વર્ણો પોતે એકબીજાના સંદર્ભમાં ભિન્નતાવાળા છે, તેથી જ સામ્યકાર, ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે ભેદ અને અભેદની ચર્ચા કરે છે.

તત્રામિન્નત્વપેક્ષાયામુપમાર્યો ન વિચિતે ।

યો હિ ગૌરિતિ વિક્ષાને હેતુઃ સોડસ્તિ ગથાન્તરે ॥૩૯૫॥

ત્યાં (ઉપમાન અને ઉપમેયમાં) અભેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે ઉપમા પ્રાપ્ત થશે નહિ. ગાય ગાય છે એવી સમજણમાં જે કારણ છે તે (કારણ) બીજી ગાયના સંબંધમાં પણ છે. (૩૯૫)

જે ગુણોની જે પદાર્થ જાણીતો હોય તે ગુણ વડે અભવ્યાની ઓળખાણ થવાથી ઉપમા પ્રગટ થાય છે. જ્યારે સામાન્ય ધર્મ એક સરખો હોય ત્યારે ઉપમાનું કથન પ્રયોગ્ય રહેતું નથી, જેમકે ગૌઃ ફવ ગૌઃ ।

વ્યાપ્તતા વિશેષાણા વ્યાપારે તુ વિવક્ષિતે ।

ન કશ્ચિદ્વપ્તારોઽસ્તિ તુલ્યેર્વુદ્ધયન્તર પ્રતિ ॥૨૧૬॥

૫૨૨૫૨ જુદા શુભોના કાર્યની વિવક્ષા હોય ત્યારે (ઉપમાના)ના જ્ઞાનની (ઉપ-
મેયના) જ્ઞાનમાં કરી ચઢે થતી નથી (૩૯૬)

કિંચિદ્યત્તસ્તિ સામાન્યં યદિ ભેદાઞ્ચ વેચન ।

ગોત્ર ગોત્રસ્તિ સામાન્યં ભેદાઞ્ચ ગણાદય ॥૨૧૭॥

જ્યા કાઈક સામાન્ય હોય અને જો કેટલાક જોડો હોય તો (ત્યા ઉપમાનો-
પમેયલાવ હોય છે) ગાયોમાં ગોત્રસામાન્ય રૂપે કાબરચિતરાપણુ વગેરે જોડો હોય
છે (૩૯૭)

સામાન્ય રથામતામૈવ તદ્દિ સાધારણં દ્રવ્યો ।

તદેવ સિદ્ધચસિદ્ધિઞ્ચા ભેદ इत्यપદિવ્યતે ॥૨૧૮॥

ખીજુ રથામત્વરૂપ સામાન્ય (જાતથી) જુદું જ છે, અને તે બંનેમાં સમાન
છે તેને જ (એકમાં) પ્રસિદ્ધ અને (બીજામાં) અપ્રસિદ્ધ એમ સિદ્ધ રીતે
જણાવાય છે (૩૯૮)

ભાષાના યત્ કિંપત્સામાન્ય વચિન વિશેષ । એવા કથનમાં સામાન્ય શબ્દથી અનેક
પદાર્થોમાં રહેતો મહાસામાન્યરૂપ જાતિનો જોષ થતો નથી, પરંતુ ખીજા અર્થોત્ અપર
સામાન્યનો મોડ થાય છે તે સામાન્ય ઉપમાન અને ઉપોપત્તી વચ્ચે સામાન્ય ધર્મ રૂપે
છે બાબકાર આગળ જણાવે છે કે ન આવશ્ય ન એવ સામાન્યવચનો ચો જુદા સામાન્યમાદ,
દ્વયોગિ ચ સામાન્યમાદ ત સામાન્યવચન । આ પ્રમાણે મેં રહેલું રથામત્વ તે શાકુ
સામાન્ય કહેવાનું છે આ જ સામાન્ય કાઈકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થોત્ જાણીતું હોય છે કાઈકમાં
અપ્રસિદ્ધ અર્થોત્ જોછું જાણીતું હોય છે કરીમાં રહેતું રથામત્વ પ્રસિદ્ધ છે અને દેવ-
દતાનું રથામત્વ અપ્રસિદ્ધ છે આ રીતિ બંને વચ્ચેના તફાવત અર્થોત્ વિરોધ રહોવે છે.

રથામત્વમેવ સામાન્યમન્યેવામુભયો સ્થિતમ્ ।

સપૂર્ણવાત્તદન્યથાદ્વિશેષ इति गम्यते ॥૨૧૯॥

ખીજા આચાર્યોના મતમાં બંનેમાં રહેતું રથામત્વ એ જ સામાન્ય છે તે
ખીજાના કરતાં સ પૂર્ણ હોવાને કારણે, વિશેષ કહેવાય છે (૩૯૯)

અમાણી કારિશમાં પ્રસિદ્ધતા અને અપ્રસિદ્ધતા આપદ ડથી સામાન્ય વિષ મત રજૂ
કરવામાં આવે. આ કારિકામાં પૂર્ણતાના આપદ ડથી સામાન્ય વિશેષ મતા તર રજૂ કરવામાં
આવે છે

સ્થામત્વ ગુણ ઉપમાન અને ઉપમેયમાં રહેલો છે. આશ્રય પ્રમાણે તેને છુદો છુદો સમજવામાં આવતો હોવા છતાં સામાન્ય કહેવાય છે. ઉપમાનમાં તે પૂર્ણપણે દેખાય છે અને ઉપમેયમાં થોડોક ઓછો હોવાથી તે વિશેષ કહેવાય છે.

આકુનો વાપિ સામાન્યે ક્વચિદેવ જ્યવસિયતાઃ ।

રયામાદૌ ચેચ્ચસીયન્તે વિશેષાસ્ત ઇદ્વાશ્રિતાઃ ॥૪૦૦॥

અથગ સામાન્યને આકૃતિ રૂપે સમજવામાં આવતાં જે સ્થામત્વ વગેરે (ગુણો) કોઈક આશ્રયમાં રહેલા સમજવામાં આવે છે તેમને અહીં વિશેષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. (૪૦૦)

સ્થામત્વ રૂપી ભૂતિ સાથે સંકળાયેલા તેજસ્વીપણું વગેરે ગુણો કોઈક ઓછાસ આશ્રયમાં રહેલા છે. આવા ગુણો ભૂતિની વિશિષ્ટતા દર્શાવે ત્યારે ઉપમાનોપમેયભાવ દર્શાવે છે; જેમકે, સૂર્યો અને દેવદત્તામાં રહેલા સ્થામ ગુણુની સ્થામત્વ ભૂતિ તેજસ્વીપણું રૂપી વિશિષ્ટ ધર્મ સાથે જોડાઈને બેઠે દર્શાવી સાદરપનો ગોળ દર્શાવે છે, ગોઃ ફવ ગૌઃ । પ્રયોગમાં બન્ને આશ્રયોમાં રહેલી જોત્વ ભૂતિની વિશિષ્ટતા સખ્તો દ્વારા જણાવાતી નથી. તેથી ઉપમા પ્રાપ્ત થતી નથી. વસ્તી ગયામા દેવદત્તા । પ્રયોગમાં કદત્રી અને રવામા અર્થાત્ દેવદત્તા રૂપી જુદા આશ્રયોમાં રહેલું સ્થામત્વ ગુણું સમજવામાં આવે છે અને તેથી તે વિશેષ રૂપે પ્રાપ્ત થતાં ઉપમા સિદ્ધ થશે.

જાતેરમેદે મેદે વા સાદદયં તપ્રચચ્ચતે ।

કમ્વિરુદાપિદર્શાભા તથાભૂતોડપદિશ્યતે ॥૪૦૧॥

ભૂતિમાં અબેઠે માનવા છતાં (બ્યારે) બેઠે માનવામાં આવે ત્યારે તે (ભૂતિ) ને સાદરપ કહેવામાં આવે છે. તેના વડે કોઈક પદાર્થને કોઈક વાર બીજાના જેવો સમજવામાં આવે છે. (૪૦૧)

ભૂતિને મિત્ત અને અભિન્ન એમ બન્ને ધર્મોવાળી સમજવામાં આવતાં તેને સાદરપ કહેવામાં આવે છે. આતું સાદરપ પૂર્ણ સાદરપ હોતું નથી. તેથી કોઈક પદાર્થને કોઈ વાર બીજાના જેવો સમજવામાં આવે છે અસ્તિત્વ (વસ્તુ) કે અબ્યુત્તા હોતું (રૂપવસ્તુ) ને સાદરપ કહેવાનો નીતિ.

યત્રાયેં પ્રત્યયામેદો ન કદ્વાપિદ્વિકન્પતે ।

અવિગમાનમેદત્વામ યક ઋતિ ગમ્યતે ॥૪૦૨॥

જે પદાર્થ વિશે અબેઠતું જ્ઞાન અન્યથા યતું નથી તે, બેઠતું અસ્તિત્વ ન હોવાથી એક ઇં એમ સમજવામાં આવે છે. (૪૦૨)

યોડર્થ આશ્રિતનાનાત્વઃ સ એવેત્યપદિદ્યતે ।

વ્યાપારં જાતિભાગસ્ય તત્રાપિ પ્રતિજાનતે ॥૪૦૩॥

જે પદાર્થ^૧ એકત્વવાળો છે તે તે પ્રમાણે ઓળખાય છે. તેમાં પણ જાતિ રૂપી અંશની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે. (૪૦૩)

જાતિભાગાભયા પ્રકૃયા તત્રામિન્ના પ્રવર્તતે ।

વ્યક્તિભાગાભયા બુદ્ધિસ્તત્ર ભેદેન જાયતે ॥૪૦૪॥

ત્યાં પદાર્થ^૨માં જાતિરૂપ અંશને કારણે અભેદનું જ્ઞાન થાય છે, અને વ્યક્તિરૂપ અંશને કારણે ભેદરૂપ બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે (૪૦૪)

અન્યત્ર ચર્તમાનં સદ્ ભેદાભેદસમન્વિતમ્ ।

નિમિત્તં પુનરન્યત્ર નાનાત્વેનેષ શુદ્ધતે ॥૪૦૫॥

એક સ્થળે પ્રાપ્ત થતું ભેદ અને અભેદરૂપ નિમિત્ત બીજા સ્થળે ભેદરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૦૫)

આધારેષુ પદન્યાસં કૃત્યોપૈતિ તદાભયમ્ ।

સ સાદૃશ્યસ્ય વિપક્વ હત્યગ્યૈરપદિદ્યતે ॥૪૦૬॥

આધારરૂપ શુદ્ધો સાથે સંબંધને પામીને તે, શુદ્ધોના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરે છે; (આમ) તે સાદૃશ્યનો વિપક્વ થાને છે એમ બીજાએ જાહેર કરે છે. (૪૦૬)

સાદૃશ્યરૂપ જ્ઞાનનું નિમિત્ત જે સ્વાત્મ્ય તે જરીના સ્વામ શુદ્ધમાં રહેલું છે. આ સ્વામ શુદ્ધ દેવદત્તાના સ્વામત્વમાં પણ રહેલો છે, તેથી તેને સહેજ જુદા સ્વરૂપે મહાશ્વ કરવામાં આવે છે, કારણ કે એ સ્વામ શુદ્ધનો આશ્રય જુદો અર્થોત્ દેવદત્તા છે. જરી અને દેવદત્તા એવા બે આધારો જુદા હોવાથી સ્વામત્વને જુદું જુદું (નાના) સમજવામાં આવે છે. તેથી આ સ્વામત્વને ભેદાભેદસમન્વિત કહ્યું છે

સ્વામત્વરૂપ નિમિત્ત પોતાના જ સ્વામ શુદ્ધોને પ્રાપ્ત કરીને પછી તેમને આધારે સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરીને સ્વામ શુદ્ધોના આધાર રૂપ દ્રવ્યો, સ્ત્રી અને દેવદત્તા સાથે સમવેતસમવાચથી જોડાઈને સ્ત્રી અને દેવદત્તા વચ્ચે સાદૃશ્ય ઉત્પન્ન કરી બન્ને વચ્ચે ઉપમાનેદપમેવલાવ પ્રગટ કરે છે.

પરાપેક્ષે યથા ભાવે કારણાલ્યા પ્રવર્તતે ।

તથાન્યાધિગમાપેક્ષમુપમાનં પ્રચક્ષતે ॥૪૦૭॥

જેમ બીજા (અર્થોત્ કાર્ય)ની અપેક્ષાવાળા પદાર્થ માટે કારણ એવો સબ્દ

વપરાય છે તેમ બીજા (અર્થાત્ ઉપમેય)ની ઓળખાણની અપેક્ષાવાળાને ઉપમાન કહેવામાં આવે છે. (૪૦૭)

કારણ કાર્પની અપેક્ષા રાખે ■ છતાં એકને બીજાની અપેક્ષાને કારણે, કાર્પકારણ-ભાવનું મિશ્રણ થતું નથી. બન્ને સ્પષ્ટપણે ઓળખાય છે. એ જ પ્રમાણે અપ્રસિદ્ધ ઉપમેયને પ્રસિદ્ધ ઉપમાનની અપેક્ષા હોવા છતાં પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધનું મિશ્રણ થતું નથી. અને તેથી ઉપમાનોપમેયભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

गुरुशिष्यवितापुत्रकिवाकलदयो यथा ।

उपवहारास्तथौपम्यमप्यपेक्षानिवन्धनम् ॥૪૦૮॥

જેમ ગુરુ, શિષ્ય, પિતા, પુત્ર, ક્રિયા, કાવ વગેરે બ્યવહારો (બીજાની અપેક્ષા રાખે) છે તેમ ઉપમાનોપમેયભાવ પણ બીજાની અપેક્ષા રાખે છે. (૪૦૮)

શિક્ષક શિષ્યની અપેક્ષાએ શિક્ષક છે, બીજા શિક્ષકની અપેક્ષાએ નહિ; શિષ્ય બીજા શિષ્યની અપેક્ષાએ શિષ્ય નથી. પિતા, પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે; પુત્ર પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે. ક્રિયા સાધનની અપેક્ષાએ ક્રિયા છે. કાલ, બીજા કોઈ સમયના અનુલક્ષમાં નહીં મધ્યેષ ક્રિયાની અપેક્ષાએ કોસ છે. એ પ્રમાણે સત્ત્વાગ્નિઓ માટે ગવય ઉપમાન બની શકે પરંતુ, શહેરવાસી માટે તે ઉપમેય બનશે ત્રિશીને ચંદ્રના અનુલક્ષમાં પ્રિયતમાનું મુખ ઉપમાન સમજશે, બીજાને તેનું નહિ સમજાશે.

दयामरवसुपमाने चेद् दृष्टं दृष्टौ प्रयुज्यते ।

उपमेयं समासेन चाहं तत्रામિधीयते ॥૪૦૯॥

જો (શક્તીદયામા) સમાસમાં શ્યામત્વ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાતું હોય તો (આખા) સમાસ વડે કોઈ બાહ્ય પદાર્થને ઉપમેય તરીકે જણાવવામાં આવે છે. (૪૦૯)

વપમાનાનિ સામાન્યવસ્ત્રેઃ । (૨.૧.૫૫) મૂળથી પ્રાપ્ત થતા તત્પરુપ સમાસનું સ્વસ્તી-રથામા એવું ઉદાહરણ બાળકોએ આપ્યું છે તે પૂછે છે કે રથામા સ્વદ્ કોને માટે વપરાય છે? તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે ઘરથી માટે વપરાય ■ તો દરજ્જા નું અભિધાન શેના વડે થાય છે તેના જવાબમાં બાળકાર જણાવે છે કે સમાસ વડે દેવદતાનું અભિધાન થાય છે. આ જાગત આ કારિકામાં જણાવવામાં આવી છે

સ્વસ્તીરથામા સમાસમાં સમાસનો અર્થ દેવદતા, સમાસનાં બે પદો સ્વસ્તી અને રથામા માંથી પ્રાપ્ત થતો નથી પણ તે અન્ય પદનો અર્થ છે. તો પછી આ સમાસ બહુવ્રીદિ થશે, તત્પરુપ નહિ થાય. પરંતુ નહ્ । (૨.૧.૩) ઉપરના બાળકમાં બાળકોએ જણાવ્યું છે કે કેટલાક સમાસો પૂર્વપદાર્થપ્રધાન હોય છે અને કેટલાક અન્યપદાર્થપ્રધાન હોય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે અન્યપદીભાવ અને તત્પરુપ એવા સમાસો પણ અન્યપદપ્રધાન હોઈ શકે. તથા સ્વસ્તીરથામા । ની સિદ્ધિ બહુવ્રીદિ માટેના મૂળ અનેકમન્વવર્ણન । (૨.૨.૨૫) ની પદેર્ધનાં મૂળો દ્વારા થાય છે.

તાવન્ત ઇવ ચૈત્રાદી શ્યામાશ્વસ્તથા ભવેત્ ।

સૂત્રે ચ પ્રથમામાવાન્ન શ્યામાદુપસર્જનમ્ ॥૪૧૦॥

સમાસ વડે ચૈત્ર શબ્દનું અભિધાન થાય ત્યારે પણ શ્યામા શબ્દને અંતે તાપ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે. ઉપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચૈઃ । (૨.૧.૫૫) સૂત્રમાં (સામાન્ય વચ્ચન: શબ્દમાં) પ્રથમા ન દેવાથી શ્યામા શબ્દ ઉપસર્જન બનેલો નથી. (૪૧૦)

આખ્યકારના શબ્દો યથેવં શસ્ત્રોર્યામા દેવદત્તા इति કેવ તાદ્ ન મવતિ । વિશે આ કારિકામાં વિવેચન કરવામાં આપ્યું છે.

શ્યામા શબ્દ બે શસ્ત્રો શબ્દનું અભિધાન કરતો હોય અર્થાત્ શ્યામા શબ્દને બે ઉપમાન સમજવામાં આવે તો શસ્ત્રોર્યામા (ચૈત્ર:) । એવા સમાસમાં શ્યામા શબ્દને અંતે બીલિંગ દર્શાવતો તાપ્ અર્થાત્ આ પ્રત્યય રહેશે જ. હવે બે સમાસવેળા અર્થ નોત્ર હોય તો શસ્ત્રોર્યામા: એવો સમાસ થવો જોઈએ.

ઉપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચૈઃ. સૂત્રમાં સામાન્યવચ્ચૈઃ શબ્દ તૃતીયામાં છે, પ્રથમામાં નથી, તેથી પ્રથમાનિર્દિષ્ટ સમાસોપસર્જનમ્ । (૧.૨.૪૩, સમાસમાં પ્રથમા વડે નિર્દેશક શબ્દોને ઉપસર્જન કહે છે) સૂત્રને કારણે ઉપસર્જન સંજ્ઞા થશે નહિ અને ઉપસર્જન સંજ્ઞા ન થતા શસ્ત્રોર્યામા: । એવો પ્રયોગ થશે નહિ હવે શ્યામા શબ્દ ઉપમેયનું અર્થાત્ ચૈત્રનું અભિધાન કરે તો શસ્ત્રોર્યામા એવો આકારાન્ત સમાસ થશે.

अथ त्वेकविभक्तिवाद् गुणव्याद् वोपसर्जनम् ।

તૈર્ધ તિત્તિરિકત્વાપ્યમિદ્: સ્ત્રીપ્રત્યયો ભવેત્ ॥૪૧૧॥

અથવા શ્યામા શબ્દ, સમાન વિભક્તિમાં હોવાને કારણે અથવા ગૌણ હોવાને કારણે ઉપસર્જન છે, એમ માનીએ તો પણ તિત્તિરિકત્વાપી ઝયોગમાં આવરયક એવો બીલિંગનો પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૪૧૧)

શસ્ત્રોર્યામા સમાસમાં શ્યામા શબ્દ એકવિમ્ભિ વાપૂર્વવિષયે । (૧.૨.૪૪ પૂર્વનિષાત સિવાયની એક વિભક્તિને ઉપસર્જન કહેવામાં આવે છે) સૂત્રનિપથ પ્રમાણે વિગ્રહવાક્યમાં પણ સમાન વિભક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ગૌણ શસ્ત્રો એવા ઉપમાનાના અનુદક્ષમાં શ્યામા ઉપમેય ગૌણ છે. આ બન્ને કારણોસર શ્યામા શબ્દને ઉપસર્જન પદ પ્રાપ્ત થકાય

ઘૌકિક અર્થમાં પ્રધાનથી ઊત્તરની કક્ષાનું હોય તેને ઉપસર્જન કહેવાય છે, પરંતુ યાજ્ઞીય અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ વડે નિર્દેશ્યતા શબ્દ જ ઉપસર્જન મળીય છે. પુરુષવાક્ય: સમાસમાં ઘૌકિક દૃષ્ટિએ પુરુષ શબ્દનો અર્થ મુખ્ય છે પરંતુ ચતુર્થીય દૃષ્ટિએ પુરુષ શબ્દ ઉપસર્જન છે. પુરુષવાક્ય સમાસ ભગિતે વ્યાપ્રાદિમિ સામાન્યાપ્રયોગે । (૨.૧.૫૬, ઉપમેય વાચક સંજ્ઞાને બાધ વગેરે શબ્દો સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે, બે સાધરણ ધર્મનો પ્રયોગ ન થયો હોય તો) પ્રમાણે થશે. ગૌણ ઉદાદરણો વાચકદ્વારિકા, પૂર્વઘય. કર્મરિપ્તમી વગેરે છે.

કૃત્તીકવાર લૌકિક અર્થમાં અને શાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ ઉપસર્જનને એકસરખું સમજવામાં આવે છે, જેમકે ત્રિલોકીશાસ્ત્રિઃ । અહીં ત્રિગ્રહવાક્ય નિર્ગતઃ, નિર્ગત, નિર્ગતિ એમ ત્રિઃ બ્રહ્મણો પરંતુ કૌશામ્બ્યાઃમાં ફેરફાર નહિ થાય. લૌકિક અર્થમાં તેમજ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કૌશામ્બી શબ્દ ઉપસર્જન છે પરંતુ દ્વિવચનિ ચાપૂર્વનિપાતે । (૧.૨.૪૪) એવ નિયમ હારા સમાસમાં તેને પ્રથમામાં ચૂકવેા નથી

સસ્ત્રોરમાના સમાસમાં રવાળા શબ્દ માત્ર લૌકિક અર્થમાં જ ઉપસર્જન થતી શકશે અને તેથી સસ્ત્રોરમાનઃ સૈવ. । એવો પ્રયોગ થઈ શકશે. તેમ છતાં તિત્તિરિવત્માની । (તેતર જેવી કાબરચિતરી) સમાસમાં સ્ત્રીપ્રત્યય હોય લાગી શકશે નહિ, અહીં તિત્તિરિ એવા પુરિષ્કંગ ઉપમાન શબ્દ સાથે વળાપો શબ્દનું સામાનાધિકરણ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત વળમાપોને બદલે વળમાપ શબ્દ સાથે તિત્તિરિ નો સમાસ કરવામાં આવતાં સ્ત્રીપ્રત્યય દાવ સાગશે અને તિત્તિરિવત્માવા એવો સમાસપ્રયોગ થશે એ જ પ્રમાણે કુમ્મરવાલલોહિની । (પદ્માનાં બી કરાં જેવી લાલો)માં પણ વર્ણવજુદાતાત્ ૦ ૫.૧.૩૧ ।) પ્રમાણે જાણી શકી નહિ, આવા અનિષ્ટ પ્રયોગો અટકાવવા માટે લાખ્યકારે જણાવ્યું છે કે યદિ તર્હિ વપસર્જશામ્યવ્યેકેવિવાનિ ભવન્તિ । તિત્તિરિવત્માવી, કુમ્મરવાલલોહિની અતુરસર્ગલક્ષણ ભારો વ પ્રાપ્નોતિ । કુમ્મરકાચમાં શાસ્ત્રીય ઉપસર્જનનું મંદાણુ થાય છે, લૌકિકનું નહિ અને શાસ્ત્રીય અને લૌકિક વ્યવહાર કરતી વખતે શાસ્ત્રવ્યવહાર પ્રમાણે શાસ્ત્રીય કાર્ય કરવું (કૃત્રિમા-કૃત્રિમયોઃ કૃત્રિમે કાર્યસંજયય ।) એવા નિયમ પ્રમાણે લૌકિક ઉપસર્જન લેવાની જરૂર નથી.

સતિ સિષ્ટવલીયસપાદ્ વાલ્લે કીપિ ચ સસ્યપિ ।

વપમાનસ્યરો ન સ્યાત્ સમાત્ સ્યન્ત મમસ્યતે ॥૪૧૨॥

પછીથી આવતો સ્વર વધારે અગ્રસ્થરક હોવાને કારણે સમાસને તેની બહારનો આલિંગનો પ્રત્યય હોય લાગતો હોવા છતાં, ઉપમાનને સ્વર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેથી સ્ત્રીપ્રત્યય જેને અ તે છે તેણું (ઉત્તર) પદ સમાસમાં જોડાશે (૪૧૨)

જો ઉપસર્જનને શાસ્ત્રીય અર્થમાં નહિ પણ લૌકિક અર્થમાં યોજવામાં આવે તો તિત્તિરિવત્માવી પ્રયોગમાં સમાસને કોણ પ્રત્યય લાગશે નહિ, આ મુદ્દેથી દૂર કરતા તિત્તિરિ શબ્દનો વળમાપ શબ્દ સાથે સમાસ થવા પડે તિત્તિરિવત્માવા એવા સમાસ શબ્દને કોવ પ્રત્યય લગાડવો, મારજુકે તિત્તિરિવત્માવા, કુમ્મરવાલલોહિની વગેરે શબ્દો સમુદાયશબ્દો તરીકે જ, માહારા રંગનો અર્થ દર્શાવે છે તે સમાસમાંના વળમાવ્યાહત એવા એકલા શબ્દો રંગ-નિગેપ દર્શાવતા નથી

કોણ પ્રત્યય લાગતા માટે સમાસનાં મોખરા પતા સિષ્ટ અર્થોત્ પછીથી આવતો સ્વર વધારે અગ્રસ્થરક બને ॥ એવા પરિણાયાનિયમ પ્રમાણે ઉપમાનને પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર થશે નહિ. આ મરકેલી દૂર કરતા પહેલાં તિત્તિરિ અને વળમાપ એ સમાસ કરી પછી કોણ સમાસવાન બદલે સામાનાધિકરણ વળમાપ શબ્દને કોણ સમાસી વળાપો બતાવી પછી ઉપમાનવાગક તિત્તિરિ શબ્દ સાથે સમાસ કરતાં સતિસિષ્ટ સ્વરના નિયમને કારણે ઉપમાન-સ્વર પ્રાપ્ત થશે

ગુણે ન ચોપમાનસ્ય સાપેક્ષત્વ પ્રકરણતે ।

પ્રધાનસ્ય તથા ન સ્યાદ્ વ્યાગ્રાદો લિંગ્ગદર્શનમ્ ॥૪૧૩॥

સામાન્યધર્મ ઉપમાનને જણાવતો હોય તો પ્રધાન (એવા ઉપમેય)ને સામાન્યધર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી વ્યાગ્ર વગેરે અંગેના સૂત્ર (૨૧.૫૬) માં ઉલ્લેખ માટે શાપક પ્રાપ્ત થશે નહિ (૪૧૩)

વ્યાગ્ર ૩૬ શૂર પુરુષ । પ્રયોગમાં સામાન્યધર્મનાયક શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોવાથી પ્રધાન અર્થોત્ પુરુષ ને શૂર ની અપેક્ષા હોવાથી સાપેક્ષપણાને કારણે સામાન્યના અભાવથી સમાસ થશે નહિ આવી રવાનાત્રિક રિયતિ છે તો પછી ઇતિત વ્યાગ્રાદિમિ સામાન્યપ્રયોગે । (૨૧.૫૬) યત્તમા સામાન્યપ્રયોગે શબ્દો મૂકવાની સી જરૂર છે ।

સાપેક્ષ ૫૬ પ્રધાન હોય તો સમાસ થાય છે એવા નિયમને કારણે સમાસ થશે, પરંતુ સમાસ થવા દેવો ન હોય તો સૂત્રને આવશ્યક અણુવું જોઈએ તેથી સૂત્ર શાપક થયું

હવે શાપકની પ્રાપ્તિ તો પ્રધાન અથવા ઉપમેા શબ્દ પુરુષ નો શૂર સાથે સળખ સમજવામાં આવે તો જ થાય । પરંતુ આમ ન સમજવામાં આવે અને સામાન્યધર્મનાયક શૂર શબ્દનો ઉપમાન વ્યાગ્ર સાથે સળખ ક પવામાં આવે તો શાપકની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. સરખાવો તમેશ્વરો દિ ગુરુદયૈર્દ શાપક ગુણ્યતે નોપમાવહતાવિતિ પ્રવેશાન્તરે પર્વાલો થતયાપિ નોપમાનસ્ય ગુણવચનસ્ય ગુણમ્ । હેનાર૧૪

તત્માત્સલિ ગુણત્વેડપિ પ્રાધાન્ય વિગ્રહાન્તરે ।

નૈરબ્જાતીયક કાર્ત્ત્વં સમન્વયુપસર્જનમ્ ॥૪૧૪॥

તેથી તે (સાધારણ ધર્મ, એક વિગ્રહ પ્રમાણે) અપ્રધાન હોવા છતાં બીજા વિગ્રહ પ્રમાણે મુખ્ય સમજવામાં આવે છે (નાકરજી)સાત્ત્વમાં આ પ્રકારના (પ્રધાન)ને ઉપચયની માનવામાં આવતું નથી (૪૧૪)

વળા શસ્ત્રી રથામા તદ્વદિય દેવદત્તા એવા વિગ્રહ પ્રમાણે ઉપમાન સાથે જોડાયેલ રથામ ગુણ્ય રૂપી સાધારણ ધર્મ ઉપમેનું વિશેષજી હોવાથી અપ્રધાન સમજવામાં આવે છે, પરંતુ આપુ ગૌણત્વ શસ્ત્રી રથ રથામા (દેવદત્તા)એવા બીજા વિગ્રહ પ્રમાણે સમજવામાં આવ્યું નથી અહીં રથામ ગુણ્યને પ્રધાન સમજવામાં આવે છે કારણકે તે ઉપમેય સાથે જોડાયેલ છે ઉપમાન સાથે રથામત્વ જોડારેતું હોય તો પણ સમાસ, ઉપમેયનું અધિધાન કરતો હોવાથી, સાધારણ ધર્મનું જ પ્રાધાન્ય સમજવાનું છે

લૌકિક રીતે જેને પ્રધાન સમજવામાં આવે તેને સાત્ત્વમાં કાંપિ ઔણ્ય સમજવામાં આવતું નથી

ઉપમેયાત્મનિ રૂપામો વર્તમાનોઽભિધીયતે ।

ઉપમાનેધ્યનિર્દિષ્ટઃ સામર્થ્યાત્ સ પ્રતીયતે ॥૪૧૫॥

ઉપમેયમાં રહેલા રૂપામ શુણ્નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ઉપમાનમાં રહેલા તરીકે ઉલ્લેખ પાત્રમાં ન હોવા છતાં તે (શુણ્)ને સામર્થ્યને કારણે સમજવામાં આવે છે. (૪૧૫)

જાણી રૂપ રૂપામા રૂપત્વ । એના વિગત પ્રમાણે સાધારણ શુણ્ રૂપામત્વને સંબંધ ઉપમેય સાથે છે અને તેથી તે રૂપામત્વને પ્રમાણ સમજવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આમ સમજવામાં આવતાં સામાન્યધર્મની ચોક્કસાઈ થતી નથી, કારણ કે જરી, લાંબી, અણી-દાર અથવા ભૂડી હોઈ શકે (એવમપિ ગુણોઽનિર્દિષ્ટો ભવતિ । બહુવચ જાણનાં ગુણાસ્તીક્ષ્ણા સ્ફુટા ઘટ્ટુરિતિ । મહાભાષ્ય)

આથી સકાનો પરિહાર કરતાં બાહ્યકારે જણાવ્યું છે કે જે શુણ્નો ઉલ્લેખ થયેા ન હોય તેનો પણ ન્યવહારમાં પરિચય થાય છે. જાણી માંના રૂપામત્વને ઉપમાન દ્વારા જણાવવામાં આવે છે. ઉપમેયમાં જીભ હોઈ વિશિષ્ટ સામાન્યધર્મની કલ્પના થઈ શકતી નથી આ સાધારણ ધર્મ ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં પરસ્પર સાકાર્ય હોવાથી અને બન્નેની નજીક હોવાથી તેને જ સામાન્ય ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

બ્રહ્મમાત્રોઽપિ નિર્દિષ્ટે ચન્દ્રપદ્મોઽનુતામ્યતે ।

વિશિષ્ટ ઇવ ચન્દ્રસ્યો ગુણો નોપલ્લવાદયઃ ॥૪૧૬॥

માત્ર ચન્દ્ર અને ગુણ એવી બે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, ચન્દ્રમાં રહેલા (આહલાહત્ય રૂપી) વિશિષ્ટ શુણ્ ને(જ) સમજવામાં આવે છે, (તેના મૂળલાંછન, ક્ષય વગેરે) વિકારોને નહિ (૪૧૬)

ચન્દ્રસુતો (સ્ફુટા) । એવા પ્રયોગમાં ચન્દ્ર અને ગુણ એવા બે પદ્યોનો જ ઉલ્લેખ છે. સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં બ્યવહારમાં ચન્દ્ર અને ગુણ વચ્ચેનો સામાન્ય ધર્મ પ્રિયદર્શનત્વ અર્થાત્ આહલાહત્ય તરત જ ખ્યાલમાં આવે છે. ચન્દ્રના વિકારો જેવા કે તેનામાં રહેલ મૂળલાંછન અથવા તેનાં જલ્દિ કે ક્ષયનો વિચાર આવતો નથી. અહીં સામાન્ય ધર્મનો ઉલ્લેખ નથી છતાં તેના બોધ થાય છે જાણી રૂપામા । પ્રયોગમાં રૂપામત્વ શુણ્ને સંકેપાર્થથી સામાન્ય ધર્મ રૂપે સમજવામાં આવે છે

ભેદમાયન્યૈતત્ત્વ સમાસેઽપ્યુપવર્ણયતે ।

વિશિષ્ટગુણમિન્નેઽર્થે પદમન્યત્ પ્રયુજ્યતે ॥૪૧૭॥

ભિન્નતાના સંસ્કારને કારણે, તે (ભિન્નતા)ને સમાયમાં પણ સમજાવવામાં આવે છે. (રૂપામત્વ રૂપી) વિશિષ્ટ શુણ્ને કારણે (ઉપમાનથી) મુદ્દા સમજાવવા (ઉપમેયરૂપ) અર્થને દર્શાવવા માટે 'ગીર્ણ' (અમાત્રરૂપ નિરંજ) પદ પ્રયોજવામાં આવે છે. (૪૧૭)

કારિકા નં. ૪૧૪માં આપણે જોયું કે સાધારણ ધર્મ જે ઉપમાન સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તો યથા શસ્ત્રો રચાયા તદ્ વડુ દર્શન દેવવ્રતા । એવો વિગ્રહ સમજવામાં આવે છે અને જે ઉપમેય સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તો શસ્ત્રો ફલ રચાયા । એવો વિગ્રહ થાય છે. આવા જે જુદા વિગ્રહોને કારણે ભિન્નતાનો સંસ્કાર દઢ બને છે. તેથી વિગ્રહ અને સમાસનો અર્થ એકસરખો છે એવો સામાન્ય વિચાર ક્રિયન્ત થાય છે. પરંતુ વારતવર્મા આમ નથી. સમાસ એક જુદું નિરંજન અર્થોત્ત નિરવવવ પદ છે અને તે ઉપમેયનું વાચક બને છે અને સામાન્યધર્મ સાથે જોડાયેલું હોય છે.

યદિ ભિન્નાધિકરણો વચનાદનુગમ્યતે ।

મૃગીવ વપલેત્યત્ર પુંવદ્ભાવો ન સિધ્યતિ ॥૪૧૮॥

શાસ્ત્રવચનને કારણે, જે, જુદાં અધિકરણોને દર્શાવતાં પદોનો (સમાસ) કરવામાં આવે તો મૃગીવ વપલાનો સમાસ કરવામાં આવતાં (પૂર્વપદ)માં પુંવદ્ભાવ થશે નહિ. (૪૧૮)

આપકાર જણાવે છે કે ઉપમાનાં સામાન્યવર્ત્તૈઃ (૨.૧.૫૫) એવા શાસ્ત્રવચન દ્વારા સમાસ થાય છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ મૃગીવ વપલા નો મૃગવપલા સમાસ કરવામાં આવતાં સમાન અધિકરણને આધારે પુનઃકર્મવાચકાતીવદેશીયે । (૬.૩.૪૨) સૂત્રને કારણે મૃગવપલા પ્રયોગમાં પૂર્વપદને યતો પુવદ્ભાવ થશે નહિ. આ બાબતનો ઉદ્દેશ આ કારિકામાં કરવામાં આવ્યો છે. શસ્ત્રીય રચાયા દેવવ્રતા । પ્રયોગમાં રચાયા શબ્દ જે ઉપમેય દેવવ્રતા સાથે જોડો હોય અને શસ્ત્રો શબ્દ જે ઉપમાન સાથે જોડો હોય તો બંને પદો અધિકરણ થયાં અને તેમનો સમાસ નહિ થાય. ફલે જે ઉપમાનાં સામાન્યવર્ત્તૈઃ । (૨.૧.૫૫) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે સમાસ કરવામાં આવે તો મૃગીવ વપલા મૃગવપલા । એવા સમાસમાં પુંવત્કર્મવાચકાતીવદેશીયે । (૬.૩.૪૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે પૂર્વપદમાં પુવદ્ભાવ થશે નહિ.

અજ્ઞોપૂર્વવસ્વાત્ ■ પુંવદ્ભાવો મવિધ્યતિ ।

યથૈવ મૃગદુગ્ધાદી ન ચેત્સ્યર્થો વિવદ્યતે ॥૪૧૯॥

જે આતરૂપ અર્થની વિવક્ષા ન હોય તો, જેમ મૃગદુગ્ધમ્ । (સમસમાં) પુંવદ્ભાવ થાય છે તેમ (મૃગવપલા સમાસમાં) પૂર્વપદ આલિંગમાં ન હોવાથી પુંવદ્ભાવ થશે. (૪૧૯)

પુંવત્કર્મવાચકાતીવદેશીયે । (૬.૩.૪૨, કર્મધારય સમાસમાં અથવા આતીય કે વેતીય પ્રત્યય પછીથી આવતો હોય તો બાપિતપુરુષ શબ્દ પછી કહ્યું (સિવાયનો કોઈ સીપ્રત્યય જેને અંતે આવતો હોય એવા આલિંગ શબ્દને પુવદ્ભાવ થાય છે.) સૂત્રના વાર્ત્તિક ૨ માં નળામ્બુ છે કે “અજ્ઞ વગેરે શબ્દો પછી આવતા હોય તો ફલફલી વગેરે શબ્દોનો પુંવદ્ભાવ કરવો એવું કથન કરવું.” આ પછીના વાર્ત્તિક ૪માં નળામ્બુ છે કે

આવું કથન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે તેીત્વરૂપ અર્થની વિવક્ષા નથી ત્યાં મુખના દૂધનું જ મહત્તર છે આ મુખનું દૂધ છે, બીજા કોઈ પ્રાણીનું નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. મુખીનું જ દૂધ છે, કારણ કે દૂધ માનમાંથી મળે એવા અર્થની વિવક્ષા નથી. એ પ્રમાણે મુગચરણ માં મુગજાતિની ઝકપની જ વિવક્ષા છે, બીજા પ્રાણીની ઝકપનો સંદર્ભ નથી, તેથી મુગ જ ચરણ નો મુગચરણ એવા સમાસ થશે.

શસ્ત્રીય શસ્ત્રીરયામેતિ દેવદત્તૈષ કથયતે ।

તસ્યામેવોમયં સમાદુચ્યતે શાસ્ત્રચિમ્બ્હે ॥૪૨૦॥

(શસ્ત્રી હવે 'છરી જેવી')ના અર્થમાં છરી (શસ્ત્રી) અને રવામા (શબ્દ) દેવદત્તાનું જ અભિધાન કરે છે. તેથી શાસ્ત્રીય (વચ્છ (વાક્ય)માં તે (દેવદત્તા) માટે જ બન્નેનો ઉલ્લેખ થાય છે એમ ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. (૪૨૦)

સામાન્યવચન જો ઉપમાન સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોય તો સમાસ ઉપમેયનો અર્થ દર્શાવે છે એ બાબતનો અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો આ ચોગ્ય છે શસ્ત્રીરવામા સમાસમાં સમાસનાં પદોનો સંબંધ ઉપમેય સાથે જ હોવો જરૂરી છે. રવામાનું મુખનો સંબંધ છરી સાથે નહિ પરંતુ છરી જેવી દેવદત્તા સાથે છે. પરિણામે ઉપમેય એવી દેવદત્તા સાથે ઉપમાન અને સામાન્યવચન એમ બન્નેનો સંબંધ સમાજવાર્તા આવ્યો છે. તેથી સામાનાધિકરણને કારણે મુગચરણ જેવા પ્રયોગોમાં પણ પુ'વદ્ભાવ સિદ્ધ થશે

તેથી વસ્તુવ્યવસ્થા સુદ્ધ યત્ત્વામેવોમયં વર્તેતે । ફરવા ચક્રવેશં સ્વાત્ હતિ । એવું પ્રકાશાપકારતું કથન ચોગ્ય કરે છે.

પુ'વદ્ભાવસ્ય સિધ્ધર્થ પક્ષે સ્ત્રીપ્રત્યયસ્ય ચ ।

પદ્મવેશ્યમતસ્તરવામુમયપ્રતિપાદનમ્ ॥૪૨૧॥

પુ'વદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે નાથના (ધંદ્ધ એવા) સ્ત્રીપ્રત્યયની પ્રાપ્તિને અર્થે ધણી અપેક્ષા રાખવી પડે એ કારણે તે (ઉપમેય)માં (ઉપમાન અને સામાન્યધર્મ એમ) બન્નેનો સંબંધ ચોજવામાં આવે છે. (૪૨૧)

જો શસ્ત્રીરવામા સમાસમાં સામાન્યવચન શબ્દ રવામા તો ક્રિયોપ સાથે સંબંધ હોય તો રેખિતરૂપ થશે અને સમાનાધિકરણ સમાસ નહિ થાય જો ઠામાનાનિ (૨.૧.૫૫) મૂત્રનિવગના બળથી સમાસ કરે તો, મુગચરણ જેવા પ્રયોગોમાં અત્યુર્વપદના નિપાતની અપેક્ષા રાખવી પડે. દને જો રવામા શબ્દનો ઉપમાન ગ્રંથો સાથે સંબંધ કદપવામાં આવે તો તિલ્લિરિત્તમાર્ગી પ્રયોગમાં વસ્ત્રાવી એવા સ્ત્રીવચનના પ્રયોગ માટે સમાસ સમાસ ત્રિશિષ્ટ રંગનો વાચક છે, મત્ત ઉતરપદ નહિ, એવું હમરવું પડે અને વળી સ્વરનો પણ દોષ આવે.

આમ ધણી અપેક્ષાઓ રાખવી પડે. તેથી બાબતને સામાન્યવચન શબ્દ રવામાનો સમાસનાં બન્ને પદો કારણ અને રવામાને દેવદત્તા એવા ઉપમેય સાથે સંબંધવાળાં બંનેને કહી છે.

ઉપમેયં ॥ યદ્ વાચ્યં તસ્ય ચેત્ પ્રતિપાદને ।

સંઘાપારા મુજાસ્ત્ર સર્વસ્યોક્તિઃ સક્રુચ્છૃતૌ ॥૪૨૫॥

સમાસ વડે જે વાચ્ય બને છે તે ઉપમેયને નક્કી કરવા માટે શુભો જે પ્રવૃત્તિ થીલ બનતો હોય તો, તેમને ઉલ્લેખ એકવાર પણ થયો હોય તો પણ તે બન્ને (ઉપમાન અને ઉપમેય)નું અભિધાન કરશે. (૪૨૫)

પ્રકારાધારભેદેન વિશેષે સમવસ્થિતઃ ।

શબ્દાન્તરાભિસંબન્ધે સામાન્યવચન- કથમ્ ॥૪૨૬॥

બીજા શબ્દ સાથે સંબંધમાં આવતાં શબ્દ, સ્વરૂપ અને આશય જુદો હોવાને કારણે જ્યારે વિશેષનો વાચક બનતો હોય ત્યારે તેને સામાન્યવચન કેવી રીતે કહી શકાય ? (૪૨૬)

ઉપમાનામિ ૧ । (૨.૧.૫૫) સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યને લગભગ અંતે ક્રત્યાવનનાં જે વાતિકા ૨૭૮ કરવામાં આવ્યાં છે ઉપમાનસમાસે ગુણજનસ્ય વિશેષવાસ્તુવાત્ સામાન્યવચનસ્થાપકિદિઃ । માં શ'કા ઉકાવવામાં આવી છે કે ઉપમાનસમાસમાં ગુણવચન શબ્દ વિશેષનો વાચક બનતો હોવાથી તે સામાન્યવચન બની શકશે નહિ. રવાગા શબ્દ શસ્ત્રી શબ્દ સાથે સંબંધમાં આવતાં કોઈક વિશેષની પ્રતીતિ કરાવે છે તેથી તે સામાન્યવચન મરી જતાં રવાના શબ્દ સાથે સમાસ થશે નહિ વાતિકાના અને સામાન્યવચનોના વિચારનો આ કારિકામાં અવતાર કરવામાં આવ્યો છે.

સાદૃશ્યમાત્રં સામાન્યં દ્વિવિધં કૈઽધિપ્રતીયતે ।

ગુણો ભેદેડય્યભેદેન દ્વિવૃત્તિર્વા વિવક્ષિતઃ ॥૪૨૭॥

વ્યાપારો જાતિભાગસ્ય દ્રવ્યયોર્પામિધિત્સિતઃ ।

રૂપાત્ સામાન્યવાચિત્વં પ્રાપ્ત્વા વૃત્તેરુદાહૃતમ્ ॥૪૨૮॥

જે પદાર્થોમાં રહેલા સાદૃશ્યને કેટલાક (આચાર્યો) સામાન્ય તરીકે સમજે છે અથવા જે પદાર્થોમાં રહેલા હોવાથી જુદો મનાતો હોવા છતાં તેને અશિન્ન એવો ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે.

અથવા જે પદાર્થોમાં જાતિરૂપ ભાગની પ્રવૃત્તિ રૂપે તેને જણાવવામાં આવે છે; અથવા સમાન રૂપને કારણે તે સામાન્યધર્મનો વચક બને છે; અથવા સમાસમાં પ્રાપ્ત થયો તે જહેલાં તે તેવો (સામાન્ય ધર્મનો) વાચક હોતો એમ (સૂત્રમાં) જણાવવામાં આવ્યું છે (૪૨૭-૪૨૮)

વાર્ત્તિક ૨, ॥ તા રચામત્વસ્ય હમયત્ર માવાદ્વાનકત્વાન્ચ શબ્દસ્ય સામાન્યવચનપ્રતિષ્ઠિઃ । માં
અને તેના ઉપરના બાબતમાં પ્રાપ્ત થતા વિચારોને આ એ કારિકાઓમાં અવતારવામાં આવ્યા છે

બાબતમાં જણાવે છે કે રચામત્વ ગુણુ શસ્ત્રી અને દેવદત્તા અર્થાત્ ઉપમાન અને
ઉપમેય બન્નેમાં રહેલો છે. અને એટલા માટે રચામા શબ્દ ઉપાવચક હોવાથી સામાન્ય-
વચન બની શકશે. સામાન્યવચન શબ્દ પ્રસિદ્ધ બન્યો હોય ત્યારે આવો સામાન્યવચન
શબ્દ અનેકની વચ્ચે સામાન્ય દર્શાવે છે એમ નથી. જેની વચ્ચે પણ તે સામાન્ય દર્શાવી
શકે, અને બધા શબ્દો બધારે બીજા શબ્દ સાથે જોડાય ત્યારે વિશેષશબ્દો બને છે. તેથી
સામાન્ય શબ્દ ક્યાં સુધી સામાન્યવચન રહે છે એમ પૂછો તો અને કહોશું કે બીજા
શબ્દ સાથે જોડાય ત્યાં સુધી તે સામાન્યવચન રહે છે.

આ કારિકાદ્વયમાં પ્રાપ્ત થતા બાબતિચારોને સ્પષ્ટ કરતાં હેમચંદ્ર જણાવે છે કે
ઉપમાન અને ઉપમેય એમ બન્નેમાં સામાન્ય રહેલું છે. શસ્ત્રીરચામા દેવદત્તા પ્રયોગમાં
શસ્ત્રી અને દેવદત્તાનાં પ્રતિનિધિત્વ જુદાં હોવાથી તેમની વચ્ચે પ્રગટ અર્થોત્ સ્વરૂપનો
ભેદ છે. રચામા અને દેવદત્તાની વચ્ચે અભેદ છે. સામાન્ય, તેને આપણે કાદર્ય કહીશું
તે ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં સાધારણ એવા ગુણુ છે. એકમાં હોય તો પશુ, બીજામાં
આમર્યને કારણે, તેની અપેક્ષા રહે છે.

આ પ્રમાણે કારિકા ૪૨૮ સુધીમાં જમાનાનિ સામાન્યવચનૈઃ । (૨-૧-૫૫) સુત્ર ઉપરનાં
બાબતવચનો અને વાર્ત્તિકઅનોની અર્થો કરવામાં આવી.

ઘ્યાપ્રશબ્દો યદા શૌર્ષાત્ પુરુષર્થેડવતિષ્ઠતે ।

તદાધિકરણમેદાત્ સમાસત્વાસ્તિ સંભવઃ ॥૪૨૯॥

(બન્નેમાં રહેલા) શૌર્ષા ગુણુને કારણે જ્યારે ઘ્યાપ્ર શબ્દ પુરુષનો અર્થ દર્શાવે
છે ત્યારે જુદાં અધિકરણો ન હોવાને કારણે સમાસ શક્ય બને છે. (૪૨૯)

સુત્ર સ્પષ્ટિઃ ઘ્યાપ્રાદિભિઃ સામાન્યાર્થાંગે । (૨.૧-૫૬) જણાવે છે કે ઘ્યાપ્ર વગેરે
શબ્દો ઉપમેય સાથે નપુરુષ અથવા કર્મધારય સમાસમાં વિકલ્પે જોડાય છે, પરંતુ સામાન્ય
શબ્દનો પ્રયોગ સમાસમાં થતો જોડાણ નહિ. પુરુષોડ્ઘ ઘ્યાપ્રઃ ક્વ શૂર । નો પુરુષઘ્યાપ્રઃ
સમાસ થશે નહિ પુરુષઘ્યાપ્રઃ સમાસમાં પહેલું પદ ઉપમેય છે અને બીજું ઉપમાન છે.
તેથી બન્ને શબ્દો સમાનાધિકરણમાં નથી, છતાં અહીં સમાસ થયો છે, કારણ કે પુરુષ
અને ઘ્યાપ્રમાં શૌર્ષા સમાન ગુણો હોવાથી સામાનાધિકરણ માનવામાં આવે છે. શૌર્ષાને
કારણે ઘ્યાપ્ર જેવા વાક્યવિશેષનો ઉપમેય જોના પુરુષ ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે.

શૂરશબ્દપ્રયોગે તુ ઘ્યાપ્રશબ્દો મૃગે સ્થિતઃ ।

મિન્નેડધિકલ્પે ષ્ટોત્તર નેવાસ્તિ સંભવઃ ॥૪૩૦॥

શૂર શબ્દ વાપરવામાં આવે છે ત્યારે ઘ્યાપ્ર શબ્દ પશુ(નિશેષ) નો વાચક
બને છે, અને તેથી એ અધિકરણો જુદાં હોવાથી સમાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪૩૦)

જ્યારે સામાન્ય ધર્મને તેને માટેના શબ્દ દ્વારા જણાવાતો હોય ત્યારે વ્યાજ શબ્દ પણ વિશેષના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે, પુરુષ અને વ્યાજનાં અધિકરણ જુદાં હોવાથી વ્યધિકરણ પડતો સમાસ થતો નથી. અહીં વ્યાજના સ્ત્રીર્થનો પુરુષ ઉપર આરોપ પણ થતો નથી. જે આવી રીતિ હોય તેા સામાન્યાપ્રયોગે એવો પ્રતિષેધ કરવા િ જરૂર નથી.

સામાનાધિક્કરણ્યેડપિ મુળભેદસ્ય સંભવાત્ ।

પ્રયોગઃ શૂરશબ્દસ્ય સમાસેડ્યનુપવ્યતે ॥૪૩૧॥

(૭-ને શબ્દો વચ્ચે) સમાન અધિકરણ હોય તેા પણ (સ્ત્રીર્થગુણથી) જુદા ગુણનો સંભવ હોવાથી સમાસમાં શરૂ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવશે. (૪૩૧)

સામાન્યાપ્રયોગે એવા પ્રતિષેધની યોગ્યતા આ કારણે જણાવે છે. જ્યાં શબ્દ સાથે સ્ત્રીર્થ, કૂરતા, બળ વગેરે ગુણો મેળાવેલા છે. એમાંથી સમાન ગુણ સ્ત્રીર્થની રૂપરૂત્તા કરવા માટે શરૂ; તેા પ્રયોગ થઈ શકશે. પરંતુ જ્યાં પ્રયોગો ન થાય એટલા માટે પ્રતિષેધ જરૂરનો છે.

પૂજોપાધિશ્ચ ચો દૃષ્ટઃ કુત્સનોપાધયશ્ચ ચે ।

તેષાં મિત્તનિમિત્તત્વાન્નિયમાર્થા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥૪૩૨॥

વખાણુ દર્શાવતો શબ્દ અને નિન્દા દર્શાવતા શબ્દનાં નિમિત્ત જુદાં હોવાથી (તેમાંના એકને) બીજાથી જુદો દર્શાવવા પ્રયોજવામાં આવે છે. (૪૩૨)

પુરુષસ્વામી : પ્રયોગમાં ક્ષાપ્તમાં સ્ત્રીર્થ, બળ વગેરે પછાં લક્ષણો રહેલાં છે. સામાન્ય રીતે વાપ કે શિંદને ઉપમાન તરીકે રજૂ કરવાની પાછળ જ્યાં ગુણોનો જ ભાવ હોય છે, તેમના કૂરતા વગેરેનો નહિ. તેથી સમાસ માટે શરૂ; શબ્દ વાપરવાની જરૂર નથી. પરંતુ વ્યાજના વખાણુપાત્ર ગુણો ધણા છે. તેમાંથી ઉપમેયમાં સાધારણ ગુણનો ખ્યાલ ચોક્કસ કંઈક ઉપરથી જ આવે, તેથી અવધારણ અર્થાત્ ચોક્કસાઈ માટે શરૂ; શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

આવી જ રીતિ નિન્દા દર્શાવનાર શબ્દની છે, જેમકે ચા કાકઃ । આ અશુભિભક્ષણ, અંશળતા વગેરે નિન્દા લક્ષણોમાંથી એકને અંગે ચોક્કસાઈ કરવી હોય તેા તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

અસંભવેડપિ ચા વૃત્તોઃ સ્વાદેષલિઙ્ગવર્તનમ્ ।

અચ્ચેરિતિ યથા લિઙ્ગમભાવેડપિ મૃશાદિપુ ॥૪૩૩॥

સૂત્ર (૩-૧-૧૨)માં અચ્ચેઃ પ્રયોગ મૃશાદિ ગણના શબ્દો પછી ચિવનો પ્રાપ્તિ થતી ન હોવા છતાં મૃશાદિ અંગે જેમ જ્ઞાપક બને છે તેમ, સમાસ થઈ શકતો ન હોય તેા પણ, આ સામાન્યાપ્રયોગે એવો ઉલ્લેખ જ્ઞાપક તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૪૩૩)

પુરુષ વ્યાગ્ર ઇવ શૂર । આ પુરુષ શબ્દ શૂર ની સાથે સકળાયેલો છે, તેથી તેને સાપેક્ષ ગણવામાં આવે છે અને સાપેક્ષ ગણમય સ્વભાવ ઇતિ । એવો પ્રતિષેધ ન હોત તો પશુ સમાસ થાત નહિ પરંતુ આવો પ્રતિષેધ ઉત્તરેષ પાઞ્ચે છે જ, તેથી સામાન્યાપ્રયોગે શબ્દ સમાસપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી બનશે અને તેથી મત્તિ ચ પ્રધાનસ્ય સાપેક્ષસ્વાધિ સમાસ । એવું વચન બાધકારે રજૂ કર્યું છે

આ પ્રમાણે અબૂતતદ્દશાવ અર્થમાં વિવિધ પ્રત્યય જેને લગાવવામાં આવે છે એવા મૂળ, શોભ વગેરે પ્રતિપાદકોને મૂળાતુના અર્થમાં ક્યદ પ્રત્યય નાગે છે અને તે પ્રતિપદિકોને અને તે હજુ હોય તેના લોપ થાય છે, જેમકે અમૃત મૃત મત્તિ મૃત્તાયતે । (મૃતાદિમ્બો મુખ્ય ક્ષેત્રોપચ હલ । ૩૧૧૨) સૂત્ર અંગે વાત્સિકાર જણાવે છે કે મૂળ વગેરે શબ્દો વિવિધ પ્રત્યયાન્ત હોવા નેઈએ નહિ એવા બળે । યી પ્રાપ્ત થતા પ્રતિષેધ નિરચક છે, કારણ કે મત્તિ ધાતુના અર્થમાં ક્યદ નું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તેથી બળે યાપક નનશે, અર્થાત્ જે અર્થમાં વિવિધ પ્રત્યય નગાવવામાં આવે છે તે જ અર્થમાં ક્યદ નાગે છે એમ અબૂતતદ્દશાવ અર્થમાં ક્યદ ની સિદ્ધિ થશે

ઇત્યાન્તાવયવે વાક્યે યથૌપમ્ય પ્રતીયતે ।

તત્પ્રત્યયવિધૌ સૂત્રે નિર્દેશોઽય વિચાર્યતે ॥૪૩૪॥

મત્તિ જેને આ તે છે એવો શબ્દ જેનો અવયવ છે એવા વાક્યમાં જે સરખામણી સમજવામાં આવે છે તેના બાધક પ્રત્યયતા વિધાન અંગે સૂત્રમાના આ નિર્દેશનો વિચાર કરવામાં આવે છે (૪૩૪)

પ્રાક્ષણવચીતે ક્ષત્રિય । ક્ષત્રિયત્વ ગુણ્યતે । વગેરે પ્રયોગોમાં તદ્દ પ્રત્યાન્ત શબ્દો પ્રાક્ષણત્વ અને ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રયોગો ઉપમાનોદયમશાવ અર્થાત્ સરખામણી દર્શાવે છે તેન ગુણ્ય ક્રિયા ચેરુ વતિ । સૂત્ર (૫૧૧૧૫) જણાવે છે કે તેની ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે એવા અર્થમાં પ્રતિપદિકને તદ્દ પ્રત્યય લાગે છે આ સૂત્ર તથિત દત્તિનો ઔપચર સાથે ક્રિયા સંબંધ છે તે દર્શાવે છે અહીં ઔપચરનો આશય ક્રિયા છે અને તે ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેમ છતાં ક્રિયાની સાથે કોનો સંબંધ છે તે તપાસવું નેઈએ

ક્રિયેત્યુપાધિ ગ્રાથ્ય્યાત્ પ્રકૃત્યર્થસ્ય યથાપિ ।

ન પ્રાતિપદિક તત્ર ક્રિયાવાચ્યુપપત્યતે ॥૪૩૫॥

(સૂત્રમાં) પ્રકૃતિનો અર્થ પહેલા પ્રાપ્ત થતા હોવાથી ક્રિયા, પ્રકૃતિ(શબ્દ) તુ પરિચ્છેદક વિશેષણ બનવું નેઈએ, છતાં પ્રાતિપદિક ક્રિયાતુ વાચક બનવું પ્રાપ્ત થતું નથી (૪૩૫)

તત્ર ગુણ્ય ૦ । મૂળમાં તેન એવો તુતીયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દ ઉપમાનનો વાચક છે આ તુતીયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દને સ્ત્રિ પ્રત્યય વાળો વતિ પ્રત્યાન્ત આ ઉપમાન શબ્દ, ઉપમેયના

સંદર્ભમાં મોજુ છે. તેન પછી આપનો તુલ્ય શબ્દ વતિ પ્રત્યયના અર્થરૂપે છે, ત્યારપછી પ્રાપ્ત થનો કિવા શબ્દ જે વિશેષણ છે તે પાસે હોવાને કારણે પ્રત્યયર્થ અથવા પ્રત્યયાર્થ સાથે જોડાય છે. સાલ્ય દેવતા । ૧૪.૨.૨૪, દેવતાવિશેષના વાચક શબ્દને તે છે જેના એ અર્થમાં જળ પ્રત્યય લાગે છે) અને તેન રજા રાગાત । (૪.૨.૧, રજવાચક શબ્દને રંગેશ્વ એવા અર્થમાં જળ પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રોમાં જેમ સા અને તેન ના વિશેષણ તરીકે દેવતા અને રાગાત શબ્દો છે તેમ અહીં તેન તુલ્યં । સૂત્રમાં પણ તેન ના વિશેષણ તરીકે કિવા એવો શબ્દ સમજવાનો છે.

પરંતુ સત્ત્વવાચક પ્રાતિપદિકને તૃતીયા લાગે છે, સાધ્યરૂપ ક્રિયાવાચી શબ્દને નહિ, એવી મુશ્કેલી આવે છે.

સત્ત્વવૃત્તસ્ય રોપે વા તૃતીયા સાધનેઽપિ વા ।

તિજ્ઞાનસત્ત્વવાચિત્સાધુભયં સન્ન વિચિતે ॥૪૨૬॥

સત્ત્વવાચક શબ્દને રોપ અર્થમાં અથવા સાધન અર્થમાં તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિયારૂપો અસત્ત્વવાચક હોવાથી ત્યાં બન્નેમાંથી (જોકે પણ અર્થ) પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪૩૬)

જાતિ, શુદ્ધ અને ક્રિયા સાથે સંબંધવાળો અને આ તે છે એવા નામે ઓળખાતો પદાર્થ દ્રવ્ય અર્થોત્ સત્ત્વ કહેવાય છે. સત્ત્વવાચક પ્રાતિપદિકનો તૃતીયા સાથે સંબંધ થાય છે.

આવા પ્રાતિપદિકનો અર્થ બીજાના ઉપકાર માટે યોગ્ય હોવાથી તૃતીયા અથવા પછીના રોપ અર્થ સાથે જોડાય છે, જેમકે, અભ્યસનેન વસતિ । વધ્વા વઘઃ । ઉપસા કૃષઃ । ધ્વનેન કુલમ્ । વગેરે. કાઠ રથો એવો સંબંધ ક્રિયાકારકરૂપ હોય છે, જેમ કે વાત્રેજ છતાસિ । વાણુના ઊપસિ । આખ્યાત ક્રિયાનું વાચક હોવાથી ઉપરના બન્ને પ્રસંગોમાં તૃતીયા પ્રાપ્ત થશે નહિ.

પાકાદ્યસ્તૃતીયાન્તાઃ સત્ત્વધર્મસમન્વયાત્ ।

ન ક્રિદેત્યપદિદ્યન્તે કુલ્લોડર્યપ્રત્યયે ચયા ॥૪૩૭॥

જેમ કુલ્લમુચ્ પ્રત્યય સાથે જોડાવા માટે તેમને ક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવતા નથી, તેમ પાક વગેરે શબ્દો દ્રવ્યના (લિંગ, સંખ્યા વગેરે) ધર્મો સાથે જોડાયેલા હોવાથી તૃતીયાન્ત હોય છે અને ક્રિયા તરીકે ઓળખાતા નથી (૪૩૭)

ક્રિયાવાચક શબ્દો તૃતીયા સાથે જોડાતા નથી જતા વાક વગેરે શબ્દો ક્રિયા દર્શાવતા હોવાથી તેમનો તૃતીયા સાથે સંબંધ થશે, કારણ કે, જેમને અંતે ક્ત્ર પ્રત્યય છે એવા શબ્દો પડે દર્શાવતી ક્રિયા દ્રવ્ય જેવો સમજાવામાં આવે છે તેથી પાક વગેરે શબ્દોને તૃતીયાના પ્રત્યયો લાગી શકશે દ્વે દ્રવ્ય જેવો મનાતી ક્રિયાને ક્રિયા જ સમજવામાં આવી છે. તેથી ઉપરકૃત્ પ્રત્યય, જે ક્રિયાની અભ્યસરૂપ અર્થોત્ પુનરાવર્તન દર્શાવે છે તેને પાક વગેરે સાથે લાપરી શકાશે નથી, જેમ કે, વચ્ચહ્ન વાક. એમ કહેવામાં આવતું નથી. તેથી પાક વગેરે શબ્દોને ક્રિયા કહેવાશે નહિ.

ये चाज्ययकृतः केचित् क्रियाधर्मसगन्विताः ।

तेषामસત્ત્વવાચિત્ત્વં તિઠન્તૈર્ન વિશિષ્યતે ॥૪૩૮॥

કુન્ પ્રત્યય જેમને જાતે છે તેવાં અને ક્રિયાનાં લક્ષણો દર્શાવતા અર્થ સાથે જોડાયેલાં જે અજ્યયો છે, તે અસત્ત્વનું કથન કરે છે અને ક્રિયારૂપોથી શુદ્ધ સમજાતાં નથી. (૪૩૮)

દ્રુમ્, વૃક્ષા વગેરે કુન્ પ્રત્યાયાન્ત શબ્દો ક્રિયારૂપો જેવા છે, કારણ કે તે સત્ત્વવાચી નથી, તેથી તે તૃતીયાન્ત બની શકતા નથી.

કૃત્વસુલ્લિપયા યાપિ શયિતવ્યાદિષુ ક્રિયા ।

ઉપમાનોપમેયત્વં તત્રાડ્યન્તમસંભવિ ॥૪૩૯॥

કૃત્વસુચ્ પ્રત્યય સાથે જોડાયેલ શયિતવ્યમ વગેરે શબ્દો દ્વારા દર્શાવાતી જે ક્રિયા છે, ત્યાં ઉપમાનોપમેયભાવનો અર્થાત અસંભવ છે (૪૩૯)

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वाच् वाच्युपमीयते ।

શયિતવ્યાદિભિસ્તેષુ નોપમાયોડસ્તિ કશ્ચન ॥૪૪૦॥

માત્ર દ્રવ્ય કે માત્ર ગુણ અથવા દ્રવ્યવાન કે ગુણી, શયિતવ્યમ જેવા-શબ્દો વડે દર્શાવાતી ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાતા નથી. કારણ કે તેમની વચ્ચે ઉપમાનું નિમિત્ત મળતું નથી. (૪૪૦)

શયિતવ્ય વગેરે પ્રયોગો વડે વાચ્ય ક્રિયા સાથે દ્રવ્ય, ગુણ, દ્રવ્યવાન કે ગુણીને સરખાવી શકાતા નથી. દ્રવ્ય પોતાની ગેળે સિદ્ધ હોવાથી ઉપમેવ બની શકતું નથી. શયિતવ્ય અને કેવલ જેવા ક્રિયાશબ્દ અને દ્રવ્યશબ્દ વચ્ચે સાદરરૂપ નિમિત્ત મળતું નથી. એ પ્રમાણે શયિતવ્ય અને સ્પૃહ વચ્ચે પણ ઔપચર્યું કોઈ નિમિત્ત મળતું નથી. જેમ વદ્ર-મુલમ્ માં પ્રસિદ્ધ ઔપચર્ય મળે છે તેવું ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં મળતું નથી.

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।

નિમિત્તત્વેન ગમ્યન્તે રુદયોગ્યાઃ ક્રિયાગુણાઃ ॥૪૪૧॥

સાધારણ ધર્મના ઉત્ક્રેષ્ઠ નિનાના દ્રવ્યમાં હૃદ અનેકા સંજ્ઞધવાણા (સાધારણ ધર્મરૂપી) ક્રિયા અથવા ગુણો ઉપમાનેત્પમેયરૂપ સંજ્ઞધર્મો નિમિત્ત તરીકે સમજાવામાં આવે છે. (૪૪૧)

होतव्यसदृशो होतव्यग्राप्यर्थो न विद्यते ।

વિરોધાત્ ક્રિયયા તત્માત્ ક્રિયાવાન્ નોપમીયતે ॥૪૪૨॥

‘યજ્ઞકાર્યના જેવો હોતા છે’ જેવા પ્રયોગમાં પણ વિરોધને કારણે (ઉપમાનો) અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી ક્રિયાના કર્તાને ક્રિયા સાથે સરખાવવામાં આવતો નથી. (૪૪૨)

દાયિતેન તુલ્ય ધાવક । (ચાનકાર્વ જેવો મૂનારો છે), હોતલેન તુલ્યો હોતા । (યત્ કાર્વ જેવો હોતા છે) જેના પ્રોત્તોભા કૃતપ્રત્યય વાળા ક્રિયાવચન સાથે ક્રિયાવાનની સરખામણી થોગ્ય નથી કારણ કે, ક્રિયા સાધ્યરવભાવ છે અને કતી સિદ્ધરવભાવ ॥

ક્રિયા સમાનજાતીયા તદ્માવાન્નોપમીયતે ।

જાતિભેદેऽપિ પાકેન મિન્ના પામ્નદય ક્રિયા ॥૪૪૩॥

મરખા સ્વભાવવાળી એક ક્રિયાને, તેની (બીજી) ક્રિયા સાથે એકરૂપતાને કારણે, સરખાવા શકાતી નથી, અથવા લિન્ન ભત્તિ વાળો પાક ક્રિયા સાથે પણ સરખાવી શકાતી નથી, કારણ કે પાક વગેરે ક્રિયાઓ એકબીજાથી (લિન્ન હોય છે (૪૪૩)

આપારભેદાદ્ મિન્નાત્યામુપમાનસ્ય સમ્યક ।

અધ્યેતલ્લેન વિપ્રાણા તુલ્યમધ્યયન વિજ્ઞામ્ ॥૪૪૪॥

આદ્યલ્લેના અધ્યયનના સરણુ કૃત્રિયતુ અધ્યયન હોય છે, જુદા આધારને કારણે લિન્ન (એવી ક્રિયામાં) ઔપચ્ય સબંધ છે (૪૪૪)

અર્થાત્પ્રકરણાદ્ ધાપિ યત્રપેક્ષ્ય પ્રતીયતે ।

સામર્થ્યાદિનપેક્ષસ્ય તસ્ય વૃત્તિ પ્રસજ્યતે ॥૪૪૫॥

અર્થને કારણે અથવા સદર્શને કારણે જેની અપેક્ષા હોય તેને સમજવામાં આવે ત્યારે અપેક્ષા વિનાના તે (ક્રિયાવાચક શબ્દ)નો તેની સાથે સામર્થ્યને કારણે સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે (૪૪૫)

તૈલપાત્રેન તુલ્યે ચ ઘૃતપાત્રે વિવક્ષિતે ।

ક્રિયાવદપિ કાર્યાણા દર્શનાત્ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૪૪૬॥

ધીમા કહેલી રસોઈ, તેલમાં કહેલી રસોઈની બરાબર છે એમ જ્યારે કહેવાતું હોય ત્યારે ક્રિયાના આશ્રયે રહેલા બીજા વાક્યરચકાથી પ્રાપ્ત થતા હોવાથી વત્તિ પ્રત્યય(ને પ્રયોગ) શક્ય બનશે (૪૪૬)

અતિદૂર્લભમેઘ તુ સમાસસ્ય નિર્ગર્ભકમ્ ।

ગમન વારવત્યેતિ જ્વુલ્યન્થસ્મિન્ન સમ્ભવેત્ ॥૪૪૭॥

(હપ્પદ્મતિદ્ ૧ ૨૨-૧૬ સૂત્રમાં) અતિદૂ નો ઉલ્લેખ ગમન કારકત્વ । જેવા મમાસોની નિવૃત્તિ માટે છે. સૂત્ર જ્વુલ્ત્વૌ (૩-૧-૧૩૩) પ્રમાણે પ્રાપ્ત થનારો જ્વુલ્ પ્રત્યય જેને જ તે છે તેવા (ક્રિયાવાચક શબ્દના) સમાસનો સંભવ નથી (૪૪૭)

સર્વંત્વ પરિહાર્ય સમુદાયત્વમાગ્રિતમ્ ।

શુદ્ધાયા સમયન્ન સ્વાત્ ક્રિયાયા વાદ્વણાદિષુ ॥૪૪૮॥

શન્દો (ગુણ)અમુદાયના વાચક છે, (જોવો વિચાર) બધા દોયોના પરિહાર માટે બાળકાદિ નીકળેલી છે, (અન્યથા) શુદ્ધ ક્રિયા દર્શોત્તરો શબ્દ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોવાથી, વાદ્વણ વગેરે શબ્દોમાં વત્તિ પ્રત્યય લાગ્યો નહિ (૪૪૮)

उपमानविवक्षायां स्वधर्मश्च निवर्तते ।

ક્રિયાયા ન શ્રુતાદ્ યસ્માદુપમાનં સમાપ્યતે ॥૪૪૧॥

ઉપમાનની વિવક્ષા હોય ત્યારે ક્રિયાનો પોતાનો (અસત્ત્વરૂપ ધર્મ) નિવૃત્ત થાય છે, કારણ કે ક્રિયાના માત્ર (શબ્દરૂપ) અવજુથી ઉપમાનત્વ પરિપૂર્ણ બનતું નથી. (૪૪૯)

सृतीयोऽप्याश्रितो भेदो धर्मः साधारणो द्वयोः ।

વ્યાપારયાન્ ન કુત્તસ્ય સામ્યં કુત્સ્તેન વિચિતે ॥૪૫૦॥

(ઉપમાન અને ઉપમેય) બન્નેમાં સાધારણ ધર્મ (રૂપે રહેલા) વિશેષને ક્રિયા-શીલ સમજવામાં આવે છે. એકના સઘળાનું ખીબળા સઘળા સાથે સામ્ય હોતું નથી. (૪૫૦)

ઔપચીતો આધાર ઉપમાન અને ઉપમેય ઉપરાંત સામાન્યધર્મ ઉપર છે. આ ધર્મ એક વિશેષ રૂપે હંમેશા ક્રિયાશીલ રહે છે કારણ કે તે બન્નેની સાથે સમવાપ સંબંધી રહેલો છે. આ સાધારણ ધર્મ ઉપમાન અને ઉપમેય એમ બન્નેમાં સમાન છે, પરંતુ ઉપમાનના બધા ધર્મો ઉપમેયના બધા ધર્મોના સરખા નથી. જો એમ હોય તો બેઠા પ્રાપ્ત થાય નહિ અને બેઠા અભાવે ઔપચીત ઠરી શકે નહિ.

द्रव्ये चापि क्रियायां चा निमित्तात् तत् प्रकल्पते ।

ક્રિયાયાં વિચિત્તાન્તવાદ્ વૃત્તિર્ન સ્પાદ ગણાદિપુ ॥૪૫૧॥

દ્રવ્ય હોય કે ક્રિયા પરંતુ તે (સામ્ય) તેના નિમિત્તને કારણે (જ) સમજવામાં આવે છે. શુદ્ધ ક્રિયાઓની હાજરીને કારણે જો વગેરે શબ્દોની સાથે (તદ્વિત) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૪૫૧)

પદાર્થોની વચ્ચે સાદૃશ્ય આવશ્યક હોવાને કારણે ઉપમાન દ્રવ્ય હોય કે ક્રિયા પરંતુ બન્ને વચ્ચેનું સામ્ય તેના નિમિત્ત એવા સાધારણ ધર્મ ઉપર આધાર રાખે છે.

શુદ્ધ દ્રવ્યને જો ઉપમાન સમજવામાં આવે તો તે બીજા દ્રવ્યનું પરિવર્તક બની શકશે નહિ, તેથી તેને શુદ્ધની અપેક્ષા રહેશે. તે પ્રભાણે શુદ્ધ ક્રિયા પણ ઉપમાન તરીકે સમજવામાં આવે તો ગૌણ ક્રિયા દર્શાવનાર જો, વાક્યજ વગેરે શબ્દોને વલિ પ્રત્યય યા માટે ઉમેરવામાં આવે ! ગૌણ અને મુખ્ય એમ બે અર્થે કાર્ય કરતાનું હોય ત્યારે મુખ્યમાં જ કાર્ય થાય છે એવા પરિભાષાનિધમને કારણે ગોચર, માહ્યજવત્ એવા તદ્વિતવૃત્તિવાળા પ્રયોગો થશે નહિ.

अमायात् केवल्ययारतु तद्गानर्यः प्रतीयते ।

પ્રધાનાસંગતે શુદ્ધ લક્ષણાર્થા ક્રિયાશ્રુતિ ॥૪૫૨॥

એકલી શુદ્ધ ક્રિયાનો અક્ષાવ હોવાથી ક્રિયાવાન અર્થને સમજવામાં આવે છે. મુખ્ય અર્થ સંબંધિતો ન હોય ત્યારે ક્રિયા (તેનો) ગૌણ અર્થ દર્શાવે છે. (૪૫૨)

તેન તુલ્યઃ । સૂત્રમાં તેન પદ પહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિયા શબ્દ તેનું વિશેષણ અને છે ત્યારે પ્રકૃત્યર્થવિશેષણ પદ્યમાં ઉપમાન એવી ક્રિયા સાધારણ ધર્મનો આશય કરતી હોવાથી શુદ્ધ અને એકલી અર્થોત્ સાધારણ ધર્મ વિનાની રહેતી નથી. આમ અને ત્યારે ક્રિયાનો લાક્ષણિક અર્થોત્ ગૌણાર્થ સમજવામાં આવે છે.

ક્રિયાન્તરેષુ સાપેક્ષાઃ ક્રિયાસંદ્ધાઃ ક્રિયાન્તરે ।

ઉપકારાય ગૃહ્યન્તે યથૈવ વ્રાહ્મણાદયઃ ॥૪૫૨॥

જેમ ક્ષાતાણ વગેરે (શબ્દો ઉપમેયના નિશ્ચયરૂપ ઉપકાર માટે પ્રયોજવામાં આવે છે) તેમ ઉપમાનથી શુદ્ધ ક્રિયાના ઉપકાર માટે ક્રિયાશબ્દો બીજી ક્રિયાઓની અપેક્ષા રાખતા હોય છે તેમ સમજવામાં આવે છે. (૪૫૩)

યથા પ્રકર્ષઃ સર્વત્ર નિમિત્તાન્તરદેતુકઃ ।

દ્રવ્યવદ્ ગુણશબ્દેડવિ સ નિમિત્તમપેક્ષયતે ॥૪૫૪॥

જેમ પ્રકર્ષ બધે કોઈક બીજા નિમિત્ત ઉપર આધાર રાખે છે તેમ, દ્રવ્યવાચક શબ્દની જેમ ગુણશબ્દમાં પણ તે (પ્રકર્ષ) બીજા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે. (૪૫૪)

દ્રવ્યને પોતાનો પ્રકર્ષ કે અપકર્ષ હોવો નથી એવા ન્યધને કારણે કોઈક બીજા ધર્મની અપેક્ષા રહે છે. હ્રસ્વગ્ગરઃ પટઃ । આ પોતાની સાથે દ્વેડાપેચા શુદ્ધ ગુણ રૂપી નિમિત્તની અપેક્ષા પડે છે એમ છે; એ પ્રમાણે બ્યારે શુદ્ધ ગુણને પ્રકર્ષની અપેક્ષા રહે છે ત્યારે દ્રવ્યરૂપ બનતો ગુણ બારવરાવ એવા બીજા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે અને તેથી હ્રસ્વગ્ગરઃ સમ્યક્ આ એક હોવામાં આવે છે અહીં બારવરાવ શુદ્ધ ગુણન પ્રાપ્તિ નિમિત્ત બને છે.

યો ચ ઉચ્ચાર્યતે શબ્દઃ સ સ્વરૂપનિયમનઃ ।

યથા તથોપમાનેષુ વ્યપેક્ષા ન નિવર્તતે ॥૪૫૫॥

જે શબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે તેના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ બીજામાં પણ કોઈક સાધારણ ધર્મની અપેક્ષાનો અભાવ હોતો નથી. (૪૫૫)

સ્થાન અને પ્રવલરૂપી નિમિત્તના આશયવાળા ક્રમવાન શબ્દ પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થવાના તેના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ બીજામાં પણ ઉપમાન અને ઉપમેયની વચ્ચે સાધારણ ધર્મ રૂપે રહેલા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે આવી અપેક્ષા કદી દૂર થતી નથી.

ક્રિયાવૃત્તેસ્તૃતીયાન્તત્તૈવં જાસંમયે સતિ ।

પ્રસિદ્ધન્યાયકરણો માપ્યે યુજિરુદાહર ॥૪૫૬॥

આ પ્રમાણે તૃતીયાન્ત શબ્દ ક્રિયાનું અભિધાન કરનારો બની શકતો ન હોવાથી, તેનું બીજામાં રૂપી અર્થવાળું કરણ પ્રસિદ્ધ છે એવા યુજ્ પાત્રનો પ્રયોગ આખ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે (૪૫૬)

તેન તુલ્ય ક્રિયા નર થતિ । (૩૧ ૧૧૫) સૂત ઉપરના બાબની શરૂઆતમાં હવમયુક્ત વર્તેતે । એવું વચન મૂકવામાં આવ્યું છે અહીં યુક્ત ધાતુના કરણનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો નથી, તે અપૂર્ણ છે કારણ કે તૃતીયાન્ત શબ્દ ક્રિયાનું અભિધાન કરનારો બની શકેતો નથી એવો ન્યાય ઉચિત છે ક્રિયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા સાધનનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી જે સાધન પ્રસિદ્ધ હોય તો અર્હન્ (ચોખ્ખતાવાળો) અને વર્ણતિ એવા પ્રયોગો સાથે સંકાર અને વૃત્તિ જેવા કર્મશબ્દો પ્રયોજવાના નથી, કારણ કે અર્હન્ સાધનો પ્રસિદ્ધ છે

અન્તર્ભૂતે તુ કરણે પ્રયોગો ન પુનર્ભવેત્ ।

ન્યાયેનાયુક્તમિત્યત્ર જીવતૌ પ્રાણકર્મવત્ ॥૪૫૭॥

(ધાતુના અર્થમાં) કરણનો સમાવેશ થતો હોય તો જીવતિ ના કર્મ પ્રાણાન્ । ની જેમ ન્યાયેન અયુક્તમ્ (ઓચિત્યને કારણે નહિ ઉત્પેદ્યશ્યેણ) એવો ન્યાયેન નો દર્શવાર પ્રયોગ થતો નથી. (૪૫૭)

જીવતિ, અસ્તિ જેવા શબ્દો સાથે પ્રાણાન્ જીવતિ । આત્માન અસ્તિ । જેવા પ્રયોગોમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રાણાન્ કે આત્માજ શબ્દો વપરાતા નથી તે શબ્દોનો ક્રિયારૂપના અર્થોમાં સમાવેશ થાય છે આમ હોવાથી અયુક્ત મા ઓચિત્યરૂપ કરણ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ન્યાયેન નો ઉદ્દેશ્ય બાબતે કંઈ નથી

શાસ્ત્રાભ્યાસાદ્ય મેદોડયમયુક્તમિતિ વર્ણયેતે ।

અશોભનમસનદ્વમિતિ દુષ્ટિર્વ્યવસ્થિતા ॥૪૫૮॥

(બ્યાકરણ શાસ્ત્રના) અભ્યાસને કારણે અયુક્ત પ્રયોગને ન ચુક (નહિ ભેદાયેણ એમ) છુટો પાડીને સમજાવવામાં આવે છે વાસ્તવમાં અશોભનમ્ (અસુદર) અસવદ્ધમ્ (સંબધ વિનાનું) એવો ૩૬ અર્થ બંધારમાં ૬૬ થયેલો છે (૪૫૮)

સામાન્ય વપરાશમાં એવા અસખ્ય શબ્દો છે જેમને શ્દિ શબ્દો તરીકે સમજવામાં આવ્યા છે તેમનો પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ કરવામાં આવતો નથી અપોગ્ય એવા અથવાજો અયુક્તમ્ શબ્દ પછી આવો જ શબ્દ છે જેને માટે બંધારમાં અશોભનમ્, 'અણુમત્તુ', અસવદ્ધમ્, 'સંબધ વિનાનું' એવા અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે અયુક્તમાં તુમ ધાતુની કદના કરી ચોડા નથી તો પછી તેના કરણનો ઉદ્દેશ્ય કંઈ છે કે નહિ, તેની ચર્ચા કરવાની કરી જરૂર નથી કારણના અભ્યાસને કારણે આવી ચર્ચાઓ થાય છે

તૃતીયાન્ત શબ્દ ક્રિયાનો વાચક બનતો નથી એવા નિષર્ગને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભર્ત્ દરિએ તેન તુલ્ય સૂત્રનો કેવો ઉપયોગ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ૬૬ અયુક્ત વર્તેતે । મા અયુક્ત કારણી બ્યાકરણ દર્શનના બે સિદ્ધાન્તો-શબ્દ દશેષો

અભિન્ન હોય છે અને માત્ર શાસ્ત્રપ્રતિષ્ઠા માટે જ તેમાં પ્રકૃતિપ્રલયની કલ્પના કરવામાં આવે છે-ને કેવી રીતે અને કેવા સદર્શમાં રજૂ કર્યા છે તે અપાનંદ તેમજ આરમ્ભનો વિષય છે.

વિવિભક્તિ પ્રકૃત્યર્થ પ્રત્યુપાધિઃ કથં ભવેત્ ।

વિભક્તિપરિણામે ચ પ્રકૃત્યર્થ વિવચાન્તરમ્ ॥૪૫૧॥

વિશેષ્યથી જુદી વિભક્તિવાળો શબ્દ પ્રકૃતિના અર્થ માટે ઉપાધિ કેવી રીતે બની શકે? વિભક્તિનો ફેરફાર કરવાનો હોય તો (ફેરફાર ને માટે) બીજા કોઈ વિષયની કલ્પના કરવી પડશે. (૪૫૬)

તેમ જુદાં સૂત્રમાં તેમ એવો તૃતીયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દ વિશેષ્ય છે અને તેથી બુદ્ધ્ય છે. તેની સાથે ક્રિયા એવો પ્રથમાન્ત શબ્દ ને તેમથી જુદી વિભક્તિનો છે તે ઉપાધિ રૂપે કેવી રીતે થોડા શક્ય, કાનજી કે બન્ને વચ્ચે સામાનાધિકરણ નથી. હરતે દૃષ્ટિવાયોઃ પત્તૌ । (૩ ૨.૨૫) સૂત્ર ઉપરથી વૃત્તિહરિ. પણ । ઉદાહરણ સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્રમાં કર્ત્તરિ જલ્ । સૂત્રની અનુવૃત્તિ હોવાથી કર્ત્તરિ શબ્દની ઉપાધિ રૂપે પત્તૌ શબ્દ છે. બન્ને સમાન અધિકરણમાં છે તેમ જુદાં સૂત્રમાં ક્રિયાની તૃતીયા વિભક્તિ કરી શકાશે નહિ, કારણ કે, સૂત્રમાંના ક્રિયા શબ્દની વિભક્તિનો ફેરફાર કરવા માટે કોઈક બીજા વિષયની કલ્પના કરવી પડશે, ન્યાં આવે ફેરફાર થોડા સમજવામાં આવે. અહીં મીમાંસાના શિક્ષના નિયમને લાગુ પાડી શકાશે નહિ.

વિભક્ત્યન્તરયોગો हि यस्य तद्विषयान्तरे ।

વિભક્ત્યન્તરસંબન્ધ, સામર્થ્યવિનુમીયતે ॥૪૬૦॥

સારુણ્યાત્ તુ તદેવેદમિતિ તત્રોપચર્યતે ।

શબ્દાન્તર વિભક્ત્યા તુ યુક્તં શાસ્ત્રે તદ્વ્યુત્તમ્ ॥૪૬૧॥

જે શબ્દ કોઈક વિષયમાં બીજી વિભક્તિમાં પ્રાપ્ત થતો હોય તે શબ્દનો કોઈક બીજા વિષયમાં બીજી વિભક્તિ સાથેનો સબન્ધ, સામર્થ્યને કારણે કલ્પી શકાય છે.

(જુદી) વિભક્તિ સાથે જોડાયેલા બીજા શબ્દ માટે સાદર્યને કારણે, આ તે જ (શબ્દ) છે એનો અલેક્ષરોપ કરવામાં આવે છે. પરંતુ (બ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં આ બાબત બાળીની નથી (૪૬૦-૪૬૧)

મૂલાદયો યાતવ. । (૧.૩ ૧, ચ વર્જેરને યાતુએ કહેવાય છે) સૂત્રમાં યાતવ, શબ્દ પ્રથમામાં હોવાથી સૂત્રનો અર્થ પણ પ્રથમાનો થશે. પરંતુ અનુસાધકિત આત્મનેપદમ્ । (૧.૩ ૧૨) સૂત્રમાં યાતવની અનુવૃત્તિ વાગે છે, પણ ત્યાં તેની પંચમી સમજાવી પડશે.

મીમાંસાશાસ્ત્રમાં લિખ્ય, વચન અને વિભક્તિના વિપરિણામ માટે એક શબ્દ વપરાય છે આ બિદનો સંબંધ વિકૃતિ સાથે છે, પ્રકૃતિ સાથે નહિ પ્રકૃતિમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ શબ્દનો વિકૃતિમાં એક થાય છે પરંતુ તેનું ક્ષય ૦ । સત્ર માટે આ ન્યાય લાગશે નહિ

પ્રકૃતિશ્રેષ્ઠ તૃતીયાન્તા તેનેત્યસ્માન્ પ્રતીયતે ।

ક્રિયેતિ પ્રથમાન્તા સા કથ મવિતુમર્હતિ ॥૪૬૨॥

એ તેન શબ્દ ઉપરથી પ્રકૃતિશબ્દ તૃતીયાન્ત છે એમ સમજાતું હોય તો ક્રિયાશબ્દ પ્રથમાન્ત કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૪૬૨)

ક્રિયેતિ તૃતીયા ચ પ્રયોગે કસ્ય કલ્પ્યતામ્ ।

તેનેત્યસ્ય હિ સમન્થ સૂચ્યતેન ન વિદ્યતે ॥૪૬૩॥

ક્રિયા એવો તૃતીયાન્ત શબ્દ કયા શબ્દના પ્રયોગ સાથે કલ્પી શકાશે ? સૂત્રમાના તેન શબ્દનો તેની સાથે સંબંધ નથી (૪૬૩)

કિયા શબ્દની વિભક્તિ બદલાવામાં આવે તો પણ તે સીધામાં હોવાથી તન સાથે તેનો સંબંધ થશે નહિ

સોપાકારેષુ સૂત્રેષુ વાક્યશેષ સમર્પ્યતે ।

તેન ચત્ ઉત્ તૃતીયાન્ત ક્રિયા ચેત્ સેતિ ગમ્યતે ॥૪૬૪॥

સૂત્રોનો અર્થ પૂર્ણ કરવાનો હોવાથી અધ્યાહૂત શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે, તેથી ‘જે તૃતીયાન્ત શબ્દ છે તે કિયા દર્શાવતો હોય તો’ એમ (વૃત્તિમાં) સમજવામાં આવે છે (૪૬૪)

વપાચે કસ્યપિદ્ વાક્યે પ્રયોગ ઉપઠમ્યતે ।

પ્રતીયમાનધર્માન્ યો ન કદાચિદ્વ્યુત્થતે ॥૪૬૫॥

(કેટલીક વાર) વિગ્રહ વાક્યમાં કોઈકે ઉપાધિનાયક શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, પોતાના વડે સચવાતા ધર્મોનો (જે ઉત્પેક્ષા કરતો નથી) તેવા ઉપાધિનો કદાપિ પ્રયોગ થતો નથી (૪૬૫)

તદ્વત્સા પ્રહરણમ્ । (૪૭૫) સૂત્રી પ્રત્યક્ સાક્ષાત્ વિધાન ચત્ નથી, કારણ કે પચમીનો ઉત્પેક્ષા નથી પરંતુ દષ્ટ પ્રહરણ અથવા ક્રીડામાં । એવા ઉદાહરણવાક્ય ઉપરથી પ્રત્યક્ વિધાન કરવામાં આવે છે અહીં તત્ અને પ્રહરણ સમાન વિભક્તિમાં છે અને વાક્યમાં અથવા અને ક્રીડામાં સમાન વિભક્તિમાં છે ઉપાધિ એટલે પરિગ્રહે

વિશેષણરૂપ. સાધન અને ક્રીડા એવી બન્ને ઉપાધિઓ નો ઉદ્દેશ કરવામાં આવતો નથી; પરંતુ તેને અધ્યાહત સમજવામાં આવે છે અથવા સૂચવવામાં આવે છે. તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રના ઉદાહરણુ શાસ્ત્રગવર્ધીતે । નો અર્થ શાસ્ત્રોત્તુલ્ય ઘડીતે (હાસિય) । થાય છે. અહીં અધ્યયન અને પ્રાક્ષણુનો સંબંધ ઉદ્દેશાયો નથી, તેને સૂચવવામાં આવ્યો છે. પરિણામે તેન તુલ્યં ૦ સૂત્રમાં ઉપાધિવાચક શબ્દ ક્રિયા પ્રથમામાં છે અને તેન તૃતીયામાં છે. એમાં ઠરી મુશ્કેલી નથી, કારણ કે, વાક્યાધ્યાહાર વડે એને ગરાગર સમજી શકાય છે. પ્રતીયમાનવર્માન્ એવો પાઠ સેવામાં આવતાં બીજી પકિતનો બીજો અન્યથ વઃ (ઉપાધિઃ) પ્રતીયમાનવર્માન્ ન કદાચિત્ પ્રયુગ્યતે સ અપરઃ સ્વાધિ. । એમ થશે, પ્રતીયમાનવર્મા એવો પાઠ લઈને યઃ પ્રતીયમાનવર્મા (સ ઉપાધિઃ) ન કદાચિત્ પ્રયુગ્યતે । એમ પણ અન્યથ લેવામાં આવે છે.

નીલમુરપલમિત્યગ્ર ન વિશેષ્યે ન મેવકે ।

કચિન્નુ સદ્ધર્મવચનો વાક્યે શબ્દઃ પ્રયુગ્યતે ॥૪૬૬॥

નોંહં હત્પલમ્ । વાક્યમાં વિશેષ્યની સાથે કે વિશેષણની સાથે તેમના ધર્મો દર્શાવતો શબ્દ પ્રયોજાતો નથી. (૪૬૬)

વિશેષણં વિશેષ્યેન બહુલમ્ । (૨.૧. ૫૭, વિશેષણુ શબ્દ વિશેષ્ય સાથે કમ'ધારય સમાસમાં વિકલ્પે જોડાય છે) સૂત્રના ઉદાહરણુ નીલોત્પલમ્માં કમ્ વિશેષણુ અને કમ્ વિશેષ્ય એવી રૂપરૂતા કરતો ઠોઠ શબ્દ વપરાયો નથી, પરંતુ સામાનાધિકરણ્ય ઉપરથી તેને સમજવામાં આવે છે.

અત્યન્તાનુગમાત્ તત્ર ન સૂત્રે ન ચ વિમદ્દે ।

વિમક્તિપરિણામેન કિઞ્ચિદ્વસ્તિ પ્રયોજનમ્ ॥૪૬૭॥

તે (વિશેષણુવિશેષ્યશાય) સંબંધ પૂરેપૂરો સમજાતો હોવાથી સૂત્રમાં કે વિગ્રહવાક્યમાં વિલખિતના ફેરફાર વડે કમ્ પ્રયોજન સિદ્ધ થશે નહિ. (૪૬૭)

તૃતીયાન્તં ક્રિયેત્યેતદ્ વિમદ્દે ન પ્રયુગ્યતે ।

યથા દળઃ પ્રહરણં ક્રીડાયામિતિ દિશ્યતે ॥૪૬૮॥

એમ દળઃ પ્રહરણં ક્રીડાયામ્ । વાક્યમ ઉપાધિરૂપ પ્રહરણુનો પ્રયોગ થાય છે. તેમ વિગ્રહ (વાક્ય)માં શબ્દનો તૃતીયામાં પ્રયોગ થતો નથી. (૪૬૮)

શાસ્ત્રોત્તુલ્ય ઘડીતે હાસિય । એવા વિગ્રહ વાક્યમાં ક્રિયા એવો તૃતીયાન્ત પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે ઉપનેયમાં પ્રાપ્ત થતી ક્રિયા સામર્થ્યને કારણે ઉપમાનમાં પણ સમજવામાં આવે છે પરંતુ દળઃ પ્રહરણ લક્ષ્યાં કીડયામ્ । (એ ક્રિયામાં લાકડી મારવાનું સાધન છે તે) પ્રયોગમાં ઉપાધિરૂપ પ્રહરણ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રહરણ શબ્દના પ્રયોગ વિના ક્રીડામાં સાધનનો પરિચય થતો નથી તેથી તદ્વત્ પ્રહરણમ્ । (૪૨ ૫૭) સૂત્રમાં વિગ્રહવાક્યની જ અસર છે.

યવિધૌ ચચ્ચ સદ્ગાયામિતિ સૂત્ર ઉદાહૃતમ્ ।

ઉપાદાન પ્રયોગેષુ તત્સ્યાત્વચ્ચ ન વિચિત્રે ॥૪૬૧॥

ય પ્રત્યયનુ વિધાન કરનારા સૂત્રમાં જે સદ્ગાયામ્ । એવો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનું પ્રયોગમાં ઉચ્ચારણુ બિલકુલ થતું નથી (૪૬૯)

પુત્રિ સદ્ગાયા ય પ્રાચેન । (૩૩૧૧૮, પુત્રિવગની વિવક્ષા હોય ત્યારે સદ્ગાયાશબ્દમાં પ્રાપ્ત થાતું ને ય પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રમાં સદ્ગાયામ્ શબ્દ ઉપાધિ દર્શાવવા માટે વપરાય છે પરંતુ પ્રયોગમાં તેનો ઉપયોગ મળતો નથી, કારણ કે, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના સમુદાયને જ સદા કહી શકાય ॥ એ પ્રભાવે વિમલવાક્યમાં ક્રિયા શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, કારણ કે, ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થનાર તેને, સામર્થ્યને કારણે સમજવામાં આવે છે

યૈરપ્રયુક્તે સસ્કાર પ્રધાનેષુ પ્રતીયતે ।

તે મેદેડપિ ચિમલ્લીના નિર્વિચ્યન્ત ઉપાધય ॥૪૭૦॥

હરલેખ નહિ પામેલી (એવી જે ઉપાધિઓ) વડે સુખ્ય (અર્થો)માં (પ્રકૃત્વૃથ્) સ્થિત જન્માવાતો હોય તે ઉપાધિઓ જુદી વિશ્લેષિતઓ સાથે પણ વપરાય છે (૪૭૦)

સમુદાયેષુ વર્તન્તે માવાના સહચારિણામ્ ।

શબ્દાત્સત્ ત્વચિવક્ષ્યાયા સમુચ્ચયચિકલ્પયો ॥૪૭૧॥

શબ્દો એક સાથે પ્રાપ્ત થતા બક્ષણોના સમુદાયોનો બોધ કરાવે છે, પરંતુ તે તે સમુચ્ચય અને ચિકલ્પની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે (૪૭૧)

પવિત્ર આચાર, ચૌર વર્ણ, પીળા કૈશ વગેરે સાથે રહેનારા બક્ષણોના એક બંધિતરૂપ સમુદાયથી તેના વાચક બ્રાહ્મણ રંગેરે શબ્દો જાને છે આવા શબ્દો સમુદાયની અવિવક્ષા હોય અર્થાત્ બ્રાહ્મણના જવાબે ગુણોનો સમુદાય દર્શાવતા ન હોય તે બ્રાહ્મણત્વનો બોધ કરાવતા નથી અમુક ગુણોને બદલે અમુક ગુણો એવો ચિકલ્પ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે પણ આવા શબ્દો શાંતિવિરોધના વાચક થતા નથી

સમુચ્ચયલુ ક્રિયન્તે ચેષુ પ્રત્યર્થવૃત્તિષુ ।

મેદાધિષ્ઠાનયા યોગસ્તેષા મવતિ સરયયા ॥૪૭૨॥

હરેક જુદા અર્થને દર્શાવનારા શબ્દોનો બ્યારે સમુચ્ચય દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે (એકને બીજાથી) જુદા દર્શાવતી સંજ્ઞા સાથે તેમનો સંબંધ થાય છે (૪૭૨)

સર્વૈર્ચિષ્ટાસ્તૈર્મૈર્જન્યન્તે સહચારિમિ ।

દુદ્ધય પ્રતિપત્તૈણા શબ્દાર્થાસ્તાન્તો તિદુ ॥૪૭૩॥

સાથે રહેનારા તે સહજા અર્થો વડે ચૈકલ્પ પ્રાપ્ત કરનારા, ચોતાઓનાં

જાનો, ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે (બધાને) શબ્દાર્થ રૂપે સમજવામાં આવે છે (૪૭૩)

સસૃષ્ટા પ્રત્યયેષ્વર્યા સર્વં एवोपकारिण ।

તેષા પ્રત્યયરૂપેણ સર્વેષા શબ્દવાચ્યતા ॥૪૭૪॥

જાનોમાં મદદરૂપ સ્વરૂપા અર્થો એકબીજા સાથે સખમમાં રહેલા હોય છે, તેથી શબ્દ, જ્ઞાનસ્વરૂપે રહેવા તે સર્વનો વાચક બને છે (૪૭૪)

કેવલાન્ના તુ ખાયાન્ના ન રૂપમયધાર્યતે ।

અનિરૂપિતરૂપેષુ તેષુ શબ્દો ન વર્તતે ॥૪૭૫॥

(કોઈ ઉપાધિ વિનાના) એકલા પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજી શકાતું નથી (અને) શબ્દ, જેમનું સ્વરૂપ જણાતું નહોત્ય તેના પદાર્થોનો વાચક બનતો નથી (૪૭૫)

પૂર્વશબ્દમયોગાच्च समुदाहृत निवर्तते ।

વર્તતેઽવયવે નાપિ નોષાત્તત્પ્રજતિ ક્વચિત્ ॥૪૭૬॥

પૂર્વ શબ્દના પ્રયોગને કારણે (પંચાલ) શબ્દ, સમુદાયનું અભિધાન કરવાથી નિવૃત્ત થતો નથી અથવા અવયવનું પણ અભિધાન કરતો નથી નિશ્ચિત બનેલા (સમુદાય)નો પણ તે ત્યાગ કરતો નથી (૪૭૬)

તેન દુન્યન્ । સૂત્ર ઉપરના આખ્યાના આખ્યાયકે જણાવ્યું છે કે સમુદાયના વાચક બનેલા શબ્દો અવયવોના પણ વાચક બને છે જેમકે પૂર્વ પચાન દેશ (સરખાવો, સમુદાયેષુ ચ જાના પૂજા અવયવભવિ વર્તન્તે યદ્વા પૂર્વ પચ્ચાલા ।) પરંતુ એવી શકા કરી શકાય કે શબ્દાર્થસંગઘ નિમ્ન હોવાને કારણે પચ્ચાલ શબ્દ, તેની સાથે પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોવાથી તેના સમુદાયરૂપ અર્થનો ત્યાગ કરશે નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ, અવયવનો અર્થ પણ દર્શાવશે નહિ નિમ્ન અર્થનો ત્યાગ અને નવીન અર્થનો સ્વીકાર, શબ્દો બન્ને સ્વીકાર્ય બનતા નથી

સમુદાયાભિધાયી ચ વદિ બેદ વિશેષયેત્ ।

તત્રાતુલ્યવિમર્શિત્વં પૂર્વકાયાદિવદ્ સર્વેત્ ॥૪૭૭॥

સમુદાયનું અભિધાન કરનારો (પચાલ) શબ્દ જો અવયવનો (નિશ્ચય કરાવે) તો પૂર્વકાય વગેરે (પ્રયોગો)ની જેમ સમાન વિભક્તિ પ્રાપ્ત થશે નહિ (૪૭૭)

પચાલદેશ એક હોવાને કારણે પૂર્વ શબ્દ પચાલ શબ્દમાં કશી વિશેષતા દર્શાવી શકતો નથી હવે જો પચ્ચાલ શબ્દનો પૂર્વ સાથે સંગઘ દોવાથી તે અવયવના વાચક બનશે તો પૂર્વ પચ્ચન્દ પ્રયોગની જેમ પચ્ચાતના પૂર્વ । એવી થપ્પી વિભક્તિ કરવી

પડશે તેથી સામાનાધિકરણ થશે નહિ. હવે જો સામાનાધિકરણને બાધ આવતો ન હોય તોપણ શબ્દાર્થસંબંધના નિવૃત્તિને કારણે પચ્ચાલ્લા: શબ્દ તેના સમુદાયરૂપ મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને અવયવરૂપ ગૌણ અર્થ દર્શાવશે.

સમૂદ્ધે ચ પ્રદેશે ચ પચ્ચાલ્લા इति दृश्यते ।

तथा विशेषणं सर्वं इत्येतदुपपद्यते ॥४७८॥

પચ્ચાલ્લા: એવોશ શબ્દ સમુદાયના અર્થમાં અને અવયવના અર્થમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ એવા વિશેષણ શબ્દનો પચ્ચાલ્લા: સાથે પ્રયોગ થઈ શકે છે. (૪૭૮)

આ કારિકામાં, સમુદાયશબ્દ પ્રસિદ્ધ અવયવનો અર્થ પણ દર્શાવે છે એ પશ્ચત્ત્વ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

तयार्थपिप्पलीत्यत्र जात्यन्तरनिवृत्तये ।

अर्थं च पिप्पली चेति खण्डे शब्दः प्रतीयते ॥४७९॥

એ પ્રમાણે અર્થપિપ્પલી સમાસમાં અર્થ' ચ પિપ્પલી ચ એમ પિપ્પલી શબ્દ, ખીજા જાતિ (શબ્દો)ની નિવૃત્તિ માટે અવયવ(ના અર્થ)માં સમજવામાં આવે છે. (૪૭૯)

અર્થપિપ્પલી સમાસનો અર્થ' ચ પિપ્પલી ચ । એવો વિગ્રહ કરવામાં આવતાં પિપ્પલી શબ્દનો સમુદાયરૂપ અર્થ સમજવામાં આવે છે. આ વિગ્રહ ગ્રામ્યે પિપ્પલી શબ્દ જાતિવાચક શબ્દ તરીકે સમજવામાં આવે છે અને તે સમુદાય શબ્દ અર્થ એવા અવયવ તરીકે પણ વાપરી શકાય છે. હવે જો અર્થ' પિપ્પલા: । એવો વિગ્રહ કરીએ તો પણ પિપ્પલી શબ્દ જાતિ દર્શાવશે અને ખીજા જાતિવાચક શબ્દોની નિવૃત્તિ કરશે.

पच्याल्लानां प्रदेशोऽपि भिन्नो जनपदान्तरान् ।

वसाम्यस्य निवृत्त्यर्थे' शब्दे भेदो न गम्यते ॥४८०॥

પચ્યાલ (દેશ)નો એક ભાગ પણ બીજા દેશથી જુદો સમજવામાં આવે છે. ખીજાની નિવૃત્તિ માટે વપરાયેલા પચ્ચાલ શબ્દ દ્વારા સમુદાય અને અવયવ વચ્ચે એક દર્શાવાતો નથી. (૪૮૦)

प्रसिद्धास्तु विशेषेण समुदाये व्यवस्थिताः ।

प्रदेशे दर्शनं तेषामर्थपरिकरणादिभि ॥४८१॥

સમુદાયના અર્થમાં વિશિષ્ટ રૂપે દેહ થયેલા તે શબ્દો તેના અર્થમાં જ જાણીતા છે. પ્રયોજન, (સંદર્ભ) વગેરે વડે તેમને અવયવ(રૂપ અર્થ) માં સમજવામાં આવે છે. (૪૮૧)

યદુપત્યજ્જનં જાતેઃ સહચારિ ન કર્મસુ ।

તત્ર વા રુદ્ધસમ્બન્ધં યત્ પ્રાયેણોપલક્ષિતમ્ ॥૪૮૨॥

સમુદાયઃ પ્રદેશો નેત્યેવં તસ્મિન્નનાશ્રિતે ।

અર્થાત્પ્રાન્યવિશેષેણ વર્તન્તે બ્રાહ્મણાદયઃ ॥૪૮૩॥

બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો, જાતિની અભિવ્યક્તિ કરનારા, ઉપનયન વગેરે ચોક્કસ કાર્યો સાથે અવિભાજ્યપણે જોડાયેલા, અથવા તે જાતિમાં રૂઢ થયેલા સંબંધવાળા અને હાજરાગ તેવા જ જાહેર થયેલા, અને સમુદાય કે અવયવ કોઈ જોડનો પણ આશ્રય નહિ કરનારા અર્થનું, સામાન્યપણે અભિધાન કરે છે. (૪૮૨-૪૮૩)

યથા તુલ્યશ્રુતિદંષ્ટઃ સમુદાયે વ્યવસ્થિતઃ ।

તેનોપચરિતૈક્ષ્ણં પ્રદેશેડપ્યુપલબ્ધયતે ॥૪૮૪॥

સમુદાયના અર્થમાં રૂઢ થયેલો જે (બ્રાહ્મણ શબ્દ અવયવનો અર્થ દર્શાવનારા સાથે) સમાન રૂપવાળો દેખાય છે, તેના ઉપર સાદરચના આરોપને કારણે અવયવના અર્થમાં પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૮૪)

સંસ્કારાદુપપાતાદ્ વા વૃત્તોડક્તવર્તમાણકે ।

તૈલાદૌ જાતિસંબ્દોડત્ર સામર્થ્યાદવસોચતે ॥૪૮૫॥

અહીં ઉપપાતાથી કે (કુતરાં વગેરે વડે) બગાડવાથી ચોક્કસ વર્તન સાથે સંબંધ વાળા તેલના અર્થમાં, તે જાતિ શબ્દને સામર્થ્યને કારણે સમજવામાં આવી છે. (૪૮૫)

ન જાતિગુણશબ્દેષુ મૂર્તિભેદો વિવક્ષિતઃ ।

તે જાતિગુણસમ્બન્ધભેદમાત્રનિમ્બનાઃ ॥૪૮૬॥

જાતિ શબ્દો અને શુભ શબ્દોમાં પદાર્થના પરિભાષણ લેઈતી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. જાતિ અથવા શુભ સાથેના તેમના સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતા ભત્તરોડ ઉપર તે આધાર રાખે છે. (૪૮૬)

કૃષ્ણાદિવ્યવદેશઞ્ચ સર્વાવયવવૃત્તિભિઃ ।

ગુણેષ્તેડત્યેકદેશાઝ્યાઃ પટાદીનાં વિશેષકાઃ ॥૪૮૭॥

(કૃષ્ણ) ગુણો બધા અવયવોમાં જ્યારે વ્યાપ્ત બને છે ત્યારે તેમને માટે કૃષ્ણ વગેરે શબ્દો વપરાય છે. પદાર્થના જોકે ભાગમાં રહ્યા હોય તો પણ તે યત્ર વગેરેના રંગની વિશેષતા દર્શાવતા હોય છે. (૪૮૭)

અહીં શુભ, જ્ઞાન વગેરે ઉત્તરોક્તિને સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

પટાવયવૃત્તાસ્તુ યદા તત્ર પટાદયઃ ।

તદા તૈલાદિવત્તેષાં જ્ઞાતિશબ્દત્વમુચ્યતે ॥૪૮૮॥

અર્થે પટ (વસ્ત્ર) વગેરે શબ્દો તેના એક ટુકડા માટે વપરાયા હોય ત્યારે તેઓ 'તેલ' વગેરેની જેમ જ્ઞાતિના વાચક બને છે. (૪૮૮)

નિવૃત્તયર્થા જ્ઞાતિયેષાં ભેદસ્તેષ્વનપેક્ષિતઃ ।

પ્રવેશો સમુદાયે વા ગુણોઽન્યેષાં નિર્વર્તકઃ ॥૪૮૯॥

જે શબ્દો તેમના અર્થો સિવાયના બીજા અર્થોની નિવૃત્તિ માટે ઉલ્લેખાયા હોય છે, તેમને અંગે સમુદાય કે અવયવ એવા ભેદની અપેક્ષા હોતી નથી. (ચોક્કસ) ગ્રણ્ય (દર્શાવતો) શબ્દ બીજા (અર્થો)ની નિવૃત્તિ કરશે. (૪૮૯)

બ્રાહ્મણાધ્યયને તત્ર યતેતે બ્રાહ્મણશ્રુતિઃ ।

સાદૃશ્ય તત્ર દૃષ્ટ હિ ક્ષત્રિયાધ્યયનાદિભિઃ ॥૪૯૦॥

બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રાહ્મણના અધ્યયન (રૂપી અવયવ)ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં ક્ષત્રિયના અધ્યયન સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. (૪૯૦)

બ્રાહ્મણાધ્યયને વૃત્તિર્વિ સ્યાદ્ બ્રાહ્મણશ્રુતેઃ ।

વક્તૃદયઃ કેન ધર્મેણ તુલ્યત્વં ક્રિયયોરંતિ ॥૪૯૧॥

જો બ્રાહ્મણ શબ્દ (માત્ર) બ્રાહ્મણના અધ્યયનનો જ ઉલ્લેખ કરતો હોય તો કદા એ ધર્મોને કારણે બને ક્રિયાઓ વચ્ચે સરખામણી છે, તે બધાવચ્ચે પડશે (૪૯૧) ઉપરની કારિકામાંના વિચાર સામે શબ્દો રજૂ કરવામાં આવે છે.

અધ્યેતરિ યદા ધૃત્તિરુચ્યતે બ્રાહ્મણશ્રુતેઃ ।

નિમિત્તત્વં તદોપેતિ ક્રિયૈવાધ્યેતરિ સ્થિતા ॥૪૯૨॥

બ્રાહ્મણ શબ્દ જો અધ્યયન કરનારનો ઉલ્લેખ કરતો હોય તો અધ્યયન કરનારમાં પ્રાપ્ત થનારી (અધ્યયન) ક્રિયા સરખામણીના નિમિત્ત રૂપે પ્રાપ્ત થશે. (૪૯૨) હવે રૂપે સર્વસંમત મત રજૂ કરવામાં આવે છે

સિદ્ધશબ્દેન સંબન્ધે શ્રીયમાપ્રામિધાયિતા ।

પૈત્રત્ પટ્ટી પ્રસન્નેત યોગે શ્રીયાદિમિર્યયા ॥૪૯૩॥

પૈત્રત્વ શ્રીયમ્ એમ કૌતુકો શ્રીય સાથે સંબંધ થતાં એમ કહી સમજવામાં

આવે તેમ માત્ર શીર્ષાંતુ અભિધાન કરનારાં સિદ્ધ શબ્દ સાથે ચૈત્ર શબ્દનો સંબંધ
જેકવામાં આવતાં ચૈત્રણ સિદ્ધ- । એવી ધડી વિલક્ષિત પ્રાપ્ત થશે. (૪૯૩)

બોહુ રીતે પ્રાપ્ત થી મુરકેથીએ કારિકામાં બહુવવામાં આવી છે

બ્રાહ્મણાયેય દાતવ્ય વૈશ્યાયેત્યેવમાદિયુ ।

સંપ્રદાનાદિયોગશ્ચ ક્રિયામાત્રે ન કલ્પતે ॥૪૯૪॥

બ્રાહ્મણની જેમ વૈશ્યને દાન આપવું વગેરે પ્રયોગોમાં જો બ્રાહ્મણ શબ્દ માત્ર
અધ્યયન ક્રિયાનો વાચક હોય તો માત્ર ક્રિયાના અર્થમાં સંપ્રદાન વગેરે (વિભક્તિ)
સાથે સંબંધ જોડી શકાશે નહિ (૪૯૪)

ક્રિયામાત્રાભિધાયિત્વાદન્યથેયુ ઘટેર્ન ચ ।

પાઠ કદાચિત્કર્તવ્યસ્તુલ્યૌ પશ્ચાત્તુમૌ યત્ ॥૪૯૫॥

(ઉપમાન શબ્દ) માત્ર ક્રિયાનું અભિધાન કરતો હોવાથી વત્તિ પ્રત્યય જેમને
અ તે ■ તેવા તેમનો (સ્વરાદિ ગણના) અન્યથો સાથે પાઠ કદાપિ કરવો જોઈએ
નહિ, કારણ કે (આ બંને) બન્ને પક્ષો સરખા છે. (૪૯૫)

પ્રત્યયાર્થવિશેષણપણના અનુસંધાનમાં બાબકાર બહુવે છે કે અન્યથો સાથે વત્તિ
પ્રત્યયાન્ત ઉપમાનશબ્દોનો પાઠ કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે બ્યારે તે ક્રિયાનો અર્થ
દર્શાવે ત્યારે સિદ્ધ અને સંખ્યા સાથે તેમનો સંબંધ થશે નહિ પ્રત્યયાર્થવિશેષણ પક્ષમાં
પણ ઉપમાનશબ્દો માત્ર ક્રિયા દર્શાવે છે ક્રિયા અસરવાળી હોવાથી આ પક્ષમાં પણ
વત્તિ પ્રત્યયાન્તનો સિદ્ધ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ થશે નહિ. બન્ને પક્ષોમાં પ્રત્યયનો
અર્થ ક્રિયા થશે તેમાં બન્ને પક્ષો આ બાબતમાં સરખા છે પરંતુ વત્તિ પ્રત્યયાન્તનો અર્થ
ક્રિયા નહિ પરંતુ ક્રિયાવાન સમજવામાં આવે તો તે દ્રવ્યવાચી હોવાથી સિદ્ધ અને સંખ્યા
સાથે તેનો સંબંધ થઈ શકશે

જદ્યપિ જાતિ દ્રવ્ય વા તસ્માન્નાવયવે સ્થિત ।

ક્રિયાયાસ્તુ શ્રુતિર્વસ્માત્ તદ્વૃત્ત્યર્થેઽવતિષ્ઠતે ॥૪૯૬॥

તેથી અન્યથના અર્થમાં રહેલો શબ્દ, જાતિ કે દ્રવ્યના અર્થનો ત્યાગ કરતો
નથી ક્રિયા શબ્દનો ઉત્ત્વેષ થયો હોવાથી ક્રિયાવાનના અર્થમાં તે સમજવામાં
આવે છે (૪૯૬)

અક્રિયાણા નિવૃત્ત્યર્થા યત્તશ્ચાત્ર ક્રિયાશ્રુતિઃ ।

ક્રિયોપલક્ષિતે તસ્માત્ ક્રિયાશબ્દ. પ્રતીયતે ॥૪૯૭॥

ક્રિયા શબ્દનો (સૂત્રમાં) ઉત્ત્વેષ અક્રિયાઓની નિવૃત્તિ માટે થયો હોવાથી
જિહ્વા શબ્દને ક્રિયા સાથે રહેલો એ અર્થમાં સમજવામાં આવે છે (૪૯૭)

હોતવ્યાદિપુ યસ્માચ્ચ ક્રિયાન્યા બ્રાહ્મણાદિવત્ ।

અપેક્ષણીયા શુદ્ધેઽર્થે તસ્માદ્ ધૃત્તિર્ન કસ્યચિત્ ॥૪૯૮॥

‘બ્રાહ્મણની જેમ’ પ્રયોગમાં બુદ્ધી (અધ્યયનરૂપ) ક્રિયા અપેક્ષિત છે તેમ હોતવ્ય (વગેરે)માં પણ છે. તેથી શુદ્ધ (ક્રિયા)રૂપ અર્થને આમાંનો કોઈ શબ્દ દર્શાવતો નથી. (૪૯૮)

જેમ, ‘બ્રાહ્મણની જેમ’ નો અર્થ બ્રાહ્મણના અધ્યયનની જેમ એવો સમજવામાં આવે છે, તેમ હોતવ્ય માં પણ માન હોય કરવા રૂપી શુદ્ધ ક્રિયા નહિ પરંતુ હોમવાના પદાર્થ રૂપી દ્રવ્યને ઉપમાન વાચક સાધારણ ધર્મ સમજવામાં આવે છે.

સર્વ વાત્કેકદેશો વા યસ્મિન્નાગ્રીયતે ક્વચિત્ ।

વિશેષવૃત્તિ તં સર્વમાતુભેદે વ્યવસ્થિતમ્ ॥૪૯૯॥

જ્યાં કોઈ શબ્દ(પ્રયોગ)નું સમુદાયના કે અવયવના અર્થમાં અભિધાન થાય છે ત્યાં તે સમુદાયને લેઈને આધારે, વિશેષ તરીકે સમજવામાં આવે છે.

શબ્દ, સમુદાયનો વાચક હોય કે અવયવનો વાચક હોય, તેને હમેશાં વિશેષનો અર્થ દર્શાવતો સમજવામાં આવે છે. શબ્દ જ્યારે અવયવનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે ખીજા અવયવોની તે નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી તે વિશેષનો વાચક બને છે. જ્યારે તે સમુદાયનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે સમુદાયના બધા અવયવોને તે દર્શાવતો નથી તેથી પણ તે વિશેષ દર્શાવે છે એમ સમજી શકાય.

સમુચ્ચયો વિકલ્પો વા પ્રકરણઃ સર્વં યવ વા ।

વિશેષા इति वर्ण्यन्ते सामान्यं वावિકल्पितम् ॥૫૦૦॥

શબ્દો સમુચ્ચય કે વિકલ્પ કે બધા અવયવો દર્શાવે પરંતુ, તેમને બધાને તેમજ, વિકલ્પ વિનાના સામાન્યને પણ વિશેષો તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૫૦૦)

■ हि ब्राह्मण इत्यत्र भेदः कश्चिदुपाश्रितः ।

अपाकृतो वा तेनायं समुदाये व्यवस्थितः ॥૫૦૧॥

બ્રાહ્મણ શબ્દમાં કોઈ અવયવ(નો અર્થ) સ્વીકારાયો નથી કે દૂર કરવામાં આવ્યો નથી, તેથી તે સમુદાય રૂપે દૃઢ બને છે. (૫૦૧)

રાત્રિના પાઠ અપ્રાપ્ત । (જે કદાચ હાપજૂવ પણ હોઈ શકે) ને જદને વ્યવસ્થિતઃ પાઠ લેવો જોઈએ કારણ કે સ્હેવાગ્રજ જણાવે છે કે ન વાત્ર કચિદગ્રીહનોડપરચ નિવાસિતો વિશેષ इति युक्तं સમુદાયવચનમ્ । આ કારિકામાં અર્ધના સંદર્ભની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિતઃ પાઠ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે ઉપરનો અનુવાદ સમજવાનો બે.

ક્રિયા ત્વાગ્રીયતે યસ્મિન્ ॥ મેદોઽધ્યવસીયતે ।

તથાન્યથા સર્વથા ચેત્યપયોગે ન વિચિતે ॥૫૦૨॥

જે (ઉપમાન) માં ક્રિયાનો (સાધારણ ધર્મ) રૂપે આશ્રય કરવામાં આવે છે (ત્યાં) તે (ક્રિયારૂપ વિશેષનો) નિશ્ચય થાય છે. બીજા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવે તો તે (વિશેષ), બીજો અથવા બધા (વિશેષો), ત્યાં પ્રાપ્ત થતા નથી. (૫૦૨)

ત્યાં ઉપમાનમાં સાધારણ ધર્મ રૂપે ક્રિયાનો આશ્રય કરવામાં આવે છે ત્યાં તે ક્રિારૂપ ધર્મ સમુદાયના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણેન તુત્ત્વે અર્થાત્ । પ્રયોગમાં અધ્યયન—ક્રિારૂપ સાધારણ ધર્મ સમજવામાં આવતાં બ્રાહ્મણ શબ્દને સમુદાયના એક વિશેષના અર્થોત્ અવયવના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. જો તુત્ત્વે જેવા બીજા શબ્દો વાપરવામાં ન આવે તો તે ક્રિારૂપ અભિમત અવયવ કે બીજો કોઈ અવયવ કે બીજા બધા અવયવો પ્રાપ્ત થશે નહિ

ઉપમાને ક્રિયાધૃત્તિમુપયોગે ક્રિયાશ્રુતિઃ ।

પ્રત્યાવયન્તી મેદસ્ય કરોતીત્વ પદાર્થતામ્ ॥૫૦૩॥

ઉપયોગના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થતો ક્રિયાશબ્દ, ઉપમાનમાં (પણ) ક્રિયાનો સંબંધ દેશીવીને; (ક્રિારૂપ) અવયવ ને પણ (ઉપમાન)શબ્દના અર્થ તરીકે જાણે કે જણાવે છે. (૫૦૩)

વ્યાપારણૈવ સાદૃશ્યે વ્યાપારસ્ય વિવક્ષિતે ।

ક્રિયાશબ્દ વચનાચ્છન્દાત્ પ્રત્યયઃ પ્રતિપાત્તે ॥૫૦૪॥

(એકનો) ક્રિયાના અધારે (બીજાનો) ક્રિયા સાથેના સાદૃશ્યની વિનંદા હોય ત્યારે ક્રિાવિશિષ્ટ દ્રવ્યના વાચક શબ્દ સાથે (વતિ) પ્રત્યય નોડવામાં આવે છે (૫૦૪)

ક્રિયાશ્વતોઽપિ સાદૃશ્યે વચ્ચુમિષ્ટે ક્રિયાવત્તા ।

અધ્યેતા બ્રાહ્મણ इव પ્રત્યયો ન નિવર્તેતે ॥૫૦૫॥

અધ્યેતા બ્રાહ્મણ इव । (અધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણ જેવો છે) પ્રયોગની જેમ, અધારે (એક) ક્રિયાવાનતુ (બીજા) ક્રિયાવાન સાથે સાદૃશ્ય જણાવતું યોગ્ય બને છે ત્યારે (વતિ) પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થતી નથી. (૫૦૫)

ઉપમાન અને ઉપયોગમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિારૂપ સાદૃશ્યને અધારે બ્રાહ્મણ इव અર્થ સ્થાયિઃ અધ્યેતા । પ્રયોગમાં વતિ પ્રત્યય યોગ્ય નથી હતાં તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. દ્વને બ્રાહ્મણવત્ શબ્દ સત્વવાચી થયો તેમાં સિંગ અને સંખ્યા સાથે તેનો સંબંધ થયો; તેથી સ્વરાદિગણમાં તેને મૂકવો પડશે. ઉપમાનશબ્દમાં ક્રિયાતુ પ્રાધાન્ય દેવાથી સિંગ અને સંખ્યા તેને પ્રાપ્ત ન થાય તો પત્રી વતિ ને સ્વરાદિગણમાં મૂકવાનું પ્રયોગન અર્થો દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સ્વરાદિગણમાં પાક કરવાથી વતિનું અવ્યયવ સિદ્ધ બને છે.

અર્થીતે તુલ્ય કથેવ મુંદિત્ત્વેન વિશેષણમ્ ।

ક્રિયાવતિ ક્રિયાયાં તુ તુલ્યશબ્દે નપુંસકમ્ ॥૫૦૬॥

ક્રિયાવાન (એવો અર્થ અપેક્ષિત) હોય ત્યારે, અર્થીતે તુલ્યઃ । (ની જેમ અભ્યાસ કરે છે) ની જેમ, (તે ક્રિયાવાનના) વિશેષણને પુલ્લિંગમાં વાપરવામાં આવે છે. ક્રિયાનો અર્થ (અપેક્ષિત) હોય ત્યારે (ક્રિયાના) વિશેષણ માટે નપુંસકલિંગ સમજવામાં આવે છે. (૫૦૬)

ક્રિયાવાનના અર્થમાં તુલ્ય શબ્દ સમજવામાં આવતો હોય, જેમકે વ્રાહ્મણે તુલ્યઃ અર્થીતે । (બ્રાહ્મણના જેવો ક્ષત્રિય અધ્યયન કરે છે) ત્યારે પુલ્લિંગ તુલ્યઃ શબ્દને ક્રિયાવાનના વિશેષણ તરીકે સમજવામાં આવે છે ક્રિયાના અર્થમાં તુલ્ય શબ્દ સમજતો હોય ત્યારે વ્રાહ્મણે તુલ્ય અર્થીતે સ્ત્રિયઃ ।, 'ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણના સરખું અધ્યયન કરે છે' પ્રયોગની જેમ, તુલ્ય શબ્દ ક્રિયા સાથે અભિન્ન એવા વિશેષણરૂપે નપુંસકમાં પ્રયોજવામાં આવે છે

પ્રકૃત્યર્થે વિશિષ્ટેડપિ પ્રત્યયાર્થવિશેષણાત્ ।

પુત્રેણ તુલ્ય કપિલ ક્ષતિ વૃત્તિ પ્રસજ્યતે ॥૫૦૭॥

પ્રાતિપદિકના અર્થ માટે ક્રિયાશબ્દ વિશેષણ બનતો હોય તો પણ પ્રત્યયના અર્થતુ તે વિશેષણ બનતો ન હોવાથી પુત્રેણ તુલ્ય કપિલ । (પુત્ર જેવો પીળો, પ્રયોગ)ની જેમ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે. (૫૦૭)

પ્રત્યયર્થવિશેષણપદ્ધતિમાં બીજી એક ગુરૂની જણાવવામાં આવે છે. કાપ્યકાર જણાવે છે કે તૃતીયાસમર્થાત્ ક્રિયાવાનિનો ગુણતુલ્યત્વેડરિ પ્રત્યય પ્રાપ્નોતિ । પુત્રેણ તુલ્યઃ સ્પૃહઃ । પુત્રેણ તુલ્ય કપિલ. । કોઈ એક ગુણ સાથે સાદૃશ્ય હોય તો પણ તૃતીયાન્ત ક્રિયાશબ્દને વતિ ઉમેરવામાં આવે છે પૂર્વપક્ષરૂપ ત્વા કાપ્યવિચારને બદી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

યા પુત્રે રૂઢસંવધા ક્રિયા લોકે વિવર્ણિતા ।

તામિ ક્રિયાવત પુત્રદ્ ગુણતુલ્યે વર્તિર્ભવેત્ ॥૫૦૮॥

પુત્રઃ શબ્દ સાથે દૃઢ થયેલ ■ અંધરાણી જે ક્રિયાઓ બંધકારમાં વિવર્ણિત છે, તે ક્રિયાઓવાળા પુત્ર શબ્દને કોઈક શુભદ્ર આદૃશ્ય હોય ત્યારે વતિ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે (૫૦૮)

અન્તર્મૂલં નિમિત્ત ચ રુદિશબ્દેષુ યદપિ ।

ક્રિયાસ્તુ સદ્ધારણ્યો રૂઢઃ મન્તિ પદાર્યવત્ ॥૫૦૯॥

રૂદિશબ્દોમાં (પ્રવૃત્તિ)નિમિત્ત અન્તર્મૂલ હોય છતાં, કેટલીક ક્રિયાઓ, (શબ્દની સાથે હ મેશા) રહેનારી અને શબ્દના (ડબ્બરૂપ) અર્થની જેમ પ્રસિદ્ધ હોય છે. (૫૦૯)

ક્રમં તુ યદિ વાધિત્વા પ્રત્યયાર્યવિશેષણમ્ ।

પ્રધાનાતુપ્રહાત્સામ્યાદ્ વિમક્તેઽવાવતિષ્ઠતે ॥૫૧૦॥

(સ્થાન૩૫) ક્રમનો બાધ કરવામાં આવે તો, મુખ્ય એવા પ્રત્યયાર્યના ઉપકારને કારણે અને સમાન વિલકિતને કારણે, (ક્રિયાચન્દ) પ્રત્યયના અર્થનું વિશેષણ બનશે. (૫૧૦)

હારિકા ૫૦૭માં જણાવવામાં આવ્યું કે પુત્ર શબ્દ ક્રિયાવત્ક છે. હારિકા ૫૦૮માં પુત્ર શબ્દના વાચકવને ફરીવાર જણાવવામાં આવ્યું. પરંતુ હારિકા ૫૦૯માં એની સામે મુશ્કેલી રજૂ કરવામાં આવી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે ચતુર્થ ક્રિયા એવું લા મળતી । એ પ્રમાણેના પદ્માન્તરવચનને આધીન સમજાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રકૃતેરવિશિષ્ટત્વાત્ ક્રિયાતુલ્યે પ્રસજ્યેત ।

પુત્રાદૌ શુભશબ્દેભ્યઃ પૂર્વોક્તસ્ય વિપર્યયે ॥૫૧૧॥

(ક્રિયાશબ્દ) પ્રાતિપદિકનું વિશેષણ બનતો ન હોવાથી પહેલાં જણાવેલા (ઉદાહરણ પુત્રોગ તુલ્યઃ સ્થૂલઃ)થી વિરુદ્ધ શબ્દક્રમવાળો પ્રયોગ (સ્થૂલેન તુલ્યઃ પુત્રઃ) પ્રાપ્ત થતાં પુત્ર વગેરે માટે સ્થૂલ વગેરે શબ્દ શબ્દોને, ક્રિયાનું સાદૃશ્ય ધરાવવા, (ચત્તિ પ્રત્યય) ઉમેરવામાં આવે છે. (૫૧૧)

પ્રત્યયાધ વિશેષણપક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવતાં, પહેલાં જણાવેલી મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે. આ પક્ષમાં પણ સ્થૂલેન તુલ્યઃ પુત્રઃ । એવું ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થશે.

સ્થૂલેન તુલ્યો યાતીતિ ચદિરજ્ઞા ક્રિયાશ્રુતિઃ ।

અનિમિત્તં ઘટેસ્તુલ્યં યાતીત્યગ્રેવ્યતે યતિઃ ॥૫૧૨॥

સ્થૂલેન તુલ્યઃ (વિવક્તઃ) યાતિ । (સ્થૂળતા સરખો દેવદત્ત બાથ છે) પ્રયોગમાં ક્રિયાનો ઉલ્લેખ બહિર્ગ છે તેથી તે ચતિ (પ્રત્યય ઉમેરવા)નું નિમિત્ત બનતો નથી, પરંતુ તુલ્યં યાતિ । (સ્થૂળતા જેવું ચાલે છે) પ્રયોગમાં ચતિનો પ્રયોગ આવશ્યક છે. (૫૧૨)

સ્થૂલેન તુલ્યઃ (વિવક્તઃ) યાતિ । પ્રયોગમાં પુત્રિવગમાં પ્રાપ્ત થતા તુલ્યઃ શબ્દ દેવદત્ત સાથે સમાન અધિકરણમાં હોવાથી ક્રિયાને કારણે પ્રાપ્ત થતું દુસ્પત્ય અર્થોત્ સરખાપણું સમજાશે નહિ. તેથી આ પ્રયોગ સ્થૂલેન તુલ્યઃ પુત્રઃ । થી મુદો પડતો નથી. સ્થૂલેન તુલ્યં યાતિ એવા પ્રયોગમાં યાતિ ક્રિયા૩૫ તુલ્યં સાથે સમાન અધિકરણમાં છે. તેથી ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય સમજવામાં આવે છે. પરિણામે સ્થૂલ્યઃ યાતિ એવા ચતિ સાથેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે

દ્વયં વિગ્રેવ્યતે તેન ચદેકત્ર વિશેષણમ્ ।

તુલ્યશબ્દો દિ તં ધર્મમુમયસ્યમપેઞતે ॥૫૧૩॥

જે એકને માટે વિશેષણ રૂપે ઉલ્લેખાયું હોય તે બન્નેનું વિશેષણ બનશે. તુલ્ય શબ્દ, તે (ક્રિયા૩૫) ધર્મ બન્નેમાં પ્રાપ્ત થતા હોય તેવી અપેક્ષા રાખે છે. (૫૧૩)

ક્રિયાશબ્દ, પ્રકૃતિ કે પ્રત્યયના અર્થવાચી એકને માટે, વિશેષણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના એક બન્નેના અર્થોના વિશેષણરૂપ બની શકે સાદર્યનો વાચકે તુલ્ય શબ્દ ક્રિયારૂપ ધર્મને પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એક બન્નેના અર્થોના વિશેષણ રૂપે સ્વીકારે છે.

एक समानो घर्मश्चेदुपमानोपमेययो ।

तुल्यया संमित तुल्यमिति तन्नोपपद्यते ॥५१४॥

ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં એક ધર્મ સમાન હોય તો (જ) તુલ્ય શબ્દનો ત્રાજવા વડે બરાબર માપેણ (એવો અર્થ) થોડો કરે છે (૫૧૪)

सूत्रे ध्रुतश्च द्विजोऽसावभेदं प्रतीयते ।

न च सामान्यशब्दत्वाद्धृता गम्यते क्रिया ॥५१५॥

(તેન તુલ્ય ૦) સૂત્રમાં ઉલ્લેખાયેલો તે (ક્રિયારૂપ ધર્મ) બન્નેમાં અભિન્નપણે રહેલો સમજાય છે જેનો ઉલ્લેખ થયો નથી તેવી ક્રિયા, (પુત્ર) શબ્દ) સામાન્ય-શબ્દ હોવાને કારણે, સમજવામાં આવતી નથી (૫૧૫)

अध्रुताश्च प्रतीयन्ते निदेशस्यायितादय ।

ये धर्मा नियतास्तेषां पुत्रादिषु न विद्यते ॥५१६॥

પુત્ર શબ્દમાંથી આજ્ઞાપાત્રન વગેરે (બાકીના ધર્મો) ઉલ્લેખ ન પાડ્યા હોય છતાં, સમજવામાં આવે છે પરંતુ, જે નિશ્ચિત શ્વ ધર્મો છે તે તેમાં પ્રાપ્ત થતા નથી (૫૧૬)

अनाश्रितक्रियस्तस्मान्न तुल्योऽस्ति क्रियावता ।

क्रियाया अवशे सापि क्रियावत्ता प्रतीयते ॥५१७॥

જેનામાં ક્રિયાનો આશ્રય નથી તેણે (ઉપમેય), ક્રિયાવાન (ઉપમાન)ના જેવું નથી ક્રિયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય ત્યારે (જ) તે (ઉપમાન)નો ક્રિયાનો આશ્રય સમજાય છે (૫૧૭)

द्वयो प्रतिनिधानाच्च व्यायत्त्वमभिधीयते ।

निरासत्त्वमिषावित्वात् प्रत्ययार्थविशेषणे ॥५१८॥

બન્ને (પ્રમાણ હોય)નો પરિહાસ કરવામાં આવ્યો હોવાથી (પ્રત્યયાર્થ વિશેષણરૂપ) વધારે સ્વીકાર્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ કે પ્રત્યયાર્થ વિશેષણ (પદ)માં (વતિ) અસત્ત્વરૂપ ક્રિયાનું હોવાને અસિધાન કરે છે (૫૧૮)

તેન ઉચ્ચં । સત્ ઉપરના જાણ્યમાં પ્રકૃત્યર્થવિશેષપક્ષ અને પ્રત્યયાર્થવિશેષપક્ષ એવા બે પક્ષો અંજે સંપૂર્ણ થયાં કરવામાં આવી છે. જન્મેને પ્રાપ્ત થતા દોષોનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. અતે પ્રત્યયાર્થવિશેષપક્ષને વધારે મહત્વનો અને તેથી સ્વીકાર્ય ગણવામાં આવ્યો છે. આ પક્ષમાં વર્તિ પ્રત્યય અસત્ત્વમૂલ ક્રિયાનું અભિધાન કરતો હોવાથી તેને લિંગ અને સ્ત્રી આપ્ત થતાં નથી; તેથી વર્તિનો સ્વરાદિગણમાં પાઠ ગૌરવ જનતો નથી.

અસત્ત્વમૂલો કથાપારઃ કેવલઃ પ્રત્યયે ચતઃ ।

વિદ્યતે લક્ષણાર્થત્વં નાસ્તિ તેન ક્રિયાશ્રુતેઃ ॥૫૧૯॥

(વર્તિ) પ્રત્યયમાં માત્ર અસત્ત્વરૂપ ક્રિયા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી ક્રિયા શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ હોવાની જરૂર નથી. (૫૧૯)

ક્રિયાવત્તમત્તુ મહુનાત્ પ્રકૃત્યર્થવિશેષણે ।

ક્રિયામાત્રેણ તુલ્યત્વે સિદ્ધાસત્વાભિધાયિતા ॥૫૨૦॥

પ્રકૃત્યર્થવિશેષણ પક્ષમાં ક્રિયાવાનને પ્રાતિપદિકના અર્થ રૂપે માનવામાં આવે (તો પ્રકૃતિના અર્થરૂપ) શુદ્ધ ક્રિયાનું (પ્રત્યયના અર્થરૂપ ક્રિયા) સાથે સાદૃશ્ય સમજાતાં (વર્તિ) પ્રત્યય અદ્રવ્યનો વાચક છે એમ સિદ્ધ થશે. (૫૨૦)

યદા ક્રિયાનિમિત્તં તુ સાદૃશ્યં સ્થાત્ ક્રિયાવતોઃ ।

ક્રિયાવતોઽભિધેયત્વાત્ તદા દ્રવ્યાભિધાયિતા ॥૫૨૧॥

ક્રિયાને કારણે, બે ક્રિયાવાનોનું, પરસ્પર સાદૃશ્ય સમજવામાં આવતાં ક્રિયાવાનનું અભિધાન થતું હોવાથી, દ્રવ્યનું જ અભિધાન થશે. (૫૨૧)

અધ્યયેષુ વર્તેઃ પાઠઃ કાર્યસ્તત્ર સ્વરાદિવત્ ।

બ્રાહ્મણેન સમોઽધ્યેતેત્યત્ર ચ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૫૨૨॥

સ્વઃ વગેરે શબ્દોની જેમ વર્તિ (જેને અતે છે તેવા શબ્દ)નો અવધવો સાથે પાઠ કરવો ભોધ્યો, જેથી બ્રાહ્મણેન સમઃ અધ્યેતા । (બ્રાહ્મણના જેવો અભ્યાસી) પ્રયોગમાં પણ વર્તિ પ્રત્યય વાપરી શકાય. (૫૨૨)

કારિકા નં ૫૨૧માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે ક્રિયાવાનને ઉપમાન તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે બે પ્રકાર સંભવશે વ્યાપાર અર્થોત્ ક્રિયાથી વ્યાપ્ત એવો ક્રિયાવાન સમજવામાં આવશે અથવા ક્રિયા સાથે સંનિધવાળો ક્રિયાવાન સમજાશે. જન્મે પક્ષમાં દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે.

આ કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વઃ વગેરે શબ્દો વાસ્તવમાં દ્રવ્યાભિધાયી છે. સ્વઃ રોહાસઃ । અથવા સ્વર્ણતઃ । પ્રયોગોમાં સ્વઃ ને કાર્ય સમજવામાં આવ્યું છે.

તેથી જાદયોડછત્વે । (૧૪.૫૭) સૂત્રમા તેમનો પાઠ ન કરતા સ્વરાદિનિષાતમચ્ચયમ્ ।
(૧૧.૩૭) સૂત્રમા તેમનો પદ્ય કરવામાં આવ્યો છે આ રીતે વતનત શબ્દ પશુ સત્વ-
વચન બનતો હોવાથી વતિનો પાઠ અગ્રથો સાથે કરવો પડ્યો છે

સામાનાધિકરણ્ય ચ વત્યર્થેનાપદીશ્યતે ।

તુલ્યમિત્યન્યથા કલ્પ્યો વાક્યશેષોડધ્રુવો ભવેત્ ॥૫૨૩॥

વતિ નો અર્થ દર્શાવનારા તુલ્ય શબ્દ સાથે (ક્રિયા શબ્દનુ) સમાનાધિકરણ્ય
જણાવવામાં આવ્યું છે આમ કરવામાં ન આવે તો (સૂત્રમા) અધ્યાહુત વચન
અગ્રે કટપના કરવી પડશે (૫૨૩)

તેન તુલ્ય ૦ । સૂત્રમા વતિના અર્થમા તુલ્ય શબ્દ વપરાયો છે અને ક્રિયા શબ્દ,
વતિનો અર્થ દર્શાવતા તુલ્ય શબ્દ સાથે સમાન અધિકરણ્યમાં છે આમ અહી પ્રત્યયાર્થ-
વિશેષણપક્ષ સમજતા, સૂત્રમા જ સામાનાધિકરણ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે એમ થયું.
પ્રત્યયાર્થવિશેષણ પક્ષમાં જગત્ તૃતીયાસમ્ય ક્રિયા જેવું જા મળતી । એવા અધ્યાહુત વાક્યવિશેષ
સાથે સમન્વય કરવો પડશે આ પ્રમાણે ધૌરવ પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યયાર્થવિશેષણપક્ષ વધારે
સ્વીકાર્ય બનશે

ક્રિયાવતોશ્ચ સાદૃશ્યે પ્રત્યયાર્થવિશેષણે ।

અધ્યેત્રા સદૃશોડધ્યેતેત્વત્ર નારિત વતેર્વિધિ ॥૫૨૪॥

પ્રત્યયાર્થવિશેષણપક્ષમાં જે ક્રિયાવાનો વચ્ચે (અધ્યયનનુ) સાદૃશ્ય હોવાથી,
અધ્યેત્રા સદૃશોડધ્યેતેત્વત્ર નારિત વતેર્વિધિ । (અધ્યયન કરનારના જેવો અધ્યયન કરનારો છે) પ્રયોગમાં
મતિનુ વિધાન થયું નથી. (૫૨૪)

તુલ્યાર્પણેરિતિ ચા તસ્યાસ્તૃતીયાયા ન મિચ્યતે ।

અર્થો ભેદેડપિ સર્વાભિરિતરાભિર્વિમત્કિમિ ॥૫૨૫॥

તુલ્યાર્પણે' । (૧.૩૭૨) સૂત્ર પ્રમાણે તુલ્ય શબ્દ સાથેના સ જ ધમાં જે તૃતીયાનુ
વિધાન થયું છે. તે (તૃતીયા)નો અર્થ, (બીજી વિલ ક્રિયાઓ) જુદી હોવા છતાં, તે
બધી વિલક્રિયાઓના અર્થથી જુદો પડતો નથી (૫૨૫)

તન તુલ્ય ૦ । સૂત્ર ઉપરના સાખવચનોનુ વિગતપૂર્ણ અન્વાખ્યાન પૂરું થયું. ૬૯
તેના પછીના સૂત્ર ઉપર તદ્યત્ । (૫૧.૧૧૬) સૂત્ર ઉપરના સાખવચનોને સમજાવવામાં
આવે છે બીજી રીતે કહાએ તો જ્વના અર્થમાં વતિ પ્રત્યયના ઉપયોગની ચર્ચા કરવામાં
આવે છે સાખ્યકાર જણાવે છે કે તુલ્ય અને જ્વ શબ્દો સમાનાર્થક છે. અગાઉના સૂત્ર
પ્રમાણે જે ક્રિયાઓ વચ્ચેના સાદૃશ્યને દર્શાવતા તૃતીયાન્ત શબ્દમાં વતિ ઉમેરવામાં આવે

છે. આ સૂત્ર એ સર્વવાચક સ્વરોહો વચ્ચે સાદૃશ્ય દર્શાવતા પશ્ચાન્ત કે સમન્વિત સ્વરોહોમાં વર્તિ પ્રાપ્ત્ય ઉમેરવાનું વિધાન કરે છે. આ બાબત બ્રાહ્મણના સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી તદ્દ્ર તદ્દયેવ । સૂત્ર ૨૭૫ કરવાની જરૂર નથી.

તુલ્યાર્થેતુલોપમાર્ગ્યાં તૃતીયાન્વરત્વામ્ । (૨.૩.૭૨) તુલ્ય અને ઉપમા સિવાય, તુલ્ય અર્થ દર્શાવનારા સ્વરોહ સાથે સંબંધ યતાં, વિકલ્પે તૃતીયા આપ છે) સૂત્ર પ્રમાણે તુલ્ય અર્થમાં પ્રાપ્ત યતી તૃતીયાનો અર્થ, વિભક્તિઓ જુદી હોવા છતાં, બીજી બધી વિભક્તિઓના અર્થથી જુદો પડતો નથી. આમ જ-ને મૂલો એક જ બાબતનું વિધાન કરતાં હોવાથી તદ્દ્ર તદ્દયેવ । સૂત્ર આવશ્યક નથી.

મોઝ્યતે બ્રાહ્મણ ઇવ તુલ્યં મુક્તં દ્વિજાતિના ।

પદ્યતિ બ્રાહ્મણમિવ તુલ્યં વિષ્ણેણ પદ્યતિ ॥૫૨૬॥

મોઝ્યતે બ્રાહ્મણ ઇવ । (પ્રયોગ) દ્વિજાતિના તુલ્યં મુક્તમ્ । એવો છે; પદ્યતિ બ્રાહ્મણં ઇવ । (પ્રયોગ) તુલ્યં વિષ્ણેણ પદ્યતિ । ના સરખો છે. (૫૨૬)

બ્રાહ્મણેનેવ વિદ્યાત્ તુલ્યં જ્ઞાતં દ્વિજાતિના ।

દીયતાં બ્રાહ્મણાયેવ તુલ્યં વિષ્ણેણ દીયતામ્ ॥૫૨૭॥

બ્રાહ્મણેનેવ વિદ્યાતમ્ । (પ્રયોગ) તુલ્યં જ્ઞાતં દ્વિજાતિના એવો છે, દીયતાં બ્રાહ્મણાય ઇવ । (પ્રયોગ) તુલ્યં વિષ્ણેણ દીયતામ્ । ના એવો છે. (૫૨૭)

બ્રાહ્મણાદિવ વૈદ્યાત્ સ્વભષીણ્યાભ્યયનં વદ્ધુ ।

હૃદયેષમાદિભિર્મેદસ્તૃતીયાયા ન કલ્પન ॥૫૨૮॥

બ્રાહ્મણાદિવ વૈદ્યાત્ સ્વ ભષીણ અભ્યયન વદ્ધુ । (પ્રયોગ વિષેણ તુલ્યં વૈદ્યાત્ સ્વ ભષીણ અભ્યયન વદ્ધુ । ના સરખો છે) આવા પ્રયોગોમાં તૃતીયા (નો ઉપયોગ બીજી વિભક્તિઓના ઉપયોગથી) જુદો નથી. (૫૨૮)

તુલ્યાર્થે.૦ । સૂત્ર શેષ અર્થમાં તૃતીયાના વિકલ્પ પ્રયોગનું વિધાન કરે છે. બ્રાહ્મણે તુલ્યં । અથવા બ્રાહ્મણસ્ય તુલ્યઃ । કહી શકાય છે ને કારક અર્થમાં બધી વિભક્તિઓ સાથે વાપરી શકાય છે. શેષ સંબંધ ક્રિયાકારકસંબંધપૂર્વક હોવાથી તૃતીયા અર્થમાં કારકોના અર્થમાં વાપરી શકાય છે.

તૃતીયાની સાથે તુલ્યતા પ્રયોગથી જે અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે અર્થ દર્શના બીજી વિભક્તિઓ સાથેના પ્રયોગથી મેળવી શકાય છે.

ભર્તૃદિઓ પ્રથમથી પગથી સુધીની વિભક્તિઓનાં જ સાથેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ૫૫૨ અને સપ્તમીનાં ઉદાહરણો. અનુક્રમે, વાદ્યમ્ સ્વ ઇવ વૈદ્યસ્ય ધનમેષ્વ ઉપસ્થિતમ્ । ની સાથે વિષેણ તુલ્યં વૈદ્યસ્ય ધનમેષ્વ ઉપસ્થિતમ્ । અને શુભ વિષ્ણુ દવાગ્રેતે ક્ષયિતે વદ્ધવઃ સ્વિત્વમ્ । ની સાથે વિષેણ તુલ્યં તિવ્વન્તિ ક્ષયિતે વદ્ધવો ગુનાઃ । હેતુસાને આપ્યાં છે

તુલ્યં મધુરયાધીયે માત્રા તુલ્યં સ્મરમિ તામ્ ।

મધુરાયાઞ્ચ માતૃઞ્ચ કથં સાદૃશ્યકલ્પના ॥૫૨૯॥

તુલ્યં મધુરયા અધીયે । (હું મધુરાની જેમ અધ્યયન કરું છું) અને માત્રા તુલ્યં સ્મરમિ તામ્ । (માતાની જેમ હું તેનું સ્મરણ કરું છું) પ્રયોગોમાં મધુરા અને માતાની અધ્યયન અને સ્મરણ રૂપી કાર્યો સાથે) સાદૃશ્યની કલ્પના કેવી રીતે થઈ શકે ? (૫૨૯)

તથા તસ્યેવ । સુતથી વર્તિ ના અર્થમાં ફક્ત વિધાન થયું છે, તેની પહેલાંનું સૂત્ર તેમ તુલ્યં ૦ ।, તુલ્યં ના અર્થમાં વર્તિનું વિધાન કરે, તે જાણી આ સુતની આવશ્યકતા નથી. આ પશુમાં દોષ દર્શાવવા માટે કેટલાક ઉદાહરણો આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં.

મધુરાયાં હવ વાટલિપુત્રો બહુ બધીયે । પ્રયોગ મધુરાવત્ વાટલિપુત્રો બધીયે । ના સરખો ॥ અને માતૃશિવ દેવદત્તાવાઃ સ્મરમિ । પ્રયોગ માતૃવત્ દેવદત્તાવાઃ સ્મરમિ । ના સરખો છે હવે આ પ્રયોગોની સિદ્ધિ તેમ તુલ્યં ૦ । સુતથી કરવામાં આવે તે મધુરયા તુલ્યં બધીયે અને માત્રા તુલ્યં દેવદત્તાવાઃ સ્મરમિ । એવા પ્રયોગો પ્રાપ્ત થશે આ પ્રયોગોમાં મધુરા અને અધ્યયન ક્રિયાનું તથા માતા અને સ્મરણક્રિયાનું સાદૃશ્ય સમજવું પડશે પરંતુ આવું સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

હવે અધ્યયન અને સ્મરણના આગ્રયોમાં વિનિવૃત્તા હોવાથી વિનિવૃત્ત આગ્રયો વચ્ચે સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થશે એમ જો માનીએ તો આગ્રયોને કાર્ણે સમજવા પડશે અને વર્તિ પ્રત્યય ક્તી શબ્દને લાગુ પડશે, અધિકરણ કે કર્મને નહિ, તેથી તેમ તુલ્યં ૦ સુતથી કામ આવશે નહિ.

મધુરાવિષયઃ વાઠઃ સ્મરણં માતૃકર્મકમ્ ।

મધુરામાતૃસન્દામ્યામભેદનાભિધીયતે ॥૫૩૦॥

મધુરામાં અધ્યયનનું અને માતાના સ્મરણનું, (અનુક્રમે) મધુરા અને માતૃ શબ્દો સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. (૫૩૦)

મધુરામાં અધ્યયન અર્થાત્ અધ્યયનક્રિયાને તે ક્રિયાના અધિકરણ અર્થાત્ મધુરા સાથે અવિનિવૃત્ત સમજવામાં આવ્યું છે. એવી જ રીતે મધુરાના સરખું એમ ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતી અધ્યયનક્રિયા ઉપમાનમાં પણ તેવી જ ક્રિયાને બોધ કરાવે છે. આ રીતે માતૃસ્મરણ અંગે પણ સમજવું જોઈએ. માતાના સ્મરણ સરખું દેવદત્તાનું સ્મરણ છે. આમ જ-ને ઉદાહરણોમાં તેમ તુલ્યં ૦ । સુતથી વર્તિ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વદ્દ્રાવયવતુલ્યેષુ મુક્ષેષૂર્દ્રશ્ચતિર્ગયા ।

વર્તતે ગૃહતુલ્યે ચ પ્રાસાદે મધુરાશ્રુતિઃ ॥૫૩૧॥

જેમ વદ્દ્રામુખઃ । ('જિંટના મોં જેવા મોંનાળો' સમાસમાં) વદ્દ્ર શબ્દ જિંટનાં બીજાં અંગે જેવા તેના મોંના વચક છે, તેમ મધુરા શબ્દ (વાટલિપુત્રના) ઘર જેવા, તેના મહેલોના અર્થમાં વપરાય છે. (૫૩૧)

અધ્યયનયોઃ સામ્યમધ્યેત્રોરપદિરયતે ।

તથા ક્રિયાગર્વિર્ધર્મેરુચ્યન્તે સાધનાશ્રયાઃ ॥૫૩૨॥

જેમ જે (સ્થળોનાં) અધ્યયનો વચ્ચેનું સામ્ય (જે) અધ્યેતાઓ વચ્ચેના સામ્ય તરીકે સમજવામાં આવે છે તેમ ક્રિયાઓના ધર્મો દ્વારા તેમનાં સાધનોના આશ્રયોને જણાવવામાં આવે છે. (૫૩૨)

શ્વાર્થે ચત્ત્વ વચનં પૂર્વસૂત્રે ચ યો વિધિઃ ।

ક્રિયાશબ્દશ્રુતૌ ભેદો ન કશ્ચિત્ વિચલતે તયોઃ ॥૫૩૩॥

શ્રવના અર્થ અંગે (તત્ર તસ્યેવ । ૫-૧-૧૨૬ સૂત્રમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે અને તેની પહેલાંના સૂત્રમાં જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે (જે)માં, (પૂર્વ સૂત્રમાં) ક્રિયાશબ્દના ઉદ્દેશને કારણે ભિન્નતા નથી. (૫૩૩)

યદ્યપ્યુપાધિરન્યત્ર નિયતો ન પ્રયુજ્યતે ।

રૂપાભેદાત્ ત્વનિર્જ્ઞાતા ક્રિયાત્ર જ્યુયતે પુનઃ ॥૫૩૪॥

ખીજે, (સૂત્ર દ્વતેદૃતિ૦ । ૩.૨.૨૫માં) નિયત ઉપાધિને ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ (વત્તિ પ્રત્યયના સંદર્ભમાં ક્રિયાના વિશિષ્ટ) સ્વરૂપની પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી, (વત્તિ પ્રત્યય દ્વારા) અજ્ઞાત રહેલી ક્રિયાને અહીં ફરીવાર ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે. (૫૩૪)

દ્વતેદૃતિનાયમોઃ જ્ઞા૦ । (૩.૨.૨૫) સૂત્રનાં વત્તિહરિઃ । (૫ખામ લઈ જનાર પદ્ય) નાયહરિઃ । (નાય પહેરનારું પદ્ય) ઉદાહરણ છે. જાને પ્રયોગોમાં પદ્ય: પદ વપરાયું નથી ;કારણ કે, સૂત્રમાં જ જ્ઞા૦ એવો ઉપાધિ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને આ અર્થમાં જ રહે. પ્રત્યય છેત્ત્વમાં આવે છે. શબ્દવત્ કે ચક્રુરાક્ત પ્રયોગોમાં વત્તિ ના સાદર૫૨૫ અર્થ દ્વારા જણાવાતી સામાન્ય ક્રિયાની વિશેષરૂપે પ્રતીતિ થતી નથી, મોક્ષક્રિયાવાચક શબ્દ વત્તિને જુદો પ્રયોગ અવરૂપ કરવો પડશે.

યથા કબુલયઃ પુચ્છી ક્યદગ્તે સુદુરહયઃ ।

સત્યપિ પ્રત્યયાર્થત્વે ભેદામાનાહુદાહતાઃ ॥૫૩૫॥

જેમ કે, પ્રત્યયના અર્થમાં અથા અર્થો પ્રાપ્ત થતા હોવા છતાં, અર્થ(લેઈ) ઘડાવાતો ન હોવાથી પુચ્છ ની સાથે વિ, ઉત્ત, અને પરિ (ઉપસર્ગો) અને મનસ્વી ની સાથે સુ, દુઃ, વગેરેના પ્રયોગોને જણાવવામાં આવ્યા છે (૫૩૫)

પુચ્છમાઝકવીરાગ્નિજ્ઞ્ ૧ (૩.૧ ૨૦) સૂત્ર જણાવે છે કે પુચ્છ, માણઝ અને વીર શબ્દોને વિશિષ્ટ ક્રિયાના અર્થમાં જિઞ્ પ્રત્યય લાગે છે. પુચ્છનાં જિઞ્ સાથેનાં ક્રિયારૂપોમાંથી પૂંજ્ઞ

શિશુ કરવું, નીચું કરવું, વગેરે અનેક ક્રિયાપદોનો બોધ થાય છે તેથી બિ, ઠવ, પરિ એ ઉપસર્ગોને યોગ્ય ક્રિયા દર્શાવવા માટે વાપરવામાં આવે છે, જેમ કે મહાદિમ્બો મુખ્યન્વે લોપ્થ હત્ । સૂત્ર જાણીને કે જલ શીઘ્ર વગેરે પ્રાતિપદિકોને અશૂનત્વભાવ અર્થમાં ક્યદ્ પ્રત્યય લાગે છે અને પ્રાતિપદિકને અન્તે આવતા જાળનો લોપ થાય છે મહાદિ ગથમાં અમિતનન્દ, સુમત્ત, તુર્મવન્દ વગેરે અબ્દો મળે છે અહીં ક્યદ્ પ્રત્યય મનની શુદ્ધી શુદ્ધી અવસ્થાઓ દર્શાવી ચક્રો નથી તે કાર્ક અગિ, સુ દુર જેવા ઉપસર્ગો કરે છે એ પ્રમાણે વતિ પ્રત્યય ક્રિયાસામાન્ન દર્શાવે છે ક્રિયાવિશેષ દર્શાવવા માટે ક્રિયારૂપનો પ્રયોગ કરવો પડે છે

एवञ्च सति पूर्वैण सिद्धोऽत्रापि वतेर्विधि ।

नियमे बाभिघाले वा भिद्यते न क्रियाश्रुति ॥५३६॥

આમ હોવાથી (તેન તુલ્ય = એવા) અગાઉના સૂત્રથી અહીં (તત્ર તસ્યેવ । સૂત્રમાં) પણ વતિનું વિધાન સિદ્ધ થાય છે (વતિ દ્વારા સામાન્ય અભિધાન અંગે ક્રિયાના પ્રયોગરૂપી) નિયમમાં કે (પછીના સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા નવીન) અભિધાનમાં ક્રિયાશબ્દના વપરાશ અંગે કશો તદ્દાવત સમજવામાં આવતો નથી (૫૩૬)

इवे ब्रह्मादिविषय प्रत्यय पुनरुच्यते ।

क्रियाणामेव सादश्ये पूर्वसूत्रे विधीयते ॥५३७॥

સાદૃશ્ય જણાવાતું હોય ત્યારે, દ્રવ્ય (શુભ) વગેરે (ના સાદૃશ્યને) દર્શાવતા વતિ પ્રત્યયનું ફરીવાર વિધાન કરવામાં આવે છે (ક્રિયાઓનું સાદૃશ્ય હોય ત્યારે અગાઉના સૂત્રમાં છે તેમ વતિનું) વિધાન થાય છે (૫૩૭)

मधुरायामिव गृहा ब्राह्मणस्येव पाण्डुरा ।

इत्यत्र ब्रह्मगुणयो पूर्वैण न वतिर्भवेत् ॥५३८॥

મધુરાયા ઇવ ગૃહા । (મધુરના ધરે જેવા ધરે), બ્રાહ્મણસ્ય ઇવ પાણ્ડુરા । (બ્રાહ્મણના જેવા શુભ દાંત વગેરે) પ્રયોજોમાં દ્રવ્ય અને શુભનું સાદૃશ્ય હોવાથી (તેન તુલ્ય = એવા) પૂર્વસૂત્ર વડે વતિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ (૫૩૮)

आरम्भस्याक्रियार्थत्वे नार्थो योगेन विद्यते ।

श्रुते क्रियाया ग्रहणात् पूर्वयोगेन सिध्यति ॥५३९॥

(તત્ર તસ્યેવ । સૂત્રના) આરંભથી અક્રિયાના અર્થનો વ્યક્ત થતો હોય તો તે સૂત્રનું કશું પ્રયોજન નથી અગાઉના સૂત્રમાં ક્રિયાના ઉલ્લેખ થયા વિના વતિ પ્રત્યય (નું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય ॥ (૫૩૯)

તત્ત્વેવ । સૂત્રનો આરભ વળિ ના વિધાન માટે છે, ગરજ છે, તત્ત્વેવ । સૂત્ર પ્રમાણે સાદૃશ્યનું કારણ દ્વય અથવા ગુણ્ય હોય છે એ આ બાબત સ્વીકારવામાં આવે તો તત્ત્વેવ । ની આવશ્યકતા નથી તેનું તત્ત્વ ૦ । સૂત્રમાધી ક્રિયા શબ્દ કાઠી નાખવાથી સાદૃશ્યનું પ્રયોગન સિદ્ધ થશે તેથી વતિ નું વિધાન ક્રિયા, દ્વય, ગુણ એમ સર્વત્ર સામાન્ય રૂપે લાગુ પડશે તત્ત્વેવ । એ પણ તેની અસર થશે

મધુરાવયવે વૃત્તિર્વાસ્તુયાતા મધુરાશ્રુતે ।

પ્રાદ્યગીકયવાન્ દન્તાન્ વ્યવતિ પ્રાદ્યગશ્રુતિ ॥૫૪૦॥

મધુરા શબ્દ મધુરાના અવયવો (એવા તેના ઘરો)નો વાચક એમ સમજાવવામાં આવ્યું એ પ્રમાણે પ્રાદ્યગ શબ્દ પ્રાદ્યગનું અવયવો એનાં ઘાતનો વાચક બનશે (૫૪૦)

ન કાચિદિય યોગે તુ વાદ્યાત્ સવન્ધિનો વિના ।

પઠી વિધીયતે તત્ત્વ પૂર્વેણ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૫૪૧॥

કેાઈ બાદ્ય સળધી(ની અપેક્ષા) વિના જ્વ સાથે પઠીનું વિધાન કરવામાં આવતું નથી તેથી અગાઉના સૂત્ર વડે થતી પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે (૫૪૧)

આધિક્ય તુલ્યશબ્દેન સવન્ધ વપજાયતે ।

પઠીવૃત્તીયે તત્ત્વ સ્તુત્યશબ્દો દિ વાચક ॥૫૪૨॥

તુલ્ય શબ્દનો (ઉપમાન શબ્દ સાથે) સળધ થતા અધિકતા (રૂપી વિશેષ) ઉત્પન્ન થાય છે તેથી (ઉપમાન શબ્દને) પઠી અથવા તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે, તુલ્ય શબ્દ સ્વતઃપ્રત્ય અર્થનો વાચક છે (૫૪૨)

તુલ્ય શબ્દ સાદૃશ્યરૂપ સ્વતઃપ્રત્ય અર્થનો વાચક છે તેથી દ્વયરૂપ અર્થ દર્શાવતા ઉપમાનશબ્દ સાથે તેનો સળધ થતા તે ઉપમાનશબ્દ આધિક્યરૂપ જુદો અર્થ દર્શાવશે અને તેને પરિણામે તુલ્યાર્થસ્તુત્યલોપમાન્યા તૃતીયાન્યતરસ્વામ્ । (૨૩૭૨) પ્રમાણે ઉપમાન-શબ્દને પઠી અથવા તૃતીયા વિભક્તિ પ્રાપ્ત થશે

દ્વયશબ્દપ્રયોગે તુ વાદ્યાત્સવન્ધિનો વિના ।

નાધિક્યમુપમાનેડરિતિ દ્યોતક સ પ્રયુજ્યતે ॥૫૪૩॥

(ઉપમાન અને ઉપમેયથી) જુદા સળધી વિના જ્વ શબ્દના પ્રયોગમાં ઉપમાનની (ઉપમેય કરતા) અધિકતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી દ્યોતક એવા (દ્વય)નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે (૫૪૩)

इवे यो व्यतिरेकोऽत्र सासादादिहेतुक ।

तुल्ये तद्विषयापेक्षमाधिक्यमुपजायते ॥५४४॥

इव શબ્દના પ્રયોગથી જે શુદ્ધાપણુ જણાય છે તે પ્રાસાદ વગેરે (બાહ્ય સંબંધીઓ)ને કારણે છે તુલ્ય શબ્દના પ્રયોગમાં તેના (પોતાના) વિષયની અપેક્ષા રાખનારી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે (૫૪૪)

गवयेन समोऽनङ्गानिति वृत्तिस्तथा भवेत् ।

न त्यस्ति गौरिवेत्यत्र व्यतिरेक इषाग्रय ॥५४५॥

તે પ્રમાણે, ગવયેન સમઃ અનઙ્ગાન્ । (ગવય જેવો બળદ છે) એમ (વૃત્તિ પ્રત્યયવાળી તદ્દિત) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે ગૌઃ इव (ગવય । ગાયના જેવો ગવય છે) પ્રયોગમાં ફક્ત કારણે પ્રાપ્ત થતી અધિકતા સમજવામાં આવતી નથી (૫૪૫)

તેન તુલ્યે ૦ । સૂત્રમાં ક્રિયા શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવે તો ગવયેન સમઃ અનઙ્ગાન્ । પ્રયોગમાં ક્રિયાને કારણે પ્રાપ્ત થનારા તુલ્યત્વનો અભાવ હોવાથી બે દ્રવ્યો વચ્ચેનું સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. તેથી વૃત્તિ પ્રત્યયવાળી તદ્દિત વૃત્તિ બને છે પરિણામે ક્રિયાશબ્દનો તે સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ હવે આ સૂત્રમાં ક્રિયા શબ્દનો ઉલ્લેખ થતાં, દ્રવ્ય અથવા શુષ્કનું સાદૃશ્ય થતું હોવાથી વૃત્તિ શબ્દના ઉપયોગ માટે બીજું સૂત્ર કરવું પડશે ગવયેન તુલ્યો અનઙ્ગાન્ । પ્રયોગમાં ગૌઃ (તથા તત્ત્વેય ૧) સૂત્રથી પણ વૃત્તિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે इव ના અર્થ ઉપર આધારવાળા વ્યતિરેકનો અભાવ જ એ જ પ્રમાણે ગૌ इव ગવય । એવા પ્રયોગમાં ગૌના સૂત્રથી વૃત્તિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતો નથી.

उपमेयेन संवन्धात् प्राक् प्रासादादिहेतुके ।

व्यतिरेके वर्तेर्भावे न तु तुल्यार्थहेतुके ॥५४६॥

ઉપમેય સાથે (ઉપમાનનો) સંબંધ થતા પહેલાં (બાહ્ય નિમિત્તાદિ) મહેલ વગેરેને કારણે પ્રાપ્ત થતી લિન્નતા સમજવામાં આવતા વૃત્તિ ઉમેરવામાં આવે છે, તુલ્યત્વ રૂપ અર્થને કારણે નહિ (૫૪૬)

મધુગાવા इव વાન્નિપુર્વે પ્રાસારા । પ્રયોગમાં ઉપમેય સાથે ઉપમાનનો સંબંધ થતા પહેલાં મહેલ વગેરે બાહ્ય નિમિત્તથી સમજવામાં આવતી લિન્નતા માટે વાપરવામાં આવતી પદ્ધતિ કે સંપત્તી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ इव ના અર્થ સાથે સંબંધ થતા इवના અર્થમાં વૃત્તિ વાપરવામાં આવે છે

તેન તુલ્ય ૦ । સૂત્ર પ્રમાણે તુલ્ય શબ્દના અર્થમાંથી આધિક્ય સમજવામાં આવે છે. આ તુલ્ય શબ્દ કોઈ બાહ્ય સંબંધી નથી અને તેથી જ તુલીયાનો અને વૃત્તિનો પ્રયોગ થાય છે.

इवशब्देन संबन्धे न तृतीया विधीयते ।

प्रकृतां तामतस्त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरमाश्रितम् ॥५४॥

इय શબ્દ સાથેના સંબંધ અંગે તૃતીયા(ના વપરાશ)નું વિધાન થયું નથી. તેથી તે પ્રસ્તુતનો ત્યાગ કરીને બીજી વિભક્તિના પ્રયોગનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો છે. (૫૪૭)

सप्तम्यपि न तत्रास्ति ज्ञापनार्था तु सा कृता ।

इष्टा सा शेषविषये नियतासु विभक्तिषु ॥५४८॥

સપ્તમી(નું) વિધાન) પણ ત્યાં કરવામાં આવ્યું નથી. જ્ઞાપન માટે તેનું વિધાન થયું છે. બીજી વિભક્તિઓનું તેમના અર્થોમાં (વિધાન થયું છે) પરંતુ શેષ (સંબંધના સંદર્ભ)માં તેને છોટ માનવામાં આવી છે (૫૪૮)

इय शब्द साधेना संप्रधानं शेषना अनुवक्ष्यमां तृतीयान्ती नम सप्तमीतुं विधानं करवाभां आव्युं नथी. हवे न्ने आवी सप्तमीतुं विधानं यथुं न होय तो तत्र तत्त्वैव । (५-१-११) भुत्रमां तत्र शब्दधी सप्तम्यन्ततुं प्रकृषु सा गटे करवुं अथी संधानां जवाभमां आ कारिकां शब्द करवाभां आवी छे.

ખાસ સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતા વ્યતિગતને પછી દર્શાવે છે, તેથી તૃતીયાન્તી જેમ સપ્તમીનો પણ અહીં સંદર્ભ નથી. આમ હોય તો સપ્તમીનો ઉપયોગ થવો જોઈએ નહિ.

અહીં એવી સંજ્ઞા કરી શકાય કે પછી સાથે સામર્થ્ય વાળા શબ્દોમાં સપ્તમીના અર્થ સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે પછીનો અર્થ શેષ છે અને સપ્તમીનો અર્થ અધિકરણ અર્થોત્તર આધાર છે. શેષ અને સાધનની એક સાથે વિવક્ષા યોગ્ય નથી, કારણ કે બન્ને વિરોધી છે, આ કારિકામાં આવી સંજ્ઞાનો જવાબમાં આપવામાં આવે છે.

પછી સાથે સંબંધ ધરાવતા જો પ્રત્યક્ સાથેના બપારણાપદમાં ચોક્કસ વિભક્તિનો ખ્યાલ આવતો નથી. માત્ર ઉપમાનો પ્રમેયભાવ અર્થોત્તર સંબંધસાધાનનો ખ્યાલ આવે છે.

આવા સંબંધસાધાનમાં બધા સંબંધવિશેષો સમાઈ જતા હોવાથી સપ્તમ્યન્ત ઉપમેય યોગ્ય દૂર છે. આમ થતાં અધિકરણની વિવક્ષા થતાં ઉપમાનમાં પણ અધિકરણત્વ પ્રાપ્ત થશે પ્રકૃત્યર્થ અર્થોત્તર ઉપમાનનો અર્થ જિલ્લા અર્થના ગોણુ આવે છે. તેથી ઉપમેય દ્વારા તેના અર્થવિરોધનો ભેદ થશે. એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપમાન અંગે જે સંજ્ઞા હોય તે ઉપમેય દ્વારા દૂર થાય છે.

હવે આ રીતે વિચારીએ તો મળતું સપ્તમી સાથે સમર્થ એવા ૫૬ સાથે વાપરવો જોઈએ નહિ. તેમ છતાં તેવા વપરાશનું વિધાન થયું છે. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્યન્ત શબ્દનો પ્રધાન અર્થ પછીનો અર્થવા સપ્તમીનો છે; જેમ કે, इक्ष्वाणू पर्वतः । માં અર્થવાપરણ પ્રાપ્ત છે જિલ્લા વપરાશ વખતે પ્રકૃતિનો અર્થ જોણુ દોરણી પ્રત્યયનો

સાદરપ અર્થ પ્રધાનપણે સમગ્રપણે અને તેની સાથે પછી વાપરવી જોઈએ આ પછીમા સપ્તમીનો અતર્થવે ચતો હોવાથી ત્રણ તત્ત્વેય સૂત્રમાં ત્રણ શબ્દથી જણાવવામાં આવેથી સપ્તમી ગ્રાપકરણે છે, અર્થાત્ જેમ દ્વ સાથે પછી વાપરવામાં આવે છે તેમ બાકા નિમિત્તના અનુસધાનમાં સપ્તમી વાપરવામાં આવે છે

यदि तु व्यतिरेकेण विषयेऽस्मिन्विमक्तय ।

प्रवर्तैस्तृतीयैव व्यवचारं प्रदर्शयन् ॥૫૪૯॥

આ (દ્વના અર્થની) બાબતમાં બીજી વિભક્તિઓ (કોઈક બાકા ત્રણ ધીને કારણે), પોતાના વિષયોથી જુદી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતી હોય તો તૃતીયા વિભક્તિ પણ તેના વિષય અંગે બીજી વિભક્તિઓથી ભિન્નતા દર્શાવશે (૫૪૯)

व्यभिचारे तथा सिद्धे सप्तमीप्रहणाद् विना ।

सप्तम्येवोच्यते सर्वो न सन्त्यन्या विमक्तय ॥૫૫૦॥

આ પ્રમાણે (તૃતીયાની અનુવૃત્તિ)ને કારણે સપ્તમીનું શ્રદ્ધા કર્યા વિના (જ વિભક્તિઓનું તેમના વિષયોથી) અપસરણ સિદ્ધ થાય છે, (૫૪૯) સપ્તમીનું શ્રદ્ધા થાય છે અને બીજી વિભક્તિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી (૫૫૦)

તેજ દ્રવ્ય ૦ ૧ માંની તૃતીયા વિભક્તિની અનુવૃત્તિને કારણે, સપ્તમીના શ્રદ્ધા વિના જ, બધી વિભક્તિઓ પોતાના વિષયોથી દૂર જાય છે પરંતુ ત્રણ તત્ત્વેય સૂત્રમાં સપ્તમીનું શ્રદ્ધા થયું છે, બીજી વિભક્તિઓનું શ્રદ્ધા થયું નથી.

अत्यन्तमत्र विषये सप्तम्या स्थापनार्यया ।

बाधिता विनिवर्तेत चक्षी मा गृह्यते पुन ॥૫૫૧॥

(દ્વના અર્થની) બાબતમાં (પ્રાપ્ત ન થનારી પરંતુ પછીના સૂત્રમાં નિર્દેશ પામેલી, તેથી) સ્થાપનના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતી સપ્તમી વડે પૂરેપૂરી બાધિત થયેલી પછીને તે ફરીવાર પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે ઉલ્લેખવામાં આવી છે (૫૫૧)

ત્રણ તત્ત્વેય : સૂત્રમાં જે ત્રણ દ્વારા સૂચવાતી સપ્તમી છે તેના અર્થમાં પછીનો અર્થ આવી જતો હોવાથી પછીનું વિધાન કરવું જોઈએ નહિ, એવી જ અને દૂર કરનારી આ કારણ છે સપ્તમીના અર્થમાં દ્વ નો પ્રયોગ ચતો નથી પરંતુ સૂત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે તેથી ગ્રાપક અને છે દ્વે જો સપ્તમીમાં પછીનો અતર્થવે ચતો હોય તો જ્યાં સપ્તમી ન હોય ત્યાં પછી : જુ પ્રાપ્ત થશે નહિ પરંતુ દ્વ સાથે તો પછીનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, તેથી તેનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ પછીના ઉલ્લેખ જો થાય તો અધિકરણના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતી સપ્તમી જેના ઉલ્લેખ થયો જ છે તે રીતનો અર્થ પણ દર્શાવશે

પરંતુ ત્વ તસ્યેવ । (૫.૧.૧૧૬) સૂત્રમાં પછી તેમજ સપ્તમી એવ યન્નેના ઉદ્દેશ્ય થયો હોવાથી, સપ્તમીને ઘાપક તરીકે સમજવામાં આવશે. કારણ કે, શેષ અર્થવાળી પદ્ધી અધિકરણ અર્થવાળી સપ્તમીને બદલે વાપરી શકાશે નહિ. વર્ણ્યન્તને પણ વતિ લાગતો હોવાથી પદ્ધીની નિવૃત્તિ કરી શકાશે નહિ. હવે જો એમ પૂછવામાં આવે કે સપ્તમી બહી ઘાપક છે અને તેથી તેને શેષના અર્થમાં વાપરી શકાશે, તો અધિકરણ-વાચક સપ્તમ્યન્ત શબ્દને વતિ લાગશે નહિ, જેમકે મધુરામાં કવ વાટણિપુત્રે પ્રાસાદાઃ । જો શેષ અર્થ દર્શાવતી પદ્ધીને વતિ લગાડવામાં આવે તો ઉપમેયશબ્દ સપ્તમ્યન્ત બની શકશે નહિ, તેથી વાટણિપુત્ર્ય પ્રાસાદાઃ । એમ કહેવું પડશે.

બીજા એક પક્ષ પ્રમાણે પદ્ધી પણ આધારાધેય લાવ દર્શાવી શકશે, અને તેથી સપ્તમ્યન્ત ઉપમેય સાથે પદ્યન્ત શબ્દને વતિ પ્રત્યય લાગશે. આ મૂત્ર પ્રમાણે શેષના અર્થમાં પણ સપ્તમી વિલક્ષિત હવ સાથે પ્રાપ્ત થતું.

पूर्वाभ्यामेव योगाभ्यां विग्रहान्तरकल्पनात् ।

अर्हार्थेऽपि वतिः सिद्धः स त्वेकेन निदर्श्यते ॥૫૫૨॥

જુદા વિગ્રહવાક્યની કલ્પના કરવામાં આવતાં અગાઉનાં એ સૂત્રો વડે, તેને માટે યોગ્ય એવા અર્થમાં, વતિ પ્રત્યયનું વિધાન સિદ્ધ બને છે. આ (યોગ્ય અર્થમાં વતિને અર્થે) એકજ સૂત્રને ઉદાહરણ રૂપે સમજવામાં આવ્યું છે. (૫૫૨)

તર્હમ્ । (૫-૧-૧૧૭ તેને માટે યોગ્ય ક્રિયા એવા અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત પ્રાતિપદિકને વતિ પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રનું લાખ્યગારે આપેલું ઉદાહરણ રાજવદ્ વૃત્તમ્ । અર્થાત્ રાજાને મર્હતિ વૃત્તમ્ । છે, અર્હો તેનું સુલ્ચન । સૂત્રમાંથી ક્રિયાશબ્દની અનુવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેથી દ્વિતીયાસમર્થ ભૂં ધાતુના કર્તાને વદ પ્રત્યય લાગશે. હવે રાજવદ્ વૃત્તમ્ । પ્રયોગને રાજા સુલ્ચન વર્તે વૃત્તમ્ । એવા ફેરફારવાળા વિગ્રહવાક્ય તરીકે સમજવામાં આવે તો પણ આવો જ અર્થ સમજવામાં આવશે. તેથી તર્હમ્ અર્થમાં વતિની પ્રાપ્તિ તેનું સુલ્ચન । સૂત્રથી થશે. આ મૂત્ર આ અર્થે ઉદાહરણરૂપે છે.

तेन तुल्यमिति प्राप्ते क्रियोपाधिः प्रसिध्यति ।

राजवद् वर्तते राजेत्यत्र भेदे विवक्षिते ॥૫૫૩॥

ક્રિયા રૂપી વિશેષલુપાણે વતિ પ્રત્યય તેન સુલ્ચન સૂત્ર વડે પ્રાપ્ત થાય છે, રાજવદ્ વર્તે રાજા । (રાજાની જેમ રાજ્ય વર્તન કરે છે) પ્રયોગમાં (પણ બન્નેના વર્તનમાં) સિન્તપણું વિવક્ષિત હોય તો વતિ પ્રાપ્ત થશે (૫૫૩)

राजत्वेन प्रसिद्धा ये प्रथुप्रमृतयो नृपा ।

सुधिष्ठिरान्तास्तेऽभ्येकानुपमान महीक्षिताम् ॥૫૫૪॥

પૃથુ નમેરેધી શરૂ કરીને સુધિષ્ઠિર સુધીના જે રાજાઓ રાજ્ય શુભ વડે નહીતા છે તે બીજા રાજાઓ માટે ઉપમાનરૂપ બને છે. (૫૫૪)

સિદ્ધચસિદ્ધિજ્ઞો ભેદ ઉપમાનોપમેયયોઃ ।

સર્વત્રેવ યતોડસિદ્ધં પ્રસિદ્ધેનોપમીયતે ॥૫૫૫॥

શુદ્ધોની પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતાને કારણે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે ભેદ સમજવામાં આવે છે, કારણ કે, સર્વ અપૂર્ણને પરિપૂર્ણ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. (૫૫૫)

રાજવદ્ રૂપમસ્યેતિ રાજમ્યેવ વિવક્ષિતે ।

અક્રિયાર્થેન યોગેન દ્વિતીયેન ભવિષ્યતિ ॥૫૫૬॥

અત્યારના રાજાને માટે, (તેના રૂપ અંગે) વિવક્ષા હોય ત્યારે રાજવદ્ રૂપ' અર્થ (પ્રાચીન ભરત વગેરે) રાજાઓના જેવું આતું રૂપ છે એવો પ્રયોગ થશે. ક્રિયાના અર્થનું વિધાન નહિ કરનારા બીજા (તત્ત્વ તત્ત્વેવ) સૂત્ર વડે વર્તિ પ્રાપ્ત થશે. (૫૫૬)

ઉપમાનાવિવક્ષાયાં નિયમાર્ચાઽવમુચ્યતે ।

ધર્મોડર્હતિ ક્રિયાકર્તા તદર્થં વચનં પુનઃ ॥૫૫૭॥

ઉપમાનની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે અર્હતિ (લાયક બનવું) ક્રિયાના કર્તારૂપ જે ધર્મ છે તે અન્યની નિવૃત્તિ રૂપી નિશ્ચય માટે કહેવામાં આવ્યો છે. અને તેને માટે તદર્હમ્ । સૂત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. (૫૫૭)

કૃતદ્રવ્યવિત્યેતન્ પ્રસિદ્ધેન્નેવ દર્શયતે ।

રાજત્વેન પ્રસિદ્ધે ચ રાજિ રાજયદિત્યપિ ॥૫૫૮॥

કૃતદ્રવ્યવત્ । (અનુભવી હાથવાળાનો જેમ) એવો પ્રયોગ (અર્જુન જેવી) પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વપરાય છે. એ પ્રમાણે રાજત્વ (રૂપી ઉત્તમ શુદ્ધ) વડે ભણીતા રાજા માટે રાજવત્ એવું વચન વાપરવામાં આવે છે (૫૫૮).

કૃતદ્રવ્યઃ એટલે ચોક્કસ કાર્ય કરવા માટે અનુભવી હાથવાળા આવેલા હાથ અર્જુનનો હતો. તેથી તેને માટે ચિત્તેદ કૃતદ્રવ્યવત્ એવો પ્રયોગ વપરાયો છે. અહીં બીજા અનુભવી હાથવાળા સાથે અર્જુનની સરખામણીની વિવક્ષા નથી અહીં એનો હાથ પોતાનું કાર્ય કરવા માટે પૂરતો સજ્જિમાન હતો એવો અર્થ દર્શાવાયો છે. પાન્ડોરિંદુર સર્વાંશિ પ્રેતકાર્યાંશિ કારણ । રાજવદ્ રાજસિદ્ધિ... પ્રયોગમાં પાંડુ માટેના આદ્ય વગેરે મરણોત્તર કાર્યો અંગે તેની બીજા કોઈ સાથે સરખામણી નથી.

અરાત્રિ યેષાં ધર્માણાં દૃષ્ટોડત્યન્તમસંભવઃ ।

તે રાત્રિનિ નિવસ્યન્તે ત્યગ્યન્તે ધ્યમિચારિણઃ ॥૫૫૯॥

જે રાત્રિ નથી તેનામાં જે ગુણો અત્યંત અસંભવિત છે, તેમને રાત્રિનામાં જ નિશ્ચિત રૂપે સમજવામાં આવે છે (જાને) રાત્રિમાં જેમનો અભાવ હોય છે તેમનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. (૫૫૯)

અર્હતેષ્વ ક્રિયા કર્ત્રી યા તત્ત્વાં વતિરિદ્યતે ।

રાજાનર્હતિ ચ્છત્રમિતિ ન ત્વેવમાદિપુ ॥૫૬૦॥

અર્હતિના કર્તારૂપ જે ક્રિયા, તેના અર્થમાં વતિ (પ્રત્યયને યોગ્ય માનવામાં આવે છે. જ્યાં કર્તા, ક્રિયાથી જુદો હોય, જેમ કે, રાજાનં અર્હતિ ચ્છત્રમ્ । (છત્ર રાજાને યોગ્ય છે.) વગેરે પ્રયોગોમાં નહીં. (૫૬૦)

પ્રમુક્તાનાં હિ શબ્દાનાં શાસ્ત્રેણાનુગમઃ સત્તામ્ ।

છત્રાદયેં હુ વચ્ચને પ્રત્યાખ્યાનં ન સંભવેત્ ॥૫૬૧॥

પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થનારા શબ્દોને જ શાસ્ત્ર(નિયમો) અનુસરે છે. રાજવચ્છત્રમ્ વગેરેના અર્થમાં વતિનું વિધાન મશ્નું હોય તો તદર્હમ્ । સૂત્ર વડે) તેનું ખંડન સંભવશે નહિ (૫૬૧)

તદર્હમિતિ નારઘ્યં સૂત્રં ઠ્યાકરણાન્તરે ।

સંભવરુપમાત્રાપિ મેવય પરિકલ્પનાત્ ॥૫૬૨॥

બીજાં વ્યાકરણોમાં તદર્હમ્ । સૂત્ર (જેવું સૂત્ર) મળતું નથી, કારણ કે, ઉપ-માનથી (ઉપમેયને) હેઠ હોવાને કારણે બીપમ્યની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. (૫૬૨)

પોતાની પહેલાંના વ્યાકરણ પ્રમાણ મળતા વિચારને ભાષ્યકર પોતાના શબ્દોમાં ૨૦૮ કરે છે એમ માનીએ તો આ તદર્હમ્ । સૂત્ર જેવું સૂત્ર, બીજાં વ્યાકરણો, જેવાં કે આપિચ્છત્રમ્ વ્યાકરણ, અચ્છત્રમ્ વ્યાકરણ, વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતું નથી, એનું કારણ એ છે કે રાજવચ્છત્રમ્ જ્યાં । માં પણ બોદની કલ્પના કરીને ઔપચર્ય સમજવામાં આવે તો તેનું શુદ્ધં । સૂત્રથી વતિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે. પરિણામે તદર્હમ્ । સૂત્રની પાણિનીય વ્યાકરણમાં પણ જરૂર નથી.

પદસ્ય કાર્યનિર્ણાત્ સિદ્ધસ્ય વિપયાન્તરે ।

સદર્મત્યવિચક્ષાયાં બુદ્ધ્યા મેદઃ પ્રકલ્પયતે ॥૫૬૩॥

કોઈ એક વિષયમાં સિદ્ધ થનેલી (ક્રિયાવાળા) પદાર્થના બીજા વિષયમાં

થનારા કાર્યનું જ્ઞાન થતાં, તેવા (તે કાર્યને કરનારી શક્તિ રૂપી) ધર્મની વિવક્ષા હોય તો ખુદ્ધિ વડે બેઠની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૫૬૩)

વિન્નેદ કૃતહસ્તવત્ । (અનુભવી હાથવાળાની જેમ યજ્ઞના મસ્તકને છેદી નાખ્યું)
પ્રયોગમાં થતિ નો ઉપયોગ તેવ મુલ્યં ૦ ચી થઈ ચક્રો. જે અનુભવથી તમે આ સંભ્રામમાં યજ્ઞઓનાં મસ્તક કાપ્યાં નેવા અનુભવથી ખીલ સંભ્રામમાં પણ કાપશે. અહીં બે પ્રસંગોમાં એક જ કાર્ય હોવા છતાં, જે જુદી વ્યક્તિઓની કલ્પના કરવાથી અગાઉની ક્રિયા કરનારી વ્યક્તિ ઉપમાન અને ખીજી ક્રિયા કરનારી વ્યક્તિને ઉપમેવ સમજવામાં આવશે. આવો કાલ્પનિક ભેદ સમજવામાં આવતાં ઉપમાનોપમેવભાવ થતાં તેવ મુલ્યં ૦ । સૂત્રથી થતિ પ્રત્યય લાગશે.

સૂત્રારમ્ભાન્ન ચૈતસ્માદિવશન્દસ્ય વિષયતે ।

પ્રયોગઃ સોઽપિ ચૈતસ્ય વિષયે વિષયતે વતેઃ ॥૫૬૪॥

(તવર્હમ્ ।) સૂત્ર ૨૪ થયું હોવાથી તેના વિષયમાં થતિનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ તે સૂત્રને કારણે (લેહના આભાસને લીધે) હવ શબ્દનો પ્રયોગ થશે નહિ. ૫૬૪)

દસ્યુદેન્દ્ર દ્વેત્યેતદૈન્દ્રમન્ત્રે પ્રયુજ્યતે ।

અન્યત્ર દૃષ્ટકર્મેન્દ્રો યથેત્યસ્મિન્ વિવક્ષિતે ॥૫૬૫॥

‘બીજ પ્રસંગે જેનું કાર્ય નજીતું છે તેવા ઈન્દ્રની જેમ’ એવા અર્થની વિવક્ષા હોવાથી દસ્યુદા ઇન્દ્ર દ્વ । (શત્રુઓને હણનાર ઈન્દ્રની જેમ) એવાં વચનો ઈન્દ્ર અંગેના મન્ત્રમાં વાપરવામાં આવ્યાં છે. (૫૬૫)

પૂર્વામણ્યામાશ્રિય યાવરયા વ્યવવિદ્યતે ।

સદશસ્ત્વ તથૈવેતિ તત્રૈવમભિધીયતે ॥૫૬૬॥

અગાઉની અવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને પછીની અવસ્થા વિશે જ્યારે જજ્ઞા-વવામાં આવે છે ત્યારે સદશ ત્વ તથ દ્વ । (તું તારા જેવોજ છે) એમ કહેવામાં આવે છે. (૫૬૬)

પ્રસિદ્ધમેવ યજ્ઞન્યદુષ્માન ન વિચતે ।

હપમેયસ્ય તત્રાત્મા સ્વસુદૃશા પ્રવિભજ્યતે ॥૫૬૭॥

જ્યાં વાસ્તવિક ભેદવાળું ઉપમાન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં ઉપમેયના સ્વરૂપને, પોતાની કલ્પના વડે, ઉપમેય અને ઉપમાન એમ ત્રિલક્ષ રીતે સમજવામાં આવે છે. (૫૬૭)

યોઽપિ સ્વાભાવિકો ભેદઃ સોઽપિ બુદ્ધિનિવન્નનઃ ।

તેનારિમ્ન્ વિષયે મિન્નમમિન્નં વા ન વિચિતે ॥૫૬૮॥

જે સ્વાભાવિક ભેદ છે તે પણ બુદ્ધિને આધારે છે, તેથી (અબોધ્યવહારના) વિષયમાં ભેદ કે એકત્વ (એવો તક્ષવત હોતો નથી. (૫૬૮)

અક્ષદી કુળ્હલી ચેતિ દર્શયન્ ભેદહેતુભિઃ ।

ચૈત્રમીદશ ઇત્યાહ બુદ્ધયવસ્થાપરિપ્રદાન્ ॥૫૬૯॥

મનની અવસ્થા પ્રમાણે સમજતાં, જુદું જુદું (સ્વરૂપ જણાવતાં કારણોને લીધે, ચૈત્રને કુડાંસળો કે કુંડળાળો એમ જુદો દર્શાવી, તે આવો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. (૫૬૯)

ઇતૈઃ શબ્દૈર્યથાભૂતઃ પ્રત્યયાત્મોપજાયતે ।

તપ્રત્યયાનુકારેણ વિષયોઽપ્યુપપચતે ॥૫૭૦॥

આવા (કુંડલી વગેરે) શબ્દો વડે ચોક્કસ (અર્થ)નું જે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેના સ્વરૂપના સાદૃશ્યથી (ખાફા) પદાર્થને પણ સમજવામાં આવે છે. (૫૭૦)

બુદ્ધયવસ્થાવિભાગેન ભેદકાર્યં પ્રતીયતે ।

જન્યન્ત ઇથ શબ્દાનામર્થાઃ સર્વે વિવિધયા ॥૫૭૧॥

બુદ્ધિની જુદી જુદી અવસ્થાઓને લીધે, સાસ્ત્રનાં કાર્યોને જુદાં જુદાં સમજવામાં આવે છે અબોધના અર્થો (વક્તાનો) (વવક્ષાને કારણે જાણે કે ઉત્પન્ન થાય છે. (૫૭૧)

તથાવિશેઽપિ ઘણેઽર્થે મિશ્રાન્તે યત્ર બુદ્ધયઃ ।

ન તત્ર કઞ્ચિન્ સાદૃશ્યં સદપિ પ્રતિપચતે ॥૫૭૨॥

ખાફા પદાર્થ તેવો (ખીજ પદાર્થો સાથે સાદૃશ્યવાળો) હોવા છતાં, તેને વિશેના જ્ઞાનો જે જુદાં જુદાં હોય તો તેમાં હાજર રહેલા સાદૃશ્યને પણ સ્વીકારવામાં આવતું નથી. (૫૭૨)

અત્યન્તં વિષયે મિન્ને યાવત્ પ્રજ્યા ન મિત્તતે ।

ત તાવન્ પ્રત્યમિજ્ઞાનં કસ્યપિન્ વિનિવર્તતે ॥૫૭૩॥

જ્યારે પદાર્થ (ખીજ કરતાં) અત્યંત જુદો હોય ત્યારે જ્યાં સુધી તેની (જ્ઞાનતાનું) જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી કોઈ ખીજ સાથે (તેના સાદૃશ્યની) સમજણ નિવૃત્ત થતી નથી. (૫૭૩)

અયમેવ ॥ સૂત્રેણ મેદો મેદેન દર્શિત ।

પ્રસિદ્ધમપિ દુર્જાનમવુષ પ્રતિપદ્યતે ॥૫૭૪॥

(શુદ્ધિની ત્રિન્ન અવસ્થાદ્વય વિવેકાને કારણે પ્રાપ્ત થતો) આ ભેદ(વ્યવહાર તદર્થમ્) । સૂત્ર વડે શુદ્ધ દર્શાવવામા આવ્યો છે તેન તુલ્ય ૦ । સૂત્રથી નક્કીતો હોવા છતાં, મુશ્કેલીથી અમળમ તેના તે (ભેદ)ને અજ્ઞાની (તદર્થમ્) । સૂત્ર વડે સમજે છે (૫૭૪)

વૈયાકરણવદ્ મૂતે ન વૈયાકરણ સદા ।

વૈયાકરણવદ્ મૂત્વેત્યત્ સોઽપ્યભિધીયતે ॥૫૭૫॥

વૈયાકરણ હમેશા વૈયાકરણની જેમ (અબ્દો) બોલતો નથી, તેથી, તેને પણ “વૈયાકરણની જેમ (અબ્દો) બોલ” એમ કહેવામા આવે છે (૫૭૫)

કેષિત્પુમાસો ભાપન્તે ક્ષીવત્ પુવચ્ચ યોપિત ।

વ્યભિચારે સ્વધર્મોઽપિ પુનસ્તેનોપદિશ્યતે ॥૫૭૬॥

કેટલાક પુરુષો સ્ત્રીઓની જેમ અબ્દો બોલે છે, અને સ્ત્રીઓ પુરુષોની જેમ બોલે ॥ (આ પ્રમાણે) યોગ્ય ઉચ્ચારણધર્મથી વિરુદ્ધ આચરણ થતા, તે યોગ્ય ધર્મને જ ફરીવાર અમળવામા આવે છે (૫૭૬)

સદશસ્ય તદૈવેતિ ઓકે ચદમિધીયતે ।

અપમાનાન્તર તત્ર પ્રસક્ત ધિનિવર્તતે ॥૫૭૭॥

‘તમે તમારા જેવા જ ઠો એમ જ્યારે અવહારમા કહેવામા આવે છે, ત્યારે ત્યા પ્રસ્તુત બીજા ઉપમાનની નિવૃત્તિ થાય છે (૫૭૭)

યુક્તનોપયિઠં રાજ્ઞ ઇત્યર્થસ્ય નિવર્તને ।

અપમાનાવિચ્છાયા તદર્થમિતિ પઠયતે ॥૫૭૮॥

‘રાજાનું આ (આચરણ) યોગ્ય અને ઉપયોગી છે’, એવા અર્થને જણાવવા માટે, જ્યારે ઉપમાનની વિવેકા ન હોય ત્યારે, તદર્થમ્ । (૫-૧-૧૧૭) સૂત્ર રજૂ કરવામા આવે ॥ (૫૭૮)

પ્રસક્તાનુપ્રસક્તસુ વર્તિશેષોઽભિધીયતે ।

અપમાનાભિસંબંધાદસ્મિન્ વર્તિરુદ્ધિત ॥૫૭૯॥

ઉપમાન સાથેના (યોગ્ય) સંબંધને કારણે આ વિભાગમા વર્તિ પ્રત્યય અંગે વિચાર કરવામા આવ્યો. (વર્તિ પ્રત્યયના વિધાનરૂપી) પ્રસ્તુત (અર્થો) પછી ક્રમમા પ્રાપ્ત થતા વર્તિ પ્રત્યયના વિધાન અંગેની આકાંક્ષા ચર્ચાને હવે જણાવવામા આવશે (૫૭૯)

અગાઉનાં ત્રણ સૂત્રો ૫.૧.૧૧૫, ૧૧૬ અને ૧૧૭માં વતિ, પ્રત્યયના વિધાનના ક્રમમાં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચા પછી ૧૧૮માં સૂત્રમાં વતિના વિધાનની ચર્ચાને હવે રજૂ કરવામાં આવે છે.

પાણિનિસૂત્ર ઉપસર્ગાન્વદસિ ધાત્વર્થે । (૫.૧.૧૧૮) બળ્યુવે છે કે ઉપસર્ગના અર્થ સાથે સંબંધવાળી ક્રિયાના સાધન એવા અર્થમાં, વેદમાં, ઉપસર્ગને વતિ પ્રત્યય લાગે છે. આ સૂત્રને સમજાવતાં ભાષ્યકારે નીચેના મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે.

૧. સૂત્રમાં અર્થે શબ્દ એટલા માટે મૂક્યો છે કે ધાતુ એ શબ્દ છે અને બચાકરણ્યકાર્થ શબ્દના સંદર્ભમાં નહિ પણ અર્થના સંદર્ભમાં થાય છે.

૨. સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા ધાતુ શબ્દનો અર્થ ક્રિયા સમજાવેા જોઈએ અને ધાતુજ્ઞઃ અર્થઃ ધાત્વર્થઃ એવો વિગ્રહ સમજાવે તેા ઉત્તરપદ કૃતઃના લોપ માટે અર્થ પદ મૂક્યું છે એ પણ પ્રયોજન ગણાય.

૩. ધાતુનો અર્થ ક્રિયા હોઈ અને ક્રિયાને સાધન સાથે સંબંધ થતાં સાધનના અર્થમાં ઉપસર્ગ પછી વતિ મૂકવામાં આવે છે. આમ થતાં વતિ પ્રત્યયાન્તને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

૪. સ્ત્રી અને પુંલ્લ શબ્દોને વતિ લાગે છે એવું જુહુ' (વાર્ત્તિકરપ) વિધાન કરવાની જરૂર છે. પણ તેનું તુલ્યં અને તત્ત્વેવ । સૂત્રોથી વતિ કેમ પ્રાપ્ત નહિ થાય ? આત્મ' કારણ એ છે કે સ્ત્રી અને પુંલ્લ ને જન્મ અને સ્તન્મ નું ભવન અર્થમાં વિધાન ૫-૨-૧ ની પહેલાંનાં સૂત્રોથી પ્રાપ્ત થતા બધા અર્થોમાં થયું છે. તે વિશેષ વિધાનો વતિના સામાન્ય વિધાનનો બાધ કરશે. આ બરાબર નથી; કારણ કે, સ્ત્રિણઃ પુલ્લૃ ૦ । (૧.૩.૩૪) સૂત્રમાં જે અર્થમાં તે સૂચવ્યા છે તેથી સૂચવાય છે કે વતિના અર્થમાં જન્મ અને સ્તન્મ લાગતા નથી. પણ સ્ત્રીજત્ પ્રયોગ સિદ્ધ નહિ થાય તેવું શું ? એનો જવાબ એ છે કે પુલ્લ એવા નિર્દેશ ઉપરથી સ્ત્રીપુલ્લસામ્વાદૃ ૦ । સત્ર વતિ ના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી એવી યોગાપેક્ષા સાપક થશે.

પ્રધાનકરણનાડમાથે ગુણશબ્દસ્ય વર્ણનશ્ચ ।

ઉપસર્ગાન્વ પતૌ સિદ્ધા ધાતૌ ધાત્વર્થકરણના ॥૫૮૦॥

મુખ્ય અર્થની કલ્પના કરી શકાતી ન હોય તેા જોલુ અર્થની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ઉપસર્ગ પછી વતિ (ના વિધાન) અંગે ધાતુ શબ્દમાં ધાતુના અર્થની કલ્પના મિલ્લ થશે. (૫૮૦)

સ્વં રૂપમિતિ ચૈતસ્મિન્નર્થત્યાપિ પરિપ્રહઃ ।

રૂપવચ્ચાપિતસ્તસ્માદાસન્નોડર્થો પ્રહીજ્યતે ॥૫૮૧॥

સ્વં રૂપં । ૧.૧.૧૮, સંજ્ઞાશબ્દ સિવાય, શબ્દ પછી બચાકરણ્યકાર્થમાં, શબ્દના પોતાના રૂપનું મહત્ત્વ થાય છે, સૂત્ર (નયમ પ્રમાણે) સ્વ રૂપ' થી અર્થાત્ પલ્લ મહત્ત્વ થાય છે. (સ્વં રૂપં ભનિ) રૂપ' શબ્દ તેની પાસેનો ધર્મ 'વાચ્ય અર્થ' દર્શાવે છે, તેમ આ ઉપસર્ગાન્વ ૦ । સૂત્ર)માં (ધાતુ શબ્દથી તેનો) પાસેનો (ધર્મ) ધાત્વર્થ પણ લઈ શકાશે. (૫૮૧)

ધાત્વર્થેનોપજનિત સાધનત્વેન સાધનમ્ ।

ધાતુના કૃતમિત્યેવમસ્મિન્સૂત્રે પ્રતીયતે ॥૫૮૨॥

ધાતુના અર્થ (ક્રિયા) વડે સાધનત્વ રૂપે ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલું સાધન, ધાતુ (શબ્દ) વડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે, એમ આ સૂત્રમાં સમજાય છે. (૫૮૨)

યઃ શ્વદ્વચ્ચરિતાર્થત્વાદત્યન્તં ન પ્રયુજ્યતે ।

વિપયેઽદર્શનાત્ સત્ર લોપત્તસ્યામિધીયતે ॥૫૮૩॥

જેનો અર્થ બહુવામાં આવ્યો છે તેવા જે શબ્દનો બિલકુલ પ્રયોગ થતો નથી, તેના લોપને જાહેર કરવામાં આવે છે, કારણ કે, તેના (પ્રયોગ)વિષયમાં તે પ્રાપ્ત થતો નથી. (૫૮૩)

ભાષ્યમાં જણાવે છે કે ધાત્વર્થઃ પદને ધાતુરૂપઃ વર્ગઃ એમ સમજવામાં આવ્યું છે. બહી' હત પદનો ભાષ્ય મયુક્તસંકાદયઃ । (૨.૧.૭૨) સૂત્ર પ્રમાણે સમજવામાં આવ્યો છે. ધાતુ શબ્દથી ધાતુનો અર્થ ક્રિયા લેવામાં આવે છે. ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થનાર સાધનને પણ ધાત્વર્થ કહી શકાય. આમ સ્વર્ણાત્ । સૂત્રનો અર્થ, "વેદમાં, સાધનનો અર્થ દર્શાવતા ઉપસર્ગને જોઈ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે" થશે. અથવા ધાતુઃ ક્રિયા વર્ગઃ પ્રયોજનં યસ્ય સાધનત્વઃ । એવો વિમર્શ કરતાં, "ક્રિયાની સિદ્ધિ અર્થાત્ સાધન જેવું પ્રયોજન છે તે ધાત્વર્થ" એવો અર્થ થશે.

ક્રિયાયાં સાધને દ્રવ્યે પ્રાદ્યો ચે વ્યવસિયતાઃ ।

તૈભ્યઃ સત્ત્વામિધાયિભ્યો ઘટિઃ સ્વાથે' વિધીયતે ॥૫૮૪॥

પ્ર વગેરે જે ઉપસર્ગો ક્રિયા, સાધન, અને દ્રવ્યના અર્થમાં વિવક્ષિત હોય છે, દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા તેમને માટે, તેમના પોતાના તે તે અર્થોમાં ઘટિ પ્રત્યયનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. (૫૮૪)

સાધનરૂપ ઘટિનો આશય દ્રવ્ય છે, તેથી બહી' દ્રવ્યને સાધન સમજવામાં આવે છે. આવા સાધનરૂપ દ્રવ્યના વાચક ઉપસર્ગોને સાધન, દ્રવ્ય અને ક્રિયાના અર્થોમાં જોઈ પ્રત્યય લાગે છે, તેથી વત્-ત્ત રૂપ અવ્યય બનશે નહિ અને તેને સિંગ અને વચનના પ્રત્યયો લાગશે.

પ્રત્યયેન વિના પ્રાદિસત્રાર્થે ન પ્રયુજ્યતે ।

મેઘેન તુ સમાખ્યાને વિભાગઃ પરિકલ્પિતઃ ॥૫૮૫॥

-ઘટિ પ્રત્યય વિના પ્ર વગેરે ઉપસર્ગોને (ક્રિયા વગેરે) અર્થોમાં વાપરવામાં આવતા તથા (ઘટિ પ્રત્યયવાળા શબ્દરૂપને પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય પ્રમાણે) શુદ્ધ પાઠોને જણાવવામાં આવતાં (તેમનામાં અર્થ)ના વિભાજની કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૮૫)

અનક્રોઢતસત્ત્વં ॥ યદિ ગૃહ્યેત સાધનમ્ ।

વિમલકિર્નિયોગઃ સ્યાદ્ યથૈવ તસિદ્ધિર્દિપુ ॥૫૮૬॥

જે સાધન(રૂપ શક્તિ)ને દ્રવ્યના સંબંધ વિનાનો સ્વીકારવામાં આવે તો જેમ તસિદ્ધ (પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો)માં થાય છે તેમ, વિલક્ષિતઓ સાથે તેનો સંબંધ થશે. (૫૮૬)

સાધનને રૂપરૂપ આધાર વિનાનું સમજવામાં આવે તો એક શક્તિનો ખીણ શક્તિ સાથે સંબંધ ન થતાં બધી વિલક્ષિતઓ પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને માત્ર એકવચન જ પ્રાપ્ત થશે. બધી વિલક્ષિતઓ પ્રાપ્ત ન થાય તો અન્ય સંતાં થતાં સિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ આમ થતું નથી. સૂત્રમાં ઘાતવર્ણે શબ્દમાં ભરતો પ્રયોગ થયેા હોવાથી ક્રિયા અને સાધન જેને ગૌણતાને છે એવા રૂપરૂપ સુખ્યામાંના વાચક ઉપસર્ગો બનશે. તેથી વત્સન્ત શબ્દ દ્રવ્યનો બોધ કરાવશે અને તેથી બધી વિલક્ષિતઓ સાથે સંબંધ થતાં અને સિંગ-તથા સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થતાં અન્ય સંતાનો બાધ થશે.

પાઠાદ્ યૈરવિમલકિત્વં કલ્પતેઽનુગમ્યતે ।

તેષામુદ્ધત ઇત્યત્ર વલ્લભ્યા સવિમલકિતા ॥૫૮૭॥

(સ્વરાશિ ગણમાં) વતિના પાઠથી વત્સન્ત પ્રયોગોનું વિલક્ષિતરહિતત્વ જેઓ જણાવે ॥ તેમના (મતમાં) ઉદ્ધતામાં વિલક્ષિતની પ્રાપ્તિનું વિધાન કરવું પડશે. (૫૮૭)

વલ્લભૈ નામગાદૈતે પુંવદિત્યસ્ય વર્ચનાત્ ।

નમ્નન્નામવાદસ્ય વાચક સમ્પિપાતનમ્ ॥૫૮૮॥

(સ્ત્રિયાઃ પુંવદ્ ૦ । ૧.૨.૩૪ સૂત્રમાં) પુંવદ્ શબ્દ હોવાથી નમ્ અને સ્ત્રિય પ્રત્યયો વતિ ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. આ (સૂત્રમાંનો) પુંવત્ એવો) નિપાતન-શબ્દ અપવાદનો બાધક બનશે. (૫૮૮)

સ્ત્રીપુંવાભ્યાં નમ્સ્વનો મયગાદ્ । સૂત્ર (૪૧.૮૭) જણાવે ॥ કે ૫.૨.૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં જે અર્થો દર્શાવ્યા છે તેમાંથી કોઈપણ એક અર્થમાં સ્ત્રી શબ્દને નમ્ પ્રત્યય અને પુંવ શબ્દને સ્ત્રિય પ્રત્યય લાગે છે. વતિ નું વિધાન આ અર્થમાં આવી આવે છે. તેથી વતિ સાગરી નહિ પરંતુ નમ્ અને સ્ત્રિય લાગશે પરિણામે સ્ત્રીવત્ અને પુંવત્ પ્રયોગો થશે નહિ, તેથી સવર્ગાંતર । સૂત્ર ઉપરના ઘાતવર્ણમાં જણાવ્યું છે કે વતિ પ્રત્યય ઉમેરવા છુદ્ વચન કરવું નેહ્યે. બાબકાર જણાવે છે કે આણું વચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, સ્ત્રિયાઃ ઉપર । સૂત્રમાં પુંવત્ એવો નિપાતન શબ્દ વાપર્યો હોવાથી વતિ પ્રત્યય નમ્ અને સ્ત્રિય નો બાધ રહે,

एतमुक्त्यामतो नून वत्यर्थे नञ्सन्नाविति ।

तयो प्रवृत्तावुत्सर्गो बाधनान्नोपपद्यते ॥५८९॥

આ પ્રમાણે વાન્તવર્મા નજ્ અને સ્તજ્ (પ્રત્યયેઃ) વતિના અર્થને (અસર કર્યા વિના) પ્રવૃત્ત અને છે. જો તેમની પ્રવૃત્તિ થતી હોત તો વતિનું વિધાન કરતા ઉત્સર્ગ (૩૫ સૂત્ર)નો બાધ થતાં તે કાર્યશીલ બનશે નહિ (૫૮૯)

नञ्सन्नाच्चौ विहितौ येन स योगो नावगाहते ।

वतिप्रकरणं तद्धि सिद्धमेव समर्प्यते ॥५९०॥

જેના પડે નજ્ અને સ્તજ્ નું વિધાન થયું છે તે સૂત્ર, વતિ (પ્રત્યયનું) વિધાન કરનાર ત્રણ સૂત્રોના વિભાગ)નો બાધ કરતું નથી (શિયા પુણ્ ૦ । સૂત્રમા પ્રાપ્ત થતું) શાપક (પુ વત્) એવી રીતે ગમજવામા આવ્યું છે. (૫૯૦)

સ્મિધા: પુણ્ ૦ । સૂત્રમાના પુણ્ સખને કારણે ૫૧ ૧૧૫.૧૧૬ અને ૧૧૭ સૂત્રોમાંના વતિ પ્રત્યયના વિધાનનો બાધ થતો નથી તેથી પુણ્ ની જેમ સ્વીકૃત પ્રયોગ પણ ચોક્કસ બનશે.

अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिता ।

ऊहस्तद्योपमानानामङ्गवन्नोपलभ्यते ॥५९१॥

એક:૫ રૂપે રહેતું ઉપમાન, ઉપમેય૩૫ જુદા જુદા અર્થો ઉપર ઉપકાર કરે છે તેથી (વિકૃતિયાગમા) જ ગોના નામોનો વિપરિણામ જેમ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ ઉપમાનોનો પણ (દ્વિશ્કાર) થતો નથી (૫૯૧)

અહીં મીમાંસાના જીહ અર્થો વિપરિણામના વિચારનો ઉત્સેજ કરવામા આવ્યો છે એકત્વ૩૫ અર્થવાળું ઉપમાન અનેક ઉપમેયોને મદદ કરે છે હવે મીમાંસામા પણ ધ્યાનમા 'પ્રકૃતિની જેમ વિકૃતિ કરવી' એવો ન્યાય લાગુ પડે છે જુદી જુદી રીતે જીહતાઓ અને જુદા જુદા આક્રમક થોમા જીહ અર્થે જુદી જુદી પરપરાઓ પ્રવર્તે છે આવી રિયતિમાં લિંગ, વયન અને વિભક્તિના સમ્યક્ વિનિયોગ અર્થે બાકરણના કેન્દ્રાક નિયમો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે, સ્ત્રીત્વા અર્થેના નામો, માતા, પિતા, ભાઈ વગેરે માતિનામો, ઉપમાનવિષયક ચાન્દો, ઈન્દ્રિયોના નામો, આત્માનો જીહ થતો નથી, પરંતુ અનિશ્ચ મન્ત્રસમૂહમા થાય છે સરખાવો તન્ત્રવાર્તિક (બાકરણાધ્યયનપ્રયોજનનું કન)

અત્રાનિ જ્ઞાતિનામાનિ ઉપમા દ્વિત્વાણિ ચ । ઇત્યાનિ ગ્રાહ્યં ગન્ધસ્તિ અગ્નિઘૌ વિપમં હિ તદ્ ॥
જીહની વિશેષ ચર્ચા અર્વાકરિકૃત મહાશાખાદીપિકા (પૂના, ૧૯૭૦) ૪ પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાવેધુકે ચરૌ દૃષ્ટા ગોવિક્તાસ્તિવાપયોઃ ।

પશૂ રુદ્ર ઇયં ભૂતાવિત્યેકવચનશ્રુતિઃ ॥૫૯૨॥

ગાવેધુક ચરુ અંગે, અને ગોવિક્તાં અને વ્યક્તવાપ માટે, 'આ બે પશુઓ રુદ્ર જેવા છે' એમ એકવચનનો ઉલ્લેખ થાય છે. (૫૯૨)

ગણેષુતા (ગવેધુ નામનાં ધાસ વડે) ચંસ્કૃતઃ ચક્રઃ ગણેધુકઃ । એમ પહેલાં સ્ફુટ મંત્રાઃ । (૪.૪.૩) સૂત્રથી ગણેષુ ને ઠ પ્રત્યય લાગે છે અને ઠ નો ફૂલ્લુક્ષન્તાત્કઃ । (૩.૫.૫૧) સૂત્રથી, ક થઈ ફળિ ચ । (૭.૨.૧૧૮) થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ ગાવેધુક થયું. ગોવિક્તાં અને વ્યક્તવાપ એ બે પશુઓ છે (જેમને ઉપમેય મધ્યા છે). તે જાઃ જેવા છે તેથી અહીં ઉપમાન કદઃ નો એકવચનમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપમાનસ્ય મેદાચ્ચ મહુષુ સ્યાદન્નો વિધિઃ ।

કરયપા ઇતિ લેખઃ સ્યાત્ તથા પ્રતિકૃતિષ્વપિ ॥૫૯૩॥

ઉપમાનો જુદાં જુદાં હોવાથી બહુવચનતા અર્થમાં અન્નુ વિધાન દશવામાં આવ્યું છે, અને તે પછી 'ત્રી પ્રતિકૃતિઓ' (એવા અર્થ)માં 'પશુ કરયપા માંના અન્ન પ્રત્યયનો લોપ થઈને કરયપાઃ એવો પ્રયોગ થશે. (૫૯૩)

કારયપઃની પ્રતિકૃતિઓ એવા અર્થમાં કારયપાઃ એવું ૩૫ રૂપે પ્રતિજ્ઞાતો । (૫.૩.૬૬, ના જેવી પ્રતિકૃતિ, એવા અર્થમાં કન્ પ્રત્યય થાય છે) સૂત્ર પ્રમાણે થશે. હવે અહીં અનેક ઉપમેયોને કારણે અનેક ઉપમાનો સમજાએ તો ચળવળોય । (૨.૪.૧૪, જ્યારે યન્ અને જન્ એવા ગોત્રપ્રત્યયેવાળા શબ્દો સમાસના પદો નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર શબ્દો હોય, ત્યારે યન્ અને જન્ નો લોપ થાય છે) સૂત્રથી જન્ નો લોપ થતાં કરયપાઃ એવો પ્રયોગ થશે, પરંતુ આવું અનિષ્ઠ ૩૫ માલ નથી. તેથી ઉપમેયો અનેક હોવા છતાં ઉપમાન જુદુ જુદુ હોવું નથી એમ માનવું જોઈએ.

ઇવં તુ યુક્તમદ્ભાવાદત્રૈકવચનં ભવેત્ ।

હુમ્મનુષ્યે તથોક્તં સ્યાદિત્રસ્યૈકત્વ સિદ્ધયે ॥૫૯૪॥

આ પ્રમાણે યુક્તમદ્ભાવાત્રૈકવચનં નિયમ)ને કારણે એકવચન પ્રાપ્ત થશે, મનુષ્ય એવું નામ પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યારે હુમ્ મનુષ્યે । (૫ ૩ ૯૮) સૂત્રથી કન્ પ્રત્યયના હુપ્તું તેવું વિધાન માત્ર લિંગને સિદ્ધ કરવા માટે જ સમજવામાં આવશે. (૫૯૪)

રૂપે પ્રતિજ્ઞાતો । (૫.૩.૯૬) સૂત્રથી થયેલા જન્નો હુમ્ મનુષ્યે । (૫.૩.૯૮, મનુષ્યનું નામ જણાવતા શબ્દને પૂર્વસૂત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્નો હુપ્ થાય છે)થી હુપ્ થતો હોય તો મ્હિ દુષ્ટદ્વ નિષિલચ્ચે । (૧.૨.૫૧, હુપ્ને કારણે તદિત પ્રત્યયનો લોપ થાય ત્યારે, નવા રૂપનાં લિંગ અને વચન, પ્રતિપોદિત્વાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે થાય છે) સૂત્ર

નિયમને કારણે, અનેક પ્રતિકૃતિઓ હોવાં છતાં એકવચનાન્ત કારણ: શબ્દ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પરંતુ અહીં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે હરીતકી વગેરે શબ્દોમાં લિંગનો યુક્ત-વદ્ભાવો કરવો, વચનનો નહિ, જેમકે ષષ્ઠે મનુષ્યો ષષ્ઠે. તેથી કારણ: પ્રયોગ બરાબર થશે.

ઉપમેયેષુ મિન્નેષુ કિંચિદેકં પ્રવર્તેતે ।

પ્રત્યયસ્ય વિધૌ તન્ન નિત્યં યુક્તવદિષ્યતે ॥૫૯૫॥

ઉપમેયો જુદાં જુદાં હોય ત્યારે કોઈ એક ઉપમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, (સાદૃશ્ય જણાવનારા કન્) પ્રત્યયના હુપ્તી બાબતમાં હંમેશાં યુક્તવદ્ભાવો પ્રવર્તે છે. (૫૯૫)

યદા પ્રત્યુપમેયં તુ તદેકૈકમવશિષ્યતમ્ ।

તદા વાક્યાર્થભેદેન તદ્વિતાન્તં પ્રચીયતે ॥૫૯૬॥

જ્યારે દરેક ઉપમેય માટે એકેક ઉપમાન (નિશ્ચિત) હોય ત્યારે બાકી પદો થીના અનેકત્વને કારણે અનેક તદ્વિતાન્ત રૂપો એકત્ર થાય છે. (૫૯૬)

એક ઉપમેય માટે જુદું જુદું ઉપમાન હોય છે ત્યારે દરેક પ્રતિકૃતિ માટે જુદો શબ્દ વપરાય છે, જેમકે કારણ:ની પ્રતિકૃતિ તે કારણ: એ પ્રમાણે બીજો કારણ: અને ત્રીજો કારણ: એમ પ્રતિકૃતિના કન્ પ્રત્યયના હોપવાળાં તદ્વિતાન્ત રૂપો પ્રાપ્ત થશે અને તેમને યુક્તવદ્ભાવના નિયમ પ્રમાણે પુલ્લિંગ એકવચન થશે. આવા અનેક કારણ: એકઠા થતાં સરુવાળાં । (૧.૨.૬૪) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે કારણ: એવો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, તે વખતે યુક્તવદ્ભાવના નિયમની અસરકારકતા પૂરી થઈ હોવાથી, તે નિયમ પ્રવૃત્ત થશે નહિ.

યદા સમૂહપ્રચયે ત્રિગૂનાં મિન્નસંલયતા ।

પદ્મપૂલ્યાદિષુ તદા લુપ્તપ્રચયો ભવેત્ ॥૫૯૭॥

જેમ (પદ્મપૂલી એવા અનેક) સમૂહો એક થતાં દ્વિત્ર સમાસોની જુદી જુદી સંખ્યા સમજાય છે, તેમ પદ્મપૂલી વગેરે પ્રયોગોમાં લુપ્ત (શબ્દો)નું અનેકત્વ પ્રાપ્ત થશે (૫૯૭)

સરુવાળાં । (૧.૨.૬૪) સૂત્રથી એકરોપ થતાં, કન્નો હુપ્ થયેલા પ્રયોગોનું બધાં અનેકત્વ હોય ત્યાં યુક્તવદ્ભાવ થવો જોઈએ, એવી શંકાના ઉત્તર રૂપે આ કારિકા છે, પદ્મપૂલ્યા: સમાહ્વા: પદ્મપૂલી । એમ એકવચનાન્ત દ્વિત્ર સમાસ થવા પછી જો અનેકત્વની અપેક્ષા હોય તો પદ્મપૂલી ન પદ્મપૂલી ન પદ્મપૂલી ન પદ્મપૂલ્ય: । એમ એકરોપ થશે અને એકરોપ થવાથી તેનું બહુવચન નિષ્પત્ત રહેશે દ્વિગુરુવચનમ્ । (૨.૪.૧) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અહીં થશે નહિ તેથી અહીં યુક્તવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

પ્રત્યે મિત્રમાને તુ સંસ્થા પૂલેષુ મિત્રતે ।

અર્થમેદો હુયન્તેષુ નૈવં કર્ત્ત્વન દૃશ્યતે ॥૫૧૮॥

ત્યારે સમૂહો અનેક હોય ત્યારે પૂજાઓની સંખ્યા પણ જુદી જુદી હોય ન્ત શબ્દો (એક ઉપમાન દર્શાવતા હોય કે અનેક દર્શાવતા હોય પરંતુ) અર્થમાં કરો ફરકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. (૫૧૮)

કેપરની ખામત અંગે આ કારિકામાં ચંકા ઉઠાવવામાં આવી છે. વચ્ચપૂલી જેવા ભાસ્કરમાંથી પાંચ પૂજા એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. વચ્ચપૂલ્યઃમાંથી આવો અર્થ પ્રાપ્ત નથી. વચ્ચપૂલ્યઃ એકશેષ છે, વચ્ચપૂલી રિણુ છે. પ્રસ્તુત વિમારના ઉદ્ધારણ તરીકે ઉદ્ધેષ્ય છે તે કારણવાઃ ને આ રિચિતિ લાગુ પડશે નહિ. કારણવાઃની પ્રતિકૃતિ અંગે ઉપમાન માનો કે અનેક માનો, અર્થમાં કરો ફરકાર જણાતો નથી. તેથી કારણવાઃમાં હુશાવ થઈને કારણવાઃ એવું એકવચન થશે.

માનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આપી સકાય. જો દરેક પ્રતિકૃતિને ઉપમાન માનીએ એકશેષ દ્વારા કારણવાઃ । એવું બહુવચન પ્રાપ્ત થતુ હોય તો દરેક પ્રતિકૃતિને કારણવાઃ પડશે. પરંતુ જો અનેક પ્રતિકૃતિઓ માટે એક જ ઉપમાન સમજવાનું હોય તો એક કારણવાઃ બધાને માટે ઉપમાન થશે. અહીં હુમન્ત શબ્દ જ બહુવચન પ્રાપ્ત કરે છે. યુક્તવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થઈ શકે અને કારણવાઃ એવું એકવચન પ્રાપ્ત થાય. પરિણામે વાઃ પ્રયોગને એકશેષ તરીકે સિદ્ધ કરવાને બદલે કોઈ બીજી રીતે સિદ્ધ કરવો પડશે.

વેપૂર્વમેયવચનઃ શ્વદોઽન્યો ન પ્રયુજ્યતે ।

ઉપમાનસ્ય તત્રાન્યઃ સંસ્થાયા ભેદ દૃષ્યતે ॥૫૧૯॥

ત્યાં ઉપમેયવાચક બીજા શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. ત્યાં બીજા વૈયાકરણોના માં, જુદાં જુદાં ઉપમાનો સમજવામાં આવે છે. (૫૧૯)

યથા ગુહતિલાદીનાં પ્રયોગાદિકર્મરૂપતા ।

પાકાદેરપ્રયોગે તુ મિન્ના સંસ્થામિધીયતે ॥૬૦૦॥

જેમ (પાકમાં ઉપયોગી) ઝોળ, તથા વગેરે દર્શાવતા (જુદા) શબ્દોના વપરાશથી તું એકત્વ સમજવામાં આવે છે, પરંતુ પાક વગેરે શબ્દો ન વાપર્યાં હોય તો । જુદી સંખ્યાઓ સમજવામાં આવે છે. (૬૦૦)

ગુહતિસ્તદ્ગુહાનાં વાકઃ । (ઝોળ, તથા અને ઝોળાનો પાક), તામ્ર. વસ્ત્રોષુ વસ્ત્ર રાગઃ । રાશીમાં રાસ રંગ યથો વગેરે પ્રયોગોમાં પાકની સામગ્રીપ પદાર્થો અને લાલ ના આશરો અનેક દોષા કતાં, પાક અને રાસ અંગે એકત્વ સંખ્યાનો ખ્યાલ આવે આમત્રીપ ઝોળ, તથા વગેરે પદાર્થોનો અને પદાર્થોનો પ્રયોગ થશે ન દોષ અને ૪ પાક કે રાસ એના શબ્દો જ વપરાયા હોય ત્યારે પાકકાર્થ કે લાલ રંગનું પ્રસરણ ૬૦૦ સાથે સંબંધમાં ૬૦૦ કે અનેકમાં એવી ચંકા થાય છે. આની ચંકા દૂર કરવા ૬૦૦ વાકીઃ વાકાઃ એવા પ્રયોગો કરવા પડશે.

યઃ સંવન્ધિગતો ભેદઃ સ પ્રયોગે પ્રતીયતે ।

સંવન્ધિનામતો ભેદ ઉપમેયે ન ગમ્યતે ॥૬૦૧॥

સંબંધી (શબ્દ)માં રહેલું અનેકત્વ, સંબંધી (શબ્દો)ના વપરાશથી ધ્યાનમાં આવે છે. તેથી ઉપમેયમાં જુદા જુદા સંબંધીઓ સમજવામાં આવતા નથી. (૬૦૧)

પાક જેવો પદાર્થ પોતે અનેકત્વ દર્શાવતો નથી, પરંતુ તેના જુદા જુદા સામગ્રી-પદાર્થો ગોળ, તરુ વગેરે સાથેના સંબંધથી અનેકત્વ દર્શાવે છે. સંબંધીશબ્દો ન વાપરી હોય તો પાક વગેરેની વિશેષતા દર્શાવાતી નથી. એ પ્રમાણે કારયપઃ એવા પ્રતિકૃતિ-શબ્દોનો પ્રયોગ થયો ન હોય તો તેમાં ॥ વિશેષતા દર્શાવાતી નથી. તેથી કારયપઃ એવા અનેક ઉપમાનશબ્દો વાપરનામાં આવે છે.

તરમાત્સામાન્યશબ્દવપ્રસજ્જવિનિવૃત્તયે ।

ઉપમેયગતો ભેદ ઉપમાનેષુ દૃશ્યતે ॥૬૦૨॥

તેથી (કારયપઃ ને) સામાન્ય શબ્દ બનતો અટકાવવા માટે ઉપમેયોતું અનેકત્વ ઉપમાનોમાં સમજવામાં આવે છે. (૬૦૨)

“ ઉપમાનં સપ્રસ્તાનામભિન્નં જ્ઞયતે ક્વચિત્ ।

ભિન્નાનામુપમેયાનામેકૈકં લોપમીયતે ॥૬૦૩॥

કોઈવાર એકસાથે રહેલાં (અનેક) ઉપમેયો માટે એક ઉપમાન સમજવામાં આવે છે અને કોઈવાર જુદાં જુદાં ઉપમેયો(માંનાં દરેકને) માટે એકેક જુદું ઉપમાન સમજવામાં આવે છે. (૬૦૩)

યથા તરુડ દ્વયેતદ્ વ્યૂહાપેક્ષ પ્રયુજ્યતે ।

एकेन यत्र सादृश्यं वेततेयेत हस्तिनाम् ॥૬૦૪॥

एकायापि प्रतीयेत भिन्ना प्रविच्छति. सह ।

कारयपरयेति तेनाय प्रत्येकप्रवतिष्ठते ॥૬-૫॥

જેમ (અનેક) હાથીઓતું એક ગરુડ (વ્યૂહ) સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે અને તેમના વ્યૂહના મળધમાં ‘આ ગરુડ છે’ એમ સમજવામાં આવે છે;

તેમ જુદા જુદાં પ્રતિકૃતિઓતું એક કારયપઃ સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. તેથી આ (ઉપમાન)નો દરેક (ઉપમેય)ની સાથે સંબંધ થોજવામાં આવે છે. (૬૦૪-૬૦૫)

હાથીઓની એક નિશીન ગોઠવણીને મરુડ-વ્યૂહ કહે છે; એ પ્રમાણે શેડાઓના વ્યૂહને મરુડ કહે છે, ઈંટોની ગોઠવણીને રથેન કહે છે. અહીં હાથીઓ, અથો અને ઈંટો અનેક છે, પરંતુ તેમના વ્યૂહો એકવચનમાં છે. પરંતુ બ્યારે યથા દેવ દમે દસ્તિમઃ । એવો બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે, ત્યારે દરેક હાથીને ઉપમેય તરીકે સમજવામાં આવે છે.

કારણે દ્વ ઇમાઃ પ્રતિકૃતયઃ ઇતિ કારણપાઃ । પ્રયોગમાં ઉપમાનને એકવચનમાં યોજવામાં આવ્યું છે. અહીં કારણપાઃ ની પ્રતિકૃતિએને કારણપાઃ જેવી સમજવામાં આવી છે. તેથી જો દરેક ઉપમેય મટિ જુદો સ્વરૂપ વાપરવામાં આવે તો તે દરેકના ઉપમાન માટે પણ જુદો સ્વરૂપ વાપરવો જોઈએ.

મેઘાઃ શૈલ ઇવેત્યુક્તે સમસ્તાનાં પ્રતીયતે ।

સાદૃશ્યં ગિરિગૈકેન પ્રત્યેકં તેન મિચતે ॥૬૦૬॥

‘વાહણો પર્વત જેવાં છે’ એમ ન્યારે કહેવામાં આવે છે, ત્યારે (વાહણોના) સમૂહનું એક પર્વત સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. તેથી (જુદા ઉપમાનને) જ્યાંસ આવતો ન હોવાથી) દરેક ઉપમેયરૂપ પ્રતિકૃતિ સાથે તે (ઉપમાનસ્વરૂપ કારણપાઃ) જુદો જુદો સમજવામાં આવે છે. (૬૦૬)

એક પર્વતરૂપ ઉપમાનનું વાહણરૂપ અનેક ઉપમેયો સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. દરેક વાહણ પર્વત જેવું સમજવામાં આવતું નથી, પરંતુ વાહણોના સમૂહને પર્વત જેવો સમજવામાં આવ્યો છે. કારણ કે, વાહણમાં પર્વતના જુદા જુદા સિખરો, અનેક સ્થળોએ વિસ્તાર, એમ ઘણા સાધારણ ધર્મોની એકેક વાહણમાં હોય તો સકાતી નથી. આમ એકવચનરૂપ ઉપમાન અનેક ઉપમેયો સાથે સાદૃશ્ય હોય છે, પરંતુ ન્યારે અનેક ઉપમેયસ્વરૂપોના પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે એક ઉપમાનસ્વરૂપને બદલે અનેક ઉપમાનસ્વરૂપો વાપરવા મરજી. તેથી કારણપાઃ ‘સમૂહનું’ એકવચન મોખ્ય બનશે.

છાપેક્ષા તદ્વિપયતા વિધેયસ્વાન્ન ગમ્યતે ।

કાકતાલીયમિત્યત્ર પ્રસિદ્ધં શ્રુપલક્ષણમ્ ॥૬૦૭॥

સમાસાચ્ચ તદ્વિપયાત્ । (પ.૩.૧૦૧ સૂત્ર વડે) ■ જુ’ વિધાન ધણું હોવાથી, સૂત્રમાંનો તદ્ શબ્દ છનો વિષય બનતો નથી. કાકતાલીયમ્ (પ્રયોગ)માં જે બરાબર બહોળું છે તે બીજાને જાણવાનું કારણ બને છે. (૬૦૭)

ઉપમાનના સંદર્ભમાં સમાસાચ્ચ તદ્વિપયાત્ । (પ.૩.૧૦૧) સૂત્ર અંગે હવે વિચાર કરવામાં આવે છે. આ સૂત્ર જણાવે છે કે જ્ઞાના અર્થમાં ચનારા સમાસને સ્વાર્થે છ પ્રત્યય લાગે છે. સૂત્રમાંનો તદ્ શબ્દ છનો વિષય બનતો નથી. લાઘ્યકાર જણાવે છે કે તદ્વિપયાત્ સમાસ છે અને સમાસ છ પ્રત્યયનો વિષય કેવી રીતે બની શકે ? સંકેતકારને ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે તદ્ શબ્દ જ્ઞાનો અર્થે દર્શાવશે. હવે જો સમાસ પણ જ્ઞાના અર્થમાં હોય અને છ પ્રત્યય પણ જ્ઞાના અર્થમાં હોય તો, છ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ ત્યારે યોગ્યતા મળે તો સમાસ છ વિષય છે એમ સમજવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં તો સૂત્રમાં જ છનું વિધાન મળ્યું છે.

લાઘ્યકારના મુદ્દાને હેવારાએ સ્પષ્ટ સમજાવ્યો છે. તે જણાવે છે કે, સર્વનામ વડે મુખ્યનો ઉદ્દેશ્ય મળે તે યોગ્ય છે. આ સૂત્રના સંદર્ભમાં સમાસ અપ્રવાન છે, જ્ઞાનો

અર્થ પછી છના વિધાનના સંદર્ભમાં જોણુ હોવાથી અપ્રધાન છે. તો પછી પરામર્શ શેનો કરવો? આ પ્રશ્નની જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે છ પ્રત્યય પરામર્શને વિષય બનશે.

કાકતાલીયમ્ । ને સમાસ અને ત્રિવિધિ એમ બે રીતે સમજવી શકાશે; જેમકે, કાકાગમનં દ્વ ટાલ્પતનં દ્વ કાકતાલ્પ । આ સામાસાર્થ થયો. કાકતાલ એવી સમાસવૃત્તિ પછી સ્વાર્થે છ પ્રત્યય લાગીને તદ્વિતવૃત્તિ બને છે. તેથી કાકતાલીયમ્ । શબ્દ સિદ્ધ થયો.

રાજાશ્વાદિક્ષ વિષયઃ સ્વાદન્યો વેત્યનિશ્ચિતમ્ ।

તેન ચ્છસ્ય વિધાનામ્ પ્રાગ્ જ્યપદેશો ન વિષયતે ॥૬૦૮॥

રાજાશ્વાદિઃ સમાસ કે બીજો કોઈ (શબ્દપ્રયોગ) છ નો વિષય બને છે તે નિશ્ચિત નથી. તેથી છ ના વિધાનની પહેલાં તેના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ મળતો નથી. (૬૦૮)

દ્વયોરિધાર્યયોરગ્ર નિમિત્તત્વં પ્રતીયતે ।

એકતાવયવો યુક્તઃ પ્રત્યયોઽન્યેન યુજ્યતે ॥૬૦૯॥

દ્વના બંને અર્થોનું (સમાસ અને છ વિધિમાં) નિમિત્તપણું સમજવામાં આવે છે. તેમાંના એક સાથે સમાસનું એક પદ જોડાયેલું છે અને બીજા સાથે પ્રત્યય જોડાયેલો છે. (૬૦૯)

ત્રૈવ્રણ્ય તત્રાગમનં કાકત્યાગમનં યથા ।

દ્વયોરભિનિપાતત્તુ ટાલ્પ પતનં યથા ॥૬૧૦॥

ત્ર્યાંત્રણું આગમન કાગમન આગમન જેવું છે; અને ચૌરણું ધસી આવવું તાલના પડવા જેવું છે. (૬૧૦)

સંનિપાતે ત્વોર્યાન્યા ક્રિયા તત્ત્વોપજાયતે ।

વધાદિરુપમેવેડર્થે તથા છવિધિરિષ્યતે ॥૬૧૧॥

તે (કાગમ અને તાલ)ને સંબંધ થતાં, જે બીજી (વધરૂપ) ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના બંને ઉપમેય એવા વધના અર્થમાં છનું વિધાન કરવામાં આવે છે (૬૧૧)

ક્રિયાર્થ સમવેતાર્થા શ્રુત્યશબ્દોઽવતિષ્ઠતે ।

પાતાગમનયોઃ કાકતાલ્પશબ્દૌ તથા સ્થિતૌ ॥૬૧૨॥

દ્રવ્ય શબ્દ તેનો સાથે સમવેત ક્રિયાનો વાચક બને છે. તે પ્રમાણે કાગડો અને તાલ શબ્દ આગમન અને પતન (ક્રિયાઓ) સાથે (જોડાયેલા) છે. (૬૧૨)

કાકતાલીયમ્ । માં કાક અને તાલ એવા દ્રવ્યશબ્દો કાગડાનું આગમન અને તાલનું પતન એવી ક્રિયાઓ દર્શાવે છે આ ક્રિયાઓ તે તે શબ્દ સાથે સમવેત છે. ક્રિયા સાથે જોડાયેલા આ શબ્દો પરસ્પર સંબંધમાં આવતાં પરસ્પર ક્રિયાઓ બને છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ પ્રાપ્ત થતાં તે છ વિધિના વિષય બનશે

યદન્વાચ્યાયક ચાક્ય તદેવ પરિકલ્પયતે ।

પ્રયોગવાક્ય યદ્દેવે તદેવ ન પ્રયુજ્યતે ॥૬૧૨॥

(પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ દ્વારા) સ્પષ્ટતા કરનારા વાક્યને આવી રીતે (પ્રક્રિયા દ્વારા) સમજવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવતું વાક્ય આવી રીતે પ્રયોજાતું નથી (૬૧૩)

કાકાગમનમિદં તાલપતનમ્ । તાલપતનમિદં કાકાગમનમ્ । એમ એકબીજા સાથે ઉપમાન બનેલા વાક્યો સાતેથી વ્યાખ્યાનમાં વપરાય છે, વ્યવહારપ્રયોગમાં તેા પ્રત્યયવાળા કાકાલીનમ્ પ્રયોગ વપરાય છે

યયોરતર્કિતા પ્રાપ્તિર્નિવૃત્તે ક્ષત્તાલયત્ ।

તયો સમાસપ્રકૃતેર્વૃત્તિરમ્યુપગમ્યતે ॥૬૧૪॥

કાક અને તાલ ની જેમ જેઓ એકાએક (ક્ષત્તાલ એવા સમાસ રૂપે) સંબંધમાં આવે છે, તેમના (આ) સમાસરૂપ પ્રકૃતિશબ્દને(છ પ્રત્યય લાગવા રૂપી તલિત્ત) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે (૬૧૪)

કાકસ્ય તાલેન યથા ઘષો યસ્ય તુ વસ્યુત્થા ।

સત્ત ચિત્રોક્તેડન્યતિમ્નુપમેયે છ ઇષ્યતે ॥૬૧૫॥

તાલપતન વડે જેમ કાગડાનો વધ અને જેમ ચીર વડે જે (દિવદત્ત)નો વધ એમ (ઉપમાન રૂપ) આદ્યર્થકારક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપમેયરૂપ ખીભ (પ્રસંગના) અર્થમાં પણ છત્ત (વિધાન) ઇષ્ટ છે (૬૧૫)

ચન્ચરપ્રકારચન્ચત્કો મૃહત્ક ઇતિ ચાપરે ।

મણિમળ્લુકરયોતાન્ સાદરયેન પ્રચક્ષતે ॥૬૧૬॥

બીભ વૈયાકરણો જણાવે છે કે ચન્ચત્ક અને મૃહત્ક પ્રયોગો, સાદરયને કારણે રત્ન, હેકકુ અને આગિયાનો નિર્દેશ કરે છે (૬૧૬)

કારિકા ૬૧૫ સુધીમાં છ પ્રત્યયના વિધાનને લગતી ચર્ચા પૂરી થઈ હવે પ્રકાર અર્થમાં કર પ્રત્યયના વિધાનની, લાખ્યાનુસારી ચર્ચા કરવામાં આવે છે

સ્પૃતાદિમ્ય પ્રક્ષરવપને કન્ । (૫.૪ ૩) સત્ત જણાવે છે કે સ્પૂલ વગેરે શબ્દોને 'તેના પ્રકારનો' એવા અર્થમાં કર પ્રત્યય લાગે છે. અહીં પકારનો અર્થ સાદરય છે આ સત્ત ઉપરના વાર્તિક વપ્તરદ્વયોક્તસમ્બધાનમ્ । જણાવે છે કે સાદરય અર્થમાં કર જેને લાગે છે તેવા શબ્દો સાથે ચન્ચર અને મૃહરને પણ મળવા જોઈએ તેથી ચન્ચત્ક અને મૃહત્ક શબ્દોનો અને છે ચન્ચર એટલે હવત્ત વપ્તર એટલે 'હાલતાના જેવું' અર્થોત્ત જે હાલત્ત નધા પરત્ત હાલત્ત હોય તેત્તુ દેખાતું છે મૃહત્ક એમને જે મોટું નથી પરત્ત મોટું હોય તેત્તુ દેખાય છે

તત્રોન્મેષતિમેષામ્યાં સ્વયોત ઉપમીયતે ।

આસપ્રચન્ધૈર્મણ્ડૂકઃ સ્પન્દમાનપ્રભો મણિઃ ॥૬૧૭॥

ઉન્મીલન અને નિમીલન (ક્રિયાઓ) વડે આગિવાતું, સતત આસ લેવાથી દેડકાતું અને ચમકવા(ની ક્રિયા)થી રતનતું (ચન્દ્રકાંક સાથે) સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. (૬૧૭)

પ્રવિકાસિપ્રમોડરૂપોઽપિ મહાન્ ય રૂપસમ્યતે ।

ઘૃહસ્ક ઇતિ તત્રૈવ મળૌ શબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ॥૬૧૮॥

નાનો હોવા છતાં ચીતરકે ફેલાતા તેજને કારણે, જે મહાન તરીકે સમનય છે તે મહિષ માટે ઘૃહસ્ક એવો શબ્દ વપરાય છે. (૬૧૮)

સાદૃશ્યમેષ સર્વત્ર પ્રકારઃ કૈશ્ચિદિષ્યતે ।

મેદેઽપિ તુ પ્રકારાકૃત્યા કૈશ્ચિદ્ભ્યુપગમ્યતે ॥૬૧૯॥

કેટલાકના મતમાં પ્રકારનો અર્થ સર્વ સ્થળે સાદૃશ્ય છે. ખીજા કેટલાકના મતમાં, પ્રકારને જિન્નતાના અર્થમાં પણ સમજી શકાય છે. (૬૧૯)

કેટલાકના મતમાં પ્રકારનો અર્થ બધે સ્થળે સાદૃશ્ય છે. પ્રકારવચને ધાણ (૪.૩.૨૩), પ્રકારે ગુણવચનસ્ય । (૮.૧.૧૨), સ્થૂળાદિમ્ય, પ્રકારવચને ક્ત્વ । (૫.૪.૩) વગેરે સૂત્રોમાં પ્રકારનો અર્થ સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. યથા તથા, પટ્ટનાતીયઃ, પટ્ટપટ્ટ, સ્પૂલક, વગેરે પ્રયોગોમાં પણ પ્રકારનો અર્થ સાદૃશ્ય છે. જે વૈષાકરેણો પ્રકારને જિન્નતાના અર્થમાં સમજે છે તેમના મતમાં પણ પ્રકારનો અર્થ સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. આ બાબત સ્વીકારીએ તો જિન્નતાને વાચ્યાર્થ માનવો પડે અને સાદૃશ્યને સામર્થ્ય માનવું પડે.

પ્રકારવચનઃ કશ્ચિત્ પ્રકારવતિ સંસ્થિત ।

પ્રકારમાત્રે વર્તિત્વા કશ્ચિત્ તદ્વતિ વર્તતે ॥૬૨૦॥

પ્રકારનો વાચક કોઈક પ્રત્યય પ્રકારવાનનો વાચક બને છે. થાલ્ જેવો (પ્રત્યય) માત્ર પ્રકારને જણાવીને (જાતિયર્ જેવા પ્રત્યય સાથે રહીને) પ્રકારવાનને જણાવે છે. (૬૨૦)

કિં સર્વનામના પ્રયોગો અને ઘડુ પછી પ્રકારના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતો થાલ્ પ્રત્યય, કોઈપણ પ્રાતિપદિક પછી આવતા જાતીયર્ ને આધક બનતો કે કેમ એ વિચારવું જોઈએ ને આધક બનતો હોય તો કિં જાતીયઃ એવો પ્રયોગ થશે નહિ. તો પછી તથાજાતીયઃ નો સિદ્ધિ પણ કેવી રીતે થશે ? આ સુદ્ધાની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.

પ્રકારના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યયો જાતીયર્, કન્ અને દ્વિવચન મુખ્યપણે પ્રકાર વાનનો અર્થ દર્શાવે ॥ અને જોણુપણે પ્રકારનો અર્થ દર્શાવે છે. શાક્ય પ્રત્યય એકલો હોય ત્યારે પ્રકારને જ જણાવે છે, પ્રકારવાનને જણાવતો નથી. આ શાક્ય પ્રત્યય પ્રકારનો અર્થ દર્શાવતો નો જાતીયર્ સાથે સંબંધમાં આવે તો પ્રકારવાનનો અર્થ દર્શાવે છે, આમ શાક્ય અને જાતીયર્ પ્રત્યયો એક બીજાના વિરોધી ન હોઈ તથાજાતીયઃ પ્રયોગ સિદ્ધ થશે.

સાદૃશ્યમ્હળં સૂત્રે સદશ્વચોપલક્ષણમ્ ।

હુલ્યયોરન્યવીભાવે સદશ્વચોપલક્ષણમ્ ॥૬૨૧॥

વીક્ષતાસાદૃશ્યચોર્ભૂત્તિર્ચા યથાર્થાભિધાનિનઃ ।

સ ચાવમક્યવીમાવે ભેદો ભેદેન દર્શિતઃ ॥૬૨૨॥

જઠમયં વિચક્તિઃ । (૨૧-૧) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતો સાદૃશ્ય શબ્દ સદશનો વાચક છે. સદશ અર્થને જણાવનારા એ શબ્દોનો અન્યથીભાવ સમાસ કરવામાં આવતાં સદ્ શબ્દ સાદૃશ્યનો વાચક બને છે.

યથા તો અર્થ દર્શાવનાર જે (અન્યથા)નો સમાસ થાય છે તેનો, પુનઃકથન અને સાદૃશ્ય(રૂપ ધર્મ) સાથે જ સંબંધ છે આવી વિશિષ્ટતા અન્યથીભાવ સમાસમાં, લિનપણે દર્શાવવામાં આવી છે. (૬૨૧-૬૨૨)

અમય વિચક્તિઃ । (૨.૧-૬) સૂત્રમાં સાદૃશ્ય શબ્દના હિલેખની સાત સાદૃશ્ય ધર્મ જ નહિ પરંતુ સઘઃ અર્થોત્ સાદૃશ્યવાન ધર્મોનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સળ્યા સ્વરૂપઃ સહસી એવા અન્યથીભાવ સમાસની પ્રાપ્તિ થશે. આ સમાસમાં સ પદ સદ્ અન્યથા વાચક છે અને સદ્ ધર્મોનું પણ વાચક છે. ધર્મોનું વાચક પદ દ્રવ્ય હોય તેથી આ પદ અન્યથા બનવું જોઈએ નહિ. પરંતુ જેમ સ્વરસિધિવાત્સલ્યમ્ । મુજથી સમાસ સમા કરવામાં આવી છે. તેમ અન્યથીભાવ । (૨.૧-૪૧) સૂત્રનિયમથી સદ્ વાળું પદ અન્યથીભાવ સમાસ કરેલામ છે

સાદૃશ્યં ચોગ્યતા કેઽશ્વિદતાવચ્ચુપગમ્યતે ।

યત્તુ મૂર્તિમત્ સામ્યં તત્તુ સદેનામિચીયતે ॥૬૨૩॥

અતુ વડે જણાવાતો ચોગ્યતા અર્થ સાદૃશ્ય જ છે, જોમ કેન્દ્રતાકે સ્વીકારે છે, પરંતુ દ્રવ્યવિષયક જે સામ્ય ॥ તે તો સદ્ નડે જણાવવામાં આવે છે (૬૨૩)

યથાનો સાદૃશ્ય અર્થ, જેને ચોગ્યતા પણ કહેવામાં આવે છે, તે અતુ વડે જણાવાય છે; તેથી અનુચ્ચં જેનો સમાસ થશે, જેનો પ્રયોગ અનુચ્ચં મુદ્ધો વહતિ જેવા વાક્યમાં થઈ શકે. આમ અનુચ્ચં એ સાદૃશ્યનો અર્થ દર્શાવતો અન્યથીભાવ સમાસ થશે વસ્તુનિષ્ઠ અર્થોત્ દ્રવ્યના સાદૃશ્યને સમસિ જેવા સદ્ અન્યથાના સમાસોનો દર્શાવવામાં આવે છે.

‘ઇત્યંભાવેऽપિ સાદૃશ્યં બુદ્ધશ્વરથાનિબન્ધનમ્ ।

મદ્ધને ભેદમાત્રાસ્ય તત્ત્વાન્વેષામિધીયતે ॥૬૨૪॥

આવા પ્રકારનું (વિશિષ્ટ) લક્ષણ, જેવા અર્થને દર્શાવતા માટે પણ પુરુષ વડે કહેલી અવસ્થા ઉપર આધાર રાખતું સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેની આવડે યોગબાણમાં લેદનેા માત્ર જુદો અંશ જ જણાવવામાં આવે છે. (૬૨૪)

પ્રકારને સર્વ સ્થળે સાદૃશ્યના અર્થમાં લેવા સામે શંકા ઉદ્ભવવામાં આવે છે, કમળજ્ઞના વ્યાપ્તમ્ । પ્રયોગમાં મનુષ્યત્વ જે સામાન્ય છે અને જાનપણું વિશેષ છે. તેથી અહીં પ્રકાર ભેદ દર્શાવે છે, સાદૃશ્ય નહિ આ શંકાનેા ઉત્તર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રકારનેા અર્થ સર્વત્ર સાદૃશ્ય જ છે. ફલમૂલ્લક્ષણે । (૨૩.૨૧, કાઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્થિતિના ક્રોતક પદાર્થ માટે તૃતીયા વિવક્ષિત થાય છે) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતો પ્રકાર સાદૃશ્ય જ છે, કમળજ્ઞના વ્યાપ્તમ્ પ્રયોગમાં બાહ્ય પદાર્થ અને માનસિક અવસ્થા વચ્ચે પ્રકાર અર્થોત્ સાદૃશ્ય છે. જે જ પ્રમાણે વચ્ચે, વગેરે પ્રયોગોમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના સાદૃશ્યને જ જણાવવામાં આવે છે.

ગૌર્વાહીક इति द्वित्वे सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।

શુક્લાદૌ સત્તિ નિષ્પન્ને વાહીકો ન દ્વિરુચ્યતે ॥૬૨૫॥

પ્રકારે શુણ્વચનસ્ય । સૂત્ર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા દ્વિવચન અંગે સાદૃશ્ય દર્શાવતો ગૌર્વાહીકઃ । (વાહીક ગાય છે) પ્રયોગ અશુદ્ધલક્ષણ રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શુક્લ વગેરે (શુણ્વચન) શબ્દો પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યારે વાહીક નો અર્થ દર્શાવતો તો શબ્દ ફરીવાર ઉલ્લેખાતો નથી. (૬૨૫)

પ્રકારનેા અર્થ મધે સાદૃશ્ય થાય છે જેવા પણ અંગે મહાભાષ્યમાંથી સમર્થન રજૂ કરવામાં આવે છે. પ્રકારે શુણ્વચનસ્ય । (૮-૧-૧૨. સાદૃશ્ય દર્શાવવાતું હોય ત્યારે શુણ્વચન શબ્દનું દ્વિત્વ થાય છે) સૂત્ર પ્રમાણે જગિ- માળવકઃ । ગૌઃ વાહીક. । વગેરે પ્રત્યુદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. વાહીકઃને તો નો કે માળવક ને અગ્નિનેા વિશેષ સમજ થકાય તેમ નથી. તેના ઉપરથી જેમ સૂચવાય છે કે સર્વત્ર પ્રકારને સાદૃશ્ય રૂપે જ સમજવાતું છે. ગૌઃ વાહીકઃ । માં તો શબ્દ જોત્વસામાન્ય દર્શાવે છે. વાહીકઃ સાથે જોડાતાં તે શુક્લ કે પદ્મની જેમ શુણ્વચન શબ્દ બનતો નથી. પ્રકારે શુણ્વચનસ્ય । સૂત્ર દબનેા પ્રધાનપણે બોધ કરાવે છે અને દ્વિત્વ પામતા શુણ્વનો ગૌણ રૂપે બોધ કરાવે છે. તેથી શુક્લ શબ્દ ગૌઃનો વાચક બનતો નથી.

આ બાબતની સ્પષ્ટતા કરતાં હેલારાજ જણાવે છે કે શુક્લ વગેરે શબ્દો જે શુણ્વચન શબ્દો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે વપરાય હોય ત્યારે વાહીકઃનો અર્થ દર્શાવતો તો શબ્દ બીજાવાર પ્રયોજાતો નથી. શુણ્વને જણાવતો શબ્દ તે શુણ્વચન શબ્દ જેમ માનીએ તો

વાહીકઃ ના અર્થમાં વપરાતો મો સજ્ઞ શુભ દર્શાવતો નથી. તેથી મો સજ્ઞ ફરીવાર વપરાતો નથી.

■ પ્રમાણે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં હમેશાં રુચિ ધરાવતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધિના મતના મહત્ત્વને દર્શાવતા ભર્તૃહરિકે આકરણશક્તિનાં બધે પ્રકારનો અર્થ સાદર્ય છે એવા અને બાહ્ય-કારને સમત મતને વિસ્તારથી રજૂ કર્યો છે.

॥ इति वृत्तिसमुद्देशः ॥

॥ इति पदकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ इति भर्तृहरिकृतं वाक्यपदीयं समाप्तम् ॥

વૃત્તિસમુદેશ પ્રે. થયે।

પદકાણ્ડ પૂરું થયું.

ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય પૂરું થયું.

કારિકામુચ્ચિ

પ્રથમ પાદ પ્રમાણે

નોંધ — આ મુચ્ચિમાં પહેલો આકરો કાડનો ક્રમ જણાવે છે અને બીજો આકરો કારિકાનો ક્રમ જણાવે છે ત્રીજા કાડમાં બીજો આકર સમુદ્દેશ અને ત્રીજો આકર કારિકાનો ક્રમ લેખે છે

ત્રીજા કાડના સમુદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે

૧ જાતિ	૮ ક્રિયા
૨ દ્રવ્ય	૯ કાલ
૩ સ્થાન્ય	૧૦ પુરુષ
૪ મૂલોદ્ભવ	૧૧ સ્થવા
૫ શુભ	૧૨ ઉપમહ
૬ દિશુ	૧૩ સ્થિ
૭ સાધન	૧૪ શક્તિ

અ

અકર્મકરણે સત્યેશમ્ ૩ ૧૪ ૬૭
 અકુરત્સ્તવિયમાભાસમ્ ૩ ૩ ૫૪
 અક્રિયાયા નિરુપમયાં ૩ ૧૪ ૪૧૮
 અક્ષાણા સન્નિષ્ઠા સન્નમ્ ૨ ૪૬૬
 અક્ષાદિષુ ચપા મિન્ના ૨ ૪૬૫
 અગ્રહીતવિદોદેણ ૩ ૧૪ ૧૦૩
 અગોરચિત્રગોચરૈશ્વ ૩ ૧૪ ૨૧૫
 અગ્નિદક્ષમ્ભુ મોડનિ સ્વાત્ ૨ ૨૮૨
 અગ્નિશબ્દલતયૈશાયમ્ ૧ ૬૧
 અગ્નિસોમાદય શબ્દા ૧ ૧૮૬
 અગ્રત્તેન પ્રતોક્તાનામ્ ૩ ૧ ૫૨
 અગ્રદો કુન્દસી ચેતિ ૩ ૧૪ ૫૬૨
 અગ્રીકૃતે શુ કેવાં શિલ્ ૨ ૪૧૬
 અચેતનેષુ ચેતન્યમ્ ૩ ૧૪ ૩૨૬
 અનન્મયિ તથા નિત્યે ૩ ૧ ૧૮
 અજ્ઞાનવૃત્તિર્ચ શબ્દ ૧ ૧૨૦
 અજ્ઞાનોના ન્યવસ્થાપ્યમ્ ૨ ૧૮૦

અળવ સર્વશક્તિસ્વાત્ ૧ ૧૧૩
 અતસ્તૈ કર્મનિષાદિ ૩ ૭ ૬૨
 અત સર્વોપદેશાનામ્ ૩ ૧ ૧૮
 અતિશ્ મહાભયેવ શુ ૩ ૧૪ ૪૪૭
 અતીન્દ્રિયાનસાથેશાન્ ૧ ૧૮
 અતો દ્રવ્યાધિતાં સત્યમામ્ ૩ ૧૧ ૧૨
 અતોડનિર્જાતસ્વસ્વાત્ ૧ ૫૮
 અતો માપિતપુસ્કત્વાત્ ૩ ૬ ૧૦
 અત્યદમૂતા ત્રિય શક્તિ ૩ ૩ ૮૧
 અત્યન્ત વિષયે મિન્ને ૩ ૧૪ ૫૭૩
 અત્યન્તમિન્નપોરૈશ્વ ૩ ૧૪ ૧૫૮
 અત્યન્તમિન્નવોર્ષા સ્વાત્ ૨ ૪૭૪
 અત્યન્તમત્તયાધૂતે ૧ ૧૪૨
 અત્યન્તમત્ર વિષયે ૩ ૧૪ ૫૫૧
 અત્યન્તવિષયીતોડપિ ૨ ૨૮૫
 અત્યન્તાનુભાસત્ ૩ ૧૪ ૪૬૭
 અત્ત ઉપવેદનામ્ ૩ ૧૨ ૨૭
 અત્તારીતવિવર્ણાશ્વ ૧ ૧૭

अत्र संवसते यस्तदम् ३.७.११७
 अथ हेरेव जनितः २.३१६
 अथ त्वेकविभक्तित्वात् ३.१४.४११
 अथ प्रतिविधाता यः ३.१२.२४
 अथ यज्ञान्मुत्पन्नम् २.२४३
 अपर्बणामक्षिरसाम् १.२१
 अथ यामेव शस्त्रीयम् ३.१४.४२३
 अथ स्वभावो वचनात् ३.१४.२७६
 अपाज्जवाक्यमित्येषम् ३.३.२१
 अपावमान्वरो हाता १.११५
 अपाशंस्य एवार्थः १.२४८
 अपादिमग्निसमादूर्ध्वम् ३.९.१९
 अपोषचारसत्तैथम् ३.३.४६
 अष्टव्यस्यप्रतिमिधेः ३.७.१०२
 अष्टव्यसिद्धिमेत ३.३.१८
 अदेशाक्षी यवादीनाम् ३.१.११
 अदेशाध्याप्यभागाच्च ३.६.१४
 अद्वये वैष सर्वस्मिन् ३.३.४५
 अदीते तुल्य इत्येषम् ३.१४.५०१
 अधीयते प्राज्ञावत् ३.१४.२८५
 अध्याहितकलां यद्य १.३
 अध्वेतरे यदा वृत्तिः ३.१४.४९२
 अध्वेग निमित्त ३.२.३
 अध्वमो वर्तमानस्य ३.९.१०२
 अगङ्गीकृतसर्वं तु ३.१४.५८६
 अगन्तरं फलं यस्याः ३.६.१५
 अग्न्यकालो संपातः २.२.८५
 अग्न्यकाल्यपरावत् २.५५
 अग्न्यपतकमेष्टमि १.१०९
 अनाग्रहा जन्मसक्तेः ३.९.५१
 अनागमस्य सोऽभ्यासः २.११८
 अनादिमिधन मद्रा १.१
 अनादिमद्यमिधनाम् १.१७२
 अनाभिर्त्रायस्त्वमात् ३.१४.२१७
 अनाधिते तु व्यापारे ३.७.२४

अनित्यस्य यथोत्पादे ३.९.२१
 अनित्येष्वपि नित्यत्वम् ३.१.३५
 अनित्यं निमित्तेषु २.२.३४
 अनिराकृतात् कर्तुः ३.७.१२९
 अनिष्टात् प्रसिद्धेन ३.१४.३६१
 अनिष्टादस्य निर्ज्ञानम् ३.१४.३६०
 अनिष्टारितधर्मत्वात् ३.१४.१४५
 अनुग्रहार्थं मोक्षसृणाम् २.३८८
 अनुष्ठेयाश्रमाभेदे ३.१.४१
 अनुनिष्ठादिबल्येन ३.१.६७
 अनुप्रयोगसिद्ध्यर्थम् ३.१४.२१२
 अनुप्रवृत्तिर्धर्मो वा ३.१.१४
 अनुप्रवृत्तिर्या या ३.१.१९
 अनुप्रवृत्तिर्या या ३.१.१०१
 अनुबन्धस्य सिद्धेऽर्थे ३.१२.१२
 अनुस्यूतेव भेदाभ्याम् ३.१४.२९
 अनुस्यूतेव संश्लेषः ३.१४.९३
 अनेकधर्मवचनाः ३.१४.२६५
 अनेकधर्मकपक्षिभ्यश्च १.१६
 अनेकसकतेरकस्य २.४४४
 अनेकस्यास्य इति ३.१४.१८१
 अनेकाश्चातयोर्गोष्ठि २.३५०
 अनेकार्थत्वमेकस्य १.२६३
 अनेका शक्तिरकस्य २.४७७
 अन्तःकरणतत्त्वस्य १.११७.३,
 अन्तःकरणधर्मो वा ३.६.२३
 अन्तःकरणवृत्तौ ३.१४.९९
 अन्तरेण ३.१४.१९७
 अन्तर्गतेष्व संवन्धः ३.१४.२१२
 अन्तर्भूतविजर्णानाम् ३.७.७३
 अन्तर्भूतं निमित्तं च ३.१४.५०९
 अन्तर्भूतविषयधर्मैः ३.१४.२२८
 अन्तर्भूते तु करणे ३.१४.४५७
 अन्ते वा ३.६.१९
 अन्ते वातमग्निं वा सता ३.८.२४

अन्नादानादिरूपा च ३.१४.४०५
 अन्यत्र वर्तमान सत् ३.१४.४०१
 अन्यत्र भ्रममाणैश्च ३.३४७
 अन्यत्राविहितस्वैव ३.१.५७
 अन्यथा ॥ समारुपानम् २.१७३
 अन्यथा प्रतिपद्यार्थम् २.२३९
 अन्यथैरागिनस्तद्व्यात् २.४९२
 अन्यथा स्वप्नेर्यमायैव १.१६२
 अन्या सत्कारसावित्री २.२६१
 अन्येन स्वपरिस्वस्य ३.७१६१
 अन्यैस्तु भावैरन्येषाम् ३.९.३५
 अन्यैस्तु मानं जात्यदि ३.१४.३७१
 अन्यथावतिरेकाभ्याम् ३.१.६७, ३.१४.१९
 अन्यथावतिरेकी च ३.११.३०
 अन्यथाव गच्छते सोऽर्हः ३.१४.९६
 अन्यथावदानस्मृतेर्यै च २.२३१
 अन्यथावदानानि भिद्यन्ते २.१७०
 अन्यथावदानाय यो भेदः २.४७३
 अन्यथावपे पदव्यासः ३.३.७८
 अन्यथा तु पदस्वैव २.३९९
 अन्यथा व्राज्यादीनाम् ३.१४.३०३
 अन्यथा प्रयोगद्वारात्मानम् १.१४३
 अपूर्व कालक्षिप्ति वा ३.७.३४
 अपूर्वस्य विधेयत्वात् ३.१.६९
 अपुत्रपुत्रादवाक्यस्य ३.१४.३५५
 अपुत्रपुत्रान्दवाल्मापि ३.१४.३५७
 अपेक्षमाण. संवन्धम् ३.१४.२४०
 अपोद्धारपदार्था ये १.२४
 अपोद्धारण सामान्यम् ३.१४.१४४
 अपुच्छालिनीसंयोगे ३.९.१०६
 अपयोगोऽधिर्मात्र २.१९०

अप्रसिद्धं तु यं भागम् २.९१
 अराजो यच्च शुक्लादिः २.७४
 अवहि.साधनाधीना ३.९.११०
 अनुष्ठानादि इति च ३.१४.९५
 अनुष्ठानादनुष्ठानात् ३.१४.५०
 अभाव इति भावस्य ३.१४.२६४
 अभावत्वात्तुल्यत्वात् ३.३.६७
 अभावात् केवलादीन्तु ३.१४.४५२
 अभावे त्रिषु कालेषु ३.३.६९
 अभावो यदि वस्तु स्यात् ३.३.७६
 अभावो वा लुप्तो यत्र ३.१४.१३२
 अगिगमकियाभेदात् ३.१०६
 अग्निधानकिरायोनात् २.४०८
 अग्निधानेऽपि संख्यायाः ३.१४.१११
 अग्निधेय. परस्वार्थः २.११३
 अग्निश्चकालमर्थेषु ३.३.५०
 अग्नि-नमेव वाक्यं तु २.७५
 अग्निम्ना रूपमेवेन २.४७०
 अग्निव्यक्ततरो योऽर्थः २.९१२
 अग्निव्यक्तितनिमित्तस्य ३.९.६५
 अभेदपूर्वका भेदाः २.५७
 अभेदरूपं सादृश्यम् ३.१.९२
 अभेदस्य विवक्षायाम् ३.१४.३९४
 अभेदादग्निधेयस्य २.२९७
 अभेदे स्वेकस्यदत्त्वात् ३.१४.३३३
 अभेदेन क्रियेका तु ३.७.१४९
 अभेदेनोपमानस्य ३.१४.५६९
 अभेदे यदि कालस्य ३.९.६३
 अभेदे लिङ्गस्य लवाभ्याम् ३.१४.१३१
 अभेदेकत्वसंख्या वा ३.१४.१००
 अभ्यासात्प्रतिभादेतुः २.११७

अवन्तु स्यादतीव गत ३.३.७७
 शरस्या साहसो नास्ति ३.१४.३१७
 अवस्थादेशकाल्यनाम् १.३२
 अवस्थां पञ्चमीमाहुः ३.७.६०
 अवान्यमिति यद्वाच्यम् ३.३.२०
 अविकल्पितवस्तुष्वर्थे २.११६
 अविवर्धस्व शब्दस्य १.९३
 अविव्रहा गनादिस्था ३.१४.६८
 अविविगमावनाक्षय्य ३.१४.३०१
 अविसाक्षी सुहृत्स्य ३.७.१५०
 अविवयोः सापुट्वे ३.१४.७७
 अविवर्धतेऽपि भाष्यार्थे २.८८
 अविविगको विभक्त्येन्दः १.४५
 अविवर्गं तु शब्दस्य २.४१९
 अविविधाता तु पश्यन्ती १.१६७
 अविविगाद्विज्ञानात् १.१७३
 अविविगे तथा मेव १.१३९
 अविविधो विविधो वा ३.१.६७; ३.३.६८
 अविविष्टस्य पर्वारः ३.१४.०७१
 अविविष्टयो यथा वर्णः ३.१४.३०९
 अविविधानां च यो धर्मः ३.१८.१०६
 अविविष्टेषु वते. पाठ. ३.१४.५१३
 अविविष्टो. सर्वशक्तेश्च १.१३१
 अविविष्टमप्येवम् ३.१३१
 अविविष्टावयो यो मेदः ३.१४.३७०
 अविविष्टो यदि वाच्यार्थः ३.१६
 अविविष्ट इति कुण्यादि. ३.१४.०८९
 अविविष्टा प्रतीयन्ते ३.१४.५१६
 अविविष्टेन यद्वन्ते ३.४५५
 अविविष्टाविविष्टावत् ३.११.३१
 अविविष्टावत् यदो नास्ति ३.९.३८
 अविविष्टावत् यदो नास्ति ३.८७
 अविविष्टावत् स्यात् ३.१४.५१९
 अविविष्टावत् यदो नास्ति ३.३३४
 अविविष्टावत् यदो नास्ति ३.११७
 अविविष्टावत् यदो नास्ति ३.१४.३११

असंनिधौ प्रतिनिधिः २.७०
असन्निवर्तते तस्मान् ३.८.२०
असमाख्येयतस्मानाम् ३.१४.२
असमासे समासे च ३.१४.५१
असंभवाद्यु संन्ये ३.१४.२२३
असंभवेऽपि वा वृत्तेः ३.१४.४३३
असम्यगुपदेशाद्वा ३.१४.२८१
असात्त्विका प्रविर्तेति ३.३.३७
असाधुानुमानेन ३.३.३०
असाहो गौर्विति यथा ३.१४.२९९
अस्तं यातेषु वायेषु १.१४९
अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य ३.९.११३
अस्तित्वं च प्रतिशाय ३.१३.११
अस्तित्वेवाहुपन्तो वा १.९.४७
अस्त्यर्थः सर्वज्ञदानाम् १.११९
अस्त्रीपूर्वपक्षत्वात् तु ३.१४.४१९
अस्य वाक्यान्तरे दृष्टात् २.८६
अस्यादीनां तु कर्तृत्वे ३.७.९९
अस्यायं वाचको वाक्यः ३.३.३
अस्येतिमिति वा यथ ३.१४.३५०
अस्त्वोपादयः शब्दाः १.१७६
अस्त्वन्मन्त्रे स्वतन्त्रत्वम् ३.११.५
अस्त्वशब्दाभिधानात् ३.१.४८
अस्त्वान्त्रय्यपको यन्धिः ३.१.४
अहितेषु यथा लील्यात् ३.७.८०

आ

आकारवन्तः संवेद्याः २.१३३
 आकारवर्णावयवैः २.१५४
 आकाशस्य व्यञ्जितत्वात् ३.२.१
 आकाशमेव केदां चित् २.७.१५१
 आकाशस्य प्रदेष्टेन ३.६५
 आकाशस्य यथा भेदः ३.७.१११
 आकृतिः सर्वशब्दानाम् ३.१४.३१७
 आकृतौ वापि सामान्ये ३.१४.४००
 आक्रीड इव कालस्य ३.७.७२
 आलोपाच्च प्रयोगेन ३.१४.७३

आख्यातं सन्देहात् २.१
 आख्यातं तद्विधायकं २.२०६
 आख्यातपदवाच्येऽर्थे २.५२०; ३.१.१९
 आख्यातशब्दे नियतम् २.३२७
 आख्यातशब्दे भागाभ्याम् ३.८.४७
 आख्यातशब्देऽर्थोऽस्ती ३.८.३८
 आख्यायते च दाक्षिण ३.१४.१५५
 आनायां मातुल्येति ३.८.६४
 आपणभावमिवावन्तः १.५२
 आत्मतत्त्वपरित्यागः ३.१.७०
 आत्मभूतः कस्योऽप्यस्याः ३.१.१७
 आत्मभेदं तयोः केचित् १.४६
 आत्मभेदेऽपि सत्येवम् ३.७.१७
 आत्मभेदो न चेत् कश्चिन् २.२१३
 आत्मरूपं यथा ज्ञाने १.५१
 आत्मलाभस्य जन्माख्या ३.३.४३
 आत्मानमात्मना विभ्रत् ३.३.४७
 आत्मान्तरस्य येनात्मा ३.३.९
 आत्मान्तराणां येनात्मा ३.११.१३
 आत्मा परः शियो द्वेभ्यः ३.२.१७
 आत्मा बुद्ध्या समर्थायान् १.११९
 आत्मा वस्तु त्वभाष्य ३.९.१
 आदित्यग्रहवत्स्य ३.९.७६
 आद्यः कारणविशेषः १.१३०
 आधारं कल्पयन् बुद्ध्या ३.३.८६
 आधारत्वमिव प्राप्ताः ३.७.६८
 आधारभेदाद्विभक्त्याम् ३.१४.४४४
 आधारभेदादभेदो नः ३.१४.३६३
 आधारे नियमाभावात् १.४१७
 आधारेषु पदव्यासम् ३.१८.४०६
 आधिक्यं मुख्यशब्देन ३.१२.५४२
 आपि के चापराधत्वात् ३.१४.११९
 आमासोपगमो व्यक्तिः ३.७.५३
 आनिध एव प्रकान्तः ३.९.९७
 आम्नायशब्दानिभ्यासे २.६.०७
 आरम्भश्च क्रिया चैव ३.९.३३
 आरम्भस्याक्रियार्थत्वे ३.१४.५३९

आरा-उ-इयदकस्य ३ १४ २७१
 आरा-इ-उ-इयदकस्य ३ १४ २७१
 आविर्भावनिरोमावो ३, ८, २६
 आविर्भावनिरोमाव ३ १३, १३
 आविर्भूतप्रकाशानाम् १ १७
 आविरयवानुसंधेते ३ ९ ४२
 आविर्भूतप्रकाशानाम् ३, १४ ३१८
 आविर्भवन्तो वाक्येऽपि ३ १४, २८७
 आविर्भवन्तो वाक्ये १ ८६
 आविर्भवन्तो वा २ ११५
 आविर्भवन्तो वा २ ४७८
 आविर्भवन्तो वा २ ३७२
 आविर्भवन्तो वा ३ १४ १५९
 आविर्भवन्तो वा ३, ९ १०३
 आविर्भवन्तो वा ३, ९ १०५
 आविर्भवन्तो वा ३, १४ ३४९
 आविर्भवन्तो वा ३ १४, १६७
 आविर्भवन्तो वा ३, १, ४०
 आविर्भवन्तो वा ३, ९ २१
 आविर्भवन्तो वा ३, १४, ३१९
 आविर्भवन्तो वा ३, १४, १०९
 आविर्भवन्तो वा ३ १४, ३६७
 आविर्भवन्तो वा ३, १४ १५३
 आविर्भवन्तो वा ३, १४, ३०९
 आविर्भवन्तो वा १, ११
 आविर्भवन्तो वा ३ १५०
 आविर्भवन्तो वा ३ ८, १४

३

इयदा विहायैव ३, १, १०४
 इयदा विहायैव ३, १४, ३०
 इयदा विहायैव ३, ४००
 इयदा विहायैव ३, १०९
 इयदा विहायैव ३, २३
 इयदा विहायैव ३, १४, १०४
 इयदा विहायैव ३ १३ ३०
 इयदा विहायैव ३, १४, ४४

इदमनेति अग्नानाम् ३ ७, १५२
 इदमाद्य पदस्थान १ १६
 इदमाद्य सवन्तम् २ ८१
 इदमाद्य पदस्थान १ ४०
 इदमाद्य सवन्तम् २, ८२
 इदमाद्य सवन्तम् १, ८०, १ ८१
 इदमाद्य सवन्तम् ३, ३ २९६
 इदमाद्य सवन्तम् २, १०५
 इदमाद्य सवन्तम् ३, ७, १२
 इदमाद्य सवन्तम् ३, ८, ८
 इदमाद्य सवन्तम् १ ८०
 इदमाद्य सवन्तम् ३ १४, ५४३
 इदमाद्य सवन्तम् ३, १४, ५४७
 इदमाद्य सवन्तम् ३, १४, ५३९
 इदमाद्य सवन्तम् ३, १४, ५३७
 इदमाद्य सवन्तम् ३, १४, ५४४
 इदमाद्य सवन्तम् ३, ७ ८४

उ

उच्यते परत-पदवात् १ ६३
 उच्यते परत-पदवात् २, ४५८
 उच्यते परत-पदवात् ३, ११ २७
 उच्यते परत-पदवात् १ ७ १०५
 उच्यते परत-पदवात् ३ ९ १
 उच्यते परत-पदवात् ३, २३६
 उच्यते परत-पदवात् ३, ३४८
 उच्यते परत-पदवात् ३, १ ७१
 उच्यते परत-पदवात् ३, ३ ५
 उच्यते परत-पदवात् ३, १४, १७७
 उच्यते परत-पदवात् ३, ३ ४०
 उच्यते परत-पदवात् ३, २, ५७
 उच्यते परत-पदवात् ३, १४, ६०३
 उच्यते परत-पदवात् ३, १४, ३७४
 उच्यते परत-पदवात् ३, १४ ४४९
 उच्यते परत-पदवात् ३, १४, ४०३
 उच्यते परत-पदवात् ३, १४, ५०७

सपमाने क्रियावृत्तिम् ३.१४.५०३
 उपमानोपमेयस्य ३.१४.४४१
 उपमेयं तु यद्व्याच्यम् ३.१४.४२५
 उपमेयात्मनि रयामः ३.१४.४१५
 उपमेयेन सवन्धात् ३.१४.५६०
 उपमेयेषु भिन्नेषु ३.१४.५९५
 उपमेये स्थितो घर्माः ३.१४.३८४
 उपपुङ्गवे निमित्तानाम् ३.१.१०८
 उपरिचिताः पुरस्ताद्वा २.१९३
 उपप्लवणमात्रार्था ३.१४.४२४
 उपप्लवणमिवावर्णानाम् २.१४.५
 उपप्लवणस्य चाभेदः ३.७.१४९
 उपार्त्तं च प्रकृष्टार्थं ३.१४.१६४
 उपात्ता बहुवोऽप्यर्थाः २.२४०
 उपादानविशेषाश्च ३.१३.३
 उपादायानि ये द्वेधाः २.३८
 उपाभिन्ना या संख्या ३.१४.१२५
 उपाभिभेदादर्थेषु ३.१३.२४
 उपाधेः कश्चिद्व्याच्ये ४.१४.४६५
 उपाधमात्रं नानात्वम् ३.१४.९७
 उपायावृत्तिर्धर्मारे २.१०८
 उपायाः शिक्षमाणानाम् २.२३८
 उभयस्तत्र तुल्यार्थाः ३.१४.११८
 उभयेषामविच्छेदात् १.१८३
 उभावप्यधुनी मेवौ ३.७.१४०
 उभयर्थे वर्तमानस्य ३.१२.१४
 उभयवयवतुल्येषु ३.१४.५३१

ऊ

■ इत्यभेदमाश्रित्य २.९९
 ऊ इत्येतदभिन्नं च २.९०१
 ऊहोऽस्मिन्निषये न्यायः २.७८

अ

अवो वा गीतिमात्रं ■ २.१०७
 अर्थाणां दर्शय यन्त्र २.१३९
 अस्यासी प्राग्वयस्त्वः २.२८४

ए

एकं प्रवृत्तवाक्यं च २.४५९
 एकजातिव्यपेक्षायां ३.१४.३५०
 एकतिह यस्य वाक्यं तु २.४४८
 एकत्वं वा बहुत्वं वा ३.१.५२
 एकत्वं तु स्वरूपत्वात् २.२५७
 एकत्वमनतिक्रान्तः १.१३७
 एकत्वमात्रां सतीनाम् ३.६.२४
 एकत्वमेक इत्यर्थ ३.११.३१
 एकत्वयोगमात्राय ३.१४.२८६
 एकत्वमुदाहरणं वा ३.११.१७
 एकत्वावृत्तिभावाभ्याम् ३.८.४५
 एकत्वे तुल्यरूपत्वात् ३.१४.३४१
 एकत्वेऽपि क्रियाकृताते ३.१२.१६
 एकत्वे वृद्धिमद्विते ३.११.१६
 एकत्वेनैककृपास्तु २.३६१
 एकत्वेष्टास्तु संघाते २.३५९
 एकदेशास्त्वितिभिन्ने १.३६०
 एकदेशो समूहे च ३.७.५८
 एकद्वयोर्व्याप्येनाम् ३.१४.१३३
 एकमादुरनेकार्थम् २.२५०
 एकमेव यदाभ्यासम् १.२
 एकत्वमनेकार्थम् २.४६१
 एकविंशतिसंख्यायाम् ३.११.२०
 एकश्च द्वयात्मकोऽसौऽसौ ३.१४.२१०
 एकश्च सोऽर्थः सताश्च २.८.६३
 एकसंख्येषु भेदेषु २.४६४
 एकस्मिन्नपि दरयेष्ये १.१३६
 एकस्य कर्तृनिर्ज्ञानात् ३.१४.५६३
 एकस्य च दधानत्वात् ३.१४.२८३
 एकस्य प्रत्ययो द्रष्ट ३.११.२८
 एकस्य बुद्धयवस्थाभिः ३.७.१०४
 एकस्य भागे शास्त्रस्य २.९३
 एकस्य शक्यवृत्तित्वः ३.१.४९
 एकस्य सर्वबीजस्य १४
 एकस्यानेककृपात्वम् २.१११

क्रीयोभावविधौ सम्भूत ३.१.३७

क्रीडाया जीविकायाश्च ३.१४.४१

क्रियायै वारिधौ धत्ते ३.१२.७

कृत्रचित्क्रियाव्यक्तिमागेः २.४६२

कृत्वचित् तत्त्वसमाख्यानम् २.३२४

कृत्वचित्संगविनो भेदाः २.१८७

कृत्वचित्सामन्योवासी ३.१२.२

कृत्वचित् गुणप्रधानत्वम् २.३०४

कृत्वचित् विषयभेदेन २.३७३

कृत्वचित्शब्दकथैवाम् ३.१३.१६

क्षत्रियायै पदं कृत्वा ३.१४.२६३

ग

गतिर्दिना त्ववधिना ३.७.१४३

गन्तव्ये हरवागं सूर्याः २.११०

गर्वा इत्येक एवायम् २.२२१

गवये नरसिंहे च २.९०

गवयेन समोऽनङ्गवान् ३.१४.५४५

गवां विशेषणत्वेन ३.१४.२३८

गावेषुके चरौ हृष्टा ३.१४.५१२

गुणः प्रवर्द्धहेतुर्गः १.६५

गुणक्रियायां कर्ताः ३.७.२०

गुणक्रियायां स्वात्मन्याम् ३.७.१२७

गुणप्रधानतामेवः ३.१०.७

गुणमात्रेण साक्षाद्-क्षम् २.४८

गुणमात्रोऽभिधेयत्वम् ३.१४.३३६

गुणभूतस्य नाभात्वात् ३.१४.३३९

गुणभूतेत्यथैः ३.८.४

गुणमात्राभिधेयत्वम् ३.१४.२६.१७५

गुण्यभिधेयता मेवः ३.१४.३६४

गुण्य मेवैवाके तु ३.१४.३७२

गुणा इत्येव भुवेर्वा ३.१३.१८

गुणानामाध्याय मेवः ३.१४.३७३

गुणे न बोधगान्तर्यं ३.१४.४११

गुणोऽपि वात्रिद्विद्वे ३.१८.८८

गुणविपरिवर्तनम् ३.१४.४०८

गोवन्देन तु तावदाहः ३.३६५

गोत्वानुपपत्ते वाहीके २.५५

गोयुग्मन्यहर्ता क्यथैः २.२७९

गौरित्येव स्वरूपाद्वा २.१७५

गौरिच प्रक्षरत्येव १.१६०

गोर्वाहिक इति द्वित्वे ३.१४.६२५

ग्रहणमाहायोः सिद्धा १.१००

ग्रहास्तत्त्वस्यत्र विहिताः ३.१.५८

ग्रा त्वं ग्राहकत्वं च १.५६

घ

घटज्ञानमिति ज्ञानम् ३.१.१०९

घटस्य दृष्टिकर्मरे ३.७.१०

घाटदिदर्शनाल्लोकः २.२१७

घटादिषु यथा वीर्यः २.२९८

घटादीनां च आकारान् २.१२३

पदिषी दृश्य संज्ञायाम् ३.१४.४६९

घोदिनी जातनिर्घोषा १.१६४

च

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे १.८२

चक्षुःकर्म्यमाणोऽधीक्षाम् ३.४५२

चक्षुस्तत्त्वस्वरूपस्यः ३.१४.६१६

चक्षुस्तो हि यथावत्त्वाः ३.३.६६

चक्षुस्तत्त्वस्वरूपतोऽर्थः ३.१४.१९४

चाक्षुषो न प्रयुज्यते २.१९४

चार्यः सत्ये पयसि भेदात् ३.१४.१९५

विषत्येकस्य स्वस्य २०८

विषादिव्यभिचयिकः ३.१०.४५

विं विं इति ज्ञाने २.२३

वैतन्यमिव यथायम् १४१

वैतन्यपरित्यक्ता लोके ३.६.१८

वैतन्यं तन्नामनम् ३.१४.६१०

छ

छायेन तद्विषयता ३.१४.६०७

छायागतस्त्री लघादीनाम् १.९.१२

ज

जयवित्ता क्रिया वापि २.११७

जन्माभिधेयक्रिययाः ३.१.१०

जराश्या कालशक्तिर्वा ३.१.२४
जलपञ्चममावेश ३.१.१४
जहृत्स्वार्थविकल्पे च २.२.२८
जहाति जातिं इव्य आ ३.१.४ ४९६
जहाति सहृत्ताथ ३.१.२९
जातिप्रयुक्तं तस्या तु ३.१.१७
जातिप्रयोगे जात्या चेत् ३.१.४ १५७
जातिमागाथवा प्रकृदा ३.१.४.४०४
जातिमन्वे क्रियामाहु ३.८.२१
जातिमात्रपेक्षायाम् ३.१.४.३६५
जातिशब्दैरक्षेपे सा ३.१.९
जातिशब्दोऽश्लोकादि ० ५७७
जातिभेदे स्थीत्येवास्ती ३.१.४ १७९
जातिप्रत्ययसमाहारैः ३.१.४.१८१
जातीनां च गुणानां च ३.१.७८
जाते प्रत्यायक शब्दे २.१.२२
जातेभेदे भेदे वा २.१.४.४०१
जातेराश्रितत्वायाः ३.१.८१
जातेष्व भेदेहेतुत्वाद् ३.१.४ १०४
जाती द्विवचनामाकाश ३.१.४ १०८
जाती पदार्थो जातिर्वा ३.१.१२
जाती पूर्वं प्रकृतानाम् ३.१.४ ३४६
जाती वृत्तो यदा द्वये ३.१.४ ३५३
जात्यवस्थापरिच्छेदे ३.१.४.४९
जात्युत्पत्तावित्यासी ३.१.४.४७
जाममानाम् जन्मानाम् ३.८.२८
ज्ञानं स्वस्मद्विशिष्टानाम् ३.१.४९
ज्ञानं प्रयोजकबुद्धिर्वा ३.३.१
ज्ञानशब्दार्थविषया ३.१.५०३
ज्ञानानुगतशान्ति वा ३.१.५८
ज्ञाने कस्य सन्नति ३.१.५८
ज्ञानेऽपि यथार्थेषु ३.१.१०४
ज्ञाने स्वभाविके नार्थ १.१.००
ज्ञेयस्यमेव सामान्यम् ३.१.१०५
ज्ञेयेन न विना ज्ञानम् १.८.९
ज्योतिराप्तरमासाद्य १.१.४७

ट
टावन् एव धैराशी ३.१.४.४१०
ण
णिजन्ते च यथा वर्ता ३.७.७६
त
तत्तस्तु समवायाख्या ३.१.१८
तत्तदुत्प्रेक्षमाणानाम् २.४.९०
तत्त्वान्वाग्वानेमात्रं ३.१.४.५१
तत्त्वसङ्गविवक्षायाम् ३.१.४ ३८१
तत्त्वे वा व्यतिरेके ३.७.७८
तत्त्वे विरोधो नानात्वे ३.७.७१
तत्र कारकबोधायाः ३.८.४४
तत्र क्रियापदान्येव २.१.१४
तत्र द्वयगुणामावे ३.१.७८
तत्र प्रयोगोऽनियतः ३.१.४.१४७
तत्र य प्रति सामान्यत्वम् ३.८.५०
तत्र षष्ठी प्रतिपदम् २.१.९८
तत्र साधनत्रितयः २.३.३६
तत्र स्वाभाविक लिङ्गम् ३.१.४ १५७
तत्राभिन्नपेक्षायाम् ३.१.४ ९५
तत्रार्थवत्त्वात्प्रथमा १.६८
तत्रासति वयो वृत्ते ३.१.४ २५८
तत्रैकवचनान्तो वा २.४.७२
तत्रोन्मेषविज्ञेयानाम् ३.१.४.११७
तथा कर्ता निपुणेषु ३.७.२३
तथा जात्युत्पत्तादीनाम् २.१.५७
तथात्मरूपप्रधानम् ३.१.३१
तथा द्विवचनेऽचीति १.४.८०
तथान्यथा सर्वथा च ३.३.२६
तथा पदानां सर्वेषाम् २.४.२४
तथा पित्रादियोगेन २.९.२
तथागिनिविशौ बर्म् ३.७.८६
तथार्थविल्लीत्वात् ३.१.४ ४७९
तथा विद्यारूपाणाम् ३.२.१०
तथाविषेऽपि बाह्येऽर्थ ३.१.४ ५७२
तथा विनेविषुष्याणाम् ३.१.४ ७२

तथा सन्नाहसम्भवात् ३ १ ८
 तथा सन्नाहसि कस्मिंश्चित् २, ३०१
 तथा स्वल्प सन्नाहाम् २, २५६
 तथा हि सन्नाहमते २ १८१
 तथा हि सन्नाह सौम्ये ३ १४ ३७२
 तथा हानुपयोगस्य ३ १२, १०
 सन्नाह आने साहस्यम् २, १४
 सन्नाह सन्नाहस्यम् २, २७७
 सन्नाह स्वाधिका के चित् २, १११
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य, ३ १३ ९
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य २ १
 सन्नाहस्यस्यस्य वा ३ १ ८४
 सन्नाहस्यस्यस्य ३ १ १५
 सन्नाहस्यस्य सन्नाहस्यम् ३ १४, ५६०
 सन्नाहस्यस्यस्यस्यस्य ३ १४ १४
 सन्नाहस्यस्य सन्नाहस्यम् ३, ११ ११
 सन्नाह सन्नाहस्यस्य १, १४
 सन्नाहस्यस्य सन्नाहस्यम् ३ ३ ६
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १४ ८६
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य सन्नाहस्यम् ३ ३ ४१
 सन्नाहस्यस्य हि सन्नाहस्यम् ३, १४, १७४
 सन्नाहस्यस्यस्यस्यस्य १ १७१
 सन्नाह सन्नाहस्यस्य ३ ७ ५५
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, २, १३
 सन्नाह सन्नाहस्यस्य ३ ०, ५०
 सन्नाह सन्नाहस्यस्य ३ १ ४
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य २ १३१
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, १ ७४
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य २, १४०
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ ३ ८३
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य २ १४१
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य ३ १४, ४१४
 सन्नाहस्यस्यस्य २ १६३
 सन्नाहस्यस्यस्य ३ ३ ६३
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य ३ १४ ६०३
 सन्नाहस्यस्य १, ४३

सन्नाहस्यस्यस्य २, १३८
 सन्नाहस्यस्यस्य १, १०४
 सन्नाहस्यस्यस्य ३ १ १११
 सन्नाहस्यस्यस्य ३, १२ १७
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १ २३
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १४ १२१
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ ३ ४१
 सन्नाहस्यस्यस्य ३, १७, १६७
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य १ ६६
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य ३ ३ ६४
 सन्नाहस्यस्यस्य २, १७
 सन्नाहस्यस्यस्य १ ११२
 सन्नाहस्यस्य १ १०१
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १ १४
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १, ६
 सन्नाहस्यस्यस्य १, ६६
 सन्नाहस्यस्यस्य ३ १ ४८
 सन्नाहस्यस्यस्य १ ८
 सन्नाहस्यस्य सन्नाहस्य ३ १, २०
 सन्नाहस्यस्यस्यस्यस्य २, ३३
 सन्नाहस्य सन्नाहस्यस्य ३, ११०
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, ७ ५७
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १३२
 सन्नाहस्यस्यस्यस्य १, १५१
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, ८, १७
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १४ ११
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, १, १५
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ १४ ११
 सन्नाहस्यस्यस्य ३, ४४१
 सन्नाहस्यस्यस्य ३ १३८
 सन्नाहस्यस्यस्य ३, १४ १७
 सन्नाहस्यस्यस्य ३ १०१
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३ ११ १
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, १, ५१
 सन्नाहस्य सन्नाहस्य ३, १४ ५३४

तुल्यस्य यथागत्यात् ३ १४ ३००
 तुल्यश्रुतिस्वात्तत्वेऽपि ३ १४ ४७
 तुल्यशामनुनिधत्तौ २ ३६३
 तुल्यार्थे'रिति या तस्याः ३ १४ ५२१
 नृगणलतादीनि ३ १ ४३
 तृतीयान्तं क्रियेत्येतत् ३ १४ ४६८
 तृतीयोऽप्याश्रितो भेदः ३ १४ ४५०
 से क्षमियादिभिर्वाच्या ३ १४ ३२५
 सेन चापि व्यवच्छिन्नमे २ ६७
 तेन तुल्यमिति प्राप्ते ३ १४ ५५३
 सेनास्य चितिरूपं न ३ १४ ३२५
 ते लिङ्गेष्व स्वशब्दैश्च १ २६
 सेवान्वयान्तनामात्त्वम् २ ४०९
 सेवाशब्देषु यः शब्दः ३ २ ६
 ते साधुव्यनुमानेन १ १७७
 सेव्यगौरवकाङ्क्षि ३ ७ ३१
 तेजवाकेन तुल्ये यः ३ १४ ४४६
 सेव्यु नाममरुतत्वम् २ ३४०
 त्यागरूपं प्रह्लादस्ये ३ ७ १३५
 एवचिन्तारस्य वा वृद्धिम् ३ १ ७
 एवमस्यो भवसीत्येवा ३ ७ १२१

द

दण्डीनादित्तया दण्डम् ३ १ ९३
 दर्शनं सलिले तुल्यम् २ ९८७
 दर्शनस्यापि यत्तत्त्वम् २ ४२६
 दर्शनादर्शनेनैकम् ३ ९ ६१
 दत्तुष्टेन्द्र द्वयेत्येतत् ३ १४ ५६५
 दास्याः पतिरिति व्यक्तः ३ १४ ११५
 दिक्कृत्स्नैरभिधाने तु ३ ६ ११
 दिक् साधनं मित्रा कालः ३ ६ १
 दिवो व्यवस्था देवानाम् ३ ६ ३
 दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि ३ ५ २
 दीर्घच्छन्दाभ्या लुगं स्यात् २ ३००
 दुःखा दुःखनादा यः ३ १४ ३१
 दुर्लभा वस्तुविशेषे २ १ ६
 दुष्मादिवन्मनादी ३ ७ ७२

दुर्गात्प्रमेव दीपस्य १ १०७
 दूरान्तिकव्यवस्थानम् ३ १ ४७
 दृष्टीदृष्टौ सद्योऽप्यर्थे ३ १ २ १३
 दृष्ट्यादित्तु किमिति २ ३७९
 दृष्टं निमित्तं केषां कित् ३ १३ २८
 दृष्टो गार्ग्यश्वरे भेदः ३ १४ १२४
 दृष्टो व्यापतिरेकेऽपि ३ ७ ४३
 देवदत्तादिकृतस्यायाम् ३ १४ ९
 देवदत्तादिषु मुनिः २ ४५७
 देवकाक्षेत्रवर्गैः २ २९६
 देवशब्दस्याभियमः ३ ६ ९
 देशादिभिश्च संबन्धः १ २९
 देवी वाग्व्यवकीर्ण्यम् १ १८२
 द्यौः क्षमा वायुरादित्यः ३ ७ ४१
 द्रव्यत्वसंज्ञासंयोगाः ३ ३ १४
 द्रव्यधर्मानितिक्रान्तः ३ १२ २४८
 द्रव्यधर्मा पदार्थे तु ३ १ १३
 द्रव्य ॥ यद् यथागत्यात् ३ ७ १६६
 द्रव्यमात्रस्य तु त्रये ३ ७ १२६
 द्रव्यमात्रस्य निर्देशे ३ १४ २४५
 द्रव्यमात्रोऽपि निर्दिष्टे ३ १४ ४१६
 द्रव्यस्य ग्रहणं चात्र ३ १४ २४६
 द्रव्यस्य सति सत्पक्षे ३ १४ ३५६
 द्रव्यस्याव्यवधारणम् ३ ५ २
 द्रव्यस्यमात्रे न धौव्यम् ३ ७ १३८
 द्रव्याकारादिभेदेन ३ ७ ३६
 द्रव्यात्मा गुणसमर्प ३ १४ १२
 द्रव्यात्मानस्वयत्नस्मात् ३ १४ १०
 द्रव्यादिवचनो हेतुः ३ ७ २५
 द्रव्याभिधातव्यं प्रकृतौ १ १०८
 द्रव्याभिधायी कृष्णादि ३ १४ २४
 द्रव्यान्मया लुपीषा तु ३ १४ १५
 द्रव्ये न गुणमात्रोऽस्ति ३ १४ ३३७
 द्रव्येऽनिर्गतात्मातोये ३ १४ ९
 द्रव्ये वापि मित्याया या ३ १४ ४५१
 द्रव्यद्वैतद्विज्ञानोक्त्या ३ १४ २०१
 द्रव्यं विशेष्यते तेन ३ १४ ५१३

द्वयो प्रतिविधानाच्च ३.१२.५१८
 द्वयोरिवार्थशोरञ्च ३.१४.६०९
 द्वयोः समानशोर्धर्म ३.१४.३६२
 द्वाभ्यां स किल शक्तिभ्याम् ३.९.५०
 द्वावप्युपायौ सन्तानाम् २.२६७
 द्वावुपादानशब्देषु १.४४
 द्वितीयादि तु यत्किञ्च ३.१.६६
 द्वित्वादियोनिरुद्धम् ३.११.१०
 द्वित्वोपसर्जने सङ्गे ३.१४.११७
 द्विधा वैधिरूपं मिश्रम् ३.१.१
 द्विष्टानि यानि वाक्यानि २.४७३
 द्विष्टोपयोगौ परार्थत्वात् ३.७.१५७
 द्वे एव कालस्य विभोः ३.९.५६
 द्वौ तु सप्त तमोऽसौ ३.९.५३
 द्वयोरिना च द्विपुत्राश्च ३.१४.११६
 द्वयेष्टयोरिति मिदं छाद्य ३.११.३२

घ

घनुदा विधत्सी-यस ३.७.१४५
 घर्म सर्वपदार्थानाम् ३.३.११
 घर्मस्य साध्यशब्दिनाः १.३३
 घर्मं तदानः श्यामादि ३.१४.३७८
 घर्माणां तद्वत्ता मेधाश्च ३.७.१००
 घर्मैरभ्युदिते छाद्य ३.७.१०३
 घातोऽप्यङ्गोरे दृष्टौ ३.७.८८
 घातो गालनयोर्वच २.१८४
 घातव्यं, धर्मविषय ३.१४.१९०
 घातव्यैरुपविनायक ३.१२.४
 घातव्योपायविशेषम् ३.१४.५८३

च

च वाचिर्विद्योर्गं तु ३.१४.५४१
 च दृष्टान्तप्राप्ताम् ३.१.६९
 च चरन्ती प्रवृत्तौ ३.१४.४४०
 च चोऽयं सप्तशेदक ३.१४.१४८
 च च वाक्यरूप ३.३.३६
 च च विधानादर्थोऽपि ३.१.८३

च ॥ सामान्यवत्सर्वे २.६८
 च च साप्रतिषेधो कुरता ३.१४.५
 च चागमादते धर्म, १.३०
 च चात्मसमवेतस्य ३.१.१०७
 च चाभित्येवमिष्यवित १.९८
 च चापि रूपारम्भवेत् २.३४१
 च चालमनुमानाय ३.१३.१२
 च चैवविषयः कश्चित् ३.१४.३०४
 च चोर्ध्वमस्ति नास्तीति ३.३.८०
 च जातिगुणशब्देषु ३.१४.४८६
 च जात्यवर्तकं कश्चित् १.१४८
 च ज्ञानमासबहुर्माहि ३.१४.१५९
 च ज्ञानव्यो विहितौ यन ३.१४.५९०
 च तत्त्वसम्बन्धोर्भेद ३.२.७
 च तदस्ति न तनास्ति ३.२.१९
 च तदुत्पत्ते किं चिन् ३.१.२५
 च तिरयः क्रममात्राभिः २.२४
 च तु चानभिधेयत्वे ३.१४.३१४
 च खोके प्रतिपत्तुणाम् २.५६
 ॥ सर्वव्यतिरेक १.७३
 च वाक्यवत्प्रातिपदेषां ३.३.९४
 च चित्ता संस्यया कश्चिन् ३.१.७१
 च चक्षुर्मां तथा भेदः ३.६.२७
 ॥ चावलेख्यमाहितत्वम् ३.३.७०
 च चित्तेऽनुगम्यते १.१७८
 च चान्यविधाकृतानम् ३.१.३९
 च चविधानं कृत्यापि २.३.३२
 च चक्षुष्यां च संस्यया ३.१.२३
 च चोऽस्ति प्रत्ययो लोके १.१३१
 च हि साद्वान् इत्यत्र ३.१४.५०१
 च हि सप्तशेदकेऽर्थे ३.३.१३
 च चामाव्यय गणनाये ३.३.७४
 च चान्यत्राय मिर्म न च ३.१४.३८८
 च चैवविषयिनायाम् १.८६
 च चान्विधायिनी चनिर १.३०
 च च विज्ञा इति तथा ३.१४.३४१

नानादस्त्वेव संज्ञानम् २ ४११
नान्यत्र विधिरस्तीति ३.१ ६०
नापेक्षते निमित्तं च ३.५.७
नाभावो जायते भाव ३.३.६१
नामिधानं स्वधर्मेण ३.३.४
नाभेदेन न भेदेन ३.१४.३८७
नामारुपातसम्भवा य २.३.१८
नार्थवत्ता पदं वर्णे २.४०.२
नावश्यं विषयत्वेन ३.१३.३१
नावश्यमभिधेयेषु ३.३.३५
निधातादिभ्यश्चार्थम् ०.३
नित्यत्वे कृतत्वे वा १.२८
नित्यत्वे सप्तदाशानाम् २.५६
नित्यां शब्दार्थसम्भवा १.२३
नित्या. पदं वाक्योऽप्येवम् ३.७.३०
नित्येऽनित्येऽपि वाक्ये ३.३.७८
नित्येषु च कृतं. पूर्वम् २.२२
निवाता योदवा कश्चिद् २.१९.२
निमित्तनियमं शब्दात् ३.७.१०८
निमित्तभावो भाषाणाम् ३.७.१४
निमित्तभूता साधुत्वे ३.४.२
निमित्तभेदात्प्रकाशे ०.५८३
निमित्तमेषादेकैव ३.७.३७
निमित्तमाश्रयत्वेन ३.१४.१९८
निमित्तमेकमित्यत्र ३.११.२७
निमित्तागुविधाने ॥ ३.१४.३१०, १.१४.२०५
निमित्तागुविधावित्थात् ३.१४.१५४
निमित्तो प्रत्यय पूर्व ३.१४.९०
निमित्तोऽयं प्रवर्तते ३.७.१२४
निमित्तोऽगिर्ज्ञानात् ३.१२.१३
नियतं साधने साधनम् २.४७
नियतास्तु प्रयोगा य २.१२५
नियता. साधनत्वेन २.२७५
नियमं प्रतिषेध २.३५१
निश्चयशोतनायां वा २.२४.१
निराकाङ्क्षानि निर्वृत्तौ ०.३१५

निरात्मकानामुत्पत्तौ ३.१.८
निराधारऽनुत्पत्तौ च २.४४
निर्घातद्रव्यसम्भवे ३.१.७०
निर्घातसम्भवेऽप्यस्य १.३३
निर्घातसाधनाधारे ३.१४.२९३
निर्घानार्थं पदं यन्त्र १.७२
निर्दिष्टविषयं किञ्चित् ३.७.१३६
निर्देशे चरितार्थत्वात् ३.८.६१
निर्देशे लिङ्गसम्भवानाम् १.३०७
निर्धारणादिविषय ३.१४.४२
निर्धारणे विमर्शते य ३.७.१४७
निर्भागादगत्या तुल्या ३.६.१५
निर्भासोपगमो योऽयम् ३.१.४६
निर्मन्थनं यथाशक्तौ १.३००
निर्वर्त्यं च विचार्यं च ३.७.४५
निर्वर्त्यमानं यत् कमे ३.१.२७
निर्वर्त्यादिषु तत् पूर्वम् ३.७.५४
निर्वर्त्यो वा विचार्यो वा ३.७.७९
निर्वृत्तिरूपमेकस्य ३.९.८६
निवृत्तप्रेषणं कर्म ३.७.६२, ३.७.५६
निवृत्तभेदा सर्वत्र २.४५४
निवृत्तेऽवयववस्तुमिन् ३.१४.२७४
निवृत्त्या भुविदेऽपाम् ३.४८९
निवृत्तेऽपि भेदेषु ३.१४.१९०
विच्छाया कर्मविषया ३.१.१६०
विस्तारवधि कश्चित् ३.९.१०९
विशतिष्ठात्रो कर्तृत्वम् ३.७.१८
नीलसुप्तमनित्यत्र ३.१४.४६६
नेच्छानिर्मितादिच्छानाम् ३.१.९४
नैकत्वं स्ववतिष्ठेत् ३.६.२८
नैकत्वमपि भावात्त्वम् ३.१.२१
नैकत्वमन्यथानात्वम् ३.६.२६
नैको न चाप्यनेकोऽस्ति ३.९.७
नैवाधिकत्वं धर्माणाम् १.७२
नैवास्ति नैव नास्तीति ३.८.३२
न्यूनवृत्तं च धर्माणाम् १.२४.१६२

प्रकृतेस्तु विवक्षायां ३.१७.४८
 प्रहृनौ प्रविलीनेषु ३.१.४३
 प्रकृत्यर्थे विशिष्टेऽपि ३.१४.५०७
 प्रत्यन्तेऽस्तभूतम् ३.७.५०
 प्रकृत्य इति शुभलादि ३.१४.३
 प्रक्षालने शगवाणाम् २.३.१३
 प्रचये भिद्यमाने तु ३.९४.५९८
 प्रज्ञा विवेकं लभते २.४८९
 प्रत्युत्पन्नाद्यवधैः २.२२०
 प्रतिबिम्बं समान्तत्वात् ३.१.९९
 प्रतिपल्लवत्प्रत्ये ३.३.२
 प्रतिपाद्यता इतिम् १.२२६
 प्रतिपक्षाद्य सास्तेन १.९.५५
 प्रतिपक्षान्मदुहाभ्याम् ३.९.३०; ३.९.७
 प्रतिबिम्बं यथास्वन १.५०
 प्रतिबोधान्मुखायास्तु १.३.३३
 प्रतिपक्षमित्तवैद्यः २.६०
 प्रतिपक्षो यथाभूत् ३.१४.२८८
 प्रतीतत्वात्पर्येण ३.१२.२५
 प्रत्यक्षा परमावधौ ३.१०.१
 प्रत्यक्षमनुमानं च १.२.१
 प्रत्यक्षस्य प्रथमस्य ३.१.९१
 प्रत्यक्षार्थात्मनिष्ठताः १.४४६
 प्रत्ययेन विना प्रादिः ३.१४.५८५
 प्रत्ययैरनुवादेभ्यः १.८५
 प्रत्यक्षस्य द्वि फलस्य १.९.१२
 प्रत्यस्तमित्तभेदायाः १.१८
 प्रत्यस्तत्वा भावेण ३.१.७
 प्रत्याध्वं समान्तायां ३.१.६३
 प्रत्येकं व्यञ्जना मित्रा १.९१
 प्रदेशस्मैवदेश वा ३.३.१२
 प्रधानकर्मकृतम् ३.७.७१
 प्रधानवत्त्वनामाये ३.१४.५८०
 प्रधानमत्र मेवात्वात् ३.१३.२८४
 प्रधानमन्यार्थतया ३.१४.२३६
 प्रधानविषया शक्ति २.१७.८०

प्रधानेतरवोच्यं ३.७.८१
 प्रमाणत्वेन तां लोकाः २.१४७
 भुक्तानां हि शब्दानाम् ३.१४.५९१
 प्रत्युक्तेन च समानात् ३.१४.२३०
 प्रयोक्तैवाभितरते २.४३३२
 प्रयोगशब्दान्भासात् २.१९०
 प्रयोगमेवात् धात्वनाम् ३.१२.१८
 प्रयोगमात्रे न्यगानम् ३.७.१२३
 प्रयोगावभित्तानम् २.४१०
 प्रयोगार्थेषु सिद्धं मन् २.१८१
 प्रयोगो विप्रयोगश्च ३.१२.२३
 प्रयोगस्तु ये भावाः ३.९.२५
 प्रविक्षासिद्धीऽप्येषां ३.१४.६१८
 प्रविभज्यात्मनात्मानम् १.१४०
 प्रविभागे यथा कर्ता १.१३९
 प्रवृत्ताया पुनर्बुद्धिः ३.१४.३५४
 प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः ३.१४.३९३
 प्रवृत्तिरिति सामान्यम् ३.१४.३२२
 प्रवृत्तिरेव प्रथमम् ३.७.३३
 प्रवृत्तेरुत्पत्त्यम् ३.१३.१७
 प्रवृत्तानुप्रसक्तम् ३.१४.५७९
 प्रत्यक्षप्रतिवेधोऽयम् २.८४
 प्रविष्टमेव यथास्वम् ३.१४.५६७
 प्रविष्टमेव व्यापाराः ३.९.८१
 प्रविष्टार्थविपर्यास २.२८९
 प्रविष्टास्तु विरोधेण ३.१४.५८१
 प्रविष्टेन ह्यन्ये ३.१४.७४
 प्रविष्टेनैवधिक्ये २.२१२
 प्राक् च आत्यमित्त्वत्वात् ३.१४.३४३
 प्राक् च सत्तामित्त्वत्वात् ३.३.४८
 प्राक् संज्ञितामित्त्वत्वात् १.६७
 प्राक् सत्तायात् पश्चात्ताम् ३.१४.२५१
 प्रागन्यत्वं कवित्वमात् ३.७.१०१
 प्रागस्तत्वाभिधायित्वम् ३.१४.३०९
 प्राग्यशब्दो हि भेदात् ३.१४.३१२
 प्राग्विद्वत्क्रियात्वात् ३.९.९०

भिन्न सवन्धिभेदेन ३.१४.२३५
 भिन्नदर्शनमाधित्य १.७१
 भिन्नरूपेषु यत् लिङ्गम् ३.१४.१९६
 भिन्नवर्तमानाध्या लुकि. ३.१.१७
 भिन्नभाषापरिभाषाम् २.३८०
 भिन्नस्याभेदवचनात् ३.१४.१२८
 भिन्ना इति परोवापि ३.१ २०
 भिन्नाविनिपत्ती भाग ० १७८
 भुजिङ्गन्द्वाक्योपाध्याम् २ ३९२
 भूतः पञ्चविधस्तत्र ३.१ ३८
 भूत गतिर्यदिस्थेती ३ १.१०१.
 भूतादयः षड्भाषाया ३.१४.१७३
 भूती षट् इतीय च ३ १.७९
 भेदनिर्देशे तस्य २.४७१
 भेदपक्षेऽपि साहचर्यात् २.३१७
 भेदभाष्यनैतत्त्व ३ १४ ४१७
 भेदरूपसमावेशे ३.१४ १०४
 भेदरूपैरनुस्यूतम् ३ १.९७
 भेदवाक्यं तु यन् व्यन्ते ३ ७.७७
 भेदसत्तर्गाकती च २.४६१
 भेदस्य च विवक्षायां ३.७.१३१
 भेद सत्त्वाविशेषो ॥ ३.१४.१७७
 भेदानां वा परित्यागात् ३ १४.१०२
 भेदानां बहुमार्गत्वम् १ ६
 भेदाज्जकारो ज्ञानस्य १.८८
 भेदाभेदविवक्षा च ३ ७ १३३
 भेदाभेदौ पुराणाव. ३ ७ १४४
 भेदा य एते चत्वार ३ ७ ८९
 भेदेन तु विवक्षायाम् ३ १४ २२१
 भेदेन तु समाख्यातम् ३.११ ९
 भेदेनाज्ञाप्रियावोऽयम् २.८५
 भेदेनाधिगतां पूर्वम् २ ४७५
 भेदेनावच्छेदी ह्यो १.५९
 भेदेऽपि तुल्यरूपत्वात् ३.१४.३९२
 भेदे सति निरादीनाम् ३.५४ ४०

भेदोद्भाह्नित्वेन १.१३६
 भोजन फलरूपाभ्याम् २.३७६
 भोजनावधि गन्धगन्धे ३.३ ३३
 भोज्यते ब्राह्मण इव ३ १४.५२६

म

मन्वन्मन्त्रो यथावेयम् ३ १४ ३४८
 मनुष्यामिव एहा, ३.१४.५३८
 मधुरावयवे शुक्तिः ३.१४.५२०
 मधुराविषय. पाठः ३ १४.५३०
 मरणदिनिमित्तं च २.२९५
 महत्त्वं सुखलभाष च २.२८०
 महाकष्टधितेत्वेवम् ३.१४.६१
 महानाविपत्ते वैद्य २.२९४
 महारण्यमतीते तु ३.१४.६२
 मात्राणां हि तिरोभावे ३.१४.१८०
 मात्राणां परिणामा ये ३.९ ४४
 मानमेयामिषुषम् ३.१४.८५
 मान प्रति सर्वाप वा ३.१४.१८९
 सितस्तु स्वेन मानेन ३ १४.३७६
 सुषिष्टमुप्यावयोऽसति ३ १४ ६९
 मूर्तिभ्यो मूर्तिषमाणिनाम् ३ १४ १६१
 मूर्तिना तेन भिन्नानाम् ३ १.१३
 मृगपशवसिभिर्यानाम् २ २९३
 मृगे भावति पश्यति ३ ८.५९
 मेषा रौल इवेत्युक्ते ३.१४.६०६
 मेषान्तरक्रियापेक्षम् ३.७ १४१

य

य आत्मनेपदाभेद ३ १२ १
 यः कलजलिशिष्येभ्यः २ ४८५
 यच्च कोऽयमिति श्रुते २.२७१
 यच्च द्वन्द्वपक्षवत् २ २२३
 यच्च निम्नोन्नत पित्रे २.२९०
 यच्चानुपात्त सन्नेन २ ३०५
 यच्चान्येकं पद दृष्टम् २.२७०
 यच्चोपधातञ्ज्ञानम् २ २९७

यजेत पशुनेदय ३.१.५५; ३.१.८३
 यजेतेति सतो द्रव्यम् २.६५
 ययः परस्परते मेदः ३.६.१६
 यथाविदपः सोऽस्याः ३.१४.६०
 यतो विदयरूपेण ३.१.१०
 यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः १.३४
 यत्पुनरुत्तमसंदिग्धम् ३.७.४०
 यत्प्रधानं न सस्यास्ति ३.१४.२५७
 यत्र द्रष्टा च दृश्य च ३.३.७१
 यत्र प्रतिविधानार्थः ३.१२.२०
 यथार्थं प्रत्ययामेदः ३.१४.४०२
 यथोमी स्वामिवासी तु ३.१२.१९
 यत् सोऽयमिति यस्यात् ३.१४.१५०
 यथा गडग इत्येतत् ३.१४.३०२
 यथा शुद्धिल्लासीनाम् ३.१४.५००
 यथा गौरादिभि-तोषाम् ३.१४.२६१
 यथा गौरिति शुक्लादेः ३.१४.२१२
 यथा गौरिति सप्ततः ३.८.७
 यथा च गिरिच्छेत्रे ३.२.३४
 यथा च ज्ञाननाडेनाम् ३.१.५८
 यथा च निधानेन ३.७.९८
 यथा विप्रगिरिवेगम् ३.१४.२१६
 यथा जनादिनिर्द्धयम् ३.१.२९
 यथा उधोति, प्रधातेन ३.१.१०६
 यथा उदयैर्वागरे ३.७.११३
 यथा तुलाया इत्ये ३.९.२८
 यथावर्तमानावदम् १.२०
 यथा इतरविशेषाणाम् ३.१.४८
 यथावयवयोः साध्यम् ३.१४.५३३
 यथात्रिंशत्सर्पा, द्रुपुः ३.१०.८
 यथात्रुती निधन १.५४
 यथात्रुवा ०.५.४० वा १०.८४
 यत्र नेदयमि ज्ञानात् ३.६
 यथा यत्, यथावयवम् ३.१.३१
 यथा यथावयवम् ३.१.३१
 यथा यदे दिव्यवयवे ३.१०

यथाश्रमणं द्वारम् १.३.३५
 यथा प्रकृत्यः सर्वत्र ३.१४.४५४
 यथा प्रणिहितं यत्तुः २.४०४
 यथा प्रयोक्तुं प्राप्नुहि १.५४
 यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे ३.१३.२९
 यथा भावगुणाधित्य ३.३.३०
 यथाभ्यासं हि वागर्थे
 यथा रक्ते गुणे सत्तम् ३.१.७
 यथा राज्ञा निपुक्तेषु ३.७.२९
 यथा रोमशकादीनाम् १.१६२
 यथार्थमज्ञापः सर्वाः १.१५
 यथा विषयवर्णानाम् ३.१.९
 यथा व्युत्पत्त्य, पुच्छी ३.१४.५३५
 यथाधक्यं इत्युक्ते १.३६
 यथा संयोगिनिर्द्धयैः ३.१५.३
 यथा सत्तागिषाणाम् ३.१४.२६२
 यथा समूहप्रचये ३.१४.५६७
 यथा सत्तिलनिर्माणा ३.१३.८
 यथा साधारणे स्वत्वम् १.३.१९
 यथा साधयथाः यथाः ३.५४
 यथा साहनादिमानिष्य, ३.२.५२
 यथा स्वयंशानिहिते ३.१४.२११
 यथा हि वांशुलेत्यानाम् ३.३.६८
 यथादे, कुण्डलीभाव ३.७.१०७
 यथेन्द्रिय संनिवृत्तम् ३.१.३४
 यथेन्द्रियवतो मेदः ३.१.३०
 यथेन्द्रियवद्वै विप्रयाम् ३.३.५३
 यथैव एव सार्थाः ३.७
 यथेन्द्रियवद्वै ३.१४.२६६
 यथैवपुद्विषयवा १.५३
 यथेन्द्रिये भुगवादि ३.२.१९
 यथैव चेन्द्रियादीनाम् ३.१.९४
 यथैव स्थिते द्यपतिः ३.१४.७८
 यथैव दर्शनेः पूर्वैः १.१२
 यथैवावयवविशेषम् ३.७.११२
 यथैवावयवमवयव, ३.३.३१

यथैवाद्भुतया वृत्त्या ३.१.२६

यथैवानर्कवर्णः २.४१३

यथैवाविषयं ज्ञानम् ३.१३.८

यथैवाहितगर्भायाम् ३.१.६४

यथैवेकमपादानम् ३.७.७८

यथैवेकस्य गन्धस्य २.८९

यथैवां सत्र सामर्थ्यम् १.१५६

यथोत्प्रेषविशेषेऽपि ०.२०

यथोपलक्ष्यते कालः ३.१२.१०

यथोपधिरसाः सर्वे ३.१४.१०१

यदन्तराले ज्ञानं तु २.४१४

यदन्तःसम्पत्तयः तु २.३०

यदन्वाक्यायकं वाक्यम् ३.१४.११३

यद्वस्त्वज्जायते सत्त्वं वा ३.७.४९

यद्वसाधारणं कार्यम् २.२८८

यदा क्रियानिमित्तं तु ३.१४.५२१

यदा च निर्णयज्ञाने ३.२.२४

यदा तु जातिः शक्तिर्वा ३.१.७७

यदा तु सम्पदिरयेते ३.१४.१४६

यदा त्वाश्रयभेदेन ३.१४.३३२

यदा निमित्तैस्तद्वन्तः ३.१४.३८०

यदा प्रत्ययवर्धस्तु ३.१४.५३९

यदा प्रत्युपसेधे ॥ ३.१४.५९९

यदा भेदान्परित्यज्य ३.१.९६

यदा सहविवक्षायाम् ३.१.९८

यदा तु व्यतिरेकेण ३.१४.५४९

यदि ॥ प्रतिबन्नीमात् ३.९.५

यदि गिन्नाधिकरणः ३.१४.४१८

यदि पक्षीद्वितीयान्तात् ३.१४.१६०

यद्वद्वन्मन्त्राणाम् ३.१५४

यदुपसम्पन्नं जाते ३.१४.४८२

यदेकं प्रक्रियामेवै १.२९

यदेतन्मण्डलं भास्वत् १.१२८

यद्यदाश्रयते तत् तत् ३.१४.१४३

यद्यपि प्रत्ययाधीनम् २.२८६

यद्यप्युपवर्तिर्वा ३.७.१५४

यद्यप्युपाधिरन्ध्रम् ३.१४.५३४

यद्यप्युपवर्तित्वम् ३.१४.२७७

यथाक्लृप्ता निवर्तेत २.४६०

यथेती न्वाधितो ह्यताम् २.१.५६

यन्निर्वासाश्रयं कर्म ३.७.८७

यन्नेवःप्रतिमात्मायम् १.१२९

यमर्थमाहृतमिन्मौ २.२३०

यमोरतर्किता प्राप्तिः ३.१४.६१४

यच्च तुल्यवृत्तिर्दृष्टः ३.१४.४८४

यथावर्कपर्वस्तम् ३.८.१०

यन्वाप्रवृत्तिर्भार्यः ३.१४.३२४

यः सन्दर्भरित्वादर्शमात् ३.१४.५८३

यस्त्वन्वस्य प्रवेगेण ३.२६६

यस्मिन्नुपवर्ति शब्दे २.६३०

यस्य नास्ति क्रियायोगः ३.१४.२०६

यस्यां ह्यवस्थापाम् १.९६९

यस्यान्वस्य प्रसक्तस्य ३.१.८९

यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थम् ३.१०.१८

यस्येत्येतद्वदेः अपन् ०.१००

यः संशोपविमानाम्बाम् १.१०५

यः संवन्धितो भेदः ३.१४.६०१

यापुनरेतद्वन्वसाः ३.१४.५०८

वास्तु संशयिनो भर्मान् २.९६१

या प्रवृत्तिरूपया ३.३१९

वावन्वाभ्यधिकारेण २.९६७

वाक्तां संभवो यस्य ३.१.८४

वाक्तिष्ठद्वसिद्धं वा ३.८१

वाक्तां ह्यवस्थापाम् ३.१.३४

वा सन्दर्भादिशब्देषु ३.१.१०

वा सामान्याश्रया संज्ञा ३.१४.५०

शुद्धमीपविकं राशः ३.१४.५७८

शुद्धवर्तमानत्वम् ३.१.५४

शुद्धवर्तस्य सिद्धत्वात् ३.१०६

ये च संशयिनो भेदाः २.५१

ये चान्यवस्तुः केचित् ३.१४.४३८

येन क्रियापदालेषः २.२००

येनार्थेनामिसंज्ञम् २.१६०

येनैव हेतुना श्यामा ३.१४.३६६

येनैव हेतुना हंमः ३.८.१७

ये क्षमा नित्यसंज्ञाः २.१६६

येषां समस्तो वाक्यार्थः २.३९५

येनामपूज्यमानत्वम् ३.१४.१४

येष्वमेवशेषनः ३.१४.५९९

येरदयुक्तैः संस्कारः ६.१४.४७०

योऽतो येषांपदोऽर्थे २.४३४

योगाद्वा स्त्रीवत्पुंस्त्राभ्याम् ३.९.९६४

योऽवि स्यामादिको भेदः ४.१४.५६८

यो य उच्यार्थेते क्षमाः ९.६२; ३.१४.४५५

यो यस्य स्वमिष क्षामम् १.२९

योऽर्थं आधितानाह्वः ३.१४.४०३

यो भाषां सुविधिवदः ०.१३२

यो वाक्यवभेदाभ्याम् ३.१४.२०९

योऽपे मा पीठ इत्यत्र ३.१०.९

योगरचमतिशयम् २.२५७

२

रात्रत्वेन प्रविद्धा ये ३.१४.५५४

रात्रत्वे कथमस्ति ३.१४.५५६

रात्रत्वेन रात्रार्थः ३.३५

रात्राभ्यादिभ्य विषयः ३.९.४.६०६

राष्ट्रः पुत्रस्य जन्तेति ३.८.५१

रत्नेर्गुणतद्वृत्ताभ्याम् ३

रत्नं रत्नवशादानाम् २.३३५

रत्नभ्यश्चैवाभ्याम् ३.३.५५

रत्नादो वशातो रत्नाम् २.९५

रत्नस्य भाग्यमाश्रयात् ३.१३.१५

रत्नस्य रत्नवशात् १.४.१३८

रत्नादयो वशा १८८ः १.१५५

रत्नादयो वशा १८८ः १.१४.३३७

रत्नादयो वशा १८८ः १.१४.१६५

ल

लक्ष्म्यवृत्तसंख्यानाम् ३.८.५३

लक्ष्म्यावृ जयवतिष्ठन्ते २.४४०

लक्ष्म्यार्था श्रुतिर्वैषाम् २.३८४

लक्ष्म्या शब्दसंस्कारे ३.१.५०

लक्ष्म्यस्य लोकासिद्धत्वात् २.३८१

लक्ष्म्यस्यः प्रयत्नेन १.१११

लिङ्गं लिङ्गपरिधाये ३.१४.१५१

लिङ्गं प्रति न भेदोऽस्ति ३.१४.३२९

लिङ्गात् ॥ स्याद् द्वितीयादेः ३.१.४६

लुप्तन्ते संनिपतितम् ३.१४.१५८

लोकेऽर्थाभ्याम् ३.३३०

व

वक्त्राभ्यर्चयैव प्रकान्तः २.१३५

वक्त्रे नियमः क्षात्रात् ३.१४.३१०

वदाम्नावयवे वाक्ये ३.१४.४३४

वदार्था नाशगाद्वेते ३.१४.५८८

वर्गं वृद्धा इति यथा ३.८.५१

वक्त्राभ्यर्चयैव २.२९१

वक्त्रिणि परिच्छेदः ३.१४.१२७

वर्णवाक्यपदेनम् २.२१

वर्णांशं च वशानां च २.५२

वर्णानामर्थावतापाम् २.४००

वर्णानामर्थावतापाम् २.१५७

वर्णांतरसंज्ञावत् २.११

वर्णेन केनचिन्मृतः १.२१४

वर्तते यो वक्तुमर्थः ३.१४.१३९

वर्तमानमत्र केचित् १.४८८

वर्णावयवपुत्रतेऽपि ३.७.१५५

वस्तुतत्त्वदर्शनेऽपि ३.७.११

वस्तुतत्त्वार्थं यथा ३.४.३

वस्तुतत्त्वार्थः तद्वदः २.४३८

वस्तुतत्त्वार्थे तु ३.५.५

वाक्यं तद्वति मन्त्रे २.३२८

वाक्यस्य वृद्धी निरूपणम् २.३४४

वाक्यस्याप्यां वशादानाम् ३.२६९

वाक्यात्प्रकरणार्थात् २.३१४
 वाक्यानां समुदायश्च २.७६
 वाक्यान्तराणां प्रत्येकम् २.३१३
 वाक्यार्थः स निविशते २.१.६९
 वाक्यार्थो योऽभिप्रेत्य २.४४१
 वाक्येऽपि नियता घर्मा ३.१४.३७
 वाक्येष्वर्थान्तरगते, २.३७
 वाक्ये स पद्यते. कर्ता ३.७.११६
 वाच्यता चेदुल्लासेत् १.१३२
 वाच्य, सत्कारमावाय १.१४६
 वाचिका द्योतिका वापि ३.१४.१९
 वाचिका द्योतिका वा स्यु २.१६४
 वाक्या सा सर्वशब्दानाम् ३.२.१६
 वाच्यारण्यता हानस्य १.११०
 विकल्पकम् भजते ३.२.८
 विकल्पयति वा वृत्ति ३.१४.१९२
 विकल्पाद्योतसत्त्वे ३.६.२०
 विकल्पाद्यभिधेयस्य ३.१४.१९६
 विकल्पनेत्र सद्यः ३.७.१३४
 विकल्पोऽप्यभिधेय ३.३.१२
 विचारपथमे सत्त्वम् ३.२.१५
 विज्ञाते जन्मनः कर्ता ३.७.११४
 विच्छेदमहोऽवगामम् २.१४३
 विच्छेदप्रतिपत्तिं च २.१४२
 वितर्कितः पुनः सुदृष्टा १.४८
 विद्यमाना प्रज्ञे ३.५४
 विद्यमानासु सत्त्वमासु ३.१४.१९३
 विद्यासुस्तस्य लोकाणाम् १.१०
 विधिमि प्रतिषेधेन ३.१४.४३
 विधिवाक्यान्तरेण ३.१.७१
 विधीयमानं यत्कर्म २.३२०
 विधी वा प्रतिषेधे वा ३.१.१८
 विध्यत्ययमुपेत्य २.३११
 विना सहाभिरानात् वा २.१६१
 विनियोगाद्वृत्ते शब्द २.४०३
 विनैव प्रत्यक्षवृत्ति ३.१४.८२
 विपरीतार्थवृत्तित्वम् ६.७.१२०

निर्यासादित्यर्थस्य २.२७४
 विमलवोनि यत्कार्यम् ३.७.१०८
 विमलभेदो नियमात् ३.१४.८
 विमलवन्तरयोरो हि ३.१४.१६०
 विमलवत्प्रधानत्वात् ३.१४.२२१
 विमलवर्णमिषानात् वा ३.१४.२१८
 विमलवर्णनं चाविष्टम् ३.१४.२४४
 विमलवर्णोऽन्यथोक्तम् ३.७.१६५
 विमलवर्णवत्त्वमनो ग्रन्थीन् १.११८
 विमल्य बहुधात्वानाम् १.१२५
 विमल्य चाभिसम्बन्धम् २.२४६
 विमलपरिमाणेषु १.१०३
 विमलमिष्टं प्रकृत्यर्थम् ३.१४.४५९
 विशिष्टकालता पूर्वम् ३.९.९६
 विशिष्टकालस्य च ३.९.९६
 विशिष्टमवधिं स तम् ३.९.६८
 विशिष्टैव क्रिया चेत् २.७१
 विशेष एव सामान्यम् ३.१४.१४९
 विशेषकर्तृत्वम् ३.१४.१५१
 विशेषण माह्व्यादि ३.१४.३०६
 विशेषणविशेष्यत्वम् ३.१४.६, ५३
 विशेषणात् विशेष्येऽपि ३.१४.८९
 विशेषणवर्तमानं च ३.७.६६
 विशेषणस्य सर्वत्र ३.७.५२
 विशेषणस्यैव च ३.१४.१४९
 विशेषणस्यः केषाञ्चित् २.१७
 विशेषणं श्रूयमाणोऽपि ३.१४.६५
 विशेषणस्यावयवे तु ३.१४.३१६
 विशेष्य स्यादनिर्ज्ञातम् ३.१४.७
 विशेष्येषु यथाभूत् ३.१४.२७१
 विषय कृत्रिमत्वादि २.३७४
 विषयत्वमनापन्नौ १.१७
 वीप्साया विषयमावात् २.३९१
 वीप्सासादृश्यमोक्षंति ३.१४.६२२
 वृद्धो नस्तीति वाक्यं च २.२४१
 वृत्तिं चर्तयामेवम् ३.१४.९८
 वृत्तिरन्यपदार्थं वा ३.१४.३९

वृत्तौ यथा गताद्यर्थम् ३.१४.२५७
 वृत्तौ यो युक्तवृत्तावः ३.१४.२६५
 वृत्तौ विशिष्टरूपत्वात् ३.१४.१९३
 वृत्तौ विशेषरूपात्वात् ३.१४.३८
 वृद्धवादयो यथा शब्दाः १.६०
 वृद्धपादनां च शास्त्रोऽस्मिन् २.३६९
 वृत्तेर्न प्रवेष्टव्यम् २.३८५
 वेदशास्त्रविरोधी ॥ १.१५१
 वैकृतं समतिष्ठान्ता १.१९
 वैद्यया मध्यमाद्यान्व १.१५९
 वैशीखीभवद्वयैकौः १.४८४
 वैमात्रगणवृत्तौ ३.१४.५७५
 वैश्वसिष्टगिरीशः २.१७१
 व्यक्तित्वयुक्तैः एवापन्नाः ३.१.७५
 व्यक्तेषु व्यक्तमन्त्राणाम् ३.१३.१०
 व्यक्ती पदार्थे शब्दादेः ३.७.७
 व्यग्रवमाने तथा वाक्ये १.९३
 व्यतिश्रमेऽपि माषाणाम् ३.१.७४
 व्यतिरिक्तस्य साधुर्ये ३.१४.८७
 व्यतिरेकस्य चो हेतुः ३.६.२
 व्यतिरेके च सादेवम् ३.१४.१४९
 व्यपदेशितवैकृत्यम् ३.१३.१६
 व्यपदेशो वक्ष्याणाम् ३.१.३९
 व्यपदेशोऽतिरिक्तम् ३.१४.३३५
 व्यभिचारं तथा गिद्धे ३.१४.५५०
 व्यभिचारि निमित्तम् ३.१.९३
 व्यपधानमिदमेति ३.१.८२
 व्यपदेशितविभाषा ॥ ३.१४.४६
 व्यपह्नात्वा लोभस्य ३.३.८८
 व्यपह्नात्वा पिच्छात् ३.८.१३
 व्यपह्नात्वा निवमः २.३६३
 व्यपह्नात्वात्वात् २.३८७
 व्याघ्रादेशं यथा लौकिकं ३.१४.४२९
 व्याघ्रविशेषैः २.३९३
 व्याघ्रां नाति भेदादयोः ३.१४.११४
 व्याघ्राद्विशेषैः ३.१.३

व्यापारसमुदायस्य ३.१४.३९
 व्यापारस्यापरो यस्मान् ३.३.२८
 व्यापारेणैव सादर्ये ३.१४.५०४
 व्यापारे जातिभागस्य ३.१४.४२८
 व्यापि सौक्ष्म्यं कवविधाति ३.८.३४
 व्याप्तिमांश लघुत्वात् २.३४५
 व्यापृच्छायां विशेषाणाम् ६.१४.३९६

वा

वाक्यः शक्तिमन्तुम् ३.७.१
 वाकिमात्रासमूहस्य ३.७.२
 वाकिव्यापारभेदोऽस्मिन् १.८३
 वाक्यमात्मदेवतावधीः ३.१.६२
 वाताहानप्रपादवात् ३.३८२
 वाच्यः कारणमर्थस्य ३.३.३९
 वाच्यव्यतिरागं पुनः २.३.१८
 वाच्यस्य परिणामोऽयम् १.१२४
 वाच्यस्योपार्थमभिप्रेक्ष्यतेः १.७९
 वाच्यस्वरूपमर्थस्तु २.२६०
 वाच्यः संस्कारहीनो मः १.१.७५
 वाच्यवर्थाः प्रत्यागन्ते ३.१४.१९८
 वाच्यविभेदः वाच्येन १.१२३
 वाच्यत्वां कथमात्रे ॥ २.५०
 वाच्यत्वामेव सा शक्तिः १.१.५३
 वाच्यान्तस्तत्वाधुन्यादिः ३.१४.५२
 वाच्यान्तस्तत्वाधुन्यादि ३.१४.१३७
 वाच्यान्तत्वात् ३.१४.२१४
 वाच्यान्तत्वात् भिन्नेऽर्थे ३.१३.२३
 वाच्यान्तत्वात् श्रीकृष्णम् ३.१४.२५०
 वाच्यं यथा विमलान्ते ३.१४.७५
 वाच्येनार्थस्य संस्कारः ३.३.६५
 वाच्येनार्थस्य विमलः १.१२२
 वाच्येनार्थस्योपार्थम् ३.१३.२
 वाच्येनार्थस्योपार्थम् ३.७.५
 वाच्यी न्येव गुणेनागः ३.१४.३८३
 वाच्यीपुमायोः वाच्यः ३.१४.३७९

वास्त्रीय वास्त्रीरयामेति ३ १४ ४२०
 वास्त्र्या प्रसिद्ध श्यामत्वम् ३ १४ ३८२
 शास्त्रप्रवृत्तिभेदेऽपि ३ १४ २४९
 शास्त्राभ्यासाभ्य मेक्षोऽथम् ३ १४ ४५८
 शास्त्रार्थ एव वर्णानाम् २ २१०
 शास्त्री वरचितप्रकृत्यर्थ २ २२९
 शास्त्री निमित्तभावेन ३ १४ १६९
 शास्त्रीऽपि महती सखा २ ३७१
 शास्त्री प्रत्यायकत्वापि ९ ९८
 शास्त्रेषु प्रक्रियामेक्षे २ २३३
 शिष्टेभ्य आगमात्सिद्धा १ २७
 शिष्यमागवरे वाक्ये ३ १० ८६
 शुक्लादयो शुभा सन्तः २ ६९
 शुक्लादिषु सत्कलीष ३ १४ ८८
 शुक्लादिष्वधपद्रव्यम् ३ १४ १८६
 शुद्धस्योन्धारणे स्वार्थ २ ६५
 शुद्धे च काले व्याख्यासम् ३ ९ ९८
 शुद्धे तु सविधानार्थे ३ १२ २६
 सूरसदप्रयोगे तु ३ १४ ४३०
 सौगन्ध्यव्यपरोक्षत ३ १४ ६२
 सौर्विके भास्यते च ३ १४ १२६
 द्वाभ्यस्तत्त्वमुपमाने चेत् ३ १४ ४०
 श्यामत्वमेव सामान्यम् ३ १४ ३९९
 श्यामा सस्त्री यथा श्यामा ३ १४ ४२९
 श्यामेत्येवामिधीयेत ३ १४ ३६९
 श्यामेव सस्त्री कथ्येति ३ १४ २९८
 श्यामेषु केदुचित्स्थिति ३ १४ ३७१
 श्रुतिमात्रेण यज्ञस्य २ २७८
 शयते बलन स ३ १४ १२९
 श्रोत्रिणक्षेत्रियादीनाम् ३ १४ ५५
 श्वेते श्वेतत इत्येतत् ३ ८३

घ

पद्मारा पञ्चविष्टागम् १ १३८
 पद्मयन्तादिके सस्मान् ३ १४ १६३

च

संयोगमेदादिभ्यः शास्त्रात्मा ३ ७ १३७
 संयोगिष्यमेवेन ३ ७ १०
 सन्निवृत्तय सामिष्यात् ३ १२ २१
 सविधान पचादीनाम् ३ १२ ८
 सन्नेपमात्र कथ्याति ३ १०५
 सपथ इव रुपागाम् २ ९६
 ससर्वरूप ससन्ते ३ ४२५
 ससर्गकृतात्सम्भूता ३ ४०१
 ससर्गिणा तु ये मेदा ३ ९ ८
 ससर्ग मेदक यथा ३ ५ १
 संतर्गिषु सपार्थेषु २ २९९
 ससर्गो विषयोगध २ ३१५
 सस्रष्टा प्रत्ययेवर्णा ३ १४ ४७४
 सस्रष्टाना विभक्तवम् २ ४३६
 सस्रष्टेवपि विभाग ३ ११ १४
 सस्कारसहितज्ञानान् ३ १४ ९१
 सस्कारादिवर्तिष्ठान्ते २ १५९
 सस्कारादुपचारात् वा ३ १४ ४८५
 सस्तु कपरसादीनाम् ३ १४ २३
 सस्त्वान प्रत्ययस्त्वार्थ ३ ९४ १७८
 सस्त्वामे केवले हृति ३ १४ १७६
 सस्त्वानेन कर्वाचक प्रत्ययम् ३ १४ ७२
 सस्त्वानवर्णविवक्षे २ १५५
 सहत्यापि च कुर्वाणा २ ३९०
 सहितादिपथे वर्णा २ १०४
 सङ्कर्षणं सत्तत्त्वम् २ ४५६
 सङ्कटप्रवृत्तावेकत्वम् ३ १ १००
 सङ्को व्यवहारगाम् ३ ६ १९
 सख्यानजातियोगात् ३ ११ २६
 सख्या नाम न सख्यास्ति ३ ११ २५
 सख्याप्रमाणसत्त्वान २ १५८
 सख्यायते वस्तुत्वम् ३ ११ १४
 सख्यादौ सिद्धवाच्यम् ३ १४ २४३
 सख्यावान् सत्त्वमूलोऽयं ३ ११ १
 सख्यातामात्रस्येव ३ १४ १०५

संक्षेपसङ्ग्रहपाठ ३.११.१९
 संक्षेपान्तरतन्त्रात् ३.११.२२
 संक्षेपेन प्रतिशोधेन ३.१४.२९५
 सद्यस्यैव विधेयत्वात् २.३८३
 सङ्क्षेपकदेवो प्रकान्तात् २.२२५
 सङ्क्षेपकदेवदेव २.३७५
 स व्याप्यावरीमुत् ३.८.१९
 स व्योपज्ञातः संवन्धः २.१९९
 संहान्तराचन वृत्तये २.३५५
 सहायिपयमेवार्थम् ३.१४.१३१
 सहासकैकदेशो यः २.३५४
 सहासकहपमाधित्य २.३७०
 संहिनी व्यक्तिसिद्धिः २.७०
 स तस्मिन्वाचके दृष्टे १.२१५
 सताभिन्निपद्यन्तात् ३.९.११२
 सति प्रपयदेतुत्वात् ३.३.३७
 सति सिद्धवलीयत्वात् ३.१४.४१२
 सती आदिप्रमाणं वा ३.७.४७
 स सैवो व्यतिरिक्तो वा ३.७.१५
 सतोऽदिवशा वास्यम् १.१०२
 सतो हि गन्तुर्भवम् ३.३.४४
 सत्यैवानिर्गन्तः ३.१४.३५४
 सत्ता दवद्विषयोक्त ३.८.३६
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.१४.३३६
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.९.६०
 सत्तं वस्तु सत्ताद्वयः ३.२.२
 सत्तमाद्वयस्योक्तः ३.२.११
 सत्ता विज्ञातव्योक्त ३.९
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.१.३३
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.४३
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.८.९७
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.९.८८
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.१०.९
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.९.८५
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.४.३९
 सत्ताद्वयस्योक्त ३.१.०१

सहस्रस्यैवैवेति ३.१४.५७७
 सहस्रादिषु मत्कर्म ३.७.६४
 स धर्मो व्यतिरिक्तो वा ३.१९.२
 सन्त एव विशेषा ये २.४९
 सदर्शनं प्रार्थनायाम् ३.७.१६
 सन्निधाने निमित्तानाम् ३.१३.२०
 सन्निधाने समोक्तान्या ३.१४.६११
 सन्तर्पणादिवत् भेदः ३.१४.५६
 सन्तर्पणमपि न तत्रास्ति ३.१४.५४८
 स मनोभावमापद्य १.११६
 समन्वित इवार्थात्मा १.२१७
 समवायात् स आधारः ३.३.१३
 समवेता परिच्छेदे ३.११.३
 समानेऽपि तु समस्तये २.५३
 समासद्वयविधौ ३.१.८७
 समासे ध्रुवते स्वार्थः ३.१४.३१३
 समुच्चयवत्तोऽर्थस्य ३.१४.२०१, २०७
 समुच्चयवस्तु क्रियते ३.१४.४७२
 समुच्चये निमित्तं चेत् ३.१४.२०१
 समुच्चयो विवरणो ३.१४.५००
 समुच्चयनिमित्तस्यै ३.१४.२०३
 समुच्चयस्य वाचान्ये ३.१४.२००
 समुच्चयः स्माद् द्वन्द्वार्थः ३.१४.११९
 समुच्चयानिधाने तु २.१९५
 समुच्चयानिधानेऽपि २.१९६
 समुच्चयः प्रवेष्टो ये ३.१४.४८३
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.३६
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.५९
 समुच्चयान्तरत्वात् ३.१४.३४
 समुच्चयानिधाने ३.१४.४७७
 समुच्चयानिधाने ३.१४.२००
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.४९
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.४७७
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.२००
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.४९
 समुच्चयस्योक्त ३.१४.४७७

संप्रत्ययप्रमाणत्वात् २.३४
 संप्रत्ययानुकारो वा ३.९.१००
 संप्रत्ययापाद नाहोऽर्थः २.४४५
 संप्रसारणसंज्ञायाम् २.४७९
 संवन्धः कारकभ्योऽन्यः ३.७.१५
 संवन्धसन्धे संवन्धः ३.३.३१
 संवन्धस्य न संवन्धी ३.१४.२२०
 संवन्धस्याविक्षिप्तत्वात् ३.३.१७
 संवन्धिधर्मा संयोगः २.४३९
 संवन्धिनि निमिशो तु ३.१४.२४२
 संवन्धिगिग्नसंवन्ध ३.१४.२४७
 संवन्धिभिर्विक्षिप्तानाम् ३.१४.२३३
 संवन्धिभेदात् सत्तैव ३.१.३३
 संवन्धिसन्धः सापेक्षः ३.१४.४८
 संवन्धी नियतो ह्यः ३.१४.२१३
 संवन्धे सति यद् एवम्यत् २.४२
 संवोधनं न लोकेऽस्ति ३.१०.५
 संवोधनं न वाक्यार्थः ३.७.१६४
 संवोधनवद् यच्च ९.५
 संवोधनार्थाः सर्वत्र ३.१०.४
 संभवे नाभिधानस्य २.१६८
 संभावनात् क्रियाविह्वी ३.७.१२२
 संभूय एवमलिप्तावि -२.३८६
 संमार्गस्य विधेयत्वात् ३.१.७०
 संमार्जने विदोषम् ३.१.६१
 संसृज्यमात्रतन्त्रो तु ३.१.८५
 सरणे देववत्तस्य ३.७.१३९
 सकृपञ्चमुदायात् ३.१.९०
 सरुवार्गा न वाक्यानाम् २.११०
 सरुवार्गा न सर्वेषाम् ३.१.१००
 सर्वेषु सविधाशेषि २.३२३
 सर्वं बाण्येकदेशो वा ३.१४.४९९
 सर्वं सत्त्वपदं शुद्धम् २.३४२
 सर्वं न सर्वतोऽवश्यम् ३.१.६
 सर्वं वाक्यितं कर्म ३.७.७०

सर्वत्र तस्य कार्यस्य ३.६.१७
 सर्वत्र सहजा शक्तिः ३.७.२८
 सर्वत्राविक्षिप्तलिङ्गत्वम् ३.१४.३२०
 सर्वद्वन्द्वगतिसन्धेवम् ३.१४.११०
 सर्वमेवानुगुण्यं तु २.४४
 सर्वमूर्त्यात्ममूतानाम् ३.१२.१४
 सर्वं मिथ्या त्रयीदीप्ति ३.३.१५
 सर्वरूपस्य सहास्य ३.८.१५
 सर्वव्यपेक्षत्वं सत्त्वैव २.१५३
 सर्वज्ञत्वात्समभूतत्वम् ३.१.२२
 सर्वस्य परिहारायाम् ३.१४.४४८
 सर्वस्यैव प्रधानस्य ३.५३
 सर्वस्वरूपैर्गुणवत् ३.२.१५८
 सर्वात्मकत्वात्सर्वस्य २.४३७
 सर्वात्म्यो विशेषास्तु ३.१४.२१७
 सर्वात्म्यपदा द्युक्तिः ३.१.५६
 सर्वैकवर्गीस्तुल्यम् २.३५६
 सर्वैर्विशिष्यस्त्वैरर्थैः ३.१४.७३३
 सर्वोऽद्वयकत्वमर्थान् १.१५७
 कलिङ्गं च सर्वस्य च ३.१४.१३९
 स वाचको विशेषाणाम् २.१८८
 स स्वकः कर्मणाम् उच्यते २.११
 सन्वाधारतरः कलिङ्ग ३.७.११९
 सन्वाधारो गुणस्तस्मात् ३.५.८
 सहस्रिक्तो विरोधित्वम् २.३९७
 साक्षात्-सत्त्वाद् गुणरसेन ३.१४.१८८
 साक्षात्-साक्ष्यवत् भवेत् २.४
 साक्षाच्छब्देन जमिताम् २.१४६
 सादृश्यं योग्यता केचित् ३.१४.६९३
 सादृश्यग्रहणं सूत्रे ३.१२.६९
 सादृश्यमात्रं सामान्यम् ३.१४.४९७
 सादृश्यमेव सर्वत्र ३.१४.६१९
 साधनं गुणमात्रेण ३.१४.३४०
 साफल्यं प्रसिद्धं न ३.८.५५
 साधनस्ये पदार्थस्य ३.१.६८
 साधनस्येवद्वारस्य ३.७.३

साधनैर्द्वैपदिष्टे च ३.७.१५१.
 साधनैर्मन्त्रयेन स्यात् ३.१४.२२१
 साधारणत्वात्संदिग्धाः ३.३६५
 साधारणं ब्रह्मण्यम् ३.१४.३८६
 साधुत्वं न विमल्यम् ३.१४.२२६
 साध्यत्वात् तत्र चारुयोः ३.८.४१
 साध्यत्वात् तत्र सिद्धेन ३.१४.१९४
 साध्यत्वेन क्रिया तत्र ३.८.४८
 साध्यत्वाविरहितयोः ३.८.५४
 साध्वी वात् भूयसी चेत् १.१२६
 सामर्थ्यप्रापितं यत् २.७३
 सामर्थ्यमविरहितोक्तम् ३.१४.४४
 सामर्थ्यमौचित्यं देहाः १.३१६
 सामानाधिकरण्यं च ३.१४.२१; ३.१४.५२३
 सामानाधिकरण्यं चेत् ३.१४.२१५
 सामानाधिकरण्यं तु ३.१४.१८३
 सामानाधिकरण्येऽपि ३.१४.४३१
 सामान्यं वा विदोषं वा ३.३.७३
 सामान्यं श्यामशयैव ३.१४.१९८
 सामान्यं कारकं तत् ३.७.४१
 सामान्यद्रव्यसिद्धिः ३.१४.१०८
 सामान्यभूता मा पूर्वम् ३.८.३८
 सामान्यभूती द्रव्यात्मा ३.१४.१८५
 सामान्यवाक्यविभाजः ३.१४.३२१
 सामान्यं भाषितं गृह्यते १.६४
 सामान्यानामर्थवशात् ३.१४.१०
 सामान्यार्थस्तिष्ठति ३.१५
 सामान्येनोपपन्नं ३.१७६
 सामान्यं भाव इत्यत्र ३.८.६०
 सामान्येन सामान्यम् ३.११.११
 च सिद्धेऽपि चेदम् ३.३८८
 सामान्येन सामान्यं ३.८.८०
 सामान्यं तु तद्वत् ३.१४.४६१
 सामान्येन भेदः ३.४.७
 सामान्यं सामान्यं ३.१३३

सिद्धमन्त्रेण संवन्धे ३.१४.४९३
 सिद्धस्याभिमुखीभावः ३.७.१६३
 सिद्धस्यार्थस्य आकारः ३.८.४३
 सिद्धे तु साधनाकाङ्क्षा ३.८.१८
 सिद्धयसिद्धिः भेदः ३.१४.५५५
 सुवर्णादि दया सुखम् ३.४
 सुखमन्त्रेणोक्तम् ३.१४.५८
 सुखं यावत् यथायेन २.६२
 सुखारम्भात् वेदस्मात् ३.१४.५६४
 सुखे सुखं द्विष्टोऽसौ ३.१४.५१५
 सुखं भावयित्वा ३.१.३६
 सुखा संसारिणां तदा १.१३४
 सुखेऽपि सुखे ३.१४.४६४
 सुखमिति यमिनां यत् ३.४०
 सुखमिति यमिनां यत्
 ...मनिसत्त्वं अचक्षते १.१२८
 ...मापद्ये नियमो भवेत् ३.१४.८३
 ...गुणमावविपर्ययः ३.१४.१८७
 ...साक्षात्समाह्वयिष्यते ३.१४.१९४
 ...साधुत्वमुच्यते ३.१४.२२७
 ...सिद्धसंख्ये प्रसिद्धतः ३.१४.३४९
 ...जातेषामुपपन्नतः ३.१४.३४७
 सुखमिति यमिनां यत् ३.१४.८४
 सुखमेव स्वभावतः ३.१४.३६८
 स्ववच्छेदादिसंख्ये ३.१३.१
 सुखमिति यमिनां यत् ३.२४७
 सुखस्य आगमिर्दोषः ३.७.९९
 सुखेऽपि यमिनां यत् ३.१४.१९०
 सुखेऽपि गुणमन्त्रेण ३.१४.१७०
 सुखस्य संख्यानम् ३.१४.१७१
 सुखमिति, केवलेन च ३.१८९
 सुखेऽपि सुखे १.१६५
 सुखस्यानुपपन्नतः ३.१.११
 सुखतः सुखमिति यमिनां यत् ३.१.२३
 सुखेऽपि सुखे ३.१३.१९
 सुखेऽपि सुखे ३.१४.५१२

स्नेहान्तरादवच्छेद ३.१४.२१६

स्पर्शप्रधानो हस्तेन २.२९१

स्फटिकादि यथा द्रव्यम् ३.३.४०

स्फोटरूपाविभागेन १.८३

स्फोटदशाग्नि-रकास्य १.७६

स्मृतयो बहुरूपाश्च १.७७

स्व रूपमिति कैचिसु १.६९

स्व रूपमिति चैनस्मिन् ३.१४.५८१

स्वस्वस्थान् प्रकथय ३.७.१३

स्वकाल एव साधुत्व ३.९.९४

स्वजाति प्रथम शब्दे ३.१.६

स्वतन्त्रपरतन्त्रत्व ३.७.८

स्वशुभः समपोभूत ३.११.६

स्वभावभेदान्निवृत्त्ये १.७७

स्वभाववर्णा(वर्णा-Range)म्यास २.१५२

स्वभावो व्यवहारो वा ३.१.९५

स्वमात्रा परमात्रा वा १.१४१

स्वभेदात् यथा शब्दा ३.१३.२२

स्ववृत्ति विकृते २.१४९

स्वल्पं विद्यते यस्य २.४२०

स्वल्पा शरविलिप्तानाम् ३.८.२३

स्वशरीरं ज्ञानमानानाम् १.११४

स्वसन्दैरमिधाने तु ३.७.१३

स्वात्मसंयोगिन वाचा ३.७.३०

स्वाज्ञात् व्यवस्था या लोके ३.६.८

स्वातन्त्र्येऽपि प्रयोक्तार ३.७.९४

स्वामिनि न्यतिरेक्य ६.१४.३७

स्वार्थवान् प्रकारयासौ २.३.१७

स्वार्थे प्रवर्तमानोऽपि २.२६७

स्वाधयेष च सगुह्यै ३.१.१६

स्वाधये समवेतानाम् ३.७.१

स्वै सामान्यविशेषैश्च ३.७.११

ह

हरितस्यादिषु व्यष्टि ३.४.१५६

हस्तस्पर्शविधान्येन १.४२

हस्तिन्या वदवाया च ३.१३.१

हिमाग्रे महत्त्वेन ३.१३.५५

हेतुत्वे कर्मसहायाम् ३.७.१३०

हेतुहेतुमतीनाम् २.१०३

हेतुप्रकारादाक्षिप्तै ३.९.५५

होतृपक्षयो होतृ ३.१४.४४२

होतृयाविषु वसमान्य ३.१४.४९८

हृत्परीर्षप्लुताश्च ३.९.६४

हृत्स्वत्वार्थे च यत्कृत्स्नम् २.३०८

अ

आ

आचार्यवर्मन् २१२०
आमृतानाम् २१
आभ्रम् १.१३
आपह्नवानाम् १.५३
आर्यमेवम् १.४६
आध्यात्मिकम् २.४१६
आवेष्टिनी २.१६८
आगच्छ विनोदम् १.८९

आविर्भावः ३.१३.१३
 आविष्टलिङ्गता ३.१४.३१८
 आश्रितमेकान्याम् ३.७७
 आशोषा ३.९.१०५
 आसन्नम् १.११
 आसत्ति २.१.५१

उ

उत्कृष्टे ३.१४.१९०
 उपकारः ३.७.१३
 उपग्रहम् ३.१२.१
 उपग्राहि ३.१४.११३
 उपधातः ३.१.७४
 उपप्लवः १.८८; ३.२.५७
 उपमानम् ३.१४.१९१
 उपमानस्वरः ३.१४.४१२
 उपलक्षणम् ३.१४.४१४
 उपव्यञ्जना २.१८
 उपव्यञ्ज्यम् ३.१४.५
 उपादानशब्देषु १.४४
 उपायान् २.३८
 उमशब्दे ३.१४.११८

ऊ

ऊहः ३.७८; ३.१४.५९१

ए

एकजातिसम्बन्धः ३.४०९
 एष्टुटिविषया ३.५३
 एका प्रथमा ३.१०.२९

औ

औत्तियात् २.३१४
 औदुम्बरायणः २.३४४
 औपचारिकी ३.३.३९
 औपम्यम् ३.१४.४३४

क

कणविन्यासः १.१३०
 कर्तृत्वभावकः ३.१४.१९७

कर्त्रभिप्रायता ३.१२.९
 कर्म ३.७.४५
 कर्मस्थभावकत्वम् ३.७.६५
 कर्मप्रवचनीयत्वम् २.२०२
 कारकं - सहायाः ३.७.४४
 कारणव्योतिषा १.१४७
 काल्पाकम् १.३
 कुत्सा ३.१४.१
 कुत्सितधृतिः ३.१४.९
 कृतुः १.५१
 कमः २.८०
 कममाग्राभिः २.२४
 क्रिया ३.८.१४
 क्रियाप्रणयम् २.३४३

ग

गुणत्वम् ३.५.१
 गुणवशात्त्वम् ३.१४.३३८
 गुणत्वम् ३.८४
 गौणम् ३.८४
 ग्राहकत्वम् १.५६
 ग्राह्यत्वम् १.५६

ख

खट्वावापार्श्विभिः १.४८६
 खल्य ३.१४.१९४
 खितिरूपेण ३.१४.३२४

■

खिन्नप्रधितकल्पत्वात् २.२४९

ख

अदृष्टवार्धविकल्पे च २.२२८
 ज्ये ३.३९३
 खेवल्याम् १.५१

ख

खन्नेन २.७७
 खिरोमानः ३.९.११
 खल्योपव्यञ्जना २.२१

प्रवृत्ति वाचः १.११९
त्रिधापादानम् ३.७.१३६

द

देशकालः २.३१४
द्योतका. २.११२
द्रव्यम् ३.४.३
द्रा २.३६३
द्रव्यरश्मिभावे ३.५४.४३
द्विधा नि वाक्यानि २.४७३

ध

धर्मस्य १.१०५
धर्मित्वेन १.१६
धर्मिणा १.४८
धर्मिण्यति १.८५
धर्मिण्यति १.१०७
धर्मिरस्येय १.८३
धर्मिण्यति १.१११
धर्मि, प्रमाण १.१५

न

नष्टमानि प्रयः पश्चात् ३.१४.११४
मादय १.४९
मादाः १.१०८
मादः १.८६
मादारीदय २.१२३
मादारीदयम् २.८१
निपात, २.३
निपातः शीघ्रः २.११३
निष्कान्तम् ३.२०
निमित्तानुविधाने ३.१४.२०५
निमित्तिना ३.२०.२०
निमित्ति ३.१४.१०
निमित्तम् २.८५
निद्रावदम् २.१३४
निर्मोद, ३.१३.८४
निर्दोषवदम् ३.१.१७
नियमः ३.२.१०

न्यस्यावत् ३.७.५९
न्यायनीजानाम् २.४८२

प

पदप्रकृतिगानः ६.५८
पदाम्नायः २.५९
परतन्त्रत्वात् १.६३
परमाज्ञा १.१४१
परिच्छेदेषु ३.३.६५
परिणामः १.१२४
परिच्छेदमानस २.४५
पुरुषास्त २.८४
पदव्यवस्थाः १.१६९
पर्वता ३.४८६
पाराध्याम् १.१५२
पुरुषः ३.१०-२
पुत्रकुलवर्षम् २.२
प्रहरणात् १.३१४
प्रकार्य ३.५३
प्रक्रमः २.४१४, ४६३
प्रख्या ३.१४ २९
प्रतिपादकाः १.२४
प्रतिपक्षः ३.९.११
प्रतिभा २.१४३
प्रतिभा पश्चिधाम् २.१५२
प्रतिभादेतुः २.११७
प्रतिपक्षे ३.१४.८९
प्रतीकमानधर्मान् ३.१४.४१५
प्रत्यक्षा ३.१०.१
प्रत्यक्ष्ये ३.३११
प्रधान २.८२
प्रविमाने १.१३३
प्रमत्तप्रतिपक्षः २.८४
प्रमत्तः ३.१३.१७
प्रदायम् ३.९.११
प्राज्ञः पश्चि, १.७८
प्राज्ञवद धर्मः १.७३

प्राप्तिम् ३.३ १९

प्राप्य (कर्म) ३.७.५१

फ

फलमत्र तु निश्चते २.८३

घ

बाधसमुच्चयौ २.७७

बुद्धपनुसंहृति. २.१

बुद्धयवस्थाविषयते ३.७.३

भ

भावावग्रह. १.१३

भावः ३.८.१२

भावना १.१३०

भेदकः २.२०४

भेदानुसार. १.८८

भेदेवाज्ञाप्रियाय २.८५

भेदोपप्राप्तविवर्तन २.१३६

भेद अविवक्षितः २.८३

म

मध्यमा १.१५९

मात्रा २.२४

मुच्यम् २.८४

मुक्त्या सत्ता ३.३.४८

मूर्तिव्यापारवर्त्मम् १.११

य

यतश्चित्तम् १.०६

युक्तवृत्ताय ३.१४.११२

युक्तवृत्ताविति ३.१४.१५

योग्यता ३.३.२९

योग्यत्वम् २.८५

योग्यभावेन १.२५

ल

लक्षणत्वम् २.१६८

लक्षणा ३.२.५०

लिङ्गम् २.३१५

लिङ्गानां विवरणा (सप्त) ३.१३

लैङ्गिणी व्यक्ति १.१.२

व

वाक्यात् २.३१४

वाक्येषु धर्मा. २.८७

विकृत. ध्वनि १.९७

विप्रकर्षोऽपि ३.१.४९

विषयोय २.३१५

विप्लवविते २.४८४

विवर्तते १.१

विविधमिति ३.१४.४५९

विस्तरेण १.४८

विशेष ३.१४.१४२

विशेषवृत्तिम् ३.१४.४९९

विशेषवृत्तिहेतवः २.३.१६

वैकृतः (ध्वनि) १.७८

वैखर्याः १.१५९

वैजि २.४८४

वृत्तिफल १.१०४

वृत्तिभेदम् १.७९

वृत्तिलाभ ३.९.९

वृत्तमम् १.१४३

०१तिहार. ३.१२.४

व्यवस्थितविभाषा ३.१४.४६

व्यवस्थितव्यवस्था १.९८

व्युदास भावे विषयतरे २.७९

०वाक्यान्तरे ३.१४.५६२

व्यापारलक्षणा ३.१.११

व्यापी ३.८८

श

शब्दसुधा. २.१

शब्दमात्रा १.१.२३

शब्दसहस्र ३.१४४

शब्दसुखमात्र १.१.३१

शेष २.८२

श्रुतिधर्मवत्त्वम् २.७४

श्रुतिसंहारे २.१०८

श्रुत्या कर्मप्राप्ति २.८०

■

पडविद्यानाम् १.१३८
 पडवत्याः ३.१.३६
 पडव्ययाम् १.१३८
 वदद्वाराम् १.१३८
 स
 सत्रोऽविवक्षा १.१५२
 समुष्णयः २.७७
 समुदायः अभिषेचः २.१२६
 संसर्गः २.३१५
 संस्तयानम् ३.१३.१७
 संहिता २.५८
 संक्षान्तिवन्धनः ३.११.१
 संप्रहमसिक्कन्तुके १.४८४
 संप्रदे २.४८१
 संवर्दानम् ३.७.१६
 संश्लिनीम् व्यक्तिम् १.७०
 संश्रयप्रमाणतया १.३४
 राबन्धः १.७८
 संश्रयागङ्गानमेदः १.८३
 संश्रियसंश्रयसंश्रयो ३.१.२४
 संशोधनम् २.५
 संशोधनम् ३.७.१६३
 साक्षाद्व्याप्यम् २.३

साक्षाद्व्योपकाती २.८२
 साक्षरग्रहणम् ३.१४.६२१
 साधनम् ३.७.१
 सामर्थ्यम् २.७९
 सामान्यम् १.६४
 सामान्यातिदेशः २.७८
 सामान्ये ३.१४.१४३
 सामिधेय्यन्तरम् २.२.१८
 साहचर्यम् २.३१५
 सौष्टवम् १.८४
 स्थितस्थानाः १.२४
 स्थितिः ३.१३.१७
 स्फोटः १.१०५
 स्फोट इति १.९६
 स्फोटबलः १.१०६
 स्फोटनादयोः १.५०, १०६
 स्फोटरूपाविभागेन १.८३
 स्फोटस्य १.७६
 स्फोटात् १.१०९
 स्फोटाहम् १.७९
 स्वभावा १.१४१

ह

हर्षसिः २.४८४
 हास्यगाल्याम् ३.१.२९
 हेतुवादेः १.४१

वाक्यपदीयनां प्रकाशित संपादने

भूषकारिकाग्रंथे અને વૃત્તિસહ કારિકાગ્રંથે

- 1 Vākyapadīya . A treatise on the philosophy of Sanskrit grammar by Bhartṛhari with a commentary on the 1st and 2nd kāndas and Helarāja's commentary on the 3rd kānda. Edited by Rāmakṛṣṇā Śastry alias Tātyāśāstri Patavaidhana, Gangādharaśāstri Mānavallī, Rāmacandraśāstri Kṛtibhāskara and Damodaraśāstri Benares. 1184-1937.
- 2 ભીમવૃંદેશ્વરિચરિતવાક્યપદીયવ્રણકાળ. । સોમ્ય' શ્રીદ્રવ્યેશ્વરાપ્રણીતપ્રત્યેકાર્થ-પ્રકાશિકાસમાલયયા વ્યાખ્યયોપેત. । યુન્દાવ્રત 1926/7
- 3 भगवद्भट्टहरिचरित वाक्यपदीयम् । तत्र हर्षपद्मवृत्तिसनाथ वृषभदेवटीकासं-क्षेपसंयुत प्रथम' काण्डम् परिष्कर्ता चारुदेव शास्त्री, Lahore 1934
वाक्यपदीय भट्टहर्षपद्मवृत्तिसनाथ पुण्यराजटीकासयुक्त द्वितीय काण्ड (द्वितीय भागे प्रथमखण्ड) Lahore 1939-40
- 4 The Vākyapadīya (3rd kānda) with the commentary Prakīrnaprakāśa of Helārāja, son of Bhūtīrāja. Part I, Edited by K. Sāmbasivaśāstri, Trivandrum 1935 (From Sādhana-samuddeśe śeśādhikarah till the end of lingasamuddesah) Part II, Edited by L. A. Ravi Varmā, Trivandram, 1942 (Vṛttisamuddesah complete)
- 5 The Vākyapadīya-Brahmakāṇḍam of Bhartṛhari, with the Prakasa Commentary of Pt. Nārāyaṇ Datt Tripathī, Edited by Pt. Avadh Bihārī Mīshra Benares 1937.
- 6 The Vākyapadīya A treatise on the philosophy of Sanskrit grammar by Bhartṛhari (Brahmakāṇḍa) Edited with the Bhavapradīpa commentary and notes by Sūryauārayana Shukla. Benares. 1937

The Vākyapadīya, A treatise on the Philosophy of Sanskrit grammar by Bhartṛhari (Brahmakāṇḍa). With the Bhāva-pradīpa Sanskrit commentary and notes by Sūryanārāyaṇa Shukla. Edited with Hindi commentary etc. by Rāmagovinda Shukla. Varanasi 1961

- 7 Vākyapadīyam Part I (Brahmakāṇḍam) with the commentary Svopajñavṛtti by Harivṛṣabha and Ambākartṛi by Pt. Raghunātha Śarmā (second edition) Vārāṇasī 1976
- Vākyapadīyam Part II (Vākyakāṇḍam) with the Commentary Ambākartṛi by Raghunāth Śarmā Vārāṇasī 1964
(It contains a complete commentary of Puṇyarāja and incomplete extracts from Svopajña commentary of Bhartṛhari).
- Vākyapadīyam Pt. III (Padakāṇḍa) (Jāti, Dravya and Sambandhasamuddeśas) with the commentary Prakāśa by Helārāja, and Ambākartṛi by Pandit Raghunātha Śarmā, Vārāṇasī 1974.
- Vākyapadīyam [Part III, Vol. II] [Bhūyodravya-Guṇa-Dik-Sādhana-Kriyā-Kāla-Puruṣa-Saṃkhyā-Upagraha and Liṅga sāmuddeśas] With the commentary Prakāśa by Helārāja and Ambakartrī by Raghunāth Śarmā. Vārāṇasī, 1979.
- Vākyapadīyam (Part III) (Padakāṇḍa) (Vṛttisammuddeśa). With the commentary Prakāśa by Helārāja, and Ambākartṛi by Pt. Raghunāth Śarmā. Vārāṇasī, 1977.
- 8 Vākyapadīya of Bhartṛhari with the commentary of Helārāja Kāṇḍa III, Part 1. Edited by K. A. Subramania Iyer Poona 1963,
Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Vṛtti and the Paddhati of Vṛṣabhadeva Critically edited by K. A. Subramania Iyer, Poona 1966
Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Prakīṣṇaprakāśa of Helārāja, Kāṇḍa III, Part II, critically edited by K. A. Subramania Iyer, Poona 1973
Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Svopajñavṛtti of Bhartṛhari and the commentary of Puṇyarāja, kāṇḍa II, critically edited by K. A. Subramania Iyer, Vārāṇasī 1981

- 9 Bhartṛhari. *Vākyapadīya Brahmakāṇḍa Avec la Vṛtti de Harivṛsabha*. Texte reproduit de l'édition de Lahore. Traduction, introduction et notes par Madeleine Biardcau. Paris 1964
- 10 *Vākyapadīya of Bhartṛhari*. Edited by K. V. Abhyankar (and) V. P. Limaye, Poona 1965.
- 11 *Shrimadbhartṛharī viracitaṃ svopajñastikāsamānvitaṃ vākyapadīyam (brahmakāṇḍam)* Ed. Pandit Vāmana Bālakrishna Bhāgavata. Poona 1965 (Text and Marathi translation)
- 12 *Vākyapadīyam (Brahmakāṇḍa) of Shri Bhartrhari, the great linguist and grammarian, with trilingual commentary by Dr. Satyakām Varma*, New Delhi 1970
- 13 *The Vākyapadīya. Critical Text of cantos I and II (with English Translation, Summary of Ideas and notes) by K. Raghavan Pillai* Delhi-Patna-Varanasi 1971.
- 14 *Bhartṛharis Vākyapadīya Die Mūlakārikās von Wilhelm Rau* Wiesbaden 1977.

સુધારા-વધારા

નોંધ : પહેલો અંક પાનાનો ક્રમ અને બીજો અંક કારિકાનો ક્રમ દર્શાવે છે.

૨૩.૫૩ સર્વેશ્વરદિવિષયા પાઠને બદલે સર્વેશ્વરદિવિષયો પાઠ વધારે મોડ્ય છે. એશ્વરિ: વિષય: વસ્તુ. (મૂર્તિ:) સા એશ્વરિદિવિષયા એમ બહુવીધિ સમજવામાં આવતાં શુદ્ધિ: શબ્દ મૂર્તિ: નો વિષય બનશે. પરંતુ આ બરાબર નથી, કારણ કે, શુદ્ધિને વિષય બનાવ મૂર્તિ છે, શુદ્ધિને વિષયપિણી માનવી જોઈએ, વિષય નહિ. તેથી એશ્વરિદિવિષય: એવો પાઠ લઈને શુદ્ધિવિષય: ને તત્પર્ય સમાસ સમજીને એશ્વરિદિવિષય: મૂર્તિ: એમ યોજના કરવી જોઈએ. આ કારિકા ઉપરની સૂચનારાયણ શુક્લની ટીકાના દિપ્પણમાં સૂચવેલા આ સુદ્ધાની નિર્ણયક રૂપરૂપ કરવા માટે લોકારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનાના અધ્યક્ષ ડૉ. જી. બી. પદ્મસુધેનો કું આભારી છું.

૩૮.૯૦ કારિકા ૯૦નું દિપ્પણ કારિકા ૯૧નું સમજવું.

૪૩.૧૦૬ કારિકા ૧૦૬ના દિપ્પણમાં અવતારેણ સ્વોચ્ચ નાં વચનોને કારિકા ૧૦૭ના દિપ્પણમાં મૂકો.

૧૧૪.૩૬૨ કારિકા ૩૬૨ના દિપ્પણને કારિકા ૩૬૩ના દિપ્પણ તરીકે મૂકો.

૨૬૫.૧ "વાકચાર્યમાંથી છૂટા પાડેલા" ને બદલે વચ્ચે "વાકચાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, નિરંજન જ્ઞાન રૂપી વાકચાર્યમાંથી છૂટા પાડેલા".

૫૧૮.૧૫૬ અનુવાદમાં "કન્ પ્રત્યયના વિશેષણોનાં"ને બદલે "કન્ પ્રત્યયના શુદ્ધવાળા શબ્દોનાં વિશેષણોનાં" એમ વાંચવું જોઈએ.

૫૪૫.૨૧૭ 'અહીં' પ્રદેશનો અર્થ નિર્ણય છે' એવા શબ્દો અનુવાદમાંથી કાઢી નાંખવા જોઈએ.

શુદ્ધિપત્રક

- નોંધ : (૧) પહેલો અંક પાનાનો ક્રમ અને બીજો અંક કારિકાનો ક્રમ દર્શાવે છે.
 (૨) ધ ને બદલે ઘ, ત્રેલો ટાઈપ, અને સમ્બન્ધ એ અશુદ્ધિઓ નોંધવામાં આવી નથી.
 (૩) સંક્ષેપો : (ટિ) = ટિપ્પણ
 (કા) = કારિકા
 (અનુ) = અનુવાદ

કોડ ૧

ક્રમ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬.૮	ક્રિયા (ટિ)	ક્રિયા
૮.૧૧	બ્રાહ્મણસ્તસ્ય (કા)	બ્રાહ્મણસ્તસ્ય
૯.૨૧	અથર્વવેદ, યજુર્વેદ (અનુ)	અથર્વવેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ
૧૨.૧૭	૪૨ ૪૨ (ટિ)	૪.૨.૪૨
૧૫.૨૭	શબ્દા (અનુ)	શબ્દો
૧૮.૩૪	ગતાવવામાં (અનુ)	અનાવવામાં
૨૭.૬૧	અગ્નિહુતૈતિ (કા)	અગ્નિહુતૈતિ
૩૧.૭૩	વદમગ્ન્યન (કા)	વદમગ્ન્યન
૩૨.૭૪	પ્રવિધેકો (કા)	પ્રવિધાનો
૩૩.૭૬	અનુસરિતા (અનુ)	અનુસરતા
૪૩.૧૦૬	સંબંધ (ટિ)	સંબંધ
૪૬.૧૧૫	સૂક્ષ્મે વાગાત્મનિ (કા)	સૂક્ષ્મ વાગાત્મનિ
૪૮.૧૨૨	વાગેવાર્થ (ટિ)	વાગેવાર્થ
૪૯.૧૨૫	ભાન્ (કા)	ભન્
૪૯.૧૨૭	મુવમ્બલિ (કા)	મુવમાવલિ
૫૩.૧૩૮	લક્ષ્યકત્વ (ટિ)	લક્ષ્યકત્વ
૫૬.૧૪૯	કર્મ (કા)	ધર્મ
૫૬.૧૪૯	કર્મનું (અનુ)	ધર્મનું
૫૬.૧૫૧	વેદવ્યનોના (અનુ)	વેદવ્યનોના
૬૦.૧૬૧	નિત્યા (કા)	નિત્યં
૬૧.૧૬૪	બોધિન્યો (કા)	બોધિન્યા
૬૧.૧૬૪	એ બેમાં (અનુ)	એ બેમાં યોગ્યતો કરતાં
૬૧.૧૬૯	પુરવે (કા)	પુરવે
૬૪.૧૮૧	વતા (અનુ)	વતતા

ક્રીડા

ક્ર	શુદ્ધ	અશુદ્ધ
૧૫૨	સાકાદ્દસ (કા)	સાપેશ
૧૬૨	તો (તોને કડક, તોજી લીધી)	તો અખંડ પદ્ધતિ
૧૬૨	તપેલી યાત્રી ઉપર દાંક (કિ)	તપેલી ઉપર યાત્રી દાંક
૧૬૭	સર્વાર્થપ્રદાય: (કા)	સર્વાર્થપ્રદાય:
૧૬૭	તેમના (કિ)	તેમના
૧૬૮	નિદરાંત્ર: (કા)	નિદરાંત્ર:
૭૦.૧૧	સરુપ' (કા)	સરુપ'
૭૦.૧૧	અવસ્થિતા: (કા)	અવસ્થિતા:
૭૦.૧૩	દુર્લભ (કિ)	દુર્લભ
૭૧.૧૪	નાસ્તિ યથા (કા)	નાસ્તિ યથા
૭૧.૧૫	નિજ્ઞતા: (કિ)	(નિજ્ઞતા)
૭૨.૧૬	અભ્યક્ત (અનુ)	અભ્યક્ત
૭૨.૧૬	ઉપાગ્ર: (કિ)	ઉપાગ્ર:
૭૨.૧૬	કમલદારવાળો (કિ)	કમલદારવાળો
૭૩.૨૨	એના (અનુ)	એના
૭૪.૨૬	કાલ અવલોક (કિ)	કમલવલોક
૭૭.૩૫	પદમન્યસ યુગલે (કા)	પદમન્યસ યુગલે
૭૬.૪૩	પરે: (કા)	ડપરે:
૮૧.૫૫	ન્યુવાનવાત્ (કા)	ન્યુવાનવાત્
૮૪.૬૪	યત: (કા)	યુગ:
૮૬.૭૩	એકવામાં ત્યારે	એકવામાં આવે ત્યારે
૮૬.૮૫	રસમરોદ્ધિમ્ના (કિ)	રસમરોદ્ધિમ્ના
૮૮.૮૮	વિધીયતે (કા)	ડવિધીયતે
૮૮.૮૪	ચિત્તમાં (કિ)	ચિત્તમાં
૧૧૧.૧૪૧	પ્રત્યક્ષ (કા)	પ્રત્યક્ષ
૧૨૧.૧૮૧	સંચાતે: (કા)	સંચાતે
૧૨૮.૨૦૮	અર્થાનંદ (અનુ)	અર્થવાત્
૧૩૬.૨૩૮	ચાલનામપલાલના: (કા)	ચાલનામુપલાલના:
૧૩૭.૨૪૫	ડગવા (કા)	યથા
૧૩૭.૨૪૫	અથવા (અનુ)	એથ
૧૪૦.૨૫૮	ન્યતર' (કા)	ન્યતર'
૧૪૧.૨૫૮	અગૌ વિવર્ણ' (કિ)	અગૌ વિવર્ણ
૧૪૧.૨૫૮	પાઠો (કા)	પાઠે
૧૪૧.૨૬૩	મુખ્યવસ્તુવ્યાપ્તિ (કા)	મુખ્યવસ્તુવ્યાપ્તિ

क्रम	शुद्ध	अशुद्ध
१४३.२७२	न्यूततां (क्ष)	न्यूनतां
	क्रियास्तरेण... (क्ष)	क्रियान्तरे न चैतेषां विभवन्ति न कालयः
१४५.२७८	मुख्यं तमर्थं (क्ष)	तं मुख्यमर्थं
१४५.२७८	यत्रो (क्ष)	.यन्तो
१४६.२८३	हरिखन्नासु (क्ष)	हरिखन्नादि
१४६.२८६	असिद्ध (क्ष)	असिद्धयु
१४७.२८२	सर्वेष्व (क्ष)	सर्वेष्व
१४८.३०३	अर्थानां (क्ष)	कर्णानां
१४८.३०३	अनुपयोगी (अर्थानां) (अनु)	'अर्थानां'
१५०.३०७	प्रमाणमेव हस्ताश (क्ष)	प्रमाणमर्थहस्ताश
१५०.३०७	हस्त (अनु)	अर्थहस्त
१५५.३२०	कर्तृरेव	कर्तृरेव
१५७.३३०	यस्मिन्नुच्चरिते (क्ष)	यस्मिन्नुच्चरिते
१५८.३४१	पक्षोरिति (क्ष)	'पक्षोरिति
१७७.४३१	अध्याय (टि)	अध्याय
१६१.३५०	न्याय (टि)	न्याय
१७८.४३८	समवायम्ब (क्ष)	समवायस्तु
१८२.४५०	आकक्षित (अनु)	आकक्षा
१८०.४८३	तस्मिन्नुच्चरिते (क्ष)	तस्मिन्नुच्चरिते
१८१.४८५	सम्प्रमाणं (क्ष)	सम्प्रमाणो

क्र.सं. ३

२१६.८०	विभक्त (अनु)	विभक्ति
२२०.१०५	हेतुवृत्तानां (क्ष)	हेतुवृत्तानां
२२३.१०६	तत्त्वान्येन (क्ष)	तत्त्वान्येन
२२३.१०६	ज्ञानेन (क्ष)	ज्ञानेन
	अकारत्व (टि)	अकारत्व
२३३.२	प्रतिपत्ति (क्ष)	प्रतिपत्ति
२३३.२	वक्तव्यानां (अनु)	वक्तव्यानां
२३६.८	अविनाशाय (अनु)	अविनाश
२३७.१४	गुणः (क्ष)	गुणाः
२४२.२५	अज्ञानगम्यते (क्ष)	अज्ञानं न गम्यते
२४८.४०	तत्त्वान्येन (क्ष)	तत्त्वान्येन
२८०.१४	वाक्यश्रितने धामि (अनु)	दिक् श्रितने धामि

B.L.-17

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007.

NB—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below:

Date	Date	Date
15 APR 1986		
21 SEP 1990		
18 SEP 1991		
22 JUN 1997		
17 JUN 2009		

BL 13

Rm
25/4

BHAVAN'S LIBRARY

Call No. Sa4Va/BHA/SHU/56481Title Vakya padhya withR₁ Crj to B. referS3/50 Author Bhadrabhasi

H. J. M. Shukla

This book is issued only for one week till 11/4/86To be issued after 4/3/86

Date of Issue	Borrower's No.	Date of Issue	Borrower's
15 APR 1986			

BHAVAN'S LIBRARY

Kulapati K. M. Munchi Marg
BOMBAY-400 007

BL-1A

Sa4Va
BHA/SHU
56481